

1992 NOV 24

51593 / 589

51593 ✓

1992

126. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

(bordo)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÓ ÉVE

1867

Gál Éva: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században

Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlok a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig)

Varga László: Zsidó bevándorlás Magyarországon

Jacob Katz: Chátám Szófer életrajzához

Michael K. Silber: A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók”

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az **alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, belföldi számlaszámunk:

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

51593

51593/589

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

126. évfolyam

1-6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Binder Pál:** A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai. A „comitatus Cibiniensis”-től Erdély német nevéig III-IV/355
- Frisnyák Zsuzsa:** Az „Erdély-üzlet” működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépműves Céh II/173
- Gál Éva:** Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században I/3
- Gyarmati György:** Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. Az igazgatásszervezet átalakítása Magyarországon. 1945–1950 II/202
- Puskás Julianna:** Zsidó haszonbérlok a magyarországi mezőgazdaság fejlődési folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig) I/35
- Sebők László:** A romániai magyarok száma a népszámlálások és egyéb statisztikák szerint III-IV/382
- Senga Toru:** A besenyők a 8. században V-VI/503
- Szakály Ferenc:** A magyar nemesség a török hódoltságban V-VI/562
- Székely György:** A polgári rend előzményeihez: a városi elit a 12–13. századi Európában V-VI/517

KÖZLEMÉNYEK

1993 JUN

- Csöppus István:** Komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet II/259
- Katz, Jacob:** Chátám Szófér életrajzához I/80
- Kosztolnyik Zoltán:** III. András és a pápai udvar V-VI/634
- Silber, Michael K.:** A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban. A „kaszinók” I/113
- Standeisky Éva:** Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban II/284
- Sz. Jónás Ilona:** Szent Honorátusz 13. századi verses legendája V-VI/646
- Szabó A. Ferenc:** Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei II/227
- Szabó Dániel:** Egy választás Erdélyben (1869) III-IV/449
- Tófalvi Zoltán:** A sóvidéki népoktatás története 1848-ig III-IV/427
- Varga László:** Zsidó bevándorlás Magyarországon I/59
- V. Király István:** Társadalmi harcok Csíkszékben a határőrezredek szervezésének korában III-IV/403

TÖRTÉNETI IRODALOM

- A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. (Ism.: *Bellér Béla*) I/152
- A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949 (Ism.: *Halasi László*) V-VI/678
- A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon (Ism.: *Szinai Miklós*) I/166
- A Mindszenty-per (Ism.: *Szerencsés Károly*) II/328
- Bak János-Kozák Gyula-Litván György-Rainer M. János:** Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak (Ism.: *Pótv János*) III-IV/497
- Banské mestá na Slovensku** (Ism.: *Niederhauser Emi*) III-IV/479

Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre (Ism.: <i>Egyed Ákos</i>)	III-IV/486
Bela, Listy Mateja: Na vydanie pripravil a preloil Juraj Pavelek (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	III-IV/483
Bibliography of Central Asian Studies in Japan (Ism.: <i>Senga Toru</i>)	III-IV/493
Bovikin, I.: Rosszija nakanune velikih szversenij. K izucseniju szocial'no – éko- nomiczeszkij predposzúlok Velikoj Oktjabrszkaj szocialiszticeszkaj re- voljucii (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	V-VI/673
Böhm Vilmos: Másodszor emigrációban (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	V-VI/683
Christophe, Paul: 1936. Les catholiques et le Front Populaire (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	II/317
Cimbaev, Nikolaj: Szergej Szolovjov (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	V-VI/667
Csáky, Emerich: Vom geachteten zum geächteten: Erinnerungen des K. u. k. Diplomaten und k. ungarischen Aussenministers Emerich Csáky (1882–1961) (Ism.: <i>Somogyi Éva</i>)	II/320
Deák Antal Ferenc: A Magyar Vízügyi Múzeumban őrzött Széchenyi-iratok ka- talogusa (Ism.: <i>Kőhegyi Mihály</i>)	III-IV/492
Die Kaiser der Neuzeit 1915–1918 (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	III-IV/478
Gazdag Ferenc: Franciaország története. 1945–1988 (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	V-VI/680
300 Jahre zusammenleben – aus der Geschichte der Ungardeutschen. Interna- tionale Historikerkonferenz in Budapest (5–6. März 1987) (Ism.: <i>Pritz Pál</i>)	I/162
Ex ipsi rerum documentis (Ism.: <i>Font Márta</i>)	III-IV/474
Fehér István: A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950 (Ism.: <i>Bellér Béla</i>)	II/331
Feuer-Tóth, Rózsa: Art and Humanism in Hungary in the Age of Mathias Cor- vinus (Ism.: <i>Teke Zsuzsa</i>)	III-IV/476
Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	V-VI/672
Gumiljov, Lev: Drevnyaja Rusz i Velikaja Sztjep (Ism.: <i>Vigh Zoltán</i>)	III-IV/470
Gyemidova, N. F.: Szluzsilaja bjurokratija v Rosszii XVII. v. i jego rol v formi- rovanii abszoljutyizma (Ism.: <i>Kurunczi Jenő</i>)	I/151
Herrmann, Joachim: Deutsche Geschichte in 10 Kapiteln (Ism.: <i>Fehér György</i>)	II/330
Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1941 (Ism.: <i>Tilkovszky Loránt</i>)	V-VI/670
Haeley, Denis: The Time of My Life. (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	V-VI/688
Hobsbawn, Eric J.: The Age of Empire 1875–1914. (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	III-IV/490
Hohenberg, Paul M. and Hollen Lees, Lynn: The Making of Urban Europe 1000–1950. (Ism.: <i>Timár Lajos</i>)	I/144
Howorth, Jolyon: Eduard Vaillant. La création de l'unité socialiste en France (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	II/309
Kellenbenz, Hermann: Die Fugger in Spanien und Portugal bis 1560. Ein Gros- sunternehmen des 16. Jahrhunderts (Ism.: <i>Rolf Walter</i>)	I/147
Knoll, Hans: Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1940–1943 (Ism.: <i>Kratky Tamás</i>)	V-VI/677
Köpeczi Béla, Makkai László, Mócsy András stb.: Erdély története I–III. (Ism.: <i>Heinrich Gábor</i>)	III-IV/455
Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés (Ism.: <i>Menyhárt Lajos</i>)	V-VI/675
Leroy, Gérauld-Roche, Anne: Les écrivains et le Front Populaire (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	II/315
Manolova, Maria: Parlamentarizmus v Bulgaria (Ism.: <i>Horváth Pál</i>)	V-VI/671
Milnyikov, A. Sz.: Iszkuszenie csuodom: „Ruszki princ” ego prototipü i dvojniki – szamozvancü (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	III-IV/484
Mitterauer, Michael: Historisch-antropologische Familienforschung (Ism.: <i>Gunst Péter</i>)	I/145
Österreichischer im Exil – Belgien 1938–1945 (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	II/327

<i>Paasivirta, Juhani</i> : Finland and Europe. The Early Years of Independence 1917–1939. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	II/313
<i>Radev, Sztojan</i> : Balgarasztika, balgaroznanie, nauka za Balgarija (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	V–VI/685
<i>Rókay Péter</i> : Salamon és Póla (Ism.: <i>Kristó Gyula</i>)	V–VI/660
<i>Romsics Ignác</i> : Bethlen István. Politikai életrajz (Ism.: <i>Lukács János</i>)	III–IV/495
„Ruszalka Dnisztrova”. Dokumentü i materialü. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	V–VI/665
Sanctus Stephanus et Europa – Szent István és Európa – Sain Étienne et l’Europe (Ism.: <i>Földi András</i>)	I/142
Scotland at the Crossroads. A Socialist Answer. (Ism.: <i>Jemnitz János</i>)	V–VI/687
<i>Shakravarty, S.</i> : The Raj Syndrome. A Study of Imperial Perception (Ism.: <i>H. Haraszi Éva</i>)	III–IV/488
<i>Seewann, Gerhard</i> : Bestandkatalog der Bibliothek des Südost-Instituts München (Ism.: <i>Hóvári János</i>)	III–IV/482
Serédi Jusztnián hercegprímás feljegyzései 1941–1944. (Ism.: <i>Gergely Jenő</i>)	I/168
<i>Tilkovszky Loránt</i> : Teufelskreuz. Die Minderheitenfrage in den Deutsch–Ungarischen Beziehungen 1933–1939. Eine Dokumentation (Ism.: <i>Tihanyi János</i>)	II/322
<i>Tilkovszky Loránt</i> : A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről. (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	V–VI/676
<i>Tóth Péter</i> : Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. (Ism.: <i>Borosy András</i>)	I/149
Triumph in Adversity. Studies in Hungarian Civilization in Honor of Profesor Ferenc Somogyi on the Occasion of his Eightieth Birthday (Ism.: <i>Niederhauser Emil</i>)	II/310
<i>Trócsányi Zsolt</i> : Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben (1690–1740) (Ism.: <i>Czente Miklós</i>)	I/157
<i>Vadász Sándor</i> : Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789–1799 (Ism.: <i>Poór János</i>)	V–VI/664
Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl (Ism.: <i>Sebők László</i>)	I/169

FOLYÓIRATSZEMLE

A humán tudományok reformja és a történetész	II/351
A pravoszláv egyház szerepe Oroszország történetében	II/342
Az amerikai újságírás vallási gyökerei 1630–1730	II/338
Az áldozatvállalás politikája a második világháborúban	II/344
„Embernek érezni magam”: fekete tengerészek az északi államokban, 1800–1860	II/339
Kerekasztal: átélni és újraélni a II. világháborút	II/348
<i>Kitajev, V. A.</i> : A szlavofil eszme és a liberalizmus	II/344
Változások Délen a második világháború idején	II/346
<i>Wayne, Michael</i> : A rabszolga tartás ideológiájának szociális háttere	II/341

KRÓNIKA

Beszámoló a Századok Alapítvány helyzetéről (<i>Pál Lajos</i>)	V–VI/695
Kumorovitz Lajos Bernát (1900–1992) (<i>Gerics József</i>)	III–IV/500
Váradi Sternberg János búcsúztatása (<i>Benda Kálmán</i>)	V–VI/692

Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti társaság
1025 Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÜRI U. 53.

TELEFON: 155-77-72

126. ÉVFOLYAM 1992. 1. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERÓ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI AND-
RÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ
PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Gál Éva:</i> Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században	3
<i>Puskás Julianna:</i> Zsidó haszonbérlet a magyarországi mezőgazdaság fejlődésé- nek folyamatában (Az 1850-es évektől 1935-ig)	35

KÖZLEMÉNYEK

<i>Varga László:</i> Zsidó bevándorlás Magyarországon	59
<i>Jacob Katz:</i> Chátám Szófért életrajzához	80
<i>Michael K. Silber:</i> A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reform- korban. A „kaszinók”	113

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Sanctus Stephanus et Europa – Szent István és Európa – Saint Étienne et l’Eu- rope (Ism.:Földi András)</i>	142
<i>Paul M. Hohenberg and Lynn Hollen Lees:</i> The making of Urban Europe 1000- 1950 (Ism.:Timár Lajos)	144
<i>Michael Mitterauer:</i> Historisch-anthropologische Familienforschung (Ism.:Gunst Péter)	145
<i>Hermann Kellenbenz:</i> Die Fugger in Spanien und Portugal bis 1560. Ein grossunternehmen des 16. Jahrhunderts (Ism.:Rolf Walter)	147
<i>Tóth Péter:</i> Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái I. (Ism.:Bo- rosy András)	149

<i>N.f. Gyemidova: Szluzsilaja bjurokratija v Rosszii XVII v. i jejo rol v formiro-</i> <i>vanyii abszoljutyizma (Ism.: Kurunczi Jenő)</i>	151
A bécsi pápai követtség levéltárának iratai Magyarországról 1611-1786 <i>(Ism.: Bellér Béla)</i>	152
<i>Trócsányi Zsolt: Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben (1690-</i> <i>1740) (Ism.: Czente Miklós)</i>	157
300 Jahre zusammenleben – aus der geschichte der Ungarn-deutschen. Inter- nationale Historikerkonferenz in Budapest (5-6. März 1987) (Ism.: Pritz Pál)	162
A köztársasági eszme és mozgalom Magyarországon (Ism.: Szinai Miklós)	166
Serédi Jusztinián hercegprímás feljegyzései 1941–1944 (Ism.: Gergely Jenő)	168
Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl (Ism.: Sebők László)	169

E számunk a Művelődési és Köznevelési Minisztérium Közművelődési és Kultu-
rális mecenatúrájának, a Magyar Hitelbank Táncsics Mihály Alapítványának,
valamint a József Attila Kulturális és Szociális Alapítványnak a támogatásával
jelent meg.

Gál Éva

AZ ÓBUDAI URADALOM ZSIDÓSÁGA A 18. SZÁZADBAN

A magyarországi zsidóság 18. századi története a kevésbé feldolgozott témák közé tartozik. Az összefoglaló munkák erről az időszakról meglehetősen szűkszavúan emlékeznek meg. Az egyes zsidó közösségek történetéről készült monográfiák, — amelyek száma önmagában véve sem nagy, — ugyancsak kevés teret szentelnek a 18. századnak. Ennek fő oka valószínűleg az, hogy a magyarországi zsidók 18. századi történetére vonatkozó források sokkal szegényesebbek és hiányosabbak, mint a későbbi időkre vonatkozó források. Érvényes ez a címben megjelölt tárgyra, az óbudai uradalomban megtelepedett zsidók történetére is. Mégis, a rendelkezésre álló, nem éppen bőséges irodalom¹ és az eddig feltárt — részben már kiadott, részben kiadatlan — források² alapján az alábbiakban megpróbálom felvázolni az óbudai uradalom zsidóságának 18. századi történetét, pontosabban szólva ennek bizonyos település- és gazdaságtörténeti vonatkozásait.³

E kérdések vizsgálatához a legfontosabb forrást a fennmaradt összeírások szolgáltatják. A már publikált összeírásokon⁴ kívül jó néhány korábban fel nem használt összeírásra is támaszkodhattam. Ilyenek a Zichy család levéltárában fennmaradt — egy örökösödési perrel kapcsolatban készült — 1727. évi összeírások,⁵ a Pest megyei levéltárban őrzött adóösszeírások (dicalis és taxalis összeírások),⁶ az óbudai kamarauradalom jószágigazgatója által felterjesztett lélekösszeírás („Status impopulationis Coronalis Dominii Vetero-Budensis...”) 1767-ből,⁷ a Helytartótanács levéltárában fennmaradt 1770. évi összeírás,⁸ amely valamennyi közül adatokban a leggazdagabb, továbbá a bécsi Udvari Kamara iratai között őrzött 1775. évi kimutatás az óbudai kézművesek számáról.⁹

A 18. századi adó- és lélekösszeírások adatait — miként ezt a szakirodalom már sokoldalúan bebizonyította — minden esetben alapos forráskritikának kell alávetni, és sohasem szabad fenntartás nélkül elfogadni. Különösen vonatkozik ez a zsidóösszeírásokra.¹⁰ A zsidók ugyanis sokkal kevésbé voltak megfoghatók az összeírást általában végző megyei tisztviselők számára, mint a nem zsidó lakosság, főként annak földet, szőlőt művelő, jószágokat birtokló része. A zsidóknak II. József kora előtt — ritka kivételektől eltekintve — nem volt megszilárdult családnévük. Azonosításukra személynevük mellett többnyire apjuk személyneve, olykor származáshelyük vagy foglalkozásuk megjelölése szolgált. S mivel a névhasználat meglehe-

tősen egyhangú volt — az előforduló mintegy 40 férfi személynév közül 10-12 volt az, amelyet igazán gyakran alkalmaztak, — a nem zsidó összeíróknak komoly gondot okozhatott a sok hasonló nevű zsidó — Marcus Löwel és Löwel Marcus, Isak Lebl, és Lebl Isak, stb. — megkülönböztetése.

A másik fő ok, amely megnehezítette a zsidók pontos számbavételét, foglalkozásukkal együttjáró életmódjukból következett. Nagy részük kereskedésből élt, s akár távolsági kereskedelmet folytatott, akár vásárolt, akár batyus kereskedő volt, keveset tartózkodott állandó lakhelyén. Ráadásul a zsidók többségének nemhogy földje, de még háztulajdona sem lehetett, az albérlő (inquilinus) zsidókat különösen nehéz lehetett nyilvántartásba venni.

Mindez kedvezett az amúgy is létbizonytalanságban élő zsidó közösségek azon törekvésének, hogy a rájuk kivetendő adó csökkentése érdekében a lehető legtöbbet eltitkolják az adóalapból (amelyben nagy szerepet játszott a létszám). Ez a törekvés megegyezett a földesurak érdekeivel, akik az állami adóterheket saját földesúri jövedelmeik megóvása végett igyekeztek kisebbiteni.

Az összeírások adataival szembeni fenntartások szükségességét bizonyítják azok a többé-kevésbé jelentős eltérések, amelyek még a csaknem egy időben készült összeírások adatai között is találhatók. Az óbudai uradalomban példa erre az 1727-es országos zsidóösszeírás és az ugyanazon évben a bíróság részére készült birtokösszeírás névanyagában és számadataiban mutatkozó különbség, s ugyanígy az 1767-es országos összeírás és az 1767-es uradalmi lélekösszeírás eltérése.

Mindeme hiányosságok ellenére, a fennmaradt zsidóösszeírások mégiscsak gazdag forrásanyagot nyújtanak a zsidóság településtörténetének, demográfiájának, gazdasági és társadalmi viszonyainak vizsgálatához. Ezt a forrástípust kiegészítik még az uradalmat birtokló Zichy család, majd a Magyar Kamara levéltárában őrzött szerződések, úriszéki iratok, folyamodványok és egyéb dokumentumok.

A zsidók letelepedésének kezdete az óbudai uradalomban

A töröktől visszafoglalt terület központja — Buda és Pest, — amely hamarosan újra az egész ország tényleges gazdasági központjává emelkedett, az egyéb új telepések mellett rendkívüli mértékben vonzotta a zsidó beköltözőket is. Megtelepedésüket azonban Pest az első perctől kezdve tiltotta, Buda város pedig, ha megtiltani nem tudta is, minden módon akadályozni törekedett. Megtiltani azért nem tudta, mert a katonai és polgári közigazgatást 1686 után kezükbe vevő hatóságok — a bécsi Haditanács, illetve az Udvari Kamara és ezek helyi szervei — védelmükbe vették a Budán 1689-től kezdve előforduló néhány zsidót, szükségük lévén hadseregszállítói tevékenységükre a török elleni hadjáratot tovább folytató seregek, illetve a helyőrségek ellátásához. Így azután a 17. század végén és a 18. század elején Budán kialakult egy kislétszámú zsidó közösség, jóllehet Buda magisztrátusa és polgársága újra meg újra megpróbálta kiűzni őket a városból. Ez végül csak 1746-ban sikerült, de az állandó zaklatásokkal azt már korábban elérte a város, hogy Budán a zsidók létszáma alig nőtt: a kiűzetés előtt 35 zsidó család élt itt.

Az ország közepén újjáéledő piacközpontok nyújtotta lehetőségek által ide vonzott zsidók itt is csak azt tehették, amit az ország más részein, ahol a szabad királyi városok zöme ugyancsak tiltotta beköltözésüket: a földesurak védelme alá helyezték magukat, és földesúri birtokokon telepedtek le.

Buda környékén a legnagyobb uradalom a Zichy grófi család óbudai (korábbi birtokközpontjáról az 1730-as évekig zsámbékinak nevezett) uradalma volt. 1700-tól

az uradalmat Zichy Péter birtokolta, aki fölöttébb költekező életmódja miatt állandó pénzszűkében szenvedett, s az első perctől kezdve szüntelenül törekedett arra, hogy készpénzbevételeit növelje.¹¹ Sok egyéb eszköz mellett a zsidók betelepülésének engedélyezése is ezt a célt szolgáltatta.

Amikor Zichy Pétertől az 1715–1720-as években a kincstár megpróbálta visszavenni az eredetileg koronabirtok Óbudát, ő a birtok jövedelmezőségének növelésében szerzett érdemei között azt is felsorolta, hogy zsidókat telepített a városba.

A Zichy-uradalom két mezővárosában, Zsámbékon és Óbudán már a 18. század első évtizedében említés történt zsidó lakosokról. 1702-ben Zichy Péter jószágigazgatója arról tudósította urát, hogy a zsidók el akarnak költözni Zsámbékról, mert „az itt való árendás sidót”, amikor az a pesti vásárra indult, a zsámbéki plébános részen megleszte, portékáját elvette és az ő közbelépésére sem akarta visszaadni.¹²

Mivel a 18. század első két évtizedéből nem maradt fenn az óbudai uradalomban élő zsidókról semmiféle összeírás, nem tudjuk, hogy az említett incidens alkalmával hány zsidó család lakott Zsámbékon, nem ismerjük „az árendás sidó” nevét sem, s csak feltételezhetjük, hogy a kocsmát és/vagy a pálinkafőzést bérelte Zichytől. Ezenkívül nyilván vásárolt is, hiszen forrásunk szerint a pesti vásárra készülöben érte a támadás. Nem ismerjük az ügy folytatását sem, annyi azonban bizonyos, hogy a század elején Zsámbékon lakó ismeretlen számú zsidó valóban elköltözött onnan, a következő több mint két évtizedben ugyanis a forrásokban nem esik szó zsámbéki zsidókról, az 1727-es összeírás pedig azt mondja róluk, hogy valamennyien abban az évben költöztek a helységbe.

Óbudán az első zsidó valószínűleg Jacob Flesch volt, aki a Budai Kamarai Igazgatósághoz egy lisztszállítás ügyében intézett folyamodványában már 1704-ben óbudai zsidóként szerepelt.¹³ Nevével a Zichy levéltár 1710–1720-as évekből fennmaradt iratai közt is többször találkozunk. 1714-ben a katonaság részére vásárolt 193 mérő búza és 60 mérő zab árával adós maradt az eladónak.¹⁴ 1715-ben az óbudai tiszttartó levele szerint „Ó Budai Jakab Flés Sidónak parancsoltatik, hogy az Ó Budai Vincellér feleségének adgyon két forint árát érő szoknyának való materiát”.¹⁵ Ugyanebben az évben a tiszttartó a földesúrnak beszámol arról, hogy „Nagyságod Ó Budai sidója, Jakab Fles” segített az uradalom borainak értékesítésében, megszerezte az uradalom által igényelt 100 mérő zabot (amelyről nem derült ki, saját szükségletre vagy viszonteladásra kellett-e), és 200 forintot meg évi 100 forint bért ígért az óbudai serház bérletéért.¹⁶ 1717-ben Szabó Ferenc jószágigazgató azt írta urának, hogy Fleschre bízta a búzaeladásról az izsáki zsidóval való tárgyalást. Ugyanebben a levélben beszámol arról, hogy a város — mármint az óbudai magisztrátus — irigységből nem engedi, hogy továbbra is bérbe adja Fleschnek azt a házat, amelyben most lakik, mert a ház „a korcsoma ház” mellett van, ahol Zichy Péter „boltokat delinealt a mézsáros székek mellett”.¹⁷

1720-ból fennmaradt Flesch számlája arról, hogy milyen árucikkeket szállított Zichy Péter földesúr részére a zsámbéki kastélyba: hajport, hajbodorítót, mandulát, olajat, cukrot, citromot.¹⁸ Az 1710-es években Jacob Fleschen kívül már jónéhány zsidó család lakott Óbudán. 1714-ben név szerint említik Herz Bachrach, 1720-ban pedig Wolf Hirschl Abeles óbudai zsidót.¹⁹ 1718-ban egy meg nem nevezett „szegény óbudai zsidótól”, aki Budán házalt, elkoboztak 9 pár harisnyát.²⁰ Az 1727-es helytartótanácsai összeírásban hét zsidó családfőről írják, hogy akkor már 10-15 éve laktak a városban (ezek, az összeírás sorrendjében: Isak Abraham, David Vellis, Jacob Lebel, Antoni Jacob, Gabriel Lazar, Jacob Flesch). Az előbb megnevezettekkel együtt ez már 8 családot jelent, de tekintetbe véve a zsidó lakosság e korszakra

jellemző nagy mobilitását, feltehető, hogy az 1710-es években rajtuk kívül is élt néhány ismeretlen nevű zsidó Óbudán. Mindenesetre 1720-ban már volt zsidó közösségi szervezet (hitközség): Jacob Flesch egy 1720. február 21-én kelt iratban óbudai zsidóbíróként szerepel.²¹ Eszerint tehát az óbudai hitközség kialakulása mintegy másfél-két évtizeddel korábbra tehető, mint azt a budapesti zsidóság monográfusa és nyomában más kutatók is eddig feltételezték, s jóval korábbra, mint ahogy azt maguk az óbudai zsidók a 18. század végén vélték.²²

Az óbudai zsidókról fennmaradt első 18. századi összeírás, Pest megye 1725. évi dicalis összeírása, Óbudán tíz családfő nevét sorolja fel. Ismerve a megyei összeírások megbízhatatlanságát, szinte biztosak lehetünk abban, hogy ez időben ennél már több zsidó család élt a városban. Mindenesetre, a hét személy közül, aki a két évvel későbbi összeírás szerint már 10-15 éve élt a helységben, három nem szerepelt 1725-ben; nem szerepelt ezenkívül az 1727-ben már 4 éve Óbudán élő Jidl Jacub és a 6 éve ott élő Marcus David (az utóbbi sakter volt, kimaradása a megyei összeírásból tehát érthető, hiszen nem volt adóköteles). Eszerint a valóságban legalább 50%-al magasabb lehetett a létszám, mint amennyit 1725-ben az összeírásban kimutattak.

A zsidók számának gyarapodására utal az is, hogy már Zichy Péter idejében emelkedett az általuk a földesúrnak fizetett census összege. A gazdatiszti elszámolások szerint 1717-ben az óbudai zsidók 50 forintot fizettek (nem derül ki, hogy egész évre, vagy félévre-e); fél évi censusok 1723-ban 65 forint, 1725-ben 89 forint volt. Zichy Péter halálának évében, 1726-ban az óbudai zsidók évi censusa 202 forintra rúgott.²³

A nagyobbarányú zsidó betelepülés mindamellet csak Zichy Péter halála után, özvegye, Bercsényi Zsuzsanna földesurasága idején indult meg. Erről ad hírt mind a Zichy Péter örökösei közti perhez 1727 júniusában bírósági megbízásból készített összeírás, mind pedig az 1727 augusztusában a Helytartótanács rendeletére felvett összeírás.

Az előbbi név szerint felsorolja az Óbudán és Zsámbékon lakó zsidó családfőket, és feltünteti az általuk fizetett census összegét. A helytartótanácsi összeírás ennél sokkal több adatot tartalmaz: a családfők megnevezése után felsorolja a háztartásukban élő férfi rokonok, fiúk, szolgák és albérlők (inquilinus-ok) nevét, feltünteti, kinek a tulajdonában lévő házban laknak, saját ház esetén azt is, mennyiért és kitől vették a házat, megjelöli a földesuraknak és a vármegyének fizetett adó összegét. Arra is kitér az összeírás, hogy az illető családfő mióta lakik a helységben.

Az örökösödési perhez készült összeírás 1727-ben Óbudán 24, Zsámbékon 25 zsidó férfi nevét sorolta fel. A Helytartótanács rendeletére készült conscriptio Óbudán 22 háztartásban 26 nő férfit vett számba, Zsámbékon pedig 15 háztartásban 20 nő férfit, ezenkívül 6 nőlen albérlőt.

Ez időben tehát az uradalom két mezővárosában csaknem egyforma számban éltek zsidók. Óbuda lényegesen kedvezőbb földrajzi fekvését, amelynek hatása a későbbiekben egyre erőteljesebben érvényesült a két település „versenyében”, ekkor feltehetőleg még ellensúlyozta, hogy Zsámbék volt az uradalom központja és a földesúri székhely.

Az Óbudán 1727-ben összeírt zsidó családfők közül — mint erről feljebb már szó volt —, hét akkor már 10-15 éve, három 4-6 éve lakott a helységben; a többiek 1-2 éve érkeztek, sőt kettő csak „mostanában” („recenter”). Zsámbékon valamennyi összeírt családfőről azt mondja az összeírás, hogy abban az évben, vagyis 1727-ben költözött a mezővárosba.

Ezek szerint tehát az óbudai uradalomban — jöllehet a zsidók betelepülése már a 18. század elején megindult, s Óbudán az 1710- es évek végétől zsidó községi szervezet is működött, — nagyobb számban csak a század második negyedétől kezdve éltek zsidók, ekkor már két községben. Az örökösödési perhez készült összeírás mindkét mezővárosnál feltünteti, ki a zsidó bíró: Óbudán a Vörösvárról abban az évben odaköltözött Marcus Mandl, Zsámbékon pedig Jacobus Isak viselte ezt a tisztséget.

Földesúri szabályozás

Bár az uradalom által a zsidóknak adott szerződés ebből az időből nem maradt fenn, valószínű, hogy első szerződéseik ekkor léptek érvénybe. Valamilyen megállapodást már Zichy Péter is kötött az óbudai zsidókkal, legalábbis erre utal Szabó Ferenc urasági tisztnak a földesúrhoz intézett levele (az 1710-es évekből), amelyben ez olvasható: „Az mi sidók dolgát illeti, most mind otthon vadnak, majd ki ide, ki tova megyen, most volna szükséges velek accordalni Ó Budán, hogy az után az Uraság kárt ne valljon, az üdö is el jár...”²⁴ Hogy azután erről a valószínűleg létrejött megállapodásról született-e írás, nem tudjuk, mindenesetre eddig nem került elő ilyen dokumentum.

Bercsényi Zsuzsanna azonban már egészen bizonyosan írásban is megállapodott az uradalomban élő zsidókkal. A zsámbéki zsidók 1732. január 1-én érvénybe lépett szerződésében — amely az eddig előkerült legkorábbi szerződés az óbudai uradalom zsidóival — szó van egy ezt megelőző, első szerződésről.²⁵ A 2. pontban az olvasható, hogy a templomuk és temetőjük helyét már az első contractusban kijelölték. Az 1732-ből fennmaradt második contractus részletesen szabályozta a zsámbéki zsidó község kötelességeit és jogait: új zsidó lakos csak földesúri engedéllyel települhetett be; a temetőbe engedély nélkül nem volt szabad idegen zsidót eltemetni; a földesúrnak családonként évi 4 forint védelmi díjat (Schutzgeld) kellett fizetniök; évente a földesúr jelöltjei közül bírót választhattak maguknak, s más tisztviselőiket is megválaszthatták; egymás közti ügyeikben csak a zsidó bíró fennhatósága alá tartoztak, akinek egyébként kötelesek is voltak engedelmeskedni. A katonai kvártélytól, a porció és forspont adásától mentesültek, mert ezeket a zsidó község egy összegben váltotta meg a vármegyétől; feljogosította őket a földesúr, hogy a tőle bérbevett kocsmá, illetve a mészárszék útján elláthassák magukat „kascher” borral és hússal. A védelmi díj fejében a földesúr azt a — már az első szerződésben is rögzített — kiváltságot adta a zsámbéki zsidóknak, hogy rajtuk kívül a helységben más nem nyithat boltot, az évi négy országos vásár idején pedig a helybeli zsidók az első sorban állíthatják fel bódéikat. Ezenfelül évi 3 forint fejében megengedte nekik, hogy lakóhelyüket szombatoként úgynevezett szombat-zsinórral kerítsék körül.²⁶

A zsámbéki zsidóknak tehát már a velük kötött első szerződés lehetővé tette, hogy templomot (akkori szóhasználat: Judenschule-t) építsenek és temetőt létesítsenek. Szinte bizonyos, hogy ez az első szerződés 1727-ben lépett érvénybe, hiszen egy ilyen a korabeli viszonyokhoz képest népes hitközség (20 család, 95-100 fő) nem lehetett meg imaház és temető nélkül. 1732. január 1-én már egészen bizonyosan állt a vályogból épült imaház,²⁷ a szerződés ugyanis kimondta, hogy itt csak istentiszteletet szabad tartani, és mindenfajta zenebona vagy kereskedés tilos („In der Schull oder Synagog solle sich keiner Unterstehen den geringsten Tumult oder Handel anzufangen...”).

1732-ből Óbudáról is fennmaradt egy szerződés, amelyet Bercsényi Zsuzsanna a zsidókkal kötött.²⁸ Ez azonban csak a templommal és a temetővel foglalkozik.

Óbudán azonban már 1727-ből van dokumentum, amely a zsidó templom vagy inkább imaház meglétét bizonyítja. 1727-ben ugyanis Zichy Ferenc, Bercsényi Zsuzsanna mostohafia, az örökségért folytatott pereskedés közben erőszakos cselekedetre határozta el magát: fegyveres embereivel rátört Óbudára és leromboltatta az imaházat, amelyet a zsidók földesúri engedéllyel építettek maguknak (eközben egy zsidót meg is vertek). Bercsényi Zsuzsanna bepanaszolta emiatt mostohafiát a kormányhatóságoknál, az óbudai zsidóknak pedig megengedte, hogy újjáépítsék imaházukat.²⁹ Az 1732-es szerződésben már arról volt szó, hogy a telek, amelyen templomuk áll, örökre az ő használatukban marad; a szerződésben a grófnő megengedte, hogy a telket egy házhellyel kibővítsék, fallal vegyék körül, és zsinagógát építsenek rajta (a korábbi imaház ezután hitközségi épületül szolgált). Az első óbudai zsidó imaház, majd az első zsinagóga ugyanott állt, ahol az 1767–1769-ben épített második, majd az 1821-re felépült és ma is álló harmadik óbudai zsinagóga: ³⁰ a mai Lajos u. 163. szám alatti jókora telken.

Megerősítette Bercsényi Zsuzsanna az óbudai zsidók jogát a nekik kijelölt temető használatára is, de a legszigorúbban megtiltotta idegen zsidók engedély nélküli eltemetését, amit 24 forint büntetéssel sújtott. A temetés engedélyezéséért 6 forint járt a földesúrnak.

Az idegen zsidók eltemetésének tilalma — amely országszerte általános volt — nyilván azzal függött össze, hogy a falvakban szétszórta élő zsidók, akiknek lakóhelyén természetesen nem volt zsidó temető, haláluk után zsidó temetőben akartak nyugodni, hiszen a temetés rendjét is szigorú vallási előírások szabályozták. Így a nem helybeli zsidók eltemetése pótlólagos jövedelemforrást jelentett a földesúrnak.

A zsidó temető Óbudán a zsidók letelepedésétől kezdve ugyanott volt, ahol 1950-ben történt kiürítések: a mai Laktanya utca északi szakaszán, amely a 18. század első felében még kívül esett a lakott területen.

Öt évvel később, 1737 szeptemberében Bercsényi Zsuzsanna az óbudai zsidó község részére kibocsátott „Kauf-Brief”, azaz vételi levél értelmében örök időkre eladta a hitközségnek azt a telket, amelyen a zsidók által saját pénzükön épített templom és a hozzáépített szoba állott, továbbá a már korábban is emlegetett Zahn-féle háztelket és az ott álló, uradalmi tulajdonban lévő házat. Ez utóbbi 4 szobát, egy konyhát, egy kamrát, egy boltot és egy mészárszéket foglalt magában; a mészárszéket azonban a szerződés szerint meg kellett szüntetni. A mellette kialakított utcácskát viszont nem volt szabad megszüntetni. A temetővel kapcsolatban a szerződés megismételte az előző szerződésben foglaltakat.³¹

Az 1730-as évekből fennmaradt még néhány, egyes óbudai zsidókkal kötött szerződés, ezek azonban csak mészárszékbérletről és házvételről szóltak.³²

Zsámbék földesura 1733-tól, Óbudáé 1745-től Zichy Miklós volt, a zsidó községekkel kötött szerződések azonban az ő idejéből eddig nem kerültek elő.

Zichy Miklósnak 1758 elején bekövetkezett halála után rövid ideig, 1766 elejéig özvegye, Berényi Erzsébet grófnő birtokolta az uradalmat.

1765-ből fennmaradt az óbudai zsidó hitközségnek adott szerződés és instrukció, azaz rendtartás.

A szerződésben több helyütt szó van az előző szerződésről. Az uradalom keresztény községeivel fennmaradt szerződésekből tudjuk, hogy az előzőeket 1755-ben még Zichy Miklós kötötte meg (valamennyit 1765-ben újította meg az özvegy).³³ Így

hát bizonyos, hogy az óbudai zsidó községnek is adott Zichy Miklós 1755-ben szerződést, amely azonban, úgy látszik, elveszett.

Az 1765. január 1-én aláírt szerződésben ³⁴ a földesúrnő részletesen szabályozta az óbudai zsidók jogait és kötelességeit, s az uradalomnak fizetendő pénzek összegét.

A rendtartásban ³⁵ a grófnő először is kimondta, hogy a templomban nem szabad zajongani, kereskedni, verekedni. Itt is — mint a szerződésben — foglalkozott a már szűkké vált temető jövőbeni megnagyobbításával, úgyszintén a zsinagóga telkének kibővítésével, s megengedte, hogy új zsinagógát építsenek vagy a régit megnagyobbítsák. A temetőben továbbra sem lehetett idegen zsidót eltemetni. Szabályozta a földesúrnő a bíróválasztás rendjét (ő állított három alkalmas jelöltet, akik közül a község választott). Előírta, hogy a község vesse alá magát az urasági tisztek, a zsidó bíró (hitközségi elnök) és az esküdtek parancsainak. Aki nem engedelmeskedik, az a bűn nagyságától függően 30, 50 vagy 100 forint bírságot fizet, s ha ez sem használ, elűzetik a helységről. Az előjáróknak azonban előírta a grófnő, hogy igazságosak legyenek, s ne tegyenek különbséget gazdag és szegény, barát és ellenfél között. A bíró ítéletével elégedetlenek a földesúrnőhöz fordulhattak. Az esküdteknek a rendtartás meghagyta, hogy ne fecsegiék ki azt, amit titokban kell tartani, ellenkező esetben nyomatékos figyelmeztetésben kell őket részesíteni, s ha ez sem használ, szégyenszemre elcsapandók.

A porciót, az uradalmi cenzust és a hitközségi adót maradéktalanul be kell fizetni; a bíró és az esküdtek kötelesek a beszedett pénzzel pontosan elszámolni. Aki el akar költözni, annak először jelentkeznie kell a bírónál, s nemcsak a hitközséggel kell elszámolnia, hanem a magánosoknál fennálló adósságait is rendeznie kell. Aki előzetes bejelentés nélkül távozik, elveszti a földesúri védelmet. Megtiltotta a grófnő, hogy az óbudai zsidók az urasági tisztek vagy a földesúrnő engedélye nélkül idegeneket fogadjanak be házukba, nehogy csavargók, haszontalan és rossz emberek kerüljenek a helységbe. Előírta, hogy kéményeiket tartsák rendben, s egyáltalán, védekezzenek a tűzveszély ellen; akinek gondatlansága miatt kár keletkezik, kártérítést kell hogy fizessen. Részletesen szabályozta a rendtartás a bíraskodás módját. Zsidó és zsidó közti viszály ügyében egyértelműen a zsidó bíró volt illetékes. Ha egy zsidó kereszténnyel került vitába, az ügyet először a keresztény bíró elé kellett vinnie; s megfordítva, ha kereszténynek volt panasa zsidó ellen, először a zsidó bíróhoz kellett fordulnia. Az ítéletek ellen az úriszékhez lehetett fellebbezni. A zsidó bíró hatásköre a nagyobb bűnöket elkövetőkre („grosse Übelthäter”) nem terjedt ki. A beszedett pénzbüntetésekről, amelyeknek fele az uraságot, fele a hitközséget illette, pontosan el kellett számolni.

Végül, a grófnő leszögezte, hogy az egész hitközség jólétét kell elősegíteni, el kell érni, hogy a gazdagok és a szegények is megéljenek („genugsam Nahrung haben sollen”), s ezért a községen belül megértésnek kell uralkodnia; a szegényeket segíteni kell, hogy helyzetükön javítsanak („...dem armen Mann auch geholfen wird, seine Nahrung verbessern zu können”).

Berényi Erzsébet grófnő azonban nem sokáig maradt az óbudai uradalom birtokosa. A királyi kincstár már 1759-ben pert indított ellene és a fiági Zichy-örökösök ellen (akik szintén igényt tartottak a birtokra), azon a címen, hogy a Zichy-család jogtalanul birtokolta a 16. század elején koronabirtoknak nyilvánított Óbudát és az uradalom egyéb részeit. A per folyamán a kincstár kiegészített előbb az özveggel (1766 elején), majd a következő évben a Zichy-grófokkal is. Ennek eredményeként az óbudai uradalom a korona birtokába ment át, és a pozsonyi Magyar Kamara kezelésébe került.³⁶ Az átadás már 1766 elején megtörtént. Ettől kezdve több mint

nyolc évtizedig — a jobbágyrendszer megszüntetéséig — az óbudai uradalom koronauradalom, vagy más kifejezéssel élve kamarauradalom volt (a kettő nem volt ugyan pontosan azonos értelmű, de az óbudai uradalomra egyformán használták mindkettőt, hol Kronherrschaftnak, hol Kameralherrschaftnak nevezve a birtokot; magát Óbudát is hol Kronmarktnak, hol Kameralmarktnak nevezték).

A kamarai kezelésbe való átkerülés után Grassalkovich Antal kamaraelnök, — aki saját Pest megyei birtokain szintén letelepített „védett zsidókat”, — megerősítette az uradalomban élő zsidók addigi jogait. 1766 március elsején védlevelet („protectionalis”-t) adott az óbudai zsidó községnek (feltehetően a zsámbékinak is, de ez eddig nem került elő). Ez az okmány nagyrészt az előző szerződésben foglaltakat ismételte meg, kiegészítve néhány új ponttal.³⁷

A leglényegesebb ezek közül az volt, hogy az óbudai zsidók a szabad királyi városokban — azok jogainak sérelme nélkül — és a kamarai birtokokon kereskedelmet és egyéb létfenntartó tevékenységet folytathattak.

Grassalkovich is megengedte nekik, hogy romladozó zsinagógájukat újjáépíthessék; úgy látszik, ez ügyben 1765 januárja óta semmi sem történt.

A kamaraelnök a zsidó előjáróságra bízta a rendtartás („Directorium Morum vulgo Polizey-Ordnung et Statuta Judeorum privata”) kidolgozását, azzal, hogy ezt aztán a kamarai jószágigazgató útján a Magyar Kamarához kell jóváhagyásra felterjeszteni. Ennek az újabb rendtartásnak szövegét eddig nem sikerült megtalálni; lehetséges, hogy el sem készült.

Az óbudai uradalom egymást követő birtokosai tehát valamennyien pártolták a zsidók letelepedését az uradalomban. A zsidók censusukkal, bérleti összegeikkel gyarapították a készpénzben mindig szükségét szenvedő nagybirtokosok pénzügyeiket; ezenkívül számos zsidó kereskedő résztvett a földesúri háztartásnak árucikkkel való ellátásában, sokszor hitelbe is szállítva; a vagyonosabbak közül jó néhányan kisebb-nagyobb pénzkölcsönökkel segítették ki a földesurát, (amelyek visszafizetésére nem mindig volt reményük). 1756–1757-ben például Zichy Miklós 1000, 2000 illetve 3000 forintot vett kölcsön Jeremias Kopl, Sekl Hollitscher és Marcus Löwel óbudai zsidóktól³⁸ (nem tudjuk, Zichy Miklós halála után visszafizették-e nekik a kölcsönt).

A zsidóktól származó földesúri pénzügyvédelmeket — ha nem is teljes egészükben — mutatja a következő táblázat:

Év	Forrás	A földesúri census összege (forintban)	
		Óbuda	Zsámbék
1717	urasági tisztek számadásai szerint	50	
1723		130	
1725		176	
1726		202	
1727	az országos összeírás szerint	86	129
1737	az orsz.őí. sz.	130	74 (+ a kocsmáért 150 + a zsámbéki és tőki mézszár- székért 90)
1765	a contractus szerint	1460	

Év	Forrás	A földesúri census összege (forintban)	
		Óbuda	Zsámbék
1767	az orsz.őf.sz.	1500	426 (a pálinkafőzés bérlétével együtt)
1770	az orsz.őf.sz.	1500	158

Elemeznünk nem érdemes ezeket a számadatokat, mert nagyobb részük messze van a teljességtől, és mert sok évből amúgy is hiányoznak az adatok. Ezek az összegek leginkább minimális összegeknek tekinthetők, amelyeknél a zsidóktól származó földesúri jövedelem csakis több lehetett. Sokféle bérleti összeg egyáltalán nincs ezekbe belefoglalva. Óbudán például az 1765. évi szerződés leszögezte, hogy az uradalmi bérházak bérleti díjai nem számítanak be a megállapított évi censusba.

Egy 1762-ből származó kimutatás szerint Óbudán ekkor négy uradalmi házát béreltek a zsidók: az emeletes ún. régi serházat (ma: Lajos u. 158.), az ún. Neumann-házat, a községi molnár-házat („Gemein Müllerisches Haus”) és a pékházat (Bekken-Haus), amelyet később Hoffmann pék házának neveztek (a későbbi Zichy u. 13, 11. és 9. számú ház, az utóbbi a Lajos u. sarkán). Ezeknek zsidó bérlői 1762-ben egyenként évi 12 forinttól 120 forintig terjedő bért, összesen évi 447 forintot fizettek az uradalomnak.

Később a Kamara már a zsidó hitközségnek adta bérbe ezeket a házakat, évente egy összegben fizetendő bérért: 1766-ban 800 forintért, majd e szerződés lejárta után, 1776-ban évi 1100 forintért.³⁹

A szerződésekbe ugyan nem foglalták bele, de Óbudán kezdettől fogva korlátozták a zsidók által megvásárolható házak számát. Zichy Péter idején az óbudai zsidók még egyáltalán nem lehettek háztulajdonosok, és az 1727-es összeírás idején is egytől egyig keresztények házaiban béreltek lakást. Ezzel szemben Zsámbékon a már Bercsényi Zsuzsanna idején beköltöző zsidóknak a földesúrnő kezdettől fogva megengedte és talán nem is korlátozta a házvásárlást.

Óbudán az 1730-as években előbb csak 12, majd 13 házuk lehetett a zsidóknak, s ez a szám csak lassan növekedhetett. Minden újabb házvásárláshoz földesúri engedély kellett, amelyet meglehetősen nehéz volt megszerezni. A keresztény lakosoktól újonnan vásárolt házak után a tulajdonosoknak a keresztény községgel együtt kellett adózniuk, hogy a zsidóknak eladott házak miatt a község ne szenvedjen kárt (az egy összegben fizetendő adó ugyanannyi lakosra legyen kivethető, mint azelőtt). 1765-ben összesen 18, 1770-ben 21 volt a zsidó házak száma (a zsinagógával együtt, amelynek telkén szintén voltak lakások), 1775-ben a zsinagógával együtt 27, amelyek közül 13 ház után kellett a keresztény községnek adózni. 1787-ben még mindig csak 30 ház volt zsidók tulajdonában Óbuda akkor mintegy 700 háza közül, holott akkor a zsidók a népességnek már több mint egy negyedét alkották.⁴⁰ A saját házzal nem rendelkező zsidók hitsorsosaik, vagy keresztények házaiban béreltek lakást.

A korlátozások ellenére a földesúri védelem alatt az óbudai uradalomban fokozatosan nőtt a zsidók száma, Óbudán gyorsabban, mint Zsámbékon, s ez a növekedés különösen a század második felében, kivált a kamarai kezelésbe vétel után gyorsult fel.

A zsidók számának növekedése

Az összeírások fentebb már tárgyalt hiányosságainál fogva a belőlük meríthető számadatok csak hozzávetőlegesnek tekinthetők, s a legtöbb esetben valószínűleg elmaradtak a valóságos számok mögött. Amikor tehát az alábbiakban áttekintjük a különféle összeírásokban az óbudai uradalomban élő zsidó családfők számáról és a zsidók lélekszámáról található adatokat, a fenti körülményt állandóan szem előtt kell tartanunk.

A felhasznált források egy része csak a családfőkre tért ki; más részük a családfők mellett a háztartásokban élő férfi rokonok, fiúk, szolgák számát is megadta; van néhány olyan lélekösszeírás, amely a zsidó férfiakon és fiúkon kívül az asszonyokat és leányokat is felsorolta, név, illetve szám szerint; van ezenkívül egy-két olyan eset, amikor a rendelkezésre álló forrás csak a globális lélekszámot tünteti fel. Ilyenek a canonica visitatio jegyzőkönyvei, amelyek olykor kitérnek a nem katolikus lakosok lélekszámára is.

A már említett első részletesebb összeírás szerint Óbudán 1727-ben 22 családban 26 nős férfit (a háztartásfőknél kívül 1 nős fiút, 1 nős fivért és 2 nős szolgát) vettek számba. A fiúgyermekkel és a nőtlen rokonokkal, szolgálakkal együtt Óbudán ekkor 61 zsidó férfi élt. Ha ezt kiegészítjük a nők becsült lélekszámával, 110-115-re tehetjük az óbudai zsidók lélekszámát (ez idő tájt ugyanis a zsidó lakosságban általában valamelyes férfiféltet mutakozott).

Zsámbékon ugyanezen összeírás szerint 15 zsidó háztartásban 20 házas férfi, 18 fiúgyerek, s összesen 15 nőtlen férfi rokon, albérlő vagy szolga, tehát együttvéve 53 férfi élt. A lélekszám 95-100 körül lehetett.

1732-ben az Óbudán tartott canonica visitatio alkalmával a helységben élő zsidók számát 168-nak mondták.⁴¹

Az 1737-es országos zsidóösszeírás során Óbudán 43 családban 199 személyt, Zsámbékon 22 családban 93 személyt vettek számba.

Az 1746-os zsidóösszeírás a Helytartótanács azért rendelte el, hogy pontosan megállapíttassék a zsidók lélekszáma: az adót ugyanis a személyek után kellett fizetni, minden zsidó után — legyen az férfi vagy nő, felnőtt vagy gyermek, gazdag vagy szegény — 2-2 forintot. Mivel a földesurak hevesen elleneztek alattvalóiknak az állam általi ilyen megterhelését, a birtokosok érdekeit képviselő megyei hatóságok úgy igyekeztek az összeírást elvégezni — ha egyáltalán elvégezték —, hogy abból minél kisebb adóalapra derüljön fény. Így azután az 1746-os összeírás számadatai az óbudai uradalom esetében is valószínűleg jóval kisebbek voltak a ténylegeseknél.

1746-ban az összeírás szerint Óbudán 40 zsidó családban összesen 200 személy élt, Zsámbékon pedig 15 családban 50 személy. Ezenkívül Tök faluban is lakott egy zsidó kocsmabérlő (voltaképpen zsámbéki zsidó), harmadmagával, Perbálon pedig egy négytagú család.

Bár az 1737-es és 1746-os összeírások közti időben söpört végig az uradalmon az 1739-es pestisjárvány, amely Óbudán és Zsámbékon a keresztény lakosságnak csaknem felét-harmadát magával ragadta (a zsidó pestishalottakról nem maradt fenn kimutatás), mégsem valószínű, hogy az óbudai stagnálás és a zsámbéki nagyarányú népességcsökkenés teljes egészében a pestisvesztésnek lenne tulajdonítható. A nem zsidó lakosság esetében a nagy számban érkező új telepesek az 1740-es évek második felére már pótolták a veszteséget. Mivel a zsidó beköltözés sem állt meg, valószínű, hogy az új lakosok itt is többé-kevésbé pótolták az embervesztéseket, s az alacsony számadatok — legalábbis részben — az összeírás hiányosságának tudható be.

Egy 1752-es canonica visitatio szerint Zsámbékon akkor kb. 80 volt a zsidó lakosok száma.⁴² 1756-ban az Óbudán tartott canonica visitatio 660-ra tette a zsidók lélekszámát a helységben.⁴³ Az egy évtizeddel később az egész óbudai uradalomban a helybeli parochusok által felvett lélekösszeírás Óbudán ennél lényegesen kisebb lélekszámot mutatott ki: 109 családban 455 személyt; az ugyanazon évi helytartótanácsi zsidóösszeírásban még ennél is alacsonyabb számadatot találunk: eszerint 109 családban csak 357 lett volna a teljes lélekszám. Az utóbbi szám nyilvánvalóan irreális, de még a 455-ös lélekszám is túl alacsonynak látszik a 109 családhoz képest és az 1756-os adathoz képest. A név szerinti összeírásból kiviláglik, hogy csak a házaspárokat és gyermekeiket vették számba, s nem jegyezték fel a háztartásokban élő magános felnőttek (rokonok, nőtlen albérlők, szolgák) számát.

Zsámbékon a helytartótanácsi conscriptio 42 családot mutatott ki, összesen 175 fővel, az uradalmi összeírás pedig 44 családot, de csak 162 személyt. Az uradalmi lélekösszeírás szerint 1767-ben a mezővárosokon kívül Perbálon és Dunabogdányban élt még egy-egy zsidó család, összesen 16 fő. Az ugyanezen évi helytartótanácsi összeírás Békásmegyeren és Dunabogdányban mutatott ki zsidókat, összesen 10 személyt.

Hogy az 1767-es lélekösszeírás és kivált az országos zsidóösszeírás Óbuda és Zsámbék esetében nagyon is hiányos, alátámasztja a mindössze három évvel később, 1770-ben készült helytartótanácsi összeírás. 1770 júniusában Óbudán 208 zsidó családban 1045 főt írtak össze, Zsámbékon 50 családban 200 főt. Perbálon 2 családban összesen 6 főt, Bogdányban egy háztartásban 10 főt (a szolgákkal együtt). Az eltérés tehát különösen az óbudai zsidók esetében szembeötlő.

A II. József által elrendelt 1784/1785 évi — a korábbi összeírásoknál mindenképpen megbízhatóbb, de szintén nem teljes — népszámlálás szerint Óbudán ekkor 285 zsidó családban 1649 személy, Zsámbékon 65 családban 283 személy élt. Az uradalomban ezenkívül csak Dunabogdányban lakott egy zsidó család (7 személy)⁴⁴.

Az óbudai uradalom zsidóságának lélekszáma az említett összeírások szerint 1727 és 1785 között így alakult:

Év	Óbuda	Zsámbék	Dunabogdány	Tök	Perbál
1727	115°	100°			
1732	168				
1737	199	93			
1746	200	50		3	4
1752		kb. 80			
1756	660				
1767 ^{°°}	455	175	9		8
1770	1045	200	10		6
1784–85	1649	283	7		
Összesen az egész uradalomban					
1727	215°				
1737	292				
1746	257				
1767	647				
1770	1261				
1784–85	1939				

[°]Becslés. ^{°°} Az összeírásokban szereplő legmagasabb adatokat közöljük.

A rendelkezésünkre álló összeírások szerint tehát az óbudai uradalomban élő zsidók lélekszáma 1727-től számítva négy évtized alatt háromszorosára emelkedett, majd a következő nem egészen két évtized alatt újra csaknem megháromszorozódott, s a II. József kori népszámlálás idején az 1727. évinek a kilencszeresét alkotta.

Az óbudai uradalomban nemcsak a zsidóknál volt tapasztalható gyors népességnövekedés, hanem a nem zsidó lakosságnál is, mivel ezen a Buda melletti nagybirtokon a török kiűzésétől kezdve az egész 18. század folyamán szinte szünet nélkül folyt újabb meg újabb telepések — németek, szerbek, horvátok, szlovákok, kisebb számban magyarok — beköltözése. A népesség gyarapodása tette lehetővé az uradalom gazdasági fellendülését és a földesúri jövedelmek megsokszorozódását. Az óbudai uradalomban Buda visszavívása után, 1686 őszén csak 3 lakott település volt, a 18. század elején 9 (Óbuda, Zsámbék, Szentendre mezővárosok, Budakeszi, Tök, Pilisszántó, Dunabogdány, Tahitótfalu, Szigetmonostor falvak); az 1720–1730-as években benépesült az addigi pusztá Budaórs, Békásmegyer és Perbál, s így a lakott helységek száma 12-re emelkedett. Az uradalom nem zsidó lakossága a 18. század elejétől a II. József kori népszámlálásig mintegy ötszörös növekedést mutatott, a földesúri jövedelmek pedig 25-szörösükre emelkedtek, ami a gazdálkodási tevékenység — elsősorban a bortermelés — óriási megélénkülését jelezte.

Az óbudai uradalomnak ezt a gyors népességnövekedését és gazdasági fejlődését ugyanazok a tényezők tették lehetővé, amelyek a zsidó beköltözők számára is vonzóvá tették ezt a területet: a 18. század folyamán az ország legjelentősebb piac-központjává emelkedő Pest, az újra fővárossá lett Buda és a fontos közlekedési útvonalak, elsősorban a Duna közelsége. A főként kereskedésből élő zsidók számára ezek a gazdaságföldrajzi tényezők különösen fontosak voltak. Pest, a pesti vásárok nemcsak a távolsági kereskedelemmel foglalkozók, hanem a zsidó kiskereskedők számára is az üzleti tevékenység fontos színterét jelentették. Innen, az ország közepéről sok más város — Kecskemét, Debrecen, Komárom, Győr stb. — vásárai is jól megközelíthetők voltak. A Budán állomásozó nagylétszámú helyőrség jelentős felvevőpiacul szolgált a zsidó terménykereskedők, de az egyéb, kisebb értékű árukkal kereskedők számára is. Maga az uradalom, gyarapodó lakosságú mezővárosaival és falvaival, de az óbudai uradalmon kívül az egész tágabb Buda-környék is megélhetési lehetőségeket nyújtott a falvakat járó vándorkereskedőknek, a „batyus zsidóknak”.

Foglalkozási megoszlás, vagyoni viszonyok

Az első — 1725. és 1727. évi — összeírások az óbudai uradalomban élő zsidók foglalkozásáról semmilyen információt nem nyújtanak, anyagi helyzetükről pedig csak kevés és közvetett felvilágosítás meríthető belőlük. Az örökösödési perhez készült 1727. évi összeírás feltünteti a zsidók egyenkénti censusát. Zsámbékon a saját házukban lakók egyformán 10-10 forintot, a más házában lakók (inquilinus-ok) 3-3 forintot fizettek. Itt tehát a census összegéből alig következtethetünk az anyagi helyzet esetleges eltéréseire. A helytartótanácsi összeírás viszont a legtöbb esetben megmondja, ki mennyiért vette a házat, s az összegekből már levonhatók valamelyes következtetések. A zsidó bíró és egy másik családfő 30 forintért vette házat. Egy családfő 19, egy 14, egy 13, kettő 12 forintért vett házban lakott, de volt olyan ház is, amely csak 10, 7, illetve 4 forintba került.

Az óbudai zsidók közül ekkor még senki sem lakott saját házában, mert a földesúr addig nem engedte meg nekik a házvásárlást, a háztulajdon értéke tehát nem szolgálhat — mint Zsámbékon — némi támpontul. Óbudán viszont a census összege

nem volt egyforma. Négy családfő évi 20-20 forintot, hatan 10-10 forintot, négyen 6, 7 illetve 8 forintot, ketten 5 forintot, hatan 3 forintot fizettek. Jacob Flesch viszont azért nem fizetett semmit, mert az uradalom körülbelül 1000 forinttal tartozott neki, a grófi háztartásnak szállított különféle anyagokért és posztókért.⁴⁵ A szolgatartás ugyancsak összefüggött az anyagi helyzettel. Zsámbékon öt családfő tartott összesen hat szolgát (az öt között volt az a kettő, aki 30 forintért vette házát). Óbudán szolgát a helytartótanácsi összeírás annál a négy családfőnél mutatott ki (egyet-egyet), aki a legmagasabb cenzust fizette. Nyilvánvalóan ők négyen és Flesch alkották ekkor az óbudai zsidó község felső, jómódú rétegét, s kb. kétszer ennyien lehettek, akik az alsó, legrosszabb sorban élő csoporthoz tartoztak.

Az óbudai zsidók foglalkozásáról először az 1728. évi regnicolaris összeírás tartalmaz adatokat.⁴⁶ Ez azonban erősen hiányos: mindössze 19 családfőt nevez meg, tehát az 1727-es létszámhoz képest csaknem 26%-kal kevesebbet. A felsoroltak közül heten kereskedtek kisebb értékű ún. aprólékos portékával („cum exiguis mercibus” vagy „cum minutioribus rebus”), ebből ketten boltot is tartottak Óbudán. A valóságban ezek egy része nagyobb értékű árukkal távolsági kereskedelmet is folytatott, ez az összeírás azonban — ugyanúgy, ahogy a legtöbb más országos adóösszeírás — a valóságosnál nyilván kisebbnek igyekezett feltüntetni az adóalapot. Három családfő „aprólékos árukkal” házalt a falvakban, egy családfő üveges mesterséget folytatott, a többi nyolcról azt mondta az összeírás, hogy semmije sincs, „miser”, mások segítségére szorul.

Ugyanezen a regnicolaris összeírás Zsámbékon 29 zsidó férfi nevét tartalmazta. Közülük 20 kereskedett „aprólékos árukkal”. Nagyrészükről azt jegyezte meg az összeírás, hogy „inde misere vivit”, vagyis ebből a tevékenységből nyomorúságosan él. Zsidó boltosról nem szólt ez az összeírás. További 2 családfő a falvakban vándorkereskedést folytatott. A helységben ekkor az összeírás szerint egy zsidó kézműves – szabó – dolgozott: Jacobus Snaider. Volt ezenkívül egy sakter, 4 szolga és egy teljesen nincstelen, aki mások támogatásából élt.

A korábbi forrásoknál sokkal több adatot tartalmaz a Helytartótanács 1737 januárjában beküldött zsidóösszeírás, amely az 1736. évi állapotot tükrözte.

Ez a forrás a családfő nevén kívül megadja a háztartáshoz tartozó személyek számát (feleség, nagyobb gyermek, kisebb gyermek, tanító, szolga, szolgálóleány), a lovak számát, megnevezi az illető családfő örökös földesurát, jelenlegi földesurát, az örökös, illetve a jelenlegi földesúrnak fizetett pénzösszeget,⁴⁷ s végül a foglalkozást.

Óbudán ekkor 43 családfőt írtak össze, közülük 27 — azaz kereken 63% — foglalkozott kereskedéssel. Az összeírás szerint 4 zsidó üzletet tartott Óbudán, s itt közönséges árukkal („communibus mercibus”) kereskedett (egy helyütt megmondta az összeíró, hogy ezeken vásznat, pántlikát, cérmát, cukrot és más hasonlókat értétek). További 4 adózóról azt írták, hogy a fentnevezett „közönséges árukkal kereskedik” (mercatur communibus mercibus”). Minthogy a boltot tartók mellett ez utóbbiak fizették az óbudai földesúrnak a legmagasabb cenzust (évi 8-9 forintot), feltehető, hogy ezek távolsági kereskedelmet folytattak, főként vászonnal és posztóval, s talán gabonával és gyapjával is.

A többi kereskedő közül hatan nyúlborrel, bárányborrel, ócskavassal és egyéb régi holmikkal kereskedtek („leporinis pellibus et aliis abjectis rebus”, „ferro antiquo”, „pellibus agninis”). Ezek mindannyian évi 2 forintot fizettek az óbudai uradalomnak, ami lényegében a legalacsonyabb census volt ekkor, így tehát bizonyosra vehető, hogy ez a hat családfő a házalókereskedést folytató, legalsó réteghez tartozott (még lovat sem írtak össze egyiknél sem).

További 12 családfő kisebb értékű árukkal vándorkereskedelmet folytatott; némelyikről azt írták, hogy a hátán cipeli portékáját („pagatim peregrinando mercatur minutiis”, „dorso portando pagatim res minutiores vendit”), másokat egyszerűen „dorsalista”-nak, vagyis batusnak neveztek. Közülük azonban ötnek lova is volt, úgyhogy ezek feltehetően nem gyalogosan házaltak, s akadt köztük olyan, aki nem évi 2 forint, hanem 5 forint cenzust fizetett. A vándorkereskedők többsége (7 adózó) mindamellett a 2 forintos kategóriába tartozott.

A kereskedéssel foglalkozók közé számítható még a zsidók kocsmárosa („educillator judeorum”).

Óbudán ekkor 7 zsidó kézművest írtak össze, 3 szabót, 2 vargát, 1 üvegest és 1 borbélyt.

A fennmaradó családfők között 4 napszámos (manualista), 4 hitközségi alkalmazott (sakter, kántor, tanító, kisbíró), — a rabbi nem szerepelt a felsorolásban — és egy „jocalista” volt, aki nyilván az ünnepségeken mulattatta a község tagjait.

Ami az összeírtak anyagi helyzetét illeti, arra elsősorban a cenzus összegéből következtethetünk. 24 adózó évi 1-2 forintot fizetett. A hitközségi alkalmazottak mentesek voltak a cenzusfizetés alól, s valószínűleg ők is a szegényebbek közé tartoztak, akiknek hányada ilyenformán mintegy 60% lehetett.

Lovat összesen 9 zsidónál írtak össze (más jószágot egynél sem). A 9 közül kettőnek — Hírsi Mandl bírónak és Marcus Simon boltosnak — 4-4 lova volt, másik kettőnek 2-2 lova, a többinek 1-1.

Szolgát („famulus”) hét adózónál írtak össze, szolgálólányt („ancilla”) ezeken kívül még 14-nél. A lótulajdonosok — egy kivételével — a szolgát, illetve szolgálóleányt tartó adózók között voltak. Nyilvánvaló, hogy ez a csoport alkotta az óbudai zsidó község jobb anyagi helyzetű kisebbik felét. (A mindössze 1 szolgálóleányt tartó, alacsony évi cenzust fizető családok nem feltétlenül sorolandók a jobb anyagi helyzetűek közé.)

Az Óbudán 1736-ban összeírt zsidó családfőknek legalább a fele foglalkozásánál fogva nem tartózkodhatott állandóan a helységben, úgyhogy ekkor is érvényes lehetett az, amit Zichy Péter tisztartója mintegy két évtizeddel korábban írt róluk: „ki ide, ki tova megyen”. Vonatkozott ez a távolsági kereskedelemmel foglalkozó, az országos vásárokra járó kereskedőkre ugyanúgy, mint a pálinkát, cérnát árusító, nyúlóbort, ócskavasat felvásárló házalókra.

Ugyanebben az évben Zsámbékon a név szerint felsorolt 21 zsidó családfő közül 11 volt kereskedő. Az egyik közülük sajttal kereskedett, a többi tízről azt mondta az összeírás, hogy vándorkereskedelmet folytat vászonnal, pántlikával, cérnával és hasonló kisebb értékű árukkal („exercet quaestum cum telis, ligulis et aliis minutiis hinc inde peregrinando” vagy „in dorso portando”). Boltja egyiknek sem volt, lova viszont hatnak.

Két zsidó családfő a zsámbéki, illetve a töki urasági mézárszéket bérelte. Egy családfő a zsidók részére pálinkát főzött. Velük együtt a kereskedő foglalkozást űzők a zsámbéki zsidó családfők kétharmadát alkották. Működött a helységben egy zsidó szabó is. Egy családfőnél az összeírás nem jelölte meg a foglalkozást, a többi 4 hitközségi alkalmazott volt: egy sakter, egy tanító, egy kisbíró és egy bábosszony (egy Eszter nevű özvegyasszony).

Mivel az 1736-os összeírás szerint Zsámbékon a földesúrnak a védelemért és lakhatásért fizetett összeget a zsidó község tagjaira lényegében egyenlően vetették ki, a vagyoni helyzetre itt csak a lovat birtoklók és a szolgát tartók számából következtethetünk. Az említett hat kereskedőn kívül még a két mézárszék-bérlőnek volt

lova, szolgát pedig összesen három családnál írtak össze (ezek a lótulajdonosok közé tartoztak). Zsámbékon eszerint legfeljebb nyolcra tehetjük a viszonylag jobb anyagi helyzetű családfők számát.

Az 1740-es évekből két összeírás maradt ránk az óbudai uradalomban élő zsidókról: 1744-ből a megyei conscriptio domestica, 1746-ból pedig a Helytartótanács-hoz beküldött országos összeírás.

1744-ben Óbudán 48 zsidó férfit neveztek meg (közülük néhányan nem külön kenyéren éltek), s felsorolásuk után megjegyezték, hogy mindezek 1 rabbist, 8 tanítót, 2 kántort, 1 saktert, 2 templomszolgát, 2 betegápolót, 3 sírásót és 2 muzsikust tartanak. Eszerint az utóbbiakkal együtt Óbudán ekkor 69 zsidó családfő élt (ha ugyan az utóbbiak közül nem szerepeltek néhányan a név szerint felsoroltak között is).

Két évvel később, a Helytartótanács-hoz felküldött összeírásban Óbudán mindössze 40 zsidó családfőt tüntettek fel. A legkevésbé sem valószínű, hogy valóban fogyott volna az óbudai zsidók száma. Inkább arról lehetett szó, hogy a fejadó bevezetését ellenző vármegyei hatóságok ceruzája gyengén fogott.

Zsámbékon viszont mindkét összeírás 15 zsidó családfő nevét sorolta fel (s közülük csak kettő nem egyezett a másik összeírásban foglalttal). Valószínű azonban, hogy a valóságban itt is nagyobb volt a zsidók száma.

1746-ban az uradalomhoz tartozó Tök, Perbál és Budaörs falvakban is összeírtak egy-egy zsidó családot (a töki zsidó 1737-ben még a zsámbéki névsorban szerepelt).

Az 1744-es conscriptio domestica az óbudai zsidóknál a családfő nevén kívül azt is feltüntette, van-e az illetőnek háza, lova, tehene, s meglehetősen részletesen ismertette a foglalkozást is.

A név szerint felsorolt óbudai zsidók között 26-ra rúgott a kereskedők száma. Közülük posztóval, vászonnal, és „más ehhez hasonló árukkal” kereskedett 9 családfő. Az egyikről azt mondja az összeírás, hogy távolsági kereskedelmet folytat, Morvaországból és máshonnan.

Egy másik gyapjú- és vászonkereskedő — Marcus Lebl — egyszersmind juhtenyésztéssel is foglalkozott: 50 saját juha mellett 360 árendás juhot is tartott. Hat kereskedőnek boltja volt Óbudán.

A többiek nagyrészt vegyes, kísértékű árukkal („cum minutis”) kereskedtek; némelyikükről az összeírás megállapítja, hogy vándorkereskedő („circumlator”), de valószínűleg a többi is az volt, hiszen boltot nem tartott. Az ilyen kisebb kereskedők között volt kettő, aki állatbőrökkel, egy másik, aki vászonnal és borssal, egy harmadik, aki vaseszközökkel, s egy negyedik, aki hízlalt jószággal kereskedett.

A kereskedők közé számítható Lazarus Asser (vagyis Gazdag Lázár) és Israel nevű fivére, aki az urasági serfőzdet és pálinkafőzést bérelte; a fivéreknek együtt két házuk, két lovuk és 4 fejőstehenük volt, s az egyik Asser szappanfőzéssel is foglalkozott.

A 26 óbudai zsidó kereskedő közül tehát 10-12 tartozhatott a jobbmódú csoporthoz, s közülük 4-5 kifejezetten vagyonos lehetett.

Az 1744-ben Óbudán összeírt zsidók között 10 kézműves volt: 6 szabó, 2 varga, 1 üveges, 1 szűcs. Az egyik szabó és az üveges legényt is tartott.⁴⁸

A Piliscsabáról átköltözött Markus Davidról az összeírás azt állapította meg, hogy „zsidó szakács, aki zsidó sokadalmak alkalmával főz”

Végül „inquilini facultates non habentes” cím alatt a conscriptio domestica 9 zsidót sorol fel, de csak személynevüket adja meg, apjuk neve nélkül. Foglalkozásu-

kat nem jelöli. Szinte biztos, hogy ezek szolgák vagy napszámosok voltak, s az óbudai zsidó lakosság legalsó rétegéhez tartozott.

Ugyanez az összeírás a Zsámbékon számbavett 15 családfő közül csak hatnak a foglalkozását adta meg. Az egyik a zsámbéki mészárszéket bérelte; négyen házaló kereskedelemmel foglalkoztak, egy pedig szabó volt. A többiek közül kettőről azt jegyezte meg az összeírás, hogy most érkeztek Morvaországból; egyről azt írta, hogy koldus, egy másikról pedig, hogy nyomorúságos sorban él.

Az 1746-os országos zsidóösszeírás során a Pest megyei összeírók senkinél sem jelölték a foglalkozást: az összeírás célja a zsidók lélekszámának megállapítása volt, s így ez a forrás megélhetésük módjáról és anyagi helyzetükről nem ad felvilágosítást.

A foglalkozásról vagy „conditio”-ról csak abban a néhány esetben kapunk felvilágosítást, amikor az összeírás a családnév helyett ezzel különbözteti meg a nyilvántartásba vett személyt. Így Óbudán 1746-ban szerepel Marcus Moses Snajdr (szabó), Joseph Kersner (szűcs), Mojzes Klajn Richter (kisbíró, azaz templomszolga), Elia Sulmajster (tanító) és személynév megjelölése nélkül a rabbi, a kántor (Sulzinger) és a sakter. A zsámbékiak és a falvakban lakó zsidók között egyetlen ilyen, foglalkozásra utaló megjelöléssel sem találkozunk.

Az óbudai uradalomban élő zsidókról ezt követően csak két évtized múltán, 1767-ben készült összeírás: mégpedig nagyjából egy időben kettő is: 1767 szeptemberében vették fel a Helytartótanácsához beküldött conscriptiot, és 1767 utolsó hónapjaiban állították össze azt a lélekösszeírást („Status impopulationis Coronalis Domini Vetero–Budensis...”), amelyeket a helyi parochusok munkája nyomán az uradalom tiszttartója összegezett és a jószágigazgató terjesztett fel a Magyar Kamarához 1768 januárjában.

A Helytartótanácsához felküldött összeírás szerint 1767 szeptemberében Óbudán 109, Zsámbékon 42, Békásmegyeren és Dunabogdányban 1-1 zsidó család, az egész uradalomban összesen 153 zsidó család élt. A valamivel később az uradalmi tisztek által elkészített összeírás Óbudán ugyancsak 109, Zsámbékon azonban 44, Dunabogdányban és Perbálon 1-1 zsidó családot vett számba.

Az országos összeírás az óbudai zsidó családfőket nagyrészt anyagi helyzetük sorrendjében vette lajstromba. Elsőnek a négy legvagyonosabbat sorolta fel. (Sekl Holitschert, David Boscowitzot, Abraham Israelt és Jeremias Koppelt), akiről azt mondja, hogy ezek négyen nagyobb értékű árukat — különféle posztókat, vásznakat, prémeket, selymeket és egyéb anyagokat — árusítanak üzleteikben.

A következő 9 családfőnek szintén üzlete volt, de ezek már kisebb értékű árukat tartottak: pántlikát, vásznakat, gyertyát, dohányt, vaseszközöket, kovakövet, tūt és más hasonlókat. Két családfő — Simon Spitzer és David Ziltzer — a sóárusítást bérelte az uradalomtól. További ötnek csak a lakóhelye volt Óbudán, ők maguk Kecskeméten vásároltak állatbőröket és azokkal kereskedtek. Egy családfő gyöngyökkel kereskedett (egy későbbi összeírás szerint egyéb ékszerekkel is).

A kereskedők után az összeírás a kézműveseket sorolta fel: 3 aranyművest, 5 szabót, 1 szűcsöt, 1 vargát. Itt nevezte meg az Óbudán élő 2 muzsikust és 1 levélhordót is. Ezt követően 42 családfő neve mellett az összeírás nem jelölt foglalkozást. Nagy részük valószínűleg házaló kereskedő volt. Utánuk következtek a legalsó csoporthoz soroltak („sequuntur vilioris conditionis”). Az itt szereplő 22 családfő között kézművesek is lehettek, így pl. Mojzes Markus Snajder.

Végül az adózás alól mentes hitközségi alkalmazottakat vette sorra az összeírás. Köztük volt a rabbi, 3 sakter, 2 kántor, 1 kisbíró (templomszolga), 4 tanító. (Az

uradalmi tisztek által felvett másik összeírásban szerepel még rajtuk kívül egy Wolf nevű betegápoló – szintén hitközségi alkalmazott.)

Az óbudai zsidók közül ekkor még jó néhányan előző, morvaországi anyaközségüknek, illetve földesuruknak is adóztak, méghozzá tetemes összegekkel. Jeremias Kopl például 250 forintot, Abraham Israel 200, David Boscowitz 150, Sekl Holitscher 80, fia — Lebl Sekl — 50, Wolf Abeles 70, Samson Salamon és Baruch Abeles 50-50 forintot fizetett évente Nikolsburgba.

Ez a névsor mindenesetre magában foglalja az óbudai zsidók legvagyonosabb csoportját, amelybe a fentiek kivül feltehetően még jó néhányan beletartoztak az összeírásban az első húsz helyen szereplő családfők közül.

Az 1767 szeptemberi összeírás mindenképpen azt mutatja, hogy akkorra már szinte végletessé váltak az óbudai zsidók közt természetesen kezdettől fogva meglévő vagyoni különbségek. Ha a fent felsorolt nyolc kereskedő óbudai fizetési kötelezettségein felül évi 900 forintot tudott Morvaországba fizetni, nemcsak jómódúnak, hanem határozottan gazdagnak kellett lenniök. Ugyanakkor az óbudai zsidók zöme éppen csak hogy meg tudott élni vagy egyenesen nyomorgott, miként erre sok forrás utal közvetve vagy közvetlenül. Ez a vagyoni differenciálódás tovább erősödött a 18. század utolsó harmadában, amikor már az örökölt családi vagyonnak is nagy szerep jutott a boldogulásban.

Az 1767 szeptemberében készült zsámbéki zsidóösszeírás a 42 megnevezett zsidó közül csak a kézművesek és a hitközségi alkalmazottak foglalkozását tüntette fel. Zsámbékon ekkor 2 szűcsöt, 1 szabót, 1 üvegest, 1 könyvkötőt írtak össze. Volt ezen kívül 1 pálinkafőző (a zsidók pálinkafőzője), 1 rabbi, 1 sakter, 1 bíró, 1 kisbíró (templomszolga) és 1 betegápoló. Bizonyára tanító is működött a helységben, de talán nem a hitközség alkalmazásában, hanem egyes családokban. Minthogy az összeírás senkinél sem jelölt kereskedést, a többi 31, csak név szerint felsorolt lakos között kellett lenniök a kereskedőknek és az esetleges más foglalkozásúaknak is.

Foglalkozási megoszlás, anyagi helyzet 1770-ben Óbudán

Az 1770. júniusában Friebeisz Antal alszolgabíró által összeállított conscriptio valamennyi 18. századi összeírás közül a leginkább adatgazdag és megbízható. Az óbudai zsidó hitközség három vezetője, Abraham Israel, Jeremias Koppel és David Boscowitz, valamint Lazar Bachrach írnok sajátkezű aláírásával és a község pecsétjével igazolta, hogy az összeírásba mindent híven belefoglaltak. S valóban, az 1770-es összeírás csaknem kétszer annyi családfő nevét tünteti fel, mint az 1767-es, a lélekszám pedig csaknem két és félszerese volt az 1767-es lélekösszeírásban kimutatott-nak.

De a legértékesebb adata ennek a forrásnak, hogy a foglalkozás megjelölésén kívül feltünteteti a hozzávetőleges évi jövedelmet is, s így a többi összeírásnál lényegesen többet nyújt a társadalmi rétegződés vizsgálatához.

1770-ben az Óbudán megnevezett 208 családfő közül 100 foglalkozott kereskedéssel. Közülök 35 családfő boltot tartott a helységben, de egy részüknek másból is volt jövedelmük (főként gyapjúkereskedésből). A forgalmazott áruk szerint a zsidó kereskedők a következőképpen oszlottak meg:

A 35 boltos közül

értékesebb árut (posztót, vásznat, ezüst- és aranyszálát, stb.) tartott és gyapjúval is kereskedett	3
---	---

kisebb értékű portékát tartott és gyapjúval is kereskedett	3
közönséges vásznat, posztót, kendőt, stb. árult	7
kisebb értékű árukat (pántlika, dohány, cukor, gyertya, só, kávé, stb.) árult	13
borsót, lencsét, babot, zsemlyét árult	3
fűszereket, kávé, cukrot árult	1
késeket, tükröket, pipákat árult	2
székeket, almáriumokat, derékaljakat, és egyéb „felvásárolt értékes árukat” árult, ezenfelül halászatot bérelt	1
boltját adósság miatt bezárták	2
Összesen:	35

A többiek közül

gyöngyökkel, drágakövekkel, gyűrűkkel kereskedett	1
a hadseregnek tiszti és közlegényi mundérokot szállított	1
terményekkel, állatokkal, állati termékekkel kereskedett	25
régi holmikkal (ócskavassal, régi ezüsttel, régi ruhákkal, stb.) kereskedett	29
vásárokon zsidóknak bort árult vagy „más zsidóknak segített”	2
pálinkát árult	2
falvakban házalt másnak az árujával	5
Összesen	65

Az 1770-es összeírás szerint kézművességgel 25 családfő foglalkozott, akik mesterségük szerint így oszlottak meg:

szabó	9
foltozó szabó	3
varga	2
szűcs	2
kárpitos	1
vaseszközjavító	2
üveges (együttal muzsikus)	1
ötvös	3
pecsétvéső	1
könyvkötő	1

Az egyéb foglalkozásúak közül 2 zsidó pénzkölcsönzésből élt, kettő halászatot bérelt, egy vízfordással, egy levélfordással kereste kenyerét, egy pedig 2 lovával fuvarozott.

A hitközségi alkalmazottak között az összeírás az alábbiakat sorolta fel:

rabbi	1
-------	---

kántor	2
zsinagóga inspektor	1
jogtudós	3
községi írnok	1
sakter	4
templomszolga	1
betegápoló	1
muzsikus	4
„a hitközség szolgálatában” (közelebbi megjelölés nélkül)	1
Összesen	19

Számba vettek még Óbudán 9 tanítót is, akik közül néhányan bizonyára a hitközség szolgálatában állottak, egyesek viszont a gazdagabbaknál házitanítóként éltek. Megneveztek ezenkívül egy személyt, aki az ékszerkereskedő Herzl Marcusnál írnokként dolgozott. A többiek koldultak, mások jótékonyaságából és alkalmi munkákból éltek, vagy pedig rokonaik tartották el őket (köztük volt 18 özvegyasszony is).

A kereskedők százalékaránya a korábbihoz képest valamivel csökkent, a kézműveseké emelkedett. A jövedelmi viszonyok vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a kereskedelem gazdasági súlya az óbudai zsidók megélhetésében még nagyobb lett, mint korábban volt. A község legmagasabb jövedelmű tagjai természetesen a kereskedők közül kerültek ki. Ezenfelül a kereskedők számottevő hányada a nagyobb jövedelműek közé tartozott, míg a kézművesek többsége közepes, vagy alacsony jövedelmű volt.

1770-ben a 208 megnevezett zsidó lakos közül 124-nél írtak össze jövedelmet: 94 kereskedőnél, összesen 17.447 forintot; 22 kézművesnél, összesen 1.855 forintot, 5 vegyes foglalkozásúnál (pénzkölcsönző, halászbérlő, sakter) 500 forintot, egy muzsikusnál 20, egy vízfordónál és egy levélfordónál 6-6, összesen 32 forintot. Együttvéve az óbudai zsidók bevallott jövedelme 19.834 forintra rúgott. Nem mindenkinél tüntettek azonban fel jövedelmet. Friebeisz alszolgabíró a Helytartótanács által felhozott kifogásokra („difficultas”-okra) adott válaszában azt írta, hogy azoknál, akik éppen hogy meg tudtak élni tevékenységükből, nem írt be jövedelmet. Ezeken kívül azonban nem tüntettek fel jövedelmet a hitközségi alkalmazottaknál sem (kivéve egy saktart és két muzsikust), minthogy ezek nem adóztak. Az ebbe a kategóriába tartozó összeírtakon kívül összesen 62 olyan személy volt, akiknél nem írtak össze jövedelmet; többségük valóban a zsidó község legnyomorúságosabb helyzetű csoportjához tartozott (sokgyerekes özvegyasszonyok, kétkezi munkások, mások jótékonyaságára szoruló öregek, betegek, foltozósabók, eladósodott kereskedők és kézművesek, házalók, koldusok). Ez a réteg az óbudai zsidóknak kb. 30%-át alkotta. A jövedelem 88%-át (17.447 forintot) a kereskedőknél vették számba, akik az összeírt családfők 45 %-át alkották. De a kereskedők csoportján belül is óriásiak voltak a vagyoni különbségek. Az alábbiakban az óbudai zsidó kereskedőket, kézműveseket és egyéb foglalkozásúakat az összeírásban megjelölt jövedelmük nagysága szerint csoportosítottuk, feltüntetve egy-egy jövedelmi csoporton belül az egy főre jutó átlagos jövedelmet is.

Az 1770-ben összeírt jövedelem megoszlása Óbudán:

Évi jövedelem(Ft.)	Család-fők száma	Összes jövedelem (Ft.)	Az összes jövedelem %-ában	Az összes családfők %-ában	Egy családfőre jutó átlag (Ft.)
a/ kereskedők					
1400-2500	4	7900	39,8	1,9	1975,0
200-500	15	4730	23,8	7,2	316,7
75-150	31	3155	15,9	14,9	101,8
5-60	44	1662	8,4	21,1	37,8
b/ kézművesek					
300	1	300	1,5	0,5	300,0
75-160	12	1180	6,0	5,8	98,3
10-60	9	375	1,9	4,3	31,3
c/ pénzkölcsönzők, bérlők, sakter					
75-100	5	500	2,6	2,5	100,0
d/ muzsikusi, víz- és levélbördő					
6-20	3	32	0,2	1,4	10,7
Összesen	124	19834	100,0	59,6	160,0

A családfők több mint 40%-ánál egyáltalán nem írtak össze jövedelmet. Ha az egy főre jutó átlagjövedelem kiszámításánál ezeket is tekintetbe vesszük — ami nagyon is indokolt, — akkor évi 95 és egyharmad forintot kapunk. Amennyiben a lélekszámmal osztjuk el az óbudai zsidóknál 1770-ben összeírt jövedelmet, kerekén 20 forintot kapunk (ami nem is volna kevés, ha nem olyan egyenlőtlenül oszlott volna meg). Ezek a számok és százalékarányok világosan mutatják az óbudai zsidó községben a 18. század utolsó harmadára kialakult óriási vagyoni polarizációt. A családfők nem egészen 2%-át alkotó 4 leggazdagabb kereskedő volt az összeírt jövedelem kerekén 40%-a. További nem egészen 8%, az évi 200-500 forint jövedelemmel rendelkezők ugyancsak a jómódúak vagy éppen a gazdagok közé tartoztak és az összes jövedelmek több mint 25%-át tették zsebre. A másik póluson kb. 30% — mint láttuk — jótékonyaságból, alkalmi munkából, koldulásból éppen hogy tengette életét. A két pólus között a közepes módon élők — a 75-160 forint jövedelemmel rendelkezők, — akik a családfők 23,1%-át alkották, a jövedelem 24,4%-át mondhatták a magukénak. A legalacsonyabb jövedelmi kategóriába (5-60 Ft. évi jövedelem) tartozók — a családfők 26,8%-a — a jövedelemnek mindössze 10,5%- ához jutottak. A legmagasabb jövedelemmel rendelkező óbudai zsidók egy ötvös kivételével — akinél évi 300 forint jövedelmet írtak össze — valamennyien kereskedők voltak. A legnagyobb jövedelmet, évi 2500 forintot a drágakövekkel, gyöngyökkel és gyűrűkkel kereskedő Herczl Marcusnál vették számba. Évi 2000 forint jövedelmet vallott be Jeremias Koppel és Abraham Israel, akik értékesebb árut árusító boltot tartottak, de emellett gypjával is kereskedtek. 1400 forint jövedelme volt David Boscowitznak (1000 forint a boltból és 400 a gypjúkereskedésből).

Bár az összeírás ezt nem részletezi, nyilvánvaló, hogy ez a négy gazdag óbudai zsidó kereskedő nagyszabású távolsági kereskedelmet folytatott.⁴⁹ Koppel, Boscowitz és a többi nagykereskedő, illetve utódaik később, II. József türelmi rendelete után

üzleti tevékenységük központját Pestre helyezték át, s nagy szerepet játszottak a pesti nagy zsidó kerekedőházak kialakításába.

Az ennél valamivel kisebb forgalmat lebonyolító, illetve jövedelmet szerző óbudai zsidó kereskedők közt is akadnak olyanok, akiknek neve ismert. Szekl Holitschernek évi 400 forint jövedelmet hozott óbudai boltja, amelyben posztót, vásznat, ezüst- és aranyszálat, s hasonlókat árult; Moyses Österreicher 300 forint jövedelemre tett szert „székeket, almáriumokat, derékaljakat és egyéb felvásárolt, értékes árukat” árusító üzletéből; ezenkívül 20 forint jövedelme volt másokkal együtt bérelt halászatból. Más forrásból tudjuk, hogy ezenkívül terménykereskedelemmel is foglalkozott.⁵⁰

„Bécsi árukat”, vásznakat, posztót, kendőt és más közönséges árukat árusító boltjukból évi 400-400 forint jövedelemre tettek szert Samson Salamon, David Abelles és Isak Markprajzer. Gyapjúkereskedelemből volt évi 500 forint jövedelme Simon Leblnek.

A nyílt boltot tartó kereskedők mellett Óbudán ekkor a gyapjúkereskedőknél írták össze a legtöbb jövedelmet. A fentemlítettekén kívül még három zsidónak hozott évi 300-350 forint jövedelmet a gyapjúval folytatott kereskedés.

A kisebb jövedelmű kereskedők közé tartoztak a boltot tartók közül az ún. aprólékos árukat, élelmiszereket, dohányt, sót, késeket, tükröket stb. áruló zsidók, a felvásárló kereskedők közül az élő állatokkal, a kikészítetlen vagy kikészített bőrökkel, ócskavassal, régi ruhával és egyéb ócskaságokkal kereskedők, akiknek egy része nem is lóval, hanem gyalogosan, a hátán szállította portékáját. A zsidó kereskedők többségét ezek alkották. Miként az óbudai uradalom jószágigazgatója írta róluk 1776-ban: „...die meisten Juden im Sommer ihre Nahrung an verschiedenen Orthen auf dem Landt und Marckten suchen”.

Az 1760-as évek végétől a kézművesek száma Óbudán a zsidók közt — akárcsak a nem zsidó lakosságban — elsősorban a kamarai kezelésbe kerülés és a katonai ruházati bizottság (Militaire Montours Commission) Óbudára költöztetése hatására nőtt meg.

1770-ben már nemcsak a napi szükségletek kielégítését szolgáló mesterségek képviselőit találjuk meg az óbudai zsidó kézművesek között, hanem differenciáltabb igényeket kielégítőket is (korábban csak az üveges és a már régebben is Óbudán működő ötvös volt ilyen). A 3 ötvös, a 2 vaseszközjavító, a könyvkötő, a pecsétvéső, a kárpitos jelenléte alátámasztja a jövedelem- kimutatásból következő konklúziót az óbudai zsidóság differenciálódásáról, vagyonosodásáról.

Öt évvel később, 1775-ben a Budához való csatlakozásra tett óbudai javaslat kapcsán ismét kimutatás készült egyebek közt a zsidó kézművesekről is. Ha leszámítjuk a valamilyen okból közéjük sorolt 5 lisztkereskedőt, 8 muzsikust és 3 pálinkafőzőt (bár e két utóbbi kategória az akkori szemlélet szerint valóban iparos, „professzionista” volt), még mindig 39 tényleges kézműves marad. Ez azt jelenti, hogy Óbudán a zsidó kézművesek száma öt év alatt több mint 50%-kal nőtt.

Mesterségük szerint a zsidó kézművesek 1775-ben a következőképpen oszlottak meg:

kenyérsütő	4	kárpitos	1
szabó	8	bádogos	2
nadrágszabó	2	ötvös	6
gombkészítő	2	pecsétvéső	2
varga	3	könyvkötő	2

szűcs	6	borbély	1
Összesen: 39			

A 18. század utolsó harmadának óbudai adóösszeírásaiban nem jelölték a lakosok foglalkozását, s így a zsidó kézművesek számának további alakulásáról sincsenek adataink. Mindenesetre, a 19. század közepére, — amikor az óbudai zsidók lélekszáma az 1770 körülinek nem egészen háromszorosa volt, — Óbudán 332 zsidó dolgozott „kézmesterségekben”; ebből 129 volt tulajdonképpeni kézműves, 203 pedig a kékfestő és kékgyolcs nyomtató gyárakban dolgozott.⁵¹

A zsidó kékfestő manufaktúrák kezdetei a 18. század végére nyúlnak vissza: az 1780-as évek közepén alapította meg kékfestő műhelyét Franz Goldberger, s nem sokkal később David Lebl Kanitz⁵²

Foglalkozási megoszlás, anyagi helyzet 1770-ben Zsámbékon

Miközben Óbudán a zsidók száma és gazdasági tevékenysége — kivált a kamarai kezelésbe kerülés után — ilyen mértékben fellendült, Zsámbékon sokkal lassúbb volt a számbeli gyarapodás, vagyonosság tekintetében pedig a zsámbékiak messze elmaradtak az óbudaiak mögött.

Az 1770-es összeírás Zsámbékon 55 zsidó lakos nevét sorolta fel. Közülük azonban 5 nőtlen, ebből kettő Szécsénybe, illetve Balassagyarmatra való „studiosus”, azaz talmudtanuló volt. Az 50 családból 4-nek a feje özvegyasszony volt, 1 családe pedig özvegy férfi.

A családfők közül 27-en kereskedők voltak. A forgalmazott áruk szerint a következőképpen oszlottak meg:

Boltot tartott (közülük az egyik közönséges vásznakat, pántlikát, fonalakat árult, a másik fűszereket, kávé, cukrot)	2
Közönséges vásznakkal, pántlikával, stb. kereskedett	5
„Aprólékos” árukkal kereskedett	2
Ugyanílyenekkel a falvakban házalt	5
Különféle megfont árukkal kereskedett	1
Állatbőrökkel kereskedett	4
Hízalt jószággal kereskedett	1
Összevásárolt lennel kereskedett	1
Zsákokat szállított a molnárnak	1
Mások pálinkájával házalt	1
Ócskavassal, illetve kovakővel kereskedett	2
Juhokkal és vajjal, illetve apró halakkal kereskedett	2
Összesen:	27

Zsámbékon ugyanekkor 7 kézművest írtak össze, akik mesterségük szerint így oszlottak meg: szabó 3; könyvkötő 2; szűcs 1; üveges 1.

A legalsó társadalmi csoporthoz sorolható egy zsidó, aki mészárszékből bérért dolgozott és egy sakter, aki faluról falura járva gyakorolta mesterségét (egyiknél sem írtak össze jövedelmet, sőt az előbbi „miser”-nek nevezték).

Négy asszony háziipari tevékenységként különféle dolgokat font („solet varias res nere”). Akadt egy zsidó, aki az összeírás szerint küldöncként dolgozott, s díjazás gyanánt mérföldenként 3 krajcárt kapott. Egy zsámbéki zsidó abból élt, hogy a pálinkafőzőházat bérelte az uradalomtól.

1770-ben 4 hitközségi alkalmazottat vettek számba: egy rabbit, egy saktert, aki egyúttal tanító is volt, egy templomszolgát és egy betegápolót. Négyen álltak valamelyik zsámbéki zsidó szolgálatában. A többieket más tartotta el, egyről pedig azt írták, hogy alamizsnából él. A két vidéki bocherről (tanulóról) is azt állapították meg, hogy „ex Elemosyna victitat, non habet fixum habitaculum”, azaz alamizsnából tengődik, nincs állandó lakóhelye.

Jövedelem terén a zsámbéki zsidókat össze sem lehet hasonlítani az óbudaiakkal, legalábbis, ha az összeírt jövedelmet vesszük tekintetbe. A legmagasabb évi jövedelem itt 50 forint volt, s ez is csak egyetlen családfőnél (az egyik vászonkereskedőnél). Évi 30 forint jövedelmet írtak össze az egyik boltosnál (aki vásznakot árult) és egy házaló kereskedőnél. Évi 20 forint jövedelemmel szerepelt a másik boltos, a pálinkafőző bérője, egy „aprólékos” árukkal kereskedő ember és egy alkalmazott. Négy zsidónál vettek számba 15 forintos jövedelmet (1 bőrkereskedő, 1 „aprólékos” árukkal kereskedő, 1 házaló és a zsákszállító). Egy házalonál évi 12 forint jövedelmet tüntettek fel. 10 forint jövedelme volt 4 vászon- és pálinkakereskedőnek, házalónak, 3 bőrkereskedőnek, 1 állatkereskedőnek és 2 szabónak. A többi kereskedőnél és kézművesnél évi 4-6 forint jövedelmet írtak össze, a küldöncknél évi 3 forintot, sokaknál pedig semmi jövedelmet nem találtak (a hitközségi alkalmazottakon és eltartottakon kívül az üvegesnél és a szűcsnél sem, akiket „miser”-nek nyilvánítottak, s ugyanígy a fonással foglalkozóknál, illetve fonott árukkal kereskedőknél sem). Az egész zsámbéki zsidó községnek összesen évi 420 forint jövedelmet vettek számba; ebből a kereskedőkre és a pálinkabérőre összesen 364 forint jutott, vagyis egy családfőre átlag pontosan 13 forint. A kézművesek közül csak a szabóknak és a könyvkötőknek volt jövedelmük, ötüknél 33 forintot írtak össze, tehát átlagosan 6,60 forintot. Ha az összes megnevezett családfőkre osztjuk el a jövedelmet, átlag mindössze 8 és negyed forint jutott egy-egyre.

Az óbudai zsidó község helye az ország zsidó községei közt

Az óbudai uradalomon belül kialakult két zsidó község fejlődése tehát a 18. század második harmadától kezdve élesen elvált egymástól. Miután 1727-ben létszám tekintetében még nagyjából azonos szinten volt a régebbi óbudai és az egész friss zsámbéki hitközség, már az 1730–1740-es évek — jóllehet hiányos — összeírásai azt mutatták, hogy az óbudai meglehetősen gyorsan növekedett, míg a zsámbéki inkább csak stagnált. Az 1767-es helytartótanácsai és az ugyanezen évi lélekösszeírás szerint Óbudán a zsidók száma már mintegy két és félszerese volt a zsámbéki zsidókénak. A létszámbeli különbség azonban korántsem fejezte ki teljes egészében a két zsidó község fejlődése közti óriási különbséget. Ezt igazából csak 1770-es összeírás tárta fel, amikor a jövedelmeket is számba vették.

1770-ben Óbudán a zsidó családok száma négyszer, a lélekszám ötször akkora volt, mint Zsámbékon, az óbudai zsidóknál összeírt jövedelem ezzel szemben 47-szerese volt a zsámbékinak. Még ha feltételezzük is, hogy az összeírások pontatlansága

miatt ezek a számadatok esetleg nem tükrözték tökéletesen a valóságos helyzetet, a különbség akkor is óriási lehetett a két község zsidóságának anyagi helyzete és az ennek alapjául szolgáló gazdasági — főként kereskedelmi — tevékenységének volumene között.

Az óbudai zsidó község azonban nemcsak az uradalmon belül vált ki ilyen mértékben, hanem Pest vármegyében, sőt az egész országban is.

A Pest megyében élő zsidó családoknak, pontosabban a nős férfiaknak már az 1727-es országos összeírás szerint is kétharmada az óbudai uradalom két mezővárosában lakott (68 házasság közül 45).

Az 1737-es országos összeírás szerint a Pest megye 11 helységében név szerint összeírt zsidó családfők 71%-a lakott az óbudai uradalomban, ezen belül csaknem fele (47,3%-a) Óbudán.

Az 1746-os különlegesen pontatlan zsidóösszeírás szerint Pest megyén belül csökkent az óbudai uradalom zsidóinak aránya. Ekkor, mint láttuk, Óbudán mindössze 40, Zsámbékon 15, három faluban pedig 1-1 zsidó családfőt neveztek meg. A pilisi járás további három helységében (Tétény, Tinnye, Vörösvár) összesen 11 zsidó családfőt írtak össze. Ugyanekkor Pest megye váci járásában 46 családfőt, a kecskeméti járásban 16-ot, a solti járásban 4-et, az egész megyében tehát összesen 135 zsidó családfőt vettek számba. Eszerint ekkor az óbudai uradalomra a megyében élő zsidóknak kerekén 43%-a jutott, s Óbuda után a második legnagyobb zsidó tömörülés Aszódon — Podmaniczky János birtokszékhelyén — alakult ki (az összeírás szerint ekkor 21 zsidó család élt itt.)

Ha az 1746-os összeírás adatai pontatlanok voltak is, a tendenciát mindenesetre megmutatták: a 18. század derekától kezdve a Zichyek mellett más Pest megyei birtokosok is nagyobb számban engedtek letelepedni mezővárosaikban, falvaikban zsidó lakosokat.

Az 1767-es országos zsidóösszeírás idején Pest megyének már 43 településén találtak zsidókat (ebből 30 olyan falu volt, ahol általában csak egy, s néha további egy-két zsidó család élt, ezzel szemben 13 településen — Óbudán, Zsámbékon, Aszódon, Albertirsán, Nagytétényben, Pilisvörösvárott, Pécelen stb. — már nagyobb számban éltek zsidók). Az ekkor Pest megyében név szerint összeírt 374 zsidó családfő közül 145 azaz 38,5% lakott az óbudai uradalom területén, s egymagában Óbudán csaknem 30%.

De valószínűleg realisabbak az 1770-es összeírásban foglalt adatok. Ekkor Pest megye 4 járásában összesen 452 zsidó családfőt írtak össze név szerint, s ebből 208-at azaz 46%-ot Óbudán, további 58-at az uradalom többi részén, vagyis Pest megye zsidóságának csaknem 60%-a lakott ekkor az uradalomban.

Ugyanekkor a Pest megyei zsidóknál összeírt jövedelem 71%-a jutott az óbudai uradalom zsidóira (s egyedül az óbudai zsidókra több mint 69%).

Az 1784/85-ös népszámlálás lélekszámadatai szerint ekkor Pest megyében összesen 4414 zsidó személy élt. Közülük 1838 személyt, vagyis kerekén 44%-ot az óbudai uradalomban vettek számba. A népszámlálás szerint a Pest megyei zsidóknak több mint 37%-a élt Óbudán.

Országos összehasonlításban az óbudai hitközség az 1737-es adatok szerint még legfeljebb a 9.-10. helyen lehetett a nyugatmagyarországi — régebbi hagyományokkal bíró — zsidó tömörülések mögött. Az Óbudán élő zsidó családok száma ekkor még messze elmaradt a rohonci, pozsonyváraljai, kismartoni, lakompaki, nagymartoni, vágújhelyi zsidók számától, de megelőzte Óbudát e tekintetben Köpcseny, Oroszvár és Németkeresztúr is. Megjegyzendő, hogy ezek a helységek egytől egyig

kívül esnek a mai Magyarország határain; nagyrészt Burgenlandban fekszenek. E területen az itteni nagybirtokosok (Pálffy, Esterházy, Batthyány, Zichy stb.) által nyújtott védelem, valamint a Bécs és más nagyvárosok közelségéből, a nyugatmagyarországi árutermelés viszonylagos fejlettségéből adódó gazdasági lehetőségek kedveztek a nagyobb zsidó tömörülések kialakulásának.

A három évtizeddel később készült összeírás szerint azonban Óbuda — rendkívül gyors növekedése eredményeképpen — már csaknem mindegyik nyugatmagyarországi zsidó községet megelőzte, és az összeírt családfejek tekintetében Nagymarton és Rohonc után a harmadik helyre került. (Nagymarton: 138, Rohonc: 123, Óbuda: 109, Pozsonyváralja: 101.) Ha figyelembe vesszük, hogy a három évvel későbbi összeíráskor Óbudán már 208 zsidó családfejt neveztek meg, valószínűnek tarthatjuk, hogy a 18. század utolsó harmadának már a kezdetére Óbuda lett az akkori Magyarország legnépesebb és talán gazdasági tekintetben is legerősebb zsidó községe.

Ezt a jelenséget Óbuda különösen kedvező földrajzi fekvése magyarázta. Ha jogilag és igazgatásilag nem is, de geográfiai Óbuda voltaképpen az ország fővárosához tartozott. Nem tekinthető véletlennek, hogy a római korban helytartói székhely, a magyar honfoglalás után fejedelmi szálláshely, majd Új-Buda megalapításáig a királyi székhelyek egyike volt. Miután a török megszállás idején királynéi városból (reginalis civitas-ból) előbb kamarai, majd 1659-től magánföldesúri mezőváros (oppidum) lett, a töröktől való visszafoglalás után, a 18. század folyamán többször is felmerült, hogy szabad királyi város legyen, illetve Budával egyesüljön (1714–1720-ban és 1775-ben). Végül azonban csak a 19. század derekán került sor előbb a Budába való beolvadásra (1849-ben), majd az alkotmányosság helyreállítása után arra, hogy Pest, Buda és Óbuda egyesülésével 1873-tól Óbuda közigazgatásilag is a magyar főváros része legyen.

Maga Óbuda ugyan sem a 18., sem a 19. században nem vált komoly piacközponttá, s gazdasági életében 18. század folyamán végig megtartotta vezető szerepét a szőlőtermelés, de a város annyira közel feküdt Pesthez, hogy az ott bonyolított kereskedelembe és az országos vásárokon résztvenni kívánó kereskedők számára igen alkalmas lakóhelyül kínálkozott. Az a körülmény, hogy Óbuda nem szabad királyi város, hanem földesúri mezőváros volt, egyenesen előnyt jelentett a szabad királyi városok nagy részéből — köztük Pestről is — kitiltott zsidó telepések számára. A szabad királyi városok polgárai és céhei ugyanis, veszélyes konkurensnek tekintve a zsidókat, még ott is minden eszközzel — és általában sikeresen — korlátozni igyekeztek őket, ahol (mint pl. Budán 1746 előtt) nem sikerült megtiltani ott-lakásukat. Óbudán azonban a földesurak (előbb a Zichy család egymást követő tagjai, majd különösen a Magyar Kamara) a „védelmi pénz” fejében valóban védelmükbe vették őket, már amennyire ez egy feudális társadalomban a jogfosztott néprétegek esetében egyáltalán lehetséges volt.⁵³

A zsidó település helyszínéeként és a 18. század utolsó harmadában a legnagyobb hazai zsidó tömörülésként Óbuda tulajdonképpen Pestet helyettesítette, a zsidók számára földrajzilag Pest sajátos külvárosának szerepét töltötte be. Az óbudai zsidó község emelkedésével és anyagi gyarapodása közvetlen összefüggésben állott Pest gazdasági emelkedésével és az ország legnagyobb kereskedelmi központjává való fejlődésével.

Mihelyt azonban II. József türelmi rendelete nyomán Pesten feloldották a zsidók ottlakásának tilalmát, Óbuda elveszítette ezt a különleges helyzetét. A leggazdagabb óbudai kereskedők voltak az elsők, akik működésük színterét részben vagy

egészben áthelyezték Pestre, és sokan követték őket. Mindamellet Óbuda zsidó népessége a következő évtizedekben is gyarapodott, de az 1820-as évektől kezdve már egyre inkább lemaradt a pesti zsidó népesség mögött.

Végül is hogyan értékelhető az óbudai uradalomba, elsősorban Óbudára betelepülő zsidók szerepe a 18. században?

A korlátozó rendelkezések arra szorították a zsidókat, hogy akár akarták, akár nem, döntő részben kereskedésből tartssák fenn magukat.

Az óbudai zsidók egy kisebb csoportja távolsági kereskedelmet folytatott, amely két irányú volt: nyugatról — elsősorban Morvaországból, Csehországból, de távolabbi vidékekről is — finomabb textilárut, posztót és egyéb iparcikket hoztak be az országnak erre a középső, iparilag akkor még igencsak elmaradott vidékére; Magyarország középső és keleti részein pedig gabonát, gyapjút és más mezőgazdasági termékeket vásároltak fel nagyban, és szállították ezeket részint a hadseregnek, részint más vevőknek. Ebben az általános tökehiányos időben a zsidóknak az könnyítette meg ezt a nagybani, távolsági kereskedést, hogy a nyugati tartományokban élő rokonaiktól és más hitsorsosaiktól könnyebben kaptak hiteleket. 1772-ben a Kamarához beadott folyamodványukban az óbudai zsidók külön hangsúlyozták, milyen fontos számukra a külföldről kapott hitel, másutt pedig azt írták, hogy a belföldi árukon szinte semmi hasznuk nincs.⁵⁴

Az óbudai uradalomban élő zsidók többsége azonban éppen az ilyen belföldi, kis értékű árukkal való kereskedésből élt. Egy részük boltot tartott Óbudán vagy Zsámbékon, ahol — mint ez az összeírásokból is kiviláglik — olyan kisebb értékű, vegyes cikket árultak, amelyekre a mindennapi életben szükség lehetett: vásznat, rövidárut, sőt, gyertyát, dohányt, vasárukat, fűszereket, kávé, cukrot, stb. A legtöbb zsidó kereskedő azonban a hátán vagy lován vitte portékáját: rövidárut és más ehhez hasonlókat árult a falvakban, vagy felvásárolta a parasztok kisebb értékű termékeit, elsősorban állatbőröket (nyúl- és báránybőrt), megfont lenárukat, sajtot, élő állatokat. Sok volt a zsidó ócskás is, akik régi ruhák és ócskavas összevásárlásával és eladásával foglalkoztak.

Az óbudai uradalomban a kocsmát és pálinkafőzést bérlő zsidók kisebb szerepet játszottak, mint például a Felvidéken; itt ugyanis a bérleteket többnyire nem zsidók kapták.

A zsidóknak ez a kereskedelmi tevékenysége kétségtelenül hozzájárult az áruforgalom és ezzel együtt az árutermelés élénküléséhez, a pénzforgalom növekedéséhez, s mindezzel együtt a feudális korlátok feszegetéséhez, az elavult termelési viszonyok bomlasztásához. A távolsági kereskedelem és a nyitott boltok tekintetében ezt a szerepet más közeli városokban (elsősorban Pesten, Budán, Szentendrén) az ún. görög és örmény kereskedők töltötték be, de a házaló-felvásárló kereskedelem tekintetében a zsidók egy korábban ténylegesen hiányzó, fontos tevékenységet végeztek.

A 19. század második felében és a 20. század első felében — 1944-ig — ha már jóval a pesti zsidó hitközségek mögé szorulva is, de még nagylétszámú zsidó népesség élt Óbudán. Az óbudai zsidók nagy többsége ekkor már a szegényebb réteghez tartozott, kétkezi munkával, munkásként, iparosként vagy kiskereskedőként kereste kenyerét, s igen nagy részük a holocaust áldozata lett.

A második világháború után az egykor európai híró óbudai zsinagóga elhagyottan, omladozva állt, míg végül is a Magyar Televízió vette használatba. A Laktanya utcai zsidó temetőt 1950-ben állami parancsra kiürítették, holott már Bercsényi Zsuzsanna 1737-ben azért adta el „örök időkre” az óbudai zsidó községnek a temető

telkét, mert a zsidó vallás előírásai szerint az eltemetettek maradványait sohasem szabad bolygatni. A budapesti műemléki topográfiában is emlegetett szép 18. és 19. századi barokk és klasszicista sírköveknek nyomuk veszett.

Az óbudai zsidó hitközség épületében, a volt Zichy u. 9 sz. alatt elhelyezett értékes — a műemléki topográfiában ugyancsak ismertetett — 17–19. századi ötvösmunkák hasonló sorsra jutottak. A hitközség 18–19. századi levéltárának megmaradt részét a budapesti Zsidó Múzeum őrzi.

Irodalom

Budapest műemlékei, II. = Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi D. VI. köt. Budapest műemlékei II. Szerk. Pogány Fr. Írta: *Horler M.* és mások. Budapest, 1962.

Budapest története, III. = Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk. Kosáry D. Írta *Nagy L.* és *Bónis Gy.* Budapest története III. k. Budapest, 1975.

Büchler, 1901 = *Büchler Sándor*: A zsidók története Budapesten a legrégebbi időktől 1867-ig. Budapest, 1901.

Ember, 1963 = *Ember Győző*: A magyarországi országos zsidóösszeírások a XVIII. század első felében. In: MZsO. VII. (1963), 49–77.)

Gál, 1975/76 = *Gál Éva*: Adalékok az óbudai zsidók XVIII. századi történetéhez. In: *Évkönyv*, 1975/76. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Budapest, 1976. 101–121.

Gál, 1983/84 = *Gál Éva*: Zsidók Zsámbékon a XVIII. században. In: *Évkönyv* 1983/84. Budapest, 1984. 142–156.

Gál, 1988 = *Gál Éva*: Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt. 1659–1766. Budapest, 1988.

Grünvald – Scheiber 1963 = *Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor*: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In: MZsO VII. (1963), 5–48.

Kohn, 1891 = *Kohn Sámuel*: Az óbudai zsidó hitközség a múlt század közepe felé. In: *Magyar–Zsidó Szemle*, 8. folyam, 1891. 254–259.

MZsO III. = *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, III. k. Gyűjtötte és összeállította Mandl Bernát. Budapest, 1937.

MZsO VII. = *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, VII. k. Szerk.: Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor Budapest, 1963.

MZsO XI. = *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XI. k. Szerk. Scheiber Sándor, Budapest, 1968.

MZsO XVI. = *Magyar–Zsidó Oklevéltár*, XVI. k. Szerk.: Scheiber Sándor. Budapest, 1974.

Moess, 1968 = *Moess Alfréd*: Pest megye és Pest–Buda zsidóságának demográfia 1749–1846. Budapest, 1968.

Scheiberné Bernát Livia 1981 = *Scheiberné Bernát Livia*: A Magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Budapest, 1981.

Az idézett levéltári törzsszámok

- MOL = Magyar Országos Levéltár
 C 29 = Helytartótanácsi levéltár, Acta judeorum
 E 15 = Magyar kamarai levéltár, Expeditiones camerales
 E 21 = Magyar kamarai levéltár, Benignae resolutiones
 E 41 = Magyar kamarai levéltár, Litterae ad Cameram exaratae
 E 138 = a Magyar Kamara Archívuma, Contractus, conventiones et transactiones
 E 148 = a Magyar Kamara Archívuma, Neo-regestrata acta
 E 156 = a Magyar Kamara Archívuma, Urbaria et conscriptiones
 E 160 = a Magyar Kamara Archívuma, Conscriptiones diversae
 E 175 = a Magyar Kamara Archívuma. Ferberth Ferenc kincstári prefektus iratai
 E 282 = Budai Kamarai Adminisztráció, Memorialen und Anbringen
 E 328 = Kincstári uradalmak levéltárai, Praefectoratus Regio-Coronalis Domini
 Vetero-Budensis
 P 707 = a Zichy család levéltára, a Zichy család szélyi iratai
 PmL = Pest megyei Levéltár
 IV.1.-g/3 = Pest megye levéltára, közgyűlési iratok, Instantiae inutiles

JEGYZETEK

¹ Kohn, 1891; Büchler, 1901; Grünvald, Scheiber, 1963; Ember, 1963; Moess, 1968; Budapest története, III. 1975; Gál, 1975/76; Scheibermé Bernáth Livia, 1981; Gál, 1983/84; Gál, 1988.

² Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) által 1903-ban elindított, de csak 1937-ben folytatott, majd 1945 után újra megindított nagyszabású forráskiadvány, a Magyar-Zsidó Oklevéltár (Monumenta Hungariae Judaica) sok kötetében található az óbudai uradalom zsidóságára vonatkozó dokumentumok. A legfontosabbak ezek közül a különböző időpontokban készült országos összeírások, amelyeknek témánkhoz kapcsolódó lapjai a III., VII. és XVI. kötetben jelentek meg. A XI. kötet tartalmazza az óbudai és zsámbéki zsidókra vonatkozó részt az 1728-as regnicolaris összeírásból.

³ Nem tárgyalom viszont a történeti demográfiai kérdéseket, amelyekkel egy következő munkában szándékszom foglalkozni. Ugyancsak nem térek ki a hitközségek belső életére, minthogy e kérdés vizsgálatához elengedhetetlen a héber és a jiddis nyelv ismerete is.

⁴ Óbuda 1727-es országos összeírása: MZsO III. 515–518. Zsámbék 1727-es országos összeírása: MZsO VII. 172–174. Óbuda 1737-es országos összeírása: MZsO III. 756–759. Zsámbék 1737-es országos összeírása: MZsO VII. 426–430. Óbuda, Zsámbék, Tök, Perbál, Budaörs 1746-os országos összeírása: MZsO VII. 771–772. Óbuda, Zsámbék, Békásmegyer, Dunabogdány 1767-es országos összeírása: MZsO XVI. 157–162. Zsámbék 1767. évi lélekösszeírása: Gál, 1983/84, 153–154.

⁵ MOL, P 707, Fasc. 145. No. 4.

⁶ PmL, IV. 23. CP. II. 93 (1725. évi dicális összeírás); uo. IV. 23. CP. II. 195 (1744. évi conscriptio domestica); uo. IV. 23. CP. II. 197 (1744. évi taxalis összeírás); uo. .23. CP. I. 4. (1728. évi regnicolaris összeírás).

⁷ MOL, E 160, Pest megye, Óbudai uradalom

⁸ MOL, C. 29, Conscriptiones, Pest megye

⁹ Wien, HKA, Camerale Ungarn, rote 527. ad 96. Jän. 1776. fol. 133.

¹⁰ Vö. Ember, 1963, 56–58, 64–68.

¹¹ Gál, 1988, 49–54.

¹² MOL, P 707, 268. csomó, szám nélkül.

¹³ MOL, E 282, F. 109

¹⁴ MOL, P 707, 224. csomó, 393

¹⁵ MOL, P 77, 484. cs. 513. Publikálva: MZsO, V/2, 142.

¹⁶ MOL, P. 707, 564. cs. No.18126, 18313, 18312.

¹⁷ MOL, P 707, 219. cs. 217.

¹⁸ MOL, P 77, 484. cs. 803.

¹⁹ MZsO, XI. 158, 241.

²⁰ MZsO, XI. 215.

²¹ MOL 707, 484. cs. 803

²² L. Büchler, 272–273.; Budapest története, III. 137.

²³ MOL, P 707, 224. cs. 10, 195, 235.; Fasc. 145. N° 4.

²⁴ MOL, P 707, 564. cs. N° 9010.

²⁵ OL, NRA (E 148), 860 – 93.

²⁶ A szombat-zsinórral körülvett terület olyannak számított, mintha a lakáson belül lenne, s így nem esett a szombati munkavégzési tilalom alá. A zsámbéki szerződés a szombat-zsinór szükségességét azzal ismertet, hogy a zsidóknak itt az emberhiány miatt nincs lehetőségük keresztények szolgálatait igénybe venni a víz, bor és egyéb szükséges holmik szállításához szombaton.

²⁷ Zsámbék 1752-ben tartott canonica visitációjának jegyzőkönyvében (Székesfehérvári Püspöki Lvt., Can. Vis. ante 1777) esik szó az „ex materia lutea”-ból épült zsinagógáról.

²⁸ MOL, P 707, 464. cs. 251.

²⁹ L. erről részletesebben Gál, 1975/76, 104–105.

³⁰ Az óbudai zsinagógia építéstörténetét és leírását l. Budapest műemlékei, II. 424–429.; Gál, 1975/76, 106–110.

³¹ A szerződés teljes szövegét l. MZsO, III. 753–755.

³² MOL. P. 707, 464. cs. 243., 256.

³³ Az óbudai uradalomban 1755-ben és 1765-ben kibocsátott szerződésekről l. Gál, 1988, 173–177.

³⁴ MOL, E 138, Tom. 15. No. 121. A szerződést részletesen ismerteti Büchler, 1901, 287–29, az óbudai hitközségi levéltárban őrzött példány alapján. Az ismertetésből azonban kimaradt a mészárszékkal kapcsolatos nem érdekeltlen rendelkezés: „...dahero Ich ihr Juden Gemeinde gleich wie in vorigen fleisch-hacker Contract eben auch jetzt verwilliget, einen Juden anhero kommen zu lassen, welcher nach ihren gesatz von den ihnen Juden erlaubt zu genüßenden Vieh ... das hintere Theil Kascher machen dürffe...”

³⁵ MOL, E 138. Tom. 15. N° 122.

³⁶ Erről bővebben: Gál, 1988, 56–59.

³⁷ MOL, NRA (E 148), 102–16. Tartalmát részletesen ismerteti: Büchler, 1901, 289–293.

³⁸ MOL, NRA, (E 148), 270 – 20, 28.

³⁹ MOL, E 41, 1771 – 84; MOL, E 328, Oec. 261.

⁴⁰ MOL, U. et C. (E 156), 94 – 46; Wien, HKA, Camerale Ungarn, rote 527. ad 96. Jän. 1776. fol. 133.; BFL, Óbuda mezőváros levéltára, V. l.r. Községi számadások. 1787.

⁴¹ Esztergomi Prímási Levéltár, Vis. Can. Liber 27. 53–54.

⁴² Székesfehérvári Püspöki Levéltár, Can. Vis. ante 1777.

⁴³ Esztergomi Prímási Levéltár, Vis. Can. Liber 43. 56–61.

⁴⁴ PmL, IV.74. CC. IV. 2.

⁴⁵ MOL, P 707, fasc. 46. N° 40.

⁴⁶ PmL, IV.23. CP. I. 4. Közölve: MZsO, XI, 384–386.

⁴⁷ A Morvaországból elköltözött zsidók továbbra is kötelesek voltak adót fizetni eredeti — örökös — földesuruknak, illetve anyaközségüknek (Büchler, 1901, 234.).

⁴⁸ PmL, CP. II. 197 (a taxalista összeírása 1744-ben)

⁴⁹ A magyarországi kereskedelmet az uralkodó megbízásából tanulmányozó Haugwitz és Procop már másfél évtizeddel korábban, 1755-ben azt írták, hogy Óbudán két zsidó kereskedő óriási távolsági üzleteket bonyolított le morvaországi alkalmazottak segítségével. Az egyik az 1770-ben is szereplő Jeremias Koppel, a másik pedig Marcus Löwel volt, aki két vejével, Abrahám Israellel és Löwel Sekl Holitscherrel közösen dolgozott (l. Budapest története, III. 119; MOL, P 707, 466. cs. 330–333. fol.) 1766-ban egy bécsi kereskedő nagyobb tétel posztót adott el David Koppel Mandl óbudai zsidónak Pozsonyban (MOL, E 21, 1766. okt. 18). 1771-ben Jeremias Koppel, David Boscowitz és Abraham Israel szerződést kötöttek Grassalkovich Antal gróf megbízottjával a hatvani posztógyár termékeinek átvételére és forgalmazására; a szerződés egyebek közt feljogosította őket arra, hogy minden olyan szabad királyi városban és mezővárosban, ahol a hatvani gyár az uralkodótól kapott privilégiuma értelmében forgalomba hozhatja termékeit, lerakatot létesíthetnek, s szabadon árulhatják nagyban a posztót (MOL, E 175, 27. csomó, szám nélkül). 1772-ben az óbudai zsidók a Magyar Kamarához intézett folyamodványukban elpanaszolták, hogy amióta külföldi árut nem hozhatnak be (az újabb vámrendelkezések következtében), igen megnehezült

számunkra a kereskedelem, mert a külföldi hitel nagyon fontos volt számunkra; most nagy költséggel Bécsbe kell menniök az áruért (MOL, E 15, 1772. okt. V. 22.). Mindezek a szórványos források is alátámasztják, hogy a legnagyobb tőkeerejű óbudai zsidó kereskedők folyamatosan foglalkoztak távolsági kereskedelemmel, s jövedelmük oroszánrésze nyilván ebből származott.

⁵⁰ Éppen 1770-ben panaszolta be Moyses Österreicher hitközségbeli ellenfeleit (Koppelt, Boscowitzot és társaikat), hogy megghiúsították egy 10000 mérő gabona szállításáról már majdnem megkötött üzletét, amelyen 1500 forint haszna lett volna (. E 41, 1772 - 84). Ez az irat arra vall, hogy bármilyen részletesen igyekezett is a szóban forgó 1770-es összeírás megállapítani, mivel foglalkoznak a zsidó kereskedők, a felsorolások nem lehetnek teljesekek.

⁵¹ Első magyar zsidó évkönyv és naptár. Pest, 1848. 128-128.

⁵² Budapest története, III. 344.

⁵³ 1730-ban Bercsényi Zsuzsanna Pest vármegyéhez írt levelében támogatta az óbudai és a zsámbéki zsidók kérelmét adóterheik csökkentésére, s azt írta róluk, hogy terheik meghaladják szűkös forrásait, ezért nyomorúságos helyzetbe kerültek (PmL, IV. 1-g/3, 1730, 143). 1768-ban a Magyar Kamara — mint Óbuda földesura — közbelépett öt óbudai zsidó kereskedő érdekében, akikről — midőn a debreceni vásárról hazafelé tartottak — a Heves megyei alispán Szolnoknál vámot követelt, és elkobozta náluk lévő értékeiket (MOL, E 41, 1768-66). Ugyancsak megvédte a Kamara az óbudai zsidó kereskedők érdekeit több olyan esetben, amikor pesti vagy budai görög kereskedők kértek itt engedélyt boltnyitásra; a szerződések értelmében ugyanis Óbudán csak a helybeli zsidók tarthattak boltot (MOL, E 41, 1767 - 11; E 175, 25. csomó, szám nélkül). A földesúri „Schutzjuden” megvédése természetesen elsősorban a nagybirtokosok jövedelmének és jogainak védelmében történt.

⁵⁴ MOL, E 15, 1772. okt. V. 22.; E 328. Protocollum, 292.

JEWS ON THE ÓBUDA ESTATE IN THE 18TH CENTURY

by Gál Éva
Summary

From the early 18th century a great number of settlers came to the scarcely populated central part of Hungary just liberated from under Ottoman rule, with a lot of Jews among them. Most free royal cities of Hungary prohibited their settlement within their walls as early as the 16th and 17th centuries, so most of them lived on large estates, under the protection of the landlords. Pest, one of the two free royal cities in the center of the formerly occupied territories (the other being Buda that soon resumed the role of the capital) also shut them out completely, while Buda strictly limited their number from the very beginning, and in 1746 it expelled all Jews living in the city.

The most outstanding large estate around Buda was that of the counts Zichy called first the Estate of Zsámbék, then the Estate of Óbuda after its changing center. Count Zichy Péter, who was always in need of money, allowed the Jews to settle down on his estate as early as the early 18th century, and his successors also promoted their settlement.

The Zsámbék Jews are first mentioned in 1702, while the Óbuda ones in the 1710's. From the 1720's they were as many as to form a village community. In the second half of the 1720's there were 40 to 50 Jewish families living in these two country-towns on the estate.

From the 1730's onwards, when Óbuda became the center of the estate, the number of the Jews there grew rapidly: from 1727 to 1767 it became threefold, then in the next two decades it increased threefold again. At Óbuda 109 Jewish families were registered in 1769, 208 in 1770, and 285 in 1785 with and increase in the members of the families from about 550 to 1650 in the meantime. At the same time, the increase of the Zsámbék community was merely around 60 per cent and the whole community amounted to less than 300 persons in 1785.

The rapid growth of the Óbuda estate and its Jewish population can be attributed to its location. The proximity of Buda and Pest with their booming economy and society made it possible for the Óbuda Jews to join the commercial life of the two cities and visit the weekly markets as well as the fairs. Besides, Óbuda is located on the Danube and had a lively port at that time. The household of the landlord, as well as the demands of the growing population of the estate also contributed to the growing demand for commercial and industrial goods.

All this offered the essential conditions of life for the Jews who made their living primarily of commerce. Some of them were large-scale long-distance merchants and bought textile from Western

Europe in exchange for the raw materials or agricultural products from the eastern part of the country. Others had shops in the borough, but most of them were itinerant vendors mostly walking from village to village or buyers-up of rabbitskin, scrap iron and second-hand goods. By the second half of the 18th century there was also an increasing number of craftsmen among them.

There were great differences as regards wealth within the Jewish community. The majority lived miserably as itinerant vendors, day-laborers or craftsmen, while the leading four or five families made a great fortune as long-distance dealers or whole-sale merchants.

The landlords — first the Zichy family, then from 1766 the Hungarian Court Chamber (Ungarische Hofkammer) — made it possible for the Jews of Óbuda to build out their own religious organization and to enjoy a certain limited degree of self-government.

By the last quarter of the 18th century, the Óbuda Jewish community had become the largest Jewish settlement of the country owing primarily to the fact that Pest was by that time definitely the commercial centre of the country. But the Jews were allowed to settle down there only after the Edict of Tolerance of Emperor Joseph II, i.e. from the end of the 18th century. From that time on the Jewish community of Óbuda gradually lost its former significance.

Éva Gál

LA COMMUNAUTÉ JUIVE DE LA GRANDE PROPRIÉTÉ D'Ó-BUDA DANS LE 18^E SIÈCLE (Résumé)

Les territoires situés au milieu de la Hongrie et libérés de l'occupation turque de 150 ans étaient fortement dépeuplés à la fin du 17e siècle. À ces territoires sont arrivés dès le début du 18e siècle en grande masse des nouveaux squatters, parmi eux: des Juifs. La grande partie des villes royales libres a défendu déjà du 16-17 siècles l'établissement des Juifs, en conséquence ils vivaient sous la défense des seigneurs sur les grandes propriétés. Parmi les villes deux royales libres formant le centre du territoire occupé par les Turcs soit Pest et Buda — qui est devenue de nouveau la capitale — le premier a exclu des Juifs de la ville et la deuxième a limité fortement leur nombre au tout début, même en 1746 les a expulsés de son territoire.

La plus grande propriété importante de Buda était la celle du comte Zichy qui était nommée par son centre d'abord Zsámbék après Ó-Buda. Le comte Péter Zichy en manque d'argent au début du 18e siècle a permis l'établissement des Juifs sur ses terres, même ses descendants aussi encourageaient cette immigration. Il est à remarquer qu'en 1702 à Zsámbék et de début des années 1710 en écrit des Juifs y vivants. C'était dans les années 1720 que leur nombre se montait tellement qu'ils pouvaient créer une municipalité. Dans la deuxième moitié des années 1720 dans ces bourgades de terre seigneuriale vivait totalement 40-50 familles juives. À partir des années 1730 — quand le centre est devenue Ó-buda — l'effectif de la municipalité juive y commence à augmenter, il triple entre 1727-1767, et dans les deux décennies suivantes s'est triplé de nouveau. On a enregistré à Ó-buda en 1767 109, en 1770 208, en 1785 285 familles juives et leur effectif dans ce temps-là s'est augmenté de 555 à 1650. Dans le même temps l'effectif de la communauté juive à Zsámbék ne croit que par 60% et en 1785 n'a pas obtenu le 300. Cette grande augmentation de la population juive dans la grande propriété d'Ó-Buda et dans la région d'Ó-Buda s'est expliquée par la situation géographique de ces terrains. La proximité de Pest et de Buda qui se développaient intensivement de l'aspect l'économique et social permettait aux Juifs d'Ó-Buda se rattacher au commerce de 2 villes, visiter tout d'abord des marchés hebdomadaires de Pest et les foires du pays. L'activité commerciale était aussi protégée par le fait que Ó-Buda était située au bord de Danube, et dans ce temps-là elle avait un port du trafic animé. Les besoins de la cour seigneuriale dans la ville même les besoins de l'habitat augmenté dans la grande propriété attribuaient aussi à l'accroissement de la demande des articles du commerce et de l'industrie.

Toutes ces circonstances offraient des conditions de vie convenables pour les Juifs vivants tout d'abord du commerce. Parmi eux quelques-uns menaient du commerce lointain de gros avec les marchandises de textile venant de l'Ouest et avec des produits bruts achetés de l'Est du pays. Les autres ont ouvert des magasins dans la ville. Mais la majorité des Juifs menait le colportage entre les villages, livrant ses marchandises à pied ou ils achetaient des habitants des peaux de lièvre, les ferrailles et des autres vieux bric à brac. Pour la deuxième moitié du 18e siècle le nombre des artisans juifs s'est augmenté aussi. À l'intérieur de la municipalité juive une différence de fortune assez significative se formait. La grande masse vivait misérablement comme colporteur, journalier ou artisan, mais quelques familles du premier rang: 5-6 se procuraient une fortune sérieuse du commerce lointain de grand volume.

Les grands propriétaires d'abord les Zichy après de 1766 la Chambre de la Cour Hongroise (Ungarische Hofkammer) faisaient possible pour les Juifs la fondation des communautés religieuses et une certaine autonomie limitée.

Pour le dernier quart du 18e siècle la municipalité juive d'Ó-Buda devenait le plus grand habitat juif du pays. C'est expliqué d'abord par le fait que dans ce temps-là Pest était indiscutablement le centre commercial du pays. Mais l'établissement des Juifs à Pest n'était pas possible avant l'ordre de tolérance de Joseph II à partir de la fin du 18e siècle. Ensuite la municipalité juive d'Ó-Buda a perdu successivement son rôle dirigeant précédent. Par la suite c'était Pest qui se procurait ce rôle.

Puskás Julianna

ZSIDÓ HASZONBÉRLŐK A MAGYARORSZÁGI MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK FOLYAMATÁBAN

(Az 1850-es évektől 1935-ig)

Még alig tisztázott a magyar zsidók történetének egyik legizgatóbb kérdése: az, hogy az oly szembeszökően gyors társadalmi mobilitásukban, integrálódásukban mennyiben és hogyan játszott közre a társadalmi és természeti környezet? E kérdéshez szeretnék a földhaszonbérletek történetének az áttekintésével és ebben a zsidók szerepének bemutatásával adalékokat és néhány szempontot felvetni.

A magyarországi mezőgazdaságban a zsidók tevékenységét — akár mint tulajdonosok, akár mint bérlők gazdálkodtak — csak akkor értékelhetjük helyesen, ha egy olyan modell keretében vizsgáljuk, amely a modernizációban hangsúlyozza a régi és az új keveredését és kölcsönhatásait. Ebben a modellben nagy figyelmet kapnak a „hagyományosnak” azok az aspektusai, amelyek mint ösztönző illetve korlátozó tényezők szerepet játszottak a modernizáció folyamatában.

A történeti áttekintésben nem mellőzhetem legalább érintését annak a kérdésnek, hogy a *feudális árutermelés magyarországi sajátosságai hogyan készítették elő a zsidó haszonbérlek szerepét a tőkés mezőgazdaságban?*

Ismeretes, hogy Magyarországon a 18. század második felétől az árutermelés növekedésében érdekelt magyar nemesek a jövedelmező majorsági gazdaságok kialakítására törekedtek. Az értékesítés problémáival küszködve, nyersterményeik piacra kerülésének megszervezése érdekében pártfogolták birtokaikon a kereskedelemben jártas zsidók letelepedését. A feudális árutermelés növekedésének törekvései tehát ösztönző faktorai lettek zsidók tömegesebb bevándorlásának is. A 19. század első évtizedeitől az érdekközösség szálait tovább az egyre inkább feszülő ellentmondások a növekvő pénzügyi szükségletek és korlátozott pénzügyi jövedelmek között.

Az anyagilag megszorult birtokosoknak terményeikre előleget zsidó kereskedők adtak. Egyre inkább fordulhattak hozzájuk különböző kölcsönök és hitelek szerzése céljából is. Mindezek bővítették az együttműködést a gazdálkodás egyéb területein is. Földesurak kezdtek zsidó ispánokat, gazdatiszteket alkalmazni. Az ún. „regálék” a kisebb királyi haszonvételek, pl. korcsmák, mészárszékek bérbeadására zsidók vállalkoztak. A regálé-bérleményekhez esetenként földterület is tartozott, s ezek a korai típusai zsidók földhaszonbérletének.

A jogi korlátokat, amelyek a zsidókat a földhasználatból és földbirtoklásból Magyarországon kizárták, fokozatosan bontották le a 18. század végétől. Első lépésként 1783-ban II. József rendelete engedélyezte számukra birtokok bérlését. 1818-ban I. Ferenc ismét megtiltotta, hogy nemesi birtokokat zálogba, vagy haszonbérbe

vegyenek. A rendelet időszerűtlenségét bizonyítja, hogy a növekvő hitel és kölcsön-szerzések szükségletei következtében hamarosan, 1819-ben sor került hatályon kívül helyezésére, két évtizeddel végleges eltörlése előtt.

Magyarországon a robot- és termény-járadék szolgáltatásaiban beszorított jobbágyok gazdasági mozgásterét meglehetősen korlátozott volt. Az árutermelő majorsági gazdálkodás térhódításával általában elsovdadtak a korábbi jobbágybérletek is. Nem mutatkozik a nyugat-európaihoz hasonló bérleti fejlődés. Az árutermelés bővülése tehát nem hozta létre tömegesen — mint pl. Angliában — a paraszt-bérlőket, akik a tőkés gazdálkodásban átmenettel tőkés bérlőkké válhattak volna. Az említett zsidó regálé-bérlők Magyarországon a tőkés bérlők előhírnökei. A 18–19. század fordulójától nemesi birtokokat adósságok fejében már nem ritkán bérlői zsidó termény- és árutermelő, valamint pénztőzsérek. Ezek esetenként egész uradalmaikat is árendáltak (Pl. a Grassalkovich-féle gödöllői és hatvani és a Bretzenheim-féle sárospataki uradalmat. Ily módon olyan jelentős nagykereskedőnek lettek uradalmi bérleményei, mint a pesti Ullmannak, Wodianernek, Mandel Sélignek, Hirsch Sámuelnek. Goldner Mózesnek, Strasser Salamonnak, hogy csak a legismertebbeket említsem.

Az 1850-es évek előtt a bérleti gazdálkodást nem jellemezte sem az innováció, sem jelentős tőkebefektetés. A jogi korlátok riasztólag hatottak volna ilyen kezdeményezésre. Így a kapitalista fölbérletek ezen előhírnökei valójában a föld minél gyorsabb és minél több hasznát hajtó kizsákmányolására alakulhattak. Csak a kivételes esetekben láthatjuk ezeken a birtokokon a jobbágyok munkájának racionálisabb szervezésére irányuló próbálkozások nyomait.

A 19. század első évtizedétől a hagyományos gazdálkodás lehetetlenülésével kialakult válságos helyzet és a Nyugat-Európa tőkés fejlődése által megcsillantott nagyobb lehetőségek a magyar nemesi reformereket 1848-ban a feudális intézmények lebontására készítették. A nyugati modell követésének szándéka már az 1840-es évektől ráirányította a figyelmet mint célszerű gazdálkodási formára az angol földhaszonbérleti rendszerre is. A jövő gazdálkodásának ideáljaként mezőgazdasági szakírók egyre gyakrabban propagálták a 3–500 holdas haszonbérletek alakítását a nagybirtokokon és uradalmakban (Korizmic, Letenyey). E tervekben a gazdasági konszolidálódás lehetőségei, reményei villantak fel elszegényedett köznemesek, a feudális gazdálkodás válsága következtében állásukat veszített gazdatisztek számára.

Miként jelentkezett az 1850–60-as évtizedekben a zsidók előnyös pozíciója a bérletekért folytatott versengésben?

A jobbágyviszonyok megszüntetése után a gazdálkodásban a korábbinál még nagyobb súllyal vetődött fel a „hogyan, merre” kérdése. A majorsági földek a volt földesurak tulajdonai lettek, az úrbéres telkek pedig a volt jobbágyokéi. A polgári földtulajdonnak Európában egyedülállóan szélsőséges birtokmegosztása jött így létre. Hatalmas területekkel rendelkező nagybirtokosok helyezkedtek el az agrártársadalom egyik pólusán, a másikon parcellákra szorult parasztok, valamint földnélküli agrárproletárok tömegei. A robotszolgáltatások megszüntetésével a volt földesurak

elveszítették az ingyen munkaerőt, az általános adózás bevezetésével növekedtek termelési költségeik, és az álladó pénzhányban tovább szaporodtak adósságaik.

Ezek adtak lökést az 1850-es évektől a birtokforgalom, a haszonbérbeadások és bérbevételek első nagyobb hullámának. A kor egyik szakírójának megfogalmazásában: „Még a jobb birtokosok is sokan kényszerítve, mások a célszerűség iránti meggyőződés által vezetve legalább egy részét birtokuknak haszonbérbe bocsátották... A haszonbérbe bocsátott birtokok száma, mind az uradalmak, mind a közérendi birtokosok részéről tetemesen szaporodott”. (Galgóczi)

Meglehetősen változatos társadalmi rétegekből verbuválódtak a földhaszonbérlok ez átmeneti korszakban. Elszegényedett, volt középnemesek, kismesek, gazdatisztek, úrbéres parasztok, kiknek lehetőségeit már tökeszegénységük behatárolta. Hamarosan háttérbe is szorulnak a földbérletekben már korábban feltűnt, ez időtől pedig azok iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító zsidó terménykereskedők (gabona-, gyapjú-, marha-, fa- és borkereskedők) és bankárok mellett. A Falusi Gazda c. lapban az egyik mezőgazdasági szakíró (Mészáros Károly) a következőképpen fakadt ki: „Milyen bérletrendszer dívik Magyarországon? Törvényes értelemben még semmi, tényleg pedig egyedül a zsidó bérlet.”

A haszonbérletre vállalkozó zsidók — néhány kivételtől eltekintve — a nagybirtokosoknak már korábban üzletfelei, azaz gazdaságaikkal üzleti összeköttetésben álló cégek és családok voltak. Ők azok, akik nagy területek haszonbérletéhez rendelkeztek a szükséges mobil tőkével vagy azt elő tudták teremteni. Felajánlhatták egy összegben fél éves előleggel a haszonbért, a kauciót. A birtokosoknak éppen erre volt szükségük. Nemcsak a státuszuk diktálta társadalmi életmód, hanem a birtokaikra felvett növekvő adósságok kamatainak és az esedékes annuitásnak fizetéséhez is. Ezek esetenként olyan terhet jelentettek, hogy kritikussá vált a gazdálkodás továbbvitele. De a kevésbé eladósodottak is, ha egyik birtokukat fel akarták szerelni, a másikat vagy el kellett adniuk vagy bérlet útján hasznosítaniuk. Ha lehetséges volt, inkább ez utóbbit választották, mivel ragaszkodtak földjükhöz, mint jövedelmük és státuszuk forrásához. Idegenkedtek parasztoknak átengedni földet kishaszonbérletbe, még akkor is, ha ezek egységnyi területre nagyobb haszonbért kínáltak. Tulajdonjogukat érezték veszélyeztetve az ilyen bérletekben.

Ugyanakkor a mezőgazdasági üzemekkel üzleti összeköttetésben álló zsidó vállalkozók, tapasztalataik lévén a birtokokról, a piaci viszonyokról, felismerték, hogy milyen nyereséges tőkebefektetésnek kínálkozik nagy területek haszonbérlete. Ez irányú vállalkozásaikhoz számíthattak az (elsősorban a kereskedelembe) felhalmozott tőkéjükön kívül üzleti tapasztalataikra és személyi kapcsolataik széles hálójára. Mivel éppen a pénztőke és vállalkozási készség az, ami a földbirtokosoknál hiányzott, ennek megléte e vállalkozókat győztessé tette a haszonbérletekért folytatott versengésben.

Elválaszthatatlan a feudalizmusban képződött társadalmi és birtokstruktúra fennmaradásától a bérbeadásnak ez a formája, amit „General Pachtung”-oknak, azaz főbérleti rendszernek neveztek. A nagybérleteknek e típusa leginkább a hatalmas területű uradalmakon hódított tért az 1850–1860-as évtizedekben. Többnyire egymással rokonságban álló személyek, illetve családok szövetkeztek bérlőtársasá-

gokba, pénzkonzorciumba és vettek bérbe 40–60 ezer holdas területeket, kialakítván azokon az egymáshoz kapcsolódó fő- és alhaszonbérlok láncolatát.

Az egyik ismert főbérlo pl. Schöberl Ferenc, aki 1848-ban részvénytársaságként működő megánföldbérlo társulatot alapított és annak élén állva szervezte az 1850-es években kb. 50 ezer holdon a gazdálkodást Magyarország nyugati részében (Komárom, Fejér, Baranya és Somogy megyékben)

1861-ben Generalpachtung szisztémában került haszonbérbe az Esterházy család hercegi ágának hitbizománya, amely akkor Magyarországon, sőt az Osztrák–Magyar Monarchiában a legnagyobb birtok volt. Amint nyilvánosságra kerültek a több mint 600 ezer hold (30 uradalom) bérbeadásának formái és feltételei, nagy felzúdulást keltettek, főleg azoknak a birtokosoknak és mezőgazdászoknak a körében, akik a korszak egyik legnagyobb üzleti lehetőségéből kiestek. Az érvek és ellenérvek terjedelmes publicisztikában jelentek meg, de emellett peres eljárást, az eredei bérleti szerződések megtámadását, azok módosítását is eredményezték.

Ma már részletesebben ismerjük — az egyik gazdatiszt feldolgozásában — a hitbizományhoz tartozó 47 ezer holdas ozorai uradalom (a haszonbérleti szerződésekben foglalt) bérleti viszonyainak és a bérlok gazdálkodásának történetét. Kb. 80 év folyamán nyomon követhetjük a vállalkozások formáinak és irányainak módosulásait. Pl., hogy a főbérlorendszert és a külterjes gazdálkodást hogyan váltották fel az individuális bérletek és belterjesebb irányú fejlődés. Együttjártak ezek a bérgazdaságok területének csökkentésével, a bérlo-típusok változásaival. 1861-ben a 47 ezer holdas uradalmat négy családból álló bérlo-társaság vette bérbe: Bischitz Dávid és Salamon, Strasser és König, König Károly és Lányi Jakab. Rokonok, cégtársak, gyapjú- és gabonakereskedők. A Bischitz és Strasser cég például a Monarchia egyik legnagyobb gabonaszállítója lett. A bérlo társaság hamarosan nagyjából egyenlő területet használó négy főbérnokségre oszlott, 1889-ben a szerződés megújításakor pedig már nyolc bérlo-csoportra. A bérgazdálkodásban közülük egy család maradt három nemzedéken át, az 1930-as évek végéig, a kb. 5 ezer holdas (majsai) birtokon. Az első bérlok között szereplő Bischitz család leszármazottja szakértelmével, — Bécsben szerezte felsőfokú gazdasz képzését —, mintaszerű gazdálkodásával nevét beírta az agrártörténelembe.

Az 1850-es évektől az 1870-es évekig a kapitalista gazdálkodásra átmenet periódusában igen nagy volt a bérlok fluktuációja. A földbérletek többnyire rövidlejáratú szerződéseken alapultak: a bérlok igyekeztek tőkéjüket a lehető legmobilitásban tartani, a tulajdonosok sem kívánták földjeiket hosszabb időre lekötni.

Az 1870-es évektől a zsidók emancipációja, a földtulajdon szerzés teljes szabadságával, kedvezett a bérleti feltételek konszolidációjának, valamint a bérelt földeken hosszú lejáratú tőke befektetéseknek.

A bérleti viszonyban mindenkor és mindenütt mindkét fél a maga érdekeit igyekszik érvényesíteni. Ebben a versengésben az anyagilag kevésbé tehetős középbirtokosok viszonylag rövid időn belül alúlmaradtak. Miközben eladósodottan már eleve előnytelen pozícióból léptek a bérleti kapcsolatba, birtokaik nagysága sem tette lehetővé, hogy bérbeadásból annyi jövedelemhez jussanak, amely fedezhetné úri életmódjuk költségeit. Az ő sorsuk alakulását a Falusi Gazda c. mezőgazdasági lap a következőkben fogalmazza meg:

„A birtokosok gyakran megszorultságuknál fogva számukra előnytelen haszon ellenében engedik át földjük használatát. A bérleti díjakat előre felszedik, felélik, eladósodnak, bérlőik hálójába kerülnek, s a birtok lassan kicsúszik a lábuk alól, s átmegy a bérlő tulajdonába”. (Mészáros Károly. Falusi Gazda 1858, 355 old.)

A bérbeadás tehát csak fázis volt egyes birtokosoknál a tulajdonjog elvesztésének útján, ami gyakran egybeesett azzal, hogy a bérlőkből lettek a tulajdonosok. És e folyamat nem korlátozódott csupán néhány esetre: dokumentálhatók a birtokcserék a Gazdacímtárakban közölt tulajdonosok és haszonbérlok adatainak elemzésével, állandó témája lett a publicisztikának, és megjelent a szépirodalomban is.

Azt a tényt, hogy a föld bérbevétele még bizonyos esetekben kereskedelmi tevékenység mellékága volt —, vagy legalábbis alárendelve volt annak —, alátámasztják az 1897-es Gazdacímtár adatai is. Olyan megnevezések, mint „terménykereskedő”, „gyapjúkereskedő”, „borkereskedő” és „fűszeres” nemegyszer előfordulnak a bérlők főfoglalkozásaként. Újító tevékenységük nem annyira a termelés javítására, mint a piac szervezésének és az értékesítésre irányult.

A gazdasági válság a mezőgazdaságban a földbérletek fejlődését megállította. Egyeseket a föld bérbevévésétől elvont annak kilátása, hogy a gazdaság más ágaiban nagyobb profitra tehetnek szert. Mások viszont ebben az időben földbirtokossá váltak.

Néhány quantitativ mutató a haszonbérletek elterjedtségéről, a bérlők társadalmi struktúrájáról és a gazdálkodásról

Nem ismertetem részleteiben a „száraz” statisztikai adatokat. A mellékelt táblázatokat (1a–5b sz. táblák) az érdeklődők tanulmányozhatják.

Csak azoknak a megállapításaimnak összegzésére szorítkozom, amelyekre az említett kérdésekről az 1895 évi mezőgazdasági statisztika, az 1900. és 1910. évi népszámlálások adatainak elemzései és a Gazdacímtárak (1911 és 1935) kimutatásainak tanulmányozása alapján jutottam.

Először a haszonbérletek elterjedéséről. 1895-ben a gazdaságok összes területének kb. 19%-a haszonbérlet volt. Az országos és aggregát mutatók inkább elfedik mint feltárnák a haszonbérlok térhódításának közgazdasági jelentőségét. Többet tudhatunk meg erről, ha arányukat országrészenként és a különböző nagyságú gazdaságokban, birtok-típusokban vesszük szemügyre.

Az ország főbb mezőgazdasági vidékein a gazdaságok összes területének 25%-a haszonbérlet. Arányuk jelentéktelen a 100 holdon aluli paraszti gazdaságokban. Nem így azonban a nagygazdaságokban. Az ország haszonbérelt területének legnagyobb része a 100 kh.-on, s több, mint fele az 1000 kh.-on felüli gazdaságok közül került ki. Az 1911-es Gazdacímtár adatati egyértelművé teszik, hogy legnagyobb volt a bérbeadás aránya az arisztokrata birtokokból: területük 36,8%-a tartozik ide, kataszteri tiszta jövedelmük 47,7%-a származik ilyen forrásból. Tanúsítja ez utóbbi is, hogy a haszonbérletek elsősorban a szántóterületre, az értékesebb művelési ágakra irányulnak. A bérletek elterjedtségében nagyok voltak a különbségek országonként, sőt megyénként is. Inkább tért hódítottak a mezőgazdasági termelésre alkalmasabb sík vidékeken, itt pedig azokon a területeken, ahol a nagybirtoknak a bérbeadásban

leginkább érdekelt tulajdontípusai (arisztokrata, városi birtokok) — foglaltak el nagyobb teret.

A magyar zsidók jelentős szerepe a haszonbérleti gazdálkodásban kifejeződik az 1900 és 1910 évi népszámlálások adataiban is. Az összes 100 holdon felüli haszonbérletnek 49,5%-a izraelita vallású. Ha eltekintünk a Duna-Tisza közöttől, ahol a parasztok aránya a 100 holdon felüli bérlet körében nem lebecsülendő, izraelita vallású a nagybérlet többsége. A népszámlálásban nincsenek külön csoportosítva az adatok az 1000 holdnál nagyobb területet bérletől. Az 1911 évi Gazdacímár névjegyzékének tanulmányozása alapján nagyobb tévedés nélkül állítható, hogy az 1000 holdon felüli haszonbérletnek kb. 75%-a izraelita felekezeti.

A 100 holdon felüli haszonbérlet között arányuk ország részenként is nagyon változatos. Nem a Dunántúlon a legmagasabb, mint ahogy gondolnánk, — bár ott is a többséget képviselték, — hanem a Tiszántúlon, mégpedig az ország észak-keleti megyéi közül elsősorban Szabolcsban és Zemplénben.

1910-re már a nagybirtokosok körében is jelentős az izraelita vallásúak aránya: 20,6% az 1000 holdon felüli, 18,1%, a 200–1000 holdas tulajdonosok körében. Az agrárnépességben még egy foglalkozási csoportban vannak viszonylag szembeszökően sokan: izraelita vallású az összes gazdasági tisztviselő 26,6%-a.

Már az eddigiek is sajátosságokat jeleznek az agrárfoglalkozású zsidók társadalmi struktúrájában. Néhány mondatban ezekről:

A magyar zsidók 7%-a volt agrárfoglalkozású 1910-ben Rétegződésük birtoknagyság és foglalkozási csoportok szerint a következő: 10,6%-uk 100 kh-on felüli birtokos és 12,5%-uk 100 holdon felüli haszonbérlet. Az összes izraelita agrárnépességnek 23,1%-a 100 kh felüli tulajdonos és haszonbérlet volt. 13,3%-uk gazdasági tisztviselő, 15,7%-uk gazdasági cseléd, illetve mezőgazdasági munkás, a többiek kisbirtokosok, kisbérlet 100 kh alul különböző kategóriákban.

Ország részenként nagyon változatos rétegződésük: a 10 holdon aluli izraelita kisbirtokosoknak és kisbérletnek 66,3%-a két észak-keleti vármegyében, Máramarosban és Beregben élt. 84,7%-uk az Északkeleti Felvidéken és a Tiszántúlon.

Az, hogy a haszonbérleti vállalkozások szaporodása Magyarországon inkább az átmenet jele a kapitalista gazdálkodásba, ez kiolvasható a népszámlálások adataiból is. 1900–1910-között országosan a 100 holdon felüli bérlet összetétele már alig változott. E kategóriában — Horvátszlavonia és Fiume nélkül — 1900-ban 3809, 1910-ben 3825 kereső férfit írtak össze. Számuk a gazdálkodásban élenjáró régióban, az ország nyugati területén, (a Dunántúlon) ez évtizedben már nem növekedett, hanem valamelyest vissza is esett. Figyelemreméltó növekedés mutatkozik a modernizáció útjára későbbben rátérő régiókban, Erdélyben és a Tisza-Maros szögében.

Milyen jellegzetességei hangsúlyozhatók a haszonbérletnek más országokkal összehasonlítva?

A gazdaságok összes területének kb. egy negyede haszonbéres föld volt a 19. század végén Németország porosz vidékein is, ahol a polgárosuló junker földbirtokosok tevékenysége fémjelezte a mezőgazdaság kapitalizálódásának folyamatát. Szembetűnő különbség nem a bérelt földek arányában, hanem a bérletek típusaiban

mutatkozik. Németországban a bérelt területek többségén közép és kisüzemek formálódtak, parasztek használatában (ld. az 1892. évi német üzemstatistika adatait). Magyarországon viszont a bérelt területek többsége nagybérlők kezében koncentráldott. A magyarországi mezőgazdaság tehát nemcsak latifundumaival, hanem a nagyterületű több ezer holdas nagybérleteivel is kitűnik. A nagybérlők jellegzetes típusai zsidó vállalkozók voltak.

Hasonló, ugyanakkor mégis nagyon különböző nagybérletek formálódtak zsidók gazdasági tevékenysége révén az 1890-es évektől Romániában. A feudális intézmények lebontása után ez országban is a volt földesurak, a bojárok, tartották kézben a gazdasági és a politikai hatalmat. A szélsőséges birtokmegosztást jelzi az, hogy az összterület 48,3%-a 100 hektárnál nagyobb gazdaságokhoz tartozott. Ezeknek 3,8 millió hektár területéből kb. 60%, azaz 2,3 millió hektár volt haszonbérben a századfordulón.

A romániai uralkodó elit még a 20. század elején is mereven elzárkózott az országban élő zsidók emancipációs törekvéseitől. Polgárjogot az országgyűlés zsidóknak kiváltsággént csak egyéni mérlegelés alapján adományozott. A jogbizonytalanságból eredő korlátok és kockázatosság meglehetősen determinálta a vállalkozó zsidó gazdasági tevékenységének irányait, pl. az uzsorás pénzkölcsönzésekre, vagy gyorsan mobilizálható tőkebefektetésekre.

Így, mikor a román nagybirtokosok pénztőke, hitel és vállalkozási szellem hiányában földjeikből haszonbérbeadással akartak jövedelmet szerezni, ezek bérbevévéására ún. bérlőtrösztöt formálva néhány zsidó kereskedő–család vállalkozott. Kezükben összpontosították az összes bérelt föld 56%-át, kialakították a General Pachtungok spekulációs formáját. Nyereségszerzésük forrása a nagy tételben olcsón bérbevett területek továbbadása parasztek használatába, jóval drágább bérleti díjak ellenében. A Fischer–fivérek 56 ezer parasztcsaláddal kerültek így bérleti viszonyba. Amikor a bérleti szerződések 1906-ban lejártak, és a főbérlők az alhaszonbérleti díjakat ismételtelen emelték, a parasztek fellázadtak. Mivel a lázadás a Fischer–bérleteken kezdődött, antiszemita jelleget öltött. A parasztek lázadása nemcsak a zsidó nagybérlők ellen tört, kiterjedt az a földesurak saját kezelésben tartott birtokaikra is.

A nagybérletek különböző típusaiban tükröződnek a jellemző gazdasági és társadalmi viszonyok. Ez esetben Románia elmaradottsága, ami viszont összefüggött a zsidók irányában tanúsított politikával is, egyben visszafogva a modernizációt előmozdító vállalkozásokat, a polgárosodást.

A bérletek kapitalizálódásának többlet-eredménye

A mezőgazdasági termelés fejlődése és a földbérletek között az összefüggést országos szinten először az 1895. évi üzemstatistikából tanulmányozhatjuk. Módunk nyílik összevetni a tulajdon és haszonbérleti üzemek állat- és gépállományát, valamint területük megosztását művelési ágak szerint. Az összevetés során a bérgazdaságok valamelyest jobb ellátása mutatkozik; kevésbé markánsabb az állatállományban, sokkal inkább a modernebb talajművelő eszközök használatában. A mű-

velési ágak közül a szántóföld aránya jóval magasabb a bérleti, mint a tulajdongazdaságokban.

A kapitalizálódás más adatai, így az agrártechnika fejlettsége éppen úgy elemezhetetlen a felvétel adataiból, mint a tőkés gazdálkodás alapelemeinek, a teljes tőkének és a bér munkának a szerepe és aránya. Sajnos ezeket illetően nem sok eligazítást nyújtanak az utóbbi 15 évben publikált uradalom-monográfiák sem. Úgy tűnik, hogy a bér munka alkalmazásának tekintetében a tulajdonosi és bérleti üzem közötti különbség nem volt mértékadó. Természetbeni fizetés és részművelés volt a gyakorlat a nagybérleteken is.

1914-ig mind a nagybirtokokon, mind a bérleteken a gazdálkodás a monarchia biztos piacaira irányult. E piacok biztonságáért vívott harcban — védővámok segítségével — a bérlők ugyanazon oldalon harcoltak, mint a birtokosok az ún. „agrár-mozgalomban”.

A bérlet előnye a mezőgazdasági kapitalizálódás javára világosan jelentkezik abban a körülményben, hogy a haszonbérlő általában eleve birtokában volt a kapitalista üzem egyik alapfeltételének, a tőkének, mindenesetre sokkal inkább, mint a tulajdonos, aki legtöbbször csak üggyel-bajjal és csak korlátok között tudott tőkére szert tenni.

A „modern” és a „hagyományos” a magyarországi haszonbérletekben.

A magyarországi mezőgazdasági termelés viszonylag gyors növekedési ütemében — mutatói tanulmányozhatók feldolgozásokban és statisztikákban — benne van a zsidó nagybérlők vállalkozói tevékenységének hatékonysága is. A feudális gazdálkodás átalakulási folyamatában játszott szerepüket — hisz gyakorta egy személyben kereskedők, hitelezők és földbérlők — mégsem lehet a „hagyományos” és a „modern” linear-polár modelljében értelmezni. Az új képvisellete, de ezzel együtt a hagyományos beillesztése, konzerválása ugyanis együtt voltak itt jelen. Miközben és ahogyan például „menedzseltek” a tőkés gazdálkodásban a feudális nagybirtokokat, nemcsak módosították a hagyományos tulajdonviszonyokat, hanem konszolidálták is azt és az azzal járó társadalmi feszültségeket. A kiterjedt területű latufundiumokon, nagy uradalmakon a „kettős uralom”, — azaz a tulajdonosoké és a bérlőké, — előnyös lehetett mindkét fél számára. A bérlők is a földterület koncentrálására törekedtek. Hogy ennek magyarázata a rentabilitás volt-e, vagy a nagybirtoknak mint „mintának” a követése, az még nem tisztázódott. „A Monarchiában óriási piaca nyílt meg Magyarországnak. Nagypám elve az volt, hogy minél nagyobb területen gazdálkodni” írta Bischitz unokája volt gazdatisztjüknek. Voltak nagybérletek, amelyeknek területét a vállalkozó úgy alakította ki, hogy egyidőben több birtokostól is bérbé vett földet

Az eladósodott középbirtokok viszont alkalmatlanok voltak a „kettős uralomra” és ebből gyakorta a tulajdonosok szorultak ki. A gazdaságilag-társadalmilag lejtőre jutott birtokosok — főleg a gentryk konzervatív képviselői — az 1880-as évektől az antiszemitizmus zászlaja alatt politikai párttá igyekeztek szerveződni. Az ún. „zsidókérdés” gazdasági vonatkozásai között nagy súlyt kapott annak hangoztatása, hogyan döntenek a zsidók romlásba „történelmi jog” alapján birtokolt ősi földek megszerzésével

a nemzet fenntartó elemeit. Antiszemiták kezdték először dokumentálni a zsidó birtokszerzés adatait.

Az „új” zsidó földbirtokosok, — de a nagybérlők is, a „rég” földbirtokosok életmódjának, értékrendszerének, magatartási normáinak számos elemét átvették. Példákat idézhetünk erre a magyar szépirodalomból, családregegyekből, önéletrajzi írásokból, publicisztikából, Lesznai Anna, Hatvany Lajos és mások írásaiból.

A „hagyományos” és a „modern” kombinációnak sikereit a mezőgazdaság nagy átalakulásának folyamatában leginkább az ún. „parasztkérdés” árnyékolta be. A gazdaságpolitikának például az a hiányossága, hogy a parasztságot nemcsak mint társadalmi réteget, hanem mint gazdálkodót is kiejtette látószögéből. A népességben szaporodó parasztok egyre szűkebbnek érezték egzisztálásuk lehetőségeit. Makacsul igyekeztek a nagybirtokokból egy-egy darabkát megszerezni. A feudális eredetű birtokstruktúrán a birtokforgalomnak ez a módja azonban lényegesen nem változott. Így a nagybirtok és a nagybérlet gyűrűjében, a hagyományos termelési technikába beleeragadva, földéhségtől gyötrődve a parasztok ellenérzése növekedett a régi és az új urak ellen.

Végül rövid kitekintés a zsidók haszonbérleti tevékenységének alakulására a világháború utáni másfél évtizedben. Ehhez az 1930. évi népszámlálás, az 1935-ben felvett üzemmstatistika és az ekkor készített Gazdacímtár adatait hasznosítottam.

Az első világháború után Magyarország területének megváltozása megtörte a statisztikák folyamatosságát, ami nehezíti a földbérleti viszonyok további alakulásának nyomonkövetését is. A 4. és 5. tábla az 1930. évi népszámlálás alapján tartalmazza a földbérlők adatait. Főleg ami a nagybérleteket illeti, a kép jelentősen változott az 1910. évihez képest. Az izraelita vallásúak aránya az 1000 kat holdnál nagyobb tulajdonnal rendelkező nagybirtokosok között 9,3% lett (1910-ben 20,6% volt). A 200 kat holdnál nagyobb birtokot bérlők között a zsidók aránya 35,4%. A több mint 1000 holdat bérlők közül 35,2% volt zsidó. Ha hozzáadjuk ehhez azokat a földeket, amelyeket részvénytársaságok béreltek, az arány 47,7%-ra nő. A trianoni Magyarország területén tehát az agrárnépesség valamennyi csoportjában, — így a nagybérlőket illetően is — az izraelita vallásúak aránya kisebb, mint 1910-ben.

További kutatások szükségesek ahhoz, hogy feleletet kapjunk arra a kérdésre, milyen mértékben magyarázható ez azzal, hogy izraelita vallásúak közben megkezdtek, hogy változott a mezőgazdasági termékek piaca, hogy változott Magyarország területe és hogy változott a politikai klíma. A kutatás eredménye azt is meg fogja mutatni, hogy e különféle okoknak milyen arányban volt jelentőségük.

Az 1935-ben felvett birtok- és üzemmstatistika kimutatásaiban a 100 kh felüli gazdaságok összes területéből 23% volt haszonbérlet. Nem annyira a haszonbérlet föld területi arányaiban, hanem a bérlők személyében és a bérlettípusokban mutatkozó változások figyelemreméltóak. 1935-ben négy haszonbérlet gazdaság területe volt 10.000 holdnál nagyobb. Ezek részvénytársaságok voltak, bankérdekeltségek, illetve mezőgazdasági üzemek vállalkozásai. 1000 holdon felüli területe 40 bérgazdaságnak volt, és ezekhez összesen 240 ezer hold tartozott. Gazdálkodásuk rendszeresen vertikálisan kapcsolódott ipari tevékenységhez, pl. a cukoriparhoz. (6. tábla) Másrészt viszont zsidók egyéni és családi bérleteinek száma csökkent. (ld. Függelék) Számos faluban, ahol 1911-ben nagybérlők nevei szerepeltek, 1935-ben vagy

más neveket találunk, vagy kisbérlok kezébe került a föld. Egyes birtokok kisebbek lettek, mint azelőtt, vagy teljesen eltűntek a 100 holdon felüli kategóriában.

Összevetve az 1000 kh –on felüli haszonbéres és tulajdonkezelésben levő nagygazdaságok gépi felszerelését, állatállományát, már nem oly egyértelműen mutatkozik a haszonbérletek jobb ellátottsága, mint a 19. század végén. Hogy mennyiben köthetők ezek a megváltozott piaci helyzethez és mennyiben a politikai klímához, e kérdésre a választ még szinte a jövő kutatásai fogják megadni.

További kutatásokkal, legfőképpen a Gazdacímtárak teljes tartalmának módszeres vizsgálatával ezeket a változásokat és okaikat elemezni kellene.

Amikor arra vállalkoztam, hogy a magyarországi földbérletekkel és a magyar zsidók e tevékenységében játszott szerepének történelmi perspektívájával foglalkozom, nem gondoltam, hogy milyen nehéz lesz erről a tárgyról írni. És ennek nemcsak az az oka, hogy viszonylag új kutatási területről van szó és ezért gyakoribbak a csak feltételes állításainak. Oka az is, hogy a zsidók szerepe a mezőgazdaságban mindig nagyon érzékeny kérdés volt Magyarországon. A kortársi források, melyeket tanulmányomban idéztem, tükrözik azt az ellenséges érzést, ami a zsidó földbérletekkel szemben a 19. században megnyilvánult, és hozzátehetem, az 1930-as években úgyszintén. Magyarázhatja a zsidók mezőgazdaságban való részvételével foglalkozó néhány tudományos munka irányvonalát az, hogy szerzőik nem kívántak belekeveredni az antiszemitizmussal kapcsolatos vitákba. Ezért a zsidók újító szerepére anélkül koncentráltak, hogy megfelelően tanulmányozták volna a szélesebb társadalmi környezetet, amelyben tevékenykedtek. Ez a megközelítése megóvjá a történezt attól, hogy foglalkoznia kelljen olyan nehéz kérdésekkel, mint a nem zsidó birtokos és a zsidó bérlő, illetve a zsidó bérlő és a nem zsidó paraszt közötti kapcsolat milyensége. Mindazonáltal az ilyen megközelítés torzít. Nem vesz tudomást a zsidó vállalkozás és a magyarország társadalmi és gazdasági struktúrák karaktere közötti kölcsönhatásokról. Pedig úgy tűnik, hogy éppen a hagyományos társadalmi és mezőgazdasági struktúra jellegzetességei a gazdálkodásnak, ezeken kialakuló kombinációi, a kedvező természeti adottságok, jó termőföld és viszonylagos közelség a nyugati piacokhoz nyújtotta azt a fajta környezetet, ami megmagyarázhatná a zsidók szembeszökően gyors integrációját és mobilitását Magyarországon. Annak érdekében, hogy megmutassuk a magyar példa egyedülállóságát, szükség lenne a mezőgazdaságban folyó modernizáció folyamatának összehasonlítására más közép-kelet európai országokkal.

A tanulmány megírásához felhasznált források jegyzéke:

Magyarország mezőgazdasági üzemstatisztikája 2. kötet. (Gazdacímtár) Budapest 1877, Budapest 1877.

Magyarország földbirtokosai és földbérloői (Gazdacímtár) M.kir. Központi Statisztikai Hivatal (Szerk.:Rubinek Gyula) Budapest 1911.

Magyarország földbirtokosai és földbérloői (Gazdacímtár) A 100 kh–as és ennél nagyobb földbirtokosok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. M. kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bpest 1937. pp. 505–514.

Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben MszH. 112. kötet. I. A gazdaságok száma és területe művelési ágak szerint p. 62.

Népszámlálás, 1930. I. rész. Demográfiai adatok. Bpest, 1932. (Magyar Stat. Közlemények Új sorozat. 83. k.) 29. 1.

Népszámlálás, 1930. II. rész. Foglalkozási adatok. (Magyar Stat. Közlemények, Új sorozat. 86. k.) Budapest, 1934. 23. 1.

Népszámlálás, 1930. III. rész. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika (Magyar Stat. Közl., Új sorozat. 94. k.) Budapest 1935.

Irodalom:

Gaál László: Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása, 1930–1940. Agrártörténeti Szemle, 1071. 1–2. sz. 86–127.

Galgóczy Károly: Magyarország, a szerb vajdaság, a temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855. 176–177.

Kolossa Tibor: Adatok az agrárnépesség összetételében az Osztrák–Magyar Monarchiában (1900 körül). Agrártörténeti Szemle, 1962.

Kolossa Tibor–Puskás Júlia: A 100 kat. holdon felüli birtokterület tulajdon és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. Agrártörténeti Szemle. XX. évf. 1973. 3–4.sz. 444–480.

Mészáros Károly: Falusi Gazda 1858, 355.

Uő.: Herceg Esterházy jószágai bérleteinek története. Pozsony, 1866. 15.

Petrassevich Gusztáv: Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon, Budapest 1904.

Puskás Julianna: Die kapitalistischen Grosspachten in Ungarn am Ende des 19. Jahrhunderts. (Auf Grund der Landwirtschafts–Statistik des Jahres 1895.) Studia Historica 51. Bp. 1961. 195–211.

Uő.: Die Thrend und Wachstumsraten des ungarischen Feldbaus von 1869–1913. Acta Historica 1981.

Uő.: Die Entwicklungstendenzen der landwirtschaftlichen Production in Ungarn von der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg Jahreshäfte für Wirtschaftsgeschichte, Berlin 1972/I. 229–260.

Uő.: Die Trends und Wachstumsraten des Ungarischen Feldbaus von 1861–1913. Demographie, Bevölkerungs– und Agrarstatistik. Bp. 1981. 107–129.

Puskás Julianna – Scott Eddie – Lánç Margit: Adatbázis az 1911. évi Gazdacímtár adataiból a gazdaság– és társadalomtörténeti kutatások számára. (Módszertani tanulmány) Történelmi Szemle 1976. 4. sz.

Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt.

Századok LXIX, évfolyam, Budapest 1935. 39–60.

Szabad György: A tatai és a gesztesi Esterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Budapest 1957.

Varga János: A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Történelmi Szemle, 1958/1–2.sz.

Vincze László: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Majsa, 1861–1941) I. rész: Agrártörténeti Szemle XXIV. évf. 1982. 1–2. 149–183. II. rész: XXV. évf. 1983. 1–2. 224–290. III. rész XXV. évf. 1983. 3–4. IV. rész. XXVI. évf. 1984. 1–2. 224–296.

TÁBLÁZATOK

1.a.

Zsidók százalékos aránya az agrárnépesség egyes rétegeiben. Zsidó és nem zsidó agrárnépesség foglalkozási megoszlása

1910.

(a számításokhoz a férfi keresőket vettem alapul)

Foglalkozási ágak megnevezése	Az összes agrárnépesség egyes foglalkozási csoportjában	Agrárfoglalkozású	
		zsidók	nem zsidók
		megoszlása	
Nagybirtokos 1000 kh-on felül	20.6	1.6	0.0
Középbirtokos 200–1000 kh.	18.1	5.2	0.1
Középbirtokos 100–200 kh.	6.9	3.9	6.9
Haszonbérlet 100 kh-on felül	49.5	12.5	0.0
Kisbirtokos (bérlet) 50–100 kh.	2.3	5.6	1.2
Kisbirtokos (bérlet) 20–50 kh.	0.6	9.1	7.4
Kisbirtokos (bérlet) 10–20 kh.	0.3	9.3	13.9
Kisbirtokos (bérlet) 10 kh-on alul	0.3	21.2	36.0
Részes földműves, majoros, juhtenyésztő	0.1	0.0	0.7
Önálló kertész	0.2	0.0	0.1
Gazdasági tisztviselő	26.6	13.3	0.3
Gazdasági cseléd, munkás	0.2	15.7	38.6
Erdészeti, egyéb őstermelő foglalkozású	8.9	2.6	1.4
Mezőgazdaságban összesen	0.5	100.0	100.0

Forrás: Népszámlálás 1910. Negyedik rész. 308–309.

1b.

Zsidók száma az agrárnépesség egyes rétegeiben. Zsidó és nem zsidó agrárnépesség foglalkozási megoszlása

1910

(a számításokhoz a férfi keresőket vettem alapul)

Foglalkozási ágak megnevezése	összes agrárnépesség egyes foglalkozási csoportjában	Agrárfoglalkozású	
		zsidók	nem zsidók
		megoszlása	
Nagybirtokos 1000 kh-on felül	1.439	269	1.143
Középbirt. 200–1000 kh.	5.493	992	4.501
Középbirt. 100–200 kh.	10.761	741	10.020
Haszonbérlet 100 kh. felül	4.863	2.405	2.458
Kisbirt. (bérlet) 50–100 kh.	45.911	1.065	44.846
Kisbirt. (bérlet) 2–50 kh.	277.523	1.745	275.778
Kisbirt. (bérlet) 10–20 kh.	517.468	1.774	515.694

Foglalkozási ágak megnevezése	összes agrárné- pesség egyes fog- lalkozási cso- portjában	Agrárfoglalkozású	
		zsidók	nem zsidók
		megoszlása	
Kisbirt. (bérló) 10 kh. alul	1,341.373	4.060	1,337.313
Részes fmíves, majoros, juhteny.	27.701	42	27.659
Önálló kertész	4.675	11	4.664
Gazdasági tisztviselő	9.611	2.553	7.058
Gazdasági cseléd, munkás	1,435.606	3.019	1,432.587
Erdészet, egyéb ősterm. fogl.	51.236	495	50.741
Mezőgazdaságban összesen	3,733.660	19.198	3,714.462

Forrás: Népszámlálás 1910. Negyedik rész pp. 308–309.

2.

Zsidók %-os aránya az agrárnépesség egyes foglalkozási csoportjában országoként

1910

(a számításokhoz a férfi keresőket vettem alapul)

Foglalkozási kategóriák	Magyarország	Dunán-túl	Észak-Nyugat	Duna-Tisza köze	Észak-Kelet	Tiszán-túl	Tisza-Maros köze	Erdély
Nagybirtokos 1000 kh-on felül	20.6	14.0	14.0	24.0	16.0	35.0	15.0	8.0
Középbirt. 100–1000 kh	10.7	9.0	22.0	5.0	25.0	20.0	8.0	2.0
Haszonbérló 100 kh felül	49.5	53.0	74.0	20.0	82.0	64.0	22.0	43.0
Bérló + birt. 50–100 kh	2.3	1.3	4.4	0.5	8.2	6.4	0.3	1.7
10–50 kh	0.4	0.1	0.4	0.1	1.5	1.6	0.0	0.2
10 kh alul	0.3	0.0	0.1	0.0	1.2	1.1	0.0	0.0
Gazdasági tisztviselők	26,6	18,8	33,3	26,0	37,0	42,0	11,0	11,0
Gazdasági cselédek, mez. munkások	0,2	0,0	0,0	0,0	0,2	0,7	0,0	0,1

Forrás: Népszámlálás 1910. Negyedik rész. 308–309

3a.

*Agrárfoglalkozású zsidók, 1000 kh és 100–1000 kh. birtokosok, 100 kh felüli bérlők
százalékos aránya országrészenként*

1910

(a számításokhoz az önálló férfiakat vettem alapul)

Országrészek	Összes mező- gazdaságban foglalkoztatott	Összes mező- gazdaságban foglalkoztatott	1000 kh-on fel- üli birtokos	100–1000 kh közötti birtokos	100 kh-on fel- üli bérlő
				zsidó	
Magyarország	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Dunántúl	18,1	7,2	10,1	8,2	14,6
Észak-Nyugat	11,1	19,6	5,4	13,8	18,6
Duna-Tisza köze	15,5	7,6	38,2	16,2	11,1
Észak-Kelet	8,5	24,6	8,4	16,0	18,8
Tiszántúl	15,8	41,4	28,8	34,2	26,7
Tisza-Maros köze	13,6	2,0	5,1	8,5	2,6
Erdély	17,4	6,6	4,0	3,1	7,6

Forrás: A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve és a népesség ház- és birtokviszonyai. Népszámlálás, IV. rész Bp. 1915.

4.

*A 100 kh-on felüli birtokok bérbeadott területének aránya a
Gazdacímtárban (%-ban)*

1911

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
Közbir- tokos- ság	8.2	2.2	0.0	3.5	4.5	6.3	0.6	4.9	5.6
Község	35.9	6.1	40.5	28.6	15.5	13.6	30.2	15.4	16.7
Vállalat	25,6	35,0	4,3	12,9	32,4	11,3	2,9	19,5	16,4
Egyesü- let	28,1	24,1	33,3	23,5	12,9	18,9	10,8	10,9	15,5
Egyház	43,6	28,7	27,7	36,4	40,0	18,6	48,4	28,8	31,0
Állam	14,9	15,8	30,3	7,5	13,7	8,7	3,2	12,1	9,6
Alapít- vány	77,0	45,9	66,3	55,7	72,8	29,2	66,7	72,0	57,9
Jogi sze- mélyek	38,6	14,3	26,3	25,2	15,1	11,4	33,0	16,3	16,1

	Szántó	Kert	Szőlő	Rét	Legelő	Erdő	Nádas	Parlag	Összes
Arisztokraták	46,6	32,9	37,6	41,9	39,8	25,6	40,7	41,5	36,8
Nem arisztokraták	25,4	24,0	14,7	22,7	25,1	14,8	22,7	32,1	22,9
Fizikai személyek	34,1	27,7	22,2	31,5	32,0	21,6	33,6	37,8	29,9
Összesen	34,9	23,5	22,9	29,8	22,1	15,5	33,4	24,3	23,6

Forrás: Kolossa Tibor – Puskás Júlia: A 100 kh-on felüli birtokterület. Agrártörténeti Szemle.

5a.

*Zsidók százalékos aránya az agrárnépesség egyes rétegeiben
A zsidó és a nem zsidó agrárnépesség foglalkozási megoszlása
1930*

(a számításokhoz a férfi keresőket vettem alapul)

Foglalkozási ágak megnevezése	Összes agrárnépesség egyes foglalkozási csoportjában	Agrárfoglalkozású	
		nem zsidók	zsidók
		megoszlása	
Nagybirtokos 1000 kh-on felül	9.3	0.0	1.1
Középbirt. 100–1000 kh.	9.5	0.4	14.4
°			
Haszonbérlet 200–1000 kh.	35.4	0.1	9.0
Kisbirt. (bérlet) 100–200 kh.	8.8	0.1	2.3
Kisbirt. (bérlet) 50–100 kh.	1.9	1.1	7.7
Kisbirt. (bérlet) 20–50 kh.	0.2	6.0	4.7
Kisbirt. (bérlet) 10–20 kh.	0.2	11.2	8.7
Kisbirt. (bérlet) 5–10 kh.	0.1	14.2	6.6
Kisbirt. (bérlet) 5 kh-on alul	0.8	24.6	7.5
Gazdasági tisztviselő	17.8	0.3	22.1
Gazdasági cseléd	0.1	14.0	7.5
Mezőgazdasági munkás	0.08	28.0	8.4
Mezőgazdaságban összesen	0.3	100.0	100.0

°E csoportosításban a statisztika nem ad információt az 1000 kh-n felüli bérletről. Egy másik kimutatásban az összes 1000 kh-on felüli haszonbérlettel bírók száma 321, ebből izraelita 113, azaz 35,2%.

Forrás: Népszámlálás 1930. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve. Budapest, 1936. pp. 81-103.

5b.

*Zsidók száma az agrárnépesség egyes rétegeiben
1930
(a számításokhoz a férfi keresőket vettem alapul)*

Foglalkozási ágak megnevezése	Összes agrárnépesség egyes foglalkozási csoportjában	Agrárfoglalkozású	
		nem zsidó	zsidó
Nagybirtokos 1000 kh-on felül	463	420	43
Középbirt. 100-1000 kh	6.054	5.478	576
Haszonbérlet 200-1000 kh	1.002	647	355
Kisbirt. (bérlet) 100-200 kh.	1.064	970	94
Kisbirt. (bérlet) 50-100 kh.	16.349	16.039	310
Kisbirt. (bérlet) 20-50 kh.	91.226	91.038	188
Kisbirt. (bérlet) 10-20 kh.	170.122	169.772	350
Kisbirt. (bérlet) 5-10 kh.	215.041	214.777	264
Kisbirt. (bérlet) 5 kh-on alul	371.508	371.206	302
Gazdasági tisztviselő	4.941	4.054	887
Gazdasági cseléd	212.455	212.156	299
Mezőgazdasági munkás	424.587	424.249	338
Mezőgazdaságban összesen	1.514.812	1.510.806	4.006

*E csoportosításban a statisztika nem ad információt az 1000 kh-n felüli bérletéről. Egy másik kimutatásban az összes 1000 kh-on felüli haszonbérlettel bírók száma 321, ebből izraelita 11, azaz 35,2%.
Forrás: Népszámlálás 1930. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve. Budapest, 1936. pp. 81-103.

6.

*1000 kh és ennél nagyobb közép- és nagybérletek tulajdonosai
1935*

Részvénytársaságok	Bérelt részek száma	Összterület kh-ban
Magyar-német mezőgazdasági Rt.	15	21.623
Kisszállási uradalom Rt.	2	17.966
Mezőgazdasági ipar Rt.	10	14.324
Balaton halászati Rt.	3	13.474
Somogy megyei mezőgazdasági Rt.	3	9.968
Kompolti m.kir. állami béruradalom	7	8.105
Magyar föld Rt.	1	7.768
Leipziger Vilmos Rt.	3	7.535
Zemplén megyei mezőgazdasági Rt.	5	7.199
M.kir. honvédelmi kincstár	4	7.102
Magyar tőgazdaság Rt.	11	6.427

Részvénytársaságok	Bérelt részek száma	Összterület kh-ban
Hatvani cukorgyár Rt.	5	5.917
Nyírségi mezőgazdasági és ipari Rt.	2	5.460
Hazai mezőgazdasági Rt.	1	4.930
Selypi cukorgyár Rt.	5	4.826
Földbérő Rt.	3	4.456
Magyar cukoripar Rt.	3	4.345
Győrvidéki mezőgazdasági Rt.	1	4.179
Emódi mezőgazdasági Rt.	1	3.776
Pécs egyházm. mezőgazd. és kenderipar Rt.	1	3.751
Szajoli bérőgazdaság Rt.	1	3.688
Püspökladány-ágotai legeltetési térs.	1	3.606
Magyar–hollandi földművelő Rt.	2	3.527
Felsőpeszéri bérőltársaság	1	3.483
Nagycenki cukorgyár Rt.	5	3.221
Magyar növénynevelő Rt.	1	2.877
M.kir. igazságügyi kincstár	3	2.495
Inámi bérőgazdaság Rt.	2	2.397
Alsópeszéri bérőltársaság	1	2.392
Nemzeti földművelő Rt.	3	2.184
Putnoki mezőgazdasági Rt.	1	2.166
„Munka” mezőgazdasági Rt.	1	2.162
Pannónia kender- és lenipar Rt..	2	2.153
Pusztaszentmihályi bérőgazdaság	2	2.143
Ácsi bérőgazdaság	1	1.981
Makói mezőgazdasági Rt.	1	1.978
Szolnoki cukorgyár Rt.	1	1.290
Szikkamajori mezőgazdasági Rt.	1	1.168
Nyárfási bérőgazdaság	1	1.131
Petőházi cukorgyár Rt.	1	1.077
Százalékarány változás: 24%-ról 32%-ra Összesen:	118	210.250

Egyéni bérlők	Bérelt részek száma	Összterület kh-ban
Szegő Miklós	5	9.586
Wimpffen Ferenc gr.	1	8.161

Egyéni bérlők	Bérelt részek száma	Összterület kh-ban
Elek Ferenc és István	4	7.590
Szabó György	5	6.634
Csanak Jenő	1	5.391
Bischitz Sándor	1	5.087
Darvas Ferenc	2	4.819
Geiger Jenő	1	4.102
Lénárd Lőrinc	1	4.091
Mesterházy Ernő	8	3.994
Bauer Imre	1	3.966
Ring Lipót és Samu	5	3.832
Gödény László	1	3.789
Meller Henrikné özv. és tsa	3	3.685
Landesmann Márk és fia	2	3.574
Wolfinger Alajos	1	3.525
Grósz Andor és Béla	1	3.321
Szabó Lajos	2	3.163
Dóry Hugó	2	3.119
Montágh Ákos	2	3.107
Vásáry testvérek	1	3.078
Kéri Jenő	1	3.066
Hosszúfalussy Imre	4	3.050
Mándy Sándor	2	3.033
Erényi Endre és társa	1	2.964
Kohner A. fiai	1	2.849
Vásárhelyi Ernő és István	1	2.793
Honig Andor	1	2.753
Haggenmacher Sándor	3	2.656
Schlesinger István	1	2.605
Szöke Jenő	2	2.604
Löwenshon Ernőné özv.	2	2.601
Klein Sándor	3	2.581
Ledermayer Pál	1	2.569
Vadász Rezső	1	2.502
Cziráki Béláné gr. özv.	2	2.493
Nemestóthy Tivadar	1	2.451
Deutsch és Wolf	3	2.450
Károlyi József	2	2.446
Eckstein testvérek	2	2.444
Sváb Lőrinc	1	2.391
Soós Gábor	1	2.380
Szabó Gábor	1	2.337
Heisler Jakab	1	2.290
Basch Endre és tsai	1	2.255
Bem Gyula	1	2.248
Szávozdi Miklós	1	2.239
Majláth László	1	2.235
Majláth Lászlóné gr. özv.	4	2.185
Bodor Béla	2	2.166
Füredi Mártonné özv. és fiai	1	2.162

Egyéni bérlők	Bérelt részek száma	Összterület kb-ban
vitész Mikolay József	2	2.157
Kolniczky Gusztáv	1	2.153
Kleinitz Károly	2	2.135
Rochlitz Dávid fiai	4	2.134
Reich Miklós	3	2.122
Weisz Hermann	1	2.096
Holczer Lajos	1	2.094
Glaser Lajos és Tsai	3	2.066
Szép Antal és Zsigmond	1	2.061
Vogl László	1	2.059
Péter Lajos	2	2.051
Bánó Iván	2	2.013
Vajna János	1	2.009
Szabó Tivadar	1	2.006
Eyssen Gábor	1	1.991
Hadik Béla gr.	1	1.986
Bruck Imre	2	1.980
Bornemissza Elemér br.	1	1.974
Lonkai Zsigmond	1	1.928
Rátkai Lajos	1	1.921
Lonkai Géza	1	1.912
Szirtes Sándor ifj.	3	1.901
Sinkovits és tsa	1	1.896
Barta testvérek	1	1.867
Nánássy Andor	1	1.863
Fuchs Sándor	1	1.857
Soós Géza örök.	3	1.855
Nagy József	2	1.852
Polgár Péter	2	1.836
Grünberger és Stern	1	1.831
Hirsch Imre	1	1.826
Vidor Zsigmond	1	1.825
Braun Sándorné özv. és fiai	2	1.824
Gonda Béla és tsa	3	1.819
Ivánkay Gyula	1	1.804
Veszelei Zsigmond	1	1.794
Gottescha Béla	3	1.789
Schlesinger Gyula	2	1.771
Löwenstein Emil és László	1	1.745
Schaaf József	1	1.725
Frigyes kir. hg. örök.	1	1.723
Strém Dénes	2	1.708
Reich Ármin és tsa	1	1.697
Auer Emil	4	1.688
Tóth Lajos	2	1.677
Klár Jenő	1	1.669
Biró István	2	1.660
Ráth Ferenc	1	1.656
Richter Frigyes	1	1.653

Egyéni bérlők	Bérelt részek száma	Összterület kb-ban
Szold Manó	3	1.649
Bruck Pál	1	1.637
Rakovszky Iván	1	1.630
Mikó Mátyás	2	1.610
Szkicsák Jenő	1	1.608
Simák János	1	1.603
Blayer Béla	1	1.601
Kovács Antal	1	1.598
Jurcsik Imre	1	1.587
Stark Jenő	3	1.577
Kochner Istvánné br.	1	1.567
Grósz Jenőné özv.	2	1.562
Goldberger Ödön	2	1.554
Kovács Ákosné özv.	1	1.552
Förstner Lajos és fiai	1	1.534
Törnyay-Schossberger Rezső br.örök	2	1.524
Fischer Jenő	2	1.517
Windt Miklós és tsa	1	1.515
Rácz János	1	1.509
Sziebert József	2	1.506
Jakabfy László	1	1.505
Reich Alfréd	1	1.500
Glaser Dezső és Vilmos	1	1.497
Solymosy László br.	2	1.492
Mocsári Béla és István	1	1.488
Blayer József	2	1.478
Bezug István	1	1.475
Kohút Adorján	2	1.462
Szamek Manóné özv.	1	1.454
Deutsch Jenő	1	1.452
Hackó János	3	1.444
Lusztig Adolf	1	1.433
Diner Ferenc	1	1.424
Füle Zsigmond és tsa	1	1.420
Vajna Imre	1	1.419
vitéz Oláh Gyula	2	1.419
Farkas Dénes	1	1.419
Törley Bálint	1	1.413
Sinka János	1	1.405
Hacker Lipót ifj. és fiai	3	1.403
Goldstein Elemér és Kálmán	1	1.399
Halbritter Károly	2	1.393
Blayer Ferenc	1	1.378
Keszler Jenő	1	1.373
Mocsári Dénes	1	1.356
Winkler Ferencné	1	1.349
Róth Árpád	3	1.348
Fekete Imre	1	1.344
Krausz Ignác	2	1.338

Egyéni bérlők	Bérelt részek száma	Összterület kh-ban
Botykay János	1	1.320
Szalmáry István	1	1.315
Szemző István	1	1.308
Kun Miklós	2	1.301
Bleyer Jenő és tsa	1	1.301
Kupferstein Armin	3	1.301
Góth László	1	1.296
Polgár Béla és tsa	1	1.294
Tibold Frigyes	1	1.292
Balla Sándor	1	1.291
Schwart József	1	1.291
Holczer Jánosné	1	1.280
Hlatky Aladár	2	1.270
Jankovich Béla	1	1.269
Schmitterer Károly	1	1.267
Leeb Oszkár	1	1.267
Rónai Pál	1	1.263
Weinberger és tsa	1	1.262
Widder Fülöp	3	1.257
Mándy Géza	1	1.253
Pozsár István	2	1.248
Mayerhofer Ödön	1	1.246
Mersich László	1	1.244
Nagy János	2	1.242
Kiss Péter	2	1.240
Neumann Zsigmond	1	1.231
Gerő József	1	1.227
Diner István és Pál	1	1.225
vitész Walla Tibor	2	1.223
Iörök Olivér	1	1.221
Fränkel Marcel	2	1.216
Blankenstein Pál gr.	1	1.206
Németh Viktor	2	1.200
Szabó Ferenc	1	1.195
Csajka Sándor	2	1.187
P.Szabó Sándor és tsa	1	1.180
Klár Sándor	1	1.174
Gábor József	2	1.169
Márffy-Mantuano	2	1.162
Munk testvérek	1	1.156
Fried Dezső és tsa	1	1.156
Szalay Dezső	1	1.140
Braun Albert	1	1.136
Weidinger Imre	1	1.132
Debreceni Sándor	2	1.129
Frischmann Ervin és tsa	1	1.129
Sümeg Ottó	1	1.124
Kiss István	1	1.122
Prepeliczay Imre	2	1.121

Egyéni bérlők	Bérelt részek száma	Összterület kh-ban
Győry Vilmos	1	1.118
Sziebert Károly	2	1.105
Maróthy István	2	1.104
Horváth Sándor	1	1.103
Déry Ödönne özv.	3	1.099
Vértesi Károly	1	1.092
Stern Árpád	2	1.091
Nyáry Frigyesné gr.	1	1.090
Najmann János	1	1.089
Ungár Miksa	2	1.084
Meleghegyi Miklós	1	1.078
Debreceni Sándor	1	1.076
Grósz Simon és tsa	1	1.075
Hitter András és Milán	1	1.069
Kintzly Sándor	1	1.061
Petracsek Béla	3	1.059
Mailáth Géza gr	2	1.058
Szászy János	1	1.058
Salczgruber Ferenc	1	1.055
Rosner Gyuláné	2	1.053
Jékey László	1	1.052
Mezriczky László	2	1.052
Ráth István	1	1.047
Breuer József	1	1.037
Nagy Pál ifj.	2	1.037
Halász Andor	1	1.036
Weisz Jenő és testvérei	1	1.032
Mocsáry Pál	1	1.029
Csajka György	1	1.026
Kónyi Lajos	1	1.025
Bibó György	1	1.020
Berkovits József és tsai	1	1.020
Mészöly László	1	1.017
Zeisler László	1	1.017
Forster János és tsa	1	1.016
Regitkó Endre	1	1.013
Korányi Dezső	2	1.003
Százalékarány változás: 76%-ról 68%-ra; Összesen:	367	441.893
A két táblázat összesen: 100% 100%	485	652.143

Forrásanyag Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacímtár) A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján. M.kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest 1937. 504–514.

JEWISH LAND TENURE IN HUNGARIAN AGRICULTURE

by Puskás Julianna
Summary

The article analyzes the role of the Jews in land tenure in Hungarian agriculture from the 1850's to the 1930's and the role of Hungarian society and the Hungarian natural environment in their rapid social mobility as one of the most interesting problems of Jewish social history in the country. The sources are the censuses of 1900, 1910 and 1930, the data of the directories of landholders and tenants for 1887, 1911 and 1935, as well as the views of contemporaries.

The characteristics of Hungarian agriculture (i.e. the large domestic economies based on outside markets) presented the basis for the tenancy of the Jews right from the end of the 18th century. The first wave of similar enterprises came after the 1850's, i.e. with the end of serfdom. It was primarily the Jews who had capital and initiative for entering into land tenure and became acceptable partners for the big landowners not willing or unable to manage their large estates. In the period of transition from feudalism to capitalism the most frequent type of land tenure was the so-called „General Pachtung”. It meant that the contractors took by lease farmlands of several thousand acres and subleased them to a network of sub-tenants. The problem of land tenure started to consolidate from the 1870's when the emancipation of the Jews and the total freedom of land-owning favoured long-term capital investment.

The statistics of 1859 already reveal the advantages of capitalist farming based on land tenure. On plots bigger than 100 *holds* the structure of cultivation was more favorable and the means of production were more modern in the 1890's than those of the private farms. (There are no statistics of wage-labour and productivity, however.)

In 1895 18 per cent of the farmland of the country was fully or partially leased (36 per cent of farms above 100 *holds* and 25 per cent of the ones above 1000). 49.5 per cent of all lease-holders were Jews at the turn of the century. As the list of farmers and landowners for that year suggests, the rate among those farming 1000 *holds* or more was at least 70 to 75 per cent. Most of the tenants of farms above 100 *holds* lived in the north-eastern region of the country, mostly in the counties Szabolcs and Zemplén.

The role and spread of tenure was a product of the transition to capitalism. At that time, Hungarian agriculture was characterized by *latifundia* and at the same time by huge land tenures of several thousand *holds*.

After 1900, however, agricultural enterprise tended to own the land and not merely to lease it. The census of 1910 shows a great number of Jewish big landowners beside the lease-holders. Their rate among the landowners with more than 1000 *holds* is 20,6 per cent. From the 1920's, however, this direction of development was broken. By 1930 the rate of both the Jewish lease-holders and landowners was on the decrease. The reasons are the subject of further research.

The Jewish lease-holders represented both modernization and the adjustment of traditional elements. While modernizing agricultural production, they contributed also to the conservation of the system of the large estates. It was presumably the enterprise based on a traditional social and agricultural pattern and the advantages of Hungarian agriculture (i. e. the rich farmland and the proximity of western markets) that contributed to the remarkably rapid integration and high social mobility of the Jews in Hungary.

Julianna Puskás

PRENEURS À FERME JUIFS DANS LE PROCESSUS DU DÉVELOPPEMENT DE L'AGRICULTURE HONGROISE

(Résumé)

Le sujet de l'étude est la présentation du rôle du des Juifs dans l'économie du bail à ferme de la Hongrie des années 1850 jusqu'aux années 1930. Dans ce contexte l'étude veut donner quelques aspects pour l'une des questions les plus émouvantes de l'histoire sociale des juifs hongrois: quel rôle avait le

milieu social et naturel de la Hongrie dans leur mobilité sociale si frappante? Les sources historiques de faire un résumé étaient les suivantes: les statistiques des recensements des années 1900, 1910 et 1930, les annuaires des agriculteurs composés en 1887, 1911, et en 1935, également les révélations des contemporains.

Les spécificités de la production marchande féodale de la Hongrie soit les grandes propriétés allodiales aspirant aux marchés extérieurs fondaient l'activité des preneurs à ferme de grand volume des Juifs. Les traces de telles entreprises on peut trouver des années 1850 parallèlement à la cessation du servage. Parmi les Juifs se recrutaient des personnes ayant du capital, rattachant commercialement dans l'économie du bail. C'étaient eux qui devenaient des partenaires acceptables pour les grandes propriétaires ne pouvant ou ne voulant entreprendre l'économie privée. Le type des grands baux de l'époque du passage vers le capitalisme est devenu le „General Pachtung”: en essence les entrepreneurs louaient en gros plusieurs milles arpents de terre et les valorisaient par la filiation des sous-baux à ferme. La consolidation des baux prenait un essor des années 1870 où l'émancipation des Juifs par la libéralisation totale de l'acquisition de terre favorisait les investissements du capital à long terme.

Les avantages de l'économie capitaliste en forme des baux se reflètent déjà dans les statistiques d'exploitation: Les baux sur 100 arpents avaient une structure agricole plus favorable et des moyens plus modernes en les comparant avec les propriétés privées. On n'a pas des statistiques des travaux salariés et de la productivité.

En 1875 du total des territoires des propriétés le 18% était une terre complètement affermée et „mixte” soit affermée et privée à la fois: quant à la grandeur des terres: en cas des propriétés sur 100 arpents c'était 36%, sur 1000 arpents c'était 25%. Au tournant du siècle le 49,5% des entrepreneurs à ferme était israélite. On peut estimer leur proportion — à la bes des noms donnés des annuaires des agriculteurs — dans le cas propriétés sur 1000 arpents: c'était au moins 70-75%, Parmi les agriculteurs travaillant sur plus que 100 arpents: on pouvait trouver les Juifs surtout dans la région nord-est du pays dans les départements Szabolcs et Zemplén.

L'extension des entreprises du bail à ferme est le produit du passage vers le capitalisme leur rôle était dans ce temps-là le plus important dans l'agriculture. D'ailleurs à cette époque l'agriculture hongroise était caractérisée par les baux de latifundiums aussi. Après 1900 les entreprises agricoles tendaient plutôt à l'acquisition des terres qu'à la création des nouveaux baux.

Le recensement de 1910 indique la proportion signifiante des israélites à l'intérieur des grands propriétaires: 20,6% parmi les propriétaires ayant plus que 1000 cadastres. À partir des années 1920 cette tendance se brisait, respectivement prenait une autre direction. La proportion des israélites au milieu des entrepreneurs à ferme et des propriétaires se diminuait également. L'analyse exhaustif des causes sera le sujet des autres recherches.

La représentation de la modernisation et à la fois l'intégration des traditions se présentait ensemble dans l'activité de bail des entrepreneurs juifs. Pendant qu'ils renouvelaient à la fois conservaient le régime des latifundiums. On peut supposer que justement les entreprises basées sur la structure agricole sociale traditionnelle et les combinaisons inspirées par celle-ci — comptant avec la proximité relative de bonnes terres productives et des marchés de l'Ouest offraient le milieu qui peut expliquer l'intégration et la mobilité sociale particulièrement rapide des juifs hongrois.

Varga László

ZSIDÓ BEVÁNDORLÁS MAGYARORSZÁGON

A történelmi szakirodalom a zsidó bevándorlás négy korszakát különbözteti meg a Kárpát-medencében. A 3–4. századból származó régészeti leletek szíriai és kisázsiai zsidók jelenlétére utalnak, de kontinuitásról esetükben nem beszélhetünk. A második korszak a 11. századra nyúlik vissza, s ez délnémetországi bevándorlókat jelentett, a folyamatosság Nagy Lajos korában — egyelőre csak átmenetileg — megint megszakadt, majd a mohácsi vést követően újra elpusztultak a magyarországi zsidó gyülekezetek. A harmadik korszak egybeesett a török hódoltság korával, s annak megszűnésével le is zárult. A negyedik — és témánk, ill. a későbbi magyar zsidóság számára meghatározó korszak éppen a török kiűzésével párhuzamosan, az ország elnéptelenedésével vette kezdetét.¹

A történetírásban helyenként szinte napjainkig kísért a magyar-zsidó együttélés jellegzetesen századfordulós, liberális megítélése. Ez a történeti kontinuitásra helyezi a hangsúlyt és a modern együttélés problémáit — ha töréspontoktól nem is mentesen — alapjaiban a magyar honfoglalásra vezeti vissza. Ennek talán legismeretesebb — s Arthur Koestler nemrég itthon is megjelent könyve² révén újra aktuális — példája a kazár zsidók mítosza. A zsidó-kazár-magyar rokonság első markáns hazai megfogalmazását Kohn Sámuel adta 1884-ben megjelent művében.³ A tudós rabbiszerző bizonyítottan veszi, hogy a kazárok között akadtak zsidó vallásúak is, s ez a tény attól nyer különleges hangsúlyt Magyarországon, mert a honfoglaló magyarokkal együtt valóban érkeztek kazárok a Kárpát-medencébe. E rokonságnak széles irodalma született azóta, egyesek teljesen elvetik ezt az elméletet, mások szerint — s ebben nem mondanak ellent Kohnnak — a kazárok szűk vezető rétege vette fel a zsidó vallást, míg vannak, akik — így Koestler is — a kazárokat teljes egészében zsidónak tekintik.

Eszerint a korábban említett négy bevándorlási hullámon túl egy ötödiket, a honfoglaláskorit is meg kellene különböztetnünk, sőt legalább „faji” alapon éppen ez lenne az, amely egyfajta kontinuitással rendelkezik. A vita eldöntése helyett számunkra fontosabb az a tény, amire Schweitzer Gábor a Koestler-könyv utószavában figyelmeztet, vagyis maga a historizálás szándéka, a tiszeszlári vérvád által felajzott

kedélyek ütköztetése az ősi rokonság mítoszával. Érthető, ha ez a rokonság megmozgatta az antiszemitizmussal szembeszálló fantáziáját, s ez egészen Száraz Györgyig terjed.⁴

Valójában azonban — amint ezt többek között pl. Jacob Katz is kifejti⁵ — a későbbi — vagy ha tetszik akár mai — magyar zsidóság hazai története mindössze a 17. század végéig vezethető vissza, egészen konkrétan a török kiűzéséig. Nemcsak arról van szó, hogy helytálló-e, vagy sem a Kohn–Koestler-féle elmélet, hanem még esetleges igazsága esetében is legfeljebb csak egy ködös faji mítoszhoz juthatnánk közelebb.

Budának, Magyarország egykori fővárosának 1686-os felszabadítása a török uralom alól mérhetetlen szenvedésekkel járt az ott élő zsidóság számára.⁶ Paradox módon mégis ez volt a jelképes esemény, amely új fejezetet nyitott a magyar–zsidó együttélésben a Kárpát–medence egészében. Ezt követően indult meg a zsidóság negyedik nagy bevándorlási hulláma Magyarországra, ami két évszázad alatt a néhány ezer fős magyarországi zsidóságot milliós nagyságrendűvé duzzasztotta. Számunkra tehát ez a negyedik szakasz érdemel figyelmet, melyet kettős tendencia jellemez. Jelentette egyrészt a részben tudatosan szervezett, részben spontán betelepülést, másrészt pedig a belső migrációt — vagyis a sűrűbben lakott területekről való elvándorlást a ritkább népességű felszabadított területekre.

E negyedik korszak megismerését megkönnyítik a 18. században több ízben végrehajtott zsidó összeírások. Teljesen megbízható adatokat természetesen ezek sem nyújthatnak, ráadásul legtöbbjük elsődleges célja a zsidóság megadóztatása volt, hiszen a környező országokhoz képest toleránsabb magyarországi viszonyokat a szoros értelmében megfizettették a zsidókkal. Egyrészt az államhatalom tartott igényt a türelmi adóra (éppen ehhez kellettek az összeírások), másrészt az eredeti földesúr az elköltözés engedélyezésének fejében követelhetette meg a korábbi adó tovább fizetését, s végül az új földesúr tartott igényt különböző jogcímenek kisebb-nagyobb összegekre (ún. Schutzgeld stb.)

A helyi hatóságok, hatalmasságok természetesen nem voltak érdekelve abban, hogy saját adóalanyaikat a központi hatalom is rendszeresen megadóztassa. Ez az ellenérdekeltség tehát további óvatosságot követel a korabeli összeírások értelmezésénél. Az 1735-ös összeírás összesített adatait először — a milleneum évében — Acsády Ignác publikálta, öt évvel később ezektől eltérő adatokat közölt Büchler Sándor, ill. már századunk 60-as éveiben Grünvald Fülöp és Scheiber Sándor korrigálták Acsády számait.⁷

Az említett összeírás legfőbb érdeme, hogy nagyrészt tükrözi a zsidó bevándorlás beinduló negyedik szakaszát, tartalmazza helységenként az ott élő zsidók számát, a családfők nevét, a családoknál élő szolgálók és tanítók számát, az álltállomány nagyságát, a régi és az új nevét, a nekik fizetett taxákat, valamint a családfők foglalkozását.

1. táblázat

Zsidó lakosság Magyarországon az 1735-ös összeírás szerint

Vármegyék	Családfő		Feleség	Gyermek		Tanító	Cseléd		Össze- sen
	fi	nő		nagy	kicsi		fi	nő	
Abauj	38	4	34	26	51	5	6	3	167
Arad	19		19	14	27	2	13	4	98
Árva	4	1	4	4	14	1		1	29
Bács	22		21	5	36	1	6	4	95
Békés	1		1						2
Bereg	50	3	48	20	83	5	18	9	236
Bihar	20		18	4	21	1	10	8	82
Borsod	35		35	24	56	4	12		166
Esztergom	12		11	4	16	1	3		47
Fejér	32	1	32	11	65	4	17	8	170
Győr	12		12	1	25		6		56
Heves	9		7	2	4				22
Komárom	38		37	13	73	5	8	6	180
Liptó	15		15	10	25	2		1	60
Máramaros	66		65	42	134	10	35	14	371
Moson	180	16	178	96	324		33	29	856
Nyitra	428	11	420	160	833	9	52	66	1979
Pest	122	1	121	57	199	5	14	41	560
Pozsony	406	4	378	136	845	37	78	140	2024
Sáros	61		59	42	105	12	18	18	315
Somogy	1		1	1	3	1	1		8
Sopron	420	9	399	217	720	16	68	100	1949
Szatmár	3		2	5	4				14
Szepes	8		7	5	20	1	2	1	44
Tolna	42		40	7	75	2	12	3	181
Trencsén	158	6	155	88	352	10	4	34	807
Ugocsa	23	3	22	4	44	3	15	3	117
Ung	43		42	9	61	2	5	4	166
Vas	122	8	118	25	202	4	18	20	517
Veszprém	41	1	40	27	93	4	24	11	241
Zala	22		20	8	38	5	12	1	106
Zemplén	114	5	110	84	173	8	29	29	546
Összesen:	2567	73	2471	1151	4721	159	519	558	12219

Bár az 1735-ös összeírás valóban nem adóztatási céllal készült, nemigen tekinthetjük teljesnek, vagy akárcsak pontosabbnak a korábbiánál, ill. a későbbiekénél. Számos megye adatai hiányoznak, hiányzik Erdély egésze, (ahol akkoriban azonban csak elvtelve éltek zsidók), hiányzik Horvátország is (amivel a későbbi korszakok kapcsán sem foglalkozom). Minden bizonnyal teljes egészében kimaradtak továbbá az összeírásból azok a zsidók, akik engedély nélkül tartózkodtak az országban. Ez utóbbi hibaforrás — kisebb-nagyobb mértékben — az általunk tárgyalt időszak egészére kiterjed. Csakhogy, amíg későbbi korokban ennek a jelentősége elhanyagolható, hiszen az érintettek előbb-utóbb vagy legalizálták helyzetüket, vagy elhagyták az országot, addig az 1735-ös összeírásnál — mivel ezt tekintjük kiindulási alapnak — nem beszélhetünk ilyen „inkorrektúráról”. Így arra kényszerülünk, hogy egyszerűen tudomásul vegyük azt a torzítást, amelynek mértékét aligha lehet felbecsülni.

A korrigálhatatlan hiányosságok természetesen nemcsak az 1735-ös összeírásra jellemzőek, így nincs okunk arra, hogy már összeírás időpontját tekintsük „bázisévnek” vegyük kiindulási alapul. Az 1735-ös összeírás mellett szól tovább az a tény, hogy ez lehetőséget nyújt Marton Ernő bevándorlási elméletének felülvizsgálatára. Miután Marton másodlagos feldolgozásokat használt (helyenként azokat is pontatlanul), adatai gyakran korrekcióra szorulnak, indokolt azonban az általa választott kiindulási időpont (vagyis 1735) átvétele.

Már Kovács Alajos kísérletet tett arra, hogy statisztikailag földrajzi elkülönítéssel szétválassza a bevándorlók között a „nyugati” és „keleti” zsidóságot, Marton viszont elvetette ezt a képtelen kísérletet, s helyette a bevándorlási hullámok irányát próbálta meghatározni. Ez már csak azért is indokolt, mert ha a magyarországi bevándorlást szélesebb földrajzi környezetben vizsgáljuk, akkor egyértelművé válik, hogy a nyugatról érkezők egy része korábban „keleti” zsidó volt, s kisebb mértékben ez fordítva is igaz. Sőt egy részük akár magyarországi „eredetűnek” is tekinthető, hiszen a bevándorlás mellett időnként létezett (pl. a Rákóczi szabadságharc alatt) kivándorlás is. Éppen ezért itt és a továbbiakban „eredetről” csak földrajzi értelemben beszélünk, vagyis ennek egyetlen szempontja, hogy Magyarországra mely irányból történt a bevándorlás, függetlenül egy korábbi „eredettől”.

Marton továbbá abból a tényből indult ki, hogy a bevándorlók eleinte a határmenti megyékben telepedtek le, gyakran azzal a szándékkal, hogy idővel újra elhagyják az országot. A bevándorlásnak mintegy második lépcsőjét képezte az egyelőre lassú belső migráció. Az 1735-ös összeírás adatai tökéletesen igazolják Marton elméletét. Az összeírt zsidók 84 százaléka ugyanis 16 határmenti megyében vagy a határhoz közeli megyében, él (Abaújvár, Árva, Bereg, Liptó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pozsony, Sáros, Sopron, Trencsén, Ung, Vas, Zala és Zemplén megyék). Az összeírásból kimaradt Szabolcs és Szatmár megye. Mintegy tíz évvel későbbi összeírás szerint e két megyében kerekén 600 zsidó élt.⁸ Ennek az 1746–48-ban keletkezett újabb országos összeírásnak a segítségével többé-kevésbé ellenőrizhető a többi megye adatainak megbízhatósága is. Bizonyos eltérés magyarázható a két összeírás közötti évtized alatt lezajló változásokkal, mégis feltűnő, hogy az utóbbi szerint Vas megyében kerekén kétszerannyi, Zala megyében pedig már háromszor annyi zsidó élt, mint 1735-ben. További hasonló — s az ország belsejére vonatkozó — eltérések ellenére, biz-

vást állítható, hogy a korabeli magyarország zsidósága legalább háromnegyede az említett határmenti, ill. -közeli megyékben élt.

A határmenti letelepedés következtében földrajzilag is jól elkülöníthető az északkeleti és a nyugati bevándorlás. A bevándorlás szempontjából tehát egyfajta tiszta „lengyel” területet alkottak Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros és Ugocsa megyék, „lengyel” többségű, de alapvetően már „vegyes” terület Abaúj, Szatmár és Szabolcs megyék (ezekben Lengyelországból, azaz Galíciából érkező zsidók aránya 50–60% között volt.) Mintegy elválasztó sávot alkottak Szepes, Gömör–Kishont, Zólyom, Bars, Hont megyék, amelyekben ebben az időszakban egyáltalán nem, vagy csak kis számban éltek zsidók.

A nyugati övezet önmagában is három külön területre tagolható. Az északi megyékben (Árva, Liptó, Trencsén) szinte kizárólag Morvaországból bevándorolt zsidók éltek, a középső megyékben: Nyitra, Pozsony, Moson) morvaországiak és magyarországiak vegyesen míg az ettől délre eső határmenti megyékben (Sopron, Vas, Zala) túlnyomórészt, sőt helyenként kizárólag magyarországiak.

2. táblázat

A zsidóság összetétele „eredete” szerint az 1735-ös összeírás alapján a határmenti megyékben és országokban.

Vármegye	Lélekszám	Család-fők száma	Magyar %	Morva %	Lengyel %	Egyéb %	Ismeretlen %
Máramaros	371	66			(100) ^{oo}		
Ugocsa	117	26			(100) ^{oo}		
Bereg	236	53	1,9		83		15,1
Ung	166	43		2,3	37,2		60,5
Zemplén	546	119	6,7	10,1	77,3	0,8	5,1
Sáros	315	61			100		
„Lengyel” megyék	1751	368	2,4	3,5	82,9	0,3	10,9
Szatmár	(346)*	105					
Szabolcs	(221)*	60					
Abaújház	167	42	9,5	23,8	54,8		11,9
„Lengyel vegyes” megyék	167	42	9,5	23,8	54,8		11,9
Árva	29	5		100			
Liptó	68	15		100			
Trencsén	807	165	1,2	97,6	0,6		0,6
„Morva” megyék	904	184	1,1	97,8	0,5		0,6
Nyitra	1979	439	15,7	70,6	1,1	0,7	11,9
Pozsony	2024	410	45,1	43,2	2,7	7,1	1,9
Moson	856	196	60,2	33,2	3,1	3,5	
„Morva–magyar” megyék	4859	1045	35,6	52,8	2,1	3,7	5,8
Sopron	1949	429	93,9	5,4		0,7	

Vármegye	Lélek- szám	Család- fők szá- ma	Magyar %	Morva* %	Lengyel %	Egyéb %	Ismeret- len %
Vas	511	130	96,9	1,5			1,6
Zala	106	22	100				
„Magyar”megyék	2566	581	94,8	4,3		0,5	0,4
Határmenti megyék	10247	2220	42,3	35,1	15,8	1,9	4,9
Magyarország	12219	2640	38,3	39,7	14,5	2,3	5,2

* „Csehekkel” együtt. ** Valószínűsített arány. * 1747-es adat

Az 1735-ös összeírásban szereplő 2640 családfő közül 1012 fő tekinthető magyar „eredetűnek”, 963 morvaországinak, 85 csehországinak és 383 lengyelországinak. Ezek az adatok — és általában az 1735-ös összeírás — a korábbiakon túl azért különösen fontosak számunkra, mert a későbbi statisztikákból csak ezek alapján, tehát közvetett számításokkal lehet a további bevándorlásra, s főleg irányára következtetni.

Már itt előrebocsátható, hogy a magyarországi zsidóság társadalomtörténetének nem az egyébként is változó intenzitású bevándorlás kölcsönöz teljesen egyedülálló, sajátos jelleget, hanem annak itt tárgyalt kettős iránya. Vagyis az egyik oldalon a morvaországi (részben csehországi), a másik oldalon galíciai zsidók párhuzamos bevándorlása. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a keleti és nyugati típusú zsidóság eltérő szerepet töltött be a magyar társadalomban, így mindenekelőtt a múlt századvégi modernizációban.

Talán már itt le kell szögeznünk, hogy — bár nem tekintjük feladatunknak a vonatkozó előítéletek közvetlen cáfolatát —, a társadalomtörténet, szűkebben a statisztika, s annak feldolgozása jellegéből adódóan „torzít”. Miközben tehát az eltérésekre helyezük a hangsúlyt, e megkülönböztetésnél kizárólag a nyugati és keleti zsidó bevándorlók társadalmi szerepét és jellemzőit kívánjuk elválasztani, jól tudván, hogy mindkét bevándorló típus önnmagában is rendkívül differenciált, s ugyanakkor a két „típus” közötti átmenet számos variánsa kimutatható az egyén szintjén. A társadalomtörténetírás azonban nem az egyénnel, hanem azok különböző ismérvek alapján elkülöníthető csoportjával foglalkozik.

Az „eredet” földrajzi megkülönböztetése — mint arra már utaltunk — nem feltétlenül jelent eltérő „származást”, az említett eltérő társadalmi funkció ugyanakkor jóval dominánsabb a „származásnál”. Sőt ilyen összefüggésben maga a „származás” egyenesen inderferens. A társadalmi funkció, jellegzetességek vizsgálata tükrében viszont értelmezhetetlenné válnak olyan — a származásra vonatkozó — fogalmak, mint amilyen az etnikum. A vizsgált hosszú időszakban ugyanis nem pusztán a bevándorlás iránya, majd ennek nyomán a magyar társadalomban betöltött funkció különbözött egymástól, de a két „típusnak” időnként változó intenzitással, s nem is feltétlenül egymással párhuzamosan eltért akár az anyanyelve, akár a vallása is. E különbségek csak a Monarchia felbomlása után vesztek el jelentőségüket, mivel ekkor meg is szűnnek, csakhogy ez nem lehet ok arra, hogy ne konstatáljuk meglétüket a korábbi korszakokban.

Konkrétan, a lényegesen eltérő társadalmi funkciót az ország megcsonkítása, az északkeleti megyék elcsatolása számolja fel teljes egészében. Ez vet véget végérvényesen az eltérő anyanyelvnek is, csakhogy ez a folyamat már korábban beindult és fel is gyorsult, a két típus a 19. század folyamán egyre inkább azonos anyanyelvűvé válik, csakhogy ez a közös anyanyelv nem a jiddis és nem is a német, hanem a magyar. A felekezeti különbségek viszont éppen a kiegyezést (egészen pontosan az 1868-as zsidó kongresszust) követően erősödtek fel, hogy egy későbbi időszakban újra elsősorban rituális jellegű különbözőséggé szelidüljenek.

Összességében tehát elmondható, hogy a különbségek, de akár az azonosságok elemzése nem jelent, nem jelenthet általános értékítéletet, értékekről legfeljebb adott gazdasági-társadalmi helyzet kapcsán érdemes és lehet beszélni, s csakis az ország egészének gazdasági- és társadalomtörténetének függvényében. Viszonylag általánosan elfogadott volt az a nézet, mely szerint a nyugati irányú bevándorlás már a 19. század elején veszített jelentőségéből, sőt gyakorlatilag el is apadt. Ezt követően tehát — egészen az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáig — különböző intenzitással ugyan, de már csak keleti, északkeleti irányból érkeztek zsidók az országba. Mint látni fogjuk, ez a nézet a rendelkezésünkre álló statisztikák alapján nem igazolható. Az adott összefüggésben azonban számunkra lényegesebb, hogy a bevándorló, de akár már huzamosabb ideje itt élő zsidósággal szemben eltérő jellegű előítéletek uralkodtak. A nyolcvanas évek elejéig, de alapvetően egészen a századfordulóig az előítéletek elsősorban a keleti bevándorlókat sújtották, ezt követően fordul csak át a képlet, amikor a szociális töltetű antiszemitizmus válik meghatározóvá, amely jellegéből adódóan elsősorban az asszimilált, polgárosodott zsidóság ellen irányult.

Amíg tehát a zsidó emancipációért folytatott politikai küzdelmet a nagymérvű keleti bevándorlástól való félelem keresztelte, addig a zsidó vallás recepciója után már a „zsidó uralomtól” való félelem az, amely az antiszemitizmus fő talaját biztosítja. A két világháború között pedig szinte egyenesen megfordult ez a képlet, sokak számára a polgárosodottsággal szemben, jobb esetben amellet, a „zsidó népiség” válik értékke.⁹ Csakhogy ekkorra már a keleties népiség zöme az ország határain kívülre szorult.

Mindmáig viták keresztüzében áll az a kérdés, hogy meddig tartott egyáltalán a zsidók bevándorlása. Ez a „vita” már csak azért is sajátos, mert a szerzők túlnyomó többsége — ha egyáltalán igényt tart állítása statisztikai alátámasztására, akkor — a filoszemitának aligha nevezhető Kovács Alajos 1922-ben megjelent művére nyúl vissza. Holott éppen Kovács az, aki az eddig közhiedelemmel ellentétben megkérdőjelezte, sőt egyenesen cáfolta a dualizmuskori bevándorlást: „Ha a természetes népmozgalom eredményét a zsidók tényleges szaporodásának számaival egybevetjük, azt a meglepő és szinte a köztudattal ellenkező megállapítást kell tennünk, hogy 1869 óta zsidó bevándorlás nincs, illetőleg azóta a zsidók kivándorlása állandóan felülmúlja bevándorlásukat.”¹⁰

Két évtizeddel később Marton Ernő Kovácsnál is tovább megy, szerinte ugyanis már kb. 1825-től alig volt bevándorlás.¹¹ Velük szemben viszont Száraz György még a kiegyezés utáni időszak kapcsán is tömeges bevándorlásról ír: „A század hetvenes éveiben kezdi tömeges vándorlását nyugat felé a szociális nyomor és faji üldöztetés elől menekülő orosz-ukrán és lengyel zsidóság... elsősorban Magyarország felé.

1871-ben a magyar zsidóság létszáma 541 ezer fő, 1900-ban már 851ezer, 1914-re pedig meghaladja az egymillió.¹² Végül napjainkban Csoóri Sándor volt az, aki felelevenítette a dualizmuskori bevándorlás legendáját.¹³

Tekintsük át ezek után Magyarország, és azon belül a zsidóság demográfiai helyzetének alakulását a török kiűzetését követő kerek két évszázadban.

3. táblázat

Az ország össz- és zsidó lakosságának népszaporulata 1735–1910¹⁴

Összeírás ideje	Összlakosság száma	A zsidók száma	Arányuk %
1720/35	1.769 422	12 219	0,7
1787	6.468 327	80 783	1,3
1805	6.888 890	126 620	1,8
1825	8.801 255	191 475	2,3
1830	8.894 906	203 220	2,3
1840	9.693 744	240 252	2,5
1846	9.724 126	258 832	2,7
1850	9.308 629	339 816	3,7
1869*	11.215 555	510 389	4,6
	13.579 326	542 279	4,0
1880	13.749 603	624 826	4,5
1890	15.162 988	707 961	4,7
1900	16.838 255	831 162	4,9
1910	18.264 533	911 227	5,0

*Az első számok a korábbi, a második számok pedig a korabeli közigazgatási beosztást tükrözik.

Mielőtt Marton már említett elméletét felhasználva, de adatait és számításait korrigálva megnéznénk, hogy miként alakult ténylegesen a zsidó bevándorlás az 1735 és 1910 közötti időszakban, néhány módszertani megjegyzést kell tennünk. Ezek egyik csoportja közigazgatási jellegű. Így Erdély, az azzal határos terület (Partium) és a katonai határörvidékek hosszú ideig külön közigazgatás alá tartoztak, s ez a tény a kiegyezés előtti összeírásokban és feldolgozásokban nem egységesen jelentkezett. Kisebbségi mértékben módosult egyes megyék közigazgatási határa is. A nehézségek másik csoportja kimondottan statisztikai jellegű. Az adatok vonatkozhatnak ugyanis a jogi vagy a tényleges népességre, vonatkozhatnak továbbá a polgári vagy az össz-népességre (katonasággal együtt).

További — hasonló jellegű — probléma, hogy az egyes összeírások — a modern népszámlálásokkal ellentétben — nem feltétlenül keletkeztek azonos időpontokban. Így pl. már maga a kiindulási alapnak vett 1735-ös zsidó összeírás is több éven keresztül készült, ráadásul az összlakosságra vonatkozó adatok 1720-ból származnak. Kétségtelen tény tovább, hogy az 1869-es népszámlálást megelőző valamennyi összeírás módszertanilag erősen vitatható és vitatott is. Utólagos korrekció-

4. táblázat

*A zsidó népesség számának alakulása a kiemelt határmenti megyékben 1735–1850
(az összlakossághoz viszonyított %-os arányában)*

Megyék	1735	1787	1805	1825	1830	1840	1846	1850
Máramaros	371 (1,0)	2 254 (2,6)	4 976 (5,0)	6 466 (4,3)	7 650 (5,0)	9 079 (5,5)	9 619 (5,4)	15 402 (8,4)
Ugocsa	117 (1,4)	710 (2,7)	1 344 (4,1)	1 793 (4,1)	1 419 (3,4)	1 979 (4,1)	2 093 (4,2)	4 316 (7,9)
Bereg	236 (1,0)	1 460 (2,3)	3 356 (4,2)	2 131 (1,9)	3 362 (3,1)	4 941 (4,2)	5 382 (4,3)	10 761 (8,0)
Ung	166 (0,8)	1 887 (3,2)	4 030 (5,3)	5 835 (5,6)	5 672 (5,4)	6 883 (6,3)	7 495 (6,4)	10 844 (9,3)
Zemplén	546 (0,9)	6 370 (3,0)	10 682 (4,8)	15 236 (5,5)	14 619 (5,3)	16 638 (6,0)	18 132 (6,1)	24 853 (9,6)
Sáros	315 (0,8)	2 396 (1,7)	3 714 (2,5)	6 777 (3,6)	6 550 (3,6)	10 293 (6,3)	10 182 (5,1)	11 525 (7,2)
„Lengyel” megyék	1 751(13,7)	15 077(18,7)	28 102(22,2)	36 622(18,9)	39 272(19,3)	49 813(20,9)	52 903(20,4)	77 701(22,9)
Szabolcs	221*(0,8)	2 509 (2,3)	4 142 (3,4)	8 140 (4,3)	8 889 (4,3)	10 713 (5,2)	11 355 (5,1)	13 068 (4,9)
Szatmár	346*(0,8)	2 573 (1,7)	4 580 (2,8)	7 313 (3,3)	6 943 (3,1)	8 711 (3,7)	9 233 (3,7)	10 668 (4,5)
Abaúj-Torna	167 (0,8)	2 906 (2,1)	5 150 (3,7)	9 270 (4,8)	8 936 (4,7)	9 941 (4,8)	10 271 (5,0)	12 221 (7,1)
„Lengyel-ve gyes” megyék	734*(5,7)	7 988 (9,9)	13 872(11,0)	24 723(12,9)	24 768(12,3)	29 365(12,3)	30 859(11,9)	35 957(10,6)
Árva	29 (0,1)	367 (0,5)	828 (1,0)	1 395 (1,6)	1 562 (1,8)	2 333 (2,6)	2 418 (2,8)	3 110 (4,4)
Liptó	68 (0,5)	324 (0,6)	450 (0,8)	1 101 (1,5)	1 100(1,5)	1 619 (2,0)	1 708 (1,4)	2 627 (3,7)
Trencsén	807 (1,2)	3 675 (1,7)	5 422 (2,3)	8 769 (3,2)	8 665 (3,1)	10 180 (3,7)	10 750 (3,8)	10 744 (5,0)
„Morva” me- gyék	904 (7,1)	4 366 (5,4)	6 700 (5,3)	11 261 (5,9)	11 327 (5,7)	14 132 (5,9)	14 876 (5,7)	16 481 (4,8)
Nyitra	199 (1,6)	10 038 (3,4)	13 018 (4,2)	17 571 (5,0)	19 759 (5,8)	19 800 (5,7)	21 216 (5,8)	32 626 (7,7)
Pozsony	2 024 (2,3)	7 181 (3,1)	9 478 (4,5)	13 213 (5,3)	13 121 (4,9)	13 784 (5,1)	16 125 (5,4)	14 828 (7,0)
Moson 3	856 (1,4)	1 470 (2,8)	1 830 (3,4)	2 367 (3,9)	2 367 (3,8)	1 851 (3,2)	1 959 (3,2)	2 205 (3,1)

Megyék	1735	1787	1805	1825	1830	1840	1846	1850
„Morva-magyar” megyék	4 859(38,0)	18 689(23,1)	24 326(19,2)	33 151(17,3)	35 241(17,3)	34 435(14,8)	39 300(15,2)	49 659(14,6)
Sopron	1 949 (2,3)	3 437 (2,2)	3 900 (2,4)	6 586 (3,5)	5 886 (3,0)	6 545 (3,4)	7 140 (3,4)	7 026 (3,5)
Vas	517 (0,4)	2 089 (0,9)	2 726 (1,2)	4 065 (1,6)	4 247 (1,6)	4 823 (1,8)	5 255 (1,8)	7 004 (5,3)
Zala	106 (0,2)	2 801 (1,2)	3 512 (1,7)	4 582 (1,9)	5 302 (2,0)	6 290 (2,3)	6 848 (2,3)	8 596 (3,7)
„Magyar” megyék	2 582(20,2)	8 327(10,3)	10 138 (8,0)	15 233 (8,0)	15 435 (7,6)	17 658 (8,2)	19 243 (7,4)	22 626 (6,7)
Határmenti megyék	10 830(64,7)	54 447(67,4)	83 138(65,7)	120 990(63,2)	126 049(61,9)	146 403(62,1)	157 181(60,7)	202 424(59,6)
Magyarország	12 789 *	80 783 (1,2)	126 620 (1,8)	191 475 (2,3)	203 220 (2,3)	238 848 (2,6)	258 832 (2,7)	339 816 (3,7)

* Szabolcs és Szatmár megyéknél 1747-es adat, ill. a vonatkozó összesítések ennek megfelelő korrekciója.

5. táblázat

A feltételezett természetes és a tényleges zsidó népszaporulat különbsége 1735–1869

Megyék	1735–1787		1787–1805		1805–1825		1825–1830		1830–1840		1840–1846		1846–1850		1850–1869	
	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év
Máramaros	1292	24	1861	103	-663	-33	576	115	-78	-8	-494	-82	5066	1267	4622	243
Ugocsa	436	8	396	22	-60	-3	-524	-105	313	31	-86	-14	2084	521	832	44
Bereg	903	17	1402	78	-2508	-125	1051	210	988	99	-63	-11	5019	1255	2941	155
Ung	1562	30	1660	92	64	32	-544	-109	446	45	69	12	2960	740	563	30
Zemplén	5320	100	2727	152	1563	78	-1587	-317	98	10	215	36	5803	1451	-340	-18
Sáros	1784	34	712	40	2005	100	-665	-133	2869	287	-915	-153	820	205	-1249	-66
„Lengyel” m.	11297	213	8758	487	981	49	-1693	-339	4636	464	-1274	-212	21572	5439	7369	388
Szabolcs	2133	40	955	53	2738	137	190	38	561	56	-247	-41	1093	273	1290	68
Szatmár	1974	37	1286	71	1287	64	-889	-178	747	75	-225	-38	914	229	4268	225

Megyék	1735–1787		1787–1805		1805–1825		1825–1830		1830–1840		1840–1846		1846–1850		1850–1869	
	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év	fő	fő/év
Abaúj-Torna	2602	49	1589	88	2815	141	-873	-175	-64	-6	-367	-61	1475	369	-1226	-65
„Lengyel-vegyes” megyék	6709	126	3820	212	6840	342	-1672	-335	1244	125	-839	-140	3482	871	4332	228
Árva	325	6	413	23	446	22	119	24	661	66	-12	-2	625	156	-536	-28
Liptó	224	4	80	4	580	29	-42	-8	436	44	16	3	886	222	422	22
Trencsén	2619	50	1396	78	2769	138	-329	-66	1065	106	256	43	-226	-57	1635	86
„Morva” m.k.	3168	60	1889	105	3793	189	-252	-50	2162	216	260	44	1285	321	1521	80
Nyitra	7397	140	1946	108	3055	153	1703	341	-1065	-107	758	126	10943	2736	-8679	-457
Pozsony	4174	79	1263	70	2207	110	-595	-119	-355	-36	1709	285	-1786	-447	2212	117
Moson	339	6	254	14	234	17	-63	-13	-644	-64	49	8	204	51	-167	-9
„Morva-magyar” megyék	11910	225	3463	192	5596	280	1045	209	-2064	-207	2516	419	9361	2340	-6635	-349
Sopron	819	16	101	6	2227	111	-886	-177	322	32	373	62	-275	-69	-94	5
Vas	1327	25	343	19	910	46	31	6	254	45	216	36	1593	398	650	34
Zala	2671	50	511	28	791	39	632	126	781	78	412	69	1642	411	3693	194
„Magyar” m.	4817	91	955	53	3928	196	-223	-45	1357	135	1001	167	2960	740	4249	223
Határmenti m.	37901	715	18885	1049	21138	1056	-2795	-599	7335	733	1664	278	38840	9710	10836	570
Magyarország	55839	1129	31105	1728	38951	1948	2625	525	15807	1581	6267	1045	71167	17792	104845	5518

jukra azonban nincs mód, s említett megbízhatatlanságuk ellenére sem mondhatunk le róla.

Előre kell bocsátanunk azt is, hogy mind a 3. táblázatban foglalt, mind a későbbiekben ennek megfelelően alkalmazott időpontok semmiféle periodizációt nem jelentenek, nem tükröznek. Mindössze arra törekedtünk, hogy felhasználjunk minden olyan összeírást, majd népszámlálást, amely alkalmas — elviselhető hibalehetőséggel — az ország, és azon belül a zsidó népesség számának megállapítására. Mindezek után megállapíthajtuk, hogy Marton elmélete, amely a határmenti megyékre irányította a figyelmünket — a fenti korlátokkal és korrekciókkal — valóban alkalmas arra, hogy viszonylag megbízhatóan követhessük a bevándorlás alakulását. A 4. tábla (ld. a 65. lapon!) tehát (1735 és 1850 között) most már az említett megyékre lebontva tartalmazza a 3. tábla országos adatait.

A 4. táblázat adatai tehát még mindig csak a zsidó népesség számára, ill. arányára vonatkoznak. A bevándorlásra akkor következtethetünk, ha e tényleges népszaporulatból kivonjuk a valószínűsíthető természetes népszaporulatot. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy sem a 18. században, sem a 19. század első felében nem rendelkezünk a természetes népszaporulatra megfelelően precíz adattal. Kovács Alajos pl. az említett közel másfél évszázadra a zsidóság 1880 körüli (mintegy évi 18 ezrelékes, tehát rendkívül magas) természetes népszaporulatát vetítette vissza. Látunk kell azonban, hogy e módszer bevallott célja a különben rendkívül nehézkes számítások megkönnyítése volt.¹⁵ Ha azonban az országos adatokból és a zsidóság és összalakosságra a dualizmus időszakában pontosan kiszámítható különbségből indulunk ki, akkor Kovács Alajos-féle évi 18 ezreléssel szemben, a zsidókat tekintve országosan mindössze 9,35 ezrelékre jutunk. A későbbi — már valóban pontos — adatok alapján ugyanakkor mód nyílik arra is, hogy az egyes megyék közötti különbségeket is figyelembe vegyük. Nyilvánvaló, hogy az ily módon jelentősen pontosított számítások is tartalmaznak további — kiküszöbölhetetlen — hibákat. Így ez a módszer feltehetően egyes — főleg a kezdeti — korszakokban a lengyel bevándorlásra valószínűsítőnél némileg alacsonyabb számokat ad.

Marton számításainak egyik fogyatéka, hogy egyrészt átvette Acsády téves adatait is, másrészt az adatok hiányát tényként és nem adathiányként kezelte, továbbá a természetes és a tényleges népszaporulat közötti különbséget bevándorlásnak és nem bevándorlási különbségnek vette (ez utóbbi értelemszerűen figyelembe veszi a kivándorlást is), s végül a természetes népszaporulatnál az „egyetemes” zsidóság népszaporulatából indult ki. Ezek a hibák vezették tehát arra a következtetésre, mely szerint 1825 után teljesen megszűnt volna a zsidó bevándorlás. Ezzel szemben az 1735 és 1869 közötti valós helyzetet mutatja az 5. táblázat. (Lsd. a 66–67. lapon!)

E táblázat adatai közül egyértelműen az első korszakra (1735–1787) vonatkozó a legmegbízhatóbbak. Acsády óta alapvetően „bevett szokás” a szakirodalomban a hazai zsidóság 1735-ös lélekszámát kerekén 20 ezer főre becsülni. Az adott összefüggésben azonban aligha van értelme ezt átvenni, legfeljebb csak azt hangsúlyozhatjuk, hogy az 1735 körüli összeírás a zsidóságnak csak egy részét ölelte át. Szó volt korábban ugyanakkor konkrét korrekcióról is, ezeknek megfelelően Szabolcs és Szatmár esetében természetesen az 1747-es összeírást vettük a természetes népszaporulat kiszámításánál alapul.

Minden ilyen fenntartás ellenére egyértelmű tény, hogy az évi átlagos 1100 fős bevándorlásnak kétharmada „tetten érhető” a határmenti megyékben, ami azt jelenti, hogy a kétlépcsős bevándorlásnál változatlanul elsősorban az első lépcső dominált. A bevándorlás két irányát tekintve elmondható, hogy a korszak egészében még mindig a nyugati bevándorlás van — nagyon minimális — túlsúlyban. Vagyis igazolhatónak látszik az a nézet, mely szerint az északkeleti bevándorlás csak Lengyelország felosztása után öltött nagyobb méreteket.

1787 és 1805 között a bevándorlás évi átlaga mintegy 50 százalékos emelkedést mutat. (Tekintettel az előző korszak nem teljes kiindulási bázisára ez az emelkedés a valóságban még nagyobb lehetett.) A bevándorlók még mindig magas aránya — 60 százaléka — a határmenti megyék zsidóságának számát növelte. Ezen belül éppen 2/3 : 1/3 arányban már a keleti bevándorlók voltak többségben. A korabeli társadalmi viszonyok alapján egyértelmű, hogy a nyugati és az északkeleti bevándorlók közül az előbbiek voltak mobilabbak, vagyis több okból előbb vállalták, vállalhatták a továbbköltözést az ország belsejébe. Miután számításaimnál vándorlási különbségről van szó, feltételezhető, hogy ezek a számítások alábecsülik a nyugati bevándorlást a keleti javára. A nyugati zsidóság ugyanis inkább tekinthette magát őshonosnak, könnyebben talált az ország belsejében nyelvi és társadalmi bázist, mint a keleti. (Ez a kiszámíthatatlan torzítás viszont kiegyenlíti az északkeleti bevándorlásnak említett alábecsülését.)

A következő húsz évben (évi 1948 fő, szemben az előző korszak 1728 fős átlagával) némileg tovább emelkedett a zsidó bevándorlás intenzitása, ennek még mindig 54 százaléka a határmenti megyéket érintette. Ugyanakkor azonban ebben az időszakban ismét a nyugati bevándorlók voltak többségben, mintegy 6:4 arányban.

1830 és 1840 között egyértelmű a keleti bevándorlás erősödése, amely ugyan elmaradt a Lengyelország felosztását követőtől, de messze meghaladta az egyéb korszakokra jellemzőt. A nyugati megyékben eltérő tendenciák érvényesültek. A „morva-magyar” megyékben nagyarányú volt az elvándorlás, de a „tisza morva” megyékben a bevándorlás minden korábbi felülmúlt, s a délnyugati megyékben is viszonylag dinamikus volt. A változás a Galíciához közeli Sáros megyében a legfeltűnőbb, ahol ebben az évtizedben a zsidó lakosság száma 50 százalékkal emelkedett.

A következő hat év viszonylag homogén jellegű bevándorlást tükröz. Az északkeleti megyéket határozott elvándorlás jellemezte (évi átlag 352 fős elvándorlási többlettel), s így a bevándorlás szinte teljes egészében ismét a nyugati megyékben csapódott le, mindenekelőtt éppen az ország közigazgatási köpontja körül, Pozsony megyében. Nem kétséges tehát, hogy a korabeli emancipációs törekvések és az ipar-szabadság biztosítása szinte mágnesként vonzotta a Habsburg birodalom fejlettebb területeinek vállalkozó, sok szempontból még mindig korakapitalista zsidóságát.

A magyar történelem legnagyobb zsidó bevándorlási hulláma 1846 és 1850 között zajlott le. Kovács Alajos ezt a leverт szabadságharc utáni idegen beáramlással hozta összefüggésbe. Aligha hihető azonban, hogy ez a nagyarányú bevándorlás kizárólag az adott korszak utolsó évére esett volna. Másrészt az idegen etnikum Kovács által említett beáramlása a Habsburg neoabszolutista államhatalom kiépítésének jegyében számos más, nem magyar etnikumot vonzott, de aligha a hatalomból teljes mértékben kirekesztett galíciái zsidókat. A magyarázat sokkal kézenfekvőbb, s

egyáltalán nem 1849-re, hanem 1846-ra nyúlik vissza, nevezetesen a lengyel nemesi felkelésre, s mindenekelőtt a galíciai parasztlázadásra. A lemészárolt lengyel nemesek számáról még vannak adatok, a zsidó áldozatokról legfeljebb csak sejtéseink lehetnek. Mindenesetre tény, hogy a parasztfelkelést követően minden korábbit felülmúló, kereken 25 ezer fős bevándorlási többlet jelentkezett a Galiciához közeli megyékben. Ezzel párhuzamosan zajlott azonban az utolsó nagy morvaországi bevándorlás is, így a leginkább érintett Nyitra megyében a bevándorlási többlet alig maradt el a 11 ezer főtől. Vagyis éves és országos átlagban éppen ez a néhány év az, ami — tehát még mindig két irányból — a legnagyobb zsidó tömegeket vonzotta Magyarországra.

A forradalom és a kiegyezés közötti időszakban (statisztikailag 1850–1869) a még mindig intenzív, de egyértelműen csökkenő bevándorlás iránya Galícia volt, a nyugati irányú bevándorlás gyakorlatilag végleg elapadt. A kiegyezés után azonban már ugyanez a megállapítás érvényes a Galiciából érkező bevándorlókra is. Tény, s ez most már radikális fordulatot jelez, hogy a kiegyezést követő négy évtizedben a természetes népszaporulatot alapul véve 100 ezres nagyságrendű veszteség (vagyis kivándorlási többlet) érte a magyarországi zsidóságot.

A dualizmus időszakában nemcsak a zsidóság, hanem az összlakosság számát is erősen módosította a kivándorlás. Ez a veszteség — amit be- és visszavándorlás mérsékelte — a népesség 6,7 százalékát jelentette.¹⁶ A zsidóság vesztesége ennek kereken kétszerese volt, s meghaladja a 13 százalékot. Lehet, hogy eleve nagyobb volt a zsidó kivándorlók aránya, bizonyára kevesebb volt közöttük a visszavándorló, de a tetemes különbség mindezen feltételezések ellenére, arra enged következtetni, hogy a kiegyezést követő évtizedekben a zsidó bevándorlás jelentéktelenné vált. A határmenti megyék adatai messzemenően alátámasztják ezt a megállapítást, hiszen az elvándorlás ezekről a területekről időnként lényegesen meghaladta az országost.

Mindez azonban legfeljebb csak valószínűsíti a bevándorlás elapadását, s önmagában a bevándorlásnál nagyobb mértékű kivándorlást bizonyítja. A kiegyezés utáni népszámlálások azonban — szerencsére — már rögzítik a Magyarországon tartózkodó idegenek számát is. Ennek megfelelően 1857-ben 11.766, 1869-ben 6393 galíciai születésű személy tartózkodott Magyarországon (oroszországi pedig csak 187), 1880-ban 9726, 1890-ben pedig 19969. Vagyis, ha az utóbbiakat mind zsidónak vesszük — vallásukra vonatkozóan nincsenek adatok — akkor is mindössze 3 százalékát tették ki a magyarországi zsidóknak. Ítélnék persze akár magasnak is ezt az arányt, csakhogy — talán nem árt még egyszer hangsúlyozni — a galíciaiak felekezetére nincsenek adataink, az anyanyelvi adatok azonban arra engednek következtetni, hogy számos lengyel is volt közöttük. A kiegyezés után gyökeresen más jellegű volt tehát ez a galíciai „bevándorlás”. A Magyarországon élő galíciai születésűeknek csak egy kis töredéke telepedett le a határmenti megyékben (így pl. Máramaros megyében 1869-ben mindössze 5 százalékuk), hanem sokkal inkább a fővárosban (számuk Pest–Budán 1869-ben 1900 volt, Budapesten 1880-ban 5565, 1890-ben 7529, 1900-ban pedig 13.606.) A belső migráció fő iránya Budapest volt, s ez különösen így volt a zsidóknál, csakhogy a fővárosi bevándorlásból szinte teljes egészében kimaradtak az elsősorban érintett „galíciai”, azaz északkeleti megyék. (1881-ben mind-

össze 434 budapesti lakos született Máramaros megyében, számuk 1900-ra is mindössze — felekezettől függetlenül — 1532 főre emelkedett.)

Ezeknek az adatoknak fényében nem túlzás a dualizmuskori zsidó bevándorlást teljesen jelentéktelennek ítélni. A valóban meglévő félelmet motiválta egyrészt a közvetlen – keleti szomszédságban élő zsidóság valóban „nyomasztó” száma. A Galíciában és Bukovinában élő zsidók (számuk 1857-ben közel fél, 1880-ban már háromnegyed, 1910-ben pedig majd egy millió volt) bevándorlásának pusztá gondolata még a legliberálisabbak számára is egyfajta „tatárjárás” rémét idézte. S voltak persze kevésbé liberálisak is. Csak egyetlenegy – szélsőséges – példa ennek alátámasztására: „A legutóbbi hiteles statisztika szerint Oroszországban kerek számmal 5 millió 190 ezer zsidó lakik: tehát a világ összes zsidóságának (10 millió 432 ezernek) majdnem fele. Egyetlen államban sem lakik számszerint annyi zsidó, mint Oroszországban. A népesség számarányához és a terület nagyságához képest azonban — fájdalom! — a világ egyetlen államában sem lakik ma annyi zsidó, mint Magyarországon. E tekintetben még Oroszország is utánunk következik...

Oroszország hazánkhoz csaknem szomszédos állam és így tekintve a magyarországi filozemitizmus könnyűvérű csalékeit: ha Oroszország ma összes zsidóit kiűzné területéről, annak legalább 9/10-ed része Magyarországot árasztaná el. Sorsunk ezzel meg lenne pecsételve. Magyarországnak sírkövet lehetne nyomban emeltetni s reá lehetne vésni: Magyarország volt és nincs. Új zsidóország épült romjain, Magyarországra a zsidóság erős 90%-a Galícián át költözött be – Oroszországból...”¹⁷

A valóságban a kiegyezést követően — a zsidó emancipáció ellenére — nem Magyarország vonzotta a galíciai zsidókat, hanem már inkább Ausztria, s mindenekelőtt Amerika. Bár mindkettőhöz — részben — Magyarországon át vezetett az út, ez az „átvonulás” semmiféle hazai bevándorlást nem eredményezett. A zsidó bevándorlástól való félelmet azonban felerősítette – amint az a 6. táblázat adataiból is egyértelmű, a hazai zsidóság (1910-ig) magasabb természetes népszaporulata.

6. táblázat.

*Az évi természetes népszaporulat*¹⁸ (ezrelékben)

	Országosan	Izraeliták
1851–1860	6,0	n.a.
1861–1870	8,5	14,0*
1871–1880	7,2	16,4
1881–1890	11,5	18,4
1890–1900	10,7	17,4
1901–1910	11,4	14,3
1910–1913	11,2	11,2

*1866–1870

Összefoglalva a magyarországi zsidóság természetes és tényleges népszaporulatára vonatkozó számításokat, a következő alaptendenciák állapíthatók meg:

A török kiűzéstől egészen az osztrák–magyar kiegyezésig változó intenzitású, de mindvégig rendkívül dinamikus bevándorlás zajlott le. A 18. század végéig mintegy 100 ezer zsidó telepedett le a Kárpát–medencében, ez a szám a 19. század első felében további 130–140 ezer zsidó bevándorlóval egészült ki. A — főleg külső, de részben belső — politikai események függvényeként változott ezen időszakban a bevándorlás iránya. Végeredményben 1850-ig a betelepülőknek fele (mintegy 48 százalékuk) érkezett nyugati irányból, azaz fejlettebb területekről.

A bevándorlás különösen a múlt század közepén vált intenzívvé, elsősorban már keleti irányból (azaz Galíciából és Bukovinából), 1850 után újabb 130–140 ezer zsidó telepedett le Magyarországon. A dualizmus korában hihetetlen éles fordulat következett be, az addigi dinamikus bevándorlást hasonlóan erőteljes kivándorlás váltotta fel.

1869 és 1910 között már a zsidó kivándorlás dominált, végeredményben mintegy 120 ezres kivándorlási többlettel. Ez párosult az országon belüli migrációval. Kivándorlás és migráció azonban ismét földrajzilag vált el egymástól. A korábban kiemelt határmenti megyéket az említett negyven év során kerekén 175 ezer zsidó hagyta el, közülük nem egészen 100 000 a Galíciával szinte közvetlenül határos („lengyel”) megyéket, s ezeknek több, mint harmada az ország északkeleti csücskét alkotó Máramaros megyét. Bár az összes határmenti megyére a korszak egészében jellemző volt az ismertetett elvándorlás, de nemcsak annak irányában, hanem időben is voltak különbségek. A „lengyel” megyékben az elvándorlási többlet 58 százaléka az említett negyven év első felére esett. Ugyanez az arány a „lengyel–vegyes” megyékben 56, a „morva” megyékben 53, a „morva–magyar” megyékben 46, a „magyar” megyékben pedig 37 százalék volt. Mint számos más tényezőnél itt is az északkelet–déli nyugati „tengely” volt tehát a meghatározó.

Alapvetően pontosan meghatározóak azok a konkrét — magyar szempontból külső — események, amelyek a negyedik bevándorlási hullámot elindították, vagy felerősítették. Így pl. az ausztriai zsidókat bécsi és alsóausztriai kiűzetésük (1670) sodorta részben Magyarországra is, a morvaországiakat az az 1726-os királyi rendelet, amely minden zsidó családban csak egy fiúnak engedélyezte a házasságot, a galíciaikat pedig Lengyelország első felosztása, amelynek révén Galíciát beolvasztották a Habsburg birodalomba.

A bevándorló zsidók említett két alaptípusa, mint láttuk letelepedési helyét tekintve is élesen elvált egymástól. Ennél azonban még lényegesebb, hogy amíg a morva eredetű zsidóság bevándorlása a magyarhoz képest jóval polgárosodottabb társadalom polgárosodott rétegének megjelenését jelentette, addig a galíciai zsidóság nemcsak egy merevebb, kimondottan középkoribb réteget képviselt, hanem fokozatosan integrációs lehetőségeiben is lényegesen különbözött.

A morvaországi zsidók, — bár vagyoni helyzetüket tekintve egyáltalán nem voltak homogének — egyszerűen olyan tömegesen érkeztek az országba, olyannyira képesek voltak Magyarországon is viszonylag nagy közösségeket fenntartani, megőrizve emellett rokoni és üzleti kapcsolataikat származási helyükkel, hogy szinte „importálták” a morvaországi társadalmi–gazdasági viszonyokat Magyarországra. „Az újonnan betelepültek fenntartják kapcsolatukat származási helyük zsidó községeivel és azoknak földesuraival. Ezek a kapcsolatok évtizedeken, nemzedékeken keresztül

megmaradtak. Mindkét fél ragaszkodott ezekhez, úgy kívánta az érdekük is. A kivándorlókat családi kapcsolatuk, kegyeletük fűzte származási helyükhöz, az ősi község tagjai sokáig elvárták, hogy az eltávozottak visszatérjenek körükbe. Az is követelmény volt, hogy frigyüket körükben kössék meg. Anyagi hozzájárulást kívántak az idegenben letelepedőktől az anyahitközség intézményeinek fenntartásához.”¹⁹

Közvetett és közvetlen bizonyítékok alapján feltételezhető, hogy a zsidó bevándorlás a 18. század első felében magával sodorta a morvaországi zsidók legvagyonosabb rétegeit is.²⁰ Ezen túlmenően, a morvaországi zsidók egyrészt a nyugati határszéli megyékben, másrészt azt mintegy második lépcsőként elhagyva és az ország belseje felé vándorolva azokon a területeken telepedtek le, amelyek általában a legfejlettebbek voltak, s így társadalmi viszonyaik „importja” legalább leküzdhetetlen akadályokba nem ütközött. Vagyis a fokozatos, lépcsőzetes bevándorlás az ország belső megyéibe egyben e viszonyok földrajzi kiterjesztését eredményezte. Kezdetben az említett „importot” éppen az könnyítette meg, sőt tette egyáltalán lehetővé, hogy ezek a zsidó rétegek viszonylag nagy és teljes közösségeket alkothattak Magyarországon.

1735-ben 150 fő felett volt a zsidóság lélekszáma a következő magyarországi községekben:

Pozsony–Váralja	775
Kismarton (Sopron vm.)	600
Lakompak (Sopron vm.)	449
Nagymarton (Sopron vm.)	375
Vágújhely (Nyitra vm.)	372
Rohonc (Vas vm.)	323
Köpcsény (Moson vm.)	246
Oroszvár (Moson vm.)	239
Szenicz (Nyitra vm.)	236
Németkeresztur (Sopron vm.)	222
Óbuda (Pest vm.)	200
Boldogasszony (Moson vm.)	190
Sasvár (Nyitra vm.)	193
Kabold (Sopron vm.)	184
Hollics (Nyitra vm.)	179
Buda	156

Ez azt jelenti, hogy egyedül Pozsony–Váralján gyakorlatilag ugyanannyi zsidó élt, mint a három legjelentősebb északkeleti, vagyis Galíciával határos megyében (Máramaros, Bereg, Ung vm.) összesen. Ugyanakkor ebben az időben városokba még ritkán engedtek be zsidókat, igazán nagy számban csak Budára, de néhány évvel később onnan is kiűzték őket. Budán és Óbudán kívül — hiszen a többi felsorolt község a határmenti területekhez sorolható — az ország belsejében nagyobb zsidó közösségek éltek ekkor Lovasberényben, Zsámbékon, Tatán, Pakson, túlnyomórészt tehát német–sváb községekben.

Ez a döntően iparos és kereskedő zsidóság nem pusztán azért költözhetett rohamos mértékben Magyarországra, mert a török kiűzése után a zsidókénál jóval

nagyobb mértékű etnikai bevándorlások is zajlottak, hanem az ország egy jelentős részének alapvetően megváltozott geopolitikai, még konkrétabban külkereskedelmi helyzete miatt. A török megszállta Magyarországon eleve idegen etnikumokhoz tartozó rétegek valószínűsítették meg a távolsági kereskedelmet, mindenekelőtt görögök, örmények és török-balkáni zsidók. A török kiűzése után alapvetően eltolódott a távolsági kereskedelem iránya, orientációja, keletről nyugatra, s nyilván miután a „hagyományos” kereskedő réteg funkciótlanná vált, az ő szerepüket is a nyugati származású zsidó kereskedők vették át. Vagyis e szerepet tekintve az idegen etnikumú funkciótlanná vált réteget egy hasonló, de funkcióval rendelkező újabb idegen etnikumhoz tartozó réteg váltotta fel.

A nyugati zsidóság fokozatos földrajzi térnyerésének egyik feltűnő vonása, hogy nemcsak a határmenti megyékben, de az ország belsejében is túlnyomórészt német-sváb területeken, községekben telepedtek le. Ennek nyilván nem pusztán nyelvi okai voltak, hiszen a magyarországi polgárosodásban a zsidóság mellett ebben az időben éppen a hazai németiségnek volt meghatározó szerepe. Ez a német „indíttatású” zsidó polgári elem a magyarországi németiségben találta meg azt a már hozzá képest meggyökeresedett réteget, amely egyáltalán elviselhetővé, lehetővé tette beilleszkedését. A német polgárság alapvetően feudális jellege, mint a jövőbeni konfliktusok forrása nem ekkor, hanem csak a 18. század végén, illetve a 19. század első felében vált meghatározóvá, ami csak látszólag gyökeredzett az eltérő etnikumban.

A galíciai származású zsidók a morvaországiakkal ellentétben az északkeleti megyékben rendkívül szétszórtnak éltek. Ezen a területen alig volt olyan falu, ahol legalább két zsidó család lakott volna. (Az északkeleti megyékben a zsidók által lakott falvakban egy községre Sáros és Ung vármegyében 1,2 család, Ugocsa és Abaúj vármegyékben 1,4, Máramaros vármegyében 1,5 és Zemplénben 1,6 család jutott átlagosan.) Ez gyökeresen eltérő társadalmi funkciójukból adódott. Részben paraszti életformát folytattak (a zsidóknál éppen ezekben a megyékben a legmagasabb az állatállomány) és emellett szinte valamennyien bérlőként ténykedtek, leginkább a kocsmát bérelték a földesúrtól és főleg pálinkát főztek. Ez az eleve és tartósan behatárolt, szűk tevékenység lehetetlenné tette nagyobb zsidó közösségek kialakulását, hiszen ezek a bérlők az északkeleti megyék, pontosabban földesurak „házi zsidóinak” szerepét töltötték be. Bármennyire eredményes is lehetett számos esetben ez a tevékenység, nem tette lehetővé a valódi tőkefelhalmozást. Az így összegyűjtött vagyon nem pusztán az eltérő gazdasági mentalitás, hanem az adott objektív feltételek közepette sem válhatott tőkévé, legfeljebb egyfajta feudális hitelforrássá.

Az északkeleti megyékből kevés zsidó jut el az ország belsejébe. Akik mégis, azok egy része itt is folytatja megszokott tevékenységét, más részük viszont már alig különböztethető meg a morvaországiaktól, míg egy szűk rétegük egyfajta értelmiségként fungál a nagyobb zsidó közösségekben.²¹ Mind a határmenti letelepülés, mind a nagyon is eltérő intenzitású beköltözés az ország centrális területeire érthetővé teszi az integráció viszonylagos sikerességét. Azért lehetett mind a nyugati, mind az északkeleti zsidóság integrációja eredményes, mert az integrálódóktól nem követelt az integrációval egyidejűleg tömeges társadalmi felemelkedését, pontosabban az integrációt az gyorsította meg, sőt tette egyáltalán lehetővé, hogy a zsidó bevándorlók társadalmilag a befogadó környezethez képest határozott fölényben érezhették ma-

gukat. Míg a nyugatiak számára társadalmilag nem okozhatott problémát a legpolgárosodottabb elemekbe való beilleszkedés, addig a lengyelországiak — legalább első menetben — az ország északkeleti részének főleg nemzetiségi lakosságához képest érezhették magukat társadalmilag némi fölényben. (Ugyanakkor persze nem hanyagolható el, hogy ez az említett társadalmi „fölény” az integrálódókban kezdetől feszültségeket váltott ki.)

A bérleti rendszer önmagában nem tekinthető valamiféle északkeleti sajátosságnak. Ha jóval kisebb arányban, de a nyugati eredetűek között is találhatunk szép számmal bérlőket, ezek jelentős része azonban már nem pusztán a kocsmát bérlő, hanem esetleg malmot, vagy még inkább mészárszéket. A tényleges, meghatározó különbség azonban nem is annyira ebben, hanem egyfajta vállalkozói szemléletben mutatkozott meg. Amíg a lengyelországi zsidó „beépült” a kocsmába, s emellett legfeljebb pálinkát főzött, vagy esetleg kimondottan mezőgazdasági tevékenységet folytatott, addig nyugati „társa” tevékenységét sokkal inkább igazította az adott lehetőségekhez, ha kellett házalt, ha tehette boltot nyitott, szeszfőzdét bérelt, de tehetősebbé válva kibérelte a szomszéd falu szeszfőzdéjét is, sőt akár szabályos kereskedelmi „hálózatot” is kiépített.²² Nem vagyoni különbségről van tehát szó, hiszen az előbbi lehetett akár sokkal jövedelmezőbb is az utóbbinál — mint ahogy sok esetben az is volt —, hanem a tevékenységi formák rugalmas változtatási képességéről.

A 18. századi összeírások alapján csak közvetve lehetett a zsidóság anyagi helyzetére következtetni, arra pedig ezek az összeírások egyáltalán nem nyújtanak lehetőséget, hogy ezt az amúgy is nehezen meghatározható anyagi állapotot összevegyük a lényegesen eltérő gazdasági tevékenységet folytató más rétegek állapotával. A zsidó népesség mindkét típusára érvényes azonban, hogy már betelepülése pillanatában erősen strukturált volt.

A korábban említett eltérő társadalmi–gazdasági funkció (polgári, ill. feudális) tehát nem vezethető vissza vagyoni különbségekre és önmagában ekkor még nem is eredményez bármiféle ilyen jellegű differenciálódást. Egy 1747-es összeírás — amelynek kimondottan a zsidóság megadóztatása volt a célja — Vas megyében (tehát egy nyugati megyében) kimutatta, hogy kik azok a zsidók, akik a két forintnyi türelmi adót nem képesek megfizetni. Ezek aránya a legnépesebb Vas megyei zsidó községben, Rohoncon a zsidó népesség harmadát tette ki. Hozzávetőlegesen ez az arány az egész megyére érvényes volt. (Sajnos az 1747-es összeírás az 1735-essel ellentétben nem egységes formában történt, így ilyen jellegű összehasonlítható országos adatok nem állnak rendelkezésre.)

Ugyanakkor az eltérő funkció nem szűkíthető le pusztán a gazdasági–vállalkozó tevékenységre, hanem természetesen kihatott a társadalmi élet szinte összes megnyilvánulására. Marton Ernő hívja fel a figyelmet a morvaországiak különleges szerepére a zsidóság neológ megújulásában: „A neológia, a vallásos haladás fáklyavivői úgyszólván kizárólag morva–cseh származású zsidók voltak az ortodox felfogás hirdetői pedig lengyel, illetőleg német származásúak.”²³

A nyugati bevándorlók kezdeti egyértelmű zsidó–német identitását erősítette a Habsburgok felvilágosult abszolutizmusa is, amely a németesítési törekvésekkel párhuzamosan utat nyitott egyfajta — bár nagyon szűk — gazdasági modernizációnak. II. József halálát követően azonban, s különösen a 19. század első évtizedeiben

egyrészt a politikai és gazdasági modernizáció kezdeményezése már nem az udvartól indult ki, sőt egyre inkább annak ellenállásába ütközött, hanem a liberális magyar nemességtől, másrészt pedig egyre inkább kiütközött a német városi polgárság retrográd, feudális jellege.

A vállalkozó, — társadalmilag is egyre határozottabban az elszigeteltségből kitörő — zsidó polgárság számára a nélkülözhetetlen modernizáció egyre inkább elszakadt a Habsburg-háztól, illetve a másik oldalon a hazai nemességtől, s ez a korábbi beilleszkedés meghaladását követelte tőle. Ebben a folyamatban persze az is egyre határozottabban kifejezésre jutott, hogy a gazdasági modernizáció elválaszthatatlan a társadalmitól, szűkebben és még konkrétabban a politikaitól. Amíg a felvilágosult abszolutizmus ennek ígéretét hordozta magában, addig a betelepült és fokozatosan — éppen a német identitás által — meggyökeredző zsidóságnak fel sem merülhetett a magyar nemzeti identitás bármiféle gondolata. Abban a pillanatban azonban, amikor a Habsburg-pártiság és tágabban a „németiség” szembekerül a zsidóság — vagy legalábbis annak meghatározó része — által képviselt polgárosodással, sőt sokkal inkább a magyar nemesség válik ennek egyre inkább hordozójává, ez a polgárosodott zsidó elem új választás, új alternatíva előtt találja magát.

JEGYZETEK

¹ Grünvald Fülöp – Scheiber Sándor: Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében. In *Uók* (szerk.): Az első zsidó conscriptio 1725–1748. Magyar–Zsidó Oklevéltár VII. köt. 5–6.

² A tizenharmadik törzs. Bp. 1990.

³ A magyarországi zsidók története a kezdetektől a mohácsi vészig.

⁴ Egy előítélet nyomában. In Hanák Péter (szerk.) Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik század Magyarországon. Bp. 1984.

⁵ Jacob Katz: The Uniqueness of Hungarian Jewry. In *Forum* (Jerusalem) 1977. 2. sz.

⁶ Vö.Schulhof Izsák: Budai Krónika. Bp.1979., ill. Szakály Ferenc utószava a kötethez.

⁷ Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bp. 1896. Adatait korrigálta Grünvald–Scheiber i.m. 12., ill. eltérő adatokat közöl Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig. Bp. 1901. 233. Itt saját számításaimat közlöm a Magyar–Zsidó Oklevéltár III. és VII. kötetében közzétett összeírás alapján.

⁸ Gábor Anna kézirat tanulója (A zsidók betelepítése a mai Szabolcs–Szatmár megyébe a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig) szerint a Szabolcs–Szatmár Megyei Levéltárban fennmaradtak az 1736-os összeírás fve.

⁹ Természetesen ez az értékvtás rendkívül széles mezőben mozgott egészen a szélsőséges antiszemitizmusig.

¹⁰ Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922. 13. Más kérdés, hogy Kovács adatai helyenként korrekcióra szorulnak. Ezt ebben a munkában csak részlegesen végezhetjük el.

¹¹ Marton Ernő: A zsidóság családfája. Vázlat a magyar zsidóság településtörténetéhez. Kolozsvár 1941.54.

¹² Száraz i.m. 315.

¹³ Nappali hold. In *Hitel* 1990. 19. sz. Vö. Hanák Péter: Hagyományos és jövőkép. In *Népszabadság* 1990. szept. 29. Nem nehéz kimutatni, hogy a vonatkozó szakirodalom miként szakad el a forrásoktól jelen esetben a statisztikáktól, jelezve egyben, hogy tudományos feldolgozások, érvek aligha alkalmasak „tudományos” előítéletek tartót cáfolására.

¹⁴ Forrás (haszonlóan a további demográfiai táblázatokhoz): 1720/35-re a Magyar–Zsidó Oklevéltár III. és VII. kötet, ill. Acsády i.m.; 1787-re Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.; 1805-re és 1850-re Kovács i.m.; 1825-re B.Lukács Ágnes: Magyarország népessége törvényhatóságok szerint az 1820-as években. Bp. 1978.; 1830-ra Fényes Elek: Magyarországnak és hozzákapcsolt

tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. I–IV. Pest. 1836–1840.; 1840-re u.ő.: Magyarország statisztikája. I. Pest 1842.; 1846-ra u.ő.: Magyarország leírása. Pest. 1847., ill. u.ő.: Ungarn im Vormærz. Leipzig 1851.; 1869-től pedig a népszámlálások publikált anyagai. Csak utalhatunk arra, hogy ezek eltérő módszerekkel és eltérő pontossággal készültek.

¹⁵ A 18 ezrelékes természetes népszaporulat ugyanis — megfelelő kerekítéssel — azt jelenti, hogy az adott népesség száma 40 év alatt megduplázódik. (A kerekítésre azért van szükség, mert különben ez a duplázódási idő nem 40, hanem 39 év lenne.)

¹⁶ Hanák Péter: (főszerk.): Magyarország története 1890–1918. Bp. 1987. 406.

¹⁷ Dr. Király Péter: Vészkiáltások. (Szabad szellem és hazaszeretet.) Szeged 1904. 95–96.

¹⁸ Rédei Jenő: A születések és halálozások a XIX. században Európában és Magyarországon. Bp. 1960. 109., ill. Kovács i.m. 13.

¹⁹ Grünvald–Scheiber i.m. 13.

²⁰ A morvaországi hitközség egyik beadványa szerint 1740 és 1752 között Magyarországra költözött a tartomány 339 legnagyobb zsidó adófizetője. Id. Marton i.m. A jegyzékre (Haupt Tabella derer Vermög eingelangter individual–Consignations eines dem Markgrafenthum Maehren, von Anno 1740 in das Königreich Hungarn entwichenen Juden, selbst bemerkung ihrer theils wissentlichen, theils aber mutmaslichen aufenhalts öthern) hivatkozik Grünvald–Scheiber említett tanulmány és Büchler i.m.

²¹ Így pl. a nagyobb zsidó közösségekhez sorolható Rajkán 1727-ben mindössze két lengyelországi születésű zsidót írtak össze, egyikük a rabbi, míg a másik az iskola rectora.

²² Az 1735-ös összeírás tanúsága szerint a Fejér megyei Mórban élt Hirs Kaufman kereskedő pl. Mór mellett a Veszprém megyei Surban, Tésén, Csatán és Csernyén is tevékenykedett kereskedőként. Amíg otthonában két fős személyzet segítette munkájában, addig az említett Veszprém megyei községekben összesen további nyolc férfi és két lányszolgálat foglalkoztatott.

²³ Marton bizonyítása persze ma már aligha felel meg a szigorú tudományosság szempontjainak, a neológia közel sem összes jelentős magyarországi személyiségének származását sikerül tisztáznia, bár akiknél rendelkezett ilyen adatokkal, azok az ő álláspontját igazolják. Tény viszont, hogy a neológiában meghatározó szerepet játszó pesti hitközség még a múlt század második felében is Morvaországból hozott magának rabbit. Az is tény, hogy a zsidóságon belüli két, egészen pontosan három felekezet kialakulása, szervezeti elkülönülése, valóban egyedülálló.

Jacob Katz:

CHÁTÁM SZÓFÉR ÉLETRAJZÁHOZ

I.

Szófér Mózes rabbit, a „Chátám Szófért” (1763–1839) a modern zsidó historiográfia mint a reformmozgalom kezdeti megnyilvánulásai ellen küzdő ortodox zsidóság vezetőjét tartja számon. Chátám Szófér különleges helyzete akkor vált nyilvánvalóvá, amikor 1819-ben, több más rabbival együtt, elküldte reszponzumát a hamburgi Bét Din-nek (rabbinikus bíróságnak). Ebben az esztendőben a Bét Din a reformerekkel szemben két ügyben is megnyerte a német, osztrák, magyar és olasz rabbik támogatását: egyrészt közösen tiltakoztak a hamburgi reform-templom felépítése ellen, másrészt általában elítéltek minden liturgiai és rituális változtatást.

Többségükben a rabbinikus világ jelentős személyiségei voltak azok a rabbik, akiknek véleményét kérte a Bét Din, és akiknek a reszponzumait később összegyűjtötték az *Éle Divré ha-Brit*, azaz „Ezek a Szövetség szavai” című kötetben; köztük igen sok halakhikus szaktekinthely is volt, olyanok, mint például a poseni (Poznan) Akiva Eger rabbi (1761–1837), a nikolsburgi (Mikulov) Mordehaj Benet rabbi, aki Morvaország főrabija volt (1753–1829), vagy a lissai Jákob rabbi.¹ Azonban Chátám Szófér válaszában világosságával és erélyével, mellyel a probléma egészét ragadta meg, kiemelkedik még a vallástörvények tudósainak ezen kiválóságai közül is.

Nem valószínű, hogy Chátám Szóférnek a többi rabbinál nagyobb lett volna a tekintélye, eme reszponzumának megírása előtt. Jóllehet már vagy húsz éve híres Tóra értelmező tudós és reszponzum szerző volt, ám a Bét Din felhívására válaszoló többi rabbi legalább ilyen ismert volt. Rabbi Jákobnak² és Rabbi Mordehaj Benetnek³ már jelentek meg könyveik, és a többi rabbi is tekintélyes pozíciót töltött be. A pozsonyi (Pressburg) rabbi hivatal ugyan igen jelentős volt, de mégsem lehetett összemérni a nikolsburgi, lissai avagy a poseni rabbisággal. Ráadásul Szófér Mózes rabbinak az életében egyetlen könyve sem jelent meg. Hírnevét és tekintélyét beszédeinek és az ezeken átsugárzó rendkívüli egyéniségének köszönhette.

Egy személyiség történelmi jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, ha kortársai fontosnak tartják megírni az életrajzát. Chátám Szófér első életrajzát 1839-ben, fél évvel a halála után készítette el másodszülött fia, Simon⁴, a másodikat, több mint egy generáció elteltével, a hűséges tanítvány, Hezekiah Feivel Plaut rabbi⁵ írta. E tanítvány olvasta mestere kéziratait, hallgatta Chátám Szófér ifjúságáról szóló elbeszéléseit, és személyesen is jól ismerte a rabbit. Chátám Szófér szorgalmas elbeszélő volt,

aki ráadásul szívesen mesélt tanítványainak és családtagjainak az eseményekben nem szűkölködő ifjúságáról. Ezen történetekből sok olvasható Lev Landsberg szinte teljesen elfeledett művében, az Éle Toldot-ban („Ezen nemzedékek”)⁶ és Chátám Szófér unokája, Szófér Salamon rabbi által írt életrajzban. Ez a könyv, a Széfer Hut ha-Mesulas („A hármaskötet”)⁷ a legfontosabb és a legismertebb életrajzi forrás, mely egyúttal Akiva Eger rabbi portréját is megrajzolja (ő volt az apja Chátám Szófér második feleségének), s tartalmazza továbbá Szófér Sámuel Benjámin rabbi, a „Ktav Szófér” életrajzát is (ő volt Mózes Szófér fia, azaz a Hut ha-Mesulas szerzőjének az apja). A könyv hagiografikus hangnemben íródott, s az egész nem más, mint a Szófér család nyílt tömjenezése. Salamon Szófér rabbi ugyan számos fontos dokumentumot felhasznált a könyvéhez, ám elmulasztotta ezeket tényszerűen kivonatolni, és ami még ennél is lényegesebb, elmulasztotta ezen dokumentumok történeti interpretálását is. Mindezek ellenére, napjainkra ez a könyv maradt a legfontosabb életrajzi forrás.

Ezekben a művekben a tanítványnak mestere iránti hódolatát és az unoka ősei iránt táplált tiszteletét kiegészíti az a vágy, hogy Chátám Szófér portréjában megrajzolják az újítók ellen küzdő konzervatív harcos modelljét. Az életrajzírók maguk is részt vesznek ebben a harcban, teljesen azonosulva elődjükkel és annak módszereivel. A korszak történetírói viszont egyenesen szemben álltak Chátám Szófér pozíciójával. Álláspontjának negatív értékelésétől eljutottak személyének kritikáig is. Jost⁸, Graetz⁹, és főleg Isaac Hirsch Weiss¹⁰ elismerték Chátám Szófér szellemi nagyságát, de mégis negatívan ítélték meg tevékenységét; úgy vélték, hogy megfutamodott az aktuális kérdésekkel való küzdelem elől.

Amikor azután a nemzeti kérdés háttérbe szorította Chátám Szófér teóriájának vitatott vallási dimenzióját, lehetőség nyílt arra, hogy munkásságát pozitívabban ítéljék meg, nézőpontjának teljes elfogadása nélkül.¹¹ A nemzeti korszak történészei és írói felfedezték, hogy Chátám Szófér egy erődöt épített az asszimilációs nemzeti önmegtagadással szemben. Ekkor még az is lehetségessé vált, hogy emancipáció-ellenességét se mint a történelem menetével való makacs szembenállást, hanem inkább mint az efféle jövő következményeiről való látomást értékeljék. A nacionalista szerzők egyaránt pozitívan értékelték Chátám Szófér emancipáció-ellenességét, a zsidóság Izrael földjén való letelepedésének pártolását, a héber nyelv védelmét és a héber nyelvű szövegek lefordítása elleni tiltakozását¹².

Természetesen ez a pozitív megítélés a történészek következő generációit éppúgy nem tudja majd kielégíteni, mint tizenkilencedik századi elődek negatív értékelése sem. Chátám Szófér tevékenységét azért kell újraértékelnünk, hogy más történelmi személyiséghez hasonlóan őt is, tettei és tulajdonságai teljességének fényében szemlélhessük.

II.

Szófér Mózes rabbi életének döntő pillanata volt az, amidőn 19 évesen elhagyta szülővárosát, Majna-Frankfurtot, hogy a barátságtalanabb légkörű morva és nyugat-magyarországi városokban telepedjék le¹³. Egész életében tudatosan ápolta kapcsola-

tait a híres frankfurti hitközséggel, leveleit pedig mindvégig úgy írta alá, hogy „az alázatos Mózes, egy Szófér, Frankfurtból”¹⁴. Bizonyos halakhikus fenntartásokkal még a különleges frankfurti emléknapot, a hitközség 1614-es megmentésére emlékező Purim Vincet-et (Adar hó 20) is megtartotta.¹⁵ Mindaz, amit ifjúkorában látott és hallott, később ismét felbukkan írásaiban; a jogi rendelkezésekről, a szokásokról a vallásra és a vallástörvényre vonatkozó határozatokról szóló szövegeiben. Az utalások többsége azonban nem a sajátos frankfurti szokásokra, hanem sokkal inkább a mesteireitől látott és elsajátított dolgokra és tradíciókra vonatkoznak. Több frankfurti és mainzi tanítójáról is, mint tudósokról emlékezett meg (1776–77 között tanult ezekben a városokban)¹⁶. Fiatal évei nevelőit mint „tanítómestereimet” vagy mint „ifjúságom vezetőit” emlegette¹⁷. Pinchas Horowitz (1730–1805) és Nathan Adler (1741–1800) volt az a két kiváló rabbi, akikről ismeretei többsége származott¹⁸. Közismert tény, hogy Chátám Szófér mekkora tisztelettel emlegette e két tudóst, de hogy milyen kapcsolatban is állt velük, az még nem teljesen feltárt.

Pinchas Horowitz rabbi Lengyelországban született és 1771-ben lett Frankfurt város rabbija¹⁹. A hasszid tradíció szerint a mozgalom egyik korai vezetőjének, az 1772-ben meghalt meseritzi Dov Baer rabbinak, a „Maggidnak”²⁰ volt „rég tanítványa”, ám tényleges bizonyíték csupán arról van, hogy a rabbi egy ízben felkereste a Maggidot. Bátyjával, Smelke rabbiival (1726–1778) együtt indultak erre az útra; ezen utazásuk egyben nyugatra való költözésükkel is egybeesett – Smelke Nikolsburgba, Pinchas Frankfurtba költözött.²¹ Teljesen bizonytalanok vagyunk, hogy ez a látogatás milyen benyomásokat keltett. Chátám Szófér tanúsága szerint Pinchas rabbi magánemberként, a nyilvánosságtól távol, a hasszid közösségek által használt Isaac Luria (1534–1572) féle imakönyvből imádkozott²², ám ebből még nem következtethetünk arra, hogy Pinchas rabbi a hasszidizmus eme nagy mesterének tanítványa és követője lett volna. Valóban, írásaiban sem a nagy hasszid tanítók neveit, sem tanításainak nyomait nem lehet felfedezni. Homiletikai interpretációinak stílusa megegyezik a pre-hasszidikus sémával. Gondolati rendszerének központi értéke a Törának eredeti jelentésében való tanulmányozása. „Az Élő Isten ígéje” iránti szellemi elkötelezettség az, aminek révén a devekut, vagyis az Istenhez való ragaszkodás elérhető, és elérendő minden egyes ember számára²³. Ha Pinchas Horowitz rabbinak valamiféle titkos kapcsolatai voltak a hasszidizmussal, akkor ez teljesen elkerülte kiváló tanítványának, Chátám Szóférnek a figyelmét. Valóban, Chátám Szófér ezidőben még lényegében semmit sem tudott a hasszidizmusról, csak életének egy későbbi szakaszában, pozsonyi rabbisága idején került kapcsolatba számos kiváló magyarországi és galíciai hasszid mesterrel. Ám később is inkább hűvösen, sőt, szinte kritikusan vélekedett a hasszidizmusról, nagymartoni tartózkodása idején pedig a hasszidizmussal szembeni nemtetszésének hangot is adott²⁴. A Nathan Adler rabbi halála után mondott dicsőítő beszédében így ír a másik mesteréről: „Adler rabbi megvalósította a hasszidizmus lényegét: a kegyességet és az önmegtartóztatást, de — tette hozzá — Isten ments, hogy mindezt oly módon tegye, mint napjaink hasszidjai”²⁵.

Chátám Szófér rendkívüli talmudi ismereteiért és halakhikus tekintélyéért csodálta Pinchasz Horowitz rabbit. „A diaszpóra minden fiának mestere”²⁶ nevet adta

neki, s ez igen találó név volt a tekintélyes frankfurti hitközség rabbija számára, aki reszponzumokat adott ki mindazoknak, akik halakhikus kérdéseikkel hozzá fordultak. Pinchasz rabbival, ellentétben Adler rabbi, csupán tanítóként működött, néhány követője volt csak, és egyetlen írása sem maradt fenn²⁷. Egyénisége és cselekedetei megismerése érdekében kénytelenek vagyunk a a rajongó vagy ellenséges kortársi beszámolókra támaszkodni. A rajongók közt is a legelső maga Chátám Szófér volt. A másik oldalon egy ellenséges, névtelenül kiadott pamflet: a Ma'aszehta'atium („Az álnok tett”) áll, melyet 1790-ben egy a haszkalához közelálló frankfurti zsidó, egy bizonyos Judah Wetzlar írt²⁸. Azonban ha megvizsgáljuk ezeket a különböző indíttatású beszámolókat, akkor azt kell megállapítanunk, hogy Adler életének fontos eseményeiről szólva nem tartalmazznak lényeges ellentmondásokat.

Wetzlar azt állítja, hogy Nathan Adler rabbi és követői „alapjaiban akarják lerombolni hagyományainkat... új szokásokat akarnak bevezetni... Sőt, ostobaságukban, új vallást hoznának létre, mintha a Tóra kizárólagosan az ő tulajdonuk lenne”.²⁹ A hagyományos liturgiától való eltérésre hozott példái között szerepel többek között, hogy másként számítják ki a szabbat és a többi ünnepek beköszöntésének idejét, hogy szigorúak az étkezési szabályaik, hogy szigorúbban ítélik meg a szülő nők tisztátalanságát és az ároni családok különös tisztaságát. A legszokatlanabb követelésüknek azt tartja, hogy a nők is hadd viseljenek szemlélő rojtot (ciceszt) a ruhájuk szegélyén.³⁰ Wetzlar a változtatások társadalmi következményeit hangsúlyozta, azt, hogy az eltérő liturgiai szokások³¹, a szabbat és a többi ünnep beköszöntének eltérő meghatározása³² és a szigorú étkezési előírások³³ — azaz a rabbinikus judaizmustól való alapvető eltérések — Adlert és követőit elválasztották a hitközség többi tagjától. Wetzlar szerint mindez nem más, mint „a jó szokásainkat megteremtő szent atyáink és bölcseink”³⁴ kigúnyolása, lázadás „a bennünket vezető rabbik ellen”.³⁵

Ezen eltérések többségét számos, egymástól független forrás is bizonyítja. Chátám Szófértől tudjuk, hogy Nathan rabbi a hitközség előtt is az Isaac Luria-féle imakönyvből imádkozott³⁶; két másik kortárstól, Chorin Árontól és Abraham Löwenstammtól azt is tudjuk, hogy szándékosan a héber nyelv szefárd kiejtését használta, ami szintén a hasszid gyakorlatra jellemző.³⁷ Nyilvánvalóan mesterétől származott Chátám Szóférnek az a szokása, hogy az esti istentisztelet során elmondta az „Adjál békességet” kezdetű imát.³⁸ A tisztaság és tisztátalanság szigorú megítéléséről szólva, a hagyomány szerint még Abraham Trier rabbi, Nathan egyik bírálója is úgy vélekedett, hogy ez a szentség iránti mélyszéles aggodalomról árulkodik³⁹. Chátám Szófér saját vallomásaiban is találhatunk arra vonatkozó utalást, hogy Adler rabbi milyen különleges fontosságot tulajdonított a szent napok beköszöntésének meghatározásának: amikor 1784-ben, Chátám Szófér Fürth-ben búcsút vett mesterétől, akkor az istentiszteletekhez egy pontos útmutatót kapott tőle, amely a vallásgyakorlat számos kérdésével foglalkozott, többek között azzal is, hogy hogyan kell pontosan kiszámítani az ünnepek kezdetét.⁴⁰ És végül az is bizonyos, bár Wetzlar erről nem szól, hogy Nathan rabbi naponta elmondta a papi áldást.⁴¹

Mindez nyilvánvalóan bizonyítja, hogy Nathan rabbi olyan vallási szokásokat vezetett be, melyek sok szempontból eltértek városa hagyományaitól. Chátám Szófér

a hasszidizmussal folytatott vitái során később természetesen azt állította, hogy tanítói (köztük Nathan rabbi is) „nem vezettek gyülekezetet”.⁴² Ugyanakkor Adler hasszidizmus, ellentétben Chátám Szófér későbbi felfogásával, nem volt individuális jellegű. Adler rabbi követőinek egy csoportja a Luria-féle liturgia⁴³ esetleges kivételével elfogadta az ő szokásait, maga Chátám Szófér írta egy 1803-ban kelt levelében az egyik tanítványáról szólva: tanítónk és rabbink — igaz emléke legyen áldott — egyetlen jelentős, vagy csekélynek látszó tanítását sem hanyagolta el a kíváncsú magatartásról... Ahogy nevelte eme fiát, ahogy együtt tanultak, az volt a legcsodálatosabb. Természetesen a fiú, eme csodálatos tanításnak megfelelően, rendkívüli pontossággal imádkozott, egy jöttányit sem tért el a szabályoktól.⁴⁴

Tudatosan-e vagy sem, de tény az, hogy Nathan rabbi ténylegesen maga köré gyűjtött egy csoportot, amelyet a hit és a vallástörvények szempontjából olyannyira deviánsnak tekintettek, hogy még a frankfurtinál jóval kevésbé konzervatív hitközség is fellépett volna ellene. A kelet-európai hasszidok eltérő vallási gyakorlatai, melyek ugyancsak közfelháborodást váltottak ki, nem voltak súlyosabb elhajlások, mint Nathan rabbi és követői tevékenységei, dacára annak, hogy mindkét mozgalomnak azonos volt a szociális jelentősége.⁴⁵ 1779-ben Frankfurtban megérett a helyzet a döntésre⁴⁶: Nathan rabbinak megtiltották, hogy továbbra is fenntartsa minyan-ját (imádkozási körét), eltiltották a rabbitevékenységtől és visszavonták azt a jogát, hogy vallástörvény kérdéseiben dönthessen. Tíz évvel később megismételték a kiátkozást.

Sokkal fontosabb megértenünk Nathan rabbinak és követőinek indítékait, mint azokét, akik kimondták felettük az átkot. Sajnos, nem ismerjük pontosan Adler vallási tanításait. Az bizonyos, hogy a kabbala híve volt, s tanítványaival együtt folyamatosan misztikus ragyogás és víziók közepette élt. E küzdelem második fázisában ugyanis az volt az egyik fő vádpont a csoport ellen, hogy vízióikkal, melyekről beszámoltak a hitközség többi tagjának, rémületet keltenek. Persze az is nyilvánvaló, hogy a csoport nem egy tagja hajlott az extremitások felé.

Magát Nathan rabbit kell ezen nyugtalanság elsődleges forrásának tekintenünk, de ugyanakkor fontos, hogy meglássuk benne az eredeti és érzékeny személyiséget, akit nem elégitett ki a szokásos vallásgyakorlás. Mélyreható tanulmányai során a vallásos hit és gyakorlat normáinak meghatározását kereste, s eredményeit kitartóan, kompromisszumot nem ismerve, a fennálló szokásokkal mit sem törődve alkalmazta. Valószínűleg egy speciális kabbalisztikus tant hirdetett, de ennek részleteit nem ismerjük.⁴⁷ Mindenesetre az események háttérében egy karizmatikus személyiség áll, ami a szokásokban megtestesülő értékek elvetésében, de még inkább a tanítványok és a követők hűségében jut kifejezésre.

Ez utóbbi jelenséget példázza Nathan rabbinak és legjelentősebb tanítványának, Chátám Szóférnek a kapcsolata is. Az összes életrajz egybehangzó állítása szerint Szófér Mózes rabbi konfliktusba keveredett az apjával, aki maga is előkelő és tanult férfiú volt, s aki aktívan részt vett fia oktatásában is.⁴⁸ A történet szerint az ifjú egy olyan problémával foglalkozott, melyre a nagyapja által írt KosJésu'ot („Üdvösség pohára”) című munkában bukkant, és homlokegyenest ellenkező megállapításokra jutott, mint elődje. Az egyik elbeszélés szerint ráadásul azt is mondta: „Ősöm téve-

dett”. Apja ezért nyilvánosan rendreutasította – sőt, az egyik forrás szerint pofon is ütötte.⁴⁹ Ebbem a vitában Nathan rabbi a fiú mellé állt⁵⁰, aminek következtében szorosabbá vált a kapcsolat a rabbi és tanítványa között, míg az apa és fia elhidegültek egymástól.

A rabbi és tanítványa közti szoros kapcsolat akkor is fennmaradt, amikor Nathan rabbi az első kiátkozás után a morvaországi Boskowitzban lett rabbi.⁵¹ A korai életrajzi hagyományok szerint a tanítvány csak egy rövid darabon akarta elkísérni mesterét, de az elválás pillanatában olyan szomorúság fogta el, hogy képtelen volt elszakadni tőle. A rabbi pedig, ahelyett, hogy csillapította volna, inkább még bátorította tanítványát. Így aztán Szófér Mózes úgy távozott szülővárosából, hogy istenhozzádot sem mondott az anyjának, fel sem kereste három évvel korábban meghalt apja sírját.⁵² A beszámoló a hűséges tanítványnak mesteréhez való ragaszkodását példázó jelenetet jócskán kiszínezték és felnagyították.⁵³ Tizennyolc évvel később, a mesteréről szóló emlékbeszédében Chátám Szófér így utal erre az eseményre: „Mint mindenki tudja, többszáz paraszangát futottam utána, elhagyva anyám házát, a szülőföldemet”.⁵⁴ Chátám Szófér ekkor már tisztán látta, hogy eme ifjúkori tette nevezetes emberré teszi őt a közvélemény szemében.

III.

Nathan Adler rabbi három évig, 1782-től 1785-ig maradt Boskowitzban. Ez idő alatt Chátám Szófér mestere házában lakott, és vele tartott mindenhová. A híres rabbival való kapcsolatának köszönhetően nagy Tóra-tudósokat és más magasrangú személyeket ismerhetett meg. Még Boskowitz felé menet, megszakították útjukat Prágában, ahol a város főrabbija, Ezekiel Landau (1713–1793) fogadta őket otthonában. Az első találkozót követően Adler és Landau folyamatosan véleményt cseréltek a Tórával kapcsolatos kérdésekről, az ifjú Szófért alkalmazva közvetítőnek.⁵⁵ Boskowitzból távozva Náthán rabbi Bécsbe ment, ahol tanítványa újabb ismeretségeket köthetett a korszak néhány jeles tudósával⁵⁶. Chátám Szófér itt megismerhette a bécsi elit fényűzését és korai szemtanúja lehetett az Arnstein család hagyományellenes magatartásának.⁵⁷

Nathan Adler nem volt sikeres hitközségi rabbi. Valószínűleg megpróbálta az egész hitközségre ráerőszakolni a kóservágásra vonatkozó szigorú szabályait, melyeket addig csak követőinek szűk köre alkalmazott.⁵⁸ Ennek következtében összeütközésbe került a város lakosságával és elhagyta rabbi-hivatalát. 1785 tavaszán tanítványával együtt Bécsbe érkeztek, ahol nem volt kihez fordulniuk.⁵⁹

Végül Nathan Adler visszatért Frankfurtba, Chátám Szófér viszont a morvaországi Prossnitzban telepedett le, ahol feleségül vette a helybéli Sarah Jerwitz-et. Chátám Szófér ezen lépésében két olyan tulajdonsága is megmutatkozott, mely később, egész életében jellemezte. Az első: az a teljességgel személyes vonása, hogy döntéseit kizárólag etikailag mérlegelte, a hasznosság szempontját teljesen figyelmen kívül hagyva. Példának okáért semmi elképzelésünk sincs arról, hogy miért éppen

Sarah Jerwitz–cel akart házasságot kötni. A kortársak szerint ez egyáltalán nem számított jó partinak: a Jerwitz család szegény volt, Sarah pedig idős özvegyasszony.⁶⁰

Ha egyszer Szófér Mózes valamiért rászánta magát erre a házasságra, akkor többé semmi sem tántoríthatta el, még olyan súlyos akadályok sem, mint két mentorának, vagy akár a családjának rosszallása.

Az említett másik tulajdonság a Tóra kultúrájában gyökerezik. Ennek értékrend-szerében az ember elsődleges feladata a Tóra tanulmányozása – akár egyedül, akár társakkal közösen. A Tóra tanulása és az ehhez kapcsolódó tevékenységek kell hogy kitöltsék egy zsidó tudós idejét, és lekössék energiái nagy részét. Minden egyéb tevékenység — kivéve természetesen a vallási előírások betartását, amelyek ideje kimért és megszabott — teljesen esetleges és a minimumra visszazsorított. Egy idő után a szorgalmas és állhatatos talmudista eljuthat a virtuozitásnak arra a fokára, mely erőt nyújt a személyes bajok elviseléséhez. Ha valaki egész életét a szentesített intellektuális tevékenységnek áldozza, lehetősége nyílik rá, hogy minden egyéb szükségletét és problémáját háttérbe szorítsa. Így aztán, amikor Mózes Szófér élete, házassága idején, számtalan problémával volt teli, akkor is minden energiáját a tanulásnak tudta szentelni. Nemcsak egyedül, hanem mindazokkal is, akik hozzá fordultak, szóban vagy írásban, ekkor is szívesen tanulmányozta közösen a Tórát. Még egy olyan, kétségbeesett levelének is, amelyet ebben az időben Abraham Bing rabbinak írt, Frankfurtba, majdnem a felét halakhikus kérdéseknek szentelte. Még a bajok idején sem lett volna illő, hogy egy zsidó tudós levelében ne az elsődleges tevékenységéről számoljon be elsősorban, s ez még inkább így volt a békésebb időszakokban. Így aztán az sem volt igazán magánlevél, amit Chátám Szófér az esküvője után Nathan Adler rabbinak írt: „És az Úr, neve legyen örökre áldott, bölcsessége így rendelte” – foglalta össze röviden a történeteket, majd áttért a talmudi tanulmányaira. A levélben Chátám Szófér felvetett egy talmudi problémát, sőt, továbbmenően azt ajánlotta, hogy ilyen nemű kérdésekben hetente váltsanak egymással levelet (erre valószínűleg sohasem került sor). Mintha Szófér azt mondta volna: „Nem mérlegelhetjük a Teremtő elhatározásait, erre nincs is időnk. Térjünk vissza a munkánkhoz; a mi feladatunk a kutatás és a halakhával kapcsolatos kérdések.”⁶¹

Chátám Szófér az első halakhikus érveléseit még mestere árnyékában, Boskowitzban írta, és ezt a tevékenységét majd Prossnitzban folytatta.⁶² E korszakából fennmaradt írásai, ilyen tárgyú levelezésében a környéken (Semnitzben, Boskowitzban stb.) lakó zsidó tudósokkal való eszmecseréi olvashatóak. Ezeket az éveket arra használta fel, hogy elmélyítse a rabbinikus szövegekben való rendkívüli jártasságát; igyekezett minden adatot tisztázni és választ keresni minden olyan kérdésre, mely felbukkant a tanulmányai során. Mindazonáltal ezidőben még nem ismerte behatóan a teljes anyagot. Egy alkalommal azt mondta, hogy nem ismeri jól a Hosen ha–Mispát–ot (a 16. századi törvénykönyvnek, a Sulhan Aruk–nak azon része, amely polgári és büntető törvényekkel foglalkozik)⁶³, egy másik alkalommal pedig azt írta levelezőtársának: bocsásson meg azért, amit korábban írt, mivel az téves.⁶⁴ Azonban szilárdan hitt abban, hogy képes a kérdések alapos felfogására. Egy alkalommal, amikor valaki vitába szállt azzal, ahogyan a Rambam egyik ellentmondását akarta megoldani, így válaszolt:

igazad van, mivel a nagyok mellé merészelttem állni... De úgy vélem, hogy Isten Tórája nem az égben van, hogy bárki aki akarja magyarázhatja, ezt senki sem tiltja. És ha ez nem a Rambam véleménye lett volna, ha nekem van igazam, akkor ezt már csak a kifejtett érvek miatt el kell fogadnunk, annak ellenére, hogy napjainkban szokássá vált a nagy tekintélyekre való hagyatkozás.⁶⁵

Szófér Mózes rabbi tanítóként helyezkedett el az esküvőjét megelőző hónapokban. Ezt valószínűleg anyagi okok miatt tette: az esküvő előtt siralmas anyagi helyzetbe került. Ezt a munkát a tanév végéig, azaz 1788. Ros ha-Sana-ig folytatta. A következő négy évben, a házassági szerződésnek megfelelően, sógora támogatta. A források nem szólnak arról, hogy gazdag vagy jómódú volt-e ez a rokon, de úgy látszik, hogy a kikötőtnél hosszabb ideig segítette a gyermektelen házaspárt. Bárhogy is volt, úgy rendeltetett, hogy ez a helyzet egyszer véget érjen: Szófér Mózes kénytelen volt rabbiságot vállalni.⁶⁶ Kezdetben, mint sok más társa⁶⁷, valószínűleg ő is szerette volna ezt elkerülni, ám az ő esetében itt a történet újabb fordulatot vesz. Állítólag az is felmerült, hogy inkább szabónak áll, de a kora miatt erre már nem volt módja.⁶⁸ Szófér azonban nem volt az az ember, akit bárki is rákényszeríthetett volna, arra, hogy rabbiságot vállaljon. Amint rádöbrent családjá szűkös anyagi helyzetére — feleségének egyszer még a szombati ruháját is el kellett adnia, hogy bort vehessen a kiddushoz — Chátám Szófér elhatározta, hogy elfogadja az első adódó meghívást.⁶⁹

Rabbi-pályafutását Chátám Szófér 1794-ben, 31 éves korában kezdte meg, a kicsiny dresniti hitközségben. Ő ugyan jó fizetést kapott, de a jesiva semmilyen anyagi támogatásban sem részesült.⁷⁰ Az idők múltával azonban számos tanítvány támogatására vette rá gyülekezetét.⁷¹ Négy évvel később, 1798-ban Nagymartonba, azon bizonyos „hét község” egyikébe került, melyek az Esterházy család védelme alatt állottak. 1806-ig szolgálta ezt a hitközséget, ekkor választották meg pozsonyi rabbinak. Így az 1794–1806 közötti időszakot élete egy átmeneti periódusának tekinthetjük. Ezekben az években számtalan meghívást kapott különböző rabbi-állásokba. Az egyik ilyen ajánlatot Prossnitzből kapta, abból a városból, ahol már egyszer élt, más rabbik árnyékában.⁷² A morva és a nyugat-magyarországi városokat, melyek Szófér Mózes rabbi iránt érdeklődtek, egyfajta egységes vallási és kulturális identitás jellemezte.⁷³ Az első halakhikus problémával foglalkozó kérdés is erről a területről érkezett hozzá, 1796-ban. Érdemes azt is megjegyezni, hogy, ezidőben a tanítványai többsége is a környező hitközségekből származtak, noha a tanulók egyébként gyakran vándoroltak távoli jesivákba. Ezen tények arra engednek következtetni, hogy a nyugat-magyarországi és morva zsidó közösségek rendkívüli egyéniségnek kezdték tekinteni Szófér Mózes rabbit. A kérdés mostmár csak az, hogy mi volt ennek az oka?

IV.

Egy dolog bizonyos: Chátám Szófér nem mint egy nyilvános küzdelmet szító partizánvezér szerzett magának támogatókat. Már jóval korábban megkezdődött a tradicionális zsidó közösségek bomlása, ami az újítók és a konzervatívok közti ellentétek hátterében állt. Az első nyilvános vita éppen akkor robbant ki, amikor Szófér

Mózes elhagyta Frankfurtot, és az is bizonyos, hogy hallotta Pinchas Horowitz rabbi prédikációját, melyben Mózes Mendessohn Tóra-fordítása ellen tiltakozott.⁷⁴ A Berlinhez, Boroszlóhoz vagy Frankfurthoz hasonló nagyfontosságú városok eseményeiről kétségtelenül hallottak még Prossnitzban, Dresnitzben vagy Nagymartonban is; a prágai és főleg a bécsi eseményekről, a gyakori érintkezésnek köszönhetően, ugyan-csak tudtak e városok polgárai. Egy 1790-ben⁷⁵, még Prossnitzban írt elégiájában Szófér Mózes arról ír, hogy „aggódik amiatt, hogy az iskolások elhanyagolják a zsidó tanulmányokat, mivel ”ezek a drága, lelkes és éleseszű gyermekek inkább az idegen nyelveket beszélik”. Valószínűleg ez annyit tesz, hogy azok a tanulók, akik képesek lettek volna a Tórát a szent nyelven tanulmányozni, azok is inkább a fordításokat forgatták, avagy világi tanulmányokat folytattak. „Az a veszély fenyeget, hogy a Tóra el fog tűnni a tantermekből” – folytatja Chátám Szófér.⁷⁶ Azt nem tudjuk biztosan, hogy volt-e valami konkrét oka ennek az aggodalomnak. Lehet, hogy az elégia megírásához egyszerűen az szolgálatott alkalmat, hogy a 18. század végén a dunai monarchia területének zsidó közösségeiben — így Prossnitzban⁷⁷, Nagymartonban⁷⁸ és Pozsonyban⁷⁹ is — állami támogatással iskolákat hoztak létre. Ezen iskoláknak voltak bizonyos saját polgári tantárgyaik, de egyébként nem avatkoztak bele a hagyományos tananyagba. Így a legjámborabb zsidók is jól megfértek ezekkel az intézményekkel, nyilvánosan Chátám Szófér sem támadta ezeket.

A kor problémáit jól tükrözik Chátám Szófér Dresnitzben és Nagymartonban tartott szentbeszédei. Így például a zsidó fiúk besorozása nagy aggodalommal töltötte el⁸⁰, vitába szállt a hitközség azon tagjaival, akik a sorozást olyan pozitív fejleménynek tekintették, melynek révén „az ocsú kihull a búza közül”⁸¹, (mivel a hadseregbe a társadalom legalsóbb rétegeit sorozták be). A maszkilimokkal, akik politikai meggondolásokból szorgalmazták a zsidó ifjak katonai szolgálatát, nem is számolt.⁸² Feddő szavakkal illette a hitközség tagjainak gyarlóságait is, hogy tudniillik szűkmarkúan támogatják a szegény gyermekeket és a Tóra-tanulókat⁸³, hogy kártyáznak⁸⁴, színházat, sőt cirkuszt látogatnak⁸⁵, hogy nem elég gondosan tartják be a szombat előírásait⁸⁶, hogy a szegények kárára méltánytalanul vannak elosztva az adóterhek⁸⁷ stb. Szófér a társadalomban terjedőben eretnecség miatt⁸⁸ kesergett, és azon bántódott, hogy a kormány egyre támogatja az eretnek maszkilimokat.⁸⁹ Mindez azonban a nagyvilág eseményeinek volt az általános kritikája, Chátám Szófér a saját környezetében nemigen találkozott ilyesfajta „elhajlásokkal”. Az említett hitközségekben legfeljebb a közösségi előljárókkal⁹⁰ és a temetkezési társulattal⁹¹ harcolt, akik visszaéltek a helyzetükkel, egyaránt kihasználván a hitközség szegényeit és a védtelen idegeneket.

Úgy tűnik, hogy a hitközség és vezetői éberségének inkább a régi bűnök, mint az újfajta elhajlások voltak a célpontjai. A „régibűnök” egyike volt a szabbateánus eretnecség is, amire Chátám Szófér, a jelek szerint, igen érzékenyen reagált. Az egyik beszámoló szerint még Prossnitzben találkozott valakivel, aki Jákob Emden rabbi egyik könyvét szidalmazta, amiből egyből megértette, hogy ez az ember a szabbateánus szektával áll kapcsolatban⁹². Máskor az éjféli imádság recitálásakor ismert fel egy szabbateánust, aki semmi jelét sem mutatta a Templom elpusztítása feletti bánatnak.⁹³ A szájhagyományt Chátám Szófér saját vallomása is megerősíti. 1801-ben (ekkor

Nagymartonban tartózkodott) az egyik reszponzumában azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy vajon a hitközségnek ki kell-e közösjene és el kell-e üznie azt a személyt, aki arra rászolgált, ha annak következtében az illető talán ki fog térni. Chátám Szófér Mózes Isserles rabbi álláspontjára helyezkedett, mely szerint a büntetést végre kell hajtani, kivéve, ha az exkommunikáció eltávolítaná a zsidó közösségből „a megbüntetett kicsiny gyermekeit... akik semmilyen bünt sem követtek el”. Azonban az olyan eretneknek számára, akik gyermekeiket is eretneknek nevelik, nincs semmiféle bocsánat, még a gyermekeik számára sem. Úgy kell őket tekinteni, mint akik meghaltak Izrael számára. Chátám Szófér mindebből egy gyakorlati törvényt fogalmazott meg: „ezért azon átkozott szekta, amelynek a tagjai Sabbatai Zví — felejtődne el a neve — hívei, amennyiben, Isten ments, nem térnének vissza a helyes útra, zaklattassanak fiaikkal és leányaikkal egyetemben, mivel mindnyájan átkozottak Isten előtt, s mert szívük mélyéig hatolt az eretnekség. A világnak minden bálványimádata része szégyenteli hitüknek, ezért jobb, ha mind őket, mind a gyermekieket elválasztjuk a zsidó közösségtől, hadd oldódjanak fel a nem-zsidók között. Ha ez így lesz, az nagy-nagy érdemnek számíthat.⁹⁴

A reszponzumból nem derül ki, hogy ezen írás egy aktuális esetre való válasz lett volna. Lehet, hogy Chátám Szófér megjegyzéséhez egy, az előző évben Prágában lezajlott vita szolgáltatott alkalmat, melyről Elazar Fleckeles rabbi számolt be könyvében.⁹⁵ Annyi mindenesetre világos, hogy Chátám Szófér úgy látta: a szabbateánusok folyamatosan családokat alapítanak és hitűket átadják gyermekeiknek.

Ha elfogadjuk, hogy Chátám Szófér ítélete egy aktuális esetre adott válasz volt, akkor sem tekinthetjük ezt többnek izolált epizódnál, mivel ezen a vidéken nem folyt küzdelem a szabbateánusokkal, mint ahogy arról sincs feljegyzés, hogy jelentős vita lett volna a maszkilimok alapvető tanaival. Az idő még nem érett meg Chátám Szófér egyéniségének teljes kibontakozására.

Tanítványai, és mindazok, akik hozzá fordultak halakhikus kérdéseikkel, bizonyára tisztában voltak kiváló tudásával. Szófér Mózes rabbi kiapadhatatlanul tanulmányozta a problémákat és ezek megoldását; felfigyelt a hasonlóságokra és az ellentétekre.⁹⁶ Előszeretettel alkalmazta a pilpul módszerét, melynek az a lényege, hogy az összeegyeztethetetlennek látszó fogalmakat és tárgyakat kapcsolja össze. Chátám Szófér általában persze igyekezett a kérdéseket a forrásokat szószerinti jelentésüknek megfelelően megérteni — már amennyiben ilyesmiről egyáltalán szó lehet — azon módszerrel kapcsolatban, mely a tradíciókon alapul. Ezen metodika természetesen kizárja azt a fajta kritikus vizsgálódást, melynek alapja a szavak pontos jelentésének vizsgálata, úgy, ahogyan az értette, aki mondta. (Pontosabban, felismerték, hogy ezen módszernek is szüksége van valamiféle egzaktságra, ám ennek érvényességét előfeltevésekkel szorították meg.⁹⁷) Chátám Szófér módszere elég rugalmas volt ahhoz, hogy a nézeteinek megfelelő konklúzióra jusson. A hagyományos tudományosság mértékével mérve, Szófér Mózes rabbi a tradicionális szövegek direkt magyarázója volt. Nem szerkesztett körülményes, kazuisztikus szövegmagyarázatokat, ami pedig igen elterjedt volt ezen a vidéken a 18. századi szerzőknél és ezek 19. század eleji utódainál.⁹⁸ Különösen reszponzumaiban látható, hogy Chátám Szófér a vitatott kérdésekkel köz-

vetlenül kapcsolatos fő tételek tisztázására szorítkozott. Elvárásai közé tartozott az is, hogy a döntéseknek függetleneknek kell lenniük, és sohasem próbált kibújni döntéseinek felelőssége alól. Ezen tulajdonsága később nagy tekintélyt szerzett a számára a rabbinikus világban, sőt az is bizonyos, hogy a helyi lakosság, ha homályosan is, de érzékelte kiváló képességeit. Azonban a nagy tudás és a zsidó törvényekkel összhangban álló megfelelő ítélőképesség abban az időben nem számított oly ritka tulajdonságnak, mely bárkinek is kivételes dicsőséget biztosított volna.

Kiemelkedő tudása mellett Szófér Mózes rabbinak azonban volt még egy vonása, amely egyszerű, ám igen jelentős tettekben nyilvánult meg. Ezt példázza, hogy miután elvben elfogadta a nagymartoni rabbiságot, egy másik meghívást is kapott, a jóval nagyobb jelentőségű prossnizti hitközségtől. A prossniztiakhoz írt levelében magyarázattal szolgál arra, hogy miért nem változtathatja meg a döntését, és miért nem megy inkább őhozzájuk: már megküldtem válaszat a nagymartoni szent gyülekezetnek, melyben azt írtam, hogy megyek hozzájuk. Isten mentsen, hogy becsapjam őket; ezért nem fogom a bocsánatukat kérni és kifogásokat keresni, ahogy ez sokszor történik az ilyen esetekben. Ha én most meggondolnám magam, nem mondanák-e zavarodottságukban a nagymartoniak, hogy "Minden ember álnok, és ez a Mózes nevű ember, akit rabbinak hívtunk, pedig csaló". És lenne kiábrándultság, harag és ég óvjon Isten szent nevének gyalázása. Egy olyan helyen pedig, ahol Isten nevét gyalázzák, ott a rabbi tiszteletre nem számíthat.⁹⁹

Ezek a sorok azokra a tradicionális értékekre utalnak, melyeknek értelmében az adott szó kötelez. Chátám Szófér tudatában volt annak, hogy kibújhatna a kötelesség alól, ám ő mégis inkább a szigorúbb, etikai parancsnak tett eleget.

Egy más esetben azonban Chátám Szófér mégis visszavonta a szavát, noha ekkor sem a saját érdekeit tartotta szem előtt. Négy évnyi nagymartoni szolgálat után a légkör egyre fojtogatóbbá vált Szófér és tanítványai számára, ezért úgy döntött, hogy elfogadja a felajánlott vágújhelyi rabbiságot.¹⁰⁰ Éppen a búcsúbeszédét tartotta¹⁰¹, amikor tűz ütött ki a városban, s leégett a zsidónegyed. Lelkiismerete nem engedte, hogy elhagyja a bajbajutott hitközséget. A vágújhelyieket arra kérte, hogy mentsék fel ígérete alól, és Nagymartonban maradt. Aktívan részt vett a helyreállítási munkákban, részben külső forrásokból adományokat gyűjtött, részben pedig segített rendet teremteni a katasztrófa okozta káoszban.¹⁰² Minden forrás arról tanúskodik, hogy Chátám Szófér az inség óráiban milyen különlegesen volt képes összekötni a gyakorlati és a spirituális segítséget.

V.

A nagymartoni rabbi nagy tudása, példaadó becsületessége és gyakorlati tehetsége bizonyos mértékig magyarázza azt a benyomást, amelyet a környék hitközségeire gyakorolt. Azonban hogy meg tudjuk magyarázni a tanítványaira és követőire tett hatásának mélységét, meg kell értenünk vallásos személyiségét. Mesteréhez, Nathan Adler rabbihoz hasonlóan, ő is túlépett a vallási előírások rutinszerű betartásán, kialakítva a vallási szabályok személyes felfogását: ahogy mondani szoktam volt, mindaz a teljes halakha, amit a Sulhan Áruk tartalmaz, Izrael minden tagjának egyaránt

adott, senki sincs ebből kirekesztve. Aki azonban csak a Törát teszi magáévá, az igazán még a Törát sem birtokolja, mivel cselekedetei generációról generációra öröklődő külsőségekké és megszokásokká válnak. Ezért, aki a Teremtő kegyelmére törekszik, minden tetteiben felismerhető mindabban, amit a mennyek kedvéért gyakorol, és mindabban, amit szívében elvállal. Ebben viszont nincs két olyan ember, aki ezt hasonlóan tenné, hiszen nincs két olyan személy, aki egyformán szeretné az Istent. Ezért nevezik Izraelt az „etiópok gyermekeinek”, ami annyit tesz, hogy kívülről mindnyájan különbözünk, ám lényegben mindenki Izráelben egyesül.¹⁰³

A lényeg tehát az, hogy minden embernek, a tradíciók és az előírások megtartása mellett, a maga módján kell kifejezést adnia tudatos vallásosságának.

Chátám Szófér az általa meghatározott mindkét aspektus alapján eleget tett a felállított elveknek. A vallási élet azon (nem csekély számú) pontjain, amelyeket a zsidó jog nem szabályozott véglegesen, elhagyva mások tanításait és példáját, saját ítéletei és meggondolásai szerint cselekedett. Tanítványai egy könyvben közreadták a „Chátám Szófér szokásai”-nak teljes gyűjteményét, melyben kimerítően ismertetik hétköznapi és ünnepi napirendjét, kezdve az istentisztelettel, befejezve az étkezési szokásainak ismertetésével.¹⁰⁴ Nem mindig tisztázhatók egy-egy szokásának¹⁰⁵ indítékai, de biztos, hogy ezeknek a háttérben is vallásos és a törvényekre vonatkozó meggondolások álltak, azaz ezek a szokások is abba a kategóriába tartoztak, melyeket „a mennyek kedvéért gyakorolunk”.

Eredetisége, mellyel ezen szokásokat megteremtette, megóvta Chátám Szófért attól, hogy cselekedetei megszokásokká váljanak, s igen fontos volt számára, hogy az egyén vallásossága tudatos legyen. Alapvetőnek tartotta, hogy átélt szándékok álljanak a vallásos tettek mögött¹⁰⁶. Ha figyelembe vesszük, hogy Chátám Szófér milyen szigorú önkontrollt valósított meg, akkor nem nehéz elképzelni, hogy a tudatos vallásosságnak milyen különleges szintjét sikerült elérnie. A tudatos vallásosságról való elképzelése — ennek tiszta jelentésében — azonban nem gyökerezett a Kabbalában.¹⁰⁷ Vitathatatlan tény, hogy Chátám Szófér meglehetősen alapoossággal ismerte a misztikus tudományokat.¹⁰⁸ Bár nem is egyszer bizonygatta a Kabbalában jártasnak tartott ismerőseinek, hogy nem foglalkozik kabbalista gyakorlattal¹⁰⁹, de gyakran arra is utalt, hogy mennyire foglalkoztatja a titkos Tóra¹¹⁰. Mindebből ugyan nem lehet arra következtetni, hogy bármilyen kabbalisztikus gyakorlatot folytatott volna, az viszont bizonyos, hogy elvben elfogadta a Kabbala tételeit, s úgy vélte, hogy az egy lehetséges, sőt szükséges eszköz a vallásos parancsolatok rejtett értelmének megértéséhez. Ha nem is tanította, hogy egy speciális szándéknak (kavanah) kell jelen lennie a parancsolatok teljesítésekor — amint ezt a kabbalisztikus teória állítja —, de mindenesetre elfogadta a parancsok teljesítése és ezek rejtett dimenziói közti kapcsolat tényét, ami a kabbalista doktrína alapszabályának számít.¹¹¹

Chátám Szófér vonzalma a miszticizmushoz természetesen nem csupán teoretikus jellegű érdeklődés volt. Jellemző rá az olyan tapasztalatok és élmények iránti nyitottság, melyek eredete meghaladta a mindennapi tapasztalatokat és racionális számításokat. Ő maga és közvetlen környezete egyaránt beszámoltak alkalmankénti álmaidról és látomásairól¹¹², melyeket komolyan vett és igen fontosnak tartott. Még

éber látomásait is a jövőre való utalásoknak tekintette, álmait pedig megpróbálta úgy értelmezni, hogy megragadhasa a belőlük leszűrhető jelentést vagy tanítást. „Figyelő embernek”¹¹³ nevezte magát, utalva ezzel a Gemára szavaira, mely szerint „a démonokra figyelő ember, megszenved, ha nem törődik velük, míg a nem-figyelő ember ezt elhanyagolhatja”, azaz vannak, akik figyelmen kívül hagyhatják ezen jelenségeket, de neki pontosan tudomást kell vennie róluk. Kétségtelen, hogy az érzékek feletti világ iránti nyitottsága Nathan Adler rabbi köréhez való tartozásából ered. Ezen kör tagjai természetesen vonzódtak ezekhez a jelenségekhez, amiért igen sok támadás is érte őket. Bár Szófér Mózes igen fiatalon elhagyta ezt a csoportot, e vonzalma megmaradt, miként több más társának is, akik közel kerültek az Adlert övező feszültségeli, misztikus atmoszférához.

Ahogy Chátám Szófér hitt abban, hogy az érzékek feletti világ közvetíti a jeleit a mi világunkhoz, ugyanúgy azt is feltételezte, hogy az ember befolyásolhatja a felső szférákat. Ezért kialakított egy különleges gyakorlatot, melynek alapja a magasztos, a fensőbb akaratnak való engedelmesség volt: azaz hogy amit az Isten, az Ő bölcsességében elhatározott, azt csendben el kell tűrni. Fennmaradt egy levél, amelyben Chátám Szófér teljes részletességgel beszámol álláspontjáról.¹¹⁴ Egy apa, akinek kicsiny gyermekei meghaltak, küldeni akart valakit maga helyett Nathan Adler rabbi sírjához, hogy imádkozzon helyette. Chátám Szófér ezt egy kötelező fogadalomnak tekintette, s ezért segíteni akarta ennek kivitelét. Néhány Adler-tanítványnak (ez 1818-ban történt), pénzadományt küldött az apa nevében, továbbá arra vonatkozó tanácsokat, hogy hogyan viselkedjenek a sírnál. Együttal azonban azt is kifejtette, hogy az ilyen cselekedetek milyen távol állnak Nathan Adler rabbi szellemétől, sőt, hozzátette még azt is, hogy a maga véleménye ugyancsak teljesen eltér attól, mint látni való, a mester és az ő viselkedése is más hasonló helyzetekben.

Adlernek csupán egy fia és egy leánya született, s a leány, akit „éppúgy szeretett, mint feleségét”, 12 éves korában, amikor az apja Boskowitzban volt, meghalt. Chátám Szóférre igen nagy hatást gyakorolt rabbija viselkedése, aki „olyan bámulatos örömmel vette tudomásul az isteni ítélet igazságosságát, mint amilyet még a Tóraadás örömeinek (szimhál tora napja) sem tapasztaltam nála”. Csak amikor a gyász hét szombatján a haftórát kezdte mondani, akkor „hullajtott egy csepp könnyet. A könnycseppet letörölte a kezével és azonnal visszatért a korábbi viselkedéséhez. A szomorúságnak ismét eltűnt minden jele, még a leány nevét sem említette többé”. Nathan rabbi felesége nem szült több gyermeket, „nem mintha a rabbi szándékosan törekedett volna erre, hanem, azt hiszem, az asszonynak már megszűnt a menstruációja. Nem követelte az égtől a rabbi, hogy változtasson a természetén, tartott attól, hogy Isten ments, a felesége halálát okozhatja”. Eddig a pontig Chátám Szófér mestere cselekedeteit írta le. A vallomás folytatása azonban egy önéletrajzi adalékkal is szolgál. „S ezen fentebb leírt okok miatt, magam sem kértem soha Őt, áldott legyen igaz emléke, hogy imádkozzon az első feleségem javára, legyen áldott az ő emléke is. Aki nem erőszakolja az időt, azt az idő sem erőszakolja, sok kegyelem és üdvössége lehet Isten előtt, legyen áldott az Ő neve.”¹¹⁵ Mindezt Chátám Szófér hat évvel az első felesége halála után írta; ekkor második feleségétől már egy fia és egy vagy két leánya született.

Chátám Szófér személyiségének és vallásos tapasztalatainak alapját, (mint ezzel maga is tökéletesen tisztában volt), a karizmatikus személyiségű Nathan Adler rabbival való igen hosszas kapcsolata szolgálta. Amikor tudomást szerzett a rabbi haláláról (1800), szabad folyást engedett érzelmeinek, amelyekben a múlt iránti tudatos hála a jelen árvaságával keveredett.¹¹⁶ Úgy vélte, hogy öntudatlanul megérezte mestere távoztát. Így értelmezte azt az álmát, melyben feketébe burkolva látta a Tóra tekercseit, ahogy ez a frankfurti hitközségben a közös böjtnapokon volt szokásban.¹¹⁷ Chátám Szófér egyszer úgy jellemezte a mesterét a nyilvánosság előtt, hogy ő nem csupán a halakha tanítója volt, aki „úgy ült és tanított, mint hajdan a Mindenható szájából Mózes” hanem csodatevő is volt. Amikor a frankfurti zsidónegyedben tűz ütött ki (Chátám Szófér két konkrét alkalmat említ: 1774-ből és a másikat a francia megszállás idejéből: 1795-ből) „imaszijaival, imakendőjébe burkolva még csak fel sem pillantott a tanulmányaiból. Zavartalanul imádkozott, s az Isten keze nemcsak a házát, hanem javait is megóvta a tüztől.”¹¹⁸ A következő soroknak némiképp megint önéletrajzi vonatkozásai vannak: „Nem volt részem abban a kiváltságban, hogy jelen lehessen a hálalos ágyánál, így nem hatott át szelleme, mint ahogy Elizeust, akinek Illés azt mondta: ”Ha majd látod, mint ragadtatom el, osztályrészüd jut neked [2Kir 2.10]...”¹¹⁹

Az Illés és Elizeus kapcsolatára tett utalás igen tanulságos. Bár Adler és Szófér esetében ez a szellemi áthatás nem valósult meg, mert hiányzott a jelenléte, ám Chátám Szófér ezt nem tekintette egy abszolút feltételnek. Egy másik alkalommal, magának Nathan rabbinak egyik beszédét idézte, melynek az volt a lényege, hogy a tanítvány nem juthat el a legmagasabb szintre, míg mestere életben van.¹²⁰ Chátám Szófér valóban úgy érezte, hogy mestere szelleméből valamennyi átháramlott reá, amit mi talán úgy mondanánk, hogy ő is elérte mestere karizmatikus képességeit. E karizmatikus tulajdonságait részben elrejtette, részben pedig más vonásaival elegyítve, éppen ennek révén, sokkal nagyobb területre volt képes kiterjeszteni, mint mestere.

VI.

1806-ban a pozsonyi hitközség Chátám Szófért választotta rabbinak. Ekkor, 43 évesen, szellemi képességeinek és erkölcsi befolyásának a tetőpontján állott. Harminchárom évig szolgálta a hitközséget, ez volt színtere a történelmileg is jelentős tevékenységének.

A pozsonyi hitközség nagyobb és jelentősebb volt azoknál, ahol Chátám Szófér korábban működött, és ezektől eltérően sem egységes, sem nyugodt nem volt. A Haszkala befolyása, legalábbis a hitközség egy bizonyos rétegében érzékelhető volt, s ezen csoport tagjai igen nyugtalanok voltak az új rabbi érkezése miatt. Ezek egyenesen hozzá fordultak, hogy megmagyarázzák a helyzetüket: itt Pozsonyban, az üzletfeleink többsége nem-zsidó kereskedő, továbbá mindenféle kapcsolataink vannak az állami tisztviselőkkel és a nemességgel. Ebből pedig az következik, hogy sokan kénytelenek vagyunk a keresztények jellegzetes ruháit viselni, sőt, még félünnepeken és az ‘omer számlálás idején is haját vágatni és borotválkozni. Feleségeink és leányaink kendőzik a szemüket és parókát viselnek. Ide-oda járkálnak, van, amelyikük azért, hogy mülassa

az időt, mások így látják el a családjukat. Ezen ügyeink és szokásaink a tanítónk és rabbink szemében bizonyára nem tűnnek a legmegfelelőbbeknek, azonban egy olyan nagy városban, mint Pozsony, ezeken nem lehet változtatni.¹²¹

A levél szerzői még azt is hozzáfűzték, hogy a helyi szokások szerint, a város rabbijának nincs felhatalmazása arra, hogy a hitközség tagjainak mindennapi életét felügyelje. Ehelyett a rabbinak az a dolga, hogy „terjessze a Tórát, hogy a hitközséget etikai utasításaival Isten követésére bírja, és hogy vallási kérdésekben törvénykezzon”.¹²² A vita tárgyát itt nem a rabbi követelése és a hitközség közti elvi szembenállás jelentette, hanem inkább úgy tekinthető mindez, hogy a közösség tagjai előterjesztették igényeiket és ismertették a „kor szellemét”. A hitközség tagjai egyszerűen csak biztosítani akarták maguknak, hogy a jövőben is a saját elképzeléseik szerint élhessék az életüket. A rabbit arra kérték, hogy hunyjon szemet vétkeik felett (már amennyiben ezek egyáltalában vétkek), s ennek fejében erkölcsi és anyagi támogatást ígértek. A hívők ezen csoportja attól tartott, hogy konzervatív ellenfeleik majd az új rabbira kívánnak támaszkodni velük szemben¹²³, s ezért jónak látták őt figyelmeztetni mielőtt elfogadná új posztját.

Szófér Mózes rabbi Pozsonyba menet belekeveredett a konzervatívok és a változások híveinek küzdelmébe, abba a harcba, amely ezen időszak minden nagyobb nyugati hitközségben dúlt. A két csoport közti egyensúly általában politikai, szociális és személyes tényezőkön múltott. Politikai és szociális szempontból a pozsonyi helyzet hasonlított a prágaihoz vagy a nikolsburgihoz, ahol is az újítók kerekedtek felül. A fejlődés azonban Pozsonyban éppen az ellenkező irányba haladt: ez a hitközség lett a konzervatív judaizmus egyik védőbástyája. Az események ezen fordulatát pedig Chátám Szófér erős befolyásának szokták tekinteni. Ifjúságától nyomon követve fejlődését, meg tudjuk állapítani, miben rejtett erőssége. Most azt fogjuk megvizsgálni, hogy milyen érzelmekből táplálkozott ez az erő.

A hitközség azon tagjainak félelme, akik aggódtak, hogy az új rabbi korlátozni kívánja mindennapi tevékenységüket, alaptalannak bizonyult. Chátám Szófér és a hitközség között ilyenfajta feszültségnek semmiféle nyomát nem lehet felfedezni. Egy olyan realista, józan embernek, mint amilyen Chátám Szófér volt, világosan látnia kellett, hogy mekkora különbség van a korábbi kisváros és egy olyan nagyváros hitközsége között, mint Pozsony. Jól kihasználta a Pozsony nyújtotta lehetőségeket a jesivája számára: alig három év elteltével már 150 főre emelkedett a tanítványai száma.¹²⁴ A felnőttoktatás érdekében, személyes gondoskodásának köszönhetően, a tanházakba rabbikat küldött, hogy tanítsák az átlagembereknek, azok saját képességeihez igazodva, Mózes Öt Könyvét Rasi magyarázataival, a Misnát és a vallási törvényeket.¹²⁵ Chátám Szófér sokkal gyakrabban prédikált, mint ahogy ez egy nagyvárosi rabbitól elvárható lett volna.¹²⁶ Nemcsak tanításra és erkölcsi nevelésre használta fel ezeket a nyilvános alkalmakat, hanem arra is, hogy lenyűgöző szónoki képességével megnyerje a hitközségét magának, a kor speciális kérdéseit illetően. Sok évig tartott, míg sikerült meghódítania hívei szívét és elméjét. Az első évben egy asszony bátran a bíróság elé idéztette a rabbit a közte, és a rabbi utasítására vele szemben állást foglaló hitközség vitája kapcsán.¹²⁷ Nem tűntek el Chátám Szófér korábbi ellenfelei sem, sőt a kritikákat

sem mindig tudta megcáfolni még a közvélemény szemében sem. Pozsonyi tartózkodásának harmadik évében súlyos veszélybe került a hitközség: kiújult az Ausztria és a napoleoni Franciaország közti háború, és 1809 nyarán a támadók elérték a város kapuját. A franciák ostrom alatt tartották a várost, szakadatlanul bombázták, és háromhavi ostrom után el is foglalták.¹²⁸ A város súlyos károkat szenvedett, zűrzavarba és kétségbeesésbe sülyedt a megszállt város polgársága, zsidók és nem-zsidók egyaránt. Sokan a környező városokba menekültek, hogy csak a veszély és a bajok elmúltával térjenek vissza Pozsonyba. Chátám Szófér életében ezen események igen súlyos személyes krízist okoztak. Saját beszámolója szerint már ősz óta érezte a közelgő veszélyt, ezt sugallták álmai és látomásai.¹²⁹ Amikor a háború végül elérte városát, neki is határozni kellett, hogy marad-e, vagy elmenekül. A racionális és etikai érvek — annak mérlegelése, hogy magára hagyhatja-e a hitközségét a bajok idején — versenyre keltek a nem-racionális tényezőkkel, melyeket nem volt módja feltárni senkinek. Végül elhagyta a várost, de csak azért, hogy a hadjárat közepén visszatérjen, nem a saját otthonába, hanem egy biztonságosabb házba költözvén át. Viselkedésével nem kerülhette el a hitközség tagjainak általános kritikáját, és különösen nem azokét, akik rabbijuk cselekedetében a logikát hiányolták.¹³⁰ Maga is érezte, hogy ellentétes döntéseivel nem felelt meg hívei jogos elvárásainak: „állandóan ide-oda ingadozom, mint a szélfúttá ágak az erdőben. És csak a szívem ismeri a lelkem keserűségét” — írta.¹³¹ Ebben a helyzetben egyértelműen az irracionális elemek voltak a döntő tényezők, melyeknek Chátám Szófér kénytelen-kelletlen engedelmeskedett.

Mindazonáltal tudjuk róla, hogy az ostrom alatt a „lélek megváltása” nevezetű szertartást végezte, azaz engesztelőáldozatot mutatott be a közösség tagjaiért, és vigaszt kívánt nyújtani hitközségének azzal, hogy követeket küldött az igazak sírjához.¹³² Ez egy félig-meddig mágikus szertartás volt, melyet a legtöbb hitközség minden bizonnyal elvárt a rabbijától. Úgy vélték, hogy a rabbijuk és a tóra az ami megmentheti őket. Az ostrom alatti szentbeszédében Chátám Szófér csak habozva fogadta el a közösség védelmezőjének szerepét¹³³, ám vonakodását csak a szerénysége diktálta. A valóságban örömmel vállalta azt a különleges szerepet, hogy befolyásolhatja a hitközsége sorsát: „így aztán mindent megtettem, amit egy ilyen magamfajta egyszerű ember csak tehetett”.¹³⁴ Igen sokan adóztak elismeréssel cselekedeteinek, annak ellenére, hogy ezek vitathatatlanul ellentmondásosak voltak. Számos álma, látomása, és ezek értelmezései közismertek voltak, ezeknek köszönhető, joggal, a „titkok tudója” címet.¹³⁵ Még azok számára is nyújtott valamit, akik csak annak adtak hitelt, amit a saját szemükkel láthattak. A rabbi a megpróbáltatások napjaiban sem mulasztotta el napi imádságait és a tanulást. Egész nyáron, az ostrom alatt sem múlhatott el egyetlen nap sem anélkül, hogy néhány tanítványával ne tanult volna.¹³⁶ Ez volt az a közösségért végzett munka, amelyet kitűzött magának, s remélte, hogy elsősorban ennek alapján fogják megítélni ezen a világon és a túlvilágon egyaránt.¹³⁷

VII.

Chátám Szófér életének következő éveiről azt lehet elmondani, hogy megerősítette a pozícióját a városában és hogy ismertté vált mind Magyarországon, mind az ország határain kívül.¹³⁸ Ettől kezdve Magyarország minden részéből fordultak hozzá jogi problémákkal, és 1810-ben Németországból is megkeresték. Ennek az volt a célja, hogy rávegyék Chátám Szófért, hogy csatlakozzék más ismert rabbikhoz, akik elítélték a vesztfáliai konzisztórium rabbitanácsát, mely elnézően ítélte meg azt, hogy egyes helyeken felfüggesztették az askenázi közösségekben szigorúan vett azon szokást, mely szerint húsvét idején tilos a hüvelyesek fogyasztása.¹³⁹ Chátám Szófér nem tett eleget a kérésnek, nem tiltakozott a tanács tevékenysége ellen és nem mondott ki átkot az elkövetők felett, mivel ezt „veszélyesnek” tartotta.¹⁴⁰ Úgy tűnik, óvakodott attól, hogy vitába keveredjen egy másik ország fennhatósága alatt álló intézménnyel, különösen egy olyanéval, amely ebben az időben jó viszonyban volt az osztrák birodalommal. A kérdésre válaszolva azonban megfogalmazott egy elvi álláspontot, melyben azt a tendenciát bírálta, mely kiváltotta az említett szokás visszavonását.

A hüvelyesek evésének húsvéti tilalma nem a Talmudból származik. Ez is azon korlátozások egyike, melyek az askenázi közösségekben a 13. századot megelőzően terjedtek el.¹⁴¹ Sanyarú időkben — például aszályos években — általában feloldották ezt a tilalmat.¹⁴² A vesztfáliai rabbik arra hivatkoztak, hogy a háborús évek következtében vált szükségessé feloldani a korlátozást, mivel ezekben a nyomorúságos időkben a zsidó katonáknak nehézségeket jelent a húsvéti kóser ételek beszerzése.¹⁴³ Eddig a pontig a tilalom feloldása mellett megalapozottan érveltek, azonban a konzisztórium döntéséről szóló nyilvános proklamációban a halakhikus szempontok reformista érvekkel keveredtek. A proklamációt a konzisztórium feje, Israel Jacobson írta alá s tőle származott a reformirányultság is. Ez volt az, ami az első ránézésre vitathatatlan rendelkezéssel szembeni tiltakozást kiváltotta.¹⁴⁴

A hagyományrózó rabbik mindenesetre megrémültek a történetektől. A konzisztóriumot a legkülönbözőbb oldalakról támadások érték, a glogauai Glogow Abraham rabbi vezette szélsőséges rabbik arra törekedtek, hogy híres halakha szakértők egységesen lépjenek fel annak érdekében, hogy vonják vissza dekrétumot.¹⁴⁵ Ehhez akarták megnyerni Chátám Szófér támogatását. Chátám Szófér nem kapta kézhez a konzisztórium proklamációját, de tisztában volt azzal, hogy mire alapozták ezt az engedélyt, és elismerte, hogy akik kiadták, azok a hagyományoknak megfelelően döntöttek.¹⁴⁶

Ezzel az „elismeréssel” felmentette magát azalól, hogy nyilvánosan kelljen lépnie az engedély kiadói ellen, noha ő maga közel sem értett egyet a rendelettel. Olyannyira nem, hogy egészen más érvekre hivatkozva, ő megerősítette a hüvelyesekre vonatkozó tilalmat, és ezt a szokást gezerának, azaz rendeletnek nyilvánította, melyet — állítása szerint — a risonim (a kora középkori bölcs rabbik) egyike adott ki, Isten szándékának megfelelően. („És az Úr akarta ezt, amikor azt mondta: »Állítsatok öröket az órség mellé«”). Chátám Szófér az askenázi közösségeket egyetlen nagy hitközségként határozta meg, mely elfogadta a fenti rendeletet s ezáltal ez egyfajta

örökös fogadalommá lett, amelyet többé sem egy bölcs, sem bölcsek egész csoportja nem vonhat vissza.¹⁴⁷ Ha összehasonlítjuk Chátám Szófér reszponzumát a többi rabbiéval, megállapíthatjuk, hogy ő a halakhikus problémát egy nyilvános kérdéssé alakította át, aminek segítségével a tradíció építményét védelmezhetette minden támadással szemben.¹⁴⁸ Ez reszponzumának érveléséből is kiderül, de még inkább abból az eljárásból, ahogy az ilyesfajta kérdéseket a hitközsége elé tárta. Reszponzumát Adar I. hó 21-én írta és egyúttal közölte hitközségével azon szándékát, hogy erről a kérdésről kíván a Pészahot megelőző Nagy Szombaton beszélni. Ebben a szentbeszédében kifejtette azon nézetét, hogy: „Az Örökkévaló, áldott legyen a neve, minden nemzedékben feljogosította a bölcseket, hogy újabb szokásokat vezessenek be Izrael népe közt. Ha valóban bölcsek alkották ezen szokásokat, csakis attól a tiszta szándéktól vezérelve, hogy kerítést emeljenek a törvények köré, és miután ezen szokások gyökeret eresztettek, akkor senkinek sincs joga megváltoztatni őket. Így hát egyáltalán nincs mód ezen szokások eltörlésére”.¹⁴⁹ Chátám Szófér egyetlen szerves, élő egységnek tekintette a korábbi és későbbi generációkat („mivel a fiú része az apjának, akiből ered”¹⁵⁰). Ez volt az alapja annak a halakhikus megállapításnak, mely szerint a fiúnak kevésbé áll hatalmában, megszüntetni egy fogadalmat, mint az atyának, aki a fogadalmat megtette. Itt kiváló alkalom nyílik arra, hogy kialakulásában figyeljünk meg egy olyan konzervatív gondolatrendszert, mely képes a közvélemény meggyőzésére.

Nyilvánvaló, hogy ezidőben Chátám Szófér már belekezdett egy a hagyomány szentesítését célul kitűző általános teória kidolgozásába, amelynek lényegében az, hogy megszüntesse a Tóra abszolút érvényű törvényei és a rabbik által bevezetett szokások közti különbségeket. Szerinte a tradíciók összességét kell betartani, a maguk teljességében. Chátám Szófér ugyan képtelen volt arra, hogy ezen szokásokat mind betartassa a hitközségével, az viszont módjában állt, hogy arra tanítsa őket: a judaizmus lényegét sértik, ha megszegik ezen szokásokat. Ezen elvek kihirdetésével magához láncolta azokat, akik a konzervativizmushoz álltak közel — azaz hitközségének többségét —, a konzervatívok pedig örömmel látták, hogy a nagy rabbi síkra száll mellettük, érveiket magyarázza és híveket toboroz táborukba. Vezető szerepének köszönhetően Chátám Szófér körül, a hitközségen belül kialakult egy őt támogató csoport, akikre támaszkodva képes volt az újítókkal határozottan szembefordulni.

A félreértések elkerülése végett le kell szögezni azt, hogy Chátám Szófér tevékenységének következtében nem tűntek el a reform hívei Pozsonyból. Éppen ellenkezőleg, ezekben az időkben éppen megerősödtek. Chátám Szófér Pozsonyba érkezésekor az újítók nem látszottak többnek, mint egy olyan csoportnak, melynek élete kissé eltér a tradícióktól. Ugyanez a csoport pár év elteltével már mint az oktatási reform (a konzervatívok és az újítók közti küzdelem egyik kulcskérdése) támogatójaként lépett fel. 1811 telén a reformerek közhírré tették, hogy egy olyan iskolát kívánnak nyitni, mely a felvilágosodás szellemében összeegyezteti a vallási és a világi tudnivalókat. Chátám Szófér igyekezett ezt megakadályozni¹⁵¹, de látván ennek kudarcát, erőteljesebb ellentámadásba lendült az újítókkal szemben. Féktelen eretneknek nevezte őket, akik állandóan ki akarnak bújni a zsidó vallás kötelékéből.¹⁵²

A felvilágosult oktatás elleni tiltakozásával Chátám Szófér annak a harcnak lett a folytatója amelyet olyan nagy rabbik kezdtek, mint a prágai Ezekiel Landau, a lissai David Tevle, és a frankfurti Pinchas Horowitz. E küzdelem kezdetét Naphtali Herz Wessely könyvének, a *Divré Salom Ve-Emet* (A béke és az igazság szavai) című könyvének, és Mózes Mendelssohn Tóra-fordításának megjelenése jelentette.¹⁵³ Chátám Szófér a vitát egy személyes elemmel gazdagította, azzal, hogy szembenállásának alapjául a Tóra hagyományos módszerek és szabályok szerinti tanulásának kétségbevonhatatlan értékét tette.

Chátám Szófér nem tagadta, „külsőleges bölcsesség” (azaz a világi tanulmányok) értékét. Sőt, a tehetséges tanítványok számára szükségesnek és lényegesnek tartotta, hogy hagyományos tanulmányaikat ilyen világi ismeretekkel egészítsék ki, mivel mindez a Tórát szolgálja. Elsősorban a medicina, a matematika és a geometria fontosságát hangsúlyozta, mivel ezek igen fontosak lehetnek bizonyos halakhikus problémák megértéséhez.¹⁵⁴ Viszont határozottan ellenezte a „filozófiabölcsességet”¹⁵⁵, amelyen a judaizmus általános kérdéseinek vizsgálatát és kutatását, alapelveinek racionális meghatározását és az előírások racionális bizonyítását értette. Egy nemzedékkel Chátám Szófér előtt, Mózes Mendelssohn könyvének, a Jerusalelem-nek köszönhető a judaizmusnak ez a „rég-új” megközelítése, Mendelssohnt követték a tanítványai, és általában mindazok, akikre hatott a racionalizmus és főleg a zsidó felvilágosodás. Semmi alapunk nincs feltételezni azt, hogy Chátám Szófér tanulmányozta volna Mendelssohn munkáit, az azonban biztos, hogy jól ismerte a maszkilimok folyóiratait a *Ha-Me’assef*-et, és a *Bikuré ha-Itim*-et.¹⁵⁶ Bárhogy volt is, de Chátám Szófér tisztán érzékelte a „felvilágosult” irányultság mibenlétét és azt, hogy mennyire fenyegeti a tradíció életben maradását. „Népünk elhajlói a Tóra minden egyes parancsát racionálisan meg akarják magyarázni. Ennek következtében egyszer csak el fog tűnni a Tóra, hiszen azt fogják majd mondani, hogy ha a magyarázat elveszti érvényét, akkor a parancsolattal sem történhet más”.¹⁵⁷

Elsősorban attól tartott, hogy a racionális magyarázat egy olyan általános értékrendet fog nyújtani, amely majd kizárja a tradíció abszolút értékét. Ezzel a nézettel állította szembe a saját teóriáját, amelyben egy 13. századi spanyol kabbalista gondolatát támasztotta fel.¹⁵⁸ („Az Isten óvjon meg bennünket attól, hogy azt állítsuk, hogy nincs értelme a parancsolatok mindegyikének, legyenek ezek bármennyire is bonyolultak és nehezen megfejtethők.”¹⁵⁹)

Mert ismeretes, hogy a Szent Tóra teljes egészében Szent Nevekből áll, s mindaz, ami a Tórában titkos és rejtett, az mindörökké szentebb, mint az, ami látható... És mi azért könyörgünk az Úrhoz, hogy a Törája iránt legyen nyitott a szívünk, hogy aszerint élhessünk és láthassunk... És Isten mentsen meg minket attól, hogy homályossá váljék a tekintetünk, s félrevezetve esetleg azt mondjuk, hogy a hitünk lényege a külső ruha, a bibliai szöveg direkt jelentése, nem pedig a benne foglaltatott lényegi jelentés...

Mindazonáltal az elhajlók, a törvényt nem ismerők azt állítják, hogy csupán egyetlen Tóra létezik, és hogy a Szentírás az elsődleges jelentésén túl nem tartalmaz semmi egyébbet.¹⁶⁰

Ez volt tehát az alapja Chátám Szófér Tóra-fordítással szembeni ellenállásának. A fordítás ugyanis lehántja „a drágakő burkát, mindazon utalásokat és titkokat, amelyeket a Tóra tartalmaz, továbbá a belőle származó rabbinikus hagyományokat; s helyette nem ad rá más öltözetet, csupán a filozófikus bölcsesség skarlátruháját”.¹⁶¹ Így egy fordítás a bibliai tanulmányok alapjait ásná alá¹⁶². Chátám Szófér szembenállása a Haszkalá-val, és a Mendelssohn féle Tóra fordítással egy egységes és erőteljes váddá állt össze.

A Tóra fordításának kérdése azóta foglalkoztatta Chátám Szófért, amióta először tiltakozott a maszkilimok¹⁶³ tradícióellenes fellépése ellen; ez jelentette számára a fenyegető veszedelmet. Az elkülönülőket „törvénytelenességgel” vádolta, ám azt ő is kénytelen volt elismerni, hogy a zsidóság polgári státusának változása döntően hozzájárult az ezirányú fejlődéshez.¹⁶⁴ A világi uralkodók éppúgy szeretnék megismerni Izrael Töráját, mint annak idején Ptolemaiosz Philadelphosz, aki elrendelte a Tóra görög nyelvre való fordítását.¹⁶⁵ Chátám Szófér természetesen tudott arról, hogy mi történt a párizsi szanhedrinnel, amelynek tagjait Napoleon arra kényszerítette, hogy válaszoljanak arra a kérdésre: milyen kapcsolat van Izrael vallása és azon idegen népek között, amelyek között a zsidók élnek. David Sinzheim rabbi, akit Chátám Szófér még ifjúkorából ismert, beszámolt neki, arról, hogy mi történt, és arról, hogy ő, mint a szanhedrin feje, mily módon igyekezett a császár követelésének eleget tenni.¹⁶⁶ Chátám Szófér nagy becsben tartotta Sinzheim rabbi módszerét, mivel: „Amikor néhány kérdést feltettek neki, olymódon válaszolt, hogy ha egy részt meg is mutatott, kétszer annyit rejtett el.”¹⁶⁷ Szükség volt ugyanis arra, hogy más népekkel is megismer- tessék a judaizmust, azok felfogóképességéhez igazítva. Ez a feladat azon „igazan cselekvő, bölcs férfiak dolga, akik köztünk és a nem-zsidó uralkodók közt állnak”.¹⁶⁸ Mindazonáltal ezen „tolmácsok” tisztában vannak azzal, hogy más népek csupán a rész- és féligazságok nyelvébe ágyazott magyarázatokat kaphatnak. A zsidóság számára azonban, és különösen az oktatás terén semmi helye az efféle módszereknek.

„Ha a gyermekek először csupán a Szentírás elsődleges jelentésével ismerkednek meg és a Törán kívüli világi tudományokkal foglalkoznak, akkor, mire felnőnek, és elérkezne annak az ideje, hogy a Szóbeli Törvényt, a judaizmus lényegét tanulmányozhassák, már a törvényteleniséget fogják választani, megtagadva Istent és Törát”.¹⁶⁹ Úgy tűnhet, hogy helyes, ha kezdetben „az emberi tanulmányoknak szenteljük magukat, s csak ezt követően a nagy gyönyörűségnek”, azaz Izrael különös tanításának — ez volt annak idején Wessely nézete is — „de az igazság az hogy, mivel nyilvánvaló Óelőtte, legyen áldott az Ó Neve, hoagy lehetetlen volna megkülönböztetni Izrael népét a nem-zsidóktól, ha nem zárkóznának el teljesen tőlük és céljaiktól, és ha nem tartózkodnának minden olyan tanulmánytól, amelyet azok megosztanak velünk, beleértve a Szentírás elsődleges jelentésének kérdését is, mert különben egyenlők lennének”.¹⁷⁰

Izrael népének kivételessége és folytonossága a tradíció hagyományos átadásának volt köszönhető. Ha valaki megszakítja a generációk láncolatát, s ezzel eretnekké teszi utódait, akkor ez talán még a hitehagyásnál is súlyosabb vétség. Mindazokat, akiket a maszkilim elméletek alapján neveltek, talán megerősítették abban a nézetben, hogy visszautasítsák a kereszténységet, de abban már nem, hogy elsajátítsák Izrael

hitét. "Ezek mind kibújtak a vallás kötelékéből, nem hisznek sem ebben a vallásban, sem abban."¹⁷¹ Chátám Szófér ezen szavait nem tekinthetjük üres retorikának. Ez az idézet tulajdonképpen arra az erőfeszítésre utal, hogy a maszkilimokat, mint egy abszolút nemkívánatos csoportot tüntessék fel a keresztények előtt. Chátám Szófér korábban úgy vélte, hogy elszakíthatatlan kötelék van a kormányok és a maszkilimok között, ám ekkor már azt gondolta, hogy ez a kötelék mégiscsak elszakítható.

„A világi uralkodók segítenek, támogatnak és védelmeznek minket vallásunk fenntartásában, és a Tóra egyetlen parancsát sem kívánják megszüntetni. És ha az egyes országok uralkodói, az irántunk való jószándéktól vezérelve ezekre a szemfényvesztőkre hallgatnak, az csak azért van, mert nem tudják, és még senki sem mondta meg nekik, hogy ezek megtagadják hitünk alapját. Ha azonban megtudják és megértik, hogy ezek az emberek szemben állnak a mi Töránkkal, sőt ezeknek az embereknek egyáltalán nincs is vallásuk, akkor többé ügyet sem fognak vetni rájuk. És az Isten velünk van.”¹⁷²

Ezen szavak jelentősége a bennük foglalt szélsőségekben rejlik: Chátám Szófér számára szükségszerű volt, hogy a judaizmust, minden tradíciójával együtt, megvédje és ezért mindenkit, aki ettől eltért, úgy tekintett, mint vallását, minden vallást elhagyó hittagadót.

VIII.

Chátám Szófér nézetei és a polgári ügyek adminisztrációjáról való elképzelései pozsonyi tartózkodásának első időszakában kristályosodtak ki. Életének hátralevő harminc évét arra használta fel, hogy elveinek hasznosságát kipróbálja. A Reform elleni küzdelem, a tradíció híveinek magyarországi pozíciójának megerősítése, az Izrael földjén való letelepedés érdekében kifejtett tevékenysége, és Chátám Szófér által oly bizalmatlanul szemlélt emancipáció előrehaladta voltak ezeknek az éveknek a legfontosabb eseményei – mindezek további részletes vizsgálatot és kutatást igényelnének.¹⁷³ Itt most be kell érniünk egy rövid összefoglalóval.

1811-ben, a hitközség maszkilimjaival folytatott küzdelme után megerősödött Chátám Szófér pozíciója Pozsonyban, az 1819-es hamburgi vitát követően pedig városán, sőt országán kívül is mindenki által elismert tekintélyre tett szert. Magabiztosságát annak az önerősítő folyamatnak volt az eredménye, amelyet a kölcsönösen egymást erősítő elemek tartottak fenn. Agresszivitásának köszönhetően vezető szerephez jutott a nyilvános ügyekben; státusza és impozáns személyisége, vonzotta a tanítványokat és a rajongókat. Ezen tanítványok és rajongók pedig, mintegy támogatóként és erőforrásként használták Chátám Szófért nyilvános ügyeik intézése során; egyre több tanítványa jutott — aktív támogatásának köszönhetően — rabbiálláshoz szerte Magyarországon.¹⁷⁴ Chátám Szófér már 1820-ban arról panaszkodott, hogy vádolják őt a tanítványai viselkedései, mint mondotta: „sértik a Tóra-tudósok tiszteletét, azt hiszik, hogy az övék az egész világ”.¹⁷⁵

Tanítványai által elért sikereknek sokkal messzehatóbb következményei is voltak. Chátám Szófér által kinevelt új rabbinemzedéket következetesség és fanatizmus jelle-

mezte. A hitközségek eme újfajta rabbik vagy a reformtörekvések képviselői között választhattak. Egyre kevesebben hajlottak a kompromisszumra, míg végül a magyarországi zsidóság két ellenséges táborra szakadt.

Ezekben a „neokonzervatív” hitközségekben a rabbik sokkal nagyobb tekintéllyel rendelkeztek, mint elődeik azokban az időkben, amikor még senki sem akarta aláadni a hagyományokat. Ettől kezdve a rabbinikus hatalom ereje tartotta össze a hitközséget. A megnövekedett rabbinikus tekintélynek köszönhetően, és ezzel párhuzamosan, a rabbi-státusz is megszilárdult. A rabbinátus megerősödése Chátám Szófér működése idején vette kezdetét, s ő ezt teljes morális tekintélyével támogatta.

Fiatal korában Chátám Szóférnek is kijutott a rabbiállás miatti örökös aggodalomból, ő is úgy vélte, hogy nem megfelelő olyasmivel pénzt keresni, amit micvának, tehát vallási kötelezettségnek tekintenek. Később ezen aggodalmai szertefoszlottak. Ezidőben már azt hangoztatta, hogy a rabbi hivatalon múlik a hitközség fennmaradása, s ezért arra figyelmeztette a hitközségeket, hogy ne hagyják betöltetlenül ezeket a posztokat¹⁷⁶, és ne legyenek szűkmarkúak a fizetés megállapításakor.¹⁷⁷ Következésképpen a rabbinak egyáltalán nem kell szégyenkeznie amiért fizetést és jutalmat kap a tevékenységéért.¹⁷⁸ Korábban a rabbikat egy meghatározott időre, általában három évre nevezték ki.¹⁷⁹ Chátám Szófér korában általában időbeni korlátozások nélkül nevezték ki a rabbikat.¹⁸⁰ Chátám Szófér ezt az irányt támogatta, és úgy rendelkezett, hogy ha a kinevezési szerződésen szerepel is a három éves megkötés, ez akkor se legyen több, mint merő formalitás, és ez ne jogosítsa fel a hitközséget arra, hogy felmondjon rabbijának.¹⁸¹ A rabbiságot ezen túlmenően fokozatosan olyan hivatalnak kezdték tekinteni, amelyet az apa örökölni hagyhat fiának.¹⁸² Kezdetben Chátám Szófér ellenezte ezt a tendenciát: 1820-ban még úgy rendelkezett, hogy egy fiúnak nincs joga magának követelni a rabbihivatalt azon az alapon, hogy ez az atyai öröksége.¹⁸³ Am a következő évtizedben megváltozott véleménye: arra hivatkozott, hogy a rabbi szolgálata hivatalra változott, a rabbi „olyan lett, mint a hitközség egyik alkalmazottja: ellenszolgáltatás fejében eleget tesz a község szükségleteinek”.¹⁸⁴ Nagy megelégedésére szolgált, hogy „a rabbihivatalt a zsidó tudósok egyik jogává tehettem, amelyet fiúgyermekük örökölhetett”.¹⁸⁵ Ezen döntése elősegítette, hogy a fiának örökölni hagyhassa hivatalát, és megvehesse az alapját egy több generációs rabbi dinasztiának.

IX.

Chátám Szófér első felesége 1812-ben halt meg. Néhány hónappal később egy fiatal özvegyasszonnyal, Akiva Eger rabbi leányával kötött házasságot. Akiva Eger ezidőben Markisch-Friedland rabbija volt, két évvel később pedig Posenbe (Poznanba) került. Barátai és rokonai, köztük a veje, a „gaon” is, bátorították Eger rabbist, hogy fogadja el ezt az új posztot, ami majd emelni fogja családja státuszát. Erre a tanácsra Eger ezt válaszolta: „Mi ez a csalóka tisztelet, amely minket és vőnket, fényeskedjék a napja, eláraszt Istennek hála, a vőm tisztel engem, ő pedig nem szorul az én tiszteletemre.”¹⁸⁶

Mindenesetre, ez a házassági kapcsolat további erő és hatalom forrása lett, ha nem is Chátám Szófér, de a fiai számára. Ettől a feleségétől négy fia (ebből egy

gyerekkorában meghalt) és hét leánya született, háza semmiben sem szenvedett hiányt, „főúri módon éltek”.¹⁸⁷ Maga Chátám Szófér nemigen törődött a családfával, ám annál inkább érdeklődött eziránt a felesége. Felesége halálát követően Chátám Szófér azt mondta róla, hogy kínosan pedáns volt „a házasságkötések, és egyéb családi kapcsolatok vonatkozásában... Mindig azt mondogatta: el kell kerülnünk, hogy oda nem illő elemek kerüljenek be a családukba.”¹⁸⁸ Hogy a két tehetséges fiút — Ábrahám Sámuel Benjaming, a legidősebbet, és az őt követő Simont — rabbinak szánták, az természetes volt. Azt nem tudjuk pontosan, hogy mikor bukkant fel először az az elképzelés, hogy Ábrahám hivatalában kövesse az apját. Ábrahám 15 éves volt, amikor Chátám Szófér úgy határozott, hogy a fiúnak joga van apja hivatalát örökölni. Alig hihető, hogy Chátám Szófér agyában ne fordult volna meg az a gondolat, hogy a saját fia sorsát is megszabja, amikor kiadta eme döntését. A családi hagyomány nem titkolja, hogy fiát szánta örökösének.¹⁸⁹ Ábrahám a házasságát követően hat évig maradt Pozsonyban, apja árnyékában; ezidőben a galíciai Gorlitz-ban (Gorlicében) élő gazdag apósa támogatását élvezte. Amikor az apósa beszüntette a támogatást, Ábrahám beszámolt az apjának gondjairól és türelmetlenségének adott hangot. Állítólag Chátám Szófér felpattant székéből, és rendreutasította a fiát: „Most azonnal kelj fel a székemből, hogy te elfoglalhasd?”¹⁹⁰ Ez a jelenet, (amely valószínűleg nem kitalálás), a dinasztiaalapítási szándék meglétét igazolja, továbbá arról is tanúskodik, hogy ez milyen problémákkal járt együtt.

1836. év Kislev havában, három évvel a halála előtt írott végrendeletében Chátám Szófér arra kéri hitközségét, hogy halála után két évnél tovább ne hagyják betöltetlenül a rabbi hivatalát.¹⁹¹ Ugyanitt adott hangot annak a kívánságának is, hogy a jesiva „semmilyen körülmények között” se tétlenkedjen, „még a gyászév alatt sem”. „És mily örömdetes lenne, ha a fiam, Ábrahám Sámuel Benjamin tarthatná a nyilvános előadásokat [a halálom után].” Mivel ezidáig ugyanaz a személy látta el a jesiva vezetését és a hitközség rabbijának a feladatát, így nyilvánvaló, hogy ezzel a mondatával Ábrahámot javasolja utódjául a hitközségnek. Sőt, még a halála előtti napon, (azaz 1839-es év Szukkotját követő napon), a végrendeletéhez még hozzáfűzte azon bejelentését, mely szerint felavatta a fiát, „aki alkalmas arra, hogy tanítson és ítélkezzen Izrael bármelyik nagy hírű hitközségében.”¹⁹² Ez is Chátám Szófér azon szándékára utal, hogy a fia kövesse őt a pozsonyi rabbiszékből.¹⁹³ A hozzá közelállók, megértve szándékát, a hitközség vezetőihez fordultak, hogy írjanak alá egy iratot, melyben azt kérik a rabbitól, hogy még életében nevezze ki a fiát a jesiva vezetőjének, és adja át neki a rabbi hivatal bizonyos feladatait; ami azt jelentette, hogy a halála után a hitközség Ábrahámot fogja megválasztani rabbijának.¹⁹⁴ Chátám Szófér ekkor hívatta fiát, hogy megáldja, és bátorítsa azzal, hogy anyai ágon Akiva Eger rabbi, és apai ágon Samuel Szófér rabbi érdemei fogják támogatni. Végül Chátám Szófér megígérte a fiának, hogy sohasem fogja magárahagyni.¹⁹⁵

Chátám Szófér azon rendelete, amelyben azt deklarálta, hogy a fiúnak joga van örökölni apja rabbi hivatalát, még egyáltalán nem biztosította az események ilyen alakulását. Ez az örökségi jog azt a feltételt tartalmazta, mely szerint a fiú csak abban az esetben örökölheti az apja posztját, ha megfelel ennek, és a döntést erre, legalábbis

látszólagosan, meghagyta a hitközség kezében. Amikor Chátám Szófér a fiára hagyta hivatalát, akkor ezzel a tényleges választást kivette a hitközség kezéből. A pozsonyi hitközség a rabbijuk megbetegedésétől kezdve (1839 Hosana Rabba) állandó izgalomban élt, ami időnként az eksztázisig fokozódott. Attól fogva, hogy a „nagyrabecsuült mester” állapotának súlyossága nyilvánvalóvá vált, az egész hitközség közösen imádkozott érte, a város tudósai pedig a szükséges liturgikus ceremóniákkal foglalkoztak (a lélek megváltása, névcseré stb.). Ezen utolsó napokról szóló részletes és megbízható beszámolókból is úgy tűnik, hogy egyedül Chátám Szófér, a haldokló beteg tudta megőrizni a nyugalomát.¹⁹⁶ Az isteni szférához való bizalma és józanul kiszámított evilági lépéseinek együttese, mely egész életében jellemezte és nyugalomát biztosította, nem hagyta el a halála pillanatában sem. Még súlyos betegen is — valószínűleg veseelégtelenségben szenvedett — hőiesen ragaszkodott az előírások legapróbb részletekig való pontos betartásához. Továbbra is válaszolt a neki feltett halakhikus kérdésekre, s folytatta a vallási elvekről tartott értekezéseit. Rendkívüli magatartásának híre csodálattal töltötte el híveit, míg lelke végleg el nem távozott. A temetése — fáklyafények világították meg az éjszakát — sokak számára megindító és felemelő emlék maradt.

Természetesen egy ilyen spirituális krízishelyzetben azok a racionális megfontolások, amelyek normális körülmények között meghatározták, hogy kit válasszanak meg rabbinak egy zsidó hitközségben, nem játszhattak döntő szerepet. Már fait accompli volt a fiú kinevezése, aki valóban tehetséges és tudós, ám fiatal volt, és nem rendelkezett apja tekintélyével. A kortársak figyelmét nem kerülte el ez a különlegesség, amelyhez hasonlót „korának legnagyobb tudósai sem élveztek”.¹⁹⁷ Még az ügy eldöntése után is többen hangot adtak fenntartásaiknak az eljárás szabályosságát illetően. Chátám Szófér egyik kiváló tanítványa, Bonyhád Zalman rabbi, aki tagja volt a pozsonyi Bét Dinnek, (rabbinikus bíróságnak) hibáztatta mesterét, amiért saját maga avatta fel a fiát, figyelmen kívül hagyva azokat a tekintélyeket, akik elleneztek az ilyen eljárást.¹⁹⁸ Mások egy nyugodtabb pillanatra akarták elhalasztani a fiú örökösödési jogának megvitatását. Ezért azok, akik ragaszkodtak a rabbi végrendeletéhez, kényszerítették az akadékoskodókat, hogy írják alá Ábrahám rabbi kinevezését a temetés előtt, s aki ezt megtagadta, azt nem engedték a koporsóhoz, hogy a hagyományoknak megfelelően bocsánatot kérhessen az elhunyttól.¹⁹⁹ Az első aláírás Daniel Prossnitz rabbié volt. Ő volt a Bét Din vezetője, aki a Chátám Szófér kortársa és hűséges bizalmasa volt.²⁰⁰ Ő tartotta az első emlékbeszédet, amelyben leszögezte, hogy a maga részéről elfogadja a fiú tekintélyét, mivel „elérkezett Ábrahám uralmának való korszak”.²⁰¹ A többiek sorban követték Prossnitzot, az ellenzék pedig hallgatásra kényszerült. A rabbi halálát bejelentő hivatalos közleményben, amelyet az első gyászhat folyamán adtak ki, az állt, hogy a fiú már rabbiként működik.²⁰² A formális választás a hét végén zajlott le²⁰³, de ez csupán a történetek szentesítését jelentette. Az apa karizmatikus hatalmának köszönhetően a fiú átvehette a posztját, s ezzel egyúttal sikerült a rabbiszéket családi tulajdonná tenni.

JEGYZETEK

¹ *H. Graetz: Geschichte der Juden*, 11. kötet (Lipscse, 1853-76), 380. Graetz ezeket a rabbikat, mint a legjelentősebb reszpönzuszerzőket sorolja fel. Sh. Bernfeld: *Toldot ha-Reformacion ha-Datit be-Jisrael* (Krakko, 1900), 83-84., még további négy nevet említ.

² Az *Éle Divré ha-Brit* (Altona, 1819) szerkesztője hat könyv szerzőségét tulajdonítja Jákob rabbinak. 10.

³ 1805 és 1806 között három könyve jelent meg.

⁴ Ez az életrajz megtalálható: Sh. Weiss: *Avné Bét ha-Jozer* (Paks, 1900.), 48-55. A szöveg bevezetőjében Weiss kiegészíti Simon beszámolóját (48.) a következő lábjegyzetben szereplő forrás alapján, ám magát a szöveget nem változtatja meg.

⁵ *H. F. Plaut: Likuté Hever Ben Haim*, (Munkács, 1879), előszó a 2. részhez. Plaut rabbi saját önéletrajza a könyv első részének előszavában olvasható.

⁶ *L. Landsberg: Éle Toldot* (Pozsony, 1878). A szerző az információkat részben az apjától (Chátám Szófér tanítványától), részben a Szófér családtól szerezte.

⁷ *Szófér S.: Hut ha-Mesulas* (Paks, 1887). E könyvnek számtalan bővített kiadása jelent meg. Itt az 1963-as Tel Aviv-i kiadást használjuk.

⁸ *M. Jost: Neuere Geschichte der Israeliten* (Berlin, 1846), 3. kötet, 70-71.

⁹ *Graetz: Geschichte*, 380.

¹⁰ *I. H. Weiss, „Le Toldot ha-Ga'on Rabbi Moshe Szófér”, Mi-Mizrah umi-Ma'arav*, 23 (1895), 17-29. Bírálata egy szellemes metaforában fogalmazza meg: „Egy igen energikus és kiváló férfiú elhatározta, hogy feltartóztatja és visszafordítja a forgószéket. Még az sem tartotta vissza, hogy kezei szétmorzsolódhatnak ebben a küzdelemben” (17.). Weiss a memoárjában gyakran említi Chátám Szófért, mint Zikhronotert (Varsó, 1894).

¹¹ *Bernfeld: Toldot ha-Reformacion*, 85.

¹² *Sh. Weingarten: Ha-Chátám Szófér ve-Talmidav -Jahasamle-Erec Jisrael* (Jeruzsálem, 1945); *A. Katz: Ha-Chátám Szófér, Rabbi Moshe Szófér, Hajav ve-Jecirotav* (Jerusalem 1947); *Z. Zehavi: Me-ha-Chátám Szófér ad Herzl* (Jeruzsálem, 1966). Sh. Weingarten kritikája Zehavi könyvről: *Sinai*, 1967, 77-85.

¹³ 1762. Tisri hó 7-én született.

¹⁴ Erről a szokásáról írt a Teshuvot-jában, 6 kötet (Pozsony és Munkács, 1841-1912), 6.59.

¹⁵ *Teshuvot*, OH 191: „Hogy elkerüljön minden kétséget afelől, hogy aznapi ünnepi étele megfelel-e ennek a fogalomnak, ugyanaznap egy talmudi traktátust is be fog fejezni”.

¹⁶ *Szófér S.: Hut ha-Mesulas*, 25.; *Derasot*, szerk. Josef Naftali Stern, 2 kötet (Kolozsvár, 1929), 1.77b.

¹⁷ *Rabbi Stern* a *Derasot* előszavában felsorolja Chátám Szófér mestereit. Ezt a listát Chátám Szófér al ha-Tora (Jeruzsálem, 1958) előszavában még egy névvel egészíti ki.

¹⁸ A „Mori ve-Rabi” címet néha Rabbi Tevele Scheuer kapja, akinél korábban Mainzban tanult. Ld. *Derasot*: 1.77b, szerk. megj. és *Tesuvot* 7.17 (10a).

¹⁹ *M. Horowitz: Frankfurter Rabbinen* (repr. Jeruzsálem 1969), 208.

²⁰ *A. Valden: Sem ha-Gedolim he-Hadas* (Varsó, 1879/1880), 1.115

²¹ Ez az információ a Sulhan Aruk sel Ba'ai ha Taniah fia által írt bevezetőjéből származik. Erre a hivatkozásra dr. Abraham Rubinstein hívta fel a figyelmemet. Ld. *M. Teitelbaum: Ha-Rav mi-Ladi u-Miflegat Habad* (Varsó, 1910), II. függelék, 252.

²² *Tesuvot*, OH 16.

²³ Halakhikus könyveinek: a *Szefer ha-Hafla'ah* és *Szeferha-Miknah* bevezetőjében *Pinchas Horowitz* rabbi a saját nézeteit, mint homiletikai interpretációkat adja közre.

²⁴ *Tesuvot*, OH, 15, 16, 197.

²⁵ *Derasot*, 2.372a.

²⁶ *Tesuvot*, OH 15: „Tanítóim emléke legyen áldott, mindazért, amit tőlük kaptam. Mestereim voltak: a nagytiszteletű, és jámbor, előkelő tanítónk: Nathan Adler rabbi, legyen áldott az

emléke; és a nagytiszteletű Pinchas Horowitz rabbi, a diaszpóra minden gyermekének rabbija, legyen áldott az emléke, akiktől magam is részesültem a Tóra gyönyörűségeiből, akik formáltak engem..." Ez a változat is bizonyítja, hogy a címválasztás nem volt véletlen.

²⁷ Ld. Z. B. Auerbach bevezetőjét: *Misnat Rabbi Natan* (Majna-Frankfurt, 1862). A. Y. Schwartz a *Dereh ha-Neser ve-Torat Emet-ben* (Galánta, 1928) összegyűjtötte a Nathan Adler rabbiról szóló, vagy neki tulajdonított idézeteket, de gyűjteményében nem különböztette meg a hiteles idézeteket a kitaláltaktól. V. N. Stern a *Derasot he-Chátám Szófér*-hez írt kommentárjában 2.375a-372a, megadja az Adlerre vonatkozó utalásokat Chátám Szófér írásában.

²⁸ Ld. A. Geiger: „Natan Adler und sein Dajjan Leser”, *Ha-Mazkir*, 1862, 77-9.

²⁹ [J. Wetzlar], *Ma'aszeh Ta'atuim* (Majna-Frankfurt, 1790), 3.

³⁰ Uo., 5-9.

³¹ Uo., 7.

³² Uo., 8.

³³ Uo., 9.

³⁴ Uo., 4.

³⁵ Uo., 6.

³⁶ *Tesuvot*, OH 15.

³⁷ A. Horin: *Nogah ha Cedek* (Dessau, 1818), 24.; *A Löwenstamm: Ceror ha-Hajjim* (Amsterdam, 1820), 58b-59.

³⁸ *Plaut: Likuté*, 3.3b.

³⁹ *Auerbach: Misnat Rabbi Natan*, VI.

⁴⁰ Szófér Salamon tudott egy jegyzetfüzetről, melyet Chátám Szófér a mesterétől kapott (*Hut ha-Mesulas*, 32.).

⁴¹ *Horowitz: Frankfurter Rabbinen*: 218., ismeretlen forr.

⁴² *Tesuvot*, OH 197.

⁴³ Chátám Szófér mindkét mesteréről szólva hangsúlyozta, hogy „Kizárólag az Ari [Isaac Luria] liturgiájának megfelelően imádkoztak” (*Tesuvot*, OH 15).

⁴⁴ *Igrot Szofrim szerk.: Szófér S.* (Bécs, 1929), 2.1-2.

⁴⁵ *Horowitz: Frankfurter Rabbinen*, 220-221. felhívja a figyelmet a Nathan rabbi elleni proklamáció és a lengyelországi hasszid ellenes megnyilvánulások közti hasonlóságra. Azt is feltételezi, hogy a lengyel események befolyásolták a frankfurti hitköztség vezetőit. Tény, hogy Nathan rabbi tevékenysége ugyanolyan döbbenetet váltott ki, mint a hasszidoké Lengyelországban.

⁴⁶ Ez Horowitznál olvasható (uo.).

⁴⁷ *Geiger* (Ha-Mazkir, 1862) találóan jellemzi Nathan rabbi személyiségét és körét.

⁴⁸ *Weiss: Avné Bet ha-Jozer*, 48b-49a.

⁴⁹ Uo., 49a; *Landsberg: Eleh Toldot*, 9.; *Plaut: Likuté*, 1b; *Szófér S.: Hut ha-Mesulas*, 20-22.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ *Horowitz: Frankfurter Rabbinen*, 220.

⁵² A sírfeliratról beszámol M. Halevi *Horowitz: Avné Zikaron* (Majna-Frankfurt, 1901), 3638. szám. Chátám Szófér apja 5539. (1779.) Szivan hó 16-án halt meg.

⁵³ *Szófér S.* (*Hut ha-Mesulas*, 49b-50a) állítása szerint Chátám Szófér kinyilvánította, hogy Nathan rabbit kívánja szolgálni Boskowitzban, amire a rabbi azt felelte, hogy kívánságát kötelező fogadalomnak tekinti. Plaut csak annyit mond, hogy a rabbi magával vitte tanítványát.

⁵⁴ *Derasot*, 2.372a-b.

⁵⁵ *Tesuvot*, YD 338.

⁵⁶ *Tesuvot*, YD.294: „és kiemelkedő tóratudósok voltak abban a társaságban”. Ld. még *Szófér S.: Hut ha-Mesulas*, 31. A második forrás szerint a hűsvétot is ott töltötték.

⁵⁷ *Plaut: Likuté*, 1b.

⁵⁸ *Auerbach: Misnat Rabbi Nathan-ban* írja: „A gazemberek összefogtak ellene: amikor szigorította a kőservágást, panaszt emeltek a városi felügyelőnél.” Ld. még *Szófér S.: Hut ha-Mesulas*, 31-32.

⁵⁹ Ld. az 56. jegyzetet. Chorin is beszámol Nathan rabbi néhány hónapos bécsi tartózkodásáról, ld., a 37. jegyzetet.

⁶⁰ A prossnitzer hitközség jegyzőkönyve megöröklötte, hogy hogyan vélekedett Hirsch Jerwitz leendő sógoráról: „sokan szívesen mentek volna hozzá. Ő azonban mit sem törődött a pénzzel, megvetette mindazt, ami „magas és előkelő”. Ez a szerény ember inkább a jót választotta, s feleségül vette a fentemlített Sarah-t. Csak a jóra törekedett, s egy tudós leányát akarta feleségül venni (Ocar ha-Sifrut, 21.). Említést tesz arról is, hogy a menyasszony apja, „halála után egy díjat hagyott Sarah asszonyra, [...] legyen hosszú életű. Ez a nagy ember még életében sokat fáradozott azon, hogy alkalmas párt találjon lánya számára...de nem járt sikerrel.” Ahogy azt a szájhagyomány is megőrizte: az ara első ifjúságán túllévő özvegyasszony volt (*Landsberg: Ele Toldot*, 15.). *L. Goldschmied: „Geschichte der Juden in Prossnitz”, in: H. Gold, szerk.: Die Juden und Judengemeinden Maehrens in Vergangenheit und Gegenwart (Brünn, 1929) 103.; Goldschmied feltételezi, hogy a Jerwitz család és Szófér Mozes között valaki közvetített, de ennek nincs alapja és amúgy sem magyarázná meg a házasság motívumait.*

⁶¹ Idős korából is ismert egy ehhez hasonló önjellemzés, amely egy Zakharia Jesajahu Hacoheh Jaltiesnek írt levelében olvasható. Ebben is elsősorban és leginkább tanítónak vallja magát „minden más tevékenységem olyan gyorsan megy mintha parázson sétálnék” (id.: in: *Weingarten: He-Chátám Szófér ve-Talmidav*, 45.)

⁶² Tesuvot, pt 7, ebből az időből származik.

⁶³ Uo., 17 (9a).

⁶⁴ Uo., 20.

⁶⁵ Uo., 21.

⁶⁶ *Plaut, Likuté.*

⁶⁷ Akiva Eger rabbi írja, hogy apósa kényszerítette első rabbiságának elfoglalására (Igrot Sofrim, 1.11). Chátám Szófértól tudjuk, hogy Yesha'aia Berlin-Pik rabbi „addig próbálta elkerülni a rabbiságot, míg végül a kormány kényszerítette, egy rabbiállás elfogadására” (*Derashot*, 2.306a). Plaut visszaemlékszik, hogy miként próbált megszökni a rabbiság elől, és hogyan esett végül csapdába (Likuté: bevezetés az 1. részhez, 5). Ez szinte kötelező sztereotípia volt.

⁶⁸ *Landesberg: Ele Toldot*, 16.; és utána *Szófér S.: Hut ha-Mesulas*, 39–40.

⁶⁹ *Plaut: Likuté*, 2.2a; *Szófér S.: Hut ha-Mesulas*, 40–41.

⁷⁰ A rabbi-szerződést *Szófér S.* jegyezte le: *Hut ha-Mesulas*, 41.

⁷¹ *Derashot*, 1.187b.

⁷² *Szófér S.: Hut ha-Mesulas*, 43–51.

⁷³ Az utóbbi időben Chátám Szófér nagymartoni tartózkodásáról *J. Josef Cohen* („He-Chátám Szófér bi-Tekufat Mattersdorf”, She'arim, 1967) írt összefoglalóan, ld. az Adarr hó 20-számú füzetét és folytatásait.

⁷⁴ Pinchas Horowitz rabbi az 5542. év (1782) Tamuz havában, Ros Hodes estéjén mondta el a beszédét (*Horowitz: Frankfurter Rabbinen*, 224.), viszont Nathan Adler rabbi kinevezését csak ennek az évnek Elul hó 27. napján írták alá (*Auerbach: Misnat Rabbi Natan*, VI. old). Amint majd látni fogjuk, a fordítás problémája igencsak foglalkoztatta Chátám Szófért, de ebben az összefüggésben nem említette Horowitz rabbit.

⁷⁵ *A. Szófér: Sirei Sirim* (New York, 1940) 20–32.

⁷⁶ Uo., 21.

⁷⁷ *D. Kaufman: Ocar ha-Sifrut*, 3 (1889), 19–20.

⁷⁸ *B. Mandl: Das jüdische Schulwesen in Ungarn unter Kaiser Josef II. (1780–1790)* (Posen, 1903), 10–11.

⁷⁹ Uo., 18–23. Ld. még a H. Gold (szerk.): *Die Juden und Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart* (Brünn, 1932), 121.

⁸⁰ *Derashot*, 1.120a, 130a.

⁸¹ Uo., 1.185b–186a. Később, 1830-ban, a hadseregbe való sorozással kapcsolatban ismét kifejtette a véleményét, ekkor elismerte, hogy ezt a kérdést a rabbik bízzák a közösség vezetőire, akik „azt teszik, amit jónak látnak a körülmények szerint” (Tesuvot, 6.29).

⁸² Annak ellenére, hogy ezt a nézetet már 1790-ben hangoztatták Magyarországon is. Ld. *Löw Lipót: Gesammelte Schriften*, 5. kötet (Szeged, 1889–90), 4. kötet, 425–427.

⁸³ *Derashot*, 1.72a, 187b.

⁸⁴ Uo., 1.72a. Ezt dresniti szolgálata kezdetén mondta. Nagymartonban már arra a véleményre jutott, hogy a kártyázást nem lehet teljesen kiirtani, ezért a nem-zsidó ünnepeken engedélyezte a játékot (Igrót Szofrim, 2. rész, 3–4.).

⁸⁵ *Derasot*, 1.187a. A színházbajárás, a tradicionális közösségekben már jóval Chátám Szófér előtt is a rabbik egyik céltáblája volt. Ld. *A. Sohat*: Im Hilufé Tekufot, Resit ha-Haszkalah be-Jahadut Germaniah (Jeruzsálem, 1961), 37–39.

⁸⁶ *Derasot*, 1.187a.

⁸⁷ Uo., 1.72b.

⁸⁸ Uo., 1.17a; és Tesuvot, 6.61.

⁸⁹ *Derasot*, 1.128b.

⁹⁰ Uo., 1.71a–b.

⁹¹ Tesuvot, YD 329.

⁹² *Plaut*: Likuté, 1a.

⁹³ *Derasot*, 2.30 6b; ld. a jegyzetet.

⁹⁴ Tesuvot, YD 322.

⁹⁵ *E. Fleckeles*: Ahavat David (Prága, 1800.)

⁹⁶ Egy 1805-ben kelt levelében, melyet Daniel Prossnitz rabbinak írt, így számol be arról, hogy hogyan tanul és készül fel szentbeszédeire: „A módszerem az, hogy tisztázom mindazt, ami felbukkan a sugiah-ban, semmilyen lényeges vagy lényegtelennek látszó részt sem hagyva ki. Később kiválasztok ebből két–három részletet, melyet megosztok a hitközség tagjaival. (Igrót Szofrim, 2. rész, 6.).

⁹⁷ A tradicionális tanulmányokban nincs éles választóvonal az egyszerű értelem (pesat) és az érvelés (pilpul) között. Ebben a szerző saját érzése a döntő, aszerint, hogy az volt-e a szándéka, hogy megtalálja, megközelítse az igazságot, vagy pedig megengedte magának, hogy túllépje azt. Néha erről közvetlenül is beszámolnak a szerzők, megírván, hogy ezt vagy azt érvként (pilpul) avagy csupán szellemesség gyanánt mondták. Chátám Szófér egy ilyen vallo-mását ld: Tesuvot, 7.18.

⁹⁸ Ezen módszert *Samuel Landau* a Szefer Dores le-Cijjon (Prága, 1827.) előszavában védi. A könyv egy pilpulim gyűjtemény, amelyet mág az apja (aNodabi-Jehuda szerzője) készített ifjú éveiben.

⁹⁹ *Szófér S.*: Hut ha-Mesulas, 43–44.

¹⁰⁰ A szlovákiai Vág-Újhelyről (mai nevén Nové Mesto nad Váhom) van szó és nem az ausztriai Neustadttról, ahogy ezt tévesen azonosította *A. Katz* (Ha-Chátám Szófér, 17.).

¹⁰¹ *Derasot*, 1. rész, 123a–124a. Ld. még a szerkesztő jegyzetét.

¹⁰² *Szófér S.*: Hut ha-Mesulas, 40–43.

¹⁰³ Tesuvot, OH 197.

¹⁰⁴ *Plaut* volt az első, aki összegyűjtötte szokásait (Likuté: bevez. a 3. részhez, 1a–5a). Ugyanerről ld. még *Szófér S.*: Hut ha-Mesulas, 139–152.

¹⁰⁵ *Y.L. Shilal*: Minhagé Ba'al he-Chátám Szófér (Pozsony, 1930). A szerző forráshivatkozá-sokat közöl és a szokások indítékait magyarázza.

¹⁰⁶ Neki tulajdonítják azt a mondást, hogy kisgyermek korától, amire csak vissza tud emlé-kezni, imádkozás közben sohasem voltak tisztátalan gondolatai (*Szófér S.*: Hut ha-Mesulas, 123.).

¹⁰⁷ Mindenesetre a tanítványai ezt állítják: *Plaut*: Likuté, 3.2b

¹⁰⁸ A csak ebben a században kiadott, 5552. Jom Kippur esti szentbeszéde, a Nispah le-Sefer ha-Zikaron-ban, 2. kiad. (Jeruzsálem, 1964), teljességgel kabalisztikus koncepciót tartalmaz.

¹⁰⁹ Tesuvot, OH 145; továbbá ld. a Kohavé Jichák-ban kiadott reszponzumát (1845), 40–41. Ez annyit jelent, hogy egy törvény nem vonatkozhat a Kabbalára, ha annak nincs halakhikus alapja. Azokban az esetekben viszont, amikor a halakha szerint nincs biztos előírás, akkor azt tanítja, vagy inkább tanácsolja, hogy a kabbala szerint kell cselekedni. Például az az özvegy-asszony, aki a levirátusi rítusra (halicah) volna utalva, hogy újra férjhez mehessen, esetleg felmenthető az alól, amennyiben már öreg és nem akar többé férjhez menni. A Zohár szerint viszont a halicah hozzájárul az elhunyt férj lelkének békéjéhez, ezért Chátám Szófér azt javasol-já, hogy az özvegyasszonyok is tegyenek eleget ennek a szokásnak (Tesuvot, EhE 2.85).

¹¹⁰ Ld. Juda Aszad rabbihoz írott levelét, Igrot Szofrim, 2.13–14

¹¹¹ Ld. lejjebb, a VII. részben.

¹¹² Nagymartoni tartózkodás idejéből ilyen esetekről számol be Szófér S.: Hut ha-Mesulas, 46–47 és 52. A napoleoni háborúk idejéről való pozsonyi álmairól és látomásairól ld. a VI. részt. Szófér S.: Hut ha-Mesulas, 121. szerint Chátám Szófér akkor nősült meg harmadszor, amikor a második felesége megjelent álmában, és azt mondta: kell valaki, aki gondját viseli a háznak. Egyszer a meghalt Mordeháj Benet rabbi is megjelent álmában, ld. uo., 149.

¹¹³ Tesuvot, YD 341.

¹¹⁴ A levelet Szófér Züssman jelentette meg, in: Jalkut Eliezer al Tehilim (Paks, 1890). Szöveg nyomban a címlap után következik. Újra kiadta Schwartz: Dereh ha-Neser, ve-Torat Emet, 50–52.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ A gyászjelentésből idéz Szófér S.: Hut ha-Mesulas, 55–57. A teljes szöveget ld. Derasot, 2.371a–373b

¹¹⁷ Derasot, 2.372a.

¹¹⁸ Uo., 2.373a.

¹¹⁹ Uo., 2.372b.

¹²⁰ Ennek a paragrafusnak az önéletrajzi vonatkozásaira hívja fel a figyelmet Szófér S.: Hut ha-Mesulas, 57.

¹²¹ Y. Schwartz: Zikron le-Mose (Nagyvárad, 1938) 101–102.

¹²² Uo., 102.

¹²³ „Ha a szívedet kitárod és hallgatsz azon kulturálatlan és gonosz emberek elbűvölő hangjára, akik hamis ötleteket hordanak, skorpiókkal vernek bennünket, felesleges és lehetetlen követeléseikkel újabb igákat raknak vállainkra, akkor szívünk lángra fog gyulladni és Isten népét állandó összetűzések fogják megosztani” (uo.).

¹²⁴ Szefer ha-Zikaron, szerk.: J. Schwartz, átdolgozta: M. Stern (New York, 1956) 50.

¹²⁵ Plaut: Likuté, 2b.

¹²⁶ A Hut ha-Mesulas-ban, 106. Salamon Szófér évi tíz szokásos beszédet említ, amit megtoldott még eggyel úgy „ahogy az idő és az alkalom diktálja”. A nyomtatásban megjelent beszédek is tanúsítják gyakoriságukat. Leopold Zunz: (Die Gottesdienstlichen Vortraege der Juden, Berlin, 1832, 468.) beszámol arról, hogy Pozsonyban erkölcsi prédikációt tartott a négy böjtnapot megelőző estéken, s ezen a nők is jelen voltak.

¹²⁷ Talán erre utal a Szefer ha-Zikaron, 42.

¹²⁸ A részletekről ld. Szefer ha-Zikaron. S. Bettelheim németre fordította és jegyzetekkel látta el a Szefer ha-Zikaron nagyrészét. Ld. Gold: Die Juden... Pozsony, 99–108.

¹²⁹ Szefer ha-Zikaron, 2–3.

¹³⁰ Uo., 27–28.

¹³¹ Uo., 28.

¹³² Uo., 4, 16.

¹³³ Uo., 38.

¹³⁴ Uo., 3.

¹³⁵ Ld. Bettelheim német fordítását, 5, és 15.

¹³⁶ Szefer ha-Zikaron, 24.

¹³⁷ Uo. A szerkesztő jegyzeteiben olvashatók azok a tanúvallomások, amelyek arról számolnak be, hogy élete utolsó napjáig ragaszkodott a nyilvános tanításhoz.

¹³⁸ Korábban csak egyszer fordultak hozzá kérdéssel távolabbi területekről: Triesztből érkezett hozzá a kérdés, mely a hatóságok ama döntéséről szólt, hogy a polgári házasságot meg kell kötni az egyházi szertartás előtt. (Tesuvot, EhE 2.108, 109). A válasz 5564/65 (1804–1805)-ben kelt.

¹³⁹ Tesuvot, OH 122.

¹⁴⁰ „Ez a probléma engem nem érint, de ahol veszélyről van szó, más a nézet.” Ez a mondat a kísérlévében szerepelt, melyet nem szánt a nyilvánosságnak.

¹⁴¹ A hüvelyesekre vonatkozó tilalomról és ennek történeti háttéréről ír Rabbi Sh. Y. Zevin: Ha-Mo adim ba-Halakhah, 7. kiad. (Tel Aviv, 1960), 255–262.

¹⁴² Uo., 260–261.

¹⁴³ A proklamáció szövege megjelent: *B. H. Auerbach: Geschichte der israelitischen Gemeinde Halberstadt* (Halberstadt, 1866), 215–216.

¹⁴⁴ Ez *Menahem Mendel Steinhardt* rabbi: *Divré Igeret* című művében olvasható (Rödlheim, 1812.), 1.1a. Steinhardt támogatta a rendeletet és érveit kiadta reszponzumában.

¹⁴⁵ *Auerbach: Misnát Rabbi Natan*, 217–227. A Fürst-i törvényszék egyik proklamációja megjelent a *Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft*-ban, 6 (1908) 229–230.

¹⁴⁶ A halakkikus irodalom ebben az időben sokat foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ld. *Rabbi Jakob Emden: Mor u-Keci'ah*, OH 453 (idézi *Steinhardt: Divré Igeret*). Chátám Szófér megismétli Emden érveit, nevének említése nélkül.

¹⁴⁷ Uo., a reszponzumban.

¹⁴⁸ Például ld. Bét Halevi reszponzumát, melyet Chátám Szófér által adott ki. Ld. még a 146. jegyzetben.

¹⁴⁹ *Derasot*, 2.243a–b.

¹⁵⁰ Uo., 2.243b.

¹⁵¹ *Plaut: Likuté*, 2b. szerint a terv kezdeményezői értesítették Chátám Szófért, aki a másnapi istentiszteleten válaszolt nekik. Beszédében utalt arra, hogy korábban már írásban is közölte velük a véleményét (*Derasot*, 1.113b).

¹⁵² Ezzel foglalkozó beszédet ld. *Plaut: Likuté*, 2.6a–9b, és *Derasot*, 1.112a–116b.

¹⁵³ Mindkét vitát bőven tárgyalja a szakirodalom. Példaként ld. *M. Eliav: Ha-Hinuk ha-Jehudi be-Germanija bi-Yemé ha-Haskala ve-ha'Emancipacuja* (Jeruzsálem, 1961), 33–51.

¹⁵⁴ *Derasot*, 1.112b.

¹⁵⁵ Uo. Ez a fogalom valamivel érthetőbb David Sinzheim rabbi alább idézett nekrológiájában, (*Derasot*, 1.81a). Az egyik, 5569. évi szentbeszédében „a filozófia tisztátalanságával” foglalkozott (*Derasot*, 2.320).

¹⁵⁶ Az egyik reszponzumában, melyben a temetés más napra való elhalasztásával foglalkozik (halanat meitim), Tesuvot, YD 338, megfeddte a kérdezőt, amiért az nem ismerte Mózes Mendelssohn és Jakob Emden rabbi véleményét, amelyek a Ha-Me'assef-ben és a Bikurei ha-Itim-ben jelentek meg. A Tesuvot szerkesztője ugyan elmulasztotta feltüntetni a kérdező nevét, de a reszponzuma alapján (ld. Darké ha-Hora'a, 4, függelék) tudjuk, hogy Zevi Hirsch Chajes rabbi tette fel a kérdést.

¹⁵⁷ *Derasot*, 1.19a.

¹⁵⁸ Náhmánidész a korának egyik legjelentősebb racionalizmus ellenes szószólója volt, aki különösen nagy hatást gyakorolt Chátám Szóférre. Ld. *Y. Baer: Toldot ha-Jehudim bi-Szefarad ha-Nocrit*, 2. kiad. (Tel Aviv, 1959), 144–148. Náhmánidész Tóra kommentárjáról mondta Chátám Szófér, hogy: „Szerény véleményem szerint, ez a könyv a hit alapjait és a vallás gyökereit tartalmazza.” (Tesuvot 6.61). Végrendeletében arra kérte fiait, hogy „Tanulmányozzatok és tanítsátok fiaitoknak a teljes Bibliát Rasi magyarázataival, továbbá a Tórát Náhmánidész kommentárjaival, mivel ezek a hit biztos alapjai.” A végrendelet számtalanszor megjelent, legutóbb annak a szövegnek az alapján, amely a Széfer ha-Zikaron 119. oldalán szerepel. Ld. *Weingarten: He-Chátám Szófér*, 47.

¹⁵⁹ *Derasot*, 1.19a.

¹⁶⁰ Uo., 1.142b. Az a mondat, hogy: „a Szent Tóra teljes egésze Szent Nevekből áll” Náhmánidész Tóra kommentárjának bevezetőjéből származik.

¹⁶¹ Uo., 1.81a.

¹⁶² Az alábbi paragrafusban ez határozottan kifejezésre jut: „Ime [...] hová vezethet az, ha a parancsolatok okait kezdik firtatni. Talán helyes lenne lefordítani a Tórát német, vagy más, nem-zsidó nyelvre. Így egy csekély jelentőségű könyvvé válna, amit elegendő kétszer-háromszor áttanulmányozni. Ezután már úgy menne minden, mint a karikacsapás, soha többé nem is kellene elmélkedni felette. Ha kétségünk támadna egy kérdéssel kapcsolatban, akkor egyből megkereshetnénk a parancsolat okát, s már tudnánk is, hogy miért tilos, vagy szabad valamit megtennünk. Például feltehetnénk a kérdést, hogy: „Miért tilos a sertéshús fogyasztása?” Az ésszerű válasz az lenne, hogy mert mérgező és ártalmas. Ám de mi van akkor, ha bizonyos hozzávalókkal összekeverve, többé már nem ártalmas, avagy bizonyos helyeken semmiféle bajt nem okoz. [...] Ha

viszont az okok kutatása nélkül teljesítjük a Tóra parancsait, ha elfogadjuk ezeket, mint egy király rendeleteit, akkor egyszerűen azt mondhatjuk: "Az Ő útjai kiismerhetetlenek". Szomorúan, de tudomásul kell vennünk, hogy képtelenek vagyunk naponta áttanulmányozni a Tóra betűit, hogy újabb és újabb jelentésekre bukkanjunk, sőt, még az sem áll módunkban, hogy a maga teljességében alkalmazzuk Ismael rabbi tizenhárom hermeneutikai alapelvét, mely segítségével a Tóra megfelelően értelmezhető. Így aztán még akkor is Isten parancsának és a Tórának megfelelően kell cselekednünk, ha egy adott törvény (mint például a fent idézett) ellentmond az észérveknek, mivel ezek Isteni törvények, melyeket egyáltalán nem kell megindokolni. A Király parancsa, legyen áldott az Isten neve, egyszerűen az, ami. Ha valaki az előírásoknak megfelelően engedelmeskedik a Tórának, betartva annak összes parancsolatát, ám a szívében okok és érvek vannak; tettei akkor sem lesznek kedvesek Isten előtt." (uo., 1.19b).

¹⁶³ Ennek az első nyoma a 75. jegyzetben említett, 1790-ben írt gyászénekekben található. Chátám Szófer maga is két helyen utal a vizsaly kezdetének időpontjára. 1811-ben, a maszkilimok elleni szentbeszédében azt írta: „Amint az köztudott, az ottani valláshű zsidó hitközség már több mint tizenhat éve hanyatlásnak indult; teljességgel hiábavalónak bizonyult a bölcsek igyekezete, hogy meggátolják a törvényszegők működését.” (Derasot, 1.113b). Apósának, Akiva Eger rabbinak, az 5579. évben (1819) pedig azt írta: „Már közel harminc éve annak, hogy ezen csapás elterjedt, a törvénysértők tevékenysége meggyöngyítette a rabbik kezét. Ezen senkinemű egyéneknek köszönhetően a Tóra feledésbe merül” (Tesuvot, 6.86). Ezen részletek alapján az újítók fellépése az 1790-es évek első felére tehető.

¹⁶⁴ A 163. jegyzetben idézett állítás első része inkább azt emeli ki, hogy a kormányok csökkentik a rabbik hatalmát a második viszont hangsúlyozza, hogy a maszkilimok eltértek a hagyomány elismerésétől.

¹⁶⁵ Ptolemaiosz példájára már egy 5556. évi (1796) beszédében is hivatkozott: Derasot, 1.70a.

¹⁶⁶ „Fiatalkorom óta jól ismerem, és a mostani levélváltásunk alapján azt mondhatom, hogy jámborságához és feddhetetlenségéhez nem férhet semmi kétség” (Derasot: 1.81a). Ismeretes, hogy David Sinzheim rabbi célszerűnek tartotta megindokolni a cselekedetét kora jelentős halakhistái számára. Ld. N.M. Gelber: „Die böhmischmaehriscen Juden und das Napoleonische Sanhedrin” Zeitschrift für die Geschichte der Tschechoslowakei, 1930, 60–61. Chátám Szófer egyértelműen utal arra, hogy megkapta, és tudomásulvette az indoklást.

¹⁶⁷ Derasot, 1.81a. Ez a legáltalánosabb meghatározása Sinzheim eljárásának, amely alapján véve ragaszkodott az összes tradíció minden részletéhez de mégis érthető magyarázattal szolgált mindazoknak, akik nem ismerték a halakhikus nyelvet. Az az általános nézet, mely szerint Sinzheim válasza kompromisszum lett volna, alaptalan. Ld. J. Katz: Exclusiveness and Tolerance, (Oxford, 1961) 184–186..

¹⁶⁸ Derasot, 1.81a.

¹⁶⁹ Uo., 1.112b, a fentebb idézett 5571. (1811) évi beszédében, ld. 152. jegyz.

¹⁷⁰ Uo.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² Uo., 1.113b.

¹⁷³ Moshe Samet: „Halakha and Reform” (kiadatlan disszertáció, Jeruzsálem, 1967), kimutatja, hogy Chátám Szófer tanításait miképpen befolyásolták közügyekben való működése

¹⁷⁴ Az Igrot Szofrim-ban összegyűjtött levelei között sok a rabbiállásra pályázó tanítványai számára írt támogató ajánlás található.

¹⁷⁵ Igrot Szofrim, 2.101.d

¹⁷⁶ Tesuvot: HM 197. Az 5597. évben (1837) írott végrendeletében, úgy rendelkezett, hogy a hitközség két évnél hosszabb ideig ne hagyja betöltetlenül a rabbiállást (Szófer S.: Hut ha-Mesulas, 154.).

¹⁷⁷ Tesuvot, HM 5.

¹⁷⁸ Uo., HM 21; YD 230.

¹⁷⁹ J. Katz: Tradition and Crisis (New York, 1971) 87.

¹⁸⁰ Dresniti és pozsonyi kinevezésén nem szerepel időmegkötés (Szófer S.: Hut ha–Mesulas, 41, 61–63.). Azonban ő maga mondja, hogy „a diaszpórában gyakori, hogy a rabbi kinevezések meghatározott időre szólnak – sok esetben három, máskor öt évre” (Tesuvot, OH 205).

¹⁸¹ Tesuvot, OH 205.

¹⁸² A kérdés első ízben (ld. Tesuvot, OH 12), az 5580. évben (1820) került megvitatásra, amikor egy Munkács környéki esetre reagált: „Egy bizonyos vidéken volt egy kiváló rabbi, aki szeretett volna örökébe lépni az ezen a területen rabbiskodó apjának, kinek igaz emléke legyen áldott. A fiú alkalmas volt arra, hogy magára öltse apja palástját. Az egyik hitközségi vezető azonban ellenezte, hogy a fiú elfoglalja apja székét, az ügy a bíróság elé került. A kiváló munkácsi Zevi Avigdor rabbi, aki a szomszédos területnek volt a rabbija, keményen küzdött, hogy segítse a fent említett ifjút, mindent elkövetett, hogy biztosítsa számára az atyai örökséget.” Az 5590. esztendőben (1830) Chátám Szófer azt mondta, hogy „eddig már számtalan ehhez hasonló esettel fordultt hozzám” (uo., OH 13).

¹⁸³ Uo., OH 12, és 13 foglalkozik azzal a „számtalan esettel” amellyel hozzá fordultak: „egy gyakorlati szabályt fogalmaztam meg, mely szerint semmilyen előnyben sem részesülhet a fiú örökös, ha nála alkalmasabb jelentkező is akad. Ez még éppen alkalmazható minden olyan esetben, ha a hitközség más jelentkezőt akar megválasztani.”

¹⁸⁴ Uo., OH 12.

¹⁸⁵ Uo. Chátám Szófer véleményének változását a rabbiállás öröklésével kapcsolatban Löw Lipót emelte ki, a Ben Chananja (1858) 399. oldalán, valamint H. Fleisch: „Das geistige Leben in Pressburg” in *Gold: Die Juden [...]* Bratislava, 25–26., Fleisch a kijelentés kontextusára, Mordechai Benet rabbi örökösének morvaországi főrabbiává való kinevezésére is felhívja a figyelmet. Az országos főrabbiág esetében Chátám Szófer is elutasította a fiú örökösödési jogát.

¹⁸⁶ Igrot Szofrim, 1.14.

¹⁸⁷ J. Hirsch: Mor Deror (Bécs, 1892), 1.8. A szerző Chátám Szófer jesivájában tanult.

¹⁸⁸ *Derasot*, 2.386b.

¹⁸⁹ Szófer Salamon rabbi, a Hut ha–Mesulas szerzője, egyszerűen azt mondja: „A végeredményből kiderül, hogy a nagyapám, igaz emléke legyen áldott, úgy akarta, hogy a mi apánk, legyen az Ő emléke is áldott, kövesse őt székében a halála után.” (238.). A tényekről szóló beszámolója alátámasztja ezt az állítást (233–237.).

¹⁹⁰ Uo., 236–237.

¹⁹¹ Uo., 154.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ Uo., 159.

¹⁹⁴ *Plaut*: Likuté, 5.26a–28a. Ez egy levélnek a másolata, amelyet a szerző a barátjának írt, három héttel az esemény után. A levelet Kontresz Macevet Mose címen önálló pamfletként is kiadták (Galánta, 1937).

¹⁹⁵ *Plaut*: Likuté, 5.27b. A rabbihoz írt kérvénnyről, hogy nevezze ki fiát a jesiva vezetőjének, említés történik a hitközségnek abban a hivatalos közleményében, melyben bejelentették a rabbi halálát, a hétnapos gyász idején (Szófer S.: Hut ha–Mesulas, 162.), de ezen nem szerepel dátum, így azt lehet hinni, hogy a hitközség vezetői voltak a kezdeményezők. A rabbi haláláról szóló harmadik leírás a hitközség titkárától származik a hitközség évkönyvében (nyomtatásban a Zikron Mose-ben jelent meg, 46–48.). Ez a leírás is beszámol arról, hogy a halála előtti éjszaka egy kérelemmel fordultak a rabbihoz, de ő a végleges végrendeletét már egy nappal korábban megírta.

¹⁹⁶ Az előző jegyzetekben említett három forrás mellett létezik egy negyedik beszámoló is, Simon fiától, ld. Sh. Weiss: Avné Bét ha–Jocer, 52–55. Ő nem említi, hogy bátyját kinevezték volna apjuk rabbi hivatalának örökösévé. Az Allgemeine Zeitung des Judenthums-ban, (1839, 574–576.) is szerepel egy általános beszámoló.

¹⁹⁷ *Plaut*: Likuté, 5.27b.

¹⁹⁸ Szófer S.: Hut ha–Mesulas, 159. Nem világos, hogy Zalman rabbi milyen forrásokra gondolt. Olyan vitával, amelyben azzal foglalkoztak volna, hogy az apa rabbiává avathatja-e a fiát nem találkoztam.

¹⁹⁹ *Plaut*: Likuté, 5.27b.

²⁰⁰ Uo., 5.28a. Daniel rabbi életéről ld. *Sh. Weiss*: AvnéBét ha- Jocer, 56–61.

²⁰¹ Uo.

²⁰² *Szófer S.*: Hut ha-Mesulas, 162.

²⁰³ A választás vasárnap volt (*Plaut*: Likuté, 5.28a). A hétnapos gyász a megelőző csütörtökön ért véget.

Michael K. Silber

A ZSIDÓK TÁRSADALMI BEFOGADÁSA MAGYARORSZÁGON A REFORMKORBAN A „KASZINÓK”*

Az utóbbi 20 évben a zsidók társadalmi integrációjának kérdése több — a németországi és nyugat-európai zsidóságra vonatkozó — társadalomtörténeti kutatás középpontjában állott.¹ Közülük a legalaposabb Jacob Katz úttörő tanulmánya, amely az első szabadkőműves páholyok 18. századi megalakulásától kezdve egészen Hitler Németországáig vizsgálta a zsidók és a szabadkőművesek összetett kapcsolatát. Katz tanulmányát gazdag anyagra alapozta, amelynek legfontosabb részét az eddig hozzáférhetetlen szabadkőműves levéltár alkotja. Ez a Katz által már korábban kifejtett „semleges társadalom” fogalmát illusztráló esettanulmány részletesen tárgyalta, a zsidók nyugat-európai és különösen németországi társadalmi befogadása iránti kérelmének változó történetét.²

Kérdés, hogy a zsidók társadalmi integrációja a különböző európai országokban többé-kevésbé hasonlóan ment-e végbe, vagy a gazdanépek változó struktúrája és értékei befolyásolták? Magyarország ebből a szempontból is érdekes kutatási terület, mivel jóllehet a magyar zsidóságnak több közös vonása volt a német zsidósággal, a két befogadó ország társadalma igen csak eltért egymástól. Kényelmesen össze lehetne vetni a zsidóság társadalmi integrációját a két országban, ha léteztek volna szabadkőműves páholyok Magyarországon, de a szabadkőművességet a Habsburg birodalomban a tizenkilencedik század nagyobbik részében nem engedélyezték.³ Mindemelllett létezik egy analóg „semleges társadalom” Magyarországon, amelynek története megadhatja a választ az általunk feltett kérdésre – a társadalmi klubok, az úgynevezett „kaszinók”. Épp elég *prima facie* bizonyítékkal rendelkezünk, hogy a zsidókat a kaszinók már az 1848 előtti időszakban soraikba fogadták. Ez a tény kimerítőbb vizsgálatot érdemel.⁴

A zsidók kaszinókba való felvételének kutatásakor több módszertani problémával találkozunk. A szabadkőműves páholyoktól eltérően a kaszinók nem voltak központilag szervezve, ezért soha nem volt olyan kiterjedt dokumentációjuk, mint a szabadkőműveseknek, és levéltáraiknak is csak töredéke maradt fenn.⁵ Ezért a zsidóknak a magyar társadalomba való szociális integrációjával foglalkozó történeti rekonstrukción szükségszerűen hiányos lesz; a folyamat általános kontúrjai mindazonáltal világosnak tűnnek.

Bár e tanulmány fókuszában a reformkor áll, azaz az 1848-as forradalom előtti nemzedék kora, mégis ajánlatos először egy pillantást vetni a magyar zsidóság állapotára a tizenkilencedik század végén. A magyarországi zsidó asszimiláció jellegéről

és mértékéről kialakított véleményyt nagyrészt a „századvég” története formálta. Ez a tényező, túlzott hatást gyakorolt más időszakok megítélésére. A századforduló körüli állapot rövid áttekintése megfelelő támpontul szolgál a reformkori zsidó integráció történetének felméréséhez.

Asszimiláció a századvég Magyarországon

A Közép-Európa perifériáján elhelyezkedő magyar zsidóság késve érkezett el a modernizációhoz. Mégis az első világháború táján a magyar és különösen a budapesti zsidóságot a kontinens egyik legjobban asszimilálódott zsidóságának tartották. Az előző ötven évben a zsidók lelkesen sajátították el a magyar nyelvet — még az ortodox zsidóság széles rétegei is magyarul beszéltek —, és a család- és utónevek magyarosítása is divat volt. Sokan üdvözölték és fogadták el lelkesen a magyar nacionalizmust, míg a budapesti születésű Herzl Tivadar cionista ideológiája csak kevés követőre talált.

Mivel is járt ez az asszimiláció? Az utolsó harminc évben a folyamatra vonatkozó koncepcióink jelentősen finomodtak. Az asszimiláció különféle elemeinek azonosító elemzésekor megállapították, hogy az asszimiláció összetevői közül egyesek meglehetősen függetlenek a többiektől. Így, míg megállapítást nyert, hogy a zsidók többsége a modern korban a hagyományos zsidó kultúra elvetésére voksolt, és nagymértékben alkalmazkodott környezete kultúrájához, a zsidó történészek azzal érveltek, hogy ez a kulturális alkalmazkodás (akkulturáció) nem szükségszerűen vezetett az asszimiláció előrehaladottabb fokához (bár a kulturális alkalmazkodás egyértelműen feltételezi az asszimilációt).⁶ Számos európai zsidó közösség kulturális alkalmazkodását ritkán kísérte, vagy követte „strukturális asszimiláció”, azaz a társadalmi érintkezés bármely olyan formája, mely felülmúlta volna a hagyományos zsidó–keresztény kapcsolatok formális és partikuláris jellegét. Másrészről, azokban a ritka esetekben, amikor zsidókat befogadtak nem–zsidó társaságba, feltételezték, hogy a zsidók elsődleges elkötelezettségüket átviszik az új referenciacsoportra, tehát egy olyan nullszaldós folyamatra gondoltak, amelyben a szociális integráció csak a zsidó közösséghez való lojalitás számlájára mehet végbe.

A magyar zsidóság helyzete a századfordulón igazolja ezeket a megkülönböztetéseket. A kulturális alkalmazkodás ekkorra már befejezett tény: a zsidók arányszámukat jóval meghaladva voltak képviselve a középiskolákban, az egyetemeken, a szabad foglalkozásaik között, az újságírói és művészeti pályákon. Más részről úgy tűnik, a társadalmi szférában előrehaladásuk csak kismérvű volt. Egy külföldi megfigyelő, aki örömmel állapította meg, hogy „sehol a világon nincs jobb bánásmódban részük a zsidóknak, mint Magyarországon”, meg volt lepve, hogy olymérvű „társadalmi szakadék tátong a zsidók és keresztények között, mellyel kevés más ország veszi fel a versenyt”, beleértve Németországot is.⁷ A budapesti evezős egyesületek felekezetei szerint szerveződtek, az egyetemeken a hallgatók életét a zsidó és nem zsidó hallgatók közötti növekvő antagonizmus jellemezte. A Balatonnál a zsidók szabadságukat többnyire Siófokon töltötték, míg a keresztények Balatonföldvárra mentek fürdőre. A liberális Zay Miklós gróf, akit zavart a magyar zsidóság növekvő társadalmi elszigetelődése, 1903-ban cikket jelentetett meg „Zsidók a társadalomban” cím-

mel, melyben előszámlálta saját baljós tapasztalatait az előítéletekről. „1879-ben elnöke voltam a fővárosi nagy bálók elsejének, s midőn a meghívókra került a sor, megütközéssel hallottam, hogy zsidó családok egyáltalán nem szerepelnek a névsorban. Egy darabig ellenkeztem, de a rendezőség tagjai váltig erősítették, hogy amaz elem, mely a bált támogatja, elmarad, ha zsidókat is meghívunk. Személyesen győződtem meg az állítás igazi voltáról.”⁸

A társadalmi elkülönülés leglátványosabb színtere az egyesületi élet volt. Egy nekikeseredett cionista kritikai észrevétele szerint Magyarországon kivétel nélkül minden nagyobb városban „legalább egy olyan társadalmi klub működik, mely *zsidómentes*.”⁹ A főbűnös ebben a budapesti *Országos Kaszinó* volt, amelyről mindenki tudta, hogy elvből nem fogad be zsidót. Ez annál tragikusabb, mivel ennek a legbefolyásosabb kaszinónak az elnöke „a szabadelvű párt fényes tehetségű vezére”, a liberális sajtó kedvence, dr. Wekerle Sándor volt, háromszoros miniszterelnök.¹⁰ Jóllehet az alapszabályok egyértelműen leszögezték, hogy a tagság mindenki számára hozzáférhető, a kaszinó a zsidók előtt gyakorlatilag már az 1883-as megnyitástól kezdve zárva volt. Igaz, az első világháború előestéjén a kaszinónak már kb. 20, főként nemesi rangra emelt zsidó származású tagja volt, de azok mind, vagy majdnem mind áttértek keresztény hitre. „A vagyonos és előkelő zsidó előtt mindenekfölött a további emelkedés egy útja áll nyitva — írta Zay gróf — : elhagyni apái hitét és megkeresztelkedni.”¹¹ A legtöbb elemző még kevésbé volt derűlátó. A magyar történelemtől írt figyelemre méltó könyvében Ignotus Pál megjegyezte, hogy a századforduló táján még a megkeresztelkedett zsidókat is majdnem teljesen kizárták a magyar társadalom magasabb rétegeiből.

Lehetsz a leggazdagabb, legműveltebb, sőt hivatalosan a királyságban a legmagasabb rangú ember, de ha zsidó vér folyik az ereidben, nem reménykedhetsz, hogy „*chemin de fer*”-t játszatsz azokban a helyiségekben, melyek Budapest központjában a dzsentrik legelőkelőbb rétegének van fenntartva. Ismertem egy kitért zsidót, földbirtokost, a parlament egykori tagját, akinek rangja volt és divatosan öltözött, aki tudott párbajozni, szerenádozni, jobban, mint a saját köreiben az összes dzsentri, és feleségül vett egy hozomány nélküli igen csinos nőt, régi, kisnemesi származásút, „a megyei bálók és a budapesti dzsentri partik szépét”. Esküvőjük után a feleséget még mindig meghívták a megyei bálókra, de diszkréten figyelmeztették őket, hogy jobb lenne, ha a férj egyéb elfoglaltságaira hivatkozna. Ebbe mindketten beleegyeztek, a feleségnek így nem kellett elvesztenie régi barátait, és különben sem volt arra mód, hogy ezeket a határokat átlépjk.¹²

Ha a zsidókat a magyar társadalomtól elválasztotta az előítélet fala, akkor ez különösen megmászhatatlannak bizonyult a dzsentrikkel való kapcsolatok esetében. Elfogadott tény volt, hogy a kékvérű arisztokraták társasága jobban elérhető volt a zsidók számára, mint a dzsentri Nemzeti Kaszinó Budapesten, ahol a magasrangú kormánytisztviselők gyülekeztek. Az is köztudott volt, hogy bár a fővárosban a társadalmi kapcsolatok rosszak voltak, a vidéken még annál is sokkal rosszabbak. „...a magyar társadalom azon része, mely — írta Zay — tán legkevésbé szíveli a zsidóságot: a vidéki gentry.”¹³

Meglepő módon, amint ezt az utóbbi időben írt tanulmányok mutatták, a dzsentri körök nem voltak hermetikusan zártak, és nagyszámú közrendű, vagy a

kisbbségi nemzetiségek tagja olvadt be az első látásra monolitikus osztálynak tűnő magyar nemességbe. Erre a felfelé irányuló társadalmi mozgásra a legjobb példa maga Wekerle Sándor, aki a német középosztályból származott. Ez a nyitottság azonban a zsidókra nézve kevés előnnyel járt. Amint egy kutató megjegyezte, az a tényező, amely ezeket a különböző elemeket a század végén összetartotta, és osztályidentitásukat kikristályosítani segítette, az antiszemitizmus volt.¹⁴

Az antiliberális magatartás a dzsentrik között csak a múlt század hetvenes éveinek végén és a nyolcvanas évek elején kezdett terjedni. A dzsentrinek a korabeli gazdasági és politikai fejlődés eredményeképp bekövetkező társadalmi hanyatlását 1884-ben kommentálva az előkelő Berzeviczy Albert ijedten figyelte a liberalizmustól idegen, az agrárszemlélettől és antikapitalista eszméktől áthatott, Junker-típusú politikusok befogadásának növekvő tendenciáját. A dzsentri, amely valaha a liberalizmus zászlóvivője volt, most szofisztikus módon különbséget tesz apái liberális nézetei és a jelenlegi „börze liberalizmus” vagy „zsidó-liberalizmus” között. „Az antiszemitizmus tagadhatatlan elterjedt a gentryben.” – panaszkolta Berzeviczy. A jelenlegi állapot csak katasztrófához vezethet – figyelmeztetett. Sürgette a dzsentrieket, hogy térjenek vissza az előző generációk dicsőséges ideáljaihoz, adják fel a zártkörűséget és igyekezzenek keveredni a középosztállyal.¹⁵

Valóban, a reformkorban a társadalmi összeolvadás kérdését a liberális dzsentrik gyakran hangoztatták. Felismerve, hogy Magyarország nemzeti fennmaradása megköveteli a gazdaság modernizációját, olyan emberek, mint Kossuth Lajos aktívan törekedtek a magyar társadalom polgári átalakítására. A mentalitás és szokások változását kívánták mind a nemességtől, mind a hagyományos nem magyar városi elemektől. Kossuth az előző „polgárosodását”, és az utóbbiak „nemzetiesítését” tűzte ki célul. Ideális esetben a két átalakítandó tényezőnek össze kellene olvadni, hogy kialakuljon egy nyugati típusú „középrend”. „...egy önálló, alkotmányos középrend... nélkül — érvelt —, nemzetünknek jövődjéje nincs”.¹⁶

Bár Kossuth utópiája sosem valósult meg, valóban volt egy rövid időszak a „reformkor”-ban (1825–1848), mikor a magyar liberálisok arról beszéltek, hogy szükséges volna egy bizonyos társadalmi „közeledés” (*rapprochement*) a különböző osztályok között. Vajon ezek a magasztos eszmék csupán üres szavak maradtak, vagy volt tudatos erőfeszítés is realizálásukra? Talán semmi sem bizonyítja jobban e törekvések komolyságát, mint a zsidóság befogadása a magyar társadalomba. Mint másutt is, a zsidó kérdés hamarosan a liberális eszmék próbaköve lett.

A magyar társadalom a reformkorban

A magyar társadalom legjellemzőbb tulajdonsága a tizenkilencedik század első negyedében valószínűleg statikus karaktere volt. Szemben azokkal a Nyugat- és Közép-Európában végbemenő változásokkal, amelyek átformálták a társadalom körvonalait, a magyar társadalom változatlanul és változhatatlannak mutatkozott. A társadalom mereven rétegződött a kvázi-feudális vonalak mentén, és úgy tűnt, áthidalhatatlan szakadék választja el az egyik réteget a másiktól.

Magyarország elsősorban és főként agrártársadalom volt. A társadalmi és politikai piramis alján a parasztok helyezkedtek el, akik a magyar népesség több, mint

4/5-ét tették ki. Bár súlyuk az elmúlt félszázadban fokozatosan nőtt a Mária Terézia és II. József által kezdeményezett reformok eredményeként, mégis emancipálatlan, földesuraikhoz feudális szálakkal kötődő jobbágyság maradtak. A régióra jellemzően Magyarország nagyon gyenge középosztállyal rendelkezett: a keresztény népességnek csak 5 százaléka élt városi központokban. Bármilyen városi élet is volt ez, modernizáció előtti gazdaság jellemezte, főleg kézművesség, és némi kereskedelem középkori céhekbe szerveződve. A kereskedelem és ipar modern értelemben csak csíráiban létezett: a városi lakosok kevesebb, mint egyötöde volt valóban érdekelt ilyen tevékenységben. Körülbelül ötven város, az úgynevezett szabad királyi, vagy privilegiált városok élveztek némi autonómiát. E városokat kisszámú, elzárkózó, többnyire német származású patríciusok irányították. 1840-ig ezen városok legtöbbszörének jogában állt, hogy ne tartsa meg a zsidókat a városfalakon belül, és a polgárok, akik tartottak a zsidók növekvő gazdasági erejétől, foggal-körömmel harcoltak letelepedésük megakadályozásáért. Ennek eredményeként a kb. háromezerre becsült magyarországi zsidóság legnagyobb része a nemesi tulajdonban lévő falvakban és a mezővárosokban élt. Még azután is, hogy az 1840-es országgyűlési határozatok megengedték a zsidóknak a szabad királyi városokba való letelepedést, sok város tovább küzdött a törvény hatályon kívül helyezéséért. Mentalitásban és életstílusban egy zárt, retrográd polgári rend volt ez, nem egy francia stílusú burzsoázia, még csak nem is egy német *Bürgerthum*. Politikai és gazdasági téren a liberális magyar nemzeti mozgalommal szemben, a konzervatív Habsburg-udvarhoz csatlakozott.

A liberális nacionalizmus zászlóvivői Magyarországon valójában nem a városi középosztály tagjai voltak, mint másutt Közép- és Nyugat-Európában, hanem a meglehetősen nagyszámú nemesség egyes tagjai. Európában a magyarországi nemesség nagyságát tekintve a második helyet foglalta el a lengyelországi után, a lakosság 5%-át alkotva. Ez a társadalmi réteg *korporációs* politikai hatalmának megőrzésében rivális nélkül állt a kontinensen. A nemesek birtokolták a földet, és jogi, valamint politikai fennhatóságot gyakoroltak a birtokaikon élő jobbágyaik felett. Ők alkották a „politikai nemzetet”, ellenőrizték a helyi megyei adminisztrációt, és a pozsonyi országgyűlést, amelyen a városok csupán jelképes képvisellel rendelkeztek. Ezen túlmenően az országban nemcsak a politikai, de túlnyomórészt a gazdasági és kulturális élet is zömében az ő kezükben volt.

Maga a nemesség nagymértékben rétegződött. Bár elméletileg tagjai politikai szempontból egyenrangúak voltak, gazdaságban, hatalomban és látókörükben erősen különböztek egymástól. A nemesi ranglétra tetején a mánások álltak, a titulás arisztokráciának nevezett bárók, grófok és hercegek. Néhány család, mint pl. a legendás Eszterházyak, óriási vagyonnal rendelkeztek, a legtöbben azonban sokkal szerényebb életet folytattak. Ennek a párszáz arisztokrata családnak egy töredéke jelentős szerepet játszott a liberális nemzeti mozgalomban. Többségük azonban közmopolita volt, amelyik semmi közösséget sem vállalt a magyar nacionalizmussal vagy a magyar kultúrával. Lévéen politikailag konzervatívak, ők is a Habsburg-udvarral szövetkeztek a közép- és köznemesség liberális nacionalizmusával szemben.

A fennmaradó valamivel több, mint 130 000 nemesi család is élesen megosztott volt. Legtöbbször úgynevezett „bocskoros nemes”, akik gyakran nem éltek jobb anyagi körülmények között, mint a parasztok. Csak a nemesi réteg kb. 1/5-ét kitevő közép-

nemesség volt az amely valóban jelentős politikai hatalmat gyakorolt. A „dzsentrik”, ahogy őket kortársi szóhasználat nevezte, kényelmes életet folytattak vidéki birtokaikon. Lokálpatrióták voltak, gyakran igen szűk látókörűek, akik kinézetre meglehetősen különböztek a kifinomult arisztokratáktól. Politikailag ők alkották a legfontosabb csoportot Magyarországon. A legtöbb megyegyűlés az ellenőrzésük alatt állt, ugyanígy az országgyűlés alsóháza is, amelynek hatalma egyre növekedett az arisztokrata felsőház rovására.

A nemesség tagjainak többsége magyar volt. Magukat a magyar szabadság igazi védelmezőinek tekintették mind a Habsburg-udvar, mind annak arisztokrata szövetségesei mesterkedéseivel szemben. Főleg az ő soraikból kerültek ki a liberalizmus támogatói. Sok magyar nacionalista látott hasonlóságot az új liberális ideológia és a magyar rendeknek a politikai szabadságuk megőrzése érdekében az abszolutista Béccsel szemben vívott időtlen harca között.¹⁷

A magyar társadalomnak ez az éles rétegződése párhuzamos volt a mindennapi élet rideg elkülönültségeivel. Egy befolyásos tizenkilencedik századi liberális, Pulszky Ferenc emlékiratai élénk leírását adják ezeknek az általános korlátoknak, egyben azokról a változásokról is beszámolnak, melyek a tizenkilencedik század harmadik és negyedik évtizedében kezdtek fészegedni a magyar társadalom kereteit. Visszaemlékezése szerint az 1830-as évekig a nemesi és polgári rend tagjai közötti házasság majdnem ismeretlen volt, és társadalmi katasztrófának tekintették. Ez az ellenszenv nem korlátozódott csupán a polgárookra: „a nemesség nemcsak lefelé, hanem fölfelé is elzárkózott”. Az a nemes, aki túl sok időt töltött arisztokrata társaival, ugyanúgy nevetség tárgya volt, mint az az ember, aki rangon alul nősült. „...szóval a társaság — írta Pulszky — élesen el volt különítve különböző osztályokra, melyek egymással érintkeztek, de soha egészen össze nem olvadtak. Széchenyi érdeme volt ez összeolvasztásnak megkísértése a pesti casino alapítása által”.¹⁸

A Pesti Nemzeti Kaszinó

Valójában az 1820-as évek végén és az 1830-as évek elején az angol klubok mintájára létrehozott úgynevezett kaszinók, — melyeket Metternich mint „a modern liberalizmus behatolására teremtett intézményeket”¹⁹ ítélte el — tették meg az első lépéseket a társadalmi közeledésre a különböző magyar osztályok között. És bizonyára az sem véletlen egybeesés, hogy a zsidó emancipáció egyik első követelése egy ilyen egyesületből, a pozsonyi *Jurátus-Kaszinóból* származott, mely az 1830-as évek közepén a joghallgatók találkozóhelye volt, akik az országgyűlést, mint megfigyelők látogatták.²⁰

Amikor az első magyar kaszinót 1827-ben felavatták Pesten, megalapítója, a liberális Széchenyi István gróf kinyilvánította, hogy a klub célja egy olyan hely létesítése, ahol „a társasági rendnek mindenik osztályából” az emberek találkozhatnak, és ahol kellemes légkörben tölthetik az időt, társaloghatnak, vagy újságot olvashatnak, kedvük szerint. Ebből következően a pesti kaszinó tagsága, legalább is elméletileg, nyitott volt „bármely személy számára, aki úriemberként viselkedik.”²¹

1829 nyarán, nemsokkal a kaszinó alapítása után, Széchenyi javasolta, hogy zsidók is folyamodhassanak tagságért. Mivel a klub egyik célja a hazai mezőgazdasági

termelés bátorítása volt, nyilvánvalónak tűnt, hogy a zsidók kaszinói részvétele elősegítené ezt a célt. Jóllehet az indoklás feltűnően pragmatikus volt, mégis mutatta, hogy a Széchenyihez hasonló emberek hajlandóak voltak eleget tenni liberális ideológiájuk követelményeinek. Egy életerős, új nemzet teremtésének érdekében Széchenyi szükségesnek látta a hagyományos társadalmi előítéletek átlépését, vagy legalábbis félretételét. Különösen figyelemreméltó, hogy egy Széchenyi formátumú a zsidók iránt kevés szimpátiát érző arisztokrata, képes volt leküzdeni szinte zsigeri averzióját és befoglalni őket az újjáalakítandó magyar társadalom víziójába.

Javasata azonban heves ellenzésre talált. „A zsidó tagság pro-iról és kontráiról heves vita keletkezett”, jegyezte be a gróf a naplójába.²² A titkosrendőrség egy ügynöke beszámolt arról, hogy Károlyi György gróf, Széchenyi liberális partnere a kaszinó alapításakor nem helyeselte az ötletet, és azzal fenyegetőzött, hogy lemond a tagságról. Amikor szavazásra került a sor, csak báró Wesselényi Miklós, az országgyűlés liberális ellenzékének vezetője, és négy másik tag támogatta Széchenyi javaslatát, több, mint 50-en pedig elleneztek.²³

Majdnem tíz év telt el, míg a zsidók felvételének kérdése újból felmerült. „Wodianer a kaszinó tagja kíván lenni” jegyezte fel Széchenyi naplójában 1837. októberében.²⁴ Az akkori idők leggazdagabb magyarországi kereskedője Wodianer Sámuel, az első olyan zsidó volt, aki nem áttérése után kérelmezte a klubtagságot. Valószínűleg számított a kudarcra, mivel 5 évvel előtte még rokona, a kikeresztelkedett Ullmann Móric is visszautasításban részesült. Ha Wodianer Magyarország leggazdagabb kereskedője volt, Ullmann mint az ország legmerészebb vállalkozója szerzett rövid idő alatt hírnevet magának. A 30-as évektől része volt minden nagyobb magyarországi beruházásban, legnagyobb műve az ország első bankjának és első vasútjának létesítése volt. Magától Széchenyitől értesülünk Ullmann kudarcot szenvedett társadalmi ambíciójáról. A gróf, aki sok terve miatt gyakori és nem mindig kellemes kapcsolatba került ezzel a keményfejű üzletemberrel, (talán némi elégtétellel) jegyezte meg: „Ullman megútálta(?), hogy kaszinói tagsági kérelmét elutasították.”²⁵ A Wodianerek és az Ullmannok társadalmi törekvésüket tekintve közel még egy generáción keresztül kielégítetlenül maradtak. Csak az 1850-es években tűnt fel, a Wodianer és Ullmann család néhány tagja — az első „zsidók”, akiket felvett a Pesti Nemzeti Kaszinó — a tagok névsorában, és ez csak jó néhány évvel nemesi rangjuk megszerzése és keresztény hitre való áttérésük után történt meg.²⁶

Igazából nem kelthet meglepetést, hogy a Pesti Nemzeti Kaszinó visszautasította a zsidó üzletemberek felvételét, mivel majdnem az összes keresztény polgárnak is ez a sors jutott. A zsidó tagság ügyében az 1829-es vita alatt valójában az volt a perdöntő érv, hogy „a közeledés a zsidókhoz nálunk nem lehetséges, mert a tapasztalat szerint a mágnások a nemességgel és polgársággal sem akarnak közeledni.”²⁷ Csak részben valósult meg a Pesti Kaszinónak az a célkitűzése, hogy bátorítsa a társadalmi közeledést a magyar társadalom különböző osztályai között. Igaz, új keretet teremtett, amelyben a nemesség különböző rétegei közelebb kerültek egymáshoz. Az első alkalommal vegyülhetett ott naponta a dzsentrí a főnemességgel. Ugyanakkor mint Pulszky megjegyezte, „még a pesti nagykereskedők sem érezték magukat jól e társaságban, s külön casinót alapítottak, az igazi nyárspolgárok pedig, még a leggazdagabbak is, nem jártak se az egyikbe, se a másikba, hívei maradtak a

kávéházaknak”.²⁸ 1830-tól kezdve mindkét klubnak a tőzsde épülete adott otthont; a Nemzeti Kaszinó, vagy ahogy köznapian hívták, a „mágnás kaszinó”, az első emeletet foglalta el, míg a „kereskedő kaszinó” a második emeleten volt, de közöttük — mint egy külföldi megfigyelő megjegyezte — „semmiféle kapcsolat sem létezett”.²⁹ Biztosak lehetünk benne, hogy egyetlen zsidót sem bocsátottak be a Pesti Kereskedő Kaszinóba, legalábbis 1846 előtt nem. Addig a keresztény és zsidó kereskedők társadalmilag nemcsak hogy nem vegyültek egymással, de fenntartották külön kereskedelmi szervezeteiket is. Csak 1846-ban, amikor megalakult 48, mindkét hitfelekezeti tagból a Pesti Nagykereskedők Testülete, kezdtek az üzleti világban leomlani a szegregáció korlátai.³⁰ Még ez a lépés is azonban csak a leggazdagabb nagykereskedők körében történt, a polgári osztály alacsonyabb szintjein, az ellenségeskedés még sokáig megmaradt.

Első lépések a vidéki kaszinók felé

A Pesti Nemzeti Kaszinó volt a legjelentősebb Magyarországon, és az egész országban modellként szolgált hasonló intézmények létesítésére. Szabályzatát és gyakorlatát aprólékosan másolták a többi kaszinó, amelyek nagy számban létesültek szerte az országban. 1831-ben, Pesten kívül még csak 3 ilyen intézmény volt, 1833-ban már 23 Magyarországon, és 5 Erdélyben.³¹ Az évtized végére már gyakorlatilag minden nagyobb magyar városban volt kaszinó.

Sok kaszinó próbált alkalmazkodni Széchenyi társadalmi közeledésére vonatkozó programjához. Tudatos próbálkozások születtek az osztálykülönbségek leküzdésére. Mikor a Budavári Kaszinó egyik tagja ragaszkodott ahhoz, hogy „úr”-nak szólítsák, kívánságát általános derűtség fogadta, és mindenki elítélte nem helyénvaló „kaszt mentalitását”.³² Mindazonáltal a kaszinó mozgalom igazi sikere a tolerancia programjának eredményességében rejlett. A kaszinók bővülésével a tagok szinte természetesen azonnal kisebb körökbe és klikkekbe tömörültek. Ha ez először az adott klub keretében történt, nem volt szokatlan az esetlegesen elégedetlen csoport számára, hogy áttegye székhelyét és új kaszinót alapítson, gyakran az osztálytagozódást követve. Így, egy helységben, gyakran két kaszinó alakult – egy a dzsentri számára (*úri kaszinó*), és egy a polgárok számára (*polgári kaszinó*). Ez történt például Kaposváron, Székesfehérváron, Szekszárdon és Pécsen, Baján pedig egyenesen három is volt: egy a nemesek számára, egy a nem nemesek (feltehetőleg a „*honoráció*”) részére, és egy a polgároknak.³³ Tagadhatatlan, hogy ez az ismételt osztódás keresztelte Széchenyi terveit. Tipikus példa Debrecené, ahol a kaszinó 1833-ban alakult. Eredetileg vegyes kaszinó volt, de az évek múlásával, a polgári elemek kezdtek megelégedni a kaszinó nemesi uralmát. Végül, 1841-ben, az elégedetlen polgárok kiváltak, megalakították saját *polgári kaszinójukat*, és jellemző módon most az eredeti intézmény úgy vált ismertté, mint a nemesi klub, az *úri kaszinó*.³⁴ Ám elhamarkodott lenne azt állítani, hogy a szervező elv a társadalmi homogenitás volt. Ellenkezőleg, sok kaszinó, még azok is, amelyeket *polgári*, vagy *úri* jelzővel illettek, nem ragaszkodott szigorúan a jelentkező megfelelő társadalmi háttéréhez, így más társadalmi osztályok tagjaiból is sokakat lehetett ott találni. Például Szombathelyen, jöllehet két

kaszinó volt, egyik sem az osztálykülönbségeken alapult. A „nemesi kaszinóban” a legtöbb adminisztratív helyet polgárok töltötték be.³⁵

A zsidók azonban a társadalmi rugalmasság első jeleinek még nem igen látták a hasznát. A szombathelyi vegyes kaszinó az 1830-as évek végén visszautasította egy orvos felvételi kérelmét — ahogy erről Kossuth liberális *Pesti Hírlapja* tudósított — nem más okból, „mert a jelentkező (szégyen kimondani) izraelita volt”.³⁶ Érdekes módon, a zsidó doktor pusztja jelentkezése mutatja, hogy a *de facto* kizárási politika ellenére a liberális eszmék hatalma akkora volt, hogy nem volt kimondott statutum a zsidók kizárására. Ebben a Pesti Nemzeti Kaszinó példáját követték, ahol sohasem került egy ilyen szabály hivatalos megfogalmazásra.

Voltak azonban olyan vidéki klubok, melyek kifejezetten kitiltották a zsidókat. A Gyöngyösi Kaszinó szabályzata majdnem szóról szóra lemásolta pesti anyaklubjának szabályzatát. Az első paragrafus rögzítette a szervezet célkitűzését, és kifejezte azon célját, hogy a klub falain belül elsimítják az osztályellentéteket. „A Casino a jó ízlést, mívelt s deli maga viseletet, józan és közhasznú elmélkedést, az ész tehetségeit, s a közértelmességet kifejtő s nevelő intézet. Ezen kellemes és csinos társalkodásra szánt hely az egész egyesület sajátja, benne egy részes sem követelhet mások felett előjogot, s kiváltságot.”³⁷ Az 1839 novemberében bevezetett új szabályok egészen liberális eljárást írtak elő új tagok felvételére, viszont egy minősítő mondat — „Izraeliták átalýában kivéve”³⁸ — világossá tette, hogy ezek nem voltak alkalmazhatók a zsidókra. Nemcsak a tagság, de a kaszinók által támogatott bálók, melyek általában a szélesebb közönség számára nyitva állottak, tilosak voltak számukra. „Cselédek és Zsidók be nem bocsájtnak” — mondta ki a táncestélyekre vonatkozó paragrafus.³⁹ Ez világos eltérés volt a pesti modelltől. A viszonylag kevés fennmaradt kaszinói szabályzat nem ad okot általánosításra, de úgy tűnik, hogy gyöngyösi az egyike volt annak a néhány kaszinónak, amelyek ilyen explicit szabállyal rendelkezett. A polgárok és arisztokraták azonban 1842-ben elhagyták a kaszinót, és megalapították saját klubjukat. Három évvel később, a gyöngyösi kaszinóban elhangzott az a javaslat, hogy a „diplomás” zsidókat be lehet engedni, de ezt a proposíciót hamar elvetették. (A hivatkozás az egyetemi diplomával rendelkező személyekre vonatkozott – az 1867-es emancipáció előtt a zsidók csak orvosi tevékenységet folytathattak, a jogi pálya zárva volt előttük.) Csak 1858-ban fogadták be az első két zsidót az ismét egyesült kaszinóba.⁴⁰

Komáromban és Egerben, (az első szabad királyi város, a második pedig egyházmegyei székhely) hasonló volt a helyzet. Amikor 1834-ben egy zsidó kereskedő az egri kaszinóba való felvételéért folyamodott (Eger szintén Heves megyében fekszik, nem messze Gyöngyöstől), az a határozat született, hogy „...az Izraeliták, ki vevén a Diplomaticusokat, s ezekre is a titkos Szavazat fenn maradván, be nem vétetnek”. Csak az 1840-es évek közepén történt, hogy az első zsidót, jellemző módon egy orvost, Rosenthal Ágostont felvették a klubba.⁴¹ Komáromban, a zsidók bebocsátásának kérdése először 1837. november 4-én vetődött fel, nem sokkal a katonatisztek felvételének engedélyezése után. Bár az alapszabályok határozottan kimondták, hogy a tagság mindenki számára rangra, vagy felekezetre való tekintet nélkül lehetséges, de azt is kikötötték, hogy a tagok „hazafiak” legyenek, és a zsidók minden bizonnyal nem estek ebbe a kategóriába. A közgyűlés végül úgy határozott,

hogy „Izraelita tsak úgy vétetheték be a Casinóba, ha szavazás alkalmával a választottság minden tagjainak voksait elnyerte, ha tehát azok közül tsak egyis ellene szavazna, már a Casino tagjává nem lehet”.⁴²

Ez a sivár kép azonban nem tehet minket vakká azokkal a jelentős változásokkal szemben, amelyek még a legellenálóbb kaszinókban is végbementek. Igaz, a zsidókat, általában még mindig kitiltották. Ám ez várható volt, hiszen láttuk, hogy az olyan szabad királyi városok, mint Komárom, vagy az olyan püspökségi székhelyek, mint Szombathely, vagy Eger (ahol „a zsidókat meghálni is alig engedik”)⁴³ keményen harcoltak, hogy a zsidókat határukon kívül tartsák. Annál figyelemre méltóbb tehát, hogy a zsidók kaszinói tagságának kérdése már 1840 előtt felmerült. Még ezek a társadalmi elfogadás megghiúsulásairól szóló történetek is implicite a kedvező fordulatot mutatják. A szombathelyi zsidó orvos feltehetőleg nem folyamodik tagságért, ha arra a kaszinó társadalmi tekintetben vegyes tagsága, a vélemények általánosan növekvő felszabadultsága — melynek bizonyságául a *Pesti Hírlap* szolgál — és a klub néhány liberális tagja, akik valószínűleg támogatták a kérelmét, nem bátorítják. Az eddigi és későbbi példák többségében úgy tűnik, a tagoknak legalább a kisebb része arra ösztökölte társait, hogy liberálisabb politikát folytassanak a zsidókkal szemben. Megjegyzendő továbbá, hogy Szombathely, Komárom, Gyöngyös és Eger olyan megyékben található (Vas, Komárom és Heves), amelyek Magyarországon a legliberálisabbnak számítottak.⁴⁴ Bár a városok gyakran a konzervativizmus autonóm gyűjtőhelyei voltak, a liberális környezetet mindazonáltal nem hagyhatták teljesen figyelmen kívül.

Az első lépésként tehát javasolták, hogy a *honoráciorok* zsidó megfelelői is folyamodhassanak tagságért. Ez logikus lépés volt, mivel a *honoráciorok* speciális helyzetet foglaltak el a magyar társadalomban, gyakran hídként szolgáltak a nemeség és a köznép között. Még akkor is, ha a közrendűeket nem szívesen látták az exkluzívabb nemesi kaszinókban, csaknem általános szabály volt, hogy ez a *honoráciorokra* nem vonatkozik.⁴⁵ Ezért nem lehetett meglepő, hogy amikor a zsidók az 1830-as években megostromolták a kaszinókat, a zsidó orvosok alkották az előőrset. Korlátozott sikerük ellenére észre kell vennünk a liberális gondolatok iránti növekvő tiszteletet. Ha a falak nem is omlottak le, mégis az 1830-as évek közepére repedések mutatkoztak még a legkonzervatívabb erődítményeken is.

Bálok, párbajok és európai körutazások (Grand Tours)

Az 1830-as évek közepétől számos hír tudósított a zsidók és nem-zsidók közötti erősödő társadalmi kapcsolatról, valamint a zsidó ifjúság új viselkedésmódjairól. Ezeknek a jelenségeknek az első jele zsidóknak a helyi kaszinó táncestélyein való részvétele volt. 1838-ban a palánkai (Bács megye, Délvidék) kaszinó megnyitásakor bált rendeztek, melyen „a műveltebb helybeli zsidók is részt vettek”. A *Jelenkor* — ez a Széchenyi védelme alatt álló újság konzervatív-liberális beállítottságú volt — szerkesztője arról számolt be, hogy „...ez mindenestre szép lépés a haladás ösvényén s követést érdemlő”.⁴⁶

Jóllehet ha a közvélemény javuló tendenciát is mutatott az 1830-as évek végén, a zsidók társadalmi befogadása még messze volt a teljes sikertől. 1841 elején a ma-

gyar sajtót élénken foglalkoztatta egy, az évi pesti jogászbálon történt incidens. Ez a bál egyike volt a legelőkelőbbeknek. Tekintet nélkül a társadalmi hovatartozásra csak nagyon ritkán engedtek be mást, mint ügyvédet, vagy joghallgatót. Mégis abban az évben néhány liberális beállítottságú ügyvéd saját vendéget, zsidó hallgatókat és kereskedőket hívott meg. Egészében véve a zsidókat jól fogadták. Csak egyetlen incidens zavarta meg az ünnepi alkalmat, amikor is egy testes arisztokrata követelte az „Ábrahámíták” eltávolítását. Megragadott egy bizonyos Kunewaldert, a város egyik legjelentősebb zsidó családjának fiát, és a kijáráshoz taszigálta, mondván: „Uram, ön nem tartozik ide”. Egy kellemetlen jelenetet megtakarítandó Kunewalder nem tanúsított ellenállást, de a következő napon megjelent az arisztokrata lakásán és elégtételt kért – párbajt pisztollyal vagy karddal. „(Az arisztokrata) mélyen meglepve — így számolt be róla az újság — elismerte, hogy elhamarkodottan cselekedett, és bocsánatot kért.” Lecsillapulva Kunewalder hajlandó volt lemondani a párbajról, azzal a feltétellel, hogy ellenfele nyilvánosan bocsánatot kér. A következő napon ilyen értelmű hír jelent meg néhány magyar újságban.⁴⁷

Még ahol a zsidóság társasági befogadásának ellenzői sikeresek is voltak, ott is egyre inkább védekező pozícióba szorultak. Egy zsidó bérlő — „egy művelt ember” amint az újság helyeslően írta — tagságért folyamodott az orosházi *olvasóegylethez* (*Lesegesellschaft*). A közgyűlésen kitört a vihar, mert amikor a kérelem már majdnem jóváhagyásra került, három gazdatiszt felpattant, és drámai hangon arra figyelmeztetett, hogy a zsidók befogadása a klub fennállását veszélyezteti. „Ne menjünk el a végsőkhöz, a szabályok betű szerinti betartásában” — figyelmeztettek — mert „különbben bárkinek lehetősége lenne egy becsületes és kulturált parasztot ajánlani az Oroszházi Kaszinó tagságába”. Annak ellenére, hogy elvileg felvették a klubba, a zsidó bérlő úgy döntött, hogy békésen visszavonul, és helyette a tagsági díjat a helyi kórháznak ajánlja fel.⁴⁸

Mindazonáltal nem tagadható, hogy ezekben az években meglepő példák adódtak a zsidók és nem zsidók növekvő társadalmi *közeledésére*. Pulszky Ferenc, mindön leírta a szülővárosában, az északmagyarországi Eperjesen végbemenő változásokat, saját családjá példáját idézte. Fejérváry nevű nagybátyja, aki fiatalkorában a magyar felvilágosodás ifjabb generációjához tartozott, rendíthetetlen liberális volt. Üzleti ügyeiben gyakran került kapcsolatba zsidókkal; az északmagyarországi opálbányáknál partnere a bécsi zsidóság vezetője, az iparmágnás M. L. Biedermann volt. Üzleti érdekein messze túlmenően Fejérváry hobbija, a régiségek gyűjtése volt. Ezen alapult barátsága Holländer Leóval, az ország egyik legnagyobb éremgyűjteményének tulajdonosával. Apjához, a Sáros megyei zsidóság vezetőjéhez hasonlóan, Hollándert is a magyar zsidóság egyik tekintélyes vezetőjeként tartották nyilván az 1840-es évektől kezdve. 1833-ban Fejérváry meghívta Hollándert, hogy csatlakozzon hozzá és az ifjú Pulszkyhoz egy 5 hónapos utazásra Olaszországba, hogy felkeressék a régiségekről ismert helyeket. Az idősebb Pulszkyt felháborította és megbotránkoztatta Fejérváry cselekedete. „nem tudta elfojtani ellenszenvét a zsidók ellen, kiket nemtelenebb fajnak tartott, nem is tudta megfogni, miként társalkodhatik sőgora Holländerrel”.⁴⁹

Zsidók, Polgárok és Nemesek

Holländer esete természetesen teljességgel szokatlan volt: egy fiatal zsidó nemes emberek társaságában egy európai körúton nem számított mindennapos jelenségnek. Mindazontáltal a zsidók és keresztények közötti folyamatos és állandó társadalmi érintkezés helyszíne egyre inkább a kaszinók teremtetten nyilvános közélet lett. Így volt ez Pulszky szülővárosában Eperjesen is, ami elegendő okult szolgált a fogcsikorgatásra a régivágású dzsentri számára. Pulszky felidézte az idősebb Okolicsányinak, a korlátolt gondolkodású megyei táblabíró megtestesítőjének alakját:

„A zsidó társadalmi állásának fokenkénti emelkedése is bosszantotta: haragudott, hogy az eperjesi kaszinó is beveszi őket tagokul, hogy ott tisztviselők, táblabírók, sőt alispánok is velük kártyáznak, s azt találta, „hogy a türelmesség az új divatú alkotmányosságának ártalmas kigőzölése”.⁵⁰

A korabeli megfigyelőket az ragadta meg, hogy az a réteg, amely a zsidókkal hajlandó kapcsolatba lépni, az Okolicsányi-féle emberektől eltekintve, a nemesség volt, és nem a polgárság. Egy, az 1840 utáni közhangulat kedvező változásáról szóló beszámoló kiemelte, hogy a magyar társadalomnak nem mindegyik rétege osztotta a zsidók iránti új fogékonyt. Mindenekelőtt a nemesség volt, amelyik magáévá tette a haladó magatartást, gyakran olyan hevesseggel, hogy „a társadalmi érintkezés során minden különbség megszűnt, és a zsidó családokat baráti szálak fűzték a nemességhez”.⁵¹ A legtöbb szabad királyi városban a városi népesség általában nem volt túl barátságos, amint erről 1844-ben egy másik híradás tudósít. Kassán még mindig petíciókat nyújtottak be a zsidóknak a városból való kiűzésére. Ezek az érzelmek azonban nem nyertek teret a helyi „*Handlungs-Kasino*”-ban, ahol néhány tagnak a zsidók kitiltására irányuló kérését erőszakkal vetette el a társaság felvilágosult és humanista gróf elnöke. Németek hiányában — summázta az újságíró — a magyarok általában a zsidókkal való viszony javítására törekednek.⁵²

Ezt egy másik szabad királyi város, Arad is visszhangozta. Míg a város polgárai még mindig megtagadták a zsidóktól az állandó letelepedés jogát — az úgynevezett *incolat*-ot —, és kifogásolták jelenlétüket a bálakon, a nemesség már két zsidót választott az olvasóegylet hivatalnokául.⁵³ A polgárokat másfelől nem vonzotta különösebben az olvasóegyletbe való belépés, a 152 tagból mindössze 31 volt polgár, ellenben 39 a zsidó. Bár a társaságban a kisebbséget képviselte, a hangadó a földbirtokos nemesség volt. Ebben a liberális közegben a zsidók föltöbb jól érezték magukat. A következő évben, amint arról beszámoltak, újból két zsidót választottak be a végrehajtó bizottságba, és a társaság könyvtára előfizetett a legfontosabb zsidó hetilapra, az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ra, melyet Németországban adtak ki.⁵⁴

Eperjeshez, Kassához és Aradhoz hasonlóan, Szeged is szabad királyi város volt, ahol a zsidó integráció már 1840 előtt megkezdődött. Megkülönböztetett státusza ellenére egy szervezett zsidó közösség itt már a 18. század végétől virágzott. Voltaképpen a század közepére Szeged adott otthont az egyik legnagyobb magyarországi zsidó gyülekezetnek. A keresztény lakossággal való kapcsolatuk mintaszerű volt, Szegedről az a hír járta, hogy a magyar városok között a zsidó integráció ott a

legelőrehaladottabb.⁵⁵ Mint másutt, itt is egy zsidó orvost vettek fel először a szegedi Belvárosi, vagy másnéven Palánki Kaszinóba. Cájus Gábor, egy sebész, aki a zsidó hitközség vezetőségében is részt vett, 1834-ben vétetett fel, alig néhány évvel a kaszinó alapítása után. Hat évvel később, Basch Józsefet beválasztották az igazgatótanácsba. Mint sok más hasonló szervezet az 1848–49-es forradalom utáni évtizedben a szegedi kaszinó is ideiglenesen becsukta kapuit az 1850-es években. Mikor Palánki Kaszinó néven újrászervezték az évtized vége felé, több, mint 250 tagot számlált. 1858 és 1866 között az új kaszinó ismételten Cájust választotta elnökéül. A zsidó hitközségi elit több tagja is képviselve volt, köztük a négy egymást követő hitközségi elnök is: Ausländer Simon (1857), Politzer Salamon (1859), Bamberger Samu (1860 és dr. Singer Vilmos (1864), aki 1857–60 között tagja volt a kaszinó vezetőségének. Cájus maga is egy hitközségi elnök fia volt.⁵⁶

A szabad királyi városok kaszinóiban a zsidó tagság ritkaság számba ment.⁵⁷ Általában azokban a mezővárosokban, melyek nem élveztek városi autonómiát, és ahol a polgári jelenlét gyenge volt, könnyelhehték el a zsidók legnagyobb sikereiket a magyar társadalom korlátainak ledöntésében. A nemesség prominens szerepet játszott ezekben a városokban; legtöbb esetben magát a várost az egyik legnagyobb arisztokrata család birtokolta, és irányítása a főurak nemesi származású hivatalnokainak kezében volt. Ezekben a városokban a nagy zsidó hitközségek domináns szerepet játszottak a helyi gazdasági életben. Három ilyen város, — Nagyvárad, Nagykanizsa, és Pápa — jó példát mutatnak a reformkori társadalmi integrációra.

Nagyvárad Kelet-Magyarország egyik fő kereskedelmi központja volt, ahol a 800 zsidó a népességnek kb. 5%-át alkotta. Jóllehet a város polgári kaszinóval rendelkezett, a zsidókat a Bihari Nemzeti Kaszinóban találjuk. Ez az úgynevezett nemesi-klub „több arisztokratát tudhatott tagjai között Magyarország legbefolyásosabb régi nemesi családaiából”. A kaszinót 1833-ban alapították, és 250–300 tagot számlált. Az olyan kiemelkedő liberális közéleti emberek aktív jelenléte, mint pl. Beöthy Ödöné, aki gyakran volt az igazgatótanács tagja, és akit 1848-ban elnökül választottak, biztosította a zsidók számára kedvező légkör érvényrejutását.⁵⁸ A városban társadalmi harmónia uralkodott, melyet csak ritkán zavartak meg a polgárok.⁵⁹ Az évek során néhány beszámoló a kaszinó „számos” zsidó tagjáról tett említést – ami kétségtől túlzás volt. Valójában 1847-ben a 245 tagból mindössze 13 volt zsidó, ami pontosan megfelelt a város zsidó népessége arányának.⁶⁰ Sokkal fontosabb, hogy szinte a kezdetektől választottak zsidókat a kaszinó legmagasabb rangú hivatalnokai közé. 1839-ben dr. Pollák Hermannt választották a klub alelnökének, később ismételten megválasztották könyvtárosnak és pénztárosnak. Egy másik zsidó, Reich Salamon, 1841-ben az igazgató tanács tagja volt.⁶¹ Még különlegesebbnek számított az ötvenes években dr. Gross Frigyesnek, a nagyváradai kórház főorvosának megválasztása az „arisztokrata kaszinó” elnöki posztjára: Gross igen aktív volt zsidó ügyekben mind helyi, mind országos szinten.⁶²

Délnyugaton Nagykanizsa Nagyváradhoz hasonló szerepet játszott, mint helyi központ. Az 1830-as években a 8000 lakos 12%-a volt zsidó. A nagykanizsai közösség egyike volt azoknak, melyek legkorábban vezettek be művelődésügyi és vallási reformokat Magyarországon. Az aradi, szegedi, és később a nagyváradai közösségekkel együtt sok tekintetben jóval asszimiláltabb volt, mint a pesti. 1837-ben a keresztyének

és zsidók olvasó- és vitakört alakítottak, „azzal a céllal, hogy a két vallási tábor társadalmi közeledését magasabb szintre emeljék”. 1839-ben a társaság élén két férfi állt, Chernel Ignác, egy keresztény ügyvéd, aki a megyei ülnök volt, és a megbecsült zsidó orvos Horschetzky Móric, a zsidó kórház vezetője. Az amatőr zsidó történész Horschetzky, kulcsszerepet játszott a hitközségben. Nagykanizsa legjelentősebb családjába házasodott be, a Lackebacherékhez, és sok éven keresztül a zsidó hitközségi iskola igazgatója volt. Mint az idő tájt számos zsidó orvos, közösségében a reformok élharcosa volt, és Nagykanizsa életében is jelentős szerepet játszott. Az általa igazgatott társaság vezetősége egyenlően oszlott meg a vallások szerint, 14 hivatalnok közül 7 zsidó volt. A hivataloknak ezen aggályosan pontos elosztása érthetővé válik annak a korabeli megfigyelésnek a fényében, hogy a klub 140 tagjából a „többség izraelita volt”.⁶³ Nagykanizsán — úgy tűnik — inkább a zsidók fogadták be a keresztényeket társaságukba, és nem fordítva. Ennek oka feltehetőleg a polgári kaszinó barátságtalan magatartása volt. Még 1863-ban is panaszkodtak a sajtóban, hogy a zsidóktól megtagadják a tagságot. Voltak olyanok, akik sietve rámutattak arra, hogy ez a kispolgári (*Spießbürgerthum*) kaszinóra jellemző, nem pedig az intelligenciájára. Mindazonáltal csak 1865-ben döntött végül is úgy a polgári kaszinó, hogy felhagy zsidóellenes politikájával, de már a következő évben kísérletet tettek a korlátozások újbóli bevezetésére.⁶⁴

A Pápai Kaszinó

A zsidók felvétele a pápai kaszinóba jóval tipikusabbnak tekinthető; érdemes részletesen megvizsgálni az ügyet. Pápán ez idő tájt Magyarország negyedik legnagyobb zsidó közössége élt, amely több, mint 2500 lelket számlált, a város össznépeségének kb. egyötödét. Nagykanizsához, Nagyváradhoz hasonlóan, Pápa is az élőállat és mezőgazdasági kereskedelem regionális központja volt. Hasonlóan azokhoz, Pápa városa sem rendelkezett privilégiumokkal, mezőváros volt, egy liberális mágnás, gr. Eszterházy Károly birtokolta. A város irányítása Eszterházy tiszttartójának, Bezerédy Mihálynak a vasmarkában volt. Bezerédy a megyében a liberális dzsentri megszemélyesítőjének számított.

A pápai kaszinót, eredetileg mint olvasóegyletet 1830-ban húsz nemes alapította. Két évvel később kaszinóvá alakult át, a közrendűek számára is nyitva állt. Mivel valamennyi tag megegyezett, hogy az emberi lények egyenlők, és csak életmódjuk és kultúrájuk határozza meg társadalmi helyzetüket (amint azt a kaszinó titkára vallotta), 1834-ben elhatározták, „hogy vallás, születés, és hivatal különbség nélkül minden becsületes magaviseletű férfiú Casinónknak tagja lehessen.” Érdekes módon ennek ellenére, vagy talán éppen a klub nyitott-ajtók politikája miatt még ugyanabban az évben a városban a rivális „polgári” kaszinó is megalapításra került.⁶⁵

1838 körül a 137 tag társadalmi összetétele a prominens földbirtokos nemesek, német, magyar és szláv polgárok, valamint jelentős számú zsidó liberális elegyének felelt meg. A klub valamivel több, mint 10 %-át lehetett a helyi dzsentri kifejezett képviselőjének tekinteni,⁶⁶ feltehetőleg további 10–20%, a nemesi hangzású (y-ra végződő) magyar nevek, szintén a nemességhez tartozott. Közel egyharmad bizto-

san polgári származású, német, szláv, vagy görög eredetű volt, és minden bizonnyal a polgársághoz tartozott a fennmaradó „közönséges” magyar nevet viselő 25% is.

*A Pápai Kaszinó zsidó tagjainak száma 1838 és 1848 között*⁶⁷

	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848
	Tagok										
Zsidók	18			22	22	25	24				34
Bizonytalan	5			6	6	6	6				6
Összesen	137			121	115	116	103				154
A zsidók %-os aránya	13,1			18,2	19,1	21,6	23,3				22,1
	Tisztségviselők										
Zsidók	1			0	1	1	2				2
Bizonytalan							1				
Összesen	17			17	17	17	17				17

1838-ban a tagsági lista már 18 zsidót tüntet fel, de feltehetőleg többen is voltak (ld. a táblázatot), mivel több német hangzású név viselőjének az eredete bizonytalan.⁶⁸ A zsidók száma egyre nőtt, tíz évvel később, 1848-ra majdnem megduplázódott. Részvételük a keresztyényekhez képest ebben a tíz évben megközelítően 13%-ról kb. 23%-ra nőtt, ami kevéssel magasabb volt, mint a város népességén belüli arányuk. Ebben az időszakban a klub 17 tisztségviselője közül 1 vagy 2 zsidó volt.

Az egyik vagy másik időpontban kaszinói tagsággal rendelkező, összesen 37 zsidó a pápai zsidóság elitjéből verbuválódott. Legalább 9-üket lehet azonosítani, mint hitközségi elnököt, vagy elnökségi tagot,⁶⁹ a többiek közül sokan álltak velük vérszerinti, vagy házasság révén létrejött rokoni kapcsolatban. További nyolc kaszinótág pápai zsidó *honorációr* volt: a hitközségnek mind az öt orvosa, tanítói közül kettő, és Löw Lipót, aki 1846–1850 között a rabbi széket töltötte be.⁷⁰

Löw rabbisága alatt Pápa lett Magyarországon az ortodoxok és a neológok közti egyik leghíresebb és leghosszabb összeütközés színtere. Bíróági perek, feljelentések és bebörtönzések egymást követték a megyében, és a központi hivatalok is bekapcsolódtak a konfliktusba. Mindkét fél felhasználta a magyar sajtót és németországi zsidó újságokat, amelyek gondosan követték minden új fejleményt. A konfliktus csak akkor csitult el, mikor Löw a forradalom után Szegedre távozott, és a hitközség visszanyerte a maga sajátos ortodox arculatát.

Szinte kivétel nélkül valamennyi zsidó kaszinótág ahhoz a kislétszámú hitközségi oligarchiához tartozott, amelyik megpróbált oktatási és vallási reformokat ráerőltetni a vonakodó többségre. Ezzel szemben az ortodox ellenzéknek mindössze

egy vezetője volt a kaszinó tagja.⁷¹ Az is jellemző, hogy az előző rabbi, R. Feivel Horowitz († 1845) *nem* volt tag. A dinamikus Horowitz rugalmas ortodox rabbi volt, aki felismerte egy mérsékelt reform szükségességét. Gr. Eszterházy hívására jött Pápára, és kereste a módját, hogy hogyan adhat a hitközségnek modernebb, s egyben magyar színezetet. Feltehetőleg Horowitz egyike volt az első magyar rabbiknak, akik magyarul prédikáltak. (Az ortodoxok vádjai szerint ezt Eszterházy nyomására tette, és nem sokkal később szívroham következtében meghalt.) Az ortodoxok gyakran keserűen panaszkodtak a helyi hatóságok elfogult magatartása miatt, különösen sokat vádaskodtak a következőket a reform pártjára állt Bezeredy tisztartó ellen. A kaszinó kényelmes találkozóhely volt, ahol a hazafias, liberális nemesek bátoríthatták a hasonló gondolkodású zsidó reformereket, és talán még stratégiájukat is egyeztetették.⁷² Löw, aki szenvedélyes magyar nacionalista volt, szoros kapcsolatban állt a dzsentrikkel és az arisztokráciával mind Pápán, mind előző hitközségében, Nagykanizsán, és mindig számíthatott segítségükre a hitközségi konfliktusok során. Évekkel később is dicsekedett, hogy milyen jól ismeri a dzsenti mentalitást, mivel „Évek során át Zalában és Veszprémben előkelő pártfőkkel a legintimebb lábon éltem”.⁷³

A pápai kaszinóban ezek a nemesek és a zsidó reformerek egy nemhivatalos szövetséget kovácsoltak, hogy megvalósítsák Magyarország liberális átalakítására vonatkozó elképzelésüket. Ebben Pápa nem állott egyedül. Különösen a nagy déli mezővárosokban, de másutt is⁷⁴ újra meg újra akadt egy olyan vidéki nemesi réteg, amely sürgette a zsidókat, hogy hajtsanak végre vallási és oktatási reformokat, elősegítve ezzel a magyar társadalomba való „szociális emancipációjukat”.⁷⁵

A pesti intelligencia

Ha az 1840-es évekre a vidék ilyen liberálissá vált, hogyan lett volna lehetséges, hogy a főváros változatlan maradjon? Mindenfelé mutatkoztak az új korszak jelei. Az 1839–40-es országgyűlés volt az első, amely hosszan vitatta a zsidók emancipációját, és meglepően liberális javaslatok kerültek az alsóház asztalára. (A felsőház és a király faragta azokat sokkal szerényebb igényűvé.) És a bizonyos mértékig növekvő ambivalencia ellenére a zsidó emancipáció kérdése ezután mindig szerepelt a liberális napirenden ismételten megjelent javaslatok között.

A magyar zsidóság ugyancsak változóban volt. Minden nagyobb hitközségben található volt egy harcias kisebbség, amelyik megpróbált vallási és oktatási reformokat bevezetni. Ezek a próbálkozások továbbra is keserű ellentétekhez vezettek. A magyarosodás lett reformerek némelyikének jelszava, és Pesten megalakult a „*A honi izraeliták közt magyar nyelvet terjesztő pesti egyesület*”.⁷⁶

Bár az arisztokrácia és a városi patriciusok továbbra is kizárták a zsidókat kaszinóikból, a negyvenes években több liberális egyesület alakult. Közülük a legfontosabb a *Nemzeti Kör* volt, amely az évtized elején jött létre. 1844-re a kör 254 tagot számlált; kétharmaduk művész, író és tanult ember volt. Itt megtalálhatók voltak a magyar kultúra és politika vezető képviselői.⁷⁷ A politikai légkört egyértelműen a liberális eszmék uralták, ám a klubban a vélemények igen széles spektruma volt jelen – a reformkonzervativizmustól egészen a radikális demokráciáig. 1845-ben egy jelentős kisebbség, amelyik nem értett egyet a Nemzeti Kör egyre növekvő radikális irány-

zatával, kivált, és megalakította a rivális *Pesti Kör*-t. Nem sokkal ezután, vagyoson kereskedőkből, arisztokratákból és lelkészekből, még egy újabb csoport is létrejött; ők a konzervatívabb „*Gyűldé*”-t alapították meg. Ez arra ösztönözte a két Kört, hogy 1847-ben újra egyesüljön, mint az új „*Ellenzéki Kör*”. Az év őszére a klub nyíltan politikai párttá alakult át és kulcsszerepet játszott azokban az eseményekben, amelyek az 1848-as forradalomhoz vezettek.⁷⁸

Hogy fogadta a magyar liberális értelmiség krémje a zsidókat? Azt hihetnénk, hogy náluk a feltételek ideálisak voltak, mivel mind az ideológia, mind a körök társadalmi összetétele a zsidó integráció javára dolgozott. Ezek az emberek a magyar közvéleményt az elmúlt évtizedben jóval liberálisabbá formálták, és sokan közülük ahhoz a *honoracior* réteghez tartoztak, amelyik természetes hidat képezett az egyes magyarországi társadalmi osztályok között.

A titkosrendőrség egyik ügynöke 1846 nyarán arról számolt be, hogy szövetség jött létre a zsidó pénz és a politikai ellenzék között, és hogy az „összes művelt zsidó tagja a (Nemzeti) Körnek”.⁷⁹ Valójában az ügynöknek csak korlátozott ismeretei lehettek, mivel a Nemzeti Kör igen sokáig „a zsidókat fölvenni sem akarta...”⁸⁰ 1844-ben a klub 254 tagja között mindössze 3 zsidó akadt, és ez a szám három évig változatlan maradt. Ugyanakkor látnunk kell, hogy a Kör társadalmi összetétele paradox módon éppen a zsidó részvétel *ellen* dolgozott. Vidéken, mint láttuk, a kaszinó tagjai az orvosokból és a gazdag kereskedőkből verbuválódtak. Úgy tűnik a Nemzeti Kör viszont mindkét réteggel szemben ellenérzést táplált. A tagok között csak két orvos volt (ezzel szemben 81 ügyvéd), és 8 kereskedő. Jó okunk van azt hinni, hogy az utóbbiak közül kettő zsidó volt.⁸¹ És bár az is igaz, hogy a Nemzeti Kör magja írókból, és újságírókból állt, a hangsúly magyarságukon volt. A meglehetősen nagyszámú zsidó tollforgató többsége azonban a német sajtó számára írt, és alig ismerte a nemzeti idiómát. Valóban úgy tűnik, hogy a zsidó intelligencia társadalmi szempontból Pesten egészen az 1848-as forradalom előestéjéig elszigetelt maradt.⁸² Bizonyára az sem véletlen, hogy az egyetlen ember, akit közülük a kör tagjai sorába választott, Barnay Ignác, a Pesti Hitközség titkára, folyékonyan beszélt magyarul.

Ugyanakkor kétségtelenül létezett egy sötétebb, rejtett áramlat is. Amikor egy zsidó nő megjelent a Kör 1845-i évi bálján, néhány ember észrevehetően alig titkolta viszolygó grimaszát. A következő évben az újságokat megbotránkoztatta a bálbizottság döntése, hogy megtagadja a meghívót „több művelt, becsületes izraelitától, csak azért, mert zsidók. Mit mond erre az előítéletes 19. század, s a „valódi szabadelvűség szelleme”? Bizarrnak tűnt, hogy bár néhány zsidót elfogadtak tagként, a többit kizárják a bálból.⁸³ Még 1847-ben is, amikor az Ellenzéki Kör megalapítása jelezte a dolgok jobbra fordulását, egy rendőrügynök célszerűnek látta megjegyezni, hogy „az ellenzék tagjai nyíltan, minden fenntartás nélkül kifejezték gyűlöletüket a zsidók ellen”.⁸⁴ Meglepő módon, a Nemzeti-Kör legkonzervatívabb hajtása, a Gyűlde valamivel nyitottabb volt a zsidókkal szemben. 1845 és 1847 között hét zsidót vettek fel, három módos nagykereskedőt, három orvost és egy litográfust.⁸⁵

1847 áprilisáig, alig egy évvel a forradalom kitörése előttig, a helyzet semmit sem javult. Az újonnan alakult Ellenzéki Körnek ekkor kb. tucatnyi zsidó tagja volt, és jellemző módon ezek közül kilencet lehet a Magyarító Egylet hivatalnokaként azonosítani.⁸⁶ De csak a forradalom mámoros napjaiban tárultak ki szélesre a kapuk.

Egyedül 1848 májusában kb. 30 zsidót kértek fel a csatlakozásra. A királyi privilégiummal bíró nagykereskedők jelentős csoportja, a pesti zsidó hitközség vezető rétege, most első ízben, megjelent a Körben.⁸⁷ Bár az is igaz, hogy nem kizárólag az Ellenzéki Körön múlt, hogy ezek az emberek nem léptek be előbb. Talán az óvatosság készítette a zsidó establishment ezen oszlopait, hogy kétszer is meggondolják a belépést egy ilyen látványosan ellenzéki klubba.

Bárhogy is legyen, világos volt, hogy Pest távol állt attól, hogy megelőzze a vidéket a zsidók integrációjáért vívott küzdelemben. Épp ellenkezőleg, a forradalomig Pest kifejezetten a vidék mögött kullogott. Részleges magyarázatul talán a pesti társadalom mérete szolgálhat. Számos kiváló politikai és kulturális személyiség fővárosi koncentrációja olyan „kritikus tömeget” alkothatott, amely a zsidó részvételt feleslegessé tette. A sokkal kisebb vidéki központokban a helyzet gyakran más volt, az ottani zsidó gazdasági és szakmai elitet sokkal kevésbé lehetett figyelmen kívül hagyni.

Konklúzió

Zay Miklós gróf megfigyelései a zsidóknak a századvég magyar társadalmából való kirekesztéséről jó kiindulópontot nyújtanak következtetésemhez. Zay a dzsentrit emelte ki, mint a zsidókkal legellentéesebb elemet, különösen a vidéki dzsentrit. Azt is megjegyezte, hogy a zsidóknak a társadalmi integráció eléréseért drágán kell fizetni, mégpedig a hitközség elhagyásával és kitéréssel. Ennek megfelelően három pontra szeretném felhívni a figyelmet: a dzsentri szerepére; Budapestnek a vidékkel szembeni helyzetére; valamint a hitközség és az asszimiláció kérdésére.

A dzsentri szerepe. Ha összehasonlítjuk az 1848 előtti időszakot az 1880 utánival, feltűnő, a dzsentri zsidókkal szembeni magatartásának megváltozása. Igaz, maga a dzsentri belső szerkezete is megváltozott. Miután nagyszámú, különböző etnikumú közrendűt fogadott soraiba, természetesen nem maradt többé az a tehetős földbirtokos magyar földesúri osztály, amely a nemesség feudális kiváltságait élvezte. Bár a dzsentri egyetlen időszakban sem volt egységes, mindamellett a reformkorban az uralkodó szellem a liberalizmus felé hajlott (bár ezt gyakran aggasztó ambivalencia korlátozta), míg 1880 után antiliberális áramlatok, vagy legalábbis szelektív liberalizmus lett a divat. Ez természetesen nem csak Magyarországra volt jellemző, 1880 egész Közép–Európában vízvázalató volt, amely a liberális eszméktől való távolodást és a zsidóknak a környező társadalomból történő növekvő kizárását jelezte.

Szükséges hangsúlyozni, hogy a kirekesztés belső indítékai is változtak. A reformkori társadalomban a zsidók megőrizték különállásukat a hagyományos vallási és társadalmi előítéletek állhatatossága miatt. Az előítéleteket vitathatatlanul erősítette az a tény, hogy a zsidók nagyjából nem rendelkeztek olyan kultúrával és viselkedésmóddal, amely „szalonképessé” tette volna őket. A századfordulóra azonban a magyar zsidóság társadalmi–gazdasági szerkezete és kulturális arculata drámaian megváltozott, és a hagyományos vallási előítéletek sokat veszítettek vonzerejükből. 1880 után a modern antiszemitizmus változatai által mozgósított érvek új sora ésszerűsítette a társadalmi előítéletet. Jóllehet az antiszemitizmus legvirulensebb formáiban mind Magyarországon, mind Németországban, de Nyugat- és Közép–Euró-

pa más országaiban is csupán egy kislétszámú radikális kisebbségre korlátozódott, a századforduló táján a magyar társadalmat a diszkrimináció sokkal kifinomultabb formái érintették meg, amelyeket a zsidókról kialakított új negatív sztereotípiák hoztak felszínre.

Mindebből következően az 1848 előtti időszak, amikor is a dzsentrí által irányított társadalom meglepően nyitottnak mutatkozott a zsidók iránt, egyedülálló a magyar zsidók társadalomtörténetében. Bár igaz, hogy a liberalizmus szerepe az 1848 előtti időszakban egész Nyugat- és Közép-Európában egyre jelentősebbé vált, a zsidók beilleszkedési lehetőségei nem voltak egyformák; a különböző befogadó társadalmak szerkezetétől és társadalmi értékeitől függően változtak. Amint Jacob Katz megjegyezte, a zsidók nem egy differenciálatlan keresztény társadalomba kerültek, inkább annak egy társadalmi szegmensébe kívántak bejutni. A század első felének Németországában a „semleges társadalom” határozottan középosztály jellegű volt (bár két generációval korábban a nemesség igen jelelős szerepet játszott a berlini szalonokban).⁸⁸ A középosztály volt a liberalizmus bajnoka, az az osztály, amelynek a rendi különbségek meghaladására utaló kifejezett szándéka miatt hozzákezdett a pezsgő társasági élet létrehozásához. És valóban, az 1830-as évek végén ezt tanúsítja a zsidók növekvő részvétele a különböző páholyokban, klubokban és társaságokban.⁸⁹

Magyarországon viszont a nemesek, és nem a polgárok voltak a liberalizmus zászlóvivői, ők kezdeményezték a társasági életet és keresték a vallási és társadalmi korlátok átlépésének lehetőségét. Milyen jelentősége volt ennek a ténynek a magyar zsidók asszimilációja tekintetében? Kutatásomnak ebben a stádiumában nem vagyok egészen biztos a válaszbán. A zsidó társadalmi integráció folyamatában a felszínen észlelhető különbség csekély a két országban. A befogadás és az elutasítás üteme például mindkét országban egybeesik, az 1830-as és 1880-as évek közötti liberális fél századot felölelő időszakban. Mindazonáltal két lehetséges válasz adható. Először is, dzsentrí nélkül Magyarországon a kaszinókba való belépés lényegesen nehezebb vállalkozás lett volna. Ellentétben a polgárok ellenséges magatartásával, akik a zsidó versenytársaktól fenyegetve érezték magukat, az 1848 előtti korszakban a dzsentrí körökben uralkodó önbizalom bizonyos nagyvonalú légkört teremtett a zsidók iránt. A zsidók és a dzsentrí közötti feszültséget minimálisra redukálta az a tény, hogy a társadalomban mindkettőjüknek különálló, jól meghatározható szerepe volt, amely nemcsak elhárította az érdekek összeütközését, hanem bizonyos fajta munkamegosztást létesített közöttük. A liberális évtizedekben ez a szimbiózis segített áthidalni az osztály- és valláskülönbségeket, és megteremtette a társadalmi kapcsolatok alapját. Amikor azonban a dzsentrí az évszázad utolsó évtizedében korábbi önbizalma nagyobbik részét elvesztette, ugyanez a munkamegosztás rideg társadalmi ellentétté keményedett.

Ez nyújtja számunkra a második támpontot. Hosszú távon a dzsentrí által majorizált társadalomba való integráció sokkal bizonytalanabb, mint egy olyan társadalomban, melyet a középosztály ural. Míg ugyanis Németországban a megosztott értékek és a mentalitás alapul szolgáltak a zsidóknak, hogy a középosztály részévé váljanak, Magyarországon, mihelyt a dzsentrí felhagyott a *polgárosodással* való rövid flörtjével, és egy antikapitalista ideológiát adoptált, ugyanezen középosztálybeli ér-

tékek állítottak akadályt a társadalmi integráció elé. Másfelől kézenfekvőnek tűnik, hogy a „poszt-emancipációs” korszakkal bizonyos társadalmi *közeledés* ment végbe a nem zsidó középosztállyal. Amikor a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején két rivális szabadkőműves rend alakult Magyarországon, a zsidó szabadkőművesek a német polgárság Nagy Páholyába való belépés mellett döntöttek, a dzsentrik által uralt Nagy Kelet Páhollyal szemben, ahol „a polgárság és a jómódú alsó középosztály aránya jelentéktelen volt”.⁹⁰

Budapest a vidékkel szemben. A zsidók budapesti koncentrációja gyakran torzulásokhoz vezetett a magyar–zsidó történetírásban. A korlátozott budapesti tapasztalatok alapján túl gyakran került sor túlzott általánosításokra; különösen a fővároson kívüli asszimiláció mértékének fölnagyítására irányuló tendencia mutatkozott erősnek. Körültekintőbb tanulmányok arra hívták fel a figyelmet, hogy a zsidók budapesti asszimilációjának viszonylag előrehaladott foka nem volt feltétlenül jellemző a magyar zsidóság többi részére. Én egyetértenék ezzel az utóbbi állásponttal. Mindazonáltal óvatosnak kell azonban lennünk az ellenkező feltételezéssel is, hogy tudniillik Budapest mindig az asszimiláció felső határát képviselte Magyarországon. Ugyanis abból a tételből, hogy mivel a zsidók ki voltak rekesztve szélesebb társadalomból a Budapesten a tizenkilencedik század végén, „*a fortiori*” arra következtettek, hogy a vidéki helyzet csak rosszabb lehetett. Jelen kaszinói esettanulmányunk helyesbítheti az általánosan pesszimista képet. Mint láttuk, az 1848 előtti időszakban a zsidók integrációjának mértéke a nagy vidéki mezővárosokban lényegesen előrehaladottabb volt, mint a fővárosban. Célszerű lenne részletesen megvizsgálni a vidéki zsidók helyzetét az 1880 utáni időszakban, hogy megbizonyosodjunk valóban jobban szenvedtek-e a társadalmi előítéletektől, mint a Budapesten élők. Ismerünk olyan önellentmondásos beszámolókat, amelyek jelzése szerint a társadalmi pozíciójuk nem volt túl rossz.

Térjünk vissza röviden abba a két vidéki városba, Egerbe és Gyöngyösre, ahol a zsidókat kitiltották a kaszinókból az 1848 előtti időszakban. Néhány évtizeddel később a helyzet jelentősen megváltozott. Amikor három zsidó kérvényét 1866-ban elfogadták, azt a tüntető megjegyzést írták be az egri kaszinó jegyzőkönyvébe, hogy a „vallási különbségek nem gátolják a tagságot”. A következő években, a zsidók olyan otthonosan érezték magukat a klubban, hogy többen, gátlásaikat feledve jid-disül társalogtak a klubhelyiségekben! Feltehetően ez már túl sok volt, és 1883 március 25-én udvarias határozat kérte az egyesület tagjait, hogy „lehetőleg magyarul társalogjanak, s az elrontott zsidó–német nyelvet társalgásuk közben ne használják”.⁹¹ Mivel ez az incidens akkor történt, amikor a tiszaszeszlári vérvádat kihasználva az antiszemita agitáció a tetőfokára hágott, az esemény arra utal, hogy a zsidók meglehetősen biztonságban érezték magukat az egri kaszinóban. Gyöngyösön az antiszemitizmus hatása csak 1925-ben vált észrevehetővé. Ebben az évben ugyanis, amikor határozat született, hogy zsidót nem lehet beválasztani az igazgatótanácsba, a kaszinó 72 zsidó tagja kilépéssel fenyegetőzött. Később a zsidók visszakoztak, és az említett népszerű antiszemita intézkedés eredményeképp a tagság 211 főre emelkedett. Ugyanakkor az egész eseménysor tisztán mutatja, hogy még 1925-ben is, mintegy 5 évvel Horthy hatalomra jutása után, a zsidók a tagság több, mint egyharmadát

alkották, és létszámuk még az antiszemitizmus jelentős kaszinóbeli térhódítása után is aránytalanul magas volt.⁹²

Még egy futólagos áttekintésből is kiderül, hogy a vidéki helyzet nem lehetett olyan sivár. Az igaz, hogy az antiszemitizmus 1880 utáni növekedésével a zsidókat növekvő mértékben zárták ki a helyi társaságokból.⁹³ Mindazonáltal az a benyomásunk, hogy ha egyik-másik klubból ki is tiltották őket, a zsidók megtalálták az utat a vendégszeretőbb társaságokba. Óvatosan kell bánnunk itt is az *a fortiori* érvek alkalmazásával, ha azokat az elit társadalmi helyzetéből kiindulva magyar zsidóság többi részére vonatkoztatjuk. Ha a Nemzeti és Országos Kaszinó Budapesten folytatta is diszkriminatív politikáját, ez csak a zsidóság legfelső rétegét érintette. Nagy valószínűséggel azonban a társadalmi létra alsóbb fokán az alternatív társadalmi szervezetek jóval hozzáférhetőbbek voltak. Ha eltekintünk az elit kaszinóktól, és a számos kört, klubot, társaságot, páholyt és szakmai egyesületet vizsgáljuk — ezekből egyedül Budapesten 1922-ben több, mint 600 volt! — a társadalmi integrációról minden bizonnyal sokkal kedvezőbb a képet kaphatunk.⁹⁴ Talán csak a zsidók fokozott századvégi elvárásainak a jele, hogy mindezt látva, úgy érezték, a pohár félig üres. A történész azonban nem hagyhatja figyelmen kívül a pohár másik felét sem.

Közösség és asszimiláció. A kaszinókkal foglalkozó esettanulmányokkal felvértezve fordulhatunk most ahhoz a két tág problémakörhöz, amelyet az asszimiláció és a közösség témája jelez.

Az első az alábbi két tényező kölcsönhatására vonatkozik: kérdés, vajon fordított volt-e az arány a nagyobb társadalomba történő integráció és a zsidó közösséghez való lojalitás között? Az egyik feltétlenül a másik rovására következett-e be? A kaszinókat kezdetben olyan emberek látogatták, akik elhidegültek a zsidó közösségtől, és annak periferiáján foglaltak helyet? Úgy gondolom, a válasz egyértelmű: a zsidó kaszinótagok mindenütt a zsidó közösség kereskedelmi és intellektuális elitjéből kerültek ki. Akik a kaszinókban a legmagasabb tisztségeket elnyerték, mint például dr. Gross Frigyes és dr. Pollák Henrik Nagyváradon, dr. Horschetzky Mór Nagykanizsán, és Holländer Leo Eperjesen, ugyanazok voltak, mint akik a helyi és országos zsidó ügyekben a vezető szerepet játszották, mind a kaszinóba való belépés előtt, mind azután is. Az 1848 előtti időszakban bármelyik zsidót, aki a kereskedelmi, és kisebb mértékben valamely szakmai elithez tartozott, majdhogynem automatikusan mozgósította a hitközség, a vezető tisztség betöltésénél. Ritkán lehetett olyan prominens zsidót találni, aki távol maradt a hitközségi ügyektől. Sőt éppen a helyi zsidó hitközségben elfoglalt szerepük miatt váltak ezek a zsidók a kaszinói tagság természetes várományosává. Más szóval, a hitközségen belül siker volt az a belépőjegy, amely megnyitotta az utat a nagyobb társadalomba való belépésre.

A reformkorra jellemző volt, hogy a túlnyomórészt hagyománytisztelő magyar zsidóság a szerkezeti tényezők indíttatására vezetőségét azokból az elemekből verbuválta, amelyek a legfelvilágosodottabbak voltak, és a nem-zsidó társadalomba a legjobban integrálódtak. Ez néhányszor bizzarr helyzetet teremtett. Ugyanez az elit volt ugyanis a legfogékonyabb az asszimiláció radikálisabb formáira, azaz az áttérésre és a vegyesházasságra. Számos jellemző példát lehet találni, hogy olyan emberek, akik egykor a zsidó ügyekben vezető szerepet játszottak, szó szerint egyik napról a másikra áttértek, mivel ebben az időben más módja gyakorlatilag nem volt a zsidó

hitközségtől való fokozatos leszakadásnak. (Két közismert példa: 1843-ban annak a Bloch Móricnak [Ballagi Mór]-nak az áttérése, aki a reformerek fiatalabb generációjának legígéretesebb tehetsége volt, és 1848-ban Kunewalder Jónásé, az akkori magyar zsidóság félhivatalos szószólójáé.)⁹⁵

Ez veti fel a második kérdést: mennyiben érintette a szélesebb közösséget a zsidók kaszinókba történő belépése? Végül is a zsidó közösségnek csak igen kicsiny töredéke — feltehetőleg kevesebb, mint 5%-a, ha a fentebb idézett számoknak hihetünk — lépett be a kaszinókba. Egy kézenfekvő válasz, hogy a kaszinói tagság fellillantotta a lehetőséget a közösség előtt, miszerint a társadalmi egyenjogúság lehetséges, és ha ma az elitet befogadják, csak idő kérdése, hogy hasonló lehetőséget kapjanak az egyszerű emberek is. És valóban ez történt a hatvanas és hetvenes években.

A kaszinók hatása a zsidó közösségen belüli paralell szervezetek növekedésén is érződött. Zsidó kaszinók alakultak főleg olyan városokban, mint pl. Pozsonyban, Vágújhelyen, Liptószentmiklóson, Trencsénben, Balassagyarmaton, Miskolcon és Székesfehérváron, ahol a zsidóknak kevés esélye volt a helyi klubokba történő felvételre. Ugyanakkor még a toleránsabbnak tekintett városokban is, mint pl. Eperjesen, Nagyváradon, Pápán, Aradon, Nagykanizsán, sem mindenkit vettek fel a rendes kaszinókba, és még azok számára is, akiket felvettek, e kaszinók zsidó megfelelői alkalmas gyűjtőhelyül szolgáltak a hitközségi reformerők számára.⁹⁶

Valóban elmondhatjuk, hogy a kaszinó legnagyobb hatását azzal gyakorolta a hitközségre, hogy külső vonatkozási pontként szolgált az ottani elit számára. Keve- redve a magyar társadalom krémjével, a zsidó kaszinótagok szert tettek némi szim- pátiára, de ugyanakkor, néhány türelmetlen liberális részéről, ösztökélést is kaphat- tak a zsidóság és judaizmus megreformálására. Nehéz elképzelni, hogy ezek a zsidók úgy tudtak volna visszatérni közösségükbe, hogy ellefelejték a klubban őket ért hatá- sokat. Míg a reformerek számára a kaszinó erős külső hivatkozási pontként szolgált, számukra a közösségen belüli presztizsük gyámolítója volt. A közösségben elnyert helyük megkönnyítette útjukat a kaszinóba, és fordítva, a kaszinóba való felvétel erősítette közösségi helyzetüket.

A fenti tényezők miatt az asszimiláció és közösség kölcsönhatása a reformkor- ban meglehetősen összetett volt. Bár a két tényező egymás ellen hatott, ebből nem következett feltétlenül, hogy a társadalmi beilleszkedés csak a közösségi lojalitás kárára valósulhatott meg. Az együttes kaszinói és hitközségi tagság kölcsönösen nö- velte az egyén presztizsét és helyzetét; mindkét intézmény a zsidó társadalmi érvé- nyesülés színteréül szolgált.

JEGYZETEK

* Ez úton is szeretném megköszönni Arnold Eisennek, Jonathan Frankelnek, Jacob Katznak és Ilana Friedrich Silbernek tanulmányom korábbi változataival kapcsolatos segítőkész észrevételeit. A munka az American Council of Learned Societies és a Rosenfeld Project on the History of Hungarian and Habsburg Jewry, Dinur Centre (Héber Egyetem) támogatásával készült. A tanulmány eredetileg a Jonathan Frankel és Steven J. Zipprstein szerkesztette kötetben (Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe, Cambridge University Press, 1992, 284–323) látott napvilágot.

¹ A tizenharmadik század végi németországi zsidó szalonok jelentős érdeklődést váltottak ki, a legújabb és legátfontosabb tanulmány; Deborah Herz: Jewish High Society in Old Regime Berlin. New Haven

1988., *Henry Wassermann: Jews, Bürgertum und Bürgerliche Gesellschaft in a Liberal Era (1840–1880)* (héberül), Ph. D. disszertációjának (Héber Egyetem, Jeruzsálem d. n.), 43–70 oldalán vizsgálja a 19. század Németországának egyesületi életét. Az emancipáció utáni korszak Prágájáról lásd *Gary B. Cohen: Jews in German society: Prague, 1860–1914 Central European History* 10 (1977.) és *The Politics of Ethnic Survival* (Princeton, 1981.) 175–183. továbbá *Hillel J. Kieval* kritikai megjegyzéseit: *The Making of Czech Jewry* (Oxford, 1988.) 77–75. Angliáról lásd *Todd M. Endelman: Jews of Georgian England, 1714–1830: Tradition and Change in a Liberal Society* (Philadelphia, 1979) 8. fejezet.

² *Jacob Katz: Jews and Freemasons in Europe, 1723–1939* (Cambridge, Mass. 1970) Katz alkotta meg a „semleges társadalom” fogalmát a *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages* című művének a 23. fejezetében. Később ezt a „félsemleges társadalomra” módosította az *Out the Ghetto: The Social Background of Jewish Emancipation, 1770–1870* (Cambridge, Mass. 1973.) című műve 4. fejezetében.

³ A tilalom 1795-től volt érvényben, az úgynevezett jakobinus összeesküvések következményeként és az 1848-as forradalmi időszaktól eltekintve egészen az 1860-as évek végéig tartott. Ld. *Ludwig Hass, „The Socio-Professional Composition of Hungarian Freemasonry (1868–1920)”*, *Acta Poloniae Historica* 30. (1974.) 71–117.

⁴ Hálával tartozom *Bárany Györgynek*, aki kiváló monográfiájában: „Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1941. (Princeton, NJ. 1968.) 166–167. a kaszinók alapítására vonatkozó egyik passzusával fölhívta a figyelmet erre a problémára, sugallva e tanulmány tárgyát. A téma futólagos említése, a régebbi szakirodalom némelyikében, ld. *Csetényi Imre: A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidókérdés, Magyar Zsidó Szemle (MZsSz) XLII (1925), 150–151.* és ugyanó: „Adalékok a magyar zsidóság reformkorabeli történetéhez. A budapesti Ferecz József országos rabbiképzőintézet értesítője az 1927/28 tanévről (Budapest, 1928.), 19. *Nikolaus László: Die geistige und soziale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts* (Berlin, 1934.) 30. és 34., *Simon László: Zsidókérdés a magyar reformkorban (1790–1848)* (Debrecen, 1936.) 48. Jelen tanulmányom témáját egy korábbi cikkemben már röviden érintettem. Ld. *Michael K. Silber: „The Historical Experience of German Jewry and its Impact in Haskalah and Reform in Hungary, in: Jacob Katz (szerk.): Toward Modernity: The European Jewish Model* (New Brunswick, NJ. és Oxford, 1987.), 140–142.

⁵ Néhány jegyzőkönyv jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található. A kaszinók némelyike kiadott évkönyveket. Ezek rendszerint tartalmazták az alapszabályokat, a tagnévsort, és időnként még a kaszinó történetét is. Megfelelő elővigyázatossággal ezek a névsorok felhasználhatók a zsidó tagok azonosítására. Elszórtan tudósítások is találhatóak a korabeli sajtóban; mind a magyar újságokban, mind a német nyelven frott eleinte Németországban, majd később Magyarországon kiadott zsidó hírlapokban. Esetenként a zsidókérdésre vonatkozó néhány korabeli mű is figyelmet érdemel. Bár a kaszinókkal általánosságban csak kevés kutató foglalkozott, a helyi kaszinókról jubileumi ünnepeik kapcsán számos történet látott napvilágot. Mindazonáltal abból a több tucatnyi kaszinótörténetből, amelyet Budapesten áttanulmányoztam, csak kevés tett kifejezett említést zsidókról (természetesen a legitimatívabbakat antisemiták írták). Részletek találhatóak az egyes városokról és zsidó közösségekről írt számos történelmi monográfiát böngészve is.

⁶ Az asszimilációval és annak különféle árnyalataival jelentős terjedelmű irodalom foglalkozik. *Milton Gordon: Assimilation in American Life* (New York, 1964) című műve úttörő tanulmány ebben a témában. Ld. továbbá *Jonathan Frankel* bevezető tanulmányát in *Assimilation and Community* 1–37.

⁷ *H. York-Steiner: „Die Ungarn”, Die Welt* II (1898), 33. sz. 1–2. *Pulsky Ferenc*, a tizenkilencedik század egyik jelentős közéleti alakja, és a magyar társadalom szenvedélyes tanulmányozója, 20 évvel korábban megjegyezte, hogy „csak ritkán fogadjuk be a zsidókat társaságunkba...”, mely megadta ugyan nekik a polgári egyenlőséget, de csak kivételesen a társadalmat.” *Pulsky Ferenc: A zsidókról. Magyarország 1880. július 26. idézve a Pesti Napló 1880 július 25-i számát.*

⁸ *John Lukács: Budapest, 1900.* (London, 1988.), 192. *Die Welt* I (1897), 1. sz. 8. gr. *Zay Miklós: „Zsidók a társadalomban”, Huszadik Század* IV. (1903.), 962.

⁹ *Moritz Zobel: „Ungarischer Antisemitismus” Die Welt* I (1897), 23. sz. 6.

¹⁰ *Zay: „Zsidók a társadalomban”, 962. Zobel: „Ungarischer Antisemitismus” 5. és Die Welt* I (1897), 1. sz. 8. Első miniszterelnöksége alatt Wekerle közreműködött annak a törvénynek a keresztülvitelében, amely a judaizmust Magyarország egyik „bevett” vallásának deklarálta.

¹¹ *Zay: „Zsidók a társadalomban”, 960. Egy zsidó nevet sem találunk az Országos Kaszinó alapító tagjainak 1883-as névsorában. Ld. *Halász Lajos: Az országos kaszinó ötvenéves története 1883–1932.* (Budapest, 1932.), 101. Az alapszabályokra vonatkozóan ld. 20. *Horváth Zoltán: Magyar századforduló:**

A második reformnemzedék története (1896–1914) Budapest, 1961. 588. „A Nemzeti Casinónak az évek folyamán volt összesen mintegy tíz zsidó vagy zsidó származású tagja is, például Vámbéry Ármin... vagy a zempléni Moskowicz Geyza. Az Országos Kaszinóba soha nem vettek fel még kitért zsidót sem, s alig volt rá példa, hogy nem nemesi származású tagja lett volna (például Wekerle Sándor).” *William O. McCagg jr.*: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (New York, 1972.) 35–36. módosítja ezt a sívár képet: 1913-ban kb. 10 zsidó eredetű nemesi családot tartottak számon a Nemzeti és 22-t az Országos Kaszinóban. Ez nem tanúskodik átútt befogadásról. Ezen túlmenően megjegyzendő, hogy a vallási áttérés majdnem minden esetben megelőzte a kaszinói tagságot, és hogy még a kaszinótagság sem volt elegendő a teljes társadalmi befogadáshoz. Felhívja a figyelmet arra a paradoxonra, hogy ugyanakkor „a magyar nemesség nagy mértékben befogadta a zsidó közösséget vegyesházasság formájában”. A „nagy mértékben” ugyan bizonyára túlzás, mégis a főleg (kitért) zsidó nők és magyar nemesurak — mind a dzsentrik, mind az arisztokraták — közötti vegyesházasság jelensége említésre érdemes, és további kifejtést igényel. A Kaszinókba való korlátozott belépésről ld. még Hanák Péter és Mucs Ferenc (szerk.) *Magyarország Története*, VII. 1890–1918 (Budapest, 1978.), 447.

¹² *Paul Ignotus*: Hungary, 98. Ha így volt ez az első világháború előtti liberális időszakban, akkor nem okozhat meglepetést, hogy a két háború közötti antiliberális közhangulat sem hozott javulást. A két háború közötti gazdasági elitről szóló közelmúltban írott tanulmány megjegyzi, hogy a 15 legjelentősebb zsidó üzletember közül egyetlenegy sem volt az Országos vagy a Nemzeti Kaszinó tagja. *György Lengyel*: „The Ethnic Composition of the Economic Elite in Hungary in the Interwar Period in *Yehuda Don és Kardós Viktor*: *A Social and Economic History of Central European Jewry* (New Brunswick, NJ és London, 1990), 240. Ld. még *Márkus László*: A Horthy-rendszer elitjéről, *Történelmi Szemle* VIII. (1965.), 464. és *Nagy Beáta*: Klubok, kaszinók, társaskörök: Az elit társaséletének színhelyei (Szerk. Lengyel György), *Történeti-szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról* (Szociológiai műhely tanulmányok, 5) Marx Károly Közgazdasági Egyetem (Budapest, 1987.), 3–20.

¹³ *Zay*: Zsidók a társadalomban, 961. és 963., *Ignotus*: Hungary, 97. és *Andrew C. Janos*: „The Decline of Oligarchy: Bureaucratic and Mass Politics in the Age of Dualism” (1867–1918) *Revolution in Perspective: Essays on the Hungarian Soviet Republic of 1919*, szerk. Andrew C. Janos és William B. Slottman (Berkely, Los Angeles, London, 1971), 38–39.

¹⁴ *Lippay Zoltán*: A magyar birtokos középosztály és a közélet (Budapest, 1919) 33. A dzsentri etnikai összetételéről ld. *Janos*: „The Decline of Oligarchy”, 52–53.

¹⁵ *Berzeviczy Albert*: „A gentryről” (1884), in *Beszédek és Tanulmányok* (Budapest é.n.) II. kötet, 233–253. főleg 242–246. Ld. *Hanák Péter*: „The Bourgeoisification of the Hungarian Nobility – Reality and Utopia in the 19th Century” *Études Historiques Hongroises* 1985 (Budapest, 1987), 414.

¹⁶ *Hanák*: Bourgeoisification of the Hungarian Nobility, 407.

¹⁷ Az alábbi angolnyelvű tanulmányok kiváló áttekintést adnak a magyar történelemről a 18. század végétől egészen az 1848–1849-ig: *Béla K. Király*: Hungary in the Late Eighteenth Century: The Decline of Enlightened Despotism (New York, 1969.) u.ő. *Ferenc Deák* (Boston, 1975.), *Barany*: Széchenyi and the Awakening Hungarian Nationalism, u.ő. „Hungary: From Aristocratic to Proletarian Nationalism, in: *Peter F. Sugár és Ivo J. Lederer* (szerk.): *Nationalism in Eastern Europe* (Seattle és London, 1969.), 259–273. *István Deák*: The Lawful Revolution: Louis Kossuth and the Hungarians, 1848–1849 (New York, 1979.)

¹⁸ *Pulzsky Ferenc*: Életem és korom, 2. kötet (Budapest, 1880.) I. kötet 46–48. Ld. *Barany*: Széchenyi, 166–167.

¹⁹ Metternich 1837. január 19-i memorandumát idézi *Bárany*: Széchenyi 451. Ld. továbbá az 1834. évi titkosrendőrségi jelentést a kaszinók erősen politizált helyzetére és a magyar közvéleményre kifejtett hatásukra vonatkozóan *Vizota Gyula*: „A kaszinók hatása a magyar nemzeti és politikai élet fejlődésére” in (a szerző szerk.) *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal* (Budapest, 1927.) I. kötet XXVII.

²⁰ *Takáts Sándor*: Hangok a múltból (Budapest, é.n.) 359. 10. jegyzet.

²¹ *Vizota Gyula*: Széchenyi élete 1826–1830 közt in: (a szerző szerk.) *Gróf Széchenyi István Naplói* (Budapest, 1932.) III. kötet, 765.

²² 1829. június 7-ei bejegyzés, Széchenyi, Napló, III. kötet, 318.

²³ Széchenyi, Napló III, LV. ld. még *Barany*, 171.

²⁴ 1837. október 22-ei bejegyzés, Széchenyi, Napló V. kötet (Bp. 1937.), 122.

²⁵ 1832. február 7-ei bejegyzés, Napló IV. kötet (Bp. 1934.), 241. Ullmann és Széchenyi viszonyáról ld. IV. kötet, 597. V. kötet 30. 176. Az 1838. jan. 30-ai bejegyzés így szól: Ullmann bei mir. Kopweh. IV. kötet, 150.

²⁶ Tagsági névsorok az évente megjelenő pesti Casino Könyv-ben (Pest, 1828.) Wodianer Sámuel áttérésének időpontja tisztázatlan. *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai: Nagykereskedők a reformkori Pesten (Budapest, 1989.), 160. 1839-et adja meg, de a Pesti Hírlap 1841. március 3-i száma arról számol be, hogy az áttérés éppen akkor történt.

²⁷ Ld. a vitáról a titkosrendőri jelentést *Vízota*: Széchenyi élete, in: Napló, III. kötet. LV.

²⁸ *Pulszky*: Életem és korom, I. kötet, 48. és *Barany*: Széchenyi, 167.

²⁹ 1830. február 1-i és május 20-i rendőrségi beszámolók, Napló, IV. kötet, 657. és 663. ld. még *Miss (Júlia) Pardoe*: The City of the Magyar Hungary and her Institutions in 1839–40. 3 kötet (London, 1840), III. kötet 2–3. „A bál és a biliárd-termek rendkívül elegánsak voltak, és a „Nemzeti”-nek ismert kaszinó, amelybe csak nemesek és a tanult foglalkozások tagjai nyertek felvételt, az egész első emeletet elfoglalja, míg a fölötte lévőnek, amelyet Kereskedelmi Kaszinónak hívnak, kereskedők és olyan tiszteletreméltó egyének a tagjai, akik a város kereskedelmében részt vesznek...”

³⁰ A Pesti Nagykereskedők Testületének történetéről ld. *Pólya Jakab*: A pesti polg. kereskedelmi testülete és a Budapesti Nagykereskedők és nagyiparosok társulata története (Budapest, 1896.) Az új szervezet szabályzatának 15. paragrafusa kimondja, hogy a végrehajtó bizottságnak 2/3 részben mindig kereszténynek kell lenni. A szervezeti szabályzatot ld. *Palugyay Imre*: Buda-Pest szabad királyi városok leírása (Pest, 1852.), 513–516. A Kereskedő Kaszinót 1831-ben alapították, és 354 tagja főleg a kereskedők testületéből toborzódott, bár a tagok között több gróf és báró is volt. Ld: Mitglieder des Mercantil Casino in Pesth (A pesti Kereskedő Kaszinó tagsága) (Pest, 1839.), Majláth Béla adatgyűjtése a magyar kaszinók keletkezésének történetére vonatkozóan” (1829–1835) (Majláth Gyűjtemény) Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kéziratgyűjtemény, Quart. Hung. 2356, fol. 10r. A Majláth kollekció hasznos kéziratos forrás-gyűjtemény az 1848 előtti idők kaszinóinak történetéről.

³¹ *Vízota*: A kaszinók hatása XXVII. Majláth kb. 60 kaszinót sorol fel, amelyeket 1827 és 1842 között alapítottak, valamint 1832–1837 között további 14 olvasókört. Majláth Gyűjtemény 208r-v., 270r-v., 272r-v., 273r. Az a benyomásom, hogy sokkal több ilyen intézmény volt.

³² Az incidens 1842-ben történt. A budavári casino-egylet félszázados története, 1841–1891 (Budapest, 1891.) 15.

³³ *Antalffy Gyula*: Reformkori magyar városrajzok (Budapest, 1982.) 70. 91. 101. 122. 105. A könyv bőven idéz az egykorú újságokból.

³⁴ Jellemző, hogy a két egyesület 1848-ban újra egyesült. Ld. *Szűcs István*: A debreceni casino története (Debrecen, 1884.), 10–11. 13. és *Kálmán Boldisár*: A debreceni casino százéves története, 1833–1933 (Debrecen, 1933.), 5–11.

³⁵ Pesti Hírlap I. (1841.) 723.

³⁶ Ibid.

³⁷ Gyöngyösi Casino Könyv (Pest, 1838), II. k. 26.

³⁸ Gyöngyösi Casino Könyv IV (Pest, 1840), 16. 3. és 15.§ Ugyanez a kitétel a következő években is megjelent. Ld.: Gyöngyösi Casino Részvényeseinek névsora s a Casino alapszabályai és rendeletei 1841/42 (Pest, 1842?), idézi a Majláth Gyűjtemény, 118v és 122v.

³⁹ Gyöngyösi Casino Könyv II (Pest 1838) 33. 18.§ és IV. (Pest, 1840.) 28. 15.§

⁴⁰ Pesti Divatlap (1845) 1228. és általában dezséri *Bachó László*: A Gyöngyösi Kaszinó egyesület története (1836–1936) (Gyöngyös, 1938), 15. 21.

⁴¹ *Breznay Imre*: Az egri kaszinó százéves története 1833–1933 (Eger, 1934.) 36.

⁴² „Hogy mivel az Egyesületnek fennálló szabályai szerint, casinó tagja csak hazafi lehet: vallyon a Zsidók mint nem hazafiak, ugyan azon módon bevételhetnek é az egyesületbe?” Komáromi Casinói Jegyzőkönyv, 1824–36 I. 1843, OSZK Kéziratgyűjtemény, Fol. Hung. 1870, fol. 18r. Ld a kaszinónak a társaság jegyzőkönyvein alapuló történetét is a *Komáromi Lapok*-ban, (1883.), 50–51. számok és (1884.) 5. szám, amint azt a Majláth Gyűjtemény említi fol. 31r ff, különösen fol. 71r-v.

⁴³ *Fényes Elek*: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben, 6 kötet (Pest, 1837.) III. kötet, 207.

⁴⁴ Titkos jelentés, Pozsony, 1847. november 6. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. szerk. Barta István (Budapest, 1951.) 230–234. Mindazonáltal érdemes összevetni a becikkelyezett zsidó törvényekkel kapcsolatos vegyes megjegyzéseket is. Ld. *Kecskeméti Károly*: A liberalizmus és a zsidók emancipációja c. cikkében, Történelmi Szemle XXV (1982.) 185–209. különösen 204–207.

⁴⁵ Ld. pl. *Antalfy*: Magyar városrajzok, 70. a kaposvári nemesi kaszinóról, és *Pardoe*: The City of the Magyar, III. kötet, 2., a Pesti Nemzeti Kaszinóról.

⁴⁶ Jelenkor, 1838. február 21. idézi *Csetényi Imre*: A reformkor első felének konzervatív sajtója és a zsidókérdés, MZsSz XLII (1925.), 150–151. Ugyanabban az évben, valamivel később, sok zsidó vendége volt Pápán a kaszinó báljának; a zsidók a belépti díjnál jóval többet adományoztak. Jelenkor, 1838. augusztus 25. Kőszegen egy felekezeti közti jótékony társaság alakult 1834-ben a szegények megsegítésére. 1839-re zsidó pénztárost és két zsidó bizottsági tagot választottak.

⁴⁷ Idézve az *Allgemeine Zeitung des Judenthums*-ban (AZdJ) V (1841), 208.

⁴⁸ Man dürfe nicht über den eigentlichen Sinn der Statuten hinausschweifen, sonst könnte auch vielleicht jemand den Schein der Zulässigkeit dafür finden, dass auch ein achtbarer und gebildeter Bauer ein Mitglied des Orosházer Kasinos werden könne. AZdJ VI (1842) 98–99. Az újság az *Agramer Zeitung*, 1841. október 27. számára hivatkozik.

⁴⁹ *Pulszky*: Életem és korom, I. kötet, 46–48. A három barát Rómában pápai áldásban is részesült. Ld. 62–63. Pulszky apja foroghatott a sírjában, mikor jóval később egy Fejérváry Biedermann unokáját vette feleségül, és saját unokája, Ágost, egy másik bécsi zsidó bankár családba a Figdorokhoz házasodott.

⁵⁰ *Ibid.*, 46. Ld. továbbá *Tóth László*: „La société hongroise de Presov” (Az eperjesi magyar társaság) *Revue d'Histoire Comparée* XXV (1947), 505–58.

⁵¹ *Israelitischen Annalen* III (1841), 149.

⁵² *Orinet* V (1844). Kassa vezette az 1840-es a XXIX. tc. elleni támadást. Ez a tc. megengedte a zsidók letelepedését a városokban. Több, mint 250 polgár írt alá petíciót a zsidók ellen. 1841-ben, és terjesztette fel Bécsben a császárhoz. Mindazonáltal volt néhány polgár, aki a zsidókkal rokonszenvezett. Ld. *Csetényi Imre*: Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez. A budapesti Ferencz József országos rabbiképző-intézet értesítője az 1927/28 tanévről (Budapest, 1928), 13–14. és *Kerekes György*: A kassai kereskedők életéből: Harmadik félszázad 1687–1913 (Budapest, 1913) 97–113. 176.

⁵³ AZdJ V (1841), 88. Tulajdonképpen nem lehetett olyan rossz a helyzet Aradon, mivel még ugyanabban az évben néhány polgár hozzájárult egy orgona Purim bála való megvásárlásához.

⁵⁴ AZdJ VI (1842,) 701–702.

⁵⁵ *Ellenőr*, 1880. szeptember 15. 112–113.

⁵⁶ *Czimer Károly*: A Szeged-Belvárosi kaszinó százéves története (1829–1929), 26. 28. 87–89. 97. Cájusról ld. még *Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond*: A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig (Szeged, 1885), 82–83. A két dr. Steinhardt, akiket Cájussal együtt vettek fel 1834-ben a kaszinóba, úgy tűnik, hogy nem voltak zsidók, mivel Löw és Kulinyi nem említik őket.

⁵⁷ Debrecen is felírhatjuk erre a listára. 1847-re dr. Pollák H.-t is a kaszinóban találjuk, aki egyben a helyi Védegyelet pénztárosa is volt, valamint Klein Ignácot, a hitközség hosszú évekig elnökét, aki a kaszinó „egyik legrégőbbi tagja volt”. *Pollák Henrik*: Adatok a magyar izraelita statisztikájához, Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szöködre (Pest, 1848), 121. és *Einhorn Ignátz*: Visszapillantás, *ibid.* 247. Kleinről ld. *(Mezej) Ferencz*: Klein Ignác emlékezete MZsSz III. (1886), 69–70.

⁵⁸ Bihar Vármegye és Nagyvárad: Magyarország Vármegyéi és Városai, szerk. Borovszky Samu (Budapest, 1901?) 348.

⁵⁹ Néhány nappal azután, hogy a helyi lövészegelet egy bizonyos prominens zsidót sorai közé választott, számos beadvány érkezett, felpanaszolván, hogy amíg a társaságot polgári együletnek hívják, zsidókat nem lehet felvenni. *Pesti Divatlap* (1844), 157.

⁶⁰ Ld. pl. *Einhorn*: Visszapillantás, 247–248. *Pollák*: Adatok a magyar izraelita statisztikájához, *ibid.*, 121. pontos számukat 13 főben adja meg.

⁶¹ *Borovszky*, Bihar vármegye. 348, 442–443. AZdJ V (1841), 87. ld. továbbá a tagjegyzéket a XII. Bihari Casinókönyvben (1844).

⁶² *Ignatz Reich*: „Friedrich Gross” Beth-El, 2. kiadás (Pest, 1878) I. kötet 110. Ennek az ötvenes években kellett történnie (Gross, 1858. január 2-án halt meg), mert különben e tényt kiemelten említék a zsidók (1848 előtti) magyarországi emancipációjával foglalkozó áttekintésekben.

⁶³ *H. Rosenmark*: Die Israeliten-Gemeinde zu Gross-Kanischa in Ungarn AZdJ VI (1842), 98. és *Ignatz Reich*: Dr. Moriz Horschetzky Ben Chananya III (1860), 74–77.

⁶⁴ *Ben Chananya* VI (1863), 46. 200–201. IX (1866), 505.

⁶⁵ *Vermes Illés*: „Előírat” In: Pápai Casino Könyv 1838 (Pápa, 1838) 5. A *Pesti Divatlap* 640. még 1845-ben is arról számol be, hogy a polgári kaszinó továbbra is kizárja a zsidókat.

⁶⁶ Ezek a Veszprém megyei dzsentrik között számontartott Barca, Bezerédy, Cseresnyés, Kenesey, Pálffy, Pap, Rába, Szakonyi, Vigyázó családok tagjai voltak. Ld. *Fényes: Magyar ország... statisztikai és geographiai tekintetben* (Pest, 1836) I. kötet, 432.

⁶⁷ Pápai Casino Könyv (Pápa, 1838–1848). A tagjegyzék zsidó hangzású neveit összevettem a pápai zsidókat egyértelműen azonosító listákban szereplőkkel. Ez utóbbi listák közül a legjelentősebb a pápai zsidó iskolához hozzájárulók lajstroma volt (feltevésem szerint az itt felsoroltak mind zsidók voltak), amely *Löv Lipót*: Jeremiás prófétának négy aranszabálya a valódi hazafiasságról (Pápa, 1847) c. műve függelékében a 15–16. oldalon található.

⁶⁸ A bizonytalan eredetű nevek: Falk Sándor, Frank Ignác, Freund Antal, Freund János, Fridrich Ignác, Grosz Ignác, Ofner Leopold, Szauer Ferenc, Szauer István, Schnell Móricz, Schwarcz Dániel, Steiner Antal, Strausz Antal, ifj. Vitmayer Leopold.

⁶⁹ Fromm Hermann, Herczföld Adolf (1845), Hirschler Samu (1841), Neumann Albert (1841), Neumann Hermann (1845), Neumann Salamon (1841), Rechnitzer Móricz, Schlesinger Samu (1845) és Spiczner Adolf (1845).

⁷⁰ A két tanítót *Singer Manó* és *Bleuer Ignác* volt. Az utóbbi a Magyar Olvasókönyv (1848) írója, és Joel próféta könyvét is 6 fordította *Löv Magyar Zsinagógája* számára (1847). Az őt orvos: Deutsch József, Dietrichstein Dávid, Feitel Móricz (a hitközösség egyik elnökének, Herczföldnek rokona), Lamberger Ignác és Pserhofer Samu. Pserhofer, aki már 1838-ban tag volt, és több évig az igazgatótanács tagja, szintén tanított, írt könyvet a vallás és az orvostudomány kapcsolatáról és foglalkozott a gyermekek vallásos nevelésével a Magyar Zsinagógában (1847). Feitel volt a hitközösség reformját célzó kampány vezető szelleme, 6 volt az, aki rávette a hitközösségi vezetőket, hogy barátját, Löwöt meghívják Páparra.

⁷¹ Például a 37 kaszinótag közül 24 adakozott a pápai iskola javára. Ld. *Löv: Jeremiás*, 25–16. Az ortodox ellenzék neveire vonatkozóan ld. Magyar Országos Levéltár. C55 Helytartótanácsi levéltár. Dept. Judaeorum. 1846–2-19. Közülük csak Sauer József volt kaszinótag (1841-től egészen 1848-ig).

⁷² Hasonló helyzet alakult ki a frankfurti szabadkőműves páholyban. Ld. *Katz: Jews and Freemasons*, 92–94.

⁷³ *Löv Lipót* Hirschler Ignácéhoz, 1864. október 26-án in: (Mezei Ferenc) *Löv Lipót levelei dr. Hirschler Ignácéhoz* MZSz VIII (1891), 262. Nagykanizsai rabbiskodása alatt Löw megismerkedett Deák Ferencsel, a magyarországi liberális ellenzék egyik vezetőjével. Deák a közelben lakott. Mikor Löw elhatározta, hogy Páparra megy, a liberális gr. Festetics Leó melegen ajánlotta őt, mint lojális magyar hazafit az ugyancsak liberális gr. Eszterházy Károlynak. Levélváltásukra ld. *Löv és Kulinyi: A szegedi zsidók*, 182–184. Később, miután Löwöt ortodox ellenségei feljelentették, és letartóztatták a forradalomban játszott szerepéért, Bezerédy Festeticsnek 1849. október 24-én írott levelében sürgette, hogy lépjen közbe a katonai hatóságoknál Löw érdekében.

⁷⁴ A Pest megyei Aszódú Kaszinónak 1848-ban „nagy számú zsidó tagja” volt. *Ungarische Israelit I.* (1848), 35–36. Még meglepőbb a Bereg megyei kaszinó határozott kijelentése, miszerint a tagság a zsidók előtt nyitva áll. Egy Berger Dávid nevű zsidót 1843-ban pénztárosnak választottak, ám ő visszautasította, mivel nem volt tag. Az első zsidó tag 1849-ben tűnik fel. *Kozma György: A bereg megyei kaszinó százéves története* (Budapest, 1941?), 39. Hasonlóan az *Életképek* 9. (1848 január 2.) beszámol arról, hogy az 1842-ben alapított Ungvári Kaszinó felvesz zsidókat, és egy bizonyos B. Henrik nevű zsidó orvost már kis is rúgtak a klubból, mert csalt a kártyán. A Magyarország északkeleti részén elterülő Bereg és Ung vármegyék zsidóságának nagyrésze hasszidokból állt. Ebben az időben a helyi zsidók között alig volt jele a kulturális alkalmazkodásnak.

⁷⁵ A „társadalmi emancipációra” való legismertebb felhívás az aradi *Fábián Gábor* cikke, és *Kossuth* vezércikke a Pesti Hírlapban III (1843) 299–300. A társadalmi emancipáció gondolata, szembeállítva a csupán a jogi szférára korlátozódó emancipációval, ezekben az években Németországban számos vita tárgya volt.

⁷⁶ Jó egykorú áttekintésül ld. *Diósy Márton* beszámolóját a magyarító egyesület történetéről, valamint *Einhorn: „Visszapillantás”*-át, mindkettő in: Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik székévre, 83–89 és 241–258.

⁷⁷ A tagok között számos jövődöbéli miniszter, és kiváló politikai személyiség volt, továbbá néhány a legjelentősebb kortárs költők és írók közül (pl. Kossuth, Deák, Eötvös, Trefort, Pulszky, Teleki, Ráday, Rottenbiller, Vörösmarty, Jósika stb.) Ld. *Nagy Lajos: Budapest története, 1790–1848* In: Kosáry Domokos (szerk.), *Budapest története* 5 kötet (Budapest 1975) III. kötet, 470.

⁷⁸ *Ibid.*, 470–471.

⁷⁹ Titkos jelentés, Pest, 1846 június 16. *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48., szerk. Barta István* (Budapest, 1951), 258.

⁸⁰ „Pesten a kör előbb a zsidókat fölvenni sem akarta...” írja *Einhorn: Visszapillantás, 247–248. „Most (1847-ben!) viszont — folytatja — a Kör három zsidó tagját, Barnay-t, Kanicz-ot, és Rosenfeld-et beválasztották a végrehajtó bizottságba.*

⁸¹ *Nagy: „Budapest története”, 1790–1848. 470. Bár nem láttam a három zsidó nevét, biztos vagyok, hogy egyikük, Kanicz Manó, a tehetős nagykereskedő volt. Kanicz a politikailag messze legaktívabb zsidó a negyvenes években, részt vett az ellenzék által alapított társaságok majdnem mindegyikében. Hasonlóan aktív volt a hitközségben is. Ld. az előző jegyzetet, és *Bácskai: Vállalkozók, 97–98.**

⁸² *Mezei Mór: „Az izraelita-magyar-egylet története és célja”, Első magyar-izraelita naptár és évkönyv 5622-dik évre. Második évfolyam* (Pest, Wodianer, 1861), 11. utal erre.

⁸³ *Pesti Hírlap, 1845. január 30. Pesti Divatlap 1846, idézi Farkas Gyula: A „fiatal Magyarország” kora* (Budapest, 1932), 100. és *Budapesti Híradó, 1846. február 15.*

⁸⁴ Titkos jelentés, Pest, 1847. június 10. in: *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48., szerk. Barta István* (Budapest, 1951), 281.

⁸⁵ Az 1845. 1846. és 1847. évi tagjegyzéket ld. „A Gyűlde alapszabályai és tagjainak névsora (1845–1848), OSzK, Fol, Hung. 1217, fols 6r–12v; „A közhasznú gyűlde tiszteleti, helybeli és vidéki rendes tagjainak névsora betűrenddel s alapszabályai” (Pest, 1846–1847), I. és II. kötet Eckstein Frigyes, Jacobovics Fülöp és Jacobovics M. Móricz orvos, Kanitz Manó, Koppel L. M. és Kunewalder Fülöp kereskedő volt, és Mandello Ignatz litográfus.

⁸⁶ Ld. az 1847. májusi tagjegyzéket: „Az ellenzéki kör pénztári könyve”-ben, OSzK Fol. Hung. 980, fols. 7v–34v és a „Magyarfő Egylet” listáját az Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szöködévre, 39–40. oldalán. „Tisztségviselők: dr. Rosenfeld József, az egylet alelnöke, Diósy Márton és Szegfy Mór a két titkár és az ellenőr Tettinger Manó, Barnay, Kanicz, Kain Dávid, Klein Armin, az Ungar kiadója, valamint Rosenzweig Salamon, a zsidó iskola egyik tanítója voltak a végrehajtóbizottság tagjai. Meglepő módon sem dr. Jacobovics, az egylet elnöke, sem könyvtárosa, Einhorn Ignác (aki később mint a radikális Reformtársaság rabbija vált híressé Pesten, és utóbb — élete végén — mint az első zsidó, aki államtitkári rangot ért el) feltehetően nem voltak tagok. Jacobovics a Gyűldét preferálta.

⁸⁷ „Az Ellenzéki kör pénztári könyve” OSzK Fol Hung 980, fols. 36v–42v. További kb. egy tucat zsidót vettek fel a következő hónapokban. (Ld. fol. 44v–64v). Ezen új tagok közül Kern Jakab, Fleischl Dávid, Lackenbecher Jakab, Baumann J. id. Boscovitz Károly, Ponczen Lipót, Engländer Ármán, Breisach Manó, Hürsch Károly stb. valamennyien jelentős szerepet játszottak a hitközség életében. Ld. a hitközség tisztségviselőinek névsorát: Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848-ik szöködévre, 37–39. E férfiakról számos hasznos információ található *Bácskai: Vállalkozók...* című művében. Kunewalder Jónás, aki a pesti hitközség elnöke volt, és a több éven keresztül a magyar zsidóság nem hivatalos vezetője volt, végül is feltűnik a Körben Fülöp nevű bátyjával együtt, de addigra mind a testvérek, mind a sógoruk, Kanicz Manó már kikeresztelkedett.

⁸⁸ Hivatkozva a tizenkilencedik század első évtizedének végén lezajló változásokra Arendt azt írta, hogy „A nemesek voltak az elsők, akik hozzásegítették a zsidókat egy bizonyos fokú társadalmi egyenlőséghez, és ugyancsak az ő soraikban tört ki először a szisztematikus antiszemitizmus. A társadalmi előfeltételek újra feltámadtak, és a töréspontig, a brutális kirekesztésig erősödtek.” *Hannah Arendt: Rahel Varnhagen: The Life of a Jewess* (London, 1957) 99–100. Ld. még *Hertz: Jewish High Society*, különösen a 114–115. 253–259.

⁸⁹ A középosztálynak a német társadalom életében betöltött meghatározó szerepéről ld. *Thomas Nipperdey: „Verein als soziale Struktur in Deutschland im späten 18. und frühen 19. Jahrhundert”* *Geschichtswissenschaft und Vereinwesen im 19. Jahrhundert* (Göttingen, 1972), 13–44. A német társaságok zsidó tagjairól ld. *Katz: Jews and Freemasons, 82–127.* és *Wassermann: „Jews, Bürgertum and Bürgerliche Gesellschaft” 43–70.*

⁹⁰ *Hass: „Hungarian Freemasonry”, 79. Ld. még Gál Róbert Iván: „A dualizmus kori szabadkőművesek foglalkozási összetétele” in: Lengyel György (szerk.), Történeti szociológiai tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalomról (Szociológiai műhely tanulmányok 5) (Budapest: Marx Károly Közgazdasági Egyetem, 1987.) 21–43. Sajnos a néhány elszórt hivatkozástól eltekintve sem Hass, sem Gál nem elemezte részletesen a szabadkőművesek vallási összetételét.*

⁹¹ *Bereznay: Az egni kaszinó százéves története, 71, 102.*

⁹² *Bachó: A Gyöngyösi kaszinó, 15, 21.*

⁹³ Még ez sem volt visszafordíthatatlan folyamat. Liptó-Szent-Miklóson, a Felvidék szlovákok lakta részén fekvő városban az antiszemitizmus az 1880-as években kezdett terjedni. „A zsidókat bizonyos társas körökből *kinézték*. A zsidók lassan-lassan visszavonultak a társas élet köréből...” 1891-ben, azonban, az újonnan kinevezett Kürthy Lajos főispán elhatározta, hogy egyszer s mindenkorra leszámol az antiszemitizmussal. Határozottan ragaszkodott ahhoz, hogy a következő megyei bálon mind zsidók, mind pedig polgárok vegyenek részt. A bálon a legfeltűnőbb párok dr. Schlesinger Náthán és a főispán felesége (született Zichy Ludovika grófnő), valamint a főispán és Schlesingerné voltak. A bál után egy héttel a főispán és felesége számos zsidó családot keresett fel. „A lipótmegyei zsidóknak társadalmi helyzete az események folytán mintegy varázstüésre teljesen megváltozott. Ismét találkoztak és találkoznak nem-zsidó polgártársakkal a társadalmi élet minden terén...” *Herzog Emil: A zsidók története Liptói-Szent-Miklóson* (Budapest, 1894.), 293–296.

⁹⁴ A gazdag budapesti társasági életéről ld. Zoltán József és Berza Zoltán (szerk.) *Budapest történetének bibliográfiája* (Budapest, 1965), IV. kötet, 391–409. Természetesen köztudott volt, hogy a Lipót-városi kaszinó túlnyomórészt zsidókból állt. 1800 tagjából csak 675 élte túl a második világháborút (ibid. 396. 9458. tétel) Más társaságok, mint pl. az írók és művészek Fészek klubja, vagy az Unio és Park klubok, zsidó tagsága azonban még feltárássra vár.

⁹⁵ Ld. *Mc.Cagg, William, O. : Jewish Conversion in Hungary in Modern Times* in: Endelman, Todd M. (szerk.), *Jewish Apostasy in the Modern World* (New York-London, 1987.), 150–153. és *Silber. „German Jewry and its Impact... in Hungary”* 138. Bloch-ot 1841-ben választották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává, amikor még zsidó vallású volt. Kunewaldert 1844-ben nevezték ki a Védegetnek, a Kossuth által a magyar ipar védelmére alapított hazafias társaságnak az igazgatótanácsába.

⁹⁶ A zsidó kaszinókról, ld. *Einhorn: Visszapillantás...*, 254–255.

SANCTUS STEPHANUS ET EUROPA – SZENT ISTVÁN ÉS EURÓPA – SAINT ÉTIENNE ET L'EUROPE.

Szerkesztette Hamza Gábor

Művelődési és Köznevelési Minisztérium, Budapest, 1991. 140 old.

A II. János Pál pápa magyarországi látogatása alkalmából megjelent könyvek sorában különös érdeklődésre tarthat számot a most ismertetendő kötet, amely államalapító királyunk Európához való kapcsolódásának, európaiságának különböző aspektusait mutatja be. Mint azt a kötet háromnyelvű (latin, magyar, francia) címe is sejtetni engedi, e kiadvány nem csupán több nyelvű (magyar, francia, spanyol, latin), hanem nemzetközi jellegű is. Külföldön is jól ismert hat magyar tudós magyar és francia nyelven (vagy francia nyelvű összefoglalóval) közölt tanulmánya mellett egy tekintélyes spanyol jogtudós dolgozatát is olvashatjuk.

A könyv szerkesztője, Hamza Gábor professzor előszavából megtudjuk, hogy a kötetben közzétett tanulmányok — legalábbis túlnyomó részük — az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1988. november 30-án (Szent István halálának évfordulója alkalmából) rendezett nemzetközi tudományos emlékülésen elhangzott előadások kibővített szövegét tartalmazzák. A katolikus egyház fejének magyarországi látogatása jó alkalmat kínált az eddigi többségükben nem publikált előadások közzétételére. E körülmények adnak magyarázatot arra is, hogy a kötet többnyelvű, és így tartalma a nemzetközi közönség számára is hozzáférhető. Az alábbiakban — a könyv szerkezetének megfelelő sorrendben — röviden ismertetjük az egyes tanulmányokat.

Hamza Gábor professzor *Szent István törvényei és Európa* c. tanulmánya (15–31.) államalapító királyunk dekrétumainak nemzetközi összefüggéseit mutatja be. A szerző kimutatja egyfelől a szentistváni államszervezés és törvényalkotás szellemi gyökereit (utal pl. Szent Ágostonnak a Civitas Dei-ben kifejtett tanaira, Justinianus bizánci császár rendeleteire, az arles-i (813) és a mainzi (847) zsinatok decretumaira, valamint frank és germán jogforrásokra), másfelől egybeveti a korabeli Magyarország és a kelet-európai, ill. a nyugat-európai országok egymástól már Szent István idejében is sok tekintetben eltérő állam- és jogfejlődését. Talán szerencsés lett volna, ha a szerző utal arra az ismert tényre, hogy Szent István Intelmei a nyugat-európai ún. királytörökök hatását mutatják. Hamza Gábor a szentistváni törvények döntő jelentőségét abban látja összefoglalhatónak, hogy az európai látókörű és műveltségű uralkodó megteremtette az egységes magyar jogrendszer alapjait, és ezzel biztos jogi alapokra helyezte a magyar államot. A kor legfejlettebb jogrendszereinek forrásaiból és az akkor uralkodó ideológiai áramlatokból merítő szentistváni jogalkotás a civitas alapjainak lerakásánál a jog univerzalizmusával úgy vet számot, hogy tekintettel van a nemzeti hagyományok megőrzésének szükségességére.

Erdő Péter kánonjogász professzor *A szentistváni egyházszervezés és Európa* c. tanulmányában (32–43.) arra a kérdésre keres választ, hogy egyházszervezői tevékenységét figyelembe véve milyen sajátos módon lépteti be Szent István országát Európa népeinek családjába, vagyis hogy milyen kapcsolatot tükröz Európához ez az egyházszervezés. A szerző megállapítja, hogy amikor Szent István egyházszervezői munkájába belefogott, biztosította ehhez a kor meggyőződése szerint szükséges pápai legitimitációt, s olyannyira nem törekedett az egyházzal, főként a pápasággal szemben autokratikus fellépésre, hogy az uralkodói felségjelek pápai megadásával kapcsolatban egyes történészek tévesen arra következtetnek, hogy kísérlet történt a Magyarország feletti pápai hűbéruralom megalapozására. Szent István király az egyházmegyéik, apátságok stb. létrehozása során is alkalmazkodott a kor egyházi jogi követelményeihez, amiként magának a magyarországi egyházszervezet kiépítésének terve és elhatározása is Szent Istvánnak és a korabeli Európa legfőbb politikai és szellemi vezetőinek közös műve volt. A szerző megállapítja továbbá, hogy Szent István a német birodalmi egyházak rendszerének példáját követve, a püspökségekben az ország támaszát is látta, ezért figyelhető meg a királyság és az egyház összefonódása, amelynek hű kifejezője a királyi kápolna. Mindezek alapján a korabeli európai modellekbe gondosan és tudatosan beillesztett egyházszervezés képe rajzolódik ki, cáfolatául annak a — Lothar Waldmüller 1987-ben megjelent monográfiájában kifejtett — nézetnek, miszerint a szentistváni állam- és egyházszervezés olyan hangsúlyozottan autokratikus és centralisztikus módon építkezett volna, amelyre Nyugaton a Karolingok lehanyatlása óta nem volt példa.

Ángel Sánchez de la Torre spanyol jogászprofesszor *A korona szimbolikája az indoeurópai népeknél* c. tanulmányában (55–74.) igen széleskörű áttekintést ad a korona, mint a királyi hatalom szimbóluma

történetéről. Megállapítása szerint a korona már az ókorban (pl. Asszíriában, Egyiptomban, Babilóniában és a kisázsiai államokban) is az állam, az államiság jelképe volt. Másrészt a korona az isteni eredetű hatalmat is jelképezi; a görög-római antikvitás korona-szimbolikájára éppen ez a felfogás jellemző. A szerző részletesen foglalkozik a korona jelentőségével a középkori európai királyságokban, és méltatja a magyar Szent Korona európai mércével is kiemelkedő jelentőségét. Igen érdekesek a szerzőnek a *diadema* és a *korona* szavakkal kapcsolatos etimológiai fejtegetései. A szerző korunkra vonatkozólag megállapítja, hogy a korona „racionalizációja” az universitas (nép), a potestas (hatalom) és az auctoritas (tekintély) formájában nem jelenti a szimbólum szerepének csökkenését, és a korona szimbolikájának történeti elemei a mai monarchiákban is — figyelemmel pl. az 1978. évi spanyol alkotmányra — aktualitással rendelkeznek. A spanyolul olvasni nem tudók számára a kötet előszavában található ismertetés ad rövid tájékoztatást a dolgozat tartalmáról.

Kállay István bölcsészettudományi kari professzor *Szent István legendáinak európaisága* c. tanulmánya (75–83.) nemcsak azt mutatja be, hogy a nagy uralkodóról szóló legendák hogyan dokumentálják Szent István európaiságát, hanem a szerző számos egyéb olyan szellemtörténeti tényezőt (pl. vallási reformmozgalmak, Szent Ágoston tanai) is méltat, amelyek államalapító királyunkra hatással voltak. A gondolatokban gazdag és adatokban is bővelkedő dolgozatról ez alkalommal ezt a megállapítást emeljük ki, hogy a Hartvik-legenda szerint a koronát a pápa isteni sugallatra küldte meg István királynak, aki így módon a koronát magától Istentől nyerte el, ezért az ország sorsa nem függhet sem a császároktól, sem a pápáktól, hanem egyedül Isten kezében van. Ezzel a Hartvik-legenda a Szent Korona-tan megalapozója lett. A Hartvik-legenda évszázadokon át nagy tekintélyt élvezett. A Szent István már a XII. sz. közepén erre hivatkozva erősítette meg a székesfehérvári egyház régi jogait, és később is gyakran hivatkoztak rá különböző egyházi perekben.

Bertényi Iván professzor *Szent István király és a heraldika* c. tanulmányában (84–96.) István király címereken és címeres, valamint egyéb hasonló ábrázolásokon való megjelenítéséről, heraldikus ikonográfiájáról ad széleskörű és érdekes áttekintést. A legrégibb címeres ábrázolásként a szerző a 14. sz. derekán keletkezett Képes Krónikában található iniciáléra hivatkozik, ahol az uralkodó vörössel és ezüsttel sávozott ruhában, feje körül dicsfénnel övezve jelenik meg, baljában a mai címerben is szereplő kettőskeresztrel díszített pajzsot, jobbában zászlót tartva. (A kötet 49. oldalán látható e miniatűr festmény reprodukciója.) A Képes Krónika következő lapjának miniatűrén István király a kettőskeresztet már mellén viseli, és a kettőskereszt motívuma másutt is megjelenik István királlyal kapcsolatosan a Képes Krónikában. Aligha kell tehát csodálkozni, írja Bertényi Iván, ha a kortársak a legtermészetesebbnek tartották, hogy már Szent István is használt címet. Ez a téves felfogás később elterjedt, s szinte napjainkig megfigyelhető, állapítja meg a szerző, holott a címerhasználat hazánkban csak a 12. század végétől kezdődően jelent meg. A középkori és újkori ábrázolásokat áttekintő körkép időrendileg a Magyar Posta „Székesfehérvár 1972” c. bélyegsorozatának kritikai értékelésével zárul.

Sz. Jónás Ilona tanszékvezető docens *Az európai Szent István kép kialakulása* c. tanulmánya (109–118.) Kállay István professzor dolgozatának mintegy folytatását képezi. A szerző számos középkori forrásból vett idézettel mutatja be, hogy a Szent István legendás alakját övező megbecsülés hogy szorította háttérbe a koraközépkori Nyugat-Európában a kalandozó magyarokról korábban kialakult, pozitívnak nem nevezhető képet. A magyar olvasó nem csekély büszkeséggel tudhatja meg, hogy pl. Raoul Glaber dijoni szerzetes 1000–1033 között keletkezett Historiája István királyt „rex christianissimus”-nak nevezi, aki a legkedvezőbb utat nyitotta meg a Szentföldre jutáshoz, s aki úgy tekintette a zarándokokat, mint fivéreit, és bőséges ajándékokkal látta el őket.

Tóth Endre régész *Adatok Valeria tartomány kereszténységének történetéhez* c. tanulmányában (119–138.) a Dunántúl keleti felén (nagyjából a korábbi Pannonia Inferior területén) Diocletianus korában kialakított római provincia kereszténységének archeológiai emlékeiről ad igen szemléletes áttekintést. A szerző megállapítja, hogy a pannoni kereszténység első két és fél évszázadáról szinte semmit sem tudunk, így nem tudjuk azt sem, mikor érkeztek az első keresztények Pannoniába. Mindenesetre a pannoni kereszténység a 3. század második felében már olyan jelentős személyiséggel fémjelvezhet, mint a Diocletianus idején mártírhálált szenvedett Victorinus püspök. A szerző nézete szerint Valeria tartomány fővárosa, Sopianae már a 4. században püspökség volt, amiként püspöki székhely volt Pannonia Prima fővárosa, Savaria is. A forrásbázis szűkössége miatt azonban még a 4. századi állapotokról is csak nagyon keveset tudunk, és — mint a szerző hangsúlyozza — a rendelkezésre álló leleteket is nagy óvatossággal kell értékelni, mert pl. bizonyos olyanok tűnő épületek keresztény rendeltetése nem bizonyítható. A további régészeti kutatások azonban jelentősen bővíthetik tárgybeli ismereteinket. A tanulmányt kitűnően illusztrálják a szerző által készített térképvázlat és ábrák.

A kötet méltatása során nem hagyhatjuk említés nélkül a gondosan válogatott, gazdag (több mint másfél ívet kitevő), változatos és a kötet tematikájához szervesen kapcsolódó, az egyes tanulmányok mondanivalóját szemléletesen illusztráló képanyagot, amelyet Pandula Attila állított össze.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a Szent István és Európa c. kötet, amely a ma is aktuális témát interdiszciplináris módon dolgozza fel, egyfelől a szakemberek és a művelt nagyközönség, másfelől a magyar és a nemzetközi publikum számára egyaránt érdekes és értékes munka, amely remélhetően hozzájárul mind nemzeti önismeretünk elmélyítéséhez, mind pedig az Európába való integrálódásunk szellemi alapjainak erősítéséhez.

Földi András

PAUL M. HOHENBERG AND LYNN HOLLEN LEES

THE MAKING OF URBAN EUROPE 1000-1950

Harvard University Press, Cambridge and London, 1987. 384 old.

A VÁROSI EURÓPA TEREMTÉSE (1000-1950.)

A kötet a városok történetének közel ezer évét öleli fel, Írországtól Konstantinápolyig, Gibraltártól az Uralig. A várostörténet alapvető problémája a megfelelő elméleti koncepció, melynek alapján a városokat el lehet helyezni az egyes nemzetgazdaságokban és a világgazdasági régiókban. E feladat megoldására két, egymást kiegészítő modellt ajánlanak a szerzők. Az egyik koncepció a várost mint központi funkciókat betöltő egységet állítja a középpontba, mely gazdasági és közigazgatási szolgáltatásokat biztosít a környező településeknek, régióknak. A másik modell az ún. hálózati rendszer: azokra a városokra vonatkozik, melyeknek kereskedelmi funkciói túlterjednek a nemzeti kereteken. Az előbbire legszemléletesebb példaként a 14. századi Leicestert, az utóbbira Velencét idézik a szerzők.

Egy évezreddel ezelőtt a nagyobb városok főként Dél-Európában összpontosultak. 1400-ra a helyzet lényegesen megváltozott. A mediterrán térség városai mellett a németalföldi városok váltak egyre fontosabbakká. A kötet szemléletesen összekapcsolja a feudalizmus regionális különbségeit a városfejlődés eltérő típusaival. Konkrét példákön illusztrálja azt az általános tendenciát, hogy bár a városok függtek és hozzájárultak a termelés feudális rendjéhez, ugyanakkor fokozatosan el is távolodtak tőle.

A kötet legértékesebb része a protoindusztriális korszak városrendszereit elemző fejezet. A szerzők szerint nincs értelme arról vitatkozni, hogy a protoindusztrializáció városi vagy falusi jelenség volt-e, hiszen a lényege éppen a komplementer jelleg volt. Az ár-trendek hullámlásának megfelelően változott a munkamegosztás a városok és falusi térségek között. Az alacsonyabb árak idején a protoindusztrializáció a falusi térségekben növelte súlyát, azonban az exportorientált tevékenységek, s ezeknek a háttérét biztosító kereskedelmi szervezetek mindenkor a városokban koncentráálódtak.

Az ipari forradalom urbanizációs folyamatainak vizsgálata különösen gazdag, a szerzők korábbi résztanulmányaira építve. Az 1850-es évektől kezdődő második ipari forradalom egy sor új jelenséget teremt az urbanizációs folyamatban is. A létrejövő ipari agglomerációkat (pl. a Ruhr vidék) már lehetetlen a központi hely elméletére alapozni, hiszen ezen városok növekedése teljesen független volt a szűkebb környezetüktől, és a városfunkciók sokrétűsége is elmaradt a népességszám növekedésétől. Ugyanakkor az újonnan létrejött gyárvárosok csak kevésbé reprezentálták az iparosodás urbanizációs dimenzióit. Az iparfejlődés újabb tudás-orientált fázisának központjaivá inkább a már korábban meglévő, sokrétű funkciókkal rendelkező városok váltak. Közép- és Kelet-Európában – ahol mind a működő, mind a hitel-tőke szűkösebben állt rendelkezésre mint nyugaton, a vasúthálózat viszont sokkal centralizáltabb volt – az iparnak a nagyobb városokban való erőteljes koncentrálódása volt a jellemző.

A kötet alapvetően gazdaságtörténeti aspektusú elemzéseket tartalmaz, de emellett vállalkozik az urbanizáció történeti-földrajzi elemzésére is. Az ipari övezetekkel összekapcsolódó urbanizáció a Ruhr-vidék mellett a belgiumi Borinage, a francia Pas-de-Calais a jellemző példák. Angliában természetes több ilyen régió alakult ki. Így pl. Lancashire (ezen belül Liverpool és Manchester alkották a két legfontosabb centrumot (West Riding) (Leeds és Bradford) a legtöbbet idézett Black Country (Birmingham), és a „folyók mentű” ipari övezetek, így pl. a Tyne övezet (Newcastle), valamint a Clyde vidéke (Glasgow).

A könyv befejező fejezete a kulturális élet jellemzőit hasonlítja össze a két alapvető, „ideáltípus” város esetében. A központi hely funkcióit betöltő városokra a viszonylag egyenletesebb népességnövekedés jellemző, a társadalom szerkezeti átalakulása mentes a drámain gyors változásoktól. Így az ilyen

nagyvárosok, elsősorban a fővárosok alapvető szerepet játszanak a közös nemzeti kultúra kialakításában. Ezzel szemben a világ gazdaság hálózati rendszerében erőteljesebben bekapcsolódott kozmopolita nagyvárosok esetében megjelenítik a város és vidék kulturális diszkontinuitását.

A kötet tehát rendkívül koncepciózus, empirikusan is sokrétűen megalapozott szintézis. Az egyetlen gyengébben kimunkált téma a városok társadalma. Ez különösen a két világháború közti időszakra vonatkozóan szembetűnő. Mindez végső soron a szerzők érdemeit nem csökkenti, hiszen egy szintézisre törekvő munka csak a meglévő empirikus adatokra építhet. Viszont e kötet a városok társadalmát vizsgáló kutatók számára is alapvető iránymutatást ad arra, hogy az egyes városokat hogyan helyezhetjük el a tágabb, nemzetgazdasági és világ gazdasági keretekben.

Timár Lajos

MICHAEL MITTERAUER

HISTORISCH-ANTHROPOLOGISCHE FAMILIENFORSCHUNG

Fragestellungen und Zugangsweisen. Wien, Böhlau Verlag, 1990. 319.

TÖRTÉNETI-ANTROPOLÓGIAI CSALÁDKUTATÁS

Mitterauer az osztrák-német családtörténeti kutatási irányzat egyik reprezentánsa, akinek munkásságára — konkrét eredményein túl — módszertani szempontból sem árt figyelni. A jelen ismertetés tárgyát képező tanulmánykötete 9 hosszabb-rövidebb cikket tartalmaz, amelyek 1978 és 1988 között különböző folyóiratokban láttak napvilágot. Az ilyen tanulmánykötetnek, amely egy-egy szerző nagyjából azonos témakörben készült tanulmányait foglalja csokorba, azért is érdemes figyelmet szentelni, mert kitűnő bepillantást engednek a szerző műhelyébe, munkamódszerébe, módszertani eszköztárába, mindabba tehát, amit egy nagyobb monográfia a maga zártabb világával, lekerekített kifejezési formáival inkább eltakar, mintsem feltár.

Ebből a szempontból inkább áttekintő, összefoglaló írásai az érdekeseek, mintsem egyes esettanulmányai. Az európai családformákról írt cikke, amelyben a kulturális szerkezetek közötti összehasonlítást dominál (1984), a komplex családformákról társadalomtörténeti összefüggésekben készült írása (1981), az orosz és a közép-európai család szerkezetek összehasonlítása (1982) érdemelnek elsősorban figyelmet. Ezekben a cikkeken látszik leginkább a szerző és az általa képviselt módszer előnye, és természetesen hátránya is. Az alábbiakban elsősorban ebből a szempontból vizsgáljuk írásait.

Az áttekintéseket és a konkrét vizsgálatokat (ezekből egyébként a kötetben a mondottakon kívül még négy található, osztrák és szélesebb anyagokra alapozva) meglehetősen élesen választja két részre a módszer. Mindaz, amit a szerző közvetlen forrásanyagon, elsősorban statisztikákra, valamint anyakönyvekre, egyéb, demográfiai szempontból hasznosítható forrásokra és az utóbbi években összegyűjtött nagyszámú önéletrajzi feljegyzésekre alapozva elemez, teljesen egyértelműen megállja a helyét, kifogástalan ábrázolása mindannak, ami a forrásokból kiolvasható. Ugyanakkor a korábbi múltba történő visszapillantásokat eleve meghatározott előfeltevések, ha úgy tetszik, elfogultságok teszik problematikusá.

Az egész modern családtörténeti kutatást, mindazt, ami e téren az utóbbi három évtizedben Nyugat-Európában kialakult, egy szellem kísérti: Engelszé. Kimondva, de sokkal inkább kimondatlanul jelen van munkássága mindabban, amit Peter Laslett, Jack Goody, John Hajnal, vagy Werner Conze megfogalmaztak. Így van ez Mitterauerral is, aki ugyan tulajdonképpen a második generáció ebben a sorban, de ugyanúgy küszködik ezzel a kérdéssel, mint a többiek. Ez persze mindazokra a kutatókra vonatkozik, akik témájukat megfelelő módszertani és esztétikai ismeretek birtokában dolgozzák fel, azokra, akik csupán átvesszik eredményeik lényegét, természetesen nem. Ők az egész problematika nem ismeretében folytatják kutatásaikat (ez vonatkozik többé-kevésbé az újabb magyar kutatásokra is.) Kimondatlanul, jeleztük az előbb, azért, mert míg Haxthausenre, vagy Kovalevszkyre történik olykor hivatkozás, Engelsre (Marxról nem is szólva) sohasem.

Igaztalanok lennénk, ha mindezt a családtörténeti vizsgálatokra szűkítenénk. Hasonló a helyzet az agrártörténeti kutatások terén is, ahol a korai történeti szakaszok közösségi tulajdonát, s ezzel összefüggésben a nagycsaládi rendszert igyekeznek kétségbevonni. Az 1950-es évektől folyó ásatások (elsősorban Dániában) valóban felszínre hoztak olyan neolitikumi szántóföldeket, amelyek méreteik miatt is valószínűleg kis családok tulajdonában lehettek, de erre építeni az egész „őstörténet” kérdéskörét aligha lehet. A kevésbé értékes legelők, mezők nem voltak körülkerítve, akár egyéni, akár nagycsaládi tulajdonokban

voltak is, ez tehát önmagában aligha bizonyító erejű, perdöntő adat. Az újabb nyugati összefoglalások mégis erre az eredményre építve tekintenek el minden más eredménytől, sőt, minden, ennek ellentmondó adattól is. Nagyjából hasonló a helyzet a családtörténeti kutatásokkal is.

Hajnal statisztikai elemzését felhasználva Mitterauer is többnyire abból indul ki (s a mai helyzetet tekintve természetesen joggal), hogy a Pétervár–Triest vonaltól keletre, ill. nyugatra más–más családi rendszerek alakultak ki. A nagycsaládi rendszer valamilyen formája keleten található, ezzel szemben nyugaton a kiscsalád az uralkodó, szinte kizárólag. Ez persze csak tendenciákban igaz a 19–20. századra vonatkozóan is, hiszen nyugaton is található sok, ettől eltérő családi rendszer (pl. az ír és a skót klánok, stb.) amiként keleten sem teljesen kizárólagos a nagycsalád. Pontosabban elsősorban a házasságkötés időpontjában és a gyerekek számában jelentkezik a statisztikailag megfogható különbség a 19–20. századi népszámlálásokban, a nagycsaládi rendszerre — egyes konkrét, ma is létező esetektől eltekintve — inkább csak hivatkozás történik.

A kérdés mármint az, hogy ez mindig így volt-e, illetve ha nem, akkor mikor s miért alakult át a családi rendszer Európa egyes régióiban. A Mitterauer (s persze Laslett, Hajnal s mások) által erre a kérdésre adott válasz túlságosan leegyszerűsített, s a tényeknek sem mindig felel meg. A lényege az, hogy sem a családszerkezeti rendszerek, sem a velük szorosan összefüggő örökösödési szokások nem etnikailag meghatározottak, hanem a gazdasági, ökológiai és egyéb körülményektől függenek. A kutatók, Mitterauer is, elsősorban a földesúr érdekeire helyezik a hangsúlyt, a földesúr érdekei következtében jött létre (ha korábban nem létezett volna) a koraközépkortól a kiscsalád, s a földesúri érdek alakította ki a zárt öröklési rendszert (Anerbenrecht), amelyben a telket a paraszttól legidősebb (esetleg legfiatalabb) fia veszi át, aki gondoskodik azután a szülőkről egészen halálukig.

A probléma azonban ott kezdődik, hogy a földesúrnak azonosak voltak az érdekei Kelet-Európában is, itt mégsem találunk ilyenféle öröklési rendszereket, illetve ahol Közép-Európa egyes területein (mint pl. Magyarország), igen, ott ez a helyzet, a kevert rendszer annak következtében alakult ki, hogy egy meghatározott időszakban nyugatról tömeges méretű paraszti bevándorlás történt (Magyarországon nem csupán a 18. században, hanem a 13–14. században is, Lengyelországban inkább a 14–15. században). A német parasztok természetesen öröklési szokásaikat is magukkal hozták. Erre azonban a családtörténeti kutatás egyelőre nem gondol, megmarad a ténymegállapításnál.

Hasonló a helyzet a nagycsaládi rendszerrel is. Ennek fennmaradása Kelet-Európában az, ami komoly fejtörést okoz. De végképp zavarba kerül a kutató, amikor olyan területen mutatja ki a kutatás a nagycsaládi rendszer létét, mint pl. Ausztria, ahol az összefoglalások szerint ennek nem szabadna megtörténnie. L. K. Berkner azonban egy 1972-ben az „American Historical Review”-ben közölt tanulmányában konkrét történeti forrásokra alapozva mutatta ki e rendszer létét, s okozott ezzel komoly zavarokat a nyugati kutatásban.

A családszerkezet, az öröklési rendszer sokkal merevebb annál, semhogy olyan egyszerűen bele lehetne nyúlni, át lehetne alakítani, mint azt a kutatók egy része, így Mitterauer is véli. Nem véletlen, hogy eddig egyetlen konkrét adat sem került elő, amely bizonyítaná a földesúri érdek ilyen értelmű működését. A gyakorlat pedig inkább az ellenkezőjét mutatja, nevezetesen azt, hogy a földesúr nagyjából közömbös ezekkel a képletekkel szemben (ami nem a jogairól való lemondást jelenti, hanem azt, hogy azt a konkrét viszonyok tudomásulvételével gyakorolja), ahol pedig utóbb az állam szabályozta pl. az örökösödés kérdéseit, s eltűnt a parasztokat a zárt öröklés érvényesítésétől, ott a parasztok az állami tiltások ellenére gyakorolták hagyományukat évtizedeken át (így történt Magyarországon a német parasztok esetében, de ugyanígy Franciaországban a Code Civile bevezetése után). Ezek a szerkezetek tehát sokkal merevebbek annál, semhogy ilyen befolyások érvényesülhettek volna.

A felmerülő kérdéseket: milyen összefüggés van az etnikum és a családszerkezet, illetve öröklési rendszer között, aligha lehet statisztikai alapokon megoldani. A kutatást ki kellene terjeszteni azokra a területekre, ahol ma is vizsgálható az eredeti rendszer, tehát pl. az eddig elhanyagolt kelta nagycsaládi rendszerekre, egyes germán törzsek öröklési és családi rendszereire, stb. De ez csak akkor lehetséges, ha a kutató feladja előfeltevéseit, s elfogulatlanul közelít a problémához. S persze, ha nem zavartatja magát az esetleg nem várt eredménytől. Végeredményben a marxistának egyáltalában nem nevezhető Jacques Le Goff is élt a Marx által nyújtott érvekkel, amikor egy „hosszú középkor” (a 4.-től a 19. századig) mellett tört lándzsát. Ilyen elfogulatlan megközelítésre lenne szükség a modern családtörténeti kutatásokban is ahhoz, hogy az egész rendszer ne agyaglabakon, hanem a történeti valóság talaján álljon.

HERMANN KELLENBENZ

DIE FUGGER IN SPANIEN UND PORTUGAL BIS 1560. EIN GROSSUNTERNEHMEN DES 16. JAHRHUNDERTS

Bd. I-III. Verlag Vögel, München, 1990. (Schriften der Philosophischen Fakultät der Universität Augsburg, Nr. 33/1. 533 1; 33/2, 264 1; 34, 676 1.)

A FUGGEREK SPANYOLORSZÁGBAN ÉS PORTUGÁLIÁBAN 1560-IG

Hermann Kellenbenz professzor háromkötetes munkáját teljes joggal tekinthetjük kivételesen gazdag életműve megkoronázásának, ugyanis az opus több évtizedes – Európa számos levéltárára kiterjedő – kutató munka eredménye, s mint ilyen, megkülönböztetett figyelmet érdemel.

Az önmagában is tekintélyes I. kötet – az augsburgi bölcsészeti fakultás sorozatának 33/1. sz. kötete – előszóból, részletes bevezetőből, három főrészből, valamint a függelékként közölt térkép- és képmelléletekből áll. A bőséges jegyzetapparátus, a forrás- és az irodalomjegyzék, a szömagyarázatok, továbbá a hely- és személynévmutató külön kötetben – 33/2. – kapott helyet.

Kellenbenz a bevezetőben megrajzolja a mű alapvonásait, bemutatja a délnémet térség 15–16. századi spanyol kapcsolatait, a Habsburg-ház felemelkedését az európai államok rendszerébe, valamint a tengerentúltra irányuló expanziót. Ebből a széles panorámából bontakozik ki a Fuggerek kiemelkedése. A fentiekben túlmenően elemző módon ábrázolja a spanyol és a portugál közigazgatási rendszert, amelynek beható ismerete nélkül érthetetlenek lennének a következő fejezetek.

Az első főrész a Fuggerek portugál és spanyol kapcsolatainak kezdeteit, Jakob és Anton Fugger, illetve V. Károly és fia, II. Fülöp pénzületeit, valamint az Ibér-félszigettel kapcsolatos hitel- és fizetési ügyleteket ecseteli. A második nagyobb egységet a Fugger-faktorok tevékenységének és a Maestrazgo-üzleteknek szenteli, továbbá gazdagon részletezi egyéb üzleteiket. Ezek kapcsán jelentős mértékben bővíti ismereteinket a Fuggerek konkurrensairól, üzletfeleiről, jegyzőik és megbízottaik információs szervezetről.

A harmadik főrész bevezető fejezetében ismerteti meg az olvasót azokkal a településekkel, amelyek közvetítő szerepet tölthettek be Augsburg és az Ibér-félsziget között, bemutatja Antwerpen jelentőségét, a fontosabb kereskedelmi központokat, az összeköttetés itáliai láncszemeit, illetve a kapcsolatokat gátolni igyekvő Lyont és Besançon-t is elmélyülten ábrázolja. Részletesen fejtegeti az augsburgi központ szervezeti kérdéseit, a tér- és időbeli korlátokat, ebből következően az adott korban haladónak tekinthető kommunikációs rendszert, valamint azt, hogy a Fuggerek vállalkozása milyen szerepet játszott a bankok nemzetközi rendszerében, illetve azt, hogy az ibériai üzlet milyen helyet foglalt el a Fuggerek-vállalkozása egészen belül.

A 16. századi Portugália és Spanyolország Európa azon térségéhez tartozott, ahol a dúsgazdag Jakob Fugger, majd halála után unokaöccse, Anton Fugger nemzetközi üzleti vállalkozásba fogott és ahová tekintélyes összegeket fektetett be. A Fuggereknek – más délnémet kereskedőkhöz hasonlóan – már a portugál kelet-indiai ügyletekben is voltak érdekeltségeik. A nyugati irányvétel, Kolombusz felfedezései, illetve V. Károly jelentős mértékű Fugger-közreműködéssel történt császárrá választása után Spanyolország egyre inkább felértékelődött a Fuggerek vállalkozásaiban. Vállalkozói tevékenységük szorosan és sokoldalúan kapcsolódott össze a Habsburgok érdekeivel. A kasztíliai korona jövedelmei kellő biztosítékul szolgáltak a Fugger-ház által folyósított egyre nagyobb hitelekhez, amelyeknek súlya és jelentősége csak Kellenbenz műve nyomán válik igazán felmérhetővé számunkra.

A hitelezés mellett számos más üzleti tevékenységben voltak érdekelték a Fuggerek, így a bank- és a váltó-, a kölcsön- és az inkasszóügyletekben, de nem feledkezhetünk meg kiterjedt és részben monopolizált, illetve privilégiumokkal megerősített áruügyleteikről sem. Az utóbbiakat többnyire kereskedelmi képviselveik révén bonyolították le, amelyek behálózták Európa földrajzi és kereskedelmi szempontból fontos pontjait. A nagy ívű mű I. kötetében Kellenbenz tekintélyes helyet biztosított a Fuggerek faktora-inak és a képviselveiknek, valamint a jól szervezett kereskedelmi hálózatnak, amelynek valamennyi szála az augsburgi központba futott be. Ebből a részből világlik ki az, hogy a szerző mennyire behatóan ismeri a gazdasági és a társadalmi hátteret, a kor meghatározó személyes kapcsolatait, az összefüggések számos finom elemét, amelyek eddig – a maguk konkrét voltában – feltáratlanok voltak. Lenyűgöző mennyiségű forrást tárt fel.

A forrásanyag egy része a III. kötetben – pontosabban a sorozat 34. kötetében – található, amely bő hatodfélszázad oldalon közöl számos, zömében eddig ismeretlen dokumentumot. Már csak ezért is vissza kell nyúlnia Kellenbenz művéhez mindazoknak a kutatóknak, akik a jövőben e témakörrel foglalkoznak. A levéltári források nagy hányada a dillingeni Fugger-archívumból származik, de Spanyolország, Portugália, Belgium, Franciaország, Olaszország, Ausztria, Anglia és Németország levéltárainak anyagából is kerültek elő források. Kellenbenz e művével a nagy hagyományokkal rendelkező német Iberia-kutatás folytatójává vált, azoknak a kutatóknak a sorába lépett, akik – mint például *Häbler* és *Konetzke* – kiemelkedő eredményeket értek el e térség múltjának feltárásában. A dokumentumokat olvasva mélyére nézhettünk annak, hogy miként épültek ki a Fugger-vállalkozás ibériai bázisai 1510 és 1560 között, más szóval az Anton Fugger haláláig terjedő időben. Rendkívül érdekesek – s az 1492-es „Kolombusz-évre” való tekintettel kiváltképpen aktuálisak – Veit Hörli faktor és az „Indiai Tanács” tárgyalásainak anyagai, amelyekből fény derül a Dél-Amerika – pontosabban Chile – meghódítását célzó tervre, ami végül az ugyan-csak augsburgi Welser-házával szemben nem valósult meg.

A Fuggerek kiterjedt, több nyelvű levelezésének elemzése nyomán sikerült a szerzőnek új megvilágításba helyezni a kereskedőház Antwerpenhez, a kor első számú kereskedelmi központjához fűződő kapcsolatait. Kellenbenz ehelyt kiegészíté, egyszersmind meg is erősíti *Herman van der Wee* kutatási eredményeit.

A publikált források között előkelő hely illeti meg az 1546., az 1548. és az 1553. év „spanyol számadásait”, amelyek kellően dokumentálják a kereskedelmi és a bankügyletek sokrétű összefonódását, továbbá azt, hogy milyen szoros szálak fűzték az augsburgi házat az Ibér-félszigethez. E források nyomán Kellenbenz kibővítette a Maestrazgo-bérletekről és a járadékügyletekről frott korábbi tanulmányait. Végül az olvasó fontos felvilágosítást nyer e nemzetközi érdekelttségű vállalkozás számadáskönyveiről, könyvviteléről, valamint Matthäus Schwarz becslései nyomán bepillant az amerikai nemesfém- és érmeügyletekbe.

Mind a monográfia, mind a forrásgyűjtemény – miként fentebb már szó esett róla – részletes személy- és tárgymutatóval jelent meg, amelyek megkönnyítik a terjedelmes és részleteiben is igen gazdag mű használatát. Lényegét tekintve az opus nem csupán a 16. század legjelentősebb és leghatalmasabb kereskedő- és bankházának története, hanem a korai újkor Európa – a szó legjobb értelmében vett – gazdaságtörténete. Szerzőjének kivételesen gazdag nyelvtudása, több évtizedes, fáradhatatlan kutató munkája, az e témakörből merített előadások, a bármikor rendelkezésére álló Fugger-archívum együttesen tette lehetővé olyan mű megalkotását, amely Európa történészei közül csak igen keveseknek adatott meg. Ismertetett munkája évtizedekig mércéje lesz azoknak a kutatásoknak, amelyeknek középpontjában az Ibériai-félsziget európai és tengerentúli kapcsolatainak korai újkor története áll.

Akkor, amikor *Kellenbenz* hatalmas műve megjelent, nem sejtettük, hogy hirtelen halála zárja le pályáját, akadályozza meg abban, hogy tovább gyarapítsa kivételesen gazdag életművét. Hermann Kellenbenz munkássága jól ismert és elismert volt a magyar történészek körében, neves magyar gazdaságtörténészekhez fűzték szoros szakmai kapcsolatok. *Makkai László*, *Berend T. Iván* és *Ránki György* társ-szerzőként kérte fel a ma már csaknem teljes, 6 kötetes európai gazdaság- és társadalomtörténeti szintézis megírásához. E kézikönyvről abban az interjúban is nyilatkozott, amely a VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus (Budapest, 1982) alkalmával készült vele, s a Történeti Szemle 1982. évi 1. számában jelent meg (156-161. old.).

Hermann Kellenbenz a württembergi Süssenben született 1913. augusztus 28-án, s a bajorországi Miesbachban hunyt el 1990. november 26-án. Regensburgban kezdett tanítani 1948-ban, ezt követően Würzburgban volt egyetemi magántanár. Három évig vezette a nürnbergi, egy évtizeden át a kölni egyetem gazdaságtörténeti tanszékét, 1970-ben tért vissza Nürnbergbe, onnan vonult nyugállományba 1983-ban. Alkotó munkájában ezt követően sem állt be törés, társszerzője és kiadója volt a szerkesztésében megjelent „Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte” 3. kötetének (1986), s közben dolgozott a fentebb ismertetett monográfián.

Kellenbenz neve elválaszthatatlan a hagyományokban gazdag „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” c. folyóirattól, s egyike volt azoknak a neves európai gazdaságtörténészeknek, akik elindították a Rómában szerkesztett „The Journal of European Economic History” c. folyóiratot. Kölnben a „Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte” sorozat megindítása fűződik nevéhez, nürnbergi éveit alatt kezdte meg a „Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte” c. sorozat szerkesztését, amelyik napjainkra már az 50. kötetéhez közelít. Kölni éveit alatt a „Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv” igazgatója volt, illetve 1970-től haláláig vezette a Fugger-archívumot (Dillingen/Donau).

Szakirodalmi munkásságának felsorolása hosszú oldalakat követelne, hiszen német és külföldi gazdaságtörténeti folyóiratokban, illetve tanulmánykötetekben több száz írása jelent meg. Főbb művei közül álljanak itt a következők: *Sephardim an der unteren Elbe. Ihre wirtschaftliche und politische Bedeutung vom Ende des 16. bis zum Beginn des 18. Jahrhunderts* (1958); *Die Zuckerwirtschaft im Kölner Raum von der napoleonischen Zeit bis zur Reichgründung* (1966); *Die Methoden der Wirtschaftshistoriker* (1972); *Handelsbräuche des 16. Jahrhunderts. Das Meder'sche Handelsbuch und die Welser'schen Nachträge* (1974); *Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Bd 1* (Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts (1977). *Társzerzője és kiadója a Jan A. Van Houtte szerkesztésében megjelent „Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte” 2. kötetének* (1980); *Deutsche Wirtschaftsgeschichte, Bd. 2. (Vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ende des Zweiten Weltkriegs)* (1981). Tanulmányútjai ihlették a „*Skizzen unterwegs*” (1983) és a „*Dreimal Lateinamerika*” (1990) c. köteteket; az utóbbit maga illusztrálta.

Tudományos munkásságának németországi elismerését rendjelek is tanúsítják, tagja volt a Bajor és a Göttingeni Akadémiának, illetve tiszteletbeli tagjává választotta a Belga, a Dán és a Spanyol Királyi Akadémia, valamint a British Academy.

Tanítványai közül több tanszékvezető professzor került ki. Emlékét munkái őrzik meg a legméltóbban.

Rolf Walter

TÓTH PÉTER

VAS VÁRMEGYE KÖZGYŰLÉSI JEGYZŐKÖNYVEINEK REGESZTÁI I.

1595-1600

Vas megyei levéltári füzetek 2.

Vas megyei Levéltár 1989.

A közgyűlési (részgyűlési) jegyzőkönyvek a megyei levéltáraknak a 16-18. századból származó legértékesebb iratai. Forrásértékük rendkívül nagy és igen sokoldalú. Örvendetes, hogy e jegyzőkönyvek regeszták formájában történő feldolgozása – OTKA pályázat keretében – több megyében folyik, így Pest, Borsod-Abaúj-Zemplén, Győr-Sopron, Nógrád, Szabolcs-Szatmár, Vas és Zala megyékben.

A célnak megfelelő regesztakiadvány elkészítéséhez szükséges 1. hogy egy-egy levéltárban fennmaradtak legyen a 16-17. századi gyűlési jegyzőkönyvek, vagy legalább egy részük, és 2. hogy rendelkezésre álljon egy a jegyzőkönyvek elővasására, regeszták jó elkészítéséhez alkalmas személy. Vas megye mindkét szempontból szerencsés helyzetben van. Az előttünk fekvő kötetből megállapítható, hogy Vas megyében az 1595-1600. közötti évekből fennmaradtak a jegyzőkönyvek, bár a korábbiak egy tűzvész alkalmából megsemmisültek. A regesztázott jegyzőkönyvek egy olyan kötetben találhatók, mely az 1595. és 1620. közötti gyűlések jegyzőkönyveit tartalmazza és eredeti tisztázatnak minősíthető. A gyűlések többsége közgyűlés (congregatio generalis) és bírósági ülés (sedes iudiciaria) volt, de előfordultak másfajta ülések is: részközgyűlés (congratio particularis), congregatio rectificatoria, sedes sigillatoria.

Úgy tűnik, Vas vármegye nemessége általában kéthetenként és hétfőn ült össze, de e rendet nem mindig lehetett megtartani. Nyáron és kora ősszel a hadjáratok miatt kevesebb gyűlést tudtak tartani. Feltételezhető, hogy nem minden ülésről készült jegyzőkönyvi fogalmazvány, vagy hogy némelyik jegyzőkönyvi fogalmazvány még a letisztázás előtt elkallódott. Előfordult, hogy közös gyűlést tartanak Sopron vármegyével.

A jegyzőkönyvek tartalma – a regeszták alapján – igen változatosnak és rendkívül érdekeseznek tűnik. A jegyzőkönyvek tartalmasabbak, részletesebbek, mint Pest-Pilis-Solt megye legkorábbi jegyzőkönyvei (ezek csak 1638-ban kezdődnek), amihez hozzájárulhatott az is, hogy Vas megye területén e korszakban a tizenötéves háború országos, sőt európai jelentőségű hadjáratai folytak, de az is valószínű, hogy a Vas megyei gyűlések jegyzőkönyveit vezető személy érdeklődőbb volt, mint a Pest megyei jegyzőkönyvet vezető. Netán valamilyen „kulturális lejtő” lenne kimutatható Pest-Pilis-Solt vármegye kárára?

A gyűléseken tárgyalt ügyek jelentős része a többi megyei gyűléseken tárgyaltakhoz hasonló: előfordulnak portaszámlálások, igen sok a birtokvita, és a birtokügyekben történő tiltakozás. Ez utóbbiaknál általában szerepel a tiltakozó jogász neve, s annak a neve, akinek nevében tiltakozik. Gyakran előfordul, hogy kiküldik az alispánt egy szolgabíróval.

Állandó probléma a falvakban elszállásolt katonák ellátása s az élelmiszerárak szabályozása, a gonosztevők és szökött hajdúk felkutatása. Találkozunk a jegyzőkönyvekben törvényszéki ítéletekkel, törvényes eljárások lefolytatásáról szóló szolgabírói személyi változásokról, egyes tisztviselők – így a jegyző – fizetéséről, melyet a nemesek fizetett adóból fedeznek. Fontos téma a vármegye országgyűlési követi-nek megválasztása, a nekik adott instrukciók. Ezeket is a nemesek fizetik. A közgyűlések *néhány* résztvevőjét a jegyzőkönyvek névszerint megemlítik, de csak néhányát, s a később szokásos hosszú névsorok még nem találhatók.

A megyében növekszik az erőszakoskodók száma. Így Nádasdy Kristóf özvegyének levelet írnak, melyben felszólítják, hogy bocsássa szabadon Csemethy István rabságban tartott jobbágyát. Érdekes és fontos kérdés: Magyarország és Ausztria határának felülvizsgálata osztrák biztosok részvételével. Értesülünk Zichy György alispán és Keserü István megyei kapitány kemény hangú vitájáról. A vármegye megtiltja a stájer borok behozatalát. A közügyben rábizott leveleket nem kézbesítő esküdtest becsületétől és hivatalától is megfosztják. Szó esik Zrínyi György „oláhjairól” (Walachi). Mivel az Ausztriából behozott só nem elegendő, a vármegye kéri a stájerországi só behozatalának engedélyezését. A vármegye sürgeti, hogy a területén fekvő pornói apátság ne maradjon a zágrábi káptalan birtoka, mert annak Sziszek nevű vára már felszabadult, az apátságot „magyar nemzetbeli” személynek kell adni.

Zrínyi György főkapitány lemondásra szólítja fel a vármegye két alispánját: Zichy Györgyöt és Nádasdy Tamást. Érdekes bűnügy: Szelestey Bálint tiltott énekkel káromolta Istent.

A jegyzőkönyvek legtöbb bejegyzése természetesen a hadjáratokkal kapcsolatos. A vármegye hadcsapatot köteles kiállítani. Ennek kapitányává az alispánt nevezzük ki, de néha másvalakit. A megyei hadcsapatot olykor megszemlélik. Ha a megyei hadcsapatot a megye területéről elvezénylik, a Rába átkelőhelyeinek védelmére külön katonákat állítanak ki. A megyei hadcsapat része a nemesi felkelés, de ezentúl a jobbágy porták és a nemesi kúriák száma arányában is állítanak ki katonákat. Katonai szolgálatot teljesít a megyében lakó szabad hajdúk egy része is.

A katonaaállítás körül persze sok a huzavona: a birtokos nemesek csak akkor hajlandók felkelni, ha a főurak is állítanak katonákat birtokaik után. A felkelés időtartamát is meghatározzák. Ez általában egy hónap. A katonákon kívül a várak javítására szekereket és munkásokat is ki kell állítani. Pusztánként és nemesi kúriánként általában 2 néha 4 puskás gyalogost állítanak ki, az armalisták négyenként állítanak ki egy gyalogost. A nemesek olykor maguk helyett egy-egy lovast állítanak ki, lovast állítanak ki az uraságok szolgálatában álló nemesek is. A menekült nemesek és nem nemesek is kötelesek a hadjáratban részt venni - felakasztás terhe mellett! A Rába folyó partját őrző katonák eltartására a birtokos nemesek 25, az armalisták 16 dénárt fizetnek. A biztonság kedvéért a Rába partján az erdők kivágása útján el kell rekeszteni az ősvényeket és a gázlókat, előfordul, hogy ilyen célból malmot is lerombolnak, az ott őrködő katonák részére őrhelyeket kell készíteni. Néha a jobbágyok felét küldik ki az átkelőhelyek védelmére.

Szó esik a császár itáliai és vallon katonáiról, az utóbbiak súlyos csapást jelentenek a vármegye számára folytonos rablásaikkal. Azonkívül el is kell őket tartani. Előfordul, hogy a vármegye felfüggeszti az ellátásukhoz szükséges élelmiszerszállítást. Van olyan eset, hogy minden nemest, jobbágyot és zsellért fegyverforgatásra szólítanak fel. Előfordul, hogy a vármegye hadcsapatát a távoli Eger vára védelmére küldték, de az a vármegye határozatából a közeli Babócsa védelmére sietett.

Haditörténeti szempontból érdekes, hogy a birtokos nemes lándzsában köteles hadba vonulni. A lovas fő fegyvere még a lándzsá, az őnvédelemre jó szablya és a kezdetleges löfegyver nem pótolja a csatában. Az egybegyűlt sereget, míg táborba nem vonul, a Rába mentén a réteken kell tartani, távol a gabonaföldektől. A megyén át vonulnak a Stájerország, Karintia és Krajna felől érkező császári katonák.

Előfordul, hogy a főpap, főúr és birtokos nemes nem köteles személyesen hadbavonulni, ilyenkor 4-4 puskás gyalogost állít ki. Máskor a jobbágyok felét a Győrt ostromló sereg táborába küldik. Volt elég baj az egytelkes nemesekkel és armalistákkal, kik kifogásolták, ha „megalázó” munkára (erődítmények építése) alkalmazták őket. Olyan eset is volt, hogy a török néhány falut elpusztított, s erre a rémület miatt egy egész járás meghódolt.

A vármegye az uralkodótól megrovást kapott, mert Palota és Veszprém visszavétele alkalmából hanyag volt az élelmiszerszállítás terén. A kanizsai vár őrsége állatait a megye területén legelteti. Ezt megtiltják nekik, mivel Zala megyében van elég legelő. A császári hadsereg egyes részei átpártoltak az ellenséghez, így a Pápát megszálló francia (gallicus) katonák.

A jegyzőkönyvek tartalmi gazdagsága, mint látjuk kiemelkedő. E tekintetben a regesztagyűjtemény minden igényt kielégít. Ugyanígy értékelhetjük a Tóth Péter munkáját is. A nehezen olvasható szövegből,

igen jó paleográfiai képességével és latin nyelvtudásával – úgy tűnik – minden lényegeset feltárt, és tömör, jó stílusban megírt regesztákban foglalta össze mondanivalóját. Gondos munkája feltétlen dicséretet érdemel. Remélhető, hogy a további Vas megyei közgyűlési jegyzőkönyvek regesztáit is hasonló színvonalon fogja elkészíteni.

A kötetet érdekes illusztrációk és jól áttekinthető térkép egészítik ki. Az utóbbi révén áttekinthetjük Vas megye rendkívül szép helynévanyagát.

Borosy András

N.F. GYEMIDOVA

SZLUZSILAJA BJUROKRATYIJA V ROSSZII XVII V. I JEJO ROL V FORMIROVANYII ABSZOLJUTYIZMA

Moszkva, Izd. Nauka. 1987. 228 old.

A HIVATALNOKOK A XVII. SZÁZADI OROSZORSZÁGBAN ÉS SZEREPLÜK AZ ABSZOLUTIZMUS KIALAKULÁSÁBAN

Az orosz államfejlődés fontos szakasza a rendi monarchiából az abszolutizmusra való áttérés időszaka. Gyemidova monográfiájában ezen periódus államapparátusának bürokratizálódási folyamatát követi nyomon. Bevezetőjében joggal mutat rá, hogy mindeddig sok alapkérdés (pl. a hivatalnokok csoportjainak számszerű összetétele, ezek változásai, helyük a társadalom szociális szerkezetében, szolgálatuk tartalma) maradt tisztázatlan. Csak ezek beható vizsgálata alapján ítéltethető meg kellő tudományos megalapozottsággal a korszak igazgatási apparátusának fejlődése. A szerző a források közül alapvetőnek tekinti a központi és a vidéki intézmények ügyiratait. A Régi Iratok Központi Állami Levéltárából (CGADA, Moszkva) különösen fontosak a Besorolás Hivatalának, a Földbirtok- és a Külügyi Hivatalnak az anyagai. Lényegesnek tartjuk, amit Gyemidova a téma terminológiai aspektusairól ír. Könyvében a történet és a titkár- (gyjak) és az írnokcsoport (pogyjacsij) fejlődését elemzi. A terminológiáról szólva utal arra, hogy a források sokszor nem egyértelműek és tükrözik a korszakban végbement tartalmi változásokat is.

Gyemidova műve első fejezetében a korabeli államapparátusban szolgáló hivatalnokok (prikaznije ljugyi) körében történt változásokat vizsgálja. A fejezet első részében az 1610-50-es évek (megfogalmazása szerint a rendi monarchia virágzásának kora) államszervezetét elemzi. A 17. század első évtizedeiben állították helyre az igazgatási rendszer összes láncszemét és ez a folyamat vidékre is kiterjedt. Az 1620-as évek végére kialakult hivatalok száma a későbbiekben lényegesen nem változott. (1. táblázat: 23. 1.) Fontosnak tartjuk Gyemidovának az 1640-es és az 1690-es években az ország öt körzetében működő kisebb hivatalok és az ott dolgozó írkokok számát (6. tábl: 35.1.) és a központi és a vidéki intézmények és a hivatalnoki kategóriák számarányát összehasonlító (7. tábl.: 37. 1.) táblázatait. A központi intézményekben a hivatalnoki gárda – különösen az írkok csoportja – növekedése figyelhető meg, míg vidéken nagyobb stabilitással számolhatunk. A fejezet második részében a szerző az 1660-90-es évek államapparátusát elemzi. Az ország előtt álló bonyolult feladatok miatt a kormányzat a végrehajtó apparátus új szervezeti formáit hozta létre. Jellemzők erre a korra a vidéken működő nagyszámú ideiglenes intézmények („bizottságok”). A kormánypolitikában az 1680-as évektől az egyszerűsítésre és a központosításra való törekvés érvényesült. A néhány központi hivatalban koncentrálódó, nagy tömegű és rendkívül mobil „írkoksereg” készítette elő az abszolutizmus intézményeinek kiformalódását.

A második fejezetben a szerző a hivatalnoki (prikáz) réteg kialakulásával és az orosz társadalomban betöltött helyével foglalkozik. A „káderkérdésben” Gyemidova az 1630-40-es évek fordulóját tekinti határvonalnak, amikor a törvényhozás meghatározta, kiknek lehet bekerülni az írkok közé. Moszkvában az írkok státuszokat az intézmények közti újrafelosztással töltötték be, majd a század derekától – miután ez nem elégítette ki az igényeket – vidékről irányítottak szakembereket a fővárosba. A szociális keretek betartására tett korlátozások a század második felében tovább szigorodtak. A vidéki intézmények állásainak betöltése kapcsán a szerző három körzetet különböztet meg. Az egyes területek közt eltérések voltak a káderbázis kialakulásának idejében, származásában, a központtól való függés fokában és az írkokdinasztiák megjelenésében. Az írkoktól eltérően a titkári státuszok betöltésére a 17.

század első felében nem voltak általános jogi normák. A források azt mutatják, hogy a titkárok túlnyomó része előtte írnokként szolgált. (9. tábl.: 77.1.) Egészében a hivatalnokság a század közepétől már önmagát termelte újjá (elszakadt az egyéb szolgáltató és adózó rétegektől), és ez az egységesülő, nagy mobilitású, a központi hatalomnak alávetett és új bürokratikus jellemvonásokkal rendelkező réteg elősegítette az abszolutizmus intézményeinek létrejöttét.

Könyve harmadik fejezetében Gyemidova a hivatalnokok szolgálatával járó megélhetési lehetőségeket és vagyoni helyzetüket taglalja. A dumabeli titkárok birtokuk alapján az uralkodó osztály felső kategóriájába tartoztak. A központi hivatalok titkárainak nagy része középbirtokos, míg kisebb hányaduk kisbirtokos volt. A moszkvai írnokok nagy része és a vidékiek felső csoportja a kistulajdonosokhoz sorolható. A szerző alapvető tendenciaként hangsúlyozza a század közepétől a hivatalnokság földbirtokkal nem rendelkező részének növekedését és a rétegen belüli polarizáció fokozódását. Ez a folyamat az ország központjában radikálisabban, míg vidéken lassabban ment végbe. A birtokok csökkenésével párhuzamosan nőtt a pénzbeli illetmények szerepe, de ezek rendszertelensége és eltérő nagyságrendje miatt az egyes hivatalnoki kategóriák vagyoni helyzetének meghatározásában továbbra is nagy jelentősége volt a természetbeni juttatásoknak és az ügyintézésből eredő jövedelmeknek (dohodi otgyel.). Gyemidova fenti megállapításait alátámasztandó, kiemelnénk néhány jellemző tendenciát. A század derekától mind abszolút, mind relatív értelemben nőtt a dumabeli titkárok pénzbeli illetménye (22., 23. és 24. tábl.: 119. és 120. l.). Velük szemben a többi csoport ellátmánya kisebb és kevésbé rendszeres volt. A vidéki írnokok illetményét egyfelől az állami költségvetés és a szolgálat szabályozása (1640–50-es évek), másfelől a helyi lehetőségek határozták meg; így területileg és időrendben eltérő tendenciák és nagyságrendek mutathatók ki. Gyemidova a korabeli hivatalnokságot szociális arculata és vagyoni-jogi helyzete alapján három csoportra (a dumabeli és a prikáztitkárok felső rétege; a titkárok fennmaradó része és a moszkvai írnokok; a vidéki írnokok) osztja. Szerinte a második csoport képezte a kialakuló abszolutizmus államgépezetének alapját.

Műve befejező részében a szerző a prikázokban dolgozó hivatalnokok „állami szolgálatának” kérdéskörével foglalkozik. Megállapítja, hogy a forrásokban ugyan a század elejétől megjelentek a hivatali munkára vonatkozó részek, de az utóbbiak az általános szolgálattól való elkülönülése csak a század közepétől terjedt el. A 17. század második felétől az államigazgatás feladatainak bonyolultabbá válásával megváltozott a központi és a vidéki intézmények struktúrája. A hivatali tisztségek bürokratizálódási folyamata alulról felfele haladt; így az írnokok csoportja három rang szerinti osztályra bomlott (30. és 31. tábl.: 161. l.). Ez a hármas rétegződés a fővárosban igen korán bekövetkezett, míg a vidéki kisebb hivatalokban a század végén jelent meg. Gyemidova szerint az írnokokkal szemben a titkárok csoportja jobban megőrizte az előkelő származás (és nem a személyes képességek) szerinti szolgálat elvét. A szerző bő forrásanyag alapján mutatja be, hogy a széles profilú, ugyanakkor az igazgatás specializációját is felmutató intézmények és szakemberek nélkül elképzelhetetlen lenne az orosz abszolutizmus 18. sz. eleji végrehajtó apparátusának kialakítása.

Kurunczi Jenő

A BÉCSI PÁPAI KÖVETSÉG LEVÉLTÁRÁNAK IRATAI MAGYARORSZÁGRÓL 1611-1786

Magyarország újabkori történetének forrásai. Szerkesztette Ványó Tihamér Aladár

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986. 529 old.

Magyarország népeinek története szorosan összefonódott a keresztény hittel és egyházakkal. A dogmatizmustól mentes, a történeti élet teljességének megragadására törekvő történetírás nem térhet ki e kapcsolatok ábrázolása és értékelése elől.

Ehhez a munkához felbecsülhetetlen segítséget nyújt Ványó Tihamér Aladárnak, katolikus egyháztörténetírásunk nesztörének előtünk fekvő testes kötete, A bécsi pápai követség levéltárának iratai Magyarországról 1611-1786 c. forráskiadványa. Az állandó pápai követségek, a nunciatúrák intézménye a 16. századra nyúlik vissza. Az első nuncius a német-római császárhoz küldte a Szentszék 1514-ben. A bécsin kívül Grácban is működött rövidebb ideig (1580-1622) pápai követség. A bécsi és a gráci nunciusi jelentésekhez értékes kiegészítéssel szolgálnak az egyes nunciatúrák székhelyein kialakult levéltárak. Míg a

nunciusi jelentések és a rájuk adott válaszok a jelentősebb és elsősorban az egyházpolitikai viszonyokba nyújtanak betekintést, addig a nunciatúra levéltárának iratai főként a joghatóságuk alá tartozó területek vallási életére, művelődési és társadalmi helyzetére vetnek fényt.

A forráskiadó a Vatikáni Levéltárban három ízben végzett, összesen 22 hónapot felölelő kutatómunkája során kialakította a nunciusi jelentések és a kongregációs iratok közzétételének adekvát rendszerét és módszerét. Nagyon helyesen elvetette az iratok időrendben közlésének gondolatát, mert ez megnehezítené az áttekintést, és szétszakítaná az anyagrészek közti belső összefüggéseket. Az anyagközlés az egyház alapvető szervezeti egységei, püspökségek és szerzetesrendek szerint történik. Az ebbe a keretbe nem illeszthető okmányokat külön egységbe foglalta. Az egyes püspökségek és rendek anyagán belül természetesen már az időrend érvényesül. Ez a szerkezeti megoldás egyformán szolgálja a nagyvonalú áttekintést és a részletekben való elmélyülést.

Eredeti és teljes mértékben praktikus az okmányok közlésének módszere is. Az elvileg fontos, tartalmilag újszerű és általános jelentőségű iratokat, valamint a korszemlekre vagy az író egyéniségére jellemző stílári fordulatokat eredetiben adja a kiadó, míg az anyag többi részét tartalmilag hű, tárgyilagosan visszaadott magyar nyelvű kivonatban. Az egészükben eredeti nyelven közzétett iratok elé magyar nyelvű regesztát függesztett, a vegyes nyelvűek elé csak abban az esetben, ha nagyobb részük idegen nyelvű.

A kiadvány bevezető tanulmánnyal indul. Ez mind terjedelmét (120 oldal!), mind pedig mondani-valóját tekintve messze meghaladja a forrásgyűjtemények szokásos tájékoztató-eligazító magyarázatát, és önálló értekezésként is megállná a helyét. Tárgyalását a pápaság 18. századi állapotának bemutatásával kezdi. A pápaság a 18. században egyre nehezebb helyzetbe került. A nemzetek fölötti szempontok hite-üket veszítik, és előtérbe nyomul a rideg államérdek, a *ragione di stato*. A Szentszék számára is egyre nehezebbé válik a kizárólagos vallási orientáció, és keserves hintapolitikára kényszerül az egymással vetélkedő Habsburgok és Bourbonok között. Tovább növeli az egyház bajait a 18. század második felében széles körben hódító felvilágosodás. A pápaságnak a világtörténetre gyakorolt befolyása csekély, és java-részt a kívülállónak negatív és meddő tiltakozásában nyilvánul meg.

A pápaság helyzetének általános jellemzését a 18. század pápáinak személyi ismertetése követi. Remekbe sikerült pápai portrék váltják egymást XI. Kelemtől (1700-1721) egészen VI. Piusig (1775-1799), meggyőzően bizonyítva a személyiség, általában a szubjektív tényező történelmi jelentőségét. A 18. század legkiválóbb pápájának a tanulmány XIV. Benedeket (1740-1758) tartja, akinek sokoldalúan gazdag egyénisége, kánonjogi tudása, az elvek és a lehetőségek józan mérlegelése, gyakorlatias rugalmassága páratlanul nagy tiszteletet és tekintélyt biztosított. Hasonló anyaggazdagsággal, elmélyültséggel és stílári remekléssel mutatja be a korabeli pápai államtitkárokat és a bécsi nunciusokat, akik közül Giuseppe Garampi gróftól (1776-1785) emeli ki, mint a 18. század legtehetségesebb pápai diplomatáját. Azzal tette őt az egyház ügyeinek teljes meggyőződéssel és odaadással, de ugyanakkor méltósággal való szolgálatá, magas szintű értelmessége, kitűnő modora, igen fejlett történelmi érzéke és rendkívüli műveltsége.

A Bevezetésnek a pápaságot követő másik nagy témaköre a felvilágosult abszolutizmus, elsősorban Mária Terézia és II. József egyházpolitikája. Mária Teréziának 1761-től számítható időskori kormányzatát Visconti pápai nuncius véleménye szerint az jellemzi, hogy egyházi téren az újítások híve, de a pénzügyi vonatkozások kivételével csak pápai jóváhagyással. A cél az állam és az egyház együttes javának biztosítása. Miniszterei viszont az egyházpolitikai reformokat az állami szuverenitás alapján akarják megvalósítani. A pápa beleegyezését legfőljebb elnézik. Azzal, hogy az uralkodónőt lassan elszigetelik a nunciatúrától, és az egyházi érdekek ellen hangolják, sikerül is őt megbarátkoztatni a felségjogok egyházra való kiterjesztésének gondolatával.

A bevezető tanulmány rendkívül eredeti és sokrétű képet fest a később jozefinizmusnak nevezett államegyházi rendszer genéziséről és valódi lényegéről. Itt módot talál a szerző arra is, hogy a jozefinizmusra vonatkozó külföldi és hazai irodalmat, Eduard Winter, Ferdinand Maass, Herbert Reiser, Meszlényi Antal, Benda Kálmán műveit kritikailag áttekintse. Kosáry Domokosnak időközben megjelent hatalmas alkotását, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (Budapest, 1980.) c. művét, sajnos, már nem értékesíthette, de nagyra értékeli. Csupán azt rója fel neki, hogy „Kosáry túlságosan az egyházon kívülről és társadalmi szempontból szemléli a nagy világnézeti harcot, holott a teljes igazság megkívánná az egyház magatartásának belülről való megértését és az ennek alapján történő értékelést is” (61.), vagyis az immans kritikát hiányolja.

A Bevezetés kiemelkedő csúcsa II. József újszerű és teljesen meggyőző értékelése. A jozefinizmus szellemi alapjai a II. József trónralépte előtti évtizedekben már csaknem mind megvoltak. Működött a jól kiképzett és begyakorolt hivatali apparátus is. Amiben az uralkodó újat hozott, az eredeti személyiségi és

kormányzati stílus. József egyéni meggyőződését tekintve kétségtelenül vallásos és erkölcsi igazodású ember volt. Egyháziának azonban semmiképpen sem tekinthetjük, sőt teljes joggal minősíthetjük egyház-ellenesnek. Az az uralkodó, aki birodalmában a vallási türelem úttörője volt, türelmetlen, sőt hatalmaskodó volt a katolikus egyházzal szemben. Vallási intézkedéseire félreismerhetetlenül rányomják bélyegüket az egyházellenes áramlatok, a dinasztikus hagyományok, a gazdasági szempontok és mindenekelőtt az államérdek, a *ragione di stato*. Roppant erős voluntarizmusa megakadályozta benne a mélyebb lelkeség kialakulását, és érzéketlenné tette mind az isteni kegyelem világát, mind a néptömegek vallási igényei iránt. Racionalizmusa rendkívül szűk és merev korlátok közé szorította. Az ugyan kétségbevonhatatlan, hogy több intézkedése haladó és előremutató volt. „A vallási élet egészét tekintve azonban működése hosszú időre károsan befolyásolta a keresztény lelkeséget.” (56.)

A Bevezetés a továbbiakban hazai viszonyainkat ismerteti a közzétett okmányok világánál. A 17. századból csak kevés iratunk van. Ezek a történeti Szlavónia területére vezetnek, ahol a török elleni harcot a katolikus-protestáns-görögkeleti ellentét keresztezi. A katolicizmus térhódítását elősegítette az 1622-ben föllállított *Congregatio de Propaganda Fide*, hátráltatta viszont a katolikus egyházon belül a világi papság és szerzetesrendek közt támadt sok sűrűlódás. Az állandó török-magyar harcok, a Habsburg-ellenes rendi függetlenségi küzdelmek és az ellenreformáció térhódítása következtében kialakult közhangulatnak jellegzetes terméke Althan Mihály Adolf gróf tábornok előterjesztése, amelyben Komárom központtal egy kizárólag magyarországi katolikusokból álló katonai egység felállítását javasolja, amely egyaránt kordában tarthatná a törököket és a protestánsokat is. (67-69. Iratok 212. sz.)

A közzétett levéltári állagnak ugyancsak szerény része a 18. század első fele. Legnagyobb terjedelmű anyaga jogtörténeti vonatkozású. Tárgya a magyar katolikus egyház fejének, az érsekprímásnak szerepe az egyes püspökségekben eldöntött és fellebbezésre került esetek elbírálásában vagy még pontosabban: vajon megkerülhető-e a prímás ezekben az ügyekben, és lehet-e közvetlenül a bécsi nunciushoz föllebbezni? A többi okmány a felszabadító háborúk után visszakerült egyházi birtokok sok anyagi és erkölcsi nehézséggel küzdő világába nyújt bepillantást. Elegendő itt a kalocsai főegyházmegye sanyarú helyzetére utalni. A főegyházmegye a hajdaninak csak az északi részére terjedt ki, és egykori 70 plébániájából 1710 táján mindössze 9-ben élt kevés hívő. (70-71. Iratok 77. sz.)

A 18. század történetének kutatása kiemelt fontosságú feladat. Az utolsó évtized főleg az irodalomtörténet és a művelődéstörténet terén hozott érdemleges eredményeket. Hiányos viszont a vallási jelenségek föltárása és értékelése. A jelen kötetben közzétett okmányok elsősorban a magyarországi szerzetesség életformájának hanyatlását világítják meg. A szerzetesség ezáltal vált a felvilágosodás egyik legkorábbi terjesztőjévé, és akarva-akaratlan okot szolgáltatott II. Józsefnek a katolikus egyház életébe való mélyreható beavatkozására. (71.)

A dokumentumkötet anyagának zöme a 18. század második felére vonatkozik. A kiadvány először a magyar püspöki kar tagjairól ad rendkívül sokoldalú, hiteles és egyénített jellemképeket. A hazai felvilágosodás korának püspökei konzervatív emberek voltak, testületük egységes és zárt. Ezen nem üt rést egyiküknek-másikuknak szabadabb egyházpolitikai felfogása sem. A vezetés Batthyány József gróf hercegprímás esztergomi érsek (1776-1799) személyében rugalmas, de elvekben meg nem alkuvó. A társadalmi háttér arisztokratikus, de ez ebben az időben magas műveltséget és erkölcsi felfogást is jelent. II. Józsefnek az egyház életébe mélyen belenyúló intézkedéseire az első két évben nyílt tiltakozással és passzív rezisztenciával válaszoltak. Később az előbbi megszűnt, az utóbbi meggyöngyült, de meg nem szűnt. (83.)

A püspöki kar után a világi papság helyzetét mutatják be okmányaink. A világi papság nagy tömegét életformájában és erkölcsi habitusában sokkal kevésbé mozgatták meg a koráramlatok, mint a szerzetesekét. Az elénk táruló papi sorsok mégis a talajvesztettség, a meghasonlás, a helyi konfliktusok, az idegenbe sodródó belső nyugtalanság és a jellembeli fogyatékoságok megdöbbentő példáit szolgáltatják. Elvi szempontokat és eszmei hatásokat hiába keresnénk mögöttük. A világi papság sanyarú helyzetére az egyházi vezetőség is fölfigyelt. A pécsi egyházmegyében a közadakozásra is számítva házat akarnak építeni a nyugdíjas papoknak (238. Iratok 96. sz.), akiknek a helyzete bizony nyomorúságos volt. (Iratok 154. sz.) Nincs jobb soruk a beteg plébánosoknak sem. (Iratok 154. sz.)

A világi papságénál sokkal színesebb és elevenebb képet nyújt a szerzetesség világa. Ez az 1760-as évektől kezdődően a belső bomlás egyre nyilvánvalóbb jeleit mutatja. Dogmatikai hitelenségről még nincsen szó, legfőljebb elvétve. (Iratok 197. sz.) A vallási élet külső keretei még változatlanok. A felvilágosodás szelleme és életstílusa – nyugaton a polgárságban, nálunk főként az arisztokráciában és a köznevelésben megtestesülve – a kolostorokba is behatolt. A tanulmányíró Fessler Ignác Auréiban, a páratlanul színes, sokoldalú, ellentétekben vergődő nagytudományú férfiban festi meg a válságba jutott szer-

zetesség prototípusát. (102-103.) Az okmánygyűjtemény nem csupán általánosságban tárgyalja a felvilágosodás és a szerzetesség viszonyát, hanem konkrétan, az egyes szerzetesrendekre lebontva is. Különösen eleven és meggyőző a pálosok (95-96.) és a piaristák (103-105.) felvilágosodáshoz való viszonyának bemutatása.

A szerzetesi forrásanyag meglepő őszinteséggel és tárgyilagossággal vall a szerzetesi élet belső forrongásairól. Különösen szembetűnő a papi hivatások hiánya. Kisbéry Bonitus magyaróvári kapucinus atya csak 16 éves szerzetesi élet után jött rá arra, hogy szerzetesi fogadalma érvénytelen, mert anyja hajánál fogva négy ízben is az ajtó küszöbére húzta, és – saját bevallása szerint – „...baltával biztosan levágtam volna a nyakadat, ha meg nem ígéred, hogy belépsz a rendbe, és fogadalmat teszel; s ez most nagyon furdalja a lelkiismeretemet.” (100-102. Iratok 195. sz.) A kényszerből lett szerzetesek fegyelme természetesen igen gyenge lábon áll. A szerzetes előjárók drasztikus fegyelmi eszközöket alkalmaznak, amelyekre a válaszó általában a szökés, a kóborlás, olykor azonban a fegyverrejtegetésig is elmerészkedő ellenállás. Mindezek a problémák drámai életsorokban testesülnek meg, nemegyszer egy kész regény illúzióját keltve. Eleget itt Dallos Donát pannonhalmi bencés atya hétéves kalandos életszakaszára utalni. 1772-ben még legálisan, de már lopott pénzzel távozott Budára, majd Rómába, hogy szerzetesből világi pap legyen. Miután terve nem sikerült, világi emberként élt, sőt 1774-ben – elhallgatva szerzetesi mivoltát – egyházi házasságot kötött egy gráci lánnyal. Négyéves házasság után azonban kiújult régi tődóbaja és lelkiismeretfurdalása. Sok bonyodalom után régi monostora visszafogadta. Gyógyítása érdekében a győri rendházba helyezték el, bár gyógyulására nem volt remény. Teljes elvonultságban, testvéri szeretetben és bűnbánatban teltek a halál felé haladó napjai. (92-93. Iratok 178. sz.)

Az okmánygyűjtemény rendkívül izgalmas anyagot tartalmaz a görög szertartású katolikusokra vonatkozólag. A 17. és a 18. században a Szentszék, a bécsi kormány és a hazai katolikus egyház összehangolta erőfeszítéseit az idők folyamán bevándorolt és a felszabadító háborúk nyomán terjeszkedő görögkeleűeknek Rómával való egyesítésére. Az unió hosszadalmas, visszaesésektől megszakított folyamat volt. Legkisebb eredményt a szerbeknél hozta. Annál nagyobb hatással volt a románokra; a rutén (kárpatukrán) népet teljes egészében magával ragadta. Forrásanyagunk a legbővebben a munkácsi görögkatolikus püspökség felállításának történetéről tájékoztat. A legtöbb bonyodalmat a két, a római katolikus és a görögkeleti papság közti versengés okozta. Az ellentétek főként az esketés, az ünnepek időpontja, a böjt, az elkeresztelés, a temetés, a babona és nem utolsósorban az anyagi javak körül éleződött ki. A mindennapi élet olykor egészen rendkívüli eseteket produkált, különösen a házasság területén. Egyenesen Mikszáth Kálmán tollára méltó annak a tokaji görög papnak az esete, aki előbb a templomba zárta be a görög esketést elutasító rutén jegyest, majd pedig mikor a vőlegény hozzáfogott az ostromhoz, saját házába szöktette, és csupán a csődületre felügyelő földesúr beavatkozására bocsájtotta szabadon. (109.) Ilyen előzmények után került sor a munkácsi görög katolikus püspökség felállítására 1771. szeptember 19-én. Első püspöke Ivan Bradac lett.

A gyűjtemény a protestánsokra vonatkozólag kevés dokumentumot tartalmaz. A Tahy Ádám Bernát katolikus pap és egy protestáns lelkész között az 1760-as években egy protestáns nemes temetése alkalmából lefolyt hitvita már mindkét részről nélkülözte a korábbi szenvedélyességet. (114-115. Iratok 217. sz.) Nagy riadalmat keltett viszont a morvaországi népmissziók tartása közben váratlanul felszínre vetődött protestantizmus tömegjelensége. (177.) A mozgalom híveinek számát Garampi nuncius 10 ezer főre becsülte. (115-116. Iratok 19. 20, 21. sz.) Nem kisebb nyugtalanságot váltott ki a kálvinizmus Gömör megyei térhódítása. Egyedül ebben a megyében 137 prédikátor tevékenykedett, míg a katolikus parókusok száma nem haladta meg a 71-et. (257. Iratok 114. sz.) A szepesi városok akatolikusai sem érték be „...a nekik adott zavartalan vallásgyakorlattal, hanem terjeszkedni törekcszenek”. (259. Iratok 117. sz.) Egészen szokatlan merénylet történt Kecskeméten 1782. október 25-én. A miséjét végző ferencesre husággal meg három nagy késsel felfegyverkezve egy rosszindulatú ember támadt rá, és megsebesítette a misézőt és a segítőjére siető négy hívót. A tettest elfogták és bebörtönözték. Tettének oka ismeretlen, de a „helvét hitűeket” gyanúsították felbujtásával. (116. Iratok 130. sz.) De olykor egyházi személyek is vétettek az istenháza szentsége ellen. Káldy Mihály soproni plébános féktelen indulatos és botrányosan erőszakos templomi viselkedésével annyira felháborította a híveket, hogy ezek a bécsi nunciushoz intézett kérvényükben már erőszakos visszavágással fenyegetőztek Káldyval szemben, aki „...inkább fegyverre, mint kehelyre...született.” (213. Iratok 62.sz.)

Az egyházi fegyelemre vonatkozó okmányok a mindennapi élet sűrűjéből vett eseteket tartalmaznak, és rendkívül fontos információkat nyújtanak. A házassággal kapcsolatban a legtöbb bajt a trienti zsinat által érvénytelennek nyilvánított *clandestin* (titkos) házasságok, a katolikus részről ellenzett vegyes házasságok és a rendkívül bonyolult, végső soron pápai taksát igénylő házassági akadályok okozták. A

házassági akadályok egyébként rendkívül szigorúak és aprólékosak voltak. A másodfokkal kevert negyedfokú vérrokonságot az ország törvényei fejesztéssel büntették. (259. Iratok 118. sz.), az elsőfokú sógor-ságot ugyancsak. (279. Iratok 124. sz.) A törvények szigorúságát a nagyvonalú pápai felmentések enyhítették. A pogányoknak és hitetleneknek a pápa megengedte, hogy megtérésük esetén több feleségükből választhatnak – egyet. (276. Iratok 122. sz.) A házasságjogi anyag legerjedelmesebb iratszerzője Apponyi György gróf cs. és kir. kamarás, valamint Appollonia Krukowiecka „különös házasságáról” (1768-1778) szól. A nő első házasságát az egyházi hatóság 1768-ban érvénytelennek nyilvánította, mire ő 1776-ban házasságra lépett Apponyival. Az ezután előkerült adatok alapján azonban a lembergi érseki szentszék 1777-ben érvényesnek jelentette ki az első házasságot, és semmisnek a másodikat. Az ítéletet a pápai főlegbbiteli szék is jóváhagyta. (118. Iratok 220. sz.) A pápa egyébként minden fontos házasságjogi döntést igyekezett magának fenntartani. Ezt a szándékát azonban keresztelte II. József, aki a külföldi kapcsolat és a pénz kiküldése miatt ellenezte a Rómával való összakötötést. A házassági felmentések ugyanis – legalábbis az előkelőknél – tetemes összegbe kerültek. Széchényi Ferenc gróf és Festetics Júlianna grófnő közti elsőfokú sógorság akadályá alóli pápai felmentésért 10 ezer aranyat (*scutum*), azaz 20 ezer forintot kellett fizetni. (299-301. Iratok 144. sz.)

Az egyházi fegyelem fontos eszköze volt a böjt. A korábban olyan szigorú böjti fegyelmet már a protestantizmus és a török hódoltság fellazította. Ehhez járult még a 18. század második felében a felvilágosodás böjtellenes szelleme, amelynek elviselhetetlen volt, hogy nemcsak a nagyböjt napjain, hanem az egész év péntekjein és szombatjain is tartózkodják a húsevéstől. (280. Iratok 125. sz.) Az egyház különböző taksákhoz kötött felmentésekkel igyekezett a böjt maradék tekintélyét megővni, de ennek csekély hatása volt nem csupán a világiakra, hanem még az egyháziakra is.

Nem csupán a történelem és a művelődéstörténet, hanem a néprajz, néplélektan, szociológia számára is szinte felbecsülhetetlen értékű anyagot tartalmaz a vallásosságra, népszokásokra, babonákra vonatkozó okmánygyűjtemény. A forrásanyag természetéből következik, hogy elsősorban a vallásos élet külsőségeiről, társadalmi kapcsolatairól, ezen belül is inkább a vallás árnyoldalairól ad képet; a fényoldalak homályban maradnak. A dokumentumok bepillantást engednek a vallásos egyesületek életébe, a 18. században olyan népszerű búcsújárások világába. Máriabesnyőn ebben az időben évenként már 16 ezer búcsújáró fordult meg. (287. Iratok 129.sz.) De nem hallgatnak az okmányok a vallásos élet bizonyos torzulásairól, valamint a népszokásokról, népi babonákról sem. Egy privilegyei szerzetes gyóntató 1767-ben Rómába küldött feljelentésében beszámol a nagypéntekhez és nagyszombathoz kapcsolódó és nagy romlasként elítélt népszokásokról. Nagypénteken a falusi lányok és az újházasszonyok arcuk szépségének megővése végett meztelenül futnak a patakhöz, ott megmosdának és a fák alatt megfésülködnek. Ugyanakkor a legények éhomra a mámorig leisszák magukat, hogy megőrizték arcuk szép piros színt. (126. Iratok 218.sz.)

Különös érdeklődésünkre tarthatnak számot a moldvai magyarokra vonatkozó dokumentumok. Moldova nemzeti képe ebben az időben még tarka, de egyre inkább a román lesz a domináns elem. Az itteni magyarság lélekszáma 11 ezer körül mozog. Egyházszerzetileg az Észak-Moldvában fekvő bákói (Bacau) püspökséghez tartoznak, valójában missziós papok látják el lelki gondozásukat. A Hittérjesztési Bizottság (Congregatio de Propaganda Fide) megalapítása, 1622 óta javul az egyházi irányítás, ugyanakkor hanyatlak az anyanyelvi lelkipásztorkodás. A Propaganda olasz minoritákra bízta a moldvai misszió ellátását, akik viszonylag könnyen elsajátították a román nyelvet, de nem tanulták meg a magyart. A közölt okmányok a moldvai misszió nehézségeivel, külpolitikai támaszkeresésével, a moldvai társadalmi viszonyokkal („Moldvában nincsenek semmiféle jobbágyságok vagy szolgák...” (129.)), a misszió gazdasági helyzetével, a iasi kőtemplom építésével foglalkoznak.

A szerémi határőrvidek életéből merített dokumentumok a klementinusnak nevezett albán nyelvű, katolikus vallású telepéseknek és a környéken lévő három német nyelvű katolikus falunak léteiről vívott harcát mutatják be a szláv ortodoxia tengerében. Az unitusoknak, az egyesülteknek el kell szenvedniük a görög papok rágalmozását, akik azt állítják, hogy „...a görög hitű egyháznak a rómaival való egyesülése a török hitnél is rosszabb”. (311. Iratok 153.)

A kötet eddig ismeretlen dokumentumokat tesz közzé Boszniának a török uralom alatti helyzetére vonatkozólag. A boszniai ferencesek látták el a pápaság, majd a Propaganda megbízásából a hódoltság katolikus magyarok lelki gondozását is. Nagy szerepet játszottak honfitársaiknak a török uralom alól a Habsburg-birodalom területére történő áttelepítésében. Siprachich András bosnyák ferences tartományfőnök 1696-ban jelentette Rómába, hogy egy évüzed alatt 100 ezer embert költöztetett át a Száván.

A forráskiadvány tudományos apparátusa mintaszerű. Megtaláljuk benne a gyakrabban idézett könyvek és tanulmányok jegyzékét, az iratok mutatóját és rövidítését, a személy- és helynévmutatót, a

lapalji tárgyi magyarázatokat, valamint a német és olasz nyelvű összefoglalásokat. Külön ki kell emelnünk az idegen nyelvű szövegek – beleértve különösen a latin – szinte hibátlan közlését, ami olyan ritka még az olyannyira fontos tudományos kiadványokban is. A dokumentumkötet jelentőségét aligha lehet túlbecsülni. Értékét elsősorban abban látjuk, hogy az eddig közrebocsátott vatikáni forrásoktól nagy mértékben különböző ismertetanyagot nyújt. Míg azok elsősorban az egyházi vezetők és diplomaták világát tárták fel, emezek inkább a papság és a hívek vallási életét mutatják be. További érdeme a gyűjteménynek, hogy anyagában az egész történeti Magyarországot felöleli, és a vallási vonatkozásokon túl betekintést enged a kor művelődési és társadalmi viszonyaiba is. Megérdemli a figyelmet a magyar felvilágosodás kezdetének, ezen belül különösen a szerzetesi életforma válságának minden eddiginél gazdagabb, elmélyültebb ábrázolása, továbbá a jozefinizmus államegyházi kísérletének történeti mérlegelése. Ezeknek tanulságai többé-kevésbé az egész Monarchiára, sőt az általános történeti fejlődésre is érvényesek. Mindent egybevéve Vanyó Tihamér Aladár dokumentumkiadványa anyagában egy szinte teljesen ismeretlen világot tár fel a történettudomány számára, kialakította a különleges forrásközlés adekvát rendszerét és módszerét, emellett megalkotta a korai magyar felvilágosodásnak remekművű történeti szintézisét és mindezt klasszikus veretű, szép, kifejező irodalmi stílusban. Minél több hasonló kiadványt kívánunk a szerzőnek és a magyar történettudománynak, amely immár kész és képes is az egyháztörténetírás eredményeinek integrálására.

Bellér Béla

TRÓCSÁNYI ZSOLT

HABSBURG-POLITIKA ÉS HABSBURG-KORMÁNYZAT ERDÉLYBEN 1690-1740

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 477 old.

A nemrég elhunyt szerző az 1986-ban megjelent háromkötetes Erdély története 1711-1830-ig terjedő részét írta meg, s mint Erdély történetének szakértője, műveiben feldolgozta az önálló, majd Habsburg uralom alá kerülő Erdély történetét (16-19. szd.) Jelen kötet, mely az Országos Levéltár III. (Hatóság- és hivataltörténeti sorozatának) 8. köteteként jelent meg, szerves folytatása az „Erdély központi kormányzata 1540-1690” c. kötetnek (Bp. 1980).

A szerző bevezetőjében rámutat, hogy a korábbi elképzelésektől eltérően a 18. szd. első harmada a Habsburg-birodalom számára nem volt egyértelműen a felemelkedés és virágzás korszaka, hiszen a spanyol örökösödési háborúban szövetségesei, a tengeri hatalmak (Anglia, Hollandia) túlsúlya érvényesült, az 1730-as években pedig sorozatos külpolitikai-katonai kudarcok érték. A gazdasági élet fellendítésére vonatkozó merkantilista-kameralista tervek és kezdeményezések nem váltak valóra, nem voltak hosszú életűek, miközben az állandó háborúk miatt az államadósság ijesztő méreteket öltött (1701: 22 millió, 1740: 100 millió). Jelen kötetében a szerző Erdély a Habsburg-birodalomba való betagozódását követi végig, három részre osztva művét: 1. A legfelső szintet jelentő Ministerialkonferenz tevékenysége, 2. a katonai-kincstári Subdelegatio Neoaquistica erdélyi hatásköre, 3. és legbővebben, több alfejezetre tagolva, a Habsburgok erdélyi berendezkedése.

A Habsburg-birodalom központi kormányzatát 1527-től a Titkos Tanács, 1669-től a Titkos Konferencia látta el, majd I. Lipót uralkodásának végéig bizonyos témákra összehívott konferenciák (tkp. bizottságok) működtek, Erdély ügyeivel így a *Ministerialkonferenz in rebus Transylvanicis* foglalkozott. Ennek vizsgálata nemcsak az Erdély, hanem az egész Habsburg-birodalomról alkotott képünk szempontjából tanulságos.

A Habsburg-birodalom vezető elitjét néhány tucat család, a hatalmi és kormányzati elit alkotta, melynek működésében a szakszerű igazgatás 1705-től kezdve vált jellemzővé, elsősorban a III. Károly korabeli három kulcsfigura Savoyai Jenő, Ludwig Sinzendorff és Gundaker Starhemberg előtérbe kerülésével. Erdély ügyében először 1687-ben hívnak össze Ministerialkonferenzt, melynek összetételét vizsgálva az első időszakban megállapítható az erdélyi vezető elit kezdeményező szerepe (elsősorban Bethlen Miklósról kell gondolni), ez fordul meg I. József konferenciái reformja után, a Savoyai, Sinzendorff és Starhemberg vezette gyakoribban ülésező és stabilabb összetételű Konferenz oldalára billen a mérleg. A Konferenz hatáskörét az üléseiről ránkmaradt jegyzőkönyvekből, feljegyzésekből rekonstruálva megállapítható, hogy 1687-1704 között ad hoc jellegű testület volt, melyet alkalmanként, egyes fontos ügyek megtárgyalására hívtak össze. Az erdélyiek kezdeményezéseire Kinsky és Kollonics jó politikai érzékkel

reagáltak Erdélyben a birodalom keleti katonai bástyáját látták, melyben a könyörtelen adóztatás taktikusa, de konzekvens ellenreformációs politikával párosult. Lotharingiai Károly herceg Erdélyt katonailag 1687-ben szállta meg. Thököly 1690-es erdélyi betörésekor a rendek Bethlen Miklóst küldték Bécsbe, akinek sikerült elérni az erdélyi önállóság maradványait megőrző Diploma Leopoldinum kiadását (1690–91). Ugyancsak a rendek követeként Alvinczi Péter ítélőmester érte el a tisztségek elosztásánál katolikus-református paritást kimondó Resolutio Alvincziana (1693) kiadását. Erdély három vezető politikusa: Bánffy György, Bethlen Miklós és Apor István 1689. március-májusban tarózkodott Bécsben, és az udvar elé tárták az 1 milliós adóval sújtott Erdély inséges állapotát meg a rendek egyéb sérelmeit. 1703-ban a Konferenz hűségéért megdicsérte a Guberniumot, mivel a kuruc előretörés miatt Szebenbe húzódtak Gyulafehérvárról.

1704-1715-ig tartó időszakot átmenetinek kell tartanunk a Rákóczi-szabadságharc eseményei, ill. amiatt, hogy 1715-től áll rendelkezésünkre a Konferenz zárt iratsorozata. A katonaság fosztogatásai miatt nyomorba süllyedő Erdélyben a császárhű rendek és a katonai parancsnokok között rengeteg vita folyt a császárhűsége visszatérő Rákóczi-pártiak megítéléséről és a Gubernium működéséértelensége miatt felállított ideiglenes polgári irányító testület, a Deputatio működésének rendjéről. A szerző kutatásai szerint az 1715-1740-ig terjedő korszakot alig nevezhetjük abszolutizmusnak, megfelelőbb a *feudális centralizmus* elnevezés.

A szerző ügykörönként tekinti át a Konferenz működését. 1723-ban a Pragmatica Sanctio elfogadásáért az udvar megdicsérte a rendeket. Sok huzavona után 1732-ben dőlt el a Partium hovatartozásának kérdése: a terület felét, Kraszna és Közép-Szolnok megyéket, Kóvár vidékét Zaránd keleti részével együtt Erdélyhez csatolták. A Konferenz hívta össze az országgyűléseket, a katonai parancsnokok személyében kijelölte a királyi biztost (Steinvile, Tige, Wallis). A Diploma Leopoldinumban meghatározottnál sokkal magasabb adóteher felosztás volt az egyes natiók között az egyik legérzékenyebb pont (*repartitio* és *subrepartitio*). Az adórendszer átalakítása, az összeírás az egész korszakon végighúzódtott, de csak az 1730-ban bevezetett ún. *calculus*-rendszer tekinthető érdemi lépésnek (az adóból 37% esett a magyar megyékre, 17% a székelyekre, 38% a szászokra és 8% Fogarasra, a városokra és az egyéb kiváltságolt területekre). További terhet jelentett a *discretio*, a katonatiszteknek járó adón felüli kötelező „ajándék”. Az 1692-ben még meglevő református uralom megtörik, de a magyarországinál mégis egyhébb ellenreformáció a Konferenz óvatosabb politikájából következett. Csak a Rákóczi-szabadságharc után vált tartóssá a helyreállított erdélyi katolikus püspökség és bizonytalan volt hosszú ideig az unitus (görögkatolikus) román püspökség helyzete (1715: Pataki János, 1729: a román nemzeti mozgalom előfutára Micu-Klein lett a püspök).

A Gundaker Starhemberg kamaraelnök nevével fémjelzett 1712-es reformterv a birodalom háborús terheire próbált pénzügyi fedezetet találni. A terv, amely nyolc fontos témakörben főbizottságok létrehozását javasolta, számos változáson ment át. 1719-ben még külön Ministerialkonferenz foglalkozott a frissen megszerzett területek (Bánát, Szlavónia, Erdély) kérdéseivel, de végül létrehozott egy vegyes katonai-kincstári bizottságot *Subdelegatio (Commissio) Neoacquistica* névvel (1719-1745). A bizottság összetételére jellemző volt, hogy szinte kizárólag a birodalom lajtántúli részéről származó hivatalnokok vettek részt benne. Az elnökletet egymás után Kleinburg, a csehországi Mikosch, Hillebrand, Ötl haditanácsi referendárius, majd Andern, Olténia kincstári igazgatója látták el. A tanácsosok között találjuk a későbbi Békés megyei nagybirtokost G. Harruckernit, ill. a bécsi bankárcsaládból származó Zuanárt, és Savoyai bizalmasát, Koch tanácsost.

A bizottság nem tévesztendő össze a magyar történelemben már jól ismert, a török utáni birtokrendezést végző Neoacquistica Commissioval. A Subdelegatio Neoacquistica illetékességébe tartozott Erdély területéből 60 ezer km², Bánátból és Szerbiából 40-40 ezer, Szlavóniából 20 ezer. Az ügyek zömét a bizottság aktív, 1719-1731-ig tartó korszakában intézte, de Erdélyi területénél kisebb arányban foglalkozott (az ügyek 16%-a). A bizottság elé került Haan erdélyi kamarai igazgató és Steinvile főhadparancsnok vizsgálja (1719), ami azonban Steinvile utóda, Virmont tábornok alatt elsimult (1720), de voltak a kamarának nézeteltérései a Guberniummal is. A bizottság főleg adminisztratív ügyekkel foglalkozott, mint a birtokügyek (az uralkodói adományok véleményezése, Rákóczi-hívek nóátzatása), a harmincadvám (Neffz és Rebentisch kincstári tisztviselők vették bérletbe), a kincstári védelem alatt álló népek (örmények, görögök) és az ércbányászat fellendítése. Összegzésképpen, hogy mivel a kincstár hagyományos feladatokat látott el, tevékenysége nyomán így nem bontakozott ki érdemi modernizáció, mert a kincstár-katonai bizottságban résztvevő idegen, de egyébként jó szakemberek kevés energiát tudtak erre a területre fordítani.

A Habsburgok erdélyi berendezkedése három szakaszra osztható, az első 1690-1708-ig tartott. Nem volt töretlen a lipóti abszolutizmus kiépülése, hiszen az 1661-ig laza, attól fogva szorosabb török vazallus Erdély megnyerése kényes kérdés volt a török alóli felszabadító háború változó sikerű szakaszai alatt. A karlócai békéig, 1699-ig még az ország megtartása is bizonytalan volt, azután Erdély a birodalom keleti sarokbástyájává vált. Az Apafi-kori erdélyi elit kellő rugalmassággal, nagyobb törés nélkül próbálta átmenteni Erdély korábbi berendezkedését a lehető legkisebb változás árán. Ugyan Bécs felszabadítása (1683) után Apafiék elhatárolták magukat Thökölytől, az udvar követeként a jezsuita Dunod mégis rendkívül kedvezőtlen ajánlatot hozott (1685). Az erdélyiek Haller Jánost küldték Bécsbe, akinek nevéhez fűződik az első – a birodalom és Erdély viszonyát szabályozó – megállapodás (Haller-diploma). A viszony mégis alapvetően a hadihelyzettől függött: 1686-87-ben Scherffenberg tábornok, ill. Lotharingiai Károly csapatai szállták meg Erdélyt, de 1690-ben Thököly török segédcsoportokkal mégis betört Dél-Erdélybe. Miután Badeni Lajos a zernyesti csata után nem sokkal kiszorította Thökölyt Erdélyből, az erdélyi rendek Bethlen Miklóst, ezt az európai látókörű politikust küldték Bécsbe. Tárgyalásai nyomán született meg a *Diploma Leopoldinum* első változata (1690. okt. 16.), mely néhány kisebb változtatástól eltekintve megegyezett a második (ünnepélyes) diplomával (1691. dec.). Ez az „alkotmány”, mely hosszú időre meghatározta Erdély helyzetét, elismerte az erdélyi törvények – az *Approbatæ et Compliatæ Constitutiones* – érvényét. Az ország kormányzására 12 tagú Guberniumot állított (melynek legalább 3 tagja katolikus). Békeidőben 50 ezer, háborúban 400 ezer forint adót állapított meg, az ifjú Apafi fejedelemségének ügyét pedig elnapolta.

Erdélynek a birodalomba való integrálása fokozatosan ment végbe. II. Apafi Mihályt a Bethlen Gergely-csoport igyekezett házassági kötelékekkel is magához vonni (1695), de az ifjú Apafi 1696-ban kénytelen volt letenni a hűségesküt a császárnak, majd Bécsbe távozott és 1699-ben lemondott fejedelmi rangjáról. A Partium kérdése, mely 150 évig tartozott az erdélyi fejedelem uralma alá (*Partium Regni Hungariæ Dominus*) sokáig megoldatlan volt. A helyzet felemáságát jelezte, hogy a terület adóit, országyűlési követeit részben ide, részben oda küldte, bár az erdélyi rendek igyekeztek fenntartani a Partium Erdélyhez tartozását. A *Diploma Leopoldinum* kiadása után megkezdődött az erdélyi kormányservek kiépülése, melyek sok tekintetben fejedelemségi előzményekre épültek. A *Gubernátor* Bánffy György lett (1690-1708), az ország generálisa Bethlen Gergely (meghalt 1697-ben). A kincstartó 1694-ig Haller János volt, majd őt – a kor egyik legnagyobb karrierjét befutó – katolikus Apor István követte (1703-tól az ország generálisa). A *kancellár* – 1704-ig, perbefogásáig – *Bethlen Miklós*. A rendek elnöke a zernyesti csatában elesett Teleki Mihály helyettese Székely László, majd 1696-ig Bethlen Elek, aki korábban a Rákóczi–Kemény párthoz tartozott. Helyére 1699-ben az uralkodó a katolikus Haller Istvánt nevezte ki. A korszak végére így látszólagos református-katolikus paritás jött létre, bár a református Bánffy és Bethlen Miklós tisztsége jóval nagyobb súlyú volt, mint a katolikus Aporé és Halleré. A guberniumi 12 tanácsos közül 3 volt katolikus, 6 református, 2 evangélikus és egy unitárius. A Habsburg-kormányzat kezdetől türelmetlenül nézte a négy bevett felekezet rendszerét, igyekezett az unitáriusokat és evangélikusokat háttérbe szorítani. A Gubernium a fejedelmi tanácshoz hasonlóan ad hoc jelleggel és állandó székhely nélkül kezdett működni, de tekintélye növelése miatt 1698-tól Gyulafehérvárt választották székhelyül és előírták a tanácsosok kétharmadának állandó jelenlétét, ill. távollétükben helyettesítésüket.

Az Erdélyt integráló nagyhatalom székhelyén képviselést kellett tartani, így a portai ügyvivő helyett – a Habsburg-udvarban kialakult gyakorlat szerint – felállították 1694-95-ben az Erdélyi Udvari Kancelláriát, az erdélyi rendek követelésének engedve, önállóan a magyarországitól. Vezetője alkancellári rangban a katolikus Kálnoki Sámuel lett, de munkatársai között mind a négy bevett felekezet képviseltette magát. Az erdélyiek törekvése a kancellária feletti befolyásért – bár 1698-ban Bánffyk arról tárgyaltak Bécsben – egyre inkább kudarcra volt ítélve. A kamarai igazgatás, amely Magyarországon ellenőrzése alá vonta a kincstári jövedelmeket, Erdélybe csak fokozatosan tudott behatolni. 1699-ig vegyesen alkalmazták a mértéktelen adózást és a kincstári kérdésekben kesztyűs kézzel való bánásmódot. A kamarai igazgatásban két irányzat küzdött egymással: a saját kincstári kezelés és a bérbeadás. Az erdélyi rendek 1693-ban megkapták a kincstári jövedelmek bérletét, a legjelentősebb ezek közül a Bánffy-Apor-féle bérlet volt. A legnagyobb követelményt biztosító sókereskedelmre létrehozták a nádori-erdélyi sókereskedelmi társaságot. 1699-ben Starhemberg kamaraelnök központosító törekvéseivel összhangban *Cameratica Commissiót* küldtek az erdélyi kincstári javak felderítésére (pl. bányahelyek, magánkézben levő fejedelmi adományokról szóló oklevélbizonyítvány-termelés), de egyben kezelésének átvételére. Így gyakorlatilag megszűnt a kincstartó, Apor István valóságos jogköre. A kamarai bizottság kincstári-gazdasági szakemberekből állt, vezetői Thavonath, Seeau (1700), Echkler (1706) ill. Ignaz Haan (1708-tól). Fokozatosan egyre több lajtántúli származású kamaratiszt jött Erdélybe, de maradt néhány kiváló erdélyi gazdasági szakember is,

mint pl. Kászoni (Bornemissza) János, később nagy pályát befutó főpénztáros, Köleséri Sámuel természetstudós, ércbányaügyi szakértő, Bíró Sámuel harmincadszakértő. Fontos feladat volt a kincstári kereskedelmek jogvédelme. Ide tartoztak az erdélyi görögök (1701: védelvé), az 1672-ben betelepülő örmények (Ebesfáhván Apafi telepítette le őket), a török elől menekülő bulgárok (1695-ben Alvincra települtek) és a gyulafehérvári zsidók. A kereskedőtevékenység támogatására a kincstár rájuk mérsékelt adót vetett ki, annak ellenére, hogy a rendek ezt rendkívül sérelmezték. Bethlen Miklós is kidolgozott egy tervet az erdélyi kereskedelem fellendítésére (1703), de az erdélyi rendek elvetették.

A királyi tábla elnöke (egyben az országgyűlés elnöke) a református Bethlen Elek, majd a katolikus Haller István volt. A szakbírák az ítélmesterek voltak, míg az ún. számszeletti ülnökség jogi előiskolául szolgált. Az elsősorban az Erdélyt megszálló császári hadak ellátását szolgálta az adózás, ami az udvar és az erdélyiek között a legvitatottabb ügy volt. Az Apafi-kori 160 ezer forintos török adóval szemben a Diploma Leopoldinum 400 ezer forintot állapított meg háborúban, de az is vágyalomnak bizonyult a valóságosan beszedett 1 - 1 1/4 millió forintos adóval szemben. A kivetett adón kívül a terménybeszolgáltatás árkülönbözete a *deperdita* és a tiszteknek szánt „önkéntes” ajándékok a *discretio* jelentettek nagy tételeket. Elsősorban az udvar merevségével és tájékozatlanságával magyarázható, hogy ezt a birodalom fejlettebb részeihez képest is aránytalanul magas adózást fenntartották 1699 után is.

A Habsburgok erdélyi ellenreformációja erőteljes, de nem drúva volt. Az erdélyi katolikus püspök a Rákóczi-szabadságharc előtt nem tudott gyökeret verni a nagy protestáns ellenállás miatt. Az ellenreformációt szolgálta az 1699-ben kiadott katolikus pótdiploma, ill. az unió felkarolása (1692: munkácsi püspökség, 1697/98: erdélyi román unitus püspökség életrehívása). A szerző megállapítja, hogy az erdélyi vezető elit szívesen küzdött a Habsburg beolvasztó szándékkal, több-kevesebb sikerrel. Mindenesetre az ekkor kialakult kormányzati rendszer maradt 1848-ig alapja Erdély vezetésének. Trócsányi ebben a művében nem foglalkozik külön a Rákóczi-szabadságharc erdélyi berendezkedésével, hiszen ezt már több tanulmányban külön megtette (Levéltári Közlemények 1955. 148-187., Rákóczi-tanulmányok Bp. 1980. 113-122.).

Az 1708-as év több szempontból is határkőnek tekinthető Erdély történetében: ekkor veszté el Rákóczi Erdélyt és ekkorra halmak ki az Apafi-kori vezető elit képviselői. Mivel a Guberniumnak csak három tanácsosa maradt, 1709-ben átmenetileg ún. *Deputatio*t állítanak a közigazgatás irányítására, Haller István, majd Wesselényi István elnökléte alatt. A *Deputatio* 1713-ig működött. Az Erdélyi Udvari Kancellária működésében nem következett be ilyen szakadás, bár Seilem osztrák kancellár bizonyos felügyeletet gyakorol felette. Kálnoki Sámuel helyére – a katolikusságát a fejedelemségkori Erdélyben is megőrző Kornis-családból – a nagy politikai pályát befutó Kornis Zsigmondot nevezik ki. A Partium kérdését, amely kincstárilag és közigazgatásilag Erdélyhez, de adóügyileg Magyarországhoz tartozott, az 1717/18-as erdélyi országgyűlés vetette fel, éppen a súlyos adók miatt. Az 1724-ben felállított magyar Helytartótanács igyekezett minél inkább hatáskörébe vonni a Partiumot, míg végül az uralkodó 1728-ban Nesselrode birodalmi főhadbiztos vezetésével vegyes bizottságot hozott létre a kérdés eldöntésére, de a Partium kettőszétvása végül csak 1732-re dőlt el.

Az új erdélyi vezető elit 1712-re már a tetterős Savoyai-Starhemberg kormánnyal állt szemben. Bár a Gubernium megválasztására és a tisztségek betöltésére az 1712-es országgyűlés tett javaslatot, de az erdélyiek pozícióromlását jelzi, hogy az udvar félretolva a jelölést, bizalmasát, a katolikus Kornis Zsigmondot nevezi ki gubernátornak. A Gubernium 12 tag helyett 10 tagú lett: 3-3 katolikus és református, 2-2 evangélikus és unitárius. A kincstartó, az ország generálisa és a kancellár tisztelet nem töltötték be, a rendek elnöke Wesselényi István lett. Az erdélyi katolikus püspökséget végleg helyreállították: a püspök a székely származású Mártonffy György lett, aki tiszthez megkapta az ország első megyéjének számító Fehér megye főispánságát és guberniumi tanácsosságot is. A Guberniumon belül 1718-ra katolikus többség alakult ki: 5 katolikus, 3 református, 2-2 evangélikus és unitárius. A korszak kevés Bethlen Miklóshoz hasonló nagyságú vezető egyéniséget adott. Számos kiváló szakember és tudós mégis akadt: Szentkereszti András jogtudós, Köleséri Sámuel természetstudós és Andreas Teutsch száz comes, pietista gondolkodó. A korszak legjelentősebb államférfia Kászoni (Bornemissza) János. A katolikus rendek követeként 1712-ben már járt Bécsben, 1713-ban nevezték ki udvari alkancellárrá. Ettől kezdve energikus egyénisége fémjelzte az Udvari Kancellária működését, sőt – jó udvari kapcsolatainak köszönhetően – bejutott a Miniszterialkonferenz üléseire is. A feudális centralizmus előrehaladását jelzi, hogy a Gubernium súlya is csökkent, amit az is elősegített, hogy az alkancellár tehetségesebb volt a gubernátornál.

A kincstári igazgatás élén – amely 1699 után végelegesen kikerült a rendek ellenőrzése alól – Ignaz Haan állt (1713-ig hadellátási főbiztos rangban). Ő az Udvari Kamara rendjeit 1712-ben igyekezett felférni a kincstári jövedelmek állapotát: a harmincadról Bíró Sámuel tájékoztatta, problémák voltak a

havasalföldi borbéhozattal. Haan 1717/18-ban ellentétbe került Steinville főhadparancsnokkal. A kincstárnak harmincadjövédelmet biztosító idegen kereskedőelemeket – a rendek többszöri tiltakozása ellenére is – pártfogásukba vették. Az erdélyi görögök megtartották pozícióikat, míg a gyulafehérvári zsidók fokozatosan eljelentéktelenedtek. Az örmények új centruma, Szamosújvár 1726-ban kapott mezővárosi kiváltságot. Kincstári kezelésbe került II. Apafi Mihály 1713-i halála után a hatalmas *Apafi-vagyon*, ennek Szendrey olténiai főharmincados kapta a bérletét, míg a vajdahunyadi vasbányákat Steinhilbert bérlete ki (1717). A főhadparancsnok védelmét élvező kincstári vezető testület 1720-tól kezdve *Camerális Directio* néven szerepel, működését pedig központi instrukciók szabályozták.

Az elhalálozások miatt az elsőfokú országos bíróság, a királyi tábla ülnökei szinte teljesen elfogytak, 1712-ben újakat kellett jelölni. A református Wesselényi István a rendek elnöke címén kívül a királyi tábla elnöki tisztét is betöltötte. Az ítélfőmesterek a katolikus Olasz Mihály, az unitárius Sándor Gergely és a református Szentkereszti András voltak. Az ülnökök között 1715-re relatív katolikus többség alakult ki: 5 katolikkal 4 református és 3 unitárius állt szemben. Az igazságszolgáltatás reformja a következő időszakra húzódott. Az adó 1711 után is 150 ezer és 1 millió között mozgott, a legnagyobb adóhátralékban levő szász székek kezdeményezték az elosztás arányosítását, amely azonban az 1712-es adóösszeírás ellenére is egyre húzódtott, míg a korszak végére, 1730-ra kialakították a már említett calculus-rendszert. A hadellátást polgári részről az országos főbiztosság irányította Jósika Gábor, majd Kornis István vezetésével.

Az 1703-1708-as háborús viszonyok miatt teljhatalmat élvező főhadparancsnokok szerepe fokozatosan csökkent, de végig jelentős maradt (1708: br.Kriechbaum, 1711: gr. Steinville, 1721/22: Virmont, 1722: gr. Königsegg, 1726: Tige, 1729: Wallis tábornok töltötték be ezt a pozíciót). Ők voltak az országgyűlés királyi biztosai, a rendek velük alkudoztak az adóról, ők töltötték be a ceremóniális szerepeket. 1711-ben a főhadparancsnok vezette a Rákóczi-hívek amnesztiájával foglalkozó bizottságot. Aktívan közreműködött az ellenreformációban: 1712-ben biztosította, hogy a jezsuiták Szebenben harangtornyot emelhessenek, 1716-ban pedig nagylétszámú katonaság fedezte a kolozsvári főtéri unitárius templom elvételét. Érdekes módon – a központi kormányzat érdektelensége miatt – ők vetettek föl számos modern gazdaságpolitikai ötletet, bár ezek egyelőre papíron maradtak.

1730-ban Franz Paul Wallis lett az új erdélyi főhadparancsnok, aki Savoyai Jenő szűkebb környezetéből, bizonyos nagyúri allűrökkel indult, Kornis Zsigmond gubernátor 1731-es halála után a Haditanács 1732-ben jegyzékben értesítette a Guberniumot, hogy Wallis átveszi a polgári igazgatás vezetését is. Válaszként Bornemissza János alkancellár – jó udvari kapcsolataira támaszkodva – azonnali ellenakcióba kezdett, kihasználva a Sinzendorff vezette polgári és a Savoyai vezette katonai párt vetélkedését. Az 1733-as szebeni országgyűlés jelöléseit módosítva Bornemissza Haller Jánost segítette a gubernátori székbe (1734). A török háború miatt megnövekedett számú katonaság számára 1737-ben a gubernium megtöltötte a discretio kiszolgáltatását, de Wallis fenyegetésére meghátrált. A Haditanács 1738-ban az erdélyi református rendek vezetői ellen „konceptiók perrel” akarta megfélemlíteni a protestánsokat, de Sinzendorff segítségével ezt sikerült meghiúsítani. Trócsányi az 1734-el kezdődő időszakot *Bornemissza-Haller rezsim*nek nevezi, mivel a tisztségekre való jelölésnél a rendek elnöke tisztet – reformátusok főrendi jelöltjei helyett – Bornemissza saját magának szerezte meg. A Gubernium új összetételét a katolikus hegemonia jellemezte, a 11 tanácsos közül 6 volt katolikus, 4 református és egy evangélikus. A tanácsosok jórészt birtokos urak lévén, az utazási nehézségek miatt szavazatukat sokszor írásban kérte ki a Gubernium. Az alkancellári tisztséget Bornemissza megtartotta magának.

A királyi tábla is végleg megérett a reformra, hiszen óriási restanciái voltak (legrégibb pere 1500 óta húzódtott!). 1735-ben a rendek elnöke és a királyi tábla elnöke (Pongrácz György) funkcióját szétválasztották, majd 1737-ben királyi instructio részletezte a bíróság működési rendjét. Székhelye a Gubernium mellé, Szebenbe került. Az ország adói, hasonlóképpen az előző időkhöz, békeidőben 800 ezer körül mozogtak, míg az 1737-39-es török háború alatt meghaladták az 1 milliót. Ez a birodalom fejlettebb területeihez képest aránytalanul nagyobb terhet jelentett. III. Károly 1737-ben rescriptumban szólította föl a rendeket az országos főbiztosság modernizálására. A rendek 1738-ban ki is dolgozták javaslatukat, amelybe belevetették, hogy a főhadparancsnok tartozik az országot megvédeni saját katonaságával szemben is. Ez már egy önálló, az eseményekre reagálni képes erdélyi politikai vezetőréteg kialakulását jelzi.

Az ellenreformáció nagy lépésekben haladt előre. Központjuk szétverése után még mindig unitárius bázisnak számító Kolozsvárott megakadályozták a megválasztott unitárius főbíró hivatalba lépését és keményen tiltották protestánsoknak új templomok építését. A katolikus vagyon gyarapítását szolgálta, hogy a kolozsvári jezsuita akadémia megkapta a kolozsmonostori kincstári birtokot. Elérték a katolikus-ellenes törvények eltörlését is. Erdély teljes rekatolizálása ezzel együtt reménytelennek tűnt, ezért paradox módon a központi kormányzat még erősítette is a protestánsokat azzal, hogy Erdélybe telepítette Auszt-

riából kiűzött hittestvéreiket. A Bornemissza-Haller-kormány idején mérséklődött az ellenreformáció, ezt jelzi néhány, a protestáns rendeket megnyugtató gesztus. Az unitus vallás és a románság egyenjogúságáért Inochentie Micu-Klein püspök folytatott szívszűz küzdelmet.

A kincstári gazdálkodást az jellemezte, hogy a legnagyobb jövedelmet biztosító sókereskedelem változatlanul kamarai kezelésben maradt, de a többi ágazat jó részét bérletbe adták (a legjelentősebb a Neffzer és Rebentisch kamarai tanácsosok által létrehozott harmincadbérlet, mely az egész Neoacquistica területre kiterjedt). A bérlok egy része hagyományos tizedbérlo volt (szász natio, magyar urak), míg az új bérlok szinte kizárólag vállalkozókedvű kincstári tisztviselőkkel kerültek ki. Az 1720-as évektől Cameralis Directionnak nevezett erdélyi kamarai igazgatóság élén sűrűn változott a vezető (1731-ig Andlern, 1734-ig Rebentisch, utána Gilleis, Arivabene és Schmidlin udvari kamarai tanácsosok). Az igazgatóságnak továbbra is szerény állandó személyzete volt. Továbbra is jellemző az erdélyiek fokozatos kiszorulása a vezető tisztségekből (kivételképpen említhető Csulai Imre jogügyi igazgató és 1736-tól a román Petru Dobra). A kincstár a védelme alatt álló kereskedőelemek jogait folyamatosan védte a rendek ellenében, hiszen ez elősegítette megtelepedésüket, ami a kincstárnak sokszoros közvetlen bevételt jelentett.

A szerző összegzőképpen megállapítja, hogy mivel Erdélyt egy nálánál sokkal erősebb birodalom kebelezte be, és a volt fejedelemségnek 1711 után immár külpolitikai tényezőként is megszűnt a jelentősége, nem volt más lehetőség, mint az *integráció feltételeinek javítása*. Míg korábban a török Porta nem szólt bele a belpolitikába, a Habsburg-kormányzat sorozatosan tette ezt, többek között a fő tisztségviselők kinevezésénél. Új fordulat 1734/35-ben jött: az új feltételek között felnövő erdélyi vezető garnitúra nívósan politizálva immár megtalálta a védekezés lehetőségeit. A nemrég elhunyt történész-levéltáros szerző (1926-1987) széles és alapos forráselemzése fontos kézikönyve az erdélyi történet után érdeklődőknek.

Czente Miklós

300 JAHRE ZUSAMMENLEBEN – AUS DER GESCHICHTE DER UNGARN-DEUTSCHEN. INTERNATIONALE HISTORIKERKONFERENZ IN BUDAPEST (5-6. MÁRZ 1987)

(Szerk.: Humbach Vendel)

Budapest, tankönyvkiadó, 1988. 569 oldal

300 ÉVES EGYÜTTÉLÉS – A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK TÖRTÉNETÉBŐL. BUDAPESTI NEMZETKÖZI TÖRTÉNÉSZKONFERENCIA (1987. MÁRCIUS 5-6.)

Német és magyar nyelvű kétkötetes kiadványban tette közzé korántsem szokásos gyorsasággal a Tankönyvkiadó annak a nem csekély politikai jelentőséggel bíró tanácskozásnak az anyagát, amely bizton állíthatóan mérföldkőként fog kimagasodni a magyarság és a magyarországi németek barátságos kienkesztelődéséhez vezető úton. Hiszen jóllehet abban a sokévszázados együttélésben, amely majdhogynem a magyarság Kárpát-medencei letelepedésével egyidős, amely során német papok, szerzetesek, lovagok, udvaroncok, építészek, kőfaragók, művészek, joghoz értők, majd bányászok, kézművesek és parasztok érkeztek sok hullámban az országba, ebben az együttélésben az egymást gazdagító, egymást erősítő mozzanatok mellett nem kevés volt a civódás is, s különösen megterhelte ezt a múltat az 1930-as évek második felének, a második világháború időszakának története, majd annak nyomán a kollektív bűnösnek bélyegzett magyarországi németek közel 40%-ának kitelepítése. A tanácskozást a Hazafias Népfront, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetsége, a Magyar Történelmi Társulat az MTA Történettudományi Intézetének közreműködésével, s azzal az igénnyel szervezte meg, hogy azon neves magyar, magyarországi német, hazánkban eltávozott sz. emberek kapjanak szót, Ausztriában, az NDK-ban és az NSZK-ban élő történészek, történelemmel foglalkozó személyek, annak érdekében, hogy az elmúlt 300 esztendő együttélés mentül plasztikusabb képe bontakozzon ki.

Megnyitó beszédében Humbach Géza, a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének elnöke azt az igényt támasztotta a konferenciával szemben, hogy az nyújtson átfogó, objektív, valóságghú képet a 300 esztendő együttéléséről. Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtükára üdvözlő beszédében azt hangoztatta, hogy a tanácskozás résztvevői olyan szerencsés körülmények között tárgyalhatják a múltat,

amikor „olyan magyarság él a Kárpát-medencében, amelynek nincs oka történelmet hazudnia magának, és nincs oka történelemhamisítással igazolni a létét...”, s ezért nyíltan szembenéz az itt élő népek történelmével is”. A konferencia idején megrendezett magyarországi német kiállítás alkalmából tartott megnyitó beszédében *Hoffmann Tamás*, a Néprajzi Múzeum főigazgatója arra hívta fel a figyelmet, hogy a bemutatott használati tárgyakkal a Kárpát-medencébe települők új kultúrárt teremtettek, azt az emberi kreativitást bizonyítják, amellyel bármilyen történelmi körülményben feltalálja magát az ember, újrendezett tapasztalataival új, mesterséges környezetet teremtve a célszerűség és a szépség tényeit ötvözi egymásba.

Wellmann Imre előadásában a magyarországi németek 18. századi betelepítésének folyamatáról rajzolt árnyalt képet, bemutatva, hogy az 1720-as évek hozták meg a legtöbb eredményt, amikor már egyfelől a császári hatóságok is csak azokat engedték át Ausztria nyugati határára, akik rendelkeztek önálló gazdaság megalapításához szükséges anyagi eszközökkel, másfelől pedig a magyar földesurak is – okulván a korábbi sikertelen megtelepítésekből – gondosabban előkészítették az érkező fogadását, s ennek keretében a korábbiaknál részben kedvezőbb feltételeket is szabtak letelepülésükhöz. Az előadó nem adott egyértelmű feleletet arra, hogy végül is mennyivel gyarapodott hazánk lakossága a 18. században a betelepülő németek révén. Mert nem kevesen voltak azok, akik éppen a nagy állami kedvezmény miatt – elkényelmesedvén – nem álltak helyt, s az új hazát elhagyták. Nagy részük azonban megállta a próbát, szorgalmuk, takarékoságuk, a magyar parasztokénál kezdettől fogva kedvezőbb helyzetük révén, kiváltképp a már itt született második nemzedékükben alaposan részt vettek az ország újjépítésében.

Nagy Ivó előadásában *Beller Béla* a reformkor, a polgári forradalom és az abszolutizmus idején tekintette át. Megállapította, hogy a magyarországi német polgárságon belül három irányzat küzdött egymás ellen, s közülük az 1840-es években a gyors és tökéletes elmagyarosodást követelő táborra volt a legtevékenyebb. Kiemelte, hogy a liberalizmus igen pozitív hatást gyakorolt az asszimiláló németekre, tökéletes egyensúlyt teremtett a magyar hazafias és a németiség között, akkor, amikor a nem ezen a világnézeten lévőek nem egyszer okatlanul saját múltjukat támadták, újszülött magyarságukat agresszivitással és türelmetlenséggel párosították. A romantika koráról azt állapította meg, hogy ekkor a német tudományos életet inkább a szorgalmas közvetítők és – a történész Fessler kivéve – nem az eredeti tehetségek jellemezték. A forradalom és szabadságharc látványos eseményei mögött látni kell, hogy a német polgárság jó része még a forradalom első békés hónapjaiban is visszahúzódott a politikai cselekvéstől, ugyanakkor azonban egy másik része olyannyira összeforrt a magyarsággal, hogy bukása után is kitartott mellette. Az önkényuralom időszakában ugyan egy vékony értelmiségi réteg a hazai németiség nacionalista követelményeit egyre határozottabban fogalmazta meg, ám a feltartóztathatatlanul elmagyarosó német polgárságban nem talált támaszra.

Glatz Ferenc az ipari fejlődés korát vizsgálva mondanivalóját négy kérdés köré csoportosította. Első megállapítása szerint a Kárpát-medencei térség tárgyalta korszakbeli történetét nem a különböző nemzeti érdekek, etnikai csoportok összeütöközéseként kell elsősorban értelmezni, hanem sokkal inkább a nemzeti munkaerőpiac, a polgári munkaerőpiac szerveződése szempontjából helyes megközelíteni. Így a németiség bevándorlásában – mivel a németek nem mint a magyarellenes germanizáció képviselői jelentek meg a térségben, hanem sokkal inkább mint szakemberek – hibás valamiféle „nemzeti mozgalmat” látni. Második tézise – perlekedve egyfelől a német nacionalizmussal, amely a magyarországi németiség kulturális pozícióiban a német kultúrfölény megtestesülését láttatta, másfelől pedig a magyar nacionalizmussal, amely mintegy ennek reakciójaképpen a kitelepítésekig elmenő új németellenesség szellemét sugározta szét a társadalomban – nem a németiség fejlettebb nemzeti tulajdonsága magyarázza a kétségtelen tényeket, hanem az, hogy a fejlettebb munkaerőpiacról, színvonalasabb termelési közösségi rendből ide érkező németek a hazáról hozott fejlettebb technikai eljárásokkal dolgoztak hazánkban is, a Magyarországon kialakult munkaszervezetben is polgárosultabb, iparosodottabb szokásrendjük szerint dolgoztak és éltek tovább. Harmadik megállapítása az asszimilációban többnyire a nyelvi asszimilációt hangsúlyozó szakirodalommal szemben a társadalmi, szokásrendi igazodásra hívta fel a figyelmet. Ennek megfelelően magában az asszimilációs folyamatban is inkább a köznapiság szintjén végbemenő kölcsönösséget, egymáshoz igazodást kell látnunk. Végül Glatz Ferenc arról beszélt, hogy a hazai kisebbségek között csupán a németiség és a zsidóság volt az, amely egyetlen négyzencentiméterrel sem akarta az országot kisebbsíteni, a magyarság mégis éppen ezt a két elemet nem tudta tolerálni. Költői kérdése szerint nemzeti fejlődésünk nyomorúsága – többek között – az ilyen elkövetett hibákra vezethető vissza.

A magyarországi németiség és a munkásságon viszonyának egyes kérdéseit taglaló előadásban *Sipos Péter* egzakt számokkal jellemezte a munkásságon belül a német származásúak magas arányát, majd annak csökkenését. Ugyanakkor a nemzetiségek lakta területeken a német munkásság jelentőségét az a

tény konzerválta, hogy ott részben megőrzött a hagyományos ipari népesség. Szólt a brennenbergi bányászok 1909 őszén szervezett megmozdulásáról, amely a német etnikumhoz tartozó munkásság első világháború előtti legnevezetesebb osztályharcos megmozdulása volt, majd a békerendezés utáni új helyzetet ismertette, annak hatását elemezte előadásának tárgya szempontjából. Az MSZDP német nyelvű lakosságot megnyerni igyekvő agitációjának tengelyében a demokrácia és a nemzetiségi kérdés összefüggését állította, azt hirdette, hogy a demokrácia megteremtése hozhatja meg a nemzetiségi jogok érvényesülését is.

Tilkovszky Loránt, aki a hazai németiség 1919-1945 közötti történetét a magyarországi nemzetiségi politika aspektusából vizsgálta, annak a meggyőződésének adott hangot, mely szerint a korabeli magyar kormányzat nemzetiségi művelődéspolitikája nagy mértékben felelős azért, „hogy a magát kulturájában s hovatovább nemzetiségi létében fenyegetettnek érző magyarországi németiség körében kialakult egy olyan irányzat, amely ...egyre inkább külső támaszt keresett és talált.” Ugyanakkor a népi irányzatnak az a dinamizmusa, amely csak a külső nyomás eszközével, a revízió ügyének taktikai kihasználásával operált, a magyarsággal való együttélésben hovatovább mást sem látott csak asszimilációs veszélyt, a magyar szovinizmus reakcióját erősítette tovább a jogos kisebbségi igényekkel szemben. Az előadó bemutatta a kisebbségi népiskolai oktatásról szóló 1923. évi rendeletet, annak 1935-ös, majd 1941-es módosítását, szólt a Volksbund-iskoláról. A második világháborús évek kapcsán óvott attól a korábban általános felfogástól, amely a magyarországi németiség egészében a népi Németország „ötödik hadoszlopának” tekintette. Valójában a magyarországi németiség nagy többsége nem tette megáévá azt a törekvést, hogy állammá váljon az államban, s az őt ért káros befolyások ellenére is megmaradt a kölcsönös előnyös kétnyelvűség, a kulturális kölcsönhatások hívének.

Balogh Sándornak jutott az a nehéz feladat, hogy az új Magyarország és a magyarországi németek viszonyáról szóljon. Megítélése szerint az új hatalomnak a német kisebbséggel szembeni magatartását legalább négy tényező befolyásolta. A fasiszta Németország emberiség ellen elkövetett szörnyűségei, a győztes nagyhatalmak állásfoglalásai, a szomszédállamok nemzetiségi politikája, valamint a magyarországi belpolitikai viszonyok, amelyeknek a békeszerződés életbe léptetéséig csak korlátozott jelentősége lehetett. Az 1945. VIII. 15-i pártközi értekezlet ugyan úgy foglalt állást, hogy, „Magyarországon nincs svábkérdés, csak német fasiszták kérdése van”, ugyanakkor azonban – a volt Volksbund-tagok kitelepítését tűzve célul – 300 ezer fő eltávolítását határozták el, amikor az 1937-es határok között 100 ezer Volksbund-tag sem lehetett. A SzEB azonban még ezen az állásfoglaláson is túltett, amikor 1945. VIII. 9-én 450 ezer német kitelepítésére szólította fel a magyar kormányt. A minisztertanács vonakodott cselekedni, november 20-án azonban a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács már heteken félmillió német kitelepítését rendelte el. E határozatot a SzEB elnöke 10 nappal később hozta Tildy Zoltán miniszterelnök tudomására, legrövidebb időn belül konkrét végrehajtási tervet sürgetve. A SzEB elnöke, Vorosilov marsall december 10-én ezer főt tartott kitelepítendőnek, a bizottság amerikai képviselője, Key tábornok pedig 300-400 ezer személy eltávolítását sürgette. Így született meg a kormány december 29-i rendelete, amely a korábbi hivatalos magyar állásponttól eltérően lényegében a kollektív felelősség elvére helyezkedett, mint hogy a német nemzetiséghez való tartozást és a német anyanyelvűséget is elhatároló szempontként kezelte. 1946-ban 135 ezer személynek kellett emiatt az országot elhagynia, ők a volt NSZK területére kerültek, míg az 1947 tavaszától kitelepített újabb mintegy 50 ezer fő a volt NDK-ban talált új hazát. Az előadó határozottan elítélte a kitelepítéseket, hiszen azok a megengedhetetlen kollektív büntetés egyik formáját jelentették. Nem tagadta, hogy a kitelepítések végrehajtásának módjában mutatkoztak különbségek, a lényegen azonban ez nem változtatott, mert „az embertelent nem lehet emberségesen végrehajtani”.

Föglein Gizella a nemzetiségi oktatás második világháború utáni jogi szabályozását világította meg. Az 1945-46-ban kiadott rendeletek árnyalt elemzése nyomán megállapította, hogy 1945 után német nemzetiségi oktatás újjászervezése – az esetenkénti és helyenkénti kivételeket nem tekintve – csak az 1951/52-es tanévtől kezdődött meg. Az elért eredmények jellemzésére említette, hogy az 1955/56-os tanévben 113 szlovák, 107 német, 59 „délsláv” és 21 román nyelvet, illetve nyelven oktató általános iskola működött hazánkban.

Stark Ferenc a Magyar Népköztársaság nemzetiségi politikájáról tartott nem történeti, hanem inkább ideológiai-politikai jellegű előadást.

Szende Béla az azonosságtudat és a nyelvi kultúra összefüggéseit vizsgálta a magyarországi németek körében. A nemzetiségpolitikai gyakorlat szempontjából feltétlenül szükséges különbséget tenni, hogy egy adott etnikai csoport milyen fejlettségi szinten jut nemzetiségi/kisebbségi státusba. Ha az őt kibocsátó közösség már rendelkezik állami hatalommal is támogatott nemzeti tudattal, akkor ez a csoport feltétlenül

igényt fog támasztani arra, hogy a korábban elért szintet ápolhassa és fejlessze. Ha ellenben ez a szituáció még nem adott, akkor majd a többségi néppel éli meg és alakítja ezt a fejlődési szakaszt. Az asszimilációval kapcsolatban az előadó annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a „természetes” asszimiláció fogalmát egyértelműen el kell utasítani; a társadalomlélektan szerint is az azonosságtudat ilyen „feladása” lehetetlen.

Hutterer Miklós magyarok, németek, magyarországi németek kulturális kölcsönhatását elemezte. A tárgyavágó szakirodalom siralmas szegénységével szemben a lehető legkomplexebb megközelítés szükségességét hangsúlyozta, amelynek „minden esetben és minden területen a kulturális cserét, célcsoportjaik teljes kulturájában megnyilvánuló kölcsönös kapcsolatokat kell feltárni”. A két világháború közötti iskolapolitika esztelennek minősítve – mert leválasztotta a hazai német iskolai képzést az össznémet kultúrától – az előadó a kölcsönös kulturális kapcsolatok tudatos ápolását szükségesnek mondotta annak érdekében, hogy a nemzetiségek „híd” funkciójukat betölthessék. Sajnos a magyarországi németiség értelmiségi rétege olyan erősen megfogytakozott, hogy már nagyon is kérdéses, vajon egy szerencsésebb iskolapolitika ezen segíthet-e. Mindenesetre az összes érintett érdeke lenne ennek sikere.

A hozzászólások sorát *Sebesyén György* nyitotta meg, aki nemcsak hevületű beszédében a magyarországi németek közvetítő szerepét támasztotta alá sok szemléletes példával és sürgette, hogy jussunk már egyszer túl a nemzeti romantika kategóriáin, de egyben a dogmatikusan értelmezett felvilágosodáson is, mert – szerinte – az embereknek és az emberiségnek a mítoszt és a rációt is alá kell rendelni. *Mollay Károly* rövid hozzászólásában a konferencia tárgyát képező időszak előtti korok hazai németiségének történetét idézte fel szabatosan. *Lorenz Hüffner* a wittenbergi egyetem magyarországi német diákjai és tanárai műveiről beszélt. *Anton Taefferner* Wellmann Imre előadásához fűzött néhány kritikus észrevételt. *Johann Eppel* a magyarországi németek betelepítésének történetét konkrét helytörténeti adatok szemszögéből közelítette meg, majd Wellmann Imre reflektált az őt ért megjegyzésekre. *Szász Zoltán* magvas hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy az 1968. évi nemzetiségi törvény a nagypolitika szintjén ugyan gátolta a nemzetiségi törekvéseket, ám a gazdaság és a kultúra területén a saját etnikai, helyi érdekeik érvényesítését lehetővé tette. Az asszimiláció sokat vitatott témaköréhez azt fűzte hozzá, hogy a kormányzat valójában nem rabolta meg a németiség értelmiségét, hanem a kormányzattól függetlenül megindult folyamatot vitte tovább. *Anton Szentflóri* a két háború közötti korszak, főleg az 1924-ben létrejött Magyarországi Német Népművelődési Egyesület történetével foglalkozott. *Gerhardt Seewann* főleg Bleyer Jakab törekvéseit mutatta be, *Szita László* pedig az iskolaügyet tárgyalta és felhívta a figyelmet arra, hogy 1923-tól a nemzetiségek által lakott területeken ún. „nemzetiségi szakfelügyelők” működtek, akik közül ő a nevét Balázsra magyarosító Bittenbinder Ferenc munkásságával foglalkozott. *Friedrich Spiegel-Schmidt* annak a felfogásnak adott hangot, hogy a tényeken nyugvó kutatásoknak mindenütt ugyanazon eredményekhez kell vezetniük. *Fehér István* a magyarországi németek hűségmozgalmának történetét elevevettette fel röviden, elismerve, hogy a 150 ezres volksbundista táborhoz képest a hűségmozgalmisták 35-40 ezres köre ugyan eltörpül, mégis a mozgalom ragyogó fegyverténye a hazai ellenállási mozgalomnak.

Bellér Béla „hozzászólásában” – hiszen minden bizonnyal egy, a konferencián leadott, előadás terjedelmű szövegről van szó – a magyarországi németek második világháború utáni hazai megítélését sok tényanyag felsorakoztatásával világította meg. Mivel a hazai németiség kitelepítésének aktuálpolitikai alátámasztása nem volt elegendő, ezért történetpolitikai, történetfilozófiai érveket is keresett, amely a régi kuruc-liberális felfogásra támaszkodott, s amelyet ekkor főleg Kovács Imre és Darvas József fogalmazott újra. *Bellér Béla* az eddigi szakirodalommal szemben bírálta a Népgondozó Hivatal felállítását előíró rendeletet, mert az „nyilvánvalóan a magyar politikai nemzet elvi alapján állt, amely nem ismert el más nemzetiséget mint a magyart, a többi nemzetiséget pedig a német, szlovák stb. anyanyelvű magyarok képtelen kategóriájába gyömöszölte. „Utalt arra, hogy a magyar kormány jóval az 1945. júliusi-augusztusi potsdami konferencia előtt törvénytervezetet készített a magyarországi németekről, amely részben a Nemzeti Paraszpárt kitelepítési javaslatát tükrözte, részben pedig az 1945 végén született kitelepítési rendelet előhangjának tekinthető.

Nyíri Tamás – aki 1945 őszén Budaörsön kápláncodott – a szemtanú hitelességével beszélt az ottani kitelepítés lezajlásáról. *Paul Ginder* afölött érzett örömeinek adott hangot, hogy a konferencia egyértelműen elutasította a kollektív felelősség elvét. *Zielbauer György* azt mutatta be, hogy az Unser Hauskalender 1949-1986 közötti számaiban közölt cikkek alapján milyen kép rajzolódott ki a hazai németek kitelepítéséről. *Füzes Miklós* a kitelepítésekkel foglalkozott, hangoztatva, hogy a magyarságban kialakult németellenesség létrejöttében „nem kis szerepet tölthettek be a népi írók”. *Cseresnyés Ferenc* ugyancsak a kitelepítések történetét taglalta, kiemelve, hogy az 1945 decemberi kormányrendelet kihúzta a jogi alapot az egyéni mérlegelésekre hivatott Nemzetiségvizsgáló Bizottságok működése alól. *Josef Wirth* a lengyeli

internálótáborról beszélt. *Hambuch Vendel* a Tolna megyei Mucsi község kitelepítések utáni hányatott sorsáról festett érzékletes képet. *Hans Sauter* sürgette a jelenlegi német nemzetiségi iskolák fejlesztését annak érdekében, hogy a kisebbség hídepítő szerepe megvalósulhasson. *Tilkovszky Loránt* nemcsak azt mondta el hozzászólásában, hogy a Volksbund igen káros szerepet játszott, hanem, hogy a magyar kormány politikája szolgáltatta ki a hazai németiséget ennek a „népcsoportpolitikának”.

A hozzászólások végétével Glatz Ferenc összegezte a tanácskozás eredményeit. A kitelepítések kapcsán nem csupán azt hangsúlyozta, hogy azok tulajdonképpen az államnemzeti elv legdurvább kifejeződései voltak, hanem, hogy ennek révén maguk a kitelepítő országok jártak igen rosszul, mert „legjobb termelőrejük parasztjait, iparosait dobták ki <svábok> néven”.

A kötet értékét növeli, hogy minden előadóról, hozzászólóról hosszabb-rövidebb életrajzot ad, közzéve szakmai munkásságának legfontosabb bibliográfiai adatait is. A függelékben pedig *Arnold Suppan* beszámolója található (kár, hogy eredeti megjelenési helyét a kötet nem tünteti fel), valamint a szerkesztő *Hambuch Vendel* utószava, amely a magyarországi németiség történetét a legfontosabb statisztikai adatok tükrében mutatja be.

Pritz Pál

A KÖZTÁRSASÁGI ESZME ÉS MOZGALOM MAGYARORSZÁGON

Szerkesztette: Pölöskei Ferenc

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest 1990. 110 old.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem történeti és jogtörténeti tanszékei 1989. novemberében tudományos tanácskozás keretében vizsgálták „a köztársasági eszme és mozgalom” magyarországi történetét, jogi problémáit. Könyvünk a konferencián tartott előadásokat tartalmazza. A referátumok minden esetben az adott kor magyar társadalmában és egyben a nemzetközi összefüggésekbe ágyazva a legfontosabb történeti mozzanatokat, a leglényegesebb jogi problémákat ragadták meg és minthogy ugyanakkor az egyes kérdések legjobb hazai szakértői tartották a tanácskozás előadást, a témakör első magyarországi komplex vizsgálatának tekinthető vállalkozás historiográfiai jelentősége nem tagadható. Ezt a jelentőséget nem csökkenti, talán inkább növeli az a körülmény, hogy nyilvánvalóan a kérdés aktualitása, az új magyar köztársaság kikiáltása (1989. október 23-án) és a köztársaság elnöke megválasztásának módja körül kieleződött politikai küzdelmek készítették a konferencia rendezőit a téma napirendre tűzésére. Ha egy akár évtőzön aktuális politikai probléma feldolgozását nem a pillanatnyi politikai szempontoktól és különböző, esetleg élesen divergáló politikai érdekektől vezettetve, hanem kizárólag tudományos-történeti eszközzel közelítenek meg, — és ezen a konferencián ez történt —, akkor ezt az aktualitást a tudományos kutatás ösztönzésének is lehet tekinteni, amelynek eredményei egyben az egész társadalom objektívebb tájékozódását segíthetik.

Az utolsó kétszáz év magyar történetének keretében a konferencián Martinovicsék tevékenységét és jelentőségét Hajdú Lajos, Nagy György mozgalmát Pölöskei Ferenc, Károlyi Mihály és a magyar polgári köztársaság sorsát Erényi Tibor, az 1946-os köztársaság létrejöttének körülményeit Föglein Gizella vizsgálta, míg Schmidt Péter a jelenlegi köztársaság kialakulásának problémáit, történeti és közjogi összefüggéseit tárgyalta. Mezey Barna és Stier Miklós referátumaikban elsősorban a komparatistika eszközeit alkalmazták (bár ez a vizsgálati mód a többi szerző komplex eszköztárából sem hiányzott). Mezey Barna az egyes magyar közjogi, köztársasági kísérleteket vetette össze, Stier Miklós a 20. század osztrák és magyar viszonyainak egyezéseit, különbségeit elemezte.

Mezey Barna tanulmányának van egy különösen figyelemreméltó mondata. „A közel ezer esztendő magyar államiság történetében...összesen...három évig állott a magyar állam élén köztársasági elnök.” Ha a megállapításnál számításba vesszük, hogy Mezey Barna saját fejtegetései szerint Kossuth kormányzóságát (összesen öt hónapot) sem lehet fenntartás nélkül köztársasági államformának tekinteni, a „köztársasági időszak” alig két és fél évre redukálódik. Amennyiben a köztársasági mozgalmak időtartamát is — mindössze 25 hónapot — összekapcsoljuk ezzel a két és fél évvel, Magyarország egész történetében együttvéve összesen négy és fél évig volt a köztársasági államformának és mozgalomnak politikai-történeti jelentősége. (A tudományos ülésszak referátumainak saját adatai, megállapításai szerint: Martinovics-mozgalom 1793. aug. – 1794. aug. 13. (11.) 12 hónap, Nagy György mozgalma 1912. szept. 7. – 1913. július 5. (23–24.) 10 hónap, 1918-ban kb. két hét (28–33.), 1945. dec. – 1946. febr. 1. (61., 74.) kb. két hónap). A

Függetlenségi Nyilatkozat politikai „mozgalmi” előzményei csak napokban számíthatók (97–98.) Az egész téma kapcsán felvetődik tehát a kérdés: mi a magyarázata e feltűnő jelenségnek? Az alapvető probléma megválaszolását célzó további szükséges kutatások irányához fűznék néhány megjegyzést.

Elsősorban megfogalmazódik egy kérdés: a magyar politikai élet magatartását a királyság intézményéhez való ragaszkodásában — évszázadokon át — nem az vezette, hogy Kárpát-medencén belül fenn tartásá a magyarság államalkotó szerepét? Ehhez külföldi dinasztia támogatására volt szükség. Ez a megfontolás döntő szerepet játszhatott a 20. században is, Trianon után is, sőt még a II. világháború folyamán is jelentkezett. Horthy Miklós dinasztikus törekvéseivel szemben az abszolút Horthy–hű Kállay Miklós — leplezetlen nyíltsággal fogalmazza meg a magyar vezető osztályoknak ezt az évszázados mentalitását. „Még több eshetősége van annak — írja 1942 szeptemberében —, hogy a koronának mentő szerepe lehet hazánk sorsának alakulásában. Ha bekövetkezne egy teljes revízió, ami tízmillió nemzetiséget jelentene, megint (! – Sz. M.) csak a korona felhasználásával állíthatnók magunk mellé egy olyan hatalmat, amely lehetővé teszi a magyarság részére, hogy az országnak ura is maradhasson.”

A másik tényező, amely akadályozhatta Magyarországon a köztársasági mozgalom erőteljes kibontakozását — különösen a 20. század első két évtizedében —, hogy a demokratikus fejlődés során lévő feladatait több esetben, időszakban inkább képviselte a Habsburg-ház, mint a konzervatív magyar parlament. 1905-ben, 1906-ban a titkos választójog bevezetésének igényét és a választói jog kiszélesítését Tiszával és Andrássyval szemben Bécs képviselte. És ha erre azt mondják, hogy ez kizárólag taktikai eszköz volt az Ausztriai-ház részéről a dualizmus ellenzékének a megosztására, azt kell válaszolnunk, lehet, de mégis Ausztriában ekkor vezették be a titkos választójogot és később, már a I. világháború alatt, megint IV. Károly kívánta a magyar parlamentben abszolút többséggel rendelkező Tisza pártjával szemben a magyar választói jog demokratikus reformját. Ha — természetesen — nem is kizárólag, de jelentős mértékben a demokratikus választói jogon alapuló parlamentarizmus kérdése húzódik a köztársaság, a köztársaság szilárdsága problémája mögött. Itt kapcsolódik ez a kérdéskör Stier Miklósnak az osztrák és magyar viszonyokat összehasonlító referátumához. A titkos választójog bevezetése következtében az osztrák parlamentarizmus demokratikus alapjai szilárdabbak voltak, mint a magyar parlamentarizmusé. De az osztrák abszolutizmus erősebben érvényesült az osztrák parlamenttel, mint a magyar parlamenttel szemben. Ezek következményei drámai módon jelentkeznek az I. világháború után. Minthogy a hírhedt 14. § alkalmazása következtében az osztrák parlament nem ülésezett 1913-tól 1917-ig, ezt az eleve demokratikusabb parlamentet 1918 őszén nem lehetett felelőssé tenni a háborúért és ezért együttmaradt a forradalom hónapjaiban és demokratikusan újjáválasztották 1919 januárjában. Míg tehát az antidemokratikusan — a lakosság 6%-ának szavazataival — megválasztott magyar parlamentet, amely a négyéves háború folyamán ülésezett, tehát felelősséget viselt a háborús politikáért, a nép haragja elsöpörte, (önmagát felosztotta) és ennek következtében Magyarországnak nem volt legitim parlamentje 1918 novemberétől 1920 februárjáig, Ausztriában ebben a kritikus másfél évben is végig működött a törvényhozó testület. Stier Miklós nagyon helyesen rámutat arra, hogy Ausztriában „az 1918–1932 között hozott 54 szociálpolitikai törvényből 1918 végétől 1920 őszéig... 27 került tétő alá.” (56.) Tehát a Károlyi-kormányt nem „csak” a nyugati hatalmak politikája és a szélsőjobb oldali erők buktatták meg, de ehhez hozzájárult — a legkritikusabb időkben — a legfontosabb demokratikus intézmények hiánya is. A működő osztrák parlamentarizmus jelentős szociális törvényhozással is kanalizálni tudta a forradalmi erőket, legitim parlament hiányában Magyarországon ez egyszerűen nem volt lehetséges. Ezért maradt fenn a I. világháború után az osztrák köztársaság 15 évig, a magyar Károlyi-rendszer négy hónapig.

Harmadik tényező — témánk szempontjából — a döntő jelentőségű külső hatás. Különösen fontos ez a Németország és Oroszország között fekvő kis államok esetében. A náci Németország 1933-tól 1938-ig durva befolyást gyakorolt nyugati szomszédunkra és 1938-tól 1945-ig felszámolta az I. Osztrák Köztársaságot. A II. Osztrák Köztársaságot — különösen 1955 után — nemzetközi megegyezés megmentette a szovjet befolyástól. Az 1946. február 1-én létrejött II. Magyar Köztársaságot a nyugati demokráciák nem tudták megvédeni a szovjet hegemóniával szemben. Az 1948 és 1989 között Magyarországon fennálló ún. népköztársaságot nem lehet klasszikus értelemben köztársaságnak tekinteni. A 20. században a konferencia időpontjáig (1989) Ausztria 50 évig élt köztársasági államformában, Magyarországon kb. két év és négy hónapig létezett demokratikus köztársaság.

Szinai Miklós

SERÉDI JUSZTINIÁN HERCEGPRÍMÁS FELJEGYZÉSEI 1941–1944

Sajtó alá rendezte, az előszót, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta
Orbán Sándor és Vida István.

Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990. 210 old.

A hazai történetírás értékválságának és az olvasóközönség előtti hitelvesztésének logikus folyománya lett, hogy az elmúlt fél évtizedben és jelenleg is sokkal nagyobb az érdeklődés a dokumentum-kiadványok, emlékiratok, mint a történeti monográfiák iránt. Nyilván ebből indult ki Orbán Sándor és Vida István is, amikor a magyarországi katolikus egyház legfőbb vezetésének a háború alatti közéleti-jogi magatartását kívánta egy bizonyos aspektusból bemutatni: mégpedig a hercegprímásnak, mint az egyik legmagasabb közjogi méltóságnak a „szemszögéből”. De a korábbi évtizedek tapasztalataiból is merítve, igyekeztek elsősorban magát Serédi bíborost „beszéltetni”, és az ő feljegyzéseihez készítettek részletes bevezető tanulmányt, illetve alapos jegyzetapparátust.

Szeretnénk azonban előrebocsátani, hogy Serédi nem volt bőbeszédű egyházfejedelem, nem írt sem naplót, sem emlékiratokat. Még önálló — kánonjogi — munkái is könnyen számba vehetők. Végül is csak akkor, amikor maga is úgy látta, hogy az egész nemzet és egyháza sorsa szempontjából történelmi események részese, folyamodott az írásbeliséghez, de ekkor sem a megszokott értelemben, hanem időközönként afféle „pro memoria”-kat készített a maga és az utókor számára. Ezek a feljegyzések eddig sem lappangtak, Esztergomban minden illetékes ismerte őket, sőt mi több, a leginkább lényeges részüket még a rendszerváltás előtt publikálták. (Lásd főleg Rosdy Pál akkori prímási levéltáros különböző közleményeit a Vigiliában és az Új Emberben.)

A most teljes terjedelemben közölt három feljegyzés a következő: I. Feljegyzések a kormányzóhelyettes választásáról (Esztergom, 1941. november 16 – 1942. február 28.), II. Horthy István kormányzó-helyettes halálával kapcsolatos események (Esztergom, 1942. november 25.), III. Nagybányai vitéz Horthy Miklós kormányzó lemondása és a lemondás következményei (dátum nélkül). Ezen iratok a kötetnek 55–129. oldalait teszik ki, tehát az egésznek (210) az egyharmad részét. A „Függelék”-ként közölt további 17 irat csak részben tartozik szervesen ezen feljegyzésekhez, ráadásul egy részüket korábban máshol és mások már teljes terjedelemben közreadták. (Áll ez leginkább a zsidók deportálása ellen tiltakozó közös püspökkari pásztorlevélre.)

A I–III. alatt közölt iratot éppúgy, mint a többi Esztergomi Prímási Levéltárból való forrásközlést illetve hivatkozást a szerzők-szerkesztők az előszóban tisztességgel jellettek szerint az 1954-ben a Prímási Levéltárból elhozott és mikrofilmre vett anyagból (OL. filmtár 3212., 3217., 3231. doboz) merítették. Ez a filmanyag, ugyancsak az ő elismerésük szerint „nem teljes iratanyagról, hanem annak csupán egyes részeiről” készült! (8.). Számomra érthetetlen, hogy 1990-ben a jeles történészek miért elégedtek meg eme filmanyaggal, és miért nem fordultak a primer kútfőhöz? Ismereteim szerint az Esztergomi Prímási Levéltárban ekkor semmi akadálya nem volt az 1945 előtti anyag kutatásának. (Arról most nem szólva, hogy elemi követelmény lett volna a kiragadott filmfelvételek kiegészítése az eredeti, teljes szöveggel, és a szöveghőlygőket figyelembe vétele a forrásközlésnél.)

Ugyanakkor ismerve az esztergomi levéltárnak a szerzők által hivatkozott eredeti iratait (EPL 9807/1941., 10649/1942., 228/1945. sz.) megállapítható, hogy ezeket annak idején nem csonkították meg, hanem a teljes anyagot filmre vették. Nekem csak az utolsó, 1945-ös irattal van gondom, amelynek hitelét az akkori prímási levéltáros aláírása látszik igazolni. De ennek a gépelt változatnak nem került elő a nyilván az előzőekhez hasonlóan kézzel írt eredeti változata. Ennyit magukról a dokumentumokról és a forrásközlésről.

A recenzens egy ilyen kötet kapcsán nemigen tudja eldönteni, hogy most vajon a hercegprímás feljegyzéseit elemezze-e, avagy a szerzők ezzel egyenlő terjedelmű bevezető tanulmányát, „kommentárja-it”, illetve — a kétséget kizáróan alapos és precíz — jegyzetapparátusát és azt kiegészítő annotált névmutatóját?

Kezdjük az érdemi résszel. Anélkül, hogy elfogadnánk azokat a katolikus apologetikus álláspontokat, amelyek az 1945 utáni években, majd pedig napjainkban itt-ott megfogalmazódtak, legalább ennyire határozottan el kell utasítanunk azt a antiklerikális-aufklärista hozzáállást, amely az akkori katolikus egyházi vezetést, és főként Serédit szinte egyértelműen elmarasztalta. (Ezt magam is szomorúan tapasztaltam az 1984. évi budapesti konferencián, amely a magyarországi Holocaustról értekezett.) Az itt közölt anyagból és más forrásokból is egyértelmű: Serédi és legtöbb püspök-társa az alkotmányos parlamentáris rendszer változatlan fenntartásának a híve volt és maradt. Ezt érvényre kívánták juttatni a közjogi kérdéseknél

éppúgy, mint a társadalmi status quo fenntartásánál és őrzésénél. Ehhez képsét sem az új dinasztia-alapítás, sem a diktatúra bevezetése nem volt számukra, így főként a hercegprímás számára elfogadható.

Sokáig a kérdéssel foglalkozó irodalomban, még inkább publicisztikában Serédi fő „bűnéül” azt rótták fel, hogy miután a vatikáni könyvtár és titkos levéltár világtól elzárt falai között élt, és onnan került az esztergomi érseki székbe, így nem volt kellő érzéke a politikai kérdésekhez, a hazai valósághoz, s mindent a jog szempontjából vizsgált és mérlegelt. Ma már világos, hogy ennek a világhíró kánonjogásznak szinte a legprecízebb harci eszköze maradt a törvénytelenséggel és diktatórikus törekvésekkel szemben: a kristálytisza logika és jogi okfejtés, argumentáció. A hercegprímás nem válhatott modernkori Szent Ferencé, és sem ő, sem az egész hierarchia nem vállalhatta a koncentrációs táborba menő klerikusok szerepét. (Bár akadt köztük olyan, aki erre is hajlandónak mutatkozott.)

Orbán-Vida bevezető tanulmányának legtöbb megállapításával egyet lehet érteni. Ők végül is nem „egyház történetet” akartak írni, még csak nem is azt korrigálni, hanem a jelzett évek köztörténetébe ágyazták sikerrel az akkori egyházfőjeletem magatartását. Bizonyítják ezzel azt a régi igazságot, hogy nem lehet valamiféle steril egyháztörténetet írni a valóság egészének a negligálásával, amint csalóka volt az a „köztörténet” is, amely tendenciózusan állította be vagy akár negligálta is az egyháztörténeti aspektusokat.

Éppen ezért vigyázni kell arra, hogy a történész, még ha világi és nem hívó is, ami éppúgy nem lehet szakmai kérdés, mint az ellenkezője, ne kövessen el az egyháztörténet körébe vágó tárgyi tévedéseket. Szokás szerint recenzióink végére egy csokorral gyűjtöttünk az 55 oldalnyi bevezető tanulmányból. 1943-ban Montini nem volt „vatikáni államtitkár”, hanem csak helyettes (államtitkár Meglione bíboros) volt. (36.) Spellmann „amerikai érsek” titulusa is szakszerűtlen, hiszen ő New York érseke volt, és 1946-ban Mindszentyvel egyidejűleg kapta meg a bíbort a pápától. De vehetünk a „köztörténetből” egy-egy bakt. A 28. oldalon 628 „alsó- és felsőházi tag”-ról írunk, holott valójában felsőházi és képviselőháziról beszélhetünk. Az pedig nyilván már a „nyomda ördöge”, hogy „Baky Endre-féle július eleji szélsőjobb-dali terrorista puccskísérlet” szerepel Baky László és Endre László helyett... (43.)

A szerző-szerkesztők jegyzetelési apparátusa egy kicsit bonyolultnak tűnik a kívülről számára, bár maradéktalanul el kell ismerni annak precizitását. Valószínűleg a komplikáltság okozta, hogy Serédi saját szövegéhez csillaggal fűzött „lábjegyzet” a 60. oldalon nem korrigálták: József főherceg ugyanis nem 1918-ban, hanem 1919 augusztusban volt kormányzó. (1918 október végén, november elején „csak” homo regius.)

Szerédi Jusztnián bíboros feljegyzéseinek közreadása példaértékű vállalkozása lehetne legújabbkori egyháztörténetírásunknak –, ha lenne erre vállalkozó és vásárló közönség. Ugyanis az újabb, és az eddigieket antagonisztikusan tagadó új mitológiák, új legendák éppen születésben vannak. A szakma kötelessége lenne e korszakra vonatkozóan is az objektív valóság feltárása és dokumentálása. A források ugyanis megvannak.

Gergely Jendő

VALLÁSOSSÁG ÉS NÉPI KULTÚRA A HATÁRAINKON TÚL

Szerkesztette: Fejős Zoltán és Küllös Imola

A Magyarságkutatás Könyvtára II. Budapest, 1990.

„...Többször elhangzott már, hogy a nemzetiségi sorban élő magyarság számára a vallásos élet, az egyes magyar felekezetekhez való tartozás jelenti az anyanyelvi kultúra és műveltség egyik utolsó - ha nem a legutolsó - bástyáját. ... Mások ugyanakkor kétségbe vonják a vallásnak a nemzetiségi lét megtartásában betöltött szerepét, cáfolják, hogy az egyháznak a kisebbségek organizációjában megkülönböztetett szerepe lenne. ... Szembeállítva e két álláspontot, feltűnő, hogy a gyakran indulatokat kavarázó viták milyen kevésbé hivatkoznak konkrét adatokra, megalapozott ismeretekre.” (Részletek Juhász Gyula előszavából.)

A kötet belső borítóján található felirat (Vallási néprajz 4.) elkerülhetetlenné teszi a recenzius számára, hogy bevezetésképpen ne szóljon az összeállítás előzményeiről és arról a társadalomtudományi környezetről, amelyben ez a munka napvilágot látott. A közhiedelemmel ellentétben ugyanis már a rendszerváltozás előtt is folytak vallási néprajzi kutatások az ELTE Folklor Tanszékének és a Református Doktorok Kollégiumának szervezésével és támogatásával, s eredményeik három kötetben a nyolcvanas évek végén kiadásra kerültek. A szerény anyagi lehetőségek következtében azonban csak néhány száz példányban jelentek meg, s általában a legszűkebb szakmabeliekhez jutottak el. A társadalmi háttérben bekövetkezett változások következtében a kutatásokkal kapcsolatos légkör azóta lényegesen kedvezőbbé vált, de a publikálásokkal, kiadásokkal kapcsolatos finanszírozási problémák továbbra is megmaradtak. Ez a kötet is

csak a TS-4 Magyarságkutatás program támogatásával kerülhetett kiadásra, de a már kinyomtatott 5. kötet kötésére egyelőre sehonnan sincs pénz, s nem tudni mi lesz a már megszerkesztett 6. kötet további sorsa?

Gyűjteményes kötetek összeháttérő természetesen mindig csak a rendelkezésre álló kéziratokból válogathatnak (bár felkérésekkel ezekre befolyással lehetnek), s ez nem mindig teszi lehetővé a sokoldalú elvárásoknak és szempontoknak megfelelő kiegyensúlyozott kötet szerkesztést - ilyen szempontból tehát a bűrlát gyakran nem is őket illeti. Ezzel a kötetrel is ez a helyzet: a benne szereplő 16 írás ugyanis nagyon eltér egymástól mind szemléletmódját és metodikáját, mind pedig színvonalát tekintve, s ez csak részben szereplő erdélyi anyagok gazdagok, színesek, míg például a szlovákiai magyarokról csak egy rövidke kis beszámoló szól. (Sajnos tapasztalhatjuk, hogy más társadalomtudományok - például irodalom- és kultúrtörténet - területén is hasonló a helyzet.) Szóvá kell ezt tennünk, hogy a jövőbeni kutatásszervezéseknél erre több figyelmet fordítsunk.

A néprajzi tanulmányoknál számos esetben furcsa érzéssel figyeltem meg egyfajta pongyolaságot: a néha több évtizeddel ezelőtti tapasztalatok alapján levont következtetések jelenidejű megfogalmazását. A kötetben szereplő tanulmányok csak megerősítették ilyen irányú zavarodottságomat. Elfogadom: a vallásos népi hagyományok lassan változnak - de változnak, s éppen e változások folyamatának elemzése lenne az egyik legfőbb feladatunk. A tárgyalt tanulmányokban azonban rendszeresen - egyfajta régies néprajzi szemléletmód következtében - a leíró és a múltat bemutató jelleg a szükségesnél talán nagyobb hangsúlyt kap a jelenideig eljutó elemzésekkel szemben.

A tanulmányok sorát Erdélyi Zsuzsanna megindító beszámolója nyitja levelezéssel végzett gyűjtőmunkájáról. A rengeteg levélrészletet és apokrif inát közlő írás páratlan értéke, hogy miközben bemutatja a vallási néprajz gyűjtőmunkájának nehézségeit és szépségeit, számos érdekes és fontos információt szolgáltat a tudományterület elmúlt évtizedekbeli történetéhez.

Domán István írása igazi kuriózum: a jesiváknak (talmudiskoláknak) a magyar kultúra megőrzésében játszott szerepét vizsgálja, s érdekes példákban mutatja be, hogy a magyarországi származású zsidók milyen gyakran tartották meg magyarnyelvűségüket idegenben is.

A következő két (lelkészek által készített) tanulmány inkább dogma-, illetve egyháztörténeti, mintsem néprajzi. (Petrassevics Nikefor ortodox és görög katolikus vallási kölcsönhatásokról, Szigeti Jenő a kárpátaljai adventisták kezdő lépéseiről írt.)

Fazekas Gábor técsői visszaemlékezései és Nagy Olga erdélyi reformátusokról szóló tanulmánya arra int, hogy az igehirdető az egyházi előírásoktól eltérő hiedelmeket, szokásokat nem vetheti el dogmaszerűen: néha kénytelen kompromisszumot kötni.

Virt István a moldvai csángók halottas szokásairól ír, s azzal, hogy meglehetősen friss (1986-88-as) gyűjtésű anyagot dolgoz fel, hiteles és pontos képet ad a mai csángókról, ma is tartó szellemi megnyomorfításokról. Egyik beszélgetőalányának vallomása akár az egész kötet mottója lehetne: "Ameddig magyarul beszélünk álmunkban és magyarul imádkozunk magunkban, addig magyarok maradunk."

Az erdélyi anyag gazdagságát mutatja, hogy a már említett mellett további három lelkész által írt beszámoló foglalkozik vallásos életükkel: Virág Anna és Kovács Péter a nyárádmenti unitárius székelyekről, Sándor Andrásné az oltszadati evangélikusokról, Makkai Endre pedig a bukovinai származású dévai református és katolikus csángó-székelyekről írt. A néprajzos Hála József homoródméti óévűcsúszató és újévköszöntő népszokásokról írt tanulmánya bemutatja - mintegy illusztrálva a Juhász Gyula bevezetőjében említett gondolatokat -, hogy a világi szórakozás és a vallásos élet hogyan fonódhat össze.

Molnár Ambrus lelkész sokoldalú és árnyalt képet rajzol a horvátországi magyarság legrégebb falvai, Kórógy és Szentlászló lakosainak református egyházi életéről - a történelem viharai következtében lehet, hogy beszámolója a múlt leírásává válik.

A búcsújárás a kisebbségben élők önszerveződésének mindig is egyik legpregnánsabb megjelenési formája volt, s az erről szóló két írás kitűnően hívja fel a figyelmet arra, hogy a búcsú a mindvégig meglévő vallási motiváció mellett szinte a magyar kisebbség rendszeres találkozási alkalmává vált, néha még a hatalom szándékaival szemben is. (Bárth János jugoszláviai magyaroknak a bácskai Doroszlóra irányuló, Barna Gábor pedig a burgenlandi alsódörkei lékai és máriacelli búcsújárásáról szóló tanulmányával szerepel a kötetben.)

A szlovákiai magyarok egy kis csoportjáról, a zaborvidékiekről (Nyitra-környékiekről) írt Tátrai Zsuzsanna, számos szép példával támasztva alá mondandóját.

A kötetben és ismertetésemben is a végére került Fejős Zoltánnak a chicagói magyarok temetkezési szokásairól írt tanulmánya, amelynél feltétlen ki kell emelnem, hogy ragyogóan összegzi a téma más kutatóinak munkásságát, s saját gyűjtései alapján a jelenig követi végig a jelenséget.

Írása nyomán önként adódik a kérdés, miért tudunk olyan keveset a Kárpát-medencén túl élő magyarok innen eredező szokásainak továbbéléséről, miért nem kutatjuk ezt szervezettebben? A vallási néprajznál maradvá például senkit sem érdekel itthon a több, mint tízezres lélekszámú müncheni magyar katolikus misszió élete? Ennél jóval kisebb közösségek szokásairól olvashatunk rendszeresen a néprajzi tanulmányokban. Ebben a kötetben is mintha túlsúlyban lennének a kisebb közösségek életét bemutató (kicsit provinciális jellegű) írások - amit persze a számos lelkész szerző személye megmagyaráz. Az ismertetett jelenségek azonban így gyakran egyediek, specifikusak, s nehéz kihámozni belőlük a máshol is gyakran előforduló, általánosabb vonásokat. A vallási néprajznál különösen szükség lenne átfogóbb, nagyobb kört felölelő gyűjtésekre, hiszen néhány esetben maga a gyűjtés tárgya, sőt alanya is pótolhatatlanul megfogyóban van: például a csángóknál, az erdélyi szórványoknál vagy a burgenlandi magyaroknál. Másik oldalról pedig: egzakt elemzésekhez és hiteles következtetések levonásához csak átfogó, rendszerezhető gyűjtési anyag használható.

A tudományos könyvek bírálatának gyakorlatában a recenzens néha nem tudja megkerülni közhelyeszerű megállapítások és gondolatok papírra vetését - különösen, ha régi hiányt pótló, hibáival és hiányosságaival együtt is jelentős összeállítás kerül a kezébe: az ismertetett kötet pedig pedig egyértelműen az.

Sebők László

CONTENTS

STUDIES – *Gál Éva*: The Jews on the Óbuda Estate in the 18th century – *Puskás Julianna*: Jewish lease-holders in Hungarian agriculture 1850–1935 – CONTRIBUTIONS – *Varga László*: Jewish immigration to Hungary – *Michael K. Silber*: The Entrance of Jews into Hungarian Society in Vormärz: the Case of the 'Casinos' – *Jacob Katz*: To the biography of Hatam Sofer – LITERATURE

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Éva Gál*: La communauté juive de la grande propriété d'Ó-buda dans le 18e siècle – *Julianna Puskás*: Preneurs à ferme juifs dans le processus du développement de l'agriculture hongroise (1850–1935) – NOTES – *László Varga*: L'immigration juive en Hongrie – *Michale K. Silber*: Assimilation et communauté. Juifs dans l'Hongrie du 19e siècle – *Jakob Katz*: À la biographie de Hatam Sofer – HISTORIOGRAPHIE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Gál Éva*: Das Judentum des Altofner Herrschaftsguts im 18. Jahrhundert – *Julianna Puskás*: Jüdische Pächter im Prozess der Entwicklung der Landwirtschaft in Ungarn (1850–1935) – MITTEILUNGEN – *László Varga*: Die jüdische Einwanderung in Ungarn – *Michale K. Silber*: Assimilation und Gemeinschaft. Juden in Ungarn im 19. Jahrhundert – *Jacob Katz*: Zum Lebenslauf von Hatam Sofer – HISTORISCHE LITERATUR

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Ева Гал*: Еврейство поместья в Обуде в 18. столетии – *Юлианна Пушкаш*: Еврейские арендаторы в процессе разбития венгерской агрикультуры (1850–1935) – *Ласло Варга*: Переселение евреев в Венгрии – *Михаел К. Зильбер*: Ассимиляция и общность Евреи в Венгрии в 19. столетии – *Якоб Катц*: К биографии Хатама Шофера – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt. Ventura 2.0 magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Frisnyák Zsuzsanna: Az „Erdélyi üzlet” működése Magyarországon – Az Erdélyi Szépműves Céh
Gyarmati György: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa
Standeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban
Szabó A. Ferenc: A népesedés, a telepítés és a magyar imperializmus kérdése a századfordulón, különös tekintettel Beksics Gusztáv nézeteire
Csöppös István: Komáromi Norma – egy szociálpolitikai kísérlet

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus (Budapest) – *Borosy András* főlevéltáros (Pest Megyei Levéltár, Budapest) – *Czenhe Miklós* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa – *Földi András* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Állam- és Jogtudomány Egyetem, Budapest) – *Gál Éva* kandidátus (Budapest) – *Gergely Jenő* kandidátus, egyetemi docens (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Gunst Péter* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Katz, Jacob* egyetemi tanár (Jeruzsálem, Izrael) – *Kurunczi Jenő* főiskolai adjunktus (Debreceni Tanárképző Főiskola kihelyezett tagozata, Békéscsaba) – *Pritz Pál* kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának főosztályvezető-helyettese – *Puskás Julianna* a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – *Sebők László* a Magyarságkutató Intézet főmunkatársa (Budapest) – *Silber, Michael K.* kutatóintézeti igazgató (Jeruzsálem, Izrael) – *Szinai Miklós* kandidátus (Budapest) – *Timár Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – *Varga László* kandidátus, a Fővárosi Levéltár főigazgatója – *Walter, Rolf* egyetemi tanár (Jéna, Németország)

Tájékoztató*Tisztelt Szerzőnk!*

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – (egy valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor, ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirata első példányán.

5. Amennyiben a kéziraaton javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

6. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválendő szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőkét, összeállítókét, valamint címet nem!)

7. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (személyi szám, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel.

8. Ha ezt külön kéri, — tiszteletdíja terhére — írásáról különlenyomatot készítettünk — általában 40–50 példányt.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1993 JAN 2

Frisnyák Zsuzsa: Az „Erdély-üzlet” működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépmíves Céh

Gyarmati György: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdekek konfliktusa. Az igazgatásszervezet átalakítása Magyarországon, 1945–1950

Szabó A. Ferenc: Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei

Csöppös István: Komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet

Standeisky Éva: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON: 155-77-72

126. ÉVFOLYAM 1992. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI ANDRÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN, WELLMANN IMRE

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Frisnyák Zsuzsa*: Az „Erdély-üzlet” működése Magyarországon. Az Erdélyi Szépműves Céh 173
- Gyarmati György*: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. Az igazgatásszervezet átalakítása Magyarországon, 1945–1950 202

KÖZLEMÉNYEK

- Szabó A. Ferenc*: Népesedés, telepítés a századfordulón. Beksics Gusztáv nézetei 227
- Csöppös István*: Komáromi norma – egy szociálpolitikai kísérlet 259
- Standeisky Éva*: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban 284

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Jolyon Howorth*: Eduard Vaillant. La creation de l'unité socialiste en France (Ism: *Jemnitz János*) 309
- Triumph in Adversity. Studies in Hungarian Civilization in Honor of Professor Ferenc Somogyi on the Occasion of his Eightieth Birthday (Ism: *Niederhauser Emil*) 310
- Juhani Paasivirta*: Finland and Europe. The Early Years of Independence 1917-1939. (Ism: *Niederhauser Emil*) 313
- Géraldi Leroy – Anne Roche: Le écrivain et le Front Populaire (Ism: *Jemnitz János*) 315

<i>Paul Christophe</i> : 1936. Les catholiques et le Front Populaire (Ism: <i>Jemnitz János</i>)	317
<i>Emerich Csáky</i> : Vom geachteten zum geächteten: erinnerungen des k.u.k diplomaten und k. ungarischen aussenministers Emerich Csáky (1882–1961) (Ism: <i>Somogyi Éva</i>)	320
<i>Loránt Tilkovszky</i> : Teufelskreis. Die Minderheitenfrage in den Deutsch–Ungarischen Beziehungen 1933–1938 (Ism: <i>Pritz Pál</i>)	322
Für spaniens freiheit. Österreicher an der seite der Spanischen Republik 1936–1939. Eine dokumentation (Ism: <i>Tihanyi János</i>)	325
Österreicher im exil – Belgien 1938–1945 (Ism: <i>Tihanyi János</i>)	327
A Mindszenty per (Ism: <i>Szerencsés Károly</i>)	328
<i>Joachim Herrmann</i> : Deutsche Geschichte in 10 Kapiteln (Ism: <i>Fehér György</i>)	330
<i>Fehér István</i> : A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950 (Ism: <i>Beller Béla</i>)	331

FOLYÓIRATSZEMLE

Az amerikai újságírás vallási gyökerei 1630–1730 338 – „Embernek érezni magam”: fekete tengerészek az északi államokban, 1800–1860 339 – *Michael Wayne*: A rabszolgatartás ideológiájának szociális háttére 341 – A pravoszláv egyház szerepe Oroszország történetében 342 – *V. A. Kitajev*: A szlavofil eszme és a liberalizmus 344 – Az áldozatvállalás politikája a második világháborúban 344 – Változások Délen a második világháború idején 346 – Kerekasztal: átélni és újraélni a 2. világháborút 348 – A humán tudományok reformja és a történész 351

E számunk a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Közművelődési és Kulturális mecenatúrájának, a Magyar Hitelbank Táncsics Mihály Alapítványának, valamint a József Attila Kulturális és Szociális Alapítványnak a támogatásával jelent meg.

Frisnyák Zsuzsa

AZ „ERDÉLY-ÜZLET” MŰKÖDÉSE MAGYARORSZÁGON AZ ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH¹

„Az erdélyi irodalmon keresztül Erdély szól hozzánk, tárja fel szívének vérző sebeit, kiáltja fülünkbe hangtalanul jajjait, tekint ránk elsírt könnyektől égő szemmel: magyarok szeressétek Erdélyt”.² Ilyen üzleti felhívások, zengzetes reklámok kísérték a 30-as években igen rentábilisan működő Erdély-üzletet.

A Magyarországon sikeresen bevezetett Erdély-üzlet legnagyobb és legjelentősebb szállítója az Erdélyi Szépmíves Céh volt.

Az erdélyi Szépmíves Céh 1924-ben alakult, 6 író betéti társaságaként (Kádár Imre, Kós Károly, Ligeti Ernő, Nyíró József, Paál Árpád, Zágoni István). Az alapítók ígérete: évente 12 erdélyi könyvet az olvasók kezébe adnak. Az értékes tartalom kívül a könyvek művészi kiállításáról is gondoskodni kívántak, bizonyítván, hogy Erdélyben is képesek szép könyveket készíteni. Az Erdélyi Szépmíves Céh kétféle előfizetést hirdetett könyveire: a jómódú olvasók magasabb árat fizettek a jobb, szebb kiállítású könyvekért. Ezek a bibliofil példányok merített, famentes paríron, névreszólóan, keménykötésben, illusztrálva készültek a pártoló tagok³ számára. Az ezekből befolyt haszon tette lehetővé a könyvek második, olcsó kiadását, félfamentes paríron. Ezzel a programmal indult el a Céh, mely igazi jelentőségét az Erdélyi Helikon „szabad írói társulás” létrejöttével (1926) nyerte el.

Az Erdélyi Helikon nem volt szabályos társaság, nem volt jogi személy. Csak akkor élt, amikor a Kemény János marosvécsi kastélyába meghívott írók évente összegyűltek és megbeszélték az erdélyi magyar irodalom és művelődés problémáit. A Céh nem volt az Erdélyi Helikon tulajdona, megmaradt független kiadóként. Az Erdélyi Szépmíves Céh gyakorlati irányítása Kós Károly és Kovács László szerkesztőségi irodavezető kezében összpontosult. A Céh vállalta az Erdélyi Helikon című folyóirat és az íróközösség marosvécsi találkozóin elhatározottak lebonyolítását.

A helikoni írók⁴ programját Kuncz Aladár fogalmazta meg: alapelvei a tiszta irodalmiság, az európaiság és a transzilvanizmus. Ez utóbbi volt a legtöbb vitát kiváltó pont. A transzilvanizmus egy olyan sajátos erdélyi életérzés, amely a három nép évezredes együttéléséből fakad. Az együttélés során a három kultúra kölcsönösen

hatott egymásra, így az Erdélyben élő népek megtanulták egymás kultúrájának, műveltségének megbecsülését. Ez az ideológia nemzetiségi türelmet parancsolt.⁵ Az együttélő népek kulturális közeledésében az erdélyi gondolat népeket összefogó erejében a helikoni írók őszintén hittek. Ezért 1926-ban elhatározták, hogy kapcsolatot építenek ki a román és szász írókkal. Az első évek közeledésének eredményeként létrejött a romániai Pen Club magyar tagozata, Bukarestben a Helikon előadóestet tartott, az Erdélyi Helikon számaiban megnőtt a román és szász fordítások, ill. könyvismertetések száma.

A Céh kiadásában 1924 és 1944 között összesen 125 mű jelent meg. Közöttük 66 regény, 22 verseskötet, 19 antológia, 16 tanulmány- és visszaemlékezés-kötet. A Céh történetének első korszakát (1924–1931) a létért való harc, a nagy lendület, a pénzhány és a kollektív döntések jellemezték. Második, hanyatló korszakában előtérbe kerültek az egyszemélyi döntések, a kiadott könyvek száma csökkent.

A helikoni szépirodalom feladata a transzilván gondolat elterjesztése, az önálló erdélyi tudat kialakítása volt. Ennek jellegzetes műfaja a történelmi regény és elbeszélés.

Történelmi regényt írni jó vállalkozás volt. Kiadását a Céh vállalta (nem kellett más kiadó után járni), a közönségsiker és a tisztas írói honorárium biztosítva volt. A legjelentősebb történelmi regények: Tabéry Géza: Szarvasbika, Gyallay Domokos: Vaskenyér, Nyíró József: Sibói bölény, Kós Károly: Országépítő, Makkai Sándor: Ördögszekér, Sárga vihar, Táltos király, Magyarok csillaga. A történelmi regények írói azzal indokolták a jelentől való elfordulásukat, hogy a bajok gyökeréig akarnak lenyúlni. Az önérzetükben a „vallani és vállalni” irodalmi vitában megsértett regényírók „kijelentették, hogy ők a rekonstruáláson kívül modern orvos módjára a baj eredetéig mennek vissza és a sebeket nem egyszerű tüneti kezeléssel, hanem gyökereikben kiégetve akarják eltüntetni”.⁶ Ezzel az írói szándékkal nem is volt baj, de a regények történelemszemlélete sok kívánnivalót hagyott maga után. Az írók a múltba vetítették a transzilván életérzést és életfelfogást, s így vétettek a történelmi hűség ellen.

A magyarországi kritikusok, történészek a regények történelemszemléletéről szigorú bírálatot mondtak. Tabéry könyve „hátborzongató rémmese, hiányzik belőle a történelem”, Nyíró történelemszemléletét elemezve Mályusz Elemér a kulturális süllyedésről elmélkedik, Kós Károly István királyról szóló regénye „tudományos szempontból tarthatatlan”.⁷ A transzilvanista történelmi regényektől a „nemzeti egység őrei” is megrettentek, bennük a magyarság lelki szakadását vélték felfedezni, mert a történelem ábrázolt századaiban a transzilvanizmus vált uralkodó felfogássá. Pl. már István király látja Erdély másságát, amelyben a magyarság nem kultúrateremtő, hanem befogadó, részesedő.

Az Erdélyi Szépművészeti Céh történelmi regényeket favorizáló kiadói politikájával több író nem értett egyet. Ez robbantotta ki a „vallani és vállalni” vitát, mely szerint az irodalomnak nem a múlttal, hanem a jelennel, a kisebbségi élet problémáival kell foglalkoznia. A vita nem a helikonista írók vitája volt, nem az Erdélyi Helikonban zajlott le. A Céh a vitában nem tudta komoly érvekkel alátámasztani a történelmi regények létjogosultságát. A nemzetiségi irodalom gondozására és megszervezésére hivatott intézmény óvatos kiadói politikája valóságábrázoló és társadalombíráló alkotás elé sorompót állított (pl. Berde Mária: Szentségvivők, Tamási Áron: Címerek). Az önállóbb nézetek hiánya azonban lételemétől fosztotta meg a könyvkiadót:

– az erdélyi magyarságnak alig kellett az erdélyi irodalom. A transzilván történelmi regények előtérbe kerülése ellentétben állt a romániai viszonyokkal, a mindennapi gyakorlat ellentmondott a transzilvanizmus eszméinek. Ez a konfliktus elidegenítette a helikoni irodalmat erdélyi olvasóitól. Átlagosan egy regény 1000, 2000 ember kezében fordult meg.⁸

A helikoni regények magyarországi megítélésében az esztétikumot háttérbe szorította a politikum. A népek együttélését hirdető íróközösség és az önálló erdélyi irodalmat képviselő Céh a támadások keresztútjában állt, különösen a 20-as években. Az egyik állandóan visszatérő vád: a romániai körök a Céhet lefizették; a magyar kultúrának árt az Erdélyi Helikon; a magyarság szétmorzsolódását szolgálják; a magyarság lelki egységének megbontására törekednek. A magyarság lelki egységének szétbomlása a kettészakadt irodalom révén – ez a félelem vezető személyiségek (Berzeviczy Albert, Pintér Jenő, Balázs András) nyilatkozataiban fogalmazódott meg. Ravasz László, az erdélyi származású református püspök szerint a magyar nyelv csak egy irodalmat bír el. A két irodalom kétkeltű nemzetet fog nevelni. Ravasz a megoldást az erdélyi irodalom széleskörű anyaországbeli terjesztésében látja. Nem utasította el az önálló erdélyi irodalmat, segítette a Helikon és a Céh magyarországi akcióit. Sem Ravasz, sem a helikonisták nem akarták a vitát a „schizma-félelem” miatt kenyértörésre vinni.

A támadások nemcsak a Céh tevékenységének szóltak. Sokaknak az írók személye sem volt szalonképes, leleplező írások jelentek meg az írók származásáról, múltjáról, eszméiről. Végeredményben a Helikon elleni támadások, a személyeskedő durva kirohanások mögött az a félelem húzódott meg, hogy ez a demokratikus és transzilvanista társaság a külvilág előtt a Trianon elleni célok létjogosultságát kérdőjelezi meg. Ezért támadták a transzilván gondolatot is.

A Helikon és a Céh 20-as évekbeli jobboldali bírálata 30-as években megszűnik. Ekkor már senki sem félt a magyar lélek kettészakadásától, s a transzilvanizmust sem értékelték a magyar revízió háttadőféseként. A mindennapi gyakorlat hatástalánította a transzilván elveket. A Céh anyagilag egyre jobban függött az anyaországtól, s egyre jobban alkalmazkodott igényeihez. Az irodalmat a mindennapok politikájához igazító magyarországi irodalompolitika sikeresen integrálta az önálló erdélyi irodalmat. A működési mechanizmus: a közvélemény manipulációja volt.

A magyar köztudat Erdélyhez való viszonyát, a róla alkotott képzeteket számtalan tényező befolyásolta, alakította. Az Erdélyről, ill. az ott élő magyarokról kialakult sztereotípiák szüntelenül elhangzottak a helikoni könyvek megítélése kapcsán. Az egész országot megrázó, a korábbi megszokott életkörülményeket gyökeresen felkavaró új helyzet az emberek figyelmét fokozottan ráterelte a politikára, az elszakított területeken maradtak sorsára. Ezt az érdeklődést erősítették az egyesületek is.

A Magyarországon élő erdélyiek legnagyobb egyesülete az Erdélyi Férfiak Egyesülete volt, célja „a csonkaházában élő erdélyieket egyetlen szellemi és lelki központ” köré tömöríteni, melynek révén a tagok különös erdélyi vonásai megmaradnak. Az Erdélyi Férfiak Egyesületébe belépett a Székely Hadosztály Egyesület, a hadosztály egykori parancsnoka Kratochwil Károly altábornagy vezetésével. Az Erdélyi Férfiak Egyesületének 8 vidéki városban volt csoportja. Társesületei: az Erdélyiek Somogy megyei Társasága Debrecenben, a Hunyadvármegyei Egyesület, a Szatmárme-

gyei Egyesület, a Sepsiszentgyörgyi Tanítóképző volt Növendékeinek Egyesülete, a Székely Hadosztály Egyesület, a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete. Az Erdélyből származó magyarok egyesületébe az Erdélyi Férfiak Egyesületébe, nem lépett be valamennyi erdélyieket tömörítő egyesület. Ilyen volt pl. a Székely-Magyar Társaskör Hódmezővásárhelyen. A Hargitaváralja Jelképes Székely Község több vidéki városban megalakult, de mindössze egy csoportja lépett be az Erdélyi Férfiak Egyesületébe.

Az ország közvéleményét befolyásoló Erdélyi Férfiak, az egyes vidéki városokban ismert helyi erdélyi egyesületek mellett periférikus, többnyire rövid életű, környezetükre különösebb hatást nem gyakorló egyesületek is születtek. Ilyen volt pl. a Szilágyi Erzsébet Nőegyesület, a Transylvaniani Erdélyi Egyesület (110 tag), az Aradi Szövetség.

Az erdélyieket tömörítő legnagyobb és legkisebb egyesületbe is végeredményben azért léptek be az emberek, hogy segítségükkel megőrizték kapcsolatukat az elvesztett szülőfölddel. Mindezen egyesületek hozzájárultak ahhoz, hogy Erdély és az erdélyi problémák ne kerüljenek ki a köztudatból. Ezeket a kérdéseket állandóan a felszínen tartották. Az Erdélyi Férfiak Egyesülete könyveket adott ki, előadásokat szervezett a kisebbségi kérdésekről. A Hargitaváralja Jelképes Székely Község kiadta a Hargitaváralja című lapot. Az egyesületi törekvések egybeesengtek a magyar politikai érdekekkel.

1934-ben a debreceni Székely Társaság zászlóavató díszközgyűlést és országos székely-értekezletet tartott. Az ünnepségen Bartha Károly főtitkár a következő szavakat intézte Bethlen Istvánhoz: „Nem is lehetett véletlen műve, hogy mialatt gr. Bánffy Miklós és a legegyszerűbb sorsú erdélyi írók kezettfogva végezték nemzeti missziójukat az erdélyi lélek ébrentartásáért, s mialatt egykori kedves tanítványom, a fiatal Kemény János báró a pompásan virágzó Erdélyi Szépműves Céh ügyét felkarolta: ugyanakkor a legválságosabb időkben Csonkamagyarország hivatott vezetőiül, megmentőiül gr. Bethlen István és gr. Teleki Pál emelkedett ki.”⁹

Az volt az általánosan elterjedt vélekedés, hogy az erdélyiek többek, mint a máshonnan származók; bennük van meg a „romlatlan magyar nemzeti jellem”, s az erdélyi magyar karakter legfontosabb vonása, a reálpolitikusi hajlam. Publicisták, írók, politikusok próbálták meghatározni az erdélyi lélek mibenlétét. A transzilvánisták azt állították, hogy az erdélyi magyarságnak külön, saját lelkisége van, melyre döntő hatással volt a táj és a történelmi hagyományok. Makkai Sándor, Ravasz László, Bethlen István tagadta a különálló erdélyi lélek, erdélyi karakter létezését. Ők az erdélyi lélekben a még meg nem romlott igazi magyar nemzeti karaktert látták: „Mi nemcsak vendégek vagyunk itt, hanem lélekben, szívben és nyelvben minden más vonatkozásban egységben vagyunk azzal a magyarsággal, amely az alföldi rónán él és évszázadok óta hordozója és szülőanyja az egész magyarságnak.”¹⁰ Ravasz László számára az erdélyi szó politikai alap gondolatot jelentett, a példa Bethlen, „a legerdélyibb lelkű politikus, az Erdély nélküli ország gazdája”.¹¹

Az erdélyi lélekről megírt igényes tanulmányok, az erdélyiség fogalmát magyarázó, a kisebbségi léttel foglalkozó irodalom ugyanannak a politikai érdeklődésnek a termékei, melynek révén megszülettek az egyesületek. Az irodalom megállapításai, gondolatai lassan átszűrődtek — jócskán leegyszerűsödve — a napi sajtóba és a

közüleménybe. Ennek az Erdély-image-nak azonban már nem sok köze volt a valósághoz. A különféle képzetek közül először is az erdélyi táj, a környezet szépsége, atmoszférája ébresztett nosztalgiát; másodsorban az ott élő emberek „tisztá magyarsága”, „töretlen hite” váltott ki csodálatot. Mindehhez hozzájárult az az általános vélekedés, hogy az erdélyi magyarság szüntelen harcot folytat a létéért, mindenéből kisémmizték, drámai összecsapásokat vív a hatalommal. Az erdélyi magyarság minden perce szenvedés, üldöztetés, igazságtalanság. Az anyaországbéliek érezték „a késhegyre menő népi harc irtózatát” és csodálták „a küzdelem hősi erőfeszítéseit”. Divat lett Erdélyből származni, divat lett ezt hangoztatni, sajnálni az ott élőket, csodálni az erdélyi irodalmat, amely tisztán és hamisítatlanul magyar.

A megkérdőjelezhető igazi érzések hiányának, a szentimentálissá fokozott érzélgősségnek az iskolapéldája: riport Széll József belügyminiszter feleségével.

„ – Kegyelmes asszonyom pesti? – kérdem.

– Ó nem. (Kinéz az ablakon. A hegyek felé.) Erdélyi vagyok. (Ellágyultan) Lelkes erdélyi vagyok... (Tűnődve) Érdekes, hogy a legtöbb erdélyi „lelkes”. Ugye... (Elérezékenyül. Megint szűkebb hazája jut eszébe. Erdély.) Talán azért olyan szomorú minden erdélyi, mert annyi baj érte Erdélyt.

– Erdély melyik részéből való kegyelmes asszonyom?

– A Küküllő megyei Dicsőszentmártonban születtem... (Sóhajt.)

Borzasztó, hogy mit szenvednek lenni az enyéimék!... És itt összetett kezekkel kell néznünk.”¹²

Az Erdélyi Szépmíves Céh tudomásul vette az Erdély-image-t, s ennek élesen ellentmondó regényeket nem jelentettek meg. Ide vezethető vissza azoknak a kéziratoknak a sorsa, amelyeket a Céh visszautasított. A Céh által hallgatólagos jóváhagyással kísért Erdély-image csapdájában néha a Céh is beleesett. Amikor Mályusz Elemér megjelentette bíráló tanulmányát a Céh két történelmi regényéről, Kovács László válaszában nemzetietlen tettként értékelte az esetet. A Céh vezetése ugyanazt tette, mint a magyarországi politika: egy szakmai bírálatot politikai szempontból értékelt. Az Erdély-üzlet része az abszurd szituáció. Erdélyt a magyarországi piacon a játékszabályok elfogadásával lehetett értékesíteni. A nagy szavak mögött a pénz állt.

Az Erdély-image-t befogadó közvélemény politikai érdeklődéssel fordult az Erdélyből jövő regények felé. Ha a mű megfelelt az Erdélyről kialakított elképzeléseknek, jó regénynek ítélték. Ha nem, politikai szempontból bírálták. Az erdélyi irodalmat egyesek a revíziós törekvések szolgálatába kívánták állítani. Berde Mária: Földindulás c. regénye nagy vitát váltott ki a Magyar Szemlében, Ravasz László szerint az ilyen regény a kényelmes magyarországi és közönyös külföldi olvasókat félrevezeti. A püspök kételyeire válaszolva Berde Mária bírálta a hazai Erdély-szemléletet, mondván, a magyar centrum lihegve tapsolta végig a Tüzek az éjszakában c. torz erdélyi tragédiát. „Ha nincs könyveink minden fejezetében puskacsattogás, bombarobbanás, kútbaugrás és főképp sok-sok szónoki elem”, akkor csalódik a magyar közönség. Berde felhívja Ravasz László figyelmét arra, hogy ne a vágyképei irányítsák gondolatait, hanem a valóság elemzése. „És ha Ravasz László úgy gondolja, hogy az alapgondolat (ti. alkalmazkodás a valósághoz) parancsoló erővel nem fog úrrá lenni a karok és lelkek felett, az író üzeni: ha így volna, jaj nekünk.”¹³

Ravasz László véleménye egybecseng azokkal a magyar törekvésekkel, amelyek állandóan felszínen tarották a kisebbségi sérelmeket. A hatalomnak nem volt érdeke az utódállamok magyarságáról reális képet festeni, mert ebbe pozitív vonások is bekerültek volna. A kisebbségi sérelmek állandó hangoztatása, nagy publicitása elterelte a figyelmet a hazai problémákról. Az utódállamok kisebbségi politikáját támadó kirohanások veszélyeire (különösen a 30-as évek első harmadától) többen, pl. Szentimrey Jenő, Szekfű Gyula felhívták a közvélemény figyelmét, – sikertelenül.

A Helikon könyvek szerepét Erdélyben nemzetmentőnek, Magyarországon nemzetevelőnek beállító politika, az ezt kiaknázó propaganda hatására nagy pénzeket hozott a könyvek forgalmazóinak. A tömegkommunikációs csatornákból áradó zengzetes szavak, robbanékony indulatok mögötti hétköznapi gyakorlatot a Révai könyvkiadó tevékenysége jelentette. Az Céh által szállított könyveket új kiadásban a Révai Testvérek adták el Magyarországon. Az ő hivatalnokaik, ügynökeik, bizományaik kamatoztatták az Erdély-üzletet.

Az Erdélyi Szépművés Céh először 1928-ban kötött szerződést magyarországi könyvkiadóval. Az Athenaeum eredetiben, másod- vagy harmadkiadásban megjelenítette az erdélyi könyveket, ill. ezek terjesztését vállalta. A szerződés közös kiadásokra is kiterjedt: a művek szedése Erdélyben készült, ezt felküldték Pestre, ahol az Athenaeum saját borítójában, mindkét cég emblémájával ellátva kiadta és terjesztette. Az Athenaeum kiadásában megjelent könyveket Erdélyben, a Céh kiadásában megjelenteket Magyarországon nem forgalmazták. 1932-ben a Studiummal, 1933-ban a Genius könyvkiadóval kötött szerződést a Céh. Miután a Genius fuzionált a Révai könyvkiadóval, a szerződés a Révai tulajdonába került.

A Révai Testvérek tőkeerős, jóhírű, előkelő régi pesti könyvkiadó volt. Az 1895-ben részvénytársasággá alakult könyvkiadót, Révai Mór János, a vállalat vezérigazgatója, későbbi elnöke emelte európai nivóra. Elkészítették a Révai Nagy Lexikont, a Nagy Képes Világtörténetet, kiadták Jókai, Mikszáth, Eötvös József, Eötvös Károly műveinek összkiadását.

A cég kiadói politikáját a magyar írók könyveinek kiadása jellemezte. Ezért a közvélemény a Révai Testvéreket, mint nemzeti jellegű könyvkiadót tartotta számon. A művészi könyvekre helyezték a hangsúlyt. Elsősorban a már bizonyított, befutott írók könyveit adták ki. Ez a szolid, konzervatív, nem sokat kockáztató üzletvezetés megővta a könyvkiadót a nagy bukástól.

A világgazdasági válság kihívásaira a vállalat fúziókkal válaszolt. 1931–1932-es üzleti évben fuzionáltak a Kunossy Grafikai Műintézettel, melynek litográfiai és offset üzeme kiegészítette a Révai nyomdáját. A következő évben a Genius könyvkiadó Rt. olvadt bele a Révai Rt.-be. Ezzel a fúzióval a Révai könyvkiadóhoz került az az ember, aki a Céh könyveinek magyarországi sorsában döntő szerepet vitt: Lantos Kálmán.

Lantos Kálmán már nagy tapasztalatokkal rendelkezett a könyvszakmában, rokona volt Lantos Adolfnak, a Lantos Antikvárium vezetőjének. 1929-ben Lantos Kálmán a Lantos Könyvkiadó és Könyvkereskedő Rt. vezetőjeként egy irodalmi és művészeti folyóiratot alapított, a Lantos Magazint. Remek üzleti érzéke, ügyes reklámfogásai már ekkor megmutatkoztak. A Lantos Rt. fuzionált a Geniusszal, a Genius a Révaival – így lett Lantos Kálmán a Révai ügyvezető igazgatója. A Révai-féle

fúzió óriási változást jelenthetett számára. Az addigi kicsiny lehetőségei megnöttek, üzleteit széles körben megvalósíthatta. Ezt segítette az is, hogy 1933. november 7-én a Révai igazgatósága Lantos részére ügynöki megbízást adott, melyben nagy cselekvési szabadságot biztosítottak részére.¹⁴ Minden olyan kereskedelmi üzlet megkötésére jogot kapott, amelyhez nem volt szükség alapszabályszerű cégjelzéssel ellátott nyilatkozat (pl. ingatlanok vétele, eladása, értékpapírok vétele, kezességvállalás stb.). Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a könyvek forgalmazása, kéziratok vásárlása, a reklám megszervezése terén szabad kezet kapott. Hatalmával anyagi szempontból ügyesen sáfarkodott. Még a Genius alkalmazottaként felismerte az erdélyi könyvekben rejlő üzleti lehetőséget, most azonban, mint tőkeerős cég egyik vezetője, ezt az üzletet meg is tudta valósítani.

Lantos Kálmán Benedek Marcell jellemzése szerint „atyaisten a Révai intézetnél”, s amikor Keéri-Szabót a Révai intézet egyik igazgatóját felfelé buktatták elnöknek, akkor a hatalom a fiatal Lantos, „egy minden morális érzék nélküli ember kezébe került”.¹⁵ Lantos Kálmánhoz, majd 1939-es emigrálása után Bókay Jánoshoz fűződik az Erdélyi Szépmíves Céh kiadványainak magyarországi terjesztése. Lantos, miután felismerte a politikai érdeklődést Erdély iránt, nemcsak a könyvek kiadásával és forgalmazásával próbált minél több pénzt keresni. Az Erdélybe történő utazások megszervezésére utazási irodát nyitott, kezébe vette az erdélyi képzőművészek ügyét is. Sőt a helikoni írók színházi ügynökeként is szerepelt. Valamennyi Erdélyből jövő művészeti alkotás sorsa nagymértékben tőle függött. Ő volt az Erdélyi-üzlet első számú menedzsere. Módszerei miatt nagyon kevesen tiltakoztak. Ligeti Ernő szerint, teljesen mindegy volt Lantos Kálmánnak, hogy mit kell eladnia: könyvet, színdarabot, erdélyi fát. Olyan súlyosnak tartotta a helyzetet, hogy körlevélben fordult a helikoni írókhoz. „Drasztikusan kifejezve, irodalmunk nem más, mint hogy négy-öt pedigres versenylovunk Lantos Kálmán színeiben fut, és Kovács László ott van a mázsálóban... Hangsúlyozni kívánom, hogy más a helikoni munkaközösség és más a Szépmíves Céh. Az előbbivel nincs semmi baj, az utóbbi azonban végzetesen elvesztette maga elől hivatását. A véleményünk, hogy azt az intézményt, amelynek befelé már nincs semmi önálló iniciatívája, mert csak gyűjtőhelye azoknak a Magyarországra szánt könyveknek, amelyeket a budapesti könyvkiadó üzleti elgondolások szerint terjesztetni akar, és amely csak a származási hely hitelessége végett bír némi rendeltetéssel, abban a pillanatban, amikor nemcsak tehetetlen, hanem elfogult is, az erdélyi magyar írók egyeteme nem fedezheti tovább.”¹⁶

A Lantos-féle offenzív üzletpolitika nagy anyagi sikert hozott. A Révai Testvérek forgalma már az 1934–35-ös üzleti évben tekintélyesen fellendült. Sikeres volt ez a Céh számára is, alkalmazottaik fizetését felemelték. Jól jártak az olvasók is, mert művészileg értékes, szép könyveket kaptak kézhez. Az Erdély-üzletnek egyedül a hazai közélet látta kárát. Erkölcsileg romboló és demoralizáló, ha valamit nemzeti ügyként állítanak be, pedig egy üzleti vállalkozás. Az árvalányhajas hazafiaskodó reklám és a terjesztés tovább erősítette a torz képeket és megtévesztette az embereket. A politikum előrenyomulása nem használt az erdélyi irodalomnak. Az erdélyi írók magyarországi picra dobásával a Révai biztosította magának, hogy a köztudatban mint a nemzeti ügyért sokat tévő könyvkiadó szerepeljen. Ugyanakkor rossz néven vették, ha más könyvkiadó is Erdéllyel foglalkozott.

Miben állt a Lantos-féle üzletpolitika? Az erdélyi könyvek magyarországi terjesztésének különböző formái kiegészítik egymást és azt célozzák, hogy az ország minden tájkára eljussanak a könyvek. A legnagyobb munkát a Révai alkalmazásában álló könyvügynökök végezték.¹⁷ Az ügynöki terjesztés: részletüzlet. Kérdés: kik, hogyan, mennyiért és hol árusították a könyvsorozatokat. Ezek közül a legnehezebb a mennyiértre válaszolni. Az erdélyi könyvek törlesztési összegeire nem találtam adatokat, de feltételezhető, hogy nem tértek el az egyéb könyvsorozatoknál bevált módozatoktól.

A helikoni könyvek egy-egy sorozata 9–11 kötetből állt. A könyvek bolti ára 1,60-tól 10 pengőig terjedt. Részletfizetés esetén vagy egy könyv árát egyszerre kifizeti az olvasó és utána automatikusan kapja a következő könyvet; vagy egy könyv áránál kisebb terjesztési összegben állapodtak meg. Ez esetben a kiadó akkor szállít újabb könyvet, ha a kisebb részletek kiteszik a legutolsó szállított könyv árát. Abban az esetben, ha egy sorozat összes kötete megjelent, lehetőség volt a teljes sorozat egyszerre (vagy kétszeri) szállítására is – szintén részletfizetéssel. A részletüzlet gondos könyvelést, pontos nyilvántartást igényelt. A kinnlevőségeket állandóan figyelemmel kellett kísérni, a hátralékos fizetőket felszólítani. Minden könyvkiadó, így a Révai is, féltően őrizte előfizetőinek személyi adatait, azokat senkinek nem szolgáltatva ki. 1940-ben a Céh nevében Kovács László kérte a Révaitól a helikoni sorozatok előfizetői listáját, mert az Erdélyi Helikon című folyóiratból mutatványszámot szerettek volna postázni részükre. A Révai cég a kérést megtagadta, mert a tervezett akcióval a címanyag kialakításában fektetett tőke nem kamatozna.

Az ügynökök által mesterségesen felduzzasztott könyvfogyasztó közönségnek csak kivételes esetekben volt lehetősége a rendelést lemondani. Az ügynöki rábeszélésre megrendelt díszes sorozatok sok házban olvasatlanul porosodtak.

Az ügynökök számáról, jutalékukról a jutalékszámológ alapján¹⁸ alkothatunk képet. A kiadó nem azonos feltételek mellett kötött szerződést ügynökeivel. Róth Dezső ügynök pl. az általa eladott könyvek értékének 3%-át kapta meg jutalékként. Így 1937-ben összesen 6812 pengőt keresett. Ez azt jelenti, hogy egy év alatt több mint 227 ezer pengő értékben adott el könyveket. Vári Jenőnek, a Révai egyik igazgatójának szintén volt ügynöki meghatalmazása: az általa kiszállított könyvek után 1/4 %-t kapott (ez pl. fél év alatt 7366 pengő). Az ügynökök túlnyomó többsége természetesen nem keresett olyan jól, mint Róth Dezső (Vári helyzete kivételes). Az 1933. június 30-i keltezésű jutalékszámológon 555 ügynök neve szerepel, nagyrészüket 200 pengő körüli pénzt kapott.

A sikeres ügynöknek hatásos fellépéssel, konok kitartással, jó rábeszélőképeséggel, helyismerettel és szerteágazó ismerettséggel kellett rendelkeznie. Az sem volt haszontalan, ha ki tudta használni a közhangulatot. „Árvalányhajás ügynökök lépkedtek Miskolctól a szegedi tanyákig, vagy a tarpai asztalosmesterhez, meglassították a hangjukat. – Csitt — suttogták titokzatosan —, Erdélyből jöttünk! A szegény asztalosmesterben meghűlt a vér. – Erdélyből jöttünk — suttogták újfent, még halkabban, ujjukat keresztbetéve ajkukon —, éheznek véreink!”¹⁹ Ilyen és hasonló módszerekkel járták be az országot a Lantos-ügynökök. Mint mondták: „szegény, éhező és üldözött erdélyi magyar írók javára” szolgál az akció.

Az ügynökök ugyanezt a módszert alkalmazták Erdélyben is. A Révai könyvkiadó erdélyi képviselte, a nagyváradi Vidor cég, a Révai erdélyi írók könyveiből összeállított sorozatát terjesztette, hatalmas ügynöki apparátussal. "Ezen ügynökök egyike Brassóba is ellátogatott, s ahol a Szépmíves Céhnek mindössze 2–3 előfizetője van, ott ez az ügynök minden megerőltetés nélkül hatvannál is több előfizetőt gyűjtött a Céh könyveinél szinte háromszor drágább könyvsorozatokra. Ez feltűnőnek mindenesetre feltűnő... Az ügynök azonban mindenütt úgy kopogtat be, mint a Szépmíves Céh küldötte, s a rábeszélő szavai között igen gyakran szerepelnek a nyomrogó erdélyi írók, az éhező írók és hasonló kitételek..."²⁰

Az erdélyi irodalom az ügynöki tevékenység eredményeként egész Magyarországon elterjedt. Mivel a könyvügynökök elsősorban vonattal utaztak, a terjesztés a vasúttal rendelkező településeken folyt. Az ügynöki terjesztő munkával párhuzamosan a bizományosok száma állandóan változott. 1931-ben 166, 1932-ben 161, 1933-ban 125 bizományos szerepel egy elszámolási jegyzéken. Pl. Kner Izidor Gyomán, a református főiskola Sárospatakon, de voltak bizományosok az elcsatolt területek magyarlakta vidékein is. (Kolozsvár, Újvidék, Pozsony, Beregszász).

A forgalomba kerülő példányok mellett a Révai — a többi könyvkiadóhoz hasonlóan — bizonyos számú példányt ajándékba²¹ recenzió céljából szétosztott. Bár ezek a kötetek nem képviseltek nagy számot, hatásuk mégsem mellőzhető. Általában írók, esztéták, kritikusok, közéleti emberek jutottak hozzájuk. Véleményeik megjelentek a hetilapokban, folyóiratokban, legolcsóbb propagandát biztosítva az erdélyi irodalomnak.

A Révai mindemellett igen erősen reklámozta a helikoni könyveket a napilapokban is. A hírlapi propaganda elsősorban nem a könyvek belső tartalmi értékeire irányult. Inkább a könyvek erdélyiségét, a kisebbségi élet keserveit, a szép illusztrációkat, a címlapot emelték ki. Remek lehetőséget jelentett az évről évre megrendezett könyvnap is.

A könyvnap megrendezésének módja összefüggött azzal az általános hiedelemmel, hogy az irodalomnak nemzetvédő szerepe van. A könyvnapot nemzetvédelmi, országfenntartó erőnek tartották, amely a magyarság szellemi egységét bizonyítja és „ragyogó fegyver, amely évszázadokon át meg tudta oltalmazni nemzeti önállóságát”.²² Mindezekért a hivatalos körök messzemenően támogatták a könyvnapot. Ravasz László püspök értesíti a dunamelléki református középiskolák, tanítóképzők és polgári iskolák igazgatóságát, hogy a tantestületek minden osztályt tájékoztassanak a jó könyv jelentőségéről. Hóman miniszter elrendeli, hogy valamennyi vezetése alatt álló középiskolában és alsófokú tanintézetben egy-egy órát tartsanak az irodalom ápolásáról. A belügyminiszter utasítja a törvényhatóságok első tisztviselőit, hogy a Magyar Könyvnap ügyét támogassák. Budapest polgármestere pedig biztosítja, hogy magyar stílusú könyvnap szülessen: a belvárosban (kiv. Múzeum krt.) és az Andrássy úton csak a magyar népművészet motívumaival díszített könyvsátrakat lehet felállítani.

Minden évben közéleti személyiségek fordultak felhívással a magyar néphez, mely szerint a könyvvásárlás a magyarság erkölcsi kötelessége. „Ma, amikor újra megnehezült az idők járása az irodalom felett, ismét a magyar asszonyok kötelessége, hogy kinyújtsák feléje segítő kezüket. Teremtsenek új divatot, a megsebzett ország

asszonyaihoz illőt: támasszák fel új alakban a százesztendős szent hagyományt, a Könyvnapon minden magyar asszony könyvcsomaggal járjon az uccán.”²³ Ezeket a célokat a könyvnapon nem sikerült megvalósítani, megrendezésükben változatlanul az üzleti érdek dominált, a jól eladható külföldi bestsellereket is kivitték a sátrakba.

Az erdélyi Szépmíves Céh 1933-ban jelent meg először a könyvnapon. A Kós Károly által, az erdélyi kopjafák mintájára tervezett sátrukat a Szervita téren állították fel. Az írók székely népviseletbe öltözve árulták férjeik műveit. Székely varrottasok, képek, szobrok díszítették a könyveket. A nagy siker 1934-ben is megismétlődött. A Céh nőbizottsága 1934-ben mindenkit meghívott sátrához, s kérte, hogy az olvasók „együttérzésüknek minél nagyobb számban” adjanak kifejezést. Megjelent a Céh sátránál Gömbös Gyula, aki 5–6 erdélyi könyvet vásárolt; Bethlen Istvánné, Hómanné, Teleki Pál, Apponyi György, Imrédy Béláné, Éber Antal stb. Megvásárolta a Céh teljes kollekcióját Liber Endre, Kállay Miklós, Keresztes-Fischer Ferenc, Fabinyi Tihamér. 1933-ban és 1934-ben is ellátogatott a Céh sátrához Grigorcea román követ. Ott járt Chorin Ferenc, Kozma Miklós, Sipőcz Jenő. A Céh a 37-es könyvnapra jelentette meg Tamási Áron Ábel-trilógiáját, Buday György fametszeteivel díszítve, bőrkötésben. 1938-ban a látogatók az íróktól egy halinából készült könyvjelzőt kaptak ajándékba. A Szépmíves Céh könyvnapi sajtója mindig igen jó volt, bár sokkal többet foglalkozott a sáternél megjelent személyekkel, (az újságolvasó általános érdeklődésének megfelelően), mint magukkal a könyvekkel. A könyvnap inkább volt társadalmi, mint irodalmi esemény.

A Céh anyaországbeli propagandájának legfontosabb része a könyvnap volt, céljuk a pártoló tagok gyűjtése. A helikoni íróközösség szép, igényes, Erdély történelmi múltját, népművészetét hangsúlyozó reklámot csinált. Ilyen értelemben szervezték meg felolvasó körútjaikat, előadásait is.

A Révai könyvkiadó propagandája 2 alapvető tényezőben tért el a Céhtől. Egyrészt felhasználták az Erdély-image túlzott, irredata-magyarkodó vonásait is. Másrészt a reklám tökeigényes formáit is alkalmazták. A sokak szívében élő honvágyra, a jogos sérelmek keltette indulatokra építve, a Révai cég nem riadt vissza attól, hogy előfizetőinek erdélyi földet ígérjen.

„A kereskedelmi igazgató — ügyes, lelkes, gátlástalan terjesztési ember — fontos bejelentésre készül.

– Azt ajánlom, — mondja — adjunk minden sorozat-vevőnek díszes ládikában erdélyi földet.

– Hogyan gondolja ezt? – kérdi az elnöklő Bánffy. És a szeme sem rebben.

– A legegyszerűbben. Hozatunk két-három vagon földet a határon túlról, közjegyzővel hitelesítettjük, hogy valódi erdélyi föld, csináltatunk néhány ezer ládikát, úgy számítom mindegyikbe negyedkiló föld kerül, a ládikát megtöltjük, lepecsételjük és ez lesz a nagy sláger, az új sorozat mozdonya.”²⁴

Az erdélyi irodalom magyarországi olvasótáborának megszilárdítása érdekében Lantos Kálmán megszervezte az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak körét. E kör tagjai számára — (több tízezren voltak) — kiadatta az Erdélyi Figyelő című újságot. A havonta megjelenő Erdélyi Figyelőben (1937–1938) minden Erdély és az erdélyi könyvek körül forgott. A lap, akárcsak az ügynökök, azt hangoztatta, hogy a vásárlásokkal az erdélyi magyarokat támogatja az olvasó. A hazafias érzelmekre apel-

láltak. Pályázatokat írtak ki az erdélyi irodalom népszerűsítése céljából (igen jellemző néhány pályázati jelige: Székely sors, Erdély, oh... Szellemi és erkölcsi fölényrel az igazságban bízva).

Már a Céh is remek érzékkel használta fel az erdélyi népművészet díszítő motívumait kiadványaiban; ezt a Révai sem vetette el. Törekedtek az ízléses, de figyelemfelkeltő könyvborítók tervezésére. Igen szép és rendkívül hatásos könyvborítója volt Kós Károly: Országépítő című regényének. A művet hófehér vászonba kötötték, közepén aranyozott háttérű krónika miniatúrája vonta magára a figyelmet. A régies betűtípusok történelmi levegőt árasztottak. Az újsághirdetéseket, fizetett riportokat, könyvismertetéseket, az ízléses csomagolásokat, a művészi könyvborítókat és illusztrációkat, a kirakatversenyeket, a könyvnapokat mind felhasználták a siker érdekében.

A Révai Rt. sokirányú és kiterjedt propagandája, az ügynökök szervezte terjesztés, az erdélyi irodalom jó sajtója, a hivatalos támogatás és a politikai demagógia meghozta az eredményt. Az erdélyi könyveknek óriási vevőtábora alakult ki Magyarországon. Az az erdélyi irodalom, amely Erdélyben a magyar olvasók kis töredékét tudta magának meghódítani, Magyarországon nagy népszerűsége tette szert.

Az erdélyi irodalom magyarországi vásárlóiról az Erdélyi Helikon magyarországi barátainak aranykönyve alapján alkothatunk képet. Az 1937-ben kinyomtatott névsor kb. 20 ezer személyt és kb. 1000 intézményt tartalmaz.²⁵

Az előfizetői lista forrásértékét befolyásolja, hogy sietve készítették el. Ez tükröződik a betűrend kisebb pontatlanságaiban, a sajtóhibákban és a nevek — egyébként igen nehezen felismerhető — pontatlan nyomtatásában. Az előfizetői lista 2 adatot tartalmaz: az előfizető nevét és foglalkozását. Külön szerepelnek a vidéki és külön a fővárosi olvasók. A lakóhely közelebbi megjelölésére csak igen ritkán kerül sor, két azonos nevű ember esetében. Az Aranykönyv áttanulmányozása során felvetődik a kérdés, mire forrás? Kézenfekvőnek tűnik, hogy a Révai Rt. terjesztésében megjelenő helikoni irodalom előfizetői táboráról (nem olvasóiról), az előfizetők foglalkozásáról, társadalmi helyzetükről ad tájékoztatást. Ezt a választ cáfolja a könyv szerkesztési gyakorlata, ill. a Tiszti cím- és névtárral és a budapesti telefonkönyvvel való összehasonlítása. Az Aranykönyv nem arra forrás, hogy milyen foglalkozású emberek voltak az előfizetők, hanem arra, hogy önmagukat minek szerették volna látni. Az előfizetők saját maguk jelölték meg a foglalkozásukat — igen sok a semmitmondó, ill. presztizs — kategória. A rendkívül sokféle fogalom megjelölése mögött álló valóságos tartalmakat teljességgel felkutatni lehetetlen volt. A fogalmak egy részének tényleges tartalmát a Tiszti cím- és névtár segítségével meg lehet határozni. Az egybevetés után kiderült, hogy az állami hivatalokban alkalmazottak többsége a foglalkozás megjelölésénél összekeverte a végzettséget a beosztással és a hivatali címmel. Pl. gyakori a miniszteri osztálytanácsosi címmel rendelkező, s önmagát így megnevező miniszteri tanácsos. A telefonkönyvvel való összehasonlításnál meg lehet figyelni, hogy az ipari és kereskedelmi önállók a legjobban csengő kifejezést keresték önmaguk megnevezésére (pl. dohánytőzsdés = trafikos).

Az előfizetők elemzéséhez a már említett Tiszti cím- és névtáron kívül felhasználtam a Keresztény Magyar Közéleti Almanach első két kötetét (1940), a Gazdacímétárat és az 1940-es budapest távbeszélő névsort. A Keresztény Magyar Közéleti

Almanachból az életrajzi adatokat hasznosítottam, bár forrásértéküket erősen csökkenteni szerkesztési gyakorlata. A tartalmi hitelességen túl, a forrás hasznosítása során probléma volt, hogy az Almanachban szereplők helye a társadalomban körülbelül azonos. Ezt az egyoldalúságot más életrajzi források esetenkénti felhasználásával igyekeztem kiküszöbölni.

Az Aranykönyv és a telefonkönyv összehasonlítása során elsősorban a lakóhely szerinti ügynöki könyvterjesztés tűnik ki. Amikor az Aranykönyvet a Tiszti cím- és névtárral vetjük egybe, a hivatali, munkahelyi terjesztést fedezhetjük fel.

Az előfizetők elemzése során kitűnik, hogy többségük a magyar középosztály alsó- és középrétegeihez tartozik. Legtöbbsen pedagógusok (4265 fő), sok az alacsonyabb presztizsű, a fix fizetéssel, de nem kiemelkedő jövedelemmel rendelkező előfizető. Más a helyzet Budapesten. Itt jóval több a felső-középosztályi előfizető: minisztériumi tisztviselők, egyetemi tanárok, főorvosok, országgyűlési képviselők stb.

Az intézményi előfizetők címét közli az Aranykönyv. Így megállapítható, hogy a Tiszántúlon és a Duna-Tisza közén volt legnagyobb az intézményes érdeklődés az erdélyi könyvek iránt. Ez valószínűleg összefüggésben áll azzal, hogy az erdélyi menekültek elsősorban e területeken (Budapest és környéke, Debrecen és vidéke, Szeged és a Viharsarok) telepedtek le. Budapesten 45 szervezet járatta a helikoni könyveket, Szegeden 39, Miskolcon 21, Nyíregyházán 15, Gyulán 13, Egerben és Békéscsabán 10–10. Dunántúlon 3 olyan város van, melyben legalább 10 szervezet fizetett elő könyvekre. (Győr 11, Sopron 10, Kaposvár 12.) A települések nagy többségében mindössze 1 szervezet (kaszinó, iskola, levanteegyesület, 13 levantekönyvtár és 2 levanteotthon) szerepel az előfizetők között. Ez nem sok, mert csak levanteotthon 300 volt Magyarországon. 27 olvasókör és olvasóegylet, 5 kulturegylet, 16 egyesület, sportklubok, dalkörök is előfizetők voltak. Nagy a bányászegyletek száma: 7 olvasókör és 4 egyesület.

A két világháború között igen sok gyárnak, üzemnek volt könyvtára, melyet a munkások részére létesítettek, gondosan összeválogatott alkotásokból. Pl. Ózdra 4 szervezethez jártak a helikoni könyvek: a vasgyári tiszti kaszinóba, a Borsodnádasdgyártelepi olvasóegyletbe, a Farkaslyuk bányatelepi olvasóegyletbe s a gyári olvasóegylet könyvtárába. Ez utóbbi három a munkások számára létrehozott olvasóegylet volt. Mi az oka ennek a koncentrált előfizetésnek? Feltételezhető, hogy Chorin Ferenc (előfizető) a Rimamurányi- és Salgótarjáni Vasmű Rt. elnök-vezérigazgatójának munkáskérdéssel kapcsolatos álláspontja fejeződik ki ebben. Az ózdi gyár vezetői közül többen hasonlóképp előfizetők voltak.

Járatta a helikoni könyveket a Tungsram Dal és Önképzőkör Újpesten, a Dohánygyári Dal és Sportegylet Debrecenben, a Bányaalkalmazottak Köre Pilisvörösváron, a Bányamécs Kultúregylet Pécen, Diósgyőrött stb. Kevés könyvtár volt előfizetője a helikoni irodalomnak. Összesen 23 népkönyvtár, 10 városi közkönyvtár, 3 vármegyei könyvtár. E nyilvános könyvtárakban a helikoni könyvek csak egy példányban voltak meg, kevesen férhettek hozzájuk. Az Erdélyi Helikon írói olvasottság tekintetében nem versenyezhettek a divatos kedvencekkel (Csathó Kálmán, Courthsmahler stb.).

Ahogy a magán előfizetők között a pedagógusok szerepelnek a legnagyobb számban, az intézményes előfizetők között az iskolák (298).

Az előfizető tanárok, tanítók, iskolák a tananyag középpontjában álló nemzetismeret célkitűzéseinek megvalósításában, az igényes, értékes irodalom megszeretésében könnyen fel tudták használni az erdélyi irodalmat. Az erdélyi irodalom nemzetmentő szerepéről folytatott sajtóviták nem voltak hatástalanok. Az irodalmat szerető és értő középiskolai irodalomtanárok nem mulaszthatták el a kortárs irodalom bemutatásánál az erdélyi írók ismertetését sem.

A különböző iskolák közül kb. azonos számban járatták a helikoni könyveket az elemi, polgári és középiskolák; de ez nem jelent azonos arányt. Átlagosan minden harmadik középiskola könyvtárában voltak megtalálhatók az erdélyi könyvek, míg az elemi iskolák 0,6%-ban.

Előfizetett a helikoni könyvekre az egri Angolkisasszonyok Intézete, a szegedi Horthy Kollégium, a budapesti Piarista Gimnázium, a budapesti Szekeres Margit leánylíceum tanártestülete, valamint V., VI. és VII. osztályos növendékei is. Az itt megmutatkozó nagyfokú érdeklődés bizonyára annak köszönhető, hogy a magániskola igazgatója külön is előfizetett a könyvsorozatokra. Az ő támogatását, esetleges nyílt vagy burkolt presszióját kihasználó ügynököknek már könnyű dolga lehetett: az iskola 4 közösségét és 2 tanárát rá tudta venni az előfizetésre.

A budapesti Tanítóképző Intézetben és a Tanítónőképző Intézetben még a Szekeres Margit leánylíceumnál is több előfizetőt találunk. A tanítóképző tanárainak 31%-a, a tanítónőképző tanárainak 33%-a volt tagja az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak. Mindkét intézet igazgatója (Padányi-Fank Antal és Grynaeus Ida) előfizető. Az előfizetők döntő többsége a rendes tanárok közül került ki. A két iskola 15 hitoktatója közül azonban csak 1 járatta az erdélyi könyveket. Érdekes még, hogy a hét budapesti Tanítónőképző Intézet közül csak a már említett Csalogány utcai állami, és a szintén állami, Damjanich utcában található iskola tanárai fizettek elő. Ez utóbbiban mindössze 3 tanár.

A római katolikus egyház kezelésében volt az ország elemi és középfokú iskoláinak 38%-a. Ez az arány nem tükröződik sem a pedagógus, sem az iskolai előfizetések között. Kevesebb római katolikus iskola, kevesebb ezekben tanító pedagógus járatta az erdélyi könyveket. Annál szembetűnőbb a református pedagógusok és iskolák nagyobb száma. A katolikus Magyar Kultúrának többszöri Erdélyi Helikon ellenes értékelése, támadása nem maradt hatástalan. Erdély reformátussága, Ravasz Lászlónak az erdélyi irodalomhoz való hozzáállása a református pedagógusok és iskolák esetében erősítette a hajlandóságot az előfizetésre.

A római katolikus egyház elzárkózása a helikoni irodalomtól megfigyelhető a papok esetében is. Jóval több római katolikus pap volt Magyarországon, mint református, mégis ez utóbbiak járatták többen a helikoni könyveket. A református papok között igen sokan Erdélyből származtak. A kolozsvári teológiára járt többek közt Trócsányi Dezső, Márton Árpád, Hetéssy Kálmán, Farkas István ref.püspök.

Kriston Endre róm. kat. püspök, az egri székeskáptalan nagyprépostja, a felsőház tagja; Leopold Antal esztergomi kanonok, az MTA levelező tagja; Miller József székesfehérvári kanonok a Magyar Kultúra elítélő véleménye ellenére előfizetők voltak.

Az evangélikus egyházból Raffay Sándor püspök, a felsőház tagja, Kapy Béla püspök, titkos tanácsos járatta a helikoni könyveket. Józan Miklós unitárius püspöki vikárius felsőházi tag, a Magyar Székely Egyesület alelnöke igen pártolta az erdélyi

irodalmat. Nemcsak előfizetett, hanem nevét gyakran lehetett olvasni a helikoni irodalom magyarországi eseményei kapcsán.

A pedagógus előfizetők után az orvosok szerepelnek a legnagyobb számban az erdélyi irodalom előfizetői között. Társadalmi helyzetük következtében kedvelt célpontjai voltak a könyvügyneköknöknek. Az orvosoknak az átlagostól nagyobb érdeklődését az is bizonyítja, hogy a Pázmány Péter Tudományegyetem orvosi karának tanárai nagyobb számban járatták a könyveket, mint a többi kar tanárai.

Az ország 292 kórháza közül 6 fizetett elő az erdélyi könyvekre: az angyalföldi Állami Elme- és Ideggyógyintézet, a szikszói Rákóczi Kórház, a nagykállói Ideg- és Elmeegógyintézet, a gyulai és szombathelyi kórházak és az Erzsébet Szanatórium Budakeszin.

Tagja volt az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak Grósz Emil, az 1. sz. Szemklinika vezető igazgatója; Huzella Tivadar nemzetközi hírű orvosprofesszor, a 2. sz. Sebészeti Klinika igazgatója, a székely származású Nyíró Gyula az Elme- és Ideggyógyintézet igazgatója, Ángyán János az Országos Közegészségügyi Tanács tagja. A MONE nagytekinélyű tagjainak és legfelsőbb vezetésének csak kis része járatta a könyveket: Meskó Zoltán ny. orvostábornok, felsőházi tag; Bochkor Ádám a Magyar Katolikus Orvosok Szent Lukács Egyesületének elnöke, Fratrits Jenő kórházi főorvos, a MONE vidéki alelnöke.

A két világháború között Magyarországon a közigazgatásban dolgozók presztízse igen magas volt. Az államapparátusban betöltött állás rangot és kiváltságot jelentett. A vármegyei főispánok közül előfizető volt Szapáry Lajos, Széchenyi Viktor, Ostffy Lajos, Miketz Ödön. Az alispánok közül Fischer Béla Baranya és Borbély Sándor Szabolcs vármegyéből. Négy megye alispáni hivatalába jártak a könyvek: Heves, Szatmár, Szabolcs és Vas megyékbe.

A főszolgabíró előfizetők között találjuk az erdélyi származású Demeter Györgyöt, Olcshváry Pált (az Országos Kaszinó tagja), Lukács Endrét, Safáry Endrét, stb. A községi előljáróságok közül 21 volt tagja az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak. A nagyszámú községi előfizető között volt az erdélyi Csonka Sándor, a román megszállás alatt „hazafias magatartásáért üldözött” Bíró Gusztáv.

Békés, Zala és Zemplén törvényhatóságai mellett 9 város (Békéscsaba, Csongrád, Eger, Balassagyarmat, Pécs, Székesfehérvár, Sátoraljaújhegy, Szeged, Újpest) is előfizetett. Az erdélyi könyvek elnyerték Budapest törvényhatósága vezető tisztviselőinek támogatását is. Sipőcz Jenőné a főpolgármester özvegye, Szendy Károly polgármester, Lamotte Károly és Schuller Dezső alpolgármesterek, Salamon Géza, Morvay Endre, Wossala Sándor és Némethy Károly tanácsnokok, Wester Gusztáv árvaszéki elnök, Honffy Lajos adóhivatali igazgató és Dingha Árpád a székesfővárosi pénztár igazgatójának könyvespolcain ott voltak az erdélyi könyvek. A polgármesterek közül egyedül Liber Endre²⁶ nem volt előfizetője a helikoni könyveknek. A főváros hivatalai közül a testnevelési felügyelőség és a népművelési bizottság könyvtárában lehetett megtalálni a könyvsorozatokat.

Mindegyik polgármesteri ügyosztályon megtaláljuk az előfizetőket. A közegészségügyi ügyosztályon 42%-os, a közművelődési ügyosztályon 27%-os az előfizetők aránya. A kerületi előljáróságok közül legtöbb előfizetőt a II., IV., és V. kerületben

találjuk. Igen magas az előfizetők aránya a Budapest Székesfőváros Házinyomdájánál dolgozóknál: 47%-os.

A minisztériumokban az ügynökök elsőként a vezetőket igyekeztek megnyerni. Miután végigjárták a vezető beosztású tisztviselőket, megpróbálkoztak a beosztottaknál. A presszió — az előfizetés mintegy kötelezővé tétele — nem mutatkozik meg mindenütt.

A miniszterelnökség elnöki osztályának osztályvezetőjénél Bárczy István államtitkárnál sikerrel járt az ügynök. Előfizetett a könyvekre, miként a miniszterelnök is. Így az elnöki osztály beosztottjaira kétfelől jött a láthatatlan nyomás: 8 beosztottból négyen előfizetők lettek. A külügyminisztérium külpolitikai ügyekkel foglalkozó politikai osztályán szintén igen magas volt az előfizetők aránya: a tisztviselők 37%-a. Hasonlóan nagy az arány a gazdaságpolitikai osztályon is. Érdekes, hogy mindkét osztályvezető, beosztottaikkal ellentétben, nem volt előfizető. Legnagyobb a szervezettség a külföldön élő magyar állampolgárok gondozását ellátó osztálynál. Böszörményi László osztályvezető és két beosztottja (Póczel Tibor és Lukács György) előfizettek az erdélyi könyvekre. Így az osztály összes alkalmazottjának jártak a könyvsorozatok. A belügyminisztérium egyik osztályánál sem lehet megfigyelni a pressziót. Más a helyzet a pénzügyminisztériumnál. A VIII/a. főosztálynál (egyeneseadók) igen magas az előfizetők száma (7 fő), ami az osztály dolgozóinak 63%-át jelenti. A pénzügyminisztérium 20 főosztályvezetője közül 10 előfizető volt. A pénzügyőrseggel foglalkozó (XVIII.) főosztályon 5 tisztviselőből 4-en előfizetők. A minisztérium nagyságát összevetve az előfizetők számával, a külügyminisztérium után a pénzügyminisztériumban volt a legtöbb előfizető. A Kereskedelmi és Közlekedési Minisztériumnak az útépítéssel foglalkozó (VIII.b) szakosztályán magas az előfizetők száma: Benke István szakosztályvezető és 6 beosztottja. A minisztérium más osztályánál ilyen koncentrációt nem találunk. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 27 tisztviselője volt tagja az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak. A legmagasabb rangú ifj. Wlassics Gyula államtitkár volt. Igen érdekes, hogy az egyetemekkel és tudományos kutatóintézetekkel foglalkozó IV. ügyosztály vezetője Olay Ferenc (aki a kisebbségi kulturális ügyek szakértője is volt), nem fizetett elő az erdélyi könyvekre, ellentétben beosztottjai 55%-ával (5 fő).

A Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán 17-en voltak előfizetők: Fejér Lipót, Domanovszky Sándor, Cholnoky Jenő, Tangl Károly, Horváth János, Széki Tibor, Prohászka Lajos, Dékány István, Tóth Zoltán, Zimmermann Ágoston, Bartucz Lajos, Hillebrand Jenő, Balanyi György, Veress Pál, Horváth Henrik, Ybl Ervin és Schiller Pál.

A Darányi-kormány tagjai közül Darányi Kálmán miniszterelnök, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter, Kánya Kálmán külügyminiszter, Lázár Andor igazságügyminiszter; valamennyien még a Gömbös-kormány tagjaiként lettek előfizetők. Gömbös is tag volt (halála miatt az Aranykönyvben már nem szerepel), belügyminiszterével, Keresztes-Fischer Ferencsel együtt.

A kb. 5000 budapesti előfizető közel 28%-a szerepel a telefonkönyvben. A telefonkönyv és az Aranykönyv összehasonlítása során két sajátosság volt megfigyelhető. Az egyik: viszonylag kevés az olyan előfizető, akinek közeli környezetében nem él egy másik előfizető. A másik: igen gyakori, hogy egy-egy lakóházban több előfi-

zető is él. A leggazdagabb (I., II., V.) és a legszegényebb (III., X., XIII.) kerületben előfizetői övezeteket nem lehetett kimutatni. A leggazdagabb felső- és felsőközéposztályi kerületekben (I., II., V.) és az „erősen középosztályú, felsőközéposztály jellegű csoportokkal” jellemzett XI. kerületben élt a legtöbb telefonnal rendelkező előfizető.

A XI. kerületben sok előfizető lakott a Horthy Miklós úton, a Feneketlen-tó környéként: Huzella Tivadar egy.ny.tanár, Kuun István miniszteri tanácsos, Lénárt Dezső közjegyző, Polonyi Pál főorvos, Pálházy Endre Pest vm. főjegyzője, Vinnay Géza miniszteri tanácsos stb. A Gellérthegy utcái is előfizetői övezet volt. A Mihály utcában élt Sivó Jenő a Rimamurányi és Salgótarjáni Rt. egyik igazgatója, Sebestyén Pál min. osztálytanácsos, az Orlay utcában Padányi Gulyás Jenő építész stb. Sok előfizető lakott a Szent Imre herceg útja – Karolina Út – Bocskay út – Horthy Miklós út által közbezárt utcákban is.

Az egy házban előforduló több előfizetés eseteiben valószínű, hogy az ügynök ügyességén kívül a jó ismeretség, esetleg a barátság is szerepet játszott. A Krisztina krt. 81.sz. alatt ált Ahsbahs Tasziló orvos és Bottyán Imre ezredorvos. Az Attila krt. 2-ben hárman is előfizetői az erdélyi könyveknek: Buzáth Imre szföv. fogalmazó, Karácsony Jenő min. műszaki tanácsos, Jankovics Antal min. tanácsos. Tabody Ida tanítóképzői igazgató és Rudnyánszky Gyula min. titkár az Uri utca 22-ben laktak. A Szent János tér lakói (1, 1/a, 2) közül előfizető volt Petőcz Ákos orvos, Varjassy József takarékpénztári igazgató, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Siménfalvy Sándor min.titkár, Vittonyai Mihály adóhivatali főtiszt.

A főváros V. kerületében 143 telefonnal rendelkező előfizető lakott: közöttük 40-en magántisztviselők, 46-an állami, ill. fővárosi tisztviselők, 45-en szabadfoglalkozásúak.

A Szent István város jellegzetessége (magántisztviselők legnagyobb aránya) nem tükröződik az előfizetők között. Ennek okát abban látom, hogy a terjesztés erősebben koncentrálódott a hivatalokra (köztük is az állami és fővárosi hivatalokra), mint a lakóhelyekre. Minél északabbra haladunk a kerületben, annál több előfizetőt találunk, de az Ipoly utcától északabbra mindössze 1 előfizető (Hahn Sándor szföv. fogalmazó, Csáky u. 88) lakik. A Deák Ferenc utcától a gr.Tisza István utcáig terjedő részen 7 előfizető élt) sok az üzlethelyiség, hivatali székház, kevesebb a lakóház). A gr. Tiszta István utca és az Arany János utca által közbezárt területen 14-en (pl. Sándor Gyula kórházi főorvos, Engel György ny.bankigazgató, Schük Nándor a Magyar-Hollandi Bank Rt. igazgatója) laktak. Az Arany János és Báthory utcák között 18-an, a Báthory utca és Szent István krt. között már 39 előfizető élt. A Klotild utca 10. háztömbjében 3 orvos, 1 ügyvéd és 1 mérnök fizetett elő. A Klotild utcában 7 előfizető: 2 ügyvéd, 1 orvos, 2 magán- és 2 köztisztviselő. A Szent István körüttől északra a Sziget utcáig terjedő részén 33 előfizető található. A Sziget utca és Wahrmann utca közötti szakaszon 24 előfizető lakott. Igen érdekes, hogy mindannyian a Csáky utcától nyugatra (a Duna felé) eső házakban éltek. A Sziget utcát kettészelő Csáky utca vízválasztó, de ez a tulajdonsága csak a Sziget utcától északabbra érvényesül. A Szent István park és környező utcák elegáns környezetében élt 4 orvos, 4 ügyvéd, 1 államtitkár, 3 miniszteri tanácsos, 2 cégvezető, 1 dohánygyári igazgató, 2

mérnök előfizető. A Szent István városban található telefonos előfizetők 42,6%-a ügyvéd és orvos.

Összesen 263 mezőgazdasági önálló volt előfizető, köztük legnagyobb számban földbirtokosok. Az előfizető földbirtokosok valamivel több mint felének volt 100 holdnál nagyobb birtoka, ugyanis csak 115-en szerepelnek a csak 100 holdnál nagyobb birtokokat kimutató Gazdacímárban. A legjobb módú Ambrozy Györgyné tuzséri lakos előfizető neki, 11 falu határában 10 995 hold földje volt. Ez a hatalmas vagyon az előfizető földbirtokosok között kivételes.

Megfigyelhető, hogy vannak olyan kisebb-nagyobb körzetek, ahol a földbirtokosok koncentráltabban fizettek elő a könyvekre. Ennek több oka van: az ügynök ügyessége, a helyi közélet, a környék nagytekintélyű személyisége. Pl. különösen sok földbirtokos fizetett elő Tiszaroff, Tiszasüly, Tiszabura körzetében. Brauer Dezsőnek 5 falu határában 1707 holdja volt. Sigray Istvánné tiszaroffi birtokát bérbe adta a helybéli Bárczay Gyula és Bárczay István földbirtokosoknak. Mindannyian ismerték Magyary-Kossa István cs. és kir. kamarást, aki szintén előfizetett. Magyary-Kossa Istvánnak az anyja nagybányai Horthy Jolán volt, akinek ez a rokonság is növelte tekintélyét. A környék földbirtokosai mellett természetesen a tiszaroffi Uri Kaszinóban, Tiszasülyön a Levente Egyesületben, Tiszaburán a református elemiben szintén meg lehetett találni az erdélyi irodalmat.

Zemplén megye 24 településén (20%) fizettek elő a helikoni könyvekre. A hegyaljai szőlő- és bortermelő falvak (egykori mezővárosok) területén élők nagyobb számban fizettek elő, mint a Bodroghözben ill. a hegység belsejében élők. Ez nemcsak a nehézkes közlekedésnek köszönhető, hanem annak is, hogy a hegyvidéki apró falvakban sokkal kevesebb értelmiségi élt, a falvak szegényebbek voltak. Az évszázados szőlőkultúra, a nagymúltú települések hagyományai olyan lokálpatrióta értelmiséget nevelt ki magának, amely törődött környezetével kulturájával és igyekezett a kultúrákövetítés feladatának megfelelni. Ilyen ember volt pl. Kántor Mihály cigándi tanító, aki komoly néprajzi, helytörténeti kutatásokat végzett. Maga mellé gyűjtötte azokat az embereket, akik érdeklődtek környezetük értékei iránt. Így válik érthetővé, hogy ebben a faluban (4000 lakos) 5 ember is előfizetett az erdélyi könyvekre.

A saját magával szemben igényes falusi értelmiségnek létszükséglet volt a tájékozódás. Zemplén megyében összesen 65 falusi értelmiségi járatta a könyveket: 13 pedagógus, 3 orvos, 3 ügyvéd, 3 gyógyszerész, 7 pap, 2 főszolgabíró, 2 közjegyző stb. Tokajban a főszolgabíró a református lelkész és a főjegyző, Tarcalon a szőlészeti és borászati szakiskola igazgatója. Tolcsván a görögkeleti esperes és a gyógyszerész, Tállyán két kormányfőtanácsos (Szirmay Sándor és Szirmay László földbirtokosok) voltak tagjai az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak. A szerencsi cukorgyári tisztviselők intézményesen fértek hozzá a helikoni könyvekhez, a község vezetői egyénileg is előfizettek. Varrók Lajos MÁV állomásfőnök, mint a Vasúti Olvasókör elnökének, a postafelügyelőnek, a főkönyvelőnek, a járásbírónak jártak az erdélyi könyvek. A sárospataki Benyovszky László ügyvéd a kolozsvári egyetemen tanult. A református gimnázium két előfizető tanára, Orbán István és Bálint József, Erdélyből származtak.

Debrecenben a trianoni békeszerződést követően igen sok erdélyi telepedett le. Az Erdéllyel kapcsolatos hírek itt mindig élénk visszhangot keltettek. A város 32

intézménye járatta az erdélyi könyveket. A két irodalmi társaság közül a konzervatív Csokonai Kör előfizetett, a kisebbik Ady Társaság nem. Az Ady Társaság elnöke Ady Lajos volt. Nem járatták a könyvsorozatokot, pedig elnökük Erdélyhez több szállal kötődött. A város középiskolái közül 8 — közöttük a Református Főgimnázium, a Református kollégium, a Református Leánygimnázium, az előkelő Piarista Gimnázium — előfizetett. A Tisza István Tudományegyetem 125 egyetemi tanára közül 12-en voltak tagjai az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak. A Rockefeller ösztöndíjas Törő Imre, a nemzetközi híru fizikus Gyulai Zoltán, az MTA levelező tagja, előfizettek a helikoni könyvekre. Gyulai a kolozsvári egyetemen tanított, majd 1940-ben visszament. Szintén visszament a kolozsvári egyetemre 1940-ben tanítani Dávid Lajos, a matematikai tanszék vezetője, szintén előfizető. Az erdélyi irodalom olvasója Tankó Béla a filozófia professzora. Tankó úgy vélte, hogy a revíziós törekvések győzelmét nem vérrel, hanem a történelmi tradíciók és a keresztény szellem ápolásával kell elérni. Huss Richard a német nyelv és irodalom tanára is előfizetett.

Huss Erdélyi szász volt, testvére a román hadsereg tisztje. Huss a szélsőjobb harcias képviselőjeként bekapcsolódott a magyarországi németiség fasiszta szervezeteinek kiépítésébe. Előfizető Haendel Vilmos, a politika-tanszék tanára, aki szintén a szélsőjobb eszméit vallotta.

Az Erdélyi Szépmíves Céh tevékenységének hatására alakult meg Debrecenben a Tiszántúli Szépmíves Céh. Célul „Tiszántúl szellemi életének tömörítését” tűzték ki. Megpróbálkoztak a könyvkiadással is, vándoruléseket rendeztek. Budaházy Bruckner Ernő egészségügyi tanácsos, a Tiszántúli Szépmíves Céh tagja könyvespolcán ott voltak a helikoni könyvek.

Debrecen életében az Erdélyi Szépmíves Céh egy nagy gyűjtőmedence szerepét töltötte be. A Szabó Dezsőt olvasó református főgimnáziumi diákok és a piarista gimnázium tanulói (kiknek Szabó Dezsőt tilos volt olvasni) egyaránt megtalálhatták iskolai könyvtárukban a helikoni irodalmat. Előfizetett rájuk a nemzetközi híru tudós, az erdélyi származású tanár, de nem járatta az erdélyiek egyetlen helybéli szervezete sem. Ott voltak a könyvek az egyetem sebészeti klinikáján és a Csenedő Altiszti Körben, de hiányoztak az Ady Társaságból.

Az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátai között szélsőjobboldali felfogású embereket is találunk. Ilyen volt pl. Málnási Ödön nyilas történész, Mecsér András szélsőjobboldali országgyűlési képviselő, Gera József a nyilaskeresztes párt sajtó- és propaganda osztályának vezetője. A kormánypárt, a Nemzeti Egység Pártja tagjai közül Schmidt Lajos gyáros, Tasnády-Nagy András államtitkár; a MÉP támogatói közül Leel-Óssy Árpád református lelkész, Schneider József ecetgyáros fizetett elő. A Kisgazdapárt tagjai közül az előfizetők közé tartozott Bajcsy-Zsilinszky Endre, Sulyok Dezső, Riesz Ádám, az MSZDP országgyűlési képviselője, Szeder Ferenc, szintén előfizető volt.

Az előfizetések okainak elemzésekor társadalmilag predesztinált és személyes okokat különböztethetünk meg.

Az Erdélyi Szépmíves Céh közvetítésével megjelenő erdélyi irodalom hallatlan magyarországi népszerűségét két tényező szerencsés találkozása teremtette meg: megfelelő időben jött és megfelelő politikai környezetbe került. Az időpont a gazdasági

válságból kilábaló, társadalmi feszültségekkel terhes ország, a politikai környezet meghatározója Gömbös.

A nemzeti erőt, egységes nemzeti közvéleményt, magyar igazságot, egységes magyar világnézetet propagáló gömbösi éra észrevette az erdélyi irodalomban rejlő lehetőségeket, és a megújult revíziós törekvések igazolását látta benne. A könyvek mondanivalójával, tartalmával nem törődve, erdélyi származásukra helyezték a hangsúlyt. Gömbös egyetlen évben sem mulasztotta el a Céh könyvnapjait sátrát meglátogatni, a sajtó nap mint nap misztifikálta Erdélyt, az irodalom szerepét. A hivatalos irodalompolitika a nemzeti irodalom szerepét a revízió támogatásában jelölte meg: „mert revízió öntudatos, erős, tiszta nemzeti érzés nélkül, melyet csak a kultúra s a kultúrában, mint legfőbb tényező az irodalom ad – nem lehet”.²⁷

A helikoni irodalom tartalmában nem támogatta ugyan az irredenta törekvéseket, mégis azzá tette erdélyi származása és a hivatalos támogatás. Ha ugyanez az irodalom Magyarországon születik – nem lett volna ilyen sikeres. „Magyarországi testvérek, mutassátok meg, hogy nem felejtettétek el a vérség kapcsait” – szólította fel Bethlen Margit az olvasókat. Nem az ügynökök teremtették meg a hatalmas előfizetői tábor, mindössze ráérezve az idők szavára elmentek az emberekhez. Nem véletlenül vélekedtek úgy az ügynökök, hogy egy-egy új könyvsorozat indulásakor „pénzbeszedő körútra” indulnak.²⁸ Az egész társadalmat átható nacionalizmus nemzeti köntösbe bújtatta a helikoni irodalmat – ez volt az előfizetések társadalmi oka.

Az előfizetések személyes okai a legváltozatosabbak lehettek. A könyv lehet tárgy, lehet pénzbefektetés, dísz, vagy státuszsimbólum. E funkciók közül egyedül a pénzbefektetés nem jöhet szóba, mert a helikoni könyvek ára ezt nem érte el. (A legdrágább Bánffy: Megszámláltattál című kétkötetes műve volt.) A dísz-könyv már létező, sőt elengedhetetlen kelléke volt egy polgári lakásnak. Ez az indíték még a tanárok vagy szabadfoglalkozásúak funkcionális könyvtárát is befolyásolhatta. A könyvek státuszsimbólum jellege két előfizetői típusnál feltételezhető. Egyrészt azoknál, akik kiemelkedve a paraszti nem olvasó kultúrából (falusi papok, tanítók) eljutottak az írott kultúráig. Nekik a könyv szinte vallásos érték. Másrészt azoknál, akik a lecsúszás állandó létbizonytalansága mellett így kívántak bizonyítani.

A könyv lehet a tanulás eszköze is. Ez a funkció különösen a gimnáziumi önképzőkörök, egyetemi szemináriumok előfizetéseinél nyilvánvaló.

Sokaknál meg lehet figyelni az igényes irodalom iránti szeretet is. Vargha Damján egyetemi ny.r. tanár (Beöthy Zsolt és Gyulai Pál tanítványa), Dutka Ákos költő és a kor legjelentősebb irodalomtörténésze Horváth János olvasói voltak a helikoni irodalomnak. Horváth János és Vargha Damján felfogása teljesen ellentétes volt, mégis mindkettőjük könyvespolcán ott voltak az erdélyi könyvek.²⁹ Az előfizetők között találjuk a Szabolcs vármegyei Bessenyei Kört, a székesfehérvári Vörösmarty Kört, a kaposvári Berzsényi Társaságot, a szekszárdi Vas Gereben Irodalmi és Művelődési Kört, a pápai Városi Közművelődési Egyesületet. Majdnem valamennyi irodalmi kör propagandájában megtalálhatók azok a pontok, melyek indokolják az előfizetést. Pl. az újpesti Közművelődési Kört a nemzeti eszme fejlesztése céljából hívták életre, a Berzsényi Társaság célul tűzte ki a megszállt területen élő írók támogatását. Dilettáns, amatőr írók, költők is szép számban előfordulnak az előfizetők között: Kerek György görögkatolikus kántortanító, Kovács Margit stb. Gyarmathy B. János

pénzügyi számvevősegi tanácsos nemcsak olvasta az erdélyi irodalmat, hanem maga is írt Erdélyről elbeszéléseket (pl. „Nem adjuk Erdélyt!”)

Igen jelentős az előfizetések okai között az erdélyi származás. Nagyon sokan Erdélyben születtek, ott jártak iskolába, a kolozsvári egyetemen tanultak, tanítottak. Sokan valamelyik erdélyi hivatalban dolgoztak. Sok az előfizetők között a menekült is.

Radnóti Istvánnak a Külkereskedelmi Hivatal titkárának pl. el kellett mennie szülőföldjéről. Barabás Samu református lelkészt „hajthatatlan magyarságérzelmei” miatt több ízben letartóztatta a román hatóság (sőt a házkutatás során elvitték a bibliáit, mert bolsevista iratoknak nézték azokat). Dolch Sándor és Reibel Mihály a temesvári levante összeesküvés tagjai voltak, utóbbi 2 évig Nagyszebenben raboskodott. Mezey Sándor ref. gimnáziumi igazgató, Nagy Jenő ref. gimnáziumi tanár, Jósza János gimnáziumi tanár, Bakó Gyula árvaszéki elnök, Barts Gyula tanár a kolozsvári egyetem hallgatója volt. Ostffy Lajos főispán, Szentpétery István a MÁVAG igazgatója, Hedry Lőrinc főispán, Erdőhegyi Lajos ny. főispán szintén Kolozsváron végeztek s ott avatták doktorrá. Keller Lajos az Országos Stefánia Szövetség ügyvezető igazgatója a román megszállás alatt megtagadta a hűségesküt és Magyarországra menekült. Hlatky Endre a magyar rádió műsorigazgatója Nagyváradon született. Az erdélyi irodalom iránti szeretete és pártfogása nemcsak abban nyilvánult meg, hogy előfizető volt, hanem a rádióban rendszeresen szerepeltette az erdélyi írókat.³⁰ A rádió 1933 telén négy erdélyi hangjátékot sugárzott, megrendezték az erdélyi irodalom hetét; Ravasz László, Szádeczky Lajos, Viski Károly, Teleki Pál stb. előadásokat tartott.

A szülőföld iránti kötődést megfigyelhetjük a budapesti bírák, ügyészek és közjegyzők előfizetésénél is: Romániából származott 27,7%-uk.³¹ Hasonlóképpen magas az előfizetők aránya a kolozsvári kollégium Magyarországon élő volt tanárai és tanulói esetében is.

Az erdélyi származás, a nosztalgiát ébresztő kolozsvári egyetemi évek megnyitották az emberek pénztárcáját. Az egyetemet végzettek a 30-as évek közepére már biztos egzisztenciával, beosztottakkal rendelkező férfiak lettek, akik alárendeltjeikre nyomást tudtak gyakorolni. A főnök felől érkező presszió hivatalos színezetet kapott a nagyfokú sajtótámogatástól, ill. a kormány tagjainak állásfoglalásaitól. A főnök felől érkező nyomás egyéni indokai a legváltozatosabbak lehettek, ellentétben a politikai presszióval, mely a gömbösi érához fűzhető.

A nemzeti kötelezettségként beállított előfizetések, a hivatalos támogatás, az irodalomszeretet, az erdélyi származás sokak pénztárcáját megnyitotta, de mégsem mindenkiét azok közül, akiknek egész élete, politikai felfogása predesztinálta volna az előfizetést.

A „nem előfizetők” vizsgálata során elkülönítve kell kezelni mindazokat, akik társadalmi helyzetük miatt nem voltak előfizetők. Az Aranykönyvben nem szerepelnek szegényparasztok, agrárproletárok, házicselédek. A minimális számú munkás előfizető is a legjobban fizetett szakmákból került ki. (19 lakatos, 5 esztergályos, 3 nyomdász, 2 gépmester stb.) A munkásság és parasztság távolmaradása érthető, számos okkal lehet magyarázni, kezdve az olvasási kultúra színvonalától, a fizetéseken

át a helikoni irodalom tartalmáig. Inkább azokkal kívánok foglalkozni, akiknek módjában állt volna előfizetni az erdélyi könyvekre, s mégsem tették meg.

Ha áttekintjük a „nem előfizetők” hosszú listáját, az embereknek az erdélyi irodalom támogatását erkölcsi kötelességévé tevő politikai magatartás rögtön hitelét veszti. Amíg a kisemberek bedőltek ennek a szólamnak, a nagyok (akik meghirdeték) nyugodtan figyelmen kívül hagyták. A példamutatásban nem jártak elől. Kozma Miklós, Hóman Bálint, Pintér Jenő, József főherceg, Bethlen Margit nem szerepelnek az előfizetők között.

Az intézményi előfizetők közül feltűnően hiányoznak az erdélyi egyesületek. Az elvesztett szülőfölddel való kapcsolat megőrzésére szerveződött egyesületek, köztük a legnagyobb Erdélyi Férfiak Egyesülete nem fizetett elő az erdélyi könyvekre. Az Erdélyi Férfiak az Erdélyi Helikon 1928-as budapesti zeneakadémiai előadóestjét a „legmelegebben támogatta, tagjainak és az itt élő erdélyiek figyelmét rá felhívta. Ezen a külső támogatáson túl azonban egyesületünk nem ment, nehogy ebből a ma román uralom alatt élő testvéreiknek bármiféle legkisebb hátránya legyen.”³² Az egyesület a továbbiakban is tartózkodott a kézzelfoghatóbb támogatástól, nemcsak a könyvek előfizetését mellőzték (mely teljesen veszélytelen volt), hanem a legfelsőbb vezetőség tagjai (Teleki Pál, Kolozsváry Bálint, az egyesület kulturális osztályának vezetője, Asztalos Miklós stb.) sem voltak előfizetők. A sajtóban nem olvashattunk tőlük az erdélyi irodalmat dicsérő nyilatkozatokat, de bírálatokat sem. Az EFE igen jelentős könyvkiadó tevékenységet folytatott, kisebbségpolitikai, történeti, kultúrpolitikai műveket adtak ki. Ezek sem foglalkoztak az erdélyi irodalom kérdésével. Ezt az agyonhallgatást nem lehet mással magyarázni, mint azzal, hogy nem értettek egyet az Erdélyi Helikon céljaival, ill. nem érezték feladatuknak az erdélyi irodalom támogatását.

Az erdélyi kisebbségekkel foglalkozó publicisták, közírók, politikusok hasonlóképpen hiányoznak az előfizetők névsorából. Nincs ott Eöttevényi Olivér a Magyar Külügyi Társaság alelnöke, Zathureczky Gyula, Szász Zsombor, Móricz Miklós, Pongrácz Kálmán stb. Nyilván úgy érezték, hogy ők megtették, ami tőlük telik: az erdélyi magyarság nehéz helyzetéről írva szolgálják az ügyet. Mindezek ellenére (ellentétben az erdélyiek egyesületeivel) foglalkoztak az erdélyi irodalommal, tudomásul vették létét, nem kevés esetben dicsérték a helikoni könyveket és a közönséget felszólították a támogatásra.

Teljes a passzivitás az erdélyi irodalom iránt a Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetőségében, a Kisfaludy Társaság tagjai között (Horváth János kivételével) a Petőfi Társaságban, a Szent István Akadémia hittudományi, nyelvtudományi- és szépirodalmi osztályában (ellentétben a mennyiség-tani- és természettudományi osztállyal, ahol négyen is előfizettek). A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság tagjai sem tűnnek ki az előfizetések számával: az elnöki tagok közül senki, a választmányi tagok közül 4-en előfizetők.

A Magyar Országos Véderő Egyesület, a Magyar Revíziós Liga országos vezetőségéből senki sem volt előfizető. A Magyar Szemle Társaság (inelynek lapja rendszeresen foglalkozott az erdélyi irodalommal) tagjai közül Chorin Ferenc, Osvald István és Weis István előfizető volt; ellentétben Bethlen Istvánnal, Ravasz Lászlóval, Eckhardt Sándorral, Kornis Gyulával, Zichy Istvánnal stb. Szekfű Gyula szintén nem

volt előfizető, de mint a Magyar Szemle felelős szerkesztője megkapta a legújabb erdélyi könyveket.³³ Szekfű a helikoni irodalom támogatója volt, helyet biztosított a lapban az Erdélyi Helikkonnal foglalkozó cikkeknek.

A helikoni írók humanista kiállása a népek egyenlősége, testvérisége, békéje mellett (többnyire az önbírálat formájában) buzdító erővé válhatott volna. Voltak, akik ki tudták olvasni a regényekből ezt az üzenetet. Kiss Sándor, a Turul-mozgalom németellenes szárnyának egyik vezetője, diákéveire visszaemlékezve a következőket mondta: „Mi volt az az ideológiai kör, amiben abban az időben gondolkodtunk? Körülbelül az — s e kérdések később klasszikus megfogalmazást nyertek a Márciusi Front 12 pontjában — hogy a demokrácia szükséges, földreform, földhöz juttatni a parasztságot, az elszakított területek felé a meddő irredentizmus helyett a kapcsolatok ápolása. Olvassák az erdélyi íróknak a könyveit: a Szépmíves Céh kiadványait, ismerjük meg őket, rendeljük meg lapjaikat, az Ifjú Erdélyt-t, az erdélyi református egyháznak a folyóiratait, aztán a Helikont. Ezeket aztán sorra ténylegesen megrendeltük, vagy megrendeltettük a Képzővel, hogy aztán elolvassuk.”³⁴

A külső megjelenésben és tartalmában is igényes helikoni irodalom nem csillapította a nacionalista hangulatot s rövid távon a két nép — magyar és román — barátságát, megértését sem szolgálta. A román írók és kultúrpolitikusok többször elismerően szóltak az erdélyi magyar irodalomról. A dicséretnek nem a humanista kiállásra vonatkoznak, hanem azt remélték, hogy kialakult egy, az anyaország befolyásától mentes magyar szellemiség. Hasonlóan ideológiai szempontból dicsérték a helikoni irodalmat a magyar politikusok. A „Made in Transylvania” és a sebekből vérző Erdély politikai mítosza segélykiáltásként állította be a helikoni írók könyveit, melyet minden igaz magyar embernek támogatnia kötelesség.

Ez az állásfoglalás része volt annak az irodalompolitikának, amely mint a hatalom propaganda- és programadó eszköze, a nemzeti irodalom támogatását tűzte ki célul. A gömbösi rendszer az irodalom társadalmi tudatformáló szerepében rejlő manipulációs lehetőségeket használta ki. Erre az Erdélyből jött irodalom különösen alkalmas volt, mert be lehetett illeszteni a történelmi érdek körüli lépten-nyomon előforduló vitákba.

A Gömbös-rezsim alatt nagyszámú, újonnan jött vezető került a hatalom különböző szintjeire, a társadalmi struktúra alacsonyabb szintjeiről. Ők Gömbös elkötelezett hívei, elképzeléseinek végrehajtói, s mint ilyenek a Szépmíves Céh támogatói is. Ők azok, ill. az erdélyi származásúak, akik presszionálják beosztottaikat az előfizetésre. A hatalomnak a hivatalos irodalompolitika iránti magatartásában kettősség figyelhető meg. A felülről jövő presszió a struktúra alsóközép részén ülőkre volt döntő hatással. Hierarchikus megközelítés esetén szembeűnő, hogy az uralkodó elit esetében mennyire kettévált a politikai érvrendszer és a cselekvés. A legelőkelőbb, 450 fős Nemzeti Casinó tagjai között szinte csak mutatóban találunk előfizetőket. A leghatalmasabb, ill. legelőkelőbbek passzivitása, közönye ellenére — a hivatalos irodalompolitika nem számukra készült — a helikoni irodalom a nemzeti irodalom részeként vonult a köztudatba: annak ellenére, hogy a jelen feladatait a messzi múltba burkoló helikoni állásfoglalás nem egyezett a hatalom elképzeléseivel. Tudták ezt a Céh kiadóhivatalában is, igyekeztek olyan könyveket kiadni, melyek nem álltak ellentétben a keresztény-nemzeti gondolattal.³⁵

Az irodalmat a mindennapok politikájához igazító irodalompolitika, a magyarság jogos kisebbségi sérelmeit emlegető és ezt kihasználó terjesztés teremtette meg a Szépmíves Céh magyarországi előfizetői táborát. Mesterségesen létrejött előfizetői tábor volt ez, amelyet nem az irodalom szeretete tartott össze.

A nemzetmentő és nemzetnevelő igénnyel készülő helikoni irodalom deklarált céljainak nem tudott megfelelni. Sikeresen ellenállt a keményebb társadalombírálatot igénylő törekvéseknek, a magyar-román-szász közeledést sürgető politika csődöt mondott. Így történt, hogy az erdélyi magyarságnak író nemzetiségi könyvkiadó olvasóit Magyarországról kapta. „A nagy magyar tömegek és az egész erdélyi magyarság, amire írók és politikusok oly szívesen hivatkoznak, saját önálló szellemi életét többnyire hírből sem ismeri. Az irodalom nemzetmentő szerepe tehát távolról sem olyan, mint ahogy azt egyesek képzelik és beállítani próbálják.”³⁶

JEGYZETEK

¹ 1985-ben megvédett egyetemi doktori dolgozat rövidített változata

² Erdélyi Figyelő, 1937. 7.sz. 7.p.

³ A pártoló tagok számának alakulása: 1924: 130 fő, 1926: 320 fő, 1927: 344 fő, 1928: 606 fő, 1931: 480 fő, 1935: 225 fő, 1937: 190fő, 1938: 188 fő, 1940: 200 fő, 1941: 198 fő.

⁴ A helikoni írók névsorát közli *Marosi Ildikó*: A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944) I–II. Bukarest, Kritterion; 1980. 301. oldalán. Néhányan közülük: Bánffy Miklós, Berde Mária, Dsida Jenő, Hunyady Sándor, Kádár Imre, Kós Károly, Kuncz Aladár, Markovits Rodion, Szemlér Ferenc, Tamási Áron.

⁵ Vö. *Pomogáts Béla*: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp. 1983. Akadémia, 206.

⁶ *Mályusz Elemér*: Történelmi regények történelem nélkül. Magyar Szemle, 1930. márc. 256.

⁷ *Mályusz* i.m. 261.

⁸ *Jancsó Elemér*: Az erdélyi magyarság irodalmi élete 1918-tól napjainkig. Nyugat, 1935. 4.sz. 291.sz.

⁹ Emlékfűzet a Debreceni Székely Társaság... Debrecen, 1934. 31.

¹⁰ Bethlen Istvánnak a Debreceni Székely Társaság díszbeszédjén elmondott beszédéből. Pesti Napló, 1934. jun. 5. 8.

¹¹ *Ravasz László*: Bethlen István erdélyisége. Magyar Szemle, 1934. okt. 107.

¹² *Forrai Zoltán*: A belügyminiszter felesége. Pesti Futár, 1937. 10.sz. 12–14.

¹³ *Berde Mária*: Utóhang a „Földinduláshoz”. Magyar Szemle, 1931. dec. 360–367.p. Ravasz László cikke (Magyar Szemle, 1931. aug. 377–379.) után Berde levélben kérte Szekfű Gyulát, hogy nyilvánosan válaszolhasson a cikkeire. „Ha vannak kényes irányai az erdélyi és a magyarországi mentalitásnak, úgy éppen szükséges, hogy minden eltérő állomásnál legalább próbáljuk külön utainkat megérteni és megértetni” OSZK. Kézirattár, Berde M. levele Szekfű Gyulához.

¹⁴ OL. Z 1345.22.cs.14.t. Ügynöki meghatalmazás dr. Hajós Antal és Lantos Kálmán részére, 1933. nov.7.

¹⁵ *Benedek Marcell*: Naplómát olvasom. Bp. Szépirod. K. 1965. 511. és 516.

¹⁶ *Ligeti Ernő* körlevele, 1938. dec. 15. Közli Marosi i.m. II.k. 212–215.

¹⁷ A Révai könyvkiadónál az ügynökök általi terjesztés nagy hagyományokra tekintett vissza, már a 100 kötetes Jókai díszkiadást is így árusították. A cég az ügynököket munkába állásuk előtt több hetes oktatásban részesítette. Vö. Bizalmas Értesítés, OSZK Kézirattár, 5/51.

¹⁸ OL. Z 1345. 22. cs. 14.t. Forgalmi jutalék–elszámolások könyvügynökökkel.

¹⁹ *Ligeti Ernő*: Súly alatt a pálma. Kolozsvár, 1942. 132.

²⁰ A tizenkettedik helikoni találkozó jegyzőkönyve, 1937. szept. 10–12. Közli *Marosi* i.m. II.k. 192.

²¹ Az ajándékozási szokásait, ill. Lantos személyiségét a következő eset is illusztrálja. Balogh József, a Magyar Szemle Társaság volt főtítkára, a Nouvelle Revue de Hongrie főszerkesztője, levelet írt Lantos-

nak, melyben a következőt kéri: Pásint Ödön miniszteri tanácsos, aki Bethlen szűkebb környezetéhez tartozik, szeretne kapni az Egyetemes történetből egy tiszteletpéldányt. „Amennyiben úgy látná, hogy a kérés teljesíthető, méltóztassék talán a Révai Intézet ajándékaként Pásint tan. úrnak az első három kötetet a miniszterelnökségre, vagy a lakására megküldeni.” Balogh József levele végén kéri Lantost, hogy *számlával* együtt küldje el neki az Egyetemes történet III. kötetét. Lantos nem küldi el a miniszteri tanácsosnak a kért tiszteletpéldányt, „ellenben az Ön intervenciójára való tekintettel a vételárból 30% engedményt adhatunk”. Balogh Józsefnek pedig *tiszteletpéldányként* mellékeli a kért könyvet. OSZK Kézirattár, 1/911. 1937. jan. 18. és jan. 20.

²² József főherceg felhívása a közönséghez a Könyvnap alkalmából. Budapest Hírlap, 1938. jun. 8. 7.

²³ Hóman Bálintné felhívása a magyar asszonyokhoz. Pesti Napló, 1936. máj. 24. 11.

²⁴ Írók, színészek, dilettánsok, Bp. 1968. 678–679. Illés Endre visszaemlékezése szerint a javaslatra Bánffy Miklós a következőket válaszolta: „– Jobbat tudok. Erdélyi föld helyett adjunk erdélyi könnyet. Amit az erdélyi anyák sírnak odaát. – Nagyszerű – kapja el a lelkesedés a szakembert. – Könny! Könny! Még jobb! – De azután mégis gyanakodni kezd. – De a könnyet hogyan adjusztáljuk? – A legegyszerűbb – magyarázza Bánffy. – Közjegyzőket állítunk a síró erdélyi anyák mellé, akik igazolni fogják, hogy az ampullákba forrasztott könny valóban az ő könnyük és nem itthoni hamisítvány.” A történetet közli még Marosi i.m. II.k. 407.

²⁵ Az Erdélyi Helikon magyarországi barátainak aranykönyve. Kolozsvár, 1937. ESZC. 234.

²⁶ Viszont a sajtó könyvnapai tudósításaiból tudjuk, hogy megvásárolta a Céh kiadványait.

²⁷ Zulusky: Irodalompolitikai Bp. Wodianer, 1928. 42.

²⁸ Benedek Marcell i.m. 504.

²⁹ Gaál Tibor véleménye szerint a helikoni irodalompolitikai a „század eleji félliberális élet- és művészetfelfogásból táplálkozik”. Vö. Gaál Gábor: Az Erdélyi Szépművés Céh 10 éve. Korunk, 1935. 216–218.

³⁰ A helikoni írók és a rádió kapcsolata Hlatky támogatása ellenére sem volt zavartalan. Vö. Marosi i.m. I.k. 371–374.

³¹ Vö. Laky Dezső: A közüzemi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai. 340.p. In: Értelmiségiszociológiai írások Magyarországon 1940–1945. Bp. Kossuth 1981.

³² Az Erdélyi Férfiak Egyesületének Évkönyve, 16.

³³ Huszár Tibor beszélgetése Kiss Sándorral. In: Huszár Tibor: Beszélgetések. Bp. Magvető, 1984. 278.

³⁴ Az egyetlen mű, amely nem aratott sikert a 30-as évek közepétől, Kós Károly: Budai Nagy Antal című színjátéka volt. „...váratlanul levették a pesti műsorról, olyan erős volt a jobboldal és bizonyos feudális-klerikális körök nyomása”. Vö. Balogh Edgár: Bukaresti magyar dráma. Duna-völgyi párbeszéd. Bp. 1974. Szépirodalmi K. 465.

³⁵ Jancsó Elemér i.m. 297.

³⁶ Jancsó Elemér i.m. uo.

³⁷ Az Aranykönyvben szereplő foglalkozások alapján összeállított táblázat. A semmitmondó megjelöléseket elhagytam. Az áttekinthetőség és kezelhetőség céljából erősen leegyszerűsítve.

Az Erdélyi Helikon Magyarországi Barátainak Köre – az előfizetők³⁷

	Foglalkozás	Előfizetők száma
Ipar	Iparügyi Min. tisztv.	32
	gyáros, üzemtulajdonos	173
	bérlő, iparos	329
	gyári alkalmazottak	
	vezető	106
	főtanácsos, tanácsos	9
	főmérnök, mérnök	141
	főellenőr, ellenőr	17
	egyéb tisztviselő	98
	művezető	50
	főgépész, gépész	77
	munkás	73
	gyári alkalmazott összesen	410
Mező- gazd.	Földművelésügyi Min. tisztv.	19
	földbirtokos	221
	gazdálkodó	42
	uradalmi alkalmazott	227
	erdőigazgatósági alkalmazott	113
	állatorvos	174
	egyéb	30
Keresk. és közl.	Kereskedő	518
	Vendéglős	129
	Kereskedelmi és Közl.Min.tisztv.	21
	Máv alkalmazottak	
	főtanácsos, tanácsos	19
	főmérnök, mérnök	14
	főintéző, intéző	110
	állomásfőnök	70
	egyéb tisztviselő	341
	főmozdonyvezető	44
	mozdonyvezető	17
	főraktárnok	20
	szolga	46
	Összesen	681
	BSZKRT alkalmazottak	40
	hajóstiszt	15
	autóbuszsofőr	9
	Postai alkalmazottak	
	ebből főigazgató	14
	igazgató	22
	tanácsos	31
	főfelügyelő, felügyelő	55
	postamester	182

	Foglalkozás	Előfizetők száma
Keresk. és közl.	egyéb tisztviselő	148
	altiszt	60
	Összesen	512
Pénzügy	Pénzügymin.tisztv.	59
	Bankalkalmazott	
	cégvezető	21
	igazgató	62
	egyéb tisztviselő	183
	Összesen	266
	takarékpénztári alkalmazott	67
	biztosító intézeti alkalmazott	26
	postatakaréki alkalmazott	15
	Állampénztári alkalmazott	
	főtanácsos	24
	főtiszt	28
	egyéb tisztviselő	69
	Összesen	121
	Pénzügyigazgatósági alkalmazott	
	igazgató	23
	főtanácsos	28
	tanácsos	51
	titkár	51
	szemlész	39
	egyéb tisztviselő	112
	Összesen	304
	Adóhivatali alkalmazott	
	főnök	12
	jegyző	63
	ellenőr	26
	egyéb tisztviselő	40
	Összesen	141
Igazság- ügy	Igazságügymin.tisztv.	23
	ügyvéd	652
	kúriai bíró, tanácselnök	20
	ítélőtáblai bíró, tanácselnök	43
	törvényszéki bíró, tanácselnök	82
	járásbírószági bíró, elnök	141
	egyéb bírósági tisztviselő	53
	közjegyző	81
	telekkönyvezető	68
	ügyészszéki elnök, ügyész	62
Belügy	Belügymin.tisztv.	37
	Vármegyei tisztviselő	
	főispán	28

	Foglalkozás	Előfizetők száma
Belügy	alispán	16
	főjegyző	345
	aljegyző	53
	főszolgabíró	90
	irodafelelős	22
	árvsz. elnök	17
	egyéb	162
	Összesen	733
	Községi tisztviselő	
	főjegyző	43
	jegyző	212
	segédjegyző	100
	irodatiszt	85
	egyéb	34
	Összesen	474
	Városi tvh.tisztviselő	
	polgármester	23
	polgármesterhelyettes	7
	főtanácsos	30
	tanácsos	83
	főjegyző, jegyző	46
	főmérnök, mérnök	45
	fogalmazó	41
	egyéb	256
	Összesen	531
	Rendőrség	
	rendőrkapitány	25
	főtanácsos, tanácsos	40
	főfelügyelő, felügyelő	39
	detektív	35
	főtörzsrőmester	69
	törzsrőmester	23
	rendőr, próbarendőr	102
	egyéb	36
	Összesen	369
	Csendőrség	
	ezredes, alezredes	10
	százados	23
	alhadnagy	27
	tiszt helyettes	213
	egyéb	17
	Összesen	290

	Foglalkozás	Előfizetők száma
Honvéd.	Honvédelmi Min.	3
	Katoinatiszt	
	tábornok	39
	ezredes	124
	őrnagy	88
	alezredes	134
	százados	175
	egyéb	133
	Összesen	693
	altiszt	173
Egész- ségügy és társ. bizt.	főorvos, orvos	1739
	gyógyszerész	295
	ápolónő	17
	OTI alkalmazottak	116
	MABI alkalmazottak	5
Kultúra	Vallás és Közokt.Min.tisztv.	27
	művészek	31
	múzeumi alkalmazottak	19
	könyvtári alkalmazottak	11
	Oktatás	
	ny.r.tanár	32
	tanársegéd	103
	egyéb	120
	Összesen	255
	középiskolai tanárok	784
	elemi isk. tanárok	3030
	egyéb tanárok	196
Vallás	róm.katolikus pap	236
	református pap	343
	evangélikus pap	71
	görögkatolikus pap	7
Egyéb	háztulajdonos	88
	magánzó	85

THE TRANSYLVANIAN BUSINESS IN HUNGARY. THE TRANSYLVANIAN „SZÉPMÍVES
CÉH” (GUILD OF FINE ARTS)

Summary

by Frisnyák Zsuzsa

The Hungarian publishing house of Transylvania called „Erdélyi Szépmíves Céh” was founded in 1924. Between 1924 and 1944 this minority publishing house published all in all 125 beautiful volumes. It was, however, not the Transylvanian but the Hungarian turnover that proved successful. The books were sold in Hungary by the Révai Publishers. One of their leaders, *Lantos Kálmán* was the manager of the business. He realized that after Trianon there was a strong interest in the Hungarian public in Hungarians living in minority elsewhere, and gave the matter an appearance as if buying Transylvanian literature had been a moral duty of Hungarians living in the mother country. Although *Lantos* had merely his business

interests in mind, the politicians and other public figures all agreed. The career of the „Erdélyi Szépmíves Céh” in Hungary was thus accompanied by euphoric propaganda and pathetic political statements.

The extensive propaganda, the activity of the agents, the official support and the political demagoguery did the work. Book-salesmen decorated with feather-grass swarmed out all over the country on behalf of the „poor, starving and oppressed Hungarian writers of Transylvania”. Rousing debates could be read also in the papers on the role of Transylvanian literature in saving the nation. Those who wished to profit from advertising Transylvania distorted the Hungarian attitude towards it, as well as the Hungarian public thinking cherished of the region. It is morally highly questionable to present a profitable venture as a national cause.

The list of subscribers was published in 1937 and revealed that the majority of those reading Transylvanian literature belonged to the lower and middle layers of the middle class, i. e. they were mostly teachers, doctors and officials with a fixed but not at all outstanding income. Comparing the list with other kinds of sources we find the reasons of subscription. The Gömbös administration advertising the power and justice of the Hungarian nation and the unified Hungarian world outlook took notice of the political opportunities behind the support of Transylvanian literature and saw in it a justification of the renewed revisionist thought. The new leaders of the regime urged their subordinates to subscribe. But not everybody was touched by the national emphasis, the political support, the Transylvanian origin or by the love of good and beautifully adjusted books: the ruling elite was missing from the list of subscribers making it obvious that they did not really mean what they propagated.

Zsuzsa Frisnyák

LE FONCTIONNEMENT DU MAGASIN TRANSYLVAIN EN HONGRIE. LA MAISON D'ÉDITION: „ERDÉLYI SZÉPMÍVES CÉH” (Résumé)

La maison d'édition des Hongrois vivants en Transylvanie: nommée Erdélyi Szépmíves Céh s'est constituée en 1924.

Cette maison d'édition ethnique publiait au total 125 belles œuvres littéraires de valeur entre 1924-1944. Le grand succès de cette entreprise n'était pas venu de la diffusion de ces livres en Transylvanie, mais plutôt de leur vente en Hongrie. C'était la Maison d'édition Révai qui diffusait en Hongrie les livres de l'Erdélyi Szépmíves Céh.

L'un des chefs de la Maison Révai: Kálmán Lantos — le premier manager de l'entreprise transylvaine — a reconnu qu'après Trianon l'opinion publique surpoltisée de la Hongrie s'intéressait vivement à la minorité hongroise vivant en Transylvanie. Se profitant de cet intérêt — au but lucratif — Kálmán Lantos propagait l'achat de ces livres comme l'obligation morale des Hongrois qui vivent dans le pays natal. Les politiciens et des personnes publiques actuels y étaient d'accord aussi. Des réclames prétentieuses, des prises de position politiques, des phrases sentimentales, des déclarations pathétiques accompagnaient la carrière de la Maison Erdélyi Szépmíves Céh en Hongrie. La propagande expansive, le travail des agents, la protection officielle et la démagogie politique portaient ses fruits. Les agents de livre d'épingle envahissaient le pays: s'agitant pour „les écrivains hongrois pauvres, affamés et pourchassés” en Transylvanie. Les discussions faites du rôle-sauveur patriotique de la littérature transylvaine avaient leur effet. Les trafiquants de l'affaire transylvaine déformaient le contact et l'image de l'opinion publique hongroise quant à la Transylvanie. Il est toujours destructif et démoralisant: présenter une chose d'affaire comme cause nationale... La liste des abonnés hongrois de la littérature transylvaine était publiée en 1937. La plupart des abonnés de la Hongrie se recrutait des classes inférieures et médianes de la classe moyenne de la société hongroise: soit des pédagogues, médecins, fonctionnaires avec des salaires fixes, sans grand revenu. En comparant la liste des abonnés avec les autres sources de l'édition s'éclaircissent les circonstances de la souscription. Le régime Gömbös propagait la force et la justice hongroise également l'idéologie unanime hongroise: a découvert la chance politique inhérente dans la littérature transylvaine: la justification de la renaissance des tendances révisionnistes. Donc les nouveaux gouvernants du régime Gömbös concitent leurs subordonnés à la souscription. Mais la diffusion — présentant l'abonnement comme devoir patriotique, l'attachement pour les livres beaux et précieux, la protection politique et l'origine transylvaine n'ont ouvert chaque portefeuille. Si nous examinons: quels noms manquent de la liste des abonnés: l'attitude politique de faire l'obligation morale de la protection de la littérature transylvaine: perdra son crédit. Dans le cas de l'élite dirigeante les arguments politiques et l'action se séparent.

Gyarmati György

MODERNIZÁZIÓS SZÜKSÉGLET ÉS HATALMI ÉRDEK KONFLIKTUSA*

Az igazgatásszervezet átalakítása Magyarországon, 1945–1950 között

A második világháború utáni Magyarországon a közigazgatás korszerűsítését nem csupán az 1945-ös rendszerváltás ténye — és jellege — tette aktuálissá. A Horthy-korszaktól örökölt közigazgatás szervezete és működése nem csupán politikailag minősült elavultnak azért, hogy a korábbi rezsim ellenzéki pártjai kerültek hatalomra. A feduális nemesi vármegyétől átörökölt főispáni rendszert, az „urambátyám dzsentri uralmat” elvetendőnek tartó korabeli politikai minősítések, hangzatoságuk ellenére is csak részgazságokat tartalmaztak a közigazgatás avítságát és alkalmatlanságát illetően.

Ennél érdemlegesebb problémát jelentett, hogy a Horthy-éra, a dualizmus kezdetén kiépített önkormányzat terrénumait kodifikációs eszközökkel is jócskán korlátok közé szorított közigazgatást hagyott örökölni. További gondot jelentett, hogy míg a gazdaság tökéletes átalakulásához fokozatosan idomuló szakigazgatási szervezet a kor kívánalmaihoz képest aligha volt elavultnak tekinthető, addig az egyes igazgatási ágak működése nem volt összehangolt, s a közigazgatás szervezetének változása nem követte a polgári kori társadalmi átrendeződést, a településszerkezeti, infrastrukturális változásokat, és nem alkalmazkodott a történelmi Magyarország feldarabolásának következményeihez sem. Nem vitás, hogy a trianoni döntések a társadalmi munkamegosztás évszázadok során formálódott térségeit szakította el egymástól. Az így módon csonkává lett vármegyéknek a revíziós célkitűzésekből eredő fenntartása viszont még inkább anakronisztikussá tette a közigazgatás szervezetét.

Ezen ellentmondások korántsem az utókor felismerései. A harmincas évek közepétől a Magyar Zoltán nevével fémjelzett közigazgatástudományi iskola széleskörű előmunkálatokat végzett a közigazgatás korszerűsítése érdekében.¹ Megvalósítását azonban egymást követően lehetetlenítették a rendszert konzerválni igyekvő uralmi viszonyok a jobboldali etatista törekvések, majd az újabb háború.

Magyarországon tehát a második világháborút követően nemcsak az új hatalmi tényezők politikai ambíciója, hanem egyfajta korszükséglet is volt a közigazgatás szervezeti-működési kereteinek átalakítása – modernizálása. A színre lépő politikai erők ennek megfelelően az önkormányzatiság elvein nyugvó, demokratikus, a „népet szolgáló”, s ugyanakkor korszerű közigazgatás megteremtését ígérték.

1./A közigazgatás helyzetét meghatározó fontosabb politikai tényezők a második világháború végén (1944. október – 1945. április)

1944 őszi hónapjaiban egyidőben zajlottak az új magyar államiság megteremtésének *nagyhatalmi* előkészületei, illetve — azokon a területeken ahol már átgördült a front — a *helyi* hatalmi intézményrendszer újjászervezése. Mire azonban kiderülhetett, hogy az újjászerveződő magyar közéletben a nagyhatalmak nem látnák szívesen a *nemzeti bizottságokat*, addigra azok — a háborús megpróbáltatások ellenére megőrzött helyi önszerveződés „szerelemgyerekeként” — megszülettek és (főként az első hónapokban) nagy aktivitással munkához is láttak. A feszültségek megértéséhez célszerűnek látszik a szimultán zajló nemzetközi és hazai történések egymás utáni felelevenítése.

a./ Nemzetközi konfliktus a nemzeti bizottságok kérdésében

Magyarország, mint a Harmadik Birodalommal szövetségben harcoló vesztes állam, a második világháború végén az antifasiszta nagyhatalmak által életre hívott Szövetséges Ellenrőző Bizottság felügyelete alá került. Közép- és Délkelet-Európának azon területeit, melyek a Vörös Hadsereg hadműveleti térségévé váltak — beleértve a „mellékgyőztesnek” számító szövetséges államokat, Csehszlovákiát és Lengyelországot is — döntően Moszkvából kormányozták. Ebben a régióban az angolszász nagyhatalmak kezdeményezései, észrevételei csak akkor gyakoroltak érdemleges befolyást az események menetére, ha azokat a szovjet fél is magáévá tette. E nem túl gyakori esetek egyike volt hatással a magyar közigazgatás újjászervezésére is.

Ismeretes, hogy 1944 második felében a Vörös Hadsereg által már elfoglalt lengyel területeken — illetve szeptemberi átállás után Bulgáriában is — kommunisták által uralt hatalmi fórumok kezdtek tevékenykedni. A nyugati szövetségesek, figyelemmel kísérve a felszabaduló közép- és délkelet-európai térség államaiban formálódó új hatalmi szervek politikai arculatát — hol diplomáciai úton, hol közvetlen tárgyalásokon —, egyre többször jelezték a (még csak embrionális) kommunista dominanciával szembeni fenntartásaikat. Az antifasiszta nagykoalíción belül zajló ez-irányú polémia egyik emlékezetes állomása volt Winston Churchill 1944. októberi moszkvai látogatása.² A brit miniszterelnök felvetette tárgyalópartnerének, hogy a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság (más néven Lublini komité) helyi *nemzeti tanácsai* — illetve a bolgár Hazafias Front *nemzeti bizottságai* — korántsem reprezentálják a lakosság összes demokratikus irányzatait. A felszabadított európai területek koalíciós alapon tervezett politikai újrárendezéséhez képest ezek a szervek kommunista „felülreprezentáltságot” mutatnak. Hajnalba nyúló megbeszélésükön Sztálin nem csupán arról igyekezett biztosítani az angol kormányfőt, hogy nem áll szándékában a Szovjetunióval határos térségek bolsevizálása,³ hanem — elkerülendő az egyébként is számos ellentéttel terhelt „lengyel kérdés” további éleződését — respektálni látszott brit partnere kifogásait. Az év még hátralevő hónapjaiban a lengyel nemzeti tanácsok addigi intenzív szerveződése megtorpan, s „fokozatosan visszatértek a háború előtti közigazgatási hálózat kiépítéséhez”.⁴

A casus poloniae fentebb idézett mozzanata közvetlenül befolyással volt az ekkor már szintén küszöbön álló magyar államiság újjászervezésére is. A moszkvai magyar kommunista emigráció 1944 nyarának végére kidolgozta „az államhatalom demokratikus átalakítása érdekében életbe léptetendő rendszabályokat”. Ez az elaborátum „reakciós összetételük miatt” kilátásba helyezte a korábbi hatalmi politikai intézményrendszer szinte egészének feloszlását, az országgyűléstől képviselőtestületekig. Állásvesztésre szánták az államhatalom minden tisztviselőjét, beleértve Horthy Miklós kormányzót is, akinek bíróság elé állítását tervezték. Az államhatalom feloszlátott szerveinek helyébe léptek volna a *nemzeti bizottságok*, hogy a kormány felügyelete alatt gyakorolják a közhatalmat.

A programtervezet október második felében — Churchill moszkvai tárgyalásait követően — átdolgozták, s az, a fentebb érintett kérdésekben lényegesen módosult. Amellett, hogy kimaradt a Horthy bíróság elé állítását tervező passzus, elhagyták a közigazgatási *szervezet* radikális átformálását célzó pontokat is. E terület „demokratizálása” a továbbiakban a közigazgatás *személyzetére* koncentrált, melyet — mint írták — „meg kell tisztítani a nyilas, hazaáruló és egyéb népellenes elemektől”. A *nemzeti bizottságoknak* szánt szerep, illetve funkció ugyancsak módosult. A korrigált elképzelésben azokat *már nem az új közhatalom intézményeinek*, hanem a koalíciós pártokból életre hívandó Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szerveinek; azaz a *pártkoalíció közhatalom nélküli helyi szintű tanácskozási fórumainak* tekintették.

Noha annak idején a Moszkvából hazatérő kommunista vezetők sem tagadták, hogy a program módosulása szoros kapcsolatban áll a Churchill–Sztálin csúcstalálkozón elhangzottakkal, e tény hamarosan feledésbe merült. Az angol–szovjet megbeszéléseken „megegyezés történt Magyarországra vonatkozóan is” — informálta Gerő Ernő a „hazai” kommunistákat, az újjászerveződő párt Központi Vezetőségének 1945. január 23-i ülésén. „A Szovjetunió meg akarja nyerni a diplomáciai csatát Magyarország kérdésében — folytatódott a beszámoló —, de oly módon kell megteremteni az előfeltételeit, ami az angol–amerikaiakat nem ijeszti meg.”⁵

A később átmenetinek bizonyuló taktikai önmérséklet ekkoriban más kérdésben is érvényesült. A legfelső szovjet vezetés Moszkvában előre „beprogramozta” a Debrecenben „megválasztott” Ideiglenes Nemzeti Kormány politikai összetételét. Miközben a még Hitler oldalán álló magyar csapatok harci szellemét gyengítendő, három átállt horthysta tábornokot is szerepeltettek az új kormányban; Sztálin közvetlen instrukciójára csak két kommunistát terveztek az ideiglenes kabinetbe delegálni.⁶

A moszkvai emigráció 1944. nyári hatalomváltó programjának radikalizmusát ugyanakkor nem csupán a brit tiltakozás szovjet akceptálása tette visszafogottabbá. Horthy 1944. októberi sikertelen kiugrását ugyancsak Magyarországgal szembeni politikájának újragondolására készítette a szovjet vezetést. A fegyverszüneti delegációt kiküldő főhatalom már nem funkcionált, a „végsőkéig kitartást” hirdető „nemzetvezető” Szálasival pedig nem volt mit tárgyalni. Azaz, — miközben a Vörös Hadsereg már az ország szíve felé tört előre — nem volt olyan, az államot képviselni hivatott szerv, mely partner lehetett volna a fegyverszüneti szerződés aláírására. Ebben a helyzetben vált szükségessé az új magyar államiság legitimációs alapjának megterem-

tése, a rohamtempóban összeparancsolt ideiglenes nemzetgyűlés Debrecenbe fuvarozása; illetve az előkészítés sürgető szüksége vezetett a moszkvai magyar kommunista emigráció politikai felértékelődéséhez. Az új központi államhatalom életrehívását szervező partnerként, az is meghatározóvá tette szerepüket, hogy a szovjet vezetés számára a legkönnyebben voltak elérhetők.

A megváltozott helyzetben a kommunisták szerepe nem csupán felértékelődött, hanem más értelemben is módosult. 1944. október 15-e, a kiugrási fiasco előtt minden további nélkül képviselhettek bármilyen — nyári tervezetükhöz hasonló — szélsőségesen radikális átalakítási programot. A fegyverszünet — még Horthy főhatósága alatt tervezett — aláírása után, mint a számba jöhető pártok *egyike* alkudozhattak volna a többi leendő koalíciós partnerrel arról, hogy elképzeléseikből mi vállalható egy közös kormányprogramban. Szálasi hatalomátvétele után azonban az új rendszerben számba jöhető pártok mindegyike illegalitásba kényszerült, s a moszkvai emigráció maradt az *egyetlen* olyan politikai erő, melynek megmaradt a lehetősége, hogy viszonylag normális körülmények között dolgozhasson a „nemzeti megújulás” *akkori programján*. Azért ezen és nem egy pártprogram újabb változatán, mivel a Debrecenbe összegyűjtött Ideiglenes Nemzetgyűlés olyan „össznemzeti” programot igényelt, melyhez a hirtelenjében elérhető többi párt képviselői a legkisebb bonyodalmak árán úgy adhatták nevüket, hogy később előkerülő párttársaikra és potenciális támogatóikra is tekintettel lehettek.

„Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének” az a programja tehát, mellyel a moszkvai magyar kommunista emigráció tagjai 1944 november–december fordulóján — a debreceni alkotmányozó gyűlést előkészítendő — hazaérkeztek, három tényező által motiváltan finomodott, egy radikális kommunista szellemiségű elaborátumból „koalícióképes” kormányprogrammá. 1./A dokumentum olyan periódusban készült, — a „három nagy” jaltai csúcstalálkozóját előkészítő időszakban —, amikor Sztálin még eloszlatni igyekezett a régió bolsevizálásától tartó churchilli aggodalmakat. 2./Magyarország területén még dúltak a harcok. Ezért olyan proklamáció látszott célszerűnek, amely segít megosztani a szélsőjobb oldalt és a „csak” horthystákat; utóbbiakat — átállás esetén — felelősségrevonástól mentesülő perspektívával kecsegtetve. 3./Amennyire sürgető volt egy legitim és tárgyalóképes (előírtan) kolaíciós kormány és ehhez igazodó program; legalább annyira szükség volt — akkor még — a Szovjetunióból visszatérő kommunistáknak arra, hogy pártjukat ne Moszkva „ötödik hadoszlopának”, hanem a hazai „nemzeti pártok” egyikének tekintse az ország közvéleménye.

Bár Churhcil és Sztálin 1944 októberi moszkvai megbeszéléseit követően nagyhatalmi szinten rendezettnek tekintették a nemzeti bizottságok kérdését, s a megállapodást a magyar kommunisták is akceptálták, az új magyar államiság — és ezen belül a közigazgatás — újjászervezésének időszakában ezen fórumok működése tartós belpolitikai bonyodalmakhoz vezetett.

b./ Belpolitikai konfliktus a nemzeti bizottságok kérdésében

1944 utolsó hónapjaiban, miközben Moszkvában a nagyhatalmi koalíció elvárásait is szem előtt tartva folytak az „Új Magyarországot” tervező előkészületek, a

német csapatoktól időközben megtisztított területeken szintén megkezdődött a — helyi szintű — „országalapítás”. A megelőző háborús évek, illetve az alig átgördült front nyomán életben maradt népesség újbóli társadalommá szervezése, és a helyi közösségek mindennapjait rendezette tevő közhatalmi fórumok reorganizálása kemény próba elé állította a „testileg és lelkileg lerongyolódott társadalmat”. Előbb a német visszavonuláshoz, azt követően a szovjet utánpótlás biztosításához rekvirált közlekedési eszközök a nem katonai — polgári és „hivatali” — kommunikációt egyaránt megbénították. Ez az információhiányos atomizáltság egy paradox helyzetet eredményezett. Hiába dőlt el magas politikai szinten már az ország hadszíntérré válásának kezdetén, hogy a régi szervezeti keretek között lehet — illetve kell!! — újjáformálni a közigazgatást, a hivatali adminisztráció elmenekülését követő helyi igazgatási vákuumban erről mit sem tudva, új közhatalmi fórumok születtek. Így jöttek létre azok a helyi „néptanácsok”, az 1919-es proletárdiktatúra még élő kommunista veteránjainak aktivizálódásával alakult „direktóriumok”, illetve (később összefoglaló nevükön) *nemzeti bizottságok*, melyek — központi kormányzati szervek és instrukciók hiányában is — hozzáálltak az egyes települések életre galvanizálásához. Ez a helyzet szülte kényszerű „önállóság” jó ideig azt követően is fennmaradt, hogy a karácsonyt megelőző napokban megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Bár ezt követően egymás után láttak napvilágot az újabb és újabb kormányzati direktívák, a közlekedési és hírközlési kontaktus akadozása miatt csak nagyon esetlegesen jutottak el a *helyi közigazgatási hatóságként tevékenykedő nemzeti bizottságokhoz*.

De kezdetben azokon a területeken sem vált egyértelműbbé a nemzeti bizottságok funkciója, jogosítványa, ahová esetleg eljutottak a hivatalos közlönyben, sajtóban közzétett kormányrendeletek. Erdei Ferenc belügyminiszter 1944 decemberének utolsó napján terjedelmes cikket jelentetett meg a közigazgatás újjászervezéséről. Ez a szerző funkciójából eredendően magától értetődő kormányállásfoglalásnak tűnt. Eszerint az új központi hatalom feladata a már létrejött nemzeti bizottságok tevékenységének önkormányzati szervekként való irányítása, működésük összehangolása, illetve szabályozása.⁷ Mindehhez képest az öt nappal később napvilágot látott — erre vonatkozó — kormányrendeletből arról értesülhettek az érdekeltek, hogy a nemzeti bizottságok bábáskodhatnak ugyan a közigazgatás újjászervezésénél, de ők maguk politikai fórumok, s mint ilyenek „ne illeszkedjenek be a közigazgatási szervezetbe”.⁸ Ez egybevágott ugyan a hónapokkal korábban Moszkvában kialakított — fentebb érintett — elképzeléssel, de erről a magyar vidék újsütetű tisztviselői mit sem tudhattak. Így csupán az tűnhetett fel nekik, hogy néhány nap eltéréssel különbözőképpen instruálja őket a kormány, illetve annak belügyminisztere.

A zavart a kommunista párt sietett eloszlatni, egy néhány nappal későbbi cikkben. A már hazaérkezett pártvezetők közül a publicista erényeiről közismert Révai Józsefre várt az új vezetésen belüli zavarodottságot mutató probléma megoldása. Egyfelől ugyanis nem lett volna szerencsés az MKP által is támogatott „társutas”, az alig két hete beiktatott belügyminiszter diszkreditálása. Ugyanakkor viszont tudatosítani kívánták a nemzeti bizottságokban, hogy mint „hatóságnak” semmi keresnivalójuk a közigazgatás szervezetében; mindezt pedig úgy kellett megformázni, hogy ne szenvedjen csorbát az az éppen erősíteni kívánt „image”, miszerint a kommunisták a népi szervek legfőbb patrónusai. Cikke alapján Révai vállalkozása nem volt siker-

telen. Határozottan kiutasította ugyan a nemzeti bizottságokat a közigazgatás szférájából, amit azonban e szervek további politikai szerepének fontosságát hangsúlyozva igyekezett kompenzálni.⁹ 1945 első napjainak még meglehetősen kialakulatlan belpolitikai viszonyait figyelembe véve valószínűsíthető, hogy az MKP akkor még valóban komoly szerepet szánt a nemzeti bizottságoknak az éppen csak megindult politikai metamorfózis további folyamatában. Annál is inkább, mivel az addig — elsősorban a Tiszántúlon — megszerveződött területeken, a volt „tizenkilencesek” domináltak ezekben a szervezetekben.

Mindez azonban nem sokat enyhített azokon az egyre élesedő hatásköri villongásokon, melyek a következő hónapokban a nemzeti bizottságok és az időközben újra működni kezdő közigazgatási fórumok viszonyát jellemezték. Ezeknek — és a mögöttük meghúzódó, a pártok között is megkezdődő rivalizálásoknak — számottevő szerepük volt abban, hogy az ideiglenes kormány három hónap elteltével, 1945 áprilisában újabb rendelettel próbálta tisztázni a közigazgatás és a nemzeti bizottságok viszonyát. A kormány Budapestre költözését követően közzétett direktíva a korábbinál is kategorikusabban mondta ki, hogy „a törvényhatósági bizottságok, illetve a képviselőtestületek megalakításával a *nemzeti bizottságok közigazgatási hatásköre megszűnik*”.¹⁰ Ennek az újabb rendeletnek a megszületésében persze egy, a nemzeti bizottságokat elmarasztaló SZEB átirat is szerepet játszott, de emellett a kibontakozó belpolitikai csatározások is tovább rontották e szervek korábbi — „autonóm” — pozícióját.

A helyi önkormányzatok, valamint a különböző szakigazgatási szervek tevékenységének újraindulását követően egyfelől természetesnek tekinthető a nemzeti bizottságok jelentőségének csökkenése. De szerepük, érdemleges politikai súlyuk látványos gyorsasággal történő lehanyaglása — különösen ahhoz képest, amelyet Révai idézett cikkében nem sokkal korábban oly sokat ígérően ecsetelt — elsődlegesen nem a közigazgatásból való kiszorulásukkal áll összefüggésben. Sokkal inkább magyarázza ezt a pártoknak a hatalmi pozíciókból való — minél nagyobb arányú — részesedésért megindított küzdelme. A Független Kisgazdapárt a nemzeti bizottságok létrejöttének korai — radikálisan baloldali, sőt diktatórikus — fellépéseiből kiindulva, túlzottan „forradalminak” tartotta és eredendően fenntartással fogadta e szerveket. A Magyar Kommunista Párt elképzeléseihez, arculatához így közelebb álltak kezdetben ezek a bizottságok. Azt követően, hogy összetételüket — a koalíciós játékszabályok elvárásainak megfelelően — paritásos formára „arányosították”, már az MKP is kevésbé tartotta alkalmasnak e — „túlzottan koalíciós” — szerveket saját törekvéseinek helyi szintű érvényre juttatására. Azaz, a kormánykoalíció két meghatározó pártja homlokegyenest eltérő megfontolásokból ugyan, de — rövid idő elteltével — egyformán sorsukra hagyta a nemzeti bizottságokat.

Ezt a tendenciát 1945 tavaszától egy további mozzanat is erősítette. A pártok, kezdetben igencsak szűkösen rendelkezésre álló „használhatóbb” helyi kádereiket igyekeztek a hatalmi szempontból mind fontosabbá váló közigazgatási pozíciókba juttatni. Bár a nemzeti bizottságok korábbi létrejötte miatt általános gyakorlattá vált a „kettős pozicionáltság” — ugyanazon személyek mindkét helyen folytatott tevékenysége —, az idő előrehaladtával elsődlegessé mindinkább a hatalmi hierarchiában szerzett posztok erősítése vált.

Összegezve az eddig mondottakat: a világháború győztes nagyhatalmainak nézeteltérése a nemzeti bizottságok kérdésében, illetve ennek időbeli egybeesése a magyar államiság újjáteremtésével, a körülmények sajátos összejátszása folytán levette a napirendről a szervezeti, intézményi kereteiben is új közigazgatás mielőbbi megteremtésének kérdését. 1944 utolsó hónapjainak közjogi interregnuma idején, a nagyhatalmak álláspontjáról mit sem tudó, „magukra hagyatott” helyi társadalmak által életre hívott — kényszer szülte — önkormányzatok pedig nem csupán a figyelmen kívül nem hagyható nagyhatalmi elvárások miatt váltak nemkívánatossá, hanem azért is mert — bár különböző megfontolásokból — az egyes pártok számára pozíciószerezési ambícióik szempontjából egyaránt fajsúlytalanná, érdektelenné váltak. Miután ebből a szempontból a pártok számára sokkal fontosabbak voltak a korábbi szervezeti kereteiben restaurált közigazgatás intézményei, a nemzeti bizottságok jelentősége inkább csak a front elvonulását közvetlenül követő hatalmi vákuumban betöltött epizód szerepre korlátozódott. (Bár formailag még több mint három évig fennmaradnak, 1945 nyarától a politikai közélet fontos eseményei helyi szinten is rajtuk kívül, illetve tőlük függetlenül zajlottak.)

2./ A káderlapos „demokratizálás” és a szavazatvadászat időszaka (1945. április–november)

A Magyarország demokratikus újjáépítésére szövetkező kormányzati koalíció programjának megkülönböztetett fontossággal bíró célkitűzései közül tehát 1945 elején kimaradt a közigazgatás (és ezen belül az önkormányzatok) szervezetének és működésének új alapokra helyezése. Eleget teendő azonban a — szinte parttalanul használt — „demokratizálás” jelszavának, az igazgatás területén ezt, a személyi állomány politikai szempontú felülvizsgálatával vélték megvalósíthatónak.

A hatalmi intézményrendszer személyi őrsgváltását önmagában is elősegítette a régi adminisztráció jelentős hányadának elmenekülése. Az új rendszerben is tovább szolgáló, illetve újonnan belépő közalkalmazottak csak egy pozitív döntéssel végződő *igazoló eljárás* nyomán tarthatták meg állásukat. Az *igazoló bizottságoknak* azt kellett vizsgálniuk, hogy a közalkalmazottak „1939. szeptember hó 1. napját követőleg tanúsított *magatartása* sértette-e a magyar nép érdekeit”.¹¹

A háború utáni rendszerváltás jellegéből logikusan következő procedurát azonban több okból eredően sem lehetett következetesen végigvinni. Ezek közül a szubjektív döntéseknek tág teret nyitó „magatartást” vizsgáló előírás éppúgy a kisebb jelentőségű tisztázatlanságok közé tartozott, mint a köztisztviselői kar „demokratikusságának” mibenlétéről és mértékéről meginduló – éveken át húzódó sajtópolemia.¹² Az elvi konszenzushányánál azonban sokkal gyakorlatiasabb okok miatt vált — és maradt — a közigazgatási adminisztráció állandó támadások célpontja. Az új rendszer berendezésének ebben az időszakában ugyanis egyszerre zajlott három, szoros kölcsönhatásban álló folyamat. Az igazgatás igazolási eljárással biztosítani kívánt „demokratizálása” mellett, ugyanezen időszakban kellett az egyes pártoknak kiállítaniuk saját „pozícióképes” káderállományukat, s egyúttal fel kellett készülniük az időközben beharangozott nemzetgyűlési választásokra. A demokratikus átalakulás elvi célkitűzése és az ezt megvalósítani hivatott pártok közötti — magától értetődő

— hatalmi harc sajátos kényszerkapcsolatot teremtett a fentebb említett három szimultán folyamat között.

Az egyszisztenciák tízezreiről döntő igazoló eljárás során — mely a kolaíciós pártok delegáltjaiból álló bizottságok előtt történt — a kinyilatkoztatott cél mellett, (és igen gyakran a helyett) két további szempont játszott fontos szerepet: egyrészt a közigazgatás kulcspozícióban megszerzendő minél nagyobb arányú párt-részesedés, másrészt — szem előtt tartva a választásokon való minél eredményesebb szereplést, — ugyanezen pártok tagsággyarapító szándéka. Ezen egymással kölcsönös függésbe kerülő események miatt az igazoló bizottságok tevékenysége korántsem váltotta — nem is válthatta — be a korabeli elvárások szerint hozzá fűzött reményeket. Az egyes pártok hatalmi pozíciók gyarapítása, illetve tagságuk növelése érdekében nem zárkoztak el attól, hogy pártjukhoz tartozók igazolását előmozdítsák. Természetes, hogy ily módon a közhivatalnoki karban növekedett a pártok iránti affinitás, különösen azok körében, akik úgy érezték; igazolásukat biztosítandó rájuk fér némi párttámogatás. Találónan jegyzi meg ezzel kapcsolatban egy korabeli publicista, hogy „minél inkább baloldal áll egy párt, annál inkább vigyázzon, mert a jobbszélről menekülők (korábbi) ballépésük nagyságát az átlépés nagyságával próbálják sokszor kompenzálni”.¹³

A hatalomból való minél nagyobb arányú részesedésnek, a pozíciók gyarapításának ugyanakkor nem csupán a rivális pártok hasonló törekvései szabtak határt, hanem egyszerűen a „mindennapos” káderhiány is. Az egyes pártok háború előtti „törzsökös” tagsága, s kiváltképp kvalifikáltabb káderállománya még a politikai szempontból jelentősebb kulcspozíciók elfoglalására sem volt mindig elegendő. Ehhez járult a kiépítendő több ezer helyi, regionális pártszervezet, valamint a köz- és szakigazgatás státuszainak feltöltése. További káderhiányt jelentettek azok a politikai állások, melyeket a jelentősebb — részben újonnan létesített — intézményekben a koalíciós „pártegyensúly” érdekében kreáltak. A hatalmi szféra felső régióiban ebből (is) következően találhatta magát egy író hadügyminiszteri bársonyszékben, vagy egy villamos kalauz államtitkári poszton. A közélet egyre terjedő „túlpolitizálásának” végletes, de korántsem kivételes esetei voltak, midőn még a sírásók, kazánfűtők, bábaasszonyok közalkalmazotti szintjén is éberem őrködtek a pártok „kielégítő” hivatali reprezentáltságukra.¹⁴

A legelterjedtebb pozíciószerzési módszernek mégis az a változat tekinthető, melyet a kommunista pártközpont egyik belső használatú „demokratizálási” terveze 1945 júliusában írásban is rögzített. Ez a kulcspozícióba helyezett pártkádereket feladatává tette, hogy hivatali hatáskörükben minél több további párttagot helyezzenek állásba, illetve a már alkalmazásban álló és „megfelelőnek” ítélt tisztviselőket léptessék be pártjukba.¹⁵

A fentebbi példákkal illusztrálni kívánt „hatalmi racionalitás” napi gyakorlata persze nem feledtethette a pártokkal, hogy tevékenységük „végső értelme” végül is Magyarország háború utáni demokratikus megújódásának kiteljesítése. Ezt annál is kevésbé tehették, mivel az új rendszer kiépítésének egyik meghatározó állomása, a közjogi ideiglenesség felszámolására hivatott nemzetgyűlési választások előtt álltak. S ahhoz, hogy a demokrácia ígéretét beteljesítendő, a közhivatali tisztségek minél nagyobb hányadát adományozhassák párthíveiknek, magától értetődően törekedtek a választásokon való lehető legsikeresebb szereplésre. Ahhoz képest, hogy a közigaz-

gatas, az önkormányzatok *szervezeti* megújításának kérdése — mint már szó volt róla — az 1944 végén létrejött Ideiglenes Nemzeti Kormány programjában nem szerepelhetett, 1945 nyarától ez a témakör a pártok propagandájában, illetve az őszi hónapokban egymást érő választási gyűléseken igencsak előkelő helyre került. Az ezt érintő korabeli megnyilatkozások persze — tekintettel a közelgő választásokra — inkább tekinthetők pártpolitikai deklarációnak, semmint átfogó, kidolgozott reformkoncepcióknak.

Azon belül azonban, hogy minden egyes párt idejét múltnak ítélte ezen hatalmi ágazat szervezetét és működési rendjét, továbbá, hogy egyöntetűen egy „népet szolgáló közigazgatás” mielőbbi megteremtését szorgalmazták, az önkormányzatiság kérdéséről vallott felfogásukban bizonyos eltérések is kitapinthatók. A Független Kisgazdapárt egy kiterjedt önkormányzati hatáskörön alapuló decentralizált közigazgatásért szállt síkra, melyben „a nép széles rétegei” gyakorolnának ellenőrzést a közhivatalok fölött. A Szociáldemokrata Párt egy olyan „tisztá önkormányzatot” tartott a demokrácia számára üdvöztetőnek, melyben a központi hatalom bele nem avatkozhat, csak ha helyi szinten elháríthatatlan zavarok mutatkoznának, illetve ha „országos érdekű ügyről van szó”. A helyi autonómia értelmezésének ezen felfogását is sikerült azonban túllicitálnia a Magyar Kommunista Pártnak, midőn — ekkor még — úgy foglalt állást, hogy „az ország közigazgatásának demokratikus felépítése csak akkor van (lesz) biztosítva, ha a helyi önkormányzatok nemcsak helyi ügyeiket intézik egyedül, hanem kezdeményező és ellenőrző szerepük az ország ügyeiben is érvényesül”.¹⁶

Ezekhez az elsősorban voksokra aspiráló választási ígérvényekhez képest az önkormányzatok jövőbeni szerepét érintő leginkább meggyőző elképzeléseket „A Nemzeti Parasztpárt Kiskatéja” címet viselő — ugyancsak kampánycéllal megjelentetett — brosúra mutatta föl. Ez nem csupán a közigazgatás akkori refrénszerűen ismételtetett személycserékre koncentráló „demokratizálási” felfogásán lépett túl, hanem tézisszerűen annak az átfogó reformkoncepciónak minden lényeges elemét, amelyet a következő évben hoznak majd nyilvánosságra. (Részletes bemutatásra az alábbiakban térünk ki) Erdei Ferenc, aki nem csupán belügyminiszterként, hanem a NPP vezérkarában is a közigazgatás „reszortfelelőse” volt, az egyik választási nagygyűlésen erre utalva szólt átfogó reformtervükről, mely „rövid időn belül kész lesz arra, hogy amikor a politikai körülmények megengedik és megkívánják, akkor ezt a kész tervet, mint közigazgatásunk gyökeres, demokratikus és népi reformját végrehajtsuk”.¹⁷ Az említett politikai körülmények azonban egyelőre a választópolgárokat szólították az urnákhoz...

Mielőtt azonban a megújulásra váró önkormányzatok sorsát tovább követnénk, rögzítsük a választásokat megelőzően e kérdés kapcsán kialakuló állapotot. Az új magyar államiség 1944 végi létrehozásakor képviselt — képviselhető — állásponthez képest, egy évvel később, a közigazgatás modernizálásának „korszerűsége” — a kormányzati koalíciót képező pártok megnyilatkozásai alapján — hatalmi pozícióból képviselt változtatási igénnyel, szándékkal is párosulni látszott.

3./ *A reform kérdése a hatalmi patthelyzet évében* (1945 december – 1947 január)

Az 1945. november 4-én megtartott nemzetgyűlési választások több szempontból is mérföldkövet jelentettek a háborút követő politikai átalakulás folyamatában. Ezek közül a legkézenfekvőbb — de nem a legjelentősebb — mozzanat volt, hogy véget ért a közel egy éve tartó közjogi ideiglenesség. A parlamentarizmus — vagy általánosabban — a politikai rendszer belső szerkezetére gyakorolt hatása talán nem is annyira magából a választás tényéből, hanem az ország korlátozott szuverenitásából eredeztethető. A SZEB ugyanis éppúgy korlátokat állított a pártalakítás, mint a választásokon való indulás elé. Ez is közrejátszott az új parlament azon sajátosságának létrejöttében, hogy a kormányzó koalíció pártjai — FKGP, MKP, SZDP, NPP — szinte teljes egészében (97%) kitöltötték a törvényhozást, s a kormányzó pártoknak sem ott, sem a Ház falain kívül nem szerveződhetett érdemleges ellenzéke.

A politikai rendszer másik újabb keletű sajátosságát viszont — voksaikkal — maguk a választók „idézték elő”. A „külső” segédlettel létesített Ideiglenes Nemzetgyűlés padsoraiban a „munkáspártok” (MKP, SZP) valamint a — kortársak által a kommunisták „fiókpártjaként” számon tartott — Nemzeti Parasztpárt, több mint 60 %-kal részesedtek a mandátumokból. A front elvonulását követően fokozatosan újjászerveződő közigazgatási, végrehajtóhatalmi fórumok kulcspozícióinak „elosztása” alapján a hatalmi pozíciókban való részesedésük még nagyobb volt. Ehhez képest a kiscgazdák alig egyharmadát adták az ideiglenes parlament képviselőinek, az önkormányzati, szakigazgatási adminisztrációban pedig még ennél is kedvezőtlenebb volt képviseleti arányuk. Mindezt együttesen tekintve, az ideiglenesség korszakában létrejött törvényhozó és végrehajtó hatalmi szférák „politikai arculata” szinkronban volt. A Független Kiscgazdapártot 57%-os abszolút győzelemhez juttatva, a választók voksaikkal tehát nem csupán a parlamenti arányok alapvető átrajzolásában működtek közre, hanem egyúttal „felborították” a törvényhozó és a végrehajtó hatalom addigi politikai „összhangját” is. Ez is szerepet játszott a kormányzati koalíció gyorsütemű polarizálódásában, a parlamentben kisebbségbe került pártok szoros politikai szövetségének létrejöttében (Baloldali Blokk). Azáltal pedig, hogy a blokkpártok — az ideiglenesség korszakának örökségeként — továbbra is megőrizték együttes hegemoniájukat a végrehajtó hatalmi szférákban, egy kettős arculatú képlet, *a legislativa és az executiva hatalmi dualizmusa jött létre*.

A nemzetgyűlési választások eredményeként több szempontból is átstrukturálódott hatalmi képletnek közvetlen hatása volt az önkormányzatok, illetve a közigazgatási reform további sorsára is, függetlenül attól, hogy a választásokat követően egymást váltó kormányok programjában az önkormányzati reform már megkülönböztetett — mielőbbi rendezést igénylő — kérdésként szerepelt.

a./ Önkormányzati választások kontra B-lista

A *hatalmi patthelyzetként* jellemezhető új körülmények, a pártok mindegyikét politikai stratégiájának újragondolására készítette. A kiscgazdák, illetve a kommunis-

ták vezette blokkpártok a maguk számára kedvező kimenetellel igyekeztek feloldani a törvényhozó és a végrehajtó hatalom politikai kétarcúságát.

A blokkpártok a nemzetgyűlés összetételének számukra kedvezőtlen módosulását a parlament szerepének háttérbe szorításával igyekeztek ellensúlyozni. Ennek eszköze, a koalíciós korszak egyik kulcsszereplőjévé váló *pártközi tárgyalások* „intézménye” volt. Ezeken a pártonként azonos számú delegálttal üléselő pártközi tárgyalásokon a — többnyire — egyformán szavazó baloldali pártok rendre többségbe kerültek a kisczardák szemben, aminek eredményeként a politikai játékszabályokat betartva sikerült eliminálniuk a FKgP parlamenti túlsúlyát. Parlamenti elfogadást igénylő törvények helyett ily módon számos rendelettervezetet sikerült „keresztülvinniük” a pártközi tárgyalásokon, amelyeket azután a kormány léptetett életbe. Amikor pedig ez a módszer nem bizonyult járható útnak, törekvéseiket nyomtatékosító tömegmegmozdulásokat szerveztek. Ezt alkalmazták pl. a tisztviselőkar ismételt politikai szempontú tisztogatási akciója, a B-listázás elfogadtatása érdekében. Ezt kezdetben törvényi keretekben kívánták megvalósítani, hamarosan nyilvánvalóvá vált azonban, hogy ezt a parlament nem szavazná meg. A B-listázást leginkább szorgalmazó kommunisták ennek hatására rendeleti útra terelték a kérdést, és törekvéseiknek — alkalmanként lincselésbe torkolló — „népítéletekkel” adtak nyomtatékot.¹⁸

A kisczardák törekvése az új helyzetben kezdetben arra irányult, hogy a nemzetgyűlési választások eredményeihez igazodva *arányosítsák* az egyes pártok részeseését a végrehajtó hatalom és az önkormányzatok kulcspozícióiban. Mivel ezt az igényt az összes többi párt elutasította, a FKgP a továbbiakban az *önkormányzati választások* mielőbbi megtartását szorgalmazta. A rivális pártoknak nem volt nehéz felmérni, hogy ennek eredményeként a kisczardák biztos többséget szereznének az önkormányzatok vezető posztjain is.¹⁹ Az önkormányzati választások kiírásának elutasítására is nehéz volt viszont elfogadható érvet találni, hiszen nemzetgyűlési választások megtartása, a népbíróóságok felállítása, valamint a köztársasági államforma – 1946 februári — kikiáltása után, magától értetődő igény volt az ideiglenesség felszámolása az államélet ezen területén is.

A csak vázlatosan felelevenített eltérő érdekek által motivált egymást keresztező törekvések 1946 első felében belpolitikai válságok sorozatát szülték, miközben az egymásnak feszülő, viszonylag kiegyenlített erőviszonyok közepette a hatalmi ponthelyzet fennmaradt. A koalíciós kormányzás fenntartása — még inkább működőképessé tétele — egyfelől nemzetközi előírás, másfelől belső szükséglet is volt. Így a pártok — legalábbis átmenetileg — kölcsönös engedményeken nyugvó megállapodásra kényszerültek. A kisczardák kelletlenül beletörődtek a kommunista elképzelések szerint zajló B-listába: miközben a baloldali pártok nem kevésbé kelletlenül tettek ígéretet néhány főispáni, polgármesteri, rendőrségi poszt átengedésére.²⁰ Ehhez járult a pártok közös nyilatkozata az önkormányzati választások kérdésének napirenden tartásáról; majd — újabb egy hónapos pártközi alku eredményeként — 1946 júliusában megállapodás született arról, hogy az ősz folyamán sort kerítenek az önkormányzati választásokra is.²¹

Ilyen körülmények közepette, a már zajló B-listázások idején, és az önkormányzati választásokat is beharangozó pártközi megállapodások ismeretében jelentette meg a Nemzeti Parasztpárt részletes közigazgatási reformkoncepcióját.

b./ Az Erdei–Bibó féle önkormányzati koncepció

A tervezet gyökerei még az 1930-as évek végére nyúlnak vissza. Erdei Ferenc a *Magyar Város* című könyvében fogalmazza meg egy városokra épülő igazgatásszervezeti elképzelés téziseit. Miközben ő, a modernkori társadalmi munkamegosztásból kiindulva javasolt új területszervezési struktúrát, barátját — egykori egyetemista társát — Bibó Istvánt, az igazgatási intézmények működési mechanizmusának demokratikus átszervezése foglalkoztatta. Kettejük ezirányú tevékenysége a rendszerváltozást követően intézményi keretekben folyt tovább. Amikor Erdei Ferenc, 1944 végén az Ideiglenes Kormány belügyminisztere lett, a közigazgatási osztály — később főosztály — vezetésével Bibó Istvánt bízta meg, s feladatkörébe utalta a közigazgatási reform előkészítését is. Erdei Ferenc, 1945 augusztusi idézett beszédében ezen munkálatokra utalt, mint rövidesen elkészülő átfogó reformkonceptióra.

1946 elejétől, a kormány tanácsadó testületeként korábban életre hívott *Jogi Reformbizottság*, munkarendjébe külön ülésnapokat iktatva kezdte meg az erre vonatkozó — zömében Bibó István által készített — elaborátumok megvitatását.²² Erdeit, a belügyminiszteri posztjon 1945 novemberében Nagy Imre, majd 1946. márciusában a szintén kommunista Rajk László követte. Miniszteri kötöttségeitől megszabadulva, s a már alakot öltő reformkonceptióval a tarsolyában, Erdei nagyobb hangsúlyt helyezett ezen elképzelés – parasztpárti programként való képviselésére. Ez történt 1946 februárjában, az éppen hivatalba lépő Nagy Ferenc vezette kormány programjának parlamenti vitája során. A Nemzeti Parasztpárt messzemenően támogatta a kommunisták által szorgalmazott B-litsát, mivel e változásoktól hatalmi pozícióinak erősödését remélte, ám az apparátus ismételt politikai tisztogatását nem tartotta elválaszthatónak a közigazgatás szervezeti reformjától. „Csak akkor lesz sikeres a közigazgatás megtisztítása, átalakítása és demokratizálása — hangzott Erdei álláspontja —, ha a régi igazgatási szervezetet is felbontjuk, és kialakítjuk azt a népi igazgatási rendszert, mely intézményeiben is alkalmas arra, hogy a nép igazgatási szerve legyen. Annak a hatalmas és nagyszabású reformmunkának, amit a demokráciának el kell végezni a közigazgatás terén, éppen ezért *első lépése* csak a létszámcsökkenés és a köztisztviselők megrostálása. Mind gazdaságilag, mind politikailag elkerülhetetlen és halaszthatatlan ez a lépés, azonban ez magában véve még *csak könnyítés* az igazgatás nyomasztó terhein és alkalmatlanságán, de *nem megoldás* az új, népi közigazgatás megteremtésének útján.”²³ Hasonlóképpen foglal állást ez idő tájt Bibó István is, a Jogi Reformbizottság számára készített beadványában: „a személycsere hatását igen nagy mértékben paralizálni tudja, ha közben ugyanazok az élettelen keretek és ugyanaz a felülről való igazgatás folyik tovább. A felülről való igazgatás ui. akkor is uralmi jellegű marad, ha a legteljesebben el is van töltve a népboldogítás szándékával.”²⁴

Mit tartalmazott ez a koncepció? A tervezet²⁵ először arra a kérdésre próbál felelni, hogy miben is ragadható meg a funkcionáló közigazgatás „rosszasága”. Ennek kifejtése során csak egyik tényezőnek tekinti a közigazgatásban visszamaradt, régi tisztviselők. A közigazgatás alkalmatlanságának sokkal „erősebb bástyája az az elavult feudális szervezet, mely teljesen elszakadt a magyar nép igazgatási szük-

ségeitől... Nem elég tehát csak a személyeket kicserélni, ha új népi közigazgatást akarunk” — fogalmazza meg a javaslat. A *szervezeti elégtelenségek* egyik legfőbb okaként a *csak papíron meglevő vármegyei önkormányzatot* jelöli meg, mivel „a vármegye túl nagy keret ahhoz, hogy a megyei lakosság valóságos érdekközössége, valóságos szolidaritása és valóságos politikai önkormányzata” itt érvényesülni tudjon. Különösen nem a provinciális szemléletű s az igazgatás uralmi elemein nyugvó főispáni rendszerben. Az erre alkalmasabbnak látszó *járásnak nincs önkormányzata*, a járási főszolgabíró ugyanúgy a megye kihelyezett, végrehajtó hatalmat gyakorló tisztviselője, mint ahogy a községi önkormányzati igazgatásban — a bíró teljes háttérbe szorulásával — azzá vált a községi jegyző. Az igazgatásszervezet másik problémája, hogy a Habsburg-ház központosító törekvéseinek idején meginduló szakigazgatási szervezet (egyébként racionális és olajozottabb igazgatást felmutató) intézményei nem tudtak illeszkedni az önkormányzati fórumrendszerhez, aminek következtében olyan lehetetlen helyzet állt elő, hogy „egy-egy községnek másutt van a járási igazgatása, másutt a járásbíróháza, másutt az adóhivatala, másutt a magasabb iskolái, s ami mindennél rosszabb, esetleg másutt van a piaca”. További, nem lényegtelen problémaként merül fel, hogy a központi államszervek oly mértékben terheltek konkrét ügyintézéssel, hogy nem is juthatnak hozzá tényleges feladatukhoz, az irányításhoz, emellett a *közigazgatási eljárás* szisztémája, az ügyintézés módja mesterségesen túlbonyolított, s a hivatalon belüli aktatologatás szinte kizárja az ügyfélszolgálatot.

Az újonnan létesítendő igazgatásszervezet felvázolásánál a javaslat az alulról fölfelé demokratikusan egymásra épülő fórumrendszer kiindulópontjaként a *ténylegesen működő községi önkormányzatok* megteremtését jelöli meg. A választott bírót a községi önkormányzat valóságos vezetőjévé kell tenni, alárendelve a szakszerű irodai szolgálatot teljesítő szakképzett jegyzőt. Az önkormányzati igazgatási fórum következő lépcsője — a megszüntetendő 25 vármegye és 151 járás helyett — a *városmegye*. A 70–80 városmegye olyan városi vagy városiasodó központ körül kialakítandó önkormányzati közigazgatási egység, amelyben a város az adott terület igazgatási, bírósági, oktatási–kulturális, pénzügyi, gazdasági, közlekedési és piaci centruma, ahol megvalósítható a szakigazgatási ágak és a közigazgatás összehangolt, jól szervezett működése, s ahol egyben a külön igazgatási életet élő városokat szervesen össze lehet kapcsolni környékének minden életmegnyilvánulásával. Az ily módon megszervezett városmegye „a valóságos önkormányzatot olyan egységekben valósítja meg, melyeket valódi érdekközösség és valódi szolidaritás kapcsol össze”.

A minisztériumok tényleges irányító hatóságokká tétele, valamint az önkormányzatok felügyelete és a központi igazgatás decentralizálása céljából az országot Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely és Győr székhellyel, valamint a „nagybudapesti” törvényhatóság létrehozásával hét kerületre javasolják felosztani, mely egyben elősegítené a kerületi központok igazi „középvárossá”, regionális centrummá fejlődését. Az új igazgatásban a demokratikus szellem és a szakszerűség együttes követelményét a tervezet oly módon kívánja biztosítani, hogy a különböző egységek élére laikus önkormányzati vezetőket választanak, s nekik alárendelt, jól képzett és megfelelő igazgatási gyakorlattal bíró szakemberek végzik az adminisztráció munkáját. Végül a tisztviselők személyes felelősségének meghatározásával az intézkedő

fórumok ésszerű csökkentésével és a hivatalon belüli munka racionalizálásával kívánjuk egyszerűbbé és hatékonyabbá tenni a közigazgatási eljárást.

A továbbiakban a javaslat a várható előnyöket vázolja. Eszerint a reform figyelemre méltó pénzügyi megtakarítást is jelentene. A meglevő 234 helyett 110–130-ra csökkenne a közigazgatási hivatalok száma. Mintegy egyharmadával kevesebb lenne a szakképzett, fogalmazási szak- és 10%-kal a segédhivatali személyzet létszáma. Ehhez jönne még a köz- és szakigazgatási ágazatok összehangolásából eredő létszámmegtakarítás. Az újonnan szervezendő kerületek tisztviselő-szükségletét a fölössé váló minisztériumi állományból lehetne biztosítani. A létszámcsökkenésből eredő személyi kiadások apadásán túl mérséklődnek a dologi kiadások is a kézbesítési, posta költség esése és főleg a hivatalos utazások megcsappanása következtében.

A tervezet következő fejezete a reform kivitelezésének realitását boncolgatja, rámutatva arra, hogy megvalósítása milyen országos feladatokhoz kapcsolódik, s további előrelépés szempontjából mennyire halaszthatatlan. Az akkoriban zajló létszámcsökkentés eleve azt segíti elő, hogy a reformot már a lehető legkisebb létszámú tisztviselői karon hajtsák végre, a későbbiekben pedig majd (az egyébként reform nélkül is jelentkező) tisztviselőszükségletet már az új szervezetnek megfelelően elégítsék ki. A forint bevezetésével a gazdasági stabilizációhoz is jelentős mértékben hozzájárul, sőt az önkormányzati háztartások költségvetésének egyensúlyba hozatalát is lehetővé teszi.

Végezetül a reform végrehajtásának következő ütemezését javasolja. Legelőször is felhívja a demokratikus közvéleményt a lefektetett elvek és javaslatok megvilágítására. A vitát követően kerülhetne sor a koncepció véglegesítésére, amit az ennek megfelelő törvény kidolgozása követne. Felhívja a belügyminisztert, hogy fokozott erővel folytassa a reform megvalósításához szükséges, már addig is végzett statisztikai, területrendezési és szervezeti kérdések feldolgozását, és haladéktalanul kezdje meg a reform költségvetési kérdéseinek tanulmányozását. Indítványozza, hogy a pártok mondják ki a *sürgősséget* a reform előkészítésében. A törvény megalkotását követően pedig: „Legelőször számoljuk fel a vármegyéket és alakítsuk meg a városmegyéket. Ennek megtörténte után válasszuk meg a *városmegyei képviselőtestületet* és a *városmegye tisztviselőit*.” Közben végrehajtható az új igazgatási egységek területének kijelölése, s ezt követően kerülne sor az *önkormányzati választásokra*.

c./ A reform taktikus elhalasztása

Talán nem igényel különösebb indoklást, hogy midőn a koalíció pártjai egyöntetűen állást foglaltak az önkormányzati választások napirendre tűzéséről, a Nemzeti Parasztpárt nem halaszthatta tovább annak az elképzelésnek a nyilvánosságra hozatalát, mely már egy szervezetben is új közigazgatás számára kívánt új tisztviselőket választani. E szempontból elsődlegessége mellett azonban más mozzanatok is a publikálást sürgették, annak ellenére, hogy a tervezet részletes megvilágítását és véglegesítését a Jogi Reformbizottság még nem fejezte be. Az egyik ösztönző, kifejezetten presztízs szempont volt. Az NPP vezetősége 1946. július 12-ei ülésén — ahol a közélettel mellett döntöttek —, közel olyan jelentőséget tulajdonítottak a közigazgatási reformnak, mint az 1945-ös földreform Parasztpárt által történt meghirdetésének.

Fontos, hogy a kezdeményezés a Nemzeti Parasztpárté legyen, „ez ki is tűnjék, és úgy domináljon a köztudatban, mint a mi tervünk.”²⁶

További serkentő tényezőt jelentett, hogy a publikálással a szélesebb közvélemény megnyerését remélve azt a tervezet elleni támadást kívánták visszaverni, mely ekkor még csak a koalíciós színpad kulisszái mögött volt érzékelhető. A Jogi Reformbizottság június 27-i ülésén a bizottság kommunista párti titkára, Beér János úgy foglalt állást, hogy „a reform kidolgozására egy ezzel a feladattal megbízott különleges bizottságot kell életre hívni”.²⁷ Ez a koalíción belüli diplomácia nyelvén megfogalmazott álláspont azt jelentette, hogy a kommunisták sem a reformbizottságot, sem pedig a tervezetet nem tartják alkalmasnak a közigazgatási reform kimunkálására. Mindezek ismeretében nyilvánvaló: Erdei Ferenc Bibó István belügyminisztériumi pozícióját kívánta erősíteni és a kommunista belügyminiszterre kívánt nyomást gyakorolni abban a nyilatkozatban, melyet három nappal a tervezet közzétételét követően adott a sajtónak. Eszerint „Rajk belügyminiszter addig fejlesztette az előkészítő munkálatokat, hogy ma már a belügyminisztériumban mind a közigazgatási reform kidolgozása, mind az önkormányzati választójogi törvény előkészítése igen előrehaladott állapotban van, s... a reform elveinek tisztázása után, napok alatt részletesen ki tudja dolgozni a kívánt tervezetet”.²⁸

A nyilatkozatban megfogalmazott politikai szándékok egyike sem érte el célját. Sőt! A következő hónapban Rajk belügyminiszter felmentette Bibó Istvánt a közigazgatási főosztály éléről, s Bibó ezzel meg is vált a Belügyminisztériumtól. De a parasztpárti koncepció sorsát nem csupán ez látszott előrevetíteni. A nagyfokú helyi autonómiára épülő városmegye-koncepció éppúgy elfogadhatatlan volt a kommunista párt számára, mint az addigi pozíciókra kiszámíthatóan kedvezőtlen kimenetelű önkormányzati választások megtartása. Mindezek kategórikus visszautasítása viszont két okból is akadályba ütközött. Az 1946 augusztusában az új pénznem bevezetésével induló gazdasági stabilizáció sikerét nem volt célszerű egy újabb koalíciós válság kirobbantásával veszélyeztetni. A pártharcokkal terhelt megelőző félév után a nem sokkal korábban megteremtett treuga dei fenntartásához emellett külpolitikai érdekek is fűződtek. A Párizsban megkezdődött békeelőkészítő tárgyalásokon — többek között — attól is kedvezőbb megítélést remélt a magyar kormányzat, ha a nagyhatalmak nem a megfelelő félét kitöltő koalíciós válságsorozat folytatásáról értesülnek.

Ebben a helyzetben az MKP-nak figyelemre méltó taktikai lépéssel sikerült úgy elodáznia a szóban forgó két kérdést, hogy az újabb belpolitikai válságot is elkerülte. Elfogadta a parasztpárti javaslatnak azt a megállapítását, hogy az önkormányzati választásokon csak a közigazgatás szervezeti reformját követően van értelme. További pártközi értekezleteken pedig sikerült elérnie, hogy mindkét program előkészítését — és ezzel időzítését is — bízzák a belügyminisztériumra. Az pedig, hogy mi volt az MKP vezetésének tényleges álláspontja a közigazgatási reform kérdésében, egy szeptember eleji intern állásfoglalásból vált — évtizedekkel később — nyilvánvalóvá. Eszerint: „a közigazgatási reformnak már a népi demokrácia elveinek maradéktalan érvényesítésével kell készülnie, ezért a politikai helyzet is megkívánta a szakszempontról is szükséges 1–2 éves haladékat.”²⁹

4./ „A tárgyalásokat... figyelemelterelés céljából folytatjuk” (1947)

Bár 1947 első hónapjaiban az „összeesküvés” színjáték hetente „újrarendezett” felvonásai foglalták el a legnagyobb teret a magyar belpolitika színpadán, emellett azonban — a költségvetés parlamenti vitáján — ismételten szóba került a közigazgatási reform ügye is. Ezt korántsem csupán az inspirálta, hogy az önkormányzatok — most már két éve — *ideiglenes* közjogi keretek között működtek, hanem az is, hogy időközben elkészült javaslataikkal a szociáldemokraták és a kisgazdák tovább gyarapították a reformok választékát.³⁰ Továbbá többen, különösen a szociáldemokrata képviselők kérték számon Rajk belügyminisztertől, hogy a pártközi megállapodások eredményeként több mint fél évvel korábban ráruházott reform előkészítési kötelezettségének nem tett eleget.³¹

Az SZDP közigazgatási reform-„irányelvei” a parasztpárti tervezethez hasonlóan széleskörű autonómiával kívánták felruházni a községi, elsőfokú önkormányzatokat. Ugyancsak közös kiindulópontot képviseltek a vármegyék felszámolása kérdésében. Ettől kezdődően viszont inkább az Erdei-Bibó tervtől való eltérések dominálnak. A járást önkormányzati jogosítványokkal felruházva meghagyni javasolták. A megyék — egymással arányosított területének — regionális szintjén a tervezet „középfokú” állami szervekként javasolja felállítani a *kerületeket*. Az ily módon „egyszerűsített” közigazgatásnak az államszervezet egészébe való illeszkedéséről pedig a következőt vallották: „Kétségtelen, hogy a demokratikus közigazgatásnak az önkormányzati elven kell felépülnie, viszont a ma célkitűzéseinek megvalósítása érdekében egyes állami tevékenységi köröket esetleg még hosszabb időn át centralisztikusan kell ellátni. A demokratikus átalakulást úgy lehet a legsikeresebben biztosítani, ha az autonóm és állami igazgatás egyensúlyi helyzetét a társadalom fejlődési állapotának megfelelően állapítjuk meg.”³²

A Független Kisgazdapárt tervezetének legfőbb jellemzője, hogy sokkal inkább politikai manifesztum, semmint a közigazgatás szervezetének és működésének megújítását célozta.³³ Amellett, hogy a községnek — a többi javaslatához hasonlóan — az önkormányzati működést valóban garantáló jogosítványokat szán, már csak a történelmi hagyományok tisztelete okán sem látja szükségesnek „sajátos nemzeti intézményünk”, a vármegye szétrombolását. Ezzel az igazgatás szervezetét érintő indítványok ki is merültek.

A fenti két tervezetet készítő párt követelésére hívta végül egybe Rajk László belügyminiszter — 1947 áprilisában — azt a pártközi szakbizottságot, melynek egy koalíciós reformjavaslat kidolgozása lett volna a feladata. Az MKP delegáltjai kategorikusan elvetették, hogy „minden párt terjessze elő a saját javaslatát és ezeket próbálják összeegyeztetni”, és azt indítványozták, hogy a Belügyminisztérium terjessze elő saját tervezetét, és azt tárgyalási alapnak elfogadva, „...a pártok a belügyi javaslatához építsék hozzá saját elképzeléseiket.”³⁴ Mivel a belügyi javaslat minden sürgetés ellenére sem készült el; a parasztpártiak pedig már elő sem hozakodtak korábbi tervükkel, a Baloldali Blokk pártjai viszont egyöntetűen elutasították a kisgazdák — inkább aktuálpolitikai, semmint közigazgatási — előterjesztését, így egyedül a szociáldemokrata javaslat maradt a porondon.

A kommunisták azonban továbbra is tartózkodtak attól, hogy akárcsak a tárgyalás kiinduló alapjaként respektálják az SZDP „irányelveit”, így leginkább a két „testvérpárt” között éleződött a polémia. A bizottsági üléseken keletkezett ellentéteket a szociáldemokraták — kiegészítve a Belügyminisztérium rájuk nézve sérelmes további intézkedéseivel — a sajtóban is nyilvánosságra hozták. A „nagyhatalmú minisztérium” visszaéléseit pellengérre állító írások név nélkül ugyan, de egyértelműen Rajk belügyminiszteri ténykedését támadták.³⁵

A pártközi értekezlet légkörének, ily módon már a nyilvánosság által is érzékelhető, egyértelmű megromlását követően a kommunista párt képviselői úgy ítélték meg, hogy „a pártközi tárgyalások csődbe jutottak, s ilyen formában semmiféle előrejutást, vagy eredményt elérni nem fogunk”. A tárgyalásokról készült jelentésükben a kommunisták szakértők a további teendőkre vonatkozóan az alábbi alternatív javaslatot terjesztették elő: „A tárgyalások ilyen módon való folytatása azt a veszélyt rejt magában, hogy előrejutás helyett elmérgesítjük a kérdéseket, és a Rajk elvtárs által megjelölt taktikát (feltűnés nélkül, apródonként keresztülvinni célkitűzéseinket), megghiúsítjuk. Fentiek alapján a közigazgatási reform pártközi tárgyalásainak továbbfolytatása terén gyökeres változást kell eszközölni. Megítélésünk szerint három megoldás lehetséges.:

a./ Komoly eredményt akarunk elérni ezzel a tárgyalással. Ebben az esetben az eddigi felületes módszeren változtatnunk kell, és Vida Elvtársat vagy mást úgy ráállítani a reformkérdésekre, hogy megfelelő ideje legyen a tárgyalások vezetésére.

b./ A tárgyalásokkal nem akarunk reális eredmények elérni, hanem a látszat és esetleges (de kétséges) figyelemelterelés céljából folytatjuk tovább. Ebben az esetben is ki kell dolgozni egy olyan javaslatot, amelyik a tárgyalások rendszeres folytatása mellett eltereli a figyelmet a lényeges kérdésekről. Ebben az esetben is az egész előkészítés és vezetés komoly munkát igényel, nehogy szándékunk lelepleződjék.

c./Az elmondottak alapján a tárgyalásokat abbahagyjuk. Ebben az esetben el kell dönteni, hogy határozott intézkedéssel a Belügyminisztérium befejezi a pártközi tárgyalásokat, vagy a mi passzív magatartásunkkal engedjük kimúlni az egészet.

Utasítást kérünk arra vonatkozóan, hogy fentiek alapján milyen magatartást tanúsítsunk.”³⁶ Miután a jelentés 1947 június elején, Nagy Ferenc miniszterelnök lemondását és külföldön maradását követő napokban született, a kért utasítás úgy szólt, hogy fel kell függeszteni a tárgyalásokat a hamarosan megrendezendő nemzetgyűlési választások megtartásáig.³⁷

A közigazgatás reformjának pártközi egyeztetéssel történő kidolgozását nem csupán a választások megtartásáig függesztették fel. Koalíciós keretekben erre már egyáltalán nem tértek vissza. A kommunista párt nem igazgatásszervezeti szakkérdésekben mutatkozó véleménykülönbség miatt utasította el bármely másik párt javaslatát akárcsak kiindulási, tárgyalási alapként is. Hatalmi felfogása különbözött olyan karakterisztikusan a többi párttól, hogy az ennek megfelelő igazgatási intézményrendszer kiépítésénél nem kívánt a koalíció szabta korlátok között kompromisszumos megoldásokkal operálni, illetve saját elképzeléseit a többi párt elé tárn.

5./ A tanácsrendszer képében megjelenő „önkormányzat” (1948–1950)

Az 1947-es választások utáni erőviszonyok már lehetővé tették a Magyar Kommunista Párt számára, hogy a parlament statisztálásával számolhassa fel a második világháborút követően képülő parlamentáris demokráciát. Ezt összönözte a szeptember végén megalakuló Kommunista Pártok Tájékoztató Irodája (KOMINFORM) is, alapító nyilatkozatában szólítva fel a kommunista pártokat, hogy országaikban vegyék át a hatalmat.

Ez az iniciatíva hamarosan tükröződött az MKP rövidtávú célkitűzéseiben. Farkas Mihály a párt főtitkárhelyettese 1947 októberében már minden területre kiterjedő hatállyal adott utasítást az MKP megyei titkárainak értekezletén: „az államapparátus meghódításáért kell harcolnunk. ...Növelni kell azt az érzést, hogy itt az fog történni, az helyes a magyar nép számára, amit a Kommunista Párt akar.”³⁸

1948 júniusáig, a Magyar Dolgozók Pártjának létrehozásáig, az önkormányzatokban ennek a programnak két fázisa különíthető el. 1947 utolsó hónapjaiban a Kisgazdapárt pozícióit „arányosították” megcsappant erejéhez. Elvesztette főispáni helyeinek felét, s hasonló mértékben csökkent képviselte a polgármesteri, jegyzői karban. Ezen pozíciókba a Baloldali Blokk pártjai delegálhattak tisztviselőket.

A második szakasz 1948 első felében már az SZDP és az MKP fúziójának adminisztratív előkészítését szolgálta. A szociáldemokraták szelektív bekebelezésének folyamata leginkább a közigazgatási státusváltásokban követhető nyomon. A két párt által életre hívott úgynevezett egységbizottság tagjai, 1948. február 20-án „bizalmas” megállapodást kötöttek. Ennek értelmében az SZDP Központi Titkársága – az MKP kívánságának megfelelően – az alábbiak szerint kategorizálta az igazgatásban vezető pozíciót betöltő tagjait:

a./ a pártból kizárni és állásából is elbocsátani;

b./ a pártból kizárni, de állásában meghagyni;

c./ állásából elbocsátani, de a pártban meghagyni³⁹ a kommunista pártközpont által előírt személyeket. Az elbocsátottak posztjára Rajk kommunista belügyminiszter „behelyettesítéssel” állított új, megbízható kádereket. A mindezt végrehajtó negyedik kategória, mely — egyelőre — mind állásának megtartására, mind az MDP tagságra érdemesnek minősült, csak ezt követően került sorra. Az átvettek sorsáról a továbbiakban az MDP káderosztálya, illetve az „egyesülés” után nem sokkal végrehajtott tagrevízió bizottságai döntöttek. E pártfelülvizsgálat során számosan váltak nemkívánatos személyekké azok közül is, akik néhány hónappal korábban még a volt Szociáldemokrata Pártot tisztogatták a fúzió érdekében.

Bár formálisan még létezett a koalíció, s nem fejeződött még be teljesen a különböző pártmaradványok agóniája, a Magyar Dolgozók Pártjának létrejöttével a kommunisták átlépték azt a Rubicont, amely — Gramsci kategóriájával élve — a hegemonisztikus uralmi struktúrát a monopolisztikus hatalomgyakorlástól elválasztotta. Farkas Mihály fentebbi szavaira emlékezve, a továbbiakban valóban az történt, amit a Kommunista Párt akart. Az MKP vezetőségének az az 1946 szeptemberében fogant — idézett — prognózisa, miszerint *a népi demokrácia elveinek maradéktalan érvényesítéséhez 1–2 év haladék szükséges, találó jövődőlésnek bizonyult. Korrekci-*

óra csupán az elnevezés, a korábban tudatosan került kategória bizonyult. Most már világosan megfogalmazódott, hogy a maradéktalanul érvényesülő népi demokrácia, *„A Magyar Dolgozók pártjának csonkítatlan hatalmát tételező „proletárdiktatúrával” azonos*. Vagy Révai József megfogalmazásával élve: a háborút követő „fecsegő parlamentarizmus” évei után hozzá kezdhettek a „totális demokrácia” kiépítéséhez.⁴⁰

A „hatalmat mindenek előtt” politikai logika nem csupán arra ad magyarázatot, hogy miért szorult egy évig teljesen háttérbe a közigazgatás strukturális átalakításának kérdése. A bekövetkezett változások azt is előre vetítették, hogy milyen politikai premisszák lesznek meghatározóak az új hatalmi képlet közigazgatási rendszerének kiépítésekor.

Megváltozott helyzetben a Kommunista Párt nem is késlekedett tovább az előmunkálatok megindításával. 1948. májusában a pártközpontban létrehoztak egy bizottságot, a kommunista platformon álló igazgatásszervezet kidolgozására. Ezt követően az egymás után készülő, illetve a párt legfelső vezetésének újabb és újabb észrevételei alapján átdolgozott elaborátumokban kísérhetjük figyelemmel a proletárdiktatúra igazgatási szervezetének formálódását.⁴¹ Már a munkálatok megindításakor két fontos döntés született. Az egyik, hogy az előkészítésnek a Magyar Dolgozók Pártján belül kell maradnia, s „csak bizonyos fejlődési fokon túl — a törvény létrehozásakor, a végrehajtás érdekében — kell áttenni hivatalos állami szerv kezébe”. A másik megfontolás szerint, „a reformot úgy kell végrehajtani, hogy mindazokat a változásokat, amelyek törvényi szabályozás nélkül végrehajthatók, már előre létre kell hozni, úgy, hogy a törvényi szabályozás már csak a kész keretekbe önti”, legitimálja azokat.

Visszatérően ismétlődő koncepcionális kiindulópontként két ideológiai „axióma” képezte a munkálatok alapját, Az egyik szerint „a népi demokráciának az ereje elsősorban a központi államhatalomban van”. Ebből következően minden szervezeti változtatás megítélésének legfőbb kritériumává vált, hogy „erősítik-e, vagy gyengítik a népi demokrácia már meglévő államhatalmát”. A másik elvi tétel a különböző igazgatási ágak eltérő megítéléséből indult ki. A minisztériumok, az országos hatáskörrel bíró — vagy felruházandó — intézmények, hatóságok központilag irányított hálózata kiérdemelte a „szocialista jellegű” megítélést, az önkormányzati igazgatás ehhez képest „a kapitalizmus testére szabott” adminisztrációnak minősült. A társadalmat maximálisan centralizált szervezeti keretekben működtetni kívánó politikai akarat az önkormányzati igazgatás „szocialista jellegűvé” tételében más intézményei és eljárási „technikák” kidolgozását látta célszerűnek.

Az MDP közigazgatási programja a *tanácsrendszer* koncepciójában öltött testet. A tanácsrendszer a központi kormánzatnak, a pártvezetésnek és közvetett módon a miniszterialis szakigazgatásnak is alárendelt, három lépcsős hierarchiában testet öltő igazgatásszervezetet jelentett. Legalsó szintjén a *helyi* (községi, kisvárosi, nagyobb városok esetében a kerületi) *tanácsok* helyezkednek el. Fölöttes szervei a *járásai*, illetve a kerületekre osztott települések esetében a *városi tanácsok*. Mindezek a *megyei tanácsoknak* vannak alárendelve. A megyei tanácsok létrehozásuk idején elvileg a *kormány*nak voltak alárendelve, ez azonban irányítási, ellenőrzési jogkörét — 1953-ig — a *Belügyminisztériumra* ruházta át.

Ez a fórumrendszer formailag csupán annyiban tért el a korábbi szisztémától, hogy a korábban önkormányzati jogosítvánnyal nem rendelkező járás, az új struktúrában elvileg azonost „státust” kapott a helyi, illetve a megye *tanácssal*. A gyakorlatban viszont éppen fordított volt a helyzet. A tanácsrendszer a községek, városok, illetve megyék korábbi viszonylagos autonómiáját is maradéktalanul felszámolta.

Az autonómia–elvonás már 1946-ban megkezdődött. A jóvátételi kötelezettség fedezetének biztosítása és a pénzügyi stabilizáció megteremtése érdekében központosították az önkormányzatok addig saját hatáskörben felhasználható bevételeit is, s a továbbiakban redisztribúciós úton kapott, a felhasználási területeket is előíró költségvetésből kellett gazdálkodniuk.⁴² Ezzel a pénzügyi mechanizmussal lényegében már akkor megszűnt a helyi társadalom autonómiája, amikor az önkormányzati közigazgatás szervezete formálisan még megmaradt. Ehhez a pénzügyi intézkedéshez társult ugyancsak már 1946-ban, hogy a B-listázások megindulását követően bármely önkormányzati státus betöltése csak az alkalmazandó személy belügyminisztériumi politikai „ellenőrzését”, illetve jóváhagyását követően volt lehetséges. Noha az önkormányzati igazgatás személyzetét a második világháború többszöri (igazolási eljárások, B-lista procedúrák), illetve 1946-tól folyamatos politikai szűrésnek vetették alá, a helyi igazgatási fórumok a tanácsrendszer előkészítő dokumentumaiban továbbra is mint a „reakció bástyái” szerepeltek.

Az éppen hogy megszerzett politikai elsőbbség stabilizálása érdekében, a tanácsrendszer előkészítő munkálatai során visszatérően hangsúlyozták, hogy az, „erősítse a központi hatalom befolyását és ezen keresztül biztosítsa az MDP közvetlen befolyását” a társadalomban. Az egyetemlegesen gerjesztett hidegháborús légkörben, melynek régióiban egyúttal az „állandóan éleződő osztályharc” évei is voltak, nem maradhatott el annak az elvárásnak a megfogalmazása sem, hogy „maga az átszervezés és minden részintézkedés is alkalmas harci eszköz kell legyen a politikai küzdelem különböző fázisaiban, tehát igazodjék a mindenkori szükséglethez. Most például legyen figyelemmel a kulákság elleni harc periódusára”. A tanácsok feladatát körvonalazó cikkelyek közül még leginkább az közelített a napi realitásokhoz, mely a népgazdasági terv maradéktalan megvalósításának elősegítését szorgalmazta. Ezt viszont hivatalból kellett végezniük az egyre duzzadó, s egymást feladatukörükben is mindinkább keresztező különböző szakigazgatási apparátusoknak. Így a tanácsokra leginkább a termelés előmozdításának „ideológiai” *feladata*, illetve *felelőssége* hárult. A feladat abban állt, hogy a központilag időről időre meghirdetett termelési, beszállítási „versenyek” túlteljesítésére kellett buzdítani; a legkülönbözőbb címen megkövetelt, s szintén rendszeressé váló rendkívüli adóelvonásokat, mint „önkéntes felajánlást” propagálni; „az imperializmusra csapást mérő”, és az „egyházi reakciót” megfélemlítő újabb és újabb politikai demonstrációkat szervezni; illetve, az irreális tervelőírásokat teljesíteni képtelen „szabotálókat” a közösség előtt pellengérré állítani. Ez utóbbi — úgymond — „népnevelői” célzatán túl, operatív kötelességük volt, a a rendőri szervek „jelentőszolgálat” útján való értesítése. Felelőségük pedig abban állt, hogy a társadalmi teljesítőképességet permanensen meghaladó központi előírásokat képtelenek voltak maradéktalanul megvalósítani, amiért a felsőbb szervek rendre a tanácsokat, illetve (propaganda) munkájuk elégtelenségét hibáztatták.

Noha az addig önkormányzati hatáskörben végzett közigazgatási tevékenység mind nagyobb hányadát emelték át a korábbi, vagy újonnan szervezett szakigazgatási hatóságokhoz, mégis nagy gondot fordítottak a *tanácsok személyi állományának* kiválasztására. A Magyar Dolgozók Pártjának megalakulásával az államhatalom *központi* szférájában kizárólagossá vált a kommunista akaratárvényesítés, de továbbra is ódzkodtak a *helyi* önkormányzati választások megtartásától. Az önkormányzati választások megakadályozása miatt a vidéki közigazgatás 1945 óta húzódó ideiglenességét 1948 végén a közszolgálati tisztségek *állami státusokká* szervezésével „törvényesítették”. Ily módon legitimálták a választott tisztségek kinevezéssel, behelyettesítéssel való betöltésének gyakorlatát. A gyáripár államosításával végrehajtott tulajdonosi, illetve üzemszervezési árszervizálás személyi konzekvenciáit követendő példának tekintették a köz- és a szakigazgatási intézményrendszerében is. Ennek indoklása úgy szólt, hogy „ha egy munkás alkalmas vezérigazgatónak, akkor alkalmas ilyen ügyosztályok vezetésére is”. A kinevezés kritériuma a politikai megbízhatóság volt. Az új igazgatási koncepció mindezekhez képest új feladatok elé állította az előkészítésen munkálkodó pártfórumokat. Mivel a tanácsokat választott népi szervekként propagálták, ki kellett dolgozni a megbízható káderek pozícióban helyezésének „választási technikáját”. Itt ismételten megragadható a — többségében paraszti népességű — „reakciós vidék”-kel szembeni bizalmatlanság, olyannyira, hogy az még a közigazgatási területrendezést is érintette. A járások határait ugyanis oly módon javasolták megvonni, hogy „a lakosság ipari munkás összetétele feljavuljon, s...lehetőség nyíljon a munkáselemek jelölésére minél nagyobb számban”. További szempont volt, hogy a „kulcsállásokat döntően pártkádereknek kell betölteni”. A jelölőlistát ugyan formailag a Függetlenségi Népfront szervezetei állították össze, de a gyakorlatban csak a Magyar Dolgozók Pártjának javaslata, illetve jóváhagyása alapján lehetett bárki is jelölt. Két további biztosítékot is beiktattak a központi hatalom akaratának érvényesítésére, illetve az ennek megfelelő tanácsi garnitúra összeállítására. Az új tanácsi szerveket — olvasható az egyik előkészítő anyagban — „a politikai érettség növekedésével párhuzamosan, csak fokozatosan lehet felszabadítani a központi irányítás alól”. Tényleges intézkedési jogot gyakorlatilag nem is kívántak leadni az „alsóbb szervekhez” — amin főként a községi tanácsokat értették. Ennek megfelelően szántak ismételten kitüntetett szerepet — másodfokú közigazgatási szerveként — a járásnak. „A központi kormányzat főleg erre az egységre fog támaszkodni, mivel a centralizáció itt még maradéktalanul érvényesíthető.” A későbbiekben a járások fontosságának indoklása kiegészült azzal, hogy ezen a szinten folytatható leghatékonyabban a „kulákellenes harc”. A községi igazgatást erre a hagyományos falusi rokonsági rendszer „személyi összefonódásai” miatt tartják alkalmatlannak. Ugyanezen okok miatt telepítik a járási szintre az úgynevezett személyügyi megbízottakat — közsismertebben a kádereket. (Nagyobb településeken, városokban, a megyénél ezt a személyzeti csoportok, vagy osztályok végezték.) Feladatuk az volt, hogy „új, népi kádereket fedezzenek fel”, de ez a káderigazgatási szervezet igyekezett arról is gondoskodni, hogy az első megválasztásuk után az adott község szülöttei ne maradjanak huzamosabb ideig saját településükön. A végrehajtószemléletnek jobban megfelelt, ha máshonnan odavezényelt vezetők úgy foglalkoztatják a felsőbb utasításokat, hogy nem tagozódnak be a helyi közösségbe. Ennek megfelelően a személyzeti

előadók feladatai közé tartozott az is, hogy — a megfelelő szintű pártszervekkel egyeztetve — megtervezték a káderek időnkénti rotációját: kit, mikor helyezzenek át más községbe, járásba, küldjenek pártiskolára, vagy kiket „emeljenek ki” magasabb pozícióba, vagy ellenkezőleg, váltsanak le. Mindezek tökéletes rendszerbe szervezése érdekében egy olyan központi hivatal felállítását is tervbe vették, „ahol az összes igazgatási alkalmazott káderügyeit intéznék.”

1949 folyamán hozzá is kezdtek a fentebb ismertetett elképzeléseknek megfelelő igazgatási szervezet kiépítéséhez. Kormányrendeletek sora intézkedett az igazgatás területi rendjéről, illetve hívta életre az ipari, a mezőgazdasági, a pénzügyi, a kereskedelmi irányítás új hatóságait. 1950-ben pedig elkezdődött a tanácsi hálózat kiépítése. A tanácstörvény megszavazásakor a proletárdiktatúra parlamentjének képviselői — a két évvel korábbi elhatározásoknak megfelelően — jórészt a már meglévő állapotokat kodifikálták. Ugyanez mondható el az év második felében egymás után megejtett különböző szintű tanácsi választásokról is. Jelentőségük legfeljebb annyi volt, hogy több mint egy évtized elteltével helyi „választásokra” is sor került Magyarországon. A választópolgárok annyit tehettek, hogy az adott posztra jelölt személyre leadták a voksukat, mivel a választásoktól való távolmaradás már rendszerellenes megnyilvánulásnak minősült. A frissiben megválasztott tanácselnökök, illetve tanácsbírók zömét pedig alig fél-, egy év múlva már a megye, vagy akár az ország más településére delegálta „a párt bizalma”.

A minden területen központi irányítást kiépítő kommunista „hatalmi racionalitás” új igazgatási rendszert teremtve maradéktalanul felszámolta a korábbi igazgatás önkormányzati elemeit is.

JEGYZETEK

* A tanulmány a „Settlement and Society in Hungary” címen, az 1990. évi madridi nemzetközi történelmi konferenciára megjelentetett kötetben publikált német nyelvű írás némileg rövidített változata.

¹ A Magyar Közigazgatástudományi Intézet kiadványai, 1–44. köt. Bp. 1930–1943., *Szaniszló József*: A közigazgatástudomány kora, 1930–1945. in: A közigazgatástudomány oktatásának és tanszékeinek története az ELTE Jog- és Államtudományi Karán, 1777–1977. között. Bp. 1977. II. kötet., *Fehér József*: A szakszerűség kudarca. Bp. 1983. Diagnózis és terápia. Magyar Zoltán társadalomszervező tevékenysége. I–II. (Szerk.: Andrassy Mária) Bp. 1986.

² *W. Churchill*: A második világháború Bp. 1989. II. köt. 475–484., *Roosevelt and Churchill*. Their secret wartime correspondence. (Ed. by: F. Loewenheim – H. Langley – M. Jonas) New York, 1975. 575–590.

³ i.m.

⁴ *Szokolay Katalin*: A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátos vonása Lengyelországban. in: Tanulmányok a népi demokratikus forradalmakról. (Szerk.: Honfi József) Budapest, 1980. 91. ld. még: *Borsi Emil*: A szocialista forradalom győzelme Bulgáriában. i.m. 17–20.

⁵ *Korom Mihály*: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a fegyverszünet, 1944–1945. Budapest, 1981. 390–391.

⁶ Megjegyzendő, hogy az Ideiglenes Kormányban valójában nem két kommunista kapott tisztséget. (Nagy Imre és Gábor József) Gerő Ernőnek egy 1944. december végi, az akkor még Moszkvában tartózkodó Rákosi Mátyáshoz írt levele szerint, tekintettel Sztálin idézett instrukciójára, Molnár Eriket — akkor még — „pártonkívüliként” jelölik. Az MKP-ba ezidőtájt szintén jelentkező Erdei Ferencet pedig részben a fenti ok miatt, részben a belügyminiszeri tárca nagyfokú koalíciós „érzékenysége” miatt továbbra is a Nemzeti Parasztpártban látják megfelelőbb helyen. i.m. 388.

- ⁷ *Erdei Ferenc*: A népi önkormányzat útján. Délmagyarország, 1944. december 31.
- ⁸ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 14/1945. ME. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről. Magyar Közlöny 1945. 1. sz.
- ⁹ *Révai József*: Kellenek-e a nemzeti bizottságok és mire? Néplap (Debrecen) 1945. január 10.
- ¹⁰ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1030/1945. ME. sz. rendelete a közigazgatás ideiglenes rendezéséről szóló 14/1945. ME. sz. rendelet kiegészítéséről. Magyar Közlöny, 1945. 20. sz.
- ¹¹ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 15/1945. ME. sz. rendelete a közalkalmazottak igazolásáról. Magyar Közlöny 1945. 1. sz. A fenti rendelet további kiegészítő, módosító jogszabályok (16/1945., 77/1945. ME.sz.) követték, míg végül az 1080/1945. ME. sz. rendelet igyekezett egységesíteni és véglegesíteni az igazolási eljárás módozatait.
- ¹² *Gyarmati György*: A közalkalmazottak politikai megtéltésének változása Magyarországon, 1945–1946. Századok, 1985. 2. sz. 518–556.
- ¹³ *Acsay Tihamér*: Hány igaz találattik? Kis Ujság, 1945. május 27.
- ¹⁴ *Kabdebó Lóránt*: A háborúnak vége lett. (Interjú Hegedűs Gézával) Budapest, 1983. 296–300.
- ¹⁵ Párttörténeti Intézet Archivuma. (továbbiakban PTI. Arc. (274. 15) l.
- ¹⁶ Mit kell tudni a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártról? (Nagy Ferenc) Bp. 1945. 18., *Vida István*: A független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947. Bp. 1976. 65–74.o.: A Szociáldemokrata Párt munkaterve Magyarország gazdasági, politikai és szellemi újjáépítésére. in: Az MKP és az SZDP határozatai, 1944–1948. Bp. 1967. 106.o.: *Beér János*: A Magyar Kommunista Párt közigazgatási politikája. Bp. 1945. 8.
- ¹⁷ A Nemzeti Parasztpárt Kiskatéja. Bp. 1945. 32., *Erdei Ferenc*: A rendőrségről és a közigazgatásról. in: E.F. összegyűjtött művei. Politikai frások. I. Bp. 1988. 338.
- ¹⁸ *Balogh Sándor*: A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Az 1946. évi B-lista végrehajtása és revíziója. Párttörténeti Közlemények 1974. 2. sz. 55–87., *Varga F. János*: A miskolci népfőtanács 1946. Medvetánc 1986. 2–3. sz. 193–214.
- ¹⁹ Ez a kalkuláció nem csupán a nemzetgyűlési választások eredményein alapult. Egy hónappal ezt megelőzően, 1945. október 7-én, előzetes politikai erőfelmérésként megrendezték a főváros és a környező települések helyhatósági választásait. 50,7%-os eredménnyel a kisgazdapárt már itt abszolút elsőbbséget szerzett. Ezt követte a nemzetgyűlési választások 57%-os megnyerése. Miután tehát az FKGP a budapesti „vörös övezetben”, majd az országos választásokon is győzelmet aratott, nem jelentett különösebben nehéz politikai-aritmetikai feladványt annak „kiszámítása”, milyen eredmény várható a helyi önkormányzati választások megtartása esetén a túlnyomó részt agrárnépességű „vidék”-től.
- ²⁰ *Vida István*: A Független Kisgazdapárt 1946 tavaszán, és a június-július politikai válság. Párttörténeti Közlemények, 1971. 2. sz. 33–80.
- ²¹ Szabad Nép, 1946. június 16, illetve július 17.
- ²² *Bibó István*nak a Jogi Reformbizottság elé terjesztett elaborátumait közli: *Gyarmati György*: Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. Századok, 1979. 3. sz. 513–548.
- ²³ A Nemzetgyűlés Naplója. I. 467–470. o. *Erdei Ferenc*: A B-lista és a közigazgatás reformja. Szabad Szó, 1946. február 10.
- ²⁴ *Bibó István*: A magyar közigazgatás történeti háttere. in: *Gyarmati György*: Adalékok... i.m. 532.
- ²⁵ A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. Szabad Szó, 1946. július 14. újabban ld: *Erdei Ferenc*: Településpolitikai, közigazgatás, urbanizáció. Budapest, 1977.
- ²⁶ PTI. Arch. 284. 13/4.
- ²⁷ A Jogi Reformbizottság 1946. június 27-i ülésének jegyzőkönyve. in: Adalékok... i.m. 522. A Jogi Reformbizottság nem publikált iratait, jegyzőkönyveit, az 1947. évi pártközi közigazgatási értekezletek irataival, illetve a tanácsrendszer 1948. májusában induló előkészítésének számos dokumentumával együtt, az MTA Jogtudományi Intézetében találhatók, *Beér János* hagyatékában. A továbbiakban az innét származó forrásokat „Beér hagyaték...” formulával jelölöm.
- ²⁸ Szabad Szó 1947. július 17.
- ²⁹ PTI. Arch. 274. 15/23.
- ³⁰ *Vida István*: A Független Kisgazdapárt politikája, 1944–1947. Budapest, 1976. 241–278.
- ³¹ Nemzetgyűlés naplója V. 974–1016.
- ³² Irányelvek a közigazgatás egyszerűsítéséhez. in: Tér és Társadalom, 1989. 4.sz. 23–30. o
- ³³ A közigazgatás reformjához. in. i.m. 31–41. o
- ³⁴ *Beér* hagyaték...
- ³⁵ *Szélig Imréné* az SZDP Országos Pártválasztmányi ülésén elhangzott beszéde. A Község. 1947. 15. sz. *Bartucz János*: Amit a tárgyalásoktól várunk. A község 1947. 19. sz.

³⁶ PTI, Arch. 274. 15/23.

³⁷ uo.

³⁸ PTI, Arch. 274. 8/26.

³⁹ PTI, Arch. 274. 15/9. 15/211.

⁴⁰ Révai József: Élni tudunk a szabadsággal. Budapest, 1949. 517–518., illetve PTI, Arch. 274. 9/24.

⁴¹ A külön nem jelzett idézetek a továbbiakban az alábbi dokumentumokból származnak: Javaslat az önkormányzati és igazgatási reform kidolgozásának alapelveire. 1948. június 30. A közigazgatási reform alapelvei. 1948. július. A közigazgatási reform megvalósítása során érvényesítendő szempontok. 1948. augusztus 11. Utasítások kérése a közigazgatás reformjának megindításához. 1949. január. 28. Javaslatok a helyi tanácsokról. 1950. február 13. Beér hagyték...

⁴² Pető Iván – Szakács Sándor: A hazai gazdaság négy évtizedének története. Budapest, 1985. I. 118.

THE NEED FOR MODERNIZATION IN CONFLICT WITH POWER INTERESTS
(TRANSFORMATION OF THE SYSTEM OF ADMINISTRATION IN HUNGARY BETWEEN
1944 AND 1950)
Summary

By György Gyarmati

The article deals with the problem of modernizing administration as one of the important fields of power politics in Hungary in the post-war years. The October, 1944 talks of Churchill and Stalin in Moscow modified the political reconstruction of Hungary at the end of the war so that unlike in Poland and Bulgaria, the so-called national committees did not become here factors in administration and power politics. They were quickly deprived of their authority as power organs, and the traditional system of administration was restored for lack of something better. It was, however, so outdated anyway that it was hardly able to meet the requirements, giving rise to various concepts of modernization that were immediately turned into politics. The parties' attitude to them varied according to the extent of power they hoped to obtain by them.

The division of power after the parliamentary elections of November, 1945 complicated the problem of the reform of administration even further. The Independent Smallholders' Party won absolute majority in Parliament but the three parties of the coalition — forming a bloc against them — tried to preserve their own dominance in central and local administration. So there came about a strange dualism dividing the coalition, and the legislative and executive power came to be divided along the actual lines of power relations among the parties. The main goal of the allied „bloc parties” (i.e. the Hungarian Communist Party, the Social Democratic Party and the National Peasant Party) was to eliminate the parliamentary majority of the Smallholders, While the latter — in the hope of another victory — urged for local elections, trying to ensure their majority in executive power.

The leadership of the Hungarian Communist Party even stated in an inner document of September, 1946 that they were willing to accept a transformation of the system of administration only if it conformed to the Communist principles. However, they deemed it possible only about two years later.

This manoeuvring was then characteristic of the preparations for administrative reform. The Communists dominating nearly completely the Ministry of the Interior took part in the inter-party talks on the reforms but they mostly tried to hinder or postpone any new concept of administration. In this they were supported by their Minister, as well. A change came only after the summer of 1948, i. e. the total Communist breakthrough, when the Communist Party was no more pressed by the need to negotiate with the other parties and could enforce its will also in this field of state life. This is how the system of councils was brought about in Hungary after the Soviet model came to be introduced in 1950.

György Gyarmati

CONFLIT DE L'EXIGENCE DE MODERNISATION ET D'INTÉRÊT DE PUISSANCE. LA RÉORGANISATION DU RÉGIME ADMINISTRATIF DE LA HONGRIE ENTRE 1944–1950
(Résumé)

L'étude analyse comment le problème de la modernisation du régime administratif hongrois est devenu une partie importante de la lutte le pouvoir politique dans les années après la 2ème guerre mondiale. Les négociations entre Churchill et Stalin en octobre 1944 à Moscou modifiaient la réorgani-

sation politique et administrative de la Hongrie d'après-guerre en tant qu'ici „l'exemple" polonais et bulgare n'étaient pas modélés, soit les commissions nationales ne devenaient pas des facteurs dirigeants. Les corps s'organisant de ce nom étaient vite privés de leur pouvoir et faute de mieux on a reconstitué le régime administratif traditionnel.

Mais ce système — indépendamment des aspects politiques venant du changement du régime — avait été tellement dépassé qu'il ne pouvait guère remplir les devoirs respectifs. Donc la naissance des divers conceptions de la réforme administrative est venue des besoins logiques de l'époque. Mais ces réformes — soit qu'elles été bien étudiées ou non — avaient reçu toute de suite un sens „politique", car les partis politiques les acceptaient selon leur chance de participer dans le pouvoir. La division de pouvoir recrée suivant les élections de l'Assemblée Nationale en novembre 1946 compliquait encore le problème de la réforme administrative. Le parti des petits propriétaires indépendant — Független Kisgazdapárt procurait la majorité absolue dans le parlement, mais les trois autres partis de la coalition gouvernementale soit Le Parti Communiste Hongrois, Le Parti Social-démocrate et le Parti Paysan National — Nemzeti Parasztpárt — se concentrant dans un étroit bloc politique: essayaient de garder leur suprématie dans l'administration centrale et autonome. Ainsi, considérant le tout du régime administratif de l'État: une dualité de pouvoir se constituait, ce qui partageait excessivement la coalition gouvernementale: en divisant le pouvoir exécutif et législatif autour des forces politiques des divers partis. Les partis politiques associés „en bloc" ambitionnaient d'éliminer la majorité obtenue des petits propriétaires dans le parlement, mais en même temps ce dernier — espérant la victoire électorale — insistait sur les nouvelles élections autonomes, afin qu'il puisse assurer sa majorité non seulement dans le pouvoir législatif mais dans le pouvoir exécutif aussi. En même temps la direction du Parti Communiste Hongrois a formulé en septembre 1946 dans une déclaration interne qu'il ne serait intéressé que dans une réforme administrative qui préférée les aspects communistes, mais cette déclaration elle-même juge que cette réforme-là demandera encore cca 2 ans.

Par la suite c'était cette tactique qui influençait les réformes administratives. Bien que communistes — qui dans ce temps-là déjà aient dominé le Ministère de l'Intérieur participaient dans le travail des commissions interpartis créées pour l'élaboration de la réforme administrative: leur activité — par l'assistance ministérielle — se concentrait d'empêcher ou ajourner l'établissement d'une nouvelle conception administrative. Cette attitude ne s'est changée qu'en été 1948, après la prose du pouvoir exclusif du Parti Communiste, ou le parti se libérant de la contrainte des concessions de la coalition pouvait vite et totalement réaliser ses conceptions sur la réalisation des conceptions sur la réorganisation de ce terrain de la vie politique de l'État aussi.

Le produit de cette situation devenait — étudiant le modèle soviétique — le système des conseils introduit en 1950.

Szabó A. Ferenc

NÉPESEDÉS, TELEPÍTÉS A SZÁZADFORDULÓN. BEKSICS GUSZTÁV NÉZETEI

1. Magyarország népesedésének néhány sajátossága a dualizmus korában.

Nem törekedhetünk munkánkban valamiféle teljességre a dualizmuskori Magyarország népesedési folyamatait illetően. Csak azokra a jellegzetességekre kívánunk rámutatni, amelyeket a korabeli politikusok is érzékeltek, s amelyek nyomán a magyar etnikum mindenáron való megerősítését szerették volna elérni. Ennek lett volna egyik eszköze a tervszerű, nemzeti szempontú telepítési politika.

A történelmi Magyarország soknemzetiségű ország volt, valószínűleg egész történelme során, de különösen azzá vált a török megszállás megszűnése után. Ennek a magyar gondolkodók minden korszakban különleges jelentőséget tulajdonítottak. A soknemzetiség problémája a 19. század folyamán még nagyobb fontossággal bírt, mint a korábbi századokban, mivel mind a magyarság, mind a nemzetiségek keresztülmentek a polgári nemzetté válás szakaszán. Ebben a folyamatban előnyös volt a magyarságra nézve, hogy időben megelőzte a többi nemzetiséget, másrészt a nemesi uralkodó osztály magyarsága révén a nemzetiségek lakta területeken is erős pozíciókkal rendelkezett. Ez utóbbi tény hagyományozódik át a 19. század második felére és a századforduló idejére is, és válik valóságos axiómává: a magyar nemzeti megmaradás legfontosabb tartópillére a nemesi nagy- és középbirtokrendszer. Amennyire megvolt ennek az igazsága a felvilágosodás és a reformkor idején, annyira szétfoszlott a századforduló idejére, amikor a nagybirtokrendszer már gátja volt a magyar nyelvű lakosság terjeszkedésének is. Előnyös volt a magyar pozíciókra nézve az is, hogy az ország központi területeit lakta a magyarság, míg a nemzetiségek a peremvidégeket népesítették be. A magyarokéhoz hasonló kompakt, összefüggő területtel csak a szlovákok és bizonyos mértékig a dél-erdélyi románok rendelkeztek. A többi nemzetiség (ha Horvátországot és Szlavóniát nem számítjuk) településterületét át- meg átszöttek magyar illetve más nemzetiségek lakta vidékek. A nagylétszámú német lakosság összefüggő településterületet — hosszú, keskeny sávban — csak Nyugat-Magyarországon mondhatott magáénak. Kis túlzással azt lehet mondani a népesség etnikai településéről, hogy a magyarok az ország minden területén jelen voltak, a nemzetiségek viszont csak egy-egy meghatározott régióban. A németek is jelentős mértékben szétáradtak az egész országban, de jelentősebb összefüggő településterülettel nem rendelkeztek. Ez a települési sajátosság a dualizmus korában még inkább kidomborodott, hiszen a magyar nyelvű közigazgatás és az üzemek, gyárak egyre

nagyobb arányú magyar nyelvű vezetése azt eredményezte, hogy a nemzetiségi vidékek városait és ipari jellegű településeit is a magyar elem vette birtokba.

Jellemző ennek mértékére, hogy a korszak végén (1910) a két relatív szlovák többséggel bíró város (Nagyszombat és Nyitra) nem a szlovák terület szívében, hanem a magyar–szlovák nyelvhatáron terült el. Az erdélyi városok közül ugyanekkor román többsége csak egy kisvárosnak, Karánsebesnek volt. A magyar etnikumon kívül jelentősebb számban csak a németek voltak városlakók, akik Erdélyben, Nyugat-Magyarországon és a Felvidéken néhány városban többségben voltak. A városok magyarosodásának radikalizmusát elsősorban a főváros mutatta.

Népesedési szempontból Horvátországot a korszak kezdetétől fogva leírta a magyar közvélemény. A horvát–magyar kiegyezés megkötése után a Magyar Királyságnak ez a része már csak a hatalmi súly demonstrálását szolgálta, valójában csak a tulajdonképpeni Magyarországot tekintették „az országnak”. Ez előnyös volt azért is, mert így a magyar etnikum kedvezőbb arányokat mutathatott fel. Horvátországnak a tengeri kijárat, Fiume szempontjából volt talán a legnagyobb jelentősége. Ezért is kormányozták ezt az etnikailag leginkább olasz várost közvetlenül Budapestről, és ezért ragaszkodtak olyan csökönyösen a horvát vasútak magyar szolgálati nyelvéhez.

Magyarország etnikai összetétele a korabeli Európában ismert és gondosan számontartott politikai tényező volt. Nemcsak Ausztriában számoltak ezzel, hanem más országokban is. Az orosz demokrata politikusok többször utaltak erre műveikben. Herzen jegyezte meg, hogy valójában két magyar terület van: egy nagyobb, központi, és egy kisebb Erdélyben, s ezek meglehetősen nagy távolságra vannak egymástól. Bakunyin is idézte művében a gothai almanach 1869-es adatait: „A magyar királyságban 5 500 000 magyart, 5 000 000 szlávot, 2 700 000 románt, 1 800 000 zsidót és németet és kb. 500 000 más nemzetiségűt, összesen 15 500 000 lakost tartanak számon.”¹ Jellemző, hogy ezek a számok nem feleltek meg a valóságnak, hiszen az ugyanebben az esztendőben megtartott első modern népszámláláson több, mint 6 millió magyart számoltak össze, mind a szlávok, (Horvátországgal együtt is), mind a románok tényleges száma jóval alacsonyabb volt. Egyedül a német anyanyelvűek között száma felelt meg többé-kevésbé pontosan a valóságnak (1 820 922 fő). Különböző okok miatt, de Magyarország mindegyik szomszédja kevesebb magyart igyekezett kimutatni a ténylegesnél. A fenti adatokra visszatérve, még azt sem mondhatjuk, hogy korábbi adatokat használtak fel Gothában, mert az adatok sem az 1840-es, sem az 1850-es arányoknak nem feleltek meg. A magyarországi lakosság tényleges nemzetiségi arányairól forgalomba került pángermán, pánszláv vagy bármilyen irányú, tendenciózus becslések, csak a népszámlálások rendszeressé válása után veszítettek jelentőségükből, de teljesen soha sem szűntek meg. Ismeretes a versailles-i béketárgyalásokon ezzel kapcsolatos manőverezés, vagy az 1945 utáni csehszlovák álláspont.

Ezek egyike a népszámlálásoknak a technikai lebonyolítására vonatkozik: Dávid Zoltán készített érdekes elemzést pár éve a történelmi Magyarország területén napjainkig bekövetkezett nemzetiségi–anyanyelvi változásokról, amelyben megállapította, hogy az 1970-es arányok lényegében megfelelnek az 1910-es arányoknak.² Újabban Korom Mihály könyvében találunk fontos adatokat erre vonatkozóan. Ő az

1938–1940 közötti területvisszacsatolások nyelvi-etnikai mérlegét vonta meg, és jutott hasonló eredményre.³

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy teljesen objektív, „hiteles” számítás alig lehetséges, mert a kor politikai körülményei valamilyen formában mindig befolyásolják a lakosságot anyanyelve, de különösen nemzetisége megvallása tekintetében. (Az anyanyelv mellett a nemzetiség rögzítése Közép-Európában, az utódállamokban vált általánossá 1920 után. Ezt a kettős bevallást azután a magyar statisztikai szolgálat is átvette.)

A fentiekén kívül még egy fontos bizonytalansági tényezővel is számolni kell a dualizmuskori Magyarország népesedési tendenciáit illetően. Ez a korábbi viszonyítási alapot jelentő népszámlálási adatok megbízhatatlanságában keresendő. Ezek nélkül nehéz állást foglalni a nemzetiségi folyamatok terén. A mai statisztikusok is nagyra értékelik például az 1787-es népszámlálás jelentőségét és színvonalát.⁴ Ennek azonban csak globális adatai pontosak (8 003 000 fő), anyanyelvi adatai becslésen alapultak. Ez a becslés Magyarországon a magyarok arányát 39%-ban adta meg. Vajon elfogadható-e a jozefinista kor ilyen irányú becslése, amikor az ország germanizálására törekedtek és a magyar nemesség a rendelkezésre álló eszközökkel bojkottálta az összeírást? Zajlottak-e olyan mértékű asszimilációs folyamatok az országban, 1787 és 1869 között, hogy a magyarság arányának 39%-ról 46,6%-ra emelkedését eredményezzék? A magyar terület népmozgalma ennyivel kedvezőbb lett volna? Erre nincsenek adatok. Kiindulópontnak ezért csak az 1869-es népszámlálást tekinthetjük.

1. táblázat⁵

*Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása 1869–1910-ig.
Horvát–Szlavonország nélkül.*

Év	1869 °	1880 °°	1890°°	1900°°°	1910
Összlakosság	13,219.350	13,749.603	15,162.988	16,838.255	18,264.533
% arány	(100%)	(100%)	(100%)	(100%)	(100%)
Magyar	6,163.438	6,404.070	7,357.936	8,651.520	9,944.627
% arány	(46.6%)	(46.6%)	(48.5%)	(51.4%)	(54.5%)
Német	1,820.922	1,870.772	1,990.084	1,999.060	1,903.357
% arány	(13.8%)	(13.6%)	(13.1%)	(11.9%)	(10.4%)
Szlovák	1,817.230	1,855.451	1,896.665	2,002.165	1,946.357
% arány	(13.7%)	(13.5%)	(12.5%)	(11.9%)	(10.7%)
Kárpátukrán	469.421	353.229	379.786	424.774	464.270
% arány	(3.6%)	(2.6%)	(2.5%)	(2.5%)	(2.5%)
Román	2,469.918	2,403.041	2,589.079	2,798.559	2,948.186
% arány	(18.7%)	(17.5%)	(17.1%)	(16.6%)	(16.1%)
Horvát	206.655	639.986	194.412	191.432	194.808
% arány	(1.6%)		(1.3%)	(1.1%)	(1.1%)
Szerb	267.345	495.133	437.737	461.516	461.516
% arány	(2.0%)		(3.3%)	(2.6%)	(2.5%)
Egyéb	4.421	223.054	259.893	333.008	401.412
% arány	(0.0%)	(1.6%)	(1.7%)	(2.0%)	(2.2%)

°Magyar határőrvidék nélkül. Keleti Károly számítása. °°Polgári népesség. °°° 1900-tól összes népesség

Még szemlélesebb képet kapunk a lakosság és a nemzetiség számának alakulásáról, ha ugyanezeket az adatokat százalékosan csoportosítjuk.

2. táblázat⁶

*Magyarország népességének anyanyelvi megoszlása 1869–1910-ig
Horvát–Szlavonország nélkül. (1869:100)*

Év	1869°	1880°°	1890°°	1900°°°	1910
Összlakosság	100	104	115	127	138
Magyar	100	104	119	140	161
Német	100	103	109	110	105
Szlovák	100	102	104	110	107
Kárpátukrán	100	75	81	90	99
Román	100	97	105	113	119
Horvát	100	135	145	93	94
Szerb	100			164	173
Egyéb°°°°		100	116	149	180

° Magyar határőrvidék nélkül. Keleti Károly számítása. °° Polgári népesség. °°° 1900-tól összes népesség. °°°° 1880-tól

A számok a dualizmus 41 éve alatt bekövetkezett nemzetiségi változások legfontosabb irányait mutatják. Miközben az ország lakossága 13 219 350 főről 18 264 533 főre, azaz 38%-al, tehát több, mint 5 millióval nőtt, a magyar népesség növekménye 61%, 3 781 089 fő volt. Tehát 40 évi népességnövekedés közel 4/5-e a magyarság gyarapodását szolgálta. Meghökkenítő adatok ezek egy olyan viszonylag rövid időszakról, amikor a népesedési folyamatokra az államnak nem volt, nem lehetett döntő hatása. E számok ismeretében — alaposabb vizsgálódás nélkül — érthetetlennek látszik egyes korabeli magyar politikai körök aggodalma a magyar etnikum fejlődésével kapcsolatban. Mi történt, ha nem a magyar nyelv, kultúra diadalmas előrehaladása ezekben az évtizedekben? Mindez kétségtelen, mégis látnunk kell, hogy a nemzetiségi népesedés fő tendenciája, a magyarosodás mellett egyéb népesedési tényezők is hatottak. Illetve voltak olyan területek, ahol nem mutatkozott lényeges demográfiai változás. Témánk szempontjából talán a legfontosabb, hogy a magyarság ugrásszerű létszámnövekedése ellenére nem változott meg számottevően a különböző nemzetiségek települési területe. A magyar lakosság növekedése elsősorban a városokban és az ország, már korábban is döntően magyarlakta területein ment végbe. Sűrűbb, koncentráltabb lett az országban a magyar elem elhelyezkedése, de nem voltak területi nyereségei, sőt néhány vidéken a magyar nyelvűek kismértékű visszaszorulása is tapasztalható volt. A nemzetiségi viszonyok alakulására ugyanis a kapitalizmus korától kezdődően a homogenizálódás nyomja rá a bélyegét. Azokon a területeken, ahol az egyik nemzetiségnek döntően magasabb a számaránya, a kisebbségben levők aránya csökkenésnek indul. Ez a természetes, spontán asszimiláció következtében alakul így. Adott területen élő kisebbségek népmozgalma csaknem szükségszerűen veszteségesen alakul, ha nincs az érdekében támogató, segítő beavatkozás a nemzetiségi folyamatokba.

A központi területek túlnyomóan magyar többségű területe még magyarabbá vált, viszont néhány nemzetiségi többségű, falusias településterületen a nemzetiségek

javára történt asszimilációs nyereség. Megindult az Alföldre települt szlovák, kárpát-ukrán és német falvak lakóinak lassú beolvadása a magyar nyelvű többségbe, de ugyanakkor magyarok is beolvadtak a nemzetiségi többségű vidékeken. A korabeli publicisztikában sok szót szenteltek ennek a kérdésnek. Ilyen veszteségei voltak a magyarságnak pl. a völgyeségi (Tolna), a hegyháti (Baranya), a 18. század folyamán németekkel újratelepített járásokban; Sáros megyében a szlovákok javára történt beolvadás. Szilágy megye falvaiban nőtt a románok, viszont csökkenésnek indult a kalotaszegi (Kolozs megye), egykező magyarok aránya.

Sokat foglalkoztatta a közvéleményt, hogy a mezőgazdaságilag különösen értékes, de nem magyar jellegű Dél-Bácskában és a Temesközben sem növekedett a magyar lakosság aránya. A magyarosodó városok csak kevésbé tudták ellensúlyozni ezeket a folyamatokat. Már csak azért sem, mert gyarapodásuk sokszor úgy következett be, hogy a környékbeli magyarok költöztek be elsősorban. Ami magyarosodás történt pl. Baranyában, Temesben, vagy Kolozsban, jószerével Pécsen, Temesváron és Kolozsváron történt. A városok magyar nyelvi-kulturális közege természetesen jobban vonzotta a környékükön élő magyarokat, mint a nemzetiségieket, ezért sok vegyes nemzetiségű vidéken a városok magyarosodása együtt járt környékük magyar lakosságának csökkenésével.

A magyarság településszerkezeti gyengeségei sem változtak észrevehetően. A nemzetiségi lakossággal benépesült peremvidékek mellett a gazdaságilag nagyon fontos déli területek, és a stratégiailag fontos — a központi magyar medencét a Székelyfölddel összekötő — területsáv magyarosodása nem haladt előre.

A nemzetiségek közül elsősorban a német és a szlovák népesség körében asszimilált a magyarság a dualizmus korában. A német elem szétszórta magát az országban és olyan történelmi időszakban érkezett az országba, amikor még nem ment végbe régi hazájában a nemzettévalás, így nemzeti tudata viszonylag gyenge volt. Nagy arányban voltak a németek városlakók, ahol az élet magyar keretek között zajlott. Ezért körükben volt az asszimiláció a legnagyobb mértékű. A szlovákok asszimilációs vesztesége is többszázezerre tehető. Az ő beolvadásukat elősegítette az a körülmény, hogy a Felvidéken volt a legnagyobb a relatív túlnépesedés, ezért tömegesen kellett gazdasági okokból elhagyni szülőhelyüket. Emellett szerepet játszott az is, hogy a magyar és a szlovák lakosság között nem voltak alapvetően életszínvonalbeli és vallási különbségek. A magyarság szaporodásának harmadik fontos külső tényezője a keleti zsidóság betelepülése volt, amely a reformkor után, a dualizmus korában is folytatódott. Számuk 1840-ben még csak 241 000, korszakunk elején, 1871-ben 541 506, 1900-ban pedig már 851 378 fő.⁷ A Magyarországra települt zsidóság 80–90%-a rövid időn belül a magyarság statisztikáját javította, mivel magyarnak vallotta magát a népszámlálásokon. Gyorsan és skrupulusok nélkül sajátította el annak az országnak a prominens nyelvét és kultúráját, amely liberális gazdasági és társadalmi viszonyaival otthont és megélhetést adott neki.

A magyarosodást segítette elő a magyar lakosság gyors természetes szaporodása. Igaz, hogy a szlovák és kárpátukrán lakosság még gyorsabban szaporodott, de a többi nemzetiség arányait meghaladta a magyarság. Ez nemcsak a születési arányok következtében állt elő, hanem az ország központi területeinek magasabb színvonalú egészségügyi ellátása nyomán is.

Jelentős tényező a magyarok javára, hogy kisebb számban voltak a kivándorlók között. A dualizmus mintegy másfél milliós kivándorlási veszteségének csak kb. 1/3-a érte a magyarságot. A nemzetiségek kivétel nélkül nagyobb arányban vándoroltak ki, mint a magyarok. Ennek biztos voltak nemzetiségi okai is, de döntő a gazdasági viszonyok sajátos alakulása volt. (Peremvidékek stagnálása, túlnépesedése; északkeleten a galíciai lengyel–zsidó–ukrán kivándorlási minta követése stb.)

Nagy lépésekkel haladt előre a korszakban az urbanizáció, különösen a főváros, Budapest fejlődése. A főváros a dualizmus kezdetén még nincs 300 000 fős, a korszak végén azonban már milliós nagyváros. A kiegyezéskor legfeljebb felében magyar nyelvű, 1910-ben 90%-ban.

Ezek a tényezők, néhány más tényezővel együtt (ezekről majd később ejtünk szót) eredményezték a magyarság arányának ugrásszerű, de mint láhattuk, egészen nem problémátlan növekedését.

Magyarország népesedési jellemzőit tekintve, eddig elsősorban a nemzeti-nemzetiségi demográfiai változásokról szoltunk. A telepítéssel összefüggő társadalmi-politikai motívumok kialakításában a népesedés általános üteme, illetve a róla alkotott korabeli vélemények is szerepet játszottak. Ez a népesedési tendenciák rövid áttekintését mindenképpen indokolja.

A népesség átlagos növekedési üteme 1787 és 1850 közötti 5,5 ezrelék, 1850 és 1857 között 6,2 ezrelék, 1857 és 1869 között 9,4 ezrelék volt. 1869 és 1880 között azonban ez a viszonylag gyors népességnövekedés veszített üteméből: ez alatt az évtized alatt mindössze 1,1 ezrelék volt az évi növekedési átlag. A 70-es évek elejének utolsó, nagy, a középkorra emlékeztető demográfiai katasztrófáját az 1872–74 közötti kolerajárvány okozta, amely éveken át tartó rossz terméssel és helyenként éhínséggel párosult. A kolera pusztításának éveiben a halálozási többlet félmillióval nagyobb volt, mint az évtized többi évének átlaga. 1880 után viszont az évi átlagos növekedési ütem minden korábbinál magasabbra emelkedett: 9,8 ezrelékre, és ezen a magas szinten állapodott meg egészen a világháborúig. A természetes szaporodás üteme 1880 és 1910 között még ennél is magasabb volt: 11,6 ezrelék. (A különbség a kivándorlás miatt következett be.) Ez a népességnövekedés európai viszonylatban átlagosnak számított. A nagyobb európai térségben elfoglalt népesedési helyzetet a következő táblázat érzékelteti:

3. táblázat⁸

Európai államok népességnövekedése a 19. században, 1800–1900 között. (%)

Anglia	155	Németország	130
Belgium	123	Norvégia	154
Bulgária	71	Olaszország	79
Dánia	159	Oroszország	181
Franciaország	45	Románia	139
Finnország	150	Spanyolország	55
Hollandia	141	Svédország	119
Magyarország	93	Svájc	89
		Szerbia	177

Az egész 19. század alatti népesedés számbavétele azt mutatja, hogy Magyarország az európai átlag alatt népesedett, s csak a századforduló körül végre megindult demográfiai korszakváltás emelte az átlagosan népesedők közé. Azok a tudósok és államférfiak, akik elégedetlenek voltak az ország népesedési ütemével, lényegében a reális helyzetből indultak ki. A magyarországi történeti demográfiai kutatások az elmúlt évtizedben újabb adalékokkal járultak hozzá ennek a processzusnak a leírásához.⁹ Egyik eleme volt ennek a folyamatnak az egy-két gyermekrendszer, vagy ahogyan később nevezik: az egykerendszer. Elterjedését a radikálisabb szerzők közvetlen összefüggésbe hozták a nagybirtokrendszerrel, abban a formában, hogy a terjeszkedni nem tudó, gyermekeikre földet hagyni nem képes parasztság életét megfojtják a nagybirtokok. A parasztság energiáinak, nem utolsósorban népesedési energiáinak, felszabadulását egyre többen szakszerű telepítési akcióktól várták. A kivándorlás, az egykézés és a szorító földtelenség súlyos társadalmi válságjelenségek voltak, amelyeket a korabeli magyar közgondolkodás, amely a szociáldemokrata és polgári radikális köröket leszámítva nemzeti-patriotikus beállítottságú volt — ebben a korban sem feltétlenül reakciós ez — nem tudta beilleszteni kialakult világképébe. Ezért a magyarság pusztulásának, visszaszorulásának víziója rajzolódott ki nemcsak a köznapi, művészeti, de még a tudományos világképben is. A magyar közvélemény, az új, változó világból — mivel annak lényegét nem értette meg — csak a bomlás tüneteit rögzítette, a 48-as vesztés forradalom és szabadságharc élményéből táplálkozó nemzeti pesszimizmus prizmáján keresztül. Pedig az új demográfiai jelenségek nem speciálisan csak a magyarságot jellemezték, hanem egy általános kelet-közép-európai fejlődés keretei között alakultak ki. A kivándorlás, a nemzetiségek „egyenlőtlen fejlődése”, az elmaradott egészségügyi viszonyok, de még a magyar betegségek tartott egykézés is jellemző volt a korban a Balkánon éppúgy, mint Ausztriában vagy Oroszországban. Végso eredményükben ezek a demográfiai folyamatok inkább kedveztek, mint ártottak a magyar elem terjedésének az országban. A kivándorlók-nak csak kisebb része volt magyar, néhány magyar falusi körzet asszimilációs veszteségét sokszorosan ellensúlyozta a városok magyarosodása. Az egyke sem csak a dunántúli magyar községekben terjedt, hanem az erdélyi, bánáti németek, krassó-szörényi románok és felvidéki szlovákok körében is. Az egészségügyi viszonyok ugyan jobbakk voltak a központi, magyarlakta területeken, de az ugyanitt iparosodó városok, a proletárnyomor feltűnésével sűrítetten mutatták azokat a szociális és egészségügyi problémákat, amelyek demográfiai feszültségeket okoztak. A magyarlakta alföldi területeken előbbre tartott a kapitalizmus behatolása a mezőgazdaságba, aminek következtében nagylétszámú agrárproletariátus alakult ki.

A századforduló körüli elemzések általában sötét képet festettek az ország népesedési helyzetéről és érveket szolgáltatottak a pesszimista preconcepciókhoz. Erre alkalmat adtak a nemzetközi összehasonlítások is, a hazai viszonyokat ugyanis általában nem a hasonló fejlődési szinten álló országokkal vetették össze, hanem a nyugat- és észak-európaiakkal. Így még a nívósabb publicisztikában és a munkássajtóban is hamis kép bontakozott ki a tényleges népesedési helyzetről. A különböző osztályszempontú és világnézeti indíttatású elemzések sokszor kibogozhatatlanul összekeveredtek. A konzervatív földbirtokosok éppúgy, mint a szociáldemokraták többsége, veszteségeket olvastak ki a tünetekből.

Az új demográfiai jelenségek erős hatással voltak a magyar demográfia tudományának fejlődésére. A válságtünetek a közvélemény érdeklődésének centrumába helyezték a népesedéstudományt, mely a progresszió és konzervativizmus összecsapásának egyik színterévé vált, és kilépve az akadémikus keretek közül, különböző szociológiai, szociográfiai műfajok tárgyát képezte.

A 18. században és a 19. század első felében népesedési elemzés a közgazdasági munkákban volt található. Uralkodó irányzata eleinte a maximális népességyarapodást hirdető populacionizmus volt. A török pusztítás miatt megritkult az ország lakossága, egyes vidékei szinte teljesen elnéptelenedtek. Az ország újbóli benépesítése szükséges feltétele volt a magasabb színvonalú gazdasági tevékenység kialakulásának, így egybeesett az uralkodó nemesség érdekével, különösen azért, mert a nagybirtokok megműveléséhez munkaerőre volt szükség. Mind a régi, mind az új földbirtokosok szívesen telepítettek le bevándorlókat, akár Németországból, akár a Balkánról, akár az ország más vidékeiről jöttek. A reformkorban, amikor válságba került a jobbágyrendszer, az egy évszázaddal korábbi munkaerőhiánnyal szemben, a földesurak nem tudták megfelelően hasznosítani a munkaerőt, az elavult társadalmi-gazdasági viszonyok miatt. Először Széchenyi népesedési nézetei haladták meg az egyszerű mennyiségi szemléletet.

A 19. század utolsó évtizedeiben újból megjelenik a populacionizmus, mégpedig nacionalista formában, a nagyhatalmi ábrándokat űző konzervatív irányzat ideológiájának részeként. Az uralkodó osztálynak ez a rétege — jórészt a nagybirtokos arisztokrácia — ismét a mindenáron való népszaporulatot kívánja, de már csak a magyarság számára. A nagy méreteket öltött kivándorlás azzal fenyegette a nagybirtokosokat, hogy elvesztik a birtokaik fenntartásához nélkülözhetetlen olcsó munkaerőt. A népesedési kérdések iránti érdeklődésüket tehát nemcsak emelkedett „nemzeti” szempontok diktálták, hanem jól körülhatárolható gazdasági érdekek is.

2. A magyar imperializmus kérdése a politikai gondolkodásban

A magyar imperializmus legszélsőségesebb hirdetője *Hoitsy Pál* volt. 1902-ben jelent meg Nagymagyarország c. műve.¹⁰ A viszonylag kis terjedelmű, bombasztikus munkát Magyarország leendő királyainak, kormányzóinak és újságíróinak ajánlotta. Előszavában azt fejtegette, hogy a történelmet törvények szabályozzák, amelyeknek engedelmeskedni kell, különben a nemzet elpusztul. A törvények közül a legfontosabbak az országok természeti viszonyai, klímája stb., és az országot benépesítő nemzetek karaktere. Különösen a vízrajzi rendszernek van nagy hatása a népek történetére. Ha a vízrajzi rendszer egy államban összetartó, a nemzet egysége is biztosítva van, ha széttartó, a nemzetet a széthullás veszélye fenyegeti. A magyar állam vízrendszere népét hódításra determinálja. A Duna folyása kijelöli a magyar birodalom terjeszkedésének irányát. Ez az irány Dél és Kelet.

A könyv fejezeteiben ezeket a rendkívül primitív módon interpretált geopolitikai kategóriákat próbálta meg tartalommal megtölteni. A könyv III. részében a hódítás kényszerét, mint történelmi szükségszerűséget emelte ki, amelyhez a könyv befejező sorai között még azt tette hozzá, hogy egy nemzet előtt csak két út áll, vagy védekezik mások expanziójával szemben, vagy hódít. Ennélfogva természetesen a

hódítást kell választani, mert ez a jobbik módszer, különösen, mivel a magyar nép hozzávaló földrajzi és karakterbeli tulajdonságai kedvezőek.

A IV. részben a hódító politika akadályairól szólt. Ezeket csoportosítva a következő fontossági sorrendet alkalmazta: örök béke; szocializmus; szláv elem.

A 16. fejezetben a népesedésről szólt, megállapította, kíváncsi, hogy egy nagy birodalomnak nagyszámú népe legyen. Csak kivételként fordult elő a történelemben, hogy kis számú nemzet nagy birodalmat tudott létrehozni, ilyen volt a Római Birodalom, – de ennek esélye csekély. „Normális viszonyok között csak nagyszámú nemzet alkothat nagy birodalmat” – szögezte le.¹¹ „Nagymagyarország” a Balkán jórészevel együtt csak akkor jöhet létre, ha több millióval szaporodik a magyarság, mert ehhez a feladathoz 8 millió magyar kevés. Biztató lehet azonban a magyar nemzet számára, hogy a történelemben egyes nemzetek erős számbeli szaporodást tudnak felmutatni. Ilyenre példa Anglia, Németország, India vagy „Khína” szaporodása. Hoitsy szerint 100 év alatt akár 200%-os szaporodás is előfordul a történelemben. Ezek után megállapítja: „A magyar eléggé szapor faj. A születések száma kedvezőbb nála, mint Európa bármely más nemzeténél. A nagy halálozási arány az utolsó időben nevezetes mértékben megjavult. Kellő közegészségi intézkedések által még inkább meg fog javulni. S ha a kereseti viszonyok is kedvezőbbé fognak válni, fokozott mértékben fog megszorodni a nemzet. Ha pedig egy nagy birodalmat fog alkotni a nemzet, s kultúrája imponáló lesz mindenfelé, a belőle kiáradó fény pedig vakító, úgy oly gyors tempóban fog megindulni a nemzet szaporodása, aminőt ma még sejtetni is alig lehet. Mert ekkor a szomszédos apró népek is abban találndják dicsőségüket és ambíciójukat, hogy minél törzsökösebb magyaroknak tartassanak.”¹² Csak 100 év kell és lesz annyi magyar, hogy egy világbirodalomhoz is elég lesz, zárul a könyv.

Szekfű Gyula a Három nemzedékben még nem említette név szerint Hoitsyt, de a Magyar Történetben erre is sort kerített.¹³ Riedl Frigyes szavaival érvelt vele szemben: „Miért hájgunk ki a Balkánra? Van nekünk a Kárpát alján elég munkakörünk.”¹⁴ Szekfű szerint a magyar imperializmus eszméje mélypontot jelentett a magyar politikai gondolkodásban a századfordulón, kiváltója szerinte a Szabadelvű Párt felbomlása utáni „cseppfolyós állapot” volt. *Beksics Gusztáv*ot is ehhez az irányzathoz sorolta, nem egészen meggyőzően, bár kétségtelen, hogy az ő munkáiban is lehet találni bőven utalásokat a külső expanzióra. Nem voltak azért ezek a „magyar imperialisták” annyira elrugaskodva a politikai–történelmi valóságtól, hiszen tapasztalhatták a Monarchia külpolitikai viselkedését, amely, ha nem is következetesen és átgondoltan, gazdasági vagy társadalmi okokból, hanem diplomáciai megfontolásokból, konkrétan élt az expanzív imperializmus fegyverével. Ismeretes, hogy a két nagy „szárazföldi” birodalom, Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia, nem tudván a fejlettebb nyugati nagyhatalmakkal versenyképes flottát kiállítani, terjeszkedését a kontinensen folytatta. A rosszabb helyzetben ezen a téren nemcsak erőforrásai és méretei behatároltsága miatt, hanem közép-európai elhelyezkedésénél fogva is, a Monarchia volt, mert csak viszonylag sűrűn lakott területeken, nemzeti öntudatukra ébredt nemzeteken átgázolva számíthatott expanzióra. Lehet légvárnak tekinteni a jelzett korabeli politikai publicisták balkáni hódításokra való felszólításait, de Bosznia–Hercegovina okkupációja történelmi tény volt, és a századforduló után egyre

nyíltabban fogalmazódott meg a trializmus eszméje, amely csak újabb balkáni területek bekebelezése révén ölthetett volna testet. Ha történelmileg, politikailag, társadalmilag Magyarország számára nem is volt szükségszerűség a terjeszkedés, a Habsburg birodalom diplomáciai érdekei jelentős mértékben ebbe az irányba mutattak: megelőzni, elébe vágni a balkáni nemzetállamok kialakulásának, nehogy felmerülhessen a Monarchia szláv népeinek elszakadása.

Beksics Gusztáv esetében inkább belső imperializmusról beszélhetünk csak. Az ő eszmevilága nem kapcsolható össze szorosan a *Hoitsy-Rákosi Jenő*-féle felelőtlen imperialista demagógiával. Azért volt ez az irányzat elsősorban felelőtlen, mert nemcsak hogy elszakadt a valóságtól, hanem meghamisította a tényeket is. Hoitsy a magyar nép szaporaságáról szólva, Európa legszaporább népeként aposztrofálja a magyart, mikor a közkézen forgó korabeli statisztikák is egyértelműen mutatják ennek tarthatatlanságát. A balkáni és kelet-európai népek mind kedvezőbb demográfiai képet tudnak már a századfordulón felmutatni. Egészen rövid ideig tartott csak az az időszak, amikor a magyarság természetes szaporodása magasabb volt ezeknél a népeknél. Katus László azt is bebizonyította, hogy Magyarországon a demográfiai átmenet „a legtöbb nyugat- és északeurópai országtól eltérően (ahol ez a szakasz évtizedekig tartott, és jelentős népességnövekedést eredményezett) rendkívül rövid időre, nem egészen egy évtizedre zsúfolódott össze.”¹⁵ A Balkánon és Kelet-Európában pedig, az átmenet előtti stádiumban, még évtizedekig, egészen a 20. század második feléig elhúzódva – rohamos népességgyarapodás ment végbe. A történeti demográfiai kutatások arra mutatnak, hogy Magyarország, néhány más európai országhoz hasonlóan (Franciaország, Spanyolország, Ausztria), először az ipari forradalom áramába került nyugat-európai országok zömétől maradt le, népességgyarapodását illetően, utóbb a kelet-európai, balkáni régiótól is.

Az imperialista illúzió a tények helytelen értékeléséből származott. A magyarosodás folyamata valóban megindult és előrehaladt, de nem oly mértékben, hogy arra imperialista légvárak épülhettek volna. Arra talán elégséges lett volna a magyarság etnikai bázisa, hogy konszolidálja, tényleges tartalommal töltse meg az 1867-ben kialakult politikai kereteket, ha fennmarad a politikai status quo Európában, de többre nem. Szekfű interpretációjában: „Ez a folyamat a magyarság magasabb lelki és anyagi műveltségének békés eszközeivel tartsa meg és terjessze szupremáciáját; kezdete annak a kifejlődésnek, mely évtizedek békéjében, öntudatos munka árán politikai egységünket a tömegek legmélyére hatoló kulturális egységgé volt hivatva kiépíteni. De ehhez nemzeti céljaink világos felfogása, erős akarat és céltudatos kitartás volt szükséges, csupa oly tulajdon, mely önáltatással meg nem fér, annak közeledtére márciusi hóként szétolvad. Ferenc József békés korszakának nemzeti eredményei akaratunk helyett ismét érzéseinket hozták mozgásba és az önmagukkal megelégedés áldozataivá tettek.”¹⁶

3. Beksics Gusztáv nézetei a magyarság demográfiai bázisának telepítési politika segítségével történő megerősítéséről

Beksics Gusztáv műfaja is inkább a politikai publicisztika körébe sorolható, mégis összehasonlíthatatlanul színvonalasabb munkákat írt, mint a szélsőséges imperialista irány képviselői. Munkássága nagy hatással volt kortársaira, a baloldali progresszió körében is figyeltek rá, Jászi Oszkár elismerőleg nyilatkozott róla.¹⁷ A marxista történettudomány is viszonylag korán felfigyelt személyére. L. Nagy Zsuzsa tanulmányában azt állapította meg, hogy koncepciójában két út lehetősége rejlett: 1. a polgári irányú liberális eszközöket alkalmazó fejlődés, és 2. a birodalmi álomba torkolló sovinizmus útja. A két irányzat eleve keveredett nála — írta — és az első lassan a második kiszolgálója lett, mert nem tudott szakítani a magyar uralkodó osztály érdekeivel. Igaz, a szerző megjegyezte, hogy az utókor kifejejtette programjából a nagybirtokrendszerrel kapcsolatos álláspontját, s csak mint a faji expanzió hirdetőjére emlékezett.¹⁸

Beksics Gusztávot nem lehet elmarasztalni azért, mert nem tudott szakítani az uralkodó osztály érdekeivel, hiszen maga is részeseként, az uralkodó osztály egy csoportjának, a középső rétegnek, az intellektuelleknek az érdekét fogalmazta meg. Nem állt sem a neokonzervatív, sem az imperialista oldalra, hanem a nemzeti radikalizmus egyik előfutára volt hazánkban. Szabó Dezső, Bajcsy-Zsilinszky Endre és a két világháború közötti népi mozgalom eszméinek csírái sorra megtalálhatók könyveiben. Kifejezte annak a csak lassan izmosodó nemzeti középosztálynak az érdekeit, értékeit, amely szemben állt a nagybirtokrendszerre támaszkodó agrárkonzervatívizmussal, függetlenségi érzelmű volt és egyre inkább faji hűrokat pengetett, szembe kerülve a középosztály nem-magyar eredetű rétegeinek konkurenciájával. Mivel a liberalizmust többé-kevésbé egész életútján eszményének vallotta, eszmerendszere nem jelentett drasztikus támadást sem a nemzetiségek, sem a jelzett körök ellen. Ezért lehetett — bizonyos mértékig — kompetens a demokráciát hirdető polgári radikális körökben is. Liberalizmusát a feudális maadványokkal kapcsolatos javaslatokban is megőrizte. Nevezetes ötlete arra vonatkozóan, hogy a magyar nagybirtokokat „cseréljék ki” a határmenti erdőbirtokokra, s úgy parcellázzák az ország mezőgazdaságilag legértékesebb részeit a földtelenek számára, eleve liberális, mert természetesen tartja a teljes értékű kártalanítást. A mai olvasó emellett, mintha ironiát, gúnyt is kiolvasna ebből a javaslatból, annyira abszurd az ötlet. Mintha benne lenne a plebejus sorból felemelkedett közíró mágnásokat fricskázó indulata is a javaslatban.: Ha valóban annyira szíveteken viseltek a magyarság érdekeit, akkor még ezt is megteszitek.

Tekintsük át Beksics Gusztáv munkásságát, szem előtt tartva a magyarság népesedésével kapcsolatos nézeteit és javaslatait. A termékeny szerző a magyar nemzet expanziójának szükségességét először „A román kérdés...” című könyvében fejtette ki.¹⁹ A munka, amelyet magyar nyelvű kiadása mellett egyidejűleg franciául is megjelentetett, vitairatnak készült a román nemzeti mozgalom követeléseire. Történelmi, közjogi és kulturális érvei a korabeli magyar liberalizmus teljes fegyvertárát fevonultatták, és minden román igény elutasítását célozták. A könyv harmadik ré-

szében, amely „A fajok harca Európában és Magyarországon” címet viseli, megfogalmazza a népesedési tényezővel kapcsolatos álláspontját. Foglalkozik itt az asszimiláció kérdésével, felsorolja az ún. fajfenntartó erőket, elemzi a városok népesedési hatását és külön fejezetet szentel „a faji erők és a nő” témájának. Ez utóbbi során arról értekeznek, hogy a társadalomban a nő különleges szerepet játszik a faj fenntartásában, mert, ha termékeny, családserető, nemzetének szaporodását segíti elő, mint pl. a székely asszony, aki termékenyebb, mint a román nő. A városok demográfiai hatásáról megállapítja: „Az állam fenntartására nem, de a nyelv terjesztésére minden fejlett városrendszer hatalmas befolyást gyakorolt.”²⁰ Adatokkal bizonyítja, hogy a magyarság az ország városaiban szaporodott leginkább, s ezzel ellentmondásba került azzal a korábbi következtetésével, amelyben a nemzetek közötti asszimiláció addigi jelentőségét tagadta. Az 1880–90 közötti adatokból azt a következtetést vonja le, hogy nincs Európában faj, amely nagyobb propagatív erőt tartalmazna, mint a magyar. A magyar népességtörténetnek ez a dekádja valóban nemcsak az ország, hanem benne a magyar elem különösen gyors szaporodását hozta, szemben a korábbi és a későbbi évtizedekkel. Kiválaszt 3 tipikusnak tekintett megyét: a szlovák Árvát, a magyar Szabolcsot és a román Krassó–Szörénynt. Ezen a tendenciózus alapon próbálja bizonyítani a magyarok nagyobb szaporaságát. Közismert, hogy ebben az évtizedben Árvából tömeges volt a kivándorlás, a románlakta Krassó–Szörényben pedig elterjedőben volt az egy–két gyermekrendszer, csakúgy, mint a magyar Baranyában vagy Hontban. Alaposan elveti akkor is a sulykot, amikor azt írja, hogy Romániában még a franciáknál is szaporátlanabb a lakosság. (Az elmaradott egészségügyi viszonyok következtében hatalmas arányú csecsemő- és gyermekhalandóság csaknem elérte a születési arányszámot, de ez nem „szaporátlanosság” volt, hanem magas halandóság.)

Tételei a következők:

1. a magyarság kedvező születési arányú, szemben a többi nemzetiséggel, a magas halálozás ellenére is.

2. a magyar etnikum kevésbé a beolvasztás, inkább a belső erőgyarapodás által szaporodik gyorsabban.²¹

Közli az 1840 és 1890 közötti utolsó 50 év magyar és román létszámadatait:

Év	1840	1890
Magyar	4,182.000	7,426.000
Román	2,202.000	2,589.000

Óriási eredménynek, lendületnek nevezi ezt, hivatkozva arra, hogy a török megszállás után csak 1 millió magyar lehetett. Következtetése: „A magyar faj tehát születésénél és örökölt tulajdonságainál fogva hódításra van hivatva. Nemcsak fegyverrel, hanem népesedésénél fogva is a természet ad jogcímet erre a magyarnak”.

Mivel eddig nem ment végbe számottevő asszimiláció — véli — a magyarság „...sem fel nem szitta magába a fajokat, sem nem olvadt fel azokban”. A következő történelmi időszak ezt is elhozza majd, ugyanis tiszta fajokból soha nem lett nagy nemzet, s a kelet-európai nemzetek még alakulóban lévén, „egy új millenium elforgása alatt” egységes nemzetet fognak alkotni. Az összeolvadás szinterei — írja — a városok lesznek, de azok még fejletlenek, különösen Erdélyben. Az asszimiláció köz-

ben nem lehet szó erőszakról, mivel az általában visszahatást szül. Ezzel kapcsolatban összeveti a besszarábiai és az erdélyi románság helyzete közti nagy különbséget. A liberális szólamokkal feldíszített, de különösen statisztikai és demográfiai szempontból felületes könyvet sűrű egymásutánban újabbak követték.

1896-ba, a millenium évében három munkával is jelentkezett Beksics. Az egyikben a román kérdéssel kapcsolatos gondolatait folytatta tovább, és elsősorban az erdélyi magyarság és a székelység megerősítésével foglalkozott.²² A másikban, amely a „A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre” címet viseli, fejt ki első ízben legismertebb elveit, mutat rá a földbirtokviszonyok és a népesedés összefüggéseinek fontosságára. A könyv előszavában utal arra, hogy a román kérdéssel foglalkozva, már bizonyította a magyarság terjeszkedő képességét. Azóta a fénybe árnyék is vegyült, mert a stagnáció és a visszaesés csalhatatlan jelei mutatkoznak. Mindazonáltal újra leszögezi, hogy a magyarság, „...terjeszkedő képességében hasonlíthatatlanul felülmúlja a különben is szaporátlan hazai nemzetiségeket.”²³

Az első fejezet a nemzeti konszolidációval és annak eszközeivel foglalkozik, kiindulásképpen a legfőbb feladatnak a magyar állam nemzeti jellegének végleges biztosítását tartja. A nemzeti jelleget nem tekinti azonosnak nyelvi, etnikai egységgel, a befejezett asszimilációval. A politikai nemzet fogalomkörében gondolkodva, elégségesnek tartja — a nemzeti konszolidáció szemszögéből — a magyar állam nemzeti céljaival való azonosulást a nemzetiségek részéről. Meg kell elégedni ezzel, írja, hiszen a nyelvi-kulturális asszimiláció csak távoli cél lehet, viszont úgy látja, hogy közvetlenül elérhető a *politikai asszimiláció*. Ezen a téren jobb a helyzet, mint a nyelvi asszimiláció esetében — fejtegeti — majd kicsit meglepő módon nyelvi adatokkal igazolni próbálja ezt. Elsősorban a németek esetében lehet erről az azonosulásról beszélni, mert 25%-uk tud magyarul. Ez az arány a szlovákoknál 12%, míg a románok esetében csak 7%. Teljesen le kell írni viszont ebből az aspektusból a horvátokat. Összességében „10,5 millióra tehető a politikailag konstituált magyar nemzet száma” — állapítja meg. Ezután, akárcsak előző művében, a magyarok gyorsabb népesedésének számadataival érvel, miszerint a népszámlálási adatok szerint az elmúlt 10 évben az ország lakossága 11,91%-kal szaporodott, a magyar elem viszont ennél jóval kedvezőbb arányban: 15,22%-al. Az eredmények ellenére aggasztó jelenségeket is talál a magyar faj terjeszkedésében. Megjegyzi, hogy a politikai asszimiláció sem érhető el — teljes mértékben — a magyarok terjeszkedő képessége és számbeli növekedése nélkül. Kezd a születések száma apadni az Alföldön. Táblázattal igazolja, hogy a 80-as évek második felétől kezdődően csökkenésnek indult a főleg magyar lakosságú agrármegyékben a népszaporodás. Még nem általános a baj, még lehetne segíteni rajta, nem a mezőgazdasági válság okozza, hanem: „A való és döntő indok a mezőgazdaság körében található ugyan fel, de *nem az alacsony gabonaárak terén, hanem egészen másutt: a birtokviszonyokban*” — írja.²⁴

A könyv következő fejezeteiben ennek a megállapításnak az igazolását kísérli meg. Összefüggést talál a mezőgazdaság és a nemzeti politika, a népszaporodás és az agrikultúra között. Az utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy Nyugat-Európában a vidék kevésbé termékeny, mint a városok. Ez Magyarországon fordítva van. Épp a magyar és mezőgazdasági területeken tapasztalható a nagyobb népszaporodás, de ezt a hely-

zetet csak a mezőgazdaság felvirágzása tarthatja fenn. Konkrétan rátérve a földbirtokviszonyok népesedési hatására, megállapítja: „Nyíltan és őszintén ki kell mondani, hogy a földbirtok jelen viszonyai nemcsak nem kedvezők, hanem határozottan károsak a magyar fajra nézve.”²⁵ Közvetlen kapcsolatot mutat ki a kötött birtokok aránya és a népesedés mértéke között: „A kötött birtok százalékának növelése már-már egyértelművé kezd lenni a születési százalékok apadásával. Máris jelentkezik az a tünet, hogy minél nagyobb valamely vidéken a kötött birtok percentje, annál kevesebb születés történik ott.”²⁶ Táblázatok segítségével igazolja állítását, megjegyezvén, hogy a nagybirtokokon az agrárszocialista mozgalmak is terjedőben vannak. Kifejti, hogy nem lehet megállni az ún. „mechanikai eszközöknél” (csendőrség, katonaság). A főok az 1848-as jobbágyfelszabadításban keresendő, a parasztokra ruházta a tulajdonjogot, példát adva arra, hogy a paraszt tulajdonosként is kezelheti a földet. A Kossuth-kultuszban, amely az alföldi magyar népességben mélyen benne gyökerezik, ezért van agrárszocialisztikus jelleg. Mellékoknak találja a magyar, s különösen az alföldi parasztság kielégítetlen vágyát a föld tulajdonlására. Úgy véli: ezt az okot politikailag fel kell használni a nemzetiségi régiók meghódítására. Veszélyes a kialakult helyzet, mert a parasztság, ha „nincs vagy nincs elég földbirtoka, megtagadja országát és nemzetét”.²⁷

Nem helyénvaló, hogy a mezőgazdasági munkásnép védelmében nem történik semmi ezen a téren. Közvetlenül kimutatja, hogy azokban a megyékben, ahol az agrárszocialista mozgalmak a legelterjedtebbek (Arad, Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Csongrád, Pest, Temes, Torontál) apad a születések száma. A megoldás érdekében „Át kell alakítani a birtokviszonyokat. Le kell dönteni parasztságunk terjeszkedése előtt a gátakat”.²⁸

Beksics Gusztáv szerint a nemzeti konszolidációnak két egyenlően fontos tényezője a városok és a vidék megmagyarosodása. Ezen a téren a parasztság hivatása a haza földjének meghódítása mellett a középosztály átalakítása is. Ebből az utóbbi megjegyzésből táplálkozik majd a 20. századi népi-nemzeti irány ideológiájának, „vissza... a magyar falvak ősi televényéhez” jelszava, – miszerint az elkorcsosult dzsentrí és középosztályi rétegeknek fel kell frissülniük a felemelkedő parasztivadékok középosztályba emelkedése által.

A könyv hátralevő fejezeteiben a parasztság földhöz juttatásának technikai részleteiben foglal állást. Hangsúlyosan kiemeli ennek során, hogy „a helyi viszonyok indokolhatják itt-ott a bérlet-rendszert is, a nemzeti munka alapgondata azonban nem lehet más, mint az, hogy a földparcellákat tulajdonjoggal kell átruházni parasztságunkra.”²⁹ A népszaporodás gátjainak megszüntetése céljából ott a legsürgősebb a munka, ahol a szaporodási arány a legrosszabb – írja. Elsőként a községi, majd a kincstári birtokok felosztását javasolja, s csak ennek megtörténte után kell, véleménye szerint, sort keríteni a magán- és a kötött birtokokra, természetesen megváltás alapján. „Uraink települjenek a népbe” – teszi hozzá. Az lenne az ideális ezek után, ha az Alföld a parasztbirtok, a Dunántúl a kis- és középbirtok, a perifériák pedig a nagybirtok hazája lenne. Ezáltal a nemzetiségi kérdés megoldása is sokkal könnyebb lenne, mert a központi nagy, szpora tömb elmagyarosíthatná az országot. A magyar nép egyetlen, perifériát is benépesítő csoportja, a székelység számára pedig iparosítani kell.

A munka befejezéseként összefoglalja mondanivalóját: „A magyar faj terjeszkedésének útján a gátat a helytelen földbirtokviszonyok képezik; a példátlanul nagy birtokrendszer, melyhez fogható nincs sehol Európában, az egy Oroszország kivételével. A nemzeti jövőnket fenyegető birtokrendszer azonban nemcsak a hitbizományokat és egyházi javakat s nemcsak a szabadforgalmú nagy latifundiumokat, hanem egyszersmind a tarthatatlan állapotot kiválóan mutató községi birtokokat is magában foglalja.”³⁰ Hozzáteszi azonban, hogy a tennivalókat nem szabad erőszakosan végrehajtani, magas megváltási árat alkalmazni, a munkát „születési izothermák szerint” kell folytatni, az Alföldről a végekre kell a nagybirtokokat átcsoportosítani. Mindez csak hosszú idő alatt, nemzedékek során át valósítható meg – zárja könyvét.

Néhány évi történéskedés után³¹ 1899-ben ismét politológiai könyvet jelentet meg. „A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal” című mű hangzatos mottóval indul: „Az első földbirtokreform 1848-ban Magyarországot *szabaddá* tette, a második földbirtokreform *naggyá* fogja tenni.” Előző írása közzététele óta nézetei országszerte vitákat és a legkülönbözőbb állásfoglalásokat váltották ki. Feltétlenül szükségesnek látott tehát Beksics részéről az újabb magyarázat, a programok ellenzőinek megnyugtására és a lehetséges szövetségesek felkeresésére. Ezért is kezdi könyvét Rákosi Jenőhöz intézett nyílt levéllel, amelyben támogatását kéri a programhoz. Fenntartja korábbi véleményét arra vonatkozóan, hogy nem a nemzetiségi területeken kell kultúrharcot folytatni asszimilációs céllal, hanem az Alföld parasztságát kell iskolázni. A nemzetiségi vidékeken magyarosító szándékkal nyitott iskolák csak arra jók, hogy kinevelődjék a nemzetiségi intelligencia, amely úgyis a magyarság ellen fordul: „Lám a tótok főként kerekedtek kultúrában” – jegyzi meg.³² Nemzeti programját a kormányzat egész munkájára ki kell terjeszteni, fel kell használni, hogy szaporább a magyar faj, mint a nemzetiségek. Ennek érvényesítése azonban csak akkor lehetséges, ha megváltoztatják a földbirtokviszonyokat. Nincs még egyelőre szükség a parlamenti harcra a tárgyban — véli — meg kell győzni az arisztokráciát arról, hogy a földbirtokviszonyok átalakítása, illetve összhangba hozása a nemzeti érdekekkel, nem sérelmes érdekeire néve.

A könyv címében jelzett „új politikai alapot” a dualista államon belüli helyzetváltozások jelentik. Magyarország és a Habsburg dinasztia egymásra van utalva: „Pozitivitása ebben az egész monarchiában csak kettő van: a Habsburgok trónja és a magyar nemzet.”³³ Nem ért egyet a Függetlenségi Párt Habsburg-ellenségességével, mert a két fél egymásrautaltsága nélkülözhetetlen a magyar nemzet fennmaradása szempontjából, ugyanis „a régi nemzeti cél és a nemzeti létalap közt megvolt az összhang. A modern Magyarország célja és eszközei közt azonban sajnálatos disharmónia támadt. A nagy feladat hordozására nemzeti létalapunk nem elég széles.”³⁴ Kifejti, hogy a századfordulóra kialakult politikai viszonyok általában kedveznek a magyar céloknak. Ausztria gyenge, vergődik az abszolutizmus és a föderalizmus között. A németiség számbeli ereje és politikai ügyefogyottsága képezi annak okát, hogy a centralisztikus, liberális államot a Lajtán túl nem képcs fenntartani.³⁵ A fajok harca dúl a monarchiában. Ezért van az osztrák és a magyar állam egymásra utalva. Csak közösen lehet nagyhatalom – írja. A magyar történelmen végig vezet a célok és a magyarság létalapja közti ellentét. Nem nagyravágyás következtében ala-

kult ez mindig így, hanem azért, mert a „nagy feladatokat mindig létérdekünk róttá ránt.”³⁶ Ausztria bomladozik, előtérbe kell tehát lépni a Birodalmon belül a magyarságnak. De erre a nagy feladatra csak akkor lehet alkalmas, ha előbb konszolidálja helyzetét otthon, Magyarországon. Megismétli az asszimilációs iskolapolitika csődjére vonatkozó nézeteit: kétélű, elégtelen fegyver, hiszen a kultúra inkább kifejleszti a nemzetiségi öntudatot, mintsem kedvezne a magyarosodásnak. Miközben az Alföld iskolahiányban szenved, Erdélyben a román vidékeken üresek az iskolák. Az asszimilációs politika terén *pozitívumot csak a telepítési politika hozott* – mutat rá. A nemzeti létalap válságát fokozza a középosztály válsága, állapítja meg, s ezzel lassan összeáll az a nemzeti radikális eszmerendszer Beksics Gusztávnál, amelyből a későbbi, 20. századi mozgalom annyit merített. A középosztály kérdésének kiemelésére bizonyára azért is szüksége volt, hogy könnyebben meg tudja nyerni Rákosi Jenőket, akik tulajdonképpen felvállalták a dzsentri eredetű hivatalnoki réteg érdekeinek képviselését. Hangos publicisztikájukban ennek a társadalmi rétegnek a türelmetlensége, hatalomvágya fogalmazódott meg. Beksics magyarázata a középosztály megerősítésére vonatkozóan a következő: a középosztály hiánya vagy gyengesége miatt a társadalmi ellentétek végletes formákat öltenek. Jól fejezi ki a réteg ambícióit követelése arra vonatkozólag, hogy a középosztályt „nem hivatalnokilag, hanem gazdaságilag” kell restaurálni. Jellemző minden társadalmi osztály felé megértést mutató törekvésére, az arisztokrácia és a parasztság sajátos együtt említése: „Az arisztokrácián kívül még csak egyetlen aránylag független és egészséges társadalmi elemünk van: parasztságunk.”³⁷

A könyvben sok a demográfiai fejtegetés. Helyes megállapítások, jó megfigyelések váltakoznak ezek során, lapos közhelyekkel. Észleli a dunántúli születéskorlátozást, de nem jut el addig, hogy felismerje mögötte a „parcellával rendelkező” kisbirtokos parasztság egykézésének bonyolult eredőit. Megvizsgálja a vallási tényező szerepét a népesedésben. Úgy találja, hogy a jellegzetesen nemzetiségi vallások követői között alacsony a népesedés (a görögkeleti románoknál és az evangélikus szlávoknál). Az nem nagyon zavarja, hogy a görögkeleti rutének ugyancsak szaporák, s evangélikus bőven akad a magyarok és a szászok között is. Nem meggyőző az a megállapítása sem, hogy nemzetiségek nélkül — úgymond — a magyarság megelőzné az összes európai államokat. Sokkal eredetibbek azok a kísérletei, amelyekkel a születési adatok és a korlátozott forgalmú és kincstári birtokok megyei összefüggéseit keresi, megállapítva, hogy „...a mi derék agráriusaink, akik megfoghatatlan okokból védekeznek a nagybirtok érdekei miatt is feltétlenül szükségessé vált parcellázás ellen, nem akarják egyáltalán hinni, hogy bizonyos körülmények és viszonyok között a mezőgazdaság és a földbirtok felosztása a legelső rangú tényező a népszaporodás előmozdításában vagy gátlásában”.³⁸ Igyekszik az arisztokrácia – ellenség vádját elekerülni, ismervén a mögöttük álló politikai erő súlyát, amikor kiemeli, hogy nem akar harcot a hitbizományok ellen, mert fenntartásuk mellett is elképzelhető megoldás a földbirtokviszonyok megváltoztatása. Mindazonáltal megjegyzi, hogy a nagybirtok helyenként olyan méreteket ölt, hogy akkor is problémát okozna, ha Magyarországot tisztán magyar faj laktá.³⁹ Hasztalanul törekedett a társadalmi-politikai ellentétek tagadására és elsimítására, javaslatai felkorbácsolták az indulatokat. „A latifundiumok és a hitbizományok urai felháborítóknak és nevetség-

gesnek tartották az áttelepítés programját. Hiába próbálta azt megnyerővé tenni számukra, vagy akár a szocializmus erőivel fenyegetni meg őket.” – írta helytállóan tanulmányában L. Nagy Zsuzsa.⁴⁰

„A magyar politika új alapjai...” záró gondolatai a következőkben foglalhatók össze: a székely népfelesleget Erdélyben kell elhelyezni, új középosztályt kell teremteni, az igazi konzervatív érdek záloga nem a lekötött birtok, hanem maga az állam. Ez utóbbi megjegyzésével az agrárkonzervativizmus érzékeny pontjára tapintott rá, hiszen erős idegenkedés volt tapasztalható körükben az államilag szervezett társadalmi-politikai akcióktól. Talán azért is, mert úgy vélték, ha egyelőre megfelelő befolyással is bírnak az állami politikára, eljöhethet az az idő, amikor kicsúszik irányításuk alól, és akkor felhasználható lesz az ő pozícióik gyengítésére is. Beksics Gusztáv könyvének megjelenése is hozzájárult ahhoz, hogy az agráriusok figyelmét jóideig a paraszti kisbirtok sorsa kötötte le. Az ún. dzsentri-problémák egyelőre háttérbe maradtak. Az első Darányi-féle telepítési anketon azonban már nagy figyelmet szentelnek a dzsentri eredetű kis- és középbirtok megerősítésének, majd 1906-ban, amikor újra előtérbe kerül a telepítési kérdés, egyenesen azzal vádolják Darányit, hogy elhanyagolja az úri középosztály problémáját.⁴¹

Beksics könyvének utolsó lapjain feltűnt a magyar imperializmus gondolata is. A magyar etnikum jövőbeli gyarapodására vonatkozó számításai alapján megállapította, hogy 4 évtized múltán a magyar faj az országban 63%-ot tesz majd ki, a szorosan vett Magyarországon pedig 72%-ot. Ez már olyan arány lesz, ami nem teszi lehetővé a nemzetiségek elszakadását.

Az Osztrák-Magyar Monarchia politikai viszonyaiban a századfordulót megelőző fél évtizedben jelentős politikai eltolódások mentek végbe. A fényes külsőségek között ünnepezt ezeréves évforduló után megélné a magyar nacionalizmus, a függetlenségi eszmekör. Újabb és újabb kérdőjeleket tesznek Magyarországon a dualizmus közjogi viszonyai mellé. Bár Beksics a Szabadelvű Párt tagja és meggyőződéses liberális, mégsem tudja kivonni magát a terjedő felfogás alól. Politikai érzékenysége azonban a politikai mező más területein végbemenő folyamatokra is ráirányítja figyelmét. Az agrárszocialista mozgalmak egyre viharosabbak, nő az elégedetlenség az ország lakosságának tetemes részét kitevő agrárproletariátus és szegény-paraszság körében. Eleinte úgy véli, hogy ezek a mozgalmak közvetlenül a 48-as jobbágyfelszabadításból táplálkoznak és a függetlenségi mozgalom egyik sajátos területét képezik. A mozgalom egyre világosabb szocialista jellege lassan ráébreszti, hogy valami másról van szó. A tömeges kivándorlás pedig arra mutat, hogy a helyzet igen súlyos, az idő egyre fogy, cselekedni kell. A maga részéről cselekszik is. Alig egy év múltán újabb könyvvel lép a nyilvánosság elé. Bizakodással tölti el, hogy javaslatai iránt mutatkozik bizonyos érdeklődés. A parlament költségvetési vitáján mellette és ellene is felszólalnak. Írásai érveket adtak azok kezébe, akik hozzá hasonlóan érezték a növekvő feszültségek politikai súlyát. Különösen a hitbizományok kérdésének feszegetése váltott ki polémiát. Az újra és újra felszínre kerülő telepítési akció hívei támogatásukról biztosították. *Darányi Ignác* bejelentette, hogy többé nem javasolja síkvidékeken hitbizományok létesítését, a jövőben létesítendőket az erdős vidékekre kell vinni. Az agrárkonzervatív irányzat vezéralakja, *gróf Károlyi Sándor* is engedni látszott merev álláspontjából, és elhatárolta magát a szélsőségesen konzer-

vatív *Zselénszky gróftól*, sőt olyan kijelentést tett, hogy elfogadja a birtok-kicserélés eszméjét, ha az szűkebb körben valósul meg. Új könyvében Beksics mindazonáltal kevesellte ezeket az engedményeket: „Ezt az alapot még ma, előre láthatólag csak egyelőre szűkebbnek kontemplálják úgy a kormány, mint a hivatott vezértényezők. Szűkebbnek, mint a jelen sorok írójának munkája azt megszabta.”⁴² Bizodalmtát *Tisza István*ba fektette: „gr. Tisza Istvánnál már szélesebb nemzeti alappá kezd kibontakozni.”⁴³

Néhány év múlva, a kormányzati válság idején már sokkal világosabban lehetett látni az erővonalakat az agrárkérdés megoldása körül. A 20. század első éveiben csúcspontra jutott a kivándorlási láz az országban, s már színmagyar területeket is érintett. A nagybirtokos arisztokrácia egy része is felismerte, hogy tenni kell valamit a kérdésben, mert a kivándorlás következtében csökken a munkakínálat, emelkednek a napszámbérek. Ezért az OMGE arra az álláspontra helyezkedett, hogy fokozni kell a telepítési akciót, mindenekelőtt az Amerikába települtek visszatelepítése céljából. Ez a megoldás azért lett volna kedvező számukra, mert az amerikai magyarok tőkével rendelkeztek, s részvételük esetén elhárult volna a telepítés konzervatív értelmezése elől az egyik legsúlyosabb akadály, a települni szándékozók fizetéseképtelensége. Továbbra is ellenállást tanúsítottak azonban az állam szerepének növelését követelőkkel szemben. Károlyi szóhasználatában az „állami omnipotencia” bármely formája „socialistikus túlzásnak” minősül: „Hazánknak⁴⁴ a demokrátiát meg kell védenie a plutokratizmus kinővekedéseivel, egészségtelen túlzásaival (szemben), melyeket a korlátnélküli szabadság hoz. De meg kell védeni a demokrátiát a socialisticus túlzás ellen is, mely a szabadságnélküliségre, az állami omnipotentia s az államsocialismushoz vezet.”⁴⁵ Az állam szerepnővekedésével szemben tanúsított makacs ellenállás kétségessé tette, hogy valóban elfogadják-e ezek a körök a telepítés eszméje, és annak Beksics által javasolt speciális formáját, a birtokkicserélést. Az 1900-as év januárjában került sor a telepítési ankét megrendezésére. Szükségessé tette az eszmecsere megrendezését az 1894. évi törvényjavaslat után keletkezett telepesközségek válságos helyzete, és a megváltozott politikai helyzet, s nem utolsósorban Beksics irodalmi tevékenysége.⁴⁶ Az ankét felszólalásai jól tükrözik a korabeli uralkodó osztály különböző csoportjainak az álláspontját a kérdéstről.

A tanácskozás elnöki tisztét *Darányi Ignác* földművelési miniszter látta el. Elnöki megnyitójában kifejtette, hogy a tanácskozás megrendezésével a törvényhozás előtt tett ígéretét váltja be. Tájékoztatta hallgatóságát az elmúlt év telepítési eredményeiről. Eszerint 1899-ben 4945 kat. holdon telepítettek 234 telepes-családot. Az akció 1 millió 713 494 koronába került. Megállapította, hogy „nagy számmal vannak ezen kívül is jelentkezők, amiből az látszik, hogy már a jobb módú földművelő nép is kezd a településre gondolni.”⁴⁷ Bár a telepítés iránt mutatkozó töretlen érdeklődésről számolt be, leszögezte, hogy a telepítésnél gyorsabb eredményeket mutathat fel a parcellázás. „Csak azok a törvények helyesek és érik el céljukat, amelyek nemcsak szükségleteknek felelnek meg, hanem megfelelnek a nép gondolkodásának és a nép érzelmeinek is” – fejtette ki, hozzátéve, hogy a külföldi példák is erre mutatnak.

Az ankéton a telepítés szükségességéről és továbbfolytatásáról nagyon különböző vélemények hangzottak el. Beksics reményei javaslatainak elfogadásával kap-

csolatban alig váltak be, bár mindent megtett annak érdekében, hogy közelítse álláspontját a mértékadónak tekinthető politikai körök álláspontjához. Különösen a nagybirtokosok prominens képviselője, a nagytekintélyű *Károlyi Sándor* felé próbált közeledni. Tudta, ha őt és közvetlen politikai híveit megnyerhetné gondolatainak — akár kompromisszumok árán is — a nemzeti célú telepítés ügye nagy lépéssel haladhatna előre. Egyidőben a tanácskozással, lapjában, a Magyar Nemzetben, amelyet Jókai Mórral közösen szerkesztett, mindent megtett ez irányban.

Csalatkozott reményeiben, mert Károlyi még azt a csekély lehetőséget sem adta meg az együttműködésre, amelyet a parlamentben az elmúlt évben megadott. Kifejtette ugyanis, hogy az Alföldön történő telepítések nem szorulnak különösebb támogatásra, mert van elég vételkedv és fedezet is rá, inkább az a veszély fenyeget, hogy „veszendőbe mennek” az emberek. Egyébként is csak lassú haladást tud az ügyben elképzelni — mondta. A paraszti telepítésnél sokkal fontosabb a középbirtokok megerősítése, amellyel gyorsabban lehet és kell haladni. Erre a célra kell az állami támogatás.

Mandello Gyula egyenesen arra a megállapításra jutott, hogy nem szabad a telepítési kérdést nemzeti szempontból felvetni. Az elsősorban gazdasági és szociálpolitikai feladat. Hogy ezalatt nem az agrárszegénység felkarolását értette, azt bizonyította a hitbizományokról mondottakkal: „Tényleg vannak Magyarországon olyan vidékek, ahol a hitbizomány vagy más kötött birtok a természetes népszaporulatnak, a nép terjeszkedésének és a birtokeloszlásnak útját állja... De ebből nem következik általában a hitbizomány hibája.”⁴⁸ Arra hivatkozott a hitbizományok védelmében, hogy azok ugyanakkor munkaalkamat adnak a körülöttük élőknek. Beksics birtokki-cserélési eszméjét kategórikusan elutasította, mondván: elég egy szerény telepítési kerettörvény, mint Angliában, azzal is lehet eredményeket elérni.

Miklós Ödön emlékeztette a résztvevőket az 1894. évi V. tc. fogadtatására, arra, hogy, amikor a törvénytervezet ismertté vált, üzletszerű mozgalom indult az Alföldön, amelynek során 40.000 embert sarcoltak meg. „A jövőben tehát igen kell ügyelnünk, hogy divattá ne váljék telepítés címén: a földosztás.”⁴⁹ Ez már egyenes beszéd volt, ugyanis elismerte a föld iránti tömeges igényt, de azt politikai okból utasította el. Hasonlóan nyilatkozott a csanádi püspök, *Desseffy Sándor*, kihangsúlyozva: „...nézetem az, hogy ezeket a kérdéseket, amelyeket én a népelhelyezés elnevezése alá foglalom össze, a tulajdonjog sérelme nélkül oldjuk meg.”⁵⁰ A brutálisan és nyíltan konzervatív *Zselénszky Róbert* gróf ellenezte a telepítés bármely formáját, mivel szerinte jók a magyarországi birtokeloszlási viszonyok. A radikális elemek — szerinte — most a nagybirtokot támadják, ha azt sikerülne legyőzni, jönne a középbirtok. A „...radikális forrásokból eredő és nagy lármával hirdetett telepítési mozgalom pedig alkalmul szolgálhat arra..., hogy elaltassék a figyelem a középbirtok problémáiról.”⁵¹ Semmiféle állami támogatást nem szabad telepítési célra adni. Darányi jelentéséből azt olvasta ki, hogy az eddigi telepek nem sikerültek, kár a pénzt fecsérelni. Nemzetiségi szempontból telepítéssel nem lehet eredményt elérni, Magyarország nem Poroszország, — szögezte le. Ugyanígy nyilatkozott *Győrffy Gyula* a telepítések eddigi eredményeiről: „... gazdasági, népesedési szempontból a telepítés kérdése ...teljesen képtelen dolog.”⁵² Emellett elismerte a népesedési probléma létezését, amelynek két végétét úgy ragadta meg, hogyha tömeges kivándorlás történik az országból, az

elnéptelenedéshez vezet, ha viszont erre nem kerül sor, akkor földnélküli emberek tömege keletkezik. Jelenleg ilyen népréteget alkotnak az alföldi munkások, de őket nem lehet ide telepíteni, ahonnan kivándorolnak, mert nincsen számukra hely. Az államnak mégis foglalkozni kell a népesedési feszültségek megoldásával, de erre nem a telepítés való. *Hieronymi Károly* elismerte az agrártúlnépesedés tényét az Alföld egyes régióiban: „Békés-, Csanád-, Csongrád vármegyében a napszámosok akkora százalékát teszik ki a lakosságnak, mint egész Közép-Európában sehol... Ez a szociális mozgalmak kútforrása.”⁵³ Hatékony, nemzeti célú telepítésre nincs ereje az országnak – állapította meg. A 48-as honvédtábornok konzervatív-akadémikus fia, *Asbóth János*, hosszú tudományos előadásra használta fel az ankét nyújtotta alkalmat. Ebben a szocializmus természetéről értekezett, annak kinyilatkoztatása után, hogy a nemzet fennmaradását a nagy- és középbirtokosoknak köszönheti. A nagybirtok-ellenes propaganda közveszélyes, mert a szocializmus eszméinek terjedését segíti elő. Elhiszi, hogy Beksics Gusztáv személyesen nem akar földosztást, de a sajtóban ebben a szellemben tárgyalja évek óta javaslatait, azzal, hogy arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nagybirtok akadályozza a szaporodását. Előadása azt sugallta, hogy a legkisebb lépés is a szegény nép földhözjuttatása felé, egyenlő a szocializmus eszméjének elfogadásával, mert nincs megállás: a nagybirtokrendszer megszüntetése után sor kerül a középbirtokra, a földek felosztása után a „Wertheim-cassák” tartalmára. A mai világ, amelyben lassan uralomra jut a pénzarisztokrácia, a régi nemes, nemzeti értékek pusztulását hozza, előhírnöke az idegenek uralmának. A telepítés *Asbóth* szerint „...vagy nesze semmi fogd meg jól, vagy pedig köpönyegéül szolgálhat a tulajdonjog elleni izgatásnak azzal, hogy a törvényes formák spanyolfala mögé búvik. Ha ez a cél, akkor tovább kell mennünk a földosztásig sans phrase és akkor ott vagyunk a socialismusnál.”⁵⁴

A telepítést ellenző felszólalók többsége nem beszélt *Mandelló*hoz, *Zselén-szky*hez vagy *Asbóth*-hoz hasonló nyíltsággal, inkább részletkérdésekre, vagy éppen ellenkezőleg, a telepítési akciók végrehajtásának lehetetlenségére hivatkozva tagadták jelentőségét. Általában a telepítés nemzeti jelentőségét is megkérdőjelezték. Érdekes módon a lehangosabb nacionalisa-imperilalista húrokat pengető *Rákosi Jenő* és *Hoitsy Pál* is. *Rákosi* szerint telepítésre nincs Magyarországon sem föld, sem emberanyag, sem pénz. A nemzeti szempont sohasem lehet olyan erős, hogy ellenkezzen az élet törvényeivel. Inkább a középbirtokosságot kell megerősíteni. Előnyben kell részesíteni a birtokpolitikában a nemzeti szempontot, de nem kötheti meg magát az állam annak kérdésében, hogy telepít, parcelláz, vagy valami más megoldást keres, mindig a helyi feltételeknek megfelelőt kell alkalmaznia. Ugyanakkor elhatárolta magát a telepítési vitában tapasztalható szélsőségektől, osztályozása szerint a „Beksics-féle fantastikus liberálismustól” és *Mandelló*tól, aki kizárta a kérdésből a nemzeti szempontot. Végeredményben ő is a *Károlyi*-féle halasztó, kivárási álláspontot tette a magáévá, nem a telepítés hangos elutasítását, hanem annak, „socialis és gazdasági” szempontokkal alátámasztott csendes kiiktatását a politikai életből. *Hoitsy Pál* csak a bérleti rendszer elterjesztését találta értelmes megoldásnak, mondván, hogy annak keretei között tanulja meg a bérlő megbecsülni a birtokot.

A telepítési akció továbbfolytatását szükségesnek tartották a tőkés és pénzügyi körök képviselői, ebben a kérdésben is kifejtve szembenállásukat az agráriusokkal.

Fellner Frigyes rámutatott, hogy a magyar paraszt földéhsége igen nagy. Az országban tulajdonképpen minden biztos egzisztenciával nem rendelkező társadalmi réteg a földtől várja megélhetését. Még a munkások is úgy vélik, hogy csak a föld ad alkalmat munkaerjük tartós és önálló kifejtésére. A módszerek közül — a porosz tapasztalatokat is figyelembe véve — a járadékrendszer mellett a telepítést tartotta a pénzügyileg legjobb megoldásnak: „...lehetővé kell tenni a birtokszerzést, vételári tőke szolgáltatása nélkül, és így a tőkeszegény, de megbízható, szorgalmas, józan munkásokat nagyobb arányban lehet... telepíteni.”⁵⁵

Hegedüs Lóránt a kivándorlás szemszögéből foglalkozott a telepítéssel. Megálapította, hogy Magyarország állandóan ontja a kivándorlókat. Ez a kivándorlás azonban nem elsősorban a hazai viszonyoktól függ, hanem az amerikai kivándorlási konjunktúrától. Németország — véleménye szerint — a telepítéssel állította meg a kivándorlást. Nálunk is hasonlóképpen kell tenni, de még a telepítésnél is hasznosabbnak látta — a magyar viszonyok ismeretében — a parcellázásokat. Mégis a telepítésre fordított összegek felemelését javasolta. Több felszólalóval vitatkozott, mert azok a telepítési ankétot a középirtokok megerősítésének a propagálására használták fel. Szerinte a középirtok témája nem telepítési kérdés. Nagyszabású állami telepítésre van szükség az országban — fejtette ki — s a helyi viszonyoktól függően minden tulajdon- vagy bérletforma egyaránt lehetséges megoldása lehet a telepítéseknek.

A kompromisszumkereső *Beksics*nél is határozottabban állt ki egy széleskörű, elsősorban nemzeti szempontokat érvényesítő telepítési politika mellett *Bartha Miklós* és *Tallián Béla*. *Bartha* minden eszközt, akár a telepítést, akár céltudatosabb birtokpolitikát alkalmasnak tart, ha szolgálja a nemzeti célt. Mindennek a nemzeti cél érdekében kell történnie az országban — mondja. Ügyelni kell a telepítésnél a „faji szuperiorításra.” Különösen Erdély esetében, ahol kibontakozóban vannak a nagyromán törekvések. Hosszasan fejtegette a székelység problémáit, az elproletarizálódást, a romániai kivándorlást. *Tallián Béla* megállapította, hogy a szocialisták nyilván még erősebb igényeket fognak az ankét után hangsúlyozni. A minisztériumnak a sajtó mérséklésére kell inteni ezzel kapcsolatban — mondta. Erélyes, nemzeti szempontú intézkedéseket követelt, akár a nagybirtokrendszerrel szemben is, mert a magyarság nemzeti érdekeinek megvédéséről van szó — hangsúlyozta. Ő is kiemelte az erdélyi telepítés fontosságát, mert össze kell kötni a nagy alföldi és a kisebb székelyföldi települesterületet az idegen aspirációk megakadályozására. Az akciónak hatalmasnak kell lennie, de ez csak akkor lehetséges, ha olcsón lehet telepíteni. Darányival szemben rámutatott, hogyha hatékony telepítésre van szükség, nem lehet annak feltétele a vagyonosság. Csak az állam képes az ügy végigvitelére. Vitába szállt *Asbóth*tal és *Zselénszky*vel: „Felemlítették többen, hogy a latifundiumok annyira eszményileg érintetlen részét képezik a magyar államnak, hogy azokhoz hozzányúlani nem szabad...nem vagyok földosztó, sem socialista, de bizonyos esetekben, és bizonyos helyeken, ha arra szükség van, nem haboznám azok részben vagy egészben való felhasználását eszközzésbe venni... ha a nemzeti szempont indokolja, soha nem haboznám mindig a békés megegyezés megkísérlésének előrebocsátásával.”⁵⁶ Befejezésül kifejezte abbeli reményét, hogy a nagybirtokosság — érdekein felülemelkedve — a nemzetnek áldozatot fog hozni.

Jeszenszky Ignác kifejtette, hogy a probléma nagyobb annál, mintsem a telepítéssel meg lehetne oldani. Vigyázni kell: „... kár lesz az alvó oroszánt bolygatni, kár lesz csemegét körülhordozni a népnek, amely annak csak illatát fogja megérezni, de belekóstolni a földbe nem fog soha.”⁵⁷ Az Alföldön óriási veszteglő erők vannak, akik számára egyetlen menedék a bérlet. „Ezt a népet földhöz kell juttatni” – fogalmazta meg határozottan.⁵⁸ 100 hold legalább 5 családnak nyújthatna megélhetést. Népesedési szempontból különösen a napszámos családok a fontosak, ahol sok a gyerek, ezt a réteget is javasolta a telepítésbe való bevonásra.

Az anketon megjelentek a délvidéki és az erdélyi telepek ügyeit intéző hivatalnokok is, akik az 1894-ben megkezdett telepítések konkrét kérdéseivel kapcsolatban, a törvénycikkek, illetve a módszerek finomítására tettek javaslatokat *dr. Ecseri Lajos*, *Csernovics Diodor*, *Kristóffy József* is kiállt a telepítések folytatása mellett. Megállapította, hogy a telepítések egyszerre több társadalmilag hasznos célt is szolgálnak: a népesség számának emelését, a föld jobb kihasználását, az egészséges birtokmegosztást, a magyar faj terjeszkedését, a mezőgazdasági népfelesleg levezetését.

Mivel lehetetlen minden fontos kérdést egyszerre megoldani, javasolta, hogy emeljék ki a két alapvető célt: a magyar népesség szaporodásának előmozdítását és az egészséges birtokmegosztást. A telepítésnek nagyszabásúnak kívánatos lennie, és az állam vezetésével kell lefolytatni. Tulajdonossá kell tenni a települőket. A telepítést fontosabbnak tartotta a parcellázásnál, mert „mozgósítja a földet és az embert egyaránt, a másik azonban csak a földet, a nélkül, hogy valami ethnographiai hatást gyakorolna, amelyknél fogva ezen utóbbit a magyar faj speciális természeténél fogva a népesség számának szaporodására és annak előmozdítására a legfontosabb eszköznek tartom, sőt határozottan a parcellázás fölé helyezem”.⁵⁹ Kristóffy álláspontja állt — tartalmi tényezőit tekintve — a legközelebb Beksics nézeteihez.

Homlokegyenest ellenkező nézetet fogalmazott viszont meg az agrárius körök érdekeinek képviselőiben *Rubinek Gyula*. Szerinte úgy kell parcellázni az Alföldön, hogy a nagybirtok érintetlenül maradjon. Elítélte a liberális sajtót, felelőssé téve a latifundiumok felosztására irányuló követelésekért. Megjegyezte, hogy az értekezleten is vannak ilyen hangok: „Újabban, amidőn a latifundium-ellenes irányzatnak a sociális kérdés felvetésével nem sikerült célját elérnie, nemzeti szempontokat visznek bele a mozgalomba. És igen sikeresen, mert ezen szempontok sokakat megnyernek még azok közül is, akik eddig az agitációnak előző fegyvereit visszautasították, el nem fogadták és veszedelmesnek jelezték. Ez az irányzat ebben az értekezletben — örömdetesen tapasztalhatjuk — a leghatározottabb visszautasításban részesül.”⁶⁰ Kimondta tehát azt, amit a prominens agráriusok, még Zselénszky sem mondott ki: Beksics Gusztáv és követői ebben a felfogásban tulajdonképpen olyan felelőtlen izgatók a nagybirtok- rendszer ellen, hogy még a nemzeti szempontot sem áttallják bevinni érveik közé. Ennek kimondása után elsorolta érveit is, miszerint az Alföldön már most munkáskéz-hiány van, ezért onnan elvonni nem lehet, de a telepítés azzal a veszéllyel is jár, hogy felizgatja példájával a munkásokat. Kerek egészé áll össze az anketon az agrárius körök féltelmeinek megfogalmazása: az olcsó munkaerő elvesztésétől és az agrárszocialista mozgalmaktól való féltelme. A nagybirtokos arisztokrácia közvetlen érdekeit, sőt nyugalma is a nemzeti szempontok elé helyezte. A természetes, spontán történelmi fejlődés menetére hivatkozva elvetette a nagyszabá-

sú állami telepítés gondolatát: „Ezek a szempontok rámutatnak azon gazdasági-, socialis veszedelmekre, amelyek különösen az Alföldet, tehát azt a vidéket veszélyeztetik, amelynek nemzeti propagatív erejétől reméljük azt, hogy egykoron a természetes fejlődés folyamán megteszi azt a nemzeti hódító utat, amelyet az idealisták rövid időn belül akarnak elérni.”⁶¹ Rubinek Gyula néhány évvel később könyveket is jelentetett meg a témából, amelyekből megismerhető az agrárius körök érdekeinek védelmében folytatott politikai taktika összes eleme.⁶² Az 1900. évi telepítési ankét már előre vetítette a telepítési tervezetések, törvényjavaslatok leendő sorsát a dualista Magyarországon. Teljes fegyverzetben felsorakoztak már ekkor azok az erők, amelyek lehetetlenné tették a következő évtizedekben a nemzeti és szociális szempontokat egymás mellett érvényesítő nagyszabású telepítési politika megvalósítását.

Milyen politikai stratégiát választott ilyen körülmények között Beksics Gusztáv, hogyan próbált meg felülkerekedni az elébe tornyosuló agrárius összefogáson?

Arra törekedett, hogy csökkentse az agrárius erők félelmét a telepítésektől, és ennek érdekében megkísérelte számukra elfogadhatóvá tenni birtokkicserélési javaslatát. Nagy elismeréssel nyugtázott minden, a telepítéssel kapcsolatban valamennyire is pozitív állásfoglalását. Megérezte, hogy nem a kérdés szociális, népjóléti oldalát kell kiemelni, hanem a nemzeti szempontokat, s ezzel kell felébreszteni a nagybirtokos körök lelkiismeretét, vagy legalábbis kifogni ezekkel az érvekkel a szelet ellenpropagandájukból. Kereste a körökben található ellentéteket, hogy azokra építve mellé állíthasson egyeseket. Ismeretes, hogy a századfordulón az agrárius köröknek az OMGE mellett egy másik érdekvédelmi szervezete is működött: a Magyar Gazdaszövetség. Ennek volt vezéralakja gróf Károlyi Sándor. Beksics bízott abban, hogy meg tudja nyerni javaslatainak Károlyit. Azonban az ankét bebizonyította, hogy nem alapvető eltérés, hanem inkább taktikai különbség van a két agrárius szövetség között. A Magyar Gazdaszövetség vezetőinek az volt a koncepciója, hogy a mezőgazdasági érdekvédelmet szélesebben kell értelmezni, mint ahogyan azt az OMGE teszi. Fel kell karolni a kis- és középbirtokosok érdekeit is, hogy sikeresebben valósulhasson meg az általános mezőgazdasági érdek. Ezt azért tartották helyénvalóbb taktikának, mert így érvelhettek azokkal szemben, akik az agráriusok szemére vetették, hogy csak a nagybirtokrendszerrel törődnek, és érzéketlenek a közép- és kisbirtokosok, és általában a többi társadalmi réteg problémái iránt. Tulajdonképpen ez a szervezet is a nagybirtokosok és az őket kiszolgáló funkcionáriusok vezetése alatt állott, ám nagyobb mozgásteret látott szükségesnek a veszélyesen erősödő ipari és pénzarisztokrácia politikájával szemben. A nagybirtokosok érdekeit így könnyebben lehet általános agrárérdekként felütnetni, másrészt egységes fellépést próbáltak meg a földtulajdonosok különböző rétegei között elérni. Nem tagadható persze ugyanakkor, hogy nemcsak taktikailag, hanem valóságosan is eltértek a Gazdaszövetségben tömörülők politikai nézetei az OMGE-ban tömörült, tradicionálisabban gondolkodók nézeteitől. Darányi Ignác például, akinek a telepítésekkel kapcsolatos tevékenységét törvényjavaslatai is jelzik, elismerte a telepítések szükségességét, szemben az ókonzervatív agrárius körök képviselőinek többségével.⁶³

Szabó Miklós mutatott rá tanulmányában, hogy ekkoriban jött létre egy jelentős „funkcionárius stáb” az agrár érdekképviseleti szervek élén, amely betöltötte az adminisztratív vezető pozíciókat. Jobbára közgazdászok, tudósok, egyetemi tanárok

voltak.⁶⁴ Ők sokszor nyíltabban fogalmazták meg az agrárius érdekeket, mint kenyéradó gazdáik. Anélkül tehették ezt, hogy fejükre olvasták volna a vádat, hogy önös osztályérdeküket követik. Ezek a fizetett alkalmazottak sokszor nem saját véleményüket terjesztették, hanem — pozíciójuknak megfelelően — megrendelésre foglaltak állást.⁶⁵ Nem értünk egyet viszont Szabó Miklós történész azon megállapításával, hogy „az új típusú konzervatív irányzat mellett, azzal párhuzamosan megújult az általános konzervatív reneszánsz jegyében a régi típusú, defenzív, az adott helyzetet az adott formájában védelmezni és igazolni törekvő konzervatív gondolat is. Ez nem a társadalmi problémákra reagált elsősorban, hanem az ekkor ugyancsak kiéleződött nemzetiségi és közjogi problémákra. Ide tartozott a magyar birodalom ekkor keletkezett koncepciója (Rákosi Jenő, Hoitsy Pál, Beksics Gusztáv) és a historizáló közjogi koncepció (Timon Ákos).”⁶⁶

A nemzetiségi problémát az egyik legsúlyosabb „társadalmi” problémának tekintjük a korban, másrészt, mint láthattuk a magyar imperialisták között alapos különbségek voltak. Ami Hoitsynál és Rákosinál csak üres szólam volt, az Beksicsnél mélyen átgondolt meggyőződés, amelyben szorosan összefonódott a magyar népesség szociális helyzete felett érzett aggodalom a nemzetféltéssel.

A telepítési ankét bebizonyította, hogy Beksics túlbecsülte az agráriusok közötti véleménykülönbségeket. Károlyi Sándor csak taktikai okokból látszott közeledni az ő elképzeléséhez, a valóságban meggyőződéses arisztokrata volt, aki rettegett attól, hogy a nagybirtokrendszer kérdését bárhol, bármilyen formában felvessék. Beksics megpróbálta a tanácskozás napjaiban maga mellé állítani a közvéleményt. Néhány nappal annak megnyitása előtt és a megnyitó napján vezércikket írt a Magyar Nemzetbe.⁶⁷ A szövetségeskeresés jegyében ismertette nézeteit, és megpróbált előre válaszolni a telepítésekkel kapcsolatos várható ellenérvekre. Kifejtette, hogy Magyarországnak idehaza kell „gyarmatosító politikát” csinálni: „Be kell népesítenünk az országot magyarokkal.” A hazai mezőgazdasági piac érdekeinek védelmére tett utalással megkísérelte az össz-agrárius érdek megfogalmazását. Hangsúlyozta a leendő telepítés békés útját, s azt, hogy az ellentéteknek a „magas” nemzeti célokkal szemben kiegyenlítésre kell jutniok. Előre leszögezte, hogy nem lát ellentétet az állami és a társadalmi telepítés megvalósítása között. Nem késlekedett álláspontjának kifejtésével Károlyi Sándor sem: Szaporodnunk kell, könnyíteni az agrárhelyzeten, de „sokan számbeli szaporodásunktól várják az ország fokozódó erősödését, és ezért pártolják a telepítéseket...a számbeli szaporodástól, a helyzetet ősmerve, keveset is várok...”⁶⁸ Ennél fontosabbnak tekintette a nemzetiségi területekre történő telepítést, de hivatkozott a pénztelenségre, a középbirtokok megerősítésének szükségességére és az állami beavatkozás veszélyeire. Arra figyelmeztetett, hogy, „míg mi vagyunk a Monarchiában a gyengébbek, a sovinizmust le kell fokozni”. Elhatárolta magát csakúgy, mint az ankéton, a nagybirtokrendszer bármiféle megbontásától. Az OMGE lapja természetesen a saját aspektusából tárgyalta az ankét eseményeit, Zselénszky felszólalását például teljes terjedelmében közölte.⁶⁹

A Magyar Nemzet vitába szállt a konzervatív nézetekkel, Mandello Gyula felszólalását disszonáns hangnak nevezte, megállapítva, hogy a német agrár-reakció elveit hangoztatta. Asbóth és Zselénszky felszólalásáról megjegyezte, hogy ők állnak a legközelebb a retrográd irányzathoz.⁷⁰ A Hazánk válaszul Beksicset támadta meg,

és „birtokdarabolónak” aposztrofálta.⁷¹ A Budapesti Hírlap is szembeszállt a Hazánk-kal, az ankétot sikeresnek nevezte, részletesen ismertette Bessenyei Ferenc hozzászólását, amelyben arról szólt, tartani kell attól, hogy a telepítési akciót a nagybirtok saját gazdagodására próbálja majd felhasználni.⁷²

Beksics Gusztáv abban reménykedett, hogy a nagy érdeklődést, sajtópolémiát kiváltó telepítési szaktanácskozás eszméi mellé állítja a közvéleményt, különösen annak a fővárosban hangadó részét képező középosztályt, és a parlamentben sikerül majd radikális irányban korszerűsíteni a telepítési törvényt. Arra nem számított, hogy a törvénytervezet 3 évig készül, s addigra a telepítési ankétot a feledés homálya födi majd. Új könyvében, amelyben a tanácskozás tapasztalatait is felhasználta, kitartott birtokkicserélési javaslata mellett, de számolva az ellenállással, alternatívát javasolt arra az esetre is, „ha a létező hitbizományok megmaradnának (ami hiba volna)”.⁷³

A munka címében megjelölt „újabb nemzeti elhelyezkedés” utalás arra a megállapításra vonatkozott, hogy rossz a magyarság mostani elhelyezkedése, mert az Alföldön és a Székelyföldön kiteszi ugyan a lakosság 80–100%-át, de máshol az országban alig vannak magyarok, tehát nemcsak növelni kell a magyarság lélekszámát, hanem helyesebben kell „elosztani” is a jövőben. Ennek fő eszköze a telepítés – írja. Részletezi koncepcióját, külön fejezetet ír az erdő nemzetpolitikai hasznáról, az erdő jövedelmezőségéről, részletezi elképzelését a hitbizományok áthelyezésére vonatkozóan. Hangsúlyozza a fokozatosságot, azt, hogy nemcsak állami úton képzelhető el az akció. A könyv további részében azokat a következményeket sorolja fel, amelyekkel számolni kell javaslataink elvetése esetén. „Ha... a földbirtokok gátjai fennmaradnak, akkor legelőször a dunántúli magyarság szaporodása esik vissza az oláhság és tótság szaporodási színvonalára alá. Azután következik az Alföld...”⁷⁴ A népesedés azért kulcskérdése a magyarság jövőjének, mert „egyenlő népesedési arányok mellett nemzetünk egysége nem tartható fenn.”⁷⁵ Megismétli korábbi gondolatát: vagy nagygyá leszünk vagy szükségképp el kell zúlnunk. Befelezésként a parlamenti vitában elhangzottakra reflektál és konkrét javaslatokat tesz a telepítések lefolytatására vonatkozóan. Kiemeli az állami birtokvisszavásárlási jog szükségességét, de az állami beavatkozástól félőknek engedményt is tesz, amennyiben megállapítja, hogy „...a társadalomnak is részt kell vennie a nemzetalkotásban, fájdalom, talán már a nemzetmentésben.”⁷⁶ Végül az erdélyi tennivalók sürgősségét emeli ki.

„Nemzeti akció” című könyvét (1902) a nemzetállam iránti sóvárgás tölti ki. Kötelességszerűen meg-megismétli liberális szólamait, de ezek a levegőben lógnak, hiszen javaslatait csak egy kemény, erőszakos és határozott nemzeti programmal rendelkező kormányzat tudná megvalósítani. Bár jól ismerte a dualista birodalom közjogi elhelyezkedéséből erre vonatkozó ellentmondásokat, mégis reménykedett abban, hátha eljön egyszer az ő ideje: javaslatai kormányprogrammá válnak. A könyv a Széll Kálmán-kormány iránti ilyen illúziók jegyében fogant. Szinte önbecsapászerűen keresi a kormány politikájában azokat a jeleket, amelyek igazolni látszanak várakozásait. Nézetei radikalizálódnak, meglátásai mély történelmi ismereteken nyugszanak. Felismeri, hogy a nemzeti célok megvalósítását nem várhatja sem az arisztokráciától, sem a vagyoniilag és erkölcsileg megrendült dzsentriktől, sem az etnikailag kevert középosztálytól. Bizodalmát a parasztságba helyezi: „...expanzív és

hódító társadalmunk széles alapzata, alföldi és dunántúli pórnépünk. Ennek kiömlő rajai képesek az egész ország társadalmi meghódítására.”⁷⁷

Elfogadja a függetlenségek követelését az önálló vámterületre vonatkozóan, mert a nemzeti állam ipari megerősödése, amely nélkül önállósága sem képzelhető el, csak annak körülményei között bontakozhat ki. Ráirányítja a figyelmet a nagynémet tervek ismeretében a német kérdésre, annak lehetséges jövőbeli veszedelmeire: „A porosz–német expanzív társadalomból Magyarországnak is jut jelentékeny hányad. Nálunk azonban nem lehet gyarmatosítani. Ebben az országban minden beköltöző idegen elemnek magyarrá kell lennie. A német hivatalos politika bizonyára nem is számít német állami czélok szempontjából Magyarországra beköltöző porosz társadalomra, annál kevésbé a régi gyökeres németiségre. A német társadalom azonban esetleg másképp gondolkozik. És ha egyszer elterjedésre jutna a porosz–német invázió, idővel bekövetkeznék a német hivatalos politika átalakulása is. Ez különösen megtörténhetnék akkor, ha egy netán bekövetkező nagy, faji leszámolás erős porosz társadalmat találna Magyarországon.”⁷⁸

A munkában sok a régebbi művekből átvett ismétlés, de vannak benne új kategóriák, új megfogalmazások is. Ilyen követelése „szociál–nemzeti politika” folytatására vonatkozóan. Kifejti ugyanis, hogy semmiféle politika nem mellőzheti a szociális elemeket, ez a nemzetiségi politika kezelésének is az egyedül lehetséges módja. Reméli, hogy „... a nemzetiségi kérdés, megfelelő gazdasági és szociális eszközök alkalmazása mellett egyszerű...etnográfiai kérdéssé lesz”.⁷⁹ Új kategóriája a „népkövesedés” kifejezés, amellyel a nemzeti fejlődés megakadását, továbbfejlődésre való képtelenségét írja le. Félő, hogy a magyar nép is megkövesedik, ha nem tud továbbfejlődni – írja. Úgy látja, hogy Közép– és Kelet–Európában ugyanaz történik nemzeti téren, mint történt korábban Nyugat–Európában, ahol valamikor a ma egységes, nagy nemzeti államok szintén többnemzetiségű államok voltak. Ha a magyarság megkövesedik, nem képes magába olvasztani a nemzetiségeket, azok faji öntudata megszilárdul, akkor az ország sorsa a bukás: „Magyarország ekképp a közel jövőben vagy nemzeti állammá leend, vagy nem marad soká mai határai közt állam egyáltalán” – jósolja meg.⁸⁰

A következő évek várákozásait nem igazolják, Széll Kálmán megbukik, az új viszonyok nem kedveznek a nemzeti terveknek és álmokat szövögető, kissé anakronisztikusá vált szabadelvű politikusnak. Marad még egy mentsvár Beksics Gusztáv számára: a történetírás. Ha a konkrét valóság magyarázata már nem kell senkinek, megpróbálkozik a történelmi allegóriával. Könyvet ír Mátyás királyról.⁸¹ Írt már történelmet, „A magyar nemzet története” sorozatának X. kötetében. Új könyve nem közönséges történelmi munka, hanem inkább történet–politikai tanulmány, amelyben félretelva a történetírás szabályait, a múlt ürügyén, csöppet sem titkolva, a mához kíván szólni. Ez a könyv fokozatosan kiérlelt nemzet–állam koncepciójának szintézise.

A munka — Beksics saját megjelölése szerint — a történelem, a „népfejlődés” és az államalakulás problémáival foglalkozik. Az I. fejezetben a magyar állam– és népalakulás folytonosságáról értekezik. Megállapítja, hogy Mátyás birodalmát a nép–erő és az európai szükségesség hozta létre egy lángész vezérletével. A Monarchia is az európai politikai viszonyok terméke, azonban szerkezete elavult, ahhoz, hogy be-

tölthesse szerepét, korszerűsödnie kell, tükröznie kell politikai és gazdasági tekintetben is azokat a változásokat, amelyek Magyarország megerősödése következtében jöttek létre. A Monarchia fő külpolitikai szerepe az egyensúly biztosítása a térségben. Ezt az egyensúlyt a szláv egységtörökvések fenyegetik elsősorban „...a 150 millió lélekszám felé közeledő szlávág magával számbeli erejével állandó fenyegetést képez. A faji vonzóerő és a kultúrai vegybomlás több kárt okozhat nekünk ma, mint a várnai csatavesztés. Sőt többet, mint Mohács”.⁸² Beksics a szláv veszélyt illetően azonban csak részben osztotta a korabeli magyar uralkodó osztály véleményét. Ismeretes, hogy az 1849. évi orosz intervenció óta meggyökeresedett a magyar közvéleményben a félelem a keleti expanziótól.⁸³ Beksics szerint igaz, hogy a török veszély után Közép-Európában ma szláv veszélytől kell tartani, de Oroszország elkötelezettségei igen nagyok Ázsiában,⁸⁴ ugyanakkor Magyarországhoz hasonlóan belső imperialista teendői vannak: „...legfőbb feladata, hogy lakosságát arányba hozza óriási kiterjedésével, különösen Ázsiában.”⁸⁵

A könyvben nagy súllyal szerepelnek a történeti demográfiai fejtegetések, ezek azonban nem tudományos újdonságukkal, hanem a korhoz szóló aktualizálásukkal tűnnek ki. Beksics szerint Magyarország jövője 3 feltételtől függ: a lélekszámtól, a vagyonosodástól és a kultúrától. Ezek közül legfontosabb a nép létszáma, mert kis nép — bármilyen gazdag és művelt — nélkül nem őrizheti meg pozícióját. Magyarország esetében, Mátyás korában mindhárom tényező egyensúlyban volt, amellett, hogy a népesség számaránya hasonlíthatatlanul kedvezőbb volt európai és hazai vonatkozásában egyaránt. Ismerteti a legfrissebb nyugati történeti demográfiai kutatások módszereit és eredményeit, a középkori népességek kiszámítására vonatkozóan. (Levasseur, Dureau de la Malle, Jastrow). Elemzi a Mátyás-korabeli Franciaországra, Angliára, Németországra, Lengyelországra stb. vonatkozó népességi adatokat. Táblázatot közöl, amelyen feltünteti a népek, nemzetek megkésztettségéhez szükséges időt. Acsády Ignác számadataiból kiindulva, a korabeli Magyarország népességét 4–4,5 millióra feltételezve, 100 éves megkésztetési idővel számolva, Magyarországon ma 50 millió, túlnyomórészt magyar nemzetiségűnek kellene élnie — írja. Sőt, ha a Habsburgok követték volna Mátyás politikáját, Ausztria is 40 milliós lehetne. Ebben az esetben csak Oroszország lenne népesebb a Monarchiánál. Annak, hogy ez nem következett be, egyedül a török hódítás az oka. Magyarország történelmi szerencsétlensége volt, hogy áldozatul esett az egyetlen vele szemben igazán félelmetes hatalomnak.⁸⁶

Továbbra is elfogadva Acsády számadatait,⁸⁷ közli, hogy a törökök kiűzése után az ország lakossága 2,5 millió volt, s ennek 46 %-a, mintegy 1 160 000 lélek volt magyar. Ez az arány a 18. századi telepítések következtében alászállt, mivel hiába duplázódott meg 67 év alatt a magyarság száma, a magyarányú telepítések hatására 30%-ra csökkent részesedése az ország lakosságából. A 19. század eleji nemzeti progresszió erősítette meg öntudatában a magyarságot, s azóta demográfiai fejlődése töretlen. Magyarország szaporodásával csak Oroszország tart lépést. A fő cél fenntartani ezt a helyzetet. Magyarországnak a balkáni államok és Ausztria fölé kell kerekednie népességi tekintetben. „Kettős feladatunk tehát az, hogy népességünket fejlesszük, s, hogy a magyarságot az összes hazai népesség irányában minél magasabb percentre emeljük.”⁸⁸ Ha sikerülne megtartani a szaporodás ütemét, nem következ-

ne be a születések nagy visszaesése, nem zavarná a népességnövekedést a kivándorlás, véghez tudnánk vinni a közegészségügyi viszonyok javítását, fejleszthetnénk az ipart és megvalósíthatnánk a célokhoz rendelt földbirtokpolitikát, csak 8 évtizedre lenne szükség a célok megvalósulásához – írja.

Beksics Gusztáv könyve zavarba hozza a kései olvasót. Gondolatmenete vagy álmodozó fantasztát, vagy elfogult tervkovácsolt sejtet, de lehet, hogy csak a konkrétan tapasztalt kedvező társadalmi–demográfiai helyzetet extrapolálta helytelenül? — viaskodhatunk az értékeléssel. Nehéz lemosolyognunk a 20. század második feléből származó népességi és gazdasági tervezetések ismeretében! (Kína nagy ugrása, szovjet 7 éves terv, román népesedéspolitika). Beksics azt a politikai publicisztikát művelte, amely akkoriban még nem rendelkezett politikatudományi zsinórmértékkel. A történelmi, gazdasági, filozófiai kutatási eredményeket olyan — szabad válogatás tárgyát képező — matériának tekintette, amelyből ki–ki politikai céljainak megfelelően kiválogathatja a számára legmegfelelőbb szellemi–politikai konstrukciót. A századforduló idején a politikai publicisztika még gyermekcipőben járt Magyarországon, nem szakadt ki az újságírói nagyotmondás, szenzációkeresés fogságából és nem jutott el az objektív tudományosság mércéinek következetes alkalmazásáig. Beksics nem áll egyedül e téren kortársai között. A Monarchián belüli súlypontáthelyezés gondolata eléggé el volt terjedve a korabeli publicisztikában, és mint láttuk feljebb, voltak szépszámmal olyan objektív földrajzi, gazdasági, településpolitikai és nem utolsósorban demográfiai érvek, amelyek mellette szóltak. Nemcsak Magyarországon volt ez a vélekedés. Beksics büszkén idézte könyvében ezzel kapcsolatban Bismarck 1861. III. 13-i, Schleinitz báróhoz írt leveléből a következő részleteket: „Ha — úgymond — osztrák császárrá kellene lennem azonnal átköltöznék Pestre, huszáregyenruhát vennék fel, magyarul beszelnék. Mindazt bekebelezném Magyarországba, amit csak bele tudnék szorítani...megmondanám a magyar országgyűlésnek, hogy magyar királynak lenni első kötelessége az osztrák császárnak, s minden más ország csak társország. Csehország és Ausztria e miatt nem szakadnának el.”⁸⁹

A könyv sok elemet átvett régebbi írásaiból, de újdonságokkal is szolgált. A magyar politikai gondolkodásban — ismereteink szerint — Beksicsnél tűnnek fel először azok a megfogalmazások, amelyek majd a 30-as években válnak általánossá és a népi mozgalom jellegzetes kategóriáiként mennek át a köztudatba. Az egykéről, a népesedésről már volt szó, a német és a pánszláv veszélyről is. A „Mátyás király...” lapjain a már régebből ismert Alföld-jellemzés új interpretációban tűnik fel, már nemcsak a magyar népi erő hatalmas rezervoárja ez a síkság, hanem olyan terület, ahol a „a világ legszebb kerti gazdaságát lehetett volna létrehozni, s a versenyben minden más kerti gazdaságot legyőzni...”⁹⁰ Mi ez, ha nem a „Kert–Magyarország-konceptció” csírája? Másutt arról is ír, hogy az ország megerősítése, modernizálása azért is feladata a magyarságnak, mert „3 nagy faj: germán, szláv, latin érintkezésénél csak palotában, várban lehet lakni.”⁹¹ Németh László a „Debreceni Káté”-ban ugyanezt a gondolatot variálta tovább.⁹² A középosztállyal kapcsolatban Beksics kifejtette: „A nemzeti alap kiszélesítésével egyidejűleg meg kell erősítenünk, illetőleg pótolnunk kell a nemzeti épület közbeeső emeletét. Régi középosztályunk pusztulása egyike a legnagyobb bajainknak...”⁹³

Ha mindezekhez hozzátesszük, hogy Mátyás királyról legközelebb majd Bajcsy-Zsilinszky Endre ír történet-politikai művet, felírhatjuk a képletet: *Beksics Gusztáv*, dualizmuskori, szabadelvű politikus, publicista, közíró, *a 20. századi népi-nemzeti radikális eszmekör egyik előfutára volt Magyarországon*. Nézeteit Szabó Dezső, Németh László, Bajcsy-Zsilinszky Endre a 20-as, és 30-as évek megváltozott politikai kontextusában lényegében újraforgalmazta, igaz addigra a történelmi Magyarország megszűnt létezni, ezért az álmok és illúziók után szükségszerűen a reális történelmi számvetés ideje jött el. A lényegi problémák azonban továbbéltek és kitermelték azokat a gondolkodókat, akik egymást követő megszakítatlan folytonosságban mondták a magukét: földkérdésről, telepítésről, egykézésről, népesedésről, Duna-menti vezetőszerpről, középosztályról, németekről, szlávokról és az utolsó független nemzeti államról, Mátyás király birodalmáról.

Nincs terünk Beksics Gusztáv nézetei utóéletének beható vizsgálatára, csak felvillantottunk néhány szembetűnő egyezést a 30-as, 40-es évek politikai irodalmával. Természetesen ebben a korban már nem egyszerűen német és szláv veszélyről van szó, hanem a fasiszta német és a kommunista orosz birodalom fenyegetéséről, amely a második világháború idején egész konkrét formát öltött. A Monarchia utódállamainak létezése pedig új összefüggésben vetette fel például a Duna-menti vezető szerep kérdését, és a telepítési politika is igen csak eltérő módon merült fel egy szűkebbre szabott országon belül, mint a régi, történelmi Magyarországon, bár a világháború előestéjén elért területgyarapodások után kísértetiesen hasonló tervek szövődtek a politikai körökben, mint a dualizmus korában. Csak alapos összehasonlító elemzéssel lehetne a végére járni annak, hogy a kétségtelen felületi hasonlóságok mellett pontosan mennyit használtak fel az utódok Beksics nézeteiből.

Nem hallgathatjuk el tanulmányunk végén, hogy Beksics Gusztáv nézetrendszere ma is foglalkoztatja a magyar tudományosság bizonyos köreit, nevezetesen az erdélyieket, így Fábián Ernőt, aki belső gyarmatosításra, honfoglalásra utaló felszólításában felismerte a Trianon utáni korszak magyarellen, asszimilációs politikájának egyes elemeit. Ideológiájának gyümölcsei — igaz, más nemzetek hasznára — mégiscsak beértek: „Nem véletlen, hogy az első világháború befejezése után létrejövő ún. utódállamokban mindenekelőtt a korszerűsítés Beksics által ajánlott eszközeit alkalmazták, az állam és nemzet konszolidálásának történelmi szükségességére hivatkozva... a hasonló helyzet, a körülmények alakulása, az egzisztenciális félelem, a regionális tradíciók, az elmaradt társadalmi és politikai struktúra kényszerítette az ideológusokat és politikusokat ezen eszközök — sokkal következetesebb és eredményesebb — alkalmazására.”⁹⁴

Amíg térségünkben megoldatlan nemzetiségi problémák lesznek, biztosan számíthatunk a Beksicséhez hasonló „tudományos nacionalizmus” elemeinek felbukkanására.⁹⁵

JEGYZETEK

¹ Bakunjin, Mihail: Államiság és anarchia. Gondolat, Budapest, 1984. 48.

² Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. Valóság, 1980. 8. 87–101. I. A szerző tanulmányában összeveti a történelmi Magyarországon 1910-ben és ugyanazon területen 1970-ben élt

lakosság nemzetiségi összetételét és arra a következtetésre jut, hogy a magyar állam határainak megváltozása ellenére a térség nemzetiségi arányaiban nem történt jelentősebb módosulás.

³ *Korom Mihály*: A magyar fegyverszünet. 1945. Kossuth 1987. 207–210. 1. Közli az 1945. évi magyar-szovjet fegyverszüneti egyezmény alapján kiürített ún. visszacsatolt területek nemzetiségi adatait az 1910. és 1941. évi népszámlálás adatai alapján. A két adatsor közeli azonossága is az 1910. évi census viszonylagos objektivitásának közvetett bizonyítéka.

⁴ *Dr. Horváth Róbert*: A II. József korában végrehajtott magyarországi népszámlálás. Statisztikai Szemle 1986. június 624–639.

⁵ *Radasics Elemér*: A Dunatáj. II. Budapest, 1946 252. 1. közölt táblázat segítségével.

⁶ Ua.

⁷ *Szekfü Gyula*: Három nemzedék. II. kiadás, Bp. 1922. 354.

⁸ *Laky Dezső*: Népesedéspolitika. Magyar Szemle társaság Bp. 1933. 5.

⁹ *Katus László*: A demográfiai átmenet kérdései Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle 1980. A tanulmány valamivel bővebb változata: Zum demographischen Übergang in Ungarn vor 1918. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27. 1981. *Andorka Rudolf*: Gyermekszám a fejlett országokban. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

¹⁰ Teljes címe: Nagymagyarország, a magyar történet jövő századai. Bp. 1902.

¹¹ I.m.55.

¹² Uo. 57.

¹³ *Hóman Bálint* – *Szekfü Gyula*: Magyar Történet V. 584–586. 1. Bp. 1936.

¹⁴ Uo. 584.

¹⁵ *Katus László* i.m. 274.

¹⁶ *Szekfü Gyula*: Három nemzedék i.m. 421.

¹⁷ „...„fajmagyarság” fejlesztésének nem Hunyad és Trencsén megmagyarosítása az útja, hanem a magyar Alföld latifundiumainak parcellázása — mint Beksic Gusztáv tisztán látta — és a papi és grófi meddőség helyére szpora magyar parasztok telepítése!” *Jászi Oszkár*: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1912. 484.

¹⁸ *L. Nagy Zsuzsa*: A „nemzeti állam” eszméje Beksic Gusztávnál. Századok 1963. 6. sz. 1242–1278. „Programjából, mely sajátosan kapcsolta össze a földbirtokviszonyok megváltozását és a „magyarság faji expanzió”-ját, az utókor is teljesen elejtette, „kifelejtette” azt, ami a nagybirtokot érintette. Csak a faji gondolatát éltették tovább, és egyes esetekben Beksicet háttérbe szorították olyanok javára, akik a „nemzeti célokat nála sokkal kevesebb liberalizmussal és agresszív módon propagálták”. 1265.

¹⁹ A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon. Budapest, 1895.

²⁰ I.m. 207.

²¹ A mai magyar történettudomány a dualizmus korában a magyarság javára történt súlypont-eltolódást, gyors népességnövekedést 3 összetevőből eredezteti: 1. A magyarok átlagosnál jobb népességi mutatói. 2. Többsszázever, elsősorban német, szlovák és zsidó lakos asszimilálása. 3. A magyar elem viszonylag kismértékű részesedése a kivándorlási veszteségekből. Magyarország története 1890–1918, 403–425. közötti fejezete, amelyet „Polgárosodás és népesedési viszonyok” c. Hanák Péter írt, Akadémiai Bp. 1978.

²² A nemzeti politika programja Erdélyben és Székelyföldön. Budapest, 1896.

²³ I.m. 5.

²⁴ Uo. 21.

²⁵ Uo. 44.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 61.

²⁸ Uo. 68.

²⁹ Uo. 77.

³⁰ Uo. 96.

³¹ Ekkor írta a 10 kötetes „A magyar nemzet története” sorozatban az „I. Ferenc József és kora”c. részt. A magyar nemzet története. X. kötete. Szerk.: Márki Sándor. Bp. 1898.

³² I.m.4.

³³ Uo. 3.

³⁴ Uo. 6.

³⁵ Uo.

- 36 Uo. 19.
- 37 Uo. 44.
- 38 Uo. 85.
- 39 Uo. 44.
- 40 *L. Nagy Zsuzsa* i.m. 1264.
- 41 *V.ö. Szabó Miklós*: A századfordulói konzervativizmus új vonásai c. tanulmányával. Századok 1974. 1. sz. 35.
- 42 Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Budapest, 1900. 19.
- 43 Uo.
- 44 A Hazánk az OMGE napilapja volt.
- 45 Országos Levéltár P 389 Károlyi Irattár 2.cs. – politikai levelezés. Károlyi Sándor leveléből, amelyet a Hazánk szerkesztőjéhez, Buday Barnához írt.
- 46 Az ankét anyaga könyvalakban is megjelent: Telepítési ankét. Kézirat gyanánt. Budapest, 1900.
- 511.
- 47 I.m. 7.
- 48 Uo. 106.
- 49 Uo. 33.
- 50 Uo. 60.
- 51 Uo. 136.
- 52 Uo. 36.
- 53 Uo. 54.
- 54 Uo. 160.
- 55 Uo. 172.
- 56 Uo. 270.
- 57 Uo. 88.
- 58 Uo.
- 59 Uo. 200.
- 60 Uo. 253.
- 61 Uo. 254.
- 62 Ezek R.Gy.: Telepítés és földbirtokpolitika 1907, és Porszem: Akié a föld, azé az ország 1908.
- 63 *V.ö. Kerék Mihály*: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 79–80.
- 64 Szabó Miklós i.m.
- 65 Enélkül nem érthetjük pl. a gyakran gyors és indokolatlan véleményváltozásokat. Pl. Rubinek Gyuláét, aki 1895-ben még híve volt a telepítéseknek, később az OMGE szolgálatában szembeszállt velük.
- 66 Szabó M. i.m. Századok 1974. 31.
- 67 Magyar Nemzet 1900 jan. 13. „Belső térfoglalás”; jan. 18.: „Magyarország jövője a telepítési ankét.”
- 68 Hazánk 1900 jan. 14.: „A telepítés kérdéséhez”
- 69 Hazánk 1900 jan. 22.: „Telepítés, parcellázás és birtokviszonyaink.”
- 70 Magyar Nemzet 1900 jan. 22.
- 71 Hazánk 1900 jan. 24.
- 72 Budapesti Hírlap 1900. jan. 19.
- 73 Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Budapest, 1900 jan. 19.
- 74 I.m. 52.
- 75 Uo.
- 76 I.m. 57.
- 77 Nemzeti akció Bp. 1902. 19.
- 78 Uo. 48.
- 79 Uo. 41.
- 80 Uo. 52.
- 81 Mátyás király birodalma és Magyarország jövője. Budapest, 1905.
- 82 I.m. 7.
- 83 Erről többek között *Király István*: Intés az őrzőkhöz I.–II. c. művének, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. egyes fejezeteiben van szó.

⁸⁴ „Ázsiából Oroszország többé nem jöhet ki. Ázsiát nem vetheti le, még ha égeti is, mint Nessus inge.” – 143. l. „Oroszországnak legfőbb feladata, hogy lakosságát arányba hozza óriási kiterjedésével, különösen Ázsiában... Az Ázsiában kibontakozó szlávtság ellensúly és természetes védelem leendő a sárga vesezelemmel szemben.” 144.

⁸⁵ Uo. 176. l.

⁸⁶ Uo. 119–120.

⁸⁷ A történeti demográfia napjainkban már nem fogadja el *Aczady* számításait; Magyarország népessége a törökök kiűzése után valószínűleg megközelítette a 3,5–4 milliót.

⁸⁸ I.m. 182.

⁸⁹ I.m. 122. l. A teljes levél ismerete nélkül nem lehet eldönteni, mennyi volt Bismarck soraiban a komolyan veendő gondolat, s mennyi az ironia. Tény, hogy Magyarország — legalábbis hadi tekintetben — a 18. századi örökösödési és napóleoni háborúk idején Ausztria legfontosabb utánpótlási területének számított.

⁹⁰ I.m. 221.

⁹¹ Uo. 245.

⁹² „Hogy szökhethet a magyarság a sorsa által kijelölt helyre? A magyarság kis népek közt él. A kis népeknek ezt az övét barna, fekete és piros nagynépek veszik körül. Ezeket a kis népeket a történelem kényszere és a népi élet közlekedő csatornái fűzték eddig egy közösségbe. Ez a közösség szétszakadt, három tenger készül szétmosni egy szigetet. E kis népek közt egyetlenegy sincs, amelynek olyan nagy érdeke volna, hogy ez a sziget erős gátakkal zárkózzék el a tenger elől, mint a magyar. Ausztriát Németország húzza, a szlávokat a szlávtság, Romániát a latin nyugat – minékünk egy menedékünk van: ha e területen a széthúzó erők ellen új centripetális erő támad. A magyarságnak, mint századok óta annyiszor, ennek az erőnek kell támasztékot adni.” *Németh László*: Tanu VII. 1934. február, 73.

⁹³ I.m. 244.

⁹⁴ *Fábián Ernő*: A belső gyarmatosítás ideológiája. *AETAS* 9., 1988/2. 89.

⁹⁵ Megegyezik tanulmányunk következtetésével *Fábián Ernő* tanulmányának az a gondolata, amelyet dolgozatunk anyagának összegyűjtése után olvastunk: „Beksis Gusztáv a naívan teoretizáló vagy publicisztikai közhelyeket hangoztató nacionalistákkal ellentétben a tudományok pozitív, adatszerező eredményeinek és módszereinek alkalmazásával dolgozta ki azokat a reformterveit, amelyekből a nemzetállam megerősödését várta... A modern politikát az „aritmetika törvényeivel” igyekezett összhangba hozni. Semmi nem tudta eltéríteni attól a meggyőződésétől, hogy egyedül az olyan politika készítheti elő a jövőt, mely a statisztika, a demográfia és a szociológia eredményeinek felhasználására támaszkodik.” Uo. 77–78.

KOMÁROMI NORMA – EGY SZOCIÁLPOLITIKAI KÍSÉRLET

Az első világháborút követő években Közép- és Kelet-Európa országaiban földreform végrehajtásával kísérelték meg a falvak forrongó népét lecsillapítani. Valamilyen birtokpolitikai akció elől a trianoni békeszerződés következtében új határok közé szorított Magyarország sem zárkozhatott el. A kormányzat radikális földosztásra ugyan nem gondolt, csupán arra törekedett — nem utolsósorban a politikai konszolidáció mielőbbi megvalósítása érdekében —, hogy a nagybirtokrendszer meggyöngyítése nélkül minél több nincstelen kapjon földet.¹ E felfogás azonban elhibázottnak bizonyult, mert a kiosztott földek 50%-a — figyelembe véve az 1929–33-as gazdasági világválság súlyosbítható hatását is — kicsúszott a juttatottak talpa alól.²

A vidék szociális feszültségét, a megélhetési gondok súlyosságát a mezőgazdasági munkanélküliek — különösen a harmincas évek első felében jelentkező — magas száma, valamint az alacsony kereseti lehetőség is fokozta. Amennyiben csak a napszám átlagbér és a búza éves átlagára alakulását hasonlítjuk össze, megállapítható, hogy 1938-ig a napszámbér emelkedése elmaradt a búzaár növekedése mögött. A szerény béremelkedés értékét is lerontotta a vásárlóerő csökkenése. Amíg 1929-ben egy másodosztályú férfi öltöny vételáráért 19,5 munkanapot kellett a napszámoknak dolgoznia, 1939-ben már 40,5 napot.

1. táblázat

A búza éves átlagára, az átlagos évi napszámbérek alakulása

Év	Búza éves átlagára, P°	Napszám- bér, P	Index		II. rendű férfiruha ára, P	A ruha ára hány napi napszám- bérrel egyenér- tékő°°
			Búza éves átlagára	Napszám- bér		
1929	24,36	2,62	100	100	51,20	19,5
1930	21,40	2,29	87,8	87,4	51,20	19,5
1931	19,74	1,94	81,0	74,0	53,20	27,4
1932	23,54	1,46	96,6	55,7	53,20	36,4
1933	18,06	1,32	74,1	50,4	53,20	36,4
1934	15,35	1,25	63,0	47,7	50,00	40,0
1935	17,31	1,28	71,1	48,9	50,00	39,1
1936	17,16	1,38	70,4	52,7	66,00	47,8
1937	20,78	1,85	85,3	70,6	75,00	40,5

Év	Búza éves átlagára, P°	Napszám- bér, P	Index		II. rendű férfi ruhá- ára, P	A ruha ára hány napi napszám- bérrel egyenér- ték°°
			Búza éves átlagára	Napszám- bér		
1938	21,57	2,08	88,5	79,4	75,00	40,5
1939	20,66	2,21	84,8	84,4	75,00	40,5

Forrás: *Hajpál Gyula*: Áralakulás a két világháború között. Mezőgazdasági termékek ára. Buda-pest 1973 p. 188–189, *Matolcsy Máttyás*: Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1924–1944. Buda-pest, 1944 p. 34., Magyar Statisztikai Évkönyvben megfelelő kötetek. (1929–1938). Megjegyzés ° = Tiszavidéki 80 kg-os, °° = Saját számítás.

Nem állíthatjuk, a mezőgazdaság irányítóit nem aggasztotta volna az agráproletariátus szociális elesettsége. Az Országos Mezőgazdasági Kamara (OMK) vezetősége már 1935-ben rámutatott arra a képtelen helyzetre, hogy a munkavállalók jelentős hányadának „ruházkodása minden képzeletet felülmúlóan rossz. A munkásság nagy része már gondolni sem mer arra, hogy pl. hibátlan ruhája legyen és agyonfoltozott ruhája miatt szegényében a vasárnapi templomba menést is kerüli”.³ S annak ellenére, hogy a 30-as évek második felére terménykeresményük értéke emelkedett, „...csak kisebb részben tudták (azt) valóban pénzé is váltani, mert terménykeresményük túlnyomó részét saját maguk használták fel”.⁴ Az OMK Munkásszakosztálya ugyanakkor — a földművelésügyi miniszterhez intézett beadványában — rámutatott arra, hogy „...a mezőgazdasági munkásság egynéhány legsűrűbb problémáinak megoldására az idő elérkezett... a szociális gondozás terén mutatkozó hiányok, amelyek már magasabb nemzetpolitikai szempontból is komoly aggályok támasztására alkalmasak, feltétlenül pótlandók”.⁵ A válasz nem sokáig váratozt magára. A miniszter hivatalosan közölte a Kamarával, hogy a mezőgazdasági munkások szociális problémáinak megoldása, a betegbiztosítás megszervezése csak a baleset biztosítás átszervezése és a tárgyalás alatt álló öregségi biztosítás „életbeléptetése és teljes kiépítése esetén lehetséges”.⁶

Az idő sürgetett és ezt azok látták a legjobban, akik az ország agrármunkavállalóinak bérügyi és általában a magyar falu szociálpolitikai kérdéseivel foglalkoztak. Tartottak attól, hogy az 1938 novemberében az I. bécsi döntéssel visszacsatolt felvidéki-sáv területén élő lakosság, de különösen az ottani agrármunkavállalók körében társadalmi feszültség keletkezhet, mivel Csehszlovákia fejlett ipari állam révén magasabb életszínvonalat és jóval kedvezőbb szociális védelmet nyújtott állampolgárai számára. Világos volt számunkra az is, hogy a magyarországi helyzet nem tudja, „szociális tekintetben vonzóvá tenni a magyar életformát”.⁷

Szociálpolitikai megfontolásokon túlmenően külpolitikai szempontok is sürgették a magyar kormányt, hogy a mezőgazdasági munkásság szociális helyzetében mielőbb változást eszközöljön, mert „a magyar ügyet támogató két nagyhatalom (Németország és Olaszország) és értünk világnézeti alapon lelkesülő tömegek előtt” bizonyosságot kell tenni arról, hogy „a kormányzat mindennemű liberális csökevénytől mentesen, a szociális tartalmú nacionalizmus szellemében alakítja ki a magyar életformát”.⁸ Ezért olyan javaslatot dolgoztak ki, amely szerint a mezőgazdasági munkásság bérminimumát 1,40 P-ben állapítottnak meg (napszám-bér) és bevezetnék az

öregségi, valamint az özvegyi járadékot.⁹ A javaslat arról is szólt, hogy a felvidéksáv visszacsatolását követő két hónap folyamán a határszéli községekben összpontosítsák a szociális juttatásokat, mégpedig úgy, hogy a Zöldkereszt útján a nehéz sorban élő családok gyermekei cukrot, tejet és ruhaneműt kapjanak.¹⁰

Javaslatokon tervezgetéseken túlmenően az agrárproletariátus életszínvonalának emelése érdekében azonban nem sok történt. Ezért nem véletlen, hogy a belügyminiszter — Keresztes Fischer Ferenc — bel- és szociálpolitikai szempontokra hivatkozva sürgette a mezőgazdasági munkások jövedelmének mielőbbi rendezését, az általános életnívó emelését, mert ez „kétségtelenül napjaink legégetőbb feladata és annak sikeres megvalósítása alkalmas arra, hogy az ország legszélesebb néprétegének gazdasági és szociális helyzetét megjavítsa”.¹¹

A problémák súlyosságát különösen a helyi hatóságok látták és érezték. Így nem véletlen a vármegyei szociális tanácsadók sürgetése, hogy a kormány kötelező erővel határozza meg a fizethető legalacsonyabb munkabéreket, vezesse be a 12 órás munkaidőt. Javasolták továbbá az agrármunkavállalók érdekképviselői szervének létrehozását, a családi pótlék folyósítását, ugyanekkor a sokgyermekes családok részére cukor- és tejakció szervezését.¹²

Sokan ilyen módon remélték az agrárproletariátus általános szellemi, anyagi és kulturális elmaradottságát felszámolni, az ország legnyomorúságosabb rétegén segíteni.

A mezőgazdasági munkások jelentős részének mindennapos éhezése, az emberhez méltatlan élete, megaláztatása, az ország egyes körzeteiben pedig a ruházat, a lakáshelyzet és a gyermekek egészségi állapota már a hivatalos szerveket is felháborította. „A cselédek valósággal állati sorban élnek — olvashatjuk a belügyminiszter földművelésügyi miniszterhez intézett átiratában —, ruházatuk általában elhanyagolt és szomorú képet nyújt. Az ember azt hiszi, hogy nem munkabíró emberekkel, hanem koldusokkal van dolga.¹³ Mindehhez járult a munkaadókkal szembeni teljes kiszolgáltatottságuk, érdekeik védelmének teljes hiánya. „Gyakran már éjjel 2 órakor veri az ablakot a gazda vagy az ispán és még este 10 órakor el kell látnia a jószágot éjszakára. Mindenesetre a jószágnak több nyugalma van, mint a cselédnek.”¹⁴ Ispán és „mindenféle úr letegezheti őket, a leányok és fiatal asszonyok pedig többé-kevésbé természetesnek tartották szexuális kiszolgáltatottságukat velük szemben.¹⁵ Nem csoda, ha sanyarú sorsuk időnként arra kényszerítette őket, hogy a hatóságtól segílyt kolduljanak. Válszként jobb esetben pár fillért, de leginkább rideg elutasítást kaptak.¹⁶

A kérdés vizsgálata során azonban arra is rá kell mutatnunk, hogy a nagyobb és jól kezelt, lelkiismeretesen vezetett uradalmakban a cselédség, valamint az egyéb gazdasági munkavállalók életkörülményei jobbak voltak, mint a kisebb gazdaságokban. Ezekben az uradalmakban általában gondoskodtak az alkalmazottak orvosi ellátásáról, sőt, a sokgyermekes családok anyagi támogatásáról is.¹⁷ Pl. örgróf Pallavicini Alfonz Károly 40.497 kat. hold Mindszent-Ányos hitbizományi birtokán (nagy-része Csongrád, kisebbik fele pedig Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területe) a sokgyermekes családok negyedik gyermektől felfelé 1 mázsa búzát és 30 P készpénzt kaptak évente és gyermekenként. Herczeg Eszterházy Pál uradalma pedig, amely 8 vármegye 22 járásában a Dunántúlon feküdt, a háromnál több család cselédek és éves szegődményes munkavállalóknak a 12 éven aluli gyermekeik után személyen-

ként 1 mázsa búzát adott. Megvásárolta a tanulók tankönyveit és minden iskoláskorú cselédgyermek ebédkiegészítés címén 3 dl tejet kapott naponta.

A kivételek ellenére a legszegényebb falusi néprétegek anyagi és szellemi, erkölcsi nyomorúsága, a táplálkozás hiányos volta komoly aggodalomra adott okot. Nem véletlen, hogy a korabeli kutatók és szakemberek joggal beszéltek a magyar nép biológiai tragédiájáról.

Főleg a mezőgazdasági munkásság által lakott körzetekben a gyermekek egészségi állapota sokszor ijesztő volt. Az ország hét egészségügyi járásában 1932-ben megvizsgált 11 844 iskolaköteles gyermek közül csak 1082, nem egészen 10% volt egészséges, a többi különféle betegségben szenvedett és „egy-egy betegnek talált gyermek 3–4 betegséget hordott magában”.¹⁸ Tömörkényben 726 iskoláskorúnak majdnem 50%-a, Kiskundorozsmán 9%-a és a leventék közül 15% trachomás szembeteg volt.¹⁹ A csongrádi elemi iskolában az orvos 123 gyermek közül normális fejlettségűnek, egészségesnek csupán 39 tanulót talált, 27 gyermek gyógykezelést igényelt, a többi pedig „fejletlen és rosszul táplált volt”.²⁰ Csongrád város körzeti orvosa beszámolójában rámutatott arra, hogy „a gyermekek egészségügyi állapota ijesztő hűséggel tükrözi vissza szüleinek szociális helyzetét. A zsúfolt, egészségtelen lakás, szűkös egyoldalú táplálkozás, az egészség ápolásához szükséges tényezők (szappan, fogkefe, fürdő) hiánya képezi a gyermekek fejletlenségének okait. Radikális orvoslás csupán a gyermekek szüleinek jobb anyagi helyzete, tehát a munkaalkalmak teremtése nyújthat”.²¹ A székesfehérvári központi járás 31 községében a megvizsgált 1186 tanulóból egy héten keresztül csak 299 gyermek táplálkozott kielégítően.²² Kalocsán orvosi vizsgálat alá vont „80 gyermek közül csupán kettőt találtam — írta a gyermekorvos jelentésében —, akinek fejlettsége a kornak megfelelő és egészséges, a többinél igen feltűnő nagyfokú vérszegénység, erősen leromlott (egészségi állapot) és rosszul tápláltság... A gyermekeknek kb. 75%-a tbc.-vel van fertőzve”.²³ Az orvosi vizsgálatok azt is megmutatták, hogy a mezőgazdasági munkásság sápadt és vérszegény gyermekei többnyire éhesen mentek iskolába. „Közülük sokan a reggelit nem ismerik s a tanítók elbeszélése szerint a tanulók egy része örökös fejfájásban szenvedett”.²⁴ Az otthoni ebéd és vacsora vagy talán csak az egyik, úgyszólván zsír nélkül készült tészta, bab és rántottleves. Sok helyütt a kenyér sem volt elegendő és a falusi szegénység húst csak akkor ehetett, ha sertést tudott vágni.

A harmincas években a falu társadalmi problémáival foglalkozó szakemberek vizsgálták a lakásviszonyok alakulását is. Padlós cselédlakás viszonylag kevés helyen fordult elő „...a közös konyha intézménye még az elismerten jó uradalmakban is gyakori jelenség. Ezzel szemben a kevésbé jó helyeken a lakás minden képzeletet felülmúló nyomorúságot árul el”.²⁵ Nemcsak azt állapították meg, hogy a legszegényebb falusi népréteg 6–9 családdal leggyakrabban nyomorúságos viskókban húzódtak meg, de rámutattak arra is, hogy az ország legtöbb falusi lakóháza a kor egészségügyi követelményeinek nem felel meg. A házak hibás fekvése, a szűk ablakok, a nem megfelelő építőanyag alkalmazása következtében a helyiségek nyirkosak, dohosak, amelyek a gümőkór és más betegségek fészkei.²⁶ Fejér megyében pl. a főszolgabíró 1937-ben megvizsgáltatta a cselédlakásokat, amelyek közül csak 149 birtokon (44,21%) volt elfogadható a munkavállalók elhelyezésére szolgáló épületek.²⁷ Az emberhez méltatlan lakások állapotát mutatja, hogy a megyében megvizsgált cselédlakások közül:²⁸

egészségtelen	6,23 %	kamra nélküli lakás	14,83 %
nedves	6,25 %	kifogásolható volt az árnyékosok	18,69 %
zsúfolt szobájú	6,82 %	nem megfelelő volt az ivóvíz	7,71 %
alacsony szobájú	3,26 %	külön tűzhely nélküli lakás	3,56 %
egy konyhára kétfőnél több család jutott	6,23 %	kályha (kemence) nélküli lakás	1,78 %

Hasonló panaszok futottak be Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyékből is, ahol a gazdasági cselédek lakásviszonyai kevés kivétellel „rettenetesekek”. Emiatt a főszolgabírák igen sok kihágási eljárást indítottak, amelyeket azonban „bizalmas felsőbb utasításra megszüntettek”. Igen sok jogos kifogás hangzott el a vármegyében a sommás munkások elhelyezését illetően is, mert a szálláshelyek „...a legtöbb esetben legprimítivebb emberi igényeknek sem feleltek meg”.²⁹

A magyar uralkodó osztályt számtalan szempontból nyugtalanította a falu szociális elesettsége. Tudatában volt annak, hogy a mezőgazdaságban dolgozók körében legmagasabb a gyermekáldás. 1930-ban az összes születések száma 219 784 gyermek, amelyből a mezőgazdaságra 131 012 (59,6%) jutott.³⁰ A jóval magasabb születési arányszám magyarázza a mezőgazdasági népesség ez időtájt annyit emlegetett „nemzefenntartó erejét”.³¹

Az agrárnépességen belül az egyes rétegek születési arányszámának alakulása azonban — amint az alábbi táblázat adatai is mutatják — igen eltérő volt.³²

Foglalkozási csoport	100 férjes nő házasságából született gyermekek száma
Mezőgazdasági cseléd	421
Mezőgazdasági munkás	370
Birtokos	
10 kat. holdon aluli	374
10–50 kat.hold között	376
50–100 kat. hold között	416
100 kat. hold felett	338

Megállapítható tehát, hogy a 100 férjes nő házasságából született gyermekek száma a mezőgazdasági cselédekénél volt a legmagasabb. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a hatvan éven felüli, legalább 20 éve férjnél lévő cselédasszony átlagban csaknem hét gyermeket hozott a világra.³³ A legalacsonyabb születési arányszám viszont a megfelelő életszínvonalat biztosítani tudó 100 kat. holdnál nagyobb birtokosoknál volt.

Az agrárproletariátus magas termékenysége ellenére Magyarországon már hosszú évtizedek óta csökkenő tendenciát jelzett a születési arányszám alakulása.³⁴

Év	Születési index ‰	Év	Születési index ‰	Év	Születési index ‰
1886	45,6	1906	35,7	1929	27,4
1896	41,5	1916	16,8	1936	20,4

Az adatok tanúsága szerint fél évszázad alatt több mint a felére esett vissza a

világra jött újszülöttek száma. A Magyar Csakádvédelmi Szövetség az 1934–1936 közötti évekre vonatkozóan születési átlagszámításokat végzett, amely még súlyosabb helyzetet tárt elénk. Az eredmény „minden aggodalom várakozását felülmuta. Kiderült az a szörnyű helyzet, hogy az utolsó évek születési hányada miatt már 1.025 községben és városban maradtak a születések 20‰ alatt, sőt a 15‰-en aluli indexet felmutató helységek száma is elért a 384-et”.³⁵

A születések számának süllyedő tendenciája veszélyeztette a „keresztény-nemzeti kurzusnak” a környező államok népeivel szemben felsőbbrendűségét hirdető politikáját. E felfogás szerint ui. a „Dunamedencében elfoglalt hatalmi súlyunkat és szerepünket csak akkor tarthatjuk fenn, ha a magyarság szaporulatának csökkenése miatt nem válik az utódállamok lakosságával szemben elenyésző törpe kisebbségé”.³⁶ E jogos félelmet szemléletesen mutatja az 1000 lélekre eső élveszületések számának nemzetközi összehasonlító adatai.

2. táblázat

Ezer lélekre jutó élveszületések számának alakulása

Ország	1.000 lélekre jutó élveszületés							
	1901–1910	1911–1920	1921–1925	1926–1930	1932	1933	1934	1935
Anglia	27,2	21,8	20,4	17,2	15,8	14,9	15,3	15,2
Németország	33,0	22,1	22,1	18,4	15,1	14,7	18,0	18,9
Hollandia	°	°	25,7	23,2	22,0	20,8	20,7	20,1
Svédország	25,8	22,1	19,1	15,9	14,5	13,7	13,7	13,7
Dánia	28,6	24,9	22,3	19,4	18,0	17,3	17,8	17,7
Franciaország	20,6	15,2	19,3	18,2	17,3	16,3	16,1	15,2
Olaszország	32,7	27,2	29,7	26,8	23,8	23,5	23,4	23,1
Ausztria	29,1	°	22,2	17,6	15,2	14,3	13,5	13,2
Jugoszlávia	°	°	35,0	34,2	32,8	31,3	°	°
Románia	39,8	37,4	37,9	35,2	35,9	32,0	32,4	30,4
Magyarország	37,0	27,2	29,4	26,0	23,4	22,0	21,4	20,7

Forrás: A születésszabályozás jelentősége a kultúrnemzetek életében. Országos Stefánia Szövetség kiadása. Budapest én. *Megjegyzés* ° = adatsorokkal nem rendelkezünk

A korszak demográfiai problémáival foglalkozó szakemberek egy része a születések csökkenésének okát a trianoni területi csonkítás következményének tudta be. Másrésze a nagybirtokok rendszerében, az egészségtelen földbirtok megoszlásban jelölte meg.³⁷

Az ország egyes vidékein — különösen a gazdagabb parasztság körében a föld szétaprózódásának megakadályozása érdekében — az egyke vált uralkodóvá, amint azt az Ormánságban tapasztalták. „Egy egész nép gyilkolja önmagát, s tömegbódulattal rohan a halál felé. 150 éve kezdte az öngyilkosságot s a maga szavaival élve: közel a messzi.”³⁸

Vármegye	Helységek száma	Egykés helységek száma
Baranya vármegye	311	119
Somogy vármegye	310	95
Vas vármegye	286	52
Zala vármegye	397	52
Tolna vármegye	118	46
Veszprém vármegye	179	17
Sopron vármegye	117	16

Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyét, valamint Bács–Bodrog vármegyét is kikezdte az egykésés. Az előbbi vármegyében 230 községből 42, az utóbbiban 26 községből 10 volt az egykés helységek száma.³⁹ Az egykés faluban a sokgyermekes asszonyoknak olyan lebecsülés járt, mint régen a cédának: malacozik, mint a göbe, mondták rájuk. Kemse községben, ahol a művi beavatkozásokat öregasszonyok végezték, a nőknél súlyos testi károsodások jelentkeztek. „Az asszonyok (egy része) 40–50 éves korukban már derékban kettétörve, görnyedt vállal és háttal, kifordult csípővel és lábakkal járnak az utcán.”⁴⁰

Kemse községben 1801 és 1935 között a születések számának alakulása:

Év	Lakosság száma	100 lélekre jutott		Természetes szaporulat, fő + -
		születés	halál	
1801–1810	160	51,2	45,0	+6,2
1811–1820	176	40,8	20,5	+20,3
1921–1930	142	8,4	15,4	-7,0
1931–1935	146	9,6	21,9	-12,3

Ez az egészségtelen jelenség az agrárproletariátus egy részét is érintette, annak ellenére, hogy — amint erre a korábbiakban már utaltunk — országos viszonylatban a születések száma náluk volt a legmagasabb. A sommás munkásokat kibocsátó nagy palóc községekben, pl. Mezőkövesden míg 1925-ben az újonnan világra jöttek száma 783 volt, 1935-ben már csak 472, ami 10 év alatt 40%-os csökkenést jelentett. Ezer lakosra számítva az adott időszakban az élveszületések aránya így alakult: 1921–1924 között éves átlagban 14,0 újszülött; 1925–1932 között 11,6 újszülött; 1932–1936 között 9,8 újszülött.⁴¹ A hivatalos abortuszok száma pedig 1930-ban 19, 1935-ben már 45 volt.⁴²

A népszaporulat csökkenést jelentős mértékben befolyásolta a gyermekhalandóság magas hányada is, ami az elmaradott közegészségügyi viszonyokra és a hiányos táplálkozásra vezethető vissza. E szomorú valóságra vetnek fényt — területi megoszlás alapján — a 3 és 4 számú táblázatok adatai.

3. táblázat

Az élveszületés és a gyermekhalandóság alakulása

Vármegye	100 férjes nőre jutott		
	összesen született	életben lévő	elhalt
	gyermekek száma		
Szabolcs és Ung k.e.e.*	431	278	153

Vármegye	100 férjes nőre jutott		
	összesen született	életben lévő	elhalt
	gyermeknek száma		
Szatmár, Bereg és Ugocsa k.e.e.	417	267	150
Sopron	406	288	118
Győr-Ménfőcsanak és Pápa k.e.e.	396	281	115
Hajdú	389	254	135
Zemplén	382	260	122
Csongrád	373	242	131
Fejér	372	255	117
Komárom és Esztergom k.e.e.	372	254	118
Vas	369	275	94
Jász-Nagykun-Szolnok	364	239	125
Bihar	361	235	126
Abony-Török	361	257	104
Csanád-Arad-Torontál k.e.e.	359	229	130
Heves	359	226	133
Veszprém	358	249	109
Békés	351	227	124
Nógrád és Hont k.e.e.	347	231	116
Borsod-Abaúj-Zemplén és Kiskun k.e.e.	344	232	112
Zala	341	239	102
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	327	219	108
Bács-Bodrog	311	196	115
Tolna	296	199	97
Somogy	295	195	100
Borsod-Abaúj-Zemplén	284	185	99
Város			
Kecskemét	397	295	138
Sopron	313	232	81
Debrecen	306	208	98
Szeged	297	202	95
Székesfehérvár	297	202	95
Győr	286	211	75
Baja	284	191	93
Hódmezővásárhely	278	194	84
Miskolc	277	188	89
Pécs	241	169	48
Budapest székesfőváros	187	139	48

Forrás: Thirring Lajos: Adalékok a házassági termékenység 1930. évi statisztikájához. Magyar Statisztikai Szemle 1936 8. szám. Megjegyzés: ° k.e.e. = közigazgatásilag egyelőre egyetített

4. táblázat

Férjes nők szülésének alakulása az 1930. évi népszámlálási adatok alapján

Megnevezés	Férjes nők			Férjes nők		
	megszült gyermekek száma			életben lévő gyermekek száma		
	5	6–10	11– fölött	5	6–10	11– fölött
Az összes népesség körében	133.425	317.012	59.515	105.903	132.903	1.939
Egyedül az ústermekök körében	84.043	211.343	40.912	68.282	88.301	1.245
10 kothold alatti birtokos és bérlő	29.666	73.082	12.989	22.799	28.215	340
Gazdasági család	11.672	30.342	5.751	10.845	14.908	196
Gazdasági munkás	15.000	66.660	13.231	21.157	25.616	281

Forrás: Thirring Lajos: A sokgyermekes férjes nők száma az 1930. évi népszámlálás szerint. Miskolc 1936

A 100 férjes nő házasságából született, illetve elhalálozott gyermekek magas száma elének tárja az ország legszegényebb területeit (Szabolcs, Szatmár, Hajdú, Csanád, Csongrád, Heves, Borsod vármegye), amelyek egyszersmind azonosak a magyar mezőgazdasági népesség által lakott körzetekkel is.

A falu nyomorának felszámolását, az agrárproletariátus anyagi és szociális elmaradottságának mielőbbi megszüntetését különböző módokon keresők egyre szélesebb táborra — politikai megfontolásból, vagy szociális érzülettől vezetve — külföldi példákra hivatkozva valamit tenni akart. Világosan látták — s gondolunk itt a 30-as években megindult KALOT mozgalomra is —, hogy elgondolásuk tengelyében a szociális reformok, a legalacsonyabb agrármunkabér hivatalos megállapítása és a családi pótlék fizetésének törvényhozása útján történő bevezetése mellett egy mérsékelt földreformnak kell állnia.⁴³ Ettől várták egyfelől az agrárproletariátus helyzetének kedvező irányú változását, másfelől a lassú, de folyamatos városba tódulás megszüntetését.

A mezőgazdasági dolgozók életszínvonalának javítását célzó program — országos vita alapján történő — kidolgozását első ízben Komárom–Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített (k.e.e.) vármegye vezetősége kezdeményezte.⁴⁴ A vármegye törvényhatósági bizottsága ideiglenes jellegű javaslatot küldött el a földművelésügyi miniszternek, a pénzügyminiszternek, a törvényhozás mindkét házának és valamennyi vármegye, thj. város vezetőségének.

A kormányhoz intézett ideiglenes jellegű javaslatukban rámutattak arra, hogy az „ország lakosságának szaporodásához, erős és egészséges generáció fejlődéséhez, az általános népegészségügy nivójának emeléséhez, a mezőgazdasági munkások megelégedettségének és munkaképességének biztosításához fűződő nemzeti és közigazdasági érdek fontossága szükségessé teszi, hogy intézményes gondoskodás történjék előbb nevezettekről, mint akik a jelenkor és a szebb magyar jövő által megkövetelt

valláserkölcsei és nemzeti alapon álló családalapítással és nagyobb számú gyermekek világrahozatalával, gondozásával, eltartásával és nevelésével áldozatkész hívei és támogatói annak az országépítő munkának, amely a magyarság megerősödését és felvirágoztatását célozza”.⁴⁵ A beadvány a továbbiakban felhívta a figyelmet arra, hogy mivel a mezőgazdasági munkavállalók az ország lakosságának magas százalékarányát teszik ki, ezért szociális helyzetük javítása érdekében mielőbb intézkedni kell. „A rendelkezés módjára és mérvére nézve — írta a vármegye vezetősége — konkrét javaslatot tenni csak annyiban tudunk, hogy a 12 éven aluli harmadik gyermektől kezdődőleg részesüljenek nevezettek anyagi támogatásban, a legcélszerűbbnek tartanánk a többgyermekes cselédek, szegődményesek, időszaki munkások és napszámosok érdekében mezőgazdasági bérkiegyenlítő alap létesítését, amelybe elsősorban az idegen munkaerőket alkalmazó birtokosok és bérlők fizetnek a birtok nagysága és kataszteri tisztajövedelme, illetve bérösszege után, másodsorban az állam és az önkormányzati testületek, harmadsorban más termelő rétegek.” A hozzájárulásra kötelezett „gazdaságok alsó határának megvonásánál lehetőség szerint kiemelendők azon egy idegen erőt (szegődményest) alkalmazó kisebb gazdaságok, amelyek erre a hozzájárulás terhe alóli mentesítésre rászorulnak”.⁴⁶

Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye vezetőségének elképzelése szerint az így létrehozott bérkiegyenlítő alapból fizetnék a családi pótlékot. Addig azonban, amíg a mezőgazdasági munkások bérét és családipótlék kérdését törvényesen nem rendezik, a vármegye törvényhatósági bizottsága javaslatot tett a minimális munkabérre, a többgyermekesek családi pótlékára, valamint: a munkavállaló minden gyermek után havonta 1 kg cukrot kapjon kincstári haszonrészesedéstől mentes kedvezményes áron.⁴⁷

A vármegye vezetősége szerint a legkisebb kommenció évente egy teljes munkabírási családos mezőgazdasági családnál a következő lenne: 6 mázsa búza és ugyanannyi rozs, 4 mázsa árpa, 1200 négyszögöl tengeriföld szántva, 1200 négyszögöl konyhakert, 20 kg só, 4 köbméter tűzifa, 40 P készpénz, valamint napi egy liter édestej, amelyet természetben kell kiadni és csak munkavállalói kívánságra váltható meg pénzre. A nőtlen, teljes munkabírási cseléd jövedelme ettől csak abban tér el, hogy tűzifa és konyhakert használata nem jár, a tej és sójárandóság pedig fele a családos cselédnek. A legénybér megfelelő hányadát kapnák a háromnegyed és félbéres cselédek.⁴⁸ Az említett járandóságon felül a többgyermekes cselédek családi pótlékként a harmadik és negyedik gyermek után 12 éves korig naponta fél liter, az ötödik gyermektől pedig negyed liter édestejet kapnának. Ezt még kiegészítené az 1 mázsa rozs, amelyet harmadik gyermektől kezdve évente és fejenként utalna ki a gazdaság. A napszámosok és a szakmányosok pedig a harmadik gyermektől kezdve személyenként 12 éves korig a napszámbér összegének 5%-át, a részes kereset esetén pedig a természetbeni járandóság 5%-át kapnák.⁴⁹

A javasolt természetbeni munkabért és családi pótlékot egy kifejezéssel *komáromi normának* nevezték.

A Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye alispánja a végleges és részletes indítvány megtétele érdekében összeírást végeztetett a megyében, amely kiterjedt a mezőgazdasági munkavállalók természetbeni és pénzbeni jövedelmének, valamint a háromnál több gyermekkel rendelkező családok számának megállapítására. Az adatgyűjtés eredményét az alispán felterjesztette a földművelésügyi miniszterhez azzal a

kéréssel, hogy azokra az üzemekre, amelyek családi pótlékot fizetnek, jövedelemadót ne vessenek ki, mivel „a fokozott szociális terheket vállaló és viselő földbirtokosok méltánytalanságot” szenvednének.

A vármegyében a munkabérekre vonatkozó adatgyűjtés az alábbi képet mutatta.⁵⁰

Az éves gazdasági cseléd lakáson kívüli járandósága

Megnevezés	Minimum	Maximum
Búza	4 q	10 q
Rozs	4 q	10 q
Árpa	2 q	11 q
Készpénz	16 P	100 P
Tűzifa	4 m ³	88 m ³
Tej (naponta)	0,5 l	2 l
Földjárandóság	600 négyszögöl	1 kat. hold
Kertjárandóság	100 négyszögöl	290 négyszögöl

A fentiekén kívül a vármegye egyes birtokosai 12–24 kg söt, 8–16 kg zsírt, 8–16 kg húst, valamint világításra 38 l petróleumot is adtak. E járandóságon felül sertés, — baromfi — és növendékmarhatartás is megillette a családos gazdasági cselédet. A gazdasági cseléd kívánsága szerint az uradalomtól gabonajárandósága helyett 800 kg lisztet kaphatott. A természetbeni járandóság pénzbeni értékét tekintve a helyileg kialakult árak alapján számítva, a minimális bér összértéke 291 P-t, a maximális bér viszont 1.350 P-t tett ki. A nőtlen cselédek pedig (legénybérese) a teljes ellátáson kívül havonta 15–20 P-t, esetleg fehérneműt, kalapot és kötényt is kaptak.⁵¹

Komárom-Esztergom k.e.e. vármegyében a harmincas évek második felében élelmezés és minden egyéb járandóság nélküli napszámbérek alakulásáról az alábbi adatok nyújtanak tájékoztatást.⁵²

A napszámbérek alakulása, pengőben

Hónap	Gesztési járás			Országos viszonylatban		
	férfi	női	gyermek	férfi	női	gyermek
Július	2,0	1,5	1,2	1,8	1,4	0,9
Augusztus	2,0	1,4	1,2			
Szeptember	1,8	1,2	0,8	1,5	1,2	0,8
Október	1,5	1,0	0,8			
November	1,2	0,8		1,1	0,8	–
December	1,2	0,8				
	Tatai járás					
Július	2,2	1,8	1,2	1,8	1,4	0,9
Augusztus	2,0	1,8	1,1			
Szeptember	1,8	1,4	1,0	1,5	1,2	0,8
Október	1,5	1,2	0,8			
November	1,2	1,0		1,1	0,8	–
December	1,0	0,8				

Mindkét járás területén, ha a napszámos szénkénegezést, permetezést, kubikus

és földmunkát végzett 20%-os, aratásnál és cséplésnél pedig legalább 25%-os pótlékot kapott.

Adataink szerint Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye két járásában fizetett napszámbér magasabb ugyanezen időszak országos átlagánál. E jelenség megértéséhez meg kell vizsgálnunk, hogy a vármegye népességének foglalkozási megoszlása milyen mértékben tért el az országos átlagtól.⁵³

Megnevezés	Népesség megoszlása, %-osan		
	Őstermelő	Iparfoglalom	Igazgatás
Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye	41,6	45,6	12,8
Országos átlag	53,2	32,3	14,5

Az összeállítás eredményeként megállapítható, hogy amíg országos átlagban a lakosságnak csak 32,3%-a élt iparfoglalomból, ez az arány a vármegyében 45,6%, jelentős szénbányászat, viszonylag fejlett gyáripar és közlekedési hálózat mellett. Ez egyben azt is jelentette, hogy az iparban dolgozók aránylag kedvezőbb életkörülményei, magasabb kereseti lehetőségei determinálták a vármegyében fizetett mezőgazdasági bérek alakulását. Talán ez a magyarázata annak is, hogy miért éppen Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye vezetősége indított országos kampányt annak érdekében, hogy az agrárproletariátus szociális helyzetét megjavítsák. A törvényhatósági bizottság javaslatában kitért arra is, hogy a birtokosoknak mekkora terhet kell viselniük a komáromi norma alapján segélyezendő gyermekek után.⁵⁴

1q rous	14,10 P
Napi 1l liter tej évi összege	31,23 P
Egyéb kiadások	4,67 P
Összesen	50,00 P

E kalkuláció alapján a vármegyében a mezőgazdasági munkaadóknak családi pótlékban részesülő 3634 gyermek után 181 700 P-t kellett volna a családi bérkiegynlítő pénztárba befizetniük, ami 8906 q búza értékével egyenlő.⁵⁵

A vármegye törvényhatósági bizottsága számításokat végzett arra vonatkozóan is, hogy a családi pótlék bevezetése esetén az egyes birtokcsoportokat évente mekkora összeg terhelné.⁵⁶

30 kat. holdas birtokok esetében kat. holdanként	0,90 P
50 kat. holdas birtokok esetében kat. holdanként	0,98 P
Az évi 200 aranykorona kataszteri tisztajövedelmen felüli birtokok után kat. holdanként	0,86 P

Ehhez az összeghez járulna még a mezőgazdasági munkavállalók bére s mindezek adminisztrációs költségei. A vármegye vezetősége azonban a családi pótlék címen felmerülő kiadásokat magasnak találta, mivel a gazdaságok többsége „ezen terhet a mezőgazdasági termelés az ez idő szerinti termelési költségek és közterhek, illetve a terményértékesítési árak mellett a termelés rentabilitásának veszélyeztetése nélkül alig vállalhatja és viselheti”.⁵⁷ Ezért javasolták, hogy azok a gazdaságok, amelyek családi pótlékban részesítik munkavállalóikat, adókedvezményt kapjanak.

A következőkben áttekintjük, hogy az egyes vármegyék, városok hivatalos és társadalmi szervezetei a megküldött javaslatokra hogyan reagáltak.

Számos vármegye: Heves, Baranya, Tolna, Borsod, Gömör és Kishont törvényhatósági bizottsága, valamint Székesfehérvár város vezetősége minden fenntartás nélkül elfogadta a komáromi normában javasoltakat.⁵⁸ Hajdu vármegye szintén a tervezett végrehajtás mellett tört lándzsát, mivel a megye „egyes részein igen nagy számban vannak mezőgazdasági munkások és szegődményesek, akik különösen a Tiszántúl az utóbbi években ért súlyos elemi csapások következtében nyomasztó helyzetben vannak”.⁵⁹ Abaúj-Torna vármegye a cukorfogyasztás emelésének fontosságát kiemelve támogatásáról biztosította a komáromiak kezdeményezését és a mezőgazdasági munkavállalók bérkiegyenlítő alap létrehozásának jelentőségére mutatott rá. „Nem győzzük hangsúlyozni — írta a vármegye vezetősége — e felvetett probléma mielőbbi gyökeres megoldásának szükségességét és ezzel egy nyomorgó, testileg, lelkileg pusztuló magyar társadalmi rétegnek a megmentését.”⁶⁰

A vitában résztvevő vármegyék közül Szabolcs vármegye Gazdasági Egyesülete tájékoztatójában elmondotta, hogy a megye területén a komáromi normában javasolt természetbeni járandóság többletet a többgyermekes mezőgazdasági dolgozók családi pótlék formájában megkapják.⁶¹ Hasonló szellemben nyilatkozott Győr, Moson és Pozsony k.e.e. vármegye törvényhatósági bizottsága is rámutatva arra, hogy a komáromi normában javasolt természetbeni járandóságot a megye mezőgazdasági munkavállalói megkapják, sőt egyes gazdaságokban még ennél magasabb bért is fizetnek. A vármegye véleménye szerint a nagycsaládú agrármunkások anyagi támogatását a családi pótléknak az egész ország területén történő egységes bevezetésével kell megvalósítani. Ez azzal az előnnyel járna — írták —, hogy az agrárproletariátus iparcikkek vásárlása és fogyasztása növekedne. Ezért kívánatosnak tartották, hogy a családi pótlék terhéből ne csak a földbirtokosok, hanem az ipar és a kereskedelem is kivegye a részét, sőt „az egykés családok súlyos adókkal való megrovását” is javasolták.⁶²

A magyar agrárproletariátus szociális helyzetéről indított országos vitában voltak olyan közigazgatási hatóságok, amelyek különböző okokra hivatkozva elutasították vagy felemás álláspontra helyezkedtek a komáromi javaslattal kapcsolatban. Nógrád és Hont vármegye — bár a cukorakció szükségességét elismerte — elutasította a mezőgazdasági munkavállalók családi pótlékban részesüljenek. „Figyelembe véve — szölt a határozat — a vármegye túlnyomó részének mostoha talajviszonyait, szélsőséges éghajlatát, az egyenetlen csapadék megoszlását, amely körülmények azt eredményezik, hogy csak a legkritikább esetben számíthassunk 6 q átlag termésre, tovább a már majdnem elviselhetetlen sokoldalú adókat és közterheket, emiatt elfogadhatatlan a komáromiak javaslata”. Ugyanekkor azt is megállapították, hogy a vármegye „birtokosai részére olyan súlyos megterhelést jelentene (családi pótlék fizetése), amelyet talán csak akkor lennének képesek elviselni, ha az adózás terén történne megfelelő leszállítás”.⁶³ Zala vármegye törvényhatósági bizottsága helyeselte és elfogadta ugyan a komáromi normát, de „a viszonyok különfélesége miatt nem tartja kivihehetőnek a kérdés egyöntetű, az ország egész területére kiterjedő egységes” rendezést. Véleményük szerint, mivel az agrártermelés rentabilitása állandóan változik, ezért a javasolt szociális intézkedéseket csak a mezőgazdaság megtermelése nélkül lehet megvalósítani.⁶⁴

A többgyermekes mezőgazdasági munkavállalók megsegítésének ügyét a vármegyék közül igen sokan csak országos szinten, *családi bérkiegyenlítő alap*, vagy *családvédelmi alap* létrehozása révén, annak keretén belül tartották lehetségesnek. A győrvidéki Földművelő Egyesület a reális kép kialakítása érdekében azt javasolta, hogy minden községről készítsenek statisztikai felmérést, amely tartalmazza azoknak a gazdasági cselédeknek és egyéb mezőgazdasági munkásoknak számát, akiknek három vagy ennél több 12 éven aluli gyermeke van és keresetük (kommenció) csak az országos átlag szintjén mozog. Meg kell állapítani a 10 kat. hold feletti birtokterületek nagyságát is a családi pótlék megszabása érdekében. Az így kapott adatok alapján lehetne megállapítani községenként és évente kiosztható családi pótlék összegét. Az indítványozott felmérés azt a célt szolgálta, „nehogy ismét azokra jelentsen terhet (a családi pótlék fizetése), akik szociális érzülettől vezéreltetve, már eddig is segítették a többgyermekes családokat és viszont ne bújhassanak ki újból azok, akik ezen kötelezettség alól eddig is mindenkor kibújtak”.⁶⁵ Egyben felkérték a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy 1938. április 1-ig adjon ki családvédelmi rendelkezést, „amely egyes országos családvédelmi alap létesítését biztosítaná”. Elgondolásuk szerint az alap „fedezetet találna részint a betegápolási pótdadó igénybevételeiből, másrészt pedig egy pótdadó formájában kivetendő úgynevezett családvédelmi illetékből”.⁶⁶ Békés vármegye szintén a családi bérkiegyenlítő alap létrehozását támogatta. A komáromiak felhívására válaszolva hangsúlyozták, hogy a mezőgazdasági munkavállalók, akik az ország lakosságának jelentékeny hányadát alkotják „a nehéz gazdasági helyzet és az ennek következtében beállott munkanélküliség folytán nemzetfenntartó hivatásuknak megfelelni a legtávolabbról sem tudnak, sőt satnya, beteges gyermekek világrahozatalával és nevelésével nemzetpolitikai és közegészségügyi következményeknek sem felelnek meg”.⁶⁷

Vas vármegye vezetősége is kíváncsúnak a ítélte sokgyermekes mezőgazdasági munkásokról a fokozottabb mérvű gondoskodást megállapítva, hogy „a vármegye területén fizetett cseléd kommenció a komáromi normában megállapított legkisebb szegődményes béreket általában eléri, sőt sok helyütt meg is haladja. Így ezen a téren intézkedés szüksége nem forog fenn”. A vármegye vezetőségének elképzelése az volt, hogy országos családi bérkiegyenlítő alap létesítése lenne a legmegfelelőbb, mert ha a munkaadóra hárulna a családi pótlék fizetése, „nem foglalkoztatnának *többgyermekes* mezőgazdasági munkásokat”.⁶⁸ Egyben kiemelték, hogy a mezőgazdaságot csak olyan mértékben lehet megterhelni, ami nem veszélyezteti a rentábilis termelést. Nógrád és Hont vármegye a kérdés megoldását szintén országos akció keretén belül vélte megoldani, a szükséges anyagi fedezetet pedig közadók formájában kívánta előteremteni.⁶⁹ Zemplén vármegye törvényhatósági bizottsága a családi bérkiegyenlítő alap létesítése mellett szavazott, egyben kihangsúlyozta a mezőgazdasági munkáscsaládok kedvezményes áron való cukorellátásának szükségességét, ami „nemcsak egészségi, hanem honvédelmi érdekből is” fontos.⁷⁰

Komárom-Esztergom k.e.e. vármegye vitaindító javaslatára két olyan észrevétel érkezett a minisztériumhoz, amely eltért a komáromi normában foglaltaktól.

Hódmezővásárhely polgármestere a város közgyűlésének határozata szellemében úgy véledekedt, hogy a javasolt családi bérkiegyenlítő alap létrehozása nem eléggő a sokgyermekes mezőgazdasági munkavállalók megsegítésére. Ugyanis „túl-

ságosan megadóztatott (termelő) és a jószágárak csökkenése következtében igénybe vehető jövedelemmel nem bíró gazdaosztály ma sincs olyan helyzetben, sem előreláthatólag a közeljövőben sem jut olyan kedvező viszonyok közé, hogy vagyoni erejének igénybevétele mellett jelentékeny összegű alapot tudna létrehozni. Célravezetőnek pedig azért sem tartjuk, mert erkölcsi szempontból kifogásolandónak véljük azt, hogy munkanélküli segély jellegű juttatásokat adjon egyeseknek, mert ez sok egyénnél odavezetne, ha az illető nem bír elegendő erkölcsi alappal, családjának eltartását a köztől várja”.⁷¹ A város vezetőségének véleménye szerint az lenne a helyes megoldás, ha a nagyobb családú mezőgazdasági munkavállalókat földhöz juttatnák, mert ez „az egyetlen és biztos orvosságszer arra, hogy *nemzetellenes* tanok ellen a magyar mezőgazdasági munkásságot biztosítsuk. De nemzetvédelmi szempontból is igen fontos a nagycsaládú mezőgazdasági munkásoknak a Dunántúlra telepítése, mert sok ezer holdat kitevő nagybirtokok visszaszorítása nélkül a magyarság jövődő fennmaradását nem tudják biztosítani”.⁷² A város vezetősége a javasolt telepítést kártalanítás útján vélte megvalósítani egyfelől külfödről felvett kölcsönök, másfelől a hazai erőforrások felhasználásával.⁷³ – „Az itthoni erőforrások igénybevétele és ennek (a telepítés) végrehajtása végett szerezzen a kormányzat nagyobb és évtizedeken keresztül minden adózóra visszafizetendő törlesztéses kölcsönt”. Úgy gondolták, hogy „...a szociális igazság érdekében igénybe kellene venni a Miniszterelnök Úr összjárandóságát meghaladó köz- és magánalkalmazottak jövedelmének többletét abból az indokból, hogy midőn a nemzet létéről van szó, akkor senki sem jogosult a köz rovására az ország első közjogi méltóságát megillető járandóságot felülhaladó jövedelmet élvezni, olyan tőkeszegény országban, mint Magyarország.”⁷⁴ E kérdéssel kapcsolatban a Hódmezővásárhelyi Gazdasági Egyesület is véleményt nyilvánított. Elképzelésük szerint egy olyan alapot kellene létesíteni, amelyből azokat a nagycsaládú mezőgazdasági munkásokat segítenék, akinek jövedelme nem éri el a komáromi normában foglaltakat.⁷⁵ Az egyesület véleménye szerint azonban az aligha lenne célravezető és csak félmegoldást eredményezne. Követve Hódmezővásárhely város vezetőségének véleményét szintén telepítést ajánlott a dunántúli nagybirtokokra. Indoklásul felhozták, hogy „a magántulajdon szerzésének lehetősége, ismerve a magyar fajtának földhöz való századok óta szívós ragaszkodását, az egyetlen és biztos orvosszer arra, hogy nemzetellenes tanok ellen a magyar mezőgazdasági munkást biztosítsuk”.⁷⁶ Földet azonban — olvasható javaslatukban — annyit kell a letelepítendő mezőgazdasági munkásnak juttatni, hogy azon családjával együtt meg tudjon élni a munkájából és a juttatandó földamortizációját is fedezni tudja. „E célból a telepítendő mezőgazdasági munkások megfelelő felszereléssel is ellátandók és gazdasági intelligenciájuk állandóan a szakoktatás belterjessé tételével emelni kell.”⁷⁷ A telepítés végrehajtására külföldi kölcsön felvétele szükséges mert, „...senkinek az ingatlant elkommunizálni nem akarjuk”.⁷⁸

A másik eltérő jellegű javaslat a Fejérmegyei Gazdák Nemzeti Szövetségétől érkezett. A szervezet a nagycsaládú mezőgazdasági munkások anyagi támogatását szorgalmazta. Elképzelése szerint a munkaadó — aki tagja a Szövetségnek — minden gazdasági cselédje után évente egy pengőt fizetne a megyei bérkiegyenlítő alapba. Az így befolyt pénzösszeget pedig egyenlő arányban osztanák szét a megye terü-

letén dolgozó olyan cselédek között, akik háromnál több 12 éven aluli gyermekkel — legyen az törvényes vagy természetes — közös háztartásban élnek.⁷⁹

Komárom-Esztergom vármegye k.e.e. törvényhatósági bizottsága a többi vármegyétől és más szervektől beérkezett javaslat, valamint bírálattal figyelembevételével elképzelését végső formába öntötte, majd „Véghatározat” címen 1938. december 19-én közzétette.⁸⁰

A Véghatározat kimondta: „Segélyben részesüljenek az összes családos mezőgazdasági munkavállalók olyképpen, hogy minden gyermek után és havonta 1 kg cukrot vehetnek a kincstári haszonrészesedéstől mentes, tehát kedvezményes áron.” Az állam ugyanakkor indítson kedvezményes ruha- és csizma (bakancs) akciót is.

A családi munkabér megvalósítása érdekében javasolták, hogy a szegődményes munkáscsaládok közvetlenül a munkaadójuktól a szerződés szerinti illetmény fenntartása mellett havonta 1 kg, egy évben tehát összesen 12 kg cukrot kapjanak természetben, díjtalanul. Családi segélyben pedig „részesüljenek azon családos mezőgazdasági munkavállalók, akiknek legalább három vagy ennél több 12 éven aluli gyermeke van”. A szegődményesek a szerződésben biztosított kommención felül a harmadik és az azt követő minden egyes gyermek után — szintén 12 éves korig — évi 1 q rozsot és napi fél liter édestejet kapjanak. A gazdasági munkásoknak (napszámosok, szakmányosok) — ugyancsak minden harmadik gyermektől — személyenként a napszámbér 5%-át készpénzben, a részkeresetnek szintén 5%-át természetben kell adni.

A munkaadó által így kifizetett akár készpénzbeni, akár természetbeni családi pótlék értékét „kellő helyhatósági igazolás után a családi bérkiegyenlítő alap” térítene meg. Az alaphoz minden idegen munkaerőt alkalmazó gazdaság (tulajdonos vagy bérlő) „a föld kataszteri tiszta jövedelme után kivetett összeggel” járulna hozzá. Az alapot azonban anyagi támogatásban részesítené az állam, az autonómiák, vármegyék, a törvényhatóságok, megyei városok és politikai közösségek is, „mint erkölcsi testületek”. Amennyiben a családi pótlék finanszírozásához ez úton befolyt pénzösszeg nem lenne elegendő, akkor „a szükségletek kielégítésére esetleg más termelői ágak is” bakpcsolódnának. A kifizetéssel járó adminisztrációs költségek megtakarítása érdekében az ügyintézés az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet végezné.

A sokgyermekes mezőgazdasági munkások anyagi támogatásának kérdése a Komárom-Esztergom k.e.e. vármegye javaslatát követő véghatározattal nem zárult le. Erre utal, hogy 1939 első felében is érkeztek egyes vármegyék törvényhatóságától vélemények. Szabolcs vármegye közigazgatási bizottsága 1939 elején reflektált a határozatra. Szerinte „minden cseléd tartó gazda, birtokos, uradalom köteles minden cseléd után évente egy bizonyos (összeget) 5 pengőt a megállapítandó terv szerint egy közös kasszába befizetni”. Ebből az összegből 14 éves korig a háromnál több gyermekkel rendelkező mezőgazdasági munkavállaló évente és gyermekenként 50 kg rozs értékének megfelelő anyagi támogatást kapna.⁸¹ Békés vármegye kisgyűlése — magáévá téve a Véghatározatban foglaltakat — javasolta, hogy a családi pótlékot „a munkaadó közvetlenül adja ki a munkavállalóknak, a készpénznapszám kivételével csakis természetben. A munkaadó által e címen kiadott termények ellenértékét pedig a kifizetett pénzösszeget kellő helyhatósági igazolás után a családi bérkiegyenlítő alap térítse meg”.⁸² A komáromi norma országos bevezetése mellett foglalt állást Sopron vármegye alispánja és Szeges város törvényhatósági bizottsága is.⁸³ Csanád,

Arad és Torontál k.e.e. vármegye vezetősége — miközben egytértését fejezte ki a véghatározatban javasoltakkal — rámutatott arra, hogy „hogya a munkáscsaládok nyomorának jelentős oka éppen a nemzeti szempontból végtelenül fontos szaporaságban rejlik, amiért is elsőrendű követelmény, hogy a mezőgazdasági munkásság keresete több gyermek esetén bizonyos kiegészítéshez jusson”.⁸⁴ Fejér vármegye törvényhatósága a családi pótlék fizetésének legcélravezetőbb útját az országos bérkiegyenlítő alap létrehozásában látta. Ha a családi pótlék fizetése, „... a munkaadó kötelességévé tétetnék, esetleg éppen azon nem kívánatos állapot idéztetne elő, hogy a szociális érzékkel nem rendelkező munkaadók nem alkalmaznának többgyermekes mezőgazdasági munkásokat és szegődményeseket”.⁸⁵

Külön kell szólnunk arról, hogy a sokgyermekes mezőgazdasági munkavállalókat Somogy vármegye egyes munkaadói a komáromi normától függetlenül és eltérő módon támogatták. A családi pótlék fizetésének egyik formája volt, hogy a földbirtokos minden cseléd és általában egy gazdasági évre szerződött munkavállalója után szeptember 10-ig 10 pengőt fizetett a megyei családi bérkiegyenlítő alapba. Az igényjogosultság feltétele volt, hogy a munkavállalónak a gazdasági év április 1-én háromnál több gyermeke legyen életben. A törvényesen született gyermekkel azonos elbírálás alá esett a házasságon kívül világra jött, vagy törvényesített, vagy kormányhatósági megerősítéssel örökbe fogadott, továbbá a mostoha gyermekek, valamint a teljesen árva unokák. Így egy-egy jogosult gyermek után a szülő (gyám) évente kv. 15–20 pengő családi pótlékot kapott.⁸⁶ Voltak viszont a vármegyében olyan gazdaságok, amelyek mezőgazdasági dolgozóknak minden gyermeke után havi 5 P segélyt fizettek, mások viszont csak négy gyermekes mezőgazdasági munkáscsaládot részesített anyagi támogatásban. Részükre a negyedik és az ötödik gyermek után negyedévenként 25 kg kétszerest (búza és rozs) adtak. A három gyermekkel rendelkezők pedig semmiféle juttatásban nem részesültek.⁸⁷

Vizsgáljuk meg országos viszonylatban mekkora népességet érintett, illetve milyen költségkihatással járt volna a mezőgazdasági munkavállalók minden gyermeke 13 éves korig családi pótlékban részesül.

5. táblázat

Mezőgazdasági munkavállalók és gyermekeik számának alakulása

Megnevezés	férfi	nő	7 éven aluli		7–14 év közötti			
	kereső		férfi	nő	férfi		nő	
					kereső	eltartott	kereső	eltartott
Gazdasági cseléd	212.455	3.441	66.934	64.968	7.500	45.561	367	46.441
Gazdasági munkás	424.587	129.762	118.318	118.458	13.530	67.889	8.188	76.211
Kertészeti munkás	9.337	1.224	1.921	1.802	295	1.347	42	1.608
Összesen	646.379	134.427	187.173	185.228	21.325	114.997	8.597	124.230
	780.806		641.550					

A 780 000 mezőgazdasági munkavállaló 14 éven aluli gyermekeinek száma 641550. Ennyi gyermeket kellett volna családi pótlékban részesíteni, ha beszámoljuk a 7–14 éves gyermek munkavállalók 29 922 létszámát is. Feltételezve, hogy évente és gyermekenként javasolt 25 P-t fordítanak segélyezésükre, ez az összeg: 16 038 750 P. Ha viszont a korhatárt 12 évre szállítjuk le a családi pótlékra jogosultak száma első gyermektől számítva kb. félmillióra csökkenne, ami 12 500 000 P terhet jelentett volna a munkaadók számára.⁸⁸ A komáromi norma értelmében azonban csupán a harmadik gyermektől számítjuk a családi pótlék összegét. Ez esetben az 1930. évi népszámlálás szerint a Központi Statisztikai Hivatal kimutatása alapján a következő eredményekre jutunk:⁸⁹

Foglalkozás	3 gyermekes	4 gyermekes	Összesen
	családból származó gyermekek száma		
Gazdasági cseléd	20.226	15.539	35.765
Gazdasági munkás	47.689	32.775	80.464
Összesen	67.915	48.314	116.229

Ha a 116 229 gyermekszámhoz hozzáadjuk az 5 gyermekes és ennél nagyobb családból származók számát, megközelítően 200 000 a segélyezendő gyermekek száma. Ez a komáromi norma értelmében évente 5 millió pengő terhet jelentett volna a munkaadók számára.

Úgy véljük, a harmincas évek végén ennek az összegnek legalább a felét — igaz jelentős megterhelés mellett — a magyar mezőgazdaság elbírta volna. A szükséges összeg második felét az államnak kellett volna előteremtenie.

A gyermekek cukorfogyasztásának emelése érdekében a vezetés abból indult ki: a cukor árának leszállítása egymagában nem elégséges, mert ez nem emelné a szegény néprétegek cukorfogyasztását, de nem volna elegendő „a kívánt politikai hangulatkeltéshez” sem.⁹⁰ Ezért úgy vélték, az állam „csak az elemi iskolák tanulóit juttatná ingyenes cukorhoz városban és falun”, azzal a feltétellel, hogy azt a tanulók az iskolában fogyasztsanak el. Az elképzelés azonban nem tett különbséget munkás és paraszt, falusi és városi szegények és gazdagok gyermekei között.

A javaslat megvalósítása évi 600 vagon cukor felhasználását jelentené, ha minden elemi iskolás három szem kockacukrot (20 gr) kapna. Ezt a mennyiséget további 100 vagonnal növelné a szülő nők és a csecsemők ellátásához szükséges cukor, ami kereken 3 300 000 P-be kerülne az államnak, ha q-ként 40 P-t fizet a cukorgyáraknak. „Ebből kb. 2,6 millió pengő megtérülne annak következtében, hogy a cukor tervezett q-kénti 20 P-ös árcsökkentése folytán mintegy 5%-kal emelkedik az ország cukorfogyasztása.” Ezt is számításba véve, alig 1 millió pengő költséget jelentene a szóban lévő akció, (amelyet) „Imrédy cukorakciónak” akartak elkeresztelni.⁹¹

Miként a komáromi normát, úgy a tervezett Imrédy-féle cukorakciót is elsöpörte a második világháború szele és semmi sem valósult meg belőle. A tervbe vett igen-igen vérszegény szociálpolitikai intézkedések is csak vajmi keveset segítettek volna a magyar agrárproletáriátus nyomorúságos helyzetén.

Jóllehet a komáromi norma nem valósult meg, jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. Egyrészt a javaslat éberén tartotta a magyar közvéleményt és figyelmét a mezőgazdasági munkásság elhanyagolt sorsára irányította.⁹² Másfelől egyes kor-

mányzati tényezők a családi pótlék országos szinten történő törvényes rendezéséig igyekeztek a komáromi normában javasoltakat elfogadtatni a munkaadókkal.⁹³

Látható, a kormányzat a mezőgazdasági munkavállalók anyagi helyzetének javítását elsősorban a munkaadókra hárította, amíg a másik fél az állam anyagi támogatását sürgette.

A komáromi norma elvetélése azonban nem jelentette — mutatva a probléma megoldatlanságának égető voltát — a falu szociális helyzetének napirendről való levételét. Sőt, a helyi közigazgatási hatóságok hangneme mintha keményebb lett volna. Mutatja ezt Baranya vármegye 1939 őszén a földművelésügyi miniszterhez, valamint az ország vármegyéihez intézett felhívása, melyben hangsúlyozza, hogy a mezőgazdasági munkavállalók bérezése nincs tekintettel a gyermekek számára.⁹⁴ „Nemzetpolitikai és társadalom-erkölcsi szempontból is tarthatatlan állapot... amikor az ipari munkásbérek emelkedésében a jelenlegi viszonyoknak megfelelő mértékben ugyan, de érezhetően kifejezésre jut (a családok anyagi támogatása), s a családokat jutalmazva és serkentve kedvet, bátorságot ad a családalapításhoz, addig a gazdasági cselédek helyzetén — olvasható a beadványban — ebben a vonatkozásban semminemű javulás nem következett még be. Végeredményben tehát, a gazdasági cselédek népünk faji szempontból is oly fontos rétege ezideig kívül rekedt a korszerű és nemzeti szempontból is igen fontos kihatásokkal járó családvédelmi intézkedéseken.” A megye javasolta, hogy minden harmadik gyermektől 15 éves korig a bért 50 kg gabonával emeljék fel. Tekintettel azonban arra, hogy az esetleges béremelés a munkaadót terhelné, így sokan nem alkalmaznának sokgyermekes mezőgazdasági munkavállalót. Ezért, „... a megterhelt munkaadó ez új feladat sikere érdekében bizonyos könnyítéseket, kedvezményeket élvezhetne abban a mértékben, amennyiben a családi bér őt terheli”. Baranya vármegye vezetősége a földadót arányos csökkentése révén, vagy a társadalom széles néprétegének anyagi hozzájárulásán keresztül képezte el a sokgyermekes agrármunkások anyagi támogatását.

Az ország igen sok vármegyéje pozitívan reagált a baranyaiak javaslatára. Bihar vármegye 1939. november 28-án, Sopron 1939. december 12-én,⁹⁵ Zemplén és Hajdu vármegyék 1939. december 15., Csanád– Arad– és Torontál k.e.e. 1939. december 16-án, Tölna, valamint Ung vármegye⁹⁶ vezetősége 1939. december 29-én, Esztergom 1940. január 11-én, Vas megye 1940. február 19-én,⁹⁷ Bars és Hont 1940. február 28-án, Heves megye törvényhatósága pedig 1940. április 27-én tárgyalta és fogadta el Baranya vármegye szociálpolitikai elképzelését. A törvényhatósági joggal felruházott városok közül — a rendelkezésre álló források alapján megállapítható, hogy — Hódmezővásárhely 1939. december 15-i, Szeged 1939. december 20-i, és Székesfehérvár vezetősége 1940. január 4-i ülésén hozott határozatában támogatta Baranya vármegye felhívását.⁹⁸

Zala vármegye viszont némileg eltérő javaslattal állt elő.⁹⁹ Szerinte a családi pótlék bevezetésével egyidőben törvényhozás útján meg kell állapítani a mezőgazdasági munkások minimális bérét is. Úgy vélték, hogy a sokgyermekesek segítségének módja az lehetne, hogy a majdnem létrehozott bérkiegyenlítő alapból — amelyet az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet kezelne — 3 gyermektől felfelé, 12 éves korig 16 P családi segélyt fizetnének. Minden termelő birtoknagyságra való tekintet nélkül a gazdasági cselédei után évi 5 P-t fizetne a bérkiegyenlítő alapba. Az így

befolyt összeg azonban nem fedezné az igényeket, a hiányt az állam pótolná.¹⁰⁰ E nézetet támogatta Abauj–Torna vármegye vezetőségének 1940. január 15-i és Nyitra–Pozsony k.e.e. törvényhatóságának 1940. október 5-i ülése.¹⁰¹

Megállapítható, hogy Baranya és Zala vármegye szociálpolitikai javaslatai is ugyanarra a sorsra jutottak, mint a „komáromi normában” foglaltak.

Vizsgálódásunk alapján túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy az ország kényszerpályára kerülése következtében az iparfejlődés dinamizmusa igen alacsony volt, évi 1–1,9%, így „sem gazdasági sem társadalmi szempontból nem (volt) képes lényeges átalakító hatásra az adott struktúrában”.¹⁰² Sőt az iparfejlődést csak úgy lehetett biztosítani, hogy más szektortól — mindenekelőtt a mezőgazdaságtól — vonták el a felhalmozás lehetőségét, illetve a felhalmozás jórészt a lakosság — elsősorban az agrárproletariátus¹⁰³ — életkörülményeinek stagnálása, az ország szegényeb körzeiteiben pedig rosszabbodás mellett ment végbe. Amíg a 19. század második felében a mezőgazdaság alapozta meg Magyarországon a kapitalizmus fejlődését és a felhalmozás fő forrásává vált, ezt a szerepet most már nem tudta betölteni. A korábban már említett Monarchián belüli munkamegosztás megszűnt, ugyanakkor az agrárviszonyok változatlanok maradtak, nem folytatódott, nem alakult ki a mezőgazdasági termelés iparivá válása és nem szélesedett a belső piac. Egy esetleges földreform, a földbirtokstruktúra megváltoztatása önmagában nem biztosíthatta a mezőgazdaság fejlődését, mert különösen a tőke és kisebb mértékben a piachiány realitás volt. Lehet, hogy egy földreform esetleg enyhített volna bizonyos gazdasági és társadalmi problémákon, de azt — mint erre már korábban utaltunk — nem szüntethette volna meg.¹⁰⁴

JEGYZETEK

¹ Az 1920. évi földreform során egy-egy igénylő átlagban 1,7 kat. hold földet kapott. *Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története 1848–1944.* Budapest, 1978. 205.

² *Rusznay Gyula:* Faluvédelem. Budapest, 1935. 53.

³ A jelentés a továbbiakban rámutatott arra is, hogy hasonlóan „rossz a helyzet a családtagoknál is és nem egy helyütt a gyermekek egész télen feküdni voltak kénytelenek ruhátlanóságuk miatt vagy pedig felváltva használták a még éppen maradt egyetlen ruhát és cipőt”. Országos Mezőgazdasági Kamara (OMK) 1935. évi jelentése. Budapest, 1936. 240.

⁴ OMK. 1937. évi jelentése. Budapest, 1938. 267.

⁵ OL-FM. 1937. 62–58.062. Az OMK vezetésének 1937. november 10. beadványa a földművelésügyi miniszterhez. „Megnyugtatóssal kell megállapítanunk azt — írták —, hogy egyfelől a mezőgazdasági munkásság eddig mindenkor józan és higgadt mérlegeléssel élt a részére törvényben biztosított lehetőségekkel, amit igazol az, hogy nem volt az Országos Mezőgazdasági Kamara Munkásszakkosztálya részéről addig egyetlen olyan előterjesztés sem, amit a Kamara igazgató választmány, vagy közgyűlése a mezőgazdaság egyetemes szempontjának a mérlegelése mellett is nem tartott volna elfogadhatónak.”

⁶ Uo. A probléma súlyosságát a kormány is átértékelte. Még 1935-ben a 6.500/1935. ME. számú rendelet társadalombiztosításról szóló rendelkezés módosításának vitája során a belügyminiszter felszólalásában megállapította, hogy „... az idő bebizonyította a társadalombiztosító berendezésünk hibáit... mert a társadalombiztosító összes jótéteményéből majdnem teljesen ki van zárva az agrárlakosság. Ennek következtében is csak teljesen egyoldalú féltársadalombiztosításról beszélhetünk. Ezt a kérdést megoldani, ami ma az ipari lakosságra vonatkozólag megvan, az agrárlakosságra is... csak olyan időpontban lehet csinálni, amidőn a gazdasági helyzet javuló tendenciát mutat. Kétségtelen azonban, hogy itt igazságtalanság van, mert a lakosságunk nemzeti szempontból legértékesebb része ezt a jótéteményt nem élvezzi.” A társadalombiztosító, amíg évi átlagban egy ipari munkásra 26 P-t fordított, addig a mezőgazdasági munkavállalóra nem egészen hét pengő jutott. OL. Országgyűlési levéltár 33-as Bizottság. K-513. 1935. július 26. ülés Kozma Miklós felszólalása.

⁷ OL. Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztály K-29. 1938. 3. csomó (cs). „Emlékeztető szociális dolgokról”. feljegyzés 1938. évről (szerző nélküli).

⁸ Uo.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.-A magyar kormány a kötelező balesetbiztosítást 1938-ban kiterjesztette a mezőgazdaságban dolgozók egészére. Ld. 87.000/1938. FM., 87.500/1938. FM., 176.200/1938. FM. számú rendeletek. Magyarországi Rendeletek Tára. Budapest, 1939. 1201, 3.195, 3.197.

¹¹ OL. FM. 1939 62-76. 276. A belügyminiszter átirata a földművelésügyi miniszterhez, 1939. január 25. és július 23.

¹² OL. FM. 1939 62-76.276. A vármegyék szociális tanácsadójának előterjesztése a belügyminiszterhez, 1938. december 9. és OL. FM. 1939. 62-74.056. A belügyminiszter átirata a miniszterelnökhöz, 1939. március 8.- Az 1923. évi XXV. tc., lehetővé tette a fakultatív bérmegállapítást, amely azonban inkább a munkaadónak kedvezett, mivel „a hatóságilag megállapított bérek túlnyomóan a létminimum alatt mozogtak”. *Kerék Mihály*: Az agrárproletariátus jövője. Magyar Szemle 1937 9. szám. 44-52.

¹³ OL. FM. 62-76.276. A belügyminiszter átirata a földművelésügyi miniszterhez, 1939. január 25.

¹⁴ *Erdei Ferenc*: Futó homok. Budapest é.n. 166.

¹⁵ *Ilyés Gyula*: Puszták népe. Budapest, 1938 178. – A munkásokkal, különösen a cselédekkel való bánásmód néhol arcpirító volt. „Találkoztam olyan gazdasággal, ahol a testi fenytés még ma is a fegyelmezés szokásos eszközei közé tartozik...” OL. FM. 1939 62-132.420. *Kerék Mihály* Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye szociális tanácsadójának 1939. június 1. a belügyminiszterhez intézett: Mezőgazdasági munkások helyzetének javításáról szóló előterjesztése (A továbbiakban: Mezőgazdasági munkások...)

¹⁶ *Kiss Dező*: Parasztsors – parasztgond 1919-1944. Budapest, 1960. 207.

¹⁷ *Scherrer Péter Pál*: A nagybirtok. Budapest, 1939 275-300.

¹⁸ *Rusznay Gyula*: i.m. 88.

¹⁹ *Steier György*: Munkásgyermekünk orvosi vizsgálatáról. Budapest é.n. 6.

²⁰ *Steier György*: i.m. 7-8.

²¹ Dr. Szarka Ödön Csongrád város körzeti orvosának 1935. március 24. összefoglaló jelentése alapján közölte *Steier György*: i.m. 7.

²² *Heller András*: A gazdasági cselédek gyermekeinek táplálkozási és szociális helyzete. Népegészségügy 1936 10. szám 455-460.

²³ Dr. Dvorcsák Piroska gyermekorvos 1935. június 11-i jelentése alapján ismertette, *Steier György*: i.m. 8-9.

²⁴ *Steier György*: i.m. 8-9.

²⁵ OL. FM. 1939. 62-76.276. A belügyminiszter átirata a földművelésügyi miniszterhez, 1939. január 25. A belügyminiszter egyben azt is közölte, hogy „a gazdasági cselédek lakásait közegegészségügyi és közrendészeti szempontból a jövőben magam fogom fokozottabb ellenőrzés alá venni”.

²⁶ *Kerbolt László*: A beteg falu. Pécs 1934. A M. kir. Közegészségügyi Intézet Közleménye 3. szám 18.

²⁷ *Heller András*: Föld és munkabér. Budapest 1939. 20-22.

²⁸ *Heller András*: i.m. 21.

²⁹ OL. FM. 1939 62-132.420. Mezőgazdasági munkások...

³⁰ Magyarország népessége a két világháború között. Szerk.: Szabady Egon Budapest 1965. 156.

³¹ *Ihrig Károly*: Fejezetek az agrárstatisztika köréből. Budapest 1939. 5.

³² *Thüring Lajos*: Adalékok a házassági termékenység 1930. évi statisztikájához. Budapest 1936. 18. és az azt követő oldalak.

³³ *Thüring Lajos*: i.m. 20-21.

³⁴ OL. Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztály K-29. 1938. 3. cs. l.d. A Magyar Családvédelmi Szövetség beadványa a miniszterelnökhöz, 1938. április 25.

³⁵ Uo.-A harmincas években megindult falukutató mozgalom szintén e tragikus tényre hívta fel a hazai közvélemény figyelmét. „Olyan falu, amelynek nincs természetes szaporodása az 1930-as népszámláláskor 90 volt. Ebből 46 esett Baranyára és 23 Somogyra, 4 Tolnára (Sárköz), 3 Vasra, 10 Zalára, 1 Bácsra 3 Pestre”. *Erdei Ferenc*: Magyar falu. Budapest é.n. 90-91. – Komló községben pl., ahol zömmel bányászok laktak 1926-1935 között a bányászcsaládok születési arányszáma 32,75‰, ami 23%-kal magasabb a földművesnél 24,8‰-vel szemben. *Kún Lajos*: Egy baranyai falu földműves és bányász népének szociális higiéniája. Pécs 1938. 109.

³⁶ OL. Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztály K-29. 1938. 3.cs. l.d. „Az egyke elleni küzdelem” című feljegyzés.

³⁷ E nézet cáfolatára nézve ld. *Scherer Péter Pál*: i.m. 29. A szerző ismertette, hogy 1932–1935 között Európa egyes államaiban, ahol hiányzott a nagybirtok, hogyan alakult az 1000 lakosra számított születések száma. Eszerint pl. Finnországban a születések száma 6,5-ről 0-ra, Lettorszában 5,8-ról 3,4-re, Észtorszában 2,8-ról 0,9-re esett vissza.

³⁸ *Kiss Géza*: Ormányság. Budapest 1937. 375. – Főként a Dunántúlon dívott az egyke rendszer. A harmincas évek első felében a községeknek 1/5 része volt egyke. Egyes dunántúli vármegyékben az egykés helységek alakulását az alábbi adatok mutatják *Erdei Ferenc*: i.m. 169. – Az egykészt egyes kutatók vallási alapra vezették vissza. A 20-as évek elején elterjedt vélemény volt, hogy az egyke főleg protestáns, elsősorban kálvinista betegség, katolikus falvakban kevésbé volt jelentős. A problémára nézve bővebben ld. *Pezenhoffer Antal*: A demográfiai viszonyok befolyása a népszaporodásra. Budapest 1922, *Erdei Ferenc*: Magyar falu. Budapest é.n. 153., *Uő.*: Futóhomok. Budapest é.n. 223–241. E nézetet cáfolta *Schneller Károly*: Születési arány és vallásfelekezet. Pécs 1923., *Uő.*: A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. Miskolc 1930.

³⁹ OL. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek K–27. 1934. december 5. ülés.

⁴⁰ *Elek Péter–Gunda Béla–Kovács István*: Elsüllyedt falu a dunántúlon. Kemse község élete. Budapest 1936. 41. A község szociális életét a korábbi évekre visszamenőleg vizsgálva a szerzők megállapították, hogy „a gyermekek megszülettek és azokat egyszerűen megfojtották. Az anyakönyvban lapozgatva sok fulladás okozta gyermekhalálát találtunk. A nagyduyhát rátették a csecsemőre és alatta megfulladt”.

⁴¹ *Szabó Zoltán*: Cifra nyomorúság. Budapest é.n. 73.

⁴² *Szabó Zoltán*: i.m. 71. – *Erdei Ferenc*: Magyar falu. Budapest é.n. 90–91. lapon írta a palócok földjéről, Dejtár községről, amely kitört a proletársorból: „... a férfiai megyehíres csempészek és tolvajok lettek, lányai és asszonyai pedig nagyhíres ’rossz’ nők. Ha ezt nem tették volna, akkor ők is csak úgy élhetnének, mint a többi palócfalvak, tehát a falu nagy része menetne sommás munkára. Így pedig a megyében a falunak legnagyobb a hűsfogyasztása és a szappan, kenőcs és egyéb pipere szükséglete”.

⁴³ A nyomor hatását mutatja, pl. Fejér vármegye Központi járásában a halotti anyakönyvek tanúsága szerint: az 1–7 napos korban elhalt csecsemők 25%-a, a 7–30 napos korban elhalt csecsemők 33,3%-a, a 80 naptól egy éves korig elhalt csecsemők 26,8%-a cselédgyermek volt. Közölte *Heller András*: i.m. 23.

⁴⁴ A harmincas években a családi munkabérrendszer kiépítése érdekében Európa számos országában tényleges lépések történtek. Az elméleti szociálpolitikai irodalom kétféle munkabértípust különböztetett meg: 1/ egyenlő munka után egyenlő bér, 2/ a munkás szükségleteihez igazodó családi munkabér. Amíg az első bértípusnál kizárólag a teljesített munka alapján kapta a munkavállaló a bérét, addig a másik típusnál a kifizetett bér a munkás családi körülményeihez, a családban eltartott gyermekek számához igazodott. A gyakorlatban azonban ilyen megkülönböztetett bérezési forma azt eredményezte, hogy a munkaadó családok embereket nem alkalmazott, sőt nőtlen munkás szembe került a családdal. A probléma áthidalása érdekében kezdetben magán kezdeményezésre, később már törvényhozás útján létrehozták és megszervezték a *családi bérkiegynlítő pénztárakat* azzal a céllal, hogy a családi pótlék fizetéséből előálló terheket a munkaadók maguk között megosszák. A munkaadó az évi kifizetésre kerülő bérek meghatározott százalékát a családi bérkiegynlítő pénztárba fizette be, amely összeget a munkavállalók között, a gyermekek számának arányában szétosztották. Ilyen bérkiegynlítő pénztárak létrehozására a francia törvényhozás az iparra és a mezőgazdaságra érvényes hatállyal 1932-ben, a belga 1930-ban, az olasz 1934-ben, Észtország 1935-ben hozott törvényt. *Szeibert János*: Családi munkabér a mezőgazdaságban. Katolikus Szemle 1938. 7. szám. 389. – A magyar falu szellemi és szociális felemelése érdekében igen sokat tett a katolikus Agrárfűjség Legényegyletek Országos Testülete (KALOT). E mozgalomra nézve *Gergely Jenő*: a KALOT indulása és az Imrédy kormány. Vigilia 1983. 6. szám 415–426., *Meggyesi Sándor*: Az út vége. Vigilia 1983. 6. szám 427–429., *Nagy Kázmér*: Kinek kellett a KALOT? Vigilia 1983. 6. szám 430–435. *Varga László*: Keresztény felelősség I–II. kötet. Budapest 1943 I. kötet 39–42. *Uő.*: Szociális reform és hivatásrendiség. Budapest 1941 93–96. – Fel kell hívni a figyelmet arra a roppant mennyiségű könyv és folyóirat, valamint publicisztikai munkára, amelyek a második világháború kirobbanása előtt a nemzeti fenyegetettség érzésével, a szellemi honvédelem kérdésével, a lakosság szociális állapotának megváltoztatására irányuló törekvésekkel foglalkoztak. Bővebben *Juhász Gyula*: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Budapest 1983. különösen 67–83.

⁴⁵ OL.FM. 1939 62–74.056. A javaslat az Actio Catholica és Komárom Esztergom k.e.e. (közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegye Gazdasági Egyesületének 1937. április 1., a megyei gazdasági felügyelőség április 6-i, a gesztési járás mezőgazdasági bizottságának április 27-i ülésén elhangzott szakvélemények figyelembevétele alapján született meg. – Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a harmincas évek második felében, már különböző helyi intézmények részéről kezdeményezett falusi szegénygondozó szervezetek alakultak. Ilyen volt pl. páter Oslay Oswald egri ferencesrendi házfőnök által létrehozott és a

helyi hatóságok támogatásával működő szervezet. A cél, Heves vármegye szegényeinek felekezeti és társadalmi hovatartozástól függetlenül történő anyagi segítése. E szegénygondozási mozgalom a következő szervekkel rendelkezett: 1/városi szegénygondozó hivatal, 2/ szegényügyi bizottság; az anyagi eszközök előteremtéséről gondoskodott, 3/ szegénygondozó nővérek. *Ágoston Béla*: A falu egészségügye, Budapest 1937 15.

⁴⁶ OL.FM. 1939 62–74.056. Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye beadványa a földművelésügyi miniszterhez, 1937. május 24.

⁴⁷Uo.

⁴⁸Uo.

⁴⁹Uo.

⁵⁰ OL. FM. 1939 62–74.056. Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye 1937. szeptember 30-i beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz.

⁵¹ Uo.

⁵² A megye járásaiban a munkabéreket a munkabér–megállapító bizottság határozta meg. A férfi napszámbér megillette a 19–55 év közötti teljes munkabírást (kaszálni és kapálni tudó) személyeket. A női napszámbért fizették a teljes munkabírást nőknek és a 16–18 év között nem teljes munkabírást férfiaknak. Gyermeknapszámost mindkét nembeli, 13–17 év közötti személy kapott. Országos viszonylatban havi bontásban a források a napszámbért nem közölték, csak évszakok szerint. Így a közölt adatok a tavaszi, a nyári, az őszi és a téli átlagnapszámbért mutatják.

⁵³ *Magyary Zoltán–Kiss István*: A közigazgatás és emberek. Ténymegállapító tanulmány a tatai járás közigazgatásáról. Budapest 1939 51.

⁵⁴ OL. FM. 62–74.56. Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye beadványa a földművelésügyi miniszterhez, 1938. december 9.

⁵⁵ 1q búza ára 1938 decemberében Budapesten 20,40 P. Magyar Gazdaságkutató Intézet (MGI) negyedévi helyzetjelentése, 1940. október 124.

⁵⁶ OL.FM. 1939. 62–74.056. Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye beadványa a földművelésügyi miniszterhez, 1938. december 9. A vármegye területén a 30–50 kat. hold közötti birtokok összterülete 15.743 kat. hold, az 50 kat. holdnál nagyobb üzemeké 185 725 kat. hold. Az évi 200 aranykorona kataszteri tiszta jövedelem feletti birtokok összterülete pedig 210 605 kat. hold.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ OL.FM. 62–74.056. Heves vármegye 1937. szeptember 7. Baranya vármegye 1937. szeptember 27-i és Tolna vármegye 1937. szeptember 30-i, valamint Borsod–Gömör– és Kishont k.e.e. vármegye 1938. május 18-i és Székesfehérvár thj- város 1938. augusztus 24-i beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz.

⁵⁹ OL. FM. 1939. 62–74.056. Hajdú vármegye felterjesztése a földművelésügyi minisztériumhoz, 1937. szeptember 28.

⁶⁰ OL.FM. 1939. 62–74.056. Abauj–Torna vármegye törvényhatósági bizottságának felterjesztése a földművelésügyi minisztériumhoz, 1937. szeptember 28.

⁶¹ OL.FM. 1939 62–74.056 Szabolcs vármegye Gazdasági Egyesületének beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz, 1938. szeptember 3.

⁶² OL. FM. 1939 62–74.056. Győr, Moson és Pozsony k.e.e. vármegye törvényhatósági bizottságának beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz, 1938. július 23.

⁶³ OL.FM. 1939 62–74.056. Nógrád– és Hont k.e.e. vármegye átírt a földművelésügyi miniszterhez, 1938. február 24.

⁶⁴ OL.FM. 1939. 62–74.056. Zala vármegye törvényhatósági bizottságának beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz, 1938 február 10.

⁶⁵ OL.FM. 1939. 62–74.056. Győrvidéki Földművelők Egyesületének beadványa a Földművelésügyi Minisztériumhoz, 1937. augusztus 30.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ OL.FM. 1939. 62–74.056. Békés vármegye alispánjának 1938. január 27., és 1938. szeptember 29-i beadványa a földművelésügyi miniszterhez.

⁶⁸ OL. FM. 1939. 62–74.056. Vas vármegye törvényhatósági bizottságának határozata, 1938. február 21.–Már 1937. május 8. Győr, Moson és Pozsony k.e.e. vármegye vezetőségétől panasz érkezett, hogy „egyes birtokosok a családi póléktól szabadulni akarván, többgyermekes cselédet felfogadni nem hajlandók”.

⁶⁹ OL.FM. 1939. 62–74.056. Nógrád és Hont k.e.e. vármegye beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz, 1938. február 24.

⁷⁰ OL. FM. 1939. 62–74.056. Zemplén vármegye vezetőségének beadványa a földművelésügyi miniszterhez, 1938. június 22.

⁷¹ OL. FM. 1939. 62–74.056. Hódmezővásárhely polgármesterének átírat a földművelésügyi minisztériumhoz, 1938. február 27.

⁷² Uo.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ OL. FM. 1939. 62–74.056. Hódmezővásárhely Gazdasági Egyesületének beadványa a földművelésügyi minisztériumnak, 1938. július 5.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ OL. FM. 1939. 62–74.056. Fejérmegyei Gazdák Nemzeti Szövetsége részéről 1938-ban kidolgozott családi bérkiegészítési javaslat.

⁸⁰ OL.FM. 1939. 62–74.056. Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye 1938. december 19. beadványa a földművelésügyi miniszterhez.

⁸¹ OL.FM. 1939. 62–74.056. Szabolcs vármegye közigazgatási bizottságának beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz, 1939. január 18.

⁸² OL. FM. 62–74.056. Békés vármegye törvényhatósági bizottságának átírat a földművelésügyi minisztériumhoz, 1939. február 25.

⁸³ OL.FM. 1939. 62–74.056. Szeged thj. város vezetőségének 1939. február 15-i Sopron vármegye alispánjának 1939. július 6-i átírat a földművelésügyi minisztériumhoz.

⁸⁴ OL. FM. 1939. 62–74.056. Csanád, Arad és Torontál k.e.e. vármegye beadványa a földművelésügyi minisztériumhoz, 1939. március 20.

⁸⁵ OL.FM. 62–74.056. Fejér vármegye átírat a földművelésügyi minisztériumhoz, 1939. április 5. A vármegye vezetősége kérte a minisztériumot, hogy a megyében a munkabérek alsó határát rögzítse, úgyszintén intézkedjen a mezőgazdasági termények árának tartásáról is. Egyben tájékoztatásul megemlítette, hogy Komárom–Esztergom k.e.e. vármegye 1937. december 19-i ideiglenes jellegű javaslatában szereplő legalacsonyabb munkabért a megye területén a munkaadók dolgozóinak megadják, sőt egyes helyeken a bérek magasabbak is.

⁸⁶ OL. Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztály K–29. 1938. 3.cs. Somogy vármegye szociális tanácsadójának, 1939. május 10. jelentése.

⁸⁷ OL. FM. 1939. 62–74.056. Somogyvárd község plébánosának, Schoderbeck László 1939. március 23-án a földművelésügyi miniszterhez intézett levelében 130 cseléd panaszát tolmácsolta. Egyes „bérgazdaságok — írta — csak azon családoknak hajlandók családi pótlékot adni, amely családban legalább négy gyermek van”. A minisztérium válaszában közölte, hogy a mezőgazdasági munkavállalók családi pótlékának törvényes rendezése még nem történt meg. „Tudomásunk van róla — olvasható a minisztérium válaszában —, hogy egyes gazdaságok a komáromi normának megfelelően, helyenként eltérő családi pótlékot folyósítanak a nagycsaládú mezőgazdasági munkavállalók részére. Ezt azonban saját elhatározásból, törvénytelen kötelezettség nélkül teszik.”

⁸⁸ Szeibert János: i.m. 379–411.

⁸⁹ Szeibert János: i.m. 399.

⁹⁰ OL. Miniszterelnökség Társadalompolitikai Osztály K–29. 3.cs. „A gyermekcukor” című aláírás nélküli feljegyzés.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo. „Időszerű szociálpolitikai tennivalók” című aláírás nélküli feljegyzés.

⁹³ OMK. 1940. évi jelentés. Budapest 1941. 196.

⁹⁴ OL.FM. 1940. 62–121.608. Baranya vármegye alispánjának 1939. szeptember 25-i közgyűlés határozatának előterjesztése a földművelésügyi miniszterhez. — A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara is foglalkozott a kérdéssel az 1939. október 31-i, földművelésügyi miniszterhez küldött felterjesztésében megállapította, hogy a Kamara területén számos uradalom és gazdaság családi segély formájában gondoskodik a nagycsaládú alkalmazottainak egy részéről. Ezért csak az éves mezőgazdasági munkavállalók családi bérének megoldását javasolja, oly képpen, hogy a pótlékot a 14 éven aluli gyermekek kapják. Számításuk szerint a munkaadók minden gazdasági cseléd után 10,40 P-t fizetnének. A befolyt összeget elosztanák az igényjogosult gyermekek számával és a pénzt a községi előjáróság negyedévenként utalná ki. — A Tiszajobbparti Mezőgazdasági Kamara felterjesztésében — 1940. február 14. — az anyagi eszközök előteremtése

érdekében javasolta, hogy „...a kormányzat az aggregényadót, az aggregények és hajadonok vagyonadó pótlékolásának az egyke gyermekes családok vagyona és jövedelemadó pótlékának bevezetése útján gondoskodjék”. Uo.

⁹⁵ Uo.–Sopron vármegye alispánjának beadványa jelezte, hogy a megye gazdatársadalma kevés kivétellel „...önkéntesen máris egy métermázsza búzát vagy ennek megfelelő termésmennyiséget ad ki a gazdasági cselédeknek, minden harmadik és ennél több gyermek után 15 éves korig”.

⁹⁶ Uo. –Ung vármegye alispánja a későbbiekben (1940. április 17.) a földművelésügyi miniszterhez intézett átiratában a családi pótlék folyósításának korhatárát 12 évben határozta meg. Szerinte a családi bérkiegyenlítő alapba minden munkaadó a cselédkommenció után 5 P-t fizetne be és az alapot az Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet kezelné

⁹⁷ Uo. Vas vármegye törvényhatósági bizottsága javasolta, hogy „...a szociális terhekből minden gazda egyformán vegye ki a részét, valamint ennek pénzügyi keresztülviteléhez külön–külön, a vármegyei közjóléti alap keretében önálló alapot kellene létesíteni”.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo.– Zala vármegye alispánja 1939. december 14-i beadványa a földművelésügyi miniszterhez.

¹⁰⁰ Uo.– Zala vármegye vezetőségének véleménye szerint csak így kerülhető el, hogy a családi pótlék terhe ne a sokgyermekes cselédet tartó gazdát terhelje.

¹⁰¹ Uo.

¹⁰² Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. In.: *Ránki György: A gazdasági fejlődés új feltételeihez való alkalmazkodás: változás és megrekedés.* Budapest, 1971. 56.

¹⁰³ OL. FM. 1939 62–74.056. A vármegyei szociális tanácsadók 1938. december 9. együttes jelentése a belügyminiszterhez. Előterjesztésükben hangsúlyozták, hogy a cselédség „az a népréteg, amelynél ma a legtöbb gyermeket találjuk. A nyolcgyermekes cseléd ma sem ritka és a szokásos cselédbér még ha jó közepes (a termés), olyan cselédcsalád megélhetéséhez, ahol 3–4 gyermek van, nem elegendő”.

¹⁰⁴ *Ránki György: i.m. 53–61.*

Standeisky Éva

ANTISZEMITA MEGMOZDULÁSOK MAGYARORSZÁGON A KOALÍCIÓS IDŐSZAKBAN

„Az antiszemita állandóan heves vágyódást érez a krízises időszak után, amelyben egyszerre megint felüti a fejét a primitív közösség és eléri az összeolvasztó hőfokot. Leghőbb óhaja a személyét beléolvasztani a tömegbe, hogy magával ragadhassa a kollektív vihar.”
(J.P. Sartre: Vádirat az antiszemitizmus ellen)

Az antiszemitizmus Magyarországon a zsidóüldözések szörnyűségei után sem szorult háttérbe. A két világháború közötti intézményes zsidóellenesség megszűnt ugyan, új jelenségeként megjelent viszont 1945 után a tomboló, nagyobb embercsoportokat megmozgató spontán antiszemitizmus. Vidéken nem egy helyen felbukkant a vérvád-mese, zsidók boltjait fosztották ki, zsidókat ütlegettek, sőt, Kunmadarason pogrom tört ki: ketten meghaltak, sokan súlyos sérüléseket szenvedtek. 1946 augusztusában a miskolci „népítélet” áldozatai is zsidók voltak. Az antiszemitizmus 1946-ban tömegmegmozdulásokban manifesztálódott.

Az új hatalmi rendszer és az antiszemitizmus

A második világháború befejeződése után Kelet-Európában, így Magyarországon is felsejlettek egy szabad, demokratikus társadalom körvonalai. A háború utáni Európa baloldali ábrándokat dédelgetett. Tömegek vettek részt a közéletben. Egyrészt ugrásszerűen megnövekedett az aktívan politizálók száma, másrészt tömegmegmozdulások is formálták a politika arculatát. Ebből pozitív és negatív jelenségek egyaránt következnek.

A demokrácia „réme” leginkább a zabolázatlan tömegindulatokban mutatkozott meg. „A tömeg állat, nem ember” – mondotta az egyik kommunista főispán.¹ Magyarországon az elbutított, a létminimum határán tengődő falusi és városi szegénység nem volt érett a demokrácia gyakorlására. Ezért volt különleges felelőssége annak a pártnak, amely a tömegindulatokat politikai céljai szolgálatába kívánta állí-

tani. Az antiszemitizmus a háború után egyre gyakrabban tömegdemonstrációkhoz kapcsolódott.

A központi államhatalom már az ideiglenes kormány időszakában eltörölte a zsidók hátrányos megkülönböztetésére vonatkozó törvényeket. A zsidóságot ért sérelmek jóvátételére azonban nem került sor. A központi kormányzat, valamint a helyi közigazgatási szervek intézkedései általában nem tették lehetővé, hogy a hazatért zsidók megkaphassák jogos tulajdonukat. Az életük újrakezdéséhez szükséges anyagiakat többnyire külföldi segélyszervezetektől kapták.² A kormányalkotó pártok (Független Kisgazdapárt, MKP, Szociáldemokrata Párt, Nemzeti Parasztpárt) keveset tettek a Horthy-rendszer antiszemita propagandájától fertőzött tömegek felvilágosítása, nevelése érdekében. Mindezeknek szerepe volt abban, hogy az antiszemitizmus 1946-ban erősödött, számos más ebben az évben kiéleződött probléma mellett.

A Szovjetunió befolyási övezetébe került országokban hasonló volt a helyzet. A legdurvább, legkegyetlenebb antiszemita atrocitások Lengyelországban voltak, ahol a három és félmilliónyi zsidóságból megközelítően kétszázötvenezen maradtak életben. A pogromoknak, lincseléseknek százak estek áldotatul. Még mindig kevés hiteles adatot ismerünk az 1945 utáni kelet-európai antiszemita megmozdulásokról. Az összehasonlító vizsgálat is még elvégzendő feladat.³

A túlélők nehézségei

A megmaradt zsidóknak többnyire környezetük közönyével is meg kellett birkóznuk. Azzal a tudattal kellett új életet kezdeniük, hogy asszimilációs próbálkozásaik kudarcot vallottak. A zsidótörvények, a Holocaust után joggal ingott meg a befogadó nemzet jóindulatába, toleranciájába, együttérzésébe vetett hitük.

A deportálásból, munkaszolgálatból, bujkálásból hazatért zsidók többsége azt érezte, hogy a magyar társadalom zsidóellenessége lényegében nem változott. Döbbenet és szorongva kellett tapasztalniuk, hogy az 1944 márciusa előtt központilag manipulált, de tömegmegmozdulásokban nem jelentkező antiszemita indulatok egyre több helyen tömegeket ragadtak magukkal.

A maradék zsidóságnak új egzisztenciát kellett teremtenie és új azonosulási, beilleszkedési stratégiát kellett találnia ahhoz, hogy élni, *túlélni* tudjon. Próbálkozásait nem fogadta egyértelmű rokonszenv.

A megmenekült zsidók közül számosan voltak olyanok, akik régi életüket szeretnék volna folytatni: magyar zsidóknak vallották magukat, úgy akartak magyar állampolgárok lenni, hogy eközben zsidó voltukat se kelljen feladniuk. Általában nem politizáltak, a közélettől visszavonultan éltek. Mások — főleg fiatalok (köztük számos radikális baloldali, marxista is) — cionisták lettek, tudatosan készültek a palesztinai kivándorlásra. Jelentős volt azoknak a száma, akik korábbi világfelfogásuktól, foglalkozásuktól eltérő életutat választottak: általában olyan állásokba kerültek, amelyek korábban elérhetetlenek voltak számukra. Közülük sokan dolgoztak a politikai rendőrségen, általában vezető funkciókban, amelyet magasabb iskolai végzettségük is indokolt. A belügyminisztérium kommunista irányítás alatt állt. Az MKP vezetésének különösen érdeke volt, hogy az Államvédelmi Osztályon olyanok dolgozzanak, akik semmilyen szállal nem kötődnek a megelőző politikai rendszerhez. a

belügyi szolgálatba lépő zsidók közül többen azzal a nem titkolt szándékkal vállalták ezt a fajta munkát, hogy alkalmuk legyen elégtételt venni elpusztított szeretteikért.

Az új életformát kereső zsidók közül sokan — főként a városokban — a Magyar Kommunista Pártba kérték felvételüket. Vidéken többnyire a Szociáldemokrata Pártba léptek be. E két párt vezetői között nagy számban voltak zsidó származásúak. Környezetük számontartotta eredetüket, s nem ritkán manipulált vele.

A kommunista pártba belépett zsidók vallásukról, hagyományaikról mondtak le annak érdekében, hogy egyenjogú tagjaivá váljanak — a vágyalmuk szerint — az egyenlőség, az egyenjogúság, az igazságosság felé haladó új társadalomnak. Voltak közöttük olyanok, akik polgári származásuk, korábbi polgári foglalkozásuk miatt büntudatot éreztek, s ezért szívesen fogadtak el a múltjukkal való teljes szakítást reprezentáló állásokat, pártmegbízásokat.

A lakosság antiszemita érzelmű része sem a tradicionális asszimilációt, sem a teljes etnikai önfeladást nem volt képes elfogadni. Az antiszemiták leginkább még a disszimilációt honorálták, hiszen a cionisták el akarták hagyni Magyarországot.

Az antiszemitizmus jelenléte az ún. középosztályban és az alsó rétegekben egyaránt kimutatható. A hivatalnokok, alkalmazottak antiszemitizmusának fokozatos eltűntetését a demokrácia jövőbeli kiteljesedése valószínűsíthette, a szakképzetlen munkások, lumpenproletárok, földnélküli parasztok, falusi munkanélküliek körében fel-felbukkanó zsidóellenesség azonban közvetlen veszélyt jelentett. Hamu alatti parázs volt, amelyet az új társadalmi rendszer működési zavarai, mindenekelőtt az elmérgesedő hatalmi viszálykodások bármikor lángra lobbanthattak. A pusztító tűz fellángolásához kedvező feltételeket biztosított a tömeges elszegényedés, a katasztrofális méreteket öltő infláció.

Antiszemita tömegmegmozdulásokra csaknem kizárólag az ország keleti felében került sor. Főként azokon a településeken, amelyekbe viszonylag nagyobb számban tértek haza zsidók. Az ausztriai Strasshofba került alföldiek közül családok éltek túl a vészorkozatokon. Hazatérve nemegyszer elfoglalt, kifosztott lakásokat találtak. A javaikat eltulajdonítóknak nem nagyon akaródzott visszaadni a lopott holmikat. Kellemetlen és kínos volt számukra a visszatért zsidókkal találkozniuk, akik az átélt gyötrelmek, a kifosztottságuk ellenére hamarabb találtak magukra, mint ők. A tehetetlenségtől és büntudattól gyötört nem-zsidók közül sokan bűnbaknak tették meg a deportálásból, munkaszolgálatból visszatérteket. Agresszív késztetések, belső feszültségük levezetésére alkalmasnak bizonyultak a nem eléggé körültekintő hatósági (bírói, közigazgatási) intézkedések, politikai propagandaakciók éppúgy, mint a helyi rémmesék, meggondolatlan, hisztérikus kijelentések.

A koalíciós pártok és az antiszemitizmus

A zsidóüldözésekben résztvevők, a zsidók elleni embertelen eljárást helyeslők — elsősorban munkások, az agrárnépesség szegényebb, elesettebb része, alacsony beosztású alkalmazottak — 1945 után a kommunista párt (MKP) és a Nemzeti Párt (NPP) tagja lett. Egy másik részük, főként közalkalmazottak és értelmiségiek, a Kisgazdapártba (FKGP) léptek be, antiszemitizmusukat azonban igyekeztek elleplezni.

A Kiszegpártban az antiszemitizmus nem volt erősebb, mint a magyar társadalomban általában. Hivatalos politikai szinten azonban nem kapott igazolást. Ez alapvetően a pártnak a polgári jogállamiságra épülő politikai vonalával magyarázható. Parlamenti képviselői között is voltak zsidó származásúak.

A Parasztpártnak nemigen voltak zsidó tagjai. Vezetői és tagjai közül számosan politikai ellenfeleiket származásuk alapján is megkülönböztették. Mint 1945 előtt, 1945 után is támadták a zsidókat (és a svábokat).

Az antiszemitizmushoz a Kiszegpártban többnyire kommunistaellenesség, míg a kommunista pártban és a Parasztpártban inkább polgárellenesség, kapitalizmusellenesség társult.

A Szociáldemokrata Pártban nem érezték volna jól magukat az antiszemiták. Az SZDP 1945 után is az antiszemitizmust és a nacionalizmust következetesen elítélő párt maradt.

A kommunista párton belüli antiszemitizmusról

Az MKP-ba belépő zsidók megrettenve tapasztalták, hogy elvtársaik között 1945 nyarától kezdve egyre nőtt volt üldözöik száma. Ez a jelenség szorosan összefüggött a korabeli pártpolitikai viszonyokkal. A budapesti helyhatósági, illetve az országos választásokra készülő kommunista párt taglétszáma növelése érdekében politikai engedményeket tett, s megnyitotta kapuit a kisnyilasok, a lumpenproletárok, a falusi csőcselék előtt, akik közül sokan számításból, vagy a felelősségrevonást elkerülendő lettek kommunista párttagok. Sok nyilas érzelmű embert az egyenlősítő eszme, a gazdagabbakkal, a sikeresekkel szemben érzett tehetetlenségérzés, nem egyszer az irigység vitt a kommunista pártba.

A párt megyei vezetőinek értekezletén egyre gyakrabban került szóba az erősödő antiszemitizmus. A budapesti törvényhatósági választások után tartott központi vezetőségi ülésen Vas és Zala megye titkára a következőket mondotta: „a zsidóellenes hangulat igen komoly méreteket ölt. Zalaszentgróton 525 párttag közül csak 7 zsidó van és mégis zsidóellenes a hangulat a párton belül is. Ugyanez a helyzet Szombathelyen.”⁴

A párton belüli antiszemitizmus bizonyos szempontból tükörképe volt a társadalomban jelenlévő zsidóellenességnek. Ez egyértelműen bizonyítja, hogy a kommunista párttagság a többség számára nem jelentett eszmei elkötelezettséget. A pártba lépő zsidók többsége annak következetes antifasizmusa miatt választotta az MKP-t, abban a reményben, hogy a párt a zsidók elszenvedett sérelmeit is orvosolni fogja, s fellép majd az antiszemitizmus ellen. Csalódniuk kellett.

A zsidók a párton belül képzettségüknek, képességüknek megfelelően általában vezető posztokra kerültek. Tájékozottságuk, rátermettségük nem egy esetben irigységet szült. Voltak közöttük olyanok, akik pártbeli funkciójukat kihasználva szerették volna elérni volt javaik jogos visszaszerzését. Erre azért kényszerültek, mert a hivatalos szervek, s köztük a kormányba bekerült kommunisták, a jóvátételt egyre halogatták. Törekvéseiket elvtársaik nem nézték jó szemmel, hiszen előfordult, hogy az igazságtétel az ő bűnösségük nyilvánosságra kerülésével lett volna egyértelmű.

Irigykedtek, ha a zsidók a Joint-tól, az amerikai zsidó segélyszervezettől pénzt vagy csomagot kaptak: úgy vélték, az ő nyomorúságuk visszhangtalan maradt.

Az egyik megyei titkár a már említett központi vezetőségi ülésen beszámolt arról, hogy visszatetszést keltett a párton belül is annak a kommunistának az erőszakos modora, aki saját erejéből igyekezett visszaszerezni elvett javait. Ennek oka, hogy szerinte intézményesen nincs „szabályozva a visszatért zsidók tulajdonainak a visszaadása”.

A rendőrségre bekerült zsidók többsége a kommunista párt tagja volt. Levelek tanúskodnak arról, hogy a zsidó rendőrök közül többen — főleg vidéken — nem érezték jól magukat új munkakörükben, közvetlen munkatársaik ellenségességére, bizalmatlanságára, antiszemitizmusára panaszkodtak.

Az antiszemitizmus növekedésére főként vidéken élő zsidó származású kommunista párttagok hívták fel az MKP vezetőinek figyelmét. Egy Pécsen élő kommunista veterán a pártközpontnak írt levelében a helyei (nem zsidó) kommunista szakszervezeti vezető beszédéből idézte a következőket: „A zsidók helyet követelnek az országban és pártunkban is, mert azt állítják, sokat szenvedtek. Ez azonban nem igaz.”⁵

Előfordult az is, hogy zsidó utal arra, hogy bizonyos esetekben a zsidóellenesség nem alaptalan. A fentebb városról egy újságíró így írt Rákosi Mátyásnak: „Sváb itt mindenki, itt még a zsidók is reakcióso...gyűlölik a kommunistákat, de a kommunisták is marják egymást, meggyűlöltetik a pártot... Egy bértollnok a kommunista lapot egy tömény antiszemita városban kizárólag zsidó kompenzálásra használta fel. (Városi, megyei) pártunk tagjainak fele ugyanis antiszemita.” Az MKP központjából kiküldött vizsgálóbizottság jelentésében így ír: „A városban elég nagy az antiszemitizmus és ez behúzódik kissé a vezetők közé.”⁶

A párton belüli antiszemitizmussal és a leküzdésére teendő lépésekkel az MKP vezetése nem foglalkozott, annak ellenére, hogy értekezleteken, jelentésekben és a párt vezetőihez írott levelében többen felhívták a figyelmet a kór terjedésére. Kunovitz Imre hevesi kommunista az 1945-ös országos választások után levélben fejtette ki véleményét Rákosi Mátyásnak. Szerinte a párt „helytelen politikai vonalvezetése” is oka annak, hogy a kommunisták a választásokon a vártnál kevesebb szavazatot kaptak. Elsősorban azt nehezményezte, hogy az MKP nem harcolt kellő eréllyel az antiszemitizmus ellen, sőt a zsidókérdést oly módon vetette fel, hogy azzal „a fasiszta maradványoknak és reakciós elemeknek” kedvezett.

„Az MKP volt az első — fejtí ki a levélíró —, amely — mint előljáró és irányító párt — megbocsátást hirdetett az ún. kisnyilasoknak, ami azután oda vezetett, hogy az igazoló bizottságok az ilyen ún. kisnyilasokat leigazolták, a népbíróságok pedig egyre másra hozták felmentő ítéleteiket. A fasiszmus pedig Magyarországon nem jelentett mást, mint határtalan zsidógyűlöletet, vagyonfosztást, rablást, gyilkolást, amit mind a magyar zsidókon hajtottak végre. Amikor tehát az MKP a kisnyilasokat a soraiba fogadta, lovat adott a reakció alá, mert rámutathattak az ellentáborban arra, hogy újságban, plakáton, rádióban és szónoklatokban állandóan a reakció és fasiszmus elleni harcot hirdetjük, a fasiszták pedig éppen a mi sorainkban találhatók fel. Így vált nevetségessé az a jelszó, ami a magyar demokrácia igazi megvalósítását lett volna hivatva szolgálni: „harc a reakció ellen”. Ezt a harcot pedig nemcsak azért nem

tudtuk sikeresen megvívni, mert a mi sorainkban vannak a nyilasok, hanem azért sem, mert az ellentábor ellenünk a reakció elleni küzdelemben is felhasználja azt a tényt, hogy a volt nyilasokat nálunk látja. Emellett éppen az MKP tagok sorából kerülnek ki mindenütt azok, akik minden gátlás nélkül mernek ma is zsidózni, mert maguk mögött érzik a minden bajtól őket megóvó pártot, hiszen nem lehet fasiszta talán az, aki a MKP tagja!?... Mindezek pedig azoknak a kisnyilas köröknek a kedvéért történtek, akiknek a szavazataira vártunk, de melyeket nem kaptunk meg... felkérem Elvtársamat, nyilatkozzék abban az irányban, hogy az MKP beszünteti-e végre az antiszemitáskodást? ...mi: kommunista zsidók eddig nagy figyelemmel és összeszorított fogakkal túrtuk ezt az antiszemitizmust, amiről talán a központban nem is tudtak, de nem vagyunk hajlandók tovább tűrni ezt, mert még egy Auschwitz ellen életünk árán is küzdeni fogunk. Szüntesse meg tehát Elvtársam országos visszhangot verő kinyilatkoztatással a közvéleményben gyökeret vert hitet, hogy az MKP antiszemita párt... Nincs zsidókérdés demokráciában és aki mégis csinál, annak keményen odaütünk.”⁷

Rákosi Mátyás láttamozta a levelet és utasította a káderosztályt, nézzenek utána, ki az a Kunovitz Imre. A levelet Rajk László, Révai József és Farkas Mihály is elolvasta. Annak azonban nincs nyoma, hogy a levélíró javaslatait megfontolták volna.

Kísérlet az antiszemita megmozdulások rendszerezésére

A pártok és az antiszemitizmus viszonyát vizsgálva ellentmondásoktól sem mentes keresztkapcsolatokra lelhetünk. A két munkáspárt egyetértett például a zsidóellenesség elvi megítélésében, az antiszemita jelenségeket azonban a szociáldemokraták jóval veszélyesebbnek ítélték a kommunistáknál. Az SZDP nehezményezte, hogy az MKP védelmébe vette azt a Parasztpártot, amelynek a kommunistákkal rokon-szenvező két vezetője (Darvas József és Veres Péter) antiszemita kijelentéseket tett.

A szociáldemokraták csapdába kerültek. A demokráciáról vallott felfogásuk elvben a Kisgazdapárthoz közelíthette volna őket, a gyakorlatban azonban éppen ezt a pártot tekintették legfőbb ellenfelüknek.

Az MKP-t és az SZDP-t egymáshoz kapcsolta a munkásoztlály történelmi hivatását valló, az ellentétes érdekű társadalmi osztályok egymás elleni harcán alapuló ideológiájuk. Ezekhez az alapelvekhez képest sok szociáldemokrata számára mellékesnek tündek a kommunista párt nem ritka antidemokratikus intézkedései, nacionalista ízű megnyilvánulásai, az antiszemitizmust szító kampányfogásai.

A kommunista párt és a Parasztpárt a polgárellenességben, a polgári demokrácia intézményeinek lebecsülésében, a plebejus antikapitalizmusban volt rokon. Az MKP úgy vélte, hogy a Parasztpárton keresztül nyerheti majd meg a falut. Ezért a parasztpárti ideológia összetevői közül pozitívumként kiemelte a polgárellenességet, a faji megkülönböztetést pedig igyekezett bocsánatos bűnnek feltüntetni, bár valójában ellenszenvesnek és elítélendőnek tartotta.

A kommunisták — számos parasztpárti politikushoz hasonlóan — csak pejoratív értelemben használták a polgár szót, s homályosan, félreérthetően fogalmazva nem egyszer azonosíthatóvá tették a polgárt a zsidóval, azt a hamis állítást sugallva, hogy valamennyi zsidó népnyzó tókés. Varga László találó megállapítása szerint:

„amíg 1945 előtt a zsidót ütvé a polgárt találták, addig 1945 után a polgár a cél és a zsidó a találat.”⁸

A háborút közvetlenül követő években a legdurvább zsidóellenes megmozdulások 1946-ban voltak. Ez év antiszemita tömegmegnyilvánulásai két csoportra oszthatók aszerint, hogy előidézésükben volt-e szerepük a politikai célú propagandaakcióknak, avagy az antiszemita indulatok spontán, külső politikai befolyásolás nélkül törtek felszínre.

A szervezetlen zsidóellenes megmozdulások sem függetleníthetők teljesen a pártharcoktól. Kirobbanásukban azonban jóval nagyobb szerepük volt az elesett, elbutított munkás- és paraszttömegek zabolátlan indulatainak, mintsem egy „felülről” szervezett akciónak, vagy félreérthető központi pártutasításnak. Durvaságban, kegyetlenségben nem volt különbség a szervezett és a spontán megmozdulások között. Fosztogatás, lincselés, emberölés előfordult mindkét esetben. A spontán akciók azonban eleve a zsidók ellen irányultak, míg a politikai célból szervezett tömegakciók átcsaptak zsidóellenes megmozdulásokba.

Ez utóbbiak közé tartoztak a közigazgatás megtisztítását, vagyis a „reakciós” régi közigazgatási szakemberek leváltását sürgető tüntetések, valamint a feketézők, spekulánsok megbélyegzését célzó demonstrációk. A kommunista sajtó ezeket a szervezett megmozdulásokat népítéletnek nevezte. Valójában politikai célzatú propagandakampányok voltak, amelyek egyúttal lehetőséget adtak a tömegeknek antiszemita indulataik kiélésére is.

„Népítélet”-ből antiszemita tömegmegmozdulás

A zsidók üldözésébe átcsapó szervezett tömegakciók közül legismertebb a miskolci „népítélet”, amelynek halálos áldozatai is voltak. Kevésbé ismert a békéscsabai — zsidóellenessé is váló — tüntetés, amelyre hónapokkal korábban, 1946 márciusában került sor. A Békéscsabán történtek jól illusztrálják a kommunisták által szervezett „népítéletek” mechanizmusát. A békéscsabai demonstrációnak a „reakciós” köztisztviselők eltávolítása volt a célja.

A rendezők a következő címmel küldték el jelentésüket az MKP központjába: „Békéscsabai népmegmozdulás a reakció ellen.” Ebből megtudható, hogy a „munkások és a munkanélküliek” demonstrációját a rendőrséggel együttműködve szervezték: „a nyomozók figyelték a tömegben a fasisztákat, nyilasokat, nehogy provokáció történjék.” A tömeg a következő transzparenszekkel vonult fel: „Ki a reakciós tisztviselőkkel a közigazgatásból, követeljük a kormány programjának azonnali végrehajtását.” A jelentésíró szerint „a feketézők és a szabotáló gyárosok” ellen is tüntettek. A szervezők pódiumot állítottak fel a szónokoknak és a megbélyegzendő „reakciósnak”. Egy csoportjuk petíciót nyújtott át a polgármesternek, amelyben követelték a „reakciós tisztviselők” azonnali elbocsátását. „Körülbelül 80-100 fő benyomult a városházára, ahol megverték és kirúgtak” 7 városi tisztviselőt. A tömeg ezután a Kiszgazdapárt helyi székháza elé vonult, s a párt „jobboldali tagjainak” kizárását követelte. A tüntetők meg akarták rohamozni az épületet, de ezt a rendőrség megakadályozta. „A Kiszgazdapárt átiratban biztosította a dolgozókat, hogy teljesíti követeléseiket.”⁹ A helyi politikai rendőrség némileg másként írja le az eseményeket: a

tüntetésen elszabadultak az indulatok, antiszemita kijelentések hangzottak el, a tüntetők zsidókat, kommunistákat és papokat is bántalmaztak.

A megvert 15 áldozat közül csak négy volt köztisztviselő. Ugyanakkor néhány zsidó is a tömegindulatok kárvallottja lett. Több kommunistát is megvertek. Bántalmaztak két papot. Az egyik pap vallomása szerint a tömeg azt ordította: „Miért nem hozzátok már a zsidókat?”¹⁰ Friedmann Ignác aranyműves, aki konyhavezetőként dolgozott s az MKP tagja volt, hazafelé menet találkozott a tüntetőkkel: „először arcul ütöttek, majd többen botokkal támadtak rám és összevissza vertek. Hiába kérdeztem, miért bántanak, választ nem kaptam... Az elmúlt rezsimnek, mint zsidó, üldözöttje voltam, munkaszolgálatos voltam.”¹¹

A július végi, augusztus eleji miskolci eseményeknek a városban és környékén spontán antiszemitizmusról tanúskodó előzményei voltak. Leggyakrabban a két munkaspárt egymás elleni akcióit kísérték antiszemita, szovjetellenes megnyilvánulások. Az északi iparvidéken Rákosi Mátyás nem volt igazán népszerű. Az 1946 júliusi diósgyőri nagygyűlésre, amelyen ő volt a szónok, feltűnően kevesen mentek el. Pár nappal a gyűlés előtt a következő jelszavakat lehetett a gyárban olvasni, hallani: „Jön Rákosi, a zsidók királya”, „Jön Rákosi, a batyus zsidó” „Jön Rákosi, aki eladta az országot az oroszoknak”.¹² Mindezekre azért érdemes felfigyelni, mivel a diósgyőri antiszemita és szovjetellenes hangulatkeltés csupán pár nappal előzte meg a miskolci véres eseményeket, amelyeknek három halálos áldozata volt, valamennyi zsidó. Az előzmények: pártjuk központjának felhívására a miskolci kommunisták „népítéletet” szerveztek a feketézők ellen az új pénz, a forint védelmében. Két kereskedőt kiszolgáltattak a felszított népharagnak.¹³ Az internálótáborba kísért két kereskedőt, akik a kommunista igénylőknek az előírtnál drágábban adták a lisztet, a diósgyőri gyárból indult felheccelt munkások megölték. Ugyanez lett a sorsa a tetteseket felelősségre vonó kommunista rendőrnömozőnek is.

Miért éppen zsidó kereskedőkre esett a miskolci „népítéletet” szervezők válassztása? Döntésükben szerepe lehetett az MKP-n belüli antiszemitizmusnak, a zsidó tőkésék, kapitalisták elleni propagandának. Lélektani okot is feltételezhetünk. A kommunistákat nemegyszer érte az a vád, hogy mivel sok közöttük a zsidó, valamilyen faji szolidaritásból nem lépnek fel határozottan a zsidó üzérkedők, feketézők ellen. A kommunisták, mindenekelőtt a zsidó származásúak, görcsösen igyekeztek ennek alaptalanságát bebizonyítani. Egy nyugat-dunántúli megye kommunista vezetője a következőket mondja egy központi vezetőségi ülésen: „Amikor a reakció támad bennünket, a burzsoázia minden esetben kihasználja az antiszemita kérdést... Mindenütt ránk fogják, hogy zsidópárt vagyunk, hogy védelmezzük a zsidó feketézőket. Ilyen hangulatot akarnak kelteni és ha így megy tovább, akkor pogromhangulat lesz belőle.”¹⁴ A fentebbi ülésen az Alföld keleti részéből érkező megyei MKP titkár is beszélt a zsidóellenességről. Kijelentette: megyéjében az antiszemitizmus a fehérterror legnagyobb dühöngése idején nem volt olyan erős, mint ma. Az elkeseredett munkástömegek elégedetlenségét a zsidók felé fordítják nem beszélnek azokról a zsíros parasztokról, akik ugyancsak feketéznek.¹⁵

Spontán antiszemita megmozdulások

A demokrácia gyermekbetegségei leginkább talán a spontán antiszemita megmozdulásokban mutathatók ki. A háború következményei, a gazdasági nehézségek miatt gyenge volt a társadalom immunrendszere: egyes vidékeken a tömegek fogékonnyá váltak a fasisztoid fertőzések iránt.

A spontán antiszemitizmus egyik sajátos magyarországi formája volt a munkás környezetben kirobbanó, fosztogatásban, bántalmazásban is megnyilvánuló zsidóellenesség. Másik válfaja a vérvád-mesével összekapcsolódó falusi antiszemitizmus volt, amely Kunmadarason pogrommá is fajult.

Az antiszemita munkásmegmozdulásra legjellegzetesebb példa Ózd, ahol 1946 februárjában egy álmerénylet kapcsán a felheccelt munkások a helyi zsidó lakosság ellen fordultak.

Révai József, a kommunista párt egyik vezetője és legfőbb ideológusa nagygyűlést szeretett volna tartani Ózdon, ahol mindkét munkáspártnak jelentős volt a befolyása. A tervezett rendezvény elmaradt, mivel a feldühödött tömeg a helyi kommunista vezetést tette felelőssé egy szélsőségesen radikális kommunista frakció vezetőjét ért állítólagos támadásért. Az a hír terjedt el, hogy az illetőt éjszaka homokzsákkal leütötték. A megtámadott, akin külső sérelmi nyomok nem voltak, a támadásról ellentmondásosan nyilatkozott. Az álmerénylet „áldozata” rövid ideig tagja volt a nyilaspártnak, 1945 után pedig az egyik legnépszerűbb kommunista lett az ózdi vasgyárban. Politikai képzettsége is volt: pártiskolát végzett Debrecenben.

Az állítólagos támadók felelősségre vonását követelők először véresre verték azt a zsidó rendőrnagyot, aki a zsidózni kezdő tömeg lecsillapítására a levegőbe lőtt. A tömeg ezután Ózd egyik negyedében zsidók boltjait, lakásait törte fel, végül a rablott holmikkal visszavonult az üzembe. Az eseményekről három kommunista értékelés maradt fenn. Az egyik szerzője Révai József, a másiké Tömpe András, a belügyminisztérium vidéki politikai osztályának a vezetője, a harmadiké egy helyi pártfunkcionárius. Az események leírása mindhármójuknál egybecseng, értékelésük azonban eltérő.

A helyi viszonyokat ismerő ózdi párttitkár az előzményekről is beszámolt. „Nagyarányú az antiszemita agitáció is — írja —, a megtörtént internálásokkal kapcsolatban úton-útfélen beszélnek, hogy az internálások (a nyilas munkások internálása - S.É.) zsidó befolyásra történtek.”¹⁶

A kommunista frakcióról a párttitkár így ír: „Céljuk: Ózdon megjavítani a közérkölcst. Megszüntetni a korrupciót. Kidobálni a pozíciókból a megalkuvó embereket. Eltávolítani a gyár és az üzemek éléről a munkásnyúzó vezetőket. Leleplezni a felszabadulás óta elkövetett panamákat.” Vezetőjük különösen szélsőséges, nem riadnak vissza a terrortól sem. Tömpe András szerint: „Tagságunk, funkcionáriusaink jelentős része politikailag nem érti a frakció romboló szerepének jelentőségét, azonkívül a mi ózdi tagságunk szemébe: nem jelent semmi különösebb bűnt az, ha valaki antiszemita, vagy egyszerű nyilas párttag volt. Az antiszemitizmus elleni ideológiai harcban nem lehet a párttagság széles tömegére támaszkodni.” A frakció vezetője antiszemita, „zavaros, istenhívó, ultralink”, proletárdiktatúrára áhítozik, „Központi

Vezetőség ellenes”, önmagát Rákosinál hivatottabb vezetőnek tartja, fanatizálja az embereket, akiknek azt mondja, hogy ő „leszámolna a reakcióval, a nadrágosokkal és a zsidókkal ...azért nehéz a munkás élete, mert a mi pártunkban a zsidók a vezetők”. „A múltban nyilas volt, ma szélsőséges irányzatot képvisel, az a látszat is felmerül, hogy magát mártírnak igyekszik feltüntetni.” A nyilas múltra vonatkozó szavak a jelentésben alá vannak húzva s egy ismeretlen kéz piros ceruzával melléírta: „hazugság”. Révai József így ír a tüntetés létrejöttében szerepet játszó kommunistáról: „régí munkásmozgalmi ember, régi szervezett munkás, fanatikus baloldali, szó sem lehet róla, hogy nyilas kapcsolatai lennének... a legnépszerűbb munkásvezető Ózdon.” Az ellene elkövetett merényletnek Révai szerint „a reakció elleni harcot kellett volna erősítenie, ha a Párt a munkásság jogos elkeseredésének, megmozdulásának élére áll”. „Egy tüntetés, melyet kétségtávolúan jogos és helyes proletárelkeseredés váltott ki egy reakciós merénylet ellen, a fasiszták által provokált fosztogatással fajult... Az ózdi vezető elvtársaknak, amikor a munkásság megmozdult, első gondolata és ösztönös reagálása nem az volt, hogy ennek az egészséges forradalmi megmozdulásnak az élére álljanak, hanem az, hogy „csendre és rendre” intsek a munkásokat, amivel egyenesen előmozdították a fasiszták és reakciók tervét, hogy tudniillik a ...merénylet gyanúját a kommunistákra kenjék”. Révai eljelentéktelenítette — a másik két jelentésíróval ellentétben — a zsidóellenesség szerepét a tömegmegmozdulásban, hiszen a keserves valóság tudomásulvétele zavarta volna elméleti konstrukcióját, amely talán így foglalható össze: a tőkések, a tulajdonosok ellen irányuló tömegelégedetlenséget a politikai hatalom megszerzésének szolgálatába kell állítani. Az ózdi eset azonban nem ezt a képletet illusztrálta: a munkások nem a gyártulajdonosok ellen léptek fel, hanem az MKP helyi vezetőit támadták, mivel azok szembeálltak az ultraradikális és antiszemita demagógiával.

Révai József azonban nem így látta. „Az ok — írja jelentésében — nyilvánvaló: a pártszervezet nem állt a munkásság élére és ezzel kiszolgáltatta az elkeseredett munkásokat a fasiszta aknamunkának.” Helyzetértékeléséből következett javaslata: az ingadozó, a tömeg „jogos megmozdulásaitól féltő helyi vezetőket váltsák le, s helyükbe olyanokat állítsanak, akik hatékonyabban tudják képviselni a párt politikáját.

Az anarchista, ultraradikális, antiszemita kommunista frakció ózdi tevékenysége a „vörös fasizmus”, a „fasiszta kommunizmus” szellemét idézte fel. A palackból kiszabadult pusztító erőt Révai és a kommunista vezetők többsége saját pártpolitikai céljai szolgálatába kívánta állítani. A kommunista vezetők nem akarták észrevenni, hogy ezzel szétzilálták a helyi munkásmozgalmat, hozzájárultak a munkásszolidaritás több évtizedes hagyományainak felszámolásához. Rákényszerítették machiavellista taktikájukat a fasiszta veszélyre felfigyelő kommunistákra, akiket így leszoktatva az önálló helyzetmegítélésről és cselekvőképességről, a központi akarat végrehajtóivá alacsonyítottak.

A *kunmadarasi* pogromra feszült helyi politikai légkörben került sor. A község lakosságának többsége ugyanis igazságtalannak tartotta azt a népbíróági ítéletet, amelyet a helyi tanító, volt leventeoktató ellen hoztak. A felmentése érdekében szervezett helyi pártközi akcióval egy időben, de tőle függetlenül robbant ki a szörnyű lincselés, pogrommá fajuló antiszemita hisztéria. A közvetlen felelősség a pogromban résztvevő lumpenelemeket terhelte, de a közbiztonsági szervek közönyének, a

népbíróági tárgyalás miatt megerősített rendőrség passzivitásának is szerepe volt abban, hogy a tömeghisztéria pogrommá fajulhatott. Nem menthetők fel a felelősség alól a helyi pártok sem, mivel nem tettek semmit a pogrom megfékezése érdekében, s a szörnyű események után hozott döntésükkel nem a zsidók sérelmeit kívánták orvosolni, hanem a falu nem zsidó lakosságának érdekeit tartották szem előtt: úgy szerették volna a további atrocitásokat elkerülni, hogy a zsidó lakosoknak szülőhelyük elhagyását javasolták.

A pogrom 1946. május 21-én tört ki. Reggel a piactéren elterjedt a hír, hogy a zsidók elraboltak egy gyermeket, hogy „kolbászt csináljanak” belőle. (A gyerek hamarosan előkerült.) A hisztériás asszonyok által feltüzelt tömeg, amely főként lumpenelemekből állott, megrohmozta a községben lakó zsidók házait. Husánggal, lapáttal támadtak a mit sem sejtő áldozatokra, akik között gyerekek és öregek is voltak. A támadók a következő jelszavakat ordították: Keresztény testvérek, ne hagyjuk magunkat a zsidóktól!; Elég volt a zsidókból!; Elég volt a kommunistákból!; Fogjunk össze a zsidók ellen!; Ne hagyjuk a gyermekeinket a zsidóktól elrabolni!; „Először a piacon levő zsidókat verték meg — olvashatjuk az MKP központjának írott jelentésben —, majd házról-házra járva kihurcolták őket az üzletből, lakásból, miközben többek üzletét ki is fosztották. Összesen tizenkét zsidót vertek meg, kettő meghalt, kettő súlyosan sebesült. A verekedésben lumpenproletár nők, kisebb számban férfiak, cigányok és iskolás gyerekek vettek részt.”¹⁷ Sérüléseibe belehalt Kuti Ferenc és Rosinger József. Fisch Vilmos, Lázársfeld István, Hasznos László, Neuländer Ferencné, Klein Sándor, Klein Sándorné, Kohn József, Rosenberg Gyula, Kohn Józsefné, Kohn Sándor, Rosenberg Gyuláné, Neuländer Ferenc, Weinberger Ernő, Weinberger Ernőné és Weisz Bertalan súlyos testi sérüléseket szenvedtek. A megtámadott egyike kórházi ágyán a következőket diktálta jegyzőkönyvbe. „Hatalmas tömeg megrohant a lakásomon... Fodrász a foglalkozásom... üzletbe voltam akkor, a lármára átmentünk a szomszédba a padlásra... Alig, hogy felmentünk, a tömeg követett. Feljöttek a padlásra és lehajigáltak a feleségemmel és a kislányommal. Kezdték rángatni, dorongokkal, lapátokkal vertek. Nem ismertem fel senkit, mert gyerekek voltak. A jelszó az volt: ütni, ütni. Esméletlenül maradtunk ott... Sérüléseim: zúzott sebek, karom két helyen eltörve, fejem betört, 15 kapocs van benne. Egy vágyam, innen el, mindegy hová.”¹⁸

A helyi rendőrök tétlenül nézték a lincselő tömeget. A lakosság többi része sem tett semmit a dühöngők megfékezésére. A pogromban több százan vettek részt. Délután Szolnokról érkezett rendőri erősítés: 83 embert letartóztattak.¹⁹ „A letartóztatottak szinte kizárólag fiatalok és cigányok. ...A megtörtént események oka — olvashatjuk a fentebb idézett jelentésben — az úgynevezett neoantiszemitizmus, amellyel az egész környék fertőzött. Ennek objektív gazdasági és szociális alapja nincs.”²⁰ Egy másik jelentésben ez áll: „Kunmadarason a zsidók magatartása egyáltalán nem válthatta ki az eseményeket; csak egy olyan van, aki pökhendi és üzletileg nem megbízható, akit először megvertek. Egy másiknál a fosztogatások során nagyobb mennyiségű élelmiszert találtak. Erről megállapítottam, hogy engedély alapján nemrég vágott disznót. (Kötelező zsírbeszolgáltatásnak nem tett eleget.)”²¹

Kunmadarasnak a háborús évek gazdasági fellendülést hoztak. Konjunktúrája volt a gabonatermesztésnek, sokaknak sikerült meggazdagodniuk az azokban az évek-

ben bő termésű rizsföldekből. A község határában német katonai repülőtér épült, amely sok földnélküli kunmadarasnak adott munkaalkalmat. Az 1944 nyarán elhurcolt zsidók javai a front átvonulása nyomán váltak végképp a német, majd az orosz katonák, illetve a helyi lakosság prédájává.

Kunmadaras nyolc-kilenc ezer főnyi lakosságából a deportálás megkezdése előtt nyolcszáz volt zsidó. A deportálásból alig százan tértek vissza. Megmeneküléseket annak köszönheték, hogy nem Auschwitzba, a gázkamrákba, hanem Bécs környéki táborokba kerültek. „A visszatértek — olvashatjuk egy korabeli jelentésben — természetesen kifosztott lakásokat, üzleteket stb. találtak visszatértükkor. Régi foglalkozásukat iparkodtak folytatni. ...A lakosság az elmúlt években aránylagos társadalmi és felekezeti békében élt.”²²

A hazatért zsidóknak a semmiből kellett új életet kezdeniük. A helyi lakosság nem sietett elrabolt holmijaikat visszaadni. A visszatértek némely esetben hatósági segítséget is kénytelenek voltak igénybe venni lakásuk, ingóságaik visszaszerzése érdekében. Újult erővel láttak munkához, s hamarosan sikerült talpra állniuk. Többen kaptak segélyeket nemzetközi zsidó segélyszervezetektől.

A község lakosainak egy része, miután a háborús konjunktúra megszűnt, munkaalkalom nélkül maradt. Különösen nagy volt az elégedetlenség a község szegénynegyedében, ahol cigányok és magyarok éltek szinte nyomországon. Főként közülük kerültek ki a pogrom elállatiasodott résztvevői.

A községben a nyilasoknak nem volt túl erős befolyásuk. Különösen a fiatalokra hatott a háborús propaganda, amelyet a községben elsősorban tanítójuk — egyben leventeoktatójuk — terjesztett.

1945-ben népbíróság elé kerültek azok, akiket a háborúban való részvétel vagy a háború melletti agitáció miatt felelősség terhelt. Közéjük tartozott Nagy János kunmadarasi tanító, egykori leventeoktató is. Volt-e köze mindennek a pogromhoz? Az MKP, az SZDP és az NPP országos lapjai közvetlen összefüggést feltételeztek a pogrom és a községben eluralkodó népbíróságellenes hangulat között. A pogrom értelmi szerzőit, a felbújtókat a helyi Kisgazdapárt vezetői között keresték, akik politikai akciót szerveztek Nagy János népbírószági ítéletének felülvizsgálása érdekében. A tiltakozó akció közvetlenül megelőzte a pogromot: a baloldal pártjainak vezetőit ez is csábította egy ok-okozati viszony felállítására. Ennek ellentmondott ugyan, hogy a pogrom résztvevői nem voltak azonosak a volt leventeoktató melletti megmozdulás szervezőivel. Elsősorban az MKP és az NPP sajtója követelte, hogy a pogromra állítólag felbújtó kisgazdapártiakat szigorúbban büntessék, mint a „mezítlábas” lincselőket, a tényleges gyilkosokat.

Még ma sem lehet tudni pontosan, mi történt valójában Kunmadarason. Bár a sajtó részletesen beszámolt az eseményekről, bár számos újságcikk — interjú, elemzés — készült, a tények feltárását megnehezíti, hogy a korabeli tudósítások, értékelések nemegyszer ellentmondanak egymásnak. A források többsége emellett elnagyolja, vagy elferdíti a kunmadarasi események helyi politikai hátterét.

A községben valamennyi koalíciós pártnak volt szervezete. A legerősebb a Parasztpárt (A Szabad Szó szerint 1500 fős taglétszámmal) és a Kisgazdapárt volt, de sokan választották az MKP-t is. A Szociáldemokrata Pártnak főleg az iparosok, a kiskereskedők voltak a tagjai. Kunmadaras zsidó lakosságából néhányan ez utóbbi

pártba léptek be. A helyi SZDP-nek körülbelül 90 tagja volt, ebből 9-10 zsidó származású. Titkáruk is közülük került ki. Foglalkozása búzakereskedő volt.

Az egyik korabeli MKP-jelentés nem lát lényegi különbséget a községben működő pártok között. „Mind a négy tagjai közé felvett mindenkit, aki tagul jelentkezni hajlandó volt. Válogatás nélkül tag lehetett a nyugatos, az internálásból szabadult kisnyilas, a KALOT-tag, a volt leventék stb. Ezek természetesen a pártkereteket a régi beállítottságuknak megfelelő irányú további szervezkedésre használták és használják. ...A párttagok túlnyomó része a csőcselékhez tartozik.”²³

A legszegényebbek, így a demagógiára leginkább hajlamosak, a Parasztpártban és a Kommunista Pártban tömörültek. „A baloldali pártok — köztük helyi szervezeteink sem — álltak feladatuk magaslatán. A verekezésben tevékenyen részt vettek pártunk és az NPP lumpenelemei is. Az egész községben erős az antiszemitizmus. A baloldali pártok a pogrom alatt meg sem kísérelték, hogy mozgósítsák tömegeiket a vérengzések letörésére.” – olvashatjuk az MKP Főtitkárságának írott, fentebb már idézett jelentésében.

A pogromot tehát megelőzte a volt levente-oktató melletti politikai akció, amelyet Nagy János maga kezdeményezett. Május 10-e körül levelet írt a községben működő pártok vezetőségéhez, kérvén a pártokat, álljanak mellé, hogy számára kedvező népbírószági döntés szülessen. A tanító mellett nem csupán a Kisgazdapárt állt ki, hanem támogatták őt a Nemzeti Parasztpárt helyi vezetői is, valamint a nőszövecség, a kommunista befolyás alatt álló Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ) tagjai is. A népbírószági tárgyaláson elmarasztalt tanító felesége e szervezet aktivistái közé tartozott. Nagy Jánost 1945 nyarán többek között a kunmadarasi kommunista, valamint a szociáldemokrata párttitkár terhelő vallomása alapján 3 év és 8 hónapos börtönbüntetésre ítélte a népbírószág háborús izgatás miatt. (A népbírószág fellebbezésére büntetését felfüggesztették. A Népbírószágok Országos Tanácsa alaki okokra hivatkozva az ítéletet megsemmisítette és új tárgyalást rendelt el.) A népszerű tanító hívei a szerintük nem megalapozott ítéletért a népbírószágot és a tanúkat tették felelőssé. 1946. május 20-án, a pogromot megelőző napon került volna sor Nagy János ügyének újabb tárgyalására. A korábbi népbírószági döntés miatt bizalmatlan kunmadarasiak el szerettek volna menni a karcagi tárgyalásra, hogy jelenlétükkel is tüntessenek a vádlott mellett, s megakadályozzák egy esetleges újabb elmarasztaló ítélet meghozatalát. A bíróság elhalasztotta a tárgyalást, mivel a tömeg nem engedte, hogy Nagy Jánost bevigyék a tárgyalásra. Karcag határában a népharag a terhelő tanú, a volt kommunista párttitkár ellen fordult, aki többször a levegőbe lőtt, így sikerült a támadókat visszariasztania. A főként fiatalemberekből álló csoport „rögökkel és kövekkel” hajigálta a lovasszerket amelyen a volt párttitkár ült és közben ilyeneket kiabált: „Megálljatok rohadt demokráciások, a zsidó népbírószág bérencei, zsidóbérencek, most nem lesz népbírószági tárgyalás” - olvashatjuk a budapesti népbírószág öttagú különtanácsának jegyzőkönyvében.²⁴

Még ugyanaznap este, tehát a pogromot megelőző napon a helyi pártok képviselői értekezletet tartottak a kunmadarasi ipartestület termében azzal a céllal, hogy petíciót fogalmazzanak az igazságügyi miniszterhez, kérvén benne Nagy János felmentését. Ezen a megbeszélésen antiszemita kijelentések is elhangzottak. Takács

Gergely, a Kisgazdapárt helyi titkára azt mondta: biztos a zsidók akadályozták meg, hogy Nagy János hívei bejussanak a karcagi népbíróági tárgyalásra.

A helyi pártközi tárgyaláson résztvevők el szeretnék volna érni, hogy a tanúk nyilvánosan vonják vissza terhelő vallomásukat. Lakásukon keresték fel őket. Garantálták személyi biztonságukat, ha eljönnek a megbeszélésre. Az MKP-hoz tartozó tanúnak valóban semmi bántódása nem esett. Eljutott az ipartestületbe, visszavonta vallomását, majd a rendőrségen talált oltalmat. Más sors jutott a másik tanúnak, a zsidó származású szociáldemokrata párttitkárnak, aki el sem jutott az értekezlet színhelyére. „Pár száz métert mennek — olvassuk egy korabeli jelentésben —, amikor a tömeg Wurczelra rohan, az egész nap kézben tartott husángokkal véresre veri és eszméletlenül hagyja az utcán. Csak órák múlva tér magához és vánszorog haza, ahol a család ápolás alá veszi, azt azonban elmulasztja, hogy a rendőrségen a történetet azonnal jelentse.”²⁵

Nagy János tehát elérte célját: kérését „az egyes szervezetek (eltekintve a szocdem párt szervezetétől) kedvezően fogadták, kérvényeket szerkesztettek a népbíróshoz és az igazságügyi miniszterhez.” – olvashatjuk a Népbíróságok Országos Tanácsa fellebbviteli tárgyalásán született ítélet indoklásában.²⁶

A Nagy János melletti szolidaritási akciót a Kisgazdapárt helyi titkára, valamint a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége vezetői szervezték. Retzer Henrik az akció lebonyolításában vállalt szerepet. Retzer az MKP központjának küldött jelentés szerint Nagy Jánosnak az MKP-ba „beépített” embere volt. Felelősségre vonásáról nem tudunk.

A pogrom másnap, május 21-én reggel vette kezdetét, s délutánig tartott. Az előző napi események főszereplői közül senki sem vett részt benne. Este újabb értekezletre gyűltek össze a pártok és a társadalmi szervek képviselői. Az MKP Főtitkárságának küldött jelentés szerint: „A pogrom után az FKP pártközi értekezletet hívott össze, ahol Takács Gergely (a Kisgazdapárt helyi titkára - S.É.) elnökölt és az FKP nevében azt a javaslatot terjesztették elő, hogy az eseményeket sajnálják, de a zsidóknak hat órán belül el kell hagyniuk a falut. Mivel a szakszervezet elnöke és az MKP titkára ellenezte a javaslatot, az elkészített jegyzőkönyvet széjjeltépték. Az FKP új javaslatot nyújtott be, azzal a módosítással, hogy a zsidók 24 órán belül hagyják el a falut. Mikor ezt is visszautasították, az FKP odamódosította javaslatát, hogy azok a zsidók, akik a magyar közösségbe be tudnak illeszkedni, maradhatnak. A szakszervezet elnöke és az MKP titkár e javaslat ellen is felszólalt, de mikor a Nőszövetség küldötte, akinek a férje zsidó, a javaslatot védelmébe vette és kétszer is elfogadásra ajánlotta, azt a pártközi értekezlet elfogadta.”²⁷

Az ügy elsőfokú tárgyalásának jegyzőkönyve magából a határozatból is idéz: „A pártközi értekezlet sajnálkozik a megtörténeke felett, felszólítja Takács Ferencet (a helyi MKP szervezet volt titkárát, az egyik tanút - S.É.) és feleségét, hogy Kunmadaras községet hagyják el. Felszólítja továbbá az értekezlet Kunmadaras község zsidó lakosságának azt a részét, amelyik nem hajlandó beilleszkedni a község demokratikus életébe, hogy saját maguk érdekében a falut hagyják el, mert a pártok érettek felelősséget vállalni nem tudnak.”²⁸

Érdemes elidőzni a határozatnál, hiszen ez a dokumentum hű tükre az ottani társadalomnak. Nem felülről szervezett, hanem helyben született döntés: „valódi”

népítélet. Olyan, amelyet a község politikai vezetői végül is egyhangúan hoztak. A határozat egyértelműen zsidóellenes, embertelen. Nem indulatokra, érzelmekre hivatkozik, hanem a határozathozók önös érdekét hivatalos sajnálkozással enyhítve tárgyilagos ridegséggel rögzíti: a zsidóknak el kell hagyniuk szülőhelyüket. Nem politikai okból, nem pártállásuk, politikai magatartásuk miatt, hanem egyszerűen azért, mert zsidók, mert jelenlétük a nem zsidó többség számára — szegényeknek és gazdagoknak, a pártok tagjainak és a pártonkívülieknek, lumpenelemeknek és értelmiségieknek — egyaránt zavaró. A „nép” a helyi társadalom képviselői szerint tehát a tragikus eseményekért, a gyilkolásért nem a pogrom végrehajtói, hanem áldozatai felelősek, csupáncsak pusztá létezésük okán.

Felmerülhet egy olyan értelmezés is, hogy a határozathozók éppen a zsidók biztonsága érdekében hozták a kiutasító döntést. Lehet, hogy a feldühödött csöcseléssel szemben a pártok vezetői valóban tehetetlenek voltak. Mégsem jutott eszükbe, hogy rendőri segítséggel lépjenek fel a dühöngő tömeg ellen.

A helyi pártközi értekezlet határozata egyaránt sújtotta a zsidókat és a Nagy Jánosra terhelő vallomást tevő kommunista tanút.

A kunmadarasi pogrom híre gyorsan terjedt. A hazai és a nemzetközi sajtó általában fasiszta megmozdulásként értékelte az eseményeket. A pogrom nem tünnetelte fel jó színben Magyarországot a Párizsban folyó béketárgyalásokon. A kormány május 24-i ülésén foglalkozott a kunmadarasi eseményekkel. Egyetértés alakult ki abban, hogy az elkövetőket rögtönítélő bíróság elé kell állítani, ami egyúttal azt jelentette, hogy a statáriumot a felekezeti izgatás büntettségére is ki kell terjeszteni. Rákosi Mátyás, aki az MKP képviseletében államminiszteri funkciót töltött be, „nyílt fasiszta tevékenységként” értékelte a Kunmadarason történeteket. „Feltétlenül halálra kell ítélni azt — mondotta —, aki a kunmadarasi események szervezője volt.”²⁹

A nemzetgyűlés másnapi ülésén hárman szólaltak fel Kunmadarassal kapcsolatban.³⁰ Elsőként Szolnoki István kiskgazdapárti képviselő kapott szót, aki felháborodottan utasította vissza az aznapi Szabad Néphez azt az állítását, mely szerint „a Kiskgazdapárt a pogrom után is követelte a zsidók azonnali eltávozását”. (Arról viszont hallgatott, hogy a helyi koalíciós pártok közösen hoztak ilyen értelmű határozatot. Lehet persze, hogy nem is tudott róla, hiszen a kunmadarasi pártok döntése nem került a széleskörű nyilvánosság elé.) Felszólalásának további részében a pogromot a kommunisták által szervezett népítéletek káros következményeként interpretálta, ez nem felelt meg a valóságnak. Jóval helytállóbb az a feltételezése, hogy a „nép felzaklatott lelkiállapotát” az átgondolatlan politikai akciók is előidézhették, egy olyan háború utáni időszakban, amikor az emberek „megszokták, hogy büntetlenül lehet gyilkolni”, amikor azt tapasztalták, hogy a végrehajtó hatalom, mindenekelőtt a rendőrség, nem áll helyzete magaslatán. Pfeiffer Zoltán kiskgazdapárti igazságügyi államtitkár joggal vetette fel a népbíróság és a rendőrség felelősségét a szociáldemokrata Világosságnak adott interjújában. A népbíróságot azért, mert a Nagy Jánosra 1945-ben kiszabott ítélet tényleges cselekedeteihez képest túlságosan súlyos volt, a rendőrséget pedig azért, mert a helyi rendőrök nem tettek semmit a pogrom lecsillapítása érdekében. Drózd Győző, a Kiskgazdapártból kizárt pártonkívüli képviselő, akit éppen a tömegmozgalmak nyomására távolított el pártja, szintén az ilyen-fajta szervezett „népítéleteket” tette felelőssé a pogromért. Egyúttal felhasználta a

kínálkozó alkalmat, hogy szóvá tegye azokat az eltussolt, kivizsgálatlan gyilkosságokat, amelyeket nem egy esetben az MKP által irányított politikai akciók során követtek el „ismeretlen” tettesek. Az előző felszólalóhoz hasonlóan Drózdy is elítélte az antiszemitizmust, s felhívta a figyelmet arra, hogy a vérvád-mese egyre inkább terjed országszerte, ami ellen felvilágosító, nevelő munkával kellene védekezni. (Lényegében ugyanezt fejtette ki ugyanezen a napon elhangzott interpellációjában Szedder Ferenc szociáldemokrata képviselő is.) Drózdy Győző veszélyesnek ítélte a közvetlen ok-okozati kapcsolat felállítását a népbírószági döntés elleni tiltakozó akció és a pogrom között. Rossz sejtése hamarosan beigazolódott. A két esemény összekapcsolása ugyanis mindenekelőtt az MKP-nak kedvezett. Elterelte a figyelmet az eseményekben szerepet játszó kommunistákról, és alkalmat adott a Kiszgazdapárt elleni koncentrált támadásra, hiszen Nagy János mellett az FKGP állt ki a leghatározottabban.

A kunmadarasi gyilkosok sorsát — bármily paradoxus is hangzik — az Igazságügyi minisztériumban szerephez jutó pártok hatalmi harca döntötte el. Ebben a csatában két stratégia volt: Pfeiffer Zoltán kiszgazdapárti politikai államtitkár és a kommunista Domokos József legfőbb államügyész, aki egyúttal a minisztérium adminisztratív államtitkára is volt. Hivatali rangban alatta állt ugyan az előzőnek, de maga mögött tudhatta Ries István szociáldemokrata miniszter támogatását. Riesnek külföldi útja miatt nem volt hiteles képe a történekről, talán ezért is hagyatkozott mindenben Domokos véleményére. Az MKP rövidesen megbánta, hogy statáriális eljárást sürgetett. Kiderült ugyanis, hogy az illetékes bírósági szervek csupán a tényleges tetteseket vonják vád alá, s nem gondoltak arra, hogy a pogromot összekapcsolják a volt levante-oktató melletti tiltakozó akcióval. Ez lényegesen csökkentette a helyi Kiszgazdapárt felelősségét. Bár a bírósági eljáráshoz nem tartozott a párhovatartozás deklarálása, megtették ezt maguk a kommunista vádlottak, amikor az elkezdett, majd rövidesen megszakított statáriális tárgyaláson elvtársnak szólították egymást.

A statáriális bíróság az ügyet a népbíróság ötös tanácsa elé utalta. Ez ellen senkinek sem lehetett kifogása, hiszen a statáriális eljárás jogszerűtlen volt, mivel a rögtönbíráskodást csak a pogrom után terjesztették ki a felekezet elleni izgatásra — ide sorolták a pogromot —, másrészt a rendelkezésre álló három nap nem bizonyult elegendőnek a bizonyítékok feltárásához.

A valódi ok azonban nem ez volt, hanem az MKP-nak az a szándéka, hogy az eljárást a pogrom felbújtóira is kiterjessze. „Amikor egy ilyen tömegmegmozdulás során elkövetett politikai jellegű bűncselekményről van szó — nyilatkozta a Világosság 1946. június 9-i számának Domokos József —, a laikus előtt is nyilvánvaló, hogy nem közvetlenül a tettesek azok, akik az elkövetett bűncselekményért elsősorban felelősek. Ugyanilyen felelősséggel tartoznak azok az értelmi szerzők is, akik a tömegmegmozdulást előkészítették... A Kunmadarasi pogromnál nem lehetett csupán egy hisztérikus asszonyt felbújtónak tartani, aki a piactéren kiabálni kezdett és a zsidók megverését sürgette, mert ez a körülmény csak legfeljebb közvetlen előidézője volt a bekövetkezett eseményeknek, a felbújtó pedig nemcsak az, aki közvetlenül bűntogat egy ilyen cselekmény elkövetésére, hanem az is, aki a háttérben az egész lavinát megindította. A főtárgyalás első két napján erre vonatkozó kikérdezés nem is történt, a felbújtók szerepe nem tisztázódott...”

Az ekkor még zömében nem kommunistákból álló bírói és ügyészi apparátus a jogra és törvényességre hivatkozva akadályokat gördített Domokos elképzeléseinek megvalósítása elé.

A legfőbb államügyész rendszeresen tájékoztatta pártja vezetését a népbíró-sághoz került per állásáról. Jelentkezéseit az MKP központi titkárságának, személy szerint Farkas Mihálynak küldte.

Domokos József a felbújtók ellen a demokrácia védelméről szóló törvény alapján kívánt vádat emelni. Szerinte a pogrom szervezői a demokratikus államrend megdöntésére irányuló bűncselekményben vétkesek. „A törvény szerint — fejtegeti Farkas Mihályhoz írott jelentésében — tettes és felbújtó egyaránt halállal büntetendő, de a bíróságnak módja van a felbújtót a tettesnél is súlyosabban büntetni.”³¹

A demokrácia védelméről szóló törvényt hosszas vita után 1946 elején fogadta el a parlament. A törvény alkalmazása során nem lehetett kizárni a szubjektív politikai szempontok esetleges felülkerekedését. A döntő ugyanis az volt, hogy bírósági eljárás esetén ki s milyen érveléssel állította össze a vádiratot. Ennek jelentőségével Domokos József is tisztában volt. „A demokrácia védelméről szóló törvénnyel kapcsolatosan — írja ugyancsak Farkas Mihálynak — körrendelet ment az ország összes népügyészségéhez, hogy minden ilyen ügyben a vádirat-tervezetet a minisztériumnak felülvizsgálat céljából fel kell küldeni. A népügyészség tehát még a legjelentéktelenebb ilyen ügyben sem nyújthat be vádiratot a bírósághoz, mielőtt azt a minisztérium népbíró-sági ügyosztálya át nem nézte. Pfeiffer ezt figyelmen kívül hagyta, hogy kunmadarasi párttitkárjukat megmenthesse.” (Az említett ügyosztály kommunista irányítás alatt állt...)

Pfeiffer többször is megzavarta Domokos akcióját. A kunmadarasi ügyet rendkívül nagy hazai és nemzetközi érdeklődés kísérte. A pert a miniszter távollétében Pfeiffer Zoltán politikai államtitkár készítette elő. Ő tájékoztatta a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet képviselőjét az eljárás megindításáról. Az ügyészt is ő jelölte ki, a népbíró-sági ügyosztálynak pedig nem küldetett példányt. Domokosnak mégis sikerült még a népbíró-sági tárgyalás előtt a vádirathoz hozzájutnia. Felháborodottan konstata-álta, hogy az 59 vádlott közül csak az antiszemita kijelentéseket tevő Szlovákiából áttelepült Tóth Zsigmondot vádolták felbújtással: Takács Gergelyt, az FKGP helyi titkárát, valamint Nagy János tanítót csak izgatással. Hét „mezítlábasnak” és három próbarendőrnök 10-15 év fegyházbüntetést javasoltak szándékos emberölés miatt, a többiekre 2-10 év szabadságvesztés kiszabását kérték. Domokos azt javasolta, hogy Tóth Zsigmond ellen a gyilkosságra való felbújtás mellett a demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalom kezdeményezése miatt is vádat kell emelni. Ez utóbbi nemigen bizonyítható, ha csupán egy személyt vádolnak. Tehát az FKGP helyi titkárát is e vádpont alapján kéne halálra ítélni. „Nagy János ellen ebben az ügyben az eljárást meg kellene szüntetni.” Vajon miért emelte ki Domokos éppen a volt levante-oktatót a három „felbújtó” közül? Csupán feltételezéseink vannak. Nagy János felesége révén, aki az MNDSZ funkcionáriusa volt, kapcsolatba állhatott a kommunista párttal, míg a másik kettő közvetlenül, illetve közvetve a Kisgazdapárthoz kötődött.

Domokos az MKP-nak írott következő jelentésében is igazságügyminiszterre panaszodik, aki újabb külföldi útja előtt „helytelen intézkedést” tett, s ezzel meg-

akadályozta, hogy a tárgyalást elhalasszák, illetve hogy a vádiratot átírják. „A tervem az volt — írja Domokos —, hogy a referátum után a vádiratot visszavonom, pesti ügyésszel újat készíttetek, az ügyet más bírónak adom át, mert Nagy Károly iránt, aki egyébként Pártunk tagja, túlzott bizalommal nem vagyok. Ez két hét halasztást jelentett volna. ...Ries ebben akaratlanul is megakadályozott, mert közben... nyilatkozata jelent meg, mely szerint a tárgyalást nem halasztja el, csupán a vádiratot javítja ki. Nem desaválhattam.” Végül mégis sikerült célját elérnie. Javaslatára Ries István másik népügyészt nevezett ki, aki „...az igazoláson nem ment ugyan simán át, de a rendkívül silány népügyészi anyagból ez látszott a legjobb válasznak”. Domokos vele módosította a vádiratot. Jelentésében sajnálkozva jegyzi meg: túlzott eredmény nem várható, mert csak későn volt módja az ügy menetébe beavatkozni.

Az elsőfokú tárgyaláson a pogrom „értelmi szerzőit” — Tóth Zsigmondot, Takács Gergelyt és Nagy Jánost — halálra ítélték, míg a tényleges gyilkosok és lincselők közül négyen életfogytiglani börtönbüntetést kaptak. Összesen 262 év büntetést róttak ki.

A ítélet a halálbüntetést az államrend esetleges megdöntéséhez vezető szándék miatt mondta ki. A kacifántos indoklásból íme néhány jellemző idézet: „És hogy azután valamely cselekmény vagy szervezkedés valóban alkalmas is a cél elérésére, vagyis az államrend tényleges megdöntésére, nem aszerint ítélt meg a törvény alkalmazhatóságának szempontjából, hogy önmagához milyen eredményt ér el, vagy érhetett volna el, hanem úgy, hogy magában a cselekményben, vagy szervezkedésben felismerhető-e vagy sem ama belső tartalom, ama célzat, amely minden demokratikus államrenddel már a dolog természeténél fogva ellentétben áll, azzal való együttműködésre képtelen és érvényesülési lehetősége csak a demokrácia halálával nyílna meg.

Márpedig a fasiszta cselekmények és szervezkedések ilyen természetűek, következképp a demokrácia elpusztítására törekszenek, s így egyben alkalmasak is annak megdöntésére. (...) Lehetséges, hogy az ítéletnek egyes részeit — különösen a minősítések tekintetében — nem fedik a szigorú jog szabályai olyan mértékben, mint ahogyan az a rendes szakszabóságok előtt történni szokott. A most ítéltkező bíróságok azonban nem szakszabóság, hanem 4:1 arányban laikusokból álló politikai bíróság. S az ilyen bíróságok éppen annyira fontos feladata a politikai szempontoknak figyelembe vétele, mint az irányadó jogszabályoknak az alkalmazása. (...) A budapesti tábla területén ez az első ötöstanácsi ítélet. Benne a demokrácia ökle sújt le azokra, akik tébolyult eszméktől űzve, gaz lélekkel támadtak a fizikai és szellemi dolgozók boldogulását célzó és biztosító népi köztársasági rend ellen. Így kell eljárni mindaddig, míg ebben az országban fasiszta szellemű, országrontó, hitvány emberek ki nem pusztulnak. Ez így lesz, mert a demokrácia és annak népi bírósága elég erősek ahhoz, hogy a dolgozó nép érdekét szolgáló akaratukat érvényre juttassák.”³²

A bírósági eljárás körüli machinációkat egy kisgazdapárti képviselő tette szóvá a nemzetgyűlésen.³³ A bírói függetlenség megsértését látta abban, hogy a kommunista legfőbb ügyész miniszteri jóváhagyással átíratatta a vádiratot. Támadta a népbíróság intézményét is, mondván, hogy a kunmadarasiak elégedetlenségét éppen a népbíróság Nagy János elleni súlyos elmarasztaló ítélete váltotta ki. Ries István és a közbekiabáló munkáspárti képviselők szerint a pártok képviselőiből és a hivatásos

jogászból álló testületek sok esetben a megérdemelnél enyhébb ítéletet hoztak. A kunmadarasi ítélet kapcsán kibontakozó heves parlamenti vita során jól nyomon követhetőek a bírói apparátushoz fűződő pártpolitikai érdekek. Az FKGP képviselői független esküdtsek felállítását sürgették, amelyet a munkáspártok azzal vertek vissza, hogy az esküdtek sorsolása esetén nagy valószínűséggel jobboldaliakból, reakciósokból, fasisztákból állna az ítélethozó testület.

A kigazdapárti képviselő joggal tette szavá, hogy egyes munkáspárti befolyás alatt álló népbíróóságok nemegyszer a tárgyaláson jelenlévő — a kommunista párt által szervezett — hallgatóság nyomására hivatkozva hoztak igazságtalanul súlyos ítéleteket. Ugyanakkor azt a tömegmegmozdulást, amelyet a kunmadarasi Kigazdapárt kezdeményezett, reakciónak, fasisztának bélyegezték, s a helyi kigazdapártiakat köztársaságellenes megmozdulás szervezésével vádolták meg, s e vád alapján hoztak halálos ítéleteket.

A pogrom kapcsán kirobbant politikai vitából és az elkövetőkkel szembeni eljárási módból az 1944 decemberében megindult demokratikus átalakulás megtorpanására is következtethetünk. Kunmadarason az antiszemita csőcselék embereket ölt meg, többeket súlyosan bántalmazott. A bírósági felelősségre vonáskor a zsidókat ért sérelmekről, a pogrom elítéléséről alig esett szó. Ez vonatkozik a feljebbviteli tárgyalásra is, ahol egyébként korrigálták a népbíróóság igazságtalanul súlyos és megalapozatlan ítéleteit. (Nagy Jánost felmentették, Takács Gergely börtönbüntetését 2 év és 2 hónapra mérsékeltek, Tóth Zsigmondot életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.)

Az MKP fokozatosan dezorganizálta a polgári demokrácia intézményrendszerét, mindenekelőtt a belügyi és igazságügyi szerveket, megakadályozta a korlátozott jogállamiság örökölten avult kereteinek megújítását, s ezzel a közéletet a pártpolitikai csatározások színterévé tette, ahol a hagyományos fegyverekkel harcolók egyre inkább hátrányba kerültek. A kunmadarasi események a demokrácia törékenységét, sebezhetőségét mutatták. A viszálykodó pártok mögött egyre fenyegetőbben kezdett kirajzolódni egy jövőendő diktatúra árnyéka.

Az antiszemita megmozdulások hatása a kommunista pártra

1946 nyarától több kommunista szorgalmazta, hogy az MKP lépjen fel a párton belüli antiszemitizmus ellen.³⁴ A miskolci eseményekig azonban az MKP vezetése nem vette komolyan a figyelmeztetéseket. A kommunista politikai doktrína szerint ugyanis az „osztályellenség legyőzése”, a hatalom megragadása mindennél előbbre való, a párt az eszközökben nem lehet válogatós. Azokra kell támaszkodnia, akik rendelkezésre állnak. Így fel sem vetődött, hogy a kisnyilasokat, antiszemitékat el kellene távolítani a pártból. Valami magyarázatot mégis adni kellett arra, hogy miért éppen a kommunisták szervezte megmozdulásokon hangzottak egyre durvább antiszemita kijelentések, miért ezeket kísérték zsidóellenes atrocitások? Egyes helyi kommunisták vezetők, kommunista rendőrkapitányok tétova kísérletet tettek az okok feltárására. Igyekezetüket feletteseik nem honorálták. Sőt, nem egy esetben éppen őket tették felelőssé a párt számára nem kívánatos jelenségek bekövetkeztéért. Azzal vádolták őket, hogy nem szervezték jól meg az akciót, nem voltak elég éberek az elleneséges provokációkkal szemben.

A valóság tényeinek durva meghamisításában a párt első embere, a párton belül rendkívül nagy tekintélynek és népszerűségnek örvendő Rákosi Mátyás járt az élen, akit közvetlen munkatársai természetesen ebben is szorgosan követtek.

Rákosi Mátyás 1946 augusztusában az MKP Központi Vezetőségének ülésén a miskolci eseményekre reagálva összekapcsolta az ózdi antiszemita tömegmegmozdulást, a szentesi rendőrgyilkosságot (a kommunisták brutálisan meggyilkolták kórházi ágyán a korábbi bűncselekményeikről s egyikük 1945 előtti rendőrspicliségéről tudó Lakos Józsefet),³⁵ a békéscsabai bűntényt (kommunisták az éj leple alatt kioltották két kisgazda vezető életét). Ezek közül kettőnek volt antiszemita vonatkozása: az Ózdon és Miskolcon történteknek. Rákosi szerint a négy eseményt az kötötte össze, hogy valamennyi „fasiszta provokáció” volt. Valójában mind a négy esetben a kommunisták súlyos felelőssége állapítható meg. Ennek beismerése helyett Rákosi Mátyás másokra, a „fasisztákra, reakciósokra” hárította a felelősséget. Az absztrakt „fasiszta provokátorokat” aztán behelyettesítette tényleges ellenfeleivel: többnyire a kisgazdákkal, olykor szociáldemokratákkal. S ha kiagyalt koncepció szükségessé tette, egy-két kommunistát is kinevezett bűnösnek.

Rákosi Mátyás beszédében nem említette Kunmadarast. Feltehetően azért, mert a kunmadarasi pogromot a kommunistáknak sikerült a Kisgazdapárthoz kapcsolniuk. Kunmadaras így számukra politikai siker volt, míg a Rákosi által felsorolt események félsikert vagy kudarcot jelentettek.

„A jövőben vértézve kell lennünk... a provokátorokkal szemben — jelentette ki az ülésen Rákosi —, és sokkal kíméletlenebbül kell fellépni mindazokkal szemben, akik fasiszta ideológiát próbálnak becsempészni a Kommunista Pártba. Ide tartozik elsősorban az antiszemitizmus. Bennünket most minden oldalról azzal a váddal illetnek, hogy tulajdonképpen mi engedjük nagyra nőni az antiszemitizmust, és íme ennek az eredménye az, ami Miskolcon történt és kétségtől ebben a vádban van valami. Mi ezen a téren nem voltunk elég aktívak, mert hagytuk magunkat befolyásolni attól a körülménytől, hogy pártunkat a fasiszták általában „zsidó pártnak” tekintették, ilyennek hirdették és azt hittük, hogy ez a körülmény magába véve már kivéd minden olyan gyanút, hogy a Kommunista Párt valóban antiszemita párt volna... Nekünk most ebből tanulni kell, sokkal komolyabban kellene venni a fasiszta beszivárgás kérdését a pártban és a provokáció kérdését is a pártba... Természetesen ez a presztizsvesztéség... a szanálást nem fogja megbénítani... A szanálás változatlanul az a lánc, amihez minden erővel ragaszkodnunk kell, és amit nem fogunk addig elereszteni, amíg biztosan bele nem illesztjük a következő láncszembe... Mi a miskolci esetből természetesen gyorsan levontuk a következtetéseket. Az egyik az, hogy feltétlenül... el kell távolítani azokat az elvtársakat, akik ott nem álltak a feladatuk magaslátán, és helyettük komoly vezető elvtársakat kell odaküldeni...³⁶ A mi pártunk már látott egy és más vihart. Természetesen ezt is meg fogja úszni.”³⁷

Oszip István, a megye kommunista főispánja felháborodottan és idegesen reagált Rákosi beszédére.

„Azt kérem, hogy ne tegyék ki az újságba — mondotta többek között —, kiket tartóztat le a gazdasági rendőrség, mert nagyrészüik zsidó. Rákosi elvtárs azt mondotta nekem, hogy a kereskedők nem bírnak téged, akiket én sem bírok, nem a fajtájuk miatt, hanem mert spekulálnak és nem dolgoznak... A munkásság nem hisz

a népbíróknak sem, mert azoknak a fele is zsidó, a gazdasági rendőrség fele is zsidó, nem a régi politikai nevelés miatt, ezért antiszemita a munkásság. Ha gazdaságilag megtömnének a prolikat, nem zsidóznának... Két hét alatt a pártiskolán nem lehet kommunistákat nevelni... A szociáldemokratáknak nagy szerepe van abban, hogy engem leváltottak. A mi pártunkat úgy állították be, hogy ez a zsidók pártja, pedig ezt jobban el lehet mondani a Szociáldemokrata Pártra, mert a kereskedők nagy része szociáldemokrata.”³⁸

Sem Rákosi Mátyás, sem Oszip István nem írta le előre mondandóját, hiszen a miskolci események még túl közeliak voltak. Rákos beszédén hol a bosszúság, hol zavarodottság, hol sértődöttség érződik, de nem hiányzik belőle a rá jellemző magabiztosság, a hátrányokat a maga javára fordító politikus fifika sem. Először és utoljára ismeri el ilyen nagylétszámú pártfórum előtt, hogy az antiszemitizmus a párton belül is létezik, hogy az atrocitásokért a kommunisták felelősek. Őszinteségét rögtön megbánja, s a felelősséget igyekszik a „fasisztákra”, a „reakcióskra” hárítani. A bűnbakkeresés és a reális helyzetértékelés között feszülő ellentmondás leplezi le leginkább.

Oszip kapkodó méltatlankodása ugyancsak önleleplező. Joggal utasítja vissza a vezetők felelősségelhárítását, ugyanakkor nem tudja, nem akarja takargatni a zsidók iránti ellenszenvét.

A miskolci véres események után az MKP lemondott a politikai célú tömegdemonstrációk szervezéséről. A miskolci „népítélet” antiszemita lincseléssé fajulása már több kárt okozott a kommunista vezetésnek, mint hasznot. A többször idézett augusztus 2-i központi vezetőségi ülésen már hallatszottak olyan hangok, amelyek a tömegek fokozottabb kordában tartását, a megmozdulások erőteljesebb rendőri felügyeletét szorgalmazták. „Ne a tömeg bíraskodjon — mondotta az egyik felszólaló —, mert annak beláthatatlan következményei lennének. Ha a hatóság szigorral hajtja végre a rendelkezéseket, akkor le tudjuk vezetni az elégedetlenséget. ...Ha nem elég erélyes a hatóság, egész biztos kilengések lesznek.”

1946 augusztusától egyre kevesebb szó esett az antiszemitizmusról, de a „nép” „valódi” érdekeit kifejező „népítéletekről” is. Külön és együttes emlegetésük is kényelmetlenné vált, más-más ok miatt. A tömegakciók az MKP számára jelenthettek volna veszélyt, mindenekelőtt az óhatatlanul felszínre kerülő antiszemita megnyilvánulások révén. Az antiszemitizmusnak a népmozgalmaktól elkülönített vizsgálata pedig óhatatlanul az MKP vezetőinek származására terelte volna a figyelmet. S ez volt az, amit a kommunista vezetők leginkább el akartak kerülni.

Emellett a teljhatalom közelébe került kommunista párt egyre kevésbé szorult rá az ellenőrizhetetlen, éppen ezért veszélyes tömegakciókra. Sokkal hatásosabbnak bizonyultak számára a kulisszák mögött folyó alkudozások, a pártok belülről történő bomlasztása, esetenként egymásnak ugratása, a konstruált perek, a törvényességet sértő machinációk.

A lefojtott antiszemitizmus

1945 után sokan felvetették: nem hallgatni, beszélni kell az erősödő antiszemitizmusról. Nyíltan, politikai elfogultságoktól mentesen. A leginkább érintett kommunistáknak azonban ez végül is nem sikerült, bár többen kísérletet tettek az antiszemitizmus mibenlétének feltárására.³⁹

1946 szeptember végén az igazságügy-miniszter törvényjavaslatot terjesztett elő a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. Az éleződő antiszemitizmusnak, a kunmadarasi és a miskolci eseményeknek minden bizonnyal szerepük volt abban, hogy a javaslat gyors előkészítés után, „sürgősséggel” került a parlament elé. A meghozandó törvény a zsidóságot ért anyagi veszteségen kívánt enyhíteni: támogatásukra alapot kívánt létrehozni a gazdátlanul maradt zsidó javakból: 1945 után ugyanis még az is nagy nehézségekbe ütközött, hogy a visszatértek jogos tulajdonukhoz, az időközben másoknak kiutalt lakásukhoz, üzletükhöz hozzájussanak.

A törvényjavaslat parlamenti vitájában a legtöbb felszólaló óvakodott attól, hogy a zsidók 1945 utáni helyzetét érintse. Részletesen beszéltek viszont a Horthy-rendszer antiszemitizmusáról, a fasiszták felelősségéről. Olt Károly — az egyetlen szót kérő kommunista képviselő — a Szovjetunióra hivatkozott, mint olyan országra, ahol a társadalmi rendszer eleve kizárja a faji üldözés lehetőségét. „A magyar nép sem antiszemita — fűzte hozzá —, és lepereg róla minden szenny, ha a szabadságot magának helyes úton megszerzi. Ezért a magyar nép teljes felszabadítása végérvényesen likvidálni fogja az antiszemitizmust Magyarországon.”⁴⁰ Ezzel elismerte a zsidóellenesség meglétét, ugyanakkor a megszűnését — pártja felfogásának megfelelően — a „reakció” felszámolásától remélte. A törvényjavaslat vitáját is csupán kedvező alkalomnak tekintette a „jobboldal” elleni újabb támadáshoz.

A szociáldemokrata Száva István azon kevesek közé tartozott, akik a háború utáni antiszemitizmusról is szót ejtettek. „Sajnálatos kilengésekről” beszélt, amelyek „még ma is megtörténnek, ha szórványosan is és semmi szín alatt sem olyan intézményesen és sűrűn, mint példának okáért egyes szomszéd államokban”. Ő mondta ki azt, hogy a törvényre elsősorban nem is a zsidóságnak van szüksége, hanem a magyar demokráciának. A parlamentnek cezúrárt kell vonnia a megelőző időszakok és a háború utáni helyzet között, jelentette ki. Demonstrálni kell önmaga és a világ előtt, hogy emberségben nem marad el más népek mögött.

A nemzeti önbecsülés és a külföldnek szánt nemzeti imázs azonban nem teremthető meg egy parlamenti döntéssel. A honatyák, ahelyett, hogy szembenéztek volna az antiszemitizmus valós veszélyeivel, a szőnyeg alá söpörték a problémákat, s szinte elérézkenyülten állapították meg, hogy a „magyar nép” valójában soha nem volt antiszemita. Ebben a hangulatban diszsonánsnak tűnt a szabadságpárti Nagy Vince figyelmeztetése: „A politikai pártoknak és intézményeknek keresztény vezetői sohase mulasszák el tömegeiket a lappangó antiszemitizmus oktalanságára és országromboló voltára figyelmeztetni, és élesen forduljanak szembe azzal.”

Egyedül a kisgazdapárti Antl Ödön tett kísérletet a megmaradt zsidókat sújtó antiszemitizmus összetevőinek feltárására és következményeinek számbavételére. Mint

zsidó vallású nemzetgyűlési képviselő szolt hozzá a törvényjavaslat vitájához, „Nyugodt lélekkel merem állítani — mondotta többek között —, hogy a magyar zsidóság jelentékeny részben a magyarságának áldozata... százalékszerűen talán a magyar zsidóságot irtották ki legjobban, mert a magyar zsidóság elődeinek, vezetőinek példáját követve mindig magyarnak vallotta magát, a világ cionista szervezeteihez nem tartozott olyan tömegesen, mint például a romániai zsidóság... A mostani zsidóság is megtette kötelességét, annak ellenére, hogy úton-útfélen még mindig hallani olyan kiszólásokat és megnyilatkozásokat, sokszor felelős tényezők szájából, hogy elkese-redés vesz rajtunk erőt és éppen ezért a magyar zsidóság körében egy kivándorlási láz van.”

Antl a háború utáni antiszemitizmus legfőbb okául azt nevezte meg, hogy „a zsidó vagyont szétforgácsolták, a nyilasok nyilván hozzájuk legközelebb állóknak odaadták, legtöbbnyire ingyen, legtöbbnyire ellopva. Most a zsidóság tekintélyes része ezeket a javakat visszakövetelte és azok, akik ellopták maguknál tartották, sértve érzik magukat, fájlalják, hogy visszajött az az amerikai nagy államférfi által csodalábúnak nevezett zsidó és vissza merete követelni a magáét. Márpedig ezt az erkölcsiség is megköveteli és minden jogrend azt mondja, hogy aki valakinek a vagyonát jogtalanul eltulajdonítja, annak azt vissza kell adnia. Az antiszemitizmusnak ez a legnagyobb alapja”.

A törvényjavaslat vitájakor szembekerült egymással a Kisgazdapárt és a Parasztpárt. Antl ugyanis nehezményezte, hogy az NPP nem állított szónokot (Közbeszölt ekkor Borsa Mihály kisgazdapárti képviselő: „Kergetik a csodaszarvast! Derűtlenség.” Vásáry József szabadságpárti képviselő hozzáfűzte: „De koalíció van, megbocsátják neki.”) Az NPP nevében Kondor Imre utasította vissza azt a feltételezést, mely szerint a Parasztpárt közömbös e bel- és külpolitikai szempontból egyaránt fontos törvényjavaslat iránt. A nemzeti megbékélést elősegíteni, és a nemzetközi jó hírnevet erősíteni szándékozó törvény tehát már az előkészítés e szakaszában sem felelt meg az előterjesztők elképzeléseinek. A parasztpárti képviselő szavainak életté váratlanul a nagytőke ellen fordította. Antikapitalista frazeológiája a kommunistákra emlékeztetett. Nem hagyott kétséget afelől, hogy a valódi frontvonalak nem a polgári demokrácián belül húzódnak. „Ha a nagykapitalizmus most az antiszemitizmus vádjával akarja leszerelni Veres Pétert, vagy akármelyik radikális mozgalmat — jelentette ki indulatosan (Veres nevét egy közbeszóló említette – S.É.) —, akkor megint a zsidóságnak tesz rossz szolgálatot, éppen a javaslat szelleme ellen cselekszik, és igen egyszerű politikai manőver az, hogy minden hangot, amely a ránk telepedő nagykapitalizmust kritizálni meri, itt antiszemitizmusnak méltóztatik nyilvánítani.”

A törvényjavaslat részletes vitája már nyugodt hangnemben folyt. A módosítások nem változtattak lényegesen. Ries István szociáldemokrata igazságügyminiszter beszédében szintén nem utalt a zsidóellenesség 1945 utáni megnyilvánulásaira. Sőt, azt a látszatot keltette, mintha az antiszemitizmus megszűnt volna Magyarországon. „A magyar köztársaság kormánya — mondotta — biztosan reméli, hogy a faji gyűlölet fűriái... soha többé nem merészkednek majd elő sötét odúikból.”⁴¹

A törvényben — az 1946.: XXV. törvénycikk 1946. november 15-én jelent meg az Országos Törvénytarban — szó sem esik a zsidók megkövetéséről, a barbarizmus

több mint félmillió áldozatáról. Mindössze egy bekezdésben ítéli el a törvény azokat a rendelkezéseket, intézkedéseket, amelyek 1945 előtt a zsidókat sújtották, mivel ezek ellenkeznek „az emberiség örök eszményeivel és a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével”. Jóval több szó esik a zsidókat mentő magyarok áldozatkészségéről, azokról, akik „sok ezer emberi életet mentettek meg a pusztulástól. Ezzel kifejezésre jutott a magyar nép egyetemének ellenállása... Ez az ellenállás világossá tette, hogy a magyar nép nem azonosítja magát a faji üldözéssel”.

1947-ben nyilvánosan alig esett szó az antiszemitizmusról. Nincs nyoma zsidóellenes megnyilvánulásoknak, antiszemita atrocitásoknak. A lappangó antiszemitizmus meglétét jóval nehezebb bizonyítani. Hogy e téren is sok volt még a tennivaló, arra Bibó István írása a példa.

Bibó, az elfogulatlan politikai gondolkodó, aki pártállását tekintve parasztpárti volt, 1948-ban a Válaszban jelentette meg *Zsidókérdés és asszimiláció Magyarországon 1944 után* című tanulmányát. Az erősödő diktatúra légkörében ennek a fontos írásnak nem lehetett önvizsgálatra készített, tisztulási folyamatot elindító hatása.

JEGYZETEK

¹ Oszip István felszólalásából az MKP Központi Vezetőségének 1946. augusztus 2-i ülésén. Politikatörténeti Intézet Levéltára (a továbbiakban PIL) 174. fond. 2. csoport, 35. őrzési egység (274-2/35)

² „A deportált, amikor hazatért ötszázezer pengőt (inflációs pénzről van szó! S.É.) kap kézhez. Ez új egzisztenciájának alapja: a lakberendezés és a felruházás is” (Haladás, 1946. február 8.

³ *F.J. Beranek*: Das Judentum in Polen. Ost-Europa Handbuch. Köln, 1959.; *R. Hammer*: Bürger zweiter Klasse. Antisemitismus in der Volksrepublik Polen und der UdSSR. Hoffmann und Campe 1974.; *P. Lendvai*: Antisemitismus ohne Juden. Europa V. 1972.; *E. Silbener*: Kommunisten zur Judenfrage. Westdeutscher V. 1983. Az összehasonlító munkák közül lásd: *F. Fejtő*: Judentum und Kommunismus. Antisemitismus in Ost-Europa. Wien Europa V. 1967.

⁴ PIL F KV 82. 1945. október 1.

⁵ PIL 274-16/119.

⁶ Mindkét idézet u.o.

⁷ PIL 274-7/292. A levél kelte: 1945. november.

⁸ *Varga László*: A magyar zsidóság 1945. után. Hiány 1990. február 27.

⁹ PIL 274-11/60

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² PIL 274-11/67

¹³ *Varga János*: A miskolci néptétel 1946. Medvetánc 1986/2-3.

¹⁴ PIL 274-2/35

¹⁵ Uo.

¹⁶ PIL 274-11/59. Az ózdi eseményekre vonatkozóan további idézetek is ebből az 59-es őrzési egységből valók. Töppe András, 1970-ben így emlékezett: „Anarchista bűnöző elemek provokációi útján (úgy, hogy a saját körükbe tartozó Antalközi József nevű munkást leütdötték) tömeglábadást váltottak ki, amit csak nagy erőfeszítéssel tudunk lecsillapítani. Farkas Mihály ekkor utasítást adott nekem, hogy vetessem őrizetbe a gyár igazgatóit és vezető állású beosztottait, akik a horthysta időben is ott dolgoztak és a felszabadulás után nagyrészt a szociáldemokrata pártba léptek be. Tekintettel arra, hogy semmi nem bizonyított a ezek bűnrészességét, megtagadtam az utasítás végrehajtását...” (PIL 867-2/t-101)

¹⁷ PIL 274-11/64 Írója: E. Kovács Kálmán, a jelentés kelte: 1946. május 27.

¹⁸ Weinberger Ernő 1946. május 24-én kelt beszámolója. Magántulajdonban.

¹⁹ A szolnok megyei rendőrfőkapitány vezetőjének 1946. június 9-i jelentése. Belügyi Szemle, 1982. 8.sz. 55.o.

²⁰ PIL 274-11/64

²¹ Uo.

²² Magántulajdonban

²³ PIL 274-11/64.

²⁴ Másolata magántulajdonban. Kelte: 1946. július 25.

²⁵ L. 22. lj.

²⁶ Másolata magántulajdonban. Kelte: 1946. november 30. Az ítélet 1947. február 3-án emelkedett jogerőre.

²⁷ L. 17. lj.

²⁸ L. 24. lj.

²⁹ Szabad Szó, 1946. május 25.

³⁰ Nemzetgyűlési napló, 1946. május 25. 279-282. és 311-314. A három felszólaló: Szolnoki István (kisgazdapárti), Drózd Győző (pártonkívüli) Szeder Ferenc (szociáldemokrata). Szolnoki és Drózd napirend előtt kértek szót, Szeder interpellált.

³¹ PIL 274-11/64. A következő idézetek is innen

³² L. 24. lj.

³³ A nemzetgyűlés július 31-i ülése. A vitát Reicher Endre felszólalása indította. Nemzetgyűlési napló 1946. 689-693.

³⁴ „Éles harcot a Pártban jelentkező antiszemita megnyilvánulásokkal szemben” - sürgeti egyikük (PIL 274-11/67. L. még: PIL 274-8/16.

³⁵ L. erről részletesebben: *Standeisky Éva: A Lakos-ügy. Magyarország 1989.* 34. 36. sz.

³⁶ Az MKP-n belüli felelősségrevonást is politikai szempontok motiválták. Ha a kommunisták felelőssége nem volt eltussolható egy erőszakos akcióban — mint például a szentesi rendőrgyilkosság, a kunmadarasi pogrom és a miskolci „népítélet” esetében — a párt igyekezett tagjait a felelősség alól kivonni. Ezt úgy tudta elérni, hogy vagy megakadályozta a bírói eljárás lefolytatását (ez megtörtént a szentesi gyilkosok esetében) vagy a kommunista elkövetők helyett más pártbeli felbujtókat keresett (lásd a kunmadarasi pogrom tárgyalását), vagy egy idő után amnesztiára javasolta az elfélt kommunistákat. Ez utóbbira a miskolci tettesek további sorsa a példa. A 16 letartóztatott vádlott közül négy volt fasiszta, nyilas, kettő szociáldemokrata, hat kommunista és négy pártonkívüli. 1947 februárjában a megye kommunista vezetése egyeztetette az MKP országos központjával, valamint a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztályával (amelyet a kommunista Péter Gábor vezetett) az amnesztiákra javasolhatók névsorát. Csak három kommunista jöhetett számításba. A másik három azért nem, mert közülük került ki az egyik megölt miskolci lisztkereskedő közvetlen gyilkosa, a másik kettő súlyosan bántalmazta a sérüléseibe később belehalt miskolci rendőrmozgatót. Elkövetett cselekményük súlyossága miatt nem voltak felterjeszhetők amnesztiára.

³⁷ PIL 274-2/35. Az MKP KV ülésének jegyzőkönyve. Rákosi Máttyás beszéde. Teljes szövegét ld.: Társadalmi Szemle 1990. november. Standeisky Éva bevezetőjével és jegyzeteivel.

³⁸ PIL 274-2/35. Oszip István felszólalása a KV augusztus 2-i ülésén. Teljes szövegét lásd: Társadalmi Szemle. 1990. november.

³⁹ Révai József: Ködösítők. Szabad Nép, 1946. március 31.; Molnár Erik: Zsidókérdés Magyarországon. Társadalmi Szemle, 1946 május; Révai József: Pogrom és népmozgalom. Szabad Nép 1946. június 16.; Horváth Márton: Zsidóság és asszimiláció. Társadalmi Szemle, 1946 augusztus.

⁴⁰ A nemzetgyűlés 1946. október 3-i ülése. Nemzetgyűlési napló, 906-908. A további idézetek is innen: 909.; 919-920.; 923-927.; 928.

⁴¹ Idézi: Magyar Nemzet 1989. április 14. „A magyar nép nem azonosítja magát”. Az 1946: XXV. törvénycikk a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről.

JOLYON HOWORTH

EDUARD VAILLANT. LA CREATION DE L'UNITÉ SOCIALISTE EN FRANCE.

(Ed. Syros) 1982. 380.

A SZOCIALISTÁK EGYSÉGÉNEK MEGTEREMTÉSE FRANCIAORSZÁGBAN

A kötet bizonyos fokig „perújrafelvétel”: Vaillant-ról ugyanis újra és újra megfellebbeztek, máskor leegyszerűsítve beszkatulyázták őt még Franciaországban és az ország határain túl is. Howorth sokféle legendával, a közvéleménybe mélyen beleivódott féltettel és előítéllettel száll szembe és nagyra értékeli Vaillant tevékenységét.

Vaillant-ról a legtöbb lexikon megemlékezik ugyan, de csak néhány sorban. Így azt meg lehet róla találni, hogy az 1860-as évektől kapcsolódott a köztársasági mozgalomba és egyúttal a francia munkásmozgalomba is, hogy Blanqui közvetlen munkatársa, majd halála után „a blanquisták” vezetője lett, hogy a Párizsi Kommün egyik vezető alakja volt, majd a Kommün után londoni emigrációban élt, ott az I. Internacionálé Főtanácsának tagja volt, az amnesztia után előbb a párizsi községtanács tagja, majd parlamenti képviselő lett. Ezek az adatok azonban igazából csak nagyon keveset adnak vissza Vaillant alakjából. Még akkor is, ha az adatokhoz hozzátesszük, hogy mérnök volt, aki azután még orvosi diplomát is szerzett, s orvosként praktizált is. Ez nem volt szokványos jelenség, de az sem, hogy Vaillant – még az 1860-as években – német egyetemeken tanult és tulajdonképpen ekkor, egyetemi éveiben ismerkedett meg a szocialista eszmékkel s a munkásmozgalommal. Életútja ennyiben is eleve rendkívüli volt, egyike lett azoknak a nem nagyszámú francia szocialistáknak, akik nyomon tudták követni, hogy mi történik a Rajna túlsó partján a német munkásmozgalomban, s mit írnak a német folyóiratok.

Az igazi „perújrafelvétel” Howorth, az angol egyetemi előadó, nem is ezen a ponton kezdeményezte. Mindenekelőtt arra utalt, hogy Vaillant helye nemcsak a „legnagyobbak” között van, hanem szerinte mindjárt Jaurès után a második posztra kell helyezni – s Howorth szerint Vaillant életműve jelentősebb, mint Guesde-é. (Ez aligha tekinthető teljesen magánvéleménynek: a kötet elé Madeleine Rébérioux, párizsi egyetemi tanár, a munkásmozgalom és szakszervezeti mozgalom tanszék vezetője, a Mouvement Social című folyóirat szerkesztője írt elismerő előszót.) Jaurèsről számtalan életrajz jelent már meg (az első még halála évében és soruk azóta sem szakadt meg, sem Franciaországban, sem nemzetközileg). Guesde-ről is megjelent több életrajz, de Vaillant-ról csak nagyon késői időpontban, 1956-ban írta az első a francia munkásmozgalom-történetírás egyik „nagy őrege”, M. Dommanget. Howorth elismeréssel szól a szerzőről és a kötetéről, de több ponton vitába száll vele, illetve több ponton kiegészít. Teheti ezt már csak azért is, mert mintegy két évtized kutatómunkájára támaszkodhatott, a francia archívumok mellett felhasználhatta az amszterdami, belga, olasz, svájci archívumokban őrzött kiadatlan levelezését is. Howorth ugyanezen években – több esetben a nálunk is jól ismert Georges Haupt-tal közösen forrásközleményeket adott ki, amelyek Vaillant nemzetközi kapcsolataira, levelezésére vetettek fényt.

A lényegi „helyesbítést” azonban Howorth azon a ponton végzi el, hogy Vaillant, a „blanquisták” tényleges politikai vezetője, politikai szemléletében nem is blanquista, csak amolyan „botcsinálta” politikai vezetője lett e csoportosulásnak, pártnak. Hiszen Vaillant már az 1860-as évektől „széles értelemben” vett szocialista, aki már 1867-ben tagja az Internacionálénak. Ezekben az években – sokaknál hamarabb – ismerkedett meg Marx írásaival, s lett – hangsúlyozza a szerző és előtte a kortársak – Marx írásainak egyik legjobb ismerője. A szerző részletesen foglalkozik Vaillant filozófiai és politikai, gazdasági írásaival, azt húzva alá, hogy sok esetben Vaillant mond ki először olyan gondolatokat, kritikai észrevételeket, amelyeket azután később finomabb tollal, nagyobb átütő erővel és részletesebben Jaurès fejtett ki.

Teljes értékű életrajzzal állunk szemben. Az elmélettörténeti fejezetek mellett a szerző ír Vaillant politikatörténeti tevékenységéről és nemzetközi munkásmozgalmi kapcsolatairól is. Ami a francia munkásmozgalom gyakorlati kérdéseit általában illeti, néhány alaptétel tulajdonképpen nem változott Vail-

lant megközelítéseiben. Vagyis, ha úgy tetszik, e téren nincsen nála „fejlődés”. Ennek magyarázata nyilván az, hogy egyszerre volt rugalmasabb, a dogmáktól mentesebb is, s ugyanakkor következetesebb is. Howorth szerint „20. századi szocialista, marxista”, és ezért nem kellett periódusonként megváltoztatnia, „irányzékot állítania”. Így ő következetes köztársasági volt, s amikor bekövetkezett a „Boulangier válság”, akkor nem tévesztette meg a szocialis és neonacionalista demagógia (mint sok blanquistát, de Lafargue-ot is) és ezért nem csapódott a liberális nagyburzsoázia oldalára sem. Független és kritikus tudott maradni ekkor ugyanúgy, mint a Dreyfus-válság idején is. Ez is magyarázza egykori súlyát, és hogy miért értette meg magát legjobban az 1905 utáni Jaurèszel, mind az országos és nemzetközi politikai kérdésekben, mind a szocialista és szélesebb munkásegység szorgalmazásában. Hiszen Vaillant már Jaurès igazi színrelépése előtt, már az 1880-as években is ezt hirdette, s páruzasosan karolt fel minden új munkásszervezetet, irányzatot, méltányolva és megértve a szakszervezetek, s emellett éppen a bourse-ok és a közigazgatás jelentőségét (amit napjaink francia szocialista mozgalma egy évszázad múltán is újra felkarol.) Vagyis, mint Howorth írja: Vaillant pluralista szocialista volt.

Mindezek után a szerző természetesen felteszi a kérdést: - ha így igaz, akkor mi lehet a magyarázata, hogy Vaillant alakja ennyire megfakulhatott és már életben is a második helyre szorult. Howorth az okot elsősorban abban látja, hogy Vaillant nem volt sem oly kitűnő szónok, sem olyan nagyszerű publicista, finom tollú stílusza, mint a nála majd húsz évvel fiatalabb Jaurès.

A Vaillant-életmű hihetetlenül gazdag. Ezt bizonyítja, hogy Dommanget „megkésétt” bibliográfiája után mintegy huszonöt évvel később újabb, nemcsak igényes, hanem sok szempontból új látásmódú életrajz jelenhetett meg róla. S ugyanakkor hozzáfűzhetjük: a két életrajz után is vannak periódusok, témák és forrásanyagok, amelyeket sem Dommanget, sem Howorth nem érintetett még. Howorth részben kronológikus, részben tematikus feldolgozásban érinti ugyan pl. azt a kérdést, hogy a 19. sz.-i Vaillant mennyiben vette észre a 20. sz. megváltozott jelenségeit (beleértve az imperializmus gazdasági és politikai változásait), de ezt már nem elemzi olyan részletességgel, mint az 1905 előtti periódusokat és problémákat. S jöhet éppen ő jelentősen sok újat tárt fel Vaillant nemzetközi kapcsolatairól e téren is még számos olyan forrásanyag van, amelyet nem hasznosított. Nemcsak azok, amelyekre ő is utalt, de nem tudott felhasználni (a moszkvai Vaillant-Lavrov, Vaillant-Lafargue, Vaillant-Charles Longuet levelezés amely kiegészíthető a Vaillant-W.Liebkecht, Vaillant-Engels, Vaillant-Plehanov levelekkel is), hanem persze Vaillant-nak voltak kapcsolatai a skandinávokkal, osztrákokkal - és még a magyarokkal is, így Szabó Ervinnel. Frankel Leó halálakor pedig Vaillant-V.Andler levélváltásra került sor. Vagyis a horizont még tovább szélesíthető.

Ez áll a kötet utolsó tematikus fejezetére is, amely azt elemzi, hogy Vaillant miként küzdött egész életében a háború és militarizmus ellen, hogy azután élete utolsó pillanataiban honvédővé legyen. Ezt a fejezetet is többféle anyaggal, és több háborús válság idejére vonatkozó további Vaillant-elemzésekkel lehetne kiegészíteni. Mint ahogy az sem volt érdektelen, hogy Vaillant halálakor miként búcsúztatta őt a francia és a nemzetközi szocialista sajtó (áramlatonként). A kötetet igen jól használható apparátus egészíti ki: gazdag bibliográfiai, annotált névmutató, sajtó és tárgymutató.

Jemnitz János

TRIUMPH IN ADVERSITY. STUDIES IN HUNGARIAN CIVILIZATION IN HONOR OF PROFESSOR FERENC SOMOGYI ON THE OCCASION OF HIS EIGHTIETH BIRTHDAY

Ed. by Steven Béla Várdy and Ágnes Huszár.

New York, 1988, Columbia University Press, XII. 616 l. (East European Monographs 253.)

DIADAL HÁTRÁNYOS HELYZETBEN. MAGYAR MŰVELŐ-DÉSTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK SOMOGYI FERENC PROFESSZOR TISZTELETÉRE, 80. SZÜLETÉSNAPIJÁN

Úgy látszik, Amerikában sem könnyű a pontos időre történő megjelenés, hiszen, mint a szerkesztők előszavában közlik, a könyvnek voltaképpen 1986-ra kellett volna megjelennie, valójában majdnem 1989 lett belőle. A szerzők közül is jónéhányan időközben elhunytak.

A változatos témákat tárgyaló tanulmányokat a szerkesztők hét nagyobb részben csoportosították. Az első magával az ünnepelttel foglalkozik. Mindjárt az első tanulmányban ők maguk, Várdy Béla és Várdyné Huszár Ágnes mutatják be az eredetileg jogász képzettségű Somogyi Ferenc pályafutását. A Horthy-korszak szociálpolitikájában játszott szerepet viszonylag magas szintű beosztásban. 1945-ben Ausztriában maradt, 1949-került Clevelandbe, ekkor kezdett magyar történeti és művelődéstörténeti tanulmányokat, sőt szintéziseket is publikálni, az oktatásban is részt vett, sokan emlékeznek rá szívesen mint egykori tanárukra. Décsy Gyula a Franciscus, Francis, Ferenc név eredetét mutatja be nyelvészeti megközelítésben, keresztnévként csak 1181 óta használatos, Assisi Szt. Ferenc révén vált népszerűvé. B. Somogyi Sarolta összeállította Somogyi Ferenc műveinek jegyzékét, 27 könyv, 54 tanulmány, 295 újságcikk került ebbe bele, bár emigráns magyar lapokban írt cikkeinek egészére nem tudott a gyűjtés kiterjeszkedni.

A második rész a korai Árpádoktól Rákóczi Ferenc koráig terjed. Kosztolnyik Z. J. a 12. századi német és magyar történelemről ad párhuzamos képet, kitérve a két államnak a pápasághoz fűződő viszonyára is, igen széles forrásbázissal. Gyékényesi Gatto Katalin Janus Pannonius nő-képét vizsgálja sok idézettel (a magyar fordításokat idézi és fordítja le angolra). Úgy látja, fiatalkori verseiben Janus a nőt mint szeretőt értékelte, paraphernaliaiban a hitvesi szerepet állította az előtérbe, későbbi elégiáiban pedig az anyaságot, saját édesanyját siratva. A tanulmány jegyzetanyagában bő utalások találhatók Janus angolnyelvű szakirodalmára. Domonkos S. László azt a kérdést veti fel, vajon Mátyás alatt a magyar kancellária humanista jellegű volt-e, s úgy válaszolja meg, hogy Vitéz János kancellársága idején 1471-ig igen, utána azonban már nem, bár később is akadt humanista kancellár Várdai Péter személyében, de ez a hivatal egészére nem hatott ki. Gabriel L. Asztrik adalékokat közöl az angol-német natio keretében 1495-1525 közt a párizsi egyetemen tanuló magyarokról, és részletesen tárgyalja Kémes Márkus Márkot, aki 1523-35 proctor volt, Gabriel ismerteti az általa megfogalmazott jegyzőkönyveket, néhány facsimilét is közöl. Mihályi E. Gilbert a licentiatús intézményét tárgyalja a hódoltság korában. A katolikus papok számának csökkenése miatt az egyház laikusoknak is megengedte az igehirdetést és egyes szentségek kiszolgáltatását, anélkül, hogy ennek egyházi megalapozottsága lett volna, a szükség kényszerítette ki. A 18. sz. során a megváltozott helyzetben már nem fordult elő. Hivatalos egyházi intézménnyé majd csak a második vatikáni zsinaton válik, lehet, hogy a magyarországi előzmények ismeretében. Pázmány 1628-ban pontosan leírta az intézményt. Somogyi F. Lél Rákóczi és a magyar történeti küldetés címen inkább áttekintést ad a fejedelem tevékenységéről, elsősorban az emigrációban.

A harmadik rész a romantikától a reformkorig mutat be tanulmányokat. Thomas Szendreyé címe szerint csak Vörösmarty és a romantika kapcsolatát tárgyalja, valójában az igényes cikk a preromantikát is érinti, az egész irányzatot elhelyezi a nemzeti újjászületés más népeknél is megmutatkozó eszmerend-szerében, amelyben a múltnak kiemelt szerep jutott. Konkrétan is vizsgálja ezt a magyar irodalomban Dugonicstól kezdve (akit a preromantikába sorol). Hangsúlyozza, hogy a korabeli politikai kérdések és irodalomban nagyobb szerepet kaptak, mint az inkább hanyatló történetírásban. Az Auróra-kör tagjait, amely a Bécsből átvett formákat magyar tartalommal töltötte meg, Széchenyi küzdőtársainak nevezi. Várdy S. Béla Eötvös József három 1848 előtti politikai röpiratát elemzi, a jobbágyfelszabadításról, a börtönügyről és a zsidók emancipációjáról, és ennek kapcsán az egész magyar reformkor alapkérdéseit is felveti, hangsúlyozva az akkor divatos fr-magyar párhuzamot. Edsel Walter Stroup pedig a reformkori adóügy kérdéseit tárgyalja ugyancsak igen nagy hozzáértéssel és Bécs-ellenes éllel (Magyarország a beszedett adónak 15%-ával, a házi adóval rendelkezett szabadon, ez kevés volt). A magyar reformmozgalom nemesi jellegű volt, nem az uralkodótól indult ki. Ennek ellenére e mozgalom hajlandó volt a nemesi adómentességről való lemondásra az adójövedelmek feletti rendelkezési jog érdekében. Stroup szerint az persze nem tudható, hogy a nemesség milyen hányada fogadta el ezt a reformprogramot.

A negyedik rész Trianontól a második világháborúig terjedő tanulmányokat közöl. Szilassy Sándor az ország útját mutatja be Trianonig, 1867-től a katasztrófát végeredményben a kiegyezésből vezeti le. Rektor A. Béla a magyar csendőrség történetéről és második világháborús szerepéről ad áttekintést. Úgy látja, szerepének voltak pozitívumai is, a második világháború alatti tevékenysége felső parancsra történt, kollektív felelősségrevonása nem volt indokolt. Ehhez csak azt tehetjük hozzá: lehet, hogy nem volt olyan fekete, mint 1945 után nálunk megítélték, de alkamasint olyan fehér sem, mint ebből a cikkből kitűnik. Clementis-Záhony R. Botond a Bárdossy-problémát és a második világháborúba való belépést veszi újra szemügyre, részben nyugaton publikált magyar és egyéb források alapján. Véleménye szerint a Jugoszlávia elleni fellépést az állam összeomlása utáni pillanatra időzítve eredetileg Teleki is helyeselte. Bárdossy sokszor támogatta Telekit a németek ellenében. A Szovjetunió elleni hadüzenetet is először helytelenítette, csak a nevezetes kassai bombázás után módosította állásfoglalását egy órán belül. (A kérdés újabb magyar vitairodalmát a szerző az 1985-ben lezárt könyvben természetesen már nem vehette figyelembe.)

Azt is igazolja, hogy a nyugati békekísérletek Wodianer lisszaboni követ révén már Bárdossy miniszterelnöksége alatt megindultak.

Az ötödik rész a magyarországi és szomszédos országokbeli nemzeti kisebbségek kérdéseit veszi elő. Varsányi Gyula a vármegye etnikumot megtartó szerepéről ír, a vármegye ugyanis szerinte annak hun-avar-magyar hagyománynak a része, amely az idegen etnikumokkal szemben mindig toleráns volt. Minthogy a vármegye önkormányzattal rendelkezett, saját lakosságát szolgálta, ha ez nem magyar volt, akkor azt. Ezt a magyar-szlovák nyelvhatár példáján illusztrálja, néhány – sajnos, rosszul reprodukált – térképmásolattal is. A hun és az avar lovasnomád hagyomány romantikájától függetlenül persze Varsálynak abban igaza van, hogy a vármegye saját lakossága érdekeit szolgálta (persze a nemességét elsősorban) – amíg nem volt probléma, hogy milyen nyelven beszél ez a lakosság. Mihelyt viszont ez fontossá vált, vagyis a múlt század derekától, akkor már a magyar nyelvet támogatta, nem a nemzetiségit. Wagner S. Ferenc a magyarországi nemzetiségek helyzetét vizsgálja a második világháború óta, történeti áttekintéssel a középkortól fogva, a mai helyzetet talán még valamelyest rózsásabban is látja, mint a valóságban, de kiemeli a cigánykérdést. A cigányok a szerző szerint tudományos szempontból nemzeti kisebbség, a hivatalos magyar álláspont szerint nem (a közben bekövetkezett módosulásról természetesen a szerző nem szerzett tudomást). A helyzet nehézségét abban látja, hogy a cigányságnak nincs saját vezető rétege. A cigányság helyzetét Csehszlovákiában és Romániában sokkal jobbnak találja, de utal a magyarországi együttélés pozitív hagyományaira is. Chászár Edvárd a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről számol be az 1980-as évek elején, de kitérve a történeti előzményekre is 1918-tól. Utal a nehézségekre, különösen az iskoláztatás terén, meg a Bős-Nagymaros vízierőmű problémáiból adódó problémákra, (akkor még) rejtett ellentétekre. Epilógusként viszont azzal zárja, hogy Duray Miklóst 1985-ben kiengedték a börtönből.

A hatodik rész a 20. századi Magyarország gazdasági és társadalmi fejlődéséből veszi tematikáját. Csizmadia Andor alapos áttekintést ad a két világháború közti magyar szociálpolitikáról, kiegyensúlyozottan beszél negatívumairól és pozitívumairól egyaránt, különösen részletezően az Országos Népi és Családvédelmi Alap (ONCSA) kérdéseiről. A téma kapcsán Somogyi Ferenc akkori tevékenységét is tárgyalja. B. Somogyi Sarolta szorosabban az 1940-45-ös korszakban nézi a kérdéseket, még inkább az ONCSA köré csoportosítva, de rövid történeti előzményekkel az ókortól és az egyház szerepéről. A szociális gondozás mellett a szakoktatás kérdését is felveti, ebben sok pozitívumot lát. Michael Sozan a „jó paraszt”, mint a társadalom oszlopa – elképzelést támasztja alá konkrét adatokkal. 1983-ban a Fejér megyei Aba községben végzett szociográfiai vizsgálatáról is beszámol, ez a két világháború közti időszakra is kiterjedt. Véleménye szerint a középparasztság volt valóban az a réteg, amely gazdaságilag prosperálni tudott, és amelynek erős kollektív öntudata is közismert. Utalt arra, hogy ez a középparasztság éppen a trianoni magyar területen sokszor kisnemesi származású volt. Nicholas Attila Vardy a magyar külkereskedelem fejlődését mutatja be a gazdasági mechanizmus szakaszában 1968-80 közt, nagyrészt magyarországi adatok alapján. A gazdasági reform 1972-79 közti megtorpanására csak röviden céloz, hangsúlyozza a nehézségeket, de abból kiindulva, hogy Magyarországon már felismerték a gazdasági nyitás szükséges voltát, a nehézségek ellenére optimista kicsengésű képet ad.

Az utolsó rész az amerikai magyarok történetének egyes kérdéseit tárgyalja. Tar Ferenc Asbóth Sándor születési dátumát pontosítja 1810-re, azután áttekinti életét az amerikai polgárháborúban való részvételéig és amerikai diplomáciai szolgálataig. Függelékben közli Asbóth családfáját, Kossuth ajánlólevelét Asbóth számára, Asbóth saját levelét 1867-ből és végrendeletét. A tanulmányhoz számos illusztráció is csatlakozik, éppúgy, mint a következőhöz, amelyben Leslie Konnyu (Könnyű László) az 1923-ban az USA-ba kivándorolt Finta Sándor (1881-1958) szobrászművész életét és munkásságát mutatja be. Túrkevény is van ma már múzeum szobraiból, de nagy gyűjtemény Los Angelesben domborműveiből, ez most az ottani magyar egyesület birtokába került a hagyatékból, de egy másik, San Francisco-i magyar egyesület is bejelentette rá igényét. A melléklet közli a 63 dombormű jegyzékét, és Finta irodalmi műveinek bibliográfiáját. Az illusztrációk sok Amerikában lévő szoborról adnak képet. M. Papp Ruzsa Jenő evangélikus, később református lelkész (1899-1977) gyűjteményét ismerteti. Ruzsa Jenő Torontóban volt lelkész 1933-69 közt, és már ekkor kezdett anyagot gyűjteni a kanadai magyarok történetéhez, amelyet 1934-ben meg is jelentetett. Utána sem hagyta abba azonban a gyűjtést, szinte élete végéig, így páratlan dokumentumgyűjtemény állt össze, amely az Ontario állambeli Multicultural History Society birtokában van. Ruzsa személye azért is fontos, mert nagy toleranciájával a magyar emigráció különböző rétegeivel (ezeken időbeli rétegeket is értve) meg tudta találni a közös hangot és békíteni tudott a szembenálló felek között. A függelék közli a gyűjteményben szereplő főbb intézmények és a teljes vagy részleges sajtóanyag jegyzékét. Dreisziger F. Nándor is a kanadai magyarok történetének egy konkrét epizódjával foglalkozik, a

„Justice for Hungary” (Igazságot Magyarországnak) nevű repülőgép útjával Kanadából Magyarorszáig. A kanadai magyarság jóval későbbi, mint az USA-beli, ezért Dreisziger feltételezése szerint harmada, vagy esetleg a fele is utódállamokbeli magyarokból került ki, akik még érzékenyebbek voltak a trianoni sokkra. (75%-uk 1918 utáni bevándorolt.) 1928-ban létrehozták a Kanadai Magyar Szövetséget, ez először egy Kossuth-szobor felállítására igyekezett anyagi alapot teremteni, ez azonban a közömbösség miatt nem ment. A trianoni béke ellen tiltakozó óceánrepülés azonban már olyan vállalkozás volt, amelyre elég sok pénzt sikerült összegyűjteni, bár még lord Rothermere angol újságmágnás adományára is szükség volt. A repülésre az emigráns Magyar Sándor vállalkozott, a magyar kormány Endresz György pilótát küldte. Kettőn egy nagyrészt még fából készült repülőgépen 1931-ben Észak-Amerika legnyugatibb pontjáról indulva egészen Magyarorszáig repültek, Budapestre csak azért nem jutottak, mert az üzenanyag kifogyta miatt a nyugati határ közelében kényszerleszállást kellett végezniük. Teljesítményük még Lindbergh és néhány más óceánrepülő útja után is komoly siker volt. Az előkészítés ideiglenesen összehozta a több mint 40 000 főnyi kanadai magyarságot, utána megint megkezdődött a széthúzás. A magyarok lojalitása az óhazának szólt, nem a kanadai magyar közösségnek. Várdyné Huszár Ágnes az 1970-es 80-as években Észak-Amerikában megjelenő magyar nyelvű irodalmi lapokról ad áttekintést, főleg hárommal foglalkozik közülük. Az Ótágú Síp (Illyés Gyula nyomán a cím) széleskörű írói kört gyűjtött egybe, de csak öt száma jelent meg. Az Arkánium avantgarde folyóirat, a nyelv megújulását kívánja és szabadszájúságával az olvasók felháborítását. A Szivárványt ismerteti a legrészletesebben, amely nyitottságával az Ótágú Síp hagyományait folytatja, és valóban az ötfelé szétszórt magyarság íróit igyekszik egybegyűjteni, anyanyelvű kiadványokat is, eleinte itthon publikálatlan műveket vagy szamizdat-kiadványokat közölt. Az irodalmi és politikai értelemben széles spektrum elsősorban Mócsi Ferenc főszerkesztő érdeme, aki a Szivárványnak is egyik szerkesztője volt. A folyóirat fennmaradásához ötször annyi előfizetőre volna szükség, mint ahány van.

Ez a nagyon futólagos tartalmi ismertetés (és néhány közbevetett kritikai megjegyzés) azt mutatja, hogy, mint minden más emlékkönyv, ez is igen vegyes összetételű, tartalmában és jellegében egyaránt. Vannak a hazai olvasó részére is teljesen új anyagot hozó írások, és vannak olyanok, amelyek inkább csak angolul olvasó közönség tájékoztatására szolgálhatnak. Az itt képviselt nézetekkel olykor vitatkoztunk is, zömükkel nem. A könyvet azért tartottuk fontosnak ismertetni, mert szerzőik túlnyomó többsége amerikai magyar, s így mellesleg az ottani problematikába is bele lehet tekinteni. De egyszerűen az sem közömbös, hogy bizonyos kérdésekről amelyekről szegényes hazai angolnyelvű kiadványainkban nem található tájékoztatás, itt előkereshető. A szerzők és a szerkesztők fáradozása pedig mindenképpen elismerést érdemel. Egy függelék közli betűrendben az egyes szerzőkre vonatkozó adatokat, főbb munkáik felsorolásával.

Niederhauser Emül

JUHANI PAASIVIRTA

FINLAND AND EUROPE. THE EARLY YEARS OF INDEPENDENCE 1917-1939.

Helsinki, 1988, Suomen Historiallinen Seura, 555 l.

FINNORSZÁG ÉS EURÓPA. A FÜGGETLENSÉG KORAI ÉVEI 1917-1939.

Juhani Paasivirta a turkui egyetem most már nyugdíjas politológus professzora, aki a 19-20. század politikatörténetével foglalkozott. 1981-ben jelent meg angolul „Finnország és Európa. Nemzetközi válságok az autonómia korszakában 1808-1914” c. kötete, ennek az itt ismertetett kötet szerves folytatása. 1984-ben jelent meg először finnül „Finnország és Európa 1914-1939” címen.

A könyv akárcsak megközelítő tartalmi ismertetésétől el kell tekinteni, mert az szétfeszítené egy recenzió kereteit. Paasivirta ugyanis óriási anyagot dolgozott fel. Nemcsak a finn külügyi anyagot, és jónéhány nagyhatalom finn vonatkozású külügyi forrásait, hanem a korabeli finn sajtót és nagyszámú külföldi lapot, meg a kérdéskör egész eddigi finn és külföldi feldolgozásait, sőt sok korabeli szereplővel személyes beszélgetéseket is folytatott, így az oral history divatos műfaját is felhasználta.

Nemcsak sok anyagot gyűjtött össze, hanem széleskörűt is, mert a kül- és belpolitikai vonatkozásokon túlmenően a gazdasági és a kulturális kapcsolatokat is bőven tárgyalja, mint bevezetőjében is írja, totális történelmi megismerésre törekszik.

A könyv első négy fejezete, az egésznek a fele, az első világháború alatti helyzetet mutatja be, nagyon jó rövid bevezető áttekintéssel az Oroszországtól függő autonóm nagyhercegség berendezkedéséről. Itt az alfejezetek szorosabban kapcsolódnak a hamar változó eseményekhez. A következő három fejezet a két világháború közti korszakot dolgozza fel, az 1920-as éveket, a gazdasági válság időszakát az 1930-as évek első felében, és a harmincas évek második felét. Az alfejezetek beosztása ebben a három fejezetben nagyjából azonos és tüstént képet ad arról, milyen kérdésekre terjed ki a szerző figyelme. Mindig van egy bevezető alfejezet a korszak általános európai fejleményeiről, az ismert tények jól tömörített összefoglalása. Ezt követi a belső, hazai politikai helyzet bemutatása, a különböző pártok és politikai csoportosulások külpolitikai elképzeléseinek bemutatása, a tényleges külpolitika elemzése, ennek háttereként a fegyveres erők helyzete és problémái. Ezután jön a külkereskedelmet tárgyaló alfejezet, amely valójában a gazdasági fejlődés egészéről is ad képet, majd két alfejezet a kulturális, ill. a sportkapcsolatokról, a külső hatalmak és az ottani közvélemény Finnországra vonatkozó nézeteinek taglalása. Az utolsó fejezet Münchenről 1939. szeptember 1-ig mutatja be a helyzet gyors változásait. És Paasivirta mindig, minden vonatkozásban igen részletes adatokat is közöl. Még azt is megtudjuk, hogy a híres hosszútávfutó, Paavo Nurmi szereplését az 1932-es olimpián Los Angelesben a svédek akadályozták meg, ezért Kokkonen akkori sportvezető néhány évre felfüggesztette a sportkapcsolatokat Svédországgal. Ha – nem a részletes tartalom szerint – megpróbáljuk összefoglalni a könyv eredményeit, akkor a következő látszik: a finn társadalom szinte vonakodva lépett csak fel az Oroszországtól való teljes elszakadás mellett, utána azonban ebben már egységes volt, a belső meghasonlás ellenére, amelyet az 1919 első hónapjaiban lezajlott polgárháború okozott. Ezt német segítséggel a fehérek leverték, de emléke az 1930-as évek derekáig alapvetően megosztotta a nemzetet. (Paasivirta következetesen törekszik az objektív ábrázolásra, de nem hagy kétséget afelől, hogy a baloldallal rokonszenvezik.) Ebből következtet, hogy a Szovjetunióhoz való viszony a külpolitika egyik alapkérdése volt. A másik vonatkozási pont a szomszédos Svédország, itt a finnországi svéd nemzetiség léte, illetve az Åland-szigetek kérdése sokáig ugyancsak problematikusá tette a viszonyt. A harmadik tényező Németország, a jobboldal részéről sokáig nagy rokonszenvet élvez. A nyugati hatalmakkal a kapcsolatok már lazábbak, a kölcsönös érdeklődés is csekélyebb. A finn külpolitika előbb a balti kisállamok és Lengyelország felé próbált tájékozódni, ez azonban az illetők egymás közti konfliktusai (a lengyel-litván viszony, Lengyelország nagyhatalmi törekvései) miatt nem bizonyult járható útnak, így Finnország fokozatosan a skandináv orientáció felé fordult, ugyanakkor törekedett arra, hogy a nagyhatalmak konfliktusaitól távol maradjon. Ez viszont a szovjet állam közelsége miatt nem volt teljesen megvalósítható. Szovjet vonatkozásban a problémát sokáig bonyolította az ottani finn-ugor népek, különösen a határon túl a szomszédságban élő karéliai finnek helyzete. A finn képviselvek megalakulásáról csak egészen futólag szól Paasivirta, az egész külügyi apparátus csak nehezen alakul ki (az első időkben a külügyminisztérium létszáma mindössze nem egészen 10 fő volt).

A finn gazdaságot a háború súlyosan érintette, utána pedig az orosz piac elvesztése. A háború utolsó évében ezt Németország pótolta, de aztán az is kiesett, ekkor került a helyére, illetve idővel melléje Anglia, néhány más nyugat-európai ország, sőt idővel Latin-Amerika. A finn export zömét a cellulóz és a papír szolgált ki (voltak évek, amikor az egész kivitele 85%-át), de a harmincas években ennek már olyan jó piaca volt, hogy Finnország ki tudta fizetni adósságait, ez persze a hazai beruházások visszafogását jelentette.

Paasivirta a finn hadsereg fejlődéséről is áttekintést ad. A tisztikar egy része még orosz képzettségű volt, másik részét az 1918-as német kiképzésű tisztek tették ki, a fehér hadsereg magva. Idővel az orosz képzettségű tiszteket leváltották, a hadsereg sokáig az 1918-as fehér hadsereg folytatásának tekintette magát, ami megint csak a nemzet belső konszolidálódását késleltette.

Különösen érdekes, amit Paasivirta a kulturális kérdésekről ír. A finn nyelv elszigeteltsége miatt a kapcsolatok kiépítése nehezen ment, a nem a nyelvhez fűződő ágakban, a zenében vagy a képzőművészetben már sokkal könnyebben. A háború után Finnország a két másik finn-ugor nyelvű állam, Észtország és Magyarország irányában próbálta az érintkezést felvenni, de magyar vonatkozásban itt is a nyelvi akadályok túlságosan erősnek bizonyultak. A finn kulturális élet szinte maradéktalanul német befolyás alatt állt, a tudományos kapcsolatok is elsődrendűen német egyetemekhez fűződtek, az oktatásban ez volt az idegen nyelv. (A mai idősebb finn nemzedékek képviselői nemetül szeretnek csak megszólalni, ha idegennel találkoznak, fűzhetjük hozzá.)

Hosszan lehetne még újabb és újabb eredményekről beszámolni, és még mindig csak egy töredékét érintenénk Paasivirta megállapításainak. Hiszen az is nagyon érdekes, milyen elképzelési voltak a különböző pártoknak a külpolitika fő teendőiről. A szociáldemokrata baloldal sokáig rokonszenvezett a szovjet állammal, és csak a harmincas évek fejleményei ábrándították ki, a nagy perek elsősorban. A finn jobb-

oldal, amely 1918-ban még monarchiával is kísérletezett, a harmincas évek elején pedig fasiszta kísérletekkel kacérkodott, csak idővel fogadta el a parlamenti demokráciát. De ez sem tudta a nyugati hatalmakhoz való közeledésre bírni. Ami persze azon is múlt, hogy ezek sem nagyon érdeklődtek a finn állam iránt, még az erős angol gazdasági kapcsolatok ellenére sem.

Paasivirta elsősorban eseménytörténetet ad, egy negyedszázadnyi fejlődést nyolc kronológiai fejezetre osztva, ami természetesen az események dominanciájára vezet az intézményi, strukturális vonatkozások rovására. Még inkább azt lehetne hiányolni, hogy annyi rész kérdés mellett nem fordít gondot valamiféle összehasonlításra: hol helyezkedik el Finnország az európai országok sorában, társadalmi struktúráját, politikai berendezkedését tekintve. Világos persze, hogy egy olyan tárgyalásmódban, amely olykor egy év eseményeinek szentel egy fejezetet, ezek a kérdések nem vetődnek fel teljes súlyukkal. Valójában erről is szó van a sok adat közt. De ebből az derül ki, hogy a finn társadalom nagyon konzervatív volt, a szociáldemokraták sokáig a nemzetet kívül rekedtek, és csak a harmincas évek derekára alakult ki egyfajta centrum, a két szélsőség számszerű csökkenésével, amit Cajander 1937-ben megalakult koalíciós kormánya fejezett ki. Ekkorra már a konzervatív jobboldal is zömével a parlamentáris berendezkedés és a köztársaság hívévé vált. Nagyon érdekes az is, amit a szerző a finnországi svédek és a finnek viszonyáról mond, a sokáig megőrzött fölényérzet a svédek oldaláról, és az egész korszakon át le nem küzdött alacsonyabbrendűségi érzés a finnek részéről. A svéd kisebbség a belpolitikában a konzervatív oldal súlyát növelte, a külpolitikában viszont végső fokon elősegítette a skandináv országokhoz való közeledést.

Paasivirta a könyv első részében megemlíti: a finnek tisztában voltak azzal 1917 előtt, hogy autonómiájuk akkor teljes, ha Oroszországnak éppen nehézségei vannak. Kisállam és nagyhatalom viszonya végül is az alapkérdés ebben a könyvben is, de a részletek miatt Paasivirta nem jut hozzá a kifejtéshez, csak az adatokat szolgáltatja hozzá.

Aki gondosan elolvassa Paasivirta könyvét, szinte teljes áttekintést kap Finnország egész fejlődéséről ebben a korszakban. Igaz, néha csak utalásokban, s azok megértéséhez már bizonyos ismeretek szükségesek volnának. A szovjet állammal kötött békére egy mondat utal, nem tudjuk meg rendelkezéseit, azt sem, milyen határokat szabott meg. (Egy vagy több térkép bizonyára jól egészítené volna ki a szöveget.) Az egyes fejezetekben olyan sokszor előforduló politikusoknak csak a nevét és pártállását tudjuk meg, de már keveset arról, mit is jelentettek a finn politikában, akár a külpolitikában is. Még Mannerheimről sem kapunk igazi portrét, csak azt tudjuk meg, hogy 1917 után sokáig a szovjet állam elleni intervenció híve volt, a németekkel való együttműködésé, viszont a harmincas évek második felére már ő is a nagyhatalmi konfliktusokon kívülmaradás hívévé vált. Nem könnyű olvasmány Paasivirta könyve, már csak anyaggazdagsága miatt sem. De érdemes áttanulmányozni, mert egy nálunk még mindig kevésbé ismert ország két világháború közti fejlődéséről szinte kézikönyvi mélységű áttekintést kapunk belőle.

Niederhauser Emil

GÉRALDI LEROY – ANNE ROCHE

LES ÉCRIVAINS ET LE FRONT POPULAIRE.

Presse de la Fondation Nationale des Sciences Politiques. Paris, 1986. 323 old.

AZ ÍRÓK ÉS A NÉPFRONT

A téma hatalmas, időszerű, tanulságos, magyarul alig-alig ismert. A szerzők a viszonylag nagy terjedelem ellenére is rendkívül szűkfogottan és nagy objektivitásra törekedve dolgozták fel ezt a nehezen bejárható és íróként, folyóiratónként is megannyi belső problémát felvető tényanyagghalmazt. A két szerző nyilvánvalóan csak úgy vállalkozhatott erre az igényes feladatra, hogy egyenként is e témában az utolsó évtizedben már több monográfiát jelentettek meg. Mindketten a „középnemzedékhez” tartoznak, mindketten egyetemi előadók, egyikük Orleansban, a másikuk Marseille-ben.

Maga a feldolgozás jellege mintha nálunk nagyon ismeretlenné vált volna. A két szerző négy (sok esetben csak két, az 1934-36-os első korszakra) koncentrálna mutat be szellemileg igen befolyásos és magas színvonalú folyóiratokat, írókat – s mindennél a politikai mondanivalóra és nem az irodalmi „művességre” koncentrálna – pedig ezt a munkát Franciaországban – a csiszoltság hazájában, egyetemi oktatók jelentették meg! Ugyanakkor feltűnik egy minálunk az 1980-as évek végétől ugyancsak szokatlan, sokak által egy időben tagadott (megtagadott) megközelítés, ami a francia népfront esetében valóban aligha is

lehetne más: a szerzők ugyanis két nagy táborra bontva jelenítik meg a folyóiratokat és írókat: asszerint, hogy ki volt mellette, s ki volt ellene: márpedig ezt nehezen lehet másként lefordítani, mint ahogyan az egykori terminológia egyértelműen meg is fogalmazta: ki állt a jobb- és ki a baloldalon. Persze akkor is volt egy nem nagyon széles, de változatos és változékony mezőnye a „közbulóknak”, s ezt a mezőnyt is tovább színezte az a valós szempont, hogy voltak akik 1934 és 1936 között balfelé mozdultak el (például rangos katolikus írók, s egész folyóiratok, mint az Esprit és a Sept), másfelől voltak olyanok is, akik 1934 és 1936 között lelkesebbek voltak, ezt követően pedig ez a lelkesedés elillant. S a hangulatváltásnak is sokféle oka lehetett - amit a szerzők nagy pontossággal érzékeltetnek is.

Azután ott voltak az abszolút rendhagyó esetek – mint Victor Serge-é. Serge az a Franciaországban felnőtt, s az anarcho-kommunisták körében felnevelkedett lázadó újságíró-publicista volt, aki 1918-ban a Szovjetunióba utazott, a Komintern apparátusában dolgozott, Sztálin börtönébe került, s nagy nemzetközi nyomásra szabadult ki onnan 1936-ban (részint francia kormánynyomásra!). Ám a Belgiumban letelepedő Serge igen furcsa helyzetbe került: pályatársai a francia baloldalon – beleértve az irodalmi folyóiratokat – nem szívesen vették a sztalin rendszert és a börtönviszonyokat leleplező írásait – ha ezek meg is jelenhettek az anarchoszindikalista, s a népfront balról bíráló Révolution prolétarienne folyóirat és a katolikus Esprit hasábjain. A népfrontot teljes szívvel és lelkesen támogató értelmiségiek zömének még új csapások (a megújuló moszkvai perek, a spanyolországi POUM-per. Gide „leleplező könyve”) kellett ahhoz, hogy 1937-re Serge számára eme orgánumok jobban megnyíljanak. Egy cseppben a tenger.

Csak hogy a problémák száma ezúttal valóban légió. Vegyük a francia baloldali értelmiségiek leg-rangosabb hetilapját, a Vendredi-t amelyben olyan „csillagok” írtak, mint Romain Rolland, André Gide, Jules Romains, Duhamel, F. Mauriac, Roger Martin Du Gard, a fiatalabbak közül Malraux, Aragon és a névsorolvasást hosszan lehetne folytatni, amelynek három vezető szerkesztője mind pártonkfűliként egyik (Chamson) a radikálisokhoz, másik (Guehenno) a szocialistákhoz (később mindketten a Francia Akadémia tagjai lettek!) harmadikuk (Viollis) a kommunistához állt közel. A negyedik - főszerkesztő (Martin-Chauffier) baloldali katolikus volt. Vagyis igazi népfrontos lap volt - amit remek illusztrációk (Jean Effel és Bruller - a későbbi Vercors) rajzai is színesítettek – mindez azonban nem változtatott azon a keserű tényen, hogy a Vendredi általában 50 000 és kivételes jó hetekben 150 000 példányban fogyott, míg a két jobboldali kétségtelenül kevésbé márkás írókat felvonultató hetilap összehasonlíthatatlanul olvasottabb volt (a Candide 400 000, a Gringoire 500 000 példány fölött fogyott!). S persze ez megintcsak egy aspektus. Hiszen a Vendredi történetében is megfigyelhetők a szakaszok, miközben első pillanattól a népfront oldalán állt, ám a kezdeti lelkesedés után 1936 őszétől már jelentkeztek a borús cikkek a reális gondokra (s a felhősebb valóságra másként reagáltak a kommunista szerzők állandó stabil csoportja és másként a többiek) meg 1936 tavaszától a hetilap úgyszólván egész táborra már kritikusan vélekedett a Blum által meghirdetett „szünet” politikáról és még kritikusabb a jobbraingó radikális párttól, és a felső szinten folyó radikális párt „kamarilla-politikáról”, amit – mint a Vendredi cikkről ezt többször is megjegyezték –, a radikálisok összevetészenek a tényleges politizálással.

S ez még a Vendredi esetében is megintcsak egy mozzanat: hiszen a valóság már 1938-ra ismét megváltozott: a radikális párt vezetői a közép-jobboldallal fogtak össze, előbb tudatosan szakítottak a kommunistákkal, majd „ejtették” a szocialistákat, letörték a székszervezeteket: a népfront végképp felbomlott - s a Vendredi a végső kegyelemadófé előtt már bejelentette megszűntét, minthogy a régi népfrontos vonalat ténylegesen nem lehetett tovább folytatni.

Ismét csak egy cseppben a tenger - mert hiszen a katolikus Esprit „útja” érthetően sokban más. Az Esprit 1934 februárja (vagyis a jobboldali csoportosulások, s fasiszták párizsi puccsa) előtt még hangsúlyozottan szembefordul mind a francia szélsőjobboldallal, de a kommunistákkal is, február után, majd 1935-ben a Népfront megszületésekor fokozatosan közeledik, s a katolikus táborból egyik kivételes rangos hangadója lesz a Népfrontot fenntartásokkal támogató katolikusoknak. Ez persze megint csak egy szál (de nagyon lényeges szál) a lap történetéből. Hiszen másfelől ez az orgánum már 1934-ben is hangsúlyozottan szociális, sőt „antikapitalista” volt, amely felkarolta a belga szocialista De Man „munkatervét” és maga is népfrontos gazdaságpolitikát hirdetett (egészen a kulcsiparok államosításáig!) miközben az Esprit természetesen hangsúlyozottan antimarxista volt, és a „kollektív materialista” szemléletet (a marxizmust) ugyanúgy elutasította, mint az egyéni (a kapitalista szemléletet). A hangsúlyosan modern szemléletű katolikus lap azonban nem fordított hátat a világpolitika reális eseményeinek, széles kritikai cikkeket jelentetett akár az olasz, akár a német fasizmusról, s a Sept-el (a hetilap egyik sokszoros vezércikkrőlja François Mauriac volt) együtt bírálták Franco-t és táborát ugyanúgy mint a kelet-és közép-európai jobboldali rendszereket. Mindemellett feltűnő volt mindkét orgánumban, hogy mily nagy helyet szenteltek a szociális és gazdasági kérdéseknek és ezek hangsúlyozottan újfajta kezelésének, a reformterveknek. Ha

ez nem így lett volna ha nem lett volna egy Jacques Maritain abbé (a könyv behatóan foglalkozik vele), s egy Á. Ullmann - aki a gazdasági cikkek szerzője volt, akkor a lapok feltehetően kevésbé is tudták volna vállalni a felső klérus egyértelmű rosszallása ellenére a népfront védelmét. S még ugyanezen átrendezésekhez tartozik, hogy ezekután Mauriac is, Maritain is vállalta azt is, hogy az egyértelműen szabadgondolkodó-világi Vendredi számára is írta cikkeket, Ullmann pedig még a Vendredi gazdasági ügyeinek intézését is magára vállalta. Tehát voltak átfedések és közlekedő folyosók orgánumok között bizonyos szerzők számára a nagy ügyek faggatásakor.

A kötetnek azonban van még számos elgondolkodtató része. A szerzők teljes önálló alfejezetet szenteltek azoknak a vitázó és egyéb „nüanszokat” képező írónak, s írói csoportoknak, akik semmiként nem fértek bele semmiféle skatulyába. Ezek közé tartozott egyébként már említett Victor Serge is. Serge azonban – miként a szerzők hangsúlyozzák is – részben internacionális síkon jelentett kihívást a népfront-politika és főleg az érvényesülő külpolitika ellen. Ugyancsak a rendhagyók közé tartoztak a szürrealisták nagy alakjai, a politikai és csoportvezérek, André Breton, Georges Bataille (és Paul Eluard és mások), akik 1934 februárjában ott voltak az értelmiségi Éberségi Bizottság megalakítói között, harcos röplapokat, kiadványokat jelentettek meg és 1935-36-ban még balról bírálták a népfront-pártokat (beleértve a kommunistákat is), majd mind Breton, mind Bataille 1937-1938 folyamán már messzire került, mindketten külön-külön, eredeti és egyéni megfontolások, kifejtett tézisek alapján. A szürrealisták egysége 1938-ra ugyanúgy felbomlott, mint ahogyan a Vendredi is elhallgatott. Az új válságok minden vonalon szétzilálólag hatottak. (Bataille a maga antinacionalista felfogásában ekkor fejté ki, hogy „az egyetemes emberi” jegyében egyformán kell „hátat fordítani Sarraut, Hitler, Thorez és La Roche nacionalizmusának”).

Avagy itt van a nagy francia parasztról Jean Giono (akiről Illyés is tisztelettel szól). Gionoról a kötet egy nagyobb fejezet külön alfejezetében szól, s elemzi azt az utat, amit megtett 1934 februárjában nagyon közel állt a kommunistákhoz, a kommunista irányítású orgánumok hasábjain is megjelentek írásai (s persze az Europe-ban is) ámde 1938 őszén, a müncheni válság idején már ő bélyegzi meg a kommunistákat (persze a franciákat) mint háborús gyűjtőgátakat, mert az FKP volt az egyetlen párt, amely hivatalosan elutasította a müncheni egyezményt. A pályásv így nagyon kontrasztos – amiben persze – mint a francia írók legnagyobb részénél – igen nagy szerepet játszik az 1914-18-as örökség, a világháború szörnyű élményei és az új háborútól való iszonyódás – ámde ebből még nagyon eltérő következtetéseket vontak le.

Végül a rendhagyó csoportban feltűnnek a „proletár írók”, s mindenekelőtt a párizskörnyéki Henri Poullaille, akik 1936-tól kezdve nem jobbfelé, hanem balfelé ábrándultak ki a népfrontból, nemcsak a radikálisokból, hanem a két nagy munkáspártból is, s amennyiben közel kerültek Pierre Monatte-hoz, a forradalmi szindikalisták ekkor legjelentősebb gondolkodójához és a Révolution proletarienne köréhez.

A kötet külön nagyobb fejezetben tárgyalja a népfrontkorszak jobboldali regényíróit, így Marcel Aymé és Céline munkáit, illetőleg megint nagyobb fejezetben a szélsőjobb, a fasiszta irányzat írói megjelenését (itt nem annyira Maurras és Léon Daudet - hanem a „nagy jobbratolódott” Drieu La Rochele került tollhegyre. S persze a szerzőknek volt érzékük arra, hogy megkülönböztessék az azonnali, a folyóiratokban és hetilapokban megjelenő írásokat - és a valamivel később megjelenő regényteremtést. A kötet, ha bizonyos részkérdésekben vitatható is, értékálló és izgalmas munka.

Jennitz János

PAUL CHRISTOPHE

1936. LES CATHOLIQUES ET LE FRONT POPULAIRE

Paris. 1986. Les Éditions Ouvrières. 308 p.

1936. A KATOLIKUSOK ÉS A NÉPFONT

A cím önmagáért beszél. Aligha lehet azt állítani, hogy „túlirt” avagy ásatag téma lenne. Mindehhez pedig tudni kell, hogy a szerző nemcsak széleskörű már nyomdafestéket látott forrásra támaszkodott, hanem azúttal különféle francia egyházi archívumok forrásait is felhasználta, azokra igen sűrűn támaszkodik. Így a munka valóban – ahogyan mondani szokták – „hézagpótló frás”.

Paul Christophe francia hagyományok szerint nagyon világosan felvázolta az 1936 tavaszi politikai kontúrokat, amelyek nehezen voltak „eltéveszthetők”. A parlamentben a választások után 275 baloldali

képviselő került szembe 220 jobboldali (illetve „jobb-középbelivel”) A kor „koszorús” nagy frója, André Gide e napokban fordult a másik „frőfejedelemhez” Roger Martin du Gardhoz: „mi itt Párizsban rendkívüli napokat élünk meg”. S valóban Párizsban, a parlamentben és azon kívül ritkán látott polarizáció ment végbe. Léon Blum szocialista képviselőtársa egy 30 évvel később megrendezett tudományos ülésszakon jelezte a francia katolikus egyház egykori magatartásával kapcsolatban: „Az egyház választott. És a baloldal nem tévedett e választást illetően.”

Mindezt P.Christophe könyve előszavában mondja el. S ennyiben írását abba az ismert dobozkába is be lehetne helyezni, ahogyan egyes ilyen jellegű munkákról némi rosszszájúsággal volt már aki megjegyezte: „az illető bebizonyította, hogy az egyház klerikális”. Ámde a „a dolog” mégsem ennyire egyszerű. A francia katolikus egyház „reagálása” számtalan szinten érlelődött meg. Különféle kérdésekkel és külföldi periódusokban - s ráadásul még a francia magasabb szintű klérus, a püspökök és érsekek körében sem volt teljes az összhang sem 1936 tavaszán, sőt még 1936 őszén sem.

A francia politikai közélet persze nem 1936 májusa után izzott fel, hanem már korábban, de legalábbis 1934 februárja óta. S ezeket aligha meglepő, hogy „a francia egyháziak” megszólaltak már a „végzetes”, de mindenesetre perdöntőnek tekintett 1936 tavaszi francia parlamenti választás előtt is, s súlyos véleményükkel befolyásolták híveiket.

A katolikus klérus véleményének, méghozzá a politikailag gondolkodó és egyértelműen jobbraforduló csoportosulásának egyik jellegzetes személyisége volt Baudrillart bíboros, a párizsi Katolikus Intézet rektora, aki a katolikus Carnets hasábjain már 1936 januárjában sietve előre leszögezte, hogy a Népfront programja „üres”, másfelől „demagógnak” minősítette - vagyis az érsek már ekkor sem volt politikailag „viszafogott”, még kevésbé semleges. Áprilisban viszont, a választások első fordulóját után, ugyancsak a katolikus Carnets hasábjain már arról írt, hogy Párizsban „forradalom” zajlott le. A választások második fordulóját, a népfront sikere - majd a spontán sztrájkok után már aláhúzta: „a forradalom gyorsan halad”, majd a munkássztrájkok kapcsán hangsúlyozta, hogy „a sztrájk gyorsan terjed”, hogy mindenütt „vörös zászlót” látni, s szinte G.B. Shaw Szent Johannájának némely megbotránkozott (francia és angol!) papalakjára emlékeztetően ő is szent felháborodással írt arról, hogy az építőmunkások a párizsi ferencesek kápolnájának építése közben arra is felvonták a vörös zászlót.

Baudrillart a francia klérus és jellegzetes, befolyásos képviselője volt, s Chollet, cambrai-i érsek, a francia püspöki tanács titkára nemhiába szököttötötte 1936 telén úgy, hogy egyben azt kívánta, hogy „de-minenciája” az elvek tiszta és jól látó képviselőjeként sokáig a helyén maradjon. (Ezek már persze az egyházi archívumokból előkerülő levelek.)

A francia egyház azonban nemcsak ilyen problémákkal került szembe. Egyházi magas köröket különféle levelezők figyelemztettek arra, hogy a munkások körében a katolikus és kommunista munkások között nagyon hasonló véleményeket lehet hallani. Ráadásul ekkor hangzott el M. Thorez híres beszéde, amelyben „kezét nyújtotta” a katolikus munkásoknak. Ugyanekkor Blum, az újonnan dezignált szocialista miniszterelnök is nagyon világosan fogalmazott a neki feltett kérdésekre, amikor azt hangsúlyozta: a lényeges szociális, strukturális reformok végrehajtása - ami azt is jelentette, hogy az egyéb kérdéseket másodlagosnak minősítette. Ezeket a jobboldalról annál inkább firtatták, s így jelentek meg a jobboldali orgánumban azonnal az új kormány megalakulása után olyan támadó cikkek, amelyek mindjárt úgy élezték ki maró támadásait, hogy a kormányban „túl sok” a „szabadkőműves”.

S hogy a valóság még sokkal bonyolultabb legyen, a francia parlament egyik jellegzetes katolikus képviselője, a régi arisztokrata családból származó volt tengerésztiszt, Jean Grandmaison, akit Párizsban választottak újjá, 1937 első heteiben jelentette ki, hogy a katolikusoknak semmiképp sem az a feladata, hogy „konzerváljanak egy szociális vonatkozásban inhumánus társadalmi rendet”. S pontosan ebben az elágazásban történt meg bizonyos baloldali indíttatású szociális papok - és katolikusok újfajta szárnybontása, akik hetilapokban, napilapokban és folyóiratokban némi habozás után a népfront kormány mellé álltak - ami persze utána heves viharokat váltott ki a katolikusok táborában.

Ámde a francia népfront történetének, s a kritikus 1936-os évek éppen a katolikus, és még pontosabban a katolikus politikai irányultságuk számára volt még egy nagyon fontos mozzanata: kirobant a spanyolországi polgárháború. Ám a valóság ezúttal is bonyolultabb volt a leegyszerűsített képletelnél. Hiszen nyilvánvaló volt, hogy a spanyolországi harcok a vallásos franciákat a népfront-kormány ellen fordították, s a spanyol s a francia magas klérus is ilyen értelemben vonta le a következtetéseit, de miként a spanyol s a baszk papság körében is nagy számban voltak kivételek - így volt ez Franciaországban is. Egész sor francia katolikus orgánus (L'Esprit, Sept, L'Aube) hangsúlyozottan Franco ellen fordult. S ezt tette az ismert spanyol katolikus fró, Bernanos is - aki előtt az összes francia irodalmi orgánus mindig

is nyitva állt. Mégis, ők a kivételek, a szomszédos ország harcai a katolikus többséget mégis jobboldalra taszította.

Az általánosan ismertebb mozzanatok mellett azonban e kötetnek számtalan „egyéni” érdeme van, a szerző sok olyan „mélyfúrás” végzett, amit más nem tett meg. „Természetesen” külön-külön fejezeteket olvashatunk a két rendhagyó hangsúlyozottan katolikus irodalmi-politikai orgánusról: a „Sept”-ről és a „L'Esprit”-ről. E két orgánusról ugyan más, irodalmi – irodalomtörténeti munkákba is lehet olvasni, ámde Paul Christophe megközelítése, forrásanyaga is más. Ő nemcsak azt világítja meg, hogy mindkét orgánus, mind a hetilap, mind a folyóirat mennyiben volt „óvatos” az 1936 tavaszi időszakban, s mind lett „bátrabb”, mindenesetre a kihívásokkal szembenézően a Népfront oldalára álló orgánus 1936 nyarán, majd őszén – hanem Christophe pontosan témájának megfelelően azt is vizsgálja, hogy a két orgánusnak milyen „visszhangja” volt a katolikusok – és milyen a magas klérusnál. Hiszen a két orgánus, s általában a „lázadó” a népfront mellé álló orgánusok kérdésével magas körökben foglalkoztak, püspökök, érsekek körében folyt levélváltás, véleményt formáltak a pápai nunciusok, a Vatikán is. Mindenre Christophe ismét archivális forrásokot idéz – és magyarázza, hogy a Sept szerkesztőségéből a dominikánus szerzeteseknek miként és miért kellett visszaszorulniuk, hogy a rangos hetilap azután „világibb” katolikus profilt öltön.

Ugyanígy lázadó napilapként tűnt fel a sajtó színpadán Georges Bidault napilapja, a l'Aube is. Hiába lett Bidault a háború alatti és utáni idők MRP vezére – ekkoriban még némiként „eretnek” volt a 10-15 ezer példányos lapjával, amely sokkal kisebb táborával is feltűnőbb, jegyzetebb volt mint jónéhány nagyp példányszámú és „hivatalosabb” katolikus közlöny. (A L'Aube történetének a szerző megint csak külön alfejezetet szentel.) Ha Bidault a középrétegek és az értelmiségi elit véleményét sugározta-kereste, ott volt a szociálisabb és a vidék, és a parasztság felé nyitó La Jaune République, amely még határozottabban és korábban, már 1936 tavaszától állt a népfrontosok mellé, persze ugyancsak felkeltve a klérus többségének haragját és kiváltva az elmarasztalást.

Am a francia klérusnak másféle gondjai is voltak. Hiszen a francia politika széljéből nem kevés olyan szélsőséges csoportosulás működött és orgánus jelent meg, amely ugyancsak elkevert katolikus színeket a maga zászlaján. Ilyen volt maga a tűzkeresztes mozgalom és annak vezére, De la Rocque ezredes, avagy Action Française csoportosulás és orgánus, a maga elpusztíthatatlan és végletes Charles Maurrasával. S az ő esetük megint csak távolról sem egyedi és véletlen. A francia egyház, a politizáló klérus hivatalos válasza a „kettős kihívásra” az volt, hogy sem a népfrontot, sem ezeket a szélsőséges szervezeteket és orgánusokat nem támogatja. Az elhatárolódás így hivatalosan kettős volt. Mindez azonban viharok kapcsán történt, mindezt megintcsak eszmecsere - levélváltások kísérték.

S ezek még az „egyszerűbb” esetek. Hiszen az egyháznak sokkal bonyolultabb, valós problémákra is reagálnia kellett. Mindjárt ott volt az a kihívás, hogy a francia modern történetben szembekerültek az 1924-es Herriot-radikális kormánya után először egy olyan esettel, egy olyan kormánnyal, amely nemcsak nem az ő „szájfűk” szerint való volt, hanem ami akaratauk és politikai beavatkozásuk ellenére jött létre „a katolikus országban”. S ebben a helyzetben hangzott el még 1936 nyarán Párizs bíboros-érsekeinek, Verdier-nek az a híres nyilatkozata, pásztorlevele, amit a Blum-kormány üdvözlétének lehetett értelmezni. Ámde ez csak Verdier nyilatkozata volt, s nem a püspöki-érseki testület hivatalos nyilatkozata. Verdier pásztorlevele hatalmas indulathullámokat váltott ki pozitívan is, negatívan is – s a szerző ezt nagyon sokoldalúan világítja meg.

Hasonló mozzanat, amikor a Blum-kormány befolyásos belügyminiszterét, s Lille szocialista polgármesterét, Roger Salengro-t a jobboldali sajtó és hisztéria öngyilkosságba hajszolta. Ekkor Lille bíboros érseke, Lineart adott ki pásztorlevelet – amelyben elítélte ezt a felelőtlen és uszító jobboldali sajtót. Lineart eme megszólalása azonban ugyanúgy teljességgel egyéni volt, mint annak idején Verdier-é, s az ő megszólalása ugyancsak heves viharokat váltott ki, Paul Christophe ezúttal is többek között Lineart „postájából” idéz, megjegyezve, hogy több volt az elmarasztalás az e napokban kézhez vett levelekben, mint az együttérzés. Talán ezzel is magyarázható, hogy nem Verdier és Lineart véleménye vált hivatalossá.

S a témakörök tovább sorjáznak e munkában. Hiszen ott van a katolikus ifjúsági mozgalom hatalmas témája. Még ennél is vaskosabb és a klérust az egész egyházat próbára tevő kérdés volt a szociális kérdés napirendre kerülése. Már a sztrájkokkal kapcsolatban is nagyon eltérő volt a különféle katolikus orgánusok hangvétele (a pápai nuncius erre reagált is, sőt észrevételezte, hogy a püspökök és érsekek sem egyformán szólnak meg s a megnyilatkozások koordinálását sürgette!) – ámde még fogósabb, nagyobb problémát jelentette az új kormány szociális törvényeinek általános megítélése. S ekkor születtek meg előbb a katolikus ifjúságmozgások szervezete – aminek megítélése megint nem bizonyult „problémátlanakk”, de ráadásul ekkor alakult meg tisztább formában a keresztényszakszervezet (CFDT) is, ami még fokozottabb gondokat okozott a klérusnak – hiszen éppen a szociális kérdések vonatkozásában nem

egyszer a CFDT és a szocialista-kommunista vezetésű CGT a klérus számára megdöbbenően közel került egymáshoz.

Mindezekre a kérdésekre a szerző nagyon érzékenyen reagál, s hatalmas nyomtatott forrásanyaga mellett felvonultatja a különféle egyházi archívumok gazdag és alig-alig érintett forrásanyagát. S pontosan ilyen alapon világítja meg a katolikus „tábor” belső meghasonlását, a belső vitáknak, a szilenciumra ítélt lapszerkesztő szerzetesek esetét, az egyház belső politikai döntéseit. A szerző nyilván tisztában volt munkája várható hatásával, hiszen a kötet mintegy teljes egyharmada dokumentumok, olykor perdöntő dokumentumok találhatók. A kötet haszna is időrendi táblázat és jól használható bibliográfia egészíti ki. Csak sajnálhatjuk, hogy a szerző legalább a Népfront-korszak két további két izgalmas éveire: 1937-re és 1938-ra munkáját már nem tudta kiterjeszteni.

Jemnitz János

EMERICH CSÁKY

VOM GEACHTETEN ZUM GEÄCHTETEN: ERINNERUNGEN DES K.U.K. DIPLOMATEN UND K. UNGARISCHEN AUSSENMINISTERS EMERICH CSÁKY (1882–1961)

EVA-MARIE CSÁKY (Hrsg.). – Wien, Köln, Weimar: Böhlau 1992.

A NAGYRABECSÜLT TŐL A KIREKESZTETTIG: CSÁKY IMRE K.U.K. DIPLOMATA ÉS MAGYAR KIRÁLYI KÜLÜGYMINISZTER VISSZAEMLEKEZÉSEI 1882–1961

A visszaemlékezések korát éljük. S Csáky Imre gróf pályája (mint minden emberé) kivételes. Apja Csáky Albin gróf, az ország egyik legrégebbi arisztokrata családjának sarja, az 1867 után indult liberális nemzedék kiemelkedő képviselője. 1888 és 1894 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Nevéhez fűződik a kötelező polgári házasságkötés és a zsidó vallás egyenjogúsításának bevezetése.

Legfiatalabb fia Imre 1882-ben a Szepeességben született, ahol a család birtokai is feküdtek, s ahol apja két évtizeden át (miniszterségéig) a megye főispánja volt. Csáky Imre 1905-ben a Monarchia diplomáciai szolgálatába lépett. 1918-ben rövid ideig Károlyi külügyminisztériumában is szolgált, 1919-ben emigrált, a tanács hatalom bukása után Bethlen Istvánnal és Teleki Pállal tért haza, részt vett a párizsi béketárgyalásokon, majd amikor külpolitikai elképzeléseit nem sikerült megvalósítania, negyven évesen visszavonult. Élete második fele már csak kényszerű ráadás.

E futó pályarajzból is kitetszik, a könyv a k.u.k. diplomata és a magyar királyság három hónapig volt külügyminiszterének élettörténete.

Terjedelmileg jóval nagyobb része a Monarchia koráról szól. Arról az időszakról, amikor Csáky beosztott, s különösen az első években alacsony rangú diplomata, nem a Monarchia diplomáciájának formálója, nem szolgálhat eddig ismeretlen információkkal a birodalom politikájáról. Nem ebben áll az emlékirat érdekessége. Több osztrák diplomata memoárját ismerjük, azt, hogyan látták ők a Ballhausplatzot, a diplomáciai szolgálatot. Ám magyar diplomata tollából ilyen — ismereteim szerint — alig olvashatunk. Pedig jól tudjuk, jelentős szerepük volt a bécsi magyaroknak a Ballhausplatzon és a különböző diplomáciai posztokon.

Csáky Imre emlékiratait tehát a Musulin, Lützow, Flotow visszaemlékezésekkel rokon, és egy magyar arisztokrata diplomata világfelfogásának érdekes dokumentuma. Az évtizedek távlatából akár szemrehányást is tehetnénk Csákynek a korabeli magyar társadalomról nyújtott név leírásaiért, s hogy az események alakulásában mérhetetlen szerepet tulajdonít az apró véletleneknek. Ha Szaszonov orosz külügyminiszter a szentpétervári jacht klubban, amikor összetalálkozik a fiatal magyar diplomatával és a vacsoránál félrenyel, megfulladt volna, talán nem tör ki az első világháború. Ha 1920-ban nem bukik meg Millenard francia miniszterelnök, s a franciák nem hagynak fel Wrangel támogatásával, a fehér tábornok bizonyosan legyőzi „Lenin és Trockij vöröseit”, és másként alakul a világ sora...

De oktan lenne a szemrehányás, mert Csáky írása éppen azért oly hasznos és használható forrás, mert nem akarja átértelmezni, modernizálni a maga korábbi nézeteit. Bizonyos, hogy Musulin, Lützow, vagy Flotow kritikusabban szemléltek a maguk világát, de ugyanezt várni Csákytól két ok miatt is igaztalan volna. Egyrészt azért, mert Csáky a monarchia idején fiatal diplomata volt, aki a diplomáciai szolgálatnak szükségképpen inkább a felszínét látta, a fogadásokat, az arisztokrata-diplomata társaságot. Másrészt: Csáky emlékiratait 1954-ben, a börtönből szabadulva, az akkori Budapesten kezdte írni – innen nézve az a régmúlt birodalom mindenképpen a tökéletes, az idill volt.

Szimptomatikus, hogy a diplomáciai szolgálat első éveiben Csáky magyar volta fel sem merül, hogy magyar főnökeihez, pld. Szögyény–Marichhoz Berlinben szorosabb kapcsolat főzte volna, mint más elől-járóhoz.

Jellemző, hogy ez a probléma először Bukarestben vetődik fel, nem követségi kollégáival való kapcsolatában, hanem romániai fogadtatása okán. Mert a románok — írja Csáky — elvben ellenségeknek, elnyomóknak tekintették a magyarokat (1914-ről van szó), elvben, mert a nagyrészt európai műveltségű román diplomaták ezt a napi érintkezésben egyáltalán nem érzékeltették.

Tulajdonképpen ekkortól, bukaresti beosztásától kezdve kerül Csáky olyan helyzetbe, hogy igazán képes megítélni a körülötte zajló eseményeket, s arra némi befolyása is lesz. A bukaresti követséget Czernin Ottokar vezeti (a későbbi külügyminiszter), aki Ferenc Ferdinánd embere, szembenáll a magyar kormány, azaz Tisza István nemzetiségi politikájával (a dualizmus változatlan fenntartásával), de megpróbál korrekciót viszonyt kialakítani a magyar miniszterelnökökkel. Jellemző, hogy Czernin hangsúlyozza, ő mint követ csak azt teheti, amit felettes hatósága (azaz a közös kormány) előír számára és ennek a felettes hatóságnak természetesen a magyar miniszterelnök is részese.

Itt a bukaresti követségen merül fel, hogy Csekonics követségi tanácsos kifejezetten a magyar kormány embere, s mintegy ellenőrző orgánuma az osztrák, ráadásul dualizmus ellenes Ferenc Ferdinánd párti Czerninnek. Czernin el is éri, hogy hamarosan megszabadul kellemetlen beosztottjától. Csáky Bukarestben szolgál 1914 júniusának végzetes napjaiban. Úgy látja, Czernint nem személyes szálak fűzték a trónörökösöz, hanem az a meggyőződés, hogy egyedül az ő programja mentheti meg a birodalmat. Ferenc Ferdinándnak voltak — nem nagy számban — hívei, — írja —, de barátja egy sem volt.

A román hadüzenet után — amikor a követség Bukarestből szabályosan menekülni kénytelen — Csáky Varsóba kerül. Roppant érdekes annak leírása, hogy a lengyelek milyen bizalmatlansággal fogadták államuk helyreállításának proklamálását 1916 novemberében, mennyire nem bíztak a központi hatalmak végleges győzelmében, s mekkora gyanakvással és ellenszenvvel viseltettek nemcsak a német megszálló csapatok, hanem a Monarchia diplomáciájával szemben is.

1917 januárjában Csákyt Czernin külügyminisztériumában rendelik. Alig jut feladat számára, mert a Ballhausplatz minden tisztviselője oly féltékenyen őrzi a maga hatáskörét, a maga aktáit, hogy Csákynek tulajdonképpen alig van betekintése az ügyekbe. Úgy tetszik, Czernin személyes stábjához tartozik (ami elég sajátos helyzet egy magyar számára.) Így kerül sor arra, hogy 1917 májusában a külügyminiszter Stockholmba küldi a szocialista internacionálé kongresszusára, hogy Viktor Adler közvetítésével — magánemberként — vegye fel a kapcsolatot az orosz szocialisták képviselőjével és rajtuk keresztül a kormánnyal. Megbízata nem jár sikerrel.

1917 novemberében részt vesz a brest-litovszki fegyverszüneti tárgyalásokon. Élményszerű a központi hatalmak vezérkarának találkozása az orosz békeküldöttséggel — amint a cvikkeres apró Joffe népkomisszár a világforradalomról tart előadást Lipót bajor hercegnek. 1917 nyirkos hideg novemberében ott Brest-Litovszkban találkozik először a régi és az új világ — és mi — írja Csáky —, nem voltunk erre a találkozóra felkészülve. Csáky tud oroszul és egy ideig szabadon érintkezik az orosz delegáció tagjaival, hallgatja messianisztikus fejtegetéseiket, de aztán megérkezik Trockij, aki egycsapásra megmeregíti a tárgyalások s az érintkezés stílusát, megszakadnak a személyes eszmecsere. Itt — már-már az ír Csáky tűnik elő. Trockij a félelmetes, a gonosz és a fantasztikusan okos Lucifer. És ők, a Monarchia küldöttei az oroszok és a németek mellett szinte tehetetlenségre vannak ítélve. Ez a brest-litovszki egyébként Csáky utolsó érdemi küldetése a Monarchia idején.

A felbomlás után, 1918 novemberében hazamegy birtokaira, (Csehszlovákiába!) hiszen gondoskodnia kell magáról, meg családjáról. Itt éri Károlyi meghívása, hogy segítsen az általa vezetett külügyminisztérium apparátusának megszervezésében. A kommün elől birtokaira, majd Bécsbe menekül. A bécsi ellenforradalmi szervezkedésről, a Sachernél, meg éjszakai mulatásban hangosan vitatott titkos összeesküvés tervekről éppúgy lesújtó a vélemény, mint Károlyi Mihály külpolitikájáról, vagy a Szegeden szerveződő magyar fehér kormányról. — „Operett-kabinett” — írja, amelynek két számottevő tagja van, Teleki Pál „külügyminiszter”, és Horthy Miklós „hadügyminiszter”. „És mégis úgy akarta a sors, hogy ez az

operett-kormány, ez a terrorista banda alkotta a magját annak a civil és katonai szervezetnek, amely aztán Horthy kormányzó alatt majd egy emberöltőn keresztül hivatva volt arra, hogy Magyarország történelmét formálja.”

Csáky 1919 októberében tér vissza Budapestre. Teleki megbízásából részt vesz a békétárgyalások előkészítésében és 1920 januárjától a párizsi békétárgyalásokon. A hivatalos konferenciákkal egyidőben francia–magyar titkos megbeszélések is folytak, amelyeken Csákynek számottevő szerep jutott — talán ez volt pályafutásának leglényegesebb mozzanata. Csáky utólag is úgy látja, hogy Millerand miniszterelnök és Paleologue külügyminisztériumi főtitkár közép-európai politikájában Magyarországnak fontos szerepet szánt és éppen ezért érdeke fűződött a trianoni békediktátumok módosításához. Bízott abban, hogy a francia kormány közreműködésével van lehetőség a békeszerződés korrekciójára, ezért vállalt 1920 szeptemberében külügyministerséget Teleki Pál kormányában. De a francia politikában hamar fordulat következett be, kormányváltás, majd Paleologue is felmentik hivatalából. S Csáky három hónapi miniszterség után, nem lát többé lehetőséget programja megvalósítására, lemond, majd hamarosan teljesen visszavonul a politikától.

Az 1930-as években eladja a földreformok után még megmaradt csehszlovákiai birtokait, véglegesen Magyarországra települ, ahol a maga és felesége birtokainak jövedelméből él.

A második világháború után kénytelen osztozni a magyar arisztokrácia sorsában, későn veszi észre, amikor már nem lehet, hogy innen menekülnie kell. 1950-ben tiltott határátlépés miatt három és fél évre ítélik. 1957-ben sikerül elhagynia az országot, 1961-ben Dél–Amerikában halt meg.

Talán e futó, főként tartalmi ismertetésből is kitetszik, hogy a tekintélyes bécsi tudományos kiadónál, a Böhlau-nál megjelent visszaemlékezés, nem csak a szűk szakmai érdeklődésű olvasónak nyújt izgalmas olvasmányt. S a kötetet sajtó alá rendező Eva-Marie Csáky nem is akar kiadványának feleslegesen tudományoskodó jellegét adni. Nem azért, mintha nem ismerné jól a német forráskiadás rigorózus szabályait — hiszen korábban ő tette közzé (Gerald Stourzhzal közösen) az 1955-ös osztrák államszerződés iratait.

Eva-Marie Csáky egyszerűen tiszteletben tartja szerzője írását, nem akarja történeti fejtegetéseit értelmezni, vagy korrigálni. Nem tesz többet, mint, hogy az érthetőség kedvéért időnként zárójelben megad egy-egy évszámot, egy keveset húz a szövegből, hogy a felesleges ismétléseket elkerülje, de nem terheli a szöveget lábjegyzetekkel. Pusztán egy pontos névmutatót és egy nagyon visszafogott életrajzi bevezetőt fűz a kötethez — a többi az olvasóra bízva.

És a történész olvasónak egyetlen kérdése maradhatna: minthogy alig-alig van magyar családtörténet és roppant kevés 19–20. századi magyar családi levéltár maradt fenn, amely a feldolgozások alapja lehetne, nem kellene Csáky Albin fia Csáky Imre életrajzát a csak magyarul olvasók számára is hozzáférhetővé tenni?

Somogyi Éva

LORÁNT TILKOVSKY

TEUFELSKREIS. DIE MINDERHEITENFRAGE IN DEN DEUTSCH-UNGARISCHEN BEZIEHUNGEN 1933-1938

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. 310 old.

ÖRDÖGI KÖR. A KISEBBSÉGI KÉRDÉS A NÉMET-MAGYAR KAPCSOLATOKBAN 1933-1938

Amikor 1987-ben a Gorkij Könyvtárban – mint a nemzetiségi kutatásokat koordináló egyik magyarországi kutatóműhelyben – Tilkovszky Lorántot 60. születésnapján köszöntötték, az ünnepelő közönség megismerkedhetett egy kis füzettel is, amely a jubiláns történész munkásságát bemutató publikációs jegyzéket tartalmazza. E könyvecske futó áttekintése is meggyőzően dokumentálja, hogy az igen termékeny szerző kutatásainak homlokterében mintegy két évtizede az 1919-1945 közötti korszak magyar nemzeti-széppolitikájának, ezen belül is a magyarországi németek sorsának bemutatása áll. Tilkovszky még 1981-ben jelentette meg németül az 1939-45 közötti évek történetét ebből a szempontból, most pedig a téma harmincas évekből (elő)történetét taglaló monográfiáját tette közzé ugyancsak német nyelven az Akadémiai Kiadó. A történeti logika természetesen fordított sorrendet kívánt volna, történetírást és politika kapcsolata azonban úgy hozta – mint számos más esetben –, hogy az olvasó előbb ismerhette meg a végkifejlet

részletes rajzát, majd a gyökerek feltárásán dolgozó történész további szorgos munkája révén veheti most szemügyre a napjaink történelmi szempontjából szintén nem kevésbé izgalmas harmincas évek tablóját.

A Századok olvasói bizonyára emlékeznek Tilkovszky Loránt izgalmas tanulmányaira, amelyekben a magyarországi német mozgalom radikalizálására irányuló 1932-1933. évi törekvéseket tárta fel, illetve az 1936-38-ban kormányzó Darányi-kabinet idején tárgyalta a magyarországi németek történetét. (Századok 1979. 3. és 1981. 5., 6. sz.) Minthogy a közbülső éveket is a szerző más hazai orgánumban megírta, ezért azt mondhatjuk, hogy a most megjelent könyv tulajdonképpen ennek a tanulmányfüzérnek a monográfiává szerkesztett változata. Az olvasóban így persze joggal merülhet fel a gyanú, hogy itt nem is önálló monográfiával, hanem csupán tanulmánykötettel találkozunk. Nos, bizony állíthatjuk, hogy nem erről van szó. Ennek több oka is van. Az egyik az, hogy Tilkovszky Loránt tanulmányait szemmel láthatólag azzal az igénnyel készítette el annak idején, hogy azokból majd idővel monográfia fog kerekedni, a másik tényező pedig abban jelölhető meg, hogy a szerző az egyes tanulmányok gondos egymáshoz illesztésével művét egészen egésszé kovácsolta. (Csupán néhány esetben tapasztalható kisebb döccenő, ismétlődés.)

A kötet nem csupán azért nyeresége a történetírásnak, mert egy világnyelven teszi közzé azt, amit a magyar, illetve magyarul olvasók jóval korábban megismerhettek, tehát fontos történeti folyamatok váltak olymódon a nemzetközi tudományosság számára jóval közelebbé, hanem azért is, mert paradox módon a mennyiségi növekedés minőségi változást is eredményezett; jóllehet a kötet nemhogy nem tartalmaz a tanulmányok szövegénél többet, sőt néhány helyen a szerző – nyilván terjedelmi korlátozások miatt – kénytelen volt rövidítéseket eszközölni, mégis azzal az érzéssel teszi le az olvasó a könyvet, hogy többet kapott most, mint amikor korábban az egyes tanulmányokat olvasta. Szerepet játszhat ebben az is, hogy az eltelt mintegy 10 esztendő, kiváltképpen az utolsó évek fergeteges változásai nem tették túlhaladtá a művet, sem tényanyaga, sem szemlélete nem vált elavulttá. A döntő magyarázat azonban minden bizonnyal az, hogy a hatalmas anyaggyűjtés fáradtságos munkája, a biztos forráskezelés, az azonos látásmód következetes érvényesítése a nagyobb időtávot átfelöl összefoglalásban kamatos kamattal térül meg.

A fentiek alapján bizonyára érthető, hogy a recenzens nem érzi feladatának a munka ismertetését, hanem figyelmét inkább annak elemzésére összpontosítja.

Tilkovszky Loránt a történészek azon típusához tartozik, akik feladatukat a mennél szerteágazóbb és sokrétebb anyagfeltárásban, majd a fontos források mennél részletesebb előadásában látják. Így az előadásban gazdagon áradnak a kútfők nyújtotta ismeretek, amelyek egymáshoz illesztését viszonylag ritkán szakítják meg a történész saját megnyilvánulásai, nem sok tér nyílik a részletesebb, finomabb elemzésekre, az egyes források kínálta gondolatok kifejtésére, az egyes résztörténetek egy-egy – a hatalmas tabló kaval-kádjában ugyan már-már elvesző, ám éppen a részletező előadásmód miatt az adott helyen mégis jól nyomom követhető – kisebb mozzanat okának boncolgatására. Így a munka egyfelől ugyan biztos alapot ad a további kutatások számára, ami feltétlenül érdem, másfelől azonban elszalaszt lehetőségeket. Olyan lehetőségeket, amelyeknek nyilván éppen a szerző van leginkább birtokában, hiszen az ilyen munkák szinte minden során érződik, hogy a szerző messze többet tud a témáról, mint leír, tehát számára lenne a legkézenfekvőbb a továbbbélés a mondanivaló elmélyítése irányába. Néhány példával érzékeltetjük az elmondottakat.

1933 végén bekövetkezett korai halála ellenére is Bleyer Jakab a könyv egyik főszereplője, mert öröksége tovább él, állandó vita tárgya egyfelől a magyarországi németek mozgalmának két irányzata között, mindegyikük igyekszik magának tudni, hogy ezáltal erőt merítsen, másrészt pedig Bleyer alakja a trianoni sokk hatását viselő magyar politikai közvéleményben is élesen jelen van: igen érzékenyen reagál a budapesti tudományegyetem germanisztikai professzorának tevékenységére, számtalan, lojalitást hangoztató nyilatkozata ellenére is megérzi benne a centrifugális irányba történő elmozdulását, halála után is éberén őrzi emlékét. A Bleyer tevékenységét bemutató gazdag dokumentáció alapján élő porté bontakozik ki, az olvasó mégis szívesen vette volna Tilkovszky szakavatott eligazító szavait. Így – például – az 1933. augusztus 11-i Gömbös-Bleyer találkozó leírása után (amelyet a szerző Bleyernek a budapesti német követség számára készített beszámolója alapján ismertet, s amely szerint „az egész beszélgetés baráti légkörben folyt le”) Tilkovszky minden magyarázat nélkül megemlíti, hogy a professzor „később inkább negatív hangvétellel emlékezett meg erről a megbeszélésről”. A változás okának ismerete még akkor is szükséges lenne, ha más források is rendelkezésünkre állnának, tehát jobban el tudnánk igazodni a kérdésben, mivel azonban csupán Bleyer kétféle interpretációját ismerjük, ezért még inkább indokolt lenne a magyarázat. (51.) Vagy említhetjük a Magyar Szemle 1933. szeptemberi számában megjelent Bleyer-írást, amelyben a szerző a nemzetiszocializmus történelem formáló szerepét a reformációhoz s a francia forradalomhoz hasonlítja, magát pedig az új világ hitvalló, hithű elkötelezettjének mondja. Mivel egészében Bleyer inkább egy konzervatív beállítottságú figuraként jelenik meg, ezért feltehetőleg nem lenne lényegtelen Tilkovszky véleményének megismerése: vajon Bleyer valóban lelkes náciává vált, vagy

csupán arról van szó, hogy az ilyen irányú változása imitációjával akarja a berlini hatalmasságok hatékonyabb támogatását elnyerni. (51.)

A könyv egésze meggyőzően támasztja alá a kötet címét és mondanivalóját, hogy itt olyan ördögi körről van szó, amelyből nem lehetett kitörni, mégis kíváncsatos lett volna, ha a szerző az egyes leírásokhoz fűzött elemzéseivel újból és újból erősíti azt a meggyőződést, hogy itt valóban nem volt kiút. (Annál is inkább, mert a köztudat az ördögi kör fogalmához gyakran társítja a kitörési lehetőség keresését, holott a szó szigorú értelmében ez a kifejezés csakis a kiúttalanságot jelentheti.) Így például önmagában is sokat mondó, hogy a liberális beállítottságú, harcosan antifasiszta Gratz Gusztáv – éppen annak érdekében, hogy a magyarországi németiség jogos kulturális követeléseinek megvalósulását előmozdítsa – maga is szükségesnek tartja, hogy a fasiszta Németországtól bizonyos erkölcsi támogatást kapjanak. (71.) Hiszen, ha a náci Németországtól minden porcikájában viszolygó liberális politikus annyira reménytelennek látta a magyar kormány ígéreteinek megvalósulását, hogy német erkölcsi támogatást látott szükségesnek, miközben a magyar kormány elhatározásait mindig a magyar politikai közvélemény túlnyomó hányadának várható ellenkezése tette habozóvá, akkor ezen apró mozzanatot is azt mutatja, hogy itt olyan ördögi körről volt szó, amelynek semelyik pontjáról sem vezetett kiút.

A monográfiában nagy helyet kap Gömbös Gyula Hitlerhez intézett 1934. februári, a magyarországi német kisebbséggel foglalkozó levele, illetve azoknak a motívumoknak a felfejtése, amelyek közrejátszottak abban, hogy a Führer válasza erre a levélre soha nem érkezett meg Budapestre. Minden bizonnyal igen lényeges ezzel kapcsolatban Neurath Lammershez intézett 1934. március 20-i feljegyzése (73-74.), mégis úgy véljük, hogy a súlypontok elhelyezése itt nem egészen pontos, mert minden valószínűség szerint végül is nem a Külügyi Hivatal (vagyis a német külügyminisztérium) visszafogó szerepe a döntő, hiszen idővel maga a hivatalos német diplomáciai vonal is sürgeti a választ, hanem valójában a Führer elzárkózó magatartása. Úgy hisszük, hogy Hitler alapállását etekintetben már az 1933 júniusi Gömbössel történt találkozója alapján kellett, lehetett volna tisztázni, ahol szintén elmaradt a források elemző átvilágítása, amelyhez pedig a magyar változat megjelenése óta publikált magyar szakirodalmat is igénybe lehetett volna venni.

A monográfia érdemben gazdagítja ismereteinket az ún. Köhler-ügyre – vagyis a magyarországi német mozgalom birodalomból történt anyagi támogatásának kipattanására – vonatkozóan. A kérdésből Kánya Kálmán külügyminiszter 1935. november 16-án csinált ügyet, amikor is részletes feljegyzést ad át erről a német követnek. (139.) Kánya azonban az anyagot a miniszterelnöktől kaphatta, akinek pedig a felvilágosítás Gratz Gusztávtól jutott még augusztus 17-én a birtokába. (131.) Ezért úgy véljük, hogy az olvasónak választ kellett volna kapnia arra, vajon miért ebben az időpontban cselekszik a magyar diplomácia. Megkockáztathatónak véljük a feltevést, hogy a magyar miniszterelnök szeptemberi látogatása előtt nem akarta az ügyet kiteregetni, mikor azonban az ősz folyamán arról kellett meggyőződnie, hogy tárgyalásaival – hitével szemben – nem sikerült eredményt elérnie, akkor adta Kánya számára az utasítást az említett november 16-i lépés megtételére.

Kozma Miklós magyar belügyminiszter hosszadalmas előkészítő munka után 1936 decemberében látogatást tett Berlinben azzal a céllal, hogy a kisebbségi kérdésben közeledjenek az álláspontok. Tilkowszky Loránt a bőségesen fennmaradt magyar és német források alapján részletesen ismerteti a felek tárgyalásokra történt felkészülését, valamint a megbeszélések lezajlását. Korrekten és precízen rögzíti a német és a magyar források közötti eltéréseket, azok okainak feltárása végett ellenben már nem elemzi az iratokat. A látogatás lezajlása kapcsán pontosan állapítja meg, hogy a német források szerint a magyarok megértették: elkerülhetetlenül változtatniuk kell a magyarországi német kisebbséggel szembeni magatartásukon, Kozma naplőfeljegyzései ellenben azt a benyomást keltik, mintha a német fél jutott volna közelebb a magyar álláspont jobb megértéséhez. (199.) A könyvet forgató olvasó azonban ennél nyilván többet szeretne tudni. Természetesen a forrásokból csak azt lehet kiolvasni, ami bennük található, ám ezt a tartalmat jobban meg lehet világítani az aprólékos egybevetésekkel, a szereplők adott politikai konstellációjának figyelembe vételével, a két ország általános helyzete, külpolitikájának minden pillanatban való figyelembevételével. Ugyanezt mondhatjuk el az 1937 júniusi Kánya-Neurath találkozó rekonstrukciójára is. A szerző természetesen itt is az elérhető teljes forrásanyag birtokában van, azt hasznosítja, ám mégsem aknázza ki a lehetőségeket erőteljesebben. (229-230.) A Neurath, illetve Kánya által készített feljegyzés szintén komoly eltérésekkel rögzíti a tárgyalások lefolyását. A magyar forrásnál azt láthatjuk, hogy a kisebbségi kérdés az első helyre került és Kánya igen nagy teret szentelt neki. Neurath ellenben a kérdést emlékeztetője legvégére hagyta, és merőben más hangvétellel rögzítette az elhangzottakat. A német forrás azt sugallja, hogy Neurath egyrészt meglehetősen lekezelő hangnemben tárgyal a magyar diplomácia fejével, másrészt pedig a feljegyzést olvasó berlini illetékeseket úgy akarja tájékoztatni, hogy

6 Budapestten kereken letagadta a német kisebbség és a különféle birodalmi szervezetek-intézmények közötti politikai kapcsolatokat. Tehát fel kell tenni a kérdést, hogy melyik diplomata torzította el (jobban) a valóságot. Ennek mérlegeléséhez fontos szempont lehet a két külügyminiszter eltérő pozíciója. Kánya talán éppen ebben az időszakban birtokolja legszilárdabban méltóságát, tekintélye, szakmai hozzáértése még korábbi bírálói körében is növekszik. Neurath ellenben egy olyan külügyi hivatal élén áll, amellyel szemben a fasiszta vezérkar nagyfokú averzióval és bizalmatlansággal viseltetik, a német külpolitika döntési mechanizmusában a Külügyi Hivatal jelentősége kortánsem perdöntő, és már nem vagyunk messze attól a pillanattól, amikor Neurath helyére Ribbentrop kerül külügyminiszternek. Ezért megkockáztathatónak véljük, hogy Neurath nem a tárgyalások tényleges atmoszféráját, hanem sokkal inkább német birodalmi köröknek a kérdéssel kapcsolatos beállítódását rögzíti emlékeztetőjében.

Az ilyen típusú gondjainkat még tovább sorolhatnánk, mint ahogy másfelől természetesen számos plasztikus, a történelem mélyebb összefüggéseibe kalauzoló ábrázolást is felemlítenénk. Gondolunk ezek közül Illyés Gyula híres „Pusztulás” c. cikke hatásának árnyalt bemutatására, általában a magyarországi német mozgalom belső harcának részleteiben is pontos feltárára, Gratz Gusztáv kétfrontos, mind reménytelenebb küzdelmének nyomon követésére, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szekfű Gyula vitájának – amely ez alkalommal a magyarországi németek körül zajlott, és több ponton már azonos álláspontot körvonalazott – rekonstruálására, Szabó Dezső hírhedt Schittenhelm Ede személyén túl az egész magyarországi németiséget mélyen és igaztalanul sértő 1937-ben írt pamfletjének megidézésére, határozottan pontos bírálataira stb.

Összefoglalóan megismételhetjük, hogy Tilkovszky Loránt legújabb monográfiája olyan művel gyarapította a Horthy-korszak historiográfiáját, amely biztos alapot nyújt a további kutatások számára.

Pritz Pál

FÜR SPANIENS FREIHEIT. ÖSTERREICHER AN DER SEITE DER SPANISCHEN REPUBLIK 1936–1939. EINE DOKUMENTATION.

Szerkesztették: B. Galanda, H. Landauer, W. Manoschek, Dr. W. Neugebauer, H. Safrian.

Dokumentationsarchiv des österreichischer Widerstandes. Österreichischer Bundesverlag, Wien, Jugend und Volk Verlagsgesellschaft. M.B.H., Wien-München. 462 o.

SPANYOLORSZÁG SZABADSÁGÁÉRT. OSZTRÁKOK A SPANYOL KÖZTÁRSASÁG OLDALÁN 1936–1939.

A spanyol polgárháború 50. évfordulójára megjelentetett munka szerkesztői indokoltan hangsúlyozzák, hogy bár több évtized telt már el a polgárháború kitörése óta, mégis kevés figyelmet szentelt a történetírás a nem jelentéktelen számú osztrák harcosnak. A mintegy 1700 osztrák önkéntes, akik Francoék ellen harcba mentek, nem a fasizmus elől menekültek el, hanem tudatosan adták fel hazai egzisztenciájukat és mentek harcolni Spanyolországba. Nagy részük az 1934-ben Ausztriában elvesztett harcok akarta ott folytatni. Ezek az osztrákok nem egyszerűen emigránsok tehát, hanem harcoló ellenségei a fasizmusnak. Ismeretes, hogy a világ legkülönbözőbb országaiból siettek önkéntesek Spanyolországba; összesen mintegy 35 000 önkéntes harcolt ott.

A kötet összeállításakor világossá vált, hogy a hazai forrásanyag nagyon szűkös: csak egykorú újságcikkeket, folyóiratokat találtak, valamint önkéntesek nagy számú visszaemlékezését. Jelentős forrásanyagot külföldön kellett keresni, nem utolsósorban Spanyolországban, így a madridi és salamancai archívumokban. Sok áldozatkész kutató segített abban, hogy a kötet megjelenhetett.

A jelenleg hozzáférhető források segítségével a kötet írói igyekeztek tartalmi és időbeli áttekintést adni az eseményekről, méghozzá az osztrákok részvétele szempontjából. Minden fejezet élén rövid bevezetés áll és azt követik a dokumentumok. Mivel nem minden olvasó ismeri a spanyol polgárháború kitörésének előzményeit és lefolyását, R. Kannonier egyetemi docens ad világos áttekintést az adott időszak spanyol politikai, szociális és katonai viszonyainak fejlődéséről. Különleges jelentőségű M. Landauer közreműködése a kötet megszerkesztésében. Maga is harcolt az osztrák önkéntesek soraiban, majd széleskörű kutatást folytatott és értékes dokumentumokat gyűjtött össze. A kötetben megírta a „Február 12” zászlóalj történetét.

A dokumentumok között nagy jelentőségűek a résztvevők visszaemlékezései. A Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes vezetői több mint 25 év óta gyűjtik a visszaemlékezéseket és ez

a szorgalmas, aprólékos munka immár az utóbbi években egyre inkább meghozza gyümölcsét. Kétségtelen, hogy a spanyol polgárháborús visszaemlékezések gyakran ellentmondanak egymásnak. A kötet szerkesztői hangsúlyozzák, hogy nem törekedtek ezek elsimítására.

Hans Safrian az „Osztrák önkéntesek a spanyol polgárháborúban” c. rész bevezetőjében röviden foglalkozik az osztrák önkéntesek harcbevételéről egészen a tragikus 1939. évig, amikor a spanyol-francia határon átkelve új és nem kevésbé tragikus időszakuk kezdődött el: a francia internálás. Értékesek az ismert osztrák szocialista, Julius Deutsch spanyolországi tartózkodásairól, parancsnoki beosztásáról szóló visszaemlékezések. Számos levelét publikálják, közöttük az Otto Bauerhoz írottakat.

Megrázóak dr. Walter Fischernek, a 15. brigád főorvosának visszaemlékezései orvosi, sebészi munkájáról, a sebesültek ellátásáról. Az ellenséges főlényről így ír: „A fronthez nemcsak azért volt súlyos, mert velünk szemben négyszeres számszerinti és tízszeres technikai túlerő állt szemben. Gyakorlatilag nem volt repülőgépek, léghajók, és nem rendelkezünk nehéz lövegekkel, csak könnyű tüzérséggel.”

Marie Langer sebész későbbi férjét követte Spanyolországba, Visszaemlékezésében leírja azokat a súlyos körülményeket, amelyek közt operáltak. Sok lábat amputáltak. Meg kellett győzni a vonakodó sebesülteket, hogy ha nem engedik lábukat amputálni, elpusztulnak. Súlyos gondot jelentett, hogy a csonkoltakat nem tudták műlábbal ellátni, mert ilyen nem gyártottak Spanyolországban. Férjével együtt Párizsba küldték Langert, hogy ott vásároljanak gyártásra szolgáló gépeket, amelyekből üzemet akartak Spanyolországban berendezni. De már nem tudtak visszatérni Spanyolországba.

A spanyol polgárháború befejezése, Francóék győzelme után a Nemzetközi Brigád tagjai, közöttük az osztrákok, elsősorban Franciaországba kerültek. Az osztrák harcosok sorsának alakulása is számos tényezőtől függött: egyéni elhatározás, pártirányítás, szerencsés és szerencsétlen körülmények egyaránt szerepet játszottak. Abban a közös sorsban, amelyet a francia internálótáborok és a német koncentrációs táborok jelentettek, sokan osztoztak. Erről is számos visszaemlékezést hoz a kötet. Ezen kívül számos csoport és személy a fél földtekén szóródott szét és élte át a második világháború végéig a legkülönbözőbb módon az emigránsok sorsát. Az osztrák spanyolok közül illegális pártmunkásokat, ellenállási harcosokat, partizánokat, idegenlégiosokat találunk a későbbi években Európa és a más földrészek országaiban. De ott voltak a náci koncentrációs táborokban is, ahol aktívan igyekeztek tevékenykedni. Sajnos teljesült az a jóindulatuk, hogy ha a spanyol polgárháborúban a köztársaságiak vereséget szenvednek, úgy a fasizmus egész Európát le akarja majd igitni. Mint tudjuk, a német fasizmus célja még ennél is több: a világuralom lett.

Sok visszaemlékezés részleteit közli a kötet a franciaországi St. Cyprien, Gurs és más internálótáborokról: spanyol harcosok életéről a francia idegenlégioiban; tevékenységükről a németországi és az osztrák ellenállásban.

Sok Gestapo-anyag is tanúsítja a volt spanyol harcosok ellenállását, azt, hogy sokan hamis papírokkal visszatértek Ausztriában és szembeszálltak a náci hatalommal. Értékes a kötet tudományos apparátusa: Hans Landauer gondozásában közli az „Osztrák spanyolharcosok jegyzéke” című összeállítást. Ez mintegy 1400 nevet tartalmaz. (Összesen kb 1700-an harcoltak Spanyolországban. Név, születési adatok, halálzási dátum, tartózkodási hely a polgárháború előtt és után. Természetesen sok névnel csak kevés és hiányos az adat. Landauer rövid bevezetője mutatja, milyen aprólékos és gondos munkát jelentett a nevek összegyűjtése, amelyhez komoly segítséget nyújtott a madridi Katonai Archivum és az egykori Franco-államrendőrség iratanyagát őrző salamancai Archivo Historico Nacional. Ennek névkartotékja segítségével számos osztrákot lehetett azonosítani, bár a nevek írása gyakorta okozott problémát: miután spanyolok töltötték ki a kartotékot, több esetben problematikus az osztrák név.) Gondot okoztak továbbá a fedőnevek (több esetben azonos személyről lehet szó más-más név alatt), vagy a Szovjetunióból hajón Spanyolországba érkezettek (akik nem estek át határvizsgálaton, így nevüket sem rögzítették), stb. Az eddigi megállapított spanyolországi osztrák harcosok közül a Szovjetunióból jött 205 főből 105 személy hamis név alatt érkezett a spanyol frontokra.

A Spanyolországban harcolt osztrákok közül 212-en estek el, 92 ember később német koncentrációs táborokban halt meg.

Névmutató, rövidítések jegyzéke, és sok képanyag járul hozzá a kötet célkitűzésének megvalósításához: a spanyol polgárháborúban harcolt osztrákok emlékének megőrzéséhez és az 1936-39 közötti harcok méltó megörökítéséhez.

ÖSTERREICHER IM EXIL – BELGIEN 1938–1945

Szerkesztette: Dr. Ulrich Weinzierl. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes.

Österreichische Bundesverlag, Wien. Jugend und Volk, Wien-München, 1986. 165 o.

OSZTRÁKOK EMIGRÁCIÓBAN – BELGIUM 1938–1945

Ausztria annektálása után Belgium egyik menekülési célja lett azoknak az osztrákoknak, akiknek üldöztetéstől kellett tartaniuk vallási vagy politikai okokból. Az emigránsok jó része nem hagyott fel náciellenes tevékenységével, sőt fokozta azt. A Belgiumról szóló kötet az osztrákok belgiumi emigrációs munkásságával foglalkozik, amely különösen akkorra vált veszélyessé, amikor a német hadsereg betört Belgiumba és elfoglalta azt. A kötet előszavában Bruno Kreisky nyugalmazott kancellár, az osztrák szociáldemokrata párt volt vezetője megjegyzi: „Mindannak bemutatását, amit osztrákok hazájuk felszabadításáért tettek, az osztrák történetírás fontos feladatának tartom”, s kiemeli a Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (DÖW) jelentőségét az osztrák emigráció tevékenységének feldolgozásában és publikálásában.

A sorozat első kötetéhez képest, amely az 1938–1945 közti franciaországi osztrák emigrációról szól, hangsúlyozni kell azt az alapvető különbséget, hogy Belgium sem politikai, sem kulturális szempontból nem volt súlypontja az osztrák emigrációnak. Hiába keresnénk itt a nagy, ismert neveket a politikai, irodalmi, kulturális élet képviselői közül. Nem jelent meg Belgiumban szócikkemű emigráns irodalmi termék, vagy folyóirat. Legális folyóiratként Brüsszelben a rövid életű „Donau-Echo” legitimista lapot adták ki, amely később Kanadában jelent meg. Mindezek folytán érthető az is, hogy a kötet szerkesztőinek jelentős forrásgondokkal kellett megküzdeniük.

Belgiumban gyakran volt tapasztalható a hatóságok részéről ellenséges bánásmód a menekültekkel szemben, még a németek bejövetele előtt. Ezt azonban a lakosság rokonszenve ellensúlyozta. Kettősség jellemezte tehát az emigránsok kezelését. Herrnstadt-Steimetz átfogó és tartalmas bevezetőben taglalja a menekült-viszonyokat, a beilleszkedést, a politikai csoportosulások témáit, és az 1940. május 10-i német betörést, majd az ellenállást. Mindezek során kiemeli Camille Huysmans személyét. (1905–1923: a II. Internacionálé titkára, később Antwerpen polgármestere). Huysmans rengeteget tett az emigránsokért. Bátran és odaadón lépett fel. A német főkonzul már 1937-ben jelentette feletteseinek Huysmansnak a „spanyol bolsevistákkal” rokonszenvező magatartását. Huysmans szembeszállt a belga biztonsági rendőrséggel és megakadályozta emigránsok kiutasítását. A belga hatóságok a német megszállás kritikus napjaiban mint németeket kezdték kezelni az osztrák emigránsokat, majd maguk a német megszállók kezdték üldözni őket. Az 57 oldalas bevezető bemutatja az ellenállási tevékenység különböző fajtáit (pl. osztrákok agitációs munkája a Wehrmacht tagjai között; vagy a fegyveres ellenállás, stb.) Kiemeli a kommunista szerepét a szervezett ellenállás kialakításában. A kötet második része tartalmazza az okmányokat, amelyeket a szerkesztő kiválogatott. Három csoportba sorolta ezeket: 1. „A német megszállás előtt”, 2. „A megszállt Belgiumban”, és 3. „A felszabadítás után - Az Osztrák Egységfront”

Az okmányok érdekesesek, és sok olyan tényrt világítanak meg, amelyről nem volt tudomásunk. Ilyen például a még a német megszállás előtt folyt levélváltás a Bécsi Izraelita Kultuszközösség és az Aacheni Zsinagógaközösség elnöke közt. Osztrák (bécsi) zsidók Aachenben keresztül igyekeztek illegálisan Belgiumba jutni. Az Aacheni Zsinagógaközösség elnöke felhívta a bécsi közösség figyelmét, hogy milyen veszéllyel jár ez.

Érdekes dokumentumok idézik fel Gramann lelkipásztor tevékenységét. Az osztrák papot átvette a német Wehrmacht és így módja volt belga erődökben a németek által fogva tartott belga és francia ellenállási harcosokon segíteni. Számos nyilatkozatból lehet képet alkotni arról, hogyan támogatta a belga lakosság a bujkálókat a náciakkal szemben.

Több okmány ad képet az osztrákok szerepéről a belga partizánmozgalomban, az ország német megszállása idején. Illegális kiadványok és a felszabadulás után megjelent osztrák felhívások, kiadványok bemutatása zárja a dokumentumrészlet. Névjegyzék, és képek az ellenállásból fejezik be a kötetet.

A DÖW és munkatársai érdeme, hogy az egyes országokkal kapcsolatban megjelent emigrációs munkák szerkesztéséhez megtalálják azokat a személyeket, akik az adott országban, mint osztrák menekültek, szerepet játszottak, vagy nem egy esetben, mint írók, képesek voltak arra, hogy megőrkítsék azokat a körülményeket, amelyek közepette a menekültek nemcsak saját életüket akarták átmenteni, hanem tenni is akartak azért, hogy a náci megszállók számára megnehezítsék a helyzetet. Ezzel egyben a független Ausztria helyreállításáért is tettek valamit. Bizonyos – igaz van ebben Kreiskynek – : az

osztrák emigráció, az osztrák ellenállók hozzájárultak ahhoz, hogy 1943-ban Moszkvában a szövetségesek úgy döntöttek, a független Ausztriát helyreállítják a győztes háború után.

Tihanyi János

A MINDSZENTY PER

Reform Könyvkiadó. 1989.

„Tehát volt a Mindszenty perben összeesküvés is, de nem a vádlottak esküdtek össze a köztársaság ellen, hanem a rendőrség, az ügyész, a bíró és a védő ellenem és az igazság ellen” – vélekedik peréről Mindszenty József emlékirataiban. E gondolatot kitarva: valóban létezett összeesküvés a demokrácia-, az emberiség-, a függetlenség ellen 1945 és 1949 között Magyarországon, de hogy ezt kik követték el, arra a nyilvánosságra kerülő dokumentumok, tények felelnek. Ilyen dokumentumokat tárnak most az olvasók elé Gergely Jenő és Izsák Lajos legújabb kötetükben. S megint igazolást nyer a faktum, hogy csakis a tények korrekt ismertetése – és nem azok szubjektív csoportosítása, kivonatolása – szolgálja a történeti igazság megismerését.

A Mindszenty perről itthon és külföldön napvilágot látott „színes könyvek” objektív vagy szubjektív, sőt politikai okokból éppen a tények pontos bemutatása szempontjából fogyatékosak. A „Sárga könyv” (A Mindszenty-bűnügy okmányai. Bp. 1949. január 86. old.) a dokumentumokat csonkán közli, s a részleteket összekötő szövegekkel „dúsítja”. A „Fekete könyv” (Mindszenty József a népbíróság előtt. Bp. 1949 186. old.) beéri a vádirat egy töredékének közlésével s a főtárgyalás egyes mozzanataiból összeállított dramatizált formájú „jegyzőkönyvet” tár az olvasó elé, így a koncepciót igazoló „politikai művé” silányul. (A „Fekete könyvet” 1986-ban Mindszenty életrajzzal és a per jogi cáfolatával kiegészítve, Párizsban is kiadták, de a cáfolat – éppen a cáfolandó anyag hiányossága miatt – maga sem lehetett megnyugtató. A másodfokú tárgyalásról, ami nem pusztán jogi szempontból lényeges része a pernek, említés sem történik ezekben a művekben.)

A színskálát gazdagította a Svájcban, még 1949-ben kiadott „Fehér könyv” (Weissbuch. Vier Kirchenkampf in Ungarn. Thomas Verlag. 1949.) A „Fekete Könyv” cáfolatának szánt mű készítői azonban eredeti forrásokhoz és hiteles dokumentációhoz csak korabeli közlemények és a már említett két kiadvány erejéig juthattak.

E művek tudatos, vagy egyszerűen objektív okokból eredő hiányosságait igyekeznek – sikerrel – pótolni Gergely Jenő és Izsák Lajos – ezúttal stílszerűen püspöklila fedelő kiadványa. Először juthatunk a kort kiválóan ismerő, a katolikus egyház és a keresztény eszmeiségű politikai mozgalmak, pártok történetét több monográfiában is feldolgozó történésznek jóvoltából a Mindszenty-ügy teljes peranyagához. A peranyag közlése mellett a kötet tartalmazza a vádiratban hivatkozott dokumentumokat. (Igaz, szinte kizárólag olyanokat, melyeket a népügyész a vád alátámasztására fontosnak vélt.)

Ahol a peranyag hiányos, ott a kutatók más forrásokat kerestek, így pl. a rádió archívumból került elő Mindszenty ügyvédjének „védőbeszéde”, s levéltári forrásból a budapesti népbíróság különtanácsának 1949. február 7-i zárt ülésén meghozott ítélet jegyzőkönyve. Szintén teljesen ismeretlenek voltak a Mindszenty per fellebbviteli tárgyalásának (1949. július 6. és 8.) iratai, melyek az egész per megítélésére vonatkozóan új elemeket tartalmaznak, (pl. július 7-én Mindszenty összes letartóztatása óta tett vallomását és megnyilatkozását visszavonta!) s magát az ítéletet is megváltoztatják, ha nem is az elsőrendű vádlott esetében.

Az iratok pontos közlése mellett szinte azokkal azonos információértéket hordoznak a bőséges és szakszerű, a szerzők szakmai ítéletét is tartalmazó jegyzetek. (Annál is inkább, mert számos dokumentum, tény – a kötet jellegéből fakadóan – ide szorult.)

A dokumentumokból kiderül, hogy „a vádlottak padjára egy jól megkomponált tablő szerint kerültek a <klerikális reakció>, a politikai és gazdasági bűnügyek elkövetői, és a <kémek>”. A bírói hercegprímás a legfelső státusban egyszemélyben mindezt reprezentálta a vád szerint. De a hercegprímás mellé kellett ültetni a volt leggazdagabb főurat, Esterházy herceget, aki az egész összeesküvést pénzelte. A két szereplő köré álltak a szellemi és technikai kisegítők. A tudós szerzetes pap, egyetemi tanár Baranyay Juszti, aki a <szellemi mozgató> lett volna; Zakar András a szolgálatkész prímási titkár, aki azonban megbánta tettét. A további vádlottak között még két pap, akiknél az volt a fontos, hogy valamely egyházi intézmény élén állva követték el <tetteiket>. Így az Actio Catholica és más intézmények is egyben kompromittálhatók. De mindkettőnek külföldi kapcsolatai is voltak, hiszen vagy Rómában tanultak, vagy ott szolgáltak. (Nagy Miklós és Ispánki Béla) Így váltak alkalmassá a kémkedésre, a hírszerzésre. Végül

a szinte emberi roncs Tóth László szerepe annak bizonyítása volt, hogy a <klerikális reakció> publicista kiszolgálói is milyen sorsra jutnak...”

A koncepció per minden ismertetőjelét kiolvashatjuk a dokumentumokból. Először is, hogy előbb született még az ítélet, s ehhez igazították az egész bizonyítási eljárást s a tárgyalást is. („Gyilkos” baki is árulkodik erről: a népügyész által benyújtott semmisségi panasz három nappal korábban van datálva, mint maga az ítélet!) Másodszor, hogy a valóban megtörtént eseményekről olyan következtetéseket vontak le, melyek nem feleltek meg a valóságnak. (Ez ellen próbált védekezni Mindszenty: „Amit tettem, szépfíteni nem akarom, de a vádirat egyes következtetéseit nem teszem magamévá.”) Harmadszor, hogy a védelmet úgy építették be a perbe, hogy az ne annyira védje, mint inkább kompromittálja, megadásra ösztönözze a vádlottat. Mindszenty előzőleg nem is ismerte védőjét, aki csak a rendőrségi kihallgatás befejeződése után jelent meg nála, s mindjárt első alkalommal leszögezte: ha a per során a prímás az őt ért fizikai és lelki inzultusokról beszámol, ő nem vállalja a védelmét. Azt is megakadályozták – már a fellebbezési tárgyaláson – hogy új ügyvéd, a Mindszenty édesanyja által felkért dr. Farkas Endre képviselje a vádlottat. (A per kiagyalói nem felejtették el a budapesti ügyvédnek, hogy megpróbálta megzavarni a forgatókönyvet: a Grósz perben 1951-ben elítélték, s a börtönben halt meg.) A védelem tanúit nem is hallgatták ki, az általa kért dokumentumokat nem szerezték be, vagy nem terjesztették elő. Még árulkodóbb, hogy a vád tanúi előzetes letartóztatásban voltak, így „tanúskodtak”.

Itt kell megjegyezni, hogy a Mindszenty-ügy hatalmas nyomozati és vizsgálati anyaga még mindig hozzáférhetetlen a kutatók számára. Márpedig ezeknek az iratoknak a megismerése elengedhetetlen a per teljes feldolgozása szempontjából, mivel pusztán a peranyag dokumentumai – a hamisítások, az erőszak, a zsarolás alkalmazása miatt – félrevezetők lehetnek.

A dokumentumokat lapozgatva felmerül a kérdés: miért szánta el magát a Rákosi Mátyás vezette Magyar Dolgozók Pártja, hogy magát a katolikus egyház fejét, a hívők milliói szemében jelképet megsemmisítse. (Hogy a megsemmisítés egyben halálbüntetés kiszabását is jelentette-e, ez kétséges. Mindenesetre – mint ez a kötetből kiderül – a kimondottan a MDP nevében ítélező népbírák halálbüntetést róttak ki.)

Mi indította Rákosit 1948. november 27-én e kirohanásra: „Hogyha Mindszentyvel az egyház nem csinál valamit a legközelebbi hetekben, akkor majd csinálunk mi, és ha egyszer kézbe vesszük a fiatalembert, akkor Róma kapálózhat, mert a magyar demokrácia stabilitásának jele, hogy mit csinál ezzel az emberrel. Nekünk meg kell mutatni, hogy ez a rendszer stabil, nem lehet velünk tréfolni.”

A „pirospon” szerzés vágya mellett – alig néhány héttel vagyunk túl a Tájékoztató Iroda hírhedt határozatán – Ady szavával élve, mindenekelőtt az „akaratzsibbasztás” volt a cél. 1948 legvégén, 1949 elején ugyanis nincsenek már politikai struktúrába szerveződött valódi ellenfelei a Magyar Dolgozók Pártjának, azok likvidálása már megtörtént, vagy éppen ezidőtájt fejeződik be. Ugyanakkor az MDP vezetői nagyon jól tudják, hogy a katolikus hívők millióinak megfélemlítése nélkül – amihez nem voltak elegendők a pöcspetri ügy és társai – az elmúlt hónapok eredményei nagyon viszonylagosak. Az 1947 augusztusi parlamenti választások kimenetele egyértelművé tette, hogy a „polgári életforma” abszolút többségét nagyrészt a keresztény világnézet és a hit eredményezte, táplálta. Ezért hatolt a pártok likvidálásánál mélyebbre a hatalom, és ezért konstruált olyan pert, amelyben – szándékai szerint – súlyosan kompromittálja a vádlottakat, a rajtuk keresztül az egyházat s az eszmét is.

A most közreadott dokumentumok révén ez a szándék is nyilvánvalóvá válik, s a szándékot nem hogy menti, de elmarasztalandóbbá teszi Mindszenty közismert szembenállása a köztársasággal s annak egyes törvényalkotásaival.

Ahogy annak idején a per politikai indíttatású volt, úgy válik e jogi aktus politikai érvé napjainkban is.

A kötetben rövid Mindszenty életrajz és részletes névmutató is található.

Szerencsés Károly

JOACHIM HERRMANN

DEUTSCHE GESCHICHTE IN 10 KAPITELN.

Akademie Verlag, Berlin, 1988. 512 lap, 170 fekete-fehér és 34 színes fénykép, 55 térkép, 31 táblázat.
NÉMET TÖRTÉNELEM 10 FEJEZETBEN

A nyugat-európai könyvkiadásban már évek óta igen kedveltek egy adott ország, vagy egy nép történetét feldolgozó munkák. A kiadók az ilyen „jól fogyasztható”, népszerűsítő stílusban írt és látványos képanyaggal illusztrált kiadványokkal a hazája történetét nagy vonalakban ismerni vágyó átlagpolgárt „célozzák meg”.

1988-ban az NDK-beli Akadémiai Kiadó is elérkezettnek látta az időt, hogy jeles történészek egy csoportját felkérje, egy hasonló mű megírására. A munkával az NDK Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének kutatói mellett több neves egyetemi oktatót bíztak meg. Ők tizenegyen készítették el a „Német történelem tíz fejezetben” című kötetet, az ország történetírásának tipikus termékét. Művükben abból a marxizmusból indultak ki, mely szerint „minden eddigi társadalom története osztályharcok története”. A szerzők ennek megfelelően a társadalmi fejlődés különböző fokait megjáró németek történetéből főként a kizsákmányolók és kizsákmányoltak antagonizmusának mondott küzdelmének ábrázolására törekedtek. Véleményük szerint a társadalom változásának fő mozgatórugója az osztályharc, ezért a valóságban meglevő, s a történelmi folyamatokra ható más, elengedhetetlenül fontos tényezők (gazdaság, kultúra, a kiemelkedő politikai személyiségek szerepe stb.) tárgyalására egyáltalán nem, vagy csak érintőlegesen került sor.

Az „osztályelkötelezett” szemléletmód különösen a kapitalizmus korával foglalkozó fejezetekben a legszembetűnőbb és a legzavaróbb. Ezekben az oldalakon a német történelem címén a német munkásmozgalom, később pedig a német kommunisták kritikát nélkülöző dicsőrete olvasható. Higgadt, a tények ismeretén alapuló elemzés helyett a pártzsargonból kölcsönzött jól ismert frázisok köszönnek vissza. A közzétett térképeket, táblázatokat, még inkább a gazdag fotóanyagot mind-mind ennek az egyoldalú ábrázolási módnak rendelték alá. Ebben a könyvben nem található egyetlen kérdés sem, amely ma az NDK-ban az állampolgárokat foglalkoztatja, és amelynek objektív megválaszolására egyszer már fel kellene készülni. Itt nem olvashatunk kételyekről, mert a szerzők a marxista tudományosság egzakt módszereinek segítségével bebizonyítják, hogy nincsenek véletlenek, csupán törvényszerűségek, melyeket a marxista társadalomtudományok már felismertek.

A szerzők tíz fejezetben tárgyalják fel a német nép történetét: 1/ A németek eredete a kezdetektől Nagy Károly koráig; 2/ A német feudális társadalom és állam kialakulása (9-11. század közepe); 3/ A kibontakozó feudalizmus (11. század közepe-15. század vége.); 4/ A korai polgári forradalomtól a polgári átalakulásig (15. század vége 1789.); 5/ A polgári átalakulás és a munkásosztály emancipációja (1789-1871); 6/ A német császárság az alapítástól az I. világháborúig (1871-1917); 7/ A novemberi forradalom és a weimari köztársaság (1918/19-1933); 8/ A fasizmus és a II. világháború (1933-1945); 9/ A fasizmus legyőzése (1945-1949); 10/ Szocializmus az NDK-ban (1949-től napjainkig).

A hasonló jellegű munkáknak nem célja és feladata újszerű tudományos tételek közzététele, sokkal inkább a már elfogadott és letisztult eredmények közérthető stílusban való terjesztése. A kötet ennek az elvárásnak megfelel, így mint már a bevezetőben említettem, általában nem egyes rész kérdésekben lehetnek vitáink a szerzőkkel. A könyv egésze, annak a történelemfelfogása, szelleme az, ami idegen – tegyük hozzá – a magyar olvasók számára. Sok mindenben eltér a hazai és a nyugat-európai történetírók véleménye, így többek között a német szociáldemokraták és kommunisták két világháború közötti szerepének megítélésében. De tegyük mindjárt hozzá, hogy e kérdésben egyes szovjet történészek felfogása is különbözik az NDK-beli hivatalos történetírástól. Az is igen valószínű, hogy csak igen kevesen osztják az 1945 utáni német fejlődésről írott fejezetek szerzőinek egynéhány megállapítását. Az olvasók arra talán nem kapják fel a fejüket, amikor a 45. oldalon arról értesülnek, hogy az őseik a 9. században már vetésforgót(?) alkalmaztak, de arra a magyarázatra már igen, amit az 1953-as felkelésről, vagy amit a Berlini Fal megépítésének szükségességéről olvashatnak.

A könyv összességében híven tükrözi az NDK történetírásnak 1988-as állapotát. Azt, hogy a hivatalos történetírás szellemi béklyóban gúzsba kötve képtelen megszabadulni attól a szereptől, melyet rá a politikát „csinálók” kiosztottak. A fiatalabb korosztályhoz tartozó magyar olvasók számára pedig azért tanulságos e könyv, mert láthatják, hogy milyen károkat okoz az a sajnálatos tény, mikor a történelem-

tudomány a napi politikai konjunktúra igényeit szolgálja. Ennek okai, illetve azok mélyrehatóbb elemzése messze túlnő egy recenzió keretein.

A történetírás művelői és az egyszerű olvasók számára marad a remény, hogy az NDK-ban is végbemenő biztató irányú változás a jövőben nem az ilyen metodikájú írások megjelenésének fognak kedvezni. Az NDK-ban számos kiváló történész dolgozik, és főleg dolgozna, akik tehetségükkel gazdagíthatnák a német és vele együtt az egyetemes történetírást.

Fehér György

FEHÉR ISTVÁN

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK KITELEPÍTÉSE 1945-1950

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 232 old.

A mai Magyarország legnagyobb nemzetisége a 220 000 főre becsült németiség. Egyes ősei már ezer, mások csak néhány száz éve élnek együtt a magyarsággal. Az együttélés – az időnként előforduló kisebb-nagyobb konfliktusok ellenére – általában gyümölcsöző volt. Válságossá csupán a második világháború időszakában, külső befolyás és belső meg nem értés folytán vált a helyzet. Ennek súlyos következményeit kellett viselnie a hazai németiségnek mindaddig, amíg helyzete nem konszolidálódott.

A magyarországi németiség történetének eme tragikus, a nemzetiség egész létét kockára tevő szakaszának elfogulatlan, tárgyilagos, *sine ira et studio* feltárására vállalkozik a szerző jelen művében, amely tulajdonképpen az 1984. december 5-én heves vitában megvédett doktori értekezésének lerövidített és gyökeresen átdolgozott változata. A monográfia széles forrásbázisra épül. A szerző nem kevesebb mint 30 országos és vidéki levéltárban, archívumban kutatott, felöllelve az elérhető teljes anyagot, talán csak az egyházi levéltárak kivételével. A terjedelem mellett mélységében is nőtt az anyag, amennyiben bekerültek a vizsgálatba az eddigi mostohán kezelt megyei, járási és községi szintű források is. A levéltári források mellett a szerző igen tekintélyes sajtóanyagot is mozgósított. Felhasználta a Németországban, Ausztriában megjelent 50 német nyelvű és a Magyarországon kiadott 33 német nyelvű napilap, hetilap, folyóirat, valamint 73 magyarországi magyar nyelvű orgánus nemzetiségi vonatkozású cikkeit, tanulmányait. Hiányoznak azonban publicisztikai tárházából az európai német kisebbségek sajtóanyagai.

A szerző igyekezett kiaknázni a témájára vonatkozó forráskiadványokat, dokumentumgyűjteményeket, valamint a feldolgozásokat, négy és fél oldalon sorolva fel az ezekre vonatkozó bibliográfiai adatokat. A téma kettős kötöttségénél fogva itt elsősorban a német és a magyar szerzők művei dominálnak. Ez az arány nem felel meg teljesen a téma nemzetközi súlyának, feldolgozásának, hiszen az utóbbi időben a kelet-európai nemzetiségi kérdések feldolgozásában nagyon is előretört az angolszász világ, különösen az Egyesült Államok és Kanada. Még magyar szerzők művei is gyakran jelennek meg angol nyelven, hogy csak Paikert Géza művét (*Géza Ch. Paikert: The German Exodus. Hague, 1962.*) említsük. Még a viszonylag bőven idézett német és magyar nyelvű szakirodalommal kapcsolatban is van némi hiányérzetünk. Elsősorban a Theodor Schieder által szerkesztett nagy nyugatnémet (*Das Schicksal der Deutschen in Ungarn. In: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittel-Europa. Bd. II. Hrsg. von Theodor Schieder. Bonn, 1956.*) és a Johann Weidlein (*Geschichte der Ungarndeutschen in Dokumenten 1930-1950. Hrsg. von Johann Weidlein. Schorndorf. 1959.*) által közzétett dokumentumkiadványokat hiányoljuk, de szívesen látnánk volna Alfred M. de Zayasnak a kitelepítés angol-amerikai felelősségét megvilágító műveit. (*Alfred M. de Zayas: Die Anglo-Amerikaner und die Vertreibung der Deutschen. München, 1979. Anmerkungen zur Vertreibung der Deutschen aus dem Osten. 2. Auflage. Stuttgart - Berlin - Köln - Mainz, 1987.*), nemkülönben Gerhard Seewann vitairatát. (*Gerhard Seewann: Das Ungarndeutschtum der Zwischenkriegszeit im Spiegel der internationalen Nachkriegsliteratur. Südostdeutsches Archiv XXII/XXIII. 1979/1980, 128-151.*) A magyar szerzők közül leginkább Bibó Istvánt (*Bibó István: Összegyűjtött munkái. I-IV. Basel, 1981-1984, utóbb hazai kiadásban is: Válogatott tanulmányok. I-III. Budapest, 1986*) nélkülözünk. Történetelméleti és módszertani szempontból nagyon tanulságos lett volna Hajdu János és Tóth C. Béla közös munkájának (*János Hajdu - Béla C. Tóth: Der Volksbund in Ungarn. Budapest, 1962.*) elemzése.

A kitelepítés kérdésében történelmi igazságtételre vállalkozó történész nehéz történetfilozófiai, módszertani és kritikai problémákkal találja magát szembe. Számat kell vetni azzal, hogy a döntő részében magyar forrásanyag nem csupán az általánosításban, a végkövetkeztetésekben hordozhat hamisítást, hanem magukban a dokumentumokban is. Ezek a dokumentumok igen gyakran nem az igazság felderítését,

hanem éppen ellenkezőleg egy hazug koncepció alátámasztását szolgálják. A büntetés alapjául szolgáló tények sokszor egyáltalán nem léteztek, vagy a valóságban egészen másképp zajlottak le, mint az a forrásokban található. Az így támadt ellentmondást a hatóságok úgy igyekeztek áthidalni, hogy olyan jogszabályokat konstruáltak, amelyekbe már eleve beépítették azt a politikai koncepciót, hogy a német nemzetiség, sőt a pusztá anyanyelv bevallása nem más, mint a magyar nemzet elleni véttség, gyalázatos hazaárulás, háborús bűntény. A kitelepítés esetében tehát voltaképpen egy egész nemzetiség ellen indított koncepciók peréről van szó, amelyben a tények és a fikciók, a valóság és a koncepció szinte szétfejtethetetlenül összegubancolódtak.

A történetírónak ezt a lehetetlennek látszó feladatot kell megoldani. Másképp ezt nem tudja elvégezni, mint a kollektív felelősségre vonás minden formájának kármentes kritikájával. Hittel kell vallani, hogy etnikumok, nemzetek, népcsoportok kollektív bűnösségének tézise nem demokratikus, még kevésbé szocialista alapelv, ellenkezőleg: a fasiszta ideológia ama tételeinek igazolása, hogy a modern nemzet szűkszerű, nem pedig szabadon választott közösség, és mint egységes szubjektum féllehet meg tetteiben, mint erkölcsi személyiség büntethető, ill. jutalmazható. Ámde a nemzet tagolt, ellentétes érdekektől feszülő közösség, amely sohasem oldható fel valamilyen egységes szubjektumban. Éppen ezért a hazai németiségnek „bűnös népként”, „fasiszta nemzetként” való megbélyegzése, kiközösítése, jogfosztása mindenhol és mindenkor ugyanez az antihumanus, fasiszta előítélet marad, még akkor is, ha ennek a fasiszmusnak magyar áldozatai hirdetik ezt. Mélységesen igaza van Bibó Istvánnak, hogy „semmiféle atrocitás, melyet valaki elkövetett, nem igazolhatja mások atrocitásait, s különösen fasiszták viselt dolgai semmi körülmények közt sem szolgálhatnak értékmérőül és mentésként a demokráciák eljárása számára.” (Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. Budapest, 1986. 295.) És ez vonatkozik nemcsak a németiség egészére, hanem annak egyes szervezeteire, a Volksbundra vagy az SS-re is. Ezeknek a tagjait sem a kollektív, hanem az egyéni felelősség alapján kell elbírálni.

A továbbiakban azt a szívós küzdelmet mutatjuk be a fejezetek sorrendjében, amelyet a szerző a kitelepítés történeti helyének kijelöléséért igen jelentős eredményeket elérve, de problémákat is hagyva, folytatott.

A könyv első fejezete a háború végétől a potsdami érekeztetig terjedő időszakban vizsgálja a hazai németiség történetét. Azzal a kérdéssel kezdi: érvényesült-e és ha igen, mennyiben a kollektív felelősségre vonás a magyarországi németek esetében? A könyv szerint – legalábbis kezdetben – nem (21.) Ez azonban csupán átmeneti állapot volt. A kollektív felelősség elvét a magyar közvélemény elsősorban a Volksbund és az SS rémtetteivel kapcsolatban ismerte meg, amelyeknek minden tagját, kivétel nélkül bűnösnek tekintett. Bármennyire egyoldalú és igazságtalan volt is ez az azonosítás – hiszen kollektíve bűnös közösségek nincsenek, csak egyénileg bűnösök –, ez a felfogás mégis bizonyos korlátokat szabott a túlzott általánosításnak, hiszen nem minden német volt volksbundista vagy SS-katona. Csakhamar felülkerekedett azonban a kollektív felelősségre vonás legszélsőségesebb formája, amikor már nem a Volksbund-, nem is az SS-tagság, hanem maga a németiség lett az elítélés és megtorlás tárgya. A Nemzeti Parasztpártnak 1945. április 9-én előterjesztett javaslata magyar állampolgárságuk elvesztésére és az országból való kitelepítésre kárhoztatta mindazokat a németeket, akik az 1941-es népszámláláson német nemzetiségűeknek vallották magukat. A kitelepítést utóbb a német anyanyelvűekre is kiterjesztették. A parasztpárti kezdeményezéshez elsőnek a Magyar Kommunista Párt, majd – bizonyos fenntartásokkal – a többi párt is csatlakozott. Ezzel bezárult a kollektív felelősség köre a hazai németiség körül. Külpolitikai céllal és propagandaokokból, a magyar kisebbségnek a németekhez hasonló kollektív felelősségre vonásától joggal tartva, továbbra is hangoztatták ugyan a jelszót: nem a németek, hanem csak a német fasisztáknak vagyunk ellenségei, de melyik német nem volt fasiszta, aki német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát?

A fejezet beszámol egy akcióról, amely látszólag szakított a kollektív felelősségre vonás elvével, és az egyéni elbírálat alkalmazta a hazai németiség háborús szerepének törvényes vizsgálatánál. Az 1945. május 4-én felállított és július elsején működésbe lépő Népgondozó Hivatal tevékenységéről van szó. Az ettől a hivataltól irányított bizottságok különböző kategóriákba sorolták a magyarországi németeket, és aszerint, hogy a megvizsgált személy hitlerista szervezet vezetője, tagja vagy támogatója volt, részesítették őket megfelelő büntetésben. Ezt az eljárást azonban mégsem tekinthetjük a kollektív felelősségre vonás igazi alternatívájának. Az egész magyarországi németiségnek különböző bűncsoportokban való formális beosztása és a nemzetiség egyes tagjainak besorolása valamelyik kategóriába olyan látszatot kölcsönzött az egész eljárásnak, mintha itt nem a németiség mint kollektivitás ellen irányuló rendszabályról lenne szó, hanem csupán a népcsoport egyes megtévedt tagjainak megbüntetéséről. Valójában azonban a „hitlerista lakosságnak nemzethűségi szempontból való megvizsgálása” és az ennek nyomán kiszabott büntetés nem

az egyéni bűnt büntette, hanem a nemzetiségi magatartást mint ilyen bélyegezte hazaárulásnak. A könyvvel ellentétben (47-49, 69, 70, 75.) tehát nem tekinthető a kollektív felelősségre vonás igazi alternatívájának.

A kitelepítések előkészítése és megindítása c. második fejezet megismertet bennünket a kitelepítések félelmetes mechanizmusával. A hazai közvélemény még ma is úgy tudja, hogy a kelet-európai – beleértve a magyarországi – németek kitelepítését az 1945. július 17. - augusztus 2. közt megtartott potsdami értekezlet rendelte el, és az illető államok csupán végrehajtották a döntést. (58-59.) Ezzel szemben az igazság az, hogy a magyar kormány, miután előzőleg már többször, így 1945. május 16-án, 26-án, július 5-én stb. szorgalmazta a magyarországi németek kitelepítését, most egyenesen a potsdami értekezlethez fordult azzal a kérdéssel, hogy van-e e tekintetben valamilyen szándéka. Az értekezletnek semmiféle szándéka nem volt. Minthogy azonban éppen a csehszlovákiai és a lengyelországi kitelepítések kérdését tárgyalták, a magyarországi német kitelepítés ügyét egyszerűen hozzácsapták a hasonló jellegű cseh és lengyel ügyekhez, és ezekkel együttesen kívánták elintézni. A csehszlovákiai magyarok és a magyarországi németek kitelepítésének terve július végén a külügyminiszterek elé került, akik az előbbi elutasították, az utóbbit elfogadták. Ha tehát a magyar kormány nem veti fel a kérdést – írja az események koronatanúja – „...akkor erre a potsdami rendelkezésre (mármint a magyarországi németek kitelepítésére) nem került volna sor és valamilyen formában a magyar kormány maga bajlódott volna az egész ügygel.” (Bibó István: Összegyűjtött munkái. III. Basel, 1983. 853.)

A potsdami döntést a magyar közvélemény úgy fogta fel, mint amely előírja, nem pedig csak lehetővé teszi a magyar kormánynak a németek kitelepítését. Ez az értelmezés az utolsó féléket is eltávoztatta a demokratikusnak és antifasisztának álcázott németellenes agitáció útjából. A könyv adatai egyenesen megrendítők. (68.) A statisztika rideg számoszlopai mögött megrázó emberi sorok százezrei, egy közel félmillió nemzetiségnek hosszúranyúlt kálváriája rejtőzik. A magyar források, amelyeknek alapján dolgozik javarészt a szerző, nem tükrözik ezt a tragikus sorsot, hanem meghamisítják, gyűlöletes torzképet rajzolnak róla. Ami a németeknek a családi otthonhoz, az ősi földhöz vagy mesterséghez, a nemzetiségi kultúrához, különösen az anyanyelvhez való hűségét, vagyis a legegyszerűbb egyéni és kollektív emberi jogokhoz való ragaszkodást illeti, az a magyar dokumentumokban, különösen az uszító sajtóban mind politikai bűncselekménynek, a magyar haza és a magyar nemzet ellen elkövetett merényletnek minősül, és szigorú megtorlásban részesül.

A szerző részletesen – néha túl részletesen – ismerteti ezeket az anomáliákat, és természetesen bírálja is őket. Bíráltnak éle azonban nem mindig az alapelvek, alapvető intézkedések ellen irányul, hanem olykor csupán azok megvalósulása, végrehajtási módja, kilengései ellen. A koncepciók magyar forrásokkal kapcsolatban leggyakrabban visszatérő minősítés nem az, hogy hamis, elfogult, előítéletes, hanem az, hogy túlzot, nagyft. Az 1945. december 29-én kiadott 12 330/1945. ME számú kitelepítési alaprendeletnél pl. nem a végrehajtás durvaságaira, túlzásaira, kegyetlenségére kellene koncentrálni, hiszen – mint erre Bibó István is rámutatott – az erőszakos kitelepítés emberséges lebonyolítása kizárt dolog akár a magyarországi zsidók, németek, akár a szlovákiai magyarok esetében is, hanem magát az egyéni és kollektív nemzetiségi jogokat megtagadó, a kollektív felelősségre vonást megvalósító rendeletet kell elutasítani, mégpedig nem csupán az egész német nemzetiség, hanem annak egyes szervezetei, a Volksbund és az SS vonatkozásában is. De ha a kitelepítési alaprendelet embertelen és igazságtalan, akkor nem azokat kell elítélni, akik ezt meghíúsítani, hanem azokat, akik megvalósítani akarják, lett légyenek azok akár egyes személyek, akár különböző szervezetek, pártok, egyházak stb. A személyeket itt mellőzve nem kétséges, hogy a pártok a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Paraszt Párt tartott ki legtovább a németek kollektív felelősségének és a kitelepítés gyakorlata mellett, nacionalista álláspontot foglalva el a németkérdésben. Velük szemben a Szociáldemokrata és a Kisgazda Párt, ha elvi-politikai jellegű változást nem is tudtak előidézni a kitelepítés kérdésében, a jogszabályok hézagait megtalálva igyekeztek minél több németet itthon tartani. Ezeket a mentesítő akciókat – a könyv bizonytalankodásával (87, 92, 93) szemben – egyértelműen pozitívan kell megítélnünk.

Nem tagadhatók meg a pozitív, haladó, humanitárius vonások a katolikus egyház németmentő tevékenységétől sem, habár ez szűkebb körű volt, mint a közvélemény hiszi. A magyar püspöki karnak – beleértve Mindszenty József bíborost (74, 101.) is – egyetlen szava sem volt nemhogy a Volksbund- vagy az SS-tagoknak, hanem még a német nemzetiségűeknek vagy anyanyelvűeknek védelmében sem. Ők csupán az ellen tiltakoztak, hogy a volksbundisták és az SS-katonák „hazaáruló magatartása miatt ártatlanokat is büntessenek, sőt olyanokat is, akik a Hűségmozgalomban való részvételükkel hazafiságukat bebizonyították, vagy akár olyanokat, akik ha német anyanyelvűek nem is tagadhatták meg, legalább a magyar nemzetiséghez tartozónak vallották magukat”. A püspöki kar megnyilatkozásaiban sincsen tehát

szó a német nemzetiségnek mint olyanak, hanem csupán a nemzetiség elmagyarosodó részének védelméről. Az eredeti nemzetiség, vagyis a németiség melletti kitartás a püspöki kar szemében sem egyéb nyílt hazaárulásnál, amelynek bár szigorú, de igazságos megtorlása a kitelepítés.

A fejezet végén igen instruktív statisztikai táblázatokat kapunk 3 németlakta dunántúli megye, Győr-Moson, Sopron és Vas megye kitelepítéséről és egy országos kimutatást a kitelepítések megyénkénti megoszlásáról. (112-114.) Az összesítő adatok szerint a kitelepítés első nagy hullámában 1946 januárjától 1946 júniusának közepéig 120 000 németet, a német lakosságnak 25%-át, vagyis egy negyed részét telepítették ki.

Mint ahogy a kitelepítések ideiglenes megrekedéséről szóló harmadik fejezetből megtudjuk, 1946-ban további 130 000 német kitelepítését tervezték. Az Egyesült Államok azonban a nemzetközi helyzet kiéleződésével és a belpolitikai harcok erősödésével kapcsolatban 1946. július 1-ével teljesen leállította a kitelepítéseket. Az új egyezmény hosszú és bonyolult diplomáciai tárgyalások után született meg 1946. augusztus 22-én. A könyv közli az egyezmény teljes szövegét (117-120.), amely visszafelé is megvilágít bizonyos diplomáciai folyamatokat. Különösen figyelemre méltó ebből a szempontból a 13. pont, amely szerint „...a potsdami értekezlet alapján a Magyarországról kitelepített németeket a németországi US övezet befogadja. A németek kitelepítésére vonatkozó lehetőség a potsdami értekezlet értelmében nem kötelező, hanem csupán megadja Magyarország számára a lehetőséget”. (119.) Ezzel a nyilatkozattal a magyar kormány lényegében hatályon kívül helyezte az 1945. december 29-én megjelent 12 330/1945. ME sz. kitelepítési rendelet preambulumát, amely nem a magyar kormány elhatározására, hanem a magyarországi ügyekben nem is illetékes németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács 1945. november 20-i döntésére vezette vissza a németek kitelepítését.

Az amerikai-magyar egyezmény 18. pontja ugyancsak figyelmet érdemel. Ebben „a magyar kormány kijelenti, hogy amennyiben 1947. április 1. és 1947. december 31. között Németország amerikai zónájában maximálisan 100 000 németet befogadnak, ezzel a kitelepítés teljesen befejezést nyer és nem történik semmiféle további kísérlet a kitelepítésekre”. (119.) Mint ismeretes, a magyar kormány nem tartotta be ezt az ígértét. 1947 végén, a szovjet elején a szovjet kormánnyal való megegyezés alapján 50 000 németet telepítettek ki Németország szovjet övezetébe.

A két amerikai kitelepítés közti időben a német lakosság körében a nyugtalanság és feszültség nem csökkent, ellenkezőleg nőttön-nőtt, hiszen elvileg és gyakorlatilag valamennyi német feje fölött ott lebegett a kitelepítés Damoklész kardja. A helyzet elmérgesedéséhez nagyon hozzájárult az, hogy a magyar hatóságok a németekérdést nem politikai, hanem adminisztratív, ill. rendőri ügynek tekintették (122-123.), és kezelésére egyetlen módszert ismertek, a büntetést. A személyi és kollektív jogait, sőt hovatovább a pusztá létüket védő németeket agresszoroknak bélyegezték (122.), a természetes önvédelmi reakciókat „sötét gazságok”-nak állították be. A megtámadottakat támadóknak, a támadókat védekezőknek feltüntetni régi taktikai fogása a minden erkölcsi alapját elvesztett elnyomó hatalomnak. A szociálpszichológia „agresszió-eltolódás” (Agressionverschiebung) néven ismeri ezt a jelenséget.

A negyedik fejezet a koalíciós harcok kiéleződését tárgyalja a kitelepítések folytatása idején, vagyis 1946. november 10-étől. A folyamatot a kitelepítések területi és szám szerinti megoszlásáról és a németlakta községekben a koalíciós pártok taglétszámáról közölt táblázatok (133, 134-135.) teszik áttekinthetővé és szemléletessé. A kitelepítéseknek ezt a második hullámát az elsődleges képest a könyv szerint az jellemzi, hogy az 1945. decemberi kitelepítési alaprendeletnek a bányászokra, a munkásokra, a német anyanyelvű magyar nemzetiségűekre, a kényszer-SS-ekre vonatkozó módosításával szűkült a kitelepítendő kör, és tovább csökkent a kollektív felelősségre vonás gyakorlata. (135-136.) Ez azonban csupán megtévesztő látszat, nemcsak azért, mert a kitelepítés alapja változatlanul a 12 330-as számú miniszterelnöki rendelet volt (135.), amely – mint erre Mindszenty bíboros körlevele rámutatott – „minden német kitelepítését helyezte kilátásba” (151.), hanem azért is, mert a Kommunista Párt a német parasztság újabb rétegét dobta be a kitelepítés örvényébe. Míg eddig a kitelepítésnek leggyakrabban hangoztatott és legmeggyőzőbb indoka a tényleges Volksbund-tagság volt, most a párt egy virtuális Volksbund-tagságot kreált a Volksbundba be nem lépett, de a szervezetet állítólag támogató németekből. Ezek a „zsíros svábok” elővigyázatból maguk ugyan nem léptek be a Volksbundba, béréseiket azonban bekényszerítették. Ezzel, úgymond, bőven rászolgáltak a kitelepítésre. Nem kell hangoztatnunk, hogy a kitelepítés eme második szakaszában a törvényességnek még azt a győnge látszatát is elvesztette, amelyet az első szakasz még úgy ahogy megőrzött. A német vagyon kisajátítása, tulajdonosaik át- és kitelepítése sokkal inkább politikai-gazdasági megfontolások eredménye volt, mintsem valami nemzethűség szerinti kategorizálás. A kitelepítési rendeletek többé már nem az állítólagos hazaárulás megállapítására szolgáló jogi eszközök, hanem a befolyásos birtokos és nem kommunista német parasztok kisajátításának szankcionálásai.

A könyv záró fejezete a kitelepítések befejezésével foglalkozik. A fejezet főként abból a szempontból tanulságos, hogy milyen nehéz lebontani még egy olyan diszkriminációs jogszabályrendszert is, amely minden politikai ésszerűségét és erkölcsi jogosultságát teljesen elvesztette. Az első lépéseket ebben az irányban a Kisgazda és a Szociáldemokrata Párt tette meg, amikor kiharcolták az 1945. decemberi alaprendelet legkiáltóbb igazságtalanságának részleges jóvátételét azzal, hogy a 32 920/1946. BM. sz. rendeletben mentesítették a kitelepítés alól a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű németeket, föltéve, ha nem németesítették vissza magyar hangzásúra nevüket, nem voltak volksbundisták vagy SS-katonák, és nem támogatták a német fasizmust a magyar nép rovására. (153.)

Ezt a nemzetiségpolitikai egy lépést előre két lépés hátra követte. Időközben ugyanis aktuálisabbá vált a csehszlovák-magyar lakosságcseregyezmény végrehajtása. A Szlovákiából áttelepülő magyarokat fogadni kellett, és el kellett helyezni. Ezt a súlyos feladatot az ország egész lakossága helyett egy nemzetiségnek, nevezetesen a németiségnek a terhére akarták megoldani. E célból hatályon kívül helyezték a németiségnek kedvező 32 920/1946. BM. sz. rendeletet, és visszaállították a kegyetlen 12 330/1945. ME. sz. kitelepítési alaprendeletet, amellyel a kormány újból szabad kezet nyert a német kitelepítésre.

A magyar kormány 1947 őszén kiadta utolsó kitelepítési rendeletét, a 12 200/1947. korm. sz. rendeletét. Ez az 1945. decemberi kitelepítési alaprendelet, valamint az ezzel kapcsolatos egyéb jogszabályok módosítása, kiegészítése, összefoglalása. A könyv azt állítja, hogy „ebben – a magyarországi munkáshatalom megteremtésének küszöbén – tovább halványultak a kollektív felelősségre vonás elvei, igazságosabb elbírálás alá vonták a magyarországi német lakosságot”. (155.) Ezzel az alapvető értékeléssel nem tudunk egyetérteni. Nemcsak azért nem, mert nem létező összefüggést konstruál a munkáshatalom létrejötte és a nemzetiségi kérdés megoldása között, hanem főként azért, mert a kitelepítés fő okaként a rendeletben változatlanul a német nemzetiség szerepel, vagyis az ehhez való tartozás továbbra is politikai bűncselekménynek számít. A rendelet a német anyanyelvű, de magyar nemzetiségű németek ügyét is csupán részlegesen rendezte. Kitelepülniük már nem kellett, de vagyonukat nagyrészt elvesztették.

A könyv a kitelepítések emez utolsó szakaszában is figyelemmel kíséri a németkérdés belpolitikai vonatkozásait. A Kisgazda Párt politikájában 1947 őszén bekövetkezett változást úgy értékeli, hogy az országos vezetésben és többhelyütt a megyei vezetésben is előtérbe kerültek „a haladó gondolkodású, demokratikus vezetők”. (156.) – és itt felsorolja néhányukat. Ezeknek az új vezetőknek azonban nem volt konstruktív nemzetiségi programjuk. A kitelepítési politika ellentmondásainak bírálói így az ellenzéki pártok lettek.

Magyarországon 1948 szeptember végén véglegesen leállt a németek kitelepítése. (16), mint ezt a minisztertanács 4 248/1949. T. sz. rendelete is leszögezte. A magyarországi német lakosság kitelepítésének ügyét végérvényesen a 84/1950. MT. sz. rendelet zárta le. (160-162.)

A könyv a végén igyekszik áttekinteni, rendszerezni, mérlegelni a németek kitelepítésének szerteágazó okait. Három fő okot jelöl meg. Egyik a német nemzetiségnek, sőt a német anyanyelvnek politikai bűncselekménnyé nyilvánítása a kollektív felelősség elve alapján; másik a nagyhatalmi érdekszférapolitikák szolgáló jaltai és potsdami döntések; a harmadik a hazai németiséget a hitleri Németországnak kiszolgáltató magyar kormánypolitika. (164-166.) Ezzel az okadatolással lényegében egyetérthetünk. Negyedik fő okként azonban hozzá kell fűznünk a háború utáni magyar kormánypolitikát is. A kitelepítést – a könyv megállapításával (165.) ellentétben – nem a nagyhatalmak, hanem a kormány kezdeményezte. A nagyhatalmak csupán a lehetőséget, az adminisztratív technikai feltételeit teremtették meg. Ők – a létszámkorrektureken túlmenően – nem szölték bele abba sem, hogy konkrétan kiket kell kitelepíteni. Ezt kizárólag a magyar kormány szabtta meg a lehető legszélesebb alapon, minden nagyobb korrekció lehetőségét kizárva. Ilyen lett volna Bibó István 1945. december 15-i emlékiratának javaslata, amely a kitelepítési rendeletben a kitelepítendőek körét maximálisan a német nemzetiségűekre vagy még inkább a volksbundistákra kívánta korlátozni. Az ő tiltakozása azonban éppen úgy eredménytelen maradt, mint Kertész Istvánnak vagy Keszthelyi Nándornak fellépése. Ugyancsak korrekciót jelentett volna a kitelepítési rendelet 1.-ében a „német nemzetiségű vagy anyanyelvű” kitételében a *vagy* kötőszónak és-sel való helyettesítése. Ezzel a kötőszócserevel meg lehetett volna menteni a „hű”, vagyis az elmagyarosodásra kész németeket, akik a népszámláláskor vagy az anyanyelvüket vagy a nemzetiségüket megtagadták. A rendeletet megszavazó 1945. december 22-i minisztertanácsban a 9 kisgazda miniszter közül 5 a módosítás mellett szavazott, a többség azonban elvetette a javaslatot. A németellenes intézkedések elhárításában a magyar kormány a magyar társadalom politikai nyomására sem hivatkozott, holott ezt is megtehetné volna. A Magyar Nemzet 1946. január 18-i számában 26 magyar író, művész, politikus tiltakozott a keresztény civilizáció, az erkölcs, a humanitás nevében közel félmillió „sváb származású magyar állampolgárnak” otthonától, életlehetőségeitől való megfosztása és a legmostohább életkörülmények közé való kitaszítása ellen.

A könyv szövegének vizsgálata után szólnunk kell még tudományos apparátusáról is. A feldolgozott irodalom – mint már említettük – kellő betekintést nyújt a témába. A jegyzetek szakszerűek és pontosak, többhelyütt szócikké vagy miniatűr esszékké, tanulmányokká szélesednek. Külön ki kell emelnünk a Függelékét, amelyben a kutató vagy olvasó összegyűjtve megtalálja a német kitelepítésre vonatkozó 20 legfontosabb magyar jogszabályt, rendeletet, törvényt. A könyv használatát megkönnyíti a személynév-és helynévmutató.

Fehér István a magyarországi németek kitelepítésének feldolgozásával páratlanul nehéz történetírói feladat megoldására vállalkozott. Ennek ellenére sikerült neki, hatalmas forrásnyagára és tekintélyes feldolgozásokra támaszkodva, minden eddiginél átfogóbb és részletesebb történeti képet adni a hazai németiség történetének végzetes esztendeiről, az 1945-1950 közti tragikus évekről, a kitelepítésről. Munkáját egyetlen, a témával foglalkozó hazai vagy külföldi kutató sem nélkülözheti annak ellenére, hogy az általában németellenes koncepciók forrásanyag igen megnehezítette, olykor lehetetlenné is tette a teljes történelmi igazságtételt. A kitelepítésről író magyar történésznek továbbra is lelkiismeretbeli kötelessége – Bibó István szavaival élve – kifejezni „mélységes töredelmét és szűgyenezését azok fölött a szörnyű és emberietlen cselekedetek felett, melyekben magyarok részt vettek, vagy amelyeket saját felelősségük körében nem akadályoztak meg.” (*Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. Budapest, 1986. 295.*) Csak egy ilyen kemény önkritika után juthatunk el az európai emberség, a demokrácia, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe való beilleszkedés világába.

Bellér Béla

AZ AMERIKAI ÚJSÁGÍRÁS VALLÁSI GYÖKEREI 1630–1730

1637-ben egy bostoni asszony, Mary Dyer torzszülött gyermeket hozott a világra. Az esetet titokban akarták tartani, ám megindult a szobeszed, s végül a kormányzó vizsgálót rendelt el, a tetemet exhumálták. Mindezt a nyilvánosság széleskörű érdeklődése kísérte, s még évekkel később is többször megemlégték. Az esemény hírt volt.

Miért lehetett ez a szomorú esemény hír? Általánosságban, mi és miért hír a 17. századi New Englandban (a mai USA északkeleti része)? Mi volt a hírek közéleti funkciója? Milyen örökséget hagyott ez a korszak az amerikai újságírók későbbi generációira? Ezekre a kérdésekre keresi a választ cikkében David Paul Nord, az Indiana University professzora.

Az újságírás „alapegysége” a hír. A szerző így határozza meg, mi a hír: jelenkori nyilvános események tudósítása. A definícióban szereplő négy szó értelmezése koronként és kultúránként változik; így ezeknek az értelmeknek a kombinációja adja meg egy adott idő és hely újságírásának természetét és funkcióját. A 17. századi New Englandban a hír jellegét az a hit formálta, hogy a világban minden Isten tökéletes terve szerint történik. Minden esemény illeszkedett egy grandiózus rendszerbe, jelentéssel bírt. Ez a jelentés az egész közösségre tartozott, de nem szorult magyarázatra, hiszen mindenki olvasni tudott az isteni jelekben. New Englandben ennek megfelelően olyan hírek születtek, melyek egykorú eseményekről tudósítottak, fontos, de könnyen érthető információt hordoztak, jellegükben pedig tárgyyszerűek, empirikusak voltak.

Az amerikai újságírást nem New Englandben találták ki. A bostoni torzszülött történetéhez hasonló sztorit tucatjával lehet találni az egykorú brit ponyvairodalomban. Az események tálalása mégsem csupán szenzációhajhászás volt. Azért lehetett hír, mert a kormányzó azzá tette, mégpedig azért, mert fontos, a közösségre is tartozó információt tartalmazott. A torzszülött gyermek szülei egy eretneknek tartott vallási mozgalom tagjai voltak, ezért a vezetők a születésben Isten kezét látták, aki így fejezte ki nemtetszését a „szörnyeteg gondolatokkal” szemben. Ezért nem volt a dolog magánügy – mindenki számára fontos közügynek minősült. A puritánok mindenben

isteni megnyilatkozást láttak, de sehol sem vált ez a doktrína annyira központi elvvé a közösségi életben, mint New Englandben. Itt az isteni megnyilatkozás elve vezérelte a közélet hivatalos értelmezését, s erősen befolyásolta a hírek rendszerét is.

A vallás, a közügyek és a hírek közötti összefüggést legjobban talán Samuel Danforth példájával lehet illusztrálni. Miután 1643-ban elvégezte a Harvard College-t, bekapcsolódott a helyi egyetemi nyomda munkájába. A kis nyomdának fontos szerepe volt a közösség életében. Az embereknek szükségük volt az írott segítségre, hogy jobban megértsék Isten tervét és kivégek részüket az ő országának építéséből. A legelső nyomtatott művek is vallási tárgyúak voltak: prédikációk, katekizmusok.

Fontos termékei voltak a nyomdának az almanachok, azaz egyfajta kalendáriumok is. (Az első ilyet éppen Danforth állította össze 1647-ben). Az almanachok a nagyközönségnek íródtak, s adatokat tartalmaztak az időjárásról, a természetéről, a csillagok járásáról, stb. Ugyanakkor jelentős teret szenteltek a közelmúlt eseményeinek is. Minden számban volt egy kronológiai összefoglaló, melybe feljegyezték az „emlékezetes történeteket”. Ezeket két részre lehet osztani: történelmi események és ritka természeti jelenségek. A kétféle típusú eseményt nem választották külön, s ugyanabban az egyszerű, tárgyilagos stílusban írtak róluk, mint pl. a dagály változásairól. Csillagászat, meteorológia, történelem és csodák egybegyűrve, mert mind ugyanabba a kategóriába esett: isten műve New Englandben. Az almanachok felépítése a brit mintát követte, de néhány ponton el is tért attól. A legfontosabb különbség az volt, hogy az amerikai kalendárium a gyarmati vallási és polgári hatóságok felügyeletével készült, tehát része volt New England hivatalos hírközlő rendszerének.

Danforth egy másik műfajban is jeleskedett. 1674-ben egy bűnöző kivégzésekor mondott prédikációt, megnyitva ezzel a kivégzési prédikációk (execution sermon) hosszú sorát. A bűnöző sorsa tanulságos volt a nagyközönség számára – mindenkit a követendő jó útra intett –, ezért érdemesnek találták kiadni a prédikáció szövegét. Más alkalmak – választás vagy természeti tűnemény – is lehetőséget adtak neki prédikációk tartására, melyekben általános érvényű következtetésre jutott és mindenkinek szóló figyelmeztetéseket fogalmazott meg. Nem véletlen és nem is egyedül

álló, hogy Danforth az akkori események közül választotta témáját. Az események közzététele és rejtett jelentésük feltárása fontos feladata volt a lelkészeknek.

Samuel Danfort 1674-ben halt meg, abban az évben, amikor a massachusettsi törvényhozás engedélyezte az új nyomdák alapítását. A lépésnek messzeható következményei lettek. Hamarosan Boston lett New England „sajtófővárosa”, s a nyomtatás egyre inkább magánvállalkozássá vált. Ezzel együtt járt, hogy jobban figyelembe vették a piac igényeit, bár egyelőre nem változtattak a kialakult hagyományokon. A Bostonban megjelent két első nyomtatvány két prédikáció volt.

Mindkettőnek az az Increase Mather volt a szerzője, aki hamarosan a bostoni nyomdák fő patrónusa lett. Egyetlen prominens puritán vezető sem volt annyira lelkes híve az eseménynek és a belőlük levonható erkölcsi tanulságok nyilvánossá tételének, mint ő. Neki köszönhető az amerikai újságírás első nagy felvirágzása a 17. század utolsó negyedében.

Tudósítani pedig volt miről. 1675-ben kezdődött és jó néhány évig tartott az indiákkal vívott első nagy háború (az ún. Fülöp király háborúja). Mather már a következő évben kiadott egy könyvet, melyben kifejti, hogy a háború Isten büntetése, mellyel egy bűnös népet sújtott, mert az letért az Általa kijelölt útról. 1684-ben jelent meg leghíresebb könyve, *Ertekezés csudálatos megnyilvánulásokról* címmel. A könyv, ami maga korábban bestsellernek számított, a furcsa jelenségek valóságos tárháza, mely eklektikus keverékben elegyíti a boszorkányságról, hajóroncsokról, természeti tűneményekről és orvosi furcsaságokról szóló történeteket.

Increase Mather fia, Cotton Mather, apja nyomdokaiba lépett. 23 éves volt, amikor első prédikációját kiadta. Ő is Isten megnyilvánulását látta minden eseményben, s szentbeszédeit is ehhez az elvhez igazította. Egyszer például éppen istentiszteletet tartott, amikor hirtelen vihar csapott le a városra, ő gyorsan prédikációt rögtönzött az égháborúról, amit aztán később meg is jelentetett.

A Danforthtól Cotton Matherig terjedő irodalomnak nem csak az volt a közös vonása, hogy elsősorban eseményközpontú volt. Hasonlóságot lehet találni a híranyag kiválogatásában és interpretálásában is. Az előbbit a „reporteri empirizmussal” lehetne jellemezni: a tudósító egyszerű szavakkal beszámolt arról, amit látott vagy amit meséltek neki, anélkül, hogy ellenőrizte volna a hír forrását. A három ember közül Cotton Mather állt a legközelebb

a mai értelemben vett tudóshoz. Sokat tanulmányozta az akkor Európában virágzó tudományokat, s maga is a természet lelkes megfigyelője volt, de nem volt igazán kísérletező elme. Válogatás és kritika nélkül gyűjtött érdekeségeket, amiket aztán megküldött a londoni Royal Societybe. De ezek az írások nem is teóriákat akartak bizonyítani a tényekkel. Az elmélet adva volt – minden jelenség mögött Isten van. Számukra a tudomány még mindig a hit szolgálatául volt.

Mivel erősen hittek abban, hogy az események magukban foglalják jelentésüket, kevesebbet törődtek a hírek értelmezésével, mint azok interpretálásával. A tudósítók feltételezték, hogy mindenki megtalálja az egyetlen helyes értelmezést a hírek mögött. A hatóságok – a közösség szellemi és polgári vezetői – azonban vigyáztak arra, hogy ők határozzák meg ezt a helyes értelmezést. Mary Dyer torzszülött gyermekét először a helyi lelképásztor egyetértésével akarták titokban tartani, aki úgy vélte, hogy az isteni üzenet egyedül a szülőknek szól. A kormányzó meghallgatta ezt az érvelést, majd másképp döntött: az eseménynek az egész közösség számára fontos tanulsága van, s ennek a tanulságnak a levonására ő és vezetőitársai jogosultak. Ezt a központi ellenőrzést segítette a cenzúra is, mely meghatározta, hogy mit lehet kiadni és mit nem.

A nyomtatás terjedésével azonban kezdett megszűnni a kezdeti egyszólamúság, Fülöp király háborúja életre hívott egy újfajta zsurnalizmust is, mely már nem törődött a hatósági értelmezéssel. Bár ez még nem jelentett kihívást a közösség vezetése ellen, azt megmutatta, hogy a hírek tállalása ki tud bújni a hatósági ellenőrzés alól. Az „eretnység” csírája éppúgy benne volt az újságírásban, mint magában a protestáns vallásban. Amikor a Biblia olvasására és értelmezésére buzdították a híveket, fennállt annak a veszélye, hogy olyasmit olvasnak ki belőle, ami a hatóságoknak nincs ínyére. Ugyanez igaz volt az eseményekre is: egyesek olyasmit is kiolvashattak belőlük, ami a vezetésnek a legkevésbé sem tetszett.

Amikor a mai értelemben vett újságok megjelentek New Englandben a 18. század elején, a hírek rendszere már kialakult. A stílus erősen hasonlított az előző században megszokotthoz, s bár egyre inkább világi lett, a hírek esemény-orientáltak maradtak. Az első sikeres amerikai újság, a *Boston News-Letter* jó példája ennek. Az újság kiadóját szoros szálak fűzték az állam vezetőihez. A politikai események mellett bő teret szentelt a furcsa jelenségeknek is. Kommentár általában nem volt,

így nem voltak ritkák az ilyen hírek: „Múlt pénteken erős vihar volt, nagy jégveréssel kísérvé.”

A hírek interpretálása az újságon kívül történt. A lelkészek rendszeresen reagáltak prédikációikban az eseményekre, s magyarázattal is szolgáltak. Ami kommentár az újságban megjelent, az szinte kizárólag hivatalos nyilatkozat volt. Más újságok kevésbé tisztelték a hatóságokat, sőt voltak közöttük kimondottan eretnek nézeteket hirdető is (pl. James Franklin *New England Courant*-ja), ám ezek is hűek maradtak az éppen aktuális események tudósításához és a riporteri empiricizmushoz.

A kor legtöbb újságja a *News-Letter* és a *Courant* képviselte két szélsőség között helyezkedett el valahol. Az egyik leghíresebb a Benjamin Franklin nevével fémjelzett *Pennsylvanias Gazette* volt. Bár nem volt a hatóságok szócsöve, között hivatalos nyilatkozatokat is, de szép számmal előfordultak benne furcsa jelenségekről szóló tudósítások. Ilyenek beküldésére az olvasókat is buzdították. A hírek tartalma nem sokban különbözött az egy évszázaddal korábbiaktól, melyekről Danforth prédikált. Volt azonban egy lényeges különbség. Ami akkor az isteni kinyilatkoztatás példája volt, mostanra egyszerűen érdekesség lett.

Ugyanez áll a 19. század végére, vagy akár napjainkra is. A hírek tartalma nem sokat változott, csak éppen elvesztette szerepét a vallásban. Ami egykor fontos volt, mára csupán érdekes lett. A tudósítás módszere is hasonló maradt. Az újságok igyekeznek minden fellelhető forrásból mindenféle hírt összeszedni, legyenek azok jelentősek vagy sem. Az eredmény megdöbbentő eklekticizmus. Ez az eklekticizmus mára kezd eltűnni — szigorúbban szerkesztik a lapokat —, de az érdekességnek számító hírek találása továbbra is folyik, elsősorban a bulvárlapokban.

The Journal of American History vol. 77. N° 1, 1990. június pp.9–38.

S. A.

„EMBERNEK ÉREZNI MAGAM”: FEKETE TENGERÉSZEK AZ ÉSZAKI ÁLLAMOKBAN, 1800–1860

A 19. századi Egyesült Államokban a fekete bőrű lakosság helyzetét nem csak a rab- és szolgaság jellemezte. Az északi államokban jelentős számú szabad néger élt, akik ott vállaltak munkát, ahol tudtak. W. Jeffrey Bolster, a

John Hopkins University végzős hallgatója a tengerészek sorsát vizsgálta díjnyertes tanulmányában.

A 19. század első évtizedeiben a tengerészek között jóval nagyobb volt a feketék aránya, mint az összlakosságon belül. (Néhány helyen négyszeresen meghaladta azt.) Mindez természetesen nem volt véletlen. A faji diszkrimináció miatt kevés munkahely között válogathattak: ezek sorában a hajózás megkülönböztetett rangot vívott ki magának. A tengerészlét, minden keménysége ellenére, vonzó volt sok fekete fiatalember számára.

A legfőbb vonzerő talán az volt, hogy a hajókon sokkal kevésbé érvényesült a faji megkülönböztetés. A tengerészek gyakorlatilag egy külön világban éltek, melynek maguk teremtmények meg kultúráját, s ez nem kis mértékben különbözött a „szárazföldi” kultúrától, jócskán áthágta annak faji etikettjét. A tengeren nem a bórshín számított, hanem a rátermettség, a tapasztalat, a munkabírási. A napi munka egymásrautaltságában nemegyszer még barátság is született feketék és fehérek között, ami akkoriban nemcsak Délen, de Északon is meglehetősen elképzelhetetlen volt. Ilyen feltevések mellett a néger tengerészek előtt a felémelkedésnek olyan útjai nyíltak meg, melyek máshol mindenképpen zárva maradtak volna. Ha a faji megkülönböztetés nem is tűnt el, azt többnyire alárendelték a hajó intézményes rendje által felállított hierarchiának, a pozíció nyújtotta rangok és kiváltságok rendszerének. Az előítéletek persze nem szűntek meg, de a fekete tengerészek így is példa nélkül álló egyenlőséget élveztek.

Ez a viszonylagos faji egyenlőség a munkabérek tekintetében is megmutatkozott. Sok fekete tengerész többet keresett, mint fehér társai, s közülük egyaránt még tisztas vagyont is tudtak gyűjteni maguknak. Még azok is áldották sorsukat, akik nem voltak ilyen szerencsések, hiszen sok fekete családban már az is sokat számított, ha a családfő el tudott szegődni egy pár hónapos útra: a nagy többség számára ilyen hosszú állandó munka elérhetetlen álmok maradt.

A legfőbb vonzerő azonban mégis a hajón élvezett viszonylagos egyenlőség volt, hiszen az élelem, a veszély és a kötelesség egyenlően oszlott meg a fehér és fekete tengerészek között. Különösen népszerűek voltak azok a hajók, ahol a legénység (a tisztak kivételével) teljes egészéből feketékből állt. Volt olyan év (1836), amikor a Rhode Island-i Providence-ből induló hajókon szolgáló feketéből tengerészek 41%-a ilyen hajón szolgált.

A tapasztalt tengerészek — köztük a feketék is — nagy megtiszteltetésnek örvendtek a hajókon. A mesterségbeli tudás alapján felállított rangsorban a fekete tengerészek is magasra juthattak — egy bizonyos pontig persze. Nagyon kevés tiszt került ki közülük, bár képességeik alapján jópáran akár kapitányok is lehettek volna — de ahhoz fehérnek kellett volna születniük.

Hosszabb ideig szolgáló, tapasztalt és jól kereső fekete tengerész azonban nem sok volt. A legtöbben csak rövidebb időre szegődtek el; számukra a hajózás csak egyike volt annak a sokféle alkalmi munkának, amivel kenyerüket keresték. Mindezzel együtt azt lehet állítani, hogy a tengerésmunka, az ott elérhető magasabb bérekkel segített létrehozni a fekete középosztály magját. Ennek fényében érdekes az a megállapítás, hogy ez a mesterség soha nem érte el a szárazföldön végzett „nemesebb” munkák, pl. a fodrászat presztízsét a tehetősebb feketék között.

Érdekes következtetéseket lehet levonni a fehér és a fekete tengerészek életkorának, illetve családi állapotának összevetéséből is. A fekete tengerészek jó része húszas és harmincas éveiben járó családapa volt — 1832-ben a családfelek negyede kereste a kenyerét a tengeren Providence-ben —, míg a fehérek jórészt nőtlen fiatal emberek voltak, akik kalandvágyból, esetleg valami elől menekülve kerültek a hajóra. Számukra a tengerészet — hacsak nem jutottak előre a ranglétrán — csak átmeneti állapot volt. Velük szemben az idősebb feketék jobban kötődtek a hazai kikötőkhöz, s mivel sokuknak a családját is el kellett tartani, valószínűbb volt, hogy tovább a hajón maradnak.

Ez a különbség a feketék számára igen csak korlátozott munkalehetőségek miatt alakult ki. Mivel a képzetlen néger férfiak számára kevés munka maradt — árokásás, favágás, stb. —, nem maradt más választásuk, mint a hajózás. Nemegyszer előfordult, hogy a férjek hosszú hónapok után csak pár napot töltöttek otthon, s aztán újra útra keltek, mert kellett a pénz. Így a fekete tengerészek gyakrabban indultak el és érkeztek vissza a hazai kikötőkbe, mint a többnyire gyökértelen fehérek. A kenyérkeresetnek ez a formája egyúttal azonban azt is jelentette, hogy a tengeri tragédiák első sorban a felemelkedésért, illetve a megélhetéért küszködő fekete családokat sújtották.

E szoros kapcsolat a hajózás és a családfenntartás között inkább csak Rhode Islanden (Providence-ben) volt jellemző. A philadelphiai és a New York-i feketebőrű lakosság a

nagyarányú bevándorlás miatt jelentősen különbözött az ottani, meglehetősen stabil közösségtől. A két nagyváros fekete tengerészei közül csak néhánynak volt családja, vagy akár otthona ott, ahol szolgált.

A fekete tengerészeknek nemcsak az elemek szeszélye jelentett veszélyt. A déli államokban 1822-ben elfogadott törvény értelmében az ottani kikötőkbe befutó hajókon szolgáló fekete tengerészeket ki- és berakodás idejére börtönbe zárták, melynek költségét a kapitánynak kellett állnia. Ezért aztán a biztonságára és a személyes szabadságára valamit is adó fekete tengerésznek le kellett mondanai arról, hogy részt vegyen a polgárháború előtti Amerika legjelentősebb kereskedelmében: Dél gyapotjának Északra történő szállításában.

A fekete tengerészek helyzete az 1840-es években kimondottan rosszabbra fordult. Korábban a tengeri kereskedelem jelentette New England egyik legfontosabb gazdasági bázisát, ezért a tengerészek is megbecsülésnek örvendtek. A század közepe táján azonban a hajózás jelentősége csökkent, ahogy az iparosodás egyre nagyobb lehetőségeket kínált a vállalkozóknak. Ezzel együtt a tengerészet presztízsze is a mélypontra zuhant, már a fehér tengerészek is a déli rabszolgák helyzetéhez hasonlították saját sorsukat.

Azt hihetnénk, hogy ezt a helyzetet csak a legmegvetettebb, legrosszabb sorban élő munkások — a feketék — vállalták. Azonban nem így történt. A szegény fehérek — elsősorban írek — nagyarányú bevándorlása és az új iparágakban érvényesülő diszkrimináció a tengerészetnél is éreztette hatását. Mivel az újonnan bevándoroltak vállalták a nehéz életet, a feketék lassacskán kiszorultak a tengerészek közül. Gyakran már csak a szakács és a steward — egyfajta pincér-inas-szolga — pozíciója maradt meg számukra. A szakáccsal ugyan mindenki igyekezett jóban lenni, de a steward a legkevésbé becsült emberek között volt a hajón. A fehér munkások hegemoniája nemcsak a parton, hanem a tengeren is érezhetővé vált.

Ezzel együtt az a bajtársi szellem és baráti hangulat is eltűnt, mely korábban jellemezte a legénységi szállást. A fekete tengerészek egyedül, barát nélkül maradtak, illetve a fehérek társaságát kellett keresniük. Többé már nem voltak abban a helyzetben, hogy saját közösséget alkossanak egy hajó fedélzetén.

A csökkenő bérek azt is eredményezték, hogy a tengerészet megszűnt családfenntartó foglalkozás lenni. A providence-i hajókon szolgáló tengerészek közül egyre kevesebb

származott Rhode Islandról, vagy tért oda vissza, mint otthonába. Ezzel együtt járt az is, hogy eltűntek a tapasztalt fekete tengerészek, akik élethivatásuknak tekintették a hajózást. Az 1850-es években a Rhode Island-i hajókon szolgáló feketék csak egy-két útra szegődtek el, gyakorlatilag mindannyian alkalmi munkások voltak.

A fekete tengerészek számának hanyatlása több okra vezethető vissza. Ezeknek csak egyike, hogy megjelent az olcsó és igénytelen fehér munkaerő, a bevándorlók hada. A másik ok az, hogy a legénység alkalmazása — melyet hosszú időn át a kapitány vagy a hajótulajdonos végzett — a shippink master-ek, a hajómesterek kezébe került át, ők, mint kisebb rakárak és vendéglők tulajdonosai, az alsóbb középosztályhoz tartoztak, mely ekkoriban fejlődött ki. Míg korábban a hajótulajdonosok a felsőbb osztályhoz tartozónak érezték magukat, s egyformán lenézték mind a fehér, mind a fekete munkásokat, addig ez az új osztály a fehér emberek közötti egyenlőséget hirdette — a feketék rovására. A fehérek felsőbbrendűségének tudata a munkaerő alkalmazásában is megnyilvánult. Ezáltal a fekete tengerészek előtt — akik addig több-kevesebb anyagi biztonságot és faji egyenlőséget találtak a fedélzeten — a felemelkedés egy újabb útja zárult le.

The Journal of American History Vol. 76. N° 7.
1990. március pp. 1173–1199

S. A.

MICHAEL WAYNE

A RABSZOLGATARTÁS IDEOLÓGIÁJÁNAK SZOCIÁLIS HÁTTERE

Michael Wayne, a University of Toronto történészprofesszora tanulmánya elején megállapítja, hogy a 19. század első felében az Egyesült Államok, s ezen belül a Dél is olyan változásokon ment keresztül, melyek felérték egy demokratikus forradalommal. Ezek egyik összetevője volt a kormányzat és a nép viszonyának újragondolása. A függetlenség kivívása után a közrendűek úgy vélekedtek, hogy a jó módú, tanult politikai vezetők választóiknál is jobban tudják, mi szolgálja a társadalom érdekeit. A század közepére már viszont — legalábbis elvben — Délen is figyelembe kellett venni a választók akaratát.

Ezzel egyidőben alapvető változás állt be a rabszolgaság kritikájához való viszonyban. A század elején még semmi kivétlenül nem találtak a rabszolgatartás intézményéről folytatott vitában; az 1830-as évekre azonban közmegegyezés jött létre abban a tekintetben, hogy aki a rabszolgaságot ellenzi, a társadalom ellen követ el bűnt. E konszenzus mögött az a meggyőződés lapult, hogy a feketék alávetett helyzetének fenntartása alapvető fontosságú a fehérek szabadságának és egyenlőségének megőrzése szempontjából. Ennek az ideológiának az alappillére az volt, hogy a négereket már Isten is örökös szolgaságra teremtette, s hogy ők ezt a helyzetet el is fogadják.

A „Régi Dél” alapvető jellemzőinek felderítésében igen fontos az a kérdés, hogy miként viszonyult egymáshoz ez a két folyamat. Sokáig az volt az uralkodó nézet, hogy a térséget továbbra is az ültetvényes elit uralta, s az ő nézeteik hatottak az egész fehér társadalomra. Újabban viszont nem egy kutató — pl. J.M. Thornton és G.M. Fredrickson — a köznép igényeiből is tapasztalataiból vezetik le a rabszolgasághoz való ragaszkodást. Ennek az elméletnek az alapját egy kétségbevonhatatlan tény és két, ebből levont következtetés alkotja. A tény: a fehér férfiak szempontjából a politikai rendszer demokratikus volt.

Az első következtetés viszont (ti. hogy a rabszolgával nem rendelkezők logikusan érezhették úgy, hogy függetlenségük és egyenlőségük a rabszolgaság intézményéből ered és annak fennmaradásától függ) már problematikus. Nem rendelkezünk bizonyítékkal arra nézve, hogy a rabszolgaság valóban biztosította a szabadságot és növelte volna az egyenlőséget.

A második következtetés ez: a feketék alacsonyabbrendű fajként való megbélyegzése kiegyenlítette a fehérek közötti különbségeket. Ezek az egyenlősítő törekvések azonban nem annyira a rabszolgaságot, mint inkább a fehér faj felsőbbrendűségébe vetett hitet támogetták; ez utóbbinak egyébként Északon is voltak hívei. Nem lehet tehát kimutatni, hogy a rabszolgaság ideológiai alapjai a közrendűek gondolatvilágában eredtek volna.

Ez viszont logikusan kínálja a másik föltételezést (melynek prominens képviselője Eugene Genovese): az ideológiai alapot az uralkodó osztály, az ültetvényesek szolgáltatták volna. Ezt az ideológiát nem fogalmazták meg fehéren-feketén, ám mégis ennek megfelelően cselekedtek. A rabszolgatartás körülményei egyfajta paternalista kapcsolatot hoztak létre az úr és a rabszolga között, kölcsönös

jogokkal és felelőségekkel. Ebbe a paternalista rendszerbe betagozódtak a „kisemberek” is, vagy azért, mert ők is ültetvényesek akartak lenni, vagy azért, mert az ő védőszárnyaik alá helyezték magukat. Nem lenne meglepő hát, hogy gondolkodásmódjukban is igyekeztek hasonulni a nagybirtokosokhoz. Ez a gondolkodás a paternalista viszonyokat kiterjesztette az egész társadalomra, mindenkinek kijelölte az őt megillető helyet.

A szerző azonban egyik elméletet sem fogadja el. Egy esettanulmány kapcsán felülvizsgálja az ültetvényesek ideológiai igényét valamint viszonyukat a köznéphez, majd ezután közli következtetéseit.

1857. május 14-én hajnalban Mississippi állam egyik ültetvényén három fekete munkás agyonverte kegyetlen munkafelügyelőjét, majd a holttestet felöltöztették és elvitték, azt a látszatot keltve, mintha lovaglás közben szegte volna nyakát. A csel először bevált, ám az áldozat bátyjának unszolására lefolytatott vizsgálat végül is fényt derített a bűnösökre. Ők azonban azt is elmondták, hogy a gyilkosságra egy közelben lakó fehér ács, bizonyos John McCallin biztatta fel őket. McCallin abban reménykedett, hogy feleségül veheti a birtok úrnőjét, s a felügyelő útjában állt. A házasság sikere esetében könnyű életet ígért a feketéknek.

A vizsgálatot folytatók, meg lévén győződve az ács bűnösségéről, a helyi újságban figyelmeztették őt, hogy jelenléte nem kívánatos. McCallin két hét múlva válaszolt ártatlanságát hangoztatva, így az egész ügy a nyilvánosság előtt zajlott tovább. Nagyon valószínű, hogy a férfi ártatlan volt; hogy lehet akkor az, hogy olyan könnyen bizonyítottnak vették bűnösségét?

A szerző alaposan elemzi annak a két csoportnak az összetételét, amelyik a vizsgálatot lefolytatta, ill. amelyik az újságcikket megjelentette. A fellelhető források azt mutatják, hogy mindkét társaságban túlsúlyban voltak a helyi ültetvényes elit tagjai. A vádakra adott válaszában McCallin is tulajdonképpen a saját osztályához, a közrendűekhez fordult, hogy tiltakozzanak a helyi arisztokrácia döntése ellen. Az ügyben még két nyilvános ülést is tartottak, melyek az egész közösség véleményét lettek volna hivatva kifejezni, s amelyekkel úgymond eleget tettek a pártatlanság követelményének. E két gyűlés is azonban az ültetvényesek befolyása alatt zajlott le, s megerősítették a korábbi határozatokat.

Miután az eset ilyen nyilvánosságot kapott, a tárgyalás is hasonlóképpen látványos lett. Bár az ítélet nem lehetett kétséges, min-

den szabályt aprólékosan betartottak. Itt is érvényesült viszont az ültetvényesek túlsúlya, az esküdtszék tagjai és a jogászok jórészt az ő soraikból kerültek ki. A bírósági eljárásnak nem is volt a célja, hogy igazságot szolgáltatson, hanem hogy szentesítse az eredeti vizsgálatot lefolytató birtokosok ítéletét. A három rabszolgát végül december 11-én végezték ki, a többiek elrettentésére nyilvánosan.

Fölmerült már a kérdés: miért hittek oly könnyen McCallin bűnösségében az ültetvényesek? A valószínű válasz az, hogy egy ilyen ügyesen végrehajtott bűntényt nem tételeztek fel a rabszolgákról, ezért hajlamosak voltak elhinni, hogy egy fehér ember állt a háttérben.

A rabszolgákkal kapcsolatos előítéleteik faji alapokon álltak. A meglévő rendszernek a nagybirtokosok voltak fő hasznélvezői, ezért meg kellett alkotniuk egy ideológiát, mely ezt igazolja. Mikor azt mondták, hogy a feketék különösen alkalmasak rabszolgának, mert szükségük van irányításra és felügyeletre, s azt készségesen el is fogadják (általános tapasztalataik ezt igazolták!), legitimációt adtak a fennálló társadalmi kettősségnek. A faji alapokon nyugvó igazolást még akkor is megnyugtatóbbnak érezték, ha ez kétségkívül némiképp el is mosta a fehérek közötti társadalmi különbségeket.

Mi több, az ültetvényes elit a rabszolgákkal nem rendelkezéssel is el tudta fogadtatni saját ideológiáját. A demokratikus berendezkedés mellett a köznépnek lehetősége lett volna arra, hogy aktív szerepet játsszon a gazda és rabszolga viszonyának meghatározásában. Ezzel a lehetőséggel azonban nem élt. A vizsgálat esetben is a nagybirtokosok vették kezükbe az események irányítását, s azt egy percre sem adták ki a kezükből. Nemcsak ők, hanem az egész fehér közösség hitte, hogy rabszolgákat is érintő ügyekben rájuk kell bízni a döntést.

The Journal of American History Vol. 77, N° 3.
1990 december, pp.838–863.

S. A.

A PRAVOSZLÁV EGYHÁZ SZEREPE OROSZORSZÁG TÖRTÉNETÉBEN

1989. novemberében a „Voproszji Isztroirii” szerkesztőségében neves világi és egyházi szakemberek részvételével tartottak „keresztszai” beszélgetést a témáról. Az eszmecsere

kapcsolódott a „millenneumi” rendezvényekhez, ill. beilleszthető a már korábban más fontos kutatási problémákról tartott „kerekasztal”-beszélgetések sorába.

A szovjet tudománytörténetben úttörő jellegű kezdeményezést jelentett maga a téma, különösen pedig a résztvevők összetétele. Mindkét fél részéről többen hangsúlyozták, hogy a pravoszláv egyház története az orosz történelem szerves része. Nem lehet teljes képet kialakítani Oroszország történeti fejlődéséről a pravoszlávia ezeréves múltjának alapos ismerete nélkül. Márpedig az egyháztörténeti kutatások is „fehér foltnak” számítnak. Az egyháztörténet jelentősége különösen a középkor történelmének feltárása szempontjából kiemelkedő, de a széles értelemben vett kultúrtörténeti, különösen a szellemi kultúra története nem nélkülözheti az ilyen irányú kutatásokat.

Számos hozzászólás kitért a források problémájára. Egyesek az évkönyveknél, a szentek életrajzainál direktebb források feltárását szorgalmazták. Mások az irodalmi jellegű történeti emlékek forrásértékét is nagyra becsülték. Rámutattak, hogy közvetlen történeti forrásanyag rendkívül kevés maradt fenn az orosz történelem viharos évszázadairól, míg pl. a 11–15. századra vonatkozóan mintegy negyven irodalmi igénnyel megfogalmazott életrajz áll a kutatók rendelkezésére, amely ugyan különösen alapos forráskritikát igényel, de felbecsülhetetlen történeti forrásértéke van. Az egyik hozzászóló pl. Makarij metropolita (15–16. sz.) jelentőségét méltatta. A forrásanyag gyűjtése, gondozása, feldolgozása mellett 1917 előtti vonatkozó munkák kritikai kiadását is többen sürgették. A világi és egyházi tudományos intézmények együttműködését is emiatt szorgalmazták.

Visszatérő téma volt a kereszténység felvételének értékelése, elterjedésének folyamata. Erőszakos eszközökkel térítették-e meg alattvalóikat a kijevi fejedelmek, vagy nem okozott traumát a folyamat? A kereszténység elterjedésének jelentőségét többen abban jelelték meg, hogy elősegítette az egységes orosz nép kialakulását, a nem sláv etnikumok beolvadását. Hozzájárult a feudális viszonyok megszilárdulásához, az orosz államiság kifejlődéséhez. Elősegítette a Kijevi fejedelemség ileszkedését Európába, jótékony hatással volt a városok kialakulására, a kultúra fejlődésére.

Főként egyházi szakemberek fogalmazták meg, hogy az államhatalom túlsúlyra jutása az egyházzal szemben ez utóbbi működését, fejlődését hátrányosan befolyásolta. Az Első

Péter által kezdeményezett változtatásokat értékelték így, s a Szent Szinódus létrehozásának körülményeit boncolgatták. Akadtak, akik úgy vélekedtek, hogy az orosz államiság megszilárdulása a pravoszlávia oroszországi befolyásolásának erősödését is jótékonyan befolyásolta. Az egyház kulturális, oktatási missziójának kiszélesedését mutatták azok az adatok, melyek szerint 1772–1904 között az akadémiák száma 2-ről 4-re, az egyházi iskolák és szemnariumok száma 46-ról 240-re nőtt. Eltérő értékelések fogalmazódtak meg II. Katalin egyházpolitikájáról. Ismeretes pl., hogy Novgorod 93 kolostora közül 73-at bezárattak. Többen hangsúlyozták, hogy ezeket az intézkedéseket nem egyházpolitikai, hanem gazdálkodási megfontolások motiválták. Ezekre a véleményekre is reflektáltak azok a hozzászólók, akik a kolostorok szerepét a szakszerűbb mezőgazdálkodás elterjesztésében, egyáltalán kulturális és oktatási küldetésben látták.

Ilyen értékelések a pravoszláv egyházzal kapcsolatban általában is megfogalmazódtak. A népoktatás széleskörű elterjedése, a könyvnyomtatás fejlődése, a népi ének-kultúra vagy az építészet oroszországi története mind-mind elválaszthatatlanul összekapcsolódott a pravoszláv egyház tevékenységével. Ezekkel a kérdésekkel összefüggésben utaltak többen is a műemlékvédelem fontosságára – katasztrofálisnak minősítve a helyzetet. Az aktualitások között szerepelt az a probléma is, hogy az 1980-as években feltűnően nőtt a hitéletet é-lők száma. Változott korösszetételük, nőtt iskolázottsági szintjük. Ok vagy következmény? - de a pravoszláv papság is átalakult. Létszáma megnőtt, megfiatalodott és felkészültsége korszerűbbé vált. A folyamat hátterében az addig uralkodó eszmei és társadalmi értékek devalválódását, az általános erkölcsi fellazulást jelelték meg a hozzászólók.

A kialakult társadalmi helyzetre való tekintettel szükségesnek ítélték a hasonló tanácskozások rendszeresítését, intézményes keretekbe való beágyazását. Hangsúlyozták az egyháztörténeti kutatások fontosságát, egyáltalán a történelemtudományok belső arányainak módosítását, mind kronológiai, mint tematikai szempontból. Az orosz nemzeti identitástudat fejlesztésének fontosságával is érveltek, hangsúlyozva, hogy annak történelmi kialakulási folyamatában integráns alkotó elem volt a pravoszlávia, amely ugyanakkor más (hasonló vallású) sláv népek nemzeti öntudatra ébredését is elősegítette. A pravoszlávia történetének kutatását egyes szakemberek más sláv népek-

kel, illetve az orosz diaszpórával való kapcsolátéptés szempontjából is fontosnak ítélték.

Voproszi Isztorii, 1990. 3. szám 84–106. l.

M.

V. A. KITAJEV

A SZLAVOFIL ESZME ÉS A LIBERALIZMUS

A szlavofil eszmerendszer megjelenése óta többféle értelmezésre kínál lehetőséget. Jelen cikk szerzője úgy vélekedik, hogy a szovjet történetírásban jelentkező eltérések egyrészt a szlavofil ideológia sokszínűségéből, másrészt e téma feldolgozásakor követett módszertan elégtelenségeiből fakadnak. Kitajev megállapítása aligha vitatható. Tanulmányában kronológiai rendben veszi számba és elemzi a szlavofilekkel és a szlavofilizmussal foglalkozó szovjet történeti irodalmat.

Kitajev a téma első tudományos igényű megfogalmazóinak N. Sz. Gyerzsavint és Sz. Sz. Dmitrijevet tekinti. Értekezéseikben az 1930-as évek végén Plehanov álláspontjának elfogadása mellett, miszerint a szlavofilizmus nemesi reakciós irányzat, már egy másik koncepciót is körvonalaznak. Az 1840-es évek szlavofiljeiben a liberális nemesség nemzeti életérzésének kifejeződött és a liberális burzsoázia érdekeinek megfogalmazóit egyaránt látják. Az álláspontjukat támadó cikkek mellett az 1950–1960-as években szép számmal jelennek meg új szempontú értekezések. A jobbágy-reformmal foglalkozó munkákban a szlavofilek tervezeteinek vizsgálata is helyet kap. A történészek a szlavofilizmust a liberalizmus sajtóosan orosz változataként értelmezik, mint ahogy A. A. Galaktyionov és P. F. Nyikandrov teszik. N. A. Rubinstein óvatossában fogalmaz, nemesi eredetű, a polgárság körében is elfogadott valamiféle „középutas irányzat”-ról beszél. A szerző úgy véli, a téma vizsgálatában érdembeli változás csak 1969-ben következik be. A „Voproszi Lityeraturi” c. folyóirat vitacikkeinek „útmutatásai” alapján V. I. Kulesov, K. M. Lomuniv, Je. V. Sztarikova, Ju. Z. Jankovszkij tollából igényes, modern elemzések születnek. A változatos tartalmú munkák mindegyike elismeri a liberalizmus jelenlétét a nemesi ellenzék képviselőiként feltüntetett szlavofileknél. Kitajev historiográfiai áttekintését V. P. Popov, A. A. Adrianov, Je. A. Dudzinszkaja, N. I. Cimbajev és Z. V. Szmirnova 1970–1980-as években publikált munkáinak

elemzésével zárja. Elismerően szól Dudzinszkaja és Cimbajev kutatásai eredményeiről. Mindkét történész a szlavofilizmust, hangsúlyozva annak sajátosan orosz jellemzőit, a nemesi-polgári liberalizmushoz közel álló irányzatnak tekinti.

Végezetül rámutat a szerző arra, hogy a szovjet történetírásban a szlavofil ideológia vizsgálata új aspektusokkal gazdagodott. A kutatások során felhalmozódó tények súlya alatt kétségtelenné vált a 19. századi orosz kultúra eszméjében, a szlavofilizmusban a liberalizmus megléte. Úgy gondolja, hogy a továbbiakban a történészeknek a különféle koncepciók közül azt kell előnyben részesíteniük, amely a szlavofil eszmerendszerben a konzervatív-patriarchális utópia mellett a liberális elemek létét is feltételezi.

Voproszi Isztorii, 1989. 1. szám. 133–143. l.

Zs.

AZ ÁLDOZATVÁLLALÁS POLITIKÁJA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A kollektív emlékezet hajlamos a múlt megszépítésére. Nincs ez másképp az Egyesült Államokban sem: manapság mindenki meg van győződve arról, hogy a második világháború idején az egész nemzet összefogott a háborús célok elérése érdekében, mindenki félretette önmaga érdekeit, lemondott bizonyos dolgokról. Tehát nemcsak „a fiúk a fronton”, hanem az otthon maradtak is áldozatokat hoztak. Jószándékban természetesen nem volt hiány, de mihelyst tettekre kellett volna váltani a lelkesedést, rögtön megszorodtak a kifogások. Nem igazán érdemes azt vizsgálni, hogy a különböző társadalmi csoportok mennyiben járultak hozzá a háborús erőfeszítésekhez; sokkal izgalmasabb annak kutatása, milyen szempontok alapján döntöttek a politikusok az egyes rétegek megterheléséről, hogyan sikerült megvalósítani az együttműködést.

Mark H. Leff, a University of Illinois történészprofesszora azt a nyilvános vitát elemzi tanulmányában, ami egy demokratikus országban megelőzi az ilyen döntéseket. A sok említésre méltó esemény közül két esetet választott ki.

Az első Rooseveltnél azon kísérlete, hogy 100%-os „szuperadóval” sújtsa az évi 25 000 dollárnál magasabb (adózás utáni) jövedelmeket. A javaslatot széles körű egyetértés fogadta a közvélemény részéről, a Kongresszus mégis szinte egyhangúlag leszavazta a ha-

tározatot. Ez az elutasítás még inkább meglepőnek tűnhet, ha figyelembe vesszük, hogy a társadalomnak csak egy elenyésző töredékét érintette volna a rendelkezés. (Ahhoz, hogy valaki a hatálya alá essen, évi mintegy 70 000 dolláros fizetéssel kellett rendelkeznie; ez mai értékben jóval több, mint félmillió dollár. A törvény ráadásul nem terjedt volna ki a befektetésekből származó bevételekre.)

Miért próbálkozott akkor a kormányzat egy ilyen lépéssel? A magyarázat több okra vezethető vissza. Az egyik az, hogy a Roosevelt-i politika már korábban nyilvánvalóvá tette: nem fogja engedni, hogy egyesek a mások szenvedése révén gazdagodjanak meg a háborúban. A morális elvnek szilárd politikai alapja is volt; a munkások és a farmerek túlnyomó többsége támogatta a maximalizálást. Mivel az ebből befolyó pénz nem enyhítette volna a költségvetési deficitet, a döntésnek szimbolikus jelentősége volt. A szakszervezetek már régóta követelték, hogy ne csak a „kékgallérosok”, hanem a profitok haszonélvezői is járuljanak hozzá az erőfeszítésekhez.

Az inflációellenes politika a béremelések erős korlátozását tette szükségessé. Ezt nem lehetett csupán hazafias szölamokkal elfogadtatni a munkásokkal – be kellett nekik bizonyítani, hogy mások is „hoznak áldozatokat”. Ez a kormányzat számára is fontos volt, hiszen a háborús gazdasági körülmények között – amikor az állam szerepvállalása jóval nagyobb a szokásosnál – könnyen a politika irányítói válhatnak a bűnbakokká, mondván, ők tették lehetővé a tőkések nyereszkeskedését. Ilyen időszakban a bérből és fizetésből élők különösen érzékenyek az egyenlő elbánásra.

Roosevelt tisztában volt azzal, hogy csak úgy tudja megnyerni a munkásokat, ha biztosítja őket: nem lesznek extraprofitok. A szakszervezeti vezetők kijelentették, s ezt a közvélemény-kutatások is megerősítették: készek túlórázni, hajlandók lemondani a sztrájkjogról – de csak akkor, ha mások is ezt teszik, ha ez nem a „főnökök” hasznát növeli.

Ebben a közhangulatban a szabad vállalkozás és az üzletemberek ügyének védelmező nagy hátrányban voltak. Valahogy senki nem tudta teljes szívből sajnálni azt a tulajdonost, aki kénytelen volt „öt házból négyet lezárni, nyolc autót garázsba tenni, 25-ről tízre csökkenteni a háztartási alkalmazottak számát”. S hogy a Kongresszus mégis leszavazta a javaslatot, abban nem kis szerepet játszott az egyre fokozódó ellenérzés a kormány bürokráciával és az általuk hozott megszorító intézkedésekkel szemben.

A másik részlete az otthoni frontnak, amelyet Leff megvizsgál, a Háborús Hirdetési Tanács (War Advertising Council) megalakulása. A háború kitörésekor a reklámpar mély válságban volt. A New Deal ideje alatt sorozatos támadásokat kellett elviselniük, majd az ipar fellendülése után a gyártók könnyedén el tudtak adni bármit, amit megtermeltek.

A Pearl Harbor elleni japán támadás éppen ezért valóságos megváltás volt a számukra. A szakma vezetői rögtön felismerték a háborús helyzetben rejlő lehetőséget, és éltek is vele. Megalakították a Tanácsot, felvetették a kapcsolatot a különböző kormányhivatalokkal, és segítettek a háborús felhívások propagálásában (hadikölcsönök, véradás, stb).

A hirdetőik boldogan beleegyeztek, hogy az általuk fizetett reklámokban a háborús felhívások is megjelenjenek; ezt persze nem pusztá hazafiasságból tették, hanem mert rájöttek, hogy az ő presztízsüket is emeli, ha a közvélemény összekapcsolja nevüket a háborús erőfeszítésekkel.

Az előnyök azonban sokkal közvetlenebb formában is megnyilvánultak. A Pénzügyminisztérium, mintegy „hálából” a neki nyújtott segítségért, az adóalapból leírhatóan nyilvánította a hirdetésre fordított összegeket. Így aztán nemcsak hogy nem omlott össze a reklámszakma, hanem még virágzásnak is indult, mert a cégek egyre többet költöttek reklámra.

A reklámszakma hitelének növekedése nem kizárólag az ezzel foglalkozó szakemberek érdeme volt. A hosszútávú politikai és gazdasági trendek is a szabad vállalkozásba vetett bizalmat erősítették. A szakmabeliek ezt a hullámot lovagolták meg, és – kihasználva, hogy a kormányzat nem fogalmazta meg egyértelműen azokat a célokat, amelyekért az amerikaiak harcoltak – saját elképzeléseiket állították a középpontba. Egyebek mellett ennek is köszönhető, hogy a háború után az „amerikai álom” eszméje oly nagy mértékben megerősödött, s az egész világon elterjedt. Érthetővé válik az is, hogyan tudták a szenátorok különösebb politikai következmény nélkül leszavazni az elnök népszerű javaslatát: a szabad vállalkozás ideológiája és annak védelme megfelelő háttér volt számukra.

Tanulmánya befejező részében Leff rövid összehasonlítást tesz ebben a témában az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között. Angliában az erők összefogása a legfelsőbb szinten is megvalósult, Churchill a kisebbségben lévő Munkáspártot is bevonta a kormányzásba. Ott az erőfeszítések egyesítése sokkal

sürgetőbb volt, mint az óceán túlsó partján. Az „áldozatvállalás egyenlősége” — vagyis hogy a társadalom minden rétege egyformán vegye ki részét a terhekből — a szigetországban is fontos probléma lett, amelyet a kormány is érzékelt. Az egyik legfontosabb szakszervezeti vezető, Ernest Bevin lett a munkaügyekért felelős miniszter, így a Munkáspártnak is becsatlósága lett a hazai front megszervezésébe.

Hasonlóságok is felfedezhetők a két országban lezajlott politikai vitákban: az angol munkások gyakorlatilag ugyanazokkal az érvekkel követelték az extraprofitok elvonását, mint amerikai társaik. Nagy-Britanniában azonban ez meg is valósult, az amerikai konzervatívok nem kis megrökönyödésére.

A brit hirdetések is sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint az amerikaiak. A legnagyobb hirdető a kormány volt, mely fizetett a hirdetésekért; a próbálkozások, hogy egyéb reklámokba „csempésszenek” háborús utalásokat, nem vezettek sikerre. A közvélemény szinte árulásnak érezte, ha olyan hirdetésekre vesztetgetik a papírt és egyéb nyersanyagokat, melyek nem szolgálják közvetlenül a háborús célokat.

Tanulmánya legvégén Leff megállapítja, hogy bár az áldozatvállalásról folytatott politikai vita egy ideig fenyegette a „szabad vállalkozás” eszmerendszerét, mégis az ezt valló politikai csoportok voltak abban a helyzetben, hogy más mederbe tereljék a vitát, s a saját elképzeléseiket állítsák az előtérbe.

The Journal of American History Vol. 77, N° 4, 1991. március pp. 1296-1318

S. A.

VÁLTOZÁSOK DÉLEN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A második világháború gyakorlatilag az egész világ életében választóvonal volt. A világégés után semmi nem volt ugyanaz, mint előtte. A háború emberek tízmillióinak az életét is megváltoztatta. Pete Daniel, aki az Amerikai Történelem Nemzeti Múzeumában a mezőgazdasági részleg egyik kurátora, azt vizsgálja cikkében, hogyan és mennyiben módosult az amerikai Délen élők helyzete.

Bevezetőjében megállapítja, hogy ezen a területen is nagyszabású átalakulások mentek végbe. Ez tetten érhető a lakosság belső vándorlásában is. Bár az 1930-as években a gazdasági válság hatására sokan kénytelenek voltak otthagyni a mezőgazdaságot, a falusi la-

kosság létszáma gyakorlatilag változatlan maradt (mintegy 14.5 millió). A háborús időszak beköszöntével aztán sokan és örömmel hagyták ott egykori lakóhelyüket, hogy valamilyen jobban fizető ipari munkát vállaljanak. A világháború idején 3.2 millió ember kerekedett fel, hogy új lehetőségek után nézzen. Ez a tendencia a háború után is folytatódott, s 1960-ra már csak 7 millió ember maradt egykori lakóhelyén.

A háború olyan mozgásokat, fejlődéseket gyorsított fel, melyek még a New Deal idején kezdődtek: a mezőgazdasági struktúra átalakulása, az urbanizáció fellendülése és a polgárjogi mozgalom kibontakozása. Az állam fokozottabb jelenléte és szerepvállalása a helyi gondok megoldásában, mely a Roosevelti gazdaságpolitikával volt összefüggésben, szintén kiteljesedett ebben az időszakban.

Az állami beavatkozás azonban korántsem volt problémamentes. A Mezőgazdasági Minisztérium különböző intézményei eltérő felfogásokat képviseltek, ezért más-más politikát is igyekeztek megvalósítani. A küzdelemből végül is azok kerültek ki győztesen, akik a földművelést kizárólag egyfajta üzleti-gazdasági tevékenységnek tekintették; arra ösztönözték az általuk elsősorban favorizált, nagyobb területtel rendelkező, piacra termelő farmereket, hogy üzletemberekként gondolkodjanak, próbálják gépekkel felváltani az emberi munkaerőt. Vereséget szenvedett az az álláspont, mely a mezőgazdaságban egyfajta romlatlan életmódot, természetes tisztaságot látott, s a kisfarmerekben és a bérlőkben (sharecroppers) látta az agrárágazat jövőjének zálogát.

Ugyanakkor még nem lehetett kiiktatni a kézi munkaerőt: sok farmernek továbbra is szüksége volt (legalábbis a nagy szezonális munkák idején) kiegészítő bér munkásokra. A háború miatt viszont bizonyos munkaerőhiány lépett fel, ezért a farmerek minden eszközzel megpróbálták maguknál tartani a munkásokat. Ekkor kapott új erőre az ún. peonage-intézménye. Ez valósággal egyfajta adósrabszolgaság volt: ha egy munkás fizetéselelőget vett fel, nem hagyhatta el munkaadóját a szerződés lejártá előtt. Hiába nyilvánította a Legfelsőbb Bíróság többször is alkotmányellenesnek ezeket a törvényeket, a gyakorlat a század közepén is virágzott a déli államokban. Az ültetvényesek a sorozóbizottságokban is érvényesítették befolyásukat, s általában sikerült megakadályozniuk, hogy legjobb munkásaikat behívják katonának.

Mindeközben a bérlők rovására egyre nagyobb szerephez jutottak a bér munkások, s ezzel megjelent a bérharc is. A farmerek, ha fogcsikorgatva is, de néhányszor kénytelenek voltak emelni a béreket, különben otthagyták volna őket munkásaik.

A munkaerőhelyzetnél azonban sokkal nagyobb feszültségforrást jelentett a faji kérdés, s ez lett a változások egyik legkézzelfoghatóbb területe. Mind a fehérek, mind a feketék érezték, hogy a háború megváltoztatja az eddigi társadalmi rendet; csak míg a négerek reménykedéssel néztek ez elé, és lelkesen támogatták a háborús erőfeszítéseket, a fehérek nem kértek belőle. A borszín miatti megosztottság nemegyszer csapott át erőszakba: számos civil és katonai zavargás, zendülés, illetve lincselés árulkodott a mélyben fortyogó indulatokról.

Ugyanakkor sokan érezték, hogy visszafordíthatatlan változások következtek be az életmód, az erkölcsök, a morál területén. A falvakban maradtak panaszkodtak, hogy a városok kifordítják önmagukból az embereket, akik odakerülnek, menthetetlenül lezülленnek. Először fordult elő, hogy a nők nagy számban vállaltak munkát a farmokon kívül is. A háborút vagy a városokat megjárt fiatalok már nem tudtak és nem is akartak visszailleszkedni a régi kerékvágásba: igyekeztek meghonosítani az új, gépesített termelési módokat, ragaszkodtak a megszokott kényelemhez (áram, folyóvíz, stb.).

Nagyon sokan azonban egyáltalán nem tértek vissza. Miután megismerkedtek a nagyvilággal, nyomasztóan szűknek érezték korábbi pátriájukat. A nagy ipari városok körzetében többszázezerrel nőtt a lélekszám, s az emberek fele-harmada Délről jött. Ez a hatalmas bevándorlás gigászi terheket rakott a városi önkormányzatokra. És ahogy korábban állami támogatás húzta ki a kátyúból a mezőgazdaságot, most a városi tisztviselők is Washingtontól várták gondjaik enyhítését.

Gondokban pedig nem szűkölködtek. Némely város lakossága pár év alatt 30-50%-kal is megnőtt. Az újonnan jötteknek lakás, egészségügyi ellátás, szórakozási lehetőség, gyermekeiknek iskola kellett. A megnövekedett igényeknek megfelelően fejleszteni kellett az infrastruktúrát is. Ezt csak összehangoltan lehetett megvalósítani, s ebben nyújtott segítséget a Túlzsúfolt Termelési Övezetek Bizottsága (Committee for Congested Production Areas, CCPA), melyet Roosevelt elnök 1943-ban hívott életre. A CCPA hathatós közremű-

ködésével hihetetlenül rövid idő alatt sikerült úrrá lenni a legégetőbb problémákon.

A városba költözés persze nemcsak a hatóságoknak okozott gondot, hanem maguknak a „bevándorlóknak” is. Egész eddigi életük rendje — a nagy szezonális munkák évenként visszatérő ciklusa, család- és közösségközpontú beállítottságuk — egycsapásra megváltozott. Hirtelen milliomosnak érezték magukat: sokkal többet kerestek, korábban luxusnak tekintett körülmények között éltek, olyan fajta szórakozási lehetőségekhez jutottak hozzá, amiről korábban nem is álmodtak. A felszabadultság érzése káros hatással volt a munkafegyelmre, gyakoriak lettek a hiányzások, az italozások.

A munkások a faji problémákat is magukkal hozták a városokba, s ezekkel már nem sikerült olyan könnyen megbirkózni. A szegregációt törvény írta elő, csak a városi élet forgatagában nem volt egyszerű betartani a rendelkezéseket. A fekete munkások arról nem is álmodhattak, hogy a fehérekével egyenlő esélyeik legyenek a munkahelyükön; csak külön kormányrendelettel lehetett elérni, hogy néhány feketét szakmunkásként alkalmazzanak, ez viszont a fehér dolgozók tiltakozását váltotta ki.

A faji kérdés csak egyik megnyilvánulása volt a városokban meglévő szociális feszültségeknek. Aggasztó méreteket öltött az alkalmi prostitúció, s egyre több tizenéves próbált így „zsebpénzhez” jutni. Az ifjúsági bűnözés a háború előttinek másfél-kétszeresére nőtt.

Tanulmánya befejezésében Daniel összefoglalja mindazokat a változásokat, melyeken az amerikai Dél keresztülment a háború alatt. A kormányzat segítségével átalakult a mezőgazdaság struktúrája: leáldozott a kistermelők és a bérlők napja, s a jövő az ipari módszerekkel termelő farmeré lett, aki gépekkel helyettesítette az élő munkaerőt, új terményeket (pl. szója) honosított meg. Azok, akiknek ebben az új rendszerben nem jutott hely, a városokba mentek, ahol szintén a kormányhivatalok bábáskodása mellett teremtettek maguknak egzisztenciát. Sok tekintetben a háború nyitotta meg az utat a polgárjogi mozgalmak előtt is. 1945 után sem a Dél, sem lakói nem lehettek már ugyanazok, mint előtte: egy fejezet lezárult a korszak történetében.

The Journal of American History Vol. 77 N° 3,
1990. december, pp. 886-911

KEREKASZTAL: ÁTÉLNI ÉS ÚJRAÉLNI A 2. VILÁGHÁBORÚT

1989-ben St. Louisban az amerikai történészek Szövetsége (Organization of American Historians) éves közgyűlésének megnyitó ülésén a háború kitörésének 50. évfordulója alkalmából hat történész beszélt arról, hogyan élték meg a második világháborút. A szervezők szeme előtt több cél is lebegett, amikor a közreműködőket felkérték az előadások megtartására – írja a bevezetőjében Richard Wightman Fox, a Boston University professzora. Hogyan tudják felidézni saját emlékeit, hogyan tudják azokat beilleszteni a háborús évekről szóló történeti irodalomba? Milyen új kérdésekre kell keresni a választ az 1940-es évek elejének újraértékelésekor? Hogyan használható fel az írott memoár és a szóbeli emlékezet a történetírásban?

A konferencia hallgatói és az olvasók érdekes, sokoldalú képet kaphattak az előadásoktól az idoszakról. Az előadások nemegyszer éles válaszokat is kiprovokáltak; ezekből is közölnek kettőt. A konkrét kérdéseken kívül felmerültek általánosabbak is. Miért említették olyan sokan a rasszizmust? Már a 40-es években is fontosnak érezték a problémát, vagy csak a későbbi fejlemények irányították rá visszamenőleg a figyelmüket? Mennyire befolyásolja az egyén emlékezetét az egykori és a mostani kulturális környezet? Mennyiben egyéni és mennyiben közös az emlékezet?

Az első előadás Anne Firor Scottól, a Duke University professzorától hangzott el, aki az amerikai nők történetének kutatója. Bevezetőjében megállapította, hogy bár a nők általában ellenzik a háborút, mégis gyakran a háborúk teremtettek új lehetőségeket a nők számára. Erre az ő személyes sorsa is példa lehet, hiszen élete első munkáját is azért kapta, mert egy fiatallembert besoroztak, s az ő helyére vették fel. Később is a viszonylagos „férfihányagnak” köszönhetette, hogy a tudományos pályán előrejutott.

Személyes élményeinek felidézésében Scottnak nagy segítségére volt naplója, melyet éppen 1939 nyarán kezdett el írni. Az 1939. szeptember elsejei bejegyzés, mint mondta, egy tipikus egyetemista megnyilatkozás: „Erről a dátumról, csakúgy mint 1914. augusztusáról, valószínűleg az eljövendő történészhallgatók generációi fognak vizsgadolgozatot írni.”

Naplójában hamarosan megjelent az a téma is, ami aztán hat éven át gondolkodásának központi eleme lett: a harci és az otthoni

front közötti különbség. Otthon minden a megszokott mederben folyt, az embernek csak izgalmakat láttak a háborús hírekben. Egy film és egy novella hatására a németországi zsidók sorsáról is elgondolkodott, s szomorúan kellett megállapítania, hogy otthoni környezetében sem lenne elképzelhetetlen az antiszemitizmus.

A pearl harbori támadás (1941. december 7.) után újra a döbbsentette meg, hogy az élet a katasztrófa ellenére is folytatódik, s mindenki azt latolgatja, a háború hogyan érintheti az ő életét. Ekkoriban kezdte bűnösnek érezni magát, mert elkerüli a veszélyt és a fájdalmat, mellyel korosztályának férfitagjai szembesülnek. Erősen élt benne az a tudat, hogy háború idején szenvedni kellene. Ő pedig igen kellemesnek találta az életet, hiszen izgalmas munkája volt Washingtonban, találkozhatott Eleanor Roosevelttel, az elnök feleségével, stb. Mégis, ahogy a fővárosi munka egyre érdekesebb lett, ő is egyre bűnösebbnek érezte magát, hogy nem veszi ki részét a háborús erőfeszítésekből. Amikor aztán eljött a győzelem, nehéz volt elhinni, hogy a háború véget ért.

Előadásának összefoglalójában Anne Scott arra keresett választ, hogy mit is tanított neki naplójának újraolvasása. Először is: óvatosan kell kezelni a feljegyzéseket, ha történelmi dokumentumként kívánjuk használni azokat. Sok eseményt, melyre élénken emlékezett, nem örökölt meg, másokat magában „átfirt”, azaz egészen másképp emlékezett rá, mint ahogy megtörtént. Másodszor nagyon meglepte, mennyire különbözik az eseményekről egykor kialakított felfogása és a diákoknak most tanított történelemkép. A végén még hozzátette: a háborús években szerzett tapasztalatai mind hozzájárultak ahhoz, hogy történészként a nők helyzetét kutassa.

A második felszólaló, Bradford Perkins, a University of Michigan professzora 17 éves volt, amikor 1942 végén belépett a hadseregbe. Már előtte is figyelte a híreket, s meggyőződése lett, hogy a háború amerikai részről „jó háború”. S bár volt némi tudomása arról, hogy a feketéket nem egyenrangú állampolgárként kezelik az országban, erről sem otthon, sem a seregben nem szerzett elsőkézből benyomást, így nem érzett ellentmondást a meghirdetett nemes célok és az otthoni valóságos helyzet között.

Éppen ezért ellenvetés nélkül elfogadta a katonai szolgálat szükségességét, csakúgy mint harvardi évfolyamtársainak többsége. (Az évfolyam 90%-a szolgált a seregben.) Perkins a háború után fejezte be tanulmányait. Az

egyetemen eleinte sokat meséltek egymásnak harci tapasztalataikról, később azonban már más fényben látta saját háborús szereplését. Ő, mint egy tűzérési üteg előretolt megfigyelője, közel volt a fronthoz, ám mégis relatív biztonságban. Saját élményeinek tükrében bizonyos elégedetlenséggel szemléli a harctéri beszámolókat, melyekben túl gyakran jutnak szerephez a sztereotípiák, s nem mutatják be teljes egészükben a valóságot. A szerzők gyakran csak az akciókat ábrázolják, és nem törődnek az akció hiányával.

Valójában a hadseregben igen kevés ember látott „valódi” harcot (nyolcból egy). A legtöbb veszteséget elszenvedő gyalogszázadokban a katonák csak egy igen kis hányada szolgált, s ők sem álltak állandó harcban. Egy-egy hevesebb csatát olykor többhetes nyugalmas időszak követte. Sőt még ütközet közben sem volt állandó harc, hiszen a lövöldözés napnyugta után általában megszűnt. Senkinek nem volt könnyű a helyzete a fronton, de a történelmi valóság meghamisítása lenne, ha a háborút szüntelen életveszélynek és mézsrárnak rajzolnánk le.

Ezek a tapasztalatok készítették arra Perkinst, hogy elgondolkodjon: miért viselkedtek olyan jól a katonák a fronton? Nem voltak ugyan hősök (kevés kivételtől eltekintve), de tették a dolgukat, még ha az veszélyes volt is. Mi lehetett ennek az oka? Először is, talán meglepő módon az, hogy nem váltották fel a katonákat. Ha valaki nem sebesült vagy halt meg, végigharcolta a háborút, ellentétben Vietnámmal, ahol csak egy évet kellett szolgálni. Ez a tudat nem okozott feszültséget a katonákban („már csak egy hónapot kell kihúzni”), és kevesebb volt az újonc is, akik mindig a legnagyobb arányban esnek el.

Másodszor ott volt, amit „alegység-lojalitásnak” hívtak. Aki együtt harcoltak, jól ismerték egymást, tudták, mit várhatnak el a másiktól. Másrésről pedig, mivel ismerősök között voltak, senki nem akart gyávanak látszani. Ez a két tényező fontosabb volt, mint a százd vagy ezredhűség, nem beszélve a romantikus hazaszeretetről. Végül pedig ott volt a „harcidüh”, amikor a csata hevében a katona nem gondolt a halálra. Azoknak a szerencséseknak, akiket ez elkapott, hasznos narkotikumot jelentett harc közben.

Ezzel nem a csaták veszélyeit akarja minimalizálni a szerző, csupán azt mondja, hogy csak nagyon kevés ember élte át ezeket a veszélyeket, és ők is csak rövid időn át. Beszámolója végén Bradford Perkins elmesélt négyet háborús élményei közül, és elmondta, hogy háborús tapasztalatai nem befolyásolták történelmi érdeklődését, legfeljebb azt, hogyan tanít

hatja a második világháborút, valamint a koreai és a vietnámi háborúkat.

A harmadik előadó, Mikiso Hane, a Knox professzora igen sajátos szemszögből élte át a második világháborús amerikai részvételt. Mint második generációs japán bevándorlót, sok ezer társával együtt internálták.

Beszámolója szerint a családi farmon dolgozott Kaliforniában, amikor értesült a Pearl Harbort ért japán támadásról. Első reakciója a megdöbbenés volt, a második pedig a félelem, hogy mi lesz a közvélemény reakciója a japán-amerikaiakkal szemben. Ez a félelem nem volt megalapozatlan, hiszen egész életük a faji előítéletek és megkülönböztetés jegyében telt el. A fenyegetettségre Hane különösen érzékeny volt, hiszen 1940-ben, nyolcévi távollét után tért vissza Japánból, ahova szülei a remélt meggazdagodás után haza akartak települni. Úgy érezte, őt még több gyanakvás övezi, mint társait.

1941-ben ő még középiskolás volt, és december 8-án félve ment iskolába, de sem a diákok, sem a tanárok nem tanúsítottak ellenséges magatartást. A szélesebb közvélemény reakciója azonban ennek szöges ellentéte volt. Minden japánban potenciális árulót és szabotőrt láttak, mozgási szabadságukat korlátozták, vezetőiket letartóztatták az FBI. Ha nem is nagy számban, de sor került erőszakos akciókra is a japánok ellen.

A hisztéria a hivatalos köröket is elérte; a kitelepítés megszervezésével megbízott tábornok szerint „addig nem lesz nyugtunk a japánoktól, amíg el nem töröljük őket a föld felszínéről”. Ilyen légkörben nem volt meglepetés Roosevelt elnök 9066. sz. rendelete, mely 1942. február 12-én elrendelte az USA nyugati partján lakó összes japán nemzetiségű egyén kitelepítését. Kb. 120 ezer embert internáltak; 65%-uk amerikai állampolgár volt.

Egy átmeneti tábor után Hane az arizonai Postonban lévő internálótáborba került, ahová kb. 20 ezer embert zsúfoltak be. A tábor a sivatag közepén volt, s az első hónapok azzal teltek, hogy megpróbálták emberi körülményeket teremteni maguknak.

Utólag elemezve egyértelmű, hogy a kitelepítésről szóló döntést nem katonai, hanem faji és politikai okokból hozták. A nyugati part elleni támadásnak nem volt reális esélye, mégis ez volt az indok. Ugyanakkor Hawaiiiról, ahol sokkal nagyobb volt a japán származásúak aránya (és ahol volt japán támadás), nem internálták tömegesen az embereket. Akkor ez még nem volt világos, és mindenki behódolt a sorsának. Sokan azzal is bizonyítani igyekez-

tek az USA iránti lojalitásukat, hogy igennel válaszoltak két kérdésre, melyek arra vonatkoztak, hogy a kérdezett hajlandó lenne-e az Egyesült Államok seregében szolgálni és akár Japán ellen is megvédeni azt. (Ezt tette Hane is.) Csak mintegy tízezer ember mondott nemet ezekre a kérdésekre, ezzel is tiltakozva a velük szembeni előítéletek és a bánásmód ellen. Őket később elkülönítették és egy külön táborba vitték.

1943 közepétől azok, akik igazolást kaptak az FBI-tól és munkát tudtak szerezni, elhagyhatták a táborokat. Így került Hane a Yale Egyetemre, ahol egy speciális program keretében japán nyelvet oktatót a katonáknak. A háború vége felé aztán megnyitottak a táborok, s az internáltak elvben hazatérhettek. Azért csak elvben, mert újra fellángoltak a japánellenes érzelmek, és néhány helyen valóságos fegyverrel kergették el azt, aki vissza akart térni korábbi lakhelyére. Hane életére végül is pozitív hatással volt az internálás, mert így került egyetemi környezetbe és lett belőle tanár.

John Hope Franklin, a Duke University professzora, az 1940–45 közötti éveket élete legboldogabb és egyben legszomorúbb időszakának írja le. Boldog volt, mert megnősült, doktori fokozatot szerzett a történelemtudományok területén és biztos állása volt. Mindez, tekintve a borszínét (Franklin ugyanis néger), egyáltalán nem kevés. Ugyanakkor nem kerültek el figyelmét az európai események sem. Bár gondolkodásmódjában erőszakellenes volt, nem akart pacifista lenni, s azon gondolkodott, hogyan szolgálhatná legjobban hazáját. Dilemmáját megoldani látszott egy hirdetés: a Haditengerészet keresett gyors- és géprfní tudó, irodai munkában jártas embereket. Mivel három aranyérmet is nyert géprrásban, hat évig dolgozott félhivatalos titkárként és egy könyvelői tanfolyamot is elvégzett, biztos volt benne, hogy tárt karokkal fogadják majd. A toborzóirodában azonban azt mondták neki, hogy egy szempontból nem felel meg: ez pedig a borszín.

Következő alkalommal a Hadügyminisztérium által felállított történészbizottságba jelentkezett; ők voltak hivatva megírni a háború hivatalos történetét. Bár olyan fehérbőrű történészek jelentkezését is elfogadták, akik csak alacsonyabb tudományos fokozattal rendelkeztek, az ő levelére még csak nem is válaszoltak. A pohár akkor telt be végleg számára, amikor 1943-ban egy katonaeorvosi vizsgálat alkalmával megalázó procedúrának vetették alá. Ez az utolsó élmény vezette őt ahhoz a következtetéshez, hogy az USA, bár védeni igyekszik az európaiak érdekeit, nem tiszteli az ő személyét, sőt, a szolgálataira sem tart igényt.

Mivel úgy döntött, hogy a hadseregnek nincs szüksége rá, és meg sem érdemli őt, a hátralevő háborús éveket azzal töltötte — sikeresen —, hogy járjon a hadkiegészítő parancsnokság eszén. Egy alkalommal, amikor be akarták sorozni, fellebbezett arra való hivatkozással, hogy szakmájában munkaeorhiány van. Amikor rákérdeztek, elmondta, hogy összesen két feketebőrű történésznek van doktori fokozata Észak-Karolinában, ha őt behívják, ez a szám 50%-kal csökken. Később, végső eszközként, személyes összeköttetéseket használt fel a szolgálát elkerülésére.

A háború vége felé volt még két meghatározó élménye. 1945 júliusában egy vonaton utazott, ahol a négerek szokás szerint egy félkocsiban voltak összezsúfolva, míg a szomszédos teljes kocsit csupán hat ember foglalta el. Ő megkérdezte a kalauzt, hogy nem cserélhetnének-e, mert akkor mindenki kényelmesen utazhatna. A válasz az volt, hogy nem, mert a fehérek német hadifoglyok, és ott kell maradniuk, ahol vannak. Másik alkalommal éppen a háború végét ünnepelő ünnepségsorozat idején érkezett Baton Rouge-ba (Louisiana állam), hogy az ottani levéltárban folytasson kutatásokat. Ott tudta csak meg, hogy a levéltárba feketék nem tehetik be a lábukat. Szerencséjére az ünnep miatt a levéltár zárva volt s egy alkalmazott megengedte, hogy bemenjen. Így csak egy ismeretlen jóindulatának köszönhetette, hogy a Gonosz és a faji előítéletek ellen vívott háború végén végezhetette munkáját saját országában.

David Brian Davis, aki jelenleg a Yale University professzora, a háború kitörésekor még középiskolás volt. Csak a háború befejezése után került a megszállt Németországba, ahol a biztonsági rendőrség (SP) tagja lett. Ennek feladata volt a civil lakosság körében fenntartani a rendet. Emlékeit a szüleinek írt több száz levél segítségével tudta felidézni.

Európába érve első benyomásait a rombolás, a pusztulás, a nyomorúság elborzasztó élményeiről szerezte. Mégis az amerikai katonák között tapasztalható faji ellentétek döbentették meg leginkább. Már útban Franciaország felé tapasztalta ezt. A feketebőrű katonákat a fedélközbe zsúfolták be, ahol a körülmények rabszolgahajóra emlékeztették őt. Legrosszabb élménye Mannheimben érte egy katonai klubban, ahová egységével együtt már rendet teremteni vezényelték ki. Mint később kiderült, néhány fekete katona lépett be a fehéreknek fenntartott klubba, ahol aztán lövöldözés tört ki, amiben néhány katonai rendőr is megsebesült.

Elmesélte azt is, milyen érzéseket keltett benne, amikor egy tábornok gyűlölettől fröcsögő beszédben fejtette ki, hogy az USA legostobább hibája volt fekete katonákat küldeni Európába. S a legrosszabb az volt a dologban, hogy nagyon sok katona osztotta a tábornok nézeteit. Ott, Németországban, még tinédzserként körvonalazódott előtte, hogy milyen is az az ország, amelyben felnőtt.

Két rövid, a hallgatóság soraiból érkezett felhívás is helyet kapott a visszaemlékezések között. Az első Gerda Lerner tette, aki szenvedélyes szavakkal említette meg, hogy előadásai során egyik történész sem említette az antiszemitizmust. Ezután saját példájának bemutatásával illusztrálta, hogy az amerikai kormányzat is az antiszemitizmus csapdájába esett, amikor az 1924-ben megállapított — és a nyugateurópai országokat fávó izáló — bevándorlási kvótákat még az életveszélyben lévő zsidók megmentése érdekében sem emelte fel. Így történhetett, hogy Lerner, aki történetesen Bécsben született, gyakorlatilag akadály nélkül emigrálhatott az USA-ba, míg magyar származású édesanyja egy franciaországi koncentrációs táborban halt meg. Az összehasonlítás kedvéért megemlítette, hogy 1956-ban a magyarokra vonatkozó bevándorlási kvótákat egyszerűen eltörölték. Az antikommunista magyaroknak nem kellett nyolc évet várniuk, mint a haláltáborok rémével szembenéző zsidóknak.

Hozzátette még, hogy a háború alatt Kaliforniában nemcsak mint idegent, hanem mint ellenséges idegent tartották nyilván, mert a németek által megszállt Ausztriából csak német útlevéllel szabadulhatott. Ez az állapot a háború végén szűnt meg, akkor kapta meg az amerikai állampolgárságot.

A másik rövid hozzászólás Rowland Berthoff-tól jött, aki szintén egy, az antiszemitizmussal kapcsolatos élményét mesélte el, arról, hogy hogyan állt ki egy zsidó tisztjelölt mellett, akit a felesége nem akart javasolni, mert nagyon „zsidós” kinézetű volt.

David Thelen a kongresszus után írt „utó gondolataiban” azzal a kérdéssel foglalkozik, ami a beszámoló többségében jelen volt: saját személyes élményeit mindenki triviálisnak, a történelem szempontjából jelentéktelennek ítélte. Ők is, csakúgy mint a diákok, úgy látják, hogy a személyes emlékek és a történelem közötti nagyságrendi különbség van.

A tapasztalat azonban éppen azt mutatja, hogy érdemes megpróbálni a történelmet személyes élmények alapján megírni. Ez segíthet, hogy a történelem visszatérjen a mindennapok valóságához, új erőt nyerjen, összekapcsolódjon az élet és a történelem. Ennek legfőbb haszna az, hogy eltörli a határvonalat a történészek és a többi ember között, és egy

olyan platformot teremt, ahol mindenki a történelem tolmácsolója lehet.

The Journal of American History Vol. 77. N° 2. 1990. szeptember pp.553–593.

S. A.

A HUMÁN TUDOMÁNYOK REFORMJA ÉS A TÖRTÉNÉSZ

1990 márciusának végén szokásos évi közgyűlést tartotta Washingtonban az Amerikai Történészek Szervezete (Organization of American Historians). A szervezet elnökének, Louis R. Harlandnak, a University of Maryland professzorának köszöntő beszédét a társulat folyóirata is közölte.

Harland azzal a megállapítással kezdte mondandóját, hogy nagyszabású mozgalom bontakozott ki az Egyesült Államokban az oktatás megreformálására. Az erőfeszítések bírják magasrangú állami hivatalnokok, köztük maga Bush elnök támogatását is. Ennek a reformnak része a humán tárgyak megújítása is: a történelem szerepének megnövekedése és a történelemtanítás színvonalának emelése. Itt juthatnak szerephez a történészek is.

Erre a szerepvállalásra szükség is van, hiszen az iskolai történelemoktatás a 20. század folyamán szinte állandóan áldozatul esett a különböző rövid távú társadalmi céloknak, s történelem ürügyén sok olyasmit is tanítottak, aminek a leghalványabb köze sem volt a múlt-hoz.

Az 1980-as évtizedben szaporodtak meg annak jelei, hogy a közvélemény, a szülők és az illetékesek is aggasztónak tartják az ifjúság szellemi állapotát, s készek az ezen a helyzeten változtatni képes reformok végigvitelére. A változások remek alkalmat teremtenek a történészek számára: hallathatják hangukat és befolyást gyakorolhatnak a döntéshozókra annak érdekében, hogy a történelem ismét központi helyet foglaljon el az általános és középiskolák tanterveiben.

Szerencsére már nemcsak néhány magányos hang kritizálja az iskolai oktatás színvonalát és tesz javaslatokat a módosításokra. Két országos bizottság is foglalkozott a történelemnek a humán tárgyak között elfoglalt helyével, s mindkettő közel egyidőben tette le jelentését az asztalra.

A neves történész, Arthur S. Link által alapított és irányított Bizottság az iskolai humán tantár-

gyak vizsgálatára nagyon sokféle szakemberből tevődött össze, akik között a történészek meglehetősen kiemelt szerepet alkottak. A bizottság jelentése nem is kérdőjelezi meg alapjában a humán tárgyak oktatásának jelenlegi rendszerét, csupán nagyobb hangsúlyt fektetne a mai Egyesült Államoktól időben és térben távol fekvő területek történetére.

A másik, a Bradley-bizottság (melynek elnöke Kenneth T. Jackson történész) már közvetlenebb figyelmet fordít a történelemre. Már a korai osztályokban is nagyobb teret szentelne a történelemmel összefüggő olvasmányoknak, míg a középiskolákban három téma kerülne a középpontba: amerikai történelem; a nyugati civilizáció története és végül a világ-történelem. A Bradley-bizottság ezen felül javasolja a történelemtanárképzés színvonalának emelését, valamint hangsúlyozza a továbbképzés fontosságát is.

Ezek a bizottságok azonban nem vezethetik a szakmát. Az már a történészekre vár, hogy az általuk tett ajánlásokat tettekre váltsák. Ennek során két fontos dolgot kell figyelembe venniük. Az egyik: egyenlő partnerként kell együttműködniük a többi, humán tárgyat oktató tanárral, akik úgy mond, „már birtokon belül vannak”. Egyrészt lehet tőlük tanulni a tanításról, másrészt lehet nekik tanítani egyet s mást a történelemről. A másik dolog, amit nem szabad szem elől téveszteni: bár a történészeknek nagyobb szerepet kell vállalniuk az iskolai tanítás fejlesztésében, elsődleges feladatuk a kutatás és az egyetemi oktatás marad.

A történészek közössége már tett is bizonyos lépéseket. Ilyen a történelem országos napja (National History Day), amit körülbelül tíz éve alapított David Van Tassel, a Case Western Reserve University professzora. Ez a középiskolásoknak szóló országos verseny, ahol a legjobbak helyi és állami döntők után az University of Maryland-en mérik össze tudásukat. A különböző szintű zsűrikben helyet foglaló történészek olyan önkéntesi gárdát alkotnak,

melyből egy reformmozgalom sok támogatót toborozhat.

Ezen kívül a történelemtanároknak sok helyen van már érdekvédelmi és szakmai szervezetük; gyűléseket, szemináriumokat tartanak, folyóiratokat adnak ki, stb. Léteznek országos csoportok, adatbankok is. Ebből a tevékenységből az Amerikai Történészek Szervezete és testvéregyesülete, az Amerikai Történelmi Szövetség (American Historical Association) is kivette részét.

Harlan elnök azt is elmondta, milyen lépéseket kellene megtenni az elkövetkező hónapokban. Folytatni kell a két történész-szövetség együttműködését a történelemoktatás fejlesztése céljából; meg kell bízni egy főállású ügyintézőt, akinek az lenne a feladata, hogy a fent vázolt célok elérésére egy hálózatot hozzon létre; végül a főiskolák és egyetemek történelem tanszékeinek szorosabb kapcsolatot kellene kiépíteni a területükön lévő iskolák történelemtanáraival. Talán ezen a területen nyílik a legnagyobb tere a hasznos tevékenységnek.

Mindezek azonban nem történhetnek meg az egyes történészek áldozatos munkája nélkül. Ha ők nem képviselik a történelem ügyét a közömbös közvélemény előtt, senki meg nem teszi helyettük, s a történelemoktatás még kevésbé lesz képes megfelelni a kor követelményeinek. Ez a küzdelem nem lesz könnyű, de nem szabad feladni, hiszen az egyes országok és népek történetének ismerete adhat csak igazi eligazítást korunk eseményeiben, csak így lehet megérteni a másikat, akivel egy egyre szabadabbá váló és egyre inkább összezsugorodó világban élünk.

The Journal of American History Vol. 77 N° 3.
1990. december, pp. 801-811

S. A.

A folyóiratszemlét összeállították: Menyhárt Lajos (M.), Schopp Attila (S.A.) és Árvayné Bodnár Erzsébet (Zs.).

CONTENTS

STUDIES – *Zsuzsa Frisnyák*: The Transylvania business in Hungary – The Transylvania „Szépmíves Céh” – *György Gyarmati*: The conflict of the need for modernization and power interests – CONTRIBUTIONS – *Ferenc A. Szabó*: The increase of population, settlement and Hungarian imperialism at the turn of the century with special regard to the views of Beksics Gusztáv – *István Csöppös*: Komáromi Norma – an attempt in social policy – *Éva Ständeisky*: Antisemitic movements in Hungary during the coalition period (1945–1947) – LITERATURE – REVIEW

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Zsuzsa Frisnyák*: Die Tätigkeit des „Transylvanischen Geschäfts” in Ungarn – Siebenbürgische Zunft der Schönen Künste – *György Gyarmati*: Der Konflikt zwischen Modernisationsbedürfnis und Machtinteresse – MITTEILUNGEN – *Ferenc A. Szabó*: Die Frage der Zunahme der Bevölkerung, der Ansiedlung und des ungarischen Imperialismus mit besonderer Berücksichtigung auf die Ansichten von Gusztáv Beksics – *István Csöppös*: Norm Komáromi – ein sozialpolitischer Versuch – *Éva Ständeisky*: Antisemitische Bewegungen in Ungarn in zeitalter der Koalition (1945–1947) – HISTORISCHE LITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Zsuzsa Frisnyák*: Le fonctionnement du Magasin transylvain en Hongrie – Az erdélyi Szépmíves Céh – *György Gyarmati*: Conflit de l'exigence de modernisation et d'intérêt de puissance – NOTES – *Ferenc A. Szabó*: La question du peuplement, de l'établissement et de l'impérialisme hongrois considérant en particulier les avis de Gusztáv Baksics – *István Csöppös*: Norme de Komárom – une expérience de politique sociale – *Éva Ständeisky*: Mouvements antisémitiques en Hongrie pendant la période de la coalition (1945–1947) – HISTORIOGRAPHIE – REVUE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Жужа Фришняк*: Действие трансильванской сделки в Венгрии – Цех Изобразительных Искусств Трансильвании – *Дёрдь Дьярмати*: Конфликт между потребностью модернизации и властным интересом – СООБЩЕНИЯ – *Ференц А. Сабó*: Вопрос населения, поселения, венгерского империализма на рубеже столетия ввиду взглядов Густава Бекшича – *Иштван Чёппюш*: Норма Комароми – один социалполитический опыт – *Эва Штандейки*: Антисемитские движения в Венгрии в период коалиции (1945–1947) ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ПЕРИОДИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.
Ventura 2.0 magyar változatával.
Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság
1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.
Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor
HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Binder Pál: A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai. A „comitatus Cibiniensis”-től Erdély német nevéig

Király István: Társadalmi harcok Csíkszékben a határfőrezredek szervezésének korában

Tófalvy Zoltán: A sóvidéki népoktatás története 1848-ig

Szabó Dániel: Egy választás Erdélyben (1869)

Sebők László: A romániai magyarok száma a népszámlálások és az egyéb statisztikák szerint

E számunk munkatársai

Árvané Bodnár Erzsébet egyetemi tanársegéd (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – **Bellér Béla** kandidátus (Budapest) – **Fehér György** muzeológus (Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) – **Csöppös István** kandidátus, tudományos főmunkatárs (Agrártudományi Egyetem, Gödöllő) – **Frisnyák Zsuzsa** muzeológus (Közeledési Múzeum, Budapest) – **Gyarmati György** egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest) – **Jemnitz János** a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – **Menyhárt Lajos** kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – **Niederhauser Emil** akadémikus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója – **Pritz Pál** kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztályának főosztályvezető-helyettese – **Somogyi Éva** kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője – **Standeisky Éva** kandidátus, tudományos főmunkatárs – **Szabó A. Ferenc** kandidátus, egyetemi docens (Semmelweis Orvostudományi Egyetem, Budapest) – **Szerencsés Károly** egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – **Schopp Attila** egyetemi tanársegéd (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – **Tihanyi János** kandidátus (Budapest)

Tájékoztató*Tisztelt Szerzőnk!*

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – (egy valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor, ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirata első példányán.

5. Amennyiben a kéziratot javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

6. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurzíválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurzíváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)

7. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (személyi szám, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel.

8. Ha ezt külön kéri, — tiszteletdíja terhére — írásáról különlenyomatot készítettünk – általában 40–50 példányt.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1993 APR 04

Binder Pál: A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai.

A „comitatus Cibiniensis”-től Erdély német nevéig

Sebők László: A romániai magyarok száma a népszámlálások és az egyéb statisztikák szerint

V. Király István: Társadalmi harcok Csíkszékekben a határőrezredek szervezésének korában

Tófalvi Zoltán: A sóvidéki népoktatás története 1848-ig

Szabó Dániel: Egy választás Erdélyben (1869)

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

Ajelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...Az **alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhöz, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink *befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.*

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

*Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége*

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON: 155-77-72

126. ÉVFOLYAM 1992. 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI AND-
RÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ
PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:
PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:
TILKOVSKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

- Binder Pál:* A „Siebenbürgen” fogalom jelentésváltozatai. A „comitatus Cibini-
ensis”-től Erdély német nevéig 355
- Sebők László:* A romániai magyarok száma a népszámlálások és az egyéb sta-
tisztikák szerint 382

KÖZLEMÉNYEK

- V. Király István:* Társadalmi harcok Csíkszékből a határőrezredek szervezésé-
nek korában 403
- Tófalvi Zoltán:* A sóvidéki népoktatás története 1848-ig 427
- Szabó Dániel:* Egy választás Erdélyben (1869) 449

TÖRTÉNETI IRODALOM

- Köpeczi Béla, Makkai László, Mócsy András stb.:* Erdély története I–III.
(Ism.: *Heinrich Gábor*) 465
- Lev Gumiljov:* Drevnyaja Rusz i Velikaja Sztyep. (Ism.: *Vigh Zoltán*) 470
- Ex ipsius rerum documentis.* (Ism.: *Font Márta*) 474
- Rózsa Feuer-Tóth:* Art and humanism in Hungary in the age
of Mathias Corvinus. (Ism.: *Teke Zsuzsa*) 476
- Die Kaiser der Neuzeit 1915–1918* (Ism.: *Niederhauser Emil*) 478
- Banské mestá na Slovensku* (Ism.: *Niederhauser Emil*) 479

<i>Gerhard Seewann: Bestandkatalog der Bibliothek des Südost-Instituts München (Ism.: Hóvári János)</i>	482
<i>Listy Mateja Bela: Na vydanie pripravil a preloil Juraj Pavelek (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	483
<i>A. Sz. Milnyikov: Iszkusenie csudom: „Ruszkij princ”, ego prototipü i dvojniki – szamozvancü (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	484
<i>Batthyány Lajos gróf főbenjáró pöre (Ism.: Egyed Ákos)</i>	486
<i>S. Shkravarty: The Raj Syndrome. A Study in Imperial Perceptions (Ism.: H. Haraszti Éva)</i>	488
<i>Eric J. Hobsbawm: The Age of Empire 1875–1914 (Ism.: Jemnitz János)</i>	490
<i>Deák Antal Ferenc: A Magyar Vízügyi Múzeumban őrzött Széchenyi-iratok katalógusa (Ism.: Kőhegyi Mihály)</i>	492
<i>Bibliography of Central Asian Studies in Japan (Ism.: Senga Toru)</i>	493
<i>Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz (Ism.: Lukács János)</i>	495
<i>Bak M. János – Kozák Gyula – Litván György – Rainer M. János: Az 1956-os magyar forradalom. Reform – Felkelés – Szabadságharc – Megtorlás. Történelmi olvasókönyv középiskolásoknak (Ism.: Pótló János)</i>	497

KRÓNIKA

<i>Kumorovitz Lajos Bernát (1900–1992) (Gericz József)</i>	500
--	-----

E számunk a Művelődési és Köznevelési Minisztérium Közművelődési és Kulturális mecenatúrájának, a Magyar Hitelbank Táncsics Mihály Alapítványának, valamint a József Attila Kulturális és Szociális Alapítványnak a támogatásával jelent meg.

Binder Pál

A „SIEBENBÜRGEN” FOGALOM JELENTÉSVÁLTOZATAI

A „comitatus Cibiniensis”-tól Erdély német nevéig

Azon tartománynak, országnak, melyet a magyarok Erdélynek, a románok Ardealnak, a latin oklevelek pedig Transilvaniának neveznek, német neve Siebenbürgen, s ezt a névformát néhány szomszédos szláv nyelv is átvette (Siedmiograd). Erdély történelmi címerében a hét vár az erdélyi szászok jelképe, ami nyilvánvalóan a Siebenbürgen névnek a heraldika nyelvére való lefordítása. Ennek ellenére a magyarok sem egész Erdélyt, sem annak egy részét soha nem nevezték Hétvárnak, s ezért a már a 13. századtól felbukkanó „Septem castra” név csak a német Siebenbürgen forma fordítása lehet, annál is inkább, mert ez a latin névforma kizárólag külföldi forrásokban fordult elő.

Kezdve Aeneas Silvius Piccolomini (1405–1464) olasz humanista költőtől napjainkig, több történész és nyelvész igyekezett azonosítani azt a hét várat, mely névadója lehetett volna a Siebenbürgen-nek¹. Az erdélyi szászok első németországi történésze, August Ludwig Schlözer vetette fel először azt a feltételezést, hogy a Siebenbürgen név egy Szeben várat jelentő Cibinburgból származhat. Ezt a nézetet később Rudolf Rösler, majd Hunfalvy Pál is osztotta.

Véleményünk szerint ezt a történelmi és nyelvészeti kérdést csak akkor közelíthetjük meg tudományos alapon, ha felderítjük, hogy a Siebenbürgen név eredetileg mit jelentett. Ha ezen a történelmi-földrajzi úton közelítjük meg a kérdést, véleményünk szerint közelebb kerülünk a megfejtéséhez.

1. Barcasági és Beszterce vidéki Siebenbürger (=Szeben vidéki) családnevek

A barcasági szászok átkelve a Sárkányerdőn (mai nevén Persányi hegység) s Szeben vidékére utazva máig azt mondják, hogy Siebenbürgen vidékére mennek (mer fuereken Siwenberjen)². Ha egy barcasági szász Szeben vidékére telepedett, környezete Burzelender-nek vagy Barczay családnévvel illette,³ ellenben, ha egy Szeben vidéki költözött Brassóba, vagy a Barcaság más településére, neve Siebenbürger lett. Brassó 15. századi adólistáin többi között ilyen neveket találunk: Sybenbyrger Christianus, Piter von Sibbenbyrgen, Czens von Zybenburgen⁴, 1541-ben a barcasági Höltovény (Helsdorf) szegény lakója volt „Der Sybenpyrger pauper”⁵. Brassó város számadásaiban a Szeben vidéki hét szék területén árult és vásárolt áruk neve „von kaufen und verkaufen auf Sybenburgen” cím alatt van

bejegyezve s 1436-ban a brassói jegyző a szebenszéki Hét szék területén tartott vásárokat „Siebenbürgische Jahrmarck” néven ismerte⁶.

Amint eredetileg a Barcaság sem, úgy Beszterce vidéke sem volt része Siebenbürgen-nek, tehát Szeben vidékének. Azonban Szeben vidéki szászok nemcsak a Barcaságba, de Beszterce vidékére is elkerültek, s ott szintén Siebenbürger néven neveztek. 1452-ben a besztercevidéki Szászlekenca (Lechnitz) gerébjé Antonius Siebenbürger volt (Circumspecti viri Anthonii Sybenbewrger in Lechnicia comitis)⁷. Siebenbürger vagy Simbirger (ami a szász Simbirjer forma megfelelője)⁸ családnév később is előfordult Besztercében,⁹ Szászbudakon (Deutschbudak)¹⁰ és Szászlekencén¹¹.)

2. Siebenbürgen = Szeben vidéke

Az Erdélyre vonatkozó német nyelvű krónikaírás a 14–15. században Siebenbürgen alatt csak a német lakosságú Szeben vidékét, illetve az itt kialakult hét szász szék területét értette. A németországi utazók éles különbséget vontak Szeben vidéke (Siebenbürgen) s a szintén szász lakosságú Barcaság között, amely ekkor még nem tartozott a Szeben-központú szász Universitashoz. Íme néhány példa:

a/ *Peter Sparnau* és *Ulrich von Tennstädt* szentföldi zarándokútjukról hazatérve 1385-ben bejárják Havaselve, Erdély és Magyarország útjait. A szempontunkból fontos szöveg így hangzik: „Dar noch czoge wir keyn Krona in daz Wortzelant. Nota uz dem Nerxs czoge wir in Sobin borgen obir eyn wassir daz heysset der Alte und quamen in eyne stad, dy heyst dy hermostad und ist dy houbitstad in Sobinborgen.”¹² Azután a barcasági Brassóba értünk. Innen Kerc (?) érintésével elérkeztünk Siebenbürgenbe, majd átkelve az Oltnak nevezett vízen megérkeztünk egy Szeben nevű városba, amely Siebenbürgen fővárosa.

b/ A bajor *Johann Schiltberger* 1396-ban részt vett a nikápolyi csatában, majd hazatértében áthaladt Erdélyen is: „Ich bin och gewesen ze sybenbürgen. Das ist ein dutsch land die hoptstat des lands heist hermenstat, und (im) zwurtzenland die hopstat heist b(r)assav”¹³.

Siebenbürgenben is voltam, mely egy német tartomány s fővárosát Szebennek nevezik. A Barcaság fővárosának neve Brassó.

c/ *Michael Beheim* a várnai csatáról szólva (1444. november 10) megemlíti, hogy itt összesen tíz zászlóalj volt egyenként 2000 emberrel. Ezek közül a nyolcadik volt az erdélyi szászoké (der sibenpurger) a kilencedik a székelyeké s a tizedik Hunyadi János csapata: „dat achte der sibenpurger waz dat neunt der zekelender daz zehend daz waz anis herren Hunad ienusch genant”¹⁴

d/ *Eberhard Windeck* „*Historia vitae imperatoris Sigismundi*” című történelmi művében különbséget tesz a Barcaság és Szeben vidéke (Sibenburg) között, leírván Erdély 1439. évi pusztulását:

„Und also zog konig Albercht gein offen und die Durcken also ligen die hatten gevunnen aine grosze Walachie und ain kleine Worzland und die Sibenburg unnt bis umb die Domesburge und hetten das land alles verheret und gewust, usgeschaiden Tragenstat, Hermanstat und ettlich slosse”¹⁵.

„Midőn Albert király Budára költözött (1439 áprilisában), a törökök elfoglalták Nagy Oláhországot (Havaselvét) a kis Barcaságot és Siebenbürgent s egész a Temesvárig¹⁶ jutottak előre. Az országban mindent elpusztítottak, kivéve Brassót, Szeben, néhány várat.”

e/ A *Drakula* (Vlad Tepes) 1459. évi erdélyi hadjáratát leíró német kéziratok is különbséget tesznek Barcaság és Szeben vidéke (Siebenbürgen) között:

„Item zu hannt darnach hatt er dorffer und geslosser in Sybenburgen bey der Harmanstat lassen verprennen und dorffer mit nam klossterholz, Newndorff, Holczmenia. Item Beckendorff in Wurczenland hat er lassen verprennen... Er ist widerumb in Sybenburgen komen gen Chalmocz... ist der Draco komen vber waldt der dorffs Humlach von sassen unde Zouenborgen. Sagssen in Sybenburgen¹⁷”.

„Ezenkívül Siebenbürgenben Szeben környékén falvakat és kastélyokat gyűjtött fel, így Hermányt (Kastenholz), Szászújfalut és Holcmányt, a Barcaságon pedig tűzcsóvat vetett Botfalura. Újból Siebenbürgenbe, Talmács alá jött, majd Sebesvidékére (Über wald = Unterwald) Omlás falu ellen vonult. Az erdélyi szászokat Siebenbürgernek nevezték.”

Amint azt a fenti idézetekből láttuk, kizárólag a külföldi források nevezik Szeben tartományát Siebenbürgennek. Ezt a látásmódot a 16. század után csak a barcaiak vallották, még akkor is, amikor a Siebenbürgen neve összeolvadt Erdély fogalmával. A Szeben vidékét a Barcaságtól elválasztó Sárkány erdejében fekvő Szunyogszeg falu határárjasában szó van az Erdélyt Barcával összekötő országútról (viam magnam qua itur de Transylvania ad Barczam), mintha a Barcaság nem is volna Erdély¹⁸. Paul Sutoris barcasági szász krónikás Siebenbürgen alatt 1620-ban is Szeben vidékét érti:

1438: Bassai Mezeti bei Broos in *Siebenbürgen* zu ziehen: Mezet basa Szászvárosnál Siebenbürgen ellen támadt.

1530: Der Türk Mahomed ziehen über Zeidner Wald auf *Siebenbürgen* (Mahomed törökeivel átkelt a Sárkány erdején és megtámadta Szeben vidékét)¹⁹.

3. Comitatus Cibiniensis = Siebenbürgen

Az erdélyi szászokra vonatkozó belső (erdélyi és magyarországi) oklevéltárak, mint a most VII. köteténél tartó „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen” és a „Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation (1880) névmutatóiban a 15. századig ismeretlen Siebenbürgen fogalma, amit a 11–15. századi belföldi forrásokban egyértelműleg a szebeni ispánság (comitatus Cibiniensis) helyettesített.

Amint ismeretes, II. Géza király (1141–1162) a szászokat a délerdélyi szebeni ispánság területére telepíti, s számukra megalapítja a szebeni prépostságot. A 12. század végén ez a prépostság az egész erdélyi szászszágra kiterjedt (1191: ecclesia Theutonicorum Ultra Siluanorum in praeposituram sit liberam instituta)²⁰. A szebeni prépost székhelye a 12. században már Szeben (1192–1196 P. praepositum Cipiniensem)²¹. II. Géza korában a flandriaiaknak is nevezett szászok településterülete a későbbi Altland – Óföld, tehát a későbbi Szeben, Újegyház és Sink székeket foglalta magába. Ez volt az eredeti ősi Szeben megye, németül Sieben-

bürgen²². Az ősi Szeben megye területe egyházilag a prépostság alá tartozott, de a 12. század végén s a 13. század elején a szász településterület áthágta az eredeti „priors Flandrenses” területet s nyugatra Sebes vidékére, keleten pedig a még Fehér megye területéhez tartozó Kőhalom vidékére is kiterjedt. A szebeni ispánság és prépostság területén kívül fekvő terület egyházilag az erdélyi püspökséghez tartozott. Amikor 1206-ban II. András király a Szeben megyei Disznódon lakó Johannes Latinusnak adja a Kőhalom vidékéhez tartozó Kozdfőt, a beiktatásnál Fehér megyei jobbágyságok pristaldusa is tanúskodik²³. 1222-ben az említett király ismét a Német Lovagrendnek adja a Barcaságot; ekkor Szeben keleti határa már a kőhalomszéki Halmágnál volt (indaginibus castris Almaye), s a Szeben megye gazdasági központjának számító Vizaknáról származó kőso hajózási jogát adja a lovagoknak (salifodinas quae Akana vocantur sufficientes ad illas duodecim naves libere ubicumque voluerint eisdem concessimus)²⁴.

A Szeben megyei szászok legfontosabb kiváltságlevele a II. András király által adott 1224. évi ún. *Andreanum*. Ebben a magyar király a Szászváros és Kőhalom (Boralt) közé foglalt terület egyedüli ispánjává a szebenit tette, törölve a többi ispánok fennhatóságát (unus sit populus et sub uno iudice conseantur, omnibus comitatibus praeter Chypiniensem cessantibus radicatus). Az így kiterjesztett szebeni ispánság magába foglalta az addig székelyek lakta sebesi földet (cum terra Syculorum terrae Sebus), valamint a királyi darócoktól lakott, s később Szászkezd székéhez és esperességéhez tartozó Daróc vidékét (terra Daraus). A Szeben megyei szászok szabadon használhatták a Fogaras földjén lakó románok és besenyők erdeit és vízfolyásait (dicta silvam Blacorum et Bissenorum cum aquis usus communes)²⁶. Ezzel magyarázható, hogy Fogarasföld több patakjának német (Porumbák, (szászul) Porrembich = pisztrángospatak), illetve besenyőre utaló neve (Besimbák) van.

A 13. század közepéig az addig kézdi székelyek által megszállt Szászkezd, illetve Segesvárszék szászok által való betelepülésével kialakul az ún. Hét szász szék területe. A Szeben vidéki katolikus (jelenleg evangélikus) szász templomok tanulmányozása azt bizonyítja, hogy az elsőként megszállt Szeben–Sink s Újegyház szék területén a román (árpádkori), a fiatalabb székekben (Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Kőhalom és Segesvár) az átmeneti s a koragótikus stílus uralkodik.²⁷ Egyházi szempontból a II. Géza-kori három szék a szebeni prépostsághoz, a többi újabb betelepült szék az erdélyi püspökséghez tartozott. 1282-ben például Reynaldus szelindeki plébános volt Szeben tartomány dékánja (dilectus in domino filius Reynaldus plebanus de Stolchunbercht decanus provinciae Zibiniensis)²⁸.

A szebeni tartományon belül a szabad szász falvak még a 13. század folyamán székekbe tömörültek. Így például a későbbi Oláhivánfalva Szentágota mellett 1291-ben az alcinai szászok földjéhez tartozott (terram suam Mikuzala vocatam, quae a Saxonibus Iwankatelwke nuncupatur, ut idem dixit sitam in districtu Cibiniensi terris Saxonum de Olchona adiacentem)²⁹. A szabad szászok összességét mind ritkábban nevezték a szebeni szászok universitásának (1292: universi Saxones de Cybino)³⁰, hiszen Károly Róbert uralkodása idejére az 1330-as években kialakult a szebeni provinciáit helyettesítő hét szék³¹.

A 14. század elején az erdélyi megyék jobbágyságain kívül szabad szászok éltek Szeben, Beszterce, Medgyes és Brassó ispánságaiban. Az 1308-ban Magyarországra

jött Gentilis bíboros pápai legátus előtt 1309-ben a szebeni szász gerébek megvallják, hogy 1305-ben III. Ottó alsóbajorországi herceg, IV. Béla unokája I. Wittelsbach Henrik alsóbajorországi herceg és Árpádházi Erzsébet fia királyságát ismerték el. 1306-ban lehetett, amikor Ottó magyar király nagy haddal Buda alatt a pesti mezőn tartózkodott, s akkor a Szeben vidéki szászok részéről ott volt Stephanus Olcinai, Goblinus és hóhalmi vagy vurpódi Nicolaus Blanus geréb és sok más Szeben megyei nemesi rangú szász³². 1310. április 8-án Kán László erdélyi vajda elismeri I. Károlyt és esküt tesz az új királynak. Ekkor a lázadó szászok és székelyek is átállnak s Károly Róbert megkapja a radnai ezüstabányákat, Dés, Kolozs és Szék sóaknáit, valamint Beszterce, *Szeben* és a Székelyföld ispánságait (comitatum de Byzterce, comitatum de Scybinio, comitatum Syculorum)³³.

A század elején még Ottó-párti hóhalmi geréb, Blaufuss (Blauhuz) később Károly király hűséges híve lett. 1315-ben „comes Blauuz filius Arnoldi” adományba kapja a Segesvár melletti Volkány (Wolquinlaka) szász jobbágyfalut. 1317. május 25-én Károly király Blaufuss és Henning gerébek kérésére erősíti meg az 1224. évi Andreanumot. Ezt a kiváltságot az említett szász gerébek a Szeben vidéki szászok és a szebenszékiek javára járták ki (pro tota universitate Saxonum de Cybinio ac ad sedem Chybiniensem pertinentibus exhibuerunt nobis quandam chartam tenorem ut dixerunt privilegii super libertate ipsorum confecti continentem petentes a nobis cum instantia, ut ipsam ratificare et approbare ac nostro dignemur privilegio confirmare)³⁵.

A 14. század első felében a belföldi oklevelekben a későbbi Hét szék területén fekvő szabad és jobbágy településeket Szeben megyeinek mondják:

1311: Karolus ... rex... dilectis et fidelibus suis iudici, iuratis et universis *Saxonibus de Scibinio* et ad Scibinium pertinentibus³⁶.

1316: Comes Nycolaus filius comitis Goblini in Cybinio iudex provincialis pro tempore constitutus universitasque provincialium ad *Cybinium pertinentium*³⁷.

1326: Lodomateluke vocatum in *districtu Zebeniensi* existentem³⁸.

1329: magister Nicolaus de Brasso comes Cybiniensis... et totius universitatis Saxonum de *districtu Cybiensi*³⁹.

1336: pertinentem Zalathna nominatam in medio *Saxonum Chibinyensium* adiacentem⁴⁰

1336: universitates videlicet *plebanorum Zybiensium* et de Brasso⁴¹.

1337: terras seu possessiones habitatoribus carentes Wecheerd, Thamaswelge et Hemstelke vocatas in *comitatu Cybiniensi in terra Transsilvana existentes*⁴².

1341: villae nostrae Zelenduk vocatae sedem Scybiniensem spectantis quandam terram seu possessionem Lodomateluk nuncupatam in districtu Scybinienensi sitam⁴³.

4. A „Comitatus Cibiniensis” a külföldi elbeszélő forrásokban: Septem Castra

Mivel a 12–14. századokban csak Szeben vidékét nevezték Siebenbürgennek⁴⁴, logikus, hogy a Siebenbürgen (hét vár) latin fordítása a Septem Castra is csak erre a szászok lakta megyére vonatkozott. Dietrich von Apolda 1207-ben magyarországi Szent Erzsébet életéről szólva megemlíti a wartburgi énekesverseny magyarországi részvevőjét, „Klingsor us Ungerlant”-t. Dietrich elmeséli, hogy ez

a filozófiával és asztrológiával foglalkozó magister a *Septem castra* nevű tartományból származik: tum in partibus Hungariae, in terra, que *septem castra* vocatur, nobilis quidam et dives, trium milium marcarum annum censum habens, vir philosophus, literis et studiis secularibus optime imbutus, nigromantie, astronomiae scientiis nihilominus eruditus. Hic magister nomine Klynzor⁴³.

Az 1241. évi tatárjárás alatt elpusztult Szeben (villa Hermani) is, ami a németországi krónikások megítélése szerint *terra septem castrensis*-ben, tehát Siebenbürgenben volt:

a/ „Terra quae Septem castra dicitur totaliter vastata et destructa est”⁴⁶.

b/ Az erfurti Szentpéter benedekrendi kolostor krónikája: „Eodem anno Tartari in Ungaria, terra scilicet *septem castrorum* civitatem dictam Hermanni villam, in Aprili expugnantes usque ad C peremerunt, praedicatorum coenobium ibidem incidentes”⁴⁷.

c/ Annales S. Truperti: „Civitas quae dicitur hermansdorf in *VII castris*”

d/ Az Echternach-i krónika egyik variánsa: „In civitate que dicitur hermansdorf in *VII castris*”⁴⁸.

Stiriai Ottokár krónikája a 14. századelő eseményeit, többek között Bajor Ottó és Károly Róbert trónharcát is leírja. Erdély lakói között megemlíti a magyart (Unger), székelyt (Zokl) és a románt (Walach), egész Erdély neve akkor még „Über Walt”s László vajda nála „ungarischer Lazla Beyboth”. A Sibenburgaere (=Sybenburger) kizárólag a szászok neve. A 43.746-es vers Mátyás szebenszéki püspököt említi (bischof Mathias der von Siebenburgen war), aki leginkább Mátyás fenyőfalvi plébánossal, Károly Róbert későbbi udvari káplánjával, a szebeni dékánnal azonosítható⁴⁹. Az 43.761-es versben említett „von Siebenburgen graf Paulus” egy Pál nevű szebeni ispánnal lehet azonos⁵⁰.

A külföldi, s főleg bécsi egyetemre beiratkozott szebenmegyei szászok magukat Siebenbürgernek mondták, s következésképpen de Septem castris néven szerepelnek az anyakönyvekben. Egyébként a mai Ausztria területén is éltek Szeben vidékéről származó szászok, mint például az 1296-ban említett bécsi háztulajdonos „maister Dietrich von Sibenbvrgen pharrer datz Polan”⁵¹. A bécsi egyetem anyakönyvében 1377–1450 között számos „de Septemcastris” (Andreas, Antonius, Conradus, Cristoforus stb. de Septemcastris) diák van beírva.⁵² Néhány esetben az is kimutatható, hogy a Septemcastris nevűek a Comitatus Cibiniensis területéről kerültek Bécsbe. Íme néhány példa:

A Szeben melletti Szenterszébet (Homsdorf) plébánosa 1377-ben „Dominus Tilmannus de Septemcastris plebanus in villa Humperti” és a nagycsűri (Grosscheuern) plébános: dominus Leo plebanus in Magno Horreo de Septemcastris⁵³. A Nagysinkszékhez tartozó Szentágotáról származott „Nicolaus de Valle Agnetis de Septemcastris” (1389)⁵⁴.

5. A szebeni jog kiterjesztése és a Siebenbürgen fogalom túgúlása

Bár a 13. században Erdélyben számos német település volt, de csak a Szeben megyeiek rendelkeztek kiterjedt szabadságjogokkal. Ezért több Fehér megyei szász település már a 13. században kérte és kapta meg a szebeni jogokat. Ez történt

1248-ban a vizaknai só lerakódóhelyeivel, a Maros menti kettős mezővárossal, Alvincel és Borberekkel. Wolkow geréb a húséges vinci és borbereki németek számára (fidelibus suis Teutonicis in Wynch et in Burgberg commorantibus) Lőrinc erdélyi vajdától megszerzi az erdők, legelők és vizek szabad használati jogát, amit a Szeben megyei lakók birtokolnak (quam habent provinciales comitatus Scybinienensis)⁵⁵. 1295-ben Péter erdélyi püspök a Fehér megyei Sárdon lakó német jobbágyoknak a szebeniek kiváltságait biztosítja (modum et consuetudinem Cybinyensem eisdem volumus facere observari)⁵⁶.

Közben a Szeben megyei szász kirajzás a 13. század második felében mindinkább kiterjed a Nagyküküllő vidékére, az egyideig a székely ispánok fennhatósága alá tartozó Medgyes és Selyk székek területére. 1315-ben, majd 1318-ban Károly király a medgyesi, nagyselyki és kisselyki szászoknak, s a hozzá tartozó faluknak (fidelium nostrorum Saxonum de Medyeszeek, Seelk et de Sacheelk et ad eisdem pertinentium) megadja a Szeben megyei szászok egyetemének a régi magyar szent királyok által megadott jogait (eandem consuetudinem habeant et libertate utantur, quam universitas Saxonum de Scybinio habere dignoscuntur)⁵⁷ Ezáltal az eredeti Szeben megyei hét szék mellett megalakul a Medgyesből, Selykből álló két szék. Ezzel a folyamat nem áll meg: a barcasági, besztercevidéki, de más elszigetelt szász közösségek, így például Kolozsvár városa is arra törekedtek, hogy elnyerjék a Szeben megyeiek kiváltságait.

6. A régi Szeben megye új neve: Hét szász szék (*Septem sedium saxonicalium*)

Az eredeti, 12. századi Szeben megye csak a későbbi Szeben, Alcina (vagy Újgyeház) és Sink területéből kiindulva⁵⁸ II. András idejében Szászvárostól egész Daróc vidékéig terjedt. A szebeni jogok kiterjedése Fehér megye (Alvinc, Sárd) s Medgyes vidékére átalakította a Comitatus Cibiniensis eredeti fogalmát. Mivel a szebeni jog s a Siebenbürgen fogalom meghaladta az egykori Provincia kereteit, a 14. század második felétől a belföldi iratok egyre kevesebbet használták a Comitatus Cibienensis fogalmát. Helyette mindinkább az itt alakult hét szék nevét használták. De itt ismét közbeszólt a népi etimológia, tehát a septem castra igézete: bár határozottan nyolc szék alakult, ezt a területet mégis az erdélyi szász Hét széknek nevezték (1359: nos provinciales septem sedium partium Transsilvanarum)⁵⁹. A 15. században a *septem sedium* általános oklevelezési formula⁶⁰, melyben a *saxoni provinciae Cibiniensis* mind ritkábban szerepel⁶¹.

A hét szék területén azonban tulajdonképpen nyolc szék volt így például Illyés moldvai vajda 1433. évi kiváltságlevelében, amiben országában szabad kereskedést biztosít a hét szék tőzséreinek:..., septem sedium Saxonicalium terrae Transsilvaniae personis, videlicet eiudsem Cybiniensis, Segesvariensis et de Ozd (recte Kozd, tehát Kóhalom), Lwchskyrch item Sebesyensis, de Senk, Warasyensis et de Zerdahel appellatis⁶². A nyolc „szék” tehát a következő volt: Szeben, Segesvár, Kóhalom, Újgyeház, Szászsebes, Nagysink, Szászváros és Szerdahely. Az erdélyi viszonyokban kevésbé járatos krónikások így például Thomas Ebendorff von Haselbach bécsi teológus Hunyadi János besztercei gróf vagy ispán kinevezése kapcsán

említi a „hét vári hét széket, tehát a szászöldi Hét széket: *Septem Sedium Septemcastrensium*⁶³.

A Hét székek és Szebeni ispánság fogalmak szétválasztásánál azonban társadalmi okok is közrejátszottak. A székek keretében csak a szabad szász falvak, mezővárosok maradtak meg, de a gerébek által telepített szász és román jobbágyszászok nem. Az 1337-ben még Szeben megyei Vecserd vagy az 1341-ben szebeni disztriktusban fekvő Ladamértelek vagy Ladamos a 15. század után Fehér megyéhez tartoznak. A 14. század derekától Szeben megye — egyébként a Székelyföld is — társadalmilag oszlik meg: a szabad szász és székely területek székekbe tömörülnek, a jobbágyszászokat közigazgatásilag Fehér megyéhez csatolták: a 18. században ezen enklávék alkotják a délerdélyi Felsőfehér vármegyei foltokat.

7. Az *Universitas Saxonum* megalakulása és a *Siebenbürgen* fogalom kiterjedése az összes erdélyi szász vezetés alatt álló területekre

A 13–15. századokban az erdélyi szabad szászok négy ispánságban, illetve kerületben laktak: Szeben⁶⁴, Beszterce⁶⁵, Medgyes⁶⁶, Barcaság⁶⁷. 1402-ben Medgyes és Selyk székek királybíró választására kaptak a királytól engedélyt. 1464-ben Mátyás király megengedte Szeben városának, hogy királybíróját maga válassza, majd 1469-ben ezt a jogot kiterjesztette a hét székre is, 1486-ban pedig az Andreanumot a brassói, besztercei és medgyes-selyki kerületek számára is megerősítette. A kinevezett királyi ispán ezáltal feleslegessé vált s a régi szebeni ispánok utóda, a szebeni polgármester által betöltött szász gróf vezetése alatt politikailag egyesült a Szász-föld⁶⁸.

Az alábbiakban azon német nyelvű adalékokat szemelgettük össze, amiből kitérünk, hogy a *Siebenbürgen* fogalom a 16. században még csak a *hét plusz két szász* székre terjedt ki s nem foglalta magába Beszterce és Brassó vidékét:

a/ Az erdélyi szász szíjgyártók privilégiuma 1536-ból „Wir Bürgermeister, Richter und älteste Rathgeschwornen der Hermannstadt, der Sieben und Zweier Sächsischer Stüel in Siebenbürgen und der Städt Cronen und Nösen”⁶⁹.

b/ 1539: Wyr purgermaster, Richter vnnd Radtgeschworene purger der stat Hermannstadt vnd der Syben und czwayer stüell der Saxenn von Sybenpürgenn, Cronstadt vnnd Nössen, thuen zu wissen⁷⁰.

c/ A nagydísznódi sarlókovácsok privilégiuma 1544-ből: egyedül ők készíthetnek sarlókat, csak azt nem lehetett itt eldönteni, hogy a Sybenpürgen itt a szász székekre és nem egész Erdélyre vonatkozik:

1. Item. Zum Erstenn, Syntemal, nyndert andersch yn *Sybenpürgen*, den alleyn yn der Helthaw Sychelschmytt seyn⁷¹.

d/ Az erdélyi szász kovácsok kiváltságlevele 1569-ből:

Bürgermeister, Richtern vnnd Radtgeschwornen bürgern der stadt Hermannstadt vnnd der sieben vnnd zwayer stuell der Saxenn vonn Siebenbürgenn, Cronstadt vnnd Nösen⁷².

A reformáció korában már a barcasági és besztercei szászokat is *Siebenbürgen*-nek tartották. A bécsi egyetem rektora 1501-ben levelet intézett a barcasági Brassó város tanácsához, mely város *Siebenbürgen*ben van: Den Ersamen fursichtign

weissn herren und Richter vnd Rat der Stat Chron In Subnburg vnnsern guten freuden vnd herren⁷³. A Siebenbürger név ekkor az egész szász Universitásra vonatkozott, beleértve tehát a hét és két szász széket, valamint Brassó és Beszterce kerületeit. Az erdélyi három rend (unio trium nationum) neve magyar, székely és szász, pontosabb megfogalmazásban azonban a nemesek, siebenbürgeni szászok és székelyek szövetségéről volt szó. Ebben az értelemben érdemes idézni Haller szebeni polgármester Lorenz Zekel nevű szolgájának német nyelvű leveléből (1544): Vnnd nachdem die Lanndtschafft sich beschwerdt, das sie zu Iula Fayerwahr bey einander gewessen, wo die Zins hinkommen, so man vorhin geben, hat man beschlossen entlicht, das man auss dem Adel, aus den *Siebenbürgen, den Teutschen*, vnnd aus den Zeckeln lass aus jeder Parthey vier man welen, die der Kunigin Rat sein sollen...das der Munch hat gesagt dem Burgermaister vnnd den Siebenburgern, das die Ku(nigliche) M(ajastät) hab begert IM(1000) Nasaden, hat der Frater schezmeister anzeigt, es sey nit gnug souil anzubringen, allein begert, die Siebenburgen, die Teutschen sollen Im II M(=2000) zu hilff geben... Lorentz Sekel, der Peter Haller Burgermaister zu der Hermsbstatt Diener.

„Miután az ország [=a rendek] panaszkodott, hogy Gyulafehérváron összegyűlt az országgyűlés, ahol megszabták az adók nagyságát. Itt elhatározták, hogy a királynő (Izabella) mellé minden pártból négy tanácsost válasszanak, így a nemesek, a siebenbürgeni németek (=szászok) és a székelyek részéről ...négy-négy képviselő legyen a királynő tanácsadója. A Barát (Fráter György) megüzente a polgármesternek és a siebenbürgenieknek, hogy a királyi méltóság 1000 naszádot (?) kér... Fráter György kincstartó azt mondta, hogy ez nem elég, hanem a szászok, a németek segítségül adjanak 2000-et⁷⁴.

A 16. századi erdélyi céhlevelekben minden szász város és tartomány Siebenbürgenhez tartozott:

a/ A szász Egyetem határozata Leses (Schönberg) határperében: (1560) „wir Burgermeister, Richter, rathgeschworne Bürgen und Altesten von der Hermanstadt, Cronen, Nösen und der anderer Stadt, item der sieben und zweier Sthül, von der ganzer Universitaet der Deutschen in Sybenburgen⁷⁵”.

b/ Az erdélyi szász kerekescéh privilégiuma 1589-ből:

„Wir Bürgermeister, Richter und Radtgeschworne Eltesten der Stede Hermanstedt, Schespurg, Cronn, Meggies wnd Nösen auch der Sieben und Zweier Stuel, der ganczen Saxischen Universitett in Siebenburgen⁷⁶”.

8. A humanista irodalom összemosó tendenciája: Siebenbürgen és Erdély (Transilvania) azonosítása

Aeneas Sylvius Piccolomini szerint az erdélyi németek Szászországból vándoroltak be, jó erődítéseik vannak s bátor emberek s mivel hét városban laknak, hazai kifejezéssel siebenbürger-nek nevezik őket: Theutones e Saxonia originem habent, viri fortes et bello exercitate a septem civitatibus, quas inhabitant, Siebenburgenses patrio sermone appellati⁷⁷. Ugyanezt állítja Verancsics Antal (allucinantur illi, qui solos Saxones lingua eorum Sibenburgenses dici volunt), de már szabadjárá eresztett fantáziával hozzáteszi, hogy Erdély német nevét a hunok által emelt hét

földvártól kapta (sed etiam omnes Transilvani hoc appellari debent ab illis septem Hunnorum terreis castellis quae ubi fuerant castra metati erexerant)⁷⁸. Johannes Honterus 1532-ben fába metszett térképe főleg a szász lakta vidékeket ábrázolja s ezért a munka címe nem véletlenül kettős: *Chorographia Transylvaniae Sybenbürgen*. Az, hogy ebben a kartográfiai remekműben csak a német lakta vidékeket ábrázolta, kitűnik a térképre metszett latin vers egyik sorából: illo ego Germanie nec incultissima terrae portio⁷⁹.

A 13. századi német krónikákban Erdély azaz Transilvania német neve még a lefordított Erdőelve (Vber-Walt)⁸⁰. A külföldi, a helyi viszonyokat nem ismerők azonban már nagyon hamar összekuszálják a fogalmakat. Így például Kézai Simon Szent László kunok ellen vívott kerlési (Doboka vármegye) csatáját „Kyrioleis in Septem Castris” helyiségben vívta volna. Itt csak azt tételezhetjük fel, hogy informátora egy Szeben vidéki szász volt. Egy Máramarosszigeten kiállított 1349. évi oklevél Besztercét Siebenbürgenbe helyezi (quod quum in septem castris in civitate Bistricia fuissetis)⁸¹. Itt említjük, hogy a Siebenbürgennek nem volt hét vár nevű magyar fordítása, de román egy esetben igen: 1723-ban Tanase protopopa Beszterce városának írt levelében említi a „hétvári és vármegyei (7 orase si in varmeghii) papok példáját⁸². A bécsi egyetem hallgatói brassói (Corona de septem castris) és Medgyes vidéki (Walthodia de septem castris) diákok is Septem castrensium-nek (Siebenbürgerne) nevezik magukat, még a székek Mátyás korabeli egyesítése előtt⁸³. Szentgyörgyi és Bazini Péter erdélyi vajda (1499–1510) német felesége „Soffie von Waldstern etc. Waydajn ze siebenburgen” volt⁸⁴. Thomas Ebendorff bécsi teológus krónikájában Geréb László erdélyi püspököt „Bischof von Siebenburgen”-nek nevezi. Hans Haugen zum Freistein 1534-ben kinyomtatja Thuróczi János magyar krónikáját s ebben Transsylvania német megfelelője már Siebenbürgen⁸⁵. A Thuróczi krónika egy az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött példányán már ez olvasható: Erdély Transsylvania vel Septem castra, Sybenbürgen”⁸⁶. Georg Hutter szebeni patrícius feljegyezte, hogy mikor Georg nevű fia 1526 július 13-án megszületett, keresztapja volt Dóczi János királyi kincstárnok és Tornai Jakab erdélyi (siebenbürgeni) kamaraispán: (dye mytt nomen kynng hans ain kynng von vngern vnd doczy yanosch des kynx schaczmeister vnd ttarnay Jakeb komergraff Jn gancz sybenn wyrgegn)⁸⁷.

9. Az erdélyi Királyföld (*Fundus Regius*) újabb tájnevei

Miután a Siebenbürgen név áthárult egész Erdélyre s megszűnt Szeben megye német neve lenni, a népnyelv szükségét érezte ezt a területet új névvel illetni: Amint fennebb láttuk, Szeben megye legősibb magja a későbbi Szeben, Sink és Újegyház szék volt,⁸⁸ ezt a területet a nép Óföldnek azaz *Altland*nak nevezte. Az Altland általunk ismert első említése 1503: Item mer hat gekauft pachim ffon eynem aws dem *Alde land* 8 flor⁸⁹. Az *Altland* felbukkan Honterus térképén (1532), majd igen gyakran a brassói szász krónikásoknál:

– Da waren die Hermannstädter und Schässburger mit andern *Altländern* mit ihm kommen (1603)

– Die Herrn Schässburger, Medwescher, Schenker und *Alt Länder* zu des Basta Zeiten Anno 1604 Cronstadt angedrohet⁹⁰

– Andreas Frank krónikája az 1658 évi tatár és törökjárásról: durch Zeides Wald herausz allda auff dem *Alt-Land* fielen bey Zakadat und Gireszau an Feck⁹¹. A 18. században Martin Kelpius segesvári rektor már hamisan fordít és Olt-or-szágnak értelmezi az Óföldet (*Tractatus inter Cibinium, Schaesburgum, Gros-Schenck, Lesschkirh dicitur Altland qui dicitur Regio Alutae flumini adjacens qui fluvius nostra lingua dicitur Aalt-Hungaris Olt*⁹²).

Az Altland napjainkig élő szász tájnév. G.F. Marienburg szerint Szeben vidékét Altlandnak nevezi nemcsak a barcai, fogarasi vagy sárkányi szász, de a Küküllő vidéki 13 szász volt jobbágyfalu népe is⁹³. Az Altland Óföld értelmét (das alte Land) ismerte és használta Friedrich Ratzel kiváló német földrajzíró is⁹⁴.

Miután a régi Szeben megye helyét elfoglalta a hét szász szék fogalma, ezeket földrajzi helyzetük szerint különböztették meg:

a/ Az alsó, Maros fele fekvő Szerdahely, Szászsebes és Szászváros székek régi összefoglaló neve a *Pars inferior, Sedes inferiores, Unterste* vagy *Niederste Stühle*:⁹⁵

– Kb. 1468 az alsó és felső székek kádárai: Bwtner yn *nydersten* Stwlen... vnd in den *obristen Stwl*⁹⁶

–1593: den Ianos Deakh Zugleich in die *Underste Stuel* czu; Schickt ich in die *nidderste Stuel* den czins einzunehmen⁹⁷

b/ A felső, magasabban fekvő szász székekhez tartozott Segesvár és Kőhalom-szék. Ezek neve felső szék (oberste Stuel) vagy egyszerűen *Oberland* (Kelp szerint, „*Rupensis Tractatus dicitur Oberland*”)

A szebeni medencét s egyben az Olt vízrendszerét a középkorban összefüggő erdőség választotta el a Sebes és Maros vízrendszerétől. Szebeni szempontból az erdőtől nyugatra eső terület *Überwald*, így például a Drakuláról szóló német elbeszélésekben „*vber Waldt*”. Ezen tájegység, amit magyarul Sebes vidékének nevezhetünk, Honterus térképén (1532) „*Land vor dem Wald*” néven szerepel. Az újabb helytörténeti és földrajzi irodalomban Szerdahely és Szászsebes szász falvait az Unterwald tájegységhez sorolják⁹⁹. A szőlőművelésről híres Medgyes és Selyk székek területe népi neve *Borföld* (Weinland) volt¹⁰⁰.

10. A hét vár (Siebenbürgen) Erdély címerében

Heraldikai szempontból a hét vár késői és népi etimológiai megjelenése nyilvánvaló. Az eredeti Szeben megye (provincia Cibiensis) majd hét szász szék címere a koronás hármassal (Seeblätterdreieck) Medgyes és Selyk széké a kéz. A Barcaság és Besztercevidéke szász-sága privilégiumait az Anjou királyok korában, tehát a 14. században kapta, ezért a Barcaság címere az Anjou-liliom, Besztercevidéke pedig három Anjou-liliom kombinálva a magyar címer fehér-piros sávjával. Az erdélyi állam és fejedelmi címerben a hét vár ábrázolása csak a 16. században terjed el. Habár ekkor Siebenbürgen már az egész Erdély német neve, a hét város címere a szász nemzeté volt (*Sigillum Nationis Saxonicae*). Ha a Siebenbürgen név valóban hét vártól (*septem castra*) származna, a hét város címere jóval ősbibb kellene legyen¹⁰¹.

11. A Siebenbürgen név nyelvészeti problémái

Mivel az erdélyi szász nyelv eltér a mai némettől, a név eredetének taglalásánál a nyelvjárási formákból kell kiindulnunk. A délerdélyi szebeni szászok Siebenbürgen – *siwe(n)berjen*, a Beszterce vidéki Aszubeszterce szász népének kiejtésében pedig *Simbirgn*. Az erdélyi szász nyelvészeti irodalomban sokáig vitatták azt, hogy a Siebenbürgen tulajdonképpen hét várat vagy hét hegyet jelent. A délerdélyiek nyelvén a hegy neve Bärch, az északerdélyiekén pedig Biarich, a vár neve besztercei kiejtése pedig Birich. Ebből nyilvánvaló a két forma összekeveredésének lehetősége. A berg- és burg formák összemosása már a 13. században előfordult¹⁰². Több erdélyi német helynév szász formája azt bizonyítja, hogy a burg (=vár) és berg (=hegy) nevű helynevek a szászban egyaránt brig (birch)-nek hangzanak.

a/ *Marienburg* (a barcasági Földvár) = *Märrembirg*; *Salzburg* (Vizakna) = *Salzbirg*, *Diemburg* (Déva, tulajdonképpen *Devenburg*) = *Dimbirg*, *Thorenburg* (Torda) = *Torrembirg*.

b/ *Schellenberg* (Sellemerk) = *Schellembirg*, *Burgberg* (Vurpod vagy Hóhalom), *Burprig*, *Kirchberg* (Kürpöd) = *Kirpig*¹⁰³.

Az utóbbi évek legjelentősebb szász nyelvésze, Friedrich Krauss szerint a Siebenbürgen utolsó tagja a burg (vár) többesszámú formája (bürgen) az erdélyi szász bevándorlók hét vár országának értették s a Siebenbürgen szó már a 12. században kialakult. A német hősi énekek egyikében a „Rabenschlacht”-ban már 1200 körül felbukkan a Siebenbürgen név¹⁰⁴.

12. A Siebenbürgen-nek állítólag nevet adó hét vár keresése

Kézai Simon és Thuróczi János tudván azt, hogy Erdélyben hét vármegye volt,¹⁰⁵ a hét várat Gyulafehérvár, Hunyadvár, Küküllővár, Torda, Kolozsvár, Doboka és Szolnok erődítményeiben vélte megtalálni. Ezt az elméletet a 19. században Kemény József újította fel.¹⁰⁶ Verancsics Antal, mint láttuk, tovább megy s a septem castra nevet a hunok hét sátorvárától eredezteti. A Szebenben született Oláh Miklós humanista s későbbi esztergomi érsek a szász székek területén levő kulcsos és mezővárosok közül válogat (Szeben, Szászsebes, Segesvár, Szászváros, Alvinc, Berethalom, Olcona). Georg Reicherstorffer már tágabban fogalmaz, s szerinte a hét „névadó” város Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Medgyes, Szászsebes és Kolozsvár. Ezen városokat említi Magyar Krónikájában (1575) Heltai Gáspár is: „ezek a szászok építették a körített városokat az Erdélyországban, tudnia illik, Szebent, mely főváros az országba, Szász-Sebest, Klauszenburgot, Besztercét, Medgyest, Segesvárt, Brassót és Szászvárost. Ezt is megkezdették elein keríteni, de a nagy hadak miatt elhették. Ezekhez a városokhoz jeles szép faluk tartanak, melyek székekre vadnak osztva.” Heltai tehát nyolc várost említ, de Szászváros nem kerített (kulcsos) város¹⁰⁷. A hét-vár elméletet elfogadta a legtöbb szász történész (G.D. Teutsch, Friedrich Teutsch, G.E. Müller) és nyelvész (Johann Wolf, Gustav Kisch). Az újabb kutatók azonban már „modernebb” felfogást követtek s nem a kerített városokban, hanem a régi Sze-

ben megye (Altland) déli részén fekvő földvárakban (Rukor, Földvár, Gajnárt stb.) keresték a hét várat¹⁰⁸. Friedrich Krauss szerint a szász bevándorlók a Cibin medencéjében Szeben (villa Hermannii) környékén hét várat találtak, s innen származna a Siebenbürgen név.¹⁰⁹ A magyar historikusok közül Karácsonyi János fogadta el a hét vár elméletet¹¹⁰. A román történétírást, bár alig foglalkozott a kérdéssel, sajátos, mondhatnánk szokott módon reagált a kérdésre. Ion Lupas történész leánya, Marina Lupas Vlasiu egy 1945-ben megjelent tanulmányában azt a hipotézist veti fel, hogy a Siebenbürgen neve azon hét román széktől származik, melyekben az őslakók ellenállást fejtettek ki a magyar hódítók elleni harcokban¹¹¹.

13. A Cibinburg – Siebenbürgen elmélet

A 19. század pozitivistá történészei látták, hogy a mitológikus hetes szám által befolyásolt névadás megfejtésével nem jutnak messze, hiszen Erdélyben hét székely és hét szász szék volt s a megyék száma is hét. A múlt század közepe táján felmerült az a lehetőség is, hogy a Siebenbürgen egy feltételezett Cibinburg vagy Zevenberge (=Szebenvára) névformából keletkezett, ezt, mint láttuk, már Schlözer is sejtette. Ezt a lehetőséget Rudolf Rössler vetette fel, majd Hunfalvy Pál is átvette¹¹². Anton Kurz egy kiadatlan művében, (*Über die geschichtliche Benennung von Siebenbürgen in: Cartophilatum Transsilvanicum T. XVI. Collectio Kemény*) 1845 körül azt fejtegette, hogy a Siebenbürgen név a Sevenbergből származik s ezt a bevándorlók, szászok, német vagy németalföldi (Zevenbergen holland nyelven hét vár) őshazából hozták magukkal¹¹³. Ezt az elméletet később a beszercei születésű Richard Huss debreceni egyetemi tanár fejlesztette tovább¹¹⁴.

A magyar történészek közül Pesty Frigyes¹¹⁵ és a kolozsvári Borbély István¹¹⁶ voltak a Cibinburg elmélet fő szószólói. Hozzájuk csatlakozott a brassói szász Johann Stenner¹¹⁷ és a román Aurel Sacerdoțeanu¹¹⁸. Az újabkori szász nyelvészek közül a Cibinburg=Siebenbürgen levezetést legmeggyőzőbben Walther Scheiner vallotta¹¹⁹.

A kérdés végül azon múltott, hogy a Cibinburg elmélet hívei nem találtak Sibinburg típusú erdélyi helynevet, melyből aztán a Siebenbürgen névfejlődés magyarázható volna. Pesty Frigyes 1868-ban megállapítja, hogy „Nagyszeben vidékén egy *mons Cibinii* említetik és Robert Rösler véli, hogy egy korán eltűnt vár szintén e nevet viselhette. Ezen castrum Sibin ősnémet hangzása Sibinburg és Rösler nagyon alaposan vitatja, hogy Erdély innen vette német Siebenbürgen nevét”¹²⁰. Nagyszeben eredeti jelentése annyi volna mint Sibin vára. Erdélynek német neve pedig távol sem annyi, mint hét vár, hanem a szebeni telepeknek és kerületnek az egész tartományra kibővített neve. Julius Schröer szerint a Siben nem 7 (sieben)bürgen sem többes szám, csak egyes szám, dativusza, *burg*, *bürge*. De a kísértés nagyon közel feküdt és lett Sibinburg datívusa Sibinbürge egész Erdély német neve¹²¹.

Végül mind a Zevenbergen,¹²² mind a Cibinburg feltételezés megbukott, az utóbbi azért, mivel az utóbbi várat Szeben területén keresték. 1941-ben jelent meg A. Taffermer tanulmánya, melyben tagadja Richard Huss levezetését a Zevenbergen-ből, s azt állítja, hogy egy Zibinburg nyelvileg Si(e)benburg formává

fejlődött volna¹²³. Ezt a, mint látjuk, helyes feltevést Gustav Gündisch azzal veti vissza, hogy Szeben városát sohasem nevezték Cibinburgnak¹²⁴.

Szeben város első okleveles említésekor 1223-ban még falu: villa Hermani. Az 1241-i tatárjárást elbeszélő Echternach–luxemburgi kolostor évkönyve szerint a betörő hadak húsvétkor „Hermann falvát” pusztították el: „et in Hermannstorf C millia in oct. pasche occiderunt”. Ezen krónika egy másik változata már „In civitate quae dicitur hermansdorf in VII castris” beszél. A tatárjárás után az oklevelek már egyöntetűen Szeben városáról szólnak: sigillum civium de Cibinio” (1280), majd „Johannes de civitate Zybinienis” (1326)¹²⁵. Tény az, hogy Szeben városát (villa Hermanni = civitas villa Hermanni, civitas Cibiniensis) sohasem nevezték Cibinsburgnak, tehát a Siebenbürgen–nek nevet adó helység máshol keresendő.

14. Mons Civini – Vinsberg – Váraljafalu – Orlát azonossága

Rudolf Rösler és Pesty Frigyes nagyon közel álltak a valósághoz, mikor a Siebenbürgennek nevet adó mons Cibinii-t (a legendás Sibinburc-t) Szeben vidékén keresték. Csak nem találták meg, illetve nem tudták pontosan lokalizálni. Ezt az azonosítást majdnem helyesen oldotta meg Eduard Albert Bielz, aki nem is történész, s a Cibinsburg problémát egy, a Szelistye vidéki kövületekről írt természettudományi tanulmányában tárgyalja. Érdemes írását szó szerint idézni: „Szebennek bolgár (s most román) neve Szibij s akkor Szibjel [ma Sibitel, amit Kis Szebennek fordíthatnánk B.P.] németül Klein Hermannstadt lehetne. A szibieli vár a történészek számára bizonyára egy lehetséges azonosítás azzal a Cibinsburg-gal, mely (némelyek véleménye szerint) a Siebenbürgen névadója. A szibieli várhegy neve a katonai térképen Virfu Zidului néven szerepel s ez 1099 m magas, miközben az (Orlát melletti) Riesenberg csak 545 m. A szibieli várhegyről gyönyörű kilátás nyílik a Cibin völgyére, valamint a Szerdahely vidéki dombvidékre, valamikor erre haladt a Szebent Mágon át Szászsebbessel és Gyulafehérvárral összekötő hadiút.”¹²⁶

A mai Orlát falu a 14–15. században latinul Mons Civinii, katolikus egyháza a szebeni prépostság területéhez tartozott, de a felmérés idején nem volt plébánosa. Ugyanezen jegyzék szerint Szebenben az új megválasztott plébános Hermann volt (dictus Hermannus electus in plebanum de Cibinio)¹²⁷. A 14. század folyamán, legvalószínűbben az 1350-es évek pestisjárványában Orlát szász lakossága kihalt vagy elvándorolt s ezzel megszűnt az ottani katolikus plébánia is. Azóta máig a falut románok lakják. A szebeni Bruckenthal könyvtárban őrzött „Liber specialis missarum” megőrizte a szebenszéki katolikus papok fraternitásának névjegyzékét (Incipit liber specialis missarum qui pertinet ad fraternitatem per Cibinium quem compilavit dominus Mychael plebanus in parvo horreo ad honorem dei omnipotentis et beatae gloriosae virginis Mariae 1394). Ez a kézirat felsorolja a szebeni esperesség elhunyt lelkészeit is (Haec sunt nomina plurimarum defunctorum de fraternitate sedis Cibiniensis). Ezek alapján a szebeni katolikus plébánosok névjegyzékét a múlt század elején a Siebenbürgische Provinzial-Blätter II. és III. kötete közölte¹²⁸. A szebenszéki lelkésznévsorban *Mons Cibinii* neve bár szerepel, de a plébános neve hiányzik, akárcsak a Szeben melletti Bongárdon; az utóbbi faluba a szebeni tanács később szászokat telepít s így az egyház 1542-ben

felújult. A „Liber specialis missarum” leírója G.A Schuller a Mons Cibinii helységet nem azonosítja egyetlen mai faluval sem¹²⁹. A Mons Civinii vagy a Mons Cibinii forma nyilván egy „Cibinsberg” latin fordítása, bár az utóbbi német forma oklevelesen nem fordul elő. De annál inkább rövidített formája a Vinsberg, ami nyilván a Civinsbergből keletkezett.

A Szebenvára alatt keletkezett falut a magyar oklevelek Váralja néven tartották számon. 1322-ben Warolyafalw a szomszédos szász (Szászszeikes – a mai Ecsellő, Omlás, Feketevíz vagy Szecsel) és öt román faluval együtt (quinque villis olaceis) Salgóvár tartozéka¹³⁰. 1366-ban Szecsel és Orlát (Feketevíz et Waraliafalu) a nagydisznódi gerébek tulajdona¹³¹. Feketevíz 1366. évi határjárásában Orlát mellett (Waralia) felbukkan az orlái várhegy, a Riesenberg magyar neve is: „ad unum montem Magasheg vocatum”¹³².

Amíg a magyar oklevéladásban Orlát neve Váralja, a szebeni írásbeliségben következetesen Vinsberg. A fennebb már említett „Liber specialis missarum” kéziratában 1394 táján bejegyzett mons Cibinij mellé egy későbbi kéz oda írta: wynczperg¹³³. A szebeni számadásokban a falu neve Winsberg (1495: Item misso krotenhuster ad nobiles ad Thordam in facto pecuniae illorum de Winsperg)¹³⁴. 1496: Winsperg per knesionem presentarit in redemptione portionum suarum Wynczperg et Swarczwaszer. 1509: Wynczperg et Swarczwasser)¹³⁵. A magyar oklevelekben a 16. században is a Váralja forma volt honos. A magyar nevet a románok Orlatnak valószínűleg a Váralatt formából átvéve ejtették. A szebeni számadásokban az Orlát forma is előfordul (1507 ex Knesio de Oralath percipit)¹³⁶. Egy 1596. évi szebeni bejegyzés is vitathatatlaná teszi a két név azonosságát: Waralia oder Orelath¹³⁷. A 17. századtól a Vinsberg s Váralja névforma egyaránt kiszorult s marad a máig használatos Orlát.

15. Szeben (Salgó) vára és uradalma

Az edélyi ispánságok szervezésének idején, a 12. század folyamán a Szebeni medence és a Székási dombvidék találkozási pontján, ott ahol a Cibin (Szebenpataka) elhagyja a havasokat, épült meg Szeben vára. A Cibin pataka havasi szakasza ma románul Riul Mare, s egy jobboldali mellékvíz a Szibiel, ami Kis-Cibinnek fordítható. Ennek az utóbbinak régi német neve Budenbach. A Szibiel patak völgyében ért Erdélybe a legfontosabb havasi ösvény vagy pláj, amit a szibeli Vírflu Zidului hegyén emelt vár tartott ellenőrzés alatt. A Cibin–Szeben név szláv eredetű s somfát jelent. A Magashegy (Riesenberg) közelében emelt vár neve eredetileg Szebenvár volt, innen a német Cibinsberg és a latin Mons Cibinii. Egy előző fejezetben láttuk, hogy a szász Cibinburch egyaránt a *burg*, valamint a *berg* megfelelője. Ezért elméletileg a Cibiensburg latin megfelelője a Castrum Cibinii, s nem Mons Cibinii. A később Salgóvárának nevezett Szebenvára szebeni prépostság és az erdélyi püspökséghez tartozó sebesi dékánátus határán feküdt. A 12–13. század folyamán a vár uradalmához tartozó szász falvak közül Orlát vagy Cibinsberg a szebeni prépostsághoz, Omlás, Feketevíz és Ecsellő már a sebesi dékánátushoz tartozott. Az eredetileg szász lakosságú Szebenvár (Orlát) határán keletkezett a román lakosságú Kisszeben (ma Szibiel, németül Budenbach). 1322-ben Konrád fia Miklós talmácsi geréb

visszaadta Károly királynak Salgó várát s tartozékait: négy szász és öt román, tehát összesen kilenc falut¹³⁸. Az Árpád-ház kihalását követő zavaros években a Talmácsi család fennhatósága alatt volt a Verestorony útját őrző Talmács s a havasi ösvényeket, valamint a Fehérvár fele vezető hadiutat ellenőrző Szeben, vagy Salgó vára. Ekkor Salgó vár uradalma választotta el a szebeni medence szabad szász falvait a szászul Unterwald-nak nevezett Szerdahely, Szászsebes szász szabad településeitől. A 14. század elején a salgói vagy szebenvári uradalom központja Szászszékes (ma Ecsellő), majd utólag Omlás és végül az öt román falu elsőbje: Szelistye. Ecsellő régi neve (Zazzekees) arra is utal, hogy erre vezethetett a vizaknai sószállító szekerek útja Alvinc fele, hiszen a régi magyar nyelvben székes sóst jelent.

Az ősi Szebenvára ma rom s neve Cetate. Eduard Albert Bielz érdeme, aki miután kezdetben a szibieli Vîrfu Zidului várát vélte Szeben várának, az Orlát feletti mészkőhegyet, a Cetate-t, az 1327-ben említett Winsberg (Mons Cibinii) szász faluval azonosította. A Cetate-től nyugatra fekvő Magashegy (Reisenberg) meredek lejtőkkel emelkedik ki a Csernavodai = Feketevíz, Schwarzwasser patak völgyéből, s itt Bielz szerint az orlátiak mentsvára lehetett¹³⁹. Bielznek a szász turistalapon tett megállapítását kevés történész vette tudomásul. Georg Müller Winsberget Orláttal azonosította s idézi azt a Szelistye és Kereszténysziget közötti 1569. évi határlevelet, amelyből Orlát s Winsberg azonosságára derül fény: Item zw dem ersten fon Winspercher (darüber von anderer gleichzeitige Hand: Orelath (Hattert)¹⁴⁰. A szász historikusok újabb generációjából a második világháborúban elesett Franz Michaelis 1943-ban Orlátot helyesen azonosította a szebeni prépostságokhoz tartozó Winsberggel¹⁴¹. A Fehér megyei Váralja falut Györffy György helyesen azonosítja Orláttal: „Salgó vár alatt kialakult helység. 1322-ben Talmácsi Miklós a várral együtt visszaadta a királynak”. Györffy ismeri a falu névváltozatait is: Váralatt, Orlat, Civini Mons, Winsberg. A Suburbium-mal való azonosítás azonban nem állja meg a helyét s az sem, hogy plébánosa 1309-ben az exkommunikált szász papok között szerepel¹⁴². Az 1309-ben említett „Iohannes plebanus de Suburbio” a sebesi dékánátus lelkészei között fordul elő s következésképpen a Szászsebes melletti Kissebessel (Sebesellel) azonos, mely Péter vára alatt feküdt: innen a Suburbio név¹⁴³. Salgó várát, melyet 1324-ben Károly király a hűtlen Corradus fia János kezéből a Kácsik nembeli Szécsényi Tamás erdélyi vajdának adományozott. Györffy helyesen az orlái Cetateával (Riesen-berg) azonosítja¹⁴⁴.

16. Az erdélyi vármegyék névadásai analógiája

Az Árpád kori várispánságok nevei a legtöbb esetben az ispánsági központi vártól származtak. Ez így volt Erdélyben is, ahol Kolozs-vára, Torda-vára, Doboka-vára lett névadója Kolozs, Torda és Doboka vármegyének. Mindhárom ispánság esetén azonban különbséget kell tenni az ispánsági vár, a gazdasági központnak számító sóakna és néha a kereskedelmi központ között. Doboka vármegye esetében Doboka vár volt a megye névadója, Szék sóaknája miatt korán mezővárosi rangot kap, de a kereskedelmi központ a Kis-Szamos völgyében fekvő Bonchida volt. Ko-

lozs megye esetében Kolozs(akna) fontosságát már a 13. században túlszárnyalta az ispáni várból várossá kifejlődő Kolozsvár.

Szeben szempontjából a legközelebbi analógia Torda esete: Tordavára (a későbbi aranyosszéki Várfalva) ott épült, ahol az Aranyos vize kilép a havasok közül. A várnak eredeti hivatása nyilván az Aranyos vizének is nevet adó aranyban gazdag bányavidék lezárása volt. Tordavarával azonos nevet viselt a sóaknával rendelkező Torda, ami hamarosan az egész vármegye központja lett, különösen azóta, mióta Várfalva vidékére kezdi székelyek telepedtek.

Ezen párhuzamokból nyilvánvaló, hogy a 12–13. századi szebeni ispánság területén is három névadó központ tételezhető fel: Szeben vára (a későbbi Salgó), Vizakna (Salisfodio, Salzburg) s egy a vöröstoronyi út torkában fekvő szász faluból kifejlődő város: Szeben (Hermannstadt).

17. Az Árpád-kori Szebeni ispánság (*Comitatus Cibiniensis*)

a/ A 12. században Szeben vidékén gyér szláv lakosság élhetett s ezektől származik a Cibin, illetve Szeben neve, mely somot jelent. A Cibin vagy Szeben vizébe ömlő Hortobágy pataka (Härtibaciu, Harbach) szász neve, a Harreboch szintén a somtól (Hartriegelbach) származik, akárcsak Hortobágyfalva román neve: Cornatel¹⁴⁵. Az eredeti Szeben megye (a későbbi Altland) tehát a somról elnevezett Szeben, illetve Harbach medencéjében feküdt. A déli havasok fele való határvédelmet a Sebes-vidéki székelyek és a Vöröstorony szorosát őrző Talmács törzsbeli besenyők látták el.

b/ A II. Géza alatt betelepült szászok (priors Flandrenses) 1150 körül a Szeben vagy Cibin medencéjében és a Hortobágy (Harbach) domvidékét szállták meg. A szebeni medencében több megalakuló falu a telepítő gerébtől kapta nevét, így keletkezett villa Hermani (Szeben), villa Humperti (Hammersdorf vagy Szenterszébet), villa Nepponis (Neppendorf vagy Kistorony) és Insula Christiana (Grossau vagy Kereszténysziget). Az eredeti szebeni ispánság nyugati peremét alkotó erdős vidéken, ott, ahol a Cibin patak kilép a havasokból, s ahol a régi sószállító és hadiút kilép a Maros vízgyűjtő medencéjébe, felépül a megyének nevet adó Sebeinvára (Cibinburg – Mons Civini). Amíg az ide települő szászoknak már II. Géza kiváltságokat ad, Szeben vára s uradalma a szebeni ispánok fennhatósága alatt maradt. A szebeni ispánság területére letelepedett németek lelki gondozására III. Béla 1190 körül megalapítja a Szent László nevét viselő prépostságot¹⁴⁶. Mivel a prépostság a Hermansdorfnak nevezett szász faluban építette fel egyházát, a mai Szeben hamarosan elsőbbséget szerez a vizaknai bányateleppel és a kizárólag katonai feladatokat ellátó Szeben várával szemben.

c/ A 12. század végén és a 13. század elején a szászság kelet felé megszállja a későbbi Kozd (Kóhalom) és Magaré esperességek területét, nyugat felé pedig áthaladva a Szeben vári erdőségen (=Land vor dem Wald) számos román stílusú templommal rendelkező falut alapít a későbbi Szerdahely, Szászsebes és Szászváros szék területén. Ezeket a későbbi kirajzásokat a korabeli oklevelek Alii Flandrenses néven különböztették meg a Priors Flandrenses telepeitől. Az újabb szász falvak egyházilag már az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartoztak¹⁴⁷.

d/ A 12. század elején a szebeni ispánság területe Szászvárostól még a besenyők lakta Kőhalom (régi besenyő eredetű Rukbas) vidékéig terjedt, s ezért fennhatósága alá tartozott mind a verestoronyi út, mind a havasi utak őrzése. A szebeni ispánok alá tartoztak a szászokon kívül a Sebes és Kézdi vidéki székelyek, a Talmács és a Kőhalom vidéki besenyők, valamint a fogarasföldi románság. Egy 1250-es oklevél az 1210-es évekre vonatkozóan megemlíti Joachimus szebeni ispán (Iwachino comiti Scibiniensi) hadjáratát a bodonyi (Vidin) bolgár cár ellen¹⁴⁸. Az oklevél szerint a szebeni ispán hadában szászok, románok, székelyek és besenyők voltak (ipsum comitem Iwachinum associatis sibi saxonibus, olacis, siculis et bisseis)¹⁴⁹. A fogarasföldi románok földje Szeben megyéhez tartozhatott a tatárjárás előtt és utána. Hermann von Salza, a Barcaságból már kiűzött német lovagrend főnöke 1231-ben Rómában az 1227-re keltezett hamisított adománylevelébe azt is bevette, hogy a lovagok átutazási vámmentességet nyernek a székelyek és a románok földjén (per terram Siculorum aut per terram Blacorum).¹⁵⁰ 1288-ban pedig Szeben és Brassó (vagy Barcaság) megyéiben magyar, szász, székely és román nemességet említenek (dilectis filiis et amicis semperque diligentibus preposito, decanis, plebanis universisque nobilibus Ungarorum, Saxonibus, Syculis et Valachis de Sybiniensi et de Burcia comitatibus Transilvanis). Román nemesség ekkor pedig csak a későbbi Fogarasföldön élhetett, melynek nyugati része Szeben, keleti része pedig Brassó megyéhez tartozott.

A tatárjárás előtt már megkezdődött a sebesi és kézdi székelyek, valamint a királyi darócok kitelepítése. Az Andreanum néven ismert kiváltságlevelével a szebeni ispánság fennhatósága alatt egyesítette a Város és Boralt (ma Kőhalom melletti domb) között élő szászokat. A Salgó várának átkeresztelt Szeben vára oklevelesen egyébként csak az interregnum évei után, Károly király uralkodása alatt bukkan fel.

18. Összefoglaló helyett

A Cibin medencéjében s a Hortobágy dombvidékén II. Géza, majd III. Béla király idején megszervezett Szeben vármegye legfontosabb erőssége Szeben vára volt. Az 1150 körül ide betelepített szászok Szeben várát Cibinburgnak nevezték. A belföldi oklevelekben Szeben megyét következetesen comitatus Cibiniensisnek nevezték. Habár az erdélyi szászok a Cibinburgból népi etimológiás fordítással már korán Siebenbürgent kreáltak, ez a forma, s latin fordítása teljesen ismeretlen a régi erdélyi okleveles gyakorlatban. Csak külföldi, s elsősorban német elbeszélő források szólnak már a 13. században a német lakosságú Siebenbürgen tartományról, melynek fővárosa Szeben. A septem castra elnevezés még 1241 előtt felbukkan, amikor még a humanista írók által névadóként feltételezett kerített városok egy része nem is tartozott Szeben megyéhez, s ekkor egyik sem volt kerített város.

A hét-vár elmélet tarthatatlanságát az is igazolja, hogy a Siebenbürgennek van cseh, szlovák, vagy lengyel megfelelője, de magyar nincs. A kérdés jobb megvilágítása érdekében szóljunk a népi etimológia szerepéről az erdélyi helynévadásában. A szászok lakta vidéken máig gyakori a fordítási névpár (Mogyorós – Nussbach, Veresmart – Rothbach, Nádpatak – Rohrbach, Küküllővár – Kokelburg). Máskor a névadás teljesen eltérő gyökérből származik, a magyar és német névforma egymástól

COMITATUS CIBINIENSIS (saec 12-13) SIEBENBÜRGEN

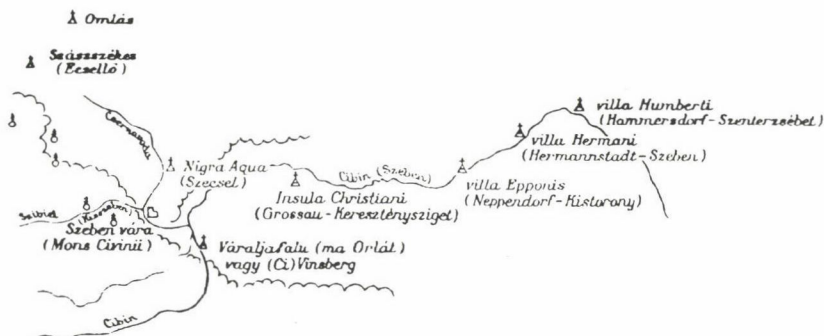

COMITATUS CIBINIENSIS

- Szeben megye és a szebeni prépostság kb 1180-ig (1191: ecclesia Theutonorum Vlttrasilvanorum in praeposituram liberam instituta - Ub I 1)
- Szeben megye és a prépostság kiterjedése 1224-ig (1192-96: alii Flandrenses praeposito essent subditi - Ub I 2)

1224 Comitatus Chybiniensem incipiens a Waras usque in Boralt - Ub I 43

- Szeben megye kiterjedése a tatárjárás határhávasok korában
- vár
- × sóbány
- a szász belső kolonizáció iránya
- ⇌ a székely belső kolonizáció iránya

A CIBIN VÖLGYE 1300 KÖRÜL

- △ a szebeni esperesség szász falvai
- △ a sebesi esperesség szász falvai
- ⊗ román falvak

független (Kistorony – Neppendorf, Szeben–Hermannstadt, Prázsmár – Tartlau, Szászhermány – Honigberg, Feketehalom – Zeiden). A latin oklevelekben a jegyző gyakran fordította az eredeti német vagy magyar formát. Így lett például Honigberg – Mons Mellis, Petersberg – Mons Sancti Petri, Marienburg – Castrum Mariae.

Ha a fennebb jelzett latin fordítási nevek helyesek, több más esetben fellelhető a népi etimológiás, tehát hamis fordítás is. Így például a több mint bizonyosan a szláv (krc=tisztás) névből származó Kerc falut s apátságot a magyarok a szászok máig Kerc-nek nevezik, de a középkori jegyzők néha abatia de Candelist (=Kerz, tehát gyertya) írtak¹⁵¹ bár magyarul a Gyertya mint helynév ismeretlen. Almakerék falu neve nyilván egy almafaerdőtől származik, de a 14. századi németiségben Halbkragen-nek hangzott, s ezt egy segesvári szász oklevélíró medio collo-ra latinosította¹⁵².

Véleményünk szerint azon eddigi történészeknek és nyelvészeknek van igaza, akik a Siebenbürgen fogalmat Szeben vára (Cibinburg) nevéből származtatják, s joggal állítják, hogy a septem castra csak a népi etimológia által félreértett név, tehát a régi comitatus Cibiniensis német formája.

Rövidítések

Arch Ver = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde.

Áron = Áron Péter: Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek táj-szemlélete. Magyar nyelvjárások. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Évkönyve. XXIV. Szerkeszti Sebestyén Árpád. Debrecen, 1982. 101–132.

Călători străini = Călători străini despre țările române. București, Volume îngrijite de Maria Holban, M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu I. 1968, II. 1970, III. 1971

Kbl = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt.

Iorga, Documente Hurmuzaki XV/2 = Iorga, Nicolae: Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki XV/2 București, 1913.

Quellen = Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt (Brassó) in Siebenbürgen, Kronstadt I. 1886, II. 1889, III. 1896, IV. 1903, V. 1909.

Rechnungen = Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation I. Band (von c. 1380–1516) Hermannstadt, 1880.

Sb Vjsch = Siebenbürgische Vierteljahrschrift, Korrespondenzblatt des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt.

Studii = Studii, Revista de istorie. București

Ub = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad G. Gündisch und Cernot Nussbacher Hermannstadt I. 1892, III. 1902, IV. 1937, V. 1975. (Bukarest) VI. 1981, VII. (Bukarest) 1991.

JEGYZETEK

- ¹ *Nägler, Thomas*: Der Name „Siebenbürgen“ Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Iennebb: Forschungen), Hermannstadt XII/2 1969. 63-71.
- ² *Kisch, Gustav*: Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpatenländer Arch Ver 45/1929. 288.
- ³ Rechnungen 501, 599; Áron 101.
- ⁴ Quellen III 662, 691, 710.
- ⁵ Quellen III 134.
- ⁶ *Gündisch, Gustav*: Der Name „Siebenbürgen“ SB Vjsch 1941. 271-273.
- ⁷ UB V. 2799
- ⁸ *Krauss, Friedrich*: Treppener Wörterbuch. Marburg 1970. 920-921. (Das Burzen- und Nösnerland gehörten ursprünglich nicht zu Siebenbürgen)
- ⁹ Arch Ver XII 439, 442 (1602: Thonning Synbringer)
- ¹⁰ Arch Ver XXXIV 123 (Simbriger in Bistritz und Budak)
- ¹¹ *Krauss, Friedrich* i.m. 920-921.
- ¹² *Auner, Michael*: Aus der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde Bd. XXVI 1891. 490 (Die Jerusalemfahrt des P.Sparnau und Ulrich von Tennstädt (1385) herausgegeben von R. Röhrich Kbl 31, 1908. 84. Das Burzenland IV Die Dörfer des Burzenlandes. I Teil. Kronstadt, 1929. 66-67; Călători străini I 17-18.
- ¹³ *Neumann, K. F.* Reisen der Joh. Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427. München, 1859. 92; Arch Ver 21 1888. 451-452; Călători străini I 30.
- ¹⁴ *Krajan von Theodor*. Zehn Gedichte Mich. Beheims zur Geschichte Österreichs und Ungarns IN: Quellen und Forschungen zur vaterländische Geschichte, Wien 1849. 16, 39;
- ¹⁵ Kbl III (1880. 11/ Rudolf Brandsch)
- ¹⁶ A 15-16. században német forrásokban a Szamos neve Times s ezért Kolozsvárt alkalomadtán Timmesburgnak nevezték.
- ¹⁷ Über den walachischen Woiwoden Wlad IV (1456-1462) Arch Ver 27. 1896. 332-338; *Stăvăruf, Ion*: Povestiri medievale despre Vlad Tepes-Draculă, Bucuresti, 1978. 128-135.
- ¹⁸ *Briebracher, Rudolf*: Ein Beitrag zur Frage Transilvania: Siebenbürgen. Kbl 46/1923. 62.
- ¹⁹ Auszug aus einer alten Chronik verfasst von Paulo Sutoris, einem Kronstädter, in Quellen IV 11-14.
- ²⁰ Ub I nr 1.
- ²¹ Ub I nr 2.
- ²² Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen 1191-1975. Gesammelt und bearbeitet von Ernst Wagner. Köln-Wien, Böhlau Verlag, 1981. 3-9.
- ²³ UB I nr 16.
- ²⁴ UB I nr 31.
- ²⁵ *Binder, Paul*, Sächsische und seklerische siedlungsgeschichtliche Interferenzen im Repser Gebiet (Angaben zu den Fragen „Boralt“ und „Terra Daraus“) in Forschungen 28/2 1985. 45-56.
- ²⁶ Ub I nr 43
- ²⁷ *Horwath, Walter*. Die Landnahme des Altlandes im Lichte der Kirchenbauten. Sb Vjsch 59/1936 nr 3. 169-180.
- ²⁸ UB I 202.
- ²⁹ UB I 257.
- ³⁰ UB I 259, 314 (1309: universitati Saxonum de Zibinio)
- ³¹ *Müller, Ed. Georg*. Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141-1876, Hermannstadt, 1941. 11..
- ³² Ub I nr 314 pag. 273 (Item quod dictus Otto tamquam rex Vngariae cum magno exercitu stetit circa Budam in campis et pratis de Peste, in quo exercitu, auxilio et favore dicti Ottonis Stephanus de Olczna, Gobolinus et Nicolaus Blaus comites et multi homines de Cibinio fuerunt).
- ³³ UB I nr 319
- ³⁴ UB I nr 314
- ³⁵ UB I nr 350.
- ³⁶ UB I nr 328.

³⁷ Ub I nr 345.

³⁸ UB I nr 449.

³⁹ Ub I nr 467.

⁴⁰ Ub I 519.

⁴¹ Ub I 530.

⁴² Ub I 532.

⁴³ Ub I 562.

⁴⁴ *Reschner, Martin*: Kritische Beiträge zur Kirchengeschichte des Hermannstädter Capitels in Siebenbürgen vor der Reformation, in Arch Ver. Alte Folge I (III Heft 1845 98–99), die Bewohner der an den südlichen Ufern des Altflusses liegenden Gegenden Siebenbürgens im gemeinen Sprachgebrauch sich nicht als Bewohner Siebenbürgens anzusehen scheinen, indem sie, sobald sie den Fuss über die Alt in das Sachsenland setzen, nach Siebenbürgen zu reisen, vorgeben...)

⁴⁵ *Teutsch, G.D.*: Über die Anfänge der siebenbürgisch – sächsischen Geschichtsschreibung. Arch Ver 21/1888. 446–447.

⁴⁶ *Monumenta Germaniae Historia* XIX. 559.

⁴⁷ *Stübel, Br.* Chronicon Sampetrinum Erchordense. Halle, 1896, 78; Arch Ver 21. 447.

⁴⁸ *Siebenbürgen I. Müller, Georg*: Die Name „Siebenbürgen“ und das Sachsenland II. *Schullerus, Adolf*: Sprachlichte Feststellungen Kbl 45/1922 1–15; *Capesius, Bernhard*: Hermannsdorf. Hermannstadt Forschungen 8/2 1965. 74.

⁴⁹ Ub I 329 (1311–1319: Mathia plebano de Feneufolua fideli et familiari capellano nostro).

⁵⁰ *Armuster, Adolf*: Românii în cronica lui Ottokar de Știria – o nouă interpretare, in Studii 1972/3., 474; Arch Ver 21/1887. 449.

⁵¹ Ub I nr 273.

⁵² *Die Matrikel der Universität Wien* I Band 1377–1450 Graz–Köln, Böhlau, 1956. 644–645.

⁵³ Id. m 4.

⁵⁴ Id. m 30.

⁵⁵ Ub I nr 84.

⁵⁶ Ub I nr 268.

⁵⁷ Ub I. 342 (libertate communitatis Saxonum de Cybinio a sanctis regibus progenitoribus nostris illustribus regibus Hungariae concessa) 354.

⁵⁸ *Klein, Karl Kurt*: Geysanum und Andreanum, in Siebenbürgisches Archiv 8/1971. 54–62.

⁵⁹ Ub II nr 760.

⁶⁰ Ub IV pag 706 például 1417: Circumspectus viris iudicibus, consulibus iuratisque civibus Cybiniensis necnon senioribus *septem sedium Saxonum* Ub IV nr 1808; 1433: universorum Saxonum septem sedium Saxonicalium partis nostrae Transiluvanae Ub IV nr 2172.

⁶¹ 1418 universitatis Saxonum provinciae Cibiniensis Ub IV 1839.

⁶² Ub IV 2173.

⁶³ *Brandsch, R.* Zu „Siebenbürgen“ als Bezeichnung des Sachsenlandes. Kbl 2/1879. 117.

⁶⁴ Ub I 117/1268: Stephani... comes de Scybynio), 134 (1270: Moyses palatinus, comes Supruniensis et Scybiensis), 166 (1273: Ladislaus iudex curiae et comes de Barana et de Zibinio), 177 (:Alexander banus, comes Scibiniensis et de Dubuka), 190 (1279: Petrus magister agasonum comes de Zybinio) 198 (1280: *Omodeus comes de Scybinio*).

⁶⁵ 1311: possessionem Pettendorf vocatum inter laad et alpes in comitatu de Bezterce existentem Ub I 325; 1311: *magistro Moyus filio Moyus magistro pincernarum nostrorum et comiti de Besterce* Ub I 326.

⁶⁶ 1320: nobilis vir magister Symon filius Michaelis comes de Medyes 1340: *magistri Ladislai comitis Siculorum, de Medyes* 1349: *magister Andreas comes Siculorum, Brassouiensis, Zathmariensis et Maramorosyensis – Müller, Georg*: Die Grafen des Mediascher Provinzialverbandes oder der sogenannten zwei Stühle. Arch Ver 34/1907 261.

⁶⁷ *Müller, Georg Eduard*: Die Grafen des Kronstädter Distriktes beziehungsweise des Kronstädter Provinzialverbandes Arch Ver 42/1925 307–380.

⁶⁸ *Erdély története I A kezdetektől 1606-ig.* Szerkesztette Makkai László, Mócsy András Bp. 1986. 335.

⁶⁹ *Veress, Andreas*: Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia. I (1468–1540) Bp. 1914 269.

⁷⁰ *Seivert, Gustav*: Akten und Daten über die gesetzliche Stellung und der Wirkungskreis des sächsischen Nations – Universität. Hermannstadt, 1870, 28.

- ⁷¹ *Rehner, Hermann*: Das Alleinverkaufrecht von Sichelu der heltauer Schmiede. Forschungen 29/1986 nr 2. 29-30.
- ⁷² *Müller, Heinrich*: Zur Geschichte des Repser Stuhles. Arch Ver 39/ 1913. 297, 357.
- ⁷³ *Seraphin, Friedrich Wilhelm*: Kronstädter Schulen vor der Reformation. Anhang I. Ein Brief des Rektors der Wiener Universität an den Kronstädter Rat. Arch Ver 23/1891. 795.
- ⁷⁴ Die Familie der Herrn und Grafen Haller von Hallerstein in Siebenbürgen. Arch Ver 3/1858 194-195.
- ⁷⁵ *Teutsch, Friedrich*, Beiträge zur alten Geschichte des Schenker Stuhles und der Markgenossenschaft im Sachsenland, Arch Ver 17/1883 574.
- ⁷⁶ *Müller, Heinrich*, i.m. Arch Ver 39/1913 348.
- ⁷⁷ *Teutsch, Friedrich*: Über die Anfänge der siebenbürgisch-sächsischen Geschichtsschreibung. Arch Ver 21/1887. 455
- ⁷⁸ *Teutsch, Friedrich*: „Siebenbürgen“ als Bezeichnung des Sachsenlandes. Kbl 2/1879. 107.
- ⁷⁹ *Scheiner, Andreas*: Stammeskunde der Sachsen von Hermannstadt, Zur Einführung in den Sprachbrauch der Siebenbürger Sachsen, Sb Vjsch 1940/ 3-4. 172-175.
- ⁸⁰ *Teutsch, Georg Daniel*: Beiträge zur Geschichte Siebenbürgens vom Tode König Andreas III bis zum Jahre 1310. in Arch Ver Alte Folge I/Heft I 1843. 29.
- ⁸¹ Revista pentru istorie, arheologie si filologie de Tocilescu III/1885. 167.
- ⁸² *Iorga, Nicolae*: Documente Hurmuzaki XV/2 1605.
- ⁸³ Arch Ver XVI/ 1880 323-324.
- ⁸⁴ *Müller, Friedrich*: Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Bukarest, 1986. 167.
- ⁸⁵ *Brandsch, R*: Zu „Siebenbürgen“ als Bezeichnung des Sachsenlandes. Kbl 1879. 117.
- ⁸⁶ Magyar Könyvszemle 1902. 400.
- ⁸⁷ *Schuller, G.A.*: Zeitgeschichtliche und biographische Aufzeichnungen auf den Deck- und Titelblättern älterer Bücher, in Kbl 30/1907. 23.
- ⁸⁸ Constitutiones antiquiores capituli Cibiniensis emanatae, Cibinii. Anno MCCCLI (1351), Nos itaque spirituales et saeculares, ecclesiarumque parochialium rectores et plebani ac omnis populis trium sedium Schenk, Lwschkirch et Cibinii partium Transylvanarum. Sb Vjsch 1932. 341; kbl 1901. 107.
- ⁸⁹ Rechnungen 373.
- ⁹⁰ Quellen IV 13; Quellen VII pag LV.
- ⁹¹ Történelmi Tár 1888. 37-38.
- ⁹² *Kelpius, M*: Natales Saxonum 389. Olt országról beszélt Johann Tröster (Als die Gegend um Hermannstadt bis an den Altfuss und an der Stadt Medwicks Gebiet heisset das *Alt-Land*, weil es der grösse und fischreiche Fluss Alt bestreicht (és Martin Felmer is) Das *Alt-Land*, Tractatus Alutanus – Siebenbürgisch-Sächsisches Wörterbuch I Bearbeitet von Adolf Schullerus. Berlin und Leipzig, 1924. 92-93.
- ⁹³ *Marienburg, G. Friedrich*, Ausflüge vom Nadescher Burgweg, ein Beitrag zur Urgeschichte der deutschen Ansiedlungen in Siebenbürgen in Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens von Eugen von Trauschenfels. Neue Folge I. Band. 2. Heft. 203; Arch Ver Alte Folge I 101; XIX. 41, XIII 155.
- ⁹⁴ *Ratzel, Friedrich* Schilderungen aus Siebenbürgen. Leipzig, 1874 57 (Die... ältesten Theile der deutschen Coloniae, des hermannstädter, leschkircher und grosschenker Stuhles, die noch heute der Volkmund unter dem Namen „das alte Land“ zusammengefasst).
- ⁹⁵ Rechnungen 26, 27, 518, 654.
- ⁹⁶ *Amlacher, Albert*: Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos. Arch Ver XV/1879. 196.
- ⁹⁷ *Kurz, Anton*: Jahresrechnung des Johann Waida Bürgermeisters von Hermannstadt für das Jahr 1593. in Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens, herausgegeben von Anton Kurz I Heft III. Kronstadt, 1845. 296, 307.
- ⁹⁸ Kurz'Magazin id. m 302 (1593:Schikt ich in die oberste Stvel Musterung zu halten)
- ⁹⁹ *Marienburg, Georg Friedrich*: Zur Berichtigung einiger alturkundlichen Oertlichkeitsbenennungen in Siebenbürgen. Arch Ver 9/1890. 202-203; Áron 122.
- ¹⁰⁰ Áron 122.
- ¹⁰¹ *Arz von Straussenburg, Albert*: Die historische Wappen der ehemamaligen siebenbürgisch – sächsischen Gebietskörperschaften. Arch Ver 49/1938. 7-55.

¹⁰² *Schullerus, Adolf*: Prolegomena zu einer Geschichte der deutschen Schriftsprache in Siebenbürgen. Arch Ver 34/1907. 418.

¹⁰³ *Marienburg, G. Friedrich*: Ueber einige Eigenthümlichkeiten der siebenbürgisch-sächsischen Mundart. Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens von Eugen Trauschenfels II/1–2. 41.

¹⁰⁴ *Krauss, Friedrich*: Treppener Wörterbuch. Marburg, 1970. 920–921.

¹⁰⁵ Ub I 375 (1320: universitatis nobilium septem comitatuum Transylvanorum)

¹⁰⁶ *Kemény, Joseph, Graf*: Ueber die Entstehungszeit der Ungerischen Komitate in Siebenbürgen, in Magazin für Geschichte, Literatur und alle Denk- und Merkwürdigkeiten Siebenbürgens von Anton Kurz I Heft III. Kronstadt, 1845 230.

¹⁰⁷ *Müller, Georg*: Der Name „Siebenbürgen“ und das Sachsenland, Kbl 1922. 1–15; Heltai Gáspár Magyar Krónikája 1575. Szerk. Toldi Ferenc. Újabb Nemzeti Könyvtár III Pest, 1854.

¹⁰⁸ *Schullerus, Adolf*: Die Grenzbürgen der Altlinie. Kbl 1918 17–21; *Horwath Walter*: Die Landnahme des Altlandes im Lichte der Kirchenbauten. Sb Vjsch 1936. 169–180; *Horedt, Kurt*: Südsiebenbürgische Grenzbürgen, in Sb Vjsch 1938. 16–17.

¹⁰⁹ *Krauss, Friedrich*: Treppener Wörterbuch, Marburg 1970. 920–921.

¹¹⁰ *Karácsonyi, János*: Hozzászólás a Siebenbürgen név eredetéhez. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924.

¹¹¹ *Lupas-Vlasiu, Marina*: Aspecte din istoria Transilvaniei, Sibiu, 1945. 20–21.

¹¹² *Hunfalvy, Pál*: Rumänische Geschichtschreibung und Sprachwissenschaft. Literarische Berichte aus Ungarn II 25. *Hunfalvy, Pál*: Die Landesnamen Siebenbürgens. Kbl 10/1887. 49. *Müller, Friedrich und Heinrich*: Archäologische Streifzüge. Arch Ver 16/1880. 291.

¹¹³ *Göllner, Carl*: Anton Kurz. Leben und Werk. Forschungen 10/2. 1967. 45.

¹¹⁴ *Huss, Richard*: Zevenbergen bis Siebenbürgen Ostland (Hermannstadt) 1926. 225–232.

¹¹⁵ *Pesty Frigyes*: Magyarország helynevei I. Budapest, 1888. 307–324.

¹¹⁶ *Borbély István*: Erdély neve. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924.

¹¹⁷ *Stenner János*: Cibinium, Szeben, Sibiu és a székelyek. Erdélyi Irodalmi Szemle 1924.

¹¹⁸ *Sacerdoteanu, Aurel*: Andreanum si alte documente false sau fals interpretate. Tara Birsei 1935

¹¹⁹ *Scheiner, Wálther*: Einiges über deutsche Personen- und Ortsnamen in Siebenbürgen. Volk und Kultur (Bukarest) IX/1957 nr 12–34.

¹²⁰ Zeitschrift für österreichischen Gymnasien 1867. 441.

¹²¹ Századok 1868. 114.

¹²² Antwerpen városában 1474-ben említés történik egy *Heynrijc va Sevenberghen* háztulajdonosról. Ezt a házat a későbbi adásvételi levelek is „het huys van Sevenberghen”-nek nevezik, vö. Das „Haus von Siebenbürgen” in Antwerpen. Kbl 24–1901 41.

¹²³ *Tafferner A*: „Siebenbürgen” oder „Siebenbergen”? Zur neuen Theorie um die Entstehung des Landesnamens Siebenbürgen. Deutsche Forschungen in Ungarn 6/1941 nr 2–4. 302–326.

¹²⁴ *Gustav Gundisch* recenziója: Deutsche Forschung im Südosten. Zeitschrift des Forschungsinstitutes der Deutschen Volksgruppe in Rumänien I Heft 4. 1944, 678 (Als „pars pro toto Namengebung” ist dann die Bezeichnung auf die von den Deutschen besiedelten Teile des Landes und schliesslich auf des ganze Gebiet übergegangen. Dankenswert ist die Heranziehung neuer Quellenstellen und der umfangreichen Literatur zu dieser schon vielerörterten Frage).

¹²⁵ *Capesius, Bernhard*: Hermannsdorf – Hermannstadt, in Forschungen 8/2 1965 71–76.

¹²⁶ *Bielz, Eduard Albert*: Geologische Notizen I. Petrefactenlager von Kakova bei Szelistje. Verhandlungen und Mitteilungen des Siebenbürgischen Vereins für Naturwissenschaften zu Hermannstadt XXXII 1882. 149.

¹²⁷ Ub I 352 (Item vacavit semel ecclesia de monte Civinii praepositurae Cibiniensis dictae diocesis, cuius fructus ascendebant in universo ad summam XII marcarum fini argenti, de quibus pro domino elegi medietatem videlicet VI marcas, quarum quaelibet valet IIII florenos auri.

¹²⁸ Siebenbürgische Provinzialblätter Bd II. (1807) 122 *Seiwert, Gustav*: Die Bruderschaft des heiligen Leichnams in Hermannstadt. Arch Ver X/1872. 315.

¹²⁹ *Schuller, G. A.*: Die älteren Handschriftenbände des Baron Brukenthalischen Museums. Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum IV. Hermannstadt, 1934. 35.

¹³⁰ Ub I 395.

¹³¹ Ub II 875.

¹³² Ub II 877, 883. 1476: Mann Knesius de Vinczberg, Bancz Knesius de eadem, Popa Stoya de eadem, Butcza Bossarab de eadem, Nann de eadem, Bard de eadem, Lad de eadem – Ub VII. 4104.

¹³³ Müller, Friedrich: Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen. Bukarest, 1986. 82.

¹³⁴ Teutsch, Friedrich: Aus dem sächsischen Leben vornehmlich Hermannstadts am Ende des fünfzehnten Jahrhunderts. Arch Ver XIV/1877. 215.

¹³⁵ Rechnungen 206, 506.

¹³⁶ Rechnungen 459.

¹³⁷ Kurz' Magazin I 293–295.

¹³⁸ Ub I 395 (Insuper idem Nicolaus suae fidelitatis sinceritatem et puram mentis constantiam exprimens *castrum Salgo* nuncupatum in partibus Transilvanis constitutum, quod, habebat et detinebat, ad manus nostras reddidit et restituit cum novem villis Zaszekees, Omlas, Feketewyz et Warolyafolw nominatis ac aliis quinque villis Olaceis ad item castrum pertinentibus).

¹³⁹ Bielz, Eduard Albert: Die Burgen und Ruinen in Siebenbürgen. Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpathenvereins 19/1899. 28 (In der Gegend des Kalkberges oder Felsenberges Cetate – bei Orlát, wo gegenwärtig ein Kalksteinbruch eröffnet ist in 1327 sächsische Ort Winsberg (Mons Cibinii) gestanden haben. Auf dem durch eine flache Einsattelung von der Cetate getrennten, westlich gelegenen Riesenberg, mit steilen Abhängen gegen Csernavodabach, finden sich noch heute die Ringmauern einer Burg, die wohl den Bewohnern von Winsberg als Feste und Zufluchtsort gedient haben mag).

¹⁴⁰ Müller, Georg: Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Arch Ver 48/1934. 36. Friedrich Teutsch 1921 ben Winsberg-et egy Orlát vidékén elpusztult faluval azonosította.

¹⁴¹ Moga, Ioan: „Marginea” ducatul Amlaşului şi scaunul Sălistei (Marginae, das Herzogtum Hamlesch und der Selischer Stuhl) Sonderabdruck der Festschrift für I. Lupas Bukarest 1942 41 S 73 Karten; Aurel Decei: Cetatea Salgo dela Sibiel (jud. Sibiu) (Die Burg Salgo bei Sibiel in der Hermannstädter Gespanschaft. Anuarul Institutului de Istorie Nationala VIII) 1939 – 1942 S. 299–342) Rezension von Franz Michaelis, in: Deutsche Forschung im Südosten 2/1943 Heft 2 362–370.

¹⁴² Györfy György: Az Árpádkori Magyarország történelmi földrajza Bp. II. 1987. 190.

¹⁴³ Ub I pg 291 (Bertoldi decani de Zebus, plebani de Kelneke, Gotscalci plebani de Winz, *Johannis plebani de Suburbio*, Ailhelmi plebani de Humlesz... totiusque capituli eiusdem decanatus)

¹⁴⁴ Györfy György i.m. 182–183.

¹⁴⁵ Kisch, Gustav: Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. Kbl 52/1929 nr 9–10. 139.

¹⁴⁶ Reinerth, Karl: Dier freie königliche St Ladislaus – Probstei zu Hermannstadt und ihr Kapitel. DFO I–1942 nr 3 319–361.

¹⁴⁷ Armbruster, Adolf: Forschungsbericht zur Herkunftsfrage und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Forschungen 14/1. 1971. 114.

¹⁴⁸ Ştefănescu, Stefan: Legături româno – bulgare in prima jumătate a secolului XIII-le. Omagiu lui P. Constantinescu – Iaşi. Bucureşti, 1965. 226; Erdély története I. Bp 1986. 303.

¹⁴⁹ Székely Oklevéltár VIII, Bp 1934. 3–5 oldal, 4 sz. oklevél.

¹⁵⁰ Századok 1910. 8 old; Müller, Fr.: Haben in Hermannstädter Gau und im Burzenland neben den Sachsen auch ungarische Adelige, Szekler und Rumänen gewohnt? Sb Vjsch 58/1935 nr 4. 281–296.

¹⁵¹ Ub I 286 (1300: quinque fratribus de Candela).

¹⁵² Ub II 650 1349: magister Iwanus filius Geguzcomitis de medio collo... (Datum in castro Sches) A segesvári szász jegyző a Halbkragent tehát medio collo-nak fordította. Az itt szereplő Gegez fia Iván a magyar jegyzők által kiállított oklevelekben egyöntetűen Almakerek-i: 1345: Johannes filius Gegus de Almakerek Ub II 607; 1349: Johannes filius Gegus de Almakerek Ub II 648; 1372: magister Johannes filius Gegus de Almakerek.

CHANGES IN THE MEANING OF THE CONCEPT OF „SIEBENBÜRGEN” FROM „COMITATUS CIBINIENSIS” TO THE GERMAN EQUIVALENT FOR TRANSYLVANIA

Summary

by Binder Pál

Parallel with the settlement of the Saxon element in Southern Transylvania a new county was established mentioned by the 12th- to 14th-century sources as *Comitatus (Provincia) Cibiniensis*. Its structure was similar to that of the earlier Transylvanian counties. Its economic centre in the early years was *Vizakna (Salisfodia)*, while its castle was *Szeben (Civinsburg)* or *Vinsburg* built on the ridge dividing the waters supplying the *Cibin* and the *Székás*. From among the Saxon villages brought about at the time of King Géza II it was *Villa Hermanni* that ease so favourably located that it became a provostal seat as early as end of the 12th century and from the 13th century onwards it was the ecclesiastical, economic and political centre of the county. The people's etymology of the Saxon newcomers transformed the name of the Slav *Cibinburg* into *Siebenburg* then *Siebenbürgen*. The Latin version of the latter (*terra septem castri*) meaning seven castles appeared at forts exclusively in foreign sources and was not at all used at home.

After 1241, the privileges of the Saxons of Szeben county granted by King Andrew II in 1224 gradually spread to include Saxon-inhabited territories formerly belonging to counties Fehér, Küküllő, Brassó or Beszterce. At the same time, villages in the old county of Szeben founded by private landlords like the Saxon leaders (*geréb*), the provostship of Szeben or the abbey of Kerc did not enjoy the privileges of Andreanum and became later parts of (Upper) Fehér County.

In the course of the 15th and 16th centuries the concept of *Siebenbürgen* covered the 7 plus 2 Saxon groups of settlements (*székek*) and also the region of Brassó and Beszterce. At the time of Humanist Johannes Honterus (1498–1549) the name *Siebenbürger* referred to all German Inhabitants of Transylvania and later to the whole of Transylvania itself. It was from the 16th century that the formerly unknown coat-of-arms with the towns or castles came to be used. *Szebenvára (Cibinburg)* giving its name to the county lost its significance and from the early 14th century it came to be called *Salgó Castle* after its role in controlling the trade route of salt. The village below the castle lost its Catholic Saxon inhabitants in the 14th century and was called *Váralatt* instead of *Vinsberg* from then on. The Rumanian version of the former is *Oilât* the present-day Rumanian and Hungarian name of the village. *Hermann-falva (Villa Hermanni)* or present-day *Hermannstadt* in German) named after the founding Saxon leader took the name of Brook *Cibin* and was later called *Szeben* or *Nagyszeben* (*Sibiu* in Rumanian) as the centre of the Saxon King's Land (*Királyföld*) in Transylvania from the Middle Ages to 1876. Many historians ranging from the Humanists to our contemporaries accept the name *Siebenbürgen* as coming from „seven castles” and its only by studying the place-names that one can realize the truth of the etymological approach.

Pál Binder

LES VARIANTES SÉMANTIQUES DE LA CONCEPTION „SIEBENBÜRGEN”. DE LA DÉNOMINATION „COMITATUS CIBINIENSIS” AU NOM ALLEMAND DE LA TRANSYLVANIE: „SIEBENBÜRGEN”.

(Résumé)

Parallèlement à l'immigration saxonne: Au sud de la Transylvanie se constitue un nouveau département: nommé *Comitatus (Province) Cibiniensis* par les chartes des 12–14 siècles. La structure de ce département rappelait bien aux anciens comitats transylvains. En notre cas le centre économique antérieur est *Vizakna (Salisfodia)*, son château est *Szeben (Civinsburg–Vinsburg)* construit sur la ligne des partages des fleuves *Cibin* et *Székás*. Parmi les villages saxons établis sous Géza II: c'était la villa *Hermanni* qui — à cause de son site favorable — devenait une résidence de prévôtage à la fin du 12e siècle,

et du 13e siècle le centre économique, politique et ecclésiastique du comitat. Les Saxons immigrés — à l'aide de l'étymologie populaire formaient du mot slave „Cibinburg“ Sebenburg-Siebenbürgen. Le nom Siebenbürgen et sa variante latine (terra septem castrum) apparaît d'abord uniquement dans les sources étrangères: les chartes nationales ne le connaissaient pas. Après 1241: les privilèges donnés par András II (1224) pour les habitants saxons de Szeben s'étaient étendus progressivement aux territoires habités par les Saxons qui appartenaient d'abord aux comitats Fehér, Küküllő, Brassó, Beszterce. En même temps: les villages établis par les propriétaires privés dans l'ancien comitat Szeben (les comes saxons, le prévôt Szeben, l'abbaye Kerc) ne recevaient pas les privilèges d'András II, et plus tard ils devenaient les parties du comitat Fehér (Felső).

Au cours des siècles 15-16 la conception „Siebenbürgen“ embrassait hors sedes Saxonum 7 + 2 le territoire de Brassó et de Beszterce. À l'époque de l'humaniste Johannes Honterus (1498-1546) la dénomination „siebenbürger“ se rapportait à la population d'origine allemande de la Transylvanie ensuite la conception s'étendait sur toute la Transylvanie. On employait du 16e siècle le blason figurant les sept villes ou châteaux jusqu'ici inconnu. Le château de Szeben (Cibinburg) a perdu importance, et au début du 14e siècle était nommé „Salgó“ en raison de son rôle du contrôle de via Salaria. Le village situé sous le château — après qu'il a perdu sa population saxonne catholique: au lieu de Vinsberg était nommé „Váralatt“. L'emprunt roumain de „Váralatt“ était „Ollát“: le nom hongrois et roumain du village jusqu'à présent. La villa Hermann (en allemand actuellement Hermannstadt (nommé par le comes fondateur empruntait le nom du ruisseau Cibin et Szeben ou Nagyszeben (en roumain Sibiu) depuis le moyen âge devenait le centre de Királyföld — territoire saxon-transylvain — jusqu'à 1876. À partir des humanistes du moyen âge même une partie des historiens contemporains professent l'étymologie de sept châteaux (terra septem castrum) et on ne peut prouver autrement la dérivation Siebenbürgen - Cibinburg qu'avec l'utilisation des données de la toponymie.

A ROMÁNIAI MAGYAROK SZÁMA A NÉPSZÁMLÁLÁSOK ÉS AZ EGYÉB STATISZTIKÁK SZERINT

A romániai magyarok számát illetően — elfogadható hivatalos adatok hiányában — a legkülönbözőbb becslésekkel találkozhatunk, bár legtöbbször a két- két és félmilliószámértékek fordulnak elő. Dávid Zoltán, Kocsis Károly kétmillió, a Magyar Demokrata Fórum jelentése 2,1–2,2 millió, a magyarországi és a romániai magyar nyelvű sajtó általában két és félmillió magyarról ír.¹ A külföldön élő magyarok közül Gosztonyi Péternek egy tévéinterjúban említett 2,2 millió becslését emelném ki.²

Az alábbi kis eszmefuttatás nem állásfoglalás ebben a vitában, inkább a kérdéskörrel kapcsolatos problémákat, s a becslések alapjául szolgálható megközelítési módokat kívánom felvázolni.

A kutatók között egységes a vélemény, hogy az e századi népszámlálások közül igazán használhatónak csak az 1910-es, 1930-as, 1956-os és az 1977-es adatait mondhatjuk, utóbbit azonban inkább csak azért, mert ez az utolsó. Sajnos egy alapvető és teljes egészében feloldhatatlan ellentmondás nehezíti a demográfusok munkáját — a népszámlálások eltérő módszerrel történtek és így a nemzetiségstatisztikai adatok eltérő tartalommal rendelkeznek.

Az 1910-es magyar népszámlálás anyanyelvre és vallásra kérdezett, a zsidó vallásúak (saját anyanyelv megnevezésének hiányában) a magyar és a német anyanyelvűek között oszlottak meg, a cigányoknak pedig csak a kisebbik része nevezte meg magát cigány anyanyelvűnek, de a községsoros adatközlésnél ezek is az egyéb kategóriába kerültek.

A részletesen tárgyalt román népszámlálások anyanyelvet és nemzetiséget is kérdeztek, ennek ellenére a zsidók és a cigányok jó része továbbra is más kategóriákban tűnt el: a zsidók általában a magyaroknál, a cigányok pedig a románoknál. Valási adatokat az 1930 utáni népszámlálásoknál nem közöltek. (1941-ben csak Észak-Erdélyben kérdeztek vallást.) A további problémák megismeréséhez a népszámlálások történetének, a magyar és a román nemzetiségstatisztika irodalmának vázlatos áttekintését is célszerűnek vélem.

A romániai magyarság nagy része a trianoni békeszerződést követő határváltozások következtében került Romániába. Az 1910-es magyar népszámlálás ezen a területen 1 661 805 magyar anyanyelvű lakost írt össze, ezek közül 130 762 volt a magyar anyanyelvű zsidók száma.³ A romániai magyarok lélekszámának alakulását a román statisztikák segítségével nem nagyon követhetjük nyomon, hiszen a román nemzetiségstatisztikánál a politikai szempontok mindig erőteljesen háttérbe szorították a tudományos szemléletet. Így volt ez már születésénél is, amikor a párizsi békétárgyalások idején a román delegációnak a területi követeléseket — többek között — demográfiai érvekkel is alá kellett támasztania. Brătianu miniszterelnök előterjesztett memorandumukban az erdélyi kérdésben oly hajmeresztő adatokkal állt elő, hogy a kérdéssel foglalkozó bizottság — amerikai és brit javaslatra — a továbbiakban magyar adatokkal dolgozott. A memorandum szerzői ugyanis az 1910-es magyar népszámlálás adatait különféle „korrekciókkal” addig alakították, amíg a románok arányát 48%-ról 60%-ra fel nem tornázták, s a magyarokét 41%-ról 26%-ra le nem nyomták. (Néhány korrekció: az összes zsidót a magyarok számából vonták le, az összes görögkatolikust románnak vagy szlávnek vették, az „elmagyarosítás” korrigálására 400 ezer főt levontak a magyarok számából és hozzáadtak a románokhoz. Sajátos, hogy az így kihozott arányokat sem tekintették kellően mérvadónak, mert a „mesterségesen elmagyarosított” egyéb nemzetiségeket nem tudták leválasztani a magyarok számából.)⁴

A folytatás hasonló volt — Románia volt az egyetlen európai állam, amelyik közvetlenül az első világháború után nem tartott a nemzetközi előírásoknak is megfelelő népszámlálást. 1919 januárjában az erdélyi Kormányzótanács adatgyűjtést rendelt el az agrárreform előkészítéséhez, ekkor nemzetiségi és vallási hovatartozást is kérdeztek. Az adatgyűjtés azonban majdnem egy évig elhúzódott, az összesített adatokat pedig azzal a megjegyzéssel tették közzé, hogy a pontosságot illetően fenntartással élnek. (Erdélyben 1 378 ezer magyar nemzetiségűt regisztráltak.)⁵

1920 december 1-én kezdődött a választójogi és közigazgatási reform előkészítéséhez az erdélyi belügyi államtitkárság által elrendelt összeírás. A nemzetiségi adatokat községi bontásban is publikálták: Erdélyben 1 326 ezer magyar nemzetiségűt számoltak.⁶ A magyar statisztikusok rövid időn belül bebizonyították ezeknek az adatoknak az elfogadhatatlanságát. (A községi adatok összege és a járási, illetve megyei összegzések rendszeresen nem egyeztek. A Székelyföldön, Szatmárban és Biharban a görögkatolikusokat mind romának vették, míg például Nagyvárad vidékén az összes római katolikust németnek.)⁷ Az 1927. április 24-i összeírást a Belügyminisztérium végezte, ezért részletes adatait nem is tették közzé, csak egyes összesített számadatai jelentek meg különféle tanulmányokban.⁸ A „belügyi népszámlálással” kapcsolatos támadások fő célpontja az „originea etnică” (etnikai eredet) kategória volt. Az alábbi érvelés a későbbiekben rendszeresen felbukkant a román nemzetiségstatisztikában: „a csatolt területeken sok olyan román él, kinek nincs román neve, nem beszél románul, kinek más nemzethez tartozó papja és tanítója van, ki azonban román származású. Ezért iktattuk be a népi származás kérdését, hogy ezek a származás szerinti románok kimutathassák leszármazás szerinti hovatartozásukat, amely nem tűnt el, csak el van rejtve. ... Végső elemzésben mindenki olyan

származásának vallhatja magát, amilyennek akarja, de majd a hatóság dönti el, hogy vallomása megfelel-e a valóságnak, avagy nem.”⁹

Az egész eljárást egyébként maga Raducanu miniszter is karikatúrának, ravaszkodásnak nevezte, így aztán nem meglepő, hogy Erdélyben csak 1 247 ezer magyar etnikai eredetűt mutattak ki.¹⁰

Ilyen előzmények után tartották meg az első — és máig egyetlen — nemzetközi normáknak is megfelelő romániai népszámlálást 1930. december 29-én. A legjelentősebbnek azt kell tartanunk, hogy a vallás és (az etnikai eredet helyett felvett) nemzetiség (neam) kategóriák mellett az anyanyelvet is kérdezték. Ugyanakkor bizonyos manipulációs lehetőségeket maguk a román demográfusok is elismertek.¹¹ A meglehetősen nagy késéssel publikált községsoros adatok szerint Erdély 5 548 363 lakosából 1 480 712 (26,7%) volt a magyar anyanyelvűek és 1 353 276 (24,4%) volt a magyar nemzetiségűek száma.¹² Nehezen hihető azonban, hogy 1910 óta Erdély 291 ezer fős népességnövekedése a román anyanyelvűek 404 ezer fős gyarapodása és a magyar anyanyelvűek 181 ezer fős lélekszámcsökkenésével együtt következett be, még akkor sem, ha az alábbi tényezőket figyelembe vesszük: 1910-ben Erdélyben a 182 ezer zsidóból 131 ezer a magyar anyanyelvűek számát gyarapította, 1930-ben a 193 ezer zsidó vallásából 111 ezer volt a jiddis nyelvű és 179 ezer a zsidó nemzetiségű. Feltehető, hogy ekkor a magukat magyar anyanyelvűnek valló zsidók száma legfeljebb 40 ezer lehetett. 1910-ben 53 ezer cigány anyanyelvűt regisztrált Erdélyben a népszámlálás. (Az 1893-as cigányösszeírás 142 ezret számlált.) 1930-ban anyanyelv szerint 46 ezren, nemzetiség szerint pedig 109 ezren voltak, holott számuknak legalább 220 ezerre kellett volna nőnie. A mintegy százezer hiányzó cigány bizonyosan elsősorban nem a magyarok számát gyarapította.

Az impériumváltozást követően 1918-24 között 197 ezer magyar menekült Romániából Magyarországra. (A csökkenő tendencia miatt számuk 1930-ig nem nagyon nőhetett.¹³)

Könnyen bizonyítható, hogy a magyarok számának ilyen mértékű csökkentését a román statisztika — hagyományainak megfelelően — elsősorban a görögkatolikusokkal való manipulálással érte el: némi egyszerűsítéssel élve a nem román nyelvű görögkatolikusok és görögkeletiek száma 221 ezerről 85 ezerre csökkent 1910–30 között, ezeket táblázatban részleteztem:¹⁴

Anyanyelv	1910 (ezer fő)	1930 (ezer fő)
rutén	20	24
szerb-horvát	54	42
magyar	108	együtt 19
egyéb	39	
Összesen	221	85

Az adatok arra engednek következtetni, hogy 1930-ban magyar anyanyelvű görögkatolikust és görögkeletit nem számoltak, ami annál is inkább meglepőbb, mert ezek nagy része (68 ezer fő) 1910-ben csak magyarul beszélt. Az eltüntetett mintegy százezer magyar görögkatolikust és görögkeletit is figyelembe véve 1930-ban a magyar anyanyelvűek száma legalább 1 600 ezer lehetett. Ezt két egymástól eltérő szá-

mítással is igazolni lehet: 1920–30 között a jelentős magyar többségű megyék (Csík, Udvarhely, Háromszék) természetes szaporulata (évi 10,9 ‰) jelentősen meghaladta az erdélyi átlagot (8,7 ‰), illetve az egyéb erdélyi területekét (6,1–9,1 ‰). A Székelyföld és Északnyugat-Erdély magyarságának jóval az erdélyi átlag feletti szaporulata bőven kiegyenlítette a néhány egyéb vidék magyarságának alacsony szaporulatát.¹⁵

Az erdélyi románok 1910–30 közötti 404 ezer fős népességgyarapodása valójában csak kb. 340 ezer fős természetes szaporodást jelentett, mert az 1930-ban összeírt 69 ezer regáti születésű erdélyi román többsége csak az impériumváltozást követően került Erdélybe. A növekedés 11,8%-os volt, s ha a magyarok számának csak hasonló mértékű növekedését vesszük — levonva természetesen a 200 ezer repatriáltat — 1930-ra legalább 1 650 ezer magyar anyanyelvűt kapunk.

A vallásfelekezetenkénti természetes szaporodás adatainak kiértékelésekor is hasonló következtetésre jutunk:¹⁶

Vallásfelekezet	Lakos – 1930 (ezer fő)	Term..szap. 1921–29. (ezer fő)	Term..szap. lakos (%)	Magya- rok ará- nya – 1910 (%)	Magya- rok term..szap. 1921–29 (ezer fő – becslés)	Románok aránya – (%)	Románok term..szap. 1921–29 (ezer fő – becslés)
görögkeleti	1931	131	6,8	1,3	1	94,6	125
görögkatolikus	1385	170	12,3	6,8	10	88,8	152
római katolikus	947	70	7,4	63,9	50	0,8	1
református	697	67	9,6	98,4	66	0,2	0
evangélikus	263	18	6,8	13,7	3	0,6	0
unitárius	69	7	10,1	98,9	7	0,7	0
zsidó	191	20	10,5	73,5	15	0,4	0
egyéb	55	0	0	0	0	0	0
összesen	5548	483	8,7		152		278
		100%		26,7	31,5	58,3	57,6

Az eddig felsorolt jelenségek és folyamatok érvényesek voltak az 1930-as évekre is. A magyar statisztikusok véleménye szerint 1940 körül az erdélyi magyarok száma 1800 ezer körül lehetett.¹⁷

A két (magyar és román) 1941-es népszámlálás¹⁸ adatai alaposabb vizsgálatra alkalmatlanok: az 1940. évi területmegosztást jelentős 200–200 ezer fő körüli kölcsonös népmozgás kísérte, s mintegy felük a népszámlálásokat megelőzően jutott át a határon.¹⁹

A magyar népszámlálásnál anyanyelvet, nemzetiséget és vallást kérdeztek, a románál csak etnikai eredetet, s azt is csak a három fő nemzetiségre közölték. A népszámlálásoknak igazolniuk kellett a bécsi döntés igazságos, illetve igazságtalan voltát, ezért a tárgyilagosság mindkét oldalon megkérdőjelezhető. Észak-Erdélyben egyébként 1 343 695 magyar anyanyelvűt (52,1%-ot) számoltak (1910-ben 51,4%-ot, 1930-ban 42,1%-ot), míg Dél Erdélyben 363 280 magyar etnikai eredetűt (10,9%-ot, szemben az 1910-es 17,5%-al és az 1930-as 15,0%-al.)

Az 1945 óta tartott négy romániai népszámlálás közül az utolsó kettőnek az adatai jelentős mértékben torzítottak, ezért a romániai magyarság lélekszámának az elmúlt évtizedekben végbement változása csupán a népszámlálási adatok alapján nem követhető nyomon. Az Erdélyen kívüli magyarságról közölt adatok (1948: 18 ezer, 1956: 38 ezer, 1966: 26 ezer, 1977: 20 ezer) pedig az összes népszámlálásnál elfogadhatatlanok, ezért az alábbi fejezetrészen lehetőség szerint csak az erdélyi magyarság számadataival foglalkozom – a regáti magyarokat külön kényszerülök tárgyalni.

Először tekintsük át az erdélyi magyarság lélekszámára vonatkozó hivatalos népszámlálási adatok keletkezéseinek körülményeit. Az 1948. január 25-i népszámlálásnak csupán az előzetes adatait ismerjük, az anyanyelvi adatokat megyék és városok szerint részletezve.²⁰ (A számlálóbiztosok kérdezték a nemzetiségi és vallási hovatartozást is, ezekről azonban semmit sem hoztak nyilvánosságra.) A kisebbségek adatait természetesen torzította a nacionalista — különösen németellenes — légkör, s újra jelentkezett a különböző anyanyelvű zsidóság és cigányság problematikája is. Ennek ellenére az erdélyi magyarokról közölt adatok a valósághoz közel állhattak, vándorlási és háborús veszteségeik ugyanis igen jelentősek voltak.²¹

A következő népszámlálást 1956. február 21-én tartották, amikor anyanyelvet (limba maternă) és nemzetiséget (naționalitate) egyaránt kérdeztek²². Az adatokat nem községenként, hanem csak tartományonként, rajononként, s azokon belül településtípusonként összegezve, illetve városonként adták közre.²³ Ki kell emelnünk, hogy ez az utolsó román népszámlálás, amelyik nagyobb fenntartások nélkül elfogadható.²⁴ Ezt megerősítik a közölt számadatok is, bár valószínű, hogy ezek a magyarok számára vonatkozóan a lehetséges alsó értéket közelítik meg. A részletes területi bontás lehetőséget adott arra, hogy a rajonok (járások) anyanyelvi adatait szétosszunk az egyes települések között, azok régebbi nemzetiségstatisztikai adatainak figyelembevételével. (A városok adatai pontosan ismertek!) Így alkalmunk nyílt arra, hogy mind az előző (1930, 1948), mind pedig a következő (1966, 1977) népszámlálások alatti közigazgatási egységekre összesítsük számításainkat, s ezeknek a népszámlálásoknak az adataival az 1956-ost összemérjük.²⁵

Az 1966. március 15-én megtartott népszámlálás adatai szintén mind az anyanyelvi, mind a nemzetiségi megoszlásról tájékoztatnak. Ezeket az összeírást követő 1968. évi területi átszervezésnek megfelelő megyék szerint összesítve, illetve azokon belül a városi és falusi lakosság viszonylatában közölték²⁶. Az adatok szerint Erdélyben 1956–66 között a magyar anyanyelvűek száma csak 10 ezer fővel emelkedett, miközben Erdély lakossága 488 ezerrel nőtt. Több esetről is tudomásunk van, amikor az íróasztal mellett döntöttek a települések nemzetiségi összetételéről. Például Pusztakeresztúr²⁷ adatai a következőképpen „alakultak” 1910–1960 között:

Év	Lakos	Magyar	Román	Egyéb
1910	687	671	1	15
1930	807	788	1	18
1941	800	767	6	27
1966	631	302	316	13

Az 1977. január 5-i népszámlálás adatait szintén csak ilyen bontásban tették közzé: Erdélyben 1651ezer magyar „nemzetiségű és anyanyelvű” lakost számoltak.²⁸ Az összeírásnál még külön kérdezték az anyanyelvet és a nemzetiséget, az előzetes adatokat azonban már csak nemzetiségekre vonatkoztatva közölték,²⁹ a végleges adatokat pedig a nemzetközi gyakorlatban példa nélkül álló „nemzetiség és anyanyelv” kategóriában hozták nyilvánosságra. (Erdélyben 1686 ezer magyar nemzetiségűt írtak össze, ennél a magyar anyanyelvűek száma nagyobb volt³⁰) A két — egész Romániára vonatkozó — adatsor összevetéséből kiderül, hogy az előzetes és végleges adatok közlésének időpontja között a nemzetiségi kisebbségek száma jelentősen csökkent (a cigányok szinte eltűntek), a románok száma pedig látványosan megnőtt:

	Nemzetiség (1000 fő)	Nemzetiség és anyanyelv (1000 fő)	Különbség (1000 fő)
Román	19.004	19.207	+ 203
Magyar	1.707	1.671	- 36
Német	359	332	- 27
Cigány	230	76	- 154
Ukrán	55	52	- 3
Délszláv	42	38	- 4
Zsidó	26	25	- 1
Orosz	32	17	-15
Egyéb részletezett	100	85	- 15
Egyéb nem részletezett	4	12	+ 8
Eltérő nemz. és anyanyelv	0	45	+ 45
Összesen	21.559	21.560	+1

Részletes elemzéssel kimutatható, hogy az adatlapok újra kiértékelésével románoknak regisztráltak mindenkit, aki anyanyelv vagy nemzetiség szerint annak vallotta magát, de az eltérő nemzetiségű és anyanyelvű kategóriába soroltak mindenkit, akinek anyanyelve és nemzetisége nem egyezett meg.³¹

A szórványos demográfiai adatok azt bizonyítják, hogy 1956–77 között az erdélyi magyarság a népszámlálások által kimutatottnál lényegesen nagyobb mértékben gyarapodott. A megyénkénti természetes szaporulat adatai azt mutatják, hogy a magyar többségű megyék (Kovácsna, Hargita, Maros) — ahol az erdélyi magyarság egyharmada él — természetes szaporodása 1956–77 között mindvégig meghaladta az erdélyi átlagot.³² Miután a Szatmár és Szilágy megyében élő magyarság természetes szaporodása (az ottani románokhoz hasonlóan) jóval az erdélyi átlag felett volt, ez ellensúlyozni tudta a kalotaszegi, bihari, bánsági és a szórvány magyarság alacsonyabb természetes szaporulatát.

A fenti megállapításainkat nemcsak egyes esetleges adatok támasztják alá, hanem az elmúlt hét évtized olyan általános erdélyi demográfiai jelenségei, amelyek még ma is érvényesülnek.

Az erdélyi magyarság egészére az erdélyi természetes szaporodás átlagát véve (1956–66: 7,7 ‰, 1966–77: 10,6 ‰) az erdélyi magyarok száma 1966-ra legalább 1 740 000-re, 1977-re pedig 1 925 000-re növekedhetett. Hasonló következtetésre jutunk, ha abból indulunk ki, hogy 1966–77 között a romániai magyar családokban világra hozott újszülöttek száma mintegy 336 000 volt, ami 7,2%-a volt az összes romániai újszülöttnak.³³ Az ország 2 551 000 fős természetes szaporulatának 7,2%-a 184 000 fő, ami hasonló népességyarapodásról tanúskodik a romániai magyaroknál, mint az előbbieken más módon számított adat az erdélyi magyaroknál.³⁴ (Valószínűnek látszik, hogy a regáti magyarság erőteljes asszimilációját évi néhány száz fős természetes szaporulatuk nem tudta ellensúlyozni.) A továbbiakban részletezendő folyamatok megértéséhez egy kis kitérőt kell tennem, s röviden fel kell vázolnom azokat az okokat, amelyek alapján változtatták meg az erdélyi (és romániai) társadalom- és településszerkezetet az elmúlt évtizedekben.

A romániai magyarság területi és társadalmi tagoltságának fontos jellemzője, hogy jelentős részük — a viszonylag gyengén urbanizált országban — már 1945 előtt is városlakó volt, s ennek következtében az erdélyi városokban, a németekkel és a zsidókkal együtt, a lakosság túlnyomó többségét alkották. Azóta azonban alapvetően megváltozott Erdély városainak etnikai összetétele:

Anyanyelv	Népszámlálás (1000 fő)			Változás	
	1956	1966	1977	1956–66	1966–77
magyar	554	702	821	+148	+119
román	986	1696	2515	+710	+819
egyéb	214	223	223	+9	0
összesen	1754	2621	3559	+867	+938

Az erdélyi városok elrománosodása két módon történt, egyrészt a román népességnek a környező román többségű településekről való beáramlása révén, másrészt a román lakosság tervszerű betelepítésével. Míg a faluból városba áramlás az iparosítás és az urbanizáció tipikus kísérőjelensége, a központilag irányított „népesség–redisztribúció” a kisebbségek beolvasztására irányuló nemzetiségi politika egyik eszköze. Románia az ötvenes évek végétől gyakorlatilag nem biztosította állampolgárai számára a lakóhely és a munkahely szabad megválasztásának jogát, az állami telepítési politika pedig szinte lehetetlenné tette a vidéken élő magyar nemzetiségű lakosság számára, hogy a közeli nagyvárosokba költözzön. Az egyedi engedélyezés diszkriminációra és olyan ún. zárt városok létrehozására adott lehetőséget, ahová magyarok nem telepedhettek be.³⁵ A 6 erdélyi zárt város kijelölésében fontos szempont volt, hogy e városok közül ötben jelentős volt 1977-ben a magyar lakosság aránya: Kolozsvár 1. (85 358 magyar), Marosvásárhely 2. (81 789 m.), Temesvár 5. (36 242 m.), Arad 6. (34 318 m.) és Brassó 7. (33 970 m.).³⁶ A 3. és 4. Nagyvárad (75 698 m.) és Szatmár (47 594 n.) elrománosítása már a két világháború között megindult, ezért nem volt szükség zárt várossá nyilvánításukra, határközeli helyzetük egyébként is számos korlátozást automatikusan eredményezett.³⁷

Az erdélyi nagyvárosok (1984-ben 10 volt százezer lakos feletti) közül 1985-re már csak Marosvásárhely maradt magyar többségű – s valószínű, hogy még ma is

az!³⁸ Az 1980-as évek elején szinte naponta érkeztek az emberszállítmányok a moldvai falvakból a többi székelyföldi (és erdélyi³⁹) nagyvárosokba is⁴⁰. Ugyanakkor iskoláik befejezése után az erdélyi magyar diplomásokat, szakembereket arra kötelezték, hogy szülőföldjüktől távol, elsősorban a regáti területeken vállaljanak munkát.

Az áttelepülések, áttelepítések méreteire jellemző, hogy — a népszámlálás adatai szerint — 1966-ban Románia mintegy 19 millió lakosa közül 6 millió más helységben élt, mint ahol született. A lakosság közel egyharmada tehát élete során legalább egy alkalommal lakóhelyet változtatott. Az áttelepítések pedig — különösen a kisebbségi lakosság számára — egyéni és közösségi sérelmet okoztak. A kisebbségek elszakadtak etnikai gyökereiktől, és gyermekeik számára megszűnt az a lehetőség, hogy anyanyelvű iskolába járjanak. Az idegen környezetben az anyanyelv használata, a nemzetiségi kultúra egyre inkább a szűken vett családi körre korlátozódott és torzult. A szétszórási politika következtében ugyanakkor a romániai magyarság földrajzi és társadalmi értelemben is egyre inkább a periferiára szorult és ezek a szórványok váltak a felgyorsult asszimilációs folyamat első áldozataivá.

Minden korábbinál súlyosabb következményekkel járhatott volna a Romániában élő kisebbségekre — köztük a magyarságra — nézve az 1988-ban új lendületet kapott — „terület- és településrendezési program” — román hivatalos szóhasználatlaltal „szisztematizálás” –, amelynek végrehajtása érdekében a román kormányzat életképtelennek minősített és pusztulásra ítélt mintegy nyolcezer falut. E terv — megvalósulása esetén — jórészt megsemmisítette volna a Románia területén történelmileg kialakult etnikai struktúrákat, és ezáltal felgyorsította volna a Romániában élő magyar és más kisebbségek beolvadásának folyamatát.

Az eddigi számításainkban nem vettük figyelembe a hetvenes évekre erősen felgyorsult migrációs népmozgásokat. Nem tudjuk, ez mennyiben módosíthatja az erdélyi magyarok számát, illetve területi megoszlását, mert az ismert — erősen hiányos — adatok alapján ez nem egyértelmű. A más megyékben születettek számának elemzéséből⁴¹ arra következtethetünk, hogy Erdély 1966–77 közötti kb. 100 000 fős belső vándorlásból adódó népességyarapodása⁴² legalább 150 ezer regáti (román) betelepülését feltételezi, s azt is, hogy mintegy ötvenezer erdélyi költözött a Regátba — ebből a magyar kisebbség erdélyi arányát véve a magyarok száma legalább tízezerre tehető.⁴³

Az 1977. évi népszámlálás szerint azonban a Regátban csak 20 ezer magyar élt. Lehetséges, hogy ezeknek a Regátba áttelepült magyaroknak a népszámláláskor mind nyoma veszett, de valószínűbb, hogy a vizsgált időszakban nem történt ilyen jelentős magyar áttelepülés a Regátba. A megyénkénti részletes adatok vizsgálatából ugyanis arra következtethetünk,⁴⁴ hogy a hetvenes évek végéig a Regátba településből a magyarság erdélyi arányánál (kb. 25%) jóval kisebb mértékben vett részt: számuk valószínűleg néhány ezer fő lehetett.

Románia népmozgalmáról az 1977–85 közötti időszakból csak az alapvető népmozgalmi (természetes szaporulat) adatokat ismerjük megyei részletezettséggel, de 1985-től még ezeket sem. A népesség belső mozgásáról a későbbi időszakra statisztikai adatokat alig ismerünk, de bizonyosra vehető, hogy a Regátba települő magyarok száma nőtt. Az 1977–85 közötti időszakra feltételeztem, hogy az erdélyi magyar-

ság természetes szaporodása valamivel az erdélyi átlag (5,0‰) alatt maradt: így az erdélyi magyarok száma 1985-ben valahol 2 millió körül lehetett.

Ez az érték azóta valószínűleg nem nagyon változott, mert a természetes szaporulat 1986–90 között egész Romániában igen alacsony volt (bizonyosan évi 4 ezrelék alatt), ezért az erdélyi magyarság néhány tízezer fős természetes szaporulatát eltüntethette a Regátba telepítés és a külföldre menekülés.

A felvázolt számítási eljárást természetesen kisebb részterületekre is alkalmazhatjuk, az alábbi táblázathoz azonban számos egyéb, itt nem ismertetett információt, adatot is felhasználtam:⁴⁵

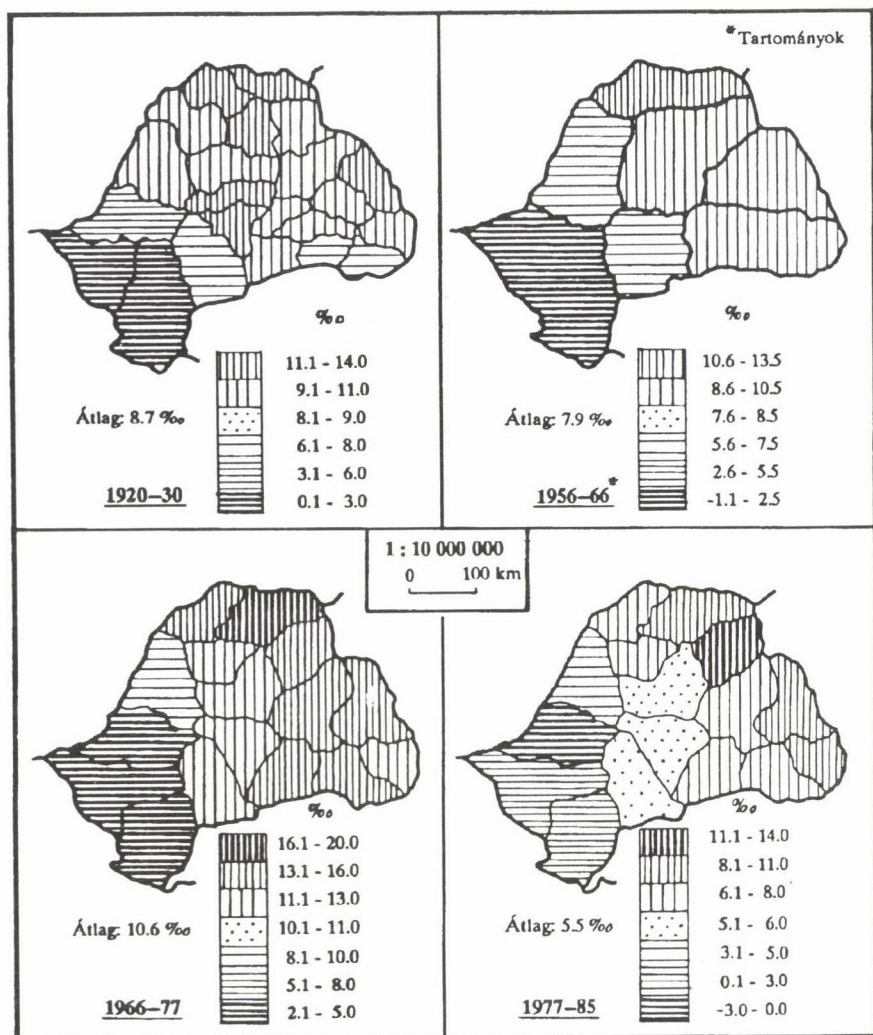
*Az erdélyi magyarok száma – résztájanként*⁴⁶

Terület (megye)	1956		1977			1985	
	Lak. (1000 fő)	Magy. (1000 fő)	Lak. (1000 fő)	Magy. (1000 fő)	Magy. (Sa- ját becs- lés) 1000 fő	Lak. (1000 fő)	Magy. (Sa- ját becs- lés) 1000 fő
(Maros)	513	236	605	265	278	624	283
(Hargita)	274	247	326	276	294	355	304
(Kovász- na)	173	140	199	155	161	227	172
Székely- föld	960	623	1130	696	733	1206	759
Közép- Erdély	2080	307	2705	317	400	2826	413
Partium	2282	593	2584	557	667	2711	692
Bánság	897	93	1083	81	110	1059	106
Erdély összesen ⁴⁷	6219	1616	7500	1651	1910	7802	1970

A Regátban élő magyarok számára vonatkozólag — megbízható statisztikák hiányában — csak becslésre támaszkodhatunk. Eszerint az első világháború után ezen a területen 150–200 ezer magyar élhetett: Moldvában 70–90 ezer csángó, Bukovinában 12 ezer székely⁴⁸, Bukarestben és környékén 40–70 ezer magyar.

A moldvai csángók a román történettudományban és nemzetiségstatistikában mindig sajátos helyet foglaltak el, mert a régi Románia területén éltek és élnek, s ezért románságuk bizonyítása a román tudomány politikai feladatává vált.

Az 1859-es moldvai népszámlálás⁴⁹ alkalmával a 41 ezer Bákö és Román megyei római katolikusból 37 ezret még magyarnak írtak össze. Egy századfordulón megjelent reprezentatív kiadvány 31 részletezett csángó községben 34 ezer római katolikusból 24 ezret magyarnak nevezett.⁵⁰ Fontosabb azonban ezeknél a számoknál egy odavetett megjegyzés: „vannak egész falvak csángó családokkal, hol nem tudnak egyetlen szót sem románul, mint például Forrófalván, Klézsén”. Az 1930-as népszámlálás ugyanis e két faluban csak 1–1 magyart mutatott ki! Nehezen hihető, hogy két tisztán magyar (és románul nem is értő) falu lakossága három évtized alatt teljesen elrománosodjon.⁵¹ Különösen feltűnő az 1930-as népszámlálásnál, hogy azokban a településekben, ahol a római katolikusok kis számban és arányban éltek, ezek közül viszonylag sok volt a magyar anyanyelvű és nemzetiségű, míg a túlnyo-

A természetes szaporulat átlagai Erdély megyéiben

móan római katolikus (és magyarnak ismert) falvakban alig találtak a számlálóbiztosok magyart.⁵² A furcsa ellentmondás magyarázata abban van, hogy a magyar többségű falvakban csak az első világháború után letelepedetteket írták össze magyarnak.⁵³ (Ezt a módszert azonban gyakran nem alkalmazták a magyarok által szórványjelleggel lakott területeken, így ott az adatok pontosabban tükrözték a valós helyzetet.) Az összes moldvai római katolikusból (110 ezerből) mindössze 24 ezret számoltak anyanyelv és 21 ezret nemzetiség szerint magyarnak. A néprajzosok kutatásai és leírásai alapján a moldvai magyarok száma ekkor legalább 90–100 ezer lehetett.⁵⁴

A második világháború utáni népszámlálások adatai egyszerűen elfogadhatatlanok a moldvai magyarok viszonylatában – 1956: 18 817 magyar anyanyelvű, ill. 12 952 magyar nemzetiségű, 1966: 9516 magyar anyanyelvű, ill. 7167 magyar nemzetiségű, 1977: 5839 magyar „anyanyelvű és nemzetiségű”. Az 1977-es adathoz még hozzá kell fűznöm, hogy Bákóban 3813 magyart írtak össze, de ebben benne van a néhány évvel azelőtt odacsatolt Gyimesbükk és Sósmező magyarsága (1910-ben 4729, 1930-ban 3351 fő), vagyis Bákóban a csángóvidéken magyart szinte nem írtak össze.⁵⁵ A Magyar Népi Szövetség az ötvenes években 60 ezer csángó-magyart tartott nyilván, s ekkor még csaknem száz magyar nyelvű iskolája volt a csángóknak – a népszámlálások szerint alig néhány ezer magyarnak ?!

Bukarestben az 1930-as népszámlálás 24 ezer magyart talált (mind anyanyelv, mind nemzetiség szerint), de ennél jóval többen lehettek, hiszen az 1912-es román népszámláláskor 49 ezer regáti városokban lakó magyar állampolgárságúút írtak össze, akiknek nagy része Bukarestben élt. Valós számuk 40–70 ezer között lehetett.⁵⁶

A Regátban ma élő magyarok számát egyszerűen még megbecsülni is szinte lehetetlen – egyes (úgy-ahogy elkülöníthető) csoportjaiknál más-más okok következtében. A csángók az elmúlt két évtizedben gyakorlatilag teljesen el voltak zárva még az erdélyi magyarok elől is. Ők, akik évszázadokon át mindig magyarnak vallották magukat – az európai viszonylatban példa nélküli asszimilációs nyomás hatására – a Ceausescu-korszak végére a teljes beolvadás küszöbére jutottak.⁵⁷ A hetvenes évek elején még 50–80 ezerre becsülték számukat az akkoriban helyszínen járt kutatók. ⁵⁸Az egészen friss beszámolóik alapján sajnos megállapítható, hogy beolvasztásuk (és megfélemlítésük) még a feltételezetttnél is „eredményesebb” volt, ma a magyarságukat valló csángók száma legfeljebb 30–50 ezer között lehet.

Ugyancsak erőteljes asszimiláció jellemezhetette a regáti magyarság más csoportjait is, különösen az ottszületetteket és az érvényesülés miatt odaköltözötteket – utóbbiaknál tudatos beolvadási törekvések is fellelhetők voltak.⁵⁹ Magyarságukat ugyanakkor viszonylag jobban megőrizték, akik munkahelyük kényszerkijelölése vagy iskolájuk „kihelyezése” következtében kerültek (főleg a nyolcvanas években) a Regátba – azóta azonban egy részük visszatért Erdélybe. Ezeknek a jelenségeknek és folyamatoknak a számszerű jellemzéséhez gyakorlatilag semmilyen használható adatot sem ismerünk.⁶⁰ Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy például a bukaresti magyarság százezer fő körülire becsült száma csak mítosz,⁶¹ a magyarságukat ma is tartók száma jó esetben is csak 40–70 ezer fő között lehet. Hasonló nagyságúra becsülhetjük a Regát egyéb részein szórványban élő magyarok számát is, bár biztosan csak azt állíthatjuk, hogy jóval többen lehetnek, mint azt 1977-ben számolták. Az 1990-es választásokon az RMD Sz regáti szereplése ugyanis ezt mutatta.⁶²

A regáti magyarság kutatása — a csángók kivételével — teljesen elhanyagolt terület, óriási adósságokkal, ezért az ottani magyarok számát nagy valószínűséggel megbecsülni csak nagyon tág határok között lehet. Bonyolítja a problémát, hogy természetes szaporulatuk és Erdélyből történő betelepülésük jelentős (de ismeretlen) részét valószínűleg felszívta erőteljes asszimilációjuk. Véleményem szerint összesen 120–200 ezer között lehetnek a Regátban olyanok, akik — a körülményektől függően — magyarságukat vállalják.

Az egyházi adatok eddigi becsléseimet nagymértékben megerősítik – hangsúlyoznom kell azonban, hogy a következő táblázat adatai minimális értékek, ennél a magyarok száma csak nagyobb lehet.⁶³

A romániai magyarok száma az egyházi adatok alapján:

Vallásfelekezetek	Összes hívők száma (1000 fő)	Magyar hívők száma (1000 fő)	Év	A magyar hívők számának becsült adata 1990-ben (1000 fő)
Római katolikusok				
Gyulafehérvári e.m.	542	530 ⁺	1990	530
Szatmári e.m.	150	140 ^o	1984	150
Nagyvárad e.m.	111	105 ^o	1982	110
Temesvári e.m.	276	120 ^o	1984	120
Iasi-i e.m.(csángók)	263	60 [*]	1984	50
Bukaresti e.m.	99	35 [*]	1986	30
Reformátusok				
Erdélyi e.k.	437 ^{oo}	520 ^{**}	1990	520 ^{**}
Királyhágó melléki e.k.	280 [^]	335 ^{**}	1981	380 ^{**}
Egyéb protestánsok				
Unitáriusok		70	1976	75
Evangelikusok		32	1976	35
Neoprotestánsok ***		90	1985	90
Felekezeti nyilvántartáson kívüli				
Egykori görögkatolikusok		60	1985	60
Összesen				2150

+ Keresztény Szó, 1990.márc.11.; ^o a Temesvári e.m.-nél a hívők nagy része, a másik kettőnél egy töredéke német és szlovák nemzetiségű; ^{*} Román nyelvű egyházmegyék, a hívők nagy része román; ^{oo} Üzenet, 1990.máj.5.; [^] Közel 300 ezer hívő. Confessio 1986.3.; ^{**} a megnövelt adatokat lejjebb megindoklom; ^{***} főleg baptisták, pünkösdisták, adventisták, evangéliumi keresztények és szombatisták.

A római katolikusoknál a Szentszéknak jelentett adatok a hívők számának alsó közelítését jelentik. Három erdélyi egyházmegyénél a kevés más nemzetiségű hívő miatt a magyarok számának becslése valószínűleg meglehetősen pontos. A temesvári

püspökségben a tömeges német kivándorlás miatt a hívők száma 1991 elejére 200 ezer fő alá csökkent, s ezért az egyházmegye magyar többségűvé vált.

A reformátusok ismert adatait kb. 20%-al megnőveltem, mert az általuk közölt adatoknál ez általánosan alkalmazott gyakorlattá vált – két fő ok miatt:⁶⁴ a gyülekezeteknél csak a konfirmált vagy a 18 éven felüli híveket tartják számon, ezért a korösszetételből adódóan az ismert adatokat legalább 15–20%-al meg kell növelnünk, hogy a valós szám körüli értékeket kapjunk. A nagyobb (4–5 ezer fő közötti) gyülekezetek gyakran a valóságnál kisebb létszámot jelentenek, mert 5 ezer hívő felett két részre kellene osztani az egyházközséget. (A kettévállás szinte minden vonatkozásban mind a hívők, mind pedig a lelkész számára hátrányos lenne, arról nem is beszélve, hogy a lelkészhiány miatt ezt nagyon nehezen is lehetne megvalósítani.)

Az unitáriusok és a zsinatpresbiteri evangélikusok — néhány száz hívőt kivéve — magyarok. A neoprotestánsok vezetőinek jelentős része magyar (kb. negyede), a hiányos részadatok alapján is bizonyosra vehető, hogy a magyar hívők száma összesen 50 ezer felett van.⁶⁵

A nagy érdeklődéssel várt május 20.-i romániai választás eredményei komoly nemzetiségstatisztikai kiértékelésre sajnos alkalmatlanok, elsősorban nem azért, mert az eredményeket csak részben ismerjük.⁶⁶ Nagobb probléma, hogy olyan helyi sajátosságok, torzító tényezők ismeretesek, amelyek a pontos kiértékelést lehetetlenné teszik. Nézzük meg először az általánosítható — elsősorban az Erdélyre vonatkozó — jelenségeket: az RMDSz Erdély 16 megyéjében 1001 ezer „szénátusi” és 967 ezer „képviselői” szavazatot szerzett. (A Regátban csak 3 ezret, illetve 17 ezret, mert csak kevés helyen állított listát, szenátorit pl. csak Bákó megyében.) Temes megyét leszámítva minden megyében szinte megegyezett az RMDSz kétféle listájára leadott szavazatok száma, de ez más pártoknál is így alakult.⁶⁷

Az erősen vegyes nemzetiségű megyékben kiugróan magas volt az érvénytelen szavazatok száma: Temesben 7,1%, ill. 12,3% (elől mindig a szénátusi szavazatok), Kolozsban 8,1%, ill. 10,7%, Marosban 4,5% ill. 8,2%. A helyi beszámolók alapján tudjuk, hogy ezek jelentős része kétszeri pecsételés miatt „érvénytelenedett” érdekes módon szinte sohasem a Front kárára.⁶⁸ A részeredmények az idő előrehaladtával fokozatosan egyre kedvezőtlenebbé váltak a kisebb pártok szempontjából. Szatmár megyében pl. a szavazatok 75%-ának összeszámlálása után az RMDSz még 12 ezer szavazattal vezetett a Front előtt (Szatmárnémetiben és Nagykárolyon is), de végül mindhárom helyen a Front mögé szorult. Nagy általánosságban elmondható, hogy az RMDSz-re szavazók csaknem kizárólag magyarok voltak, mert a más kisebbségektől várt támogatás lényegében elmaradt.⁶⁹ Ugyanakkor a magyarok számottevő része más pártokra is szavazott: elsősorban a Frontra és a Környezetvédőkre.⁷⁰

Szócs Géza, az RMDSz főtitkára szerint — felméréseik szerint — az erdélyi magyarok 60%-a szavazott az RMDSz-re, 20%-uk más pártokra, 20% pedig nem

szavazott. (Ebből kb. 2.4 millió erdélyi magyar adódna.) Állítása legfeljebb a szórványban élő magyarokra állhat, mert a Székelyföldön a magyarok szinte egyöntetűen az RMDSz-re szavaztak:

Megye	A magyar lakosok aránya %-os megoszlásban			
	1977	1977	1985	1990
	Népsz.	Becslés	Becslés	Választás
Maros	43,9	45,9	45,3	42,5
Hargita	85,0	89,9	85,6	85,7
Kovászna	78,4	80,9	75,7	77,1

A Hargita és Kovászna megyei eredmények becsléseimhez hasonló arányt mutatnak (sőt, becsléseimnél jobbat), a Maros megyeiekéből azonban többféle következtetésre juthatunk: én becsültem nagyon magasra a magyarok arányát; jelentős népmozgások történtek (magyarok el-, románok bevándoroltak); jelentős volt az asszimiláció; a magyarok egy része a Frontra szavazott; manipulált volt a választási végeredmény.

A szakirodalmi utalások szerint úgy tűnik, kisebb-nagyobb mértékben mindegyik állítás igaz. Ami bizonyos, a Maros megyei magyarok aránya a „hivatalos” 1977. évi arányhoz képest lényegesen bizonyosan nem csökkent, s ez (az ottani tömeges román betelepítést figyelembe véve) is azt támasztja alá, hogy az 1977. évi népszámláláskor a magyarok számát tendenciózusan lefelé korrigálták. Az alábbi táblázat a romániai magyarok számára vonatkozó különböző megközelítési módok alapján kapott becsléseimet tartalmazza:

A romániai magyarok száma – a népszámlálások, illetve számításaim szerint: (1000 fő)									
	1956		1966		1977			1990	
	C	B	C	B	C(A+N)	C(N)	B	B	V
Mai Erdély	1616	1616	1626	1740	1651	1686	1925	2010	2070°
M. csángók	17	60 ⁺	8	60	6	21	50	50	50
Bukarest	15	70	11	70	8		60	50	30°°
Egyéb Regát	6	40	7	40	6		50	60	...
Románia ö.	1654	1786	1652	1910	1671	1707	2085	2170	2150

C = Népszámlálás; B = Becslés; V = Becslés az egyházi adatok alapján (minimális értékek); (A+N) Anyanyelv és nemzetiség szerint; (N) Nemzetiség szerint; + Az egykori Magyar Népi Szövetség nyilvántartása alapján; °tartalmazza a nem római katolikus regátai magyarok(legfeljebb néhány tízezer fő) adatait is; °°csak a bukaresti római katolikus püspökség magyarjai

A romániai magyarok számának megállapítása ma még gyakorlatilag szinte megoldhatatlan feladat, mert bár az elmúlt években sok új részadat, részinformáció került elő, az évtizedeken keresztül manipulált nemzetiségstatisztikai adatokat még ezek alapján sem tudjuk megtisztítani torzításaiktól. Jelenlegi ismereteink szerint csak meglehetősen tág határok között becsülhetünk, de ezek szerint is biztosan állíthatjuk, hogy a romániai magyarok száma meghaladja a kétmilliót, sőt ez áll csak az erdélyi magyarok számára is. Bizonyos tévhitekkel azonban úgy tűnik le kell számolnunk, mert semmi sem szól amellett, hogy a 2,5 milliónál nagyobb számér-

tékeknek realitása lenne. Nagy valószínűséggel az erdélyi magyarok 2,1–2,3 millió között vannak, míg a regáti magyarok egy- és kétszáz ezer között.

* * *

Ez a vázlat 1990 végén készült. Az elmúlt másfél év folyamán számos olyan új információ vált ismertté, amelyek alapvető megállapításaimat, illetve következtetéseimet nem változtatják meg, de a felvázolt képet kismértékben módosítják vagy árnyaltabbá teszik:

Közölték például végre az 1977-es népszámlálás végleges országos anyanyelvi és nemzetiségi adatait⁷¹, eszerint akkor 1 720 630 magyar és 50 székely (!) anyanyelvű, illetve 1 712 853 magyar és 1075 székely nemzetiségűt számoltak Romániában. Nem ismerhettünk meg azonban az elmúlt években a nemzetiségek területi megoszlására vonatkozóan semmilyen új lényeges hivatalos adatot sem. Ugyanakkor megkezdődött az 1977-es népszámlálás adatainak utólagos hitelesítése és fetiszizálása, pedig az 1990-es választások idején még a román statisztikusok is elfogadhatatlannak tartották azokat. A Románia Külügyminisztériuma által összeállított Fehér Könyvben⁷² 1988-ra 1 753 ezer magyart és székelyt kalkuláltak – természetesen az 1977-es adatokból kiindulva.⁷³

A nagy érdeklődéssel várt 1992. január 7–14.-i népszámlálás bevezetőjeként Iliescu elnök két ízben is kinyilvánította, mennyi magyar él szerinte Romániában: először másfél milliót majd 1 millió 700 ezret feltételezett. (Szerinte Erdélyben 1 200 000, Bukarestben pedig 300 000 magyar él...)

A népszámlálás folyamán a román statisztikai szolgálat munkatársai — hagyományaikhoz híven — mindent elkövettek Iliescu kijelentésének igazolására. A jól bevált módon felvettek egészen sajátos nemzetiségi kategóriákat (a magyar mellett a székelyt és a csángót), s ezeket külön kóddal látták el, míg a románság számos kategóriája (román, vlach, isztoromán stb.) egy kódszámot kapott. Valójában azonban a megnevezés nem is igazán lényeges, hiszen a magyarság — vezetőinek felhívására — valószínűleg a magyar kategóriát diktálta be. A furcsaságok a kódszámok beírásánál történtek: az első írásos utasításokban még megtiltották, hogy az anyanyelvre és nemzetiségre (és csak arra !) vonatkozó kódszámokat a számlálóbiztosok beírják. Az RMDSz tiltakozására elvben módosítottak, mert a népszámlálási központokkal közölték, hogy a számlálóbiztosok beírhatják a kódszámot is, ha a megszámlált ragaszkodik hozzá. Érdekes módon azonban úgy alakult, hogy erről a számlálóbiztosokat már nem sikerült kiértésíteni... (Számítalan esetet közöltek az erdélyi magyar lapok, amikor egyszerűen megtagadták a román számlálóbiztosok a magyar anyanyelv, nemzetiség vagy a kódszám beírását, illetve csak ceruzával írták be azokat. Az előírás ellenére gyakran nem volt tolluk! A szórványmagyarság területein és Moldvában a fenyegetőzés is a népszámlálás „eljárásához” tartozott.)⁷⁴

A romániai magyarok demográfijával foglalkozó szakembereink körében számos vita folyt, mi várható: az eredmények közlésekor hány magyart fognak kimutatni? A népszámlálás körülményeinek ismeretében a pesszimistábbak azt jósolták: a magyarok számát bizonyosan a lélektani 2 millió alá fogják szorítani, abban azonban

mindnyájan egyetértettünk Takács Ferencsel, hogy „Az új statisztika csak annyi magyart fog kimutatni, amennyit szükségesnek vélnék az illetékesek.”

Így történt. Május végén közölték Bukarestben⁷⁵, hogy az 1992. évi népszámlálás szerint 1 620 199 magyar nemzetiségű él Romániában, 93 ezerrel kevesebb, mint 1977-ben.⁷⁶

A vallási adatoknál a „magyar vallásúak” adatai közül hihetőnek tűnnek a reformátusoké és unitáriusoké (802 ezer, illetve 76 ezer), a római katolikusok száma (1 114 ezer) azonban mindegy eddigi ismeretünknek ellentmond. A nyilvántartások és az ismert források (még a Fehér Könyv is) mind legalább 1 350 ezer római katolikusról tudnak, s a kivándorolt németek csökkenthetik ugyan ezt a számot vagy százezerrel, de akkor is nagy a hiány.⁷⁷

A magyar nemzetiségűekre vonatkozó kevés területi adat ellentmondásos helyzetet tükröz:

– A két „magyar megyében” a magyarok aránya a feltételezethez (becslésekhez) közeli: Hargitában 84,6%, Kovásznában 75,2%.⁷⁸ A többi megyénél (még Marosnál is) a magyarok arányára meglepően hasonló értékeket közöltek, mint amilyen szavazataránnyal végzett az RMDSz az 1990. évi választásokon. A Regátban pedig mindössze kb. 30 ezer magyart írtak össze.

A kör bezárult. A hivatalos román nemzetiségstatisztika először hitelesnek mondja az agyonmanipulált 1977-es népszámlálást, majd az 1992. évi népszámláláskor ahhoz hasonló eredményt mutat ki, s ezzel igazolja annak számadatait. Jogos ellenvetés lehet az, hogy az 1990. évi választások szavazatszámából is csak 1,6 millió magyarra következtethetünk. *A választás és a népszámlálás ismertetett körülményei alapján azonban csak az vehető bizonyosra, hogy legalább 1,6 millió magyar van Romániában, aki minden körülmények között vállalja vagy vállalhatja magyarságát.*

A szórványban és a jelentős román többségű közegben, valamint a Regátban élő magyarok azonban — néhány tízezer fő kivételével — szinte eltűnnek a számok mögött, úgy, hogy jelentős részükénél még csak asszimilációról sem beszélhetünk. Ez a jelenség azonban már nem a nemzetiségstatisztika, hanem a nemzetiségpolitika témakörébe tartozik.

JEGYZETEK

¹ Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. (= Valóság. 1980. 8. 87–101.) Kocsis Károly: A magyarság határainkon túl. Erdély. (= Élet és Tudomány. 1989. 15. 460–463.) Jelentés a romániai magyar kisebbség helyzetéről. (= Jelentések a határainkon túli magyar kisebbségek helyzetéről. Budapest, Medvetánc könyvek. 1988. 57–139.)

² Egyes ismert nyugateurópai szakirodalmi becslések túlzottnak tűnnek: a Handbuch Europäischer Volksgruppen a hetvenes évek elején 2,4 millióra, Satmarescu (Das Dramatische Schicksal Ungarns) 1975 januárjára 2,5 millióra becsülte a romániai magyarok számát. Az Erdélyi Világszövetség becslése pedig nagyon nehezen hihető: az 1910-es népszámlálás extrapolálásával 2,8 millió magyart kaptak. (Documented Facts and Figures on Transylvania. Compiled by the Danubian Research Centre and the Transylvanian World Federation. Astor Park [Florida], 1977.)

³ Rónai András: Erdély népességi viszonyai. (= Magyar Statisztikai Szemle. 1939. 4. 350–360.)

⁴ A magyar békétárgyalások III/A kötet. (Kiad. a M. Kir. Külügyminisztérium. Budapest, 1920. Egyetemi Ny. 419.)

⁵ Popa, V. – Istrate, N.: Starea economică a Transilvaniei. Notice statistice. (= Buletinul Statistic al României. Seria IV. vol. XVI. 1921. 6–7. no. 139–169.)

⁶ Martinovici, C. – Istrate, N.: Dicționarul Transilvaniei, Banatului și celorlalte ținuturi alipite. (Cluj, 1921. 107, 290.)

⁷ Jakabffy Elemér: Erdély statisztikája. (Lugos, Magyar kisebbség kiadása. 1923. 143.) Kovács Alajos: A nyelvismeret mint a nemzetiségi statisztika ellenőrzője 1–2. (= Magyar Statisztikai Szemle, 1928. 1. 1–32., 2. 133–156.)

⁸ Ion Nistor: Minoritățile în România. (= Generația Unirii. 1929. 1. 6–9.)

⁹ A kormány a lakosságnak nem az érületére... (= Magyar Kisebbség. 1929. 9. 349.)

¹⁰ Kovács Árpád: Erdély nemzetiségi statisztikája. (= Magyar Kisebbség. 1935. 18. 592.)

¹¹ „Az adatfelvételi űrlap utasításai között van néhány pontosítás, amelyek azt jelzik, hogy az 1930-as román népszámlálás nincs egészen nacionalista tendenciák híjával. Mivel ezek az utasítások különbséget tesznek a nemzetiség kijelölésének módját illetően románok, illetve egyéb nemzetiségű állampolgárok között, a számlálóbiztosoknak lehetőségük nyílt arra, hogy ezen utasítások értelmezése által a válaszokat bizonyos mértékig befolyásolják.” (Biji, M. – Nichită: Populația R.P.R. 15.)

¹² Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Vol. II. (București, Institut Central de Statistică. 1938. 780. 4 t.)

¹³ Thirring Lajos: Trianon mérlege. Népeség és népmozgalom. (= Magyar Statisztikai Szemle. 1938. 4. 390.)

¹⁴ Erdélyben 1910-ben a görögkatolikusok és ortodoxok (a „román vallásúak”) száma 3050 ezer volt, a román anyanyelvűeké 2829 ezer. Ugyanezen adatok 1930-ban: 3318 ezer – 3233 ezer. (Kovács Alajos: Az erdélyi magyarság és a román statisztika. = Kisebbségvédelem, 1940. 1–2. 1–20.)

¹⁵ Rónai A. i. m.

¹⁶ Kovács Alajos: Erdély népmozgalma vallásfelekezetek szerint 1921–27. években. (= Magyar Statisztikai Szemle. 1929. 11. 1207–14.) Rónai András kéziratos táblázatai. Kovácstól és Rónaitól csak az alapadatokat vettem át, a becslések tőlem származnak.

¹⁷ Illyés Elemér: Erdély változása. (München, Aurora K. 1976. 158.)

¹⁸ Az 1941. évi népszámlálás. 1. Demográfiai adatok községek szerint. (Szerk. és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1947. Stephaneum. 697.) Recensământul general al României din 1941.6. Aprilie. Date sumare provizorii. (București, 1944. Institutul Central de Statistică. 300.)

¹⁹ Egészen pontosan Északról Délre 1940.dec.1.–1943 vége között 218 918 fő (ebből 1940.aug.–1941.febr. között 102 ezer), Délről Északra 1938.jan.1.–1944.febr. között 190 132 fő (ebből kb. 90 ezer 1940.aug.–1941-febr. között). Utóbbiakhoz számolhatjuk még a Magyarországra telepített bukóvínai székelyeket (14 387 fő) 1941 tavaszától. (A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint. = Magyar Statisztikai Szemle. 1944. 9–12. 394–410.) (Teroare Hortysto-fascistă în Nord-Vestul României septembrie 1940 – octombrie 1944. București, 1985. Ed. Politică. 325.)

²⁰ Golopenția, A. – Georgescu, D.C.: Populația Republicii Populare Române la 25 Ianuarie 1948. Rezultatele provizorii ale recensământului. (= Extras din „Probleme Economice”. Nr.2. Martie 1948. București, 1948. Institutul Central de Statistică.)

²¹ Az 1941–48 között Romániát végleg elhagyó magyarok számát 100–125 ezer főre teszik, a háborúban elpusztultak száma azonban ismeretlen. (Thirring Lajos: Magyarország népessége 1869–1949 között = Magyarország történelmi demográfiája. Bp. 1963. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 221–388.)

²² Recensământul populației din 21 Februarie 1956. Vol. II. Structura demografică populației. (București, 1960. Direcția Centrală de Statistică. LII, 689.)

²³ A rajonok (körzetek) kb. járás nagyságú közigazgatási egységek voltak, ezeken belül három településtípus fordult elő: városok, városi jellegű települések és községek.

²⁴ Még az 1930-as népszámláláskor — a leginkább Erdély északnyugati részén — „eltűnt” magyarok egy része is „megkerült”. Egyetlen példa: a régi (1930) Szatmár és Szilágy megye területén a következő volt összesen a magyar anyanyelvűek aránya: 1910 – 45,5%, 1930 – 34,1%, 1948 – 35,9%, 1956 – 37,7%.

²⁵ Varga E. Árpád: Az erdélyi magyarság főbb statisztikai adatai az 1910 utáni népszámlálások tükrében. (= Magyarságkutatás 1988. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve, Bp. 1988. 37–122.) Sebők László: Erdély történeti–statisztikai helynév-tára. (Számítógépes adatbázis. Magyarságkutató Intézet, Bp.) Eltérő területekre (Varga E. Á. mikrorégiókra, Sebők L. községekre bontva) végzett számításai eredménye lényegében azonos – például a magyar anyanyelvűek viszonylatában a legnagyobb eltérés a mai Maros megye területén adódott: Varga E. Á. 236 350, Sebők L. 235 730 magyar anyanyelvűt számolt, az eltérés 620 fő (0,3%), egészen kicsi.

²⁶ Recensământul populației și al locuințelor din 5 martie 1966. Vol.I. Rezultate generale. Populație. (București, 1969. Direcția Centrală de Statistică. XXII. 330.)

²⁷ A Temesvári Új Szó 1990.márc.6-i számában egy a népszámlálásban résztvett tanár írta meg akkori tapasztalatait.

²⁸ Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977. Vol.1. Populație – structura demografică. (București, 1980. Direcția Centrală de Statistică. 720.)

²⁹ Comunicat privind rezultatele preliminare ale recensământului populației și al locuințelor din 5 ianuarie. 1977. (= Revista de Statistică. Vol. XXVI. 1977. Nr. 6. 4–13.) Megyei adatok: Județele Patriei (sorozat). București, Ed. Sport–Turism. 1979–81.

³⁰ Romániában valószínűleg 1750 ezer – legalábbis egy ünnepi beszédből erre következtethetünk. (Fazekas János: A Román Kommunista Párt – a haza fiai testvériségének és barátságának, társadalmi és nemzeti egyenlőségének következetes harcosa. Bukarest, 1980., Politikai K., 398.)

³¹ Nyárády R. Károly: Az 1977. évi romániai népszámlálás eredményeinek kiértékelése, különös tekintettel a nemzetiségi és anyanyelvi viszonyokra. (Kézirat. H. é.n. 84., 6. t.) 1956-ban 347000-en, 1966-ban 178000-en, de 1977-ben már csak 45000-en voltak, akiknek anyanyelve és nemzetisége eltért. A táblázat alapján valójában kb. 250000-en lehettek.

³² A szinte teljesen magyar lakosságú Magyar Autonóm Tartomány természetes szaporulata 1955-ben 14,3‰, 1956-ban 12,7‰ volt, ami csaknem elérte az 1956-os országos átlagot (14,3‰), s jóval meghaladta az erdélyi átlagot (7,2‰). (Veress Gyula: A M.A.T. népmozgalmának egyes kérdéseiről = Korunk, Kolozsvár, 1957. 11. 1476–83.) Kovászna, Hargita és Maros 1966-os természetes szaporulata (10,7‰, 11,8‰, 11,9‰) jóval az erdélyi átlag (9,2‰) felett és az országos átlag (11,4‰) körül volt. (Antal G. László: A magyar nemzeti kisebbség helyzete Romániában = Limes, Budapest, 1989. 1. 109–151.) Ezeknek a megyéknek 1966–77 közötti természetes szaporulata (12,5‰, 14,0‰, 13,6‰) továbbra is jóval az erdélyi átlag (10,6‰) felett maradt. (An. Stat. al R. S. România 1966–77 közötti kötetei.)

³³ Semlén István: Országos és nemzetiségi népességgyarapodás (= Korunk Évkönyve, Kolozsvár, 1980. 41–55.)

³⁴ Ez az érték annál is inkább elfogadható, mert a csecsemőhalandóság a magyarok körében jóval alacsonyabb, mint az erdélyi, de különösen a regáti románoké. (1980–82 között a Romániai átlag 28,7/1000 egy éven aluli újszülött, a megyei rangsorban 2. Kolozs [22,8], 3. Hargita [22,9], 4. Maros [23,2], 12. Kovászna [25,6]. Történelmi tartományok szerint: 1. Bánság, 2. Történelmi Erdély, 4. Körösvidék–Máramaros.)

³⁵ A városok etnikai összetételének megváltoztatására irányuló törekvéseket egy 1957-es rendelet is megkönnyítette, amely a tanácsok jogkörébe utalta a lakóhelyváltoztatások engedélyezését. 1968-tól évente minisztériumi határozat szabályozta a tételesen felsorolt városokba települők számát, majd egy 1976-ban kiadott törvényerejű rendelet meghatározta a nagyvárosokban való letelepedés feltételeit. (Vörös Lobogó, Arad, 1988. május 8.)

³⁶ Nagyszebenben elsősorban jelentős német kisebbsége (1956-ban 27%) miatt lett zárt város. A németek viszonylag magas száma Temesvár és Brassó esetében is szerepet játszott.

³⁷ Magyarok arányának alakulása: Nagyvárad – 1910: 91%, 1930: 67%, 1956: 63%, 1977: 44%, Szatmár – 1910: 95%, 1930: 59%, 1956: 68%, 1977: 46%. A népszámlálások szerint mára mindkét városban a magyarok kisebbségbe kerültek.

³⁸ A néhai RKP Maros megyei bizottságának egy titkos iratából: „Ahhoz, hogy Marosvásárhely municipiumban a románok száma a következő két évben elérje vagy éppen meghaladja az összlakosság 50%-át, szükséges elernünk kb. 7600 román nemzetiségű személy szocialista egységekben való alkalmazásának jóváhagyását (családonként átlag 3 személyt számítva, ez összesen 22800 személy), hogy a következő öt éves terv végéig municipiumban a román nemzetiség az összlakosság 58–60 %-a legyen. Marosvásárhely, 1985. nov. 1.” (Európai Idő, Sepsiszentgyörgy, 1990. február 16.).

³⁹ Kolozsvárra csak 1989-ben 10 ezer románt telepítettek be a Regátból. (Romániai Magyar Szó, 1990. február 13.)

⁴⁰ A többi székelyföldi városban is a lakosság 15–25%-a ma már román. (Magyar Hírlap, 1989. okt. 7.)

⁴¹ Trebic, V. – Hristache, I.: Demografia teritorială a României (Ed. Academii R.S.R., București, 1986. 160.) Measnicov, I. – Hristache, I. – Trebic, V.: Demografia orașelor României (Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1977. 190.) Anuarul Demografic al Rep. Soc. România (Direcția Centrală de Statistică, București, 1974)

⁴² A természetes szaporodás, a népességnövekedés és a kivándorlás összevetéséből adódó érték.

⁴³ Erdélyben 1977-ben 533 ezer volt a Regátban születettek száma (1966-ban 397 ezer), a Regátban pedig 290 ezer (1966-ban 240 ezer) az Erdélyben születettek száma.

⁴⁴ Például Olténia és Munténia 160 ezer erdélyi születésű lakosából több, mint 100 ezer a szinte teljesen román megyékből (Hunyad, Krassó–Szörény, Szeben) származott, s a többi nagy része is az erőteljesen vegyes Temesből és Brassóból.

⁴⁵ A táblázat megyei részletezettségű (1910–85 közöttre vonatkozó) eredetije megjelent: *Barabás B. – Diószegi L. – Enyedi S. – Sebők L. – R. Süle Andrea*: Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989. (Magyarságkutató Intézet, Budapest. 1990. 168., 6 t.)

⁴⁶ Székelyföld: Maros, Hargita, Kovászna. Közép-Erdély: Beszterce–Naszód, Kolozs, Fehér, Hunyad, Szeben, Brassó. Partium: Máramaros, Szatmár, Szilágy, Bihar, Arad. Bánság: Temes, Krassó–Szörény.

⁴⁷ Erdély összesen nem tartalmazza a Mehedinti, Bacau, Suceava és Neamt megyékhez került egykori magyar területeket: 40 ezer fő, ebből kb. 4 ezer magyar.

⁴⁸ A második világháború alatt hazatelepítették őket Magyarországra, a Dél-Bácskába.

⁴⁹ *Population de la Moldavie 1859*. (București, é.n.)

⁵⁰ *Marele Dicționar al României*. Vol. I–V. (București. 1898.)

⁵¹ A csángó kérdést — statisztikai megközelítésből — részletesen tárgyalja Szabados M., de okfejtéseinek, következtetéseinek egy része vitatható. (Sz. M.: A moldvai magyarok a román népszámlálások tükrében. = *Magyarságkutatás*. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Budapest, 1989. 89–102.)

⁵² *Domokos Pál Péter* idézi Újfalú (Ferdinánd) község bírójának 1938-as Hirdetményét, amely megtiltja a község lakóinak nyilvános helyen és a templomban a magyar beszédet. A községnek 4 magyar nemzetiségű (ill. 12 magyar anyanyelvű) lakosa volt a népszámlálás szerint. Nyilvánvaló, hogy nem ennyi magyarnak kellett megtiltani a templomban is a magyar szót – jóval többen voltak valószínűleg, a néprajzosok ugyanis mindig tiszta katolikus magyar falunak írták le. (*D.P.P.*: A moldvai magyarság múltja és jelene. Kolozsvár, 1941.)

⁵³ Az eligazítás ugyanakkor arra nézve félreérthető lehetett, hogy magyar nemzetiségűt vagy magyar anyanyelvűt nem volt szabad összeefni. Például Lujzikalagor 1879 lakosú (magyar) falu 1853 római katolikusából 1800 magyar anyanyelvű volt. Ezzel szemben magyar nemzetiségű csak 9! Számtalan hasonló példa mellett olyan is volt, hogy szinte mindenki magyar nemzetiségű volt a faluban, de senki se magyar anyanyelvű.

⁵⁴ Gustav Wiegand 1902-ben a moldvai magyarok számát 73 ezerre, a harmincas években Domokos Pál Péter 110 ezerre, ugyanakkor Siculus Verus 120 ezerre becsülte. Utóbbiak adatai valószínűleg némileg túlzottak.

⁵⁵ „Az utóbbi népszámlálás alkalmával megtagadták tőlük magyar nemzetiségük beismerésének lehetőségét és hivatalból mindenkit románnak nyilvánítottak.” (Király Károly levele Ilie Verdet miniszterelnöknek. 1980.február 10.)

⁵⁶ Ezek közül néhány ezer román nemzetiségű lehetett, de ugyanakkor nem szerepelnek ebben a magyar nemzetiségű román állampolgárok és a zsidó vallásúak. Az 1930-as vallási adatok alapján becsültem: a reformátusok (7 ezer) egésze, a római katolikusok (36 ezer) nagyrésze, s az evangélikusok (12 ezer) számottevő része bizonyosan magyar volt. Ehhez még hozzá kell adnunk a 77 ezer zsidó jelentős hányadát, s az erdélyi származású görögkatolikusok (13 ezer) egy töredékét is.

⁵⁷ Az 1989. évi decemberi fordulat a diszkriminatív intézkedések tekintetében csak részben eredményezett javulást.

⁵⁸ *Beke György*: Csángó nyelvi epizódok (= *Korunk*, 1971/10.), *Halász Péter*: Az én édesemnek dombon ülő háza (= *Tiszatáj*, 1983/8.), *Kósa László – Filep Antal*: A magyar nép táji-történeti tagolódása (Bp. Akadémiai k., 1983).

⁵⁹ Jellemző, hogy Bukarestben például még a magyarságukat nyíltan vállalók is gyermekeiket gyakran román iskolákba járatták. Más városokban pedig nem is volt lehetőség, hogy anyanyelvükön tanuljanak.

⁶⁰ Bukarestre az 1977-es népszámlálás 8453 magyart közölt, a Regát többi déli részére (volt Havasalföld és Dobrudzsa) pedig összesen 5 ezret.

⁶¹ A magyar származású bukarestiek száma ugyanakkor valószínűleg legalább százezer lehet.

⁶² Az RMDSz a Regátban gyakorlatilag csak a magyaroktól kapott szavazatokat, ezért ezek az ott élő felnőttkorú magyarok minimális számát tükrözik. Néhány megye eredménye (zárójelben az 1977-ben megszámolt magyarok száma): Ialomița és Călărași 1171 (107), Teleorman 491 (53), Botoșani 319 (69), Giurgiu és Ilfov 364 (170), Dolj 549 (224), Buzău 350 (146), Brailă 286 (148)...

⁶³ A táblázathoz elsősorban a következő anyagokat használtam: *Antal G. László: A magyarság helyzete Romániában. Limes, 1989. 1. 109–152. World Christian Encyclopedia. Oxford University Press, Oxford–New York, 1982.*

⁶⁴ Sepsiszentgyörgyön 1910-ben a magyarok 59%-a volt református, ma is feltehetően az legalább a magyar lakosság fele (az 1977-es népszámlálás szerint) 17 ezer fő. A három hasonló nagyságú református egyházközösség azonban csak 11,6 ezer hívőt tart nyilván.

⁶⁵ Például: csak a romániai baptista egyházból kiválni szándékozó bánáti magyar gyülekezetek hívőinek száma meghaladja a 14 ezret, s ez csak a felnőtt hívők száma.

⁶⁶ A romániai magyar napilapokból (Romániai Magyar Szó, Temesvári Új Szó, Szabadság, Háromszék, Népiújság, Hargita Népe, Brassói Lapok...) sikerült összegyűjteni az országos végeredményt, az RMDSz megyénkénti szavazatait és néhány megye részletes adatait, valamint a választás lebonyolításával kapcsolatos „furcsaságok” egy részét.

⁶⁷ Temes megyében Tőkés László volt az RMDSz szenátorjelöltje, rá nem csak a magyarok szavaztak.

⁶⁸ Az már egy egészen más dolog, hogy a választók egy része nem tudott leszavazni, mert nem került sorra, olyan nagy választóközeteket alakítottak ki helyenként. Nem nehéz kitalálni, hogy elsősorban hol: a vegyes nemzetiségű, de román többségű területeken: Temes, Bihar, Szatmár, Kolozs stb. megyékben.

⁶⁹ Temesben pl. a kb. 60 ezer német 10%-a ment csak el szavazni.

⁷⁰ Brassó megyében az RMDSz csak 9,7 és 9,1%-ot kapott. A magyarok aránya a megyében 1977-ben még a román népszámlálás szerint is 12,2% volt, nyilvánvaló, hogy a magyarok legalább egynegyede más pártokra szavazott, valószínűleg elsősorban a Környezetvédőkre. Hasonló lehetett a helyzet Temes megyében is.

⁷¹ Anuarul Statistic al României 1990. București. Comisiă Națională Pentru Statistică, 1990.

⁷² Magyar nyelven közölte a Romániai Magyar Szó 1991. július 4–19. közötti számaiban.

⁷³ Ezeket az újabb adatközléseket több ízben megcáfolta Varga E. Árpád az Európai Idő, valamint Vécsei Károly és Dézsi József a Romániai Magyar Szó hasábjain.

⁷⁴ Könnyen hozzáférhető hazai megjelenésű beszámoló jelent meg a témában Takács Ferenctől a Heti Magyarország 1992. február 14.-i számában.

⁷⁵ Magyar Hírlap 1992. május 30., Magyar Nemzet 1992. június 2.

⁷⁶ A további előzetes adatok furcsaságaiból: 119 ezer németet számoltak, pedig saját számításaik szerint már csak legfeljebb 70 ezren lehettek a népszámlálás időpontjában. Igencsak nehezen hihető, hogy mindössze 410 ezer cigány nemzetiségűt vagy például 228 ezer görögkatolikust találtak volna.

⁷⁷ Hasonlóan kevésnek tűnik a zsinatpresbiteri evangélikusok száma is (21 ezer), az ortodoxok (19,8 millió) azonban minden eddigi feltételezésnél (pl. Fehér Könyv – 18 millió) többen vannak.

⁷⁸ Ezekben a megyékben a népszámlálásnál számos magyar működött közre, a manipulációs lehetőség jóval kisebb volt.

THE NUMBER OF HUNGARIANS IN TRANSYLVANIA ACCORDING TO THE CENSUSES AND OTHER KINDS OF STATISTICS

Summary

by Sebők László

Official Rumanian statistics do not reveal the actual number of Hungarians living in Rumania, since their political aspect has always been stronger than the scientific one. According to the only acceptable census of Transylvania in 1956 there were at that time 1 616 000 Hungarian persons living there. The censuses of the Ceausescu era (n 1966 and 1977) were so strongly biased that their data are considered by the experts completely useless. (Similarly, the data reporting on 20–30 000 Hungarians in the

Regat are also not accepted anywhere.) Demographic analysis and the analys of ecclesiastical documents lead us namely to the conclusion that the number of Hungarians in Rumania must be somewhere between 2.1 and 2.3 million and that of those living in Transylvania must be above 2 million. the preliminary data of the 1992 census (1 620 000 Hungarians) prove that with all the customary manipulations there are at least as many Hungarians who claim to be ones against all the intimidating measures and the political pressure exercised on them.

László Sebők

LE NOMBRE DES HONGROIS EN ROUMANIE A LA BASE DES RECENSEMENTS ET DES AUTRES STATISTIQUES

(Résumé)

Il est difficile à suivre le changement de la population hongroise en Roumanie à l'aide des statistiques roumaines, car dans le cas statistiques ethniques roumaines les aspects politiques précédaient toujours l'aspect scientifique. Selon le seul recensement acceptable respectif la Transylvanie (1956) dans ce temps-là y vivaient 1 616 000 Hongrois. Les recensements effectués pendant le régime Ceausescu (1966, 1977) étaient tellement manipulés que les experts n'estiment leurs données comme utilisables. (Également nulle part ne trouvent acceptables les chiffres 20 000 – 30 000 pour les Hongrois de Regate.) Analysant les données démographiques et celles de l'Église nous constatons en effet que le nombre de la population hongroise en Roumanie peut être cca entre 2,1 – 2,3 millions dont plus que 2 millions pourraient vivre en Transylvanie. Les données précédentes du recensement de 1992 (nationalité hongroise: 1 600 000) à la suites des manipulations déjà systématiques ne prouvent qu' il y en a au moins tant, qui entreprennent leur origine hongroise en toute circonstances malgré l'intimidation et la pression du pouvoir.

V. Király István

TÁRSADALMI HARCOK CSÍKSZÉKBEN A HATÁRŐREZREDEK SZERVEZÉSÉNEK KORÁBAN*

Az 1762–1964-es székelyföldi események, amelyek a szomorú emlékü Madéfalvi veszedelem, illetve Siculicidium néven ismert vérengzésbe torkolltak, úgy élnek a köztudatban, mint a székely néptömegek Habsburg-ellenes küzdelmeinek egyik legjelentősebb és egyben letragikusabb fejezete. Csak szakkörökben tartják számon úgy is, mint a székely parasztság antifeudális harcának kiemelkedő mozzanatát.

A tárgyalt kérdés köztudatbani jellegének kibővítése mellett a jelen tanulmány célja, hogy újabb levéltári adatok felhasználásával kiegészítse a kor gazdasági-társadalmi viszonyaira vonatkozó ismeretanyagot és összefoglalja történetírásunk időtálló értékeléseit.¹ Tanulmányunk tárgyává nem az egész Székelyföld eseményeit, hanem csak Csíkszék (pontosabban Csík-, Gyergyó- és Kászsószék) viszonyait, illetve antifeudális és Habsburg-ellenes mozgalmait választottuk, mivel a társadalmi ellentétek itt ütköztek ki a legélesebben és a határőrség felállítása szembeni ellenállás is itt volt a legerősebb. Mivel az utóbbi kérdés közismertebb és történetírásunk is ezt aknáztta ki jobban az 1762–1764-es események bemutatásában, mi a súlypontot a szabad székelyek és jobbágyok nemességgellenes megmozdulásaira fektetjük.

1. Adalékok Csíkszék gazdasági-társadalmi viszonyaihoz

Erdély, miután a 18. század végén bekerült egy új nagyhatalmi-politikai keretbe, további gazdasági, társadalmi és politikai fejlődését nagymértékben a Habsburg-birodalom vezető köreinek célkitűzései szabták meg, anélkül, hogy a hűbéri termelési viszonyok érdembeni változást szenvedtek volna. Nagyhatalmi elgondolástól és azon törekvésektől vezérelve, hogy a birodalmat alkotó, a fejlődés különböző fokain álló, más-más nép vagy népcsoport lakta országokat és országrészeket egységes állammá kovácsolja össze, a bécsi udvar Erdélyben is erős bürokratikus államapparátust épít ki, melynek segítségével hozzáláthatott a frissen szerzett tartomány belső gazdasági-pénzügyi erőforrásainak erőteljesebb kiaknázásához. Ennek a politikának következményeit legjobban a néptömegek érezték: ők viselték a sorozatos

háborúk terheit, ők tartották el az Erdélyben állomásozó császári hadsereget, az ő munkájuk verejtékéből korszerűsítették a várakat, építették a kvártélyházakat, a határszorosok erődítményeit, a harmincadok (határvámok) és egészségügyi karanténok épületeit, az általuk fizetett adóból fedezték a felduzzasztott tisztviselői kar fizetését, utazás- és napidíjait, és így tovább. A nemesség, mint ismeretes, a vármegyei részekben és a Székelyföldön is megőrizte adómentességét és más kiváltságait.

Mindennek a Székelyföldön van egy sajátos vetülete: az idegen uralom rendszerezésített a lakosság zömét kitevő gyalogrendi (pixidarius) és lófő (primipilus) székelyek és az egytelkes nemesek megadóztatását, jöllehet az Erdély új státusát szabályozó Diploma Leopoldinum is kimondta: „*A székelyek, eme legharcosabb néptörzs, mint eddig is voltak, úgy ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől, minden téli és nyári katonai elszállásolás terhétől, a birtokaik után, amelyet hadfőlkelés kötelezettsége mellett bírnak, tizedfizetéstől és egyéb szolgálmányoktól. Ezek ellenében azonban a haza védelmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is. A székely parasztok vagyis jobbágyság nem értnek ez alá*”.²

A diploma ezen pontja, akárcsak a többiek, csupán rövid ideig maradt érvényben. A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc leverése után, a Habsburgok felszámolták Erdély önálló katonai erejét, a székelyek hadfőlkelésére sem tartottak többet igényt, lefegyverezték őket, s előbb „önkéntes”, majd kötelező adófizetésre szorították nem csak a közszékelyeket, hanem a lófőket és az egytelkes nemeseket is (ez utóbbiakat akkor, ha legalább három jobbágyságuk nem volt).³

A közteherviselés (a hadfőlkelés is ennek egyik sajátos formája volt!) általános, megszokott formáinak rájuk való kiterjesztése közszabadságuk tartalmától fosztotta meg őket és lényegében ugyanabba a státusba kerültek, mint Erdély más részein élő szabadparaszti, illetve kisnemesi rétegek. A hagyományok alapján, a megváltozott viszonyok között is — mintegy jelezve, hogy új helyzetüket nem tartják véglegesnek — „szabadságon lévő rendek”-nek, „szabad székely”-nek, „lófő”-nek és „egyházhelyi nemes”-nek nevezték önmagukat. Ennek viszont csak jogi szempontból volt némi jelentősége, mivel új helyzetüket nem törvényesítették, s ezért az osztrákok által is elismert régi erdélyi törvények és a Diploma Leopoldinum alapján mindegyre kétségbe vonták megadóztatásuk jogosságát.

Az újonnan megadóztatott rétegek alkották a Székelyföld népességének zömét és az eddig is hagyományosan „contribuáló” jobbágyságokkal és zsellérekkel együtt a lakosság mintegy 97-98 százalékát tették ki. 1721-22-ben Csíkszékben például 4109 adófizető családot írtak össze, melyből 2784 gyalogos és lófő (67,7%), 132 (3,3%) ármalista (nemesi levéllel rendelkező egy-két jobbágyság vagy jobbágytalan nemes), 856 jobbágy és 207 zsellér (együtt 25,8%), 130 (3,2%) pedig egyéb rétegekhez tartozott.⁴

Hasonló társadalmi kép tárul elénk a rendelkezésünkre álló későbbi évekből származó részadatokból is. Az 1748-es alsíki adólajstromokban például 1596 adóalany szerepel, akik közül 1147 szabad székely (71,2%), 384 jobbágy (21,7%), 23 egytelkes nemes (1,4%), 78 (4,7%) pedig olyan, aki csak fejadót vagy taxát fizet, tehát vagyonnal nem rendelkező, többségükben zsellér.⁵ Felcsík 1754-es adólajstromai csak két kategóriát tüntettek fel: 1102 család (76,7%) szabad székely (ide vannak

besorolva a lófők és egytelkes nemesek is), 335 család (23,3%) pedig jobbágy (valószínűleg a birtokos zselléreket is közéjük írták).⁶

Ezt a társadalmi képet a főrendűek és nemesek számára vonatkozó két adattal tudjuk kiegészíteni: 1756-ban, a hétéves háborúra való felajánlás kapcsán a székbën 126 nemest tüntetnek fel,⁷ 1765-ben pedig az adómentes nemesek összeírásakor 179-en szerepelnek, kikből 3 főrendi.⁸ Számuk nem nagy, de gazdasági és politikai súlyuk folytán uralják a többi rétegeket. Övék a földbirtok egy része és a jobbágyok és zsellérek döntő többsége,⁹ közülük kerülnek ki a széktisztviselők — főkirálybíró, alkirálybírák, derékszéki és alszéki jegyzők illetve ülnökök, később az állandó tábla ülnökei — az adószedők, adóügyi felügyelők, harmincadosok, de képviselőiket ott találjuk a főkormánysház és a Bécsben székelő erdélyi udvari kancellária tisztviselői között is.

A közsékek, lófők és egytelkes nemesek megadóztatásukért már régóta a nemességet is hibáztatják, hiszen saját mágnásai és nemességük is megszavazta az országgyűlésen az erre vonatkozó határozatokat. Az adó pedig egyre nyomasztóbb teherként nehezedett rájuk, akárcsak a jobbágyokra és az ország többi adózó népességére.

A Diploma Leopoldinum Erdély adóját békeidőben 112 500, háború esetén pedig 400 000 rénes forintban szabta meg,¹⁰ de 1763-ban például már 1 256 634 forinttal járult hozzá a birodalom katonai és háborús kiadásaihoz, az államapparátus költségeihez.¹¹

Mivel az adó és a többi közterhek, az ezzel kapcsolatos visszaélések voltak a székelység elégedetlenségeinek legfőbb forrásai, tekintsünk be ezekbe a kérdésekbe egy kissé bővebben.

Az osztrákok a régi kapu szerinti adórendszert átváltották az úgynevezett „calculus” (számítási egység) szisztémára. Az országra kivetett adót, mennyiségétől függetlenül, 100 calculusra osztották, melyből 37 részt a vármegyék, 38-at a szász székek és vidékek, 17-et a székely székel., 8-at pedig a szabad királyi városok és mezővárosok (ún. taxás helyek) állottak.¹² A székely székeken belüli arány többször módosult. A század közepén Csíkszék a 17 calculusból 3 1/12 részt fizetett.

Az egyes közigazgatási területi egységek a rájuk eső részt szintén egésznek tekintve „calculus minores”-re osztották (Csíkszékben 2400-ra) és ez „defalkálták” az alszékekre és azon belül a falvakra. A falvakon belül, a rájuk kirótt 20-30 vagy 100 calculust az adóalanyok vagyoni helyzetétől függően (szántóföld, kaszáló, állatállomány) osztották szét: volt, akire 1/16, de volt olyan is, akire 2-3 calculus minores jutott. Az egy calculus után fizetett összeg a székre kirótt adómennyiségtől függött. Ez volt tehát a vagyon után fizetett adó, de ezen kívül minden család „fejadót” is fizetett.

Az 1754-ben bevezetett *Systhema Bethlenianum*, az 1763-as *Systhema Buccovianum* és végül az 1769-es *Systhema Bruckenthalianum* tovább fejlesztették ezt a rendszert.

Az adóügyi reformok az adóprés zavartalanabb működését célozták, s ezért az adóalanyok „facultását” több szempont érvényesítésével mérték fel: figyelembe vették a birtok nagyságát, ennek összetételét (szántóföld, kaszáló) és értékesítési módját (bevetett és ugaron hagyott területek, az őszi és tavaszi szántók nagysága), az elért

termést (búza, árpa, zab, széna), az állatállomány nagyságát és összetételét (ökör, tehén, tulok, tinó, ló, juh, kecske, sertés és méhcsalád), valamint vizsgálták a más forrásból származó jövedelmeket is (bérelt föld, kézművesség, kereskedelem).

A jobbágyság és zsellérek, mivel földesuraiknak úrbéri szolgálattal is tartoztak, az állammal szemben birtokaik és állatállományuk után csak fele, „facultás” szerint adóztak és így csak fele annyi adót fizettek, mint amennyit a szabadok. Úgyisint félíg mentesek voltak a falusbírák és segítőik, a polgárok, valamint a plájások (hátőrszolgálatot teljesítők) és az özvegyasszonyok. Mások, mint például a postai szolgálatot lebonyolítók, a jobbágybírák, a falvak és földesurak pásztorai, a magatehetetlen öregek, a tűzkárosultak és új házások (e két utóbbi kategória három évig teljes adómentességet élveztek, akárcsak a papok, szerzetesek és a házi szolgálk. A nagyon kis vagyonnal rendelkezők és a vagyontalanok csak fejadót fizettek. A zsellérek legnagyobb része ebbe a kategóriába tartozott. Hozzájuk hasonló helyzetben voltak azok is, akik a faluközösségeken kívül éltek; őket az okiratok „havasokon élők”-nek neveznek. Ezek rendszerint csak szerződéses úton bírtak kisebb-nagyobb földterületet a földesurak vagy a faluközösségek tulajdonában lévő hegyvidéki irtásokból, erdőkből és legelőkből. Helyzetük mégis különbözött a zsellérektől, mivel, legalábbis ebben az időszakban, robotkötelezettségük nem volt és bármikor elköltözhattak. A földesuraknak földhasználati bér fejében általában juhot és sajtot adtak, a faluközösségeknek pedig pénzben fizettek. Ez a kategória az államnak adó címén egy bizonyos összegű „taxát” fizetett.

Függetlenül az érvényben lévő adórendszertől, az adó mennyisége növekvő irányzatot mutat. Csíkszék az 1741–42-es katonai évben 25 200, 1743–44-ben 26 400, 1748–49-ben 36 850, 1752–53-ban 32 400 forintot fizetett.¹³ Ismerve az 1763-as országos összádot, kiszámítható, hogy ebből, a 3 1/12 calculus arányában, 36 974 forint esett a székre. Az összádoban egyre nagyobb összeget tettek ki a szék költségeire kirótt tételek (fizetések, derék- és viceszékek gyűléseinek költségei, országgyűlési követek úti- és napidíjai, stb.). 1741–42-ben ezek még csak 2692, de 1748–49-ben már 7783, 1752–53-ban pedig 6123 forintba rúgtak.

A rendelkezésünkre álló adólajstromok és a falvakra kivetett adóösszeg alapján számítottuk ki, hogy 1742-ben Alcsíkon családonként átlag 6 forint 28 krajcárt, 1749-ben viszont már 7 forint 55 krajcárt fizettek.¹⁴ Az adott kor viszonyai között ez igen jelentős összeg. A katonaságnak ebben az időszakban például a következő áron számoltak fel egyes szolgáltatásokat: 2 köböl (1 köböl = 4 véka) búza 3 forint, 12 köböl zab 6 forint, 6 szekér széna 12 forint, 3 lúd 36 krajcár, 3 juh 1 forint 12 krajcár, 2 malac 18 krajcár, 10 tyúk 1 forint, 2 kövér sertés 5 forint.¹⁵

Az adóteher súlyának reális értékelésénél számolnunk kell azzal is, hogy a népszaporulat következtében mind a szabadparaszti, mind a jobbágybirtokok felaprózódtak. Mint már említettük, 1721–22-ben 4109 adófizető családot írtak össze Csíkszékben. 1773-ban, egy katonai összeírásban viszont már 6850 család szerepel,¹⁶ vagyis 2741-el több, mint ötvenegy évvel korábban. Igaz, írtás útján növelték a mezőgazdasági földterületet, de ezek nagyrészt csak legelőnek és kaszálónak használhatták, és csak kis részét szántónak, írtásra ugyanis ebben az időszakban már csak a magasabb fekvésű hegyvidékeken adódott lehetőség. Máskülönben is, az írtásföldek növekedése nem tarthatott lépést a lakosság ily nagyarányú szaporulatával. Az adó-

átlag növekedésére tehát az egy családra jutó megművelhető földterület csökkenése közepette került sor.

A 18. század első fele Erdélyben gazdasági téren semmi lényeges fellendülést nem hozott magával, kivált a Székelyföldön nem. A külterjes, két-három fordulás művelési rendszer csak igen alacsony munkatermelékenységet biztosított. A termelés, a nagyobb munkabefektetés révén növekszik ugyan, de az ebből és az állatállomány gyarapodásából származó többletjövedelem rámege a növekvő adóra.

A fennálló hűbéri viszonyok gátolták a kereskedelmi kapcsolatok fellendülését is. „A kimondhatatlan nagy vámmal a méltóságos urak, városok, malmok vámjain éppen elnyomorítottak, mivel olyan vámlásokkal aggravnak [terhelnek] aki ez előtt soha nem volt, sőt ahol malom gátját a víz elviszi, nincsen gát, még ott is vámot vesznek” – panasztáltak a gyergyószékiek.¹⁷ Az osztrákok által kiépített határvámrendszer a Moldovával folytatott hagyományos gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok elé is számtalan akadályt gördített. Így például a legeltetésre áthajtott állatokat is megvámolták. „Marháink, juhaink és sertéseink Molduvára áthajtására kéntelenítettünk, in hoc passu [ebben a határszorosban] is a harmincadon, vámon az exactiok [behajtás, illetmény] szaporodása soktól fosztja lakosinkat, mely exactiók a néhai Apor István [volt csíkszéki főkirálybíró – V. K. I.] ideiben nem voltak, signanter [jelesen] úgy mint minden singulis [egyedüli] marhától den[ár] 2 és egyéb passuáli-ák”¹⁸ – rótták fel 1730-ban a csíkszékiek.

A székből nagyobb kézműves központ sem alakult ki: „Szereda városát is mind szántó-vető oeconomus gazdák és nem mechanikus vagy kereskedő emberek lakják: innen van, hogy székből nincs circulatioja a pénznek, mert sokadalmak [vásárok] idején külső mesteremberek hordják ki székből”.¹⁹ A meglévő kisszámú mesterembert pedig a nagy adókkal tették tönkre: „A hitvány vargák és szűcsök jó mester-ségű emberekként limitáltattak” az adóösszeírásnál és még a „Tál, tányér csináló esztergáros (!) koldusokat [is] 20-30 frt jövedelmű személyeknek írták” – olvashatjuk az országgyűlési követeknek adott utasításokban.²⁰

A század közepére a csíki vashámorok is beszüntették a termelést. A földművelésen és állattenyésztésen kívül valamennyire is számottevő jövedelmet az erdő jelentett. Ebben az időszakban azonban fűrészmalom is csak egynéhány létezett. A nagyobb méretű fakitermelésre és feldolgozásra, akárcsak a borszéki ásványvízforrások és a balánbányai rézérc értékesítésére, az alsíki papírmalmok létrehozására csak később, a század végén, illetve a 19. század első évtizedeiben került sor.

Az adón kívül a közteherviselőket egy egész sor más szolgáltatásra is kötelezték, melyeket a kirendelt császári katonaság eltartása, a gyimesi és piricskei határszorosok, a csíkszeredai vár és katonai parancsnokság (praesidium), a csíksomlyói börtön stb. fenntartása igényelt. A tiszteknek kvartélyházakat építettek, a katonákat saját házaikban szállásolták el, ételmezték őket és fuvaroztak számukra. A csíkszeredai várnál és „praesidium”-nál, a két határszorosnál állandó szolgálatot teljesítettek, számukra ételmezt, tűzifát, takarmányt, szükség esetén építőanyagot szállítottak, javították, bővítették az épületeket. Ha a helyzet megkövetelte, az adó terményben beszolgáltatott részét és a katonaságot Brassóig, Szebenig, Tordáig, Gyulafehérvárig fuvarozták (forspont), háború esetén akár Bánátba és Moldvába is kénytelenek voltak szállítani. A falvakra nehezedett ezen kívül az utak, hidak karbantartása, az

adószedők és végrehajtók eltartása az elsődleges felmérésnél, a „rectifikálásnál” (adókiigazításnál), véglegesítésnél és a hátrálék felhajtása idején.

Igen súlyos terhek ezek akkor is, ha a katonaság számára beszolgáltatott élelmet, a fuvarozást és a csíkszeredai vár és a határszorosokban végzett munkálatok ellenértékét a rendelkezések értelmében „bonificálni” (leütni, megtéríteni) vagy a következő év adójába kellett beleszámítani. Erre viszont csak alkalomadtán (akkor is nagykésőre) és csak részben került sor: legtöbbször az adóhátralék vagy háborús kiadások ürügyén visszatartották, holott néha igen jelentős összegről volt szó. Így például 1737–1746 között Felcsík falvainak a katonaság eltartása és a fuvarozások közel 14 000 forintjába került, tűnik ki egy 1747-ben összeállított kimutatásból.²¹ 1750-ben nagobbmértetű erődítési munkálatokra került sor a gyimesi határszorosban. A legnagyobb dologidőben — július 13 és szeptember 23 között — Felcsík, Alcsík, és Kászsónszék falvainak lakossága 12 328 kézi és 3840 szekérrel végzett napot dolgozott ezeknél a munkálatoknál.²²

Az adó és szolgáltatások mellett 1742-től a külön erdélyi katonai ezredek felállítási költségei is ezek számára szükséges emberanyag biztosítása is terhelte az ország lakosságát. Ekkor állították fel ugyanis az 1000 főnyi Kálnoky lovasezredet és Magyarországról Erdélybe helyezik át a 2000 gyalogosból álló Gyulai ezredet, helybeliekkel cserélve fel állományát.²³ A toborzás számtalan nehézségbe ütközött, az ország lakossága nem akart idegen érdekekért vért hullatni. Csíkszereda például 1742-ben semmiképpen sem tudta kiállítani a ráeső egy-egy lovas és gyalogos katonát. A város kérésére a Gubernium a székre ruházta ezt a feladatot, de az elhárította magáról, mivel ő sem tudta kiállítani a rá kirótt részt.²⁴

A fentebb felvázolt viszonyok közepette elkerülhetetlenül tovább folyt a vagyoni és társadalmi rétegződés. A már említett 1742-es és 1749-es alcsíki adóajztromokban 10, illetve 22 jobbágy neve előtt vagy után jelzik, hogy eredetileg a „nemesi” státusba tartoztak; úgyszintén 6, illetve 3, a szabadok közé írt személy neve után jegyzik meg, hogy jobbágysorba süllyedt. Azok száma pedig, akik csak fejadót vagy taxát fizettek Alcsík 14 falujában, az 1742-ben jegyzett 38-ról 1749-ig 69-re emelkedett. Mint már említettük, ebbe a kategóriába a vagyontalanok tartoztak.

Az idegen uralom a belső társadalmi ellentétek kiéleződését is magával hozta. Csíkszékben is a legelnyomottabb réteg a társadalmi ranglétra legalján álló jobbágy-ság és zsellérség volt. Őket nem csak az állami adó, de a hűbéri kizsákmányolás terhe is sújtotta.

A székelyföldi földesúr – jobbágy viszonyokról sajnos még elég keveset tudunk. Csíkszék levéltára általában a forrásközlemények is eléggé kevés adattal szolgálnak a jobbágyok és zsellérek úrbéri kötelezettségeire vonatkozóan. Úgyszintén nem ismerjük kellőképpen a földesúri birtokok nagyságát, összetételét és az azokhoz tartozó jobbágyok számát. Reméljük, hogy a soron lévő levéltári kutatások, elsősorban a családi levéltárak anyagának feldolgozása révén pótolni fogják ezeket a hézagokat. A legtöbb szerző egyetért abban, hogy a Székelyföldön nem alkalmazták az Erdélyre vonatkozó udvari robotszabályozási rendeleteket. Bizonyos szórványos adatokból arra lehet következtetni, hogy itt az úrbéri kötelezettségek birtokról birtokra változtak — a szokásjognak voltak alávetve — és általában kisebbek voltak, mint Erdély többi vidékén. A nagyobb jobbágytartó nemesek megkísérelték ugyan a robot növelését,

de ez csak ideig-óráig sikerült. Így például a szárhegyi Lázár Tamás gyergyóremetei jobbágysai az 1785-ös úrbéri rendezési kísérlet alkalmával azt vallották, hogy ennek nagyatyja idején (Lázár Ferenc, volt főkirálybíró, meghalt 1742-ben. – V. K. I.): „Mint kézi munkával, mind marhával két vagy négy ökörrrel, a magunk kenyerünkön *hetenként három napot szolgáltunk, az ő halála után pedig mind gyalog kézben, mind munkával csak két napon szolgáltunk*”.²⁵ Ezenkívül „karácsony zabja, tyúkjá” néven évente két-két véka zabot és egy-egy tyúkot adtak, „házi kötés” titulusa alatt pedig egy polturát fizettek az uraságnak, feleségének pedig egy-egy „fonalat” fontak. A többi jobbágysai viszont kevesebbet, marhával egy napot, kézi munkával két napot dolgoztak és az említett „dáciák”-nak nevezett szolgálmányokkal sem tartoztak.

Véleményünk szerint az úrbéri szolgáltatások növelése Csík és Gyergyó természeti-földrajzi viszonyai és sajátos birtokszerkezete közepette nem bizonyult járhatónak. Egyrészt a földesúri birtokok sok falu határában és azon belül is szétszórtan a szabadparaszti- és jobbágybirtokok közé beékelődő kis allodiumokból állottak, s ezek megművelésére elégséges volt a hagyományosan egy-két napból álló jobbágy és zsellér robot, másrészt a vidék határszéli fekvése megkönnyítette a szökéseket, ami szintén korlátozhatta a robotnövelő szándékot. Ezzel a jobbágytartóknak is számolni kellett és számoltak is, ahogyan egy 1751-es okiratból, kitűnik: „Székünkben bíró igen kevés jobbágyság akik a szabad székelyekben (!) promiscue [elegyítve, vegyesen] lakik, nem régi pertinentias fundusokat [belső telek a velejáró tartozékokkal: közös szántó, erdő, legelő, kaszálóbeli jussokkal - V. K. I.] hanem nagyobb részire uraktól magáéból szakasztott szessziócskákat, azokhoz uráéból szakasztott dirib-darab földdecskéket bírnak és arról is kézi munkájokkal élnek, s urukat szolgálják, az honnan az szolgálata is nem úgy mint más székekben vagy vármegyékben hetenként három, négy napot hanem nehezen csak egy két napot is uruk[na]k presztálhatnak, többre nem is obligálhatjuk” mert „érje valami kis bosszú vagy kedetlenség (!) jobbágyinkot szöknek által Modovába (!)”.²⁶ A kisebb földbirtokosok egyenesen tehetetlenek jobbágyaik és zselléreik szökésével szemben. Így például a dánfalvi Kovács Tamás mikor megtudta hogy szökött jobbágya „Szépvíz teritoriumnak a Tatros fejébe lakik” megengedte, hogy továbbra is ott maradjon csak „szolgálatjába esztendőnként kötelességét tegye és a taxát házához vigye és erről cautatiót adjon”.²⁷

Csík székekben a nemesség saját jövedelmének növelésére más utat-módot keresett és talált. Egyrészt a szabadparaszti birtokokra igyekezett rátenni kezét, másrészt a faluközösségek rovására részeket szakított ki a közföldekből és arra más vidékekről nincsteleneket és szökevényeket telepített. Utaltunk már arra, hogy a szabadok és egytelkes nemesek közül többen, ha csak időlegesen is, jobbágysorba süllyedtek. Az ítélőszéki jegyzőkönyvekben több példát találunk arra, hogy adósság fejében vagy más törvénytelen úton szabadparaszti birtokokat tulajdonítottak el. A vacsárcsii Dobos Mátyás azért pereskedik egy birtokért Boros István szentdomokosi nemessel, mert „azon jószágot — ahogy a feleperes mondja — néhai nagybátyám[tól] csík-szentdomokosi Nagy Mihály[tól] adósságért elfoglalták volt [a] néhai csíkszentkirályi tisz, Boros Mihály úr számára” mely most az alperes birtokában van és „pénzzel kínáltam de nem leválták [vették el] s a jószágot sem remittálták [adták vissza]”.²⁸ Boros Tamás csíkszenttamási nemesember, volt felcsíki alkirálybíró, pedig azért hívta perbe 1762 februárjában a szépvízi László Péter közszékelty, mivel az alperes „Szép-

vízen az magam korcsma házamnál azzal diffimált [becsmérelt], hogy nem voltam szék tisztje, hanem hóhéra, megnyúzója, egy jószágát Cs[csík] Sz[ent] Mihályon hamisson bírnam”.²⁹

Többen a katonafogdosások elől menekülnek nemesi „pártfogásba”. 1759-ben például a Gubernium sürgette, hogy a szék küldje be azok névsorát, akik „midőn tyrokt (!) [újonc] suppleálások [helyettesítések, kiállítások] a vágusokból [csavargók, állandó lakhely nélküliek] nem tilalmaztatott vala, az olyaténokból pro tyrone sistáló [az újoncság alól kibúvó] személyek jobbágságra vagy sellérségre, szolgálatra való kötelezésért vagy egyéb adományért, kik bocsátatták, lappangatták vagy a királyi szolgálatuk csonkulásával pártját fogták afféle személyek[ne]k”.³⁰

Ebben az időben kezdődött meg a hegyvidéki részek nagyobb méretű benépesülése is. 1744-ben már szép számú népesség lakhatta a Felcsíkhöz tartozó Gyimes völgyét és a környező havasokat, ha meggondoljuk, hogy az alszék 7656 forint állami adójából 816-ot ők fizettek. Mint már említettük, ezek szerződéses úton jutottak hozzá az írtásokhoz, erdőkhöz, s ahogy egy korabeli iratban olvashatjuk „esztendőként egy-egy juhot vagy sajtot adnak temporális földesuruk[na]k”.³¹ A faluközösségek és földesurak között többször összeütközésre került sor azt vitatva, hogy az illetők magán birtokon vagy külföldön laknak-e és ennek megfelelően kinek tartoznak taxát fizetni. 1762-ben például Gyergyószentmiklós communitása elfoglalt egy Hoványi Gáborné nemes asszony által birtokolt részt a „Keményes [Kéménés?] nevű havason, s az „ott lévő lakossát Zonoga Gergelyt” megzálogolta, aki eddig a fentnevezettnek taxált. Emiatt a rész miatt már 1741-ben is pereskedtek, de mivel akkor ítéletet nem hoztak, a communitás tagjai „most azért azon processust és occulatiót [eljárást és kivizsgálást] magukra assumálván [vállalván]” jártak el.³²

A század közepére nagymértékben kiéleződött a szabad adózó rend és nemesség közötti ellentét. Ennek fő oka, hogy a közszekelyek, lófők és egytelkes nemesek veszélyeztetve látták szabad státusi létüket. Nap mint nap szemtanúi voltak annak, hogy az adók és szolgáltatások terhe alatt többen leszegényedtek, jobbágsorba süllyedtek, a nemesség pedig nem állt melléjük régi szabadságaik visszaszerzésére indított küzdelmükben, csak saját érdekeit tartotta szem előtt; a közföldekre is rávetették szemüket, hatalmaskodtak és visszaéltek széktisztviselői funkciójukkal. Számukra az idegen és belső elnyomás sokszor szét sem választható, hisz mindkettőnek megszemélyesítői a legtöbb esetben ugyanazok a személyek: saját nemességük.

A szabad rétegek elégedetlenségének egyik forrása a szolgáltatások kirovásának módja, ugyanis a székvezetőség ezeket az ún. „extraordináriákat” inkább a szabadokra hárította, jobbágyaikat igyekeztek kivonni alóluk. Nem emberségből cselekedték ezt, hanem saját érdekeiktől vezérelve: ha a jobbágy is hetekig tartó forspont-ra megy vagy a gyimesi szorosban dolgozik a legnagyobb nyári munkák idején, ki műveli a nemesség allodiális birtokait?

1738-ban a csíkszentimreiek és csíkszentsimoniak panasszal fordultak a Guberniumhoz, s többek között sérelmezték azt is, hogy „a jobbágy ember az egész országban minden székes helyeken és vármegyékben harmadára szolgál, ha kétszer a szabad ember elmégyen postára, harmadikszor a jobbágy [megy] postára, szekérszerre, quartélyt tart; de itten Csíkszékben a közelebb elmúlt derékszék alkalmatosságával elvégeztetett absque consensu populi [a nép hozzájárulása nélkül], hogy a jobbágy

ember semmi szolgálatra és extraordináriákra ne aggraváltassék, az egy adóján és fű hordáson kívül”.³³

1741-ben a „Csíkszékben lévő szabadsággal élő, szolgáló rendek” Lázár Ferenc főkirálybíróhoz nyújtották be panaszaikat.³⁴ Többek között kérték, hogy a nemesek is adózzanak a megvásárolt szabad jószágért, szántóföldért, mivel az ideiglenes adóösszeírásban régi tulajdonosaik nevére írták ezeket, és, „...az igazsággal ellenkező dolog, hogy más vegye hasznát, s más szegény adózzék róla, aki nem bírja”. Az ármálisták, akiknek egy-két jobbágyuk van, s azokat kiadták „fél fertályra vagy egy-re”, „maguk íratassanak contributióra, a jobbágyokkal segítessék magokat annyi-ba[n] amennyire ki adatik jobbágya”. Követelték, hogy a partikuláris székgyűlés [alszékek gyűlései] kiadásait, a pénzügyi ellenőr hivatala, az „exemptus puskásokat” (adómentességet élvező örökről és plájásokról van szó - V. K. I.) töröljék el, „mert azzal is aggraváltatik a szegénység”. A csíkszeredai várban szolgáló nyolc számadó bérest, (akik felváltva szolgáltak), pedig cseréljék fel két állandó fizetéses béressel, mert „adójuk és portiójuk s egyéb szolgálatuk ránk szállott”. Sérelmeiket nemigen oldhatták meg, mivel a „Felcsíki lófő és szabad renden lévő emberek” 1751-ben, a Guberniumhoz fordulnak újra,³⁵ több itt felsorolt kérést, követelést megismételnek, de természetesen újakat is felhoztak.

Beadványuk abból a szempontból is érdekes, mert ez indította el a lófők egész Székelyföldre kiterjedő mozgalmát adómentességük visszaállításáért, és nagyon szemléletesen tükrözi a faluközösségek és nemesek közti éles ellentétet.

Többek között felróták, hogy a földesurak a más vidékről jövőket közhasználatban lévő helyekre telepítik, akik „magukat sellérül obligálják nemes uraiméknak... mű határunkat mindenütt rontják, depaszálják [lelegettetik], még is ami kevés adót adnak az sem használ, hova erogáltatott s erogáltatik [fizették be, számolták el] nem tudjuk”. Követelik, hogy „ezek menjenek földesurokhoz, adjanak helyt nekik, tartsák magukén marhájakat mert némelyek mián esztene helyeinkből is majd kiszorulunk”. Vádolják a széktisztviselőket és nemeseket, hogy „ezeket desumáltak” rajtuk, az olyan szolgálatra, mellyel adómentesség jár „nagyobbára az tehetősit és gazdagát teszik”, „mentséges bírakat” [jobbágybírákat] és mentséges „szombati szolgálakat” tartanak. Nekik tulajdonították, hogy Felcsík 1737–1746 közötti csaknem 14 000 forintot érő szolgáltatásait és az 1750-ben a gyimesi szorosban végzett munkálatok ellenértékét nem térítették meg.

A beadványt a Gubernium a székhez küldte vissza kivizsgálás végett. A felhozott vádakra válaszolva³⁶ a nemesség jobbágyvédő szerepben lépett fel és most már ők vádolták a „nemességet gyűlölő panaszlókat”, hogy „soha a mi jobbágyinknak a szabad rend jószágot nem osztott, sőt csak zálogjára is, hogy szabad embertől vásárolhasson nagyon contraversálják [ellenzik]... ami dirib-darab sovány és félre való földceskéket bírnak, magunkat szűkítyük meg és úgy adogatunk a nyavajásoknak, hogy élődhessenek ők is”. Azt is felróták, hogy a faluközösség a nemeseknek és jobbágyoknak semmit sem ad a közös haszonból. A jobbágyok „...nem hogy úgy élnék az erdőt vagy mezőt, mint a szabadok, de amit földesurak által bírnak is gyakori háborgatás okát a kedvetlenségeket érznek azokban is a szabad rendtől, sőt arra mennek már a panaszló felek, nem hogy jobbágyainknak vetnének valamit a falu közönséges [értsd: közös] helyei[é]rt, havassáért, hanem [ezeket] feles [sok,

nagy] summa pénzért esztendőnként ki adják, a pénzt magok között felosztják, s mintha a nemességnek jószága sem volna köztük úgy bánnak velünk, a közönséges jövedelmekbe semmi részt adni nem akarnak”. A válasz szerint a szabadok a „nemesi praerogationak [előjognak] a fundamentumát is sértegetik”.

A panaszok és sérelmek benyújtása után a lófők szervezkedni kezdtek. Néhányan közülük bejárták Csíkot, Udvarhely vidékét és Háromszéket, lázítva a népet, hogy az adót ne fizessék meg, pénzt gyűjtöttek, hogy követeket Bécsbe, a császári udvarhoz küldhessék.³⁷ Már a beadványban is követelték, hogy „a régi usus és szokás szerint a vicekirálybíró a lófő emberekből is hit szerint legyen” és „az országgyűlésre rendelt deputátusok közül mindenkor egyik lófő ember legyen részünkről... aki által sérelmeinket, panaszainkat folytathassuk, mivel nemes uraimék csak magukra kezdetek gondot viselni”. A Gubernium igyekezett elejét venni egy nagyobb méretű mozgalomnak, ezért a vezetőket s felbújtókat letartóztatta és vizsgálatot rendelt el.

A faluközösségekben együtt élő szabad székelyek és jobbágyok, bár a közteherviselés különböző mértéke miatt néha szembe álltak egymással, mindnyájan elégedetlenek voltak. Az egyiket az állami, a másikat a hűbéri terhek sújtották jobban és mindkét réteg ki volt téve a főrendiek és nemesek, és a közülük kikerülő székisztviselők hatalmaskodásainak, visszaéléseinek. Sorsdöntő fordulatok esetén éppen ezért közösen indultak harcba ellenük.

2. A határőrezredek felállítása: közvetlen előzmények, társadalmi harcok és Habsburg-ellenes mozgalmak

Az 1756–1763-as hétéves háború új terheket hozott magával. Az évi adó mellett az adóhátralékokat is szigorúan behajtották, pótdókat vetettek ki. 1756-ben 2000, majd 1760-ban 1500 katonára kiállítására kényszerítették az országot.³⁸ Az adómentes nemesek is felajánlásokat kellett tegyenek és háborús kölcsönöket vásároljanak 6 százalékos kamatra, hogy így bizonyítsák jóindulatukat és élvezzék az udvar és a Gubernium kegyeit.

Az elégedetlenség az egész országban általánossá vált; a súlyos adóterhek miatt sokan átszöktek Moldovába és Havasalföldre, a fiatalok pedig az erőszakos toborzások elől az erdőkbe menekültek. A Guberniumnak gyorsan intézkedni kellett, ezért körlevelet küldött ki és kihirdette, hogy „senki erőszakosan katonának nem vittetik, hanem Verbung által fognak a katonák gyűjtetni”.³⁹ Később kegyelmet ígérnek mindenkinek, még azoknak is, akik „akárminémű excessust [kihágást] nevezetesen Besztercén és másutt házak felgyújtásában vétket committáltak [követtek el]” és ha visszatérnek falvaikba akkor „senkitől meg ne büntetessenek”.⁴⁰ A vármegyéknek, székeknek, városoknak pedig megengedték, hogy az újoncállítási kötelezettségüket pénzben megválthassák, a szökevényekre pedig díjat tűztek ki: aki gyalogost fogott el, annak 24 forint, aki pedig lovast, annak 40 forint járt.⁴¹

A belső és idegen elnyomás elleni harc végül is nyílt mozgalmakba csapott át. 1759-ben kezdődött és két évig tartott az Erdély jórészére kiterjedő, Sofronie ortodox szerzetes vezette, vallási köntösben jelentkező népi mozgalom. A román jobbágyok nemcsak a görög-katolikus vallásra való erőltetés ellen, hanem a hűbéri terhek csökkentéséért is harcoltak.⁴² Négy éven át folyt (1757–1761), a Beszterce város

fennhatósága alá tartozó 23 román falu harca a városi magistrátussal; az itt lakók ugyanis szabad parasztoknak vallották magukat és nem akarták elismerni hűbéri alávetettségüket.⁴³

A Székelyföldön is pattanásig feszült a helyzet. Csíkszéknek 1756-ban például, a háború kezdetekor, 12 449 forint adóhátraléka volt az 1744–49-es évekből.⁴⁴ Bár az említett 1737–1746-os évekbeli felcsíki szolgáltatásokat és az 1750-es gyimesvölgyi erődítési munkálatok ellenértékét még mindig nem térítették meg, a Gubernium határozottan intézkedett az adóhátralék és a soron lévő év adójának felszedéséért: „...hol a népet renitensnek observálják [ellenszegülőnek látják] — hangzik az utasítás — elsőben is megintessenek, ha másik octavalis circulatoria [nyolcadnapos adófelszedési körút] is tapasztaltatik negligentiájuk [hanyagosságuk] vagy vakmerőségük keményebb ijesztéssel megfenyegettessenek, ha pedig továbbra is ugyancsak persistálnak [kitartanak] executióval [végrehajtással] is compelláltassanak [rávegyenek] qvottájuknak befizetésére... ha kinek közülük éppen nincsen tehetsége, hogy oly hamar taxálhassa quantumát, kérjen másott kölcsön, dologra való interesre csak szerzhet”.⁴⁵

1760-ban „Két Csík, Gyergyó és Kászsónszékben lakó primipilusok, pixidariusok és libertinusok” ismét a Guberniumhoz fordultak sérelmeikkel.⁴⁶ A nehéz szolgáltatásokra, a vissza nem fordított pénzekre és a széki tisztviselők visszaéléseire panaszkodtak. Élesen tiltakoztak a pótdók miatt, s szerintük többet szedtek fel, mint amennyit törvényesen megszabott a főkormánysház: „Tiszt uraimék minde[n] Rforint után 20 xrt [krajcár] vetettek fel... et Insupet [és felette] az mely szabad ember mellett árva egy kenyéren honvadnak egy legényke és egy leány külön-külön 16–16 xrt” holott Udvarhelyszékben „egy Rforint után csak egy garast vetettek”. Midőn érdeklődtek a felsőbb intézkedésekről, a széktisztviselők „kereszt vassal fenyegetni nem átalottak” — írták a panaszban.

A Sofronie-féle mozgalom a Csíkszékben élő románokra is hatott. 1761 tavaszán a gyergyószentmiklósi unitas pap a székvezetőséghez intéz levelet, melyben segítségüket kérte, mivel bizonyos „gonosztevők” hívei közé furakodtak és engedetlenségre buzdítják őket.⁴⁷ Egy évvel előbb Gyergyószék tisztsége kérte a Guberniumot, hogy náluk is állítsanak fel egy adószedő hivatalt. A pénznek a Marosfő körüli hegyeken és erdőségeken keresztül Csíkba való szállítása igen veszélyes — írják a kérésben — mert a „nyughatatlan” románok „kik vagy a contributio fizetése elől vagy a dominalis servitat (!) [úrbéri kötelezettséget] elődálni akarván ottan lappanganak és rejtezkednek”.⁴⁸

Az amúgy is igen-igen feszült helyzetben terjedt el a hír, hogy az udvar Erdélyben is határőrezredekert akar felállítani. A bécsi udvar ilyen irányú elhatározását több tényező érlelte. Közrejátszott nyilvánvalóan a porosz-orosz szövetség fenyegető veszélye, mely 1762-ben valósággá is vált. A Habsburgok biztosítani akarták keleti határaikat, a jelenre s jövőre nézve egyaránt, tovább fejlesztve a határőrintézményt, melyet a birodalom déli részén már előzőleg kiépítettek. Sokat nyomtak a latba a pénzügyi megfontolások is. Kiszámították, hogy a tisztek és katonák zsoldja csak 170 000 forintba fog kerülni és így 1 253 694 forintot takarítanak meg az ugyanakkora létszámú (17 000 főnyi) sorkatonaság fenntartási költségeihez képest.⁴⁹ Több szerző az okok közé sorolja a kivándorlás megakadályozását is, mellyel szemben a

plájások intézménye tehetetlen volt, s ennél fogva a birodalom sok adóalanyáról volt kénytelen lemondani.

Az utóbbi évtizedek történetírásában azonban mind jobban elfogadottá vált az a tény is, hogy a határőrség felállításában a központosító államhatalmi törekvésekbe szervesen beilleszkedő, a helyi mágnások és nemesek hatalmát megtörni szándékozó tudatos politika is közrejátszott.

Az erdélyi határőrség létrehozásának tervével Mária Terézia Adolf Buccow lovassági tábornokot bízta meg, akit 1761 áprilisában Erdélybe küldött és kinevezett a tartomány katonai főhadparancsnokává. Arra számítva, hogy a nemesség ellenezni fogja a határőrezredek felállítását, Buccow csak néhány császárhű főemberre támaszkodva dolgozta ki ezt a tervet. 1761 októberében véglegesítette, majd 1762 januárjában Samuel Bruckenthallal együtt Bécsben is előadta. Mária Terézia 1762 április 16-án az udvari haditanács javaslatára elfogadta az előterjesztett tervet. Májusban Kemény Lászlót, a Gubernium elnökét nyugdíjazták, mivel megtagadta az előkészítő munkálatokban való részvételt, az erdélyi országgyűlés elé akarván vinni az ügyet. Helyében Buccowot nevezték ki, aki szabad kezet kapott tervének megvalósításában.

Már 1762 tavaszán Buccow megbízottja, Carl Schröder ezredes bejárta a Radna és Sajó völgyét és a beszercei magistratus tudta nélkül megkezdte a szervezést. Csak a parasztok képviselőivel tárgyalt. nemsokára összeíratta a vidék román lakosságát, akik Beszerce város jobbágjai voltak. Mivel a határőrök közé csak szabadokat szándékoztak felvenni, Buccow rákényszerítette a város magistrátusát, hogy kártérítés ellenében mondjon le a vidék lakossága feletti jogairól, felszabadítva őket a jobbágyság alól, hogy „azok mind kivétel nélkül, önszántukból a határőr szolgálatnak vessék alá magukat.”⁵⁰ Valóban, a parasztok eleinte szívesen vállalták az új státust, csak hogy megszabaduljanak a nyomasztó jobbágyi kötelezettségektől.

Az elért sikereken felbuzdulva, 1762 nyarán Buccow a Székelyföldre is kirendelte megbízottjait, Schröder ezredest és Zambler századost, hogy tegyék meg a kellő előkészületeket a határőrezredek felállítására. A szervezés 1762 júliusában Gyergyóban kezdődött. A széki tisztviselők, a nemesek és a papok egy része, Bornemissza Pál nemrég kinevezett új főkirálybíróval az élen, eleinte minden támogatást megadtak a szervezőknek: 500 forint pénzbüntetés, fej- és jószágvesztés terhe alatt hívták össze a népet. Az osztrák tisztek által felolvasott szövegből kitűnt, hogy csak nemeseket, lófőket és szabad közszekelyeket vesznek be a határőrségbe, akik ezután nem fognak földjük, csak személyük és marhájuk után adózni, megszabadulnak a forsponttól és a katonaság elszállásolásának terhétől, rekrutákat nem adnak, minden 21 hónapból csak 3 hónapot szolgálnak, 18 hónapot meg gazdálkodhatnak, a szolgálat alatt a gyalogos katona naponta 4 krajcárt, a lovas pedig 8 krajcárt kap. Kötelességük csak az, hogy a tiszteknek kvártélyházakat építsenek, egyenruhájukat állják, fegyverzetüket ingyen kapják, s a három hónap alatt itt a határszélen vagy hová rendelik őket, hűen teljesítsék kötelességüket, más székbe vagy országba távozáskor engedélyt kell kérniök, Erdély katonai főparancsnoka alá fognak tartozni stb.⁵¹

A fej- és jószágvesztés terhe alatt összehívottakat, bármennyire is ellenezték, összeírták és mérték alá állították. Ugyanez történt Fel- és Alcsíkon, Háromszéken és az Udvarhelyszékhez tartozó Bardóc-fűszékben is. Udvarhely vidékén viszont, előbb a lövéteiek, majd az egész szék lakosságának ellenállása folytán a szervezés

elakadt, bár katonaságot is rendeltek ki megfélemlítésükre. Az ellenállás oka az volt, hogy a szervezők nem tudtak hivatalos okiratot felmutatni ígéreteik fedezetéül. A nép nem bízott az üres szavakban, s a fegyverfelvétel ellenében nem részleges, hanem teljes adómentességet és a régi közszabadságok maradéktalan visszaállítását követelték.

Buccow jelentést tett Bécsbe és a sikertelenségért a többi székek tisztségeit hibáztatta, kiemelve, hogy Csíkban, ahol a székezetőség támogatta, eredményesen járt el. November elején Mária Terézia meg is dicsérte a csíki főkirálybíró és a széki tiszteket ügybuzgalmukért.

Közben az események másként alakultak. 1762. október 24-én Buccow személyesen ment Gyergyóba, maga mellé véve a főkirálybíró, hogy az összeírt és mérték alá állított székekkel letettesse az esküt. Az udvarhelyszékiek sikeres ellenállásán felbuzdulva azonban a gyergyóiak sem akarták vállalni olcsó ígéretek alapján a katonaságot. Az összeírottakat már előzőleg katonai joghatóság alá tartozónak nyilvánították, megjelentek az osztrák tisztek, fegyvereket osztottak szét, házakat foglaltak le, s a lakosságot — éppúgy mint régen — különböző munkák elvégzésére rendelték ki. Az összegyűlt tömeg megtagadta az eskütételt, kérték, hogy Buccow mutassa fel a királynő rendeletét és kijelentették, hogy csak közszabadságuk visszaállítása esetén, saját tisztjeik alatt és csak az országban hajlandók katonáskodni. A főkirálybíró meg sem hallgatták, fegyvereiket visszaadták. Végül is az egész elgondolás kudarcba fulladt, mindössze harminc-negyen személy esküdött fel, akiket Buccow ösztönzésképpen magával vitt Csíkba. Október 27-én Csíkszeredában a vár elé rendelte az al- és felcsíkiakat, de eredménytelenül. A csíkiak közül is nagyon kevesen, és azok is az ijesztgetések és fenyegetések vagy ígéretek hatására esküdtek fel.⁵²

Buccow eltávozott ugyan a székből, de tisztjei folytatták azt, amit megkezdett és megvesztegetés, ígéretés útján s egyes helyi tekintélyesebb személyek, mint például Sikó József gyergyószentmiklósi főesperes támogatásával végül is elérték, hogy az összeírtak egy része felesküdt. A nép az így kialakult helyzetért a széki tisztviselőket és a nemességet okolta: látták, hogy közülük senki sem került fegyver alá, őket meg erővel írták össze és sokan a fenyegetések nyomására voltak kénytelenek felesküdni. Azok viszont, akik kikerültek a széki vezetőség hatásköréből, úgy látták, hogy elérkezett a pillanat az árulóikkal való leszámolásra, a visszaélések megtorlására és régi sérelmeik megbosszulására. A felesküdt határőrkatonák között jobbágyok is voltak, főleg azok, akik az utolsó évtizedekben veszítették el szabadságukat.

A szervező tisztek, akiknek egyrésze előzőleg Beszterce vidékén is tevékenykedett, gyors eredményt akarván elérni, semmi akadályt nem gördítettek a jobbágyok belépése elé, sőt segítettek is őket ebben. A széki vezetőség november 3-án jelentést küldött az erdélyi udvari kancelláriának az október végi eseményekről. Elpanaszolták, hogy „a nemesek ellen az új tisztek a fegyvert fogott népet ültetik, sőt némely jobbágyokat is urak ellen való pártolkodásra visznek biztatásokkal, el annyira, hogy már is nem átalják némelyek publice mondani, hogy kiházogolyák (!) rendre a nemes embereket házokból, sőt némelyiknél házára már is fegyveres kézzel nagy káromkodásokkal indultak a szabad katonák. A jobbágyok hasonló képpen halálal fenyegetik urukat, ki őket szolgálatra akarja hajtani”.⁵³

Így bontakozott ki Csíkszékből 1762 őszén egy kettős jellegű mozgalom, mely egyrészt a határőrség felállítása, másrészt a széki tisztség és a nemesség ellen irányult. Úgy véljük, hogy 1763 nyaráig az antifeudális jelleg az, amely inkább megszabta az események menetét. Buccow és tisztjei szabad utat engedtek a nép nemesség elleni gyűlöletének, mivel céljaik között ott szerepelt ezek hatalmának letörése és az államhatalom erősítése.

A köznép és a jobbágyok udvarházakat támadtak meg és prédáltak fel, menekülésre kényszerítették a nemeseket, jószágaikat, irataikat megsemmisítették, elkobzott vagy zálogba helyezett értéktárgyaikat, behajtott állataikat visszaszerezték. Loszteiner jegyezte fel az események kapcsán: „igen sok, elsősorban Alcsíkszékből tisztséget viselt vagy akkor viselő nemések házáat csoportosan megrohanták és mint valami útonállókat, elhajtották barmaikat, kifosztották házaikat, anélkül, hogy valaha is ezt a büntényt megakadályozni vagy megtorolni merészelt volna valaki”.⁵⁴

Többek között megtámadták Szabó Ferenc alcsíki és Boros Ferenc felcsíki alkirálybírók kúriáját is. Az elsőnek szentmártoni házáat felgyújtották, gabonáját elvitték, lovait és marháit elhajtották, őt magát megkínózták és lövéssel megsebesítették. A másodiknak szenttamási házáat prédálták fel; neki sikerült idejében elmenekülnie, megtudván, hogy egy éjszaka 150 fegyveres készül ellene.⁵⁵

Szabó Ferencnek, a Guberniumhoz intézett panaszja mellé csatolta kimutatásából kitűnik, hogy a támadásban majd minden alcsíki faluból résztvettek, felsorolván azt, hogy ki miért vett magának kárpótlást. Többek között ilyen indoklásokat találunk: „Szentimrei Fodor Antal elhajtott egy ökröt, hogy forspontra lévén, kinek is assigna[t]ióját [kiutalása] volt, hogy a cassából vegye meg”, „Sz[ent]simoni András Bertalan elhajtott egy lovat, hogy a jobbágyam megverte s egy csuklyáját elvette”, „Sz[ent]mártoni Nagy András el csováltott egy földet, hogy midőn felesége szolgálatomba let volna, harminchétf veder boromat elpredálván az árát megvettem [rajta]”,⁵⁶ stb. – amelyekből a szépítgetések ellenére is kitűnik, hogy elsősorban a visszaélésekért kellett lakolnia.

A nemesség elleni mozgalom 1763 telén és tavaszán érte el a csúcspontot. 1763 január 11-én a köznép ostromgyűrűbe fogta Csíksomlyón a székgyűlésre összegyűlt nemeseket, követelve, hogy a felsőbb utasításokat hozzák tudomására de ezek fennhéjázóan megtagadtak minden felvilágosítást a gyűlés tárgyra vonatkozóan. A felázadt nép szemére vetette a nemességnek, hogy ők a hibások az összeírásokért és benyújtották az 1740–1763-as éveket illető sérelmeiket, azonnali orvoslásukat kérve. Követelték, hogy a „salgalalis krajcárok” [kisebb katonai kiadások] és az „ífiak contribúciója” nevezete alatt kirótt adót térítsék meg; a gyimesi szorosban végzett munkák ellenértékét és a csíkszeredai várhoz szállított fa fuvardíját 1740-től kezdve fizessék ki, a kvártélyházak építésére fizetett 500 forintot adják vissza, a gyimesi szorosnál lévő „béres ökrökről” számoljanak el.⁵⁷ A széki vezetőség előbb ezeket visszautasította, mert vagy alaptalannak, vagy nem a hatáskörükbe tartozó dolgoknak tekintette. Végzettségben lévén, segítséget kértek a közelben állomásozó osztrák csapatoktól, de azok semleges álláspontra helyezkedtek. A körbezárt nemeseket csak másnap, január 12-én bocsátották ki a kántorházból, midőn végül is kezesség mellett kötelezték magukat a felsorolt sérelmek orvoslására. A felkelők időközben követeket

menesztettek Fel- és Alcsík falvaiba, csatlakozásra szólítva fel az otthonmaradottakat, majd a közeli Pálfalván és Csomortánban lakó nemesekre törtek.

A somlyói megmozdulást követő napokban megtámadták a csíkszentkirályi Bors Tamást, a szenttamási Abbafi Sándort és Böjte Imrét, a mindszei Czikkó Gábort és Rafaelt, a vacsárcsi Ferenczi Ferencet, a taploci Domokos Józsefet és még néhány más nemes házát.⁵⁸

Itt szeretnénk megemlíteni, hogy a nemesség álláspontja a határőrezredek felállításával kapcsolatosan nem volt egységes. Szó volt már arról, hogy Bornemissza Pál főkirálybíró, az alcsíki és felcsíki alkirálybírák, Sikó József gyergyószentmiklósi főesperes s mások eleinte minden eszközzel támogatták Buccowot. Később megriadván a nép haragjától, visszakoztak. Bornemissza az 1762 októberi gyergyói események után visszavonult abafáji birtokára, s csak felsőbb fenyegetésre jött 1763. január 20-án újra Gyergyóba. Itt „papokat, nemeseket, katonatiszteket vévén maga mellé és Alfaluba convocálván a népet, kívánta persvadeálni [meggyőzni, rábeszélni] a juramentum [eskü] letételére. De felette durván bántak véle, azt mondván: menjen el onnan és aki az ő véreket elárulta, affélén (!) ne kényszerítse, mert onnan még békével elmehet, de ha Csíkban megyen rosszul jár...” – írja naplójában Halmágyi István.⁵⁹ A főkirálybíró ismét Abafájára menekült és onnan kérte, hogy ne kényszerítsék Csíkba menni, mert „én ott nemcsak nagy méltatlanságot, hanem valószínűleg halált szenvedtem volna, mert mindnyájan engem okolnak és gyűlölnék mind az összeírás, mind a fegyverfelvétel miatt.”⁶⁰

Ugyanakkor a nemesek közül többen már elejétől fogva ellenezték a határőrség felállítását, felismerve, hogy ez hatalmuk csökkenéséhez vezet, mivel a lakosság jó részét kivonják hatáskörük alól. Mások a parasztmozgalmaktól ijedtek meg leginkább, s bár nyíltan nem, de titokban a határőrség ellen és a fegyverek letételére buzdítottak. A határőrezredek ellen határozottan lépett fel a papság egy része is, kiknek legtevékenyebb képviselője a madéfalvi származású Zöld Péter, csíkszentléleki plébános volt. Szerepe elsősorban 1763 végén és 1764 januárjában a madéfalvi veszedelem előtt csúcsondott ki.

A széki vezetőség s a nemesek a petíciók, panaszok, könyörgések özönével árasztották el a Guberniumot és az erdélyi udvari kancelláriát, majd Lázár Imrét a szék főjegyzőjét személyesen küldték az udvarhoz panaszaikkal. Mindegyik beadványban a zavargásokért az idegen tiszteket tették felelőssé, akik erőszakkal kényszerítették a népet a fegyver felvételére, jóvábbagyokat is besoroztak, a katonákat a nemesekre és a nem-katonákra uszították, házakat foglaltak le és jogtalan munkákra s szolgáltatásokra kényszerítették a lakosságot.

Az udvar egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett: közölték a királynő akaratát, hogy igenis ragaszkodik a határőrség felállításához, de ennek szervezése az önkéntesség alapján kell történni, az ellene fellépőket és a fegyvert letevőket súlyos büntetésben részesítik.

Az 1763 januári csíksomlyói események után a széki vezetőség és a többi nemesek még jobban megriadtak: körlevéllel fordultak a szomszédos székek tisztségeihez és önvédelem megszervezésére szólították fel őket, mivel tavaszra még nagyobb megmozdulásokra számítottak.⁶¹ „Úgy tapasztaljuk — írta a széki tisztség — hogy csak tavasznak kezdetén is az ifjú Lajos királynak idején az kegyetlen keresztes had

által [tett] példák [utalás a Dózsa vezette parasztháborúra - V. K. I.] szegény hazánkban megújulnak és mindenek végső veszedelembé borulnak”.⁶² A császári udvarhoz felküldött egyik panaszban is hasonló aggodalmukat fejezték ki, mivel ősszel a nép a határőrség szervezése miatt nem szánthatott-vethetett, az elmúlt évben is rossz termés volt és így az éhínség veszélye áll fenn. Haller Pál Fehér megye főispánja (Bornemisza előtt csíkszéki főkirálybíró) ugyancsak emlékiratot terjesztett fel az udvari kancelláriához, melyben a román és székely parasztság összefogásának veszélyére is felhívta a figyelmet, mindván, hogy a székelyek a románokkal egyezkednek és leveleznek.⁶³ Egy másik okiratban pedig azt olvashatjuk, hogy a Csíkszékben élő román lakosság is megijedt, mivel az „elmúlt ősszel a papjai által conscribáltatott [összeíratott]” melynek hasonló kimenetelét mint a székelység conscriptiójának augeralta [jósolta]”.⁶⁴

Az egyre bonyolultabb kérdések kivizsgálására a Gubernium Kálnoky Antal lovassági tábornok vezetésével egy bizottságot küldött ki. Ez azonban nem annyira a zavargások okának felderítésével törődött, hanem inkább a határőrség szervezését igyekezett előbbre vinni. A császári udvar pedig márciusban Joseph Siskovich altábornagyot küldte Erdélybe, hogy siettesse a határőrezredek felállítását. Siskovich helyesen állapította meg: „A mánások igaz, hogy pártolták eleinte a tervet, de mert elhamarkodva fogtak hozzá s őket tovább nem kérdezték mentire hagyták a dolgot, abban a hiszemben, hogy a bekövetkezendő zavar annál szükségesebbé teszi majd őket”, most pedig „a nemes emberek és alantasabb tisztviselők közül némelyek... titokban lebeszélék ezeket, akik úgy sem akartak katonáskodni... érdekből is tették ezt némelyek mert ha a nép mind katonának állt volna, fizetésüket elvesztették volna”.⁶⁵ A megmozdulásokkal kapcsolatosan viszont megjegyzi: „Ez a lázongás ma is csaknem mindennap ismétlődik, majd egyik, majd másik helyen tör ki és minden lecsillapítás csak napokra szól”.⁶⁶

A mozgalom áttért a szomszédos székekre is. Mikes Antal háromszéki főkirálybíró a Kálnoky-bizottságtól katonai segítséget kért, „mert ott is a csíki példáról hímet varván, tumultuálodni kezd a nép”.⁶⁷ Udvarhelyszék köznépe pedig folyamodványt nyújtott be előljáróinak, fenyegető hangon emlékeztetve őket a csíki vezetők sorsára s követelték, hogy védjék meg őket a határőrségbe való besorolástól, ellenkező esetben ez lesz az oka „mind ő felsége kárának mind a mi szörnyű utolsó veszedelmünknek magokéval együtt”.⁶⁸

Csíkszékben a zavargások tovább tartottak. A felesküdt katonák Gyergyószentmiklóson Bíró Tamást, a szék ülnökét négy napig fogságba tartották. A dánfalvi Kovács Józsefet pedig meghurcolták. Ő vallotta később a vizsgálóbizottságnál: „annak utána, hogy katonák lettek, elégszer mondták azt, hogy ki kellene hajtani az ilyen adta nemes embereket a faluból, vagy legyenek ők is katonák, ne hogy tovább csufolodjanak”.⁶⁹ Nem csak „csúfolódásról” van itt szó! – tűnik ki egy ugyancsak dánfalvi közszéki szavaiból: „felvettem [a fegyvert] s ennek utána nem is fogom úgy megbecsülni a nemes embert, mint eddig, mert eleget *húztak és vontak eddig münkét*” (kiemelés tőlem – V. K. I.).⁷⁰ Júnisban Alcsíkon ifjabb Henter Istvánt támadták meg, aki csak meneküléssel tudta életét megmenteni. „Midőn láttam volna a sokaságot ellenem jönni — írta feljelentésében — eltértem Kozmás felé, ők eztet meglátván utánam ragaszkodtak, káromkodván, hogy ma megölnének és ha lovam

Jóska nem lett volna, alig is maradt volna meg életem”.⁷¹ A nemesség beadványai-ban arról is panaszkodott, hogy „harminc negyven esztendő s ezután következett judicialis determinációkat [bíróági határozatokat]... magok tetszések szerint felforgatták”⁷², vagyis a törvény erejével rájuk kényszerített nemesi érdekeket védő végzéseket megsemmisítették, érvényt szerezve saját igazságuknak. A faluközösségek maguk belátása szerint intézkedtek a közföldek használatáról. Így például 1762-ben Cserei Farkas, testvérbátyja Cserei Elek nevében nyújtott be tiltakozást Felcsík ítélőszékéhez, mivel a dánfalviak, húguk Cserei Krisztina tudta nélkül és annak rovására, határoztak a vetéskertek ügyében. Általában is tiltakozott minden olyan dolog ellen, amit „Fő és nemes possessorok[na]k [földbirtokosoknak] híre és consensusa [beleegyezése] nélkül communi nomine [a köz nevében] falu nevezete alatt széltében folytatnak s azok iránt perlekedéseket indítanak és úgy ágálnak mint ha a falunak és annak határának propriatása (!) [tulajdonjoga] övék volna és mű bébirós possessorok non nostro, sed beneficiario ipsorum jure [nem mint saját, hanem annak használati jogát] bírónk, amit bírunk”.⁷³

1763 nyarától kezdve a nemesek elleni erőszakos fellépések fokozatosan lecsendesültek és a határőrség szervezése szembeni ellenállás került újra előtérbe. Ugyanakkor, hangsúlyozzuk, hogy ez az ellenállás egy percig sem szünetelt. A lakosság egy része, sőt egész falvak eleitől fogva ellenálltak. Az ellenszegülés viszont csak most kezdett általánossá válni és azok közül is akik előzőleg felesküdtek, sokan visszaadták fegyvereiket. Az események ilyenyszerű alakulásának több oka van. Egyelőre nem szereztek érvényt a megígért részleges adómentességnek sem, sőt éppen most, 1763-ban léptették életbe a Buccow által kidolgozott új adórendszert, mellyel kapcsolatosan az említett Haller Pál a következőket írta: „Nagy a zavar az új adórendszer miatt, ellenkezőleg történt, mint ahogy ő Felsége anyai gondoskodástól jelentett »az aequam contribundi normam« [egyenlő adózási normák] illetőleg”.⁷⁴ Siskovich is megállapította: „Kiszámították az adót és kisütötték, hogy a mostani systema mellett több adót kell fizetniök mint eddig s mégis katonaságra akarják őket kényszeríteni. Kétségtelen, hogy sokaknál több az adó a mostani rendszer szerint mint az előbbinél volt”.⁷⁵

A beígért adócsökkentés elnapolása volt az egyik oka a Radna vidéki román parasztság ellenszegülésének is. 1763 májusában Szálván eldobálták fegyvereiket, megtagadták az eskü letételét és menekülésre kényszerítették a zászlószentelésre odaérkezett Buccowot.⁷⁶

A nemesség egy része nemcsak Csíkszékben, hanem az egész országban titokban a határőrezredek felállítására ellen agitált, köriratot is terjesztettek a Székelyföldre és biztatták a népet, hogy „itten is tegyék le a fegyvert mint Besztercén, fogják az eke szarvát, hallgassanak a szék tiszteitől és a német tiszteket igazítsák oda, ahol csak egyszer voltak”.⁷⁷

Buccow is megriadt az egyre szélesedő mozgalmak erejétől s kiadta a parancsot, hogy a jobbágyoktól vegyék vissza a fegyvert. Az eseményekért a felelősséget viszont tisztjeire hárította: „íme az eredménye annak a szép támogatásnak, amelyben önök részesítik a jobbágyokat s amely mindig akaratom ellenére történt” – írta Emanuel Caratto alezredesnek.⁷⁸ Egy taplocai közszéki vallotta 1764-ben a vizsgálóbizottságnak: „Nehezen esett nekünk az is, hogy ... a jobbágyoknak is fegyvert adtak

volt s ennek utána tőlek, ámbár nem jobb emberek nálunk, megint el vették”.⁷⁹ A jobbágyság lefegyverzése tompította a nemesség-ellenes mozgalmak erejét.

A bécsi udvar is rájött, hogy Buccow terve csődöt mondott, elgondolása szerint nem lehet felállítani Erdélyben a határőrintézményt, ezért visszarendelték Bécsbe. Júniusban a Kálnoky-bizottság is beszüntette tevékenységét; ekkor hirdették ki a Gubernium rendeletét is, hogy a királynő újabb parancsáig mindenki maradjon abban a helyzetben amelyben van, erővel senkit se kényszerítsenek a határőrségbe. A községkelyek úgy tartották, hogy őket erővel kényszerítették, és ezért tömegesen tették le a fegyvert. „A nép pedig — írja Losteiner —... a ráerőszakolt fegyvereket a legtöbb helyen letette és az országút mellett halomba hányta; így magamnak is meg kellett kerülnöm szekeremmel egy ilyen fegyverhalmot Szentmártonban és Kozmás-on, amikor Udvarhelyről Esztelnekre utaztam a filozófiai katedra átvételére”.⁸⁰ Caratto alezredes 1763 június elején készített kimutatása szerint Csíkszékben 548-an tették le a fegyvert és 607 volt az ellenszegülők száma.⁸¹

Az elakadt szervezés folytatására Bécsből egy új bizottságot neveztek ki, melyben Siskovich mellett helyet foglalt Bethlen Miklós erdélyi főkormányiszteki tanácsos és Lázár János országgyűlési elnök is. Ez a bizottság a Buccowétól eltérő tervet dolgozott ki. Ugyanakkor jogi szempontból alátámasztották a székelyek katonáskodási és adózási kötelezettségeit. Az új tervezet előírta, hogy a határőrök adója a rendes egyharmadánál több ne legyen, az altisztek, dobosok, trombitások teljes adómentességet élvezzenek, háború esetén a határőr családja ne adózzék, a határokon kívül fizessék a zsoldot, stb. A határőrséget a Székelyföldön csak Csíkra, Háromszék-re és az Udvarhelyhez tartozó Bardóc-fiúszékre kell leszűkíteni, mivel csak ezek a székek fekszenek a széleken. Ezen kívül kérték, hogy a királynő saját aláírásával és pecsétjével ellátott nyílt rendeletet adjon a bizottság kezébe, elosztatva ezzel minden gyanút és kételyt.

A lófők és egytelkes nemesek meginogtak és nem minden esetben támogatták már a köznép és a jobbágyság antifeudális harcát, hiszen közülük is többen jobbágyot tartottak. Már 1762 októberében, a Szépvízen tartott székgyűlésen az egytelkes nemesek és lófők külön akarták előterjeszteni követelésüket, de a községkelyek megakadályozták őket ebben: „nagy zúdulást csinált a nép” – vallotta később az egyik tanú.⁸²

A széki előjáróknak és a határőrség felállítását ellenző nemeseknek sikerült végül is megnyerniök a nem-katona lakosság támogatását, és 1763. július 18-án az időközben visszatért Bornemissza Pál főkirálybíró elnöklete alatt székgyűlést összehívni. A „Magistratus jurisdictio [itt: széki fennhatóság] alatt lévő egyházi nemesek és más székely szabadsággal élő személyek” egy terjedelmes beadványban fejtették ki panaszaikat, sérelmeiket.⁸³ A kiegyezés szándéka a következő fogalmazásból is kitűnik: „a múlt esztendőben ezen katonaság alá hírnünk s akaratum ellen *tiszturaink és nemeseinktől, kiknek védelmezése és directiójok alatt voltunk elszakasztattván* [kimenelés tőlem – V. K. I.] conscribáltattunk sub poena 500 ft amissione item capit et confiscatione bonorum [500 forint bírság, fej- és jószágvesztés büntetése alatt] mérték alá hajtattunk és innen következett fejünkre minden baj”. Kérik „mint hogy ezen belső csendességünk felháborításának okai a limitrophus [határőr] tiszték, akik nem törvényes úton jöttek közinkbe, szállottak jószágainkba, akiknek itt való megmara-

dásokat törvényünk nem engedi, azon kívül is jobbára katona nélkül vannak, innen helységünkben rövid idő alatt való kitakarodásokat...” és „hogy a tökéletes egység helyre állíttassék”, akik „különb féle ijesztésekkel s ígéretekkel vonattanak a katonaságra” azok – az „előbbi státusra vissza tétessenek”. Határozottan tiltakoztak a Siskovich vezette bizottság tevékenysége ellen. Követelték a székelyek nemzeti gyűlésének összehívását, hogy törvényeiket egybeszedhessék, ezeket a királynő is erősítse meg és a közszabadságok ne csak a nemességre vonatkozzanak, hanem minden székelyre, mivel „természet szerint való conexióval egy totum corpusnak tagjai vagyunk, egy törvénnyel és privilégiummal élünk”. Csak ilyen körülmények mellett hajlandók fegyverrel szolgálni és „az ellen solemniter protestálunk és contradicalunk [ünnepélyesen tiltakozunk és ellentmondunk], hogy conjunctium [egyidejűleg] fegyvert viseljünk rurális oeconomiánkat [mezőgazdaságunkat] folytassuk, akármind contributiót taksáljunk”.

A széki tisztség a nép beadványát saját jelentésével együtt felküldte a főkor-mányszékhöz. Ők is úgy látják, hogy a katonai fennhatóság alá vontakat szükséges „a többivel egyenlővé tenni... s úgy az után megnyugodt és egyesült elmével amidőn a nép minden visszavonás és egymás ellen való tusakodás nélkül lészen jobbokkal s moddal könnyebben persvadealtathatik közönségesen [értsd: közösen] a fegyverhez való álhatatos accessusra [rávezetésre] s egyéb minden jóra”.⁸⁴

A központi hatalomnak azonban esze ágában sem volt lemondani a határőrség felállításáról. 1763. október 8-ai keltezéssel Mária Terézia nyílt parancsot bocsátott ki, úgy ahogy azt Siskovichék javasolták. Ennek értelmében a határőrezredek a Székelyföldön csak Csíkban, Háromszéken és Bardóc-fiúszékekben szervezik meg; akik letették és egy hónapon belül nem veszik fel újra a fegyvert, azokat árulóknak nyilvánítják; akik viszont a fegyvert megtartották, azoknak egy évi adójukat elengedik, a rendelettel szembeszegülőket pedig példásan megbüntetik. Buccowot ismét a Gubernium élére állították, a szervező bizottság pedig utasítást kapott a vele való együttműködésre.

A bizottság november második felében kezdte meg tényleges munkáját. November 23-án érkeztek Csíksomlyóra és elrendelték, hogy az október 8-i pátent minden faluban olvassák fel és a nép választát foglalják jegyzőkönyvbe. November 29 és december 2 között a kiküldött ülnökök bejárták Al- és Felcsík falvait, de a válasz mindenütt tagadó volt: arra hivatkoztak, hogy 500 forint büntetés, fej- és jószágvesztés terhe alatt írták össze őket, nem önként állottak fegyverbe és készek inkább továbbra is adót fizetni minthogy katonáskodjanak. „Mű nem értettük a katonaságnak mi voltát, hogy őfelsége csak azokat kívánja akik[nek] jó akaratjuk volna a katonasághoz s magunk hazánkból ki nem vitetünk, most pedig s ennek előtte való decretumiból kivettük, hogy őfelsége országaiba mindenüvé az hová kívántatik [elküldethetnek]. Mű ezért mind ezekre elégtelenek vagyunk, mert mű más helységekről hordjuk kenyerünket, hanem mint ennek előtte szolgáltuk őfelségét adó fizetéssel ez után is ügyekezünk teljes tehetségünkben őfelségeinek szolgálni, nem pedig fegyverrel” – hangzott a taplocaiak válasza.⁸⁵ „Őfelsége mostan publikált rescriptumában [kihirdetett leíratában] is az vagyon, hogy az kik ez előtt önként való jó akaratjukból az fegyvert felvették s be is esküttek volt, tehát egy holnap alatt ismét vegyék fel és esküdjenek be újra, de mivel ez előtte nem önként való jó akaratunkból [tettük ezt]

fel nem akarjuk venni” – mondták a csekefalviak.⁸⁶ A többi falvak válasza is hasonlóan hangzott: „...mü katonaságra elégtelenek vagyunk, főképpen külső helyekre mivel az mü helységünk terméketlen és erős dolog kívánó, adósság sok a nyakunkon s gyermekeinket nagy gonddal tartjuk” – felelnek a várdótfalviak.⁸⁷ Több falu — Szentimre, Csátószeg, Szentsimon, Tusnád — székgyűlés összehívását kérték, hogy ott együttesen határozhassanak.

Közben a bizottság Bornemiszt és Caratto alezredest is magával vive, erős katonai kísérettel Gyergyószentmiklóstra érkezett. November 28-án itt, majd az ezt követő napokban a többi gyergyói falvakban is felolvasták a királynő parancsát és megkezdték a sorozást. Az ágyúk fenyegetése alatt december 18-án Gyergyószentmiklóson felszentelték a zászlót és feleskették a határőröket. Minden községkelyt, lófőt és egytelkes nemest besoroztak, akár szerepelt, akár nem az előző összeírásban és azokat is, akik a szabad státusból jobbágy sorba süllyedtek.

December végén a bizottság Felcsúkra, Szenttamás községbe ment át, hol karácsony másodnapján a helybeliek, a szentdomokosiak és jenőfalviak előtt felolvasták a rendeletet és megkezdték a sorozást. Itt jutott tudomásukra, hogy a madéfalvi férfiak elhagyták házaikat és az erdőkbe menekültek. Példájukat nemsokára a rákosiai, madarasiak és más falvak lakosai közül is többen követték. Siskovich gyorsan intézkedett: a Háromszéken állomásozó császári sorkatonaságot is Csíkba rendelte. A madéfalvi asszonyokat, gyerekeket és öregeket kiűzette házaikból, hogy a menekülteket visszatérésre kényszerítse. Az elmenekültekhez igen sok háromszéki és kassonszéki is csatlakozott. A csaknem ötezer létszámú tömeg együttesen Szépvízre vonult. Itt olvasták fel előttük január 4-én Siskovich küldöttjei a rendeletet és felszólították őket, hogy térjenek vissza falvaikba. A bujdosók január 5-én együttesen madéfalvára mentek és tárgyalásba akartak bocsátkozni a Taplocára érkezett bizottsággal. A bizottság felszólítására, hogy vessék alá magukat a sorozásnak, az ellenállók haladékat kértek: január 7-én válaszolnak, mivel a közbeeső napon Vízkeresztet szeretnék nyugodtan megünnepelni.

A bizottság tanácskozássra ült össze. Siskovich és Bethlen a fegyveres beavatkozásra szavaztak és így szótöbbséggel elhatározták, hogy a kért haladékat nem adják meg, hanem a népet fegyverrel veretik szét. A parancs végrehajtását Caratto alezredesre bízta, akinek rendelkezésére állott az Okelli ezred egy 1000 főnyi zászlóalja, 300 Trautmandorf-vasas, 50 Kálonky-huszár és két ágyú.⁸⁸ Éjfél után körülzárták a falut. Január 7-én hajnali négy órakor az ágyúk tüzelni kezdtek a semmit sem sejtő, békésen pihenő tömegre. Az álmából felriadt székelyek nem gondoltak ellenállásra. A vezetők gyorsan kegyelemkérő levelet írtak és egy pár tagú küldöttséggel, mely póznára kötött fehér kendőt lengetett, elküldték arra, amerre a parancsnokot sejtették. A katonák puskatüze azonban kioltotta életüket. A tömeg egy része Udvarhely, mások Taplocára felé, a legtöbben viszont Szépvíz irányába igyekeztek menekülni, de mindenütt katonák állták útjukat. Szörnyű mészárlás következett. „A katonák nem is hagytak fel mindaddig az öldökléssel — jegyzi fel Losteiner —, míg 9 óra táján parancsot nem kaptak arra, hogy szüntessék be a vérontást és a házakat, melyeket előbb kifosztottak, azután felgyújtottak, hagyják el”.⁸⁹

A halottak számát pontosan nem tudjuk: Losteiner 183-ról, Halmágyi és Heindorf 400-ról írnak, Balló István 500-ra becsüli. Egy hivatalos korabeli kimutatás-

ban 88 elesettet, 24 eltűntet, 59 sebesültet és 6 elmenekültet tüntettek fel,⁹⁰ de ebben feltételezhetően csökkentették az áldozatok számát. Caratto és Siskovich azt jelentették Bécsbe, hogy a felkelők kezdték a tüzelést, és így kényszerből használtak fegyvert.⁹¹

A január 7-i véres események után az ellenállást megtörték. Január 17-én Csíkrákoson is felavatták a zászlót és feleskették az al- és felcsíki határőröket is. Rövid idő alatt Háromszéken és Bardóc-fiúszékében is megszervezték a határőrséget. 1765-ben a román határőrezredek szervezését is kiteljesítették: Radna vidéke után, ahol 1763 novemberében kivégezték a májusi ellenállás vezéreit, most Fogaras, Szeben, Hunyad és Hátszeg vidékén is megszervezték a határőrintézmény századait. A Keleti- és Déli Kárpátok vonulata mentén összesen 3 román (két gyalogos és egy fődragonyos) és 3 székely (két gyalogos és egy huszár) ezredet állítottak fel. Akik az erőszaknak sem akartak engedni, átszöktek a határokon. A Székelyföldről is több száz család telepedett át Moldvába.

A „militarizált” székelyek soha nem felejtették el, hogy erővel kényszerítették őket a határőrezrekbe, de azt sem, hogy ebben saját mágnásai és nemesaik is segédkeztek, vagy legalábbis gyáva, megalkuvó magatartásukkal elősegítették ezt. Háromszéki községkelyek mondták előljáróikról a szervezés idején egy osztrák tisztnek: „a disznók megelégedtek azzal, hogy minket nektek németeknek huncutul eladjanak és ti minket jobbágyaitokká akartok tenni”.⁹² Az 1763 december, és 1764 január eleji csíkszéki események kapcsán a nép többször erővel kényszerítette a nemeseket, hogy résztvegyenek a határőrséggel szembeni ellenállásban. Így például január 4-én a szépvízi, szentmiklósi és borzsovai közemberek megeskették a nemeseket, hogy „hívek lesznek egymáshoz ...véreiknek utolsó kifolyásáig”.⁹³ Ugyanez történt Vacsárcsiban is: míg a nép vezetői az erővel összefogott nemesekkel tárgyalt, „az alatt hallottam — vallotta később a vizsgálóbizottságnak az egyik nemes — hogy a nép a setétben a ház előtt künn felzúdult, mondván: meg kell lenni, hogy megesküdünk és addig a házból sem ereszt ki és vagy nemes embernek vagy németnek meg kell halni”.⁹⁴ Egy másik nemes pedig a következőket vallotta: „Mint addig le nem akartuk tenni a juramentumot a míg a jelenlevő parasztság puskákkal, vasvillákkal és lántsákkal meg nem ijesztett és reá nem kényszerített”; arra eskették meg, „hogy mű is fegyveresen, ha szükség leszen, melléjük állunk és defendáljuk [védjük] őket”.⁹⁵ A köznép nemesség ellenes magatartása tehát a határőrség felállításával szembeni küzdelem legforróbb pillanataiban is megnyilvánult: arra akarták kényszeríteni a nemeseket, hogy ők is nyíltan kiálljanak a határőrezredek szervezése ellen.

Több mint 200 év távlatából ma már megállapíthajtuk, hogy a külső és belső elnyomás súlyának elviselhetetlensége váltotta ki az 1762–64-es évek mozgalmait. A községkelység az adózás mellett, melyet mindig is sérelmezett, nem akarta a katonáskodást is magára vállalni és ellenszegült a határőrség felállításának, de ezzel egyidejűleg saját nemessége ellen is fordult, majd a jobbágyok fegyverbe állítása még nagyobb lendületet adott ennek a harcnak. A bécsi udvar és a helyi nemesség érdekellentétei tették lehetővé, hogy a mozgalom kettős jellege kiteljesüljön és a pillanatnyi helyzettől meghatározottan hol az idegen uralom elleni harc, hol pedig az antifeudális küzdelem kerüljön előtérbe.

A határőrezredek felállítása természetesen nem oldotta meg azokat az ellentmondásokat, melyek 1762–1764-es évek kettős jellegű mozgalmait kiváltották: az idegen uralom elleni harc, a határőrintézmény megszüntetéséért vívott küzdelem és az antifeudális mozgalmak mindaddig tartottak, míg a „népek tavaszá”-n kibontakozott forradalmi változások fel nem számolták azokat az okokat, melyek kiváltották.

JEGYZETEK

*A tanulmány 1977-ben a romániai magyar nemzetiségi tanulmánygyűjtemény második kötete számára készült, mely azonban nem került kiadásra.

¹ Az erdélyi határőrezredek felállítása eseményekben gazdag történetéről bőven írtak. Már a korások közül többen, így Michael Conrad von Heidendorf, a főkormányászi tanács jegyzője, Halmágyi István főkormányászi titkár, Losteiner Leonard csksomlyói szerzetes stb. értékes feljegyzéseket hagytak az utókor számára. Lásd: Michael Conrad von Heidendorf, *Eine Selbstbiographie* (közli Rudolf Teil), VereinesArchiv, NF, XII–XIV, XVIII, 1876–1878; Halmágyi István naplói (Szédeczky Lajos kiadása) Magyar Történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból, MHHS 38., Budapest, 1906; Losteiner kézíratos Chronológiáját többen felhasználták (például Szédeczky Lajos, Balló István), ma azonban nem ismerjük hollétét. 1861-ben Nagy Imre készített a madéfalvi veszedelemre vonatkozó részből kivonatot: Történelmi adatok a vitéz székely nemzet életéből Losteiner Leonard Krónikás Gyűjteménye után cím alatt. Megjelent a Csíki Múzeum Közleményeiben, Csíkszereda, 1956. 7–50. A későbbi irodalomból megemlíthjük: *George Bariju*, *Istoria regimentului alu II-lea românesc granitaru transilvanu*, Braşov, 1874. és *Materialu pentru istoria regimentului I. grănitearu din Transilvania, Transilvania, 1884–1885; Teleki Domokos*, *A székely határőrezredek története*, Budapest, 1877; *Balló István*, *A madéfalvi veszedelem*, *A Csíksomlyói Főgimnázium Értesítője* az 1905–1906-ik iskolai évről, Csíkszereda, 1906. 1–85; *Szédeczky, Lajos*, *A székely határőrség szervezése 1762–64-ben*. Okirattárral. 1761–1790. Budapest, 1908.; *Virgil, Şotropa*, *Înfiinţarea graniţei militare năşăudene*, *Archiva Someşeană*, 1938–1939, 24., 1–129, 25., 261–375; *A., Bunea*, *Istoria regimentelor grăniceşti*, Blaj, 1941. Az újabb irodalomból lásd: *Istoria României*, III. Bucureşti, 1964. 515–522; Erdély története, Bukarest, 1963. 246–247; *Vágó Béla*, *A székely faluközösségek életét, belső és külső ellentmondásait, bárkit hozzásegít a tanulmányunk tárgyává választott kérdések helyes értékeléséhez, megértéséhez*.

² *Szédeczky Lajos*, *A székely nemzet története és alkotmánya*. Budapest, 1927. 297.

³ Az önálló fejedelemség korában is, háború vagy más rendkívüli helyzet esetén többször megadózattak a székelyeket, de ennek megszüntével újra mentesültek ettől a teherrel. A közsékek rendszerezett megadóztatása 1702-ben kezdődött, ez az egyik magyarázata, hogy tömegesen résztvettek az 1703–1711-es szabadságharcban. A lóföket és egytelkes nemeseket 1714-től kezdődően szorították adó alá.

⁴ *Vágó i.m.* 64–65.

⁵ Állami Levéltár Csíkszereda. Csíkszék lt. 1563–1766. (A továbbiakban: Csíkszék lt.) VIII/37.

⁶ ÁL. Csíkszereda. Felcsíkszék lt. (A továbbiakban: Felcsíkszék lt.). Jegyzőkönyvek. 13.

⁷ Csíkszék lt. XII/18.

⁸ Uo. XIX/60.

⁹ Egy 1771-es összeírásban a szárhegyi Lázár család 188, a ditrói Puskás család 26, az alfalvi Turi család 28, a tekerőpataki Horványi Gábor özvegye, Gáborffy Anna 21 jobbággal szerepel. ÁL. Csíkszereda. Gyergyószék lev. (A továbbiakban: Gyergyószék lt.). Rendeletek, jelentések. 795.

¹⁰ Egy rénes forint 120 dénárral vagy 60 krajcárral volt egyenlő, eltérően a magyar forinttól, ami 100 dénárt vagy 50 krajcárt tett ki. Más pénzneme 1 susták 6 krajcárral, 1 garas 3 krajcárral, 2 garas 1 polturával volt egyenlő. A továbbiakban a forint alatt mindig rénes (német) forintot értünk.

¹¹ *Istoria României*, III., 489.

¹² *Al Csetri, St. Imreh*, *Stratificarea socială a populaţiei din Transilvania la sfârşitul orânduirii feudale (1767–1821)*, *Populaţie şi societate*, (Szerk. Stăfan Pascu), Cluj, 1972. 142.

¹³ Csíkszék lvt. VI/59, VIII/58., 66., 69., X/35 és SzOKL VII., 421–422.

¹⁴ A számításokat Csíkszék lvt. VI/58., 59., 79., VII/66., 69., és VIII/37. jelzésű iratok alapján végeztük. Alcsíkon 16 falu létezett. 1742-re vonatkozóan azonban csak 12 falu adóalanyainak számát ismerjük, ezért két falu (Szentlélek és Verebes) esetében az 1743-as év adóajlajstromaiban szereplő adózók számát vettük alapul. Így tehát a 14 faluban (Csíkszentgyörgy és Mindszent kivételével) 1742-ben 1297 adóalanyt írtak össze, közülük 27-et valamilyen oknál fogva kihúztak. Végérvényesen tehát 1270 adóalany fizette ki az ezekre a falvakra jutó 8208 forint adót. 1749-re vonatkozóan az adatok teljesek. A 16 faluban 1596 adóalanyt írtak össze, kikből 9-et kihúztak. Elsődlegesen Alcsíkra 9945 forint adó esett, de ismerve, hogy ebben az évben az egész székre még kivetettek 9250 forintot, kiszámítottuk, hogy ebből Alcsíkra 2590 forint jutott (a 2400 calculusból 816-ot állott). Így tehát a teljes adóösszeg 12 535 forintot tett ki. Itt jegyezzük meg, hogy a pénzürték változásait nem ismerjük, így csak az összezszerű növekedés mutatható ki. Feltehetően a pénz elértéktelenedése nem volt ilyen ütemű.

¹⁵ Felcsíkszék lvt. Jegyzőkönyvek. 12.

¹⁶ Csíkszék lvt. XXIX/7. Ebben az összeírásban csak a gyalogos és huszár határőrkatona és a jobbágy családok szerepelnek.

¹⁷ SzOKL VII., 414.

¹⁸ Uo. 328.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 348.

²¹ Felcsíkszék lvt., Jegyzőkönyvek, 12. A kimutatásban lényegében 15 050 forint szerepel, de ebből több mint 1000 forint a szék pénztárát illeti meg.

²² Csíkszék lvt., VIII/51.

²³ Istoria României, III., 489.

²⁴ Csíkszék lvt., VI/41.

²⁵ Ezeket az adatokat *Garda Dezső* gyergyóremetei tanár bocsátotta rendelkezésünkre, aki a budapesti, Országos Levéltárban végzett kutatásokat. (Kiemelések tőlem – V. K. I.)

²⁶ Csíkszék lvt., IX/9. 5.

²⁷ Csíkszék lvt., XX/40.

²⁸ Felcsíkszék lvt., jegyzőkönyvek, 4. 204.

²⁹ Uo. 170

³⁰ Csíkszék lvt., VIII/63.

³¹ Uo. X/9. 1.

³² Gyergyószék lvt. Vegyes iratok. XXXVIII/61.

³³ SzOKL VII., 392.

³⁴ Csíkszék lvt., VI/25, és SzOKL VII., 408–411.

³⁵ Csíkszék lvt., IX/9, 1–4.

³⁶ Uo. 5–10.

³⁷ *Vágó* i.m. 57–58.

³⁸ Csíkszék lvt. XII/20 és XIV/67.

³⁹ Uo. XIII/16.

⁴⁰ Uo. XIII/19.

⁴¹ Uo. XIII/32.

⁴² Lásd bővebben *Prodan*, i.m. 208–221.

⁴³ *Göllner* i.m. 11–13.

⁴⁴ Csíkszék lvt., XI/59.

⁴⁵ Uo. XV/62.

⁴⁶ Uo. XV/39.

⁴⁷ Uo. XVI/10.

⁴⁸ Uo. XV/9.

⁴⁹ *Prodan*, i.m. 232.

⁵⁰ *Göllner*, i.m. 37.

⁵¹ *Szádeczky*, 1908. 255–259.

⁵² Csíkszék lvt. XVII/5. 2.

⁵³ Uo. XVII/5.

⁵⁴ *Nagy* i.m. 18.

⁵⁵ *Szádeczky*, 1908, 47.

- 56 Csíkszék lt., XV/61.
- 57 Uo. XVII/11.
- 58 *Szádeczky*, 1908, 55; *Balló*, i.m. 30. és Csíkszék lt. XVII/10, 1–2.
- 59 *Szádeczky*, 1908, 57.
- 60 Uo. 307.
- 61 Uo. 54, és *Balló* i.m., 29.
- 62 *Szádeczky*, 1908, 305–306.
- 63 Uo. 309.
- 64 Csíkszék lt., XVII/10.
- 65 *Szádeczky*, 1908, 359.
- 66 Uo., 360.
- 67 Uo. 63.
- 68 Uo.
- 69 *Vágó* i.m. 189.
- 70 Uo. 183.
- 71 Csíkszék lt., XVII/13.
- 72 *Szádeczky*, 1908.305.
- 73 Felcsíkszék lt. Jegyzőkönyvek. 4., 170–171.
- 74 *Szádeczky*, 1908, 308.
- 75 Uo. 1908, 308.
- 76 Uo. 360.
- 76 *Göllner* i.m. 44–45.
- 77 *Vágó* i.m. 201.
- 78 Uo. 220.
- 79 Uo. 186.
- 80 *Nagy* i.m. 22.
- 81 Csíkszék lt. XVII/23.
- 82 *Vágó* i.m. 191.
- 83 Csíkszék lt. XVII/36.
- 84 Csíkszék lt. XVII/10. 7.
- 85 Csíkszék lt. XVII/50. 2.
- 86 Uo. 4.
- 87 Uo. 1.
- 88 *Balló* i.m. 59.
- 89 *Nagy* i.m.
- 90 *Szádeczky*, 1908. 181.
- 91 Uo. 180–181.
- 92 Uo. 395.
- 95 *Vágó* i.m. 196.
- 96 Uo. 197.
- 97 Uo.

Tófalvi Zoltán

A SÓVIDÉKI NÉPOKTATÁS TÖRTÉNETE 1848-IG

A Székelyföld jelenleg Hargita és Maros megye határán lévő kistáját nevezik Sóvidéknek. Korond pataka és a Kis-Küküllő völgyében elterülő Alsó- és Felsősfalva, Atyha, Ilyésmező, Korond, Parajd, Siklód, Sóvárad, Szolokma és Szováta (Békástanya, Fenyőkút, Pálpataka és Szakadát tanyák) tartoznak ide. Nevét a nagyon régóta művelt sóbányáiról kapta. Az előbb felsorolt településeket Sóvidék gyűjtőnéven eddigi ismereteink szerint 1659-ben említik először.¹ Mintegy száz, sóra utaló határ-, patak-, és útnév bizonyítja az elnevezés megalapozottságát.

A tájék gazdasági és társadalmi életének alakulását, a falubokrok létrejöttét, az iskolák történetét is döntő módon meghatározta a só. A környék lakóinak állandó keresetforrása volt a sófalvi-parajdi sóbánya, még akkor is, ha csak télen folyt a harang alakú aknákból a kitermelés. A sókitermelés, szállítás, árusítás, a pénzügyi műveletek nyilvántartása – bármilyen kezdetleges is volt, bizonyos fokú iskolázottságot követelt. Az iskolatörténet megírásában tehát mindenképpen számolni kell a sóbánya, pontosabban a bányahivatal jelenlétével. Különben a 18. század végétől, amikor II. József kezdeményezte tanügyi reformok nyomán a bányák mellett állami iskolák jöttek létre.

A sóvidék egyházi megosztottsága szintén rányomta bélyegét a tájék iskolatörténetére. A reformáció korában a települések egy része református, illetve unitárius lett. A 18. század elején viszont – az ellenreformáció előretörésével – a katolikus egyház került döntő fölénybe Atyhában, Korondon és Szováton. Atyha a 16. és 17. század fordulóján – alig három évtized leforgása alatt – háromszor lett unitáriusból katolikussá.² Mindez természetesen mély nyomokat hagyott a vidék művelődéstörténetében is. Egy-egy helységben néha két felekezeti iskola működött. Korondon századokon át egymás mellett tevékenykedett a katolikus és unitárius, Szováton pedig a katolikus és református iskola. Parajdon a 18. század második felétől 1848-ig két felekezeti (református, katolikus) és a sóbánya melletti állami iskolában folyt elemi fokú oktatás. Ez a sokszínűség jobbára ismeretlen a hasonló nagyságú tájegységek iskolatörténetében.

A sóvidéki iskolázás kezdetei

A mostoha természeti adottságok között tengődő Székelyföld középkori falusi iskoláiról csak néhány adat maradt fenn. Messze a városok vonzásától, kezdetleges földművelésével, állattartásával, időszakos sóbányászatával az iskolák kialakulásához is jóval később tudott megfelelő igényt és alapot teremteni, mint a jobb természeti körülmények között élő, vagy kézműves központok közelében lévő települések.

Különböző forrástípusok (egyházi anyakönyvek, lustrák és katonai összeírások, vizitációs jegyzőkönyvek, gazdasági iratok, széki és családi levéltárak) adatainak egymást kiegészítő és ellenőrző felhasználásával igyekszünk átfogni a tájegység iskola-történetének legfontosabb mozzanatait.

A szakirodalom a székelyföldi népoktatás kialakulásának kezdetét a 14. és a 15. századra teszi, a Sóvidék viszonylatában azonban csak a 17. századtól beszélhetünk értékelhető adatokról. Ami természetesen nem jelenti az iskolák teljes hiányát a korábbi időszakokban.³

A reformáció elterjedése kedvező feltételeket teremtett a falusi iskolák létesítéséhez, az oktatás színvonalának emeléséhez. A reformátorok ugyanis az egyéni, átélt vallásosságot hirdették. Arra törekedtek, hogy minél szélesebb körben elterjesszék az anyanyelvre fordított Biblia és a hittételek olvasását. Ezáltal a falusi iskolákban is a tanulás új, a korábbinál jóval hatékonyabb belső indítékát alakították ki.

Az 1565. és 1576. évi adóösszeírás, a 17. század eleji lustrák adatai alapján arra következtethetünk, hogy a sóvidéki települések mindegyikében iskola működött. A literátusok, deákok viszonylag nagyszámú jelenléte már önmagában is jelzi a tanulás iránti növekvő érdeklődést. A sóbánya élén iskolázott kamaraispánok, íródeákok, mázsamesterek állottak, mint a 16. században Sófalvi János deák, vagy Várad Kis Pál deák – akinek nevéhez Szováta kialakulása is kapcsolódik.⁴

Az iskolázásra vonatkozó első, eddig ismert írásos adatunk az egyik legelzártabb településről, *Siklód*-ról származik. 1629-ben a siklói református egyházközösség különvált *Küsmőd*-től, s ettől kezdve iskolát és mestert is külön-külön tartottak.⁵

A 17. század elejétől kezdődően a sófalvi-parajdi sóakna jövedelmének egy részét egyházak, iskolák fenntartására fordították. 1700-ig a bánya jövedelméből a székelyudvarhelyi református iskola rektora évente 78 forinttal, a székelykeresztúri rektor 10, az erdőszentgyörgyi pedig 20 forinttal részesült.⁶ A székelyudvarhelyi mester még a 18. század derekán is a sófalvi kamarától kapta pénzbeli járandóságának egy részét.⁷ Mindez termékenyítőleg hatott az egész környék falusi kisiskoláinak fejlődésére is.

Sóváradon 1643-tól megszakítás nélkül találunk iskolára, mesterekre vonatkozó adatokat. 1643-ban a források a sóvárad rector jövedelmeit sorolják fel, 1648. március 24-én pedig „Stephanus Udvarhelyi mester”-t említik.⁸

A 18. század közepétől már részletesebb iskolatörténeti adatok ismeretesek. *Sófalva* is állandó rektort tart. Az 1656-os parciális zsinat más udvarhelyszéki eklézsiák mellett a sófalvi egyházközösségnek is megtiltotta, hogy hanyag, tudatlan és járatlan tanítót alkalmazzon.⁹ A sófalvi és *parajdi* egyházközösségek különválása 1669-ben — a siklódéhoz hasonlóan — új iskola létrehozását eredményezte. Az 1669. július else-

jén tartott székelyudvarhelyi zsinat határozatai alapján: „Parajd minden jussát mind Templumból, ahoz való bonumokból kezét kiveszi,... Sófalva is ne kenszericze sem Templum építtetésére, sem Praedikátor és Schola Mester házának és azok körülvaló épületek építésére.”¹⁰ A legkisebb sóvidéki település, *Szolokma*, iskolájáról is — 1694-es bejegyzéssel — az előbb említett forrásból szerzünk tudomást.¹¹

Az ellenreformáció 18. század eleji térhódításával mind gyakrabban említik a sóvidéki katolikus kisiskolákat. A rendszeresen sorra kerülő canonica visitatiók során az iskolák állapotát, a tanulók előrehaladását, a mester magaviseletét külön fejezetben említik. A *korondi* katolikus kisiskoláról szóló első adatunk 1716-ból származik, amikor név szerint említik „Gregorius Thamási de Altorja Ludimagister”-t.¹² Az *atyhai* katolikus egyház javainak 1716-os jegyzékében pedig azt olvassuk, hogy van „egj csengettyű az oskolába való”.¹³ 1719-ben Atyha iskolamestere Balla Tamás, 1720-ban pedig „Martinus Litterati”.¹⁴ Ettől kezdődően évről évre ismerjük a korondi, illetve atyhai katolikus tanítókat.

A 18. század eleje jelentős változásokat hozott az egész Sóvidék népoktatásában. A változások oka, jellege a korondi iskola történetén keresztül mérhető le. Míg az 1625. július 24-i korondi tanúvallatáson a korondiak, atyhaiak, pálfalviak többsége unitáriusnak vallotta magát,¹⁵ a 18. század elején a helyzet gyökeresen megváltozott. Évekig húzódó viták, pereskedések után a korondi unitáriusok 1720-ban elvesztették előbb templomukat, majd iskolájukat is. A Gubernium 1720. február 12-én kelt végzésével elrendelte, hogy „a régi Parochiális Fundus az Oskola Házsal együtt,... maradjon a Catholica Ecclesianak”, azzal a kikötéssel, hogy az unitáriusok „parochiális vagy Oskola Házokban két hétig ne exturbáltassanak”.¹⁶ E rendelet nyomán az unitárius „Schola Ház, melynek vicinussa is mindenfelől közönséges falu útja”, 1720 májusában a katolikusok birtokába került.¹⁷ A korondi unitáriusok saját iskolájukat csak 1762-ben létesítették újra.¹⁸ 1717-ből van az első adatunk a *szovátai* iskoláról: egy korabeli szabályzat értelmében a hívek fát hordanak és vágnak a szovátai és selyei mester számára.¹⁹

A felekezeti iskolák mellett külön szint, másfajta oktatási formát jelentett a parajdi sóbánya iskolája. A bányák mellett működő iskolák voltak az állami népoktatás első intézményei. A sóbányák szellemi hajlékaiban folyó oktatás színvonala azonban elmaradt az érc- és aranybányák mellett működő iskolákétól, sőt még a falusi kisiskolák színvonalát sem érte el.²⁰ A parajdi sóbánya tanítómesterére vonatkozó első adatunk 1771-ből származik: Kiss József iskolamester évi 12 forint fizetés-emelést kért az erdélyi sóbányák számvevőségétől.²¹ A parajdi sóbánya iskolájának tanítóiról pontos képet nyerünk az 1767 óta évente megjelent schematizmusokból, tiszti névtárakból, a központi bányaigazgatóság levéltári adataiból.

A sóbánya melletti iskolában folyó oktatás rendkívül alacsony színvonala, a tanítás gyakori szünetelése, a mesterek állandó cserélődése, hanyagsága arra kényszerítette a sófalvi anyaegyházról való elszakadás után számbelileg lényegesen megcsaporodott parajdi református egyházközség tagjait, hogy önálló felekezeti iskola létesítését kérik az egyházi főhatóságoktól. Enyedi Órás János, a sóbánya chirurga, az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság tagja az espereshez és a püspökhöz intézett kérdéseiben többször sürgette az önálló mestertartást. 1800-ban írta: „sehöl Erdélyben oly szüksége nintsen a Tanító Mesterre egy eklézsiának, mint Parajdnak.

Azért alázatosan instállok azon Tiszti Tisztelendő Szent Széknek, ahol ezen kérés fennforog, hogy nevezett eklézsianak méltóztassanak kegyelmesen oly módot feltalálni, hogy itt a Gyermekek Taníttatása had álljon fel.”²²

Fáradozásának megszületett az eredménye is: az udvarhelyi tractus egyházlátogatási jegyzőkönyvei szerint a *parajdi* reformátusok — akik 1770 óta tartottak időnként mestert — 1800-tól kezdve sohasem hagyták tanító nélkül iskolájukat. A 19. század elején — a templommal egy időben — új iskolaépületet is emeltek.²³

Hasonló küzdelmek után hoztak tanítói feladatokat is ellátó lévitát, majd mestert a felsősófalvi anyaegyháztól különváló alsósófalviak is: 1780-ban Dáné Jánost *alsósófalvi* lévitaként említik.²⁴

A 18. század végi erdélyi iskolahálózat fejlődését megközelítő pontossággal ismerjük az Unitárius Egyházi Főtanács rendeletére 1787-ben,²⁵ a Református Főkonzisztórium utasítására 1788-ban készített összírásból. ²⁶ E szerint a Sóvidéken református felekezeti iskola működött Alsó- és Felsősófalván, Parajdon, Siklósdon, Sóváradon és Szolokmán, unitárius pedig Korondon.

1787-ben a Gubernium rendeletére elkészítették a katolikus és református lelkészek, mesterek és harangozók összeírását. Ekkor említik a szovátai iskola első, név szerint is ismert mesterét, Benedekfi Ferencet.²⁷ 1789-ben újból ellenőrizték, összeírták a marosszéki falusi triviális iskolákat. A szováti járás tíz településének mindegyikében volt iskola: nyolc református, egy katolikus és egy unitárius.²⁸

Neveléstörténeti irodalmunk már tisztázta, hogy a jozefinista államigazgatás népoktatás iránti érdeklődése nem járt az iskolahálózat bővítésével. Az elemi oktatás irányítása, ellenőrzése továbbra is az egyházak kezében maradt. „Annyi azonban bizonyos, hogy a felekezetek vezetői egyre többet foglalkoztak a néptanítás ügyével, korszerűsítésének kérdésével.”²⁹ Ennek ellenére a sóvidéki kisiskolák alapmodellje a 17. század elejétől a 19. század közepéig nagyjából változatlan maradt. A népoktatásban bekövetkezett változások, a korszerű tanítási módszerek megkésve jutottak el — helyi szóhasználattal élve — „a világvégére szorult” Sóvidékre. Ezzel is magyarázható, hogy a reformkor eszméinek hatására, a makfalvi „nemzeti tanoda” mintájára, csak 1846-ban készült el a környék első modernebb iskolája, az atyhai „néptanoda”, ahol a korszerűbb tanítási módszerek bevezetésével próbálták előbbre lendíteni az egy helyben topogó népoktatást.³⁰

A 19. század közepére kiteljesedő sóvidéki iskolahálózat 12 önálló mesterrel működő kisiskolát számlált.

A szellem falusi hajlékai: a scholaházak

Bár a mestertartás, az iskolaépítés és karbantartás meglehetősen nehéz terhet jelentett, a sóvidéki települések lakói minden esetben vállalták az ezzel járó többletkiadásokat, és már a 17. század végén külön szobát, classist építettek a mester számára. Az iskola mint épület a korabeli forrásokban a tanító lakását és mellette az iskolatermet is jelentette.

A scholaházak részletes leírását az egyházlátogatási jegyzőkönyvek őrizték meg.

Siklódon 1782-ben „a Mester háza is igen kicsiny, a classis pedig annál kisebb, s nem alkalmas a tanításra, sem asztal sem pad nintsen benne, a gyermekek nem férnek el benne, hanem egy része a Mester tűzhelyén hever, azért az Ecclesiát ad-monealja a Sz. Vizitatio, hogy jó classist csináltasson, s abban padot, széket...”³¹

Alsósófalván 1799-ben „a lévita háza áll egy fedél alatt öt hajlékokból: külön fedél alatt classis, úgy csűr és két pajta, sütőkementze hajlék, s ól; mely épületektől marad még annyi pusztság, hogy lehet egy tisztességes Lak-hely.”³²

1841-ben Fábíán András sóváradi mester a melléje rendelt segédtanítónak így mutatta be az iskolát: „az iskola mesteri ház is elég alkalmas, mert sok rejtek helyei vagynak, minél fogva a Mesteri első ház a tanítónak, a klasszis is a tanítónak lakásul szolgálhat, tessék hát kegyelmednek akár a mesteri első házat, akár a klasszist is elválasztani. Az hátulsó ház klasszisnak határozottatott.”³³

Akárcsak Erdély más tájain, a Sóvidéken is a scholaházak rendszerint három-osztatúak: szobából, pitvarból és kamrából állottak. (Sóváradon a kukoricakas), a szekértartó, a sütőkemence, a feljebb fekvő falvakban pedig az asztalág, ahol a szénát vagy a cséplésre váró gabonát tárolják. Eltérően a maroszséki falvaktól, tájunkon ismeretlen volt a szalmával fedett, paticsfalú sövénykerítéses mestertelek, a vályogból összetakolt zsúpfedeles iskola. Az erdők övezte sóvidéki falvakban vastag gömbölyű gerendákból építették a scholaházat, s azt mindenkor zsinddal fedték be.

Egy siklódi adatból következtethetünk az iskolaépület rendkívül szegényes bútorzatára. A gyermekek legtöbb helyen lócákra ülve tanultak. Csak a 19. század elejétől válik általánossá a hosszú, az egész osztálytermet rendszerint faltól falig átfogó pad. Egyházlátogatási jegyzőkönyvekből, levéltári bejegyzésekből arra is következtethetünk, hogy a tanítás — a siklódi, szolokmai, alsósófalvi, valamint a parajdi „sóbánya melletti scholában” hosszú évtizedeken át a mester szobájában folyt.

A mostoha éghajlatú Sóvidéken az iskola-szobák elengedhetetlen tartozéka volt a cserepes tűzhely.³⁴

Az iskolák ablakaira még a múlt század elején is a Csokonai költeményéből jól ismert lantornát feszítették, ez adott némi fényt a délelőtti, délutáni tanításhoz. A korondi unitárius felekezeti iskolákban 1833-ban cserélték fel a lantornát üveggel.

A lakosság számának ugrásszerű gyarapodásával a 18. század végén az egy tantermes, szegényesen berendezett épületek szűknek bizonyultak. A vizitációk, a jozefinista államigazgatás által bevezetett, később ugyan eltörölt, de 1846-ban újra-élesztett köri ellenőrzések állandóan szorgalmazták az iskolák jó karbantartását, új épületek emelését.³⁵ Ám a nagyobb, tágasabb iskolák elkészülése még így is hosszú ideig váratott magára. A Sóvidék falvaiban — Atyha kivételével — csak a 19. század második felében készültek el azok a kő- és téglapépületek, amelyek közül néhányban ma is folyik az oktató-nevelő munka.

„Gyermekek tanítására egy Tanítót különösön tartanánk”

A rendtartó székely falu világához az iskolamester is szervesen hozzátartozott. Megjelenésétől kezdve a település mindennapi életének cselekvő részese: a házasságkötések, kereszttelők, temetések, de még a perek sem zajlottak le nélküle. Létén vagy nem létén, ügyszeretétén és felkészültségén múltott a faluközösség írni-olvasni-számolni tudása. Mentés volt a székely közterhektől, nem vihették el katonának, rendszerint házat, telket kapott a falutól.

Az általános erdélyi szokásnak megfelelően a sóvidéki tanítót is egy-két, esetleg három évre választották. A választást rendszerint április 24-én, Szent György-napkor, vagy Szent Mihály napján (szeptember 29-én) tartották. A mesterválasztás vagy – marasztás az egyházközség kiváltságai közé tartozott. A tanító maga is egyházi „belső” személy (persona ecclesiastica) volt, és tevékenységét mindenkor az egyháznak rendelték alá. Szigorú törvények biztosították a lelkésznek az egyházi iskolák feletti, szinte korlátlan hatalmát: „A Ministerek (papok) a scholában minden esztendőben négyszer bemenjenek, s megvizsgálván a Schola Mester micsoda methodussal tanítsa az Ifjúságot?” – határozta el 1661-ben a désfalvi unitárius zsinat.³⁶

A zsinati végzések különben nemcsak a mester teendőit, hanem öltözködését is meghatározták.³⁷

A Geleji Katona István által 1649-ben szerkesztett református egyházi törvénytár, a híres Geleji-kánonok, valamint az unitáriusok és a katolikusok törvényei a tanítótól a lehető legmértékletesebb életmódot követelték. A tanítók „ne csak tudományban hanem életökben, erkölcsükben legyenek épek, hogy feslett erkölcsökkel, életekkel okot ne adjanak a szent religiónak káromoltatására és meggyalázására” – hangzott 1729-ben az etédi zsinat határozata.³⁸ Érthető tehát, hogy 1697-ben miért emlegették elrettentő példaként a felsősófalvi tanító viselkedését: „Az Sófalvi Mester Fartzadi András Scholában nem tanításáért, etzaka scholán kívül való járásáért, sok részegeskedéséért, kardoskodásiért, két tisztességes Asszonyoknak próbálgatásáért, dohányzásért, lapoczkás táncznak járásáért meglapátoltatásra méltónak ítélte-tett.”³⁹

A tanítói mesterség századokon át a papságra készülő fiatal emberek átmeneti hivatala volt. Olyanok mentek tehát tanítónak, akik valamilyen okból félbeszakították tanulmányaikat, vagy ha már befejezték, megüresedő lelkipásztori állásra vártak. A sóvidéki kisiskolák mesterei főként a székely kollégiumok diákjai közül kerültek ki. Alsó-, Felsősófalva, Parajd, Siklód, Sóvárad és Szolokma református felekezeti iskolája elsősorban a Székelyudvarhelyi Református Kollégiumból, a Marosvásárhelyi Schola particulából (1718-tól kollégium), nagy ritkán pedig a Kolozsvári Református Kollégiumból hozott tanítókat. Atyha, Korond, Parajd és Szováta katolikus tanítói a Székelyudvarhelyi Római Katolikus Gimnáziumból, a gyulafehérvári papneveldekből kerültek ki. Korond unitárius tanítóit a székelykeresztúri és kolozsvári Unitárius Kollégiumból hozta. A parajdi sóbánya melletti iskola mestereit a központi bányaigazgatóság nevezte ki.

A határőrezredek megszervezése a székely diákok értelmiségi pályákra való szabad áramlását erősen gátolta; tanulmányaik befejeztével, csak az ezredparancs-

nokság engedélyével vállalhattak papi vagy mesteri állást. Józsa Ferenc udvarhelyi székely diák 1770-ben engedély nélkül ment ki Parajdra mesternek, és — amint Dési Lázár György püspök 1772. november 9-én kelt levelében írja — „elfogatott és miképpen szabadulhatott, nem tudom”.⁴⁰

A 18. század eleje jelentős változásokat hozott a sóvidéki tanítók életében. Mivel egyik település iskolája sem volt akadémiai beneficium, viszonylag korán megjelentek a végleg megtelepedő családos mesterek. Az egyházi vezető testületek határozatai, a számtalan törvény és előírás a tanító feleségének, családjának életmódját, mindennapi életét is szigorú szabályok közé szorították. A legkisebb vétséget is keményen megbüntették.⁴¹

A mester teendői nem korlátozódtak a gyermekek tanítására. Legtöbbször a falu jegyzője, kántora is volt.⁴² Szerződéseket, végrendeleteket, leveleket fogalmazott, de szükség esetén a lelkész is helyettesítette. A Korondra és Atyháza vonatkozó források többször is szólnak arról, hogy a tanítók kereszteltek és eskettek a távollévő pap helyett. Kötelességük volt a hajnali és esti harangozás, a temetéseken való éneklés, a hivatalos levelek továbbítása; aratáskor, csépléskor, szüretkor pedig sokféle kétékezi munkásként is alkalmazták őket. A sóvidéki tanítókat sajátos feladatként még a sófuvarozás is elvonta az iskolai munkától. Az atyhaiak például azért tervezték egy szélmalom felállítását, hogy annak „vámhasznaiból a szegény tanítókat a sófuvarozás, a napi nyomorok terhétől” mentesíthessék.⁴³

E sokrétű tevékenysége révén vált a tanító nélkülözhetetlen, néhol valóban megbecsült alakjává falvainknak. Találónak írták 1797-ben a parajdi református eklézsia tagjai: „Nincsen veszedelmesebb lépés a boldogtalanságra, ...akármely társaságnak örökös elnyomorítására, mint a tudatlanság. Jelen vagy on minden Ekléziában valaholot nintsen egy jó Actualis Tanító Mester, ki a kisded gyermekekben a tudomány szikráját élesztgetné; éppen ezen tudatlanságból származott rossz következtésekben fetreng eleitől fogva a mi szegély parajdi Reformata Szent Ekléziánk, jó Oskola Mester, avagy Tanító nélkül nevelkedvén fel gyermekeink.”⁴⁴ Ugyanezt a hiányt érezhették az alsósófalviak, amikor 1772-ben jóformán még külön sem váltak a felsősófalvi anyaegyházról. Kijelentették: „az Gyermekek tanítására pedig egy Tanítót különösen tartanánk.”⁴⁵

A jozefinista államigazgatás határozatai nyomán a Marosi egyházmegye 1787. évi részleges zsinata elhatározta, hogy az iskolákat „subalternus inspectorok” (alárendelt felügyelők) vizitálják és évente kétszer „az Examenek végbemenetele után” írjanak az egyházmegyei konzisztóriumnak „mind Mestereknek, mind Gyermekeknek igyekezetekről, s előmenetelekről, vagy a Tanulók szüleinek engedetlenségekről”.⁴⁶

A tanító munkájáról, szakmai felkészültségéről, a faluhoz, a gyerekekhez való viszonyáról az évente tartott vizitációk jegyzőkönyvei adnak részletes felvilágosítást. Magától értetődően elsősorban a kirívó eseteket, a hiányosságokat említik. 1825-ben a korondi unitáriusok „egy instanciát adának bé Mester Ürmösi József ellen, exponálván ebben a gyermekek tanításában való restségét, a classisnak tisztán nem tartását, sőt bornyú és sertés rekeszként tartását, s egyéb feles hibáit is”.⁴⁷

Még 1834-ben is így panaszkodnak a tanító ellen a sóváradiak: „...miotta Váradon lakik senkit annyira vinni nem tudott, hogy az éneket elkezdni, vagy egy Tes-

timoniumot meg írni meg tanult volna. A Visitatio után soha sem tanít, az Eklészia tagjait meg nem betsüli, Júdásoknak nevezgeti, melyekért helyette egy alkalmatosabb Oskola Tanítót kívánnak.”⁴⁸ Sokkal súlyosabb váddal illetik 1802-ben az alsósófalvi Intze Istvánt: „A mikor meg ittasodik a Gyermekekkel rútul bánik, némelyiknek azt mondja, hogy a többit nyúzza meg, másíknak azt parantsolya, hogy a Nadrága szíjját húzza ki, hogy azzal a mást akasszák fel a lábánál fogva.”⁴⁹

A kiváló, önfeláldozó tanítók neve ritkán fordul elő a tanfelügyelői jellemzésekben vagy az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben. Így például a parajdi sóbánya iskolájának tanítóját, Orbán Jánost az inspektor így jellemezte: „Józan, jámbor életű, tudós, szorgalmatos, szóval: a legalkalmatosabb.”⁵⁰ 1782-ben jegyezték fel Siklódon: „Ludi Magister D. Stephanus Miklósi laudatur.”⁵¹ Két évvel később így értékelték a siklói tanító igyekezetét: „Az oskolába talált a Sz. Visitatio Férfi Gjermekeket Harminczat, Leány Gjermekeket négjet; meg próbáltattak a nagjai a Declinatióból, az alább valók az olvasásból, s többi az alább való szépen classis szerint énekeltenek Nagj Samuel nevű tanító Mesternek keze alatt.”⁵³

1813-ban pedig a szolokmai tanító jó munkáját méltatták: „Mind a tanító Mester, mind a gyermekek dicsértetnek.” Két évvel később: „Tanulnak olvasást, Szent históriát, vallást, számolást, éneklést, feljárások idejéhez és készségekhez képest látszik előmenetelek”.⁵⁴ 1814-ben Sóváradon „Az Oskola Mester jo censurat producalit feles tanítványaival”.⁵⁵

A vizitációs jegyzőkönyvekből nyomon követhetjük a mester szakmai fejlődését, a faluközösségbe való beépülését is. 1845. december 31-én a Sóváradon tanító Kádár Istvánról még azt jegyezte fel az ellenőrzést végző köri lelkész, hogy a keze alá járó gyermekek közül „a kisebbek betűzést, szótagolást, írást is mutattak, de kettőn kívül gyengén”. Alig telt el három hónap, s a köri lelkész szerint máris szembetűnő az előrehaladás: „A Tanító Kádár István uramnak igyekezete látszik, noha tanításbéli gyakorlata még tökéletesbülést igényel, amit remélhetni is.”⁵⁶

A tanító sorsát gyakran megkeserítette a lelkész iránti ellenséges viszony. A „belső személyek” kapcsolata a Sóvidéken az átlagosnál is rosszabb volt. Siklódon az 1718-ban tartott vizitációkor jegyezték fel: „Praedicator és Rector között nagy viszázkodás vagyon, melyben az Ecclesia is nem kicsinbe botráncozott meg, nyilván vagyon penig az is Tiszteletes Praedictator nagyobb oka a veszekedésnek, az Ecclesia ezt látván megis edgyeztette már edszer ő Kegyelmekeket, mégis fen vagyon a veszekedés közöttük.”⁵⁷ 1703-ban a sóváradiak azért panaszkodtak Kovásznai Kelemen lelkész ellen, mert „sokszor a mesterrel visszaél, virrog, miért, nem tudjuk, maga tudja.”⁵⁸ Az 1724. március 15-i részleges zsinaton „Szathmári Ferenc Senior vádolja Stephanus Orsik, alias Solymosi siklói Rectort, hogy mikor a püspökhöz intézett levelet Marus Székig Madarasig kellett expediálnia, elindulván megrészegeedett engem az expeditiojért rútul diffamált, sőt éktelenül káromkodott is, teremtetével, attával.”⁵⁹

Rendkívül károsan hatottak a falu és mestere viszonyára, a tanítás színvonalára a tanítót ért tetteleges bántalmazások. 1736-ban Pál deák korondi tanító verekedésért perelt Szász Istvánnal és testvérével, Szász Ferencsel. Az ítélet alapján a tettesek vagyonát felbecsülték, lefoglalták és 230 forint kárpótlás fizetésére kötelezték őket.⁶⁰

Hasonló eset történt — szerencsére jóval békésebb befejezéssel — 1831-ben Sóvárado-
radon.⁶⁰

Az oktató-nevelő munka hatékonyságának egyik központi kérdése a mesterek mobilitása. A reformáció óta makacs szívóssággal továbbélt — még a 19. század elején is — a mester- és papmarasztás szokása. Az egyházi vezetők minden tiltakozása ellenére az egyházközségek ragaszkodtak ehhez a jogukhoz. A sófalviak például a parciális zsinat segítségét kérték a mestermarasztás vagy nem marasztás ügyében.⁶² Az újra nem választott vagy büntetésből más faluba helyezett rektor nem maradt soha állás nélkül. Sóvidék elzárt székely faluközségei még annak is örvendtek, ha tudatlan, hanyag, részeges mesterük továbbra is helyben maradt. Elég volt néhány semmitmondó ígélet, az eklézsia megkövetése ahhoz, hogy a többség a marasztás mellett kardoskodjon. Így 1713-ban az évekig szélhámoskodó, sokféle kihágással vádolt Vágási István felsősófalvi mestert — megjobbulásának ígéletével — megtartották tanítói hivatásában.⁶³ Még az állás nélkül maradt, „honesta vacantia”-ban élő tanítók is megélhetéshez jutottak. Siklódon 1809-ben Bakó Mihály vacans mester „törvénytelen iskolatartását” helyteleníti a vizitáció, mivel a keze alá járó gyermekek semmit sem tanultak.⁶⁴

Neveléstörténeti irodalmunk általában fanyalogva vélekedik korszakunk falusi kisiskoláinak tanítóiról. Jogtalanul marasztalja el őket a túl gyakori állásváltoztatásért is. De ne feledjük, hogy a Sóvidék viszonylag népes települései sok esetben még a létminimumot sem tudták biztosítani mestereik számára. Parajdon például a kicsi fizetés miatt harminc esztendeig csak időnként volt tanító.

1629–1848 között 114 sóvidéki tanítóról van tudomásunk: ugyanabban a helységben eltöltött évek száma szerint a következőképpen oszlanak meg:

Évek	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	10-20	20-30	40-45
Szem. száma	40	9	11	5	7	4	4	4	6	3	11	6	4

Tíz tanító dolgozott húsz évnél hosszabb ideig ugyanabban az iskolában. Közülük is kiválik Fábián (Pap) András, aki 45 évig tanított Sóvárado-
radon. Bartók Tamás és Miklós István pedig 33 évig volt rektor Parajdon, illetve Sóvárado-
radon, míg Péterfi Márton 32 évig oktatta a korondi katolikus felekezeti iskola tanulóit.

Bár nagyon sok a panasz a mindenbe belefásult, tunya, dorbézoló tanítók ellen, mégis túlzás lenne mindezt valamennyi tanítóra általánosítani. Amikor a tanítókép-
zés még mindig nem kapott intézményes keretet, amikor az általános felfogás szerint, aki tud olvasni, írni, számolni, az mindezt tanítani is tudja, csupán az iskolamester lelkesedésén, ügyszeretétén múltott a gondjaira bízott falusi kisgyerekek nevelése. A korabeli társadalom is rendkívül alacsony követelményeket támasztott a kisiskolák tanítóival szemben. Ezeknek a tanítók jelentős része meg is felelt. A népoktatás valóban meglévő hibáiért, a szinte teljes írástudatlanságért nem egyedül az iskola-
mesterek a felelősek.

A tanító járandóságai

Általánosan elterjedt szokásként a hívek által fizetett kepe kétharmada a papé, egyharmada a mesteré volt. Amint a kissé goromba népi szólás tartotta: „A súlynak is, a francnak is kétharmada a papé, egyharmada meg a tanítóé.” A mester jövedelme az egyházközség erejétől, a gyerekek számától függött. A hívek fizetőképességük arányában hívhattak felkészült vagy kevésbé felkészült mestereket.

Sóváradon a vizitációs jegyzőkönyvekben gyakran hivatkoznak az 1643-as díjlevélre: „két kalongya Búza, két kalongya Zab, egy-egy szekér fa, melynek harmada a mesteré. (...) Akinék 20 kalongyán felül vagyon Búzája, adjon a Prédikátornak kalongya 2, Zabot is hasonlóképpen. Ha ki nem telik a numerus a Mesternek netretal (egy véka), zabot is netretal. Az özvegyek 3 sing vásznat adnak, de amely Asszonyoknak vetése vagyon, az is a kirendelt mód szerint fizessen. Ezt a bért minden Emberek meg adjanak, ha ki meg nem adná flor. 3 büntesse.” Ezenkívül hajnali harangozásért 3 dénárt, egy-egy harangozó kenyér. 1648-ban ez még kiegészült: „a vekások a melly öt-öt pénzt a véka búza mellé adnak, annak tertia pars a mesteré, mikor mester vagyon, úgy hogy két ember tíz pénzt a PASTornak adgyon, a harmadik a mesteré”.⁶⁵

1701-ben Siklódon a „Mesternek adnak minden házból egy kalondgya Búzá, egy-egy kalondgya zabot. A Fél Béresekkik vékájába fizetnek, adnak fél véka Búzá, zabot egy vékát. Az Eözvegy asszonyok, kiknek vetések nincs, egy-egy singh vásznat. Minden házból egy-egy szekér fát, két része a Praedikátoré, harmadrésze a Mesteré.”⁶⁶ Hasonló javadalmazást kapott az alsósófalvi rektor is az 1805-ben megállapított díjlevél szerint.⁶⁷

A sóbánya természetesen nemcsak a vidék életében, hanem tanítóinak járandóságaiban is jelen volt. 1715-ben a siklói tanítói jövedelem felsorolásában említik: „A Fejedelem collatioból penig a Sófalvi kamarából 25 kocka, Malombérből penig búza cub. 10, a dézmából.”⁶⁸

Jóval nehezebb, már-már reménytelen anyagi körülmények között tengődött a parajdi református felekezeti iskola tanítója. Az egyházközség követői így panaszkodtak 1797-ben: „A Parajdi havasalja követes és sovány föld lévén annyit nem fructifical, hogy a Tiszteletes Papunk bérin kívül a Mestert is eltarthassuk. Kénytelenek vagyunk Gyerekeinket más Mesterhez járatni.”⁶⁹ Három év múlva már került mester a parajdi skólába, „de igen kevés bére lévén arra nem érkezik, hogy gyermekeinket oktassa, mivel a bérivel meg nem érkezvén, a mellett kereskedéssel keresi kenyerét, mert esztendőre tsak tíz kalongya búzája és nyolc kalongya zabja jár.”⁷⁰

A falusi tanító jövedelmének jelentős része az egyházi földek (a Sóvidéken általában 4-5 holdnyi terület) használatából származott. Általánosan elterjedt szokás szerint ő adta a vetőmagot, s a szántást, vetést, a betakarítást az egyházközség tagjai végezték el. Alsó- és Felsősófalván viszont a mester maga művelte meg a neki jutott földterületet.⁷¹ Némelyik faluban a rektor gyümölcsfákat is kapott használatra.⁷²

A Református Főkonzisztórium rendeletére 1788-ban készített iskolai összeírás az egyházközségek előjáróinak bevállása nyomán foglalta írásba az iskolamester jö-

vedelmét. Hat sóvidéki falu összeírása maradt reánk,⁷³ adataikat táblázatba foglalva adjuk:

Falu neve	búza	zab	széna	fa	tandíj	pénz	napszám	Összes
	kőből		szekér		rénes forint			
Alsósófalva	20	20	2	60	4	8	10	54 Rf 42 kr.
Felsősófalva	15	14	1	96	9Rf 36 kr.	6	10	55Rf 54 kr.
Parajd	3,5	–	–	–	4	–	–	11Rf
Siklód	24	30	4	36	10Rf 4kr.	1	–	72Rf 34 kr.
Sóvárad	30	27	4	28	4Rf 48 kr.	10Rf 15 kr.	–	97Rf 17 kr.
Szolókma	5	4	–	–	3Rf 24 kr.	1Rf 40 kr.	–	11Rf 53 kr.

A tandíjat az iskolás gyermekek szülei fizették, minden tanuló után évente 12 krajcárt. Sóváradon az elementaristákért 12 krajcárt, az emlékeztetből tanulókért pedig 24 krajcár járt a mesternek. Felsősófalván a leányok tanításáért csak 10 krajcárt kapott a rektor. A szegény szülők gyermekei tandíjmentességet élveztek. Számuk eléggé magas volt, a vizsgált hat sóvidéki faluban 273 tanuló közül 86-ért (32%) nem fizettek tandíjat.

A tanító apróbb juttatásai közé tartozott a „sabbathale”, ennek fejében a siklói mester minden gyermektől hetente egy tyúktojást kapott. A korondi unitárius felekezeti iskola tanítójának jövedelmét csak terményben közlik a források. 1824-ben 85 kalongya búzát, 87 kalongya zabot, 2 szekér szénát és 72 szekér fát kapott. Ugyanakkor a székelyszentmihályi tanító 180 kalongya búzát és 150 kalongya zabot. Emellett a tanulók számától függően — „Didactrum” néven — pénzbeli juttatásokat is kaptak.⁷⁴

A tanítók gyakran tiltakoztak a bér elmaradása miatt, néha azonban olyan nagy volt a szegénység, hogy a tanító maga mondott le az őt megillető részről. Fogadott kosztos élő tanítót említ az 1834-es korondi vizitáció megjegyzése: „A hallgatók közül igen sokan gabona és kenyér nélkül lévén, az ujj Mesternek a presbiterium határozása szerint 2 holnapra, 3 hetekre kosztot fogadott, melyért fizetett: 19 Magyar forintokat és 20 pénzt.”⁷⁵

A szegényes fizetés, a sovány jövedelem nemigen biztosította a megélhetést, ezért a mesterek arra kényszerültek, hogy valamilyen mellékkereset után nézzenek. Némelyek így jutottak jelentékeny többletjövedelemhez, és éppen ezzel biztosították maguknak a megélhetést. 1780-ban azért panaszkodnak a siklóiak, mert Miklósfalvi István mester borkorcsmát tart, s miatta sok a háborúság.⁷⁶ 1785-ben az alsósófalviak azt róják fel Dáné János oskolamester hibájaként, hogy „az Gyermekeket magával viszi az erdőre venikéért (venyigéért), mogyoró vesszőért. A Sertéseit az Pityvarban hízalta, holott jó Pajtája vagyon.”⁷⁷ Parajdon pedig „ki csizmadiaságával, ki pedig egyéb Mesterségével kereste kenyerét”.⁷⁸ Hiába tiltották a felsőbb hatóságok a tanítók mellékfoglalkozásait, intézkedéseiknek nem lehetett foganatja.

A legnehezebb anyagi körülmények között a sóbányák mellett létesített iskolák tanítói éltek. Javadalmazásuk — a sót leszámítva — kizárólag pénzbeli juttatásból állott. Ez legtöbb esetben épp csak a pusztá létfenntartáshoz volt elegendő. 100 forintból — ha csupán a kenyérgabona évente 25 rajnai forintba került — nehezen lehetett megélni. A parajdi Kiss József iskolamester 1771-ben legalább évi 12 forint fizetésemelést kért. Semmilyen mellékjövedelme nincs a tanításon kívül, és — mint írta — valósággal „arra van kényszerítve, hogy koldulással tartsa fenn magát”. A számvevőség — látván sanyarú sorsát — a Nagyszebenben székelő Kincstartóságnak évi 50 forint fizetésemelést ajánl.⁷⁹ 1788-tól kezdődően az erdélyi sóbányák tanítói-nak pénzbeli járandóságát alig emelték: a családosok 120, a nem családosok pedig 102 forintot kaptak. Ezenkívül hat szekér fát és általában 10 köből kőst. A még így is alacsonynak számító fizetés miatt ezekben az iskolákban a leggyengébben felkészült mesterek tanítottak, akiket nem a hivatástudat, hanem a kényszerűség vitt erre a pályára. Nem csoda, ha a tanítás színvonala messze elmaradt a felekezeti iskolá-kétól.⁸⁰

Összegzésként megállapítható, hogy a sóvidéki kisiskolák tanítói az átlagosnál is szerényebb anyagi körülmények között éltek. Csupán a népes sóváradai eklézsia áldozhatott annyit iskolafenntartásra, hogy 1841-ben a túl öreg, hanyag Fábián And-rás mester mellé már segédtanítót is fogadott.⁸¹

A sóvidéki iskolák látogatottsága

Neveléstörténetünk egyik örökösen visszatérő kérdése a gyér iskolalátogatás, a tanulók nagy részének távolmaradása az iskolától. A gyengén termő földek megmű-velése, az állattartás és legeltetés, a só- és edényfuvarozás lekötötte a családok erejét. Így aztán nem lehet azon csodálkozni, hogy jóval a szokásos iskolakezdés után, sok-szor még Szent-Márton-napkor (november 11-én) sem volt gyerek az iskolában. 1834-ben jegyezték fel a korondi unitáriusok iskolájában: „Oskolába járó gyermekek nintsenek ebben a népes Eklézsiában, melyért mind a tiszteletes Pap, mind a Mes-ter megszólítván, elsőben is azzal mentik magokat, hogy ez a gyermekeket a maga idejében felkérte, az Atyákat eleget ösztönözte, de ennél többre nem mehettek. Ezután megszólította a S. Vizitatio a jelenvalókat is, akik marhákkal való járással, szekerességgel, hogy a gyermekek elfoglaltatnak, azzal világosították fel a dolgot.”⁸²

Az iskola munkáját az ünnepek, a mezőgazdasági munkák osztották részekre. A tanítás folyamata téli és nyári félévre oszlott. A váltás időpontja általában Virág-vasárnapra esett. Ilyenkor tartották a „vizsgákat, amelyek az egyházi és világi elől-járók előtti ünnepélyes szereplések voltak.”⁸³ A Sóvidéken a tanítás időtartama még az átlagosnál is jóval rövidebb volt. Ahogy egy kicsit melegezni kezdett az idő, azon-nal indultak a mezőre, a legelőkre. 1783-ben Miklósi István siklódi iskolamester a gyenge eredmények okát abban látja, hogy „karácsonyig nem adják fel a gyermekeket, s mihejt a hó elmegyén, minjárt kiveszik őket.”⁸⁴

Ugyanez volt a helyzet Felsősófalván 1787-ben, ahol 66 iskoláskorú fiú közül 24, 45 leány közül pedig 31 járt iskolába. „A többi a kenyeretlenség és szegénység miatt nem járhat fel.”⁸⁵

A tanulólétszám változása 1788–1848 között

Sor- szám	A falu neve: az iskola típusa	1788		1810/11		1845/46				1847/48			
		Az iskolá- sok száma		Az iskolá- sok száma		Iskolába já- ró		Iskolába nem járó		Iskolába já- ró		Iskolába nem járó	
		fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány	fiú	lány
1.	Alsósófalva: ref. iskola	20	40	14	15	37	5	x	x	46	21	x	x
2.	Atyha: r.kat. iskola	x	x	x	x	x	x	x	x	125		x	x
3.	Felsősófalva: ref. iskola	25	33	22	8	41	36	x	x	42	31	x	x
4.	Korond: r.kat. iskola	x	x	x	x	30	20	70	60	x	x	x	x
5.	Korond: unit. iskola	x	x	38	7	x	x	x	x	x	x	x	x
6.	Parajd: ref. iskola	38	39	14	9	x	x	x	x	x	x	x	x
7.	Parajd: a sóbánya mellett működő iskola	15	15	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
8.	Parajd: r.kat. iskola	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
9.	Siklód: ref. iskola	26	21	32	8	50	6	x	x	42	20	30	34
10.	Sóvárád: ref. iskola	23	4	x	x	62	24	6	6	55	11	x	x
11.	Szolokma: ref. iskola	12	5	22	3	28	23	x	x	30	10	x	x
12.	Szováta: r.kat. iskola	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x

x nincs adat

A gyermekek távolmaradása miatt az iskola néha évekig szünetelt. 1846-ban a parajdi református iskolával kapcsolatosan jegyezték fel: „Oskola nints, melynek okát az Oskolamester a szülékben mondja, mind kik nem járatják fel a gyermekeik. A szülék az Oskolamestert hanyagsággal és imitt-amott járással vádolják.”⁸⁶

A múlt század közepén készült statisztikai összeírások lehangoló képet nyújtanak a falusi kisiskolák látogatottságáról. 1842-ben Udvarhelyszékben minden száz iskolaköteles gyermekből csak negyven járt iskolába. ⁸⁷ A „lehetőség szerint minél több gyermek nevelése” elv a Sóvidék kisiskolaiban közelről sem érvényesült.

A sóvidéki iskolák tanulólétszáma vonatkozó első adatunk 1748/49-ből származik, ekkor öt gyermek járt a sóváradai rektor keze alá.⁸⁸ A tanulólétszám 18–19. századi változását a túlodali táblázat szemlélteti.

A parajdi sóbánya mellett működő iskola tanulóinak létszámáról készített évi kimutatások⁸⁹ árnyaltabb, életszerűbb képet nyújtanak:

Év	Iskolakötelesek száma	Rendszeresen jár	Némelykor jár	Nem jár
1786	30	9	5	16
1790	16	2	4	10

Az iskolalátogatók száma hónapanként, de a hónapon belül is változott. Ennek igazolására elegendő, ha az 1845/46. évi sóváradai példáit említjük:

Iskolaköteles		Iskolába jár					
		okt. 4.	okt. 31	dec. 11	jan. 12.	febr. 13.	márc. 20
fiú	70	–	18	35	58	62	40
leány	30	–	–	5	15	24	10
Összesen	100	–	18	40	73	86	50

A fenti kimutatás is igazolja: tájainkon a „tanév” valójában decemberre, januárra és februárra korlátozódott. A sok munkaerőt igénylő mezőgazdasági munka, a betakarítás, a fa beszerzése elhúzódott november végéig, december elejéig. Télen viszont a nagy hó, a ruha és lábbeli hiánya miatt maradtak távol a gyerekek az iskolától. Az egyházi és világi előljárók iskolalátogatást sürgető erőfeszítései legtöbbször eredménytelenek maradtak. A gyermekek mintegy 60%-a nem járt iskolába!

Erdély-szerzte — tehát a Sóvidék falvaiban is — a vallásos ismeretek és az egyházi énekek elsajátítása érdekében nyáron is eljártak az iskolába. Bár a rendelkezések szigorú büntetéseket helyeztek kilátásba, valójában az úgynevezett nyári tanítás teljességgel soha nem valósult meg. A vizitátorok ezzel kapcsolatosan jegyezték fel 1830-ban Korondon: „nagy kedvetlenséggel érte a Visitatio, hogy többszöri megintés után is ezen Eklézsiában a nyári tanítás folytatásban nintsen. Mentik a reprezentánsok az ifjakat azzal, hogy a nyári napokban havason vagy marhapásztorkodás mellett kell ülniük, rész szerint szekerességre járnak.”⁹⁰

Az iskola elvégzése után az amúgy is kezdetleges írás-olvasáskészség rendszerint elsorvadt, legjobb esetben névalírássá szorítkozott.

Az oktatás tartalma

A tanítás tartalmának, módszereinek alakulásában — akárcsak a falusi iskolák létrejöttében — a reformáció hozott jelentős változásokat. A „keresztény hit ágazatainak” elsajátítása megkövetelte az olvasás és írás ismeretét. Ezt egészítette ki az éneklés, a 17. századtól kezdődően pedig a számtani alapismeretek tanulmányozása. Nagyon fontos hangsúlyoznunk: korszakunkban a falusi protestáns és katolikus vagy állami iskolákban folyó tanítás alapvető céljaiban nem volt lényegbevágó különbség. A népoktatás célja nem szakmai ismeretek nyújtása volt, hanem az, hogy idejében felkészítse a gyerekeket a fennálló társadalomba való zavartalan beilleszkedésre.

Az iskolai rendelkezések olyan általános utasításokat tartalmaztak, amelyek valamennyi iskolára érvényesek voltak. Teljes egészében az iskolamester szorgalmától, felkészültségétől, lelkiismeretétől függött a tanítás színvonala, az iskolák tananyagának alakulása.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek elsősorban az eklézsia — s ezen belül a mester — anyagi helyzetét, járandóságait rögzítették, az iskolában folyó munkára csak elvétve utalnak. Az iskolát nem osztották osztályokra, hanem tantárgyak szerint csoportosították. A tananyag katekizmusból, bibliai történetekből állott. Ehhez kapcsolódott, ennek rendelték alá az olvasás-írás tanítását is. Korszakunkban Erdély falvainak jelentős részében az olvasás kezdetleges elsajátításával és gyakorlásával a tanítás többnyire be is fejeződött. Általános szokás szerint a 18. század végén — az 1788-as összeírás is ezt bizonyítja — a tanulókat két csoportba osztották. Az elsőbe tartoztak az olvasni tanulók (abecedarista, elementarista), a másodikba pedig az emlékezetből tanulók (memoriter discentes).

Az elemi fokú oktatás anyanyelven folyt, de a 17–18. század fordulójától helyenként már a szülők maguk kérték a latin nyelv tanítását is a gyermekek továbbtanulása érdekében. Ezért rótták fel a sóváradiak 1789-ben Boncz György iskolamesternek, hogy: „az Deák nyelvre nem tanítja Tanítványait”.⁹¹ Hasonló igénnyel léptek fel 1782-ben a siklódiai is, akik „szép deáki tudományban” járatos tanítót követeltek maguknak, mert a meglévő hanyagságából az iskolába járó gyerekek „a latinitásban s a levélírásban deficiálnak”...⁹²

Tehát a két népes, viszonylag magasabb jövedelmű iskolában a latint külön tantárgyként tanították. Mindezt nem csupán a továbbtanulás érdekében; a latin nyelv ismerete bizonyos tekintélyt, rangot jelentett a faluközösségekben, a hatóságokkal (közigazgatás, törvénykezés) érintkező falusi előljárók számára pedig mindennapi szükséglet is volt. Muzsnai Miklós marosszéki református esperes tandíjakra vonatkozó 1721. évi utasítása tükrözi a székely falvak ilyen irányú törekvéseit is, amikor az írni-olvasni tanuló gyerekek mellett declinistákat, conjugistákat, syntaxistákat is emleget.⁹³ Nagyjából hasonló volt a helyzet a sóvidék feljebb fekvő református falvaiban is. 1809-ben így csoportosították Siklódon a tanulókat: abécista, sillabizáló, olvasó, könyv nélküli katekista tanuló, grammatista.⁹⁴

Az előbbi adat azt jelzi, hogy az olvasást — századokon át — az úgynevezett sillabizálással, a rendkívül nehézkes betűztető módszerrel tanították. Tájainkon a két-három hónapra szűkült iskolai évben a gyerekek három-négy évet is eltöltöttek

az olvasás megtanulásával. Az írás elsajátításához használt, homokkal megtöltött ládikát, a viasszal bevont falapot a Sóvidék kisiskoláiban is alkalmazták.⁹⁵ A számolás, mint tantárgy nehezen találta meg helyét falusi kisiskoláinkban, a leányoknak nem is tanították: „A leánygyermek, mint a régi időkben az olvasásra, Éneklésre és a mi. Sz. Vallásunkat magokba foglaló Cathecismusokra Tanítassanak és a jó erkölcsökben neveltessenek.”⁹⁶

A felvilágosodás reformtörekvéseinek térhódításával a jozefinista államigazgatás a falusi kisiskolákban új tantárgyak bevezetését szorgalmazta. A Református Főkonzisztórium 1786-ban kiadott népiskolai rendelete előírta az aritmetika, história, geográfia és mezeti ökonómia oktatását. A latin nyelv tanítását viszont megtiltotta, s helyette a német nyelv alapelemeinek elsajátítását szorgalmazta.⁹⁷

A sóbányák mellett működő állami iskolák legfontosabb feladataként éppen a német nyelv elsajátítását jelölték meg. Az elnemetesítő politika szellemében a német nyelv alapos ismeretét a tanító és tanuló számára egyaránt kötelezővé tették. A parajdi tanítókat számtalanszor megintették ebbeli hiányosságukért. A német nyelven kívül kevés betűvetést, olvasást és számtant tanultak. Gyakorlati jellegű tantárgyak oktatásáról egyetlen egy adat sem maradt fenn.⁹⁸

Az unitárius iskolák tanrendjéről írta Kovács Antal: „A falusi iskolákra nézve az első rendszeres tervet 1817-ben találom a mesteri utasításban. Túlteng benne a latin, sőt előfordul a német is, aztán kis- és nagy káté, szent história, éneklés, számolásból a négy alapművelet, Erdély földrajza, a történelemből is valami és bár a gazdaságról is tanulhatnának valamit.”⁹⁹

A reformtörekvések túlságosan lassan és nehézkesen, megkésve valósultak meg. Szinte teljességgel hiányoztak a természettudományokban és gyakorlati tárgyakban járatos iskolamesterek. A korabeli sajtó is jelezte a falusi kisiskolák elmaradottságát. Erdődi János, a *Nemzeti Társalkodó* munkatársa, 1839-ben huzamosabb időt töltött Korondon. Írásában a 19. század eleji sóvidéki iskolákat így jellemzi: „Falusi iskolák e vidéken – sincsenek. Mert hogy egy néhány gyermek télen át egy hasáb fával a vállán, s kis ruha tarisznyájával nyakán, valamint csak nem minden falukban a ludimagisterhez ballag, hogy ott semmit se tanuljon – valóban említést sem érdemel.”¹⁰⁰

Ennek ellenére az iskolák korszerűsítéséért folyó harc lassan-lassan meghozta az első, valóban számottevő eredményeket. Az erdélyi unitáriusok 1841. augusztus 23-án éppen Korondon tartottak zsinatot, ahol kimondták — az oktatás megreformálását célzó törekvések mellett —, hogy „minden tárgy magyar nyelven taníttassék, még pedig az 1841–42. iskolai évben elkezdve”.

Korszakunk folyamán mai értelemben vett tankönyvet egyetlen falusi iskolában sem használtak. Az unitárius elemi iskolákban az 1848-as forradalmat megelőzően a következő kézikönyvek voltak forgalomban: *Abécé, mesékkel és erkölcsi történetekkel egyben*; Székely Sándor: *Földleírás és hazai történetek*; *Természeti és gazdasági ismeretek vázlata*; számvetőkönyv; Brassai Sámuel: *Az abécé és számvetés*; Sárosi Sámuel és Gyöngyösi István katekizmusa. A tankönyvek nem jutottak el elegendő számban a kisiskolákba, amint Szigethi Gyula Mihály a székelyudvarhelyi professzor 1831-es udvarszéki „felmérésében” is jelzi: „Gyermekek kezibe-való, s annak elméjéhez alkalmaztatott könyv csak kevés vagon”.¹⁰¹

A 19. században a tananyag lassú korszerűsödésével párhuzamosan új kézikönyvek jelentek meg a Sóvidék református falusi iskoláiban is. Csorja Ferenc: *Hazai és közönséges história* (Nagyenyed 1841), Török János: *Közönséges história* (Marosvásárhely 1845) Edvi Illés Pál *népolvasó-könyve* és Török János: *Geographia gyermekek számára* (Marosvásárhely 1846) című munkái terjedtek el szélesebb körben.¹⁰²

A tankönyvek beszerzése a szülők feladata volt, de gyakran érkeztek könyvadások az egyházi főhatóságoktól is. Így Parajdon 1836. decemberében „a Sz. Visitatio az iskolai gyermekeknek tanítására adott által Oskola Mester Bartha Sámuel uram kezébe Magyar és Erdélyország Nagy Mappáját fáján Regálé pappiroson és 10 darab geográfiai könyvet.”¹⁰³ Az atyhái néptanoda pedig 1846-ban 75 forint értékben ábécés és imakönyveket hozatott.¹⁰⁴

A kis osztálytermekben összezsúfolt 40–50, néha 70–80 gyermekkel egyszerre foglalkozott az iskolamester. A testi fenytés — mint a korábban tárgyalt felsősófalvi példa is bizonyítja — mindennapos volt. A tanítás során a gyermekek érdemjegyeket nem kaptak, előmeneteliükről a vizsgák során értesültek a szülők. Nyilvános próbatételt évente kétszer tartottak, a jelentősebb „évvégi examen”-re virágvasárnapján került sor.¹⁰⁵

A falusi kisiskolák tevékenységében nagyon fontos szerepe volt az éneklésnek. Az egyházi énekek megtanulásán és gyakorlásán túlmenően hozzájárultak a gyermekek zenei neveléséhez, a népzenei kultúra megőrzéséhez és hagyományozásához. Nem véletlen, hogy a források gyakran szólnak az éneklés elhanyagolásáról vagy rosszul tanításáról. Az alsósófalviak 1804-ben azért panaszkodtak Intze István mester ellen, mert „az Énekeket fenn kezdi, s a Gyermekek a keze alatt nem gyarapodnak”.¹⁰⁶

A vizitátorok 1830-ban meghagyták a korondi unitáriusoknak, hogy gyermekeik „a classisba feljárjanak a tanulásra, s aztán két presbiter előtt a vallásra oktattassanak, úgyszintén az éneklésre is”.¹⁰⁷

Az új tanítási módszerek térhódítása

A falusi kisiskolákban a 19. század elején nagy népszerűségnek örvendő Lancaster-féle „kölcsonös tanmód” nagyon megkésve és kevés eredménnyel jutott el a Sóvidék elzárt településeibe. A marosvásárhelyi professzorságot az atyhái lelkipásztori állással felcserélő Miklósi Sándor jóvoltából ez a tanítási mód a Sóvidéken is fokozatosan elterjedt. „Az 1846-ik évvel (...) a korszerű terjedelmes néptanodát felépítette, a padlásokat, ajtókat, ülőpadokat, Lancaster táblákat az érdekes lelkész nyakára rakott költséggel tökéletességre vitte, és a 125 népességű intézet tanítását szív-örömmel vezeti, semmi tandíjjal nem bíró szegény tanító segédeivel, kiket lelkészökkel együtt, sorsuk a biblia és énektár mellett, az eke, villa, ásó és fejsze kezelésire is meghívott.”¹⁰⁸

Az atyhái néptanoda a korszerű ismeretek terjedéséről is gondoskodott: a gyermekek és felnőttek egyaránt tudomást szereztek a vasútról, s selyemhernyótenyésztésről, az eperfa ültetéséről és szaporításáról. A népoktatás korszerűsödésének jeleként ugyancsak Atyhában 1846-ban megalakult a Sóvidék első óvodája is.¹⁰⁹

A reformkori művelődési mozgalmak eredményeként létrejöttek az első falusi olvasóköri is, amelyek mintegy kiegészítették a kisiskolákban folyó oktatást. Tudomásunk van olvasóköri működéséről Alsócernátonban, Galambfalván, Tordátfalván, Etéden, Dombón, Atyhában, Zsákodon és Kadácson.¹²³ Atyhában 1845-ben alakult meg a téli olvasóegylet: „A buzgó lelkész ajánlván könyvtárát, mely elegendő volt, mert marosvásárhelyi profeszorságából való elköltöztetésekor egy szekér könyvét vecturázta a megye. (...) Rendes olvasmányul szolgálnak: a Mentor, Gazdasági kistükör, Mezei naptár, a Vasárnapi Ujság kereskedési, ember és marha orvostani értekezései, főleg a híres püspök, Szepesi bibliája – és kathekizmus, Schnell példabeszédei és már erkölcsös könyvek.”¹¹⁰

Az atyhái téli olvasóegylet működése termékenyítőleg hatott az egész környék népoktatásának fejlődésére. A társadalom fejlődésének eredményeként mindinkább szükségessé vált a funkcionális írás-olvasás a parasztság egésze számára. Bár a téli olvasóegyletek az 1848-as forradalom viharos időszakában szüneteltek, a 19. század második felében hamarosan újraalakultak, számuk gyarapodott.

Bár a falusi iskolák fő célja a továbbtanulásra való előkészítés volt, de a paraszti sorból tanulás révén kiemelkedők száma mégiscsak minősíti a skólamesterek munkáját. A kollégiumokban továbbtanulók tekintetében a Sóvidék nem marad el Erdély más vidékei mögött. A Székelyudvarhelyi Római Katolikus Gimnázium 1689-től vezetett anyakönyvének tanúsága szerint 1829-ig (a származáshelyet csak eddig azonosítottuk) Atyhából 28, Korondról 14, Felsősófalváról 12, Parajdról 7, Szovátáról 6, Alsósófalváról 2, Siklódról pedig 1 kisdíák tanult itt.¹¹¹ A Székelyudvarhelyi Református Kollégiumban 1670–1848 között 24 felsősófalvi, 4 siklódi, 3 sóvárad, 1 alsósófalvi, 1 szolokmai tanult.¹¹² A Nagyegegyedi Kollégium 1662–1848 közötti diáknévsorában 2 sófalvi, 1 parajdi, és 1 korondi származású tanulóval találkozunk.¹¹³ A sóvidéki tanulók részaránya nagyjából azonos a Marosvásárhelyi Református Kollégium tanulónévsorában is. 1687 és 1848 között Siklód 7, Sóvárad 6, Parajd 1, Szolokma 1 tanulót küldött ide.¹¹⁴ A távolabb eső Kolozsvári Református Kollégiumban 1688–1817 között 11 sóvidéki származású diák tanult.¹¹⁵ A Székelykeresztúri Unitárius Középtanodában 1813–1848 között két korondi tanuló írta alá az iskolai törvényeket.¹¹⁶

A 18. század elejétől feltűnnek az első sóvidéki külföldi egyetemjárók is. 1783-ban a leideni egyetem katalógusában feltűnik egy Sófalvi József nevű diák,¹¹⁷ 1813-ban a heidelbergi egyetem teológiai karán tanult Sóvárad Péterffy László,¹¹⁸ 1817-ben a marburgi egyetemre iratkozott be Korondi János.¹¹⁹

A sóvidéki falusi iskolák — nagy anyagi áldozatok, erőfeszítések árán — hozzájárultak a kis tájegység gazdasági, társadalmi és szellemi felemelkedéséhez. Igen szerény keretek közt is emberek százait ismertették meg az írás-olvasással, és itt készítették fel mindazokat, akik Erdély neves kollégiumaiban tanultak tovább. A mesterek — akár a sors kényszerítő körülményei miatt, akár ébredező hivatástudatukból — vállalták a faluközösségek életében a fáklya szerepét. Bár nagyon sokszor nem állottak hivatásuk magaslatán, bár nagyon sok a mulasztásuk, mégis több-kevesebb tudatossággal vállalt iskolát teremtő buzgóságuk elindítója annak a folyamatnak, amelynek eredményeként a 19. század közepétől a sóvidékiek valósággal megostromolták Erdély nevesebb, a tájegységhez közelebb fekvő középfokú iskoláit.

JEGYZETEK

¹Magyar Országos Levéltár, Erdélyi Fiskális Levéltár: ErdFiscLvt VI/A szekrény. Fasc 1. Libri 2. A-1659.

²Nagy Géza: Reformáció a Sóvidéken. = Református Szemle 50/1957. 359–366.

³A 15-16. századi székelyföldi elemi iskolázásról: Dankanits Ádám: Az oktatásügy kezdeteiről Székelyföldön. = Korunk, K 29/1970 1733–1736.

⁴Veress Endre: Báthory István erdélyi fejedelem levelezése. II. Kolozsvár. 1944. 171–177.

⁵Siklói református egyházközség levéltára. c/25. Az egyházközség inventáriuma 1825-ben: „1629-ben költ Deliberatio a Siklóiaknak a küsmödi Templomtól való elszakadások, s Praedicator s Schola Mester tartás iránt Lejendő szabad Tettcésökről”. Péterffy László: A siklói egyházközség monográfiája, 1957. Kézirat: Siklói református egyházközség levéltára. Az okirattal kapcsolatosan megjegyezte: „...az 1848. évi nagy tűzvészkor megsemmisült”.

⁶Mont. Thes. Lvt. 42/1700.

⁷Székelyudvarhelyi református egyházkerület levéltára, nr. 45. *Leges scholae orthodoxae Udvarhelyianae*. Történelmi Tár. 1896. 369–370.

⁸„Mester számára való örökségek: Vagion a Lókon egy szántó föld, a Felső határban vagion egy szántóföld, a hegymegi bércezen vagion egy föld, a köves patakon egy szántó föld. Az Alsó határon nyáros alatt egy szántó föld ...” Marosi református egyházmege levéltára. I/4 sz. Matricula p. 87–88.

⁹Székelyudvarhelyi Egyházmege Levéltára. Liber ecclesiae orthodoxae in Sede Udvarhelyi existens 1643. p. 30.

¹⁰Ugyanott. p. 36.

¹¹Ugyanott. p. 67: „A szolokmaiai el akarván szakadni a küsmödi anyaegyházról”, az 1694. június 15-én Udvarhelyen tartott Partialis Synodus a szolgálatot változtatlanul hagyja, azzal, hogy a szolokmaiai, mint azelőtt is, „szántsanak az Praedikátornak egy ekével, az mesternek kettővel”.

¹²Korondi római katolikus egyházközség anyakönyve. Csíkszeredai Állami Levéltár. Egyházi anyakönyvek. nr. 152. p. 16.

¹³Atyhai római katolikus egyházközség anyakönyve. Ugyanott. Nr. 11. p. 1.

¹⁴Ugyanott.

¹⁵Atyhában 30 katolikusnak, egy személy pedig unitáriusnak vallotta magát. Pálfalván egy katolikus, egy unitárius, míg Korondon 31 unitárius és tíz katolikus nevét jegyezték fel. Dr. Vasa Miklós: Tanúvallatás arról, hogy Atyhán, Pálfalván és Korondon a megnevezett személyek milyen vallásúak. Korond 1625. július 24. = Keresztény Magvető. 40/1905, 211–215.

¹⁶Tózsér-Fosztó-Kozma: Az erdélyi unitárius egyház története. Fordította Márkos Albert 1942. Kézirat: Erdélyi unitárius püspökség gyűjtőlevéltára. II. 277.

¹⁷Korondi római katolikus egyházközség anyakönyve. p. 45.

¹⁸Korondi unitárius egyházközség anyakönyve. Csíkszeredai Állami Levéltár. Egyházi anyakönyvek. nr. 163. p. 6.

¹⁹Veszely Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár. 1860. 64. Vö. Protopopescu, Lucia: Contributii la istoria învătămintului din Transilvania 1774–1805. Bukarest 1966. 60.

²⁰Bozac, Ileana: Școlile de la salinile din Transilvania la sfîrșitul veacului al XVIII-lea. = Annarul Institutului de istorie. 3/1960, 283. – A 18. század végének iskolapolitikájára: Trócsányi Zsolt: Az 1790-es évek erdélyi rendi reformmozgalmainak történetéhez. Budapest. 1978.

²¹Erdélyi Theseurarius Levéltára. Acta nr. X. 6. sorozat 66. csomó. 1773. V. 18. 173.

²²Főkonszisztórium Levéltára. 199/1800. Enyedi Órás János tevékenységére: Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai. Bukarest. 1955. 289.

²³Székelyudvarhelyi Egyházmege Levéltára. Protocollum seu Matricula Ecclesiarum in Dioecesi Udvarhelyiensi Existentium. Renovata Anno 1779 sub Praesidio Stephani TS Kovátszai Senioris. p. 63., 68. – Főkonszisztórium Levéltára. 268/1797.

²⁴Székelyudvarhelyi Egyházmege Levéltára. Protocollum Visitationum Ecclesiarum Reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi Existentium 1780. Évfolyam szerinti lapszámozás nincs.

²⁵Erdélyi Thesauráriatus Levéltára, Exactoratus Fundationis. Iratok. Km 17. csomó/1787.

²⁶Főkonszisztórium Levéltára. 95a/1788.

²⁷Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Marosszék levéltára. 2404/1787.

²⁸Ugyanott 4524/1789.

²⁹Sipos Gábor: Marosszéki népoktatás a XV. századtól 1848-ig. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Bukarest. 1980. 110.

³⁰Vidéki: Atyhai néptanoda és téli olvasó egyesület. = Vasárnapi Újság. 15/1848. 89-93.

³¹Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum visitatorium Ecclesiarum Reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi. 1782. – Vö. Mészáros István: Katolikus kisiskoláink 1714–1773 között: Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből (Szerk. Mészáros István). Budapest, 1980. 79–80.

³²Fülöp G. Dénes: Az alsósófalvi református egyházközség története. 1959. Kézirat: – Alsósófalvi református egyházközség levéltára.

³³Marosi református egyházmegye levéltára. LIV/22.

³⁴A vizitáció Korondon 1834-ben a következőket jegyezte fel: „A klasszisba kemencét rakó fazekasnak adott 2 Magyar forintot. A Mester két házában két kemencét rakó fazekasnak 6 forint 50 krajcárt.” Marosvásárhelyi Állami Levéltár. Székelykeresztúri unitárius esperesség iratai nr. 5. 77.

³⁵1845. október 4-én „Sóvárádon megjelenvén, midőn sem az iskolaház elkészítve, sem a tanítás el kezdve nem volna, mind az iskolaház kimeszelését, s a különben is nagyon szűk és alkalmatlan iskolaháznak kiigazítását, megpadolását a megyebírónak kötelességévé tettem” – jelentette a körli lelkész. Marosi egyházmegye levéltára LIV/29.

³⁶Tózsér-Fosztó-Kozma: i.m. 319.

³⁷Az 1629-ben Ádamoson tartott unitárius zsinat elrendelte, hogy a mesterek „illendő ruhát viseljenek, ellenkező esetben ... egy forint bírságot fizetnek.” Ugyanott. 313.

³⁸Benkő Samu: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 92.

³⁹Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Liber Ecclesiae. 42.

⁴⁰Benkő Samu: i.m. 191.

⁴¹Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum Ecclesiarum Refor. Dioecesis Udvarhelyiensis 1709. Synodus Partialis 1720. jún. 26: „causa Levata Stephani Literati alias Vágási Rectoris Soffalviensis tamquam Actoris, contra et adversus Conjugem suam fugitivam Juditham Miklós. (...) Deliberatum: Kergető Sententia adatik Vágási István Deák Atyánkfőának, hogy hitetlenül a fufugialt Felesegét annak rendi s modgya szerint persequallya.” p. 576.

⁴²Mészáros István: i.m. 77.

⁴³Vidéki: (30. j.) i.m. 93.

⁴⁴Főkonzisztórium levéltára. Kolozsvár. 268/1797.

⁴⁵Ugyanott. 11/1772.

⁴⁶Főkonzisztórium levéltára. 305/1786. A marosi egyházmegye részleges zsinata az 56 egyházközséget 17 körzetre osztotta fel, és mindenik körzetbe egy lelkészt és egy világi személyt választott meg felügyelőnek. Sóvárád az első körzethez tartozott. 1787-ben subalternus inspectora: Péterfi László sóváradi lelkész és Madaras Elek. A marosi református egyházmegye levéltára. Esperesi iratok. 43/1787.

⁴⁷Székelkeresztúri unitárius esperesség levéltára. nr. 5. 12. Marosvásárhelyi Állami Levéltár.

⁴⁸Marosi református egyházmegye levéltára. Vizitációs jegyzőkönyvek. II/8. 514.

⁴⁹Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Visitatio Protocollum 1800. Alsósófalva 1802. jan. 30.

⁵⁰Montanei Thesaurarius Lvt II29/1787.

⁵¹Protocollum Visitatorium Ecclesiarum Reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi Existentium. Vizitáció Siklódon 1782. jan. 17. Uo.

⁵²Marosi református egyházmegye levéltára. Vizitációs jegyzőkönyvek. II/5. 183.

⁵³Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum Visitatorium. Vizitáció Siklódon 1783-ban.

⁵⁴Szolokmai református egyházközség levéltára. Protocollum ecclesiae Reformatae Szolokmaiensis. Anno 1782.

⁵⁵Vizitációs jegyzőkönyvek. II/6. 1119.

⁵⁶Marosi református egyházmegye levéltára. LIV/29.

⁵⁷Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Liber ecclesiarum. 1715. 7/3. p. 208.

⁵⁸Vizitációs jegyzőkönyvek. II/1. 259.

⁵⁹Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum Ecclesiarum 1709. p. 702–703.

⁶⁰Kolozsvári Állami Levéltár. Eszterházi lvt. Korondi csomó.

⁶¹Vizitációs jegyzőkönyvek. II/8. 364.

⁶²„Litigálván az Sófálvi Ecclesia tagjai az B. Oskola mester maradása és nem maradása felett, az 1713 márc. 23-án tartott Synodus Partialis assessorokat küld ki vizsgálatot tartani; és az melyik rész leszén nagyobb, annak kívánsága álljon meg.” UEhmLvt. Protocollum Ecclesiarum 1709. 263.

⁶³Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Liber Ecclesie. 1643. 72–73.

⁶⁴Ugyanott. Protocollum Visitationum 1780.

⁶⁵Marosi egyházmegye levéltára I/4. sz. Matr. p. 89., Vizitációs jegyzőkönyvek II/8. 288. Az emlegetett pénznemek: Az 1648-as sóváradai adatban említett *pénz* a dénár; értéke fél krajcár. A *garas* értéke 3 krajcár, illetve hat dénár. 100 dénár, illetve 50 krajcár = 1 magyar forint. Vö. *Sebestyén*: i.m. 233. 1 véka = 20 l., 1 sing = 0,62m.

⁶⁶Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Liber ecclesiae p. 152.

⁶⁷Ugyanott. Protocollum seu matricula Ecclesiarum Reformatarum in Dioecesi Udvarhelyiensi Existentium. Anno 1779. p. 225.

⁶⁸Ugyanott 112. 1797-ben a parajdi református egyház a sóbánya jövedelméből 16 rhénes forint 69 dénárral részesült. FőkonzLvt 268/1797.

⁶⁹Főkonzisztórium levéltára 268/1797.

⁷⁰Ugyanott. 199/1800.

⁷¹Felsősófalvi református egyházközség levéltára. I/24. sz. Protocollum.

⁷²Sóváradon 1648-ban „Sebe György hagyott a mester számára egy almát”, 1758-ban pedig „Bíró Márton conferalt a Mester számára a Szénégetőben... egy Alma fát.” MEhmLvt I/4. sz. Matricula p. 87–88, 212.

⁷³Sóvárad: Főkonzisztórium levéltára 95a/1788, az udvarhelyszéki falvak: Uo. 135/1788. A jövedelmek összesítését a korabeli becslés szerint adjuk. A gabona mértékegységek összevetése: 1 köböl = 4 véka. 1 kalangya búza 1 véka, 1 kalangya zab pedig 1,5 – 2 véka szemet adott.

⁷⁴Erdélyi Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltára. 88/1824.

⁷⁵Székelkeresztúri unitárius esperesség levéltára nr. 5. 220. MvÁLvt.

⁷⁶Erdélyi református egyházmegye kolozsvári gyűjtőlevéltára. Protocollum visitatorium. 1780.

⁷⁷Ugyanott

⁷⁸Parajdi református egyházközség levéltára. VIII/C/11 (1815).

⁷⁹Erdélyi Thesaurarius levéltára, Acta nr. X. 6. sorozat. 66. csomó nr. 173. 1773. V. 18.

⁸⁰Bozac: (20. j.) i.m. 286.

⁸¹Marosi egyházmegye levéltára. LIV/22 (1841).

⁸²Székelkeresztúri unitárius esperesség levéltára. nr. 5. 75. Marosvásárhelyi Állami Levéltár

⁸³*Mészáros István*: Népoktatásunk 1553–1777 között. Bp. 1972. 34.

⁸⁴Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum visitatorium. 1800. 97–98.

⁸⁵Ugyanott

⁸⁶Parajdi református egyházközség levéltára. Jelzetlen okiratmásolat.

⁸⁷*Fényes Elek*: Magyarország statisztikája. III. Pest. 1842. 101.

⁸⁸Vizitációs jegyzőkönyvek. II/2. 689.

⁸⁹Montanei Thesaurarius levéltára. 1129; 1268/1787 – 4571 4646/1790.

⁹⁰Erdélyi Unitárius Püspökség Gyűjtőlevéltára. Keresztúrszéki vizsgálószerzői jkv. 1814–1832.

⁹¹Vizitációs jegyzőkönyvek. II/392.

⁹²Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum visitatorium 1780.

⁹³Vizitációs jegyzőkönyvek. II/1. 392. – Vö. Sipos: i.m. 119.

⁹⁴Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Visitation Protocollum 1800. Vizitáció Siklódon 1809. jan. 17.

⁹⁵LIV/31 (1848). – Sipos: i.m. 120.

⁹⁶Székeljudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Protocollum seu Matricula Ecclesiarum Reformatarum 1779. 323–324.

⁹⁷Főkonzisztórium levéltára 305/1786.

⁹⁸Bozac: (20. j.) i.m. 283.

⁹⁹*Kovács Antal*: Népiskoláinkról. = KerMagv 4/1868. 211–212.

¹⁰⁰*Erdődi János*: Egy nap Korondon. = Nemzeti Társalkodó. 9/1839. II. 15. 117–119.

¹⁰¹*Szigethi Gyula Mihály*: Nemes Udvarhelyszék statisztikája. = Nemzeti Társalkodó. 2/1831. II. 10.

75.

¹⁰²Sipos: i.m. 120. Vö a 105. sz. jegyzettel.

¹⁰³Parajdi református egyházközség levéltára. VIII/c/19.

¹⁰⁴Vidéki: (30. j) i.m., 89.

¹⁰⁵1847-ben jelentette Szász János sóváradai iskolafelügyelő: „A Sóváradai iskolában megjelenvén, találtattak 44 fiú és 13 leány gyermekek, kiknek nagyobb része betűzött és olvasott; a nagyobb idejű tanulók tanultak könyv nélkül Sz. História, Látzai Kathékézist, és Török Közönséges Históriaját. Ez utóbbi falusi iskolában céltalannak tartván, ajánlanám a Gazdasági Kistükört és Edvi Illés iskolai kézikönyvét és a fali Abc. használatát. (...) Az olvasókon kívül a könyv nélkül jól tanulók feleltek – de feleletjükből kitézett, hogy a lecke csak kezökben adva, de megmagyarázva nintsen. Szájjal való Tanításnak is kevés nyoma látszott. A számtanban pedig általánosan gyengének találtattak. Írást nem mutattak elő – minthogy az iskolához írástára alkalmatlan; délkor szoktak otthon írni a Tanító nyilatkozata szerint, és délután szokták bemutatni. Az írástára nézve javasoltam, hogy írassa velők részenként maga előtt, s az iskolához alkalmatlan volta miatt a maga házához híván bé; de javaslatomnak sikere nem lett.” MEHmLvt LIV/31.

¹⁰⁶Székelyudvarhelyi református egyházmegye levéltára. Visitatio Protocolum 1800. 1804, jan. 18.

¹⁰⁷Székelyudvarhelyi unitárius esperesség levéltára a Marosvásárhelyi Állami Levéltárban. nr. 3. 222.

¹⁰⁸Vidéki: (30. j) i.m., 93 – *Náhlík Zoltán*: A lancaster iskolák hazánkban. = Korunk. 27/1968. 1540–1541.

¹⁰⁹Bójte Jolán: Kisdédóvásunk kezdetei. = Korunk, 36/1977. 576–578.

¹¹⁰Vidéki: (30. j) i.m., 93. – *Dankánis Ádám*: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók. = Nyelv és irodalomtudományi közlemények. 12/1968. 102.

¹¹¹Album Gymnasii Udvarhelyiensis. 1689. Csikszeredai Állami Levéltár.

¹¹²Székelyudvarhelyi református kollégium levéltára. Leges Scholae orth. Udvarhelyianae. – Album Illustris Gymnasii Reformatorem Areopolitani Neo-Subscriptorum legibus Ac. paratis Salute 1770. Csikszeredai Állami Levéltár fond 39. nr. 45., 53.

¹¹³Jakó Zsigmond – Juhász István: Nagyenyedi diákok 1662–1848. Bukarest. 1979. 70. 187.

¹¹⁴Marosvásárhelyi református kollégium levéltára. B-2. Liber Scholae Marusvásárhelyiensis. Anno 1678.

¹¹⁵A kolozsvári református kollégium levéltára. B-2. Nomina studiosorum collegii Claudiaci (1668–1817) és Liber expeditionis (1718–1808). – *Török István*: A kolozsvári ref. collegium tanulóinak névsora. (A kollégium 1905/06. évi értesítőjének melléklete.)

¹¹⁶Székelykeresztúri múzeum levéltára. A Székely–Keresztúri Unitárius Középtanoda anyakönyve. 1813–1907. V. 419, 448.

¹¹⁷G. Henk van de Graf: A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795. Kolozsvár. 1979. 71.

¹¹⁸Szeremlei József: A Heidelbergben tanult magyarok névsora. = Sárospataki Füzetek 6/1862. 566.

¹¹⁹Zoványi Jendő: A marburgi egyetem magyarországi hallgatói 1859-ig. = Irodalomtörténet 3/1955. 349.

EGY VÁLASZTÁS ERDÉLYBEN (1869)

A kiegyezés megkötése, azaz az Osztrák–Magyar Monarchia létrejötte után, 1869 tavaszán tartottak először általános országgyűlési választásokat Magyarországon. Ez az esemény a kiegyezés, az új politikai berendezkedés magyarországi politikai terhelőpróbájának tekinthető: ekkor nyílt először alkalom arra, hogy a politikai társadalom, azaz a választójogosultak kinyilvánítsák, hogy egyetértenek-e az új közjogi–államjogi helyzettel, vagy elutasítják azt.¹ Ez ekkor nem tekinthető pusztán elméleti kérdésnek, sok magyar s nem magyar politikus egészen az 1870-es évek elejéig–közepéig nem volt biztos abban, hogy a dualista berendezkedés tartós lesz. A politikai pártok alapvetően ezen kérdés alapján különültek el, ami ekkor természetes. Az csak a dualizmus történetének fintora, s a pártrendszerek megváltoztathatatlan-ságának „vastörvénye”, hogy végig a következő ötven év során ugyanez a kérdés alkotta a választóvízet a meghatározó magyar politikai csoportosulások között.

1869-ben a választáson részt vett a kiegyezést létrehozó és védelmező, kormányon lévő Deák párt, akkori elnevezéssel a jobbpárt, s ennek balpárti ellenfelei. Maga a balpárti kifejezés a korszakban a kiegyezés kritikusaikat jelentette, akik vagy egészében elvetettek az örökös tartományokkal minden közösséget (48-as párt, azaz szélbal), vagy tudomásul véve, hogy létezik az uralkodó közösségén kívül is bizonyos közös ügy, csak a közös intézményeket vetették el (balközép). Ez utóbbi két csoport nem mindenütt vált el teljesen egymástól: egy–egy baloldali képviselőjelöltől sokszor nem lehetett eldönteni (vagy legalábbis az utókor nem mindig tudja eldönteni), hogy 48-as-e, vagy balközépi. Külön problémát jelentettek már 1869-ben a nemzetiségi pártok és nemzetiségi szervezetek jelöltjei. Számukra nem a kiegyezés volt a fő politikai probléma (bár nem tekintették érdektelennek, s ennek alapján kötöttek helyi választási szövetségeket hol ezzel, hol azzal az iránnyal), hanem a nem–magyar lakosság jogai. A korszak magyar liberális felfogása, s az ennek megfelelő nemzetiségi törvény azonban nem ismert kisebbségi jogokat, csak egyéni állampolgári jogokat, így eleve elutasították a nemzetiségiek politikai szervezkedését.² Külön problémát jelentett Erdély kérdése: az Unió sok román politikus számára elfogadhatatlan volt, s mivel

az Unió elleni „agitációt” törvény tiltotta, az erdélyi román politikusok többsége a passzivitás, az absztentizmus mellett, azaz a választásokon való részvétel ellen döntött.³

A választás előtt a kormánypárt képviselői a parlamenti helyek több, mint kétharmadát elfoglalták (67%), a balközépieknek 23, a szélbaliaknak 5, a nemzeti-ségieknek 4% jutott s 2 pártunkívüli politikus is ült a képviselőházban. Az 1869-es általános választás következtében a jobb, azaz a Deák-párt 59%-ra esett vissza, a balközépiek 28, a szélbaliak 11 %-ra növekedtek, a nemzetiségiek is veszítettek 8 kerületet. A helyzetet a kormánypárt így is uralta, ahogyan Andrássy Gyula miniszterelnök megfogalmazta „csak embonpoint-jét veszítette el, ami voltaképpen egészséges dolog”.⁴

Az igazi változás nem annyira a képviselőház politikai (azaz párt) összetételében, hanem személyi összetételében következett be. A megválasztott képviselők közel 50%-a nem bírt mandátumával az előző ülésszakban, tehát részben új emberek folytatták a kiegyezés után megkezdett politikát.⁵

A következőekben egy olyan erdélyi választás három dokumentumát — a hivatalos választási jegyzőkönyvet, egy a Magyar Polgár⁶ című lapban megjelent, a választást támadó, és egy a Kolozsvári Közlönyben⁷ megjelent, a választást védő cikket — mutatok be, amelyek kitűnően szemléltetik a korszak valamennyi jellegzetességét. Látszik a két nagy politikai irányzat szembenállása, mivel jobbpárti és balközépi politikusok kandidálnak a mandátumra. Látszik, hogy a választási rítus folyamán maga a rítus fontosabbá válik a tényleges politikai kérdéseknél. Látszik, hogy egy éppen csak kialakuló választási rendszerről van szó, amelyet 1848-ban tényleg az idő sürgető nyomása alatt körvonalaztak, s melynek erdélyi, külön törvényben megfogalmazott variánsa tényleg kutyafuttában készült.⁸ Érdekes módon a magyarországinál jobban látszik az egyes táborok párthoz kötődése, mivel az erdélyi 1848:II. t.c. lehetőséget adott arra, hogy ne pusztán az egy kerület egy mandátum rendszer uralkodjék, s így, a jelölthöz kötődés itt gyengébb.

Aranyosszék, amellyel foglalkozom, a legkisebb erdélyi szék; 1869-ben 19 680 lakossal rendelkezett. A lakosok 64,2%-a magyar, 35,8%-a román.⁹ A székben az ún. keleti és nyugati felekezetek egyaránt megtalálhatóak: az előbbieket a görög katolikus és görög keleti 45,9%-ban, míg a nyugati vallások közül a protestánsok az erősek: az unitáriusok 25,2%-al, a reformátusok 23,2%-al képviseltetik magukat.¹⁰ A szék foglalkozási összetétele természetesen a mezőgazdaság túlsúlyát mutatja, bár úgy tűnik, hogy ebből nem mindenki tudott megélni, s ezért mutat a népszámlálás 11,1%-os nem termelő ipari foglalkoztatottat, ami valószínűleg az éppen ekkor folyó keleti vasútépítésnél alkalmazottakra utal.

A szék választójogosultjainak túlnyomó többsége (96,4%) ezen állampolgári jogát az ún. régi jog alapján gyakorolhatta.¹¹ A választójogosultaknak csak 20,1%-a volt román.¹²

A szék politikai hangulatát jellemzi, hogy azon időszak alatt, míg két képviselőt küldött a parlamentbe, 1872 kivételével mindig kormánypárti politikusok szereztek meg a szavazatok többségét. Az 1876-os megyereform után Aranyosszék Torda-Aranyos vármegye részévé vált, s a volt aranyosszéki községek többsége Felvinc választókerületbe került. Itt 1901-ig kormánypárti politikus választott meg, majd 1905 és 1906-ban a korábbi szabadelvű képviselő függetlenségi programmal. 1910-ben mun-

kapárti politikus került Felvincről az Országházba: tehát a „szék” választópolgárai mindig a többséggel azonosan döntöttek.

*Jegyzőkönyv 1*¹³

1869-ik év február 6-án Bécsben [...] számú felséges királyi leirat¹⁴ következtében a Pesten székelő országgyűlésre küldendő követek megválasztásáról, mely felvétetett Felvinczen 1869ik év Martius 18-án és következő napján.

Jelenlétén

A központi választmány által a követválasztásra és szavazatszedésre kiküldött választmány részéről:

Csegezi Tamás elnöklete alatt.

Magyari György, Nádudvari László, Bakiró András, Szikos Ferenc, Kovács Ferenc, Bodolla Imre, Fodor Mozes, Szarvasy Pál jegyző.¹⁵

1ső. Elnök jelenti, hogy az összeírási bizottmányok által maga idejében kiadott választói összeírási lajstromok a központi választmány által rendes időben megvizsgáltván, tekintettel a közbe jött felszólamlásokra tárgyalattak, s meg állapítottak;¹⁶ ezekből a szavazati munkálatok könnyebbítésére egy alkalomra szavazó lajstrom készült, melyben a megjelenő választók nevei után csak a választottak nevei¹⁷ leszen beírandó, mely irományokat előadván, megjegyzi, hogy a választás nyilvános, és az ellenőrzés érdekében vezetessék bizottmányilag két szavazat vizsgáló jegyzőkönyv, — meg említi végül, hogy az egész szék egy választó kerületet képezvén mindenik választó két követre fog szavazni, ezzel a választást megnyitja.¹⁸

Az Elnök ezen közleményei tudomásul vétetvén a megjelent választók községenként felszólíttatnak szavazatuk beadására.

2dik. A megjelent községek egyénileg rendre szavazataikat beadják s ezzel az idő eltelvén, a Széknek még hátra lévő része a következő napra hívatott fel a szavazásra.

Miután több választó a mai napon nem jelentkezett, a jegyzőkönyv azon megjegyzéssel záratik be és íratik alá, miszerint a mai napon eredmény a következőleg mutatkozik ki:

Jelentkezett szavazás végett és szavazott	507	egyén ¹⁹
Ebből kapott Gál Miklós	425	szavazatot
Zeyk József	415	-"
Csipkés Lajos	57	-"
Maurer Béla	50	-"
Zeng József	13	-"
Zeyk	8	-"
Kál Miklós	1	-"

Zeyk Miklós	2	szavazatot
Gál József	2	-"
Elek József	1	-"
Imre Miklós	1	-"
Gál Symon	1	-"
Méltóságos	1	-"
Gál Lajos	2	-"
Morár	1	-"
Morár Béla	2	-"
Monár	2	-"
Moreo Lajos	1	-"
Csipkés	2	-"
Csipke Lajos	1	-"
Senki ²⁰	18	-"

Felvinczen Martius 18-án 1869.

Csegezi Tamás	Szarvasy Pál
elnök	jegyző
Baktsi Ádám	Kovács Ferenc
Bodolla Imre	Magyari György

Nádudvari László

Tovább folytatott 1869 martius 19-én Felvinczen.

Jelenlevők: elnök Csegezi Tamás, Bodolla Imre, Kovács Ferenc mézsáros, Mészáros István bizottmányi tagok, Magyari György h.elnök. Szarvasy Pál jegyző. Nádudvari László h.jegyző.

Miután elnök a megjelent választókat felhívta, hogy a szavazat szedő választmány előtt szavazatuk leadása tekintetéből egyenként jelenjenek meg, s megkezdődvén a szavazatszedés, folytatódott mint eddig, míg az idő teljesen annyira tolódott, míg a működést meg kellett szüntetni, és a még szavazatukat bé nem adott egyének felszólítottak szavazatuk beadására a következő nap reggelén megjelenni:

Ezzel a jegyzőkönyv bezáratván aláíratott. *Felvinczen 19-én 1869.*

Csegezi Tamás	Magyari György
elnök	h.elnök
Nádudvari László	Szarvasy Pál
Bodolla Imre	jegyző
Kovács Ferenc	Mészáros István

Tovább folytatott 1869 Martius 20-án Felvinczen.

Jelenlevők: elnök Csegezi Tamás, h.elnök Magyar György, bizottmányi tagok Bodolla Imre, Kovács Ferenc, Mészáros István, jegyző-könyvvezető és jegyző Szarvasy Pál, h.jegyző Nádudvari László

Elnök a megjelent választókat felhívta szavazatuk beadása végett a szavazatszedő bizottmány előtt egyenként megjelenni:

Ezzel a szavazatszedés megkezdődvén, folytatódott délután 6 óráig, a midőn is Elnök harmadik felszólítása után is választók nem jelentkezvén, a szavazatszedési munkálatot beszüntetettnek nyilvánította.

Ezután a választmány a szavazatok számba vételét tűzvén ki munkálatai tárgyául, ezen munkálatot folytatta míg az idő előrehaladván, munkálatát megszüntette s annak tovább folytatását a következő napra határozta el.

Bizonyítván a jegyzőkönyv azon megjegyzéssel íratik alá, hogy az összes választási munkálat pecsét alá el zárva tétetett el.

Felvinczen 1869 martius 20-án.

Csegezi Tamás

elnök

Magyar György

h.elnök

Bodolla Imre

Szarvasy Pál

jegyző

Nádudvari László

h.jegyző

Kovács Ferenc

Mészáros István

Tovább folytatott Felvinczen 1869 Martius 21-én.

Jelenlevők: Elnök Csegezi Tamás, h.elnök Magyar György, bizottmányi tagok Bodolla Imre, Mikó Károly,²¹ Mészáros István, Kovács Ferenc, jegyző Szarvasy Pál, h.jegyző Nádudvari László.

A fenti bizottmány megjelenvén a választó terembe, a tegnapi választási munkálatot elővéve, megvizsgálta s azt a bizottmány által tett pecsételést alatt találta.—A vizsgálat után felbontva a szavazatok számba vételét tovább folytatván befejezte, s az öszveszámítás alapján a következő eredmény mutatkozik.

Gál Miklós	szavazatot nyert	913
Zeyk József	"	879
Csipkés Lajos	"	434
Maurer Béla	"	367
Zeyk	"	27
Gál József	"	3
Zeyk Miklós	"	2
Névtelen ²²	"	32
Kál Miklós	"	2
Miklós	"	2
Zeyk Lajos	"	1
Zeyk Mozes	"	1
Zeng József	"	13

Gál Lajos	szavazatot nyert	3
Elek József	"-	1
Maurer	"-	5
Molnár Béla	"-	9
Csipkés	"-	10
Morár	"-	1
Maurár Béla	"-	3
Morár Béla	"-	10
Faurer	"-	1
Masuly Béla	"-	1
Csipke Lajos	"-	1
Molrer Lajos	"-	1
Gál Symon	"-	1
Morer Béla	"-	16
Csipkés Dénes	"-	1
Mariás Béla	"-	1
Kossuth Lajos ²³	"-	5
Kipcser	"-	1
Maureb Béla	"-	1
Maurán Béla	"-	3
Maurer Lajos	"-	3
Maurer Bala	"-	1
Csipkés József	"-	1
Maur Béla	"-	1
Maurer Gejza	"-	1
Meur Béla	"-	1
Maumer Béla	"-	1
Morner Béla	"-	1
Molnár	"-	1
Csegező Mihály ²⁴	"-	4
Monár	"-	2
Moser József	"-	1
Moga Béla	"-	1
Morter Béla	"-	1
Szilágyi Virgil	"-	1
Mauer Béla	"-	10
Csipkés Sándor	"-	1
Moret	"-	1
Andrássy Gyula gr	"-	1
Deák Ferenc	"-	1
Moller Béla	"-	2
Mojner Béla	"-	1
Marnar Béla	"-	1
Maul Béla	"-	1
Mammel Béla	"-	1

Marmel Béla	szavazatot nyert	1
Mauler Béla	-"	1
Maururer Béla	-"	1
Morer balpárti	-"	1
Maurai Béla	-"	1
Magurai Béla	-"	1
Magurár Béla	-"	1
Mikó Imre	-"	1
Imre Miklós	-"	1
Moreo Lajos ²⁵	-"	1
Összes szavazatok száma lévén		2854
Ebből szavazott		1401
Nem jelent meg		1453

E szerint a bizottmány Zeyk József és Gál Miklós atyánkfiait, mint általános szavazat többséget nyerteket Nemes Aranyosszék törvényszerűen megválasztott követeinek nyilatkoztatja és részükre maguk igazolása végett a választási jegyzőkönyv egy példányának kiadatását elhatározza.

Ezzel a jegyzőkönyv felolvastatván megállapítatik és aláíratik.

Felvincz Martius 21-én 1869.

Csegezi Tamás elnök

Magyari György h.elnök

Nádudvari László h.jegyző

Bodolla Imre

Mészáros István

Kovács Ferenc

Szarvasy Pál jegyző

II.²⁶

Megtörtént Aranyosszék követválasztása is f. hó 18, 19 és 20-án; 18-ára volt rendelve az alsó, 19-re a felső járás, 20-ára Felvincz városa.

A szabad, elfogulatlan és csak egyedül a hon boldogsága és az ő alkotmány csonkítatlan visszaállítására törekvő székely nemzet ez alkalommal is fényes, és a történelem évlapjaiban kitörölhetetlen betűkkel tanúbizonyságát adta annak, hogy szenvedések és nélkülözések által edzett kebléről és romlatlan meggyőződéséről, az anyagi befolyás, ámítás és alkotmány veszélyeztetésére törekvő minden aljas és lealázó eszközök akkor, midőn a közös haza boldogsága forog kérdésben, és alkotmányos ősi jog gyakorlatára van felhíva, visszapattannak.

De a népre a kormány érdekében jogtalan befolyást gyakorló hivatalnokok serege, és a szavazatszedő bizottság minden eszközöket felhasználtak arra, hogy a választókat választási joguk gyakorlatában akadályozzák, a szavazatok többségét a kormány jelöltjei részére biztosítsák.

Röviden vázolom a választás folyamatát.

Aranyosszék állandó bizottmánya egy választó kerületben, Felvinczen határozta a képviselők megválasztását.

Baloldali jelöltjeink aranyosszéki birtokos és tiszteletbeli jegyző Maurer Béla, és aranyosszéki törvényszéki jegyző Csipkés Lajos²⁷; jobboldaliak, volt országgyűlési képviselők Zeyk József²⁸ és Gál Miklós²⁹.

A választás folyamatba tételével, a választóknak azon része, melynek elemét az ősz székely nemzetség képezi, bebizonyította a maga szabadabb és önállóbb jellemének azon erélyét, melyen a hivatali hatalommali befolyás ez úttal is megtörött. Ugyanis Kercsed községével szembeni országúton nemzeti lobogóik alatt, lelkesülten éltetve követjelöltjeinket, elhatározott, egyhangú és szabadságérzettől buzdíttatva sorakoztak a Kercsed, Alsó és Felső Szt.-Mihályfalva, Sinfalva, Várfalva, Rákos, Kövesd és Mészkö³⁰ községi baloldali választó polgárok. A pártfegyelem példányképe voltak ezen választók, érett, romlatlan honfiak, kiknek egyéb nem volt szívükbe bevésve, és zászlójukra felűzve, csak az 1861-ki hongyülés 2 ik feliratban vallott azon elv, melyet pártunk követjelöltjei programjukban hangsúlyoztak.³¹

Ezen székely választó elem, maga meggyőződését követve pártunk jelöltjeire adta tömegesen szavazatát, jelesen a központ Felvincz, egyszersmind a szék főhelye 16-an kívül hazafias lelkesedéssel, hasonlóképpen Székely-Kocsárd, Kercsed, Alsó és Felső Szt.-Mihályfalva szintén tömegesen, és ezen nagy községeken kívül a kis Aranyosszék többi magyar ajkú községei is kisebb nagyobb mérvekben pártunk jelöltjeire adták szavazatukat, és annak megtörténte után a diadalérzet öntudatától lelkesülten, minden pártgyűlölséget nélkülöző szép egyetértésben, zene kíséretében, éltetve a koronás királyt, az alkotmányt, a szabad választási jogot, és követjelöltjeinket, távoztak falvanként szép rendben a választás színhelyéről, mely körülmény a pártfegyelem példaképeül tekinthető.

Lássuk már mi történt a román elemmel.³² Ezeknek is egy része a kitűzött időre megérkezett Felvinczre, de nem a választások helyére, hanem a dulló³³ házához, ahol az illető dullóbiztos Magyar Efraim úr szemlét tartva felettök, papjuknak Kolcsai Jánosnak hivatalos zamatú azon felszólítása után, hogy Zeyk József és Gál Miksa (sic!) kormányjelöltekre adják szavazatukat, nevezett dullóbiztos úr és a már odagyűlt összes hivatali testület jelenlétében, gépiesen, mint lélektelen tömeg vezetett a választás színhelyére, és onnan szavazatuk beadása után s jelesen a hidasi román ajkú választók, csendőrök által a dullóbiztoshoz vissza.

Szegény román nép! meddig használnak fel téged még minden, bármely szellemű kormány érdekében öntudatlanul, és mikor jön el az idő, hogy képviselő választások, és más magán és közérdekeitek alkalmával nem fogtok elfogult vezetőitek és tisztviselőitek hallgatni ott, hol szabad választási joggyakorlat van kérdésben?!³⁴

Pártunkat vádolják azzal, hogy a románok és oroszokkal szövetkezve izgat a kormányjelöltek megbuktatására, és íme a jobboldaliak által a román választó atyafiak irányában elkövetett fennebbi eljárás, éppen az ellenkezőről tanúskodik.

A választás rendén a jobboldaliak által tanúsított egy s más visszaélések és alkotmányellenes eljárások közül csak egy néhányat említek:

1, Székünk főkirálybírája³⁵ pártunk egyik tiszteletben álló jelöltje Maurer Béla urat hivatali szobájába hívatta és felelőssé tette minden pártnak részéről netalán történendő kihágásokról és csendzavarásokról, de hogy melyik törvénycikk által igazoltatik ezen eljárása a főkirálybíró úrnak, mi szerint a személy és csend biztosításával a követjelölt tétessék felelőssé, azt még megmagyaráztatni kívánjuk és arról felvilá-

gosíttatni akarunk! Követjelöltünk Maurer Béla úr a pártunk lobogója alá sorakozott választóknak ezen főkirálybírói figyelmeztetést tolmácsolván, és őket az ügy szentsége szem előtt tartása mellett a rend és csend fenntartására valamint ez alkalommal kettős ünnepélyre, ő Felsége koronás királyunk névünnepe és a választási joggyakorlat szentségére figyelmeztette, a választók Maurer Bélának ezen eszélyes és tapintatos eljárását és lelkes nyilatkozatát tisztelettel fogadták ugyan, de egyúttal kinyilatkoztatták, hogy ezen figyelmeztetést, miután ők a pártfegyelmet tudják és alkotmányos joggyakorlatot nem kívánják mint eddig ezután is csendzavarással bélyegezni, örömet tudomásul veszik.

2, Nyugalmazott Bezirker³⁶, postamester és jelenlegi Vincz³⁷ városi főbíró, nagyságos(?) Kovács János úr, a Vincz városi választókat maga elébe rendeltette, kiknek jobb kezök beadása mellett szívökre kívánta kötni, hogy a kormánypárti jelöltekre szavazzanak, de bizony a szép szó és biztatás nem sokat használt, mert Vincz városa választó polgárai összedugván kezeiket távoztak, és daczára annak, hogy a tisztviselők a szavazatszedő bizottság működése alatt csaknem mindig jelen voltak és őket tekintetők és gunyoros lenézések által kívánták terrorizálni, meggyőződésüket követve, pártunk jelöltjeire szavaztak. A szavazat bevégezése után hallott is egy két választó polgár nevezett vinczi főbíró úrtól ilyen szavakat: „Már most menj Maurer Bélához, hogy tegyen neked igazat.”

3, A szavazatszedő bizottság elnöke Csegezi Tamás úr pártunk két bizalmi férfia Bodola(sic!) Imre és Kovács Ferencznek a jegyzőkönyv aláírása előtt nyilvánított azon kívánságát, hogy követjelöltünk Maurer Béla nevének sokszor hibásan történt beírása és más pártunk érdekében tenni szándékozott óvástétele beírása előtt nevüket nem írják alá, Csegezi Tamás úrnak azon biztatására, hogy ha egyszer aláírták azután megengedi az óvási megjegyzések beírását, aláírták; de bizony a loyalis szó nem váltott be Csegezi Tamás elnök úr által, mert az aláírás után az óvás bejegyzését pártunk jelöltjének megtagadta, hiába lón figyelmeztetve adott szavára.

4, A szavazatszedő bizottság a román ajkú választók rossz hangkiejtését, és vétséges szavazatát (Gyál Mikleos, Zenk Jóska stb.) jóba bevette, midőn a baloldali követjelöltnek netalán nem a legszabatosabban kiejtett neve (Mourer Béla, Morer Béla) elejtetett, mely körülmény engem az 1863-ki nagy-szebeni országgyűlésrei követválasztás menetére emlékeztet, mikor a szavazatszedő bizottságot teljesen kielégítette a választó polgár azon nyilatkozata, hogy: Domnulu dela Veresmart, ezen és ezen községbeli egyént vagy urat, a főtiszt urat vagy főispán urat akarom, a nélkül, hogy nevet mondott volna, azon egyszerű okból, hogy az akkori kormány érdekében történt.³⁸

5, A román választók, mint fennebb is említve volt, a dulló biztoshoz voltak rendelve, de mikor Vincz városához közelítettek, elejökbe mentek kormánypárti urak, és a helyett, hogy a városon keresztül engedték volna jönni, a választás színhelyére, álutakon és szántóföldeken vezették a dullóbiztoshoz...

6-szor felemlítendőnek tartom az itt par excellence független (?) jobboldali votumok nagy számát. 30 hivatalnok, 14 résztint Fogarassy, résztint Nagy Péter jogara alatt álló pap és ugyan annyi kántor, 14 a megyei főbb hivatalnokok fenséges szemöldje által vezetett falusbíró és ugyanannyi jegyző sat. Tessék e számot a 377³⁹ román

votumhoz csatolni, és dicsekedni Aranyosszék függetlenül nyilatkozott jobboldaliságának dicsőségével.

Ez alkalommal fel kell említenem egy becsületben és köztiszteltben megöszült vinzi román ajkú polgár Moldován János hazafiúi buzgóságát, ki a választás után (mert megjegyzendő, hogy képviselőjelöltünk Maurer Béla úr a választás előtt semmi itatás és etetés s más anyagi vesztegetés eszközeinek felhasználását nem csak meg nem engedte, hanem egyenesen betiltotta, mire tulajdonképpen szükség sem volt, miután az értelmes székely elem ilyet nem hogy igénybe vett volna, hanem kijelentette, hogy minden ilyen nemtelen eszközöket magától eltaszít, például Kercsed falu választói reggeltől estig nem is ettek egy falatot is) látva, hogy román testvérei, mint valami áldozatra szánt barmok, úgy vezetettek az urnához, mely előtt legszebb jogukat gyakorolhatják vala, és fel lévén buzdítatva a magyar ajkú baloldali választók lelkesültsége által, pártjelöltünk Maurer Bélához ment, és a választás utánra legjobb ó borából baloldali szavazók számára egy 50 vedres hordót felajánlott ingyen, melyet a főkirálybíró úr megtudván, midőn a választók nevezett román atyámfíának jószívuságából ősi szokás szerint egy-egy pohár bort saját lakházánál elköltenének, magához hívatta Moldován Jánost, és felelőssé tette a netalán történhető balesetekről, verekedésekről, égésekről stb., mit Moldován úr meg is ígért, és magára vállalta a felelősséget.⁴⁰

A mi már maga, képviselőjelöltünk Maurer Béla úrnak közvetlenül, személyes magatartását érdeklőleg illeti, ha bár nem voltak aspirációi képviselőjelöltségre, (maga helyett egy székünkbeli polgárt kért fel, a ki ezen ajánlatot el nem fogadta,) miután a választók fennebb kijelölt része ötet a képviselőségre kijelölte, polgári kötelességének ösmervén bizalmunkat vissza nem utasítani, székünkben a választás folyama alatt megjelent és miután hallotta, hogy a kormánypártiak is faluról falura járnak pártjuk érdekében, ő is megjelent a választás előtt 4–5 nappal pártunk érdekében, de sőt saját lakába Tordán is több párthívek és elvbarátok által megkerestetett, és felszólíttatott a követjelöltség elvállalására. Azelőtt székünkben mindig távol volt, és csak lapokból olvastuk működési helyét és idejét.

Maurer Béla pártjelöltünk daczára a fennemlített hivatalos pressióknak és másnemű pártunkat megbuktatni törekvő eljárásoknak, 3 napok alatt a választás idején a rend és csend fenntartására ernyedetlen szorgalommal s kitartással és elösmerést érdemlő honfiúi buzgalommal törekedett, mely ildomos és tapintatos sok gyakorlottságot tanúsító magaviseletéért fogadja őszinte hálaát párhiveinek, mert még ellenfélben is mindig elösmerést érdemel a tiszta önzetlen hazafiúi érzet, s nem kétlem a kormánypárt is fegyelem és illemsértéssel vádolni Maurer Bélát nem fogja.

Végül a választás eredményét kívánom tudatni: szavazott 1041 választó, ebből kapott Gál Miklós 913, Zeyk József 879, Maurer 367, Csipkés Lajos 434 szavazatot, elesett 209 szavazat, melyből 93 esett Maurer Bélára (Morar, Maurár Bela, Moral Bela, Molrel Bela, (Morer Béla legtöbb), Manrer Bela, Maur Béla, Mauer Béla, Maurer (keresztnev nélkül), Maurer balpárti,) a többi rosszul kiejtett Csipkés, Gál és Zeyk nevek közt oszlott meg, továbbá kapott még Kossuth Lajos 5, Szilágyi Virgil 1 szavazatot, tehát szótöbbséggel Gál Miklós és Zeyk József kormányjelöltek lőnek megválasztva, Maurer Béla és Csipkés Lajos ellenében.

Egy baloldali választó aranyosszéki székely.

III.

*Választási visszhangok*⁴¹

A „M. Polgár” 39-dik számában egy baloldali választó „aranyosszéki székely” névaláírással az aranyosszéki követválasztások lefolyásáról az igaz tényekkel egészen ellenkező tudósítás jelent meg.

Ha ezen tudósítás csak olyanok által olvastatnék el, kik ismerik kicsiny székünk, a benne uralkodó hangulatot, s ezek alapján latoltatnék meg az annak tulajdonítható fontosság, valóban nem vennék magamnak fáradságot annak czáfolásába bocsátkozni, mert meg lennék győződve, hogy azon olvasó, ki, mondom, székünk viszonyaival ismeretes, egy szánó mosolynál egyébbel nem jutalmazhatná azt. De lehet, hogy ezen ferde, a választások folyamát ellenkező színben feltüntetni akaró áltudósítás viszonyainkkal egészen ismeretlenek által is elolvastatik: ezek érdekében erkölcsi kötelességnek tartom ezen elfogult tollból eredett cikket a közönség előtt a maga mértékére leszállítani.

Azt mondja tudósító, hogy a választás folyamatba tételével a választóknak azon része, melynek elemét az ősi székely nemzetség képezi, bebizonyította a maga szabadabb és önállóbb jellemének azon erélyét, melyen a hivatali hatalommali befolyás ezúttal is megtörött, ugyanis a Kercsed községével szembeni országúton nemzeti lobogóik alatt lelkesülten éltetve követjelöltjeiket, elhatározott egyhangú és szabadságérzettől buzditatva sorakoztak Kercsed, Alsó- és Felső-Szent Mihályfalva, Sinfalva, Várfalva, Rákos és Mészke községbeli baloldali választó polgárok.

Osztom én tudósítómnak azon állítását, hogy az ősi székely nemzetség fényesen bebizonyította a választás folyama alatt szilárd jellemakarátát s felmagasztosul lelkem annak tisztasága előtt, mely magán semmi szennyet nem tűr.

Kell-e a székely nemzet jelleméből fényesebb példa, mint az, hogy bárha hazug apostolok által elcsábítottak, még is az utolsó perczben magokba szállva és megfontolva, ha valjon a hirdetett ígék, hogy adót fizetni nem kell, dohány, bélyegadó eltöröltetik, ha a balpárt győz,⁴² be fognak-e teljesedni; meg fontolván továbbá azt, hogy elkövetendő lépésekkel sokat szenvedett hazájokra a béke vagy a viszály magvát hintik-e el, mondom megfontolva ezeket, s látva a köztisztletben megőszült vezetőiknek s általában azon intelligentiának összetömrölését, melynek atyai szavára, tanácsára mindig hajolt, s azt követve szégyent, gyalázatot magára sohasem vont; megtisztult lélekkel, de elszégyenülve, hogy csak perczig is törbe hagyták magukat vitetni, a választás helyéről eltávoztak és nem szavaztak, mert nemzetök ellen bűnt elkövetni nem tudtak. Ilyen a balpárt zászlója alól megtértek magából a balpárt kortes fészkekből Kerecsedről, úgy Alsó-, I első Szent-Mihályfalváról, Kövend és Várfalváról számosan voltak.

Fényes bizonyítékát adta a sinfalvi választó közönség is józan és szilárd jellemakarátának, avagy kell-e annál fényesebb példa, mint midőn az egyik baloldali követjelölt és kortesvezér M.B. egy éjjel ott megjelenván, a szokott ígérekkel őket magának és pártjának megnyerendő, a választó nép által visszautasított, azon felhívással, hogy a községet rögtön hagyja el.

Kitünteti tudósító Felvincz községet is s azt mondja, hogy „ezek tömörülve 16-on kívül mind a baloldali jelöltekre szavaztak.” Sajnálom tudósítót, hogy a pártszenvedély annyira elvakította. A szavazatszedő lajstrom bizonyoságot teszen arról, hogy Felvinczről 200 egyén szavazott, ebből 70 jobboldali jelöltekre, 130 pedig akart a baloldali jelöltekre szavazni, de 42 részint oly korlátolt műveltségű, részint oly szívesen volt ellátva a követjelölt és első kortes M.B. által kibérelt vendéglőben, hogy nevét sem tudta kimondani. Hogy pedig ezen 130 baloldalra szavazni kívánó egyéniség mit képvisel anyagi és szellemi tekintetben én fáradságot vettem magamnak kiszámítani.

Azon 130 balpárti szavazó a vinczi 4800 hold területből nem képvisel 200–250 holdat, míg a jobboldali 70 szavazó, ha belészámítjuk, hogy a város allodiumát és a két egyházközséget személyesítő választók is és pedig ex consilio a jobboldalra szavaztak, bátran merem kimondani, hogy 3000 holdnál többet képviseltek⁴³. A vinczi értelmiséget a baloldallal képviselte a két egyházközség énekvezére Makkai Márton és Ágoston Lajos, az első az enyedi képezdéből, a második pedig ismeretlen tanodából kelt ki. A jobboldalt pedig képviselte Felvincz községének minden értelmisége, a két első kivéve. Ezt csak azért említém föl, hogy tudósító legalább e kettőről ne mondja, hogy a Fogarasi és Nagy Péter jogarai tették a jobbpart zömét.

Ezek előrebocsátása után lássuk azokat a jobboldaliak által a választás folyama alatt tudósító szerint elkövetett egy és más visszaéléseket a maguk valóságában.

Felemlíti tudósító, hogy „székünk főkirálybírája a balpárt egyik jelöltjét, Maurer Bélát, hivatali szobájába hivatta s felelőssé tette minden a balpárt részéről történendő kihágások és csendzavarásokért, de hogy melyik törvénycikk által igazoltatik ezen eljárása a főkirálybíró úrnak, miszerint személy- és csend biztosításául a követjelölt tétessék felelőssé, tudósító megmagyaráztatni kívánja és akarja”.

Czikke elején tudósító elismeri, hogy a balpárt zászlaja alatt Kercsed stb. községekből számos választó gyűlt össze. Én még hozzá teszem, hogy az így összegyűlt tömeg a székház előtt, hol a szavazás folyt, a tért elfoglalta, még pedig nem tudom, az egyik követjelölt által tett ígéretektől, vagy a szeszecsalók erejétől igen felhevült állapotban. Pár percczel később Bágyon községből a jobboldali követjelöltek nevével díszített trikolór zászló alatt megérkeztek a választók is. Ez alkalommal egy bágyoni baloldali a jobboldali követjelöltek nevével díszlő zászlót az azt vivőtől kiragadni és összetépni akarta⁴⁴. A küzdelmet csak a főkirálybíró úrnak éppen e kihágás percében a nép között lett megjelenése és szilárd s erélyes csillapító beszéde gátolta meg, hogy nagyobb mérvű verekedéssé nem fajult. Miután maga M.B. sem fogja tagadhatni, hogy ő, mint követjelölt egyszersmind önmagának főkortese is volt⁴⁵, feltalálni vélem a kulcsot, hogy főkirálybíránk mely törvénycikk értelmében tette minden rendzavarásokért éppen Maurer Bélát felelőssé, s véleményem szerint egy kortessel szemben, kinek pártjabeli emberei a jobb pártra szavazott bágyoni egyéneket bicskokkal támadták meg, igen loyálisan bánt el, mikor ő csak figyelmeztette, hogy embereit féken tartsa.

Felhozza tudósító, hogy a „szavazatszedő bizottság elnöke Csegezi Tamás a balpárt két bizalmi férfija: Bodola In.re és Kovács Ferencznek a jegyzőkönyvek aláírása előtt nyilvánított azon kíváнатát, hogy a követjelölt Maurer Béla nevének sokszor hibásan történt beírása, s más pártja érdekében tenni szándékolt óvás tétele beírása előtt nem írják alá, Csegezi Tamásnak azon biztatására, hogy ha egyszer aláírták,

azután megengedi az óvási megjegyzések bemondását, aláírták; de bizony az adott szó nem váltott be, az óvás bejegyzése megtagadtatván.” Ez esetben éppen jelen voltam s megbotrántkoztam a nevezett két bizalmi férfiú magaviseletén. Azt hiszem, hogy a bizalmi férfiúnak kötelessége a választás folyamatát ellenőrizni s a lefolyt választásról vezetett jegyzőkönyvet aláírni. Hogy a jegyzőkönyv a tényeknek megfelelőleg szerkesztetett, be volt bizonyítva az által, hogy annak egyik példányát szó nélkül aláírták, s egy a választások utján kimaradt ülnök s az alkalommal munkakép telenné vált ügyvéd sugdosásaira tagadták meg a más három példány aláírását, mit semmi szín alatt megtagadni jogosítva nem voltak, s ez okból a választási elnöknek szüksége sem volt komoly ígéreteket tenni. Az ily óvások illetékes helye különben is az országgyűlés.

Alaptalan rágalom tudósítónak azon állítása is, hogy „a román ajkú választók rossz hangkiejtését és vélséges szavazatát a bizottság jóba vette, midőn a baloldali jelöltnék nem a legszabatosabban kiejtett neve elejtettet”. Ily állítás csak az eseményeket minden áron saját javára magyarázni akaró tollból eredett; mert nem hihetem, hogy a ki a választáson személyesen jelen volt, a tagadhatatlan nyilvános tényeket ennyire elferdíteni képes lehessen. Hiszen élő bizonyíték gyanánt ott áll a szavazati lista, s ha van benne Maurer helyett Morár, Maur, Morer, stb. név, úgy bizonyosan látható benne Gyál Mikleos és Zeng Jóska is: rossz kiejtés folytán a törvény értelmében, mindkét részen hullottak el szavazatok, de a balpárt jelöltjei nem méltatlankodhatnak, mert a szavazáskor a pártjukbeli szavazókkal szemben a bizottság oly nemesen viselte magát, háromszor, vagy négyszer is megkérdezvén, hogy kire akarnak szavazni, sőt túlságos engedékenységből a rosszul kiejtett nevet is számtalanszor jóba vette. S ez eljárással szemben mégis zúgolódik a cikkíró; de ez nem lep meg engemet, hisz a veszto fél minden körülmények között el szokta énekelni hattýudalát.

Főlemlíti tudósító az 5 dik pont alatt, hogy a román választók mikor Felvincz városához közeledtek, a jobbpárt emberei által nem engedtetek a városon keresztül jönni, hanem álutakon vezettettek el a dullóbiztoshoz; de azt nem mondja el, hogy ez miért történt, pedig nem volt titok. Elmondom tehát én. Miután az ideig, míg a román választók megérkeztek, a baloldal részéről több rendetlenség és a személybiztonságot veszélyeztető kihágás követtetett el, mint a bágyoni jobbpártiak bicskokkal megtámadása, zászlójuknak összetépni akarása, a jobbpárt emberei csak nemes kötelességet teljesítettek akkor, midőn a román választókat előre láthatott bántalmazásoknak kitenni nem akarták, s addig, míg a balpárt mámoros választói nagyobb része szavaz, őket biztonságba helyezni kívánták.

Nagy súlyt fektet végre tudósító „egy köztisztelőben megőszült vinczi román polgár, Moldován Juonás hazafiúi buzgóságára, ki a balpártra szavazóknak 50 veder bort ajánlott fel, miután látta, hogy román testvérei, mint valami áldozatra szánt barmok úgy vezettetnek az urnához.”

Maga a kifejezés elárulja a cikkírónak korlátolt míveltségi fokozatát, midőn a XIX. században nem szégyenli embertársait barmoknak nevezni. Az ily kifejezéseket alantabb állóknak tartom, hogysem azokat megjegyzésekkel kellessék kísérem. Azonban nem tehetem, hogy tudósítót fel ne világosítsam. Moldován Juonás többek előtt ünnepélyesen kinyilatkoztatta, hogy ő elámíttatott, de ő a szentesített törvényeket

tisztelte és tiszteli, a Deákpárt eddigi magatartását teljes lélekkel osztja, csábítóit pedig, kik korlátozott elmetehetségét felhasználva tévútra vezették, utálja.

Még csak arról kívánok pár szót szólni, hogy Maurer Bélát voltaképpen kik léptették fel Aranyosszéken képviselőjelöltnek? Felelet:senki! hanem ő maga tolta fel magát oda; már hetekkel a választás előtt Tordán a felső-járási választókat itatván, nem teljesíthető ígéretekkkel kecsegtette s faluról falura járva csábígtatta a népet, s önmaga résztvett az éjjeli tivornyákban, mint A.Sz.Mihályfalván és Sársfalván történt.

Záradékol: nem hagyhatom észrevétlenül azon mindenesetre megjegyzésre méltó jelenetet, hogy kik valósággal az Aranyosszékekben fejlődött pártnézet különbségnek, úgy szólván a baloldal létrejöttének indítói voltak ú.m. Barla Domokos, Tarsaly Gábor és több községekben többen, készebbek voltak egészen visszavonulni, hogysen Maurer Béla uszálya gyanánt és annak részére nemcsak valami tevékenységet, sőt egyéni szavazatukat is latba vessék. Csak igaz marad: hogy saját kárán tanul a magyar ember. Vajha okulna is!

Egy jobboldali

JEGYZETEK

¹ Az 1869-es választás általános elemzésére l. Gerő András:Az elsőpró kisebbség. Bp. 1988.

² A nemzetiségi pártoknak a választáshoz való viszonyára l.Kemény G.Gábor:Íratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867–1892. Bp. 1952.

³ Az erdélyi románok szerdahelyi, passzívitas mellett döntő konferenciájára l.Jordáky Lajos:A Román Nemzeti Párt megalakulása.Bp.1974.

⁴ *Gratz Gusztáv*: A dualizmus kora Budapest 1934. I.54. embonpoint=pocak.

⁵ A képviselőválasztások eredményére l.*Bojthor Endre*: Az 1869-ik évi ápril 20-ára összehívott országgyűlés képviselőháza tagjainak betűsoros Név- és Lakjegyzéke. Pest 1869., és a napisajtót, mivel a fenti összállítás valószínűleg a választások után két-három hónappal későbbi helyzetet mutatja.

⁶ A balközép erdélyi lapja a Magyar Polgár 1867 márciusában indult.

⁷ Kormánytámogató lap a kiegyezés évében már 12-ik évfolyamába lépett, határozottan tiltakozott az ellen, hogy kormánylap lenne, sőt azt is kijelentette „még elkötelezett pártlap sem”, csak hosszas tusakodás után fogadta el a „jobbközépi” elnevezést — leginkább azt szerette volna hinni magáról, hogy „Erdély intelligentiája” tartja fenn. A magyar sajtó története II. 1867–1892. Szerk.Kosáry Domokos és Németh G.Béla. Bp. 1985. 2.kötet. 86–87.

⁸ Az 1848-as választási rendszerre, amely 1874-ig változatlanul, s azután is csak kis változtatásokkal volt érvényben Magyarországon a dualizmus korszakában l. *Csizmadia Andor*: A magyar választási rendszer 1848–1849-ben. Bp.1963. Mind a magyarországi, mind az erdélyi választókerületi beosztásnak az volt az alapelve, hogy 30 000 lakosra jusson egy képviselő. Hogy a hagyományos közigazgatási egységekhez: vármegyékhez, székekhez, városokhoz való választási ragaszkodás mennyire akadályozta ennek érvényesülését, jól mutatja Aranyosszék, ahol egy mandátumra kevesebb, mint 10 000 fő jutott

⁹ *Orbán Balázs*: Székelyföld leírása. Pest 1871. V.kötet.25.

¹⁰ A M.kor.országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. A hasznos állatok kimutatásával együtt. Pest 1871. 64.

¹¹ Azokról van szó, akik már 1848 előtt az 1791.XII. törvénycikk alapján ilyen joggal rendelkeztek: „az illető vármegyéből, vidékről vagy székből való összes birtokos nemesek, a kik az alattvalói és egységi eskünél fogva a közjót a hazai törvények értelmében előmozdítani kötelesek; a miből kitetszik, hogy azok, a kiknek

az illető vármegyében, vidéken, vagy székben semmi birtokuk sincs, nem tartoznak oda, annál kevésbé lehet pedig ott szavazási joguk." Alapvetően a régi jog túlsúlyából következik, hogy a szék 20 éven felüli férfitákoságának több mint 53%-a rendelkezett választójoggal.

¹² Magyar Országos Levéltár (M.O.L.) Abszolútizmuskori Levéltár D-215. II.kütfő. 15. tétel. 91848/1865.

¹³ M.O.L. K-150. Belügyminisztériumi általános iratok. 1869/II.kütfő/10.tétel. 6423/869.

¹⁴ Az uralkodói kéziratot l. A Nép Zászlója 1869 febr.27. 3.

¹⁵ Érdekes módon Szikos Ferenc, Fodor Mózes és Bakiró András neve a jegyzőkönyv következő részében nem fordul elő, s az első napi aláíráskor megjelenik egy alkalomra Baktsi Ádám.

¹⁶ A dualizmus időszakának kezdetén a szavazójogosultak összeírására közvetlenül a választások előtt került sor. A választójogi törvény 1874-es megváltoztatása után e listát minden évben el kellett készíteni, hogy mindig készen álljon egy esetleges választás lebonyolítására.

¹⁷ Az általános, s az 1874-es törvény utáni kötelező szavazási jegyzőkönyv nem így nézett ki. A lapok fejrészére a jelöltek nevei kerültek, s alájuk a rájuk szavazatot adó polgároké. Így a másokra eső szavazatok, vagy a rossz névkiejtések csak mint visszautasított szavazatok tartattak nyilván.

¹⁸ Itt a jegyzőkönyv nyilvánvalóan nem teljes. Nem utal a jelölés folyamatára. A törvény szerint egy választópolgárnak joga volt jelöltet állítani, s ha több jelölt volt, tüz választópolgár kérésére az elnök elrendelte a szavazást. Egyetlen képviselőjelölt esetén ő lett a képviselő, szavazás nélkül, egyhangúlag vagy közfelkiáltással. 1869-ben Erdélyben akkor is szavaztak, ha nem volt ellenjelölt. l. A Hon 1869 ápr.30. 2. esti kiadás. Ennek valószínű oka Wenckheim Béla belügyminiszter rendelete, amelyben utalva az erdélyi 1791.XI.tc.-re, tiltja a felkiáltással való szavazást. M.O.L. K-150. II. kütfő. 10. tétel. 802. Itt a közfelkiáltás kifejezés félreértésről van szó. Az erdélyiek eredeti értelemben magyarázták, tehát azon reformkori gyakorlat szerint, hogy a meggyűlölet összeegyeztült a két tábor, s hangosan kiáltották jelöltjük nevét, s amelyik tábor nagyobbaknak tűnt, azaz hangosabb volt, annak jelöltje lett a követ.l. *Révész, László*: Die Anfänge des ungarischen Parlamentarismus. München 1968. A közfelkiáltás kifejezés a dualizmus korában Magyarországon már csak annyit jelentett, hogy ellenjelölt nélkül.

¹⁹ Ha összeadjuk a felsorolt szavazatokat, akkor csak 503 személy szavazatait kapjuk meg. Az elírást már a korszakban is észrevették, s ceruzával rákerült a jegyzőkönyvre a tényleges szavazatszám, az 1006.

²⁰ Furcsának tűnik a „senkire” adott szavazat, de megmagyarázza egy másik erdélyi kerületből származó választási beszámoló: „Sajnosan kellett e választás alatt tapasztalni, hogy a román testvérek, le az utolsó rétegekig tévútra vannak vezetve; sokakat a választásra megjelentek közül visszatérítettek, többen bejöttek ugyan a szavazatszedő bizottsághoz, elmondani azt, hogy miután román jelölt nincs, ők pedig más nemzetiségűre szavazni nem akarnak, senkire sem adják szavazatukat.” Kolozsvári Közlöny 1869 márc.23.2.

²¹ Érdekes módon először szerepel a neve a jegyzőkönyvben.

²² A korábbi senki és méltóságos megnevezések is ide kerülhettek.

²³ Másutt is előfordul országos nevek említése a szavazás során, itt nem pusztán Doboka megye alsó kerületére gondolok, ahol a császár is kapott két szavazatot, hanem például Kolozsvárra, ahol Kossuth Lajos és két fia, Deák Ferenc, Görgei Arthur, Vetter Antal is kaptak szavazatot.

²⁴ A választók „tájékozottságát” mutatja, hogy páran a választási elnökre (bár rossz névkiejtéssel) adták szavazatukat.

²⁵ Láthatóan valamennyi jelölt nevét többször ejtették rosszul a választók. Mind az első napi számolásnál, mind a végsőnél egyértelmű, hogy Gál Miklós nevének kiejtése okozott a legkisebb problémát, s aránylagosan Maurer Béla nevével volt a legtöbb baj. Függetlenül a bizottság jó- vagy rosszindulatától megállapítható, hogy a kormánypárti jelöltek több, mint kétszer annyi szavazatot kaptak, mint az ellenzékiek, még akkor is, ha a rosszul ejtett neveket is számoljuk. Ugyanakkor a rossz nevezítés beszámításával kiderül, hogy a választók valószínűleg konzervensen szavaztak, azaz mind a két szavazatukat ugyanazon párt jelöltjére adták.

²⁶ Magyar Polgár 1869 április 2.3.(169).

²⁷ Csipkés Lajost 1872-ben balközépi programmal Aranyosszéken képviselővé választották. Csatlakozott a 48-as párthoz, majd 1874 májusában a Függetlenségi Párt tagja lett. Ugyanezen év decemberében gyógyíthatatlan elmebetegsége miatt megvált mandátumától.

²⁸ Zeyk József 1834-ben született, 1866-ban lett Aranyosszék Deák-párti képviselője. Résztvesz a református egyház kormányzásában. 1895-ben magyar báróságot kapott.

²⁹ Gál Miklós helyi birtokos családból származott, apja főkirálybíró volt. 1848-49-ben az aranyosszéki nemzetiségű szászadosa. 1861-ben aranyosszéki alkirálybíró. 1866-ban lett Aranyosszék képviselője. Az unitárius egyház tanácsosa. Meghalt 1880 jún.8-án kövendi birtokán.

³⁰ Mindez az első nap történhetett, mivel az adott községek a felső járásban vannak s Mészkö kivételével a lakosság többsége magyar.

³¹ Itt Deák Ferenc 1861 augusztusi úgynevezett második feliratára történik utalás, amely nem fogadja el Magyarország és az örökös tartományok közötti közös ügyeket. Annak ellenére, hogy Deák Ferenc által fogalmazott szövegről van szó, Deák álláspontváltozása következtében a későbbi ellenzéki pártok utalnak rá különböző dokumentumaikban 1866–tól. I. *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok 1867–1914. Budapest, 1934.16,102.

³² Valószínűleg itt már a választás második napjára tér rá a beszámoló, mivel a szék román lakosságának többsége itt található: néhány községben magyarok nem is laktak.

³³ A dulló a székely székekben a szolgabíró hatóságával felruházott tisztviselő. Az elnevezés onnan ered, hogy eljárása az adóvégrehajtásnál néha az adós vagyonának elpusztításával járt.

³⁴ Az 1869-es választás idején a sajtóban elterjedt, hogy a szerdahelyi felhívás hatására „a románok Aranyosszéken, Doboka- és Alsó-Fehérmegyében, valamint Fogaras vidékén is a passzivitás mellett nyilatkoztak”. Magyar Polgár 1869. márc. 17.4. és szószerint átvesszi Alföld 1869. márc.20.2. Ezek után nem meglepő a lelkesedés: „Aranyosszék képviselőválasztása mai napon kezdődött, még pedig azon igen örvendetes eseménnyel, hogy a székben levő hat tiszta román ajkú község egybefűrt választói is teljes számban részt vettek abban... Vajha román testvéreink e példát minél számosabban követnék, s adnák jelét annak, hogy politikai elveiket nem előre kiadott utasítás, hanem tiszta meggyőződés sugallja.” Századunk 1869. márc.21.2.

³⁵ A székek élén nem főispán, hanem főkirálybíró állt.

³⁶ Utalás arra, hogy az illető postamester az 1849 utáni abszolutizmus idején közigazgatási tisztviselő volt.

³⁷ Felvincz.

³⁸ A rossz névkijítés nem pusztán Aranyosszéken okozott problémát 1869-ben, Fogaras Felső kerületében Benedek Gyula állt szemben George (György) Barițiu (Baritz)-al. A bizottság a leadott 1017 szavazat közül csak 868-at fogadott el a két jelöltre szólnak, a többi visszautasította. M.O.L. K-150. 1869. II.kütfő 10.tétel.2375. A dualizmus későbbi története során előfordult, hogy nemzetiségi területen egyes politikusokat eredeti nevükön is indítottak képviselőjelöltnek, remélve, hogy a magyar és a nemzetiségi névkijítés csökkenti azok nyerési esélyét.

³⁹ A megadott szám azt mutatja, hogy a szék román lakossága igen aktívan vett részt a választáson. Egy 1865-ös kimutatás, amely lényegileg azonos számú választójogosultat mutat ki Aranyosszéken, mint amennyi 1869-ben volt, 513-ra teszi a román választójogosultak számát. M.O.L. Abszolutizmus kori Levéltár D-215.II.kütfő.15.tétel.91848/1865.

⁴⁰ A választások népnünpély jellege közismert. Szinte mindenkor és mindenütt nagy etetéssel, itatással volt összekötve, bár nem mindig lekenyerezés célzattal. Példaként állhat itt az 1869-ben több lapban megjelent közlemény: „Az aradi választás napján Pölz és Bauer söröcsarnokában 22 400 pohár sört, 2800 messzely bort, 2300 pár virslit, 9 borjút, 28 bárányt, 8000 zömlét, és 170 kenyert fogyasztottak el.” Fővárosi Lapok 1869 márc.17.248.

⁴¹ Kolozsvári Közlöny 1869 április 10.2. (180).

⁴² Az a hit, hogy az „osztórák” rendszer megszűnésével, azaz egy önálló magyar állam létrehozásával egy polgári állam alapvető funkciói is megszűnnek, eléggé elterjedt 1869-ben a magyarországi választók körében. Bizonyítja ezt például egy Pest megyei kortesnóta: „A baloldal azt izeni/Nem kell dohány, fináncz, stempli.

⁴³ A dualizmus-kori választójogi szabályozás alapelve az volt, hogy szavazati joggal valamiféleképpen (birtok, műveltség, önállóság, stb.) meghatározott helyi elitnek kell rendelkeznie. Mivel Aranyosszéken a választójogosultak többsége „régí joggal” jutott ezen állampolgári joghoz, a Kolozsvári Közlöny cikkrője nyugodtan tekinthette őket e liberális elvnek meg nem felelőeknek.

⁴⁴ A szavazóhelyiség előtti hasonló verekedések elkerülését megakadályozandó, a dualizmus későbbi választásain a választási bizottság külön gyülekezési helyet jelölt ki az egyes pártoknak.

⁴⁵ 1869-ben több helyen felmerült, hogy a képviselőjelölti és a kortesi funkcióknak teljesen külön kell válniuk. Például Nyári Pál a Pest megyei baloldali megyebizottsági tagok januári értekeztétén, „A képviselőjelöltekre nézve azon nézetét nyilvánítja... hogy jobb szeretné, ha a képviselőjelölt meg sem jelenne a kerületben, hanem elégnek tartatnék a kerület ajánlása.” A Hon 1869 jan.12.2.

TÖRTÉNETI IRODALOM

ERDÉLY TÖRTÉNETE I-III.

Szerk: Köpeczi Béla, Makkai László, Mócsy András stb.,

Budapest, Akadémiai Kiadó 1986.

Európa határai rengeteget változtak az évszázadok során, ezért egyes tájak története egyformán odatartozik több nép, ország vagy nemzet múltjához. Burgundia története nemcsak Franciaország történetének része, hanem a Német Birodalomnak is; ahogy Nizza és Savoya története is egyforma módon szerepel a francia és olasz történeti hagyományokban. Dél-Spanyolország múltja egyformán érdekli a spanyol és az arab történet kutatóit. Ugyancsak abszurd lenne tehát azt állítani, hogy valamely táj, ország, tartomány, netán földrész történetét csak egy bizonyos ország vagy nép történészeinek van joga kutatni, ismertetni. A történetírás egyetemes tudomány, amiben abszolút természetesnek számít, ha amerikai (Egyesült Államokból) történészek foglalkoznak Afrika múltjával, hogy szovjet (bocsánat ma már orosz ukrán stb.) történészek Dél-Amerika társadalmi problémáinak gyökereit keresik, hogy közép-európai kutatók oszmánológiával bajlódnak, japán szakemberek pedig, ne adj Isten, mondjuk a magyar honfoglalás korát búvárolják. Ugyanakkor — sajnos — az egyes nemzeteket, népeket elválasztó határoknak is megvan a maguk súlya, amely időnként ránehezedik a történetírók táborára. A közelmúlt évszázadokban, vagy éppen most, a szemünk láttára született, születő államok történészei, ha népük múltját keresik, kényszerűen szembetalálják magukat más, náluk szerencsésebb nemzetek történeti hagyományaival, s az azokra épülő koncepciókkal, hiszen az ő népük múltja eddig többnyire „azok” történetének részeként szerepelt a történetírásban. E szembetalálkozás „eredményei” közé tartozik az a vita, amelyik éppen Erdély történetével kapcsolatban szokott leginkább felszínre kerülni, hogy ti. kinek van „joga” és kinek nincs egy-egy ország, tartomány történetével foglalkozni.

Erdély, a Kárpát-medencének e földrajzilag tán legjobban körülhatárolható darabja közel egy évezreden át közös hazája volt három népnek: a románoknak, magyaroknak és az itt szászoknak nevezett németeknek. E népek közül kettőnek a zöme a szomszédban élt és él: a románok a Kárpátokon kívül, a magyarok a mai Magyarországon és annak határai mentén. A szászok őshazája a távolabbi Németország, de ettől még ők is teljes jogú részei voltak az európai németiségnek. A táj története ennek megfelelően három nép történetének is része. Sok fegyveres és politikai konfliktus tárgyaként és okaként szerepelt az elmúlt évszázadban — ezért azután nem csoda, hogy amolyan orvosi lóként hordozza magában Közép- és Kelet-Európa történetének megannyi forró problémáját — és az ezzel járó történetírói vitákat.

A magyar történetkutatás a második világháború óta eltelt négy évtizedben mintha nem fordított volna túl sok figyelmet Erdélyre, hogy azután a nyolcvanas évek kezdetén, a Történettudományi Intézet kezdeményezésére különböző korszakok és kérdések szakértői álljanak össze az országrész történetének megírására. A kezdeti tervek egyetlen, népszerűsítőnek szánt kötettről szóltak — a „kihagyott” négy évtized, az egyre erősebb közönségigény és a felforrósodó politikai feszültségek harmas nyomása alatt azonban végül is egy háromkötetes új szintézis született, amelyik már megszületése pillanatában része lett az európai történetírásnak.

A három kötet 12 tagú szerzőgárdája megpróbált modern és objektív képet adni Erdély három népének történetéről, meghezőz oly módon, hogy nemcsak a magyar, hanem a román és szász történetkutatás eredményeit is figyelembe vették. Egyaránt szó van politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális eseményekről, s külön szerepet kapott a szokatlan bőséges és szokatlanul színvonalas illusztrációs anyag. (Kár, hogy az ezernél több kép nagyobb része és szinte valamennyi térkép fekete-fehérben készült, s nem is túl jó nyomdatechnikával.)

Egy, a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt közreadott, magyar történészek által írt munkánál azt lehetne várni, hogy egyfajta „magyar hivatalos álláspontot” képviseljen az Erdély történetéről régóta folyó vitákban. Csakhogy, amint ezt Köpeczi Béla főszerkesztő előszava is külön hangsúlyozza, igazából nincs is „hivatalos vélemény”, a szerzőket semmiféle előírás nem kötötte, legföljebb magyar iskolázottságuk, örökölt történeti hagyományaik befolyásolhatták őket. Nem is található az egyes fejezetekben semmiféle „közös álláspont”, a szerkesztők tiszteletben tartották az egyes szerzők saját felfogását, a szerkesztés az ismételések elkerülését és a jegyzetanyag egységesítését tekintette legfőbb céljának. Nem

is különböző álláspontok közötti kényszerű egyeztetés, hanem a magyar, szász és román kutatás által eddig elért eredmények lehető leghitelesebb bemutatása volt a cél. Természetesen ezek az eredmények nem mindig és nem mindenben egyeznek egymással, különösen nem a magyaroké a románokéval. Bár maga a szöveg kerüli a nyílt vitatkozást, a bőséges jegyzetanyagban elég hely maradt ezen nézeteltérések ismertetésére, és az ahhoz tartozó érvelésre is.

Az első kötet első része az őstörténettel foglalkozik. E fejezet szerzője Vékony Gábor, aki próbálja nyomom követni az erdélyi táj első lakóinak sorsát, közben azonban kénytelen kimutatni, hogy az őslakosság megoszlása sosem követte a földrajzi „választóvonalakat”, sokkal inkább a síkság és a hegyes területek között voltak etnikai(?) határok. Fontos megállapítása, hogy az európai kelta invázió pillanatában (a Kr. e. 3. században) Erdély gyakorlatilag lakatlan volt, s erre az „üres” területre nyomultak be a dákok a Duna völgye felől. A dákok hozták létre az első, Erdélyben született régészeti kultúrát, majd az első, történetileg is ismert itteni államot, a dák királyságot. Burebista (Boirebisztasz) királynak, körülbelül a Kr. e. 1. század közepén, egy valószínűs dák birodalmat is sikerült létrehozni, amelyik a Fekete tengertől a Kárpát-medence közepéig terjedt, s a Duna mentén végig a Római Birodalom szomszédságába került. Ez a sok nem dák népet is magába foglaló birodalom Burebista halála után azonban felbomlott, s a dák királyság ezután csak a tulajdonképpeni dák törzseket foglalta magába, a Vaskapu és az Erdélyi medence északi része között. (A dákokról szóló fejezet a néhai jeles őkortörténész, Mócsy András munkája).

Kr. u. 101 és 105 között Traianus császár meghódította Daciát, az utolsó dák király, Decebalus, öngyilkos lett, a dákok többsége elpusztult a harcokban, kisebb részüket rabszolgaként került a római birodalom távoli tartományaihoz. A következő másfél évszázad alatt Róma szakadatlan erőfeszítéseket tesz, hogy új telepessékké népesítse be ezt a ritkán lakott provinciát. Ezek a telepések hozták létre a meglepően kevés számú városi rangú települést, ahol a római életmód és kultúra elterjedhetett. A tartomány főleg katonailag volt fontos, jelentős haderő is állomásozott benne, mégsem volt sokáig védhető. A Kr. u. 2. század végétől egyre erősödő barbár támadások — a nagy népvándorlás előszelei — végül 271 körül rákényszerítették Rómát Dacia kiűrtetésére. Erdély történetének legvitatottabb pontja, hogy e kiűrtés után maradt-e romanizált kultúrájú, latin nyelven beszélő (esetleg a dákoktól származó) lakosság a hajdani provinciában? A római kori fejezet szerzője, Tóth Endre, körültekintően bizonyítja, hogy a római hódítás után gyakorlatilag nem mutatható ki dák népesség az új tartományban (a feliratokról ismert személyneveknek legföljebb 2%-a dák), s a korábbi dák kultúra régészeti leletei sem ismeretesek római kori temetőkből vagy épületekből. Ráadásul az új telepések jelentős része a Birodalom görögnyelvű területeiről érkezett (esetleg szíriai volt), ezért, no meg a római uralom rövidsége miatt igazából nem is igen volt lehetőség jelentős tömegek romanizációjára. Végül: az Aurelianus császár által elrendelt kiűrtés valamennyi forrása arról beszél, hogy a teljes lakosságot átmentették a Duna jobb partjára, ahol — a ma Szerbia és Bulgária határán — új, de szintén Daciának nevezett provinciát szerveztek a számukra.

A következő fejezet, Bóna István munkája a népvándorláskori Erdély történetével foglalkozik, roppant mennyiségű régészeti bizonyítékkal pótolva a kevéske írásos emlék okozta hiányt. Sorra veszi az Erdélyben egymást követő, egymást előző népeket: gótokat, gepidákat, hunokat, avarokat, szávokat. Eközben óhatatlanul beleütközik ő is a dákoromán elmélet állításába, amelyeket igen alapos kritikával illet. A legpompásabb „dákorománnak” vélt leletekről (a szilágysomlyói és az apahidai kincs) bebizonyítja, hogy azok gepida fejedelmek sírjait ékesítették, a betelepülő germánokról megállapítja, hogy magas szervezetségben, komoly kulturális színvonalon éltek (ld. pl. a Vulfila püspök bibliafordítását felhasználó, a gót népről, társadalomról adott igen szellemes elemzést.) Ugyanekkor gyakorlatilag nincs olyan régészeti anyag (egyetlen, egyébként szintén megszakadó folytonosságú hegyi falu temetőjétől eltekintve), amelyik a romanizált népesség továbbéléséről tanúskodna. A szórványos római és keresztény emlékek — fibulák, pénzék, kegytárgyak, ékszerek — a Birodalom valamennyi határszakaszán jellemzik a barbárok életét, s sokkal inkább a kereskedelmi kapcsolatok erősségére, mint helybeli római kultúrára vonatkozó bizonyítékok. Az egymást követő népek ráadásul nagyjából ugyanazokat a zónákat: a völgyeket és a domboldalakat lakták, s így ha voltak is túlélők, azokat beolvasztották, magukkal sodorták.

Mindeme népvándorlás kori népek közül a pogány, nomád avarok építették ki az egész Kárpát-medence legszilárdabb, két és fél évszázadon át létező államát. A keletre terjeszkedő frank birodalom és az erdélyi sóbányákra szemet vetett dunai Bolgárország összefogása kellett hozzá, hogy — a 9. század első éveiben — az avar birodalom megsemmisüljön: az Erdélyi medence déli sávja ekkor került bolgár fennhatóság alá, anélkül, hogy jelentősebb beköltözéssel kellene számolnunk. Általában az egész Kárpát-medencét a gepidák, avarok, szávok kisebb töredékei töltik ki abban a történelmi pillanatban, mikor a 9. század utolsó évtizedében átkelnek a Kárpátokon a honfoglaló magyar törzsek. Bóna I. szerint a magyar honfoglalás Erdélyben keresztül történt — a felfogását azonban nem osztja a következő fejezet szerzője,

az azóta sajnos elhunyt Makkai László. Míg Bóna feltételezi, hogy a magyarok már rögtön a 9. század végén végleg kiűzték a bolgárokat Erdélyből, addig Makkai szerint a bolgár uralom a 920-as évek végéig eltarthatott itt. Makkai véleménye abban is különbözik (nemcsak Bónától, hanem a legtöbb történéstől), hogy szerinte az Erdélyben lakó magyar törzs külön állam alapítására tett kísérletet az évezred végén, s e kísérletet csak erőszakkal számolhatta fel a magyar állam megalapítója, István király.

Abban azonban Makkai is egyetértett Bónával, hogy neolatin nyelvű népesség jelenlétére ebben a korban sem utal sem a régészet, sem az írott források anyaga. Sőt, Makkai nagy figyelmet szentel azoknak a nyelvészeti-földrajzi érveknek, amelyek szerint az erdélyi vízvezeték között latin vagy román eredetű nincsen, a többség magyar, a kisebbik rész szláv, német vagy török (besenyő?). A románok megjelenését a Kárpátok külső lejtőin a rendelkezésre álló dokumentumok a 11. század végére, a Kárpátokon belül a 12. század végére lokalizálják. Tehát ugyanakkorra, amikor mai helyükre költöztették a határőröz széke-lyeket, és Erdélybe telepítették az első németeket (szászokat). A székelyek, akiket egyesek közvetlenül a hunoktól származtatnak, korábban Bihar megyében éltek, és tudomásunk szerint mindig is magyar nyelven beszéltek.

A középkori Erdély bemutatása — még mindig Makkai L. munkája — részletesen foglalkozik az erdélyi „három nemzet” (magyarok, székelyek, szászok) rendi struktúrájának megszületésével és megerősödésével, majd a magyar uralom első négy évszázada kulturális mérlegének megvonásával ér véget. Nem csak a katolicizmus által behozott építészeti és irodalmi stílusok leírását találhatjuk meg benne, hanem mindazt, ami az itt élők külön-külön műveltségét jellemzi, s azt is, hogyan él egymás mellett két olyan gyökeresen különböző kultúra, mint a nyugati keresztény és a balkáni ortodox.

A török-kor első évszázadával és az Erdélyi Fejedelemség megalakulásával foglalkozó fejezet Barta Gábor munkája. Számára a kezdetet a középkori magyar állam 1526-os mohácsi katasztrófája, s az azt követő felbomlás jelenti, mert az autonóm Erdélyi Fejedelemség ennek az államnak a roncsaiból születik meg a 16. század közepén. A részletes politikatörténeti elemzést a súlyos válságokat átélő erdélyi társadalom képének, mozgásainak felvázolása kíséri.

A Mohács utáni országszakadás, a két király (Habsburg I. Ferdinánd és Szapolyai I. János) küzdelme a trónért csak tükrözte ezt a helyzetet, amelyben e két szomszédos nagyhatalom, a Német Birodalom és a török, közvetlenül beavatkozhatott a magyar állam életébe. E belháborúk során alakult ki az a Szapolyai-országrész, amelyből, Buda veszte (1541) után az erdélyi állam megszületik. Ez a fordulat azonban nem az érintett területen lakók (köztük az erdélyiek) kívánsága szerint játszódott le, hanem annak ellenére: a 16. század végéig az erdélyi „három nemzet” elkeseredetten ragaszkodott a magyar királysághoz tartozás fikciójához, sokszor katasztrófába döntve ezzel kvázi-önállóságra ítélt országukat. Mind az államberendezkedés, mind a társadalmi szerkezet egyenes folytatása volt a régi Magyarország berendezkedésének, még a fejedelemséget vezető államférfiak többsége sem volt erdélyi, hanem ide menekült, vagy itt is birtokos magyar: a Szapolyaiak, a Báthoriak, Csákyak, Balassák, sőt később a Rákócziak is ebbe a fajtába tartoznak. Meg a kancellária hivatalos nyelve, a magyar is ezt a kapcsolódást tükrözi. Maguk az erdélyiek sokáig csak másodlagos szerephez jutnak saját országukbán, amit — többek között — az országgyűlések teljes eljelentéktelenedése is mutat.

Az erdélyi történelem legszebb lapjaira tartozik a reformáció itteni diadalútja a 16. század második felében, illetve nem is annyira a hitújítás maga, mint inkább az az egész Európában párhát ritkító vallási türelem, amely e fejlődést kíséri. A század végén négy „bevett” (elismert) felekezet: katolikusok, evangélikusok, reformátusok és unitáriusok mellett még megtűrtként élhetett a görögkeleti vallás és egy sor kis szekta, mint pl. a szombatosoké is. E különböző felekezetek jobbára erőszakmentes versengése teremtette meg azt a szellemi élénkséget, ami az erdélyi magyar és német kulturális élet fölvirágzásához, a vallásos és a szépirodalom jelentkezéséhez, reneszánsz palotaépítésekhez, vagy éppen a román könyvnyomtatás megszületéséhez elvezetett.

Erdély gazdasági és társadalmi életében komoly törést okozott a 15 éves háború (1593–1606). Az azt követő anarchián végül Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) tudott végleg fölülkerekedni, aki az őt hatalomra segítő török igényei ellenére is szinte teljes önállóságot szerzett kicsiny országának. Bethlen meglehetősen despotikus hatalmat gyakorolt, visszaszorította a háború után erőre kapott rendeket, erőteljesen támogatta a református egyházat, s ügyes gazdaságpolitikával szinte függetlenítette a fejedelmi kincstárat az ország adóitól. E függetlenséggel élve sodorta bele Erdélyt a Habsburgok elleni nagy kalandba, a 30 éves háborúba (1618–1648). A cél nem is lehetett más, mint a hajdani Magyarország újraegyesítése, az erdélyi fejedelmek jogara alatt. Az eredmény azonban elmaradt, a királyságbeli nemesség cserbenhagyta Bethlent, aki kénytelen volt megelégedni némi területi engedménnyel. Hasonló félsikerrel zárultak utódának, I. Rákóczi Györgynek magyarországi vállalkozásai. Erről az uralkodóról a vonatkozó

fejezetek szerzője, Péter Katalin meglehetősen szkeptikus képet nyújt az olvasónak: szemben Bethlen nagyszabású terveivel és gazdasági éleslátásával ő amolyan középkori nagyúrként egyedül családi birtokai gyarapításával törődött, s uralkodása közben eszközeit sem nagyon válogatta meg.

Igen különös sors jutott osztályrészül az utódnak, II. Rákóczi Györgynek (1648–1660). A 30 éves háború után az ereje teljében lévő fejedelemséget az ő személyes ambíciója sodorja bele a Lengyelországot folyó kontinentális méretű háború. Szemben a korábbi, pusztán kritizáló véleményekkel, Péter Katalin fölmutatja azokat a realitásnak tűnő politikai számításokat, amelyek a vállalkozás megkezdésére bírták a fiatal Rákóczit. Az 1657-es hadjáratot követő katasztrófa fő oka a Körpülül–reneszánsz idején új erőre kapó török hatalom váratlan és durva beavatkozása. A később egész Magyarország területére kiterjedő hadakozás során Erdély elvesztette legfontosabb végvárait, területét borzasztóan feldúlták, s utolsó fejedelme, Apaffy Mihály (1662–1688) már nem lehetett más, mint a szultán alázatosa vazallusa. Az ő kétségbeesett egysúlyozásáról magyar nemzeti érdekek, a fejedelemség érdekei és a török kívánságai között, s az ennek során kiéptített európai kapcsolatrendszerrel szóló rész R. Várkonyi Ágnes írása. Különösen nagy hangsúly esik e korszak gazdaságpolitikájára: az erős fellendülésről beszélő oldalak nyilván még sok vitát karnak a korszakkal foglalkozó szakértők között.

Bár Apaffy éveket szánt a fölkészülésre, a részben segítségével is kirobbant Thököly Imre-féle felkelés hatására Erdély végül is nem vett részt a török Magyarországról való kiverését eredményező ún. felszabadító háborúban (1683–1699). Ennek az egyébként érthető óvatosságnak eredményeképpen viszont a háború végén lényegében megszűnt létezni az autonóm fejedelemség: a gyakorlatilag eredeti (földrajzi) határai közé visszaszorított országrész, mint a magyar korona egy területe, a Habsburg Birodalom egyik tartománya lett a sok közül, melynek önigazgatását is alig-alig szavatolta a császárral kötött, látszatra oly kedvező kompromisszum. A magyar rendek nagyszabású kísérletében hatalmuk helyreállítására (a II. Rákóczi Ferenc féle felkelés, 1703–1711) Erdély ugyan részt vett, de területe sosem került egészében Rákócziék ellenőrzése alá. A felkelést lezáró megállapodást, a szatmári béke viszont itt is megteremtette a társadalom és a gazdaság török utáni helyreállításának feltételeit.

E rekonstrukció többé-kevésbé sikeres korszakában jelentkezik először az etnikai kérdés Erdélyben: az illető fejezetet író, közülünk időközben sajnos szintén eltávozott Trócsányi Zsolt szerint a 18. század folyamán válik Erdély román többségűvé: részben a magyar lakosság kivándorlásával a jobb földű, s szinte lakosság nélkül maradt Alföldre, részben a moldvai–havaselyi török uralom elől menekülő románok tömeges bevándorlásával. Az új etnikai kép következményeként vált fontossá az a harc, amelyek az eredetileg egységesen ortodox románok körében a császári ház által elindított felekezeti váltás (a görög katolikus egyház megszervezése) körül folyt, gyakorlatilag a század végéig. Az viszont bizonyos, hogy éppen az európai alapelveken képzett görög–katolikus papság „fedez fől” népének „római múltját” (Innohentie Micu–Klein püspök — az ő alapvetéséből születik meg a 19. században a nevezetes dáko–román elmélet), s ők kezdik el a román nép jogfosztottsága elleni hosszú harcot is.

A magyarokra is kiterjedő vallási konfliktusok (ez az ellenreformáció csúcspontja Erdélyben és Magyarországon) részben a társadalom szinte megoldhatatlan problémáinak vetületei. A most már többségükben román jobbágyok elképesztő szegénysége ellenére, a bécsi politika és néhány lelkes magyar „felvilágosult” államférfi együttműködése sem hozhatott jelentős változtatást, mert a „három nemzet” feudális kiváltságaink sértetlenségétől függött az erdélyi társadalom kialakult szerkezetének fennmaradása. Így azután, mikor az új eszmék iránt fogékony II. József került a trónra, Erdélyben és határai mentén véres parasztlázadás robban ki, amelyek csak a reguláris hadsereg bevetésével lehet leverni (Horia–Cloșca felkelés). Sok vita folyt már arról, mennyi szerepe volt ebben a lázadásban a modern nacionalizmus csáíraínak: e kérdés higgadt elemzése Trócsányi Zs. munkájának legértékesebb része.

Mindenesetre a Horia-mozgalom jelzi a „román” jobbágyok és a „magyar” földesurak közötti nemzeti–társadalmi feszültség felszínre törését. A „Supplex libellus Valachorum” című memorandum körül 1790–1791-ben lezajlott politikai küzdelemben e feszültség már mint két nép közötti harc kerül terítékre. A 19. század első felében pedig, a moldvai és havaselyi török uralom megszűntével a román nemzeti mozgalom Erdélyben is nagy lendületet kap. Általában a 19. század első fele egész Európában, és Magyarországon is a társadalmi és gazdasági reformok, vagy legalább is reformkísérletek kora. De Erdély egyre szegényebb és elmaradottabb, semmiféle jelentősebb ipara nincs, feudalizmusba dermedt mezőgazdaságának termelékenysége csapnivaló. Ráadásul a reformokkal próbálkozó magyar országgyűlések döntései itt nem voltak érvényesek, s hatásuk csak a mindkét országban birtokló, felvilágosult szellemű arisztokratákon és nemeseken keresztül érvényesülhetett. Wesselényi Miklósnak, Jósika Miklósnak, Kemény Zsigmondnak azonban meg kellett küzdenie a létét veszélyeztetve látó helyi birtokosság elkeseredett ellenállásával.

A reformkor telve volt a három erdélyi nép közötti súrlódással is. Míg a többségükben vonakodó magyarok az anyaországtól az újtársadalmat sürgető impulzusokat kaptak; a románok viszont a Kárpátokon kívüli új román országokkal fűzték egyre szorosabbra kapcsolataikat, létében fenyegetve a „három nemzet” uralmát; a szászok viszont, mivel német létükre kitűnő kapcsolatot tudtak tartani a francia forradalom után konzervatívvá merevült bécsi udvarral, hagyták magukat az által kijátszani a „rebellis” magyar nemesség ellen. Az egyre több kényes kérdést fölvető korszakról részletes és kiegyensúlyozott képet ad a vonatkozó fejezetek szerzője, Miskolczy Ambrus.

A „haladók és maradók” több évtizedes kötélhúzásának végül az 1848-as pesti forradalom vetett véget Erdélyben is. A győztes mozgalom hamarosan törvényben rögzíti a tartomány egyesítését Magyarországgal, az erdélyi szászok és románok azonban nyíltan szembefordulnak ezzel a végzéssel. Ezúttal a szászok ragaszkodnak leginkább hat évszázados privilégiumaikhoz, a románok viszont éppen arra számítanak, hogy a forradalom ellen fellépve Béctől jutalomképpen megszerezhetik eddig hiányzó politikai jogaikat. 1848 őszén így kezdődött meg Erdélyben a testvérgyilkos háború, elsősorban a székelyek és a románok között — az országgrész belsejében élő szórvány-magyarság inkább csak áldozat lehetett az egymást követő mézszárlások és hadmozdulatok során. A Habsburgokkal is sikerrel szembeszálló székely ellenállás, majd Bem erdélyi hadjárata nem akadályozhatta meg a szabadságharc 1849-es bukását, a történetek viszont máig ható ellenszenvet szültek a románok és magyarok között. (Ez a rész is Miskolczy Ambrus munkája.)

Az 1849-et követő önkényuralom eltörölte a 48-as polgári vívmányok nagyrészét, de a jobbágyszabadságot már nem lehetett visszacsinálni. Csakhogy a jobbágyszabadság egyformán elszegényítette mind az évtizedekig húzódozó jóvátétellel „büntetett” nemességet, mind a kicsiny parcellán önellátásra szoruló parasztságot. Az önkényuralom súlyos katonai veresége (a franciák ellen 1859-ben, a poroszok ellen 1866-ban) kellett azonban ahhoz, hogy a kiegyezéssel újra megteremtésük valamiféle kibontakozás feltételei. A Magyarországgal újból egyesített Erdély e rejtett válságokkal küszködő korszakának leírása Szász Zoltán munkája. Nem csak a végre fejlődésnek induló ipar, a fokozatosan egész Erdélyt behálózó vasútépítés, az erre támaszkodó gazdasági tevékenység, hanem a változatlanul megoldatlan nemzetiiségi ellentétek, s az átmentett kiváltságok okozta újabb feszültségek is jellemzik ezt a korszakot. Az új közigazgatási kisajátította a magyar dzsentrihivatalnok réteg, a románok eleinte csak az országon belüli több jogért küzdöttek, de aztán megjelenik a különböző államokhoz tartozó román nép politikai egyesítésének eszméje, majd ez eszme megvalósításának nyílt követelése is. A feudális jogaikat elvesztett szászok a Német Birodalommal való kapcsolatrendszer kiépítésével próbálták megőrizni régi súlyukat: a vilmosi Németország szívesen használta őket hídfőként balkáni terveihez. Külsőre ugyanakkor Erdély e négy évtizedes hallatlan politikai stabilitásról tanúskodik — csak az alaposabb szemlélő veszi észre a székelység gazdasági elnyomódását, a román bankrendszer kiépülését, a megszerzett előnyeiről lemondani még részben sem képes, ugyanakkor etnikailag változatlanul kisebbségben lévő magyarság görcsös mozgatlanságát. Kár, hogy a korszak színes, ugyanakkor etnikai elfogultságtól mentes leírása mellé Szász Zoltán nem vállalkozik az erdélyi művelődéstörténet fővázolására is: amit a három nép kultúrájáról megtudhatunk, az csak mellékes eleme a politika- és gazdaságtörténeti elemzéseknek. Így bármily sokat megtudhatunk pl. a politikus Kemény Zsigmond és Gerge Bariju életéről — frói működésük a háttérben sejtethető csak.

Az etnikai ellentétek az első világháború idején váltak végzetesen erőssé, a háborút követő béke-rendszer pedig nemcsak a történeti-földrajzi Erdélyt, hanem az alföldi peremvidéket (a hajdani Partium) nagy részét is Romániának juttatta. Ezzel véget ért a terület Magyarországhoz tartozásának ezeréves története. A fordulópontot a háromkötetes mű szerkesztői és szerzői is éreztetik, részben nem mindenben szerencsés módon. Az eddigi fejezetektől eltérően a zárórész (Köpeczi Béla munkája) ugyanis már nem tartalmaz politikatörténeti összefoglalást, hanem csak a gazdaság és a társadalom kérdéskörébe tartozó jelenségeket ismereteli. De még ezek esetében sem nagyon vállalkozik elemzésre. Igaz, a szakirodalmi háttér éppen e korszakról a legszegényebb, s az is igaz, hogy az 1945-öt követő események semleges elemzésére a mű keletkezésének idején (az 1980-as évek első felében) nem volt meg minden feltétel. S ez a kényszerhelyzet a szerző-főszerkesztő minden erőfeszítése ellenére nyomot hagyott a munkán: mai szemmel nézve az akkor még merészen tűnő utalások (az erdélyi magyar kulturális élet elsorvasztásáról, a román nacionalizmus erőteljes föltámadásáról) ma már inkább hiányérzetet keltenek az emberben. S ez a hiányérzet annál erősebb, mert a mai olvasókat, sőt a kutatókat is egyre inkább érdekli, mi történt Trianonban, s milyen máig ható következményei vannak Trianonnak — többek között — az erdélyi magyarság sorsára.

Összegezve: az Erdély története nem attól fontos fejezet a magyar historiográfiának, mert megjelenését dühödt sajtótámadások kísérték román oldalról, s mert — részben éppen e támadásoknak köszönhetően — a világközvélemény többet hallott e három kötetről, mint a magyar történetírás fél évszázados eredményeiről összesen. A sajtóbeli vihar a román diktatúra bukásával elcsitul, s ma már remény van rá, hogy elkezdődik a két történetírás valódi vitája a múlt értékeléséről; a magyar történetírás pedig lassan csak megteremti annak lehetőségét, hogy saját érdemei okán is megismerjék és elismerjék a világ történetírói. Azért fontos munka ez a nagylélegzetű összegzés, mert szerzői, minden egyenletlenség dacára, olyan részletes és olyannyira okadatolt képet rajzoltak föl e hányatott sorsú országrész múltjáról, aminek felhasználásától a továbbiakban egyetlen kutató sem tekinthet el.

Heinrich Gábor

LEV GUMILJOV

DREVNYAJA RUSZ I VELIKAJA SZTYEP

Miszl, Moszkva, 1989. 763 old.

AZ ŐSI RUSZ ÉS A NAGY SZTYEPPE

Az ismert orosz történész, Lev Gumiljov, nem sokkal 1992 nyarán bekövetkezett halála előtt, terjedelmes könyvvel jelentkezett, amelyben nem kevesebbre vállalkozott, mint az ősi Rusz hat évszázados történetének rekonstruálására.

Mielőtt a mű érdemi ismertetésére térnénk, érdemes néhány szót ejteni az író személyéről is, hiszen hazájában nem kevés legenda övezi a nevét. Ami persze nem is csoda, mert édesapját, Nyikolaj Gumiljovot, a századelő híres költőjét a Cseka 1922-ben hamis vádak alapján kivégeztette, édesanyja pedig Anna Ahmatova volt, a 20. századi világirodalom egyik legnagyobb alakja. Lev Gumiljov részben annak a tragikus eseménynek köszönhetette ismertségét, hogy egyetemista korában a Kirov meggyilkolását követő terrorhullám során őt is letartóztatták, s csak Ahmatova kitartó közbenjárására menekült meg a Gulag bugyraiból. (Erről szól Ahmatova híres „Rekviem” című költeménye is.) A második világháború éveiben Gumiljov a légierőnél szerzett magának hírnevet, majd 1945 után végre befejezhette az egyetemet. Elsősorban a népvándorlás korának kutatásába fogott, de rendhagyó tudományos elképzelései miatt hamarosan kellemetlenségei támadtak az illetékes hatóságokkal, művei ezért leginkább az orosz nemzeti eszme szolgálatában álló szamizdatként terjedtek. A nyíltság politikájának meghirdetésével viszont lehetősége támadt egy nagylélegzetű, összefoglaló jellegű mű kiadására, s ez az a könyv, amelynek ismertetésére vállalkozunk.

A szerző felettébb becsvágyó célt tűzött ki maga elé, amikor a Rusz és a sztyeppe népek kapcsolatát a 9. és a 14. század között kívánta vizsgálni, hiszen az említett időszakban olyan változások zajlottak le ebben a térségben, amelyek többször is alapvetően új körülményeket teremtettek az itt élő népek számára. Ez a kérdés a jelek szerint felvetődött Gumiljov előtt is, aki a következő magyarázatot adta: művében nem a historiográfia dominál, hanem a természettudományos eszközökkel végzett rekonstrukció. Ennek ismeretében az olvasó, persze azt várná, hogy a könyv az egzakt tudományokra támaszkodó száraz, tényszerű fejtegetések halmaza legyen, ami csak részben valósul meg. Gumiljov javára kell írni viszont, hogy szépirodai tehetségének latbavetésével sikerült végig izgalmas, olvasmányos könyvet írnia.

A tartalomjegyzéken végigtekintve kitűnik, hogy a szerző két nagy sztyeppe birodalom sorsát tartja különösen fontosnak a Rusz szempontjából: a kazárokét és a mongolokét. Velük párhuzamosan tárgyalja az óorosz történelmet is, melyben több új, sőt meglepő állítást hangoztat. A Rusz és a sztyeppe kapcsolatát Gumiljov — legalábbis saját bevallása szerint — csupán az etnogenezis szemszögéből vizsgálja, s ehhez egyéni hipotézist állított fel. Felfogása szerint az ezredforduló tájékán, de azon túl is, a különböző etnikumok kialakulásában és fennmaradásában az volt a döntő tényező, hogy tagjaik mennyire voltak passzionáriusok, azaz — kissé kibontva Gumiljov fogalmát — mennyire voltak társadalmi méretekben kalandvágyók, terjeszkedők, kíváncsiak, merészek és agresszívek. A fentebbi elképzelés tükrében tehát egy etnosz létrejöttéhez szükség volt egy passzionárius lökése, s eme tulajdonság fennmaradása volt a túlélés garanciája is. Ha a passzionaritás csökkent vagy megszűnt, a népre előbb stagnálás, majd hosszabb-rövidebb agónia várt. Az élő szervezetek mintájára lezajló eredet és vég persze nem először bukkan fel a népek keletkezésének megmagyarázására, s bár Gumiljov fejtegetése végül is számos eredeti elemet tartalmaz, a szerző összes igyekezete elégtelennek bizonyul arra, hogy a nagy kelet-európai népvándorlást

egyetlen központi érvényű modellel magyarázza. Pedig a részletkérdésekben Gumiljov több teret enged képzelőerejének, s kiindulópontjával ellentétben éppen másodlagos feltevései hatnak újszerűségükkel.

A szakatlanul terjedelmes munka — mintegy 760 oldal — vitathatatlanul előnye, hogy Gumiljov kísérletet tesz néhány eddig megoldottnak tekintett kérdés újbóli megvizsgálására. Rögtön a bevezetésben leszögezi, hogy át kell értékelni az eddig elfogadott terminusokat is, mert sem a nagy Sztjeppe, sem az ősi Rusz fogalma nem egyértelmű. Az eurázsiai sztjeppe egészen sok azonális vidékre tagolható, amelyek teljesen eltérő éghajlati viszonyokkal rendelkeznek. Még nehezebb a Rusz meghatározása, hiszen ennek a kelet-európai államnak a keletkezéséről jó kétszáz éve folyik az elkeseredett vita. Gumiljov művének bélyegzi a hagyományos elképzelést, amely szerint az orosz földnek csupán a fővárosai változtak az idők folyamán, maga viszont egy és oszthatatlan maradt, illetve élesen kettéválasztja a Rusz s a későbbi Oroszország történetét. Másokhoz hasonlóan Gumiljov is kétségbevonja Nyesztor krónikájának hitelességét: egyrészt rámutat kronológiai képtelenségeire, máshonnan nem ellenőrizhető és pontatlan adataira (mint például Bizánc állítólagos ostroma 907-ben), másrészt a varégek behívásának története kapcsán „nyugatos” elfogultsággal vádolja meg a krónikást. Az orosz történetírásban annyiszor felelevenített normann vita újabb fejezeteként a szerző tetszetős megoldást kínál a Rusz keletkezésének talányára: úgy látja, hogy Kelet-Európa tágas térségeinek a 4. századi szláv kirajzása előtt zömében germán nyelvű őslakossága volt, akiket rusz vagy rosz néven emlegettek, s akik feltehetőleg a norcumi rugai rokonai voltak. Amikor az avarok 602-ben megtámadták az antokat (szláv nevükön a poljánokat), azok a Dnyeper mentén egyesültek a roszokkal, s így született meg a „szűkebb értelemben vett Rusz” mint etnikum. Kétségkívül elragadó és merész fejtegetései alátámasztására Gumiljov sajnos nem sok kézzelfogható bizonyítékkal szolgál, s módszere is inkább hasonlít Sherlock Holmes deduktív nyomozására, mintsem valamelyes tényekre támaszkodó hipotézisre.

A Rusz kérdését ezzel hosszú időre elintéztnek tekinti a szerző, s figyelme a környező világ felé fordul. A következő fejezetben az időszámítás szerinti első évezred végének tarka panorámáját tárja az olvasó elé, és olyan részletességgel tér ki az akkor ismert világ történetére, hogy azt bármely, a korrál foglalkozó vaskos világtörténelmi összefoglaló megirigyelhetné. Noha csak egy rövid, „ki kicsoda”-szerű ismertetésről lenne szó, olvasó legyen a talpán, aki kiigazodik a nomád népek egymás elleni hadjáratainak felsorolásában. Ennél fontosabb, hogy Gumiljov alapjában három nagy superetnosz létezésére hívja fel a figyelmet: az egyik a keresztény világ, a másik az iszlám, a harmadik pedig a „bolygó superetnosz”, azaz a zsidóság. Bár a könyvben végig az etnogenezisről van szó, bosszantóan tisztázatlanok maradnak olyan fontos fogalmak, hogy mi az etnosz, a superetnosz vagy az etnoszféra. Hasonló következtetlenség az is, hogy a későbbi fejezetekben már Bizánc is superetnoszként szerepel, így a terminus egyre homályosabbá válik. A keresztény világról azt írja a szerző, hogy a különböző, kialakulófélben levő nációk passzionárius elemeinek állandó aktivitása kapcsolta egybe ezt a régiót a 10. század végére, és ennek a mozgalomnak a fő tengelyét egy északkelet-délnyugati irányú, Skandináviát Ibériával összekötő egyenesre helyezi. E vonal mentén életek azok a harcias népek, amelyek előbbre vitték Európát, míg Itália addigra elvesztette egykori passzionaritását.

Az arabok uralta muzulmán superetnoszról, ha rövidebben is, de hasonló képlettel állít fel a szerző, s ennek kapcsán először kerül szóba Kazária, amelynek különös államáról eddig is számos elmélet született mind az orosz, mind a nyugati szakirodalomban. A legtöbb fejtegetés arra a kérdésre igyekszik válaszolni, miért a judaizmus lett a kazárok államvallása. Természetesen a jelen eset sem kivétel, de ezúttal Gumiljov határozottan elveti azokat a nézeteket, melyek szerint a kazárok diplomáciai megfontolásból, függetlenségük érdekében fordultak volna a zsidó valláshoz, vagy maguk lettek volna „Izrael tizenharmadik törzse”, és helyett úgy véli, hogy egyszerűen a zsidó diaszpóra tagjai ragadták meg a vezető pozíciókat az egykori kazár kaganátusban. Következésképpen a „bolygó superetnosz” Kaukázus felől bevándorló csoportjai emitt nemcsak a judeokráciát teremtették meg, hanem hozzáálltak egy zsidó főség alatt álló világbirodalom kialakításához is. Kazária Gumiljov érzelmektől sem mentes előadásában Kiméra néven szerepel, mert ahogy a görög mondabeli szörny is különböző állati testrészekből állt, úgy a judaista Kazária is természetellenes torzszüleményként zavarta meg mind a Rusz, mind a sztjeppe etnogenezisést.

A hosszú és tekervényes bevezető után ismét az orosz történelem egyik alapítétele, a nomádokkal szemben védekező szláv erdővidékek kérdése kerül előtérbe. A szerző megalapozatlannak tekinti ezt a leegyszerűsített képet, mert szerinte az ezredfordulón a keleti szlávok nem voltak más népekénél kevésbé harciasak, sőt a már említett rugi-ruszokkal szövetségben értékes katonai erőként tartották őket számon. Eredeti fejlődésük addig volt töretlen, amíg államcsőny következtében (Aszkold és Dir meggyilkolása) Kijevben uralomra nem jutott a varég párt. A 10. század elején a mai Svédországból származó normann-varégek a kijevi kaganátus bitorlóiként behódoltak a gátlástalanul terjeszkedő Kazáriának, s az Itilben

székelő zsidó kereskedő-oligarchia érdekeinek védelmében tízezerszámmra küldték háborúba a szláv-ru-szokat.

A kereszténység felvétele ebből a szempontból fordulatot jelentett, hiszen ehhez előbb az kellett, hogy Szvjatoszláv felszámolja a kazár függést. Gumiljov felszabadító háborúnak nevezi a küzdelmet, és elveti a feltételezést, mely szerint Szvjatoszláv egyszerűen a kereskedelmi útvonalak feletti ellenőrzésért küzdött volna a maga pogány mivoltában. Az utóbbi momentumnak nincs is túlzott jelentősége, véli a szerző, elvégre a fejedelem anyja, Olga állt ekkor a kijevi keresztény közösség élén, és a fejedelemszony volt egyszersmind a rabló Kazária elleni harc legfőbb szószólója.

Gumiljov azt is tagadta, hogy a Rusz számára tragikus következményekkel járt volna Kazária szétverése. Nem tartja hihetőnek, hogy a kazárok seregei tartották volna féken a kalandozó sztyepppei népeket, mert a kazár uralom alatt is meggyűlt a kijeviek baja a besenyőkkel, s ehhez képest a másfél évszázados kun szomszédság nem járt több hadviseléssel. Ha a Ruszt valahonnan veszély fenyegette a kazár függőség lezárása után, az csakis nyugatról jöhetett. A könyvben minduntalan felbukkannak a Nyugattal szemben előítéletek, mintha a szerző károsnak tartana mindenféle érintkezést a „latin” kultúrával. Megrovóan említi, hogy a már felbomló Rusz egyes nyugati részfejedelemségei igen hamar a magyar és lengyel udvarok kegyét keresték, emiatt csökkent az ortodox Rusz védelmi képessége a támadó nyugati civilizációval szemben. Igaz, a Rusz válsága főként azzal függött össze, hogy kimerülőben volt a passzionárius lendület, s az új etnosz fokozatosan átállt a „homeosztázisra” (L. G. szóhasználata). A Rusz alig heverte ki tehát a kazár Kiméra okozta károkat, máris veszíteni kezdett az erejéből. De ha a kunok valóban új és kegyetlen ellenségeknek jelentek meg a déli végeken, teszi fel a kérdést Gumiljov, hogyan lehetséges, hogy nem pusztították el a kijevi államot? Bár a szerző sokaktól eltérően — s bizonyára saját elképzeléseinek alátámasztására — a kunokat mindig egységes etnikumnak tekinti, emellett azt is kiemeli, hogy az 1055-ben a Ruszig eljutó sztyepppei had az ázsiai kunok leginkább panszionárius, azaz „legfejtettebb” rétege volt, akiket már nem lehetett a belső ázsiai mongolokhoz hasonlóan csak nomádoknak tartani. Igaz, erejükből mindössze arra futotta, hogy a sztyeppevidékekről kiszorítsák a Kazária bukása után arra terjeszkedő Ruszt és elszakítsák tőle a déli síkságokat, s ezzel elszigeteljék a virágzó feketetengeri kikötővárosoktól, elsősorban a tymutarakanyi fejedelemségtől. Ebből leszűrhető a következtetés, hogy nem a könnyen kiverhető kun portyák érintették olyan fájdalmasan a részekre hasadozó Ruszt, hanem inkább a szellemi rokonságot mutató Bizánccal való kapcsolatok megszakadása a 11. század végén.

Gumiljov rendkívül részletesen mutatja be a részfejedelmi hadakozás következtében meggyengült Ruszban kialakuló új hatalmi centrumokat, de drámai előadásmódja miatt legtöbbször éppen a megbízható tényekkel marad az olvasó adósa. Az „Ósidők krónikáján” kívül az orosz történész az Igor-éneket is politikai propagandairatnak bélyegzi, amiért abban állítólag igen előnytelen Oleg Szvjatoszlavovics csernyigovi fejedelem megítélése, aki 1078-ban először vette igénybe a kunok csapatait trónja visszaszerzésére. Ezt és még sok más vakmerő következtetését a szerző úgy tartja az olvasó elé, hogy mind jobban elszakad a forrásoktól, illetve többet vél kiolvasni abból, miről ugyanazek a források hallgatnak.

A kunok tehát a véres sztyepppei háborúban nem bírtak a már korántsem egységes Rusz részfejedelmi seregeivel sem, s később csupán segédcsoportokként harcoltak különböző fejedelmek zsoldjában. Ezzel ki is bontakozik egy békés rusz-kun szimbiózis már-már idilli képe, amelyet Gumiljov vélekedése alapján csak a „nyugatos” fejedelmek krónikaírói hamisítottak meg munkáikban.

A fentebbiek szerint az orosz történelemben annyiszor felmerülő „szlavofil-nyugatos” vita valamikor ebben az időszakban kezdődött. A hatalmi harcokban már a lengyel és magyar udvarral, illetve rajtuk keresztül a pápasággal és a „latin” expanzióval is számolni kellett. Gumiljov szemében még elborzasztóbb a németek veszélyes előnyomulása, amelyben olyan kipróbált szövetségekre számíthattak, mint a zsidók. A „bolygó szuperetnosz” a kazár Kiméra bukása után nem tűnt el Kelet-Európa hatalmi konstellációjából, sőt Ibériától Kínáig terjedő pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatait is felhasználta annak érdekében, hogy valahol ismét létrejöhessen a judeokrácia, s megvethesse a lábát a leendő zsidó világbirodalom. A kijevi és a herszonészoszi zsidók a bizánci szövetség gyengülésében, valamint a nyugati befolyás erősödésében vélték ennek előfeltételeit megadni, így a Nyugat felé tekintgető fejedelmeket támogatták, mint például Izjaszlávot és Szvjatopolkot. Az utóbbi halála után, 1113-ban zajlott le Kijevben az első ismert zsidóellenes pogrom, amelyet Gumiljov az előzmények ismeretében teljesen törvénytörésnek tart. Mivel utóbbi Monomah uralomra jutásával a Rusz területének java részén győzött a „hazafias” vagy pravoszláv párt, a zsidóknak ki kellett vándorolniuk, s az új „Judeo-Kazária” megteremtését célzó erőfeszítéseiket áttették az arabok uralta Ibériai-félszigetre.

A szerző nem győzi hangsúlyozni: az egykori zsidóbarát „nyugatos” irányzat elég erős volt ahhoz, hogy a krónikaírókon keresztül hosszú időre elterjessze a sztyeppével való szembenállás tévhitét. A

Monomah idején valamelyest megújuló Rusz valójában már organikus egészet alkotott Kunországgal, a Dest-i-Kipsakkal, mi több, a kortársak is egyetlen szuverén államnak tekintették az egykori ellenfeleket. Ha ez nem lett volna így, a rusz fejedelmek kísérletet sem tettek volna a kunok megsegítésére a mongolokkal szemben.

Gumiljov könyvében nem ez az első eset, hogy különböző etnoszok szimbiózisára hivatkozik, amelyet természetes és előnyös állapotnak fest le. Nézete közel áll a múlt században keletkezett „szövetségi” elméletekhez, amelyek tagadták az európai népek hódítókra és meghódítottakra való felosztását. A negatív példát a már megszokott módon Kazária nyújtja, ahol nem sikerült létrehozni az etnoszok békés egymás mellett élését, ezért a Kiméra szövetségeseik nélkül maradt a legnagyobb veszély idelyén.

Mint az eddigiekből kitűnik, a Rusz nem azért kezdett el részeire bomlani, mert a nomád támadások meggyengítették a központi hatalmat, hanem mert a részfejedelemségek a 13. század elején más válaszokat kezdtek adni a nyugati kihívásokra: a nyugatabbi területekre hatott a terjeszkedő germán-latin világ, amely Bizáncnak a keresztések által történt elfoglalása után hatalmas harapófogóba ölelte az ortodoxia utolsó bástyáját, a Ruszt. A keletebbi régiók viszont hűek maradtak a bizánci hagyományokhoz, s ezzel megkezdődött a Rusz kettéválása, sőt etnikai dezintegrációja. Gumiljov azonban nem a belháborúkban látja a szakadás okát, hanem a Rusz, mint etnosz, genetikai előregedésében, a passzionaritás csökkenésében, amely egyedül az északi Ruszra nem volt jellemző. Itt a vlagyimiri fejedelemség átörököltette az ősi Rusz anyagi és szellemi kultúráját a következő új etnosz, a moszkvai Oroszország számára.

A könyv ugyancsak részletesen foglalkozik a soronlevő sztyeppei birodalom keletkezésével, de a mongol hódítással kapcsolatos álláspontja szintűgy eltér a szokványostól. Gumiljov szerint a sztyeppétől északabbra került Rusz nem volt kitéve a mongolok csapásainak, mert azoknak semmi szükségük nem volt a számukra értéktelen erdővidékre. Csupán azok a városok szenvedtek a mongolok bosszújától, amelyek nem voltak képesek idejében kapitulálni, de ezek száma jelentéktelen volt. A betörő mongol seregek — érvel a szerző kissé ellentmondva saját előző tézisének — amúgy is csak ellenségeiket, a kunokat akarták szétzúzni, s a Rusz fejedelmeivel szemben eleinte barátságosak voltak. Az is figyelmet érdemel, hogy míg a mongolokkal szemben szinte egyáltalán nem volt ellenállás, a Baltikumban támadó német lovagokat a novgorodiak egyedül vissza tudták verni. Lényegében tehát a kunok leverése után az egykori Rusz és a sztyeppe új mongol urai ismét egyfajta szimbiózist alkottak, amely nem akadályozta az északi vidéken fokozatosan kibontakozó etnozezenist, Moszkóvia születését.

Gumiljov úgy gondolja, hogy Moszkva esetében egy teljesen új államalakulatról van szó, amely később önmagában is „szuperetnosznak” bizonyul: sikeresen asszimilálja majd a szomszédos finn-ugor és türk népeket, s amikor fordul a kocka, Oroszország ismét kiterjeszti hatalmát a nem is olyan ellenséges sztyeppére. A 18. században befejeződik az orosz reconquista, de I. Péter és II. Katalin reformjai megtörik az önálló orosz fejlődés dinamizmusát, egyoldalú nyugati orientációjuk pedig erősíti a káros befolyást.

A recenzens meglehetősen vegyes érzelmekkel tette le az orosz történetész könyvét, de nem fogadta meg Dmitrij Lihacsov akadémikus tanácsát, aki az előszóban azt tanácsolta az olvasóknak, hogy vagy teljes egészében vessék el, vagy teljes egészében fogadják el az orosz történelem ilyen interpretációját. Ehelyett bizonyára hasznosabb a vaskos műből kiemelni a továbbgondolásra érdemes motívumokat, mint például a korabeli mentalitás vizsgálatát vagy az orosz (rusz) és moszkvai etnikum kapcsolatának vizsgálatát. Gumiljov hatalmas adatmennyiséget dolgozott fel, de fura módon, s meghirdetett szándékával éles ellentétben, egyáltalán nem tért ki olyan fontos dolgokra, mint a Rusz és a sztyeppe klimatikus viszonyai, illetve azok változásai az érintett hét évszázadban. Ehelyett a politikai, gazdasági és magánérdekek kusza hálóját helyezte az előtérbe, ami persze nem baj, de a magyar olvasó hamar rájön, hogy a legtöbb felhasznált forrást Gumiljov igen tendenciózusan alkalmazza, ráadásul — mint éppen a magyar krónikák esetében kiderült — még pontatlanul is. Anonymustól kritika nélkül átvesszi az Etelközben elpusztított magyar nők és gyermekek történetét, mert ezzel bizonyítaná, hogy a kazárok felbújtotta besenyők milyen irtóhadjáratot folytattak. (Szemben a 13. századi tatárjárással...) Számtalan csúsztatás szerepel még a könyvben, de nem kevésbé zavaró a Nyugattal szembeni egyoldalú elfogultság sem. Gumiljov emellett a kazáriai zsidókat teszi meg állandó bűnbaknak, és némely gondolatmenetében mintha a századforduló orosz antiszemita frásai tükröződnének. Ez, illetve az öntörvényű oroszországi fejlődés fontosságának hangsúlyozása kétségkívül rendkívüli népszerűséget szerzett neki az újonnan szerveződő moszkvai jobboldali csoportokban.

A könyv alapkérdése azért komoly figyelmet érdemel, mert valóban tisztázatlanok még az egykori Rusz és a mongolok kapcsolatrendszerének részletei, és valószínűsíthetőnek látszik, hogy a többszáz éves együttélés nem járt csak pusztítással, civilizációs hanyatlással. Gumiljov eredendően hamisnak minősíti a „tatár iga” koncepcióját, — amelyet megint csak 18. századi nyugatosok alkottak — és amellett érvel,

hogy a három évszázados mongol szövetség (!) megakadályozta a sokkalta súlyosabb „német iga” kialakulását.

Vélhetőleg Lev Gumiljov ebbe a könyvbe sűrített össze szinte mindent, amit el akart mondani a korról. Szerencsésebb lett volna, ha kisebb idő-intervallumot választ, és a vizsgálandó kérdések körét is leszűkíti, mert akkor talán higgadtabb és alaposabb elemzést végezhetett volna. A recenzensnek alapos a gyanúja, hogy a hatalmas anyag csupán körtés a túl merész koncepció köré. Ennek ellenére Gumiljov elismerést érdemel, amikor megkérdőjelezi a hagyományos orosz történetírás legtöbb dogmáját. Akármennyire vitathatóak is a szerző nézetei, szinte biztosra vehető, hogy újra felfobbantják a kora-középkori orosz történelemről folyó vitákat.

Vigh Zoltán

EX IPSIS RERUM DOCUMENTIS.

Medievalisztikai tanulmányok. Jubileumi kötet Harald Zimmermann 65. születésnapjára.

Herausgegeben von K. Herbers, H. H. Kortüm, C. Servatius

Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1991. 664 l.

Meglehet, Magyarországon is kevesen tudják, hogy Zimmermann professzor, a tübingeni egyetem tanára, neves középkorkutató, Budapesten született 1926-ban erdélyi szász eredetű családban. A családi múlt iránti érdeklődés vezette mind a történeti stúdiumok, mind az evangélikus teológia felé. Mindkét irányú bécsi tanulmányait doktorátussal zárta le, majd 1961-ben tudományos minősítést szerzett. 1968 óta a medievalisztika professzora. Tíz évig a saarbrückeni egyetemen oktatott, 1978 óta pedig a tübingeni egyetem Közép- és Korai Történeti Intézetét vezeti. Tudományos tevékenysége igen széles skálán mozog: a koraközépkortól a 15. századig, az egyháztörténettől a társadalomtörténetig minden területen letette névjegyet. Több évtizedes kutatásai összegződnek az 1989-ben megjelent háromkötetes munkában, amelyben a 896–1046 közötti pápai oklevelek kritikai kiadását végezte el. Zimmermann professzor több tudományos akadémia és számos tudományos szervezet tagja, a tübingeni székhelyű Institut für Donauschwäbische Geschichte igazgatója.

A kötet nemcsak terjedelmében, hanem tematikailag és tartalmában és méltó tisztelgés a sokoldalú történész előtt. A közel hétszáz oldalnyi terjedelem negyvenöt pályatárs–kolléga–tanítvány dolgozatát fűzi egybe. Munkáik tematikailag és időrendben éppoly szerteágazóak, mint Harald Zimmermann munkássága; mégis a szerkesztőknek sikerült négy rendezőelv szerint csoportosítani e gazdag anyagot. Ez önmagában is szerkesztői bravúr. Az első fejezet a forrásinterpretációké, mondhatnánk, ha erre a megjelölésre a többi tanulmány is nem szolgált volna rá. Az az érzésünk, hogy e fejezetbe azok a tanulmányok kerültek, amelyek a további, szűkebb tematikájú fejezetek egyikébe sem voltak beilleszthetők. A második fejezet a pápaság történetével és az egyház jog kérdéseivel foglalkozik. A harmadik és a negyedik fejezet hasonló tartalmú, de időben más–más történeti periódusra korlátozódik: a harmadikban az Ottók és a száli uralkodók korabeli császárság és az egyház közötti viszonyról, a negyedikben pedig a későközépkor hasonló összefüggéseiről esik szó.

Az első fejezet tizenhét szerzője közül többen a krónikakutatás problémáihoz nyúlnak. K. E. Petzold tanulmányában a középkori annalesek előzményeit kutatja. H. Löwe összehasonlító szövegelemzése két koraközépkori történetíró, Cassiodorus és Jordanes fogalomvilágába enged bepillantást. Megállapítása szerint a vizsgált citátumokból arra lehet következtetni, hogy a 6. században a hun és a gót népcsoport kapcsolatban állhatott egymással. J. Fried pedig a kölni káptalannak egy 12. századi művelt kanonokját mutatja be. P. Hilsch tollából egy 14. századi Prágában élő német klerikusról és krónikafordításáról olvashatunk. Egy későközépkori német lírikus, Oswald von Wolkenstein alakját hozza közelebb A. Schwob, míg H. Fuhrmann a 19. században várostörténetet író Theodor Heidenfeldet mutatja be.

A diplomatika problémakörébe tartoznak R. Schieffer megállapításai a 10–11. század fordulóján keletkezett pápai oklevelek datálásáról; D. Rübsamen tanulmánya a III. Frigyes–kori királyi oklevelek büntetésformáiról; R. Neumüllers–Klausner gondolatai a középkori hamisításokról. Ez utóbbi munka a diplomatika határait átlépve nemcsak az oklevelekben, hanem a különböző feliratokon fellelhető hamisításokkal is foglalkozik.

Az egyháztörténet kérdéseit érinti H. Mordek és E. J. Nikitsch. Az előbbi szerző azt vizsgálja, mivel magyarázható, hogy az ír származású szentek nagyobb számban bukkannak fel egy 9. századi ereklyelistán.

A szentkultusz elterjedtsége alapján arra a következtetésre jut, hogy a korai keresztény világkép Nyugat-Európában a vártnál univerzálisabb lehetett. Nikitsch egy elfeledett szentre, a Mainz környékén tiszteletnek örvendő Disibodusra hívja fel a figyelmet, és a feledésbe merülés okaira próbál magyarázatot találni. Az egyházi és világi hatalom összefonódásának egy-egy szakaszát elemzi H. Wunder (az austrasii Pipin hatalomvesztéséről), E. Else (egy elfeledett, karoling-kori koronázószertartásról), P. J. Heinig (III. Frigyes és a birodalmi arisztokrácia kapcsolatáról) és R. Fuchs (Worms birodalmi szerepéről). Itt kapott helyet E. Zöllner tanulmánya, amelyben a szerző azt feltételezi, hogy az avar hódítás előtt az Enns folyótól keletre létezett a bajor törzs területéhez tartozó Ostergau, amely a későbbi Ostmark/Ausztria történeti előzménye.

A második fejezet egyháztörténeti tanulmányainak sorát S. Lorenz munkája nyitja meg, amelyben I. Callixtus pápa (217–222) ereklényének helyét és kultuszának terjedését követi a szerző, egészen a 12. századdal bezárólag. G. Schmitz a forráshiánnyal küszködő 10. századi történetet gazdagítja egy kölni kézirat elemzésével, nyomon követve a különböző kánonjog-gyűjteményekből kompilált szövegek útját. E. D. Hehl az egyetlen 10. századi zsinati protokollumot (964) boncolja, amelyben XII. János és VIII. Leó pápák közti hatalomváltásról van szó. Ebben alighanem I. Ottó császárnak döntő szerepe lehetett. Aligha véletlen, hogy a szöveg előképe egy korábbi zsinati dokumentum (798), amely III. Leó pápát az igaz hit védelmezőjének mutatja be. A gazdasági életre vonatkozó anyagot dolgozott fel D. Lohrmann, aki a Tiberisen (Rómában) hajómalmok működtetését bizonyítja már a 11. századot megelőzően is. Ugyancsak a gazdasági életből meríti témáját J. Sydow is, egy 1159-re datált pápai privilégium alapján egy kolostor mellett (Bleubeureu) tartott vásárok és a kolostor viszonyára világít rá. Más pápai oklevél a trieri érsek (Albero, 1131–52) és a közeli apátság viszályán keresztül az investitúraharc egy ismeretlen színterét mutatja be, amelynek eredményeként a kolostor feletti császári jogok a trieri érsek kezébe kerültek (E. Boshof).

A Szentszéknek nemcsak a császárral támadtak viszályai, hanem egyházi körökön belül is. E vilongásokkal foglalkozik R. Hiestand dolgozata, címében (dominus papam appellando canem cum omnibus cardinalibus singulis) Ragusa érsekének 1252. évi kijelentését idézve. A pápaság Bizánccal való kapcsolatáról szólva azt hangsúlyozza a szerző, hogy a két egyház befolyási körzete nincs elhatárolva egymástól. A Balkán egyes részeit illetően kétségtelenül igaza van, hiszen Bulgária esetében Róma még a 13. század elején is tesz kísérletet arra, hogy Bizánctól elfordítsa. Ugyanerre a jelenségre Magyarországot például felhívja teljes tévedés: Lukács esztergomi érsek ellentét a kalocsai érsekkel nem ilyen természetű. Magyarországnak a Szentszékhez tartozása az ezredfordulótól egyértelmű, akkor is, ha a 12. században vannak — igaz, kis számban — ortodox rítust követő monostorok. Érdekes forrást ismertet P. Herde, aki Orsini kardinális, a későbbi III. Miklós pápa (1277–89) elméleti munkásságával foglalkozik. Orsini pontifikátusa előtt tizenöt éven keresztül az inkvizíció referense volt a pápai kúriában, és gyakorlati tapasztalatait összegezve olyan művet alkotott, amelyet később kézikönyvként használtak az eretnekek kikérdezésekor.

A jog oldaláról közelíti meg a korszakot J. Petersohn, az elévülési jog 12. századi értelmezéséről szól Barbarossa Frigyes itáliai privilégium-megújításai kapcsán. Két 13. századi jogász felfogást hasonlít össze W. Nörr: Hostensisnek az 1253-ban keletkezett kánonjogi summázátát és Durandi „Speculum iudicale”-ját. A középkori személyi kapcsolatokhoz érdekes adalék H. Maurer tanulmánya Eberhardról, IX. Leó pápa rokonáról, aki a konstanzi káptalan kanonoka volt.

A legkevesebb, számszerint hét szerző szentelt figyelmet az Ottók és a száli császárok korának. H. Beumann az I. Ottó-kori egyházszervezet kérdéseit taglalja: a magdeburgi érsekség alapítását (965), illetve a korábbi mainzi érsekséghez való viszonyát, a két dioecesis területének elhatárolását tárgyalja. Egy másik egyházmegye (Metz) ezredforduló körüli püspökéről (Adalberon) szól R. Folz. Egyedülálló témájú cikket közöl K. U. Jaschke „tamen virilis probitas in femina vicit” címmel. Egy 11. századi krónikás, Wipo, császárnekről alkotott vélekedéseit gyűjti csokorba. II. Henrik felesége, Kunigunda; II. Konrád felesége, Gisella és III. Henrik két felesége, Grunhild és Agnes de Poitou azok, akik személyén keresztül megrajzolódik a 11. századi királyné-ideál: a jelentős udvari befolyással rendelkező, a császári politikára hatással bíró, de ugyanakkor mindvégig háttérben maradó nőalak. Közülük Gisella „viszi el a pálmát”, akit önálló uralkodásra képes karakterként ábrázol a krónikás.

Két egymást követő ellenkirály, Rudolf von Schwaben és Hermann von Salm szerepének értékelését veszi szemügyre T. Struve, illetve U. Schmidt tanulmánya. Az investitúraharc első szakaszában IV. Henrik császár ellenében kétségkívül Rudolf volt a jelentősebb figura, bár minden bizonnyal a luxemburgi származású Hermann megválasztásában is az alkalmasság (idoneitas) játszott szerepet. A pápapárti Rudolf (leánya, Adelheid I. László magyar király felesége volt) értékelése mindeddig a IV. Henrik környezetében keletkezett források tükrében történt. A regulusnak nevezett és parvenüként hatalmat gyakorló Rudolf mellett létezik egy másik beállítás is: a szászok elleni harcban ő a kereszténység védelmezője, aki

szinte erőszak hatására fogadta el a császár riválisának szerepét. Váratlan halála után Merseburgban császári pompával temették el, királyi sírmeleket állítottak neki — ez önmagában ismét provokációnak számított IV. Henrik udvarában. Rudolf szerepét átvette ugyan Hermann von Salm, de e két eset epizód-jelenség maradt a német trónöröklési jogban. Az orléans-i eretnekekről szóló tanulmány (az első hivatalos eretnekegetés 1020-ban történt francia területen) Champagne tartományi önállósodásának egy szakaszát mutatja be (H. Fichtenau), egy másik pedig Provence hasonló törekvéseit ábrázolja (A. Becker).

A későközépkori birodalom és az egyház viszonyáról kilenc tanulmányban olvashatunk. Az invesztitúraharc 13. századi állomásairól szól G. Baaken és P. Thorau. Az előbbi a negyedik lateráni zsinattal kapcsolatos eddig kevésbé hasznosított két forrást elemez (Ryccardi de Sancto Germano notarii Chronica és a „giesseni kézirat”), amelyek II. Frigyes császár és III. Ince pápa elképzeléseire világítanak rá. Thorau a pápa–császár rivalizálásának egy „mellékszínterére” kalauzol, a lüttichi (Brabant) püspökválasztás körül 1238–46 között zajló huzavona bemutatásával.

Egy tipikus egyházi karriertörténettel ismertet meg T. Schmidt, aki a Galnhausenből (Hessen) származó Siegfried életútját kíséri végig a mainzi protonotariusságtól a Chur-i püspökségig (1298–1321). A szülőföld iránti nosztalgia abban csapódott le nála, hogy családjának több tagját is magához vonzotta és javadalmakhoz juttatta. Ugyanígy járt el a lengyel származású Alexander is a 15. században, aki Mazóviából került Zsigmond császár udvarába, majd 1439-ben aquileiai pátriárka megüresedett székét foglalta el (A. A. Strnad).

Az egyetemi központok nemzetközi vonzaskörzetét mutatja be R. Schneider a ciszterciek oktatásszervezésén keresztül, K. Walsch pedig az erdélyi származású Sywart János, bécsi egyetemi működését nyomozza. Johannes de Septemcastris dictus Syvarch 1408-tól tartott teológiai előadásokat Bécsben. Részt vett a bécsi és a prágai egyetem közti vitákban, a pápai értelmezésnek megfelelően ítélte meg Wyclifet és tanait. Írásaiban utalásokat találunk arra, hogy ismerhette Husz tételeit, de őt név szerint egyetlen egyszer sem említi. Sywart rövid távollét után 1417-ben sacre theologie professzor, majd Bécsben nyoma vész. Valószínű, visszatért Erdélybe, ahol 1419-ben mint plebanus de Magno Horreo szerepelt. K. Walsh gondolatmenetét annak latolgatásával zárja, mekkora lehetett a huszitizmus befolyása Erdélyben, kár, hogy magyar nyelvű szakirodalomra nem hivatkozik.

A kötet három zárótanulmánya a 15. századi események körében mozog. H. Koller III. Frigyesnek az 1442. évi birodalmi törvényeit elemzi, amelyek jelentőségét az 1356-os német aranybullához méri. U. M. Schwob egy tiroli püspöknek (Georg Stubier, 1437–43) az egyház megújítására tett elképzeléseit taglalja. A szerző szerint a püspök gondolatai az európai reformtörekvések előfutárai. K. Ganzer pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy óvatosnak kell lenni a tridentí zsinatra alkalmazott „reform” kifejezés használatával, ahogy munkája címében is fogalmaz: az ideált meg kell különböztetni a valóságtól.

A kötetet Harald Zimmermann munkáinak bibliográfiája, valamint név- és helymutató zárja. Itt jegeznénk meg, hogy a negyvenöt tanulmányíró többségét Zimmermann professzor egy-egy gondolatébresztő munkája inspirálta. Esélyt látunk arra is, hogy ez az ünnepi kötet további kutatások elindítójává váljon.

Font Márta

RÓZSA FEUER – TÓTH

ART AND HUMANISM IN HUNGARY IN THE AGE OF MATHIAS CORVINUS

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.

MŰVÉSZET ÉS HUMANIZMUS MAGYARORSZÁGON CORVIN MÁTYÁS KORÁBAN

Az 1960-as években a reneszánsz kutatás új lendületet vett a magyar irodalomtörténetírásban. Nagyobb figyelmet szenteltek a gazdaság- és társadalomtörténetírás eredményeinek és az újabb nyugati szakirodalomnak. Hasonló folyamat tanúi lehetünk a művészettörténetírásban is, és ez mindenekelőtt Feuer Tóth Rózsa érdeme. Az új stílus magyarországi kialakulásának körülményeit kutatta, különös tekintettel a királyi építkezésekre. Ebben a Mátyás halálának 500. évfordulójára megjelent, posztumusz munkájában a Magyarországon Itália után elsőként megjelent reneszánsz művészet és humanizmus kapcsolatának egyes aspektusaival foglalkozott. Hazánkban a téma mind ez ideig elkerülte a művészettörténészek figyelmét, és így különösen nagy nyereség, hogy azzal a külföldi szakirodalomban oly otthonosan mozgó, az irodalomtörténészek és történészek korszakra vonatkozó munkáit oly kitűnően ismerő szerző foglalkozott.

Bevezetőjében munkája céljaul azt jelölte meg, hogy elemezze a Mátyás udvarában tartózkodó humanisták művészettelfogását, és meghatározza Mátyás reneszánsz művészetpártoló tevékenységére gyakorolt befolyásukat. Mivel meggyőződése, hogy Petrarcanak és Boccacciónak az építészetről, festészetről, szobrászatról, művészetpártolásról alkotott nézetei Mátyás humanistái felfogásának is az alapját képezték, munkája első nagy fejezetét az itáliai háttér bemutatásának szentelte. Rámutatott Petrarca és Boccaccio művészetszemléletének különbözőségére. Míg Petrarca az antik művészet újjáélesztésében a művészetpártoló szerepét vélte meghatározónak, és a művészetpártolás morális vonatkozásaival foglalkozott, addig Boccaccio az alkotó művész szerepének fontosságát hangsúlyozta. E szemléleti különbözőség alapján Mátyás humanistái is két csoportra oszthatók. A szerző behatóan elemezte Petrarca „De remediis utriusque fortunae” c. munkáját, az építéztörténeteszek figyelmébe ajánlván annak 34. dialógusát, amely az épületek „magnificentia”-járól értekezik, és a szakirodalom eddig nem méltatta figyelemre. Az itáliai szerzők után Mátyás udvari humanistáinak, nevezetesen Bonfininak, Arrignoninak, egy névtelen, Giovanni Dalmata adománylevelét megszerkesztő humanistának, valamint Bandininek művészetéről szóló írásait analizálta, több új adattal gazdagítva az említett szerzők életére, tevékenységére vonatkozó ismereteinket. Így pl. egy, a magyar szakirodalom által eddig figyelemre nem méltatott Justus van Gent festmény alapján meggyőzően érvel amellett, hogy Bonfini nem Loretóban, miként azt eddig tudtuk, hanem Urbinóban, a herceg szolgálatában került először kapcsolatba a magyar udvarral. Ugyancsak kutatásai nyomán derült fény Francesco Arrigoni magyarországi tevékenységére is, akit eddig nem soroltak Mátyás udvari humanistái közé. Fejtegetései során kiemelt helyen foglalkozott Francesco Bandini személyével, akinek nagy szerepet tulajdonított a reneszánsz művészet magyarországi meghonosításában. Bandini magyarországi tevékenységét újabb források bevonásával vizsgálva, arra a következtetésre jutott, hogy a firenzei származású, de Magyarországra nápolyi környezetből elszármazott Bandini nemcsak a neoplatonizmust, hanem a reneszánsz, all’antica típusú művészetet is közvetítette Buda felé. Mivel Nápolyban Bandini ott-tartózkodása idején hasonló építkezések nem folytak, Nápoly nem szolgálhatott a magyarországi építkezések mintájául. Ő volt az, akire Mátyás leginkább hagyatkozhatott reneszánsz épületei megtervezésében és kivitelezésében. Bandini volt ugyanis az egyetlen Budán élő humanista, aki a firenzei művészeti életben is otthonosan mozgott, és alkalmas volt arra, hogy a Magyarországra jött toszkán művészek és Mátyás között a kapcsolatot megteremtse. Nagy tapasztalata, irodalmi ismeretei folytán el tudta dönteni, melyek azok az építészeti megoldások, amelyek leginkább megfelelnek Mátyás ízlésének. Egyszóval minden bizonnyal ő lehetett a király művészeti tanácsadója.

De nemcsak Bandini, a többi udvari humanista is felbecsülhetetlen szolgálatot tett Mátyásnak. Így Bonfini és Arrigoni Cicero, id. Plinius és Petrarca nyomdokain haladva megvédelmezték a királyt az őt mértéktelen költségei miatt ért vádakkal szemben, hangoztatva, hogy méltósága folytán kötelessége a nagy dolgok létrehozatala. A költséges építkezések csak kiválóságot, „magnificentia”-ját bizonyítják, mert státuszával járó kötelessége a régi korok művészetének felélesztése. Művészetpártolásával nemcsak a saját, de országa hírét is növeli. Apológiáikban a művészetpártoló Mátyást egyenesen a római császárok utódaként aposztrofálták, hozzájárulva ezzel a választott király uralmának legitimációjához.

A szerző számba véve az udvari humanisták műveiben az építészetre és szobrászatra vonatkozó műszavakat, furcsának tartja, hogy Alberti munkáját nem használták terminológiák magalkotásánál, holott a mű megvolt Mátyás könyvtárában. Ennek okát abban véli felfedezni, hogy Alberti nem használt görög terminusokat, a neoplatonista udvari humanisták viszont éppen a görög terminusok bevezetésén fáradoztak.

A mű III., nagy záró fejezete a fejedelmi rezidencia humanista koncepciójának itáliai és magyarországi fejlődését, ífj. Plinius és Bonfini palota, kert, villa leírásainak párhuzamait, valamint Bandini Mátyás művészetpártolására gyakorolt befolyását taglalja, több fontos összefüggésre hívva fel a kutatók figyelmét. Többek között utalt a szerző azokra a hasonlóságokra, amelyek Buda és Urbino fejedelmi palotái között fennálltak. Ennek az a magyarázata, hogy mindkét palota ugyanannak a klasszikus forrásnak, nevezetesen ífj. Plinius leírásának alapján készült. Az ífj. Plinius leírta kertek és villák hasonmásai előbb jelentek meg Magyarországon, mint Nápolyban. Mátyás előtt ugyanis nem volt idegen az antik villa eszménye, mivel már Vitéz János is ezen leírások alapján építkezett Esztergomban. A nápolyi és budai királyi építkezések analóg volta a szerzőt arra a feltételezésre készteti, hogy a Beatrix kíséretében Magyarországra érkezett humanisták még nápolyi tartózkodásuk idején kidolgozhatták egy ilyen antik példákat követő királyi rezidencia terveit, amelyek megvalósítására előbb került sor Budán, mint Nápolyban. A klasszikus megoldások iránt műveltségénél fogva rendkívül fogékony Mátyás, akinek az urbinói építkezésekről is volt már némi fogalma, apósával ellentétben, felkarolta, támogatásra méltónak találta a humanisták elképzeléseit. Így a budai és visegrádi építkezések a nápolyiak előfutárainak tekinthetők. E

ténynek az építészttörténet szempontjából van nagy jelentősége, mivel a nápolyi építkezések mintául szolgáltak az olasz és francia reneszánsz építkezéseknek is.

Az all'antica típusú épületek megalkotása nemcsak építészti és humanista műveltségű művészpártolót igényelt, hanem tanácsadó, közvetítő humanistákat is. A szerző itt újra kitér Bandini tevékenységének méltatására. Nélküle nem válhatott volna Mátyás azzá a művészpártolóvá, akivé vált, és nem indulhattak volna meg az all'antica típusú építkezések sem. Véleménye szerint Bandininek vitathatatlan érdemei vannak Mátyás művészpártolói arculatának kialakításában, mert a klasszikus források tanulmányozása mellett szükség volt az építészeti reneszánsz elméletének és gyakorlatának ismeretére is, amit a király Bandini irányításával, segítségével szerzett meg. A szerző munkája legfontosabb eredményét annak a ténynek a felismerésében látja, hogy Mátyás erőteljes egyéniségének hatására a klasszikus források kutatása, a korai humanizmus morális indíttatású szemlélete egyesítést nyert a neoplatonista művészetszemlélettel.

A mű használhatóságát növeli a kötet végén található forrásközlés, amelyet a szerző a munkája során elemzett, legfontosabb forrásokból állított össze. Feuer-Tóth Rózsa könyvét nemcsak a művészettörténetészek és irodalomtörténetészek, de a Mátyás sokoldalú egyéniségét, művészpártoló tevékenységének mozgatórugóit alaposabban megismerni vágyó történetészek is haszonnal forgathatják.

Teke Zsuzsa

DIE KAISER DER NEUZEIT 1519–1918

Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. Hrsg. von Anton Schindling und Walter Ziegler

München, (1900), C. H. Beck, 506 old.

AZ ÚJKORI CSÁSZÁROK 1519–1918

A szent római birodalom, Ausztria, Németország

Ez a szakembereknek és a szélesebb közönségnek egyaránt szánt, szép kiállítású könyv, mint alcíme is mutatja, a német-római birodalom és mintegy utódállamai uralkodóinak az életrajzát adja. A szerzők közt az idősebb és a fiatalabb nemzedék tagjai is szerepelnek, de zömmel (a szerkesztőkkel együtt) a mai középnemzedékhez tartoznak. Általában egy életrajzot egy szakértő írt meg, de olykor ugyanaz a szerző kettőt is, mint Volker Press II. Rudolf és Mátyás életrajzát. A bevezető azt mondja, hogy nem esszékről van szó. Az egyes fejezetek csakugyan sokfélék, olykor mégis esszéik, olykor időrendben haladó pontos feldolgozások. Egy azonban mindvégig áll: nem a személyes életrajz érdekli a szerzőket (bár erről is esik szó), hanem a császárok mint államfők tevékenysége a birodalomban. Ezért pl. Ferenc József tevékenységét csak a német egység tárgyalják (Harm-Heinrich Brandt), viszont I. Károlyról is akad rövid, inkább személyes jellegű életrajz (Helmut Rumpel).

Az előszóban a szerkesztők éppen az államfők szerepére utalnak, hiszen állásuknál fogva fontos szerepet játszottak. Az életrajzokra azért volt szükség, mert sok személyiséget még a szakemberek is alig ismernek. Bár hangsúlyozzák a birodalom német jellegét, egyúttal arra is utalnak, hogy ez mentes a későbbi nacionalizmustól, ami persze az 1871 utáni Németországra már nem érvényes, tehetjük hozzá. Vagyis egyfajta nemzetek feletti jelleget is sejtetnek, ha jól értettük. A bevezetőben pedig arra térnek ki, hogy újabban a német-római birodalom megítélése pozitívabb a réginél: nemcsak hanyatlásról van szó, hanem éppen egy viszonylag modern állam kialakulásáról. Nem a sokat emlegetett szétagoltság a jellemző rá, hanem inkább a sokszínűség. Bizonyos értelemben elvileg létezett, mint Róma. Területi veszteségei révén egyre inkább német lesz, de még nem a szó modern nemzetállami értelmében. Ausztria sajátosságát elismerik, viszonya a birodalomhoz mindig alapkérdés volt. Nagyhatalmi állása a 17. századtól a birodalom belül is nagyobb súlyt adott neki. 1740-től viszont Ausztria számára már nem a birodalom a fontos. A birodalom feloszlását 1806-ban külső erők kényszerítették ki, Ausztria 1804-től a legitim örökös. A német egység 1871-ben és az osztrák-magyar kiegyezés 1867-ben már szakítást jelentett a hagyománnyal.

A bevezetőt követik az egyes életrajzok, a végén rövid lexikális összefoglalás (szülők, testvérek, gyermekek adatai). A mellékletben található minden életrajzhoz egy-egy kitűnő bibliographie raisonnée, amely a legfontosabb kiadott forrásokat és a szakirodalmat értékeli, hangsúllyal a legújabb feldolgozásokon. A melléklet közli egyébként a német királyok és római császárok sorát, a választás és a koronázás pontos dátumaival, a birodalmi kancellárok (vagyis a mainzi érsekek) időrendjét, azután az uralkodók mellett

működő alkancellárok időrendjét, mindezt természetesen 1806-ig. Megtalálható a birodalmi gyűlések sora (az évszámmal és a gyűlés helyével), és egy kimutatás a régebbi szakirodalomban (és nálunk) kevés figyelemre méltott birodalmi körzetekről. Kár, hogy ezeket csak felsorolja a kötet, persze az alájuk tartozó territóriumok felsorolása túl nagy helyet foglalt volna el. Ezen egy térkép segíthetett volna (a térképek általában hiányosak). Az osztrák és német császárok után még a fontosabb miniszterek jegyzéke is következik, az osztrák kancellárok közül csak a jelentősebbek, de valamennyi külügyminiszter, Németországban pedig a kancellárok. Minden egyes életrajz elején megtalálható az illető korabeli képe, zömmel rézkarcokban.

Természetesen nincs mód arra, hogy részleteiben ismertessük a kötetet. Annyit talán még meg kell jegyeznünk, hogy mégis inkább a szakembereknek szól, mert elég sok ismeretet feltételez a megértéséhez. John C. G. Röhl pl. II. Vilmosról inkább csak egyéni jellemképet ad, a politikai eseményeket csak utalásszerűen villantja fel. Néhány megállapításra talán mégis ki kell térni, inkább csak az életrajzok modern, sokszor az eddigi felfogástól eltérő jellegére. Volker Press Rudolfot a valóság elől az okkult tudományokba menekülő, szinte sajnálatraméltó emberként jellemzi. Az egykori bajor választó, VII. Károly életrajzírója, Alois Schmid felveti azt a lehetőséget, hogy egy bajor központú birodalom alakulhatott volna ki (ami véleményünk szerint kevésbé valószínű, még ha el is tekintünk az ország nélkül országgló császár súlytalanságától). Peter Baumgart, aki II. József és Mária Terézia együttes uralkodását írta meg (ahogy előtte Alois Schmid Ferenc és Mária Terézia korát — mindig a jelzett sorrendben!) úgy látja, II. József hozzájárult a birodalom pusztulásához (ami talán mégis túl negatív megítélés). Lorenz Mikoletzky viszont II. Lipótról szólva azt emeli ki, hogy igazi birodalmi politikát akart csinálni. Walter Ziegler, aki egyszer II. Ferenc életrajzát írta meg 1806-ig, aztán onnan I. Ferencét, úgy látja, hogy 1813 tájékán személye Németországban szimbólum volt, a birodalom helyreállítása valahogy a levegőben volt. Mégsem történt meg, a Habsburg-monarchia története 1815 után már nem Németország felől ítéltető meg. Ferencet egyébként az eddiginél pozitívabban látja a gazdaság és a vallási megújulás terén kifejtett tevékenysége miatt. I. Károlynál meg kell említeni egy tollhibát: Rumpler szerint ő nevezte ki Horthyt kormányzóvá és ezzel legitímálta, tudjuk, hogy Horthy uralomra kerülése másképp történt. I. Vilmosról szólva Hellmut Seier kiemeli, hogy nem egyszerűen Bismarck a vezető egyéniség, Vilmosnak voltak saját elképzelései is. Telitalálat, amikor Vilmost azzal jellemzi, hogy — magyarul talán így adható a legpregnansabban — főállásban porosz király volt, és csak mellékállásban német császár.

A könyv elolvasása után el lehet tűnődni azon, vajon benne van Németország egész története 1519–1918 közt? Nyilván nem, de hiszen a szerzőknek sem ez volt a szándékuk. De sok elgondolkodtatót erről is olvashatunk, az uralkodók kapcsán. És az biztos, hogy a szerzők álláspontja hangsúlyozottan nem német nemzeti (deutschnational), ami a könyv nagy erénye.

Az első tárgyalt császár V. Károly, az utolsó II. Vilmos. Ez a szembeállítás egyértelműen hanyatlást sugall. Persze illetlen ez az összehasonlítás, mert a két szélső pólus a történelmi véletlen terméke. Különböző korszakokról is van szó. Az kiderül az életrajzokból, hogy a birodalom korántsem volt olyan szétesett, mint azt eddig képzeltük, hogy a császárnak még voltak lehetőségei a beavatkozásra, a központi hivatalok révén. Sok vonatkozásban új az a kép, amelyet az olvasó ebből a könyvből nyerhet.

Egy szempont elgondolkodtató. Mint láttuk, a bevezetőben a szerkesztők a birodalom német voltát hangoztatták. Az biztos, hogy az újkorban már nem volt olyan univerzális igényű, mint az középkor századaiban. De talán egy fokkal mégis kevésbé volt német, mint a szerzők állítják. Talán Habsburg Ottónak volt igaza, aki néhány éve (1986) A birodalmi gondolat (Die Reichsidee) címen adta ki cikkei gyűjteményét. Ő a nemzetek feletti szerepet hangsúlyozza, nyilván a Habsburg-monarchiára gondolva. S ha így van, akkor ez a Monarchia hívebb folytatása volt a német-római birodalomnak, mint az 1871 utáni Németország. Talán azért is, mert sokkal kevésbé volt német. Vagy mégis az egységes Németország volt a legitim örökös? A kötet végül is bizonytalanságban hagy ebben a tekintetben. Az viszont biztos, hogy szakemberek számára is nem egyszer elővehető kézikönyv, főképp mellékletei miatt is. Érdemes forgatni.

Niederhauser Emil

BANSKÉ MESTÁ NA SLOVENSKU.

Žiar Nad Hronom, 1990, Okresný Národný Výbor – Osveta, 267 old.

A SZLOVÁKIAI BÁNYAVÁROSOK.

A kötet egy 1987. május 26–28-án a Besztercebánya melletti Pocsuvalólóban a Szlovák Történelmi Társulat várostörténeti szakosztálya által a központi bányászati levéltárral és a kerületi levéltárral együtt rendezett szimpózium referátumait és hozzászólásait tartalmazza a nálunk is jól ismert medievista, Ri-

chard Marsina szerkesztésében, ő vezette a szimpóziumot is. Bevezetője rövid áttekintést ad a szimpózium lezajlásáról, az egyes referátumok és a viták rövid ismertetésével. A kötet anyaga nem azonos teljesen a szimpóziummal, természetesen a kötet anyagát ismertetjük.

Richard Marsina a selmecbányai városi és bányajog cím alatt áttekintést ad a város kialakulásáról is. Valószínűleg már a kelta időszakban folyt itt aranybányászat, de kontinuitása a szlávokkal bizonytalan. A város két településből jött létre, az egyik a völgyben, a másik egy hegy tetején. A 12. században már bányásztak, először a helyi szolgáltató falvak lakói, majd Tirolból jött telepesek. 1217-ben a bányajövedelmet II. András elajándékozta, évi 300 font volt. A város 1237-ben vagy 1238-ban kaphatta első kiváltságlevelét IV. Bélától, 1255-ből már van utalás rá, de az 1442. évi tűzvészben elveszett. 1466-ból való a német nyelvű oklevél, amelynek megerősítését kérték a polgárok. Marsina részletesen elemzi ezt a szöveget és egyéb változatait, összevetve a lehetséges eredetivel. Sok eddigi kutatóval szemben bebizonyítja, hogy a selmeci városi és bányajog nem a jihlavi átvétele, az valamivel későbbi a selmecinél, de az 1466-os és a többi változat ebből is vett át részleteket, a saját gyakorlat rögzítése mellett. Ján Novák Selmecbánya nemzetközi helyzetét vizsgálja a világgazdasági munkamegosztásban. Részletesebben azokkal a külföldi szakértőkkel foglalkozik, akik a 15. sz. derekától jöttek ide, hogy a bányavíz elvezetésében segítséget nyújtsanak. A problémát végül is Hell Mátyás és József, meg Mikovini Sámuel oldották meg, ettől kezdve már tanulni jártak ide a külföldiek.

Štefánia Tóthová az 1978 óta Selmecbánya központjában folytatott ásátások eredményeiről számol be. Az első leletek a 12.–13. sz. fordulójáról valók, a völgyből, ahol két patak összefolyása biztosította a közlekedést. Volt egy másik település a hegyen is. A völgy nagyságát jelzi a központban épített plébániatemplom és az eredetileg a város szélén fekvő domonkos-templom. Sikerült egy lakóhelyiséget és egy műhelyt feltárni. Jozef Labuda a selmeci hegyen (Altstadt–Glanzenburg) 1981 óta végzett ásátásokat ismerteti: a vár a 13. sz. második felében épült, a 16. században a török veszedelem miatt az egész területet nagy sánccal vették körül, itt technikai berendezések nyomára is bukkantak. Jozef Hoššo a körmöcbányai vár régészeti–történeti kutatásáról számol be. A vár a 13. sz. derekán épült, a 14. sz. második felében átépítették, kettős fallal és közte gyilkosóval (Zwinger), ekkor épült a bejáratú torony és a bástyák. A gyilkosóba építették be a városházát. A kéthajós templom a 15. sz. második felében épült. Az első pénzleletek Károly Róbert és Szép Frigyes német király érmei. Lubomír Juck a szlovákiai középkori bányavárosi kiváltságokat sorolja fel és veti össze, időrendben tárgyalja őket, kimutatja, hogy nagyjából azonosak, sokszor felsorolják a bányászott érceket, meghatározzák a kincstárnak adandó mennyiségeket és a bíró szabad választását. Ondrej R. Halaga a kassai királyi kamara területén lévő hét bányaváros társadalmát vizsgálja. szlovák szerzőkkel is vitatkozva igazolja, hogy már a kora középkorban volt itt lakosság, a szászok 1200 táján települtek be. Összeveti néhány helység szlovák, magyar és német nevét, olyanokét, amelyek patak mellett foglaltak helyet. Az etimológiai elemzés azt igazolja, hogy a helynevek a szlovákból származnak, ami a kolonizáció előtti korszakra utal, akkor kezdetleges technikával folyt a bányaművelés, a 9–12. században szlávok, később magyarok által is. A korszerű bányászati technikát a szászok 1271-ben vezették be. Kassa és Gölnic két különböző jogrendet képviseltek. Az 1360-as évektől kezdve a nemesfémek helyett már vasat és rezet bányásztak. A 15–16. sz. fordulójától megindult a hanyatlás. Vendelín Jankovič a bányatársuladról írt, ismerteti az európai előzményeket. Zömmel a 15. században jöttek létre, már eleve segítéző jelleggel, de ezt Thurzó János 1519-ben külön is megerősítette.

Mikuláš Čelko a körmöcbányai nemesfém-bányászatot mutatja be a 16. sz. végéig. A 14. századra vonatkozólag csak becslések vannak, néhány részletadatot sorol fel. A kincstár az 1530-as években kapcsolódott be a bányászatba. 1557–58-ból maradt fenn pontos kimutatás, ekkor évi 826, ill. 997 font aranyat és 152, ill. 131 font ezüstöt bányásztak, de a nem jó minőség miatt veszteségesek is voltak. Az arany 8,5%-a 23 karátos volt. Az 1580-as évektől kezdve már veszteséges volt az üzem. Jozef Hindický az újbányai bányászatot elemzi, 1337 az első említés, de ekkor már egy negyedik malom létrehozását engedélyezik, tehát korábban is folyt művelés. 1345-ben lett város. A bányaművelés 1887-ig folyt. 1664-ben a háborúból visszatérő törökök óriási pusztítást vittek végbe, teljesen tönkretették a várost. Jozef Surovec a belábányai bányászatról számol be, az első említés 1156-ból való, 1452-ben kapta meg a bányavárosi rangot, de a szabad plébánosválasztás jogát csak később (1466). Így Selmecbányával szemben önállósult. A 18. sz. végén még 10 járat volt üzemben, a 20. sz. elején szűnt meg a művelés.

Ivan Chalupický a bányamester helyzetét vizsgálja a kelet-szlovákiai bányavárosokban. Míhthogy ezek kevésbé szoros kapcsolatban voltak az állammal, mint a közép-szlovákiaiak, az önkormányzat választotta a bányamestert, a gölnici jog szerint kevésbé függött az államtól. 1–2 évre választották csak, tagja volt a városi tanácsnak, részt vett az igazságszolgáltatásban, tehát nagyobb hatókörre volt, mint egyebütt Szlovákiában. František Oslanský a besztecerbányai társadalmi és nemzetiségi viszonyokat és a tulajdon-

viszonyokat ismerteti a 16. sz. végéig. A városi kórházat már 1203-ban említik. Az 1540–50-es évekről van egy pontos összeírás a plébános és a kórház jobbágyságáról, ennek neveit elemzi. Megállapítása szerint a plébános jobbágyság szlovákok, egy német van köztük, a kórház jobbágyság közt is többségben vannak a szlovákok, de van német és lengyel is. A nevek közt sok a foglalkozásnév a bőr-, fa-, élelmiszer-, építő- és ágégyipar köréből. A társadalmi helyzetre vonatkozó adatok alapján úgy látszik, hogy a plébános jobbágyság közt több volt a szegény. Zoltán Balá a körmöcbányai levéltár anyaga alapján mutatja be Bocskai István felkelésének a hatását a közép-szlovákiai bányavárosokban. A fejedelem csatlakozásra szólította fel őket, több ízben is. Minthogy császári segítséget nem kaptak, kénytelenek voltak kapukat kinyitni, csak Selmechánya és Körmöcbánya nem tette meg ezt. De a többiek is csak fegyverszünetről voltak hajlandók tárgyalni.

Petr Janáček a Csehország észak-nyugati határán lévő Érchegeység bányászatát mutatja be az 1620-ig terjedő időben. Betagolja a térséget az európai munkamegosztásba. Az élelmet a környékről szerezték be, de minthogy az labilis volt, természetbeni bért is fizettek. A bányavidékeknek mind a négy ismérv megtalálható itt. Az ezüstbányászat fénykora az 1450–1550 közötti időszak, ekkor többnyire még mezővárosokat találunk itt, a 16. sz. első felében kap néhány bányavárosi jogot. Janáček részletes adatokat közöl városoknál a lakosság számáról a 16. sz. első és második feléből, meg 1620-ból és 1654-ből, ezek egyértelműen mutatják a hanyatlást. Jáchymov lakosainak a száma 1533-ban 18 000, 1550 táján 10 000, a 17. sz. elején 2200. A hanyatlás a magas üzemköltségek miatt következett be, ez elnéptelenedésre vezetett. A megmaradt lakosság iparúzéssel foglalkozott (faipar, játékszer, textil-, üvegipar, lőfegyverek gyártása). Jáchymov 1945 után az urán révén ismét fontossá vált, de ma már ez is a múlté.

Ferdinand Uličný a sárosi és zempléni bányavárosokat sorolja fel a betűrendben és közli a szórványos adatokat. Nemesfémeket és sóit itt már a 13. sz. előtt bányásztak, a 17. századig terjedő időszakban a só, a higany és az opál volt a fő termék. A bányák nemesek és városi polgárok kezében voltak. A terület magyar helyneveit a szlovákból magyarázza. Ján Dubocský a bazini aranybányászatról ír a 14–19. században. Folyóvizekben többfelé termeltek ki aranyat, de ércként csak Bazinban. A 14–16., majd a 18–19. század a bányászat kora, német telepek kezdtek. 1339-ben a szentgyörgyi és bazini grófok kapták meg, kihalásuk után (1543) a kincstáré lett. Az 1760-as években indították újra, de eleve ráfizetéses volt, a kincstárnak mégis megérté. Évi 5–10 kg-ot bányásztak eleinte, az 1850-es években már 1 kg-nál is kevesebbet, 1862-ben felhagytak vele. A szomszéd falvakban egyideig még bányásztak aranyat, de azután az antimón és a pirit lett a fő termék, ma is az. A tulajdonosok arisztokraták és pozsonyi polgárok voltak. Marta Melníková a vöröskői és a malackai Pálffy-uradalom bányászatát foglalja össze, a vöröskői jelentéktelen volt, a malackai már inkább, 1673 óta, 1766-ban a kamara kérte a felújítását. Itt is piritet és antimont bányásztak, még 1918 után is egy cseh részvénytársaság szervezésében. Ján Lukačka a Nyitra középső és felső szakaszának a kérdésével foglalkozik, a folyóvizekből már a 9. században termeltek ki aranyat. a 12/13. sz. fordulójától német hospesek dolgoznak itt, a birtokosok egyideig nemesek is voltak, a 14. században már csak a király. Az 1320–30-as évektől kezdve Németprónán bányásztak aranyat, a 14. sz. második felében volt a csúcs. A következő század elején a Divékyek kezére jutott, de ekkor már jelentéktelen volt. Ján Žilák szórványadatokat hoz a gömöri és kishonti bányászatról, a 13. században már dokumentált, de adatai inkább a 17. századtól vannak. A murányi uradalom és Jolsva valamivel jelentősebb a többinél. Michal Popovič a kotterbachi vasbányászat kezdeteit a 4–5. századra helyezi, már a 11. században ismét bányásztak itt, szlovákok. A szepesi tűzlándzsások 1243. évi kiváltságlevelét is felsorakoztatja a szerző. A 13–14. században a német bányászok rezet termeltek ki, innen a helynév is (Kupferbach). A tanulmány az első említés 655. évfordulójára fródott.

Juraj Žudel a szlovákiai szabad királyi bányavárosok lakosságának a létszámát vizsgálja a 18. sz. második és a 19. sz. első felében, az ismert források alapján. 1777-ben Selmechánya lakossága 20 000 fő körül van, azután már alig változik, sőt egyes városokban csökken. Žudel a fontosabb városok pontos adatait is megadja, a háztartások átlagával. A 19. sz. első felében a lakosság valamelyest növekszik, 1777-ben a nők arányszáma 51,89%, 1838-ban 52,41%. A fiatalok aránya 1777-ben 33,83%, ez alacsonyabb, mint a szabad királyi városokban. Minthogy a bányászokat az összeírások nem vették fel, a társadalmi struktúrára nézve nem lehet pontosat mondani, a napszamosok és cselédek aránya 5,73%. Besztercebánya lakossága a leginkább városi struktúrájú.

Ludmila Sulítková a cseh- és morvaországi bányavárosok címereit elemzi. A bányavárosoknak két típusát különbözteti meg, az egyik a korábbi települések mellett jött létre, rendezett alaprajzzal (pl. Jihlava), a másik a telepek összeolvadásából, rendezettség nélkül. A pecsét az eredeti, abból származnak az egyéb ábrázolások. Összesen 118 címert gyűjtött össze, de ezekből 23 csak 19–20. századi (sőt ezen belül is négy 1967 utáni). A 15. sz. elejéig csak négy szabad királyi és egy mezővárosnak volt pecsétje. A

mezővárosok az uraságét vették át, a bányavárosok maguk adtak maguknak, a 15. sz. elejétől viszont már királyi engedély kellett hozzá, ebből és a következő századból való a legtöbb. A címerek általában szakmai jellegűek voltak, túlnyomórészt keresztbetett bányászcsákányok. Korspecifikus különbségeket a szerző nem lát. František Žifčák a kelet-szlovákiai bányavárosok címereit és pecsétjeit tárgyalja, levéltári kutatásai során jónéhány újat is talált, ezeket számszerűen felsorolja városonként. Ugyancsak városonként tárgyalja a címerek történetét, az esetleges változásokat. Gölnichányáé a legrégibb, a 13. sz. vége óta, 1844-ben kapott újat a királytól. A címerek itt is általában a csákányokat ábrázolják, esetleg égitestekkel együtt, a nap az aranyat, a hold az ezüstöt jelenti, a rezet rózsákkal jelezték.

Az utolsó két tanulmány kultúrtörténeti jellegű. Nagyon érdekes és sok ismeretlen anyagot hoz Viliam Čičaj tanulmánya a közép-szlovákiai polgárság és a képzőművészet viszonyáról. Az 1550–1750 közti időszakban vizsgálta a beszterce-, selmec- és körmöcbányai végrendeleteket és hagyatéki leltárakat, 138 gyűjteményben 2808 kép jelenlétét konstataálta. Mellékletben közli is városonként a polgárok nevét és a hagyatékukban lévő képek számát. Felsorolja a polgárcsaládokat, amelyektől arcképek maradtak fenn. A legnagyobb két gyűjteményben Selmecen 146, ill. 138 kép szerepelt. A tulajdonosok városi polgárok, a kamara hivatalnokai, nagyon kevés értelmiségi (pap és tanító), de kézműves is akad. A képek tematikájára vonatkozólag nem mindig van adat. Ahol van, ott megállapítható, hogy az egyházi és a világi téma nagyjából azonos súllyal szerepel Selmec- és Körmöcbányán, de Besztercebányán már jóval nagyobb létszámú a világi tematika (városi polgárok arcképei, csendéletek, tájképek), ez az urbanizálódást igazolja. A kamarai hivatalnokoknál gyakori az uralkodó vagy uralkodópár ábrázolása. Ugyancsak náluk van a sok szent-arckép, különösen a 18. első feléből, ami az ellenreformáció erősödését mutatja. Kisebb számban szobrok és faragványok is említésre kerülnek. A 82. képet hagyatkozó Magyar Gáspár Menyhért körmöci bíró és jegyző igazi gyűjtő lehetett, mert hagyatékában még népi iparművészeti tárgyak is szerepelnek. Čičaj néhány adatot hoz fel az állandóan itt működő festőkre, akiknél pl. az arcképeket meg lehetett rendelni, de vannak ideiglenesen itt működők is, sőt külföldről, pl. Hollandiából behozott képekre is van adat. Eva Kowalská a bányavidéki iskoláztatás néhány sajátosságát említi meg a Ratio Educationis utáni korszakban, amikor az alsófokú oktatásban is szükségessé vált a szakképzés, ezt szolgálták az elemik mellett működő rajziskolák. 1807-ig ezekben 450 iskola tanult.

A tartalmi ismertetés persze alig tud valamit felvillantani a tanulmányok gazdag anyagából. Az egyes cikkekhez adott német rezümék sem tudnak többet adni, pedig néha viszonylag terjedelmesek. A régészeti és heraldikai tárgyú cikkekhez elég sok illusztráció is járul.

A magyar történészek számára a sok új kutatási eredmény révén figyelemreméltó ez a könyv, a két cseh cikk hasznos analógiákat kínál. A szerzők az új eredményekre koncentráltak. Alkalmasint ezzel magyarázható, hogy a cikkek zömmel a nemesfémányászatról szólnak, az európai fontosságú réztermelésről alig esik szó. Az értékesítés kérdéseit amúgy is csak szórványosan említik a tanulmányok. Egészében elismerésre méltó teljesítmény, a szerkesztő, Richard Marsina a közreműködőkkel együtt jó munkát végzett.

Niederhauser Emil

GERHARD SEEWANN

BESTANDKATALOG DER BIBLIOTHEK DES SÜDOST-INSTITUTS MÜNCHEN. BAND 1. Druckschriften 1529–1945.

Unter Mitarbeit Gerda Bartl Und Vilma Kömives. Südosteuropa-bibliographie. Ergänzungsband I.

R. Oldenburg Verlag, München, 1990. 840. pp.

Fritz Valjavec 1935 októberében fogott hozzá a müncheni Südost-Institut könyvtárának megeremeléséhez. Szorgos munkájának köszönhetően a háború végére a könyvtár állománya közel négyezer kötetet tett ki. A harcok idején azonban az épület, ahol a könyveket tartották, több belővést is kapott s könyvanyag tetemes része megsemmisült. A háború után nemcsak új könyveket vásárolni, hanem a régi-eket is pótolni kellett.

A Südost-Institut könyvtárának katalógusában 1989 végén 80 843 tétel szerepelt, amelyben közel fele-fele arányban találhatók monográfiák és periodikák. Könyvtáruk ma is világban az egyik legjobb olyan gyűjtemény, ahol a dél-kelet-európai országok — beleértve a sajátos német európai régióértelmezés

szerint a történelmi és a jelenlegi Magyarországot Szlovákiával együtt — történetére vonatkozó munkák megtalálhatóak. A Súdost-Institut könyvtárosainak az 1945 előtti fontos munkákat is sikerült beszerezniük. A könyvtár egész állományából 9102 cím, 8024 könyv és 1078 periodika közel 16 000 kötet erre az időszakra vonatkozik. Ebből csak töredék az, ami a háború előtti anyagból származik. Nagyrésztük hagyatékok átgondolt megvásárlásával került a könyvtár gyűjteményébe. 1956-ban Carl Patsch (1865–1914) 1400 kötetes balkanisztikai, 1957-ben Friedrich Wilhelm Stenner (1851–1924) brassói levéltáros 800 kötetes Brassó történetére vonatkozó gazdag könyvtárát vásárolták meg. Az albanológus Franz von Scheiger (1891–1960) 500 kötetes könyvtára 1962-ben, Fritz Valjavec (1909–1960) 2300 kötetes hagyatéka pedig 1965/66-ban került a Súdost-Institut tulajdonába. Ezekkel a vásárlásokkal nemcsak a Dél-Kelet-Európa történetére vonatkozó, 1945 előtt megjelentetett német nyelvű munkákat sikerült beszerezniük, hanem a régió legkülönbözőbb nyelvein nyomtatott háború előtti fontosabb munkákat is. Ezek között a magyar nyelvű könyveknek kiugróan magas a számuk. Ennek köszönhetően a könyvtár állományában a magyar történelemre vonatkozó anyag a legteljesebb. Igen nagy számot tesznek ki a Bosznia-Hercegovina és Szerbia történetére vonatkozó munkák. Ezek Carl Patsch hagyatékából kerültek Münchenbe, aki élete nagyrészt Szarajevóban élte le s 1904-ban ő alapította meg Bosznia-Hercegovina Balkanisztikai Intézetét. Sajátos gyűjtemény a könyvtár állományában a brassói Friedrich Wilhelm Stenner hagyatéka, amelyet „Coronensia” néven külön részleget alkot. Ez nem annyira a könyvritkaságok miatt érdekes, hanem azért mert a régi Brassó életének szinte minden szegmentumára vonatkozóan találunk benne kiadványokat. A könyvtár bizantológiai és oszmanisztikai gyűjteményében csak alapvető monográfiákat találunk. Mindkettő szegényes, ha összevetjük azzal, ami lehetne. A könyvtár legrégebbi kötete mindezek ellenére egy itáliai turcica: Andrea Cambini 1529-ban Firenzében nyomtatott munkája a törökök eredetéről és történetéről.

A katalógus közreadása igen szerencsés vállalkozás volt, hiszen a kötet azoknak a bibliográfiáknak a számát gyarapítja, amelyek a német értelmezésű Súdost-Európa történetére vonatkozó, 1945-ig megjelent könyveket és folyóiratokat veszik lajstromba. Gerhard Seewann és kollégái szép kiállítású könyvének helye van a közép- és dél-kelet-európai könyvtárak kézikönyveinek polcain.

Hóvári János

LISTY MATEJA BELA

NA VYDANIE PRIPRAVIL A PRELOŽIL JURAJ PAVELEK.

Matica Slovenská, MARTIN, 1990. 502 l. 8tb.

(Monografie – Documenta Litteraria Slovaca 38.)

BÉL MÁTYÁS LEVELEI

A nagyon jó kiállítású kötethez Ján Tibenský írt előszót. Utal arra, hogy már 1980-ban javasolta egy hatkötetes szlovák nyelvű válogatott kiadás tervét, ennek VI. kötete lett volna a levelezés. „A levelezés helye a Bél Mátyás életére és művére vonatkozó források között” c. előszó nem ad életrajzot, hiszen ezt Tibenský már nagy monográfiában megírta és kiadta 1984-ben. Inkább valóban a címnek megfelelően a levelekből kiolvasható pontos adatokat sorakoztatja fel, pl. hogy március 24-én született, korábban március 22. vagy 23. volt ismert. Családi ügyek mellett (fiainak németországi tanulmányaihoz kért segítséget egykori barátaitól) az evangélikus egyházmegeye magyarországi helyzetére vonatkozólag van sok levele, pl. Daniel Krmanhoz több ízben, pedig Krman pietizmus-ellenessége miatt mintegy ellenfelek voltak. Néhány levél pedagógiai tevékenységére is vonatkozik, de a legtöbb készülő tudományos műveivel kapcsolatos, anyagot sürget, munkára buzdít, beszámol. Sajátos módon a legtöbb a Notitiára vonatkozik, az Adparatusról alig esik szó. Ezekben a levelekben a tudós öntudata és kellő méltósága mutatkozik meg. Megtalálhatók itt III. Károly és Mária Terézia előtt az audienciák alkalmával elmondott beszédeinek a szövege is. Tibenský szerint anyja aligha lehetett magyar, a nyelvet középiskolás korában sajátította el. Hogy nemzetiségi vonatkozásban olyan lett, amilyen (itt Tibenský nyilván Hungarus-öntudatára céloz), az a korral függ össze. Egyébként azt is elmondja Tibenský, hogy Bél őszintén hívó volt, a korai felvilágosodás és a mérsékelt pietizmus nagyon jól megért egymással benne. Hozzá írt levél alig maradt fenn (a jegyzetekben egy egyházi tárgyút közöl a kiadó). 1737-ben egy falut szeretett volna donációba kapni, s vele a nemességet, nyilván ez is mutatja korhoz kötöttségét. Fischer Dániel nem értett egyet Bélel, bírálta természettudományi téren elkövetett hibáit, Tibenský szerint csakugyan ezen a téren voltak gyengéi. Tibenský végül megvonja Bél életének mérlegét: egyénileg pozsonyi lelkeszkedése sikeres volt, tudományos

munkái csak kis részben jelentek meg, a protestánsok egyenjogúsítása nem sikerült, fiai Németországban telepedtek le, az evangélikus egyház üldözése miatt. Kollár Adám Ferencnek 1773-ban a toleranciáról mondott szavaival fejezi be előszavát Tibenský.

Juraj Pavelek egy utószóban technikai tudnivalókat közöl, felsorolja a Bél-levelek őrzési helyeit. Néhány levelet ő is talált, 1980 óta több került elő, ahogy arra Tibenský is utal. Pavelek 1955 óta foglalkozik Bél fordításával, ő fedezte fel, hogy a De servitute...nem Bél munkája, hanem Jony Jánosé, de Bél szerkesztésének nyoma van rajta. Az eddigi kiadásokat is pontosan idézi.

A kötet 339 levelet közöl időrendben, szlovák fordításban. A jegyzetek megadják a levél eredeti őrzési helyét, szükség esetén magyarázatokat. Persze a szerkesztő nem minden utalást tudott magyarázni, hiszen ahhoz további, bizonytalan végeredményű kutatások kellettek volna. Éppen ezért kár volt néhány jegyzet esetében a megmagyarázandó szöveg után kérdőjelet tenni. Kár, hogy a magyarázatokban nincs jelezve a levél eredeti szövege, csak ahol megvan a címzés, azt közli eredetiben a magyarázatokban (ez többnyire francia). Csak az előszóból lehet megtudni, hogy a Klement Andrásnak szóló első három levél magyarul íródott. A levelek xerozkópiáit 5 példányban legélték, ezek különböző szlovák tudományos intézményekben hozzáférhetőek a kutatók számára.

Nagyon hasznos egy jegyzék a szövegben szereplő személyekről és családokról a lehetőség szerint teljes magyarázatokkal. Ettől függetlenül van név- és helynévmutató, a szlovákiai helynevek csak mai szlovák formájukban szerepelnek. Persze bármilyen lelkiismeretes munka mellett is adódnak tollhibák. A magyarázó jegyzetekben a levelek úgy szerepelnek, mint finn-ugor népcsoport, amely ma is él Lettországon, holott tudjuk, hogy kihaltak. Tartu kétszer is szerepel, mint magyar helynév, pedig nyilvánvalóan az észtországi egyetemi városról van szó, a latin eredetűben minden bizonnyal a Dorpat alak szerepelt.

Ahogy Tibenský előszava is utal rá közvetve, Bél Hungarus volt. A fordító egy helyen, egy Ráday Pálnak szóló levélben a magyar nyelvre vonatkozó kitélt korrekten „a mi nyelvünk”-nek fordítja. Az előszóban és többnyire a törzsszövegben is a magyar családnevek — a mai szlovák használatától eltérően — magyar formájukban szerepelnek, (szlovák keresztnévvel) de nem mindig. Az 53. lapon Káposi, de már a magyarázatoknál Káposy, és ugyanígy a névmutatóban is. Vagy a 69. lapon Šipoš és Darvassy.

De nem érdemes ilyen kérdéseken veszekedni vagy ezeket inkriminálni. Nagyon jó, szolid kiadványról van szó, első ízben teszi közzé Bél Mátyás eddig megtalált leveleit. Sajnos, a mai kiadási viszonyok közt reménytelen azt kívánni, hogy legyen egy magyar fordítás is. A születési jubileum (1984) körüli időszakban még voltak érdemes kiadványok, a Notitia egyes vármegyéit vagy a De re rustica-t kiadták. A levelezésre már nem volt mód. Így legalább szlovákul olvasható.

Niederhauser Emil

A. SZ. MILNYIKOV

ISZKUSENI CSUDOM: „RUSZSZKIJ PRINC”, EGO PROTOTIPŰ I DVOJNIKI – SZAMOZVANCŰ

Leningrád, 1991, Nauka, 267 l.

MEGKÍSÉRTÉS A CSODA ÁLTAL: AZ „OROSZ HERCEG”, PROTOTÍPUSAI ÉS AZ ALTEREGO – ÁLCÁROK

A kiváló leningrádi történész Alekszandr Szergejevics Milnyikov már 1987-ben kiadott egy könyvet „Legenda az orosz hercegről” címen (ismertetését ld. Világtörténet 1987. 4. sz. 144–145. l.) Ebben az 1775-ös csehországi parasztfelkelés alkalmából — igaz, hogy későbbi forrásban — említett orosz hercegről (vagy inkább Királyfőről) írt, aki a felkelők között állítólag vezető szerepet játszott. Ezzel kapcsolatban írt a Montenegróban 1766–73 közt szereplő Stovan Maliról, aki azt engedte híresztelni magáról, hogy ő a csodás módon megmenekült III. Péter orosz császár. Milnyikov már itt utalt a népi képzelet szerepére az álcárok megjelenésében, olykor ideiglenes sikereiben, mint az Pugacsovnál látható.

Ezt az itt ismereteltett könyvet Milnyikov az előbbi alapos átdolgozásának nevezi. Valójában egészen új könyvről van szó, csak keveset ismételt meg abból, amit az előzőben már bővebben kifejtett, hanem éppen a népi legendaképződés szociálpszichológiáját kívánja megmagyarázni. Szinte művészen felépített és nagyon élvezetes stílusban megírt könyvében éppen ezért bizonyos mértékig magát III. Pétert állítja a középpontba. Az előző könyvhöz képest hallatlanul sok új anyagot dolgozott fel, a szovjet központi levél-

tárak mellett még Németországban található levéltárakat is (a Schleswig-Holstein-i tartományi levéltárat Kielben és az alsószászországi Wolfenbüttelben), meg természetesen az 1917 előtti forráskiadványokat és a régebbi és újabb, 1917 utáni szakirodalmat is. Ennek megfelelően igen sokáig az elbeszélés, kiterjed III. Péter életrajzára, de külön fejezet szól Stepan Maliról meg Pugacsovról. Az utóbbi esetben nem a felkelés eseménytörténetét adja elő, hiszen azt bőven feldolgozták, hanem csak a saját szempontjából fontos dolgokat.

III. Péternek, II. Katalin férjének rossz sajtója volt. (Már az is jellemző, hogy II. Katalin férjeként kell bemutatni.) Katalin gondoskodott róla, hogy minden rosszat elhíreszteljen férjéről. S mivel a történetírás mindig a győzteseket dicséri, el is hitték Katalinnak. Milnyikov hosszasan idézi a propaganda szövegeit. Aztán ezzel szemben ugyancsak kortársak emlékezéseiből, még inkább pedig Péter saját rendeleteiből, leveleiből egy másik képet rak össze. Péter rendelte el a nemesi szabadságot, vagyis a nemesek kötelező állami szolgálatának az eltörlését. Ő szüntette meg a titkos kancelláriát, amely a politikai rendőrség funkcióját látta el. Amnesztiát adott az őhitűeknek (szakadároknak), ami egyfajta lelkiismereti szabadság felé mutató jel volt. Szekularizálta a kolostori birtokokat, jobbágyaikat az állami parasztok rendjébe emelte. Sokszor járt a városban kíséret nélkül. Már trónörökös korában szívesen beszélgetett az egyszerű emberekkel. Gyakran jelent meg váratlanul a fővárosi hivatalokban, hogy ellenőrizze a munkát. Ezért sem szerették az elit tagjai. Féléves uralkodásának a híre elterjedt, a nép körében ezért vált népszerűvé, talán már trónörökös korában. Milnyikov sok hibáját is elismeri, felforlyanó természetét, akaratosságát, de mégis úgy látja, hogy a felvilágosult abszolutizmus tipikus képviselője, objektíve. Hogy ehhez mennyire volt meg a kellő műveltsége, arra a szerző sem tud bizonyítékokat hozni, rendeleteinek megindoklásából következtet főképp. Azt is hangsúlyozza, hogy uralkodása első napjától kezdve, már a trónaléptést bejelentő kiáltványban, Nagy Péter örökösének és úgyve folytatójának mondta magát (végül is Péter egyik lányának volt a holstein-gottorpi német hercegtől származó fia). Milnyikov kissé II. József mintájára ábrázolja őt, s valami hasonlóságot csakugyan fel lehet fedezni. Milnyikov alapvetően ezzel magyarázza, hogy a nép körében Péternek parasztvédő, jobbágyfelszabadító híre támadt, holott persze erről nem volt szó. Az a mód, ahogy Katalin letaszította a trónról, s néhány nap után meggyilkoltatta, csak még rokonszenvesebbé tette, hamar elterjedt csodás megmenekülésének a híre, ez a csoda, amely megkísérti a népet, s a nép hinni akar a csodának. Ezért tud a szerző már az 1760-as évekből hét III. Pétert felsorolni, nem mindegyikről lehet tudni, hogyan hívták valójában.

Milnyikov arról is hosszán ír, hogyan terjedt el egyéb etnikumok körében III. Péter híre, ez magyarázza montenegrói és csehországi megjelenését, igaz, az 1775-ös cseh esetben nem III. Pétert emlegetnek, de a szerző szerint homályosan róla van szó. Utal arra, hogy Pugacsov kapcsolatba került csehekkel, szerbekkel, lengyelekkel, akik Oroszországban éltek. Kereskedők révén mindennek a híre eljuthatott más országokba is. Pugacsovnak a volgai németekkel is voltak kapcsolatai, Herzhuterekkel (egy evangélikus szektával), ez magyarázza III. Péter hírének elterjedését német területen. Egyébként Péter holstein-gottorpi uralkodó herceg is volt, helytartók kormányoztak helyette. Ez is magyarázza a német kapcsolatokat. A schleswigi levéltárban Milnyikov talált egy latin nyelvű akrostichont (den Distichon-t, mint a forrás utólagos német elnevezése mondja), amely 1768-ra datálható, s arról szól, hogy III. Péter feltámad és uralkodni fog, s ezen csak kevesen csodálkoznak majd. Egyéb kapcsolatokra utal a szerző szerint, hogy az 1775-ös csehországi felkelés vezérélt Sabonak vagy Sadlo-nak nevezték, magyarországi származású volt, tehát Milnyikov szerint lehetett szlovák. (A Sabo-Szabó név másra is utalhat persze.)

Idővel III. Péter mellett fiát, Pál trónörökösét emlegették, mint az eljövendő szabadítót. M. A. Benyovszkij (vagyis Benyovszky Móric), akit Milnyikov szlováknak mond, amikor társaival együtt elszőkött Kamcsatkáról, Pálra esküdött fel. Persze Pál esetében a szerző sem tud népszerűsége mellett úgy érvelni, mint III. Péter esetében, de joggal hivatkozik a trónörökös és Katalin közti rossz viszonyra, háttérbe szorította, aminek ugyancsak híre terjedhetett.

Az utolsó fejezetben Milnyikov arra is kitér, mennyire bizonytalan a 18. század Oroszországában, ki a jogos uralkodó és ki az alcár (az orosz szamozvanyec - 'aki önmagát kiáltotta ki' — híveiben adja vissza az ellentétet, mint a magyar kifejezés). Hiszen ott volt VI. (III.) Iván, Péter bátyjának az unokája, akit Anna császárnő utódjául rendelt, csecsemő korában valamivel több mint egy évig névlegesen uralkodott is, aztán Erzsébet puccsal eltávolította, szüleivel együtt Arhangelszk közelébe száműzte, később a schlüsselburgi börtönbe záratta. Atyját és a száműzetésben született testvérét majd csak Katalin ereszté haza 1780-ban, 39 év után. VI. Iván 1764-ben halt meg a börtönben, egy valószínűleg provokációból származó állítólagos szökési kísérlet alkalmából megölték. III. Péter egyébként meg is látogatta egyszer a börtönben, s azután könnyíteni akart a sorsán, de közben őt is detronizálták. VI. Iván volt a legitim uralkodó, vagy az őt leszállító Erzsébet, vagy ő utána III. Péter? Vagy az utóbbi kettő, Katalinnal együtt,

csak önmagát kikiáltó, tehát álcár? Az álcárok sorjázása egyébként odáig ment, hogy egy dalmáciai kalandor Stephan Mali-nak, tehát közvetve III. Péternek nevezte magát. Milnyikov még néhány egyéb álcár és álcárnő történetére is kitér Katalin idejében, de ezek ismertetése már túlságosan hosszúra nyúltaná ezt a recenziót.

A kötet végén a névmutató előtt található a felhasznált levéltári és könyvészeti anyag felsorolása (a marxista klasszikusok már csak a névsoron belül, nem kiemelve). A könyv nem lábjegyzeteket ad, hanem a szövegen belül utal ennek a jegyzéknek a sorszáma és esetleges lapszámokra. Néhány illusztráció egészíti ki a kötetet, pl. az 1768-as akrostichon facsimiléja.

Nagy munkát végzett a szerző, sok új szempontot is hozott fel az álcárság szociálpszichológiájára, utal arra is, hogy nyugaton ez a jelenség alig ismert. Nagy anyag érdekes, lebilincselő tárgyalásban. Módszertani szempontból is nagyon tanulságos.

Niederhauser Emil

BATTHYÁNY LAJOS GRÓF FŐBENJÁRÓ PÖRE

Az anyagot válogatta, a jegyzeteket készítette és a bevezető tanulmányt írta Urbán Aladár

Európa Könyvkiadó – Batthyány Társaság, Budapest, 1991. 437 l.

Az első magyar független felelős minisztérium miniszterelnökének alakja és tevékenysége — mint ismeretes — a magyar történetírásban hosszú ideig háttérbe szorult. Értékelése pedig szélsőséges határok között mozgott. Egyesek számára forradalmár volt, mások viszont túlságosan lojálisnak tartották, hogy eztán a nemzet és az udvar között ingadozó, sőt az utóbbi iránt megalkuvó politikus portréja is felbukkanjon. Sem a történetírás, sem a közvélemény nem tudta, hogy mit kezdjen Batthyány miniszterelnökségével. De a kutatás elmélyülése s a forradalom történeti analízisének szükségessége elkerülhetetlenül vezetett Batthyány Lajos szerepének, egyéniségének újragondolásához. Ezt nem kis mértékben előmozdította az a felismerés, hogy a miniszterelnök a honvédelem megszervezésében kiemelkedő szerepet vállalt. A kérdés feltárását az 1848–1849-es európai és a magyar forradalom történetével már fiatalon is foglalkozó Urbán Aladár végezte el. A nemzetőrség és honvédsereg szervezése 1848 nyarán című 1973-ban közölt nagy monográfiája egyszerre új megvilágításba helyezte a felelős miniszterelnök megítélését, mert meggyőzően bizonyította a szakmai és a szélesebb közvélemény előtt, hogy Batthyány volt a nemzetőrség első szervezője és a honvéd toborzás kezdeményezője.

Batthyány Lajos újraértékelése nem maradt egyéni kezdeményezés. A volt miniszterelnök születésének 175. évfordulóján, 1982-ben hat jeles történész, köztük Urbán Aladár, a Századokban (1982) új megvilágításban helyezi Batthyány Lajos személyét és működését. A további lépést viszont ismét Urbán Aladár teszi meg az 1986-ban közölt Batthyány Lajos miniszterelnöksége című újabb vaskos könyvével. A szintézis igényével fellépő monográfiában kialakult Batthyány-képről, a szerző tömör megfogalmazásában, ezeket tudhatta meg az érdeklődő: „Ez a Batthyány nem az udvar kegyeit kereső, megalkuvó politikus. Ellenkezőleg: ragaszkodik nézeteihez, követeléseket támaszt, lemondással fenyegetőzik mind Bécsben, mind Innsbruckban. Amíg a külső körülmények is segítők, elér bizonyos eredményeket. Természetesen nem forradalmár, de számol az európai forradalmak által teremtett helyzettel. Határozott és kockázatot is vállaló büszke nagyúr. Királypárti, de urának a magyar királyt és nem az osztrák császárt vallja. Alkotmányos monarchista, de amikor a király az az alkotmány között kell választania, habozás nélkül az alkotmányt és a népfeliséget védelmező országgyűléssel működik együtt.”

Világos kép: nem a nagy minisztertertsak árnyékában meghúzódó-vergődő, adminisztrálgató miniszterelnök ez, hanem a történelem alakításában tudatosan és határozottan kiemelkedő szerepet játszó politikus. Olyan, aki legelső feladatának a márciusi szabadságjogok elvi védelmét és gyakorlati megvalósítását tartja.

Ezek után érthető kíváncsisággal vehette kezébe 1991-ben az érdeklődő Urbán Aladárnak a Batthyány-kérdésben megjelentetett harmadik kötetét, amely a miniszterelnök perének történetével foglalkozik. Hogy ez a kötet nem maradhatott el, az Urbán Aladárnak a teljes Batthyány-szintézis megírását célzó tervéből logikusan következik.

A szakirodalom, valamint a szélesebb érdeklődés szempontjából két kérdése merülhet fel a kötet kiadásával kapcsolatban. Az első számára az, hogy szükséges volt-e erre a kötetre Károlyi Árpádnak

1932-ben kiadott s nagy elismeréssel fogadott munkái után, az olvasóközönség pedig azt kérdezheti, hogy a per története megerősíti-e vagy inkább megingatja Urbán Aladárnak már kialakított Batthyány-képét.

A bevezető tanulmány mindkét kérdésre választ ad. Károlyi Árpád forráskötete német nyelvű, az iratok magyar fordításban való közlése e természetes igényeket elégítheti ki. Úgy véljük, az érvelés teljességgel elfogadható: a magyar felelős kormány miniszterelnökének pere a szakembereket és a szélesebb olvasóközönséget is érdekli.

Az Urbán Aladár kötetében közreadott iratok — három kivételében — Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre című munkájának második kötetéből valók. De a közlés módja lényegesen más: míg Károlyi keletkezésük kronológiai sorrendjében adja a forrásokat, Urbán Aladár három nagy téma köré csoportosítja (1. a pör mechanizmusát mutató iratok; 2. a perrel kapcsolatos nyilatkozatok és 3. a vádlott volt miniszterelnök legfontosabb vallomásai, az ítélet és a kegyelmi kérvény) a dokumentumokat. Ez a csoportosítás előnyösebb (bár hátrányai sem lebecsülendő), mert a leglényegesebb iratok egymásba kapcsolódva, egymással szembesülve jobban mutatják a perrel kapcsolatos jogi, valamint politikai (ma már történeti) jellegű problémákat, mint a kronológiai sorrendiség. Tehát megkönnyíti a kutatás munkáját s a szélesebb érdeklődők eligazodását.

A magyar fordítás az iratokat általában a Károlyi-kötetben közölt terjedelemben adja, de a mai forráskiadás szabálya szerint jár el, amikor a hosszú címzéseket, ma már nem lényeges iktatószámokat stb. elhagyja. A fordítók Kurucz György és Fekete Antal szövegűsége törekedtek, de a 19. századi német nyelv nehézségeit igyekeztek kiküszöbölni. Mind a válogatás és szerkesztés, mind a fordítás korrekt módon tartotta tiszteletben a nagy előd munkáját, anélkül, hogy a korszerűsítés követelményéről megfeledkezett volna.

A kötet bevezetője a szerzőre jellemző módszerességgel rajzolja meg a per történetét. Először az iratok sorsával foglalkozik. Nem érdektelen a GBL jelzéssel ellátott titkos iratcsomó hosszú vándorútjának története, amíg végre a bécsi Staatsarchiv-ba, mai megőrző helyére került. Bár a csomóból időközben 45 darab iratot eltűntettek, a megmaradt nagy anyag így is hiteles képet ad a perről.

Ezután Urbán Aladár bevezető tanulmánya a miniszterelnök fogságba esését (Békekövetből fogoly), a vád felépítését, a tanúk kihallgatását, Batthyány vallomásait, az ítélet kimondását és végrehajtásának körülményeit tárgyalja. A tömör, lényegre törő írásban a szerzőnek sikerül meggyőző módon bemutatnia a Batthyány-per kettős arculatát. Miközben a per jogi vonatkozásait lépésről-lépésre elemzi, jól érzékelteti, hogy tulajdonképpen politikai perről van szó. „Talán nem túlozzuk el kötetünk jelentőségét — írja Urbán Aladár —, ha azt mondjuk, hogy az olvasó az újkori magyar történelem első premeditált, vagyis előre eldöntött politikai perének iratait tartja kezében, amelyből megismerheti az eljárást, hogy miként született meg az a halálos ítélet, amelynek végrehajtásával nemcsak a forradalommal végződött mozgalom egyik kiemelkedő vezetőjét akarták megsemmisíteni, hanem megfélemlíteni az egész országot, a politikai átalakulás védelmében fegyvert ragadó nemzetet.”

Másképp mondvá, a hadbíróági per formális jog eljárásában a fővádlott az első felelős magyar minisztérium elnöke, a politikai perben a fővádlott a magyar forradalom és szabadságharc. Ennek rendelődtő alá az egész peres ügykezelés. A hadbíróság elnöke, Leuzendorf százados nyomozott, vádpontokat állított össze, előterjesztette a vádat s maga kérte a halálra ítélt Batthyány Lajos számára a kegyelmet. Csakhogy Schwarzenberg miniszterelnök, Windisch-Grätz főhadparancsnok s a teljhatalmú Haynau, valamint a háttérben dolgozó kamarilla a politikai ítélet meghozatalában voltak érdekelték és azt sugallták nyomatékosan és többszörösen a hadbírósnak, hogy a vádlott ellen a legsúlyosabb ítéletet kell kimondania. Ezért kellett Batthyány volt miniszterelnököt felségárulással vádolni.

Urbán Aladár bevezetőjében az olvasó választ talál arra a kérdésre is, hogy a győztes hatalom miként tekintett törvénytelennek, bűnös összeesküvésnek olyan tényeket, amelyek megtörténtük időpontjában legálisak voltak. S legális cselekedetből hogyan csinál, konstruál a per „rossz szándékot”, holott a szándék nem bűntett, különösen nem, ha azt akarja ez esetben a felségvétség alapokául Batthyány Lajos ellen bizonyítani, hogy ő végső soron azon dolgozott, hogy Magyarországot elszakítsa a Monarchiától.

Ezt a vádpontot egyébként a miniszterelnök jogi érvekkel cáfolta meg. Ő — mondja vallomásaiban — miniszterelnöki funkcióit a király által szentesített márciusi törvények alapján gyakorolta. Ezek védelmében hajtotta végre az országgyűlésnek az újoncozásra és a papírpénz-kibocsátásra vonatkozó határozatait is, hiszem a miniszterelnöknek alkotmányos kötelessége és joga az ország védelméről gondoskodni. Ezt annál inkább meg kellett tennie, mivel a király elmulasztotta ilyen irányú fogadalmának teljesítését. Csakhogy a győztes osztrák abszolútizmus nem ismert el ilyen érveket. Ausztria politikai vezetésének az volt a fontos — mondja a bevezető tanulmány —, hogy a márciustól októberig történtek miatt, „a magyar seregektől elszenvedett vereségeikért, a szegényért, hogy a cár segítségéhez kényszerültek folyamodni...

végso soron a nemzeti ellenállás kereteinek megteremtéséért felelős Batthyányt fizikailag megsemmisít-sék", és ezáltal példát statuáljanak „egész Európának". Urbán Aladár úgy véli, hogy Haynau szemében Batthyány jelentette a forradalmat, annál is inkább, mert sem Kossuth, se más Debrecenben kiemelkedő szerepet játszó magyar politikus nem került a kezére.

Visszatérve feltett kérdéseinkhez, úgy látjuk, hogy a kötet iratanyaga és a bevezető tanulmány nemhogy nem cáfolja Batthyány miniszterelnöknek Urbán Aladár általi korábbi jellemzését, hanem tovább mélyítve az ismereteket, megerősíti azt. A kötetre tehát a jelentős historiográfia előzmény mellett szüksége volt mind a történettudománynak, mind a szélesebb olvasóközönségnek is. Urbán Aladár újabb munkája közelebb hozta egy teljesebb Batthyány-monográfia megírásának lehetőségét.

Egyed Ákos

S. CHAKRAVARTY

THE RAJ SYNDROME. A STUDY IN IMPERIAL PERCEPTIONS

Delhi, 1989. 325. p.

A RAJ SZINDRÓMA. TANULMÁNY A BIRODALMI FELFOGÁSRÓL

Jelentős könyv Chakravarty műve a Raj szindrómáról. Előftételeket, félreértéseket oszlató. A Raj nem volt más Indiában, mint az angol felsőbbség fizikai kifejezője. Egy olyan fajtabeli emberé, aki erősen birkózik önmagában, semmin nem lepődik meg s éppen lelki ereje és jelleme, önuralma és modora jogosítja fel az uralkodásra. Persze számos előkelő indiai részesülhetett kitűnő nevelésben, de mégsem érthette el a Raj-beliek színvonalát, mert nem rendelkezhetett olyan karakterrel, mint azok.

A szerző Delhiben és Cambridge-ben végezte tanulmányait, a Delhi-i egyetem történelem docense. Kitűnő előadó. Fő kutatási területe Brit India. A Raj-kérdés mellett Lutyens-el, Krishna Menon-nal, és az Indiai Szövetséggel foglalkozik.

Fenti műve átfogja Brit India történetét 1875-től 1947-ig s nem csupán az indiai brit adminisztrációt s a teljes brit indiai uralmi rendszert és képviselőit jellemzi, hanem az Indiával foglalkozó igen széleskörű angol irodalmat is. Szinte magában foglalja ez az angol irodalom jelentős képviselőinek, mint R. Kiplingnek, E. M. Forsternek, E. Thompson-nak, G. Orwellnek és másoknak munkáit, nem szólva a politikusok Indiával foglalkozó memoárjairól.

Chakravarty munkája így nemcsak az indiai, hanem olyan olvasóközönség számára is igen szemnyitogató, amelyk illúziókat táplált és táplál egy uralkodó réteg irányában, legyen az olykor-olykor türelmes, rokonszenves és öngazoló. Ez a közönség éppenúgy magában foglalja a liberális angol értelmiségi elitet, számos angolmán európai intellektuelt és politikust, az indiai kasztrendszer felső rétegeit, amelyek részt vettek Brit India kormányzásában, mint az angol szocialista meggyőződésű írók, politikusok jó részét is — nem szólva magáról a brit munkásosztályról, amelyet vonzott — a szerző szavaival élve — „a gyarmati felsőosztálybeliség varázsa." E széles skála ízlését és eszméit egyaránt táplálta a Raj megítélésében a jobban helyet foglaló R. Kipling és C. Atlee, a második világháborút követő Labour kormány miniszterelnöke (1945–51).

A szerző munkájának egyik fő érdeme — és ennek visszatérő, adatokkal alátámasztott bizonyítékát nyújtja, — annak bemutatása, hogy mennyire nehéz egy birodalmi ideológiát demokratizálni, mégha a szándék jóindulatú és sokirányú is. És mennyivel nehezebb akkor, amikor a társadalom felső rétegeiben ezt az ideológiát meg sem kérdőjelezzik, habár időszérűsége, mint India esetében — 1947-es függetlenné válásakor — már lejárt.

A szerző nem az a fajta történész, aki kronologikusan halad előre, feltéve a taylori kérdést: Mi következik ezután? Bár előrehalad a személyek-politikusok, írók jellemzésében-időben-s így előrehalad a probléma-látásban is, hiszen minden korszak felkínálja jellegzetességeit, mégis vissza-visszatekintő feladatokról tekinti a brit indiai uralom s benne a Raj képviselői jellegének, hipokrizisének, erejének és tartalmának feltárását.

Lord Cruzon konzervatív brit politikus, 1895–1905 között India alkirályának megfogalmazásában a haladás, a lojalitás az imperializmust haladó erővé alakította át. Ez a nézet dicsőítette a merkantilista múltat, egy agresszív katonai hatalom brutalitását hősiesítette és a meglevő törzsi vagy nemzeti hagyomá-

nyok, hagyományos társadalmak likvidálását romantikus mezben tüntette fel. Curzon úgy vélte, hogy minden emberi hiányosság ellenére az indiai brit uralom szerencsésen egyesítette a morális értékeket, az emberséget és a puritán szigort. És ezt testesítette meg a brit Raj. India a brit birodalmi rendszer fő védőbástyája volt. Így a Raj nagyon sokat jelentett mind az anyaország, mind a birodalom szempontjából. Ez a birodalom az 1910-es években az emberiség egynegyedét jelentette. S ezért is, ahogyan Curzon megfogalmazta, India lojalitását nem lehetett elveszni hagyni, mégha alapvetően erőszakon is alapul és erőszakkal volt fenntartható. Az indiai hadsereg a világ egyik legnagyobb egysége volt, a britek álltak az élén s olyan stratégiai terület felett őrködött, mint a nyugatázsiai olajmezők vagy a malájföldi gumi. Nagybritannia tengerentúli kereskedelmének egyharmadát Egyiptomtól Észak Kínáig a Raj őrizte. India, földrajzi helyzete miatt, a vezető európai hatalmak és Japán között katonai-stratégiai szempontból fontos volt a brit birodalom számára. Miért kellett Indiát erőszak árán is megtartani, ennek ideológiai megfogalmazását a második világháború idején Linlithgow márkí, az akkor már idős indiai alkirály hivatalosan ily módon fogalmazta meg: Indiának és Burmának nincs a birodalomhoz természetes kapcsolata, idegenek számára akár a fajt, a történelmet, vallását tekintjük és nincs is bennük természetes vonzalom a birodalom irányában. Csupán azért tartoznak a brit birodalomhoz, mert legyőzött országok, amelyeket erőszakkal csatoltak hozzá, brit fennhatósággal tartottak fenn és alkalmas volt számukra a brit protektorátus. Abban a pillanatban, amikor úgy vélik, hogy Anglia lesz a vesztes a háborúban, a vezetők minél előbb a győztessek akarnak egyezkedni a britek rovására. Attlee, mint az akkori kormány tagja nem tudott ezzel az érveléssel teljesen egyetérteni. Ő a brit lakosság egy tetemes részének érzelmeit, felfogását képviselve úgy vélte, hogy az utolsó 150 év folyamán India és Nagybritannia között igen erős szálak fűződtek, az indiai brit uralom szervezeti, értelmi és erkölcsi nyereséget adott sok vonatkozásban India számára. Attlee miniszterelnöksége alatt nem állt, nem állhatott útjában India függetlenülésének.

A szerző széleskörűen kutatta és részletesen fejtegeti könyvében, hogyan szerepel a Raj az angol irodalmi termékekben és milyen volt a kapcsolatuk az indiai társadalom képviselőivel. R. Kipling prózai és lírai tevékenységének vissza-visszatérő jellemzésével szolgál. Kiplingben bizonyos fokig a brit ego, a magnagyobbult brit én-ség kifejezését látja és vele mondja „mit tudhat Angliáról az, aki csak Angliát ismeri?” Kiplinget is, mint Maud River-t, Flora Annie Steel-t, Sarah Duncan-t s másokat éppenúgy, mint Curzont szinte mániákusan foglalkoztatta a birodalmi misszionáriusgondolat és tevékenység. De a két kultúra, civilizáció, a két nép közötti hídépítési gondolat vagy tett, nem volt a birodalmi gyakorlatban vagy eszmékben. Nem egyenrangúak kapcsolataként kezdődött és folytatódott ez a másfélszázados időszak.

Az angol köztudatban elég nagy helyet foglalt el India, a gyarmatbirodalom gyöngyszeme, a korona éke, a civilizációs misszió – különösen a második világháború után az Indiával foglalkozó filmek majd TV műsorok sokaságával. De ez egyoldalú volt. Az indiai művészet, irodalom, tudomány, politika nem vált oly ismertté Angliában, mint fordítva elvárták volna Indiától. Ez következménye volt annak a nagybritanniai oktatás- és tudománypolitikának, amely a kereszténységet és a nyugati civilizációt állította a műveltség középpontjába.

E. M. Forster (1879–1970), a „Passage to India” szerzője, kiváló író, tudós, a Bloomsbury kör egyik tagja igyekezett felülkerekedni a birodalmi előítéleteken (1912-ben, 1921-ben járt Indiában). Liberális, humanista nézőpontja személyes kapcsolataiban és írásaiban ellentétben állt azzal, hogy faji vagy osztály alapon tegyen különbséget emberek között, de a szerző szerint az indiai brit uralom iránti szkepticizmusát a természetben és társadalmában rejlő ellentendenciák fekézték, kissé elhomályosították. A brit uralom Indiában, mint politikai elkötelezettség és erkölcsi kötelesség az ő írásaiban vagy szereplőiben elő-elő tör, persze gyakran neveléses formában.

A szerző igyekszik adatszerűen megvilágítani a finom különbségeket az egyes írók és politikusok magatartásában, műveikben az Indiához, birodalmi gondolathoz és a Raj-hoz. A konzervatív és liberális, valamint labour-indiai magatartása éppen olyan finom elemzésre talál, mint Kipling, Forster vagy Orwell munkássága. A szerző törekvése, hogy a Raj-szindrómát a maga sokrétűségében, múltjával és örökségével együtt bemutassa, nagyrészt sikerrel járt. Ez egy nagy tabló, amit a szerző a maga elé tűzött további kutatásaival — részben egyénekre és intézményekre bontva — a jövőben még pontosítani, finomítani kíván.

ERIC J. HOBSBAWM

THE AGE OF EMPIRE 1875–1914.

London, Weidenfeld 1987, New York, Cardinal 1989. 404. pp.

A BIRODALOM KORA. 1875–1914.

Az ismert, magyarul is sokszorosan többkönyves szerző (az MTA tiszteletbeli tagja) nagyszabású történeti összefoglalóinak, ha úgy tetszik a „trilógiának”, a harmadik darabja. Ám míg a sorozat első kötete „A forradalmak kora”, avagy még a második is – „A tőke kora” csakhamar magyar nyelven is megjelent s egyszerre aratott nagy sikert a kutatók és szakértők körében és a könyvpiacra (ami igazán nem gyakori jelenség) – addig a trilógia harmadik kötetéről félreérthetetlenül megfélekedtek. Nem tudok róla, hogy kiadását terveznék – s a szakirodalomban sem láttam eddig nyomát, hogy megemlékeztek volna róla. Pedig a vállalkozás, s a kivitelezés semmiként sem volt kisebb igényű, mint a korábbi szintéziseké – sőt, úgy tűnik, még bonyolultabb feladat volt. Nem ismerek történetst, aki ezt megközelítő sikerrel tudta volna megoldani. A „megfélekedezés” annál bántóbb – s ennek oka nyilván az utolsó három év parabolisztikus átalakulása, amikor sokak számára Hobsbawm már „nem érdekes”.

A kötet érdembeli bemutatásához alighanem külön kis tanulmány írására lenne szükség, hiszen Hobsbawm ezúttal is egyszerre nyújt áttekintést a technikai, gazdasági, társadalomtörténeti, politikai, eszméletörténeti, művészeti folyamatokról, mindig is külön érzékelte az egyetemes és a különféle régiók nagyon eltérő fejlődését, legyen az Európa és az Európán kívüli világ (amit Hobsbawm oly jól ismer és a különbségeket oly krasszul érzékelteti) avagy a nyugat- és kelet-európai régió fejlődései eltérését, az észak-európai hirtelen megugrás jelenségét – avagy az emberiség felének „forradalmasodását” – vagyis a nők helyzetének megváltoztatását – legalábbis a fejlett nyugat-európai országokban. Hobsbawm itt is nagyon beszédesen szól mind a hatalmas regionális eltérésekről – hiszen a világ nagy részén a nők helyzete ekkor még semmit sem változott, s persze Európában maradvá és vonatkozásban is rendkívül nagyok mind a regionális, mind a szociális rétegek között mutatkozó eltérések.

Úgy hiszem, hiba lenne nem megemlékezni ezúttal a szerző saját előszaváról, ami bizonyítja, hogy a kötetnek (s a trilógiának) ő maga is milyen nagy jelentőséget tulajdonított. A rövid, kétoldalas bevezetőben hangsúlyozza, hogy az első két kötetben arra törekedett, hogy amikor megvilágította a 19. sz. „nagy forradalmi változásait”, így a múlt lényeges jobb megértése alapján nyújtson segítséget a jelen jobb megértéséhez. Ugyancsak az előszóban jelzi a szerző, hogy ezúttal nem valamiféle magasabb „tudományosság” vezette és „nem a történetészek” számára – hanem a nagyközönség számára írt. Noha ez – úgy vélem – inkább a szerző szerénységére jellemző, ámde a kötet szerkezetére, módszerére s persze a jegyzetelésre feltétlen igaz.

A szerző ezúttal az egész korszakot nagy tematikus egységekre bontva mutatja be, ezen belül nem alkot sem külön periodikus, sem regionális alfejezeteket, ami persze nem azt jelenti, hogy e szempontok „eltűntek” volna a könyv hasábjairól. Az érdeklődő olvasó tájékozódását pedig nemcsak név-, hanem igen jó tárgymutató is segíti.

Ezekután nagy önkényességgel olyan mozzanatokat említ, amelyek szerintem egyszerre jellemzőek a kötet eredményeire, s ténylegesen meggondolkodtatóak, ugyanakkor a témák a történeti irodalomban mintha nagyon is sürkén lettek volna a múltban bemutatva. Így Hobsbawm az ismertebb angol-német-francia „egyenlőlen fejlődés” bemutatásán túl nemcsak rávilágít a két új nagy: az Egyesült Államok és Oroszország jelentkezésére – de arra is, hogy gazdasági és kulturális felemelkedésük mennyire eltérő színezetű, miközben az orosz kulturális élet éppen ekkor milyen mély hatást gyakorolt az európai és a világkultúrára. Ugyanitt jelzi a hirtelen skandináv megugrást, s Európán belül a különféle ipari fejlődési regionális övezetek kialakulását, s az urbanizációs fejlődés felgyorsulását.

A gazdasági, társadalmi háttér felvázolásánál találkozunk nálunk is jobban ismert összefüggésekkel, így a tőkekoncentrációval, avagy az elhúzódó agrárválsággal és az agrárstruktúra változásával a parasztság ekkor kezdődő megfogyatkozásával. Ám ugyanennél a korszaknál, amikor a „nagy trendeket” jelzi, a szerző soha nem marad a már ismert, megszokott vágányokon. Így, amikor a korszakra általában ő is azt tartja jellemzőnek, hogy az alapvonás a fejlődés, s a viszonylag békés jelleg, amire a kor emberei a „belle époque” (szép korszak) kifejezést kitalálták és használták s amelyre ugyanakkor jellemző volt a munkásmozgalom nagy felívelése, s egyúttal a Bernstein-féle revízió is – de egyúttal az orosz közgazdász, Kondratyev féle „hosszú korszakok” elméletének feltűnése. Az egész korszakra egyaránt jellemző Hobsbawm szavaival egyfajta „euforiás” alapérzés, amit mégiscsak megszakítanak a gazdasági rövid ciklusok a válság, visszaesés-szakaszok, amire ezúttal is már természetesen válaszokat kerestek. Ehelyütt Hobs. -m meg-

szólaftatja a nálunk ismeretlenebb bécsi közgazdász-szociológus Schumpetert, aki racionális magyarázatokat keresett a válságokra, ám ugyanő azt is jelezte, hogy hol szükségesekek még a további vizsgálódások.

A feloldás-magyarázat hiányokat azután Hobsbawm még világosabbá teszi az olvasó számára.

A nagyonis frontos fő-trendek változásai közül Hobsbawm egész seregnyi olyan dologra figyelmeztet, amely szaktörténeti irodalmunkban is addig alig-alig tűnt fel. Így a fogyasztási szokások változása, avagy az áremelkedések és esések társadalmi és politikai összefüggései, ezek hatása a bérszintre és élet-színvonalra, s hogy ugyanerre milyen más körülmények is hatottak.

Hobsbawm beszédesen bizonyítja, hogy e kor nagy változásainak egyike „a világpiac” megjelenése, ám azt is jelzi, hogy ez „a világpiac tulajdonképpen csak a világ kisebb részét, Európát és az Egyesült Államokat érintette, itt alakultak ki az új hétköznapi fogyasztási szokások — teázás, kávézás, a gyümölcsök fogyasztása és sok más — ám ez a kisebb hányad a világkereskedelem 80%-át tette ki. S Hobsbawm erős tónusaival a palettát úgy festi meg, hogy ugyanekkor lett a Donyec-medence, a bakui olajmezők, Dél-Afrika, avagy az Amazonas forrásvidéke mind a világpiac része, s ugyanakkor épültek világszerte (bizonyos fokig érthető nagyon hasonló stílusban) az új operaházak — s mindez éppen az amazonasi gumiültetvények kulijainak, avagy a bakui olajmunkások „bőrére” történt.

S a meggondolkodtató megfigyeléseknek se szeri se száma. Így ír a sajtóéletben és a sajtó terjesztésében, befolyásában bekövetkező forradalomról, arról, hogy a nők helyzetében beálló változások után a nők ekkor jelentkeznek először a közéletben, miközben jól érzékelteti ennek korlátait is.

Sok oldalról közelít a „gyarmati kérdésekhez” is, bemutatja a gyarmatosítás felgyorsulását, a gyarmatok és a gyarmati népek helyzetével foglalkozó irodalmat csakúgy, mint „az imperializmus” terminológia első megjelenését, avagy Gandhi „jelentkezését” a történelem és a politikai élet mindennapjainak színpadán. Ám Hobsbawm nem lenne Hobsbawm, ha mindezt nem láttatná mélyebben, a nálunk régebben és legújában jelentkező leegyszerűsítésekkel szemben sokkal problematikusabban, sőt ellentmondásosabb összefüggéseiben: Gandhi esetében rávilágítva a mögötte álló, őt támogató indiai gazdasági érdekeltségekre, társadalmi körökre.

Ugyanígy megintcsak a „nagy trendek” felvázolásánál Hobsbawm arról ír, hogy a liberális pártoknak az 1880-as években miként kellett „újítaniuk”, s a liberálisok „nagy öregjének”, Gladstone-nak miként kellett a tömegekhez fordulnia, mennyiben jelentett ez a „politikai tömegpárt” merőben új jelenséget a politikai életben (módszereiben is!) — s ugyanekkor, e törekvések és szándékok ellenére is miként jön létre Angliában is, másutt is az önállósuló munkásmozgalom, a szakszervezeti mozgalom elfordulása a liberális pártoktól.

A változásokhoz és az új jelenségekhez tartozott azután a liberálisoknál baloldaliabb, új radikális pártok feltűnése (erre a francia radikális párt a legjellemzőbb) - de ugyanekkor a konzervatív pártok körében is végbemegy a nagy „megújulás” korszaka és megjelenik az új nacionalizmus, újfajta tömegekre támaszkodó imperialista törekvések, szervezetek születnek, s új szín a tömeges antiszemitizmus.) Hobsbawm e jelenségeknél megint érzékelteti a nyugat-és kelet-európai eltéréseket, azt, hogy az utóbbi vonatkozásban milyen sokáig tartott, míg a bécsi magasabb körökben Luegert egyáltalán elfogadhatónak tekintették. Hobsbawm rávilágít, hogy az új „keresztény-szocialista” gondolatokra, szervezkedésekre hányfajta ráakodás történt akár Nyugaton, akár — mint az Lueger esete bizonyítja — Közép-Európában).

A könyv oldalairól természetesen nem maradhattak ki a munkásmozgalomra vonatkozó megfigyelések sem. Ehelyütt Hobsbawm kiemeli, hogy e korszakban kezdték vizsgálni, hogy a pártok szerkezete mennyiben torzított (R. Michels), hogy a párt apparátusa, avagy a választási harcok gyakorlata miként hat a pártok politikájára, s milyen szerepet játszanak „a nagy vezetők” e pártok életében.

Hobsbawm megkülönböztetett figyelmet fordít a konzervatív ideológiák visszaszorulására, illetőleg átalakulására, így már a jelzett nacionalista törekvések mellett a Rerum Novarum (és vegyes fogadtatása) mellett a keresztényszocializmus kezdeti jelentkezésére és ellentmondásosságára is. Mindennél sző a régi típusú kispolgárság (kiskereskedők és kisiparosok, illetve parasztság) erős szociológiai összeszűküléséről, s az újfajta kis és középpolgárság, a „tercier” réteg megjelenéséről. A jelenségre, sőt annak társadalmi és ideológiai következményeire már a kortársak is felfigyeltek, s minderről a szerző is meggyőzően ír.

Lényegiek a szerző azon megfigyelései is, amikor a magas tudományokban összegzést ad a technikai tudományokban bekövetkezett „forradalomról” s a társadalmi tudományokban a régi biztos tételek megengedéséről. Hobsbawm nemcsak a „magas tudományos” közegekben vizsgálja a kulturális élet változásait. Kitérő táblázat teszi áttekinthetővé az írástudatlanság csökkenését 1850 és 1913 között. (A három fokozatba sorolt európai országok között sajnos Magyarország mindig a legnagyobb írástudatlanságot mutató országok között szerepelt!)

A munkásmozgalom és a szociális kérdések „kezelése” terén feltűnnek az olyan mozzanatok – amelyekre nálunk a múltban (s jelenben!) aligha fordítottak és fordítanak gondot: így pontosan ebben a korszakban történik meg nemcsak a modern szakszervezeti mozgalom felvirágzása, hanem egyúttal a konfrontációkkal együtt és azok nyomán az új szakszervezeti törvények megszüntetése, sőt ekkor írták alá az első kollektív szerződéseket, ekkor figyelhető meg a társadalombiztosítás térhódítása – amiről oly bántóan nem ír újabb történeti irodalmunk.

Hobsbawn szintézisének feltétlen erőssége, hogy — az alaprendelések alapos felvázolása után — oly nagy tematikus fejezetekben mélyedhet el az érdeklődő, mint a munkásmozgalom és az új világ, avagy a nacionalizmus, a burzsoázia és az új polgártudat kialakulása, az „új nő” megjelenése, a művészetek helyzete, új irányzatai, képviselői. Mindennek akárcsak jelzésszerű megemlézése is még megannyi oldalt követelt. Am úgy hiszem, e sorok olvasóját már sikerült meggyőzőnem, hogy — a híres Talleyrand-féle szállóigével szólva — több mint bűn, hiba lenne, ha ezt a kötetet magyarul nem jelentetnék meg, illetve „észrevétlen” maradna.

Jemnitz János

DEÁK ANTAL FERENC

A MAGYAR VÍZÜGYI MÚZEUMBAN ŐRZOTT SZÉCHENYI-IRATOK KATALÓGUSA

(Források a Vízügy Múltjából 7.) Budapest, 1990. 143 old.

1875 és 1880 között Széchenyi István kézírathagyatéka az általa alapított Akadémia birtokába került. 1896. október 5-én a Magyar Tudományos Akadémia „összes-ülése” — Szily Kálmán főtitkár előterjesztésére — elhatározta a Széchenyi-iratok: a rá vonatkozó iratok, könyvek, művészi alkotások és tárgyi emlékek összegyűjtését, s ezzel az anyaggal nyílt meg 1905-ben a három helyiségből álló múzeum az Akadémia első emeletén. 1945-ben az épületet belövés érte, sok kép, emléktárgy elpusztult, de szerencsére a biztonságos helyre menekített kéziratokban nem tett komolyabb kárt.

Széchenyi kézírathagyatéka ma három helyen van. A Tasner Antalra hagyott naplókat és autográf kéziratokat 1875-ben megvásárolta az Akadémia. 1878-ban és 1880-ban Széchenyi István fia, Béla két részletben két-két láda iratanyagot küldött a nagycenki levéltárból az Akadémiának. A háború alatt (1943) Széchenyi Bertalan ajándéka gyarapította a gyűjteményt. Az Akadémián található dokumentumokat Körmeny Kinga rendezte, majd vaskos kötetben tette hozzáférhetővé a kutatók számára.

A Döblingben 1860-ban lefoglalt iratok csak a Monarchia összeomlása után kerültek elő (pl. Széchenyi naplójának utolsó kötetei), s ezeket sikerült az Országos Levéltárnak megszereznie, melyekhez Paulinyi Oszkár készített kitűnő segédletet. Ez szerény formában ugyan, de sokszorosítva meg is jelent 1956-ban. Itt őrzik a Széchenyi család soproni levéltárának anyagát, melyről ugyancsak rendelkezünk leltárral (Bakács István: A Széchenyi család levéltára. Bp. 1985.).

Az Esztergomban található Magyar Vízügyi Múzeum — eddigi ismereteink szerint — a harmadik nagyobb kézírategyűjtemény, melynek tartalmáról csak szórványos ismereteink voltak a jelenlegi katalógus megjelenéséig, mely 738 darab, zömében levél jellegű iratot és további 565 pénzügyi (számla, nyugta, értesítés stb.) dokumentumot, összesen mintegy 1300 tételt ölel fel. Döntő többségük forrásértékű, eddig publikálatlan, a kutatók által fel nem tárt. A gyűjteménynek csak kisebb része vízügyi vonatkozású — ezeket az I–IV. fejezet tartalmazza —, míg nagyobb hányada vegyes témájú, de mindegyik hozzájárul az eddig kialakult Széchenyi-kép teljesebbé tételéhez, a kor jobb megismeréséhez.

A Magyar Vízügyi Múzeum 1973-ban kezdte meg működését, s mindjárt az indulásnál célul tűzte ki a vízügyi vonatkozású Széchenyi-emlékek összegyűjtését. 1978-ban sikerült megszereznie a soproni Storno család archívumának Széchenyi-anyagát, mely számos publikálatlan kéziratot tartalmaz. A megszerzésben Mészáros Vincének vannak maradandó érdemei, aki akkoriban a Közlekedési Múzeum főigazgatója volt. Az iratok tetemes része a „Gróf Széchenyi István hagyatékából” bélyegzőt viseli, de hogy miként kerültek a Storno család birtokába, azt csak hosszú utánjárással és Környei Attila múzeumigazgató segítségével sikerült kiderítenünk. Stornóék már a múlt század végén elkezdték gyűjteni a Széchenyi István személyére vonatkozó emlékeket és nyomtatványokat. Az 1943-ban Cenkről felhozott ládák nem tartalmazták a teljes iratanyagot, s ezek a kastély 1945-ös feldúlása következtében szétszóródtak. A

szemtanúk emlékezete szerint a kastélyt és az összes épületet a szovjet katonák vették birtokukba. A kastély kocsibejáróját konyhának használták. A tábori konyha üstjeit — közismert néven a gulyáságyút — azokkal az iratokkal fűtötték, amit a levéltárból lehoztak. Miután az iratok kötegelve voltak, csak lassú izzással égtek, tehát e célra különösen megfeleltek. Egy idő után rájöttek, hogy a levéltár helyisége éppen a konyha fölött van, tehát áttörték a födémeket, és úgy dobálták le az iratokat. A robotra kirendelt helyi lakosság esetenként igyekezett egy-egy csomó iratot hazavinni, hogy aztán ezekben a papírszűkében lévő esztendőkből maga céljára felhasználta, többek között a helybéli piacon csomagolásra, illetve zacskónak. Itt szedegette össze apródonként az iratok egy részét (nyilván kisebbik felét) Storno Gábor, és kínálta fel jó két évtized múlva megvételre a Vízügyi Múzeumnak.

A „Források a Vízügy Múltjából” sorozattal teljessé vált a Széchenyi-dokumentumok levéltári feltárása. Nincs többé akadálya annak, hogy komoly kutatómunka után napvilágot lássanak az eredeti, szöveghű iratok. A bizonyára vaskos kötet sajtó alá rendezése a magyar történészek egyik legsürgősebb teendője.

Kőhegyi Mihály

BIBLIOGRAPHY OF CENTRAL ASIAN STUDIES IN JAPAN

(*Japán címe: Nihon ni okeru ChūōAjia kankei kenkyū bunken mokuroku*)

1879 – March 1987. XIX + 717 old. Index and Errata, XVII + 259 old. Tokió 1988–1989. Compiled and published by the Centre for East Asian Cultural Studies.

JAPÁN KÖZÉP-ÁZSIA KUTATÁSAINAK BIBLIOGRÁFIÁJA 1879–1987 MÁRCIUS.

Fél évszázaddal ezelőtt Ligeti Lajos egyik tanulmányának lapalji jegyzetében azt írta: „Sajnos, a japán publikációk számunkra éppoly nehezen hozzáférhetők, mint az oroszok, ennek egyik fő oka, hogy a japánok is igen kis példányszámban nyomtatják folyóirataikat és könyveiket, s mire valamelyik kiadványnak a híre eljut Európába, már hasztalanul keressük, mert addigra teljesen eltűnik a könyvpiacról. Ezt pedig annál inkább sajnálhatjuk, mert a tengernyi japán cikk, kiadvány közt olykor egy-egy igazgyöngy is akad” [NyK. 51 (1941) 184.]. Az utóbbi évtizedek alatt azonban a helyzet jelentősen javult, és olyan fontosabb japán folyóiratok újabb kötetei is könnyen hozzáférhetővé váltak Magyarországon, — hiszen ezek rendszeresen érkeznek az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményébe —, amelyekben Belső-Ázsiára vonatkozó tanulmányok találhatók. A régebbi számok is beszerezhetők lennének, pl. Tōyō Gakuhō-ból vagy Tōyōsh Kenkyū-ból reprint kiadásban. Úgy látszik ezzel szemben, hogy ilyen témájú japán nyelvű könyvek nem nagyon kerülnek a Keleti Gyűjteménybe, talán anyagi okok és a keresettség alacsony foka miatt. Sajnálatos, hogy a japán tudományos könyvek túlzottan drágák lesznek, mire Európába érkeznek egyrészt az igen magas postai költségek miatt, másrészt pedig az ottani könyvkereskedés bonyolultsága miatt.

A japán publikációk nehéz hozzáférhetőségének másik oka nyilván a közlési nyelv(ek)ben rejlik. Harry Halén, amikor pár évvel ezelőtt egy japán gyűjteményes kötetéről írt recenziót, a következőképp nyilatkozott azzal kapcsolatban, hogy a kötetben található tanulmányok nem kis számban japán nyelven készültek. „Ez azonban sajnálatos, hiszen különösen a japán tudósoknak van sok hozzáfűznivalójuk az Észak-, Északkelet- és Kelet-Ázsiára vonatkozó tudományos vitához. Az angol nyelvű összefoglalások akaratlanul és éreztetik az emberrel, hogy hiábavaló szembesíteni olyan tudományos eredményeket, amelyről csak rövid kivonatok adnak számot egy, a nyugati tudósok többsége számára érthető nyelven. Az északi népekről szóló terjedelmes japán nyelvű irodalom többnyire ismeretlen és hozzáférhetetlen a nyugati érdekltségek számára, s így úgy tűnik, hogy egy tudományágnak tulajdonképpen két külön ága van: egy rejtett, japán és egy nyugati, többé-kevésbé akárcinek nyitott” [FUF, 48(1987) 1, 117]. Ezt a tényt jól megfigyelhetjük az alábbi röviden bemutatásra kerülő bibliográfiából is, amely a Toyo Bunko (Keleti Gyűjtemény – Oriental Library)-val azonos helyen székelő Kelet-Ázsiai Kutatóközpont gondozásában látott napvilágot. A kiadvány (japán és angol nyelvű) előszavában is azt olvassuk, hogy annak ellenére, hogy a japán tudósok Belső-Ázsiával kapcsolatos kutatásai hosszú hagyományokkal rendelkeznek, munkáik többsége japán nyelven fródott, így kénytelen elismerni az arra való törekvések hiányát, hogy egy könnyen használható tájékoztatóval ösztökéljék a külföldi kutatókat a munkák felhasználása iránti érdeklődésére.

A bibliográfia címében Belső-Ázsia helyett Közép- és Nyugat-Turkesztánra és Mongóliára vonatkozó frások kerültek bele, bár a környező területekkel foglalkozók közül is sokat szerepeltet. A bibliográfia, amely főleg történelemről, földrajzról és kultúráról szóló munkákat tartalmaz, nemcsak tanulmányokat, hanem recenziókat, fordításokat stb. is magában foglal és a teljességre törekedvén felsorolja a japán kutatások több mint száz éves termését, összesen kb. 15 000 címet azok angol fordításával együtt, így azok is, akik nem tudnak olvasni japánul, tájékozódhatnak arról, hogy eddig milyen frások születtek egy-egy kérdésről. A téma szerinti keresést könnyíti a második kötet, amelyet többféle tárgymutató és az első kötet helyreigazításai alkotnak. Igaz ugyan, hogy a bibliográfia tartalmaz kisebb hibákat és pontatlanságokat, de az tény, hogy Japánban Belső-Ázsiáról eddig még nem látott napvilágot ilyen átfogó könyvészeti kiadvány. Ezután egy kurrens bibliográfiára lenne szükségünk, amelynek szerepét egyelőre a „Books and Articles on Oriental Subjects Published in Japan [Vol. 35. (1988)-] pótolhatja.

A bibliográfiának bizonyára sikerülni fog az ezt lapozgató külföldi kutatókat stimulálni arra, hogy érdekeljék őket a Japánban folyó kutatások, de nem remélhető és nem is várható el, hogy több keleti nyelv elsajátítása mellett japánt is tanuljanak Belső-Ázsia kutatásának céljából, bár igaz, hogy ma is léteznek Paul Pelliot-hoz hasonló kivételes tudósok, akik figyelemmel kísérik és fel is használják a japán nyelvű szakirodalmat. A kutatók Belső-Ázsiának minél keletibb részével foglalkoznak, annál inkább észrevehetik a japán nyelvű szakirodalom fontosságát. A japán kutatások legnagyobb értéke nyilván a kínai forrásokban való járatosságuk, amelyek igen fontos tudóstípusokat tartalmaznak Belső-Ázsiáról. Újabbán pedig egyre jobban szaporodik azok száma, akik a kínai mellett más (török, arab, perzsa stb.) nyelvű forrásokat is eredetiben törekszenek olvasni. Így talán a japán irodalom fontossága az eddiginél jobban megnövekszik, de sajnos az európai nyelveken közzétett tanulmányok száma még mindig aránytalanul kevés. Magyarországon alig képzelhető el, hogy Belső-Ázsia kutatói csak magyarul publikáljanak, mármár hagyományszámba megy, hogy különböző világnyelveken írnak, így mindenki számára nagyjából hozzáférhető az eredmények; Japánban viszont más a helyzet és hiányzik e hagyomány. Az első kivételként megemlíthető tudós talán Shiratori Kurakichi (1865–1942), a Belső-Ázsia kutatások japán úttörője, aki tanulmányait többször idegen nyelveken is közzétette. Bibliográfiánk összesen 116 frásának címét sorolja fel, de pl. azok, amelyek Magyarországon a Keleti Szemlében jelentek meg, nem kerültek bele. Érdekes, hogy Shiratori századunk elején közel egy évet töltött Magyarországon két és fél éves európai kiküldetése alkalmából. Összegyűjtött művei 1969 és 1971 között láttak napvilágot 10 vaskos kötetben, amelyekben Magyarországot bemutató rövid frásai is vannak. Az utána következő fiatalabb nemzedék közül megemlíteném Mori Masao-t (1921), akinek 176 frása található meg a bibliográfiában. Ebből megtudhajtuk, hogy angol és török nyelvű tanulmányai is vannak. Nem szerepel azonban benne egy szovjet kiadványban, a „Turcologica”-ban (Leningrad 1976) megjelent orosz nyelvű tanulmánya. A bibliográfia japán szerzők külföldön közzétett frásait is regisztrálja, tehát az ímént említett példából következik, hogy hiányos az idegen nyelveken fródott munkák felvétele. Egyes cikkeknek van idegen nyelvű változata is, de ezt a bibliográfia nem jelzi egymásra való utalással, ami célszerű lett volna.

Maga a kiadvány ugyan igen hasznos, de meg kell jegyeznem, hogy a japán tudományos termékek „exportálhatóvá” tétele szempontjából még csak az első kis lépést jelenti. Addig, amíg a helyzet nem javul jelentősen Japán oldalról, vagy esetleg a másik oldalról, a japán nyelvű szakirodalom továbbra is néma marad sokak számára. Ezzel kapcsolatban megemlítem, hogy az 1988-ban Urumcsiban megjelent „Nyugati Vidékek történelmére és földrajzára vonatkozó tanulmányok bibliográfiája” (Hszü-jü si ti lun-wen ci-liao szo-jin. Összeállították Liu Kuo és Huang Hszian-jang) című hasznos kiadványból megtudhatjuk, hogy gyakran fordítanak kínaira japán tanulmányokat.

Végül hadd tegyek említést három könyvről, amelyek 1987 után jelentek meg, és így nem kerültek bele a bibliográfiába. Az egyik Naitō Midori „Tanulmányok a nyugati türkök történetéről (Nishi Tokketsu shi no kenkyū)” c. könyv, amelyet a Waseda Egyetem kiadója adott ki 1988-ban. A másik Yamada Nobuonak a Tókió Egyetem kiadásánál 1989-ben megjelent posztumusz műve, „Bevezető tanulmányok az észak ázsiai nomádok történetéről (Kita Ajia yōboku minzoku shi kenkyū josetsu)” címmel, amely a korábban közzétett tanulmányaink gyűjteménye. (Jelzem, hogy a bibliográfia figyelmét szintén elkerülte Yamadának az 1971-ben Budapesten megjelent *Studia Turcica* c. könyvben közzétett frása.) A harmadik pedig az ugyanott 1991-ben napvilágot látott „Tanulmányok a mongol-kor történetéről” c. könyv Honda Minobu tollából. Bizonyára mindhárom könyv érdekelné a magyar Belső-Ázsia kutatókat is.

ROMSICS IGNÁC

BETHLEN ISTVÁN. POLITIKAI ÉLETRAJZ

Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1991. 356 p.

Gróf Bethlen István a legnagyobb 20. századi magyar államférfiak egyike. Magyarország legkiválóbb miniszterelnökei közé tartozik. Az a társadalom és világ, amelyben élt és amelyet egyénisége sok módon képviselt, már végérvényesen elmúlt. Mégis az általa védelmezett értékek és elvek közül, melyeket megpróbált a gyakorlatban is képviselni, sok máig is maradandó. Tíz éves miniszterelnöksége egy több mint négy évtizedes politikai és közéleti pályafutás csúcspontját jelentette. Ez alatt a tíz év alatt — akárhogy is nézzük — nem volt sikertelen. Ám különös módon államférfiúi éleslátásának legmeggyőzőbb bizonyítékait azután adta, hogy kikerült a politikai élet reflektorfényéből. Elképzelései nem válhattak politikai valósággá. Hazáját, figyelmeztetési ellenére, utolsó éveiben súlyos tragédiák érték. Saját élete is tragédiába torkollott, melynek egyes körülményei máig is tisztázatlanok.

Bethlen apja és anyja (született Teleki) Erdély két legfényesebb történelmi múlttal rendelkező nemesi családjából származott. Taníttatása (beleértve a bécsi Teréziánumban töltött meghatározó éveket) megfelelt annak, amiben a régi Monarchia több más főnemesi ifjai is részesültek. Szellemi képességei korán megmutatkoztak. 1901-ben, házassága évében, országgyűlési képviselő lett. Erdély és a mezőgazdaság kérdései érdekelték leginkább. Politikai nézetei konzervatívok voltak; ugyanakkor konzervativizmusa a 19. századi liberalizmus vívmányainak komoly tiszteletét is magában foglalta. Életének nagy részében az általános és titkos választójogot és a radikális földosztást ellenezte; meggyőződése szerint ezek a demokratikus reformok az időben még nem voltak alkalmazhatók Magyarországon. Ugyanakkor állandó védelmezője az egyéni és a polgári szabadságjogoknak. Tisztelettel viseltetett Anglia és az angol intézmények iránt; korán megtanult angolul olvasni és beszélni is, ami abban az időben némileg még szokatlan volt.

1919-ben Bethlen a budapesti kommunista kormány ellenfeleinek vezetője lett Bécsben. Erdély, amelyhez eltérhetetlen érzelmi kötelékek fűzték, már Romániához került. Budapestre való visszatérése után tekintélye és konzervatív felfogása határozták meg további pályafutását. Nem értett mindenben egyet a kormányzó akkori, sokban naiv és merev előítéleteivel; Horthy bizalma Bethlen iránt csak később vált határtalanná. 1921-ben ennek ellenére Bethlen lett a szétszakított, megvert és legyengült ország miniszterelnöke. Tíz éves miniszterelnöksége alatt elért eredményei különösen visszatérően igen jelentősek. Ezek az évek a konszolidáció, a szélsőségek visszaszorulása és az akkor még előreláthatatlan pénzügyi talpraállítás és kulturális fellendülés évei voltak. De személyes és politikai ellenfeleinek nagy számát is tekintetbe kell vennünk. Bethlen arisztokratikus rezerváltságát és önbizalmát sokan jobb esetben büszkeségnek, rosszabb esetben gőgnek vélték. Bethlent inkább tisztelték, mint szerették; tehát végtére is Bethlen inkább államférfi volt, mint népszerű nemzeti politikus.

1931-ben lemondott. Ezután, amint ezt a kötet egyik fejezetcímében a szerző megfogalmazza, Bethlen lett a magyar politika „nagy öregje” és ez maradt egészen 1944-ig. Talán ez túlzás. Az őt tisztelők és becsülők szemében, akik közé ekkor már jó pár korábbi ellenfele is tartozott, kétségkívül az volt. De nem volt az ellenségei és ellenfelei szemében, akik közé az egykoron Bethlen által létrehozott kormánypárt számos, sőt talán még többséget is alkotó tagját sorolhatjuk. A kormánypárt nacionalista és konzervatív-liberális csoportja közötti ellentétek olyan nagyok voltak, hogy Bethlen már akkor is nehezen tudta ezeket elsimítani, amikor még miniszterelnök és a párt feje volt. Az 1930-as években azok az ellentétek még mélyebbé váltak és egyre jobban elmérgesedtek. Gömbös Gyula (1932–1936 közötti miniszterelnök) halála után a kormányzó egyre inkább hallgatott Bethlen tanácsaira. Így legalább Horthy szemében Bethlen valami olyasmit testesített meg, amit Romsics „a magyar politika nagy öregjeként” fogalmaz.

Mint csaknem valamennyi magyar politikus, aki átélte az ország fájdalmas trianoni megcsonkítását, Bethlen is „revizionista” volt. Hosszú időn át fő céljának az a trianoni határok legalább részleges revízióját tartotta, noha tisztán látta azokat a csaknem áthidalhatatlan nehézségeket is, melyek e cél útjában álltak. Legkésebb a 30-as évek közepe után azonban e mélyen konzervatív hazafi tudatára ébredt annak, hogy a fő veszély, amely immár az ország függetlenségét érinti, Hitler Németországának nagyhatalommá való emelkedése lett — nem szólva arról, hogy a Harmadik Birodalom és a nemzetiszocializmus számos magyar csodálóra és követőre is talált. Bethlen mind erkölcsi, mind politikai okokból — ez a kettősség fontos — úgy vélte, hogy Magyarország túlságosan szoros elkötelezettsége a Harmadik Biroda-

lom oldalán nemcsak hiba volna, hanem — egyéb veszélyes következmények mellett — nemzeti katasztrófához vezethet, mert a Harmadik Birodalom a háborút el fogja veszíteni. A háború előtt és alatt Bethlen befolyása a kormányzóra és más magyar személyiségekre jelentős volt. Magyarország és Európa jövőjével kapcsolatos nézetei éleslátásról tanúskodtak; talán attól az egy tévedéstől eltekintve, hogy az angolszász hatalom és a modern demokrácia győzedelmeskedni fog a diktatúrák felett. Még 1944-ben is hitte, hogy az akkor már elkerülhetetlen orosz jelenlét Magyarországon átmeneti lesz. Ebben, mégha csak rövid távon is, tévedett. 1944. március 19-e után bujkálni kényszerült, német és magyar ellenségei üldözték és megpróbálták elfogni. Miután az orosz hadsereg megérkezett arra a környékre, ahol Bethlen rejtőzött, az orosz hatóságok szokatlan tisztelettel kezelték. De már 1945-ben Oroszországba vitték, ahol — Sztálin más magasrangú „vendégeihez” hasonlóan — Bethlent is őrizetben tartották, noha viszonylag elfogadható körülmények között. Úgy tűnik (Romsics nem bocsátkozik ennek a még megválaszolatlan kérdésnek a taglalásába), hogy a magyarországi kommunista vezetők ragaszkodtak ahhoz, hogy Bethlen ne térhessen vissza hazájába. Akkor már minden tekintetben öreg és beteg ember volt. Halálának pontos dátuma és sírjának helye még mindig ismeretlen.

Romsics életrajza sok szempontból példás. Kutatásai és dokumentációja rendkívül széles körűek, különösképpen Bethlen miniszterelnökségének időszakára vonatkozólag. Megállapításai számos ország diplomáciai levéltárának iratain és legkülönbözőbb dokumentumain, további hazai levéltári anyagokon, visszaemlékezéseken és sajtóanyagokon alapulnak. Noha a történelem a szó tág értelmében mindig „revizionista”, tekintve, hogy újabb és újabb munkákban sok minden újból és újból felülvizsgáltatik, mégis felettebb valószínűtlen, hogy a jövőben még egy ehhez mérhető Bethlen-monográfia szülessen. Egyetlen másik magyar miniszterelnökről sem ismerek olyan életrajzot, amely ehhez hasonló pontossággal készült volna el. Nemcsak Romsics kutatásainak rendkívül alaposága, hanem értékítéleteinek és írásmódjának minősége is dicséretes. Megállapításai, ítéletei kiegyensúlyozottak; írásmódjának stílusa és hangneme pedig szinte mintaképe olyan történetírói prózának, ami nemcsak könnyen olvasható, hanem egyben józan és mértéktartó. Ami azonban a könyv címét illet, az szükségtelenül szerény. Az alcím szerint „Politikai életrajz”, de a valóságban több ennél. Romsics behatóan informálja az olvasót Bethlen István családi körülményeiről, különös házasságáról, személyes szokásairól, mindennapi életkörülményeiről. Nem is lehet ez másképp, hisz Bethlen nem volt egyszerű egyéniség. A magánember Bethlen (és sok szempontból kétségtelenül nagyon is magánember volt) elválaszthatatlan a közéleti Bethlentől; a férfi az államférfiről. E munkában többről van szó, mint egy személyiség politikai szereplésének tanulmányozásáról.

Romsics és a magyar történetírás becsületére válik, hogy a könyv megírásán való munkálkodás 1979-ben kezdődött, tehát tíz hosszú évvel a kommunista rezsim magyarországi összeomlása előtt. Ekkor már azt a propagandisztikus és ideológiai felfogást, mely szerint Bethlen egyike volt a „reakció”, illetve a „fasizmus” képviselőinek, kiszorította — legalábbis a jobbfejta történészek körében — az a nézet, hogy Bethlen „konzervatív” volt. De a „konzervativizmusnak” igen sok válfaja van, és a bethleni konzervativizmus sokaktól különbözött. Rövid előszavában Romsics kíváncsúnak vélte, hogy saját politikai-filozófiai felfogására is utaljon. Ez annak a bekezdésnek a végén található, ahol — véleményem szerint fölöslegesen — a tudományos „objektivitás” és „szubjektivitás” közötti ellentétekből adódó problémákról ír. Erre szükség nem volt. Qui s'excuse, s'accuse. Nemcsak Romsics módszere, hanem értékítéletei maguktól értetődnek természetes módon következvén az anyagból szinte a könyv első oldalától az utolsóig. E munka minősége elveti ílymódon való magyarázatának szükségességét. „Minden egyszerű könyv egyszerűség” — írta egyszer Carlyle. Romsics könyve — miként alanya is — a történelmi egyszerűség bírja.

Lukács János

BAK M. JÁNOS – KOZÁK GYULA – LITVÁN GYÖRGY – RAINER M. JÁNOS

AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM. REFORM – FELKELÉS – SZABADSÁGHARC – MEGTORLÁS.

TÖRTÉNELMI OLVASKÖNYV KÖZÉPISKOLÁSOKNAK

Bp. Tankönyvkiadó, 1991. 223 p.

Kezdjük mindjárt egy pontosítással, ami egyben könnyít is a recenzens dolgán: nem egyszerűen történelmi, hanem egy kortörténeti olvasókönyvről lesz szó az alábbiakban. A megkülönböztetés nem csupán teoretikus szószálhasogatás, mivel a kortörténeti vagy jelenkortörténeti munkákkal szemben mások az elvárások, s mások e művek megítélésének szempontjai is. Mindenekelőtt azért, mert a kortörténet fő jellemzője éppen a lezáratlanság, s ennek következtében az ilyen munkák ritkán tudják az elsődleges forrásbázis lehető teljességét felhasználni. Ugyanakkor, mivel az események hatásai a mába nyúlnak, gyakorta mai erkölcsi és politikai elemek keverednek az ítéletalkotásba — legalábbis a közgondolkodás, a társadalmi elvárások szintjén. Látásból tehát jelenkortörténeti témáknál nem adottak a higgadt, pártatlan történeti feldolgozáshoz sem a forrásadottságok, sem pedig a társadalmi-politikai környezet.

Még mindig a címlapnál maradva vetődik fel a recenzensben egy óvatos kérdés, a „minek nevezzelek?” kérdése. A forradalom terminus használatát ugyanis egyetlen helyen magyarázza a szöveg, eképp: „...a történetek forradalomnak kell tartanunk az egyetemes emberi emancipáció szempontjából. Azon nagy népmozgalmak sorába tartozik, amelyek a nagy francia forradalom szabadságeszményét vallották céljuknak. Első volt a magyar '56 azon közép-kelet-európai forradalmak közül, amelyekben a polgárrá válni vágyó társadalom tagjai lázadtak fel a totalitárius hatalom zsarnoksága ellen. Talán a legtalálhatóbb és legszebb Bibó Istvánnak, az utolsó Nagy Imre-kormány államminiszterének megfogalmazása, amely '56-ot az »emberi méltóság forradalmának« nevezte.” Mindez természetesen igaz is és szép is, de egy olyan eseménynél, melynél több nevet talán csak az Andrásy út viselt (igaz, ez utóbbi háromszor annyi idő alatt), egy ilyen eseménynél talán nem ártott volna már a kötet elején részletesen elmagyarázni, hogy mi a forradalom, a szerzők e kategória melyik jelentését használják, s ennek értelmében 1956 miért is volt forradalom? Hiszen e két hetet egy emberöltő alatt nevezték már „októberi sajnálatos események”-nek, „ellenforradalom”-nak, „népfelkelés”-nek majd „forradalom”-nak. Ilyen fogalmi kavalkádban pedig (melynek hatása alól a recenzens sem tudja magát kivonni, s kénytelenül feszegette minden meghatározást), tehát mikor mindezek a fogalmak jórészt együtt élnek a társadalom tudatában, szerencsésebb lett volna egyértelműen tisztázni a használt fogalmakat. Azt például, hogy miben különbözik az alcím „felkelés”-e a főcímben használt „forradalom”-tól? Annál is inkább, mert míg az első viszonylag könnyen definiálható fogalom, utóbbiról több, sokszor egymásnak ellentmondó elemeket magában foglaló teória szól.

Elhagyva immár a címlapot, az első fejezet, Litván György munkája, A forradalomhoz vezető út címet viseli. Röviden, de rendkívül sokszínűen mutatja be a Sztálin halálát követő olvadástól 1956 októberéig eltelt időszakot. Természetesen a nagypolitikára koncentrált elsősorban, hiszen e három év alatt teremtdődött meg Nagy Imrének az a nimbusza, mely őt tette 1956 őszére az egyetlen népszerű kommunista politikussá. Ennek alapja pedig Nagy Imre első miniszterelnöksége volt, mikor rövid másfél év alatt alternatívát tudott felmutatni a Rákosi névvel fémjelzett sztálinizmussal szemben. Nagy Imre kiemelkedése mellett a másik fontos vonulata ezeknek az éveknek az értelmiség ébredése, a Nagy Imre-csoport kialakulása, szélesebb hatókörrel pedig a Petőfi Kör vitái. Természetesen nem ők „csinálták” a forradalmat, hiszen hatásuk rendkívül szűk körre terjedt, Rákosi 1955–56-os „feltámadása” idején pedig a hatalomból is kiszorultak Nagy Imrével együtt. De megteremtődött ezzel egy csoport, amely majd a robbanás után képes lesz a tömegnyomás szellemében átvenni a vezetést. A felkelést nem összeesküvők készítették elő, hiszen — mint Litván írja — Nagy Imrét „kommunista pártserűsége erősen gátolta a cselekvésben”, hanem maga a sztálinista politika. A társadalom mélyén érlelődő indulatok feltérképezése azonban aligha lesz valaha is forrászerűen okadatolható. Persze nemcsak a szociálpszichológiára, a történetírára is várnak még feladatok, hiszen elég sok az „állítólag”, a „valószínűleg”, a feltételes mód. Nem tudni még például, miért éppen Nagy Imrére esett a választás 1953 júniusában a Kremlben, vagy mi akadályozta meg Rákosit három évvel később a tömeges leszámolásban, illetőleg létezett-e egyáltalán az ún. 400-as lista —

s a sor még folytatható. De éppen ezért rögzítettem az elején, hogy itt kortörténetről van szó: nem is várhatunk tehát választ minden kérdésre.

A forradalom napjai című fejezet, Rainer M. János munkája, a felkelést közvetlenül megelőző diákmozgalmaktól a november 4-i szovjet beavatkozásig mutatja be az eseményeket. Az utcán történeteket és a vezetésben történeteket egyaránt. Két alapvető szakaszt különböztet meg: az elsóban „...a némiképp megzavarodott Nagy Imre a lehetőségek közül a legrosszabb megoldást választotta ... nevét és népszerűségét feltétel nélkül odakölcsonözte a párt védelmére”. Ez október 28-ig tartott, mikor is „... Nagy Imre számára világossá vált: semmiféle kibontakozás nem lehetséges a népi követelések elfogadása nélkül”. Itt talált egymásra az utca és a politikai vezetés, s ezt az egységet, a konszolidáció kísérletét majd csak a szovjet beavatkozás töri meg.

Talán csak két kérdéses pontja van ennek a fejezetnek. Az egyik a nemzetközi politika, itt is csupán az arányok problematikusak. Azt hiszem, a szuezi válságnak, az USA kétértelmű politikájának, a szovjet-amerikai és szovjet-jugoszláv kapcsolatok enyhülésének sokkal nagyobb hatása volt a Magyarországon történetekre, mint hogy ez két és fél oldalon megmagyarázható legyen. Láthatóan Rainer M. János is érzi ezt, az amúgy is tömör szöveg ugyanis ezen a helyen még jobban összesűrűsödik, mintha egy bővebb kifejtésből csupán a tételemendatok maradtak volna meg. A nemzetközi politika minden fontos eleme megemlíttetik, de ezeknek döntő fontosságát talán jobban érzékeltette volna egy részletesebb okfejtés.

A másik problematikus helynek már az említése is ördögi körbe zárja a recenziót éppúgy, mint a szerzőt. A *Mi lett volna, ha...?* című részletről van szó. E kérdést ugyanis módszertanilag nem igazán szerencsés feltenni egy történeti elemzésben, ugyanakkor '56-nak éppen ez az egyik kulcskérdése. Hiszen mindössze két hétig tartott, a jövő csak deklarációk szintjén fogalmazódott meg, s mielőtt a tettekre került volna, a jövőt eltiporták a szovjet tankok. Nyilatkozatokból pedig igencsak bizonytalan leendő tettekre következtetni, ráadásul az is kérdéses, hogy valamennyi lapangó politikai elképzelés megfogalmazódott-e ez alatt a rövid idő alatt? E kérdésekre természetesen nem létezik válasz, de jogosságukhoz sem férhet kétség, s valószínűleg örökre tisztázhatatlan foltot jelentenek '56 történelmében. Ugyanakkor a szerző nagy érdeme, hogy nem enged a csábításnak, nem kalandozik el a feltevések között, hanem a legmarkánsabban megnyilatkozó eszmei áramlat szerepét hangsúlyozza: „Felettlőbb csekély lehetett azok száma, akik visszavárták Horthy Miklós kormányzót vagy Weiss bárót és a nagybirtokot; a szó eredeti értelmében vett baloldali szocialista gondolkodás bázisa igen jelentős volt”. Vagy ugyanitt: „A tulajdonlásban és gazdaságszervezésben szocializmus irányba mutatott az egyetlen új elgondolás, a munkástanácsoké.”

A forradalom utóvédharcai és a A forradalom utáni megtorlás című fejezetek (*Kozák Gyula* valamint *Rainer M. János* munkái) már a Kádár-korszak első éveinek történéseit elemzik 1956. november 4-étől a '60-as évek elejéig. Annak története ez, hogyan szorult vissza egyre szűkebb körre az ellenállás: az első héten megkezdtek fegyveres harcok folytat, aztán a munkástanácsok, majd az írók és más értelmiségiek álltak szemben a Kádár-kormányval a sztrájk és a gondolat erejével, végül 1957 tavaszától már csak a védekezés lehetőségétől is megfosztott vádlottak álltak szemben a bíróságokkal. Szomorú történet ez, a társadalom megtörésének története. Több mint húszezer per csak 1957-ben, majd a csúcspont, a Nagy Imre-per 1958 júniusában, melynek végén a fővádlott, nem tagadva meg addigi életútját, a „nemzetközi munkássztyárhoz és a magyar néphez” fellebbezett a halálos ítélettel szemben.

A kötet ötödik fejezete A forradalom eszméi és eszményei címmel Bak M. János írása. Megtörve az eddig kronologikus tárgyalás rendjét, esztörténetileg vizsgálja, mit is jelentett abban a korban a független, szabad, demokratikus Magyarország követelése? Miként következett a sztálinizmus politikájából, hogy szinte minden helyi gyűlés és szervezet ugyanazokat az alapköveteléseket fogalmazta meg: a szovjet megszállás megszüntetését, a semlegességet, az emberi jogok és a nemzeti szimbólumok visszaállítását, valamint a többpártrendszerű demokrácia megteremtését. Társadalmi programjában pedig nem 1945-höz vagy a háború előtti helyzethez való visszatérést állította a középpontba, hanem — talán túlzottan idealistán — egyfajta „harmadik utat”, a sztálinizmustól megtisztított demokratikus szocialista rendszert.

Itt tulajdonképpen véget is ér a könyv, bár van még egy hatodik fejezet Epilógus. A forradalom visszhangja és emlékezete: 1956–1990 címmel, ugyancsak *Bak M. János* munkája. Egy majdani nagymonográfiának természetes része lesz egy ilyen epilógus, ma azonban még elsieltetnek érzem ilyen egyenes vonalat húzni 1956-tól a rendszerváltásig. 1956 emlékének megtisztítása valóban fontos szerepet játszott az 1970-es évek végétől a politikai ellenzék bázisának kiszélesedésében. Politikai erővé vált egy évtizedre '56 emléke, mert a Kádár-rendszer legitimítását kérdőjelezte meg. Nem véletlen, hogy a Kádár-korszak legnagyobb történelmi tabui mind '56-hoz kötődtek: ilyen volt a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának megkérdőjelezése, 1956 másként értékelése, mint ellenforradalom és végül maga Nagy Imre.

Voltak természetesen még más tabuk is, de ezeket tartatta be a rendszer a legszigorúbban, ezek megsértésére reagált a leghisztérikusabban, mert ezeken nyugodott az MSZMP, a forradalmi munkás-paraszt kormány és maga Kádár János történelmi legitimitása. Aki e tabukat támadta, a hatalom legitimitását támadta. 1956 emléke fegyver volt egy politikai küzdelemben, s azt hiszem, 1989-ben sem 1956 eszméi támadtak fel, miként Bak M. János írja – s Litván György is a kötet bevezetőjében –, hanem inkább 1956 emlékezte segített megszületni 1989 eszméinek.

A könyvben rengeteg fénykép és dokumentum segíti a szereplők és az események jobb megismerését, a *Csicskó Mária* által összeállított ajánló bibliográfia pedig annotációival jó eligazítást nyújt a részletekért további irodalmában.

Mikor kezembe vettem ezt a könyvet, úgy gondoltam, talán korai még kiadni, hiszen annyi részletkutatásra lenne még szükség. De napjaink közállapotainak ingerült-hisztérikus légköre meggyőzőtt: tévedtem. Ennek a könyvnek most kellett megjelennie, mikor még a fajgyűlölő, a nacionalista, a konzervatív erők is '56 örököseinek kiáltják ki magukat, az egykori résztvevők egy része pedig saját egyéni, három évtizedig lefojtott igazságát tekinti ma '56 egyetemes igazságának, elfeledve azt, hogy a ma kimondott, s még a szűkös forrásoktól is elszakadó ítéletekben milyen súlyosan jelenik meg a harminc évnyi hallgatás deformáló hatása. Tisztelet tehát a szerzőknek, akik tisztában lévén vállalkozásuk szakmai korlátaival és politikai kockázataival, mertek tisztességes hangú, igaz könyvet alkotni — s mindezt nemcsak „középis-kolás fokon”.

Pótló János

KUMOROVITZ LAJOS BERNÁT

(1900–1992)

1992. február 22-én „lépett a minden halandók útjára” Kumorovitz L. Bernát premontrei kanonok, az MTA rendes tagja, a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság örökös tiszteletbeli díszelnöke, a hazai történeti segédtudományok művelőinek nesztora, nagyon sokunk professzora. Beda Venerabilis utóda volt ő századunkban, s nyugodtan vallhatta: a kutatásban és tanításban lelte minden örömét. Majdnem hét évtizeden át ez töltötte ki szinte minden idejét. Amikor életének már tizedik évtizede is elközelgett, s testén kezdett úrrá lenni a fizikai elgyengülés, a személyesen, vagy telefonon hozzá fordulóknak, tanácsot kérőknek még mindig bőven osztotta éber és tiszta szellemének kincseit. Tudós tanárunk volt, s tanítványai voltunk mindahányan az utolsó hetekben is.

Egyszerre volt tudós és tanár indulása percétől mindvégig, s erre igyekezett nevelni hallgatóit, tanítványait. Amikor kutatott, állandóan „átpillantását vágyta az egésznek”, s a legapróbb részleteknek tűnő kérdések vizsgálata során is az elemzett tárgy nagyobb összefüggésekbe állításának igénye vezérelte. A részletkérdések aprólékos, ha kellett, mikrofilológiai analízise során hatolt be a középkor életébe, s mutatta be a magyar múlt ünnep- és hétköznapijainak európai távlatát.

Közelebbi szakterületét a történeti segédtudományok alkották. A legszívesebben a középkori írásbeliséget bűvárolta, egyszerre vizsgálta a „legmagyarabb” fejlődés tényeit és nemzetközi forrásvidéküket. Címertani kutatásaival közvetlenül mozditotta elő nemzeti önismeretünk és öntudatunk jelvényei múltjának megismerését.

Állandóan izgatta a kérdés: a honi társadalmi fejlődés milyen mozzanatait és szükségleteit a latin kereszténységű Európa milyen jogi és kulturális vívmányainak befogadását kívánják meg, hogyan befolyásolják ezek azt, ami Pannóniában alakul, s miként hathat Magyarország a középkor szellemi Európájára? A kérdések természeténél fogva mindez eleve egyháztörténeti problémaként jelentkezett, s megoldásuk az egyháztörténet eredményeit is hozta.

Professzorunk napjaink számára alig elgondolható ismeret és tudásanyag birtokában, de mégis hallatlan valóságérzéssel (mondhatnám: fausti valóságérzéssel) nyúlt a középkornak az ő részére szinte élő kérdéseihez. Neki ezek nem elvont, hanem eleven feladattal való foglalkozást jelentettek. A középkori ember életének megelevenítése nem volt számára alig leküzdhető nehézséggel való birkózás, mert gondolatvilágában ez a régmúlt benne lüktetett, a maga antik gyökérzetével együtt. A római és kánoni jog kulcsot adott számára a segédtudományi kutatásban csakúgy elsőként és úttörőként, mint ahogyan új ösvényt nyitott ilyen irányú munkásságával a hazai középkori várostörténetben.

Domanovszky Sándor és Szentpétery Imre mellől indult tudományos pályája. Ez utóbbi professzornál doktorált, lett tanársegéd, adjunktus, tartott proszemináriumot, szerzett magántanári képesítést s az ő ajánlására választotta levelező tagjává 1945-ben az Akadémia. Tudását bécsi ösztöndíjas tanulmányúton, s a Vatikánban

végzett paleográfiai és diplomatikai stúdiumok során tökéletesítette. Tudományos pályafutásával és sikereivel rendje hírért-nevét mindenképpen öregbíteni akarta. Tevékenységét a katolikus tudományosság a Szent István Akadémia tagjai közé való választással ismerte el.

Kumorovitz professzor soha nem hajhászta az érdemeinek méltán kijáró elismerést. Úgy gondolta s meg is mondta: amit az embernek adtak, azt el is vehetik tőle. Ezért amikor nehéz idők következtek rá, rendje iskoláit államosították, őt az Akadémia tagjai közül törölték, majd később egyetemi óráit is lehetetlenné tették, sőt nyugdíjra jogosító állás nélkül maradt, sztoikus nyugalommal, méltatlankodás nélkül viselte a rajta esett súlyos jogtalanságokat. Tudományos munkája nem szünetelt a nehéz időkben sem, ekkoriban készítette egyik alapvető forráskiadványát, a Veszprémi regesztákat. Ugyanekkoriban írta meg nemzeti színeink és államcímerünk múltjával foglalkozó művét, amelyet 1956. októberében akadémiai doktori értekezésnek fogadtak el. A következő évben a Budapesti Történeti Múzeum tisztségviselője lett, majd a középkori osztály vezetője ugyanitt. 1960-tól megkezdődött a rajta esett sérelmek évtizedeken át tartó, fokozatos orvoslása: ismét újra tartotta egyetemi óráit, majd címzetes professzor lett. Tanári tevékenységét 1981-ben hagyta abba. Tanítványai egyetemi oktató tevékenységének fél évszázados fordulójára emlékkönyvet adtak ki Mesterüknek tisztelegve. Az agg professzor 1987-ben elkészítette másik, nagyszabású forráskiadványát, a Budapest Története Oklevéltár Zsigmond-kori kötetét. Ezt követte akadémiai levelező tagságának helyreállítása, majd rendes taggá választása.

Egy-egy tudományos kérdés olykor évtizedeken át, vagy évtizedek múltán is foglalkoztatta. Állandó volt benne a már elért eredmények megszilárdításának, továbbbépítésének, vagy éppen, ha új igazság felismerése kívánta, helyesbítésének igénye és készsége. Pátriárkai kort ért meg, s idejével kétségtelenül nem fukarkodott, hanem bölcsen gazdálkodott. Ilyen az évtizedek folyamán ismételten kutatott tárgya volt pl. a középkori magánjogi írásbeliség, a cartula sigillata, az Anjou-kori kancellária, valamint számos várostörténeti, heraldikai és pecsétani téma.

Embernek és barátinak hűséges, mindig segítőkész, őszinte, szelíd, jóságos teremtes volt, emberségben maximalista. Nem kereste a vitát, nem szívesen bocsájtkozott polémiába, azonban ha nem kerülhetett el, félelmes bajvívónak bizonyult. Segítőkészségének közismertségét mutatja az a közmondásossá vált és tettekkel igazolt kijelentése, hogy bárkinek hajlandó szakmai tanácsot adni, ha kéri, még a hajdani nagy forgalmú Kálvin téren való áthaladás közben is.

Senkivel nem érezte, ha sérelem, vagy bántalom érte. Ezt kívülálló legfeljebb abból következtethette, ha elkövetőjével a professzor a szokottnál is nyájasabban, udvariasabban bánt.

Az ígéret, az adott szó számára szent volt. Pacta servanda – idézgette és gyakorolta ezt a mostanság megvalósulni ritkán látott erényt.

Egykori tanítványainak nagyobb része már a triariusok közé tartozik. Szerencsések vagyunk, hogy tanítványai lehettünk.

TABLE OF CONTENTS

STUDIES – *Pál Binder*: The changes of meaning of the concept „Siebenbürgen”. From the „comitatus Cibiniensis” to the German name of Transylvania – *László Sebők*: The number of the Hungarians in Roumania on the basis of national census and other statistics – COMMUNICATIONS – *István V. Király*: Social struggles in the Székler seat Csik in the period of the organization of frontier guard regiments – *Zoltán Tófalvi*: History of the public education till 1848 in the salt region of Transylvania – *Daniel Szabó*: History of a voting in Transylvania (1869) – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Pál Binder*: Les variantes sémantiques de la conception „Siebenbürgen”. Du nom „Comitatus Cibiniensis” au nom allemand de la Transylvanie – *László Sebők*: Le nombre des Hongrois vivants en Roumanie selon les recensements et les autres statistiques – NOTES – *V. István Király*: Luttés sociales en Csikszék à l’époque de l’organisation des régiments de la garde frontière – *Zoltán Tófalvi*: L’histoire de l’enseignement populaire des salins jusque 1848 – *Dániel Szabó*: Une élection en Transylvanie(1869) – LITTÉRATURE HISTORIQUE – CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN – *Pál Binder*: Die Bedeutungsversionen des Begriffes „Siebenbürgen”. Vom „comitatus Cibiniensis” zum deutschen Namen von Siebenbürgen – *László Sebők*: Die Zahl der Ungarn in Rumänien auf grund der Volkszählungen und anderer Statistiken – MITTEILUNGEN – *István V. Király*: Gesellschaftskämpfe in Stuhl Csik zur Zeit der Organisierung der Grenzwächterregimenter – *Zoltán Tófalvi*: Die Geschichte der Volksbildung bis 1848 in der Salzregion – *Dániel Szabó*: Eine Wahl in Siebenbürgen(1869) – HISTORISCHE LITERATUR – CHRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Пал Биндэр*: Изменения значения понятия “Siebenbürgen” с “comitatus c ibiniensis” до немецкого названия Трансильвании. – *Ласло Шэбек*: Число венгров в Румынии на основе народных переписей и других статистик. – СООБЩЕНИЯ – *Иштван В. Кираж*: Общественные борьбы на области Чик во время организации пограничных полков – *Золтан Тофалви*: История народного образования в соляном регионе Трансильвании до 1848 г. – *Даниэл Сабо*: Выборы в Трансильвании – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – КРОНИКА

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt. Ventura 2.0

magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Senga Tořu: A besenyők a 8. században

Székely György: A polgári rend előzményeihez: a városi elit a 12–13. századi Európában

Szakály Ferenc: A magyar nemesség a török hódoltságban

Kosztolnyik Zoltán: III. András és a pápai udvar

Sz. Jónás Ilona: Szent Honoratusz 13. századi verses legendája

E számunk munkatársai

Binder Pál kutató (Brassó, Románia) – *Egyed Ákos* egyetemi tanár (Kolozsvár, Románia) – *Font Márta* kandidátus, egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Tanárképző Kar, Pécs) – *Gerics József* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *H. Haraszi Éva* történész (Anglia) – *Heinrich Gábor* középiskolai tanár (Budapest) – *Hóvári János* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa (Budapest) – *Jemnitz János* a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Kőhegyi Mihály* múzeumi igazgató (Türr István Múzeum, Baja) – *Lukács János* egyetemi tanár (University of Philadelphia, USA) – *Niederhauser Emil* akadémikus, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – *Pótó János* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa (Budapest) – *Sebők László* a Magyarságkutató Intézet munkatársa (Budapest) – *Senga Toru* tudományos kutató (ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – *Szabó Dániel* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa (Budapest) – *Teke Zsuzsa* kandidátus az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa (Budapest) – *Tófalvi Zoltán* újságíró (Bukarest, Románia) – *V. Király István* a Békés Megyei Munkaügyi Központ munkatársa

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – (egy valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásfokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor, ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirata első példányán.

5. Amennyiben a kéziratot javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

6. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválandó szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőjét, összeállítóját, valamint címet nem!)

7. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (személyi szám, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel.

8. Ha ezt külön kéri, — tiszteletdíja terhére — írásáról különlenyomatot készítettünk – általában 40–50 példányt.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

1993 APR 26

Senga Toru: A besenyők a 8. században

Székely György: A polgári rend előzményeihez: a városi elit a 12-13. századi Európában

Szakály Ferenc: A magyar nemesség a török hódoltságban

Sz. Jónás Ilona: Szent Honorátusz 13. századi verses legendája

Kosztolnyik Zoltán: III. András és a pápai udvar

Tisztelt Olvasó!

A Századok a Magyar Történelmi Társulat nagy tradíciókkal rendelkező tudományos orgánuma 1867 óta jelenik meg folyamatosan. Alapításakor, s utána még hosszú évtizedeken keresztül évente 10 alkalommal jelent meg, s előfizetőinek ezenfelül még egy pótfüzetet is juttatott.

A jelenlegi Századok, nemhogy e tradíciók folytatásához, de rendszeres megjelentetéséhez sem rendelkezik elegendő anyagi eszközzel. Szerkesztőségünk a folyóirat kiadása körül évek óta állandósult válság következtében arra az elhatározásra jutott, hogy kísérletet tesz e helyzet megváltoztatására. A központi költségvetési támogatás emelésében nem reménykedhetünk, sőt reálértékben ez az állami támogatás évek óta csökken, s ez a többi tudományos folyóirat mellett a Századokat is súlyosan érinti.

A jelen helyzetben mi is a „szokásos” megoldáshoz folyamodtunk, s létrehoztuk a **Századok Alapítványt**. Az alábbiakban az alapító okirat néhány pontjára hívjuk fel szíves figyelmét:

„4. Az alapítvány nyitott és közhasznú...”

5...Pénzügyi támogatást vár más alapítványoktól, külföldi és magyar állampolgárok befizetéséből...

6...**Az alapítványi befizetők névsorát** — az összeg feltüntetésével — a Századok... *minden évben, az utolsó számban nyilvánosságra hozza.*

7...Az alapítvány minden év novemberében elszámol vagyonáról, s a „mérlegbeszámolót” nyilvánosságra hozza a Századok (ezt követő) legközelebbi számában...”

Tisztelt olvasó!

Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények nem a legkedvezőbbek ahhoz, hogy ilyen felhívással forduljunk Önhez, de ha ezt anyagi körülményei megengedik, kérjük, *csatlakozzon az alapítvány támogatóihoz.*

Alapítványunkat a Budapest Bank Rt. kezeli, **belföldi számlaszámunk:**

BBRT 208-26411

Külföldi támogatóink devizában a:

„Budapest Bank 401-151-941-8797-0”

számlára fizethetnek be. Egyes bankok, különösen az amerikaiak, csekkel történő fizetés, vagy banki átutalás esetén magas összegű (35\$) banki költséget is felszámolnak, ezért talán célszerűbb a közvetlen befizetés.

Hazai támogatóink befizetési csekket a Századok szerkesztőségétől kaphatnak.

A befizetett összeg alapítványi hozzájárulásnak számít és az adóalapból levonható.

Abban a reményben, hogy céljainkkal Ön is egyetért, előre is köszönjük erkölcsi és — remélhető — anyagi támogatását.

Tisztelettel:
a Századok szerkesztősége

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON: 155-77-72

126. ÉVFOLYAM 1992. 5-6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁCSKAI VERA, DOMBRÁDY LORÁND, ENGEL PÁL, GERŐ ANDRÁS, HAJDU TIBOR,
IZSÁK LAJOS, JAKÓ ZSIGMOND, KATUS LÁSZLÓ, KOROKNAY ÁKOS, KUBINYI AND-
RÁS, MUCSI FERENC (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL, PALOTÁS EMIL, PRITZ
PÁL, RÁCZ ISTVÁN, ROMSICS IGNÁC, SIPOS PÉTER, VÁRKONYI ÁGNES, VIDA ISTVÁN,
WELLMANN IMRE

Szerkesztő:

PÁL LAJOS

A szerkesztőség munkatársai:

TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Senga Toru: A besenyők a 8. században</i>	503
<i>Székelgyörgy: A polgári rend előzményeihez: a városi elit a 12-13. századi Eu- rópában</i>	517
<i>Szakály Ferenc: A magyar nemesség a török hódoltságban</i>	562

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kosztolnyik Zoltán: III. András és a pápai udvar</i>	634
<i>Sz. Jónás Ilona: Szent Honorátusz 13. századi verses legendája</i>	646

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Rókay Péter: Salamon és Póla (Ism.: Kristó Gyula)</i>	660
<i>Vadász Sándor: Emberek és eszmék a francia forradalomban 1789-1799</i>	664
<i>„Ruszalka Dnisztrova”. Dokumentum i materialü. (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	665
<i>Nikolaj Cimbaev: Szergej Szolovjov (Ism.: Niederhauser Emil)</i>	667
<i>Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848-1941 (Ism.: Tilkovszky Loránt)</i>	670
<i>Maria Manalova: Parlamentarizm v Bulgaria (Ism.: Horváth Pál)</i>	671
<i>Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich (Ism.: Tilkovszky Loránt)</i>	672

<i>I. Bovikin: Rosszija nakanune velikih szversenij. K izucseniju szocial'no – ékonomiceszkij predposzülök Velikoj Oktjabrszkoj szocialiszticeszköj revoljucii (Ism.:Niederhauser Emil)</i>	673
<i>Krausz Tamás: Bolsevizmus és nemzeti kérdés (Ism.:Menyhárt Lajos)</i>	675
<i>Tilkovszky Loránt: A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről. (Ism.:Niederhauser Emil)</i>	676
<i>Hans Knoll: Jugoslawien in Strategie und Politik der Alliierten 1940–1943 (Ism.:Kratky Tamás)</i>	677
<i>A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949 (Ism.:Halasi László)</i>	678
<i>Gazdag Ferenc: Franciaország története. 1945–1988 (Ism.:Jemnitz János)</i>	680
<i>Böhm Vilmos: Másodszor emigrációban (Ism.:Jemnitz János)</i>	683
<i>Sztojan Radev: Balgarasztika, balgaroznanie, nauka za Balgarija (Ism.:Niederhauser Emil)</i>	685
<i>Scotland at the Crossroads. A Socialist Answer. (Ism.:Jemnitz János)</i>	687
<i>Denis Haeley: The Time of My Life. (Ism.:Jemnitz János)</i>	688

KRÓNIKA

<i>Váradi Sternberg János búcsúztatása (Benda Kálmán)</i>	692
<i>Beszámoló a Századok Alapítvány helyzetéről (Pál Lajos)</i>	695

E számunk a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Közművelődési és Kulturális mecenatúrájának, a Magyar Hitelbank Táncsics Mihály Alapítványának, valamint a József Attila Kulturális és Szociális Alapítványnak a támogatásával jelent meg.

Senga Toru

A BESENYŐK A 8. SZÁZADBAN

E kis tanulmányunkban a besenyők Európában való megjelenése előtti történetét szándékozunk vizsgálat alá venni. A besenyők korai története, amelyről igen kevés forrásanyaggal rendelkezünk, majdnem teljesen ködbe vész, hasonlóan a Keletről ide érkezett népekéhez, így előre kell bocsátanunk, hogy csak arra törekszünk hozzávetőleges választ keresni, hogy a besenyők hol voltak eredetileg, milyen körülmények között indultak nyugat felé és milyen útvonalon át jöttek Európa keleti szélére.

Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár *De administrando imperio* néven ismert művének 37. fejezetében azt olvassuk, hogy „a besenyők szállása eredetileg az Atēl (=Volga) folyónál, valamint a Geēch (=Urál) folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett uzokkal”¹. Kétségbe vonható azonban az a szakirodalomban is hangot kapott nézet, miszerint a besenyők valóban „eredetileg” is, vagyis a régi időktől fogva ott voltak² és — mint látni fogjuk — úgy véljük, hogy a besenyők minden bizonnyal kelet felől érkeztek oda. Konstantin császár következő szavai pedig kulcsfontosságúak azon kutatók számára, akik a besenyők korábbi szállásterületét kutatják. „Tudnivaló, hogy a besenyőket kangarnak is nevezik, de nem mindet, hanem csak három tartomány népét, Iabdiertimét, Kuartzitzurét és Chabuxingylaét, mint akik a többiekénél vitézesebbek és nemesebbek; mert ezt jelenti a kangar elnevezés”³.

Ezen tudósítással együtt témánk kiindulópontjául még ismertetnünk kell J. Marquart tudománytörténetileg is fontos nézeteit, amelyek nagy hatással voltak és vannak a későbbi kutatásokra. Marquart 1898-ban napvilágot látott, türk feliratokkal foglalkozó könyvében a Kül tegin feliratában előforduló *kängäräs*-hez néhány megjegyzést fűzött, miszerint ez a bizánci császár *kangar*-jával azonosítható. Tekintettel arra, hogy *Kankar* a Szír-darja bizonyos részének nevéként szerepel Ibn Hurdādbih munkájában, Marquart azt feltételezi, hogy a kangar-besenyők és a *kängäräs*-ek neve a Jaxartes (Szír-darja) *Kankar* nevével függ össze, és a kangarok a 8. században még az Alsó Jaxartesnél és az Aral-tónál voltak. Marquart ezenkívül a kínai forrásokban

előforduló *K'ang-chü* (nála *Kan-ki*)-re is hivatkozik, amelyet szintén a fentemlített *Kankar*-ral hoz kapcsolatba.⁴ Meg kell jegyeznünk azt, hogy a szakirodalomban erre a nézetre hivatkozva gyakran úgy vélekednek, hogy a Szir-darja vidéke volt a besenyők őshazája vagy vándorlásainak egy fontos állomása.⁵

Tudománytörténeti szempontból megemlíthetjük még ízelítőül A. N. Kurat 1937-ben megjelent könyvét is, amely az egész besenyő történetet tárgyaló, máig is legrészletesebb feldolgozás. Kurat feltételezi, hogy a besenyők a nyugati türk birodalmon belül éltek. Történeti forrásokra való hivatkozás helyett főleg a helynevek összehasonlítása alapján úgy képzei, hogy a besenyők a 7. században az Isszik-tó és az Ili folyó mentén tartózkodtak. A besenyők a türgisekkel együtt éltek, de amikor a karlukok elfoglalták a türgisek földjét, a besenyők elhagyták régi hazájukat. Kurat szerint 751-ben ugyanis a karlukok kezébe került a Talasz-Csu vidéke és az ott élő törököket elűzték, akik között a besenyők is lehettek.⁶

1956-ban publikálásra került egy tibeti forrás, amely a besenyő történet szempontjából is igen fontos. Jacques Bacot közzétette Paul Pelliot tunhuangi kézirat-gyűjteményéből Pelliot jegyzeteivel és francia fordítással együtt a tibeti szöveget, amelynek értelmezése azóta is sok fejtörést okoz a kutatóknak. A tibeti kézirat szövegének fő forrásait az öt *Hor* követ jelentése képezi az Észak országairól. A benünket közelebről érdeklő rész (84–93. sor) a következőképpen hangzik Bacot tolmácsolásában: „A l'Ouest il y a les trois tribus [85] Gar-log avec huit mille soldats. Les Du-rgyus ont des conflits avec les Perses (Ta-žig). A l'Est de celles-ci sont les trois tribus Og-rag. Du côté des Ho-yo-hor-če [87], les Ne-čag rendent hommage au *mkhan-po* de la Loi et ils s'appuient sur cette soumission pour dominer les Ho-yo-hor. Au Nord inférieur de ceux-ci est la tribu I-byil-kor [89] issue des Drugu Gu-log-gol-čhor. Elle a mille soldats. Au Nord supérieur de ceux-ci est la tribu des Be-ča-nag. Ils ont cinq mille soldats. Ils sont en lutte avec les Hor. A l'Ouest de là est la tribu drugu [91] des Ha-la-yun-log. Cette tribu est nombreuse et prospère. De chez elle proviennent les meilleurs chevaux drugu. Au Nord de celle-ci, au-delà de la chaîne désertique de sable, il y a des hommes appelés Ud-ha-dag-leg [93].”

Bacot úgy véli, hogy a szövegben többször előforduló *Hor* az ujgurokat jelöli, és a jelentés tibeti szerkesztése vagy fordítása 787 és 848 között készült. A *Be-ča-nag*-ot pedig a besenyőkkel azonosította, de ehhez nem fűzött több megjegyzést.⁷

Gerard Clauson 1957-ben egy cikket szentelt a tibeti forrásnak, és témánk szempontjából is lényeges, de közelebbi érveléseket nélkülöző elképzelést tett közzé. Szerinte nem valószínű, hogy a besenyők a Balhas-tó közelében (a keleti félgömb 80. foka környékén) voltak a 8. század közepén, és lehetséges, hogy az ujgurok nyomására indultak nyugatra.⁸

Mielőtt rátérnénk a tibeti forrás besenyőkre vonatkozó adatainak vizsgálatára, röviden tekintsük át, hogy az új tibeti adatok birtokában a kutatók hogyan vélekednek a besenyők korai történetéről.

S. G. Kljastornij könyve *kängäräs*-t tárgyaló részében arra a következtetésre jutott, hogy a *kängäräs*-ek a Szir-darja középső folyásának vidékén voltak, és így — mivel elfogadta a *kängäräs* és a *kangar* azonosítását — kissé módosítva Marquart nézetét, úgy véli, hogy a 8. század elején a besenyők uralták a középső Szir-darja vidékét. Szerinte „a 8. századra vonatkozik a besenyők (*be-ča-nag*) említése az ujgur

követek tudósításának tibeti fordításában, ahol említés történik a hor-okkal (toquz oguzokkal) való harcaikról is. Az utóbbi megjegyzés nem lenne érthető, ha csak nem feltételezzük azt, hogy itt a szír-darjai oguzokat hívták hor-oknak”.⁹

Omeljan Pritsak „A besenyők” című, azok történelmét tömören áttekintő tanulmányában Marguart és Kljastornij nyomán a besenyők — azaz szerinte a kangarok — őshazáját az Aral-tó és a Szír-darja középső folyása közötti vidékre helyezi. Úgy véli, hogy az oguzok, akiket a 744-ben Mongóliában hatalomra jutott ujgurokkal együttműködő karlukok kikergették északnyugat mongóliai hazájukból, áttelepültek a besenyők szomszédságába. Pritsak a tibeti forrásra hivatkozva azt írja, hogy a besenyők már a 8. században hadat viseltek a Hor-okkal, azaz az oguzokkal.¹⁰

Az a hipotézis, miszerint a besenyők a Szír-darja és az Aral-tó vidékén éltek, Kljastornijt és Pritsakot is arra a feltételezésre ösztönözte, hogy a Hor-ok a szír-darjai oguzok voltak. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ha a tibeti forrás egészét olvassuk, legalább annyi bizonyosnak tűnik, hogy a Hor szó alatt nem értendők a szír-darjai oguzok, akikről ugyan említést tesz Ibn al-Atīr, egy 13. századi arab történész a 8. század utolsó negyedére vonatkozóan.¹¹

Eduard Tryjarski „A besenyők” című nagy terjedelmű, összefoglaló munkájában nagyobb értéket tulajdonított a tibeti forrás tanúságának. Tryjarski, aki a besenyők történetét öt korszakra osztja, Clauson fentemlített véleményére hivatkozva azt írja, hogy a legrégebb szakaszban a besenyők a Balhas-tónál laktak, és a Hor-ok, azaz az ujgurok elűzték őket nyugatra. Továbbá nem tartja kizártnak a besenyőknek a *kängärüs*-ekkel és a türgisekkel való kapcsolatát. A második korszak szerinte az, amikor az Aral-tó vidékén, főleg a Szír- és Amu-darja közti területen tartózkodtak a besenyők.¹²

A fentiekből tehát világos, hogy a tibeti forrás nem hozott lényeges változást a besenyők korai történetére nézve a Marquart által képviselt nézet követői számára, akik még mindig arról beszélnek, hogy a besenyők a Szír-darja és az Aral-tó vidékén tartózkodtak. Ami a *kangar* kérdést illeti, le kell szögeznünk azt, hogy a kutatók a besenyőket gyakran teljesen azonosnak tekintik a „kangarokkal”, és mellőzik azt a tényt, hogy volt még öt besenyő törzs, melyeket nem neveztek *kangar*-nak.

Czeplédy Károly, akinek a tibeti forrásról már annak kiadása előtt volt tudomása Ligeti Lajos révén, „A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban” című 1954-ben megjelent tanulmányában — elvetve Marquart nézetét — úgy véli, hogy a „kangarok” már az 541-i transzkaukáziai bizánci-perzsa háborúkkal kapcsolatban szerepelnek a 6. századi szír forrásokban. Feltevése szerint a Konstantin bizánci császár korabeli besenyő törzsszövetség két népelemből állott: a kangarból és a besenyőből.¹³ Ilyen módon át lehetne hidalni a tibeti forrásban előforduló besenyők és a transzkaukáziai „kangarok” között levő földrajzi és időrendi ellentmondásokat. Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy Czeplédy nézete főleg a két (szír és bizánci) névalak hangtani hasonlóságán alapul, és a transzkaukáziai *hangār*-ok (*kangār*-ok) és besenyők nélkülözik az egymással való történeti összefüggéseket. Többek között feltűnő, hogy a transzkaukáziai *hangār*-okról 6. századi szereplésük után semmit sem hallunk, míg a besenyők ezután több évszázaddal később jelennek meg a Kaukázustól északra levő területeken. Györffy György még több érvet hozott fel annak érdekében, hogy rámutathasson a transzkaukáziai kangarok és — ha Györffy

terminológiájával élünk — a „besenyő kangarok” azonosságának valószínűtlenségére. Végül úgy látja, hogy kétféle kangarokról van szó, de nem foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a „besenyő kangarok” milyen helyet foglaltak el a besenyő törzsszövetség történetében.¹⁴

Ahelyett, hogy megpróbálnánk leküzdeni a bizánci császár *kangar*-jának az ehhez hasonló hangzású névalakokkal való azonosításakor felmerülő különféle (tárgyi, időrendi, földrajzi, stb.) nehézségeket,¹⁵ előbb érdemes azt a véledekést szemügyre vennünk, miszerint a besenyők történetével kapcsolatban létezett egy *kangar* nevet viselő nép, ill. törzs. Nézetünk szerint Konstatin császár elbeszéléséből egyértelműen kiviláglik, hogy a császár nem is beszél a „kangarok”-ról vagy *kangar* etnonimról. Szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a *kangar* szó, amely összesen ötször fordul elő a császár szóban forgó művében, egyetlen esetben sincs végződéssel görögösítve.¹⁶ Ha ugyanis egy nép- vagy törzsnévről lenne szó, akkor a császár inkább a görögösített népneveknél szokásos többesszámú hímnemű nominatívusi *-oi* végződéssel ellátott *Kangaroi* alakot használta volna (vö. pl. *Abaroi*, *Bulgaroi*, *Kabaroi*, *Chazaroi* stb.). A nem görögösített végződés a népnevek esetében ritkaságszámba megy, bár tudjuk, hogy a ruszok *Rhōs* neve, amely többször is szerepel Konstantin munkájában, nincs görögösítve. Egy idegen nyelvből származó szó, ha nincs görögösítve, akkor ragozhatatlan és változatlan alakban marad, mondatbeli szerepét pedig csak névelőjének deklinálásával lehet kifejezni.¹⁷ Konstantin császár a *Rhōs* szót többesszámú névelővel, a *kangar*-t viszont név(*onoma*)-ként ill. elnevezés (*prosēgoria*)-ként kezelve egyszámú névelővel látta el, ami arra mutat, hogy a császár tudatában volt annak, hogy a *kangar* szó, amelynek jelentését a császár a „nemes” és a „vitéz” szavakkal adja meg,¹⁸ valójában nem létezett etnonimként, és így szükségtelen azt feltételeznünk, hogy a besenyőkhöz vándorlásuk során csatlakozott egy *kangar* nevet viselő népcsoport.

Most térjünk rá a tibeti forrás besenyő vonatkozásainak kérdésére. Moriyasu Takao 1977-ben az egész forrást vizsgálata tárgyává tette közölve a tibeti szöveget és japán fordítását.¹⁹ Igaz ugyan, hogy nem szentel külön figyelmet a besenyő kérdésnek, de témánk szempontjából is fontosak és felhasználhatók a következtetései, amelyekre az alábbiakban támaszkodni fogunk. Moriyasu úgy véli, hogy az eredeti jelentések a 8. század közepi állapotot tükrözik, és tibeti nyelvre való lefordításuk s szerkesztésük pedig a 8. század végén vagy a 9. század elején történt.²⁰ Joggal vonta kétségbe Bacot általánosan elfogadott nézetét, miszerint a tibeti forrásban előforduló *Hor* név a *Ho-yo-hor* (ujgur)-ból ered, és az ujugrokkal azonosítható. Moriyasu helyesen mutatott rá arra, hogy a tibeti szerkesztő ugyan a *Hor*-t többször az uigur jelölésére használta, ami azonban teljes félreértés alapján keletkezett. A *Hor* összesen tízszer fordul elő a tibeti forrásban, és közülük hét esetben nyilván az ujugrokról van szó, de a szöveg elején (4–5. sor) két esetben a követküldéssel kapcsolatban nem lehet szó róluk. Arra vonatkozóan ugyanis, hogy mi a *Hor* ország, ahonnan a *Hor* király öt *Hor* követet küldött az Észak vidékeire, Moriyasu megjegyzi, hogy nem lehet az Ujgur kaganátus, hanem az valahol a Ho-si, Tu-lu-fan (Turfán) és Pei-t'ing (*Bešbaliq*) vidékén volt, hiszen az Észak vidékeire, országaiba s népeihez, amelyekről említés történik benne, földrajzilag csak onnét lehet követeket küldeni. Moriyasu arra a következtetésre jutott, hogy a tibeti *Hor* szó elsődleges jelentése az

Észak idegen törzse(i), amely(ek) szomszédos(ak) Tibettel, de további kutatásokra bízta, hogy kiderítsék a szóban forgó *Hor* mivoltát²¹.

A besenyőkről az utolsó 5. *Hor* követ jelentésében esik szó. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt Moriyasunak két fontos értelmezésére kell hivatkoznunk. Szerinte a 85–86. sorok úgy értendők, hogy azon a vidéken, ahol valaha a türgisek (*Du-rgyus*) és az arabok (*Ta-žig*) háborúskodtak, jelenleg a karlukok (*Gar-log*) vannak. Moriyasu megjegyzi, hogy mivel a karlukok a talaszi csata (751) után gyakoroltak befolyást a Szemirecsije és Talasz vidékén, e híradás a 750-es évek utáni helyzetet hagyományozta ránk.²² Moriyasu másik fontos értelmezése az, hogy a 86–88. sorok úgy értendők, hogy a manicheizmust támogatói harcoltak az ezt ellenzőkkel az ujjur birodalomban a 8. század harmadik negyedében, és ezt a tudósítást a tibeti szerkesztő tévesen szúrta be az 5. *Hor* követ jelentésébe.²³

Ha az imént ismertetett értelmezéseket elfogadjuk, az 5. *Hor* követ jelentéséből eltűnnek a zavaros elemek, és az tűnik ki belőle, hogy a türgisek helyére költözött karlukoktól „keletre” az *Og-rag*-ok és ezekről „északkeletre” pedig az *I-byil-kor*-ok voltak. Moriyasu tolmácsolásában a következőképpen hangzik a besenyőket is szerepeltető, számunkra igen fontos részlet (89–90. sorok). „Tőlük (az *I-byil-kor*-októl – S.T.) északnyugatra van a *Be-ča-nag*-ok törzse. Ötezer harcosa van. A *Hor*-okkal háborúskodtak. Tőlük (a *Be-ča-nag*-októl – S.T.) nyugatra van a *Dru-gu Ha-la-yun-log*-ok törzse”.²⁴ Témánk szempontjából érdemes megjegyezni azt — bár Moriyasu nem emelte ki —, hogy Bacot fentebb idézett fordítása, miszerint a besenyők „háborúskodnak” a *Hor*-okkal,²⁵ nyilván nem lehet az egyetlen értelmezési lehetőség. A *Hor*-ok mivoltáról, akikkel a besenyők „háborúskodtak [*‘thab-(b)o*]”, Moriyasu külön nem nyilatkozott, de bizonyos, hogy itt is, mint a többi hét esetben, az ujjurokról van szó. Véleménye szerint a besenyők az Altaj és a Tarbagataj között helyezkedtek el.²⁶ Ez — amint látni fogjuk — azt jelentené, hogy a besenyők szállásterülete nem változott meg azután sem, hogy az ujjurok az Altaj-hegység nyugati oldalán lakó karlukokat elűzték. Ez azonban nehezen képzelhető el.

Kétségtelen, hogy a besenyők a 8. század közepén az ujjurok szomszédságában éltek. Szállásterületüknek hozzávetőleges meghatározásakor támpontul szolgál ez a körülmény, valamint az, hogy ha ismerjük a velük szomszédként említett *I-byil-kor*-ok és a *Ha-la-yun-log*-ok elhelyezkedését. Először tekintsük át a 8. század közepén az altaji és az ezzel szomszédos területeken végbement eseményeket, hogy jobban megértsük a besenyőket körülvevő geopolitikai helyzetet. Tudjuk, hogy miután a baszmiok, a karlukok és az toquz oguz törzsszövetség élén álló ujjurok szövetkezve megdöntötték a türk kaganátust, az ujjurok 744-ben együttműködve a karlukokkal szétverték a baszmiokat s létrehozták az ujjur kaganátust nagyjából a mai Mongólia területén.²⁷ Ekkor az ujjurok hatalma nyugaton az Altaj-hegységig terjedhetett ki.²⁸ A karlukok pedig az Altaj nyugati oldalán a Kara-Irtis és az Urungu vidékén voltak.²⁹ Nem sokkal később, 746-ban a karlukok — akik talán korábban eljöttek az ujjurokhoz, hogy együtt indítsanak hadjáratot a türkök ellen — ellentétbe kerülve az ujjurokkal, elmenekültek és nyugaton szövetkeztek az *on oq*-okkal (türgisekkel).³⁰ Ismeretes, hogy a második ujjur kagán (*El etmiş Bilgä* kagán: 747–759) arra törekedett, hogy a környező népeket, főleg a nyugati és északi szomszédait fennhatósága alá vonja. A karlukok és a türgisek, sőt a baszmiok is harcoltak az ujjurok

ellen, és végül 754-re a karlukok teljes vereséget szenvedtek az ujuguroktól és többségük elhagyván a Kara–Irtis és az Urungu vidékét a türgisekhez mentek, úgy mint 746-ban.³¹ Amint láttuk, az 5. *Hor* követ jelentése a karlukoknak a nyugatra és délnyugatra való költözése után keletkezett állapotot tükrözi, ami ugyanakkor arra enged következtetni, hogy az ujugurok már az Altaj-hegységtől nyugatra is gyökeret vertek. Mivel az ujugurok 744 után nem sokkal később — talán 754-re — birtokukba vehették a baszmlók szállásterületét is,³² amelynek központja Pei-t'ing közelében volt,³³ valószínűnek látszik, hogy már a 750-es évek közepére Dzsungária jelentős része ujugur befolyás alá került.³⁴ Abból azonban, hogy a tibeti forrás szerint a karlukoktól „keletre” az *Og-rag*-ok és ezektől „északkeletre” pedig az *I-byil-kor*-ok voltak, kétségtelen, hogy a karlukok és az ujugurok között az imént említett két törzs foglalt helyet. A kínai tudósítások szerint pedig a karlukok a *Sui-yeh-chuan* (Csu folyó) vidékére vagy az *on oq* kagán volt földjére költöztek, és elfoglalták *Sui-yeh* (Tokmak), Talasz stb. várakat.³⁵ Ezekből arra lehet következtetni, hogy nem tartották kezükben az egész Szemirecsijét, hanem csak a nyugati és déli részét, kb. az Isszik-tó vidékéig.³⁶ Ilyen körülmények között okunk van feltenni, hogy az *Og-rag*-ok valahol a Szemirecsije keleti vagy inkább északkeleti részén, az *I-byil-kor*-ok pedig a Tarbagataj-hegységtől délre eső vidéken helyezkedtek el.³⁷ Az elmondottak fényében úgy véljük, hogy a besenyők szállásterülete, amely az *I-byil-kor*-októl „északnyugatra” volt, a Tarbagatajtól északra, a Felső-Irtis vidékén lokalizálható, és határos volt az Ujugur kaganátus akkori nyugati, ill. északnyugati hatalmi szférájával. Nincs kizárva, hogy a Felső-Irtis jobb partján is éltek besenyők a 750-es évek első feléig, ameddig ott az ujugur hatalom meg nem erősödött. A besenyők délkeleten bizonyára szomszédosak voltak a karlukokkal, mielőtt az utóbbiakat az ujugurok nyugat felé útték. Ezen következtetésünk nem ütközik azzal, hogy a *Ha-la-yun-log*-ok (*Ala yundlug*) ~ *Hala yundlug* = „tarka lovúak”), akik a tibeti forrás szerint a besenyőktől „nyugatra” voltak, — amint egyik írásomban rámutattam — a nyugat-szibériai alföld mocsaras vidékéről délre eső, az Ob, Irtis és Isim folyókat magában foglaló tágas területen helyezkedtek el.³⁸

A szakirodalomban olyan nézet is hangot kapott, miszerint a *Sui-shu T'ieh-le*, törzsekről szóló fejezetében (84. fej.) a Bizáncról keletre említett néhány népnév között, amelyek nehezen tagolható 11 írásjegyből állnak, a besenyők is szerepelnek a *Pei-ju* alakban.³⁹ Azonban bizonyossággal csak az alan (*A-lan*) népnév ismerhető fel, amelyet a *Pei-ju* követ a felsorolásban. Ha a kérdéses tagolás elfogadható, az azonosításnak akkor is vannak hangtani nehézségei.⁴⁰ Ráadásul ha helyes az felfogásunk, hogy a tibeti forrásban szereplő besenyők nem alkottak külön keleti csoportot,⁴¹ bizonyos, hogy a besenyők a 7. század elején még nem lehettek ennyire nyugaton, mint ahogy a *Sui-shu* állítja a *Pei-ju*-ról. Egyelőre még nem tudjuk kideríteni, hogy a kínaiak milyen írásjegyeket használtak a besenyők jelölésére.

Csak találgatni lehet, hogy a besenyők milyen körülmények között indultak nyugatra a Volga és az Urál vidékére. Érdekes ebben a vonatkozásban megemlíteni B. Je. Kumekov nézetét, miszerint a kimekek (nála kimakok), akik az Altajtól északra az Irtis mentén voltak a 8. század közepéig, a 8. század második felében és a 9. század elején két irányba vándoroltak: az egyik csoport dél vagy délnyugat felé a Tarbagataj és a Nyugati-Altaj vidékére vonult, majd a 9. század elején az Északkeleti

Szemirecsije területeit is elfoglalta, a másik csoport pedig — a kipcsakok — szintén a 8. század második felében indult nyugatra vagy északnyugatra a Déli-Úrál felé. Kumekov lehetségesnek tartja, hogy a karlukok Szemirecsijébe való költözését a kimekek nyomása idézte elő észak felől. Ő is, azt gondolván, hogy a besenyők a 8. században és a 9. század elején a Szir-darja medencéjében és az Aral-tó menti sztyeppén voltak, úgy véli, hogy a kipcsakok, akiktől — a muszlim források szerint — délre voltak a besenyők, közel helyezkedtek el a Déli-Úrál délkeleti részéhez.⁴² Azonban nemcsak annak kétséges volta miatt, hogy a kimekek a 8. század közepéig az Altajtól északra az Irtis mentén voltak,⁴³ hanem tekintettel az ujugrok nyugati irányú terjeszkedéseire sem tartjuk valószínűnek Kumekov véleményét, miszerint az ujugrok a karlukok által elhagyott területet engedték át a kimekeknek. Az, hogy az ujugrok a 750-es évek első felében kezdtek befolyást gyakorolni az Altaj-hegységen túl az Irtis vidékéig terjedő területre is, bizonyára hatással lehet a besenyőkre is. A második ujugr kagán terjeszkedési törekvései szerintünk összefüggésben állnak a tibeti forrásban olvasható ama eseménnyel, hogy a besenyők háborúskodtak az ujugrokkal. Feltehető, hogy ekkor a Felső-Irtis jobb partjának urai a besenyők után az ujugrok lettek. Megjegyzendő azonban, hogy az ujugroknak az adott pillanatban nem sikerült még nyugatabbra űzni a besenyőket, nem úgy, mint a karlukokat.

Tamim ibn Bahr, aki Talasz környékéről az Isszik-tó mellett haladva utazott a toquz oguzok országába, utibeszámolójában úgy ír, hogy a kimekek a toquz oguz kagán városától északra (balra) voltak. V. Minorsky, aki az arab forrást beható vizsgálata alá vette, rámutatott arra, hogy Tamim utazása a toquz oguzokhoz, azaz az ujugrokhoz, 821-ben volt. Szerinte a kagán városa alatt, amelyben Tamim látogatást tett, az Orhon vidéki Kara-balgaszun (*Ordu baliq*) értendő.⁴⁴ Ha így volna, Tamim híradásában a toquz oguzoktól északra nem a kimekekről, hanem inkább a kirgizekről történt volna említés. Tudjuk, hogy amikor az ujugrok 791–792-ben szétverték a tibetieket Pei-t'ing vidékén — amelyért e két hatalom vívott harcot 789-től — a Tiensan keleti és északi vidéke ujugr befolyás alá került, mely majd egyre erősebbé vált.⁴⁵ Huai-hsin kagán idején (795–808) az ujugr kaganátus hatalma a tetőpontjára hágott, és az ujugrok Belaszagunon túl egészen a Szir-darjáig vezettek hadjáratokat. Az, aki később *Pao-i* kagán lett, e hadjáratokban nagy hadi érdemeket szerzett, és a trónra lépte után (808–821) politikai, gazdasági és vallási szempontból a lassan hanyatlásnak induló Ujugr kaganátus nyugati része Pei-t'ing (*Beš baliq*) központtal kezdett fontosabbá válni a mongóliai területnél.⁴⁶ Mindezeket figyelembe véve úgy véljük, hogy Tamim nem Kara-balgaszunban, hanem Pei-t'ingben tett látogatást. Feltételezhető, hogy Tamim utazásakor a besenyők már nem voltak az ujugrok közelében, és következésképpen az Irtis menti szállásterületüket valamikor a 8. század második fele és 821 között hagyták el. Időközben a kimekek megjelentek az ujugroktól északra.

Az előadottak fényében valószínűnek látszik, hogy a besenyők költözésének előidézőjeként elsősorban az ujugrok jöhetnek számításba, de a kimekeket sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Az utóbbiakkal kapcsolatban különös figyelmet érdemelnek a kipcsakok, akik a Hudūd al-'alam szerint a kimekektől váltak el,⁴⁷ és akiket Gardizī a kimekek egyik alkotóelemeként említ.⁴⁸ A kipcsakok, akiknek korábbi történetéről alig tudunk valamit,⁴⁹ először a 8. század közepéről való Sine uszu-i felirat

egy nehezen értelmezhető töredékes helyén bukkannak fel.⁵⁰ Tekintettel a muszlim források által ábrázolt 9. századi álláspontra, miszerint a besenyőktől északra voltak a kipcakok,⁵¹ elképzelhető, hogy a besenyőket nyugati irányú vándorlásukban a kipcakok követték, és a besenyő–kipcsak szomszédság korábban is létezett.⁵²

Amint láttuk, az 5. *Hor* követ jelentéséből kitűnik, hogy a besenyők azután is még a Felső–Írtis vidékén voltak, miután a karlukok zöme a 8. század közepén a Csu és Talasz vidékére költözött. Tehát valószínűnek tartjuk azt, hogy a besenyők nem a karlukok kezén levő Szemirecsjén át és a Szir-darja felől vonultak nyugat felé, hanem a nyugat–szibériai alföld déli részén keresztül, majd megérkeztek a Bőrbanszületett Konstantin által említett „eredeti” hazájukba, vagyis a Volga–Urál vidékére. Bár addigi vándorlásuk menete történeti látásunk körén kívül esik, nehéz elképzelni, hogy a besenyők érintetlenül hagyták volna a *Ha-la-yun-log* területeket. Ezzel kapcsolatban nem hagyhatjuk említés nélkül az *Ud-ha-dag-leg*-eket (*Ud ha-daqlig* – *Ud adaqlig* = „ökörlábúak”) sem, akik — a tibeti forrásnak és *Tu Huan* töredékesen ráánkmaradt művének, a *Ching-hsing-chi*-nek híradásaiból ítélve — a *Ha-la-yun-log*-ok nyugati szomszédságában, hozzávetőlegesen a Tobol és a Felső-Urál folyók vidékén, a kazároktól északnyugatra helyezkedtek el.⁵³ Az *Ud-ha-dag-leg*-ek a 8. század közepe után nyomtalanul eltűntek a történelem színpadáról, ami kapcsolatos lehet a besenyők nyugati irányú vándorlásával is.⁵⁴

Irodalom

Ahinzsanov Sz. M.: Kipcaki v isztorii szrednyevkovogo Kazahsztana. Alma-Ata, 1989.

Abe, Takeo: Nishi Uguru kokushi no kenkyū. Kiotó, 1955.

Bacot, Jacques: „Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouigours au VIIIe siècle”. *Journal Asiatique* 1956. 244. 137–153.

Beckwith, Christopher I.: The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages. Princeton, N.J. 1987.

Bicsurin, N. N.: Szobranyije szvegyenyij obitavsih v Szrednyej Azii v drevnije vremena, I. Moszkva–Leningrád, 1950.

Chavannes, Édouard: Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux. (Szent-Pétervár 1903) Reprint: Taipei, 1969.

Clauson, Gérard: „A propos du manuscrit Pelliot tibétain 1283”, *Journal Asiatique* 1957. 245, 11–24.

Clauson, Sir Gerard: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. Oxford, 1972.

Czeglédy Károly: „A kangarok (besenyők) a VI. századi szír forrásokban”. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 1954. 5. 243–276.

Czeglédy, Károly: „Gardizi on the History of Central Asia (780 A. D.)”, *Acta Orientalia A. S. H.* 1973. 27. 256–267.

Dankoff, Robert: Mahmud al-Kāšgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Lughāt at-Turk). Edited and Translated with Introduction and Indices by Robert Dankoff in Collaboration with James Kelley. I–III. Harvard, 1982–1985.

Ecsedy, Ildikó: „A Contribution to the History of Karluks in the T'ang Period”, *Acta Orientalia A. S. H.* 1980. 34. 23–37.

Golden, P. B.: „The Migration of the *Oguz*”. *Archivum Ottomanicum* 4. 1972. 45–84.

Golden, P. B.: „The Qipaq of Medieval Eurasia: An Example of Stateless Adaptation in the Steppes”, in: *Rulers from the Steppe: State Formation on the Eurasian Periphery*, Edited by Gary Seaman and Daniel Marks. Los Angeles, 1991. 132–157.

Gumiljov, L. N.: *Drevnije tjurki*. Moszkva, 1967.

Gyóni Mátyás: *A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei*. Budapest, 1943.

Györffy György: „Besenyők és magyarok”. *Kőrösi Csoma Archivum I. kiegészítő kötet*. 1939. 397–500.

Györffy, György: „Monuments du lexique petchénegue”. *Acta Orientalia A. S. H.* 18. 1965. 73–81.

Györffy, György: „Arpad. Persönlichkeit und historische Rolle”. *Acta Antiqua A. S. H.* 26. 1978. 115–136.

Györffy György: *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990.

Katayama, Akio: „Tokketsu dai-ni kagan makki no ichi kōsatsu”. *Shihō* 17. 1984. 25–38.

Kljastornij, Sz. G.: *Drevnyetjurkszkije runyiceszkije pamjatnyiki kak po isztorii Szrednej Azii*. Moszka, 1964.

Klyashtorny, S. G.: „The Terkhin Inscription”, *Acta Orientalia A. S. H.* 1982. 335–366.

Kljastornij, Sz. G.: „Kipcsak és szir. A kipcsakok őstörténetéhez”. *Keletkutatás* 1986 ősz, 1986. 22–32. (oroszul in: *Turcologica. K 80-letnyiju akad. A. N. Kokonova. Leningrád* 1986, 153–164.)

Klyashtorny, S. G.: „East Turkestan and the Kaghans of Ordubaliq”. *Acta Orientalia A. S. H.* 42. 1988. 277–280.

Kumekov, B. Je.: *Goszudarsztvo kimakov IX–XI vv. po arabszkim isztocsnyikam*. Alma-Ata, 1972.

Kurat, A. N.: *Peçenek tarihi*. Istanbul, 1937.

Ligeti, Louis: „À propos du «Rapport sur les rois demeurant dans le Nord»” in: *Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcell Lalou*. Paris, 1971. 166–189.

Ligeti Lajos: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986.

Litavrin, G. G. – Novoszelcev, A. P.: *Konsztantyin Bagrjanorodnij: Ob upravlenii imperijej* ² Moszkva, 1991.

Liu, Mau-tsai: *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Osttürken (T'u-küe)*, I–II. Wiesbaden, 1958.

Macartney, C. A.: „The Petchenegs”, *The Slavonic Review* 8. 1929 342–355.

Mackerras, Colin: The Uighur Empire according to the T'ang Dynastic Histories. A Study in Sino-Uighur Relations 744–840. Canberra, 1972.

Maljavkin, A. G.: Ujgurszkie gaszudarsztva v IX–XII vv. Naboszibirszk, 1983.

Maljavkin, A. G.: Tanszkije hroniki o gaszudarsztvah Centralnoj Azii. Novosibirszk, 1989.

Marquart, J.: Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898.

Marquart, J.: „Über das Volkstum der Komanen“, in: W. Bang – J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien = Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. N. F. 13. 1914. 25–238.

Martinez, A. P.: „Gardīzī's Two Chapters on the Turks“, Archivum Eurasiae Medii Aevi 2, 1982. 109–217.

Matsuda, Hisao: Kodai Tanzan no rekishi-chirigaku teki kenkyu, Tokió, 1970.

Menges, Karl H.: „Etymological Notes on Some Päänäg Names“, Byzantion 17. 1944–1945. 256–280.

Minorsky, V.: Hudūd -'Ālam. „The Regions of the World“. A Persian Geography 372 A.H. – 982. A. D. London 2. 1970.

Minorsky, V.: Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazī on China, the Turks and India, London, 1942.

Minorsky, V.: „Tamin ibn Bahr's Journey to the Uyghurs“, Bulletin of the School of Oriental and African Studies 12. 1948. 275–345.

Moravcsik Gyula: Bīborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Budapest, 1950.

Moravcsik, Gyula: Byzantinoturcica, I–II. Berlin, 1958. (Reprint: u.o. 1983.)

Moriyasu, Takao: „Chibetto-go shiryō-chū ni arawareru hoppō minzoku – Dru-gu to Hor –“, Ajia Afurika Gengo Bunka Kenkyū 14. 1977. 1–49.

Moriyasu, Takao: „Zōho: Uguru to Toban no Hokutei Sōdatsu-sen oyobi sono go no Saiiki jōsei ni tsuite“, Ajia bunka-shi ronsō, III. Tokió, 1979. 200–238.

Moriyasu, Takao: „La nouvelle interprétation des mots *Hor* et *Ho-yo-hor* dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283“, Acta Orientalia A. S. H. 34. 1980. 171–184.

Moriyasu, Takao: „Qui des Ouigours ou des Tibétains ont gagné en 789–792 à Bebalīq?“, Journal Asiatique 269, 1981. 193–205.

Németh, J.: „Der Volksname *türk*“, Kőrösi Csoma – Archivum 2, 1927. 275–281.

Németh, J.: „Die petschenegischen Stammensnamen“, Ungarische Jahrbücher 10, 1930. 27–34.

Németh, J.: Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Budapest, 1932.

Onogawa, Hidemi: „Tokketsu hibun yakuchū“ Man-mō shi ronsō 4. 1943. 249–425.

Pelliot, Paul: Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or, Paris, 1950.

Potapov, L. P.: Ocserki po istorii altajcev Moszkva–Leningrád, 1953.

Pritsak, Omeljan: „Von den Karluk zu den Karachaniden“, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 101, 1951. 270–300.

Pritsak, Omeljan: „The Decline of the Empire of the Oghuz Yabghu”, The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. II. 1952. 279–292.

Pritsak, Omeljan: „The Pechenegs: A Case of Social and Economic Transformation”, Archivum Eurasiae Medii Aevi 1, 1975. 211–235.

Pritsak, Omeljan: „The Polovcians and Rus”, Archivum Eurasiae Medii Aevi 2, 1982. 321–380.

Ramstedt, G. J.: „Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei”, Journal de la Société Finno-Ougrienne 30/3. 1913–1918. 1–63.

Räsänen, Martti: Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen, I–II. Helsinki, 1969–1971.

Scserbak, A. M.: „Znaki na keramike i kirpicasah iz Szarkela–Beloj Vezsi”, Materialy i isszledovanyija po arheologii SzSzSzR. No. 75. Leningrad, 1959. 362–388.

Senga, T.: „The Toquz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars”, Journal of Asian History 24. 1990. 57–69.

Senga, T.: „A tarka lovak országa és szomszédai a 7–8. században”, (kézirat) 1991.

Senga, T.: „Northern Neighbors of the Khazars around 750 A.D.”, Ural-Altaische Jahrbücher 64. 1992. 59–72.

Shiratori, Kurakichi: „A Study on Su-tê, or Sogdiana” Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 2, 1928. 82–145.

Szemerényi, Oswald: „Südwestiranische» Lehnwörter im Ungarischen und Türkische”, Etudes Finno-Ougriennes 13. 1976. 229–246.

Tekin, Talât: „The Tariat Terkhin Inscription”. Acta Orientalia A. S. H. 37. 1983. 43–68.

Tryjarski, Edward: „Pieczyngowie”, in: K. Dąbrowski – T. Nagrodzka–Majchrzyk – E. Tryjarski, Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk. 1975. 479–624.

Ts'en, Chung-mien: T'u-chüeh chi-shih, Peking, 1958.

Uchida, Gimpū: „Shoki Katsuraroku (Karluk) zoku shi no kenkyū”. in: Uō.: Kita Ajia shi kenkyū. Senpi, Jūzen Tokketsu hen. Kiotó, 1975.

Velihanova, Naili: Ibn Hordabeh, Kniga putyej i sztran. Perevod sz arabszkogo, kommentarii, isszledovanyije, ukazatyeli i karti Naili Velihanovoj. Baku, 1986.

Zahoder, B. N.: Kaszpijszkij szvod szvedenij o Vosztocsnoj Jevrope, II. Moskva, 1967.

JEGYZETEK

¹ Moravcsik 1950, 166–167.

² Németh 1932, 47.

³ Moravcsik 1950. 170–171.

⁴ Marquart 1898, 5–6, 10.; Uō. 1914, 26, 35, 99, 168.

⁵ A következőkben ismertetendő munkákon kívül ld. még pl. Matsuda 1970, 328–331.; Scserbak 1959, 369–370.; Gumiljov 1967, 266, 345.; Kumeov 1972, 57.; Golden 1972, 58; Ahinzsanov 1989, 60–61.

⁶ Kurat 1937, 30–31. E helyen mondok köszönetet Zimonyi Istvánnak, aki lefordította számomra törökökről Kurat könyvének szóbanforgó részét.

⁷ Bacot 1956, 137–153.

⁸ Clauson 1957, 16.

⁹ Kljastornij 1964, 161–165, 177–179.

¹⁰ Pritsak 1975, 212–215.

¹¹ Vö. még Pritsak 1952, 284.; Golden 1972, 52–54.

¹² Tryjarski 1975, 503–505.

¹³ Czeglédy 1954, különösen 271.

¹⁴ Györffy 1978, 122–124.

¹⁵ A *kängäräs*-nek, amely a fentebb említett türk, sőt még egy nem régen ismertté vált uigur feliratban is (*kängkäräs*) előfordul (Tekin 1988, 115. Vö. Klyashtorny 1985, 153–153.), a *kangar*ral való azonosítása nemcsak hangtani nehézségekbe ütközik, hanem amiatt is valószínűtlen, hogy a *kängäräs* minden bizonnyal nem etnonimként, hanem toponimként szerepel a két feliratban (Tekin 1968, 236, 269.; Uö. 1988, 115.). Azt is megjegyezzük, hogy a *K'ang-chü* mint önálló ország csak a 4. századig létezett, és a *Kankar* pedig folyónév (Velihanova 1986, 138, 337.).

¹⁶ Moravcsik 1950, 170–171.

¹⁷ Gyóni 1943, 189–190.; Moravcsik 1958, II. 39–40.

¹⁸ Németh Gyula (1927, 279–280; ld. még Györffy 1939, 436; Uö. 1965, 75) szerint a csagatáj nyelvben található egy *kangar*-hoz hasonló hangzású szó, amelynek jelentése nem áll messze a bizánci császár által megadott *kangarétól*. Ld. még Räsänen 1969–1971, I. 264; Clauson 1972, 639. Vö. Macartney 1929, 342; Menges 1944–1945, 269–271. Külön említést érdemel Szemerényi Oswald (1976, 239–240) nézete, aki egy iráni alakból kísérli meg a *kangar* szó származtatását. Sajnos nem tudunk határozott választ adni arra a kérdésre, hogy milyen szempontok alapján született a *kangar* szóval való megkülönböztetés a többi öt besenyő törzzsel szemben. Vö. még Moravcsik 1958, II. 145; Jenkins 1962, 145; Litavrin – Novoszelcev 1991, 391–392.

¹⁹ Moriyasu 1977; Uö. 1980. 1980-ban cikkének rövid francia változata is napvilágot látott, amelybe azonban nem került bele néhány, témánk szempontjából fontos elemzése és értelmezése.

²⁰ Moriyasu 1977, 1, 13, 45.

²¹ Moriyasu 1977, 16–17, 33–46,

²² Moriyasu 1977, 10–11.

²³ Moriyasu 1977, 11–13.

²⁴ Moriyasu 1977, 7–8. Moriyasu (1977, 14–16) rámutatott arra, hogy a *dru-gu* szó nemcsak a törököket jelenti, hanem az ezeket is magában foglaló, törököket jelölő általános összefoglaló elnevezés.

²⁵ Ld. még Ligeti 1971, 176.

²⁶ Moriyasu 1977, 30–31. Moriyasu (1980, 182) francia nyelvű cikkében pedig a besenyőket a Felső-Irtis és az Altaj közé helyezi.

²⁷ Erről részletesen ld. Katayama 1984. A toquz oguzok felosztásáról szóló új nézetet ld. Senga 1990.

²⁸ Hsin-T'ang-shu 217B (Bicsurin 1950, 309; Mackerras 1972, 55). Ld. még Klyashtorny 1982, 344(W5); Vö. Tekin 1983, 51 (W5).

²⁹ Ld. Chavannes 1969, 33. old. 4. jegyz., 271. old. 6. jegy. és a mellékelt térképet; Onogawa 1943, 127–128; Uchida 1975, 504–505. Vö. Ecsedy 1980. Uchida úgy véli, hogy a karlukok területe nem terjedt ki annyira nyugatra, mint ahogy Chavannes képzei, aki szerint ők a Tarbagatajtól északra, a Zajszan-tó vidékéig jutottak.

³⁰ Klyashtorny 1982, 345 (S28); Tekin 1983, 49–50 (S3); Ramstedt 1913–1918, 16–17 (N11).

³¹ Ramstedt 1913–1918, 16–33 (O1–13, W1–2). A karlukok 8. század közepi történetére vonatkozó kínai, uigur és muszlim híradások nehezen összehangolhatóak, s így a részletekre nézve különböző nézetek kaptak hangot. Vö. Abe 1955, 151–153; Czeglédy 1973, 264–265; Moriyasu 1979, 221–222.; Beckwith 1987, 126–127.

³² Hsin-T'ang-shu 217B (Bicsurin 1950, 348; Maljavkin 1989, 104; Ramstedt 1913–1918, 33–34 (W2)).

³³ Onogawa 1943, 124–125; Ts'en 1958, 760. Megjegyzendő, hogy ezekben az időkben a baszmilok hatalma északon — a tibeti forrás tanúsága szerint — egészen a Hemcsik folyó vidékéig terjedhetett ki, ahol a kestimek laktak. Moriyasu 1977, 26–27.

³⁴ Ld. Abe 1955, 149–151; Minorsky 1970, 272. Klyashtorny (1988) a nem régen ismertté vált terhi felirat alapján arra következtetett, hogy 753 és 756 között az uigurok sikeres hadjáratot indítottak a Keleti-Tiensan vidékére, és azt uralmuk alá vonták. Vö. Tekin 1983, 52 (N5–6).

³⁵ Hsin-T'ang-shu 215B (Bicsurin 1950, 300; Chavannes 1969, 85), 217B (Bicsurin 1950, 347). Ld. még Minorsky 1942, 31; Martinez 1982, 119. A szakirodalom gyakran említi a 766 évszámot annak az eseménynek dátumaként, hogy a karlukok birtokukba vették Tokmakot és Talaszt, vagy elfoglalták a türgisek földjét. Chavannes 1969, 286; Barthold 1977, 201; Minorsky 1970, 287; Pritsak 1951, 274–275; Golden 1972, 51–52; Kumekov 1972, 55; Ahinzsanov 1989, 61. Azonban tudtunkkal nincs olyan forrásadat, amely pontosan ehhez az évszámhoz engedné kötni a szóban forgó fejleményt.

³⁶ Ld. még Moriyasu 1979, 223–224. Vö. Beckwith 1987, 147–148.

³⁷ Az *Og-rag* a Kašgarī művében (Dankoff 1982–1985, I. 82–83. 144 stb.), többször előforduló *Ogrāq*-kal azonosító. Ld. Clauson 1957, 15; Moriyasu 1977, 31. Vö. még Gumil'ov 1967, 380–381; Minorsky 1970, LXXIV, 277; Kumekov 1972, 64–65; Martinez 1982, 123. Az *I-byil-kor*-ról sajnos nem rendelkezünk más adatokkal. Érdemes megemlíteni Clauson (1957, 15) nézetét, aki az *I-byil-kor*-t kapcsolatba hozza a *Ch'u-mu-k'un* törzsszel, amely a 7. század közepén a karlukok és a türgisek között helyezkedett el. A *Ch'u-mu-k'un*-ok pontosabban az Emil folyó vidékén lehettek (ld. Chavannes 1969, 270. és a mellékelt térképet), tehát nagyjából ugyanott, ahová az *I-byil-kor*-okat lokalizáljuk.

³⁸ Senga 1991.

³⁹ Ts'en 1958, 675–676; Kljastornij 1964, 177; Pritsak 1975, 211. Vö. Shiratori 1928, 85–87; Ahinzsanov 1989, 60.

⁴⁰ Pelliot 1949, 266. old. jegyz. Ld. még Liu 1958, 128, 569–570. old. 663. jegyz.; Ligeti 1986, 159–160.

⁴¹ Vö. Ligeti 1986, 362, 346. Ligeti a besenyők nyugati és keleti ágáról beszél, ami valószínűleg részben annak köszönhető, hogy elfogadta Czeglédy nézetét, miszerint a kangarok (besenyők) már a 6. században szerepelnek Transzkaukáziában. Megjegyzendő az is, hogy Ligeti (1971, 181.) a *Ha-la-yun-log*-okat — hibásan — az ellenkező irányba, vagyis a besenyőktől keletre helyezi.

⁴² Kumekov 1972, 46, 53–57, 113–114.

⁴³ Senga 1991.

⁴⁴ Minorsky 1948, 283, 291–292, 294–296, 302–303; Uő. 1970, 481, vö. 272.

⁴⁵ Moriyasu 1979; Uő. 1981.

⁴⁶ Abe. 1955, 200–230. Vö. Kumekov 1972, 54; Maljavkin 1983, 142–144, 179–180.

⁴⁷ Minorsky 1970, 101.

⁴⁸ Martinez 1982, 120. Kašgarī (Dankoff 1982–1985, II. 161. 260) szerint, aki a *yemāk*-eket kipszakoknak tartja, a kipszakok pedig magukat külön ágának gondolják. Kašgarī-nál, akinek művében nem fordul elő a kimek népnév, a *yemāk*-ek egyenlőek lehetnek a kimekekkel. Vö. Kumekov 1972, 39–41.; Golden 1991, 143–145.

⁴⁹ Kljastornij (1982) szerint a kipszakok a türk feliratokban előforduló *sir*-ekkel és a kínai forrásokban szereplő *Hsieh*-ekkel azonosíthatók, akik a *Yen-t'o*-kkal a *Hsieh-yen-t'o* szövetséget alkották. Vö. Potapov 1953, 143–144; Ts'en 1958, 670; Gur'iljov 1967, 213, 217, 268; Pritsak 1982, 325–327, 336; Ahinzsanov 1989, 59–61.; Golden 1991, 132–133.

⁵⁰ Kljastornij [1982, 22–23. Vö. Ramstedt 1913–1918, 13 (N4). 44] a feltételezett *qbčq* (*qibčaq*) olvasatot teljesen megalapozottnak tartja a helyszíni vizsgálatok alapján.

⁵¹ Minorsky 1970, 101; Uő. 1942, 32–33; Martinez 1982, 151. Vö. Zahoder 1967, 72–73.

⁵² Az a nézet, miszerint a besenyő nyelv a kipszak típusú nyelvek közé sorolható (Németh 1932, 60–59; Györffy 1939, 465; Uő. 1965, 81; Ligeti 1986, 506. Vö. Pritsak 1975, 228–230; Tryjarski 1975, 602–603), megerősítené az elképzelésünket, előbb azonban be kellene bizonyítani, hogy a 8. és 9. századi kipszakok nyelve azonos a 11. század közepén létrejött, kun, koman, polovec, kipszak stb. neveken ismert törzsszövetség ránk maradt emlékeinek nyelvével.

⁵³ Ld. Senga 1992. Éppen akkor, amikor befejeztük jelen közleményünk írását, napvilágra látott „A magyarság keleti elemei” című könyv Györffy György tollából, és benne a „Besenyők és magyarok” c. fejezet is megtalálható, amely az 1939-ben azonos című munkájának jelentős átdolgozása. Mivel Györffy az említett fejezetben a besenyők korai történetéről is írt, bár szállásterületüket nem határozta meg közelebbről, indokoltnak tartjuk, hogy itt röviden szóljunk nézetéről. Györffy szerint „A tibeti jelentés ismeretében feltehető, hogy a besenyők 745 után, a terjeszkedő ujguroktól elszorított vereség nyomán menekültek nyugatabbra, a „tarka lovú” nép földjére, amelynek hazája az Aral-tótól északra-északnyugatra kereshető.” Elképzelhetőnek tartja, hogy a besenyő törzsszövetség — amely a lőszínek szerint rendezett — két nép, a tarka lovúak és a besenyők egyesüléséből jött létre; a „kangarok” a *kängär*(*äs*)ekkel azonosak és a tarka lovúak voltak. Györffy 1990, 98–102, 172. Nem tűnik véletlennek ugyan, hogy a nyolc besenyő törzsnév többsége lőszínnévvé van kombinálva (Németh 1930), hiszen a besenyők szomszédosak voltak a tarka lovúakkal, később pedig nyugati vándorlásuk során még szorosabb kapcsolatba kerülhettek

velük — bár mi másképpen vélekedtünk a tarka lovúak lakhelyét illetően —, ezek azonban laza összefüggések, és a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján nehéz eldönteni azt, hogy ezek a szálak kapcsolatba hozhatók-e a besenyő törzsszövetség kialakulásával.

⁵⁴ Nincs kizárva, hogy az *Ud-ha-dag-leg-ek* játszottak bizonyos szerepet a magyarság kialakulásában.

THE PECHENEGS IN THE 8TH CENTURY

by T. Senga

(Summary)

The comparison of Tibetan, Chinese and Uighur sources leads us to the conclusion that in the mid-eight century the Pechenegs — the neighbours of the Karlukhs to the southeast — were located in the basins of the river upper Irtysh, to the north of the Tarbagatai mountains. By 754 A.D. the Karlukhs, driven by the Uighurs who extended their power beyond the Altai Mountains, moved towards west-southwest, to the land of the Türgish people. Although the Uighurs waged war against the Pechenegs at the time, they did not manage to control them or drive them away as they did with the Karlukhs. However, the migration of the Karlukhs gave birth to the situation that the Pechenegs got to the immediate neighbourhood of the Uighur's sphere of power. It is probable that the Pechenegs started towards west some time after the mid-eight century, but surely before 821 as a result of the even stronger westward expansion of the Uighurs and the consequent pressure of their other neighbours, mainly the Kipchaks. Then the Pechenegs arrived at their „original” homeland between the Volga and the Ural rivers mentioned by Constantine Porphyrogenitus. It can be taken for sure that they migrated there not across the region of Semirechye held by the Karlukhs, but across the southern part of the West Siberian Plain.

The fact that according to the Byzantine emperor the Pechenegs are called *Kangar* does not mean that this word is an ethnonym, so it is unnecessary to connect the early history of the Pechenegs with that of ethnonyms or toponyms sounding like *Kangar*.

Toru Senga

LES PETCHÉNÈGUES DANS LE 8e SIÈCLE

(Résumé)

En comparant les sources tibétaines, chinoises, ouïgoures on peut faire la conclusion que les Petchénègues — voisins des Karlouks au sud-est — se situaient au milieu du 8e siècle vers le nord de la montagne Tarbagataï à l'environ de l'Haute Irtych. En 754 les Karlouks — sous la pression des Ouïgoures — se sont déplacés vers sud-ouest sur la terre des Türgesch en même temps les Ouïgoures entendaient leur conquête outre des monts Altaï. Bien que dans cette époque les Ouïgoures aient été en querelle avec les Petchénègues ils ne pouvaient pas les conquérir et expulser comme dans le cas des Karlouks. Mais le déplacement de ces derniers emmenait que les Petchénègues sont arrivés au voisinage de la sphère du pouvoir des Ouïgoures. On peut supposer que les Petchénègues — pour l'expansion croissante des Ouïgoures vers l'Occident et dans ce contexte sous la pression de leurs autres voisins surtout des Kiptchaks — sont partis vers l'ouest dans le temps de la deuxième moitié du 8e siècle, mais avant 821. Les Petchénègues sont arrivés enfin à leur pays „original” signé par le Constantin Porphyrogénète soit au côté de la Volga et de l'Oural. Il est certain que leur trajet ne menait pas à travers de Semiretche possédé par les Karlouks mais à travers du sud de la plaine de Sibérie Occidentale.

Du fait que selon l'empereur des Petchénègues étaient nommés *Kangars* ne résulte que ce mot est ethnonyme, et il n'est pas nécessaire rattacher l'histoire ancienne des Petchénègues avec des noms de peuple et de lieu qui ont une consonance analogue au mot *Kangar*.

Székely György

A POLGÁRI REND ELŐZMÉNYEIHEZ: A VÁROSI ELIT A 12–13. SZÁZADI EURÓPÁBAN

Európa legfejlettebb városias területei a korai középkorban a *Bizánci birodalom*hoz tartoztak. Súlyos ellentmondás volt azonban ezek sorsában, hogy a 9. század után — eltérően a nyugat-európai városfejlődési tendenciától — igen nyomasztó volt az állami szabályozás, ami korlátozta a korporatív intézmények autonóm tevékenységét és befolyást gyakorolt a városokban folyó társadalmi harcok kimenetelére. Így adódhatott, hogy Konstantinápoly főváros, egyben a Kelet és Nyugati közti kereskedelem elsődrendű szereplője a leginkább szenvedett az állam alárendelő szerepétől. De ez vezetett arra is, hogy a tartományi városokban a 11. században szükségképpen szeparatista mozgalmak alakultak, hogy a császári előjogokon túl — amit ezidőtől fogva nyugati városok is korlátozni kívántak — a központi hatalomtól való függetlenségért kellett küzdeniök.

A két nagy történeti régió közt feküdtek Délitália városai, részben ugyancsak bizánci uralom alatt. Ez utóbbiaknak sem volt régóta semmiféle városi önigazgatása, sem népgyűlése. Emiatt törtek ki a harcok a városi (poleis) helyzet kivívásáért a Nikopolis–Chersones — délitáliai városok — Antiochia közti hatalmas térségben. Felzendült Bari (1009), Chersones (1016), Naupaktos (1028), Antiochia (1035), Dyrhachion és Nikopolis (1041–42). Mindezek a mozgalmak a különálló városok mozgalmai, még siker esetén sem vezethetett ez összefüggő terület rendi-képviselési fejlődéséhez. Csak évszázadokkal később értek meg ennek feltételei, s akkor is hatottak még az egykor a bizánci szférához tartozás szervezeti és beállítottsági hagyományai.

A 13. század végén kb. 8.5 milliós lakosságú egész Itáliából Szicília népessége 600 000 fölé, a Nápolyi királyságé 2 millió fölé emelkedett. Pedig Szicília alig 20-ra rúgó népsűrűsége és a félsziget déli részének ennél is kisebb népsűrűsége inkább egy túlnépesedett mezőgazdaságon, mint fejlett városi szervezeten nyugodott. Amikor 1282-ben felkeléssé szélesedett az elégedetlenség, akkor sem merült fel az önálló városállamok modellje a déliek elképzelésében. Palermo népe parlamentbe gyűlkezve a közösséget (comune) a római egyház védnöksége alá helyezte kormányozni. Pedig a toszkán és lombardiai köztársaságok példájára hivatkoztak és a tisztségeket

tekintve valamit hasznosítottak azok eredményeiből. Ruggiero Mastrangelo, Arrigo Baverio, Niccoloso d'Ortoleva lovagok és Niccolo di Ebdemonia népkapitányok lettek, mellettük öt tanácsos működött, Pierotto da Caltagirone, Bartolotto de Milite, a jegyző Luca di Guidaifo, Riccardo Fimetta lovag és Giovanni di Lampo. Egy 1282 május 10-i oklevél szerint a felkelő Messina is egyszerre ismerte el a római egyház uralmát (dominium) és a maga communitasát. A város élén Baldoينو Mussone volt a kapitány, aki nemesember volt, mellette városbírók működtek, és pedig Rinaldo de Limogiis, Niccoloso Saporito, a történetíró Bartolomeo de Neocastro, valamint Pietro Ansalone.

A tartományi összetartozás érzését mutatja, hogy Szicília városaiból nunciusok és követek jöttek össze Messinába és az eljárásról tanácskoztak. A Szicíliai vecsernye e háborúja során némelyek követeket akartak küldeni a pápához az egész népességből az összes városok és kastélyok kulcsaival, kérve tőle – s itt a városvezetés felülről kiküldött típusaival találkozunk! –, „egy kapitányt, urat vagy rektort, aki az Egyház nevében kormányozzon”. Mások, akik semmi jót nem reméltek a pápától, azt tanácsolták, hogy vegyenek fel érintkezést valamely „ambíciózus fejedelemmel, különösen a spanyolokkal, akár a kasztíliai királlyal, akár az aragóniaival”. A helyi normann, sőt a bizánci kori hagyományokat szem előtt tartotta Aragóniai Péter, amikor 1282-ben uralkodni kezdett Palermóban. Hat justitiariust nevezett ki az egyes tartományokra (Palermo; Mazara; Girgenti; Noto; Geraci, Cefalu és Termini; Castrogiovanni, Demona és Milazzo) és egy stratigotot kiterjedt terület joghatóságával (Messina). Ezeknek a városközpontú tartományoknak felel meg, hogy amikor 1238-ban a messinai pénzverőhely mesterét megválasztották, ezt Szicília justiciariusai, stratigotójával és az összes officialisokkal közlik.¹

A szláv Balkánon a legrégebnek ott mutatkozik a városi szervezet, ahol a római kor óta kimutatható a városi kontinuitás: Spalato (Split), Cattaro (Kotor), Zara (Zadar), Trau (Trogir), Koper (Capodistria) és Isola partmenti városok ezek. A dalmát városokban nemesi kommúnia alakult ki, hiszen csak a nemesség tartozott a communitas keretébe, míg a többi népesség az universitas fogalmába. Csak a 12. században lettek nemnemesek teljes polgárjogúvá és vezetésben részvételre jogosulttá. A 10-12. század során városi tanácsosok, a 13. században a consulok vagy a bírák tűnnek fel Koper, Isola, Piran helységeiben, 1107-ben következett be Spalato önkormányzatának megerősítése, ebben a városban általános gyűlés, majd nagytanács volt, amikor 1154 előtt prior helyére comes lépett. Valójában ez azt a radikális lépést jelentette, hogy a régi nemzetségek (maiores) felett győzelmet arattak a fiatalabb nemzetségek. Dubrovnikban (Ragusa) a 11. században prior működött, majd tanácsok alakultak. Trogirban választott prior előzi meg a 12. századeleji gróft, ismert intézmény a Curia major. Cattaróban a 11. században szerepel prior, 1124-ben nagytanács. Zarában 1117-ben szerepel választott gróf, 1174-ben consulok. Rab (Arbe) grófját a 12. században választották, 1166-ban 4 választott nemes szerepel, egyikük gróf, majd tanácsok a 13. század első felében jönnek létre. Korčula tanácsait talán 1214-től számíthatjuk.

Az északisztriai partmenti városokat (Koper, Isola, Piran) az jellemzi, hogy polgárságuk a 13. század óta patrícusokra (városi nemesség) és köznép-re (populus) oszlik. A populushoz számították főként a nemnemes földbirtokosokat, a kereske-

dőket és a kézműveseket. Másfelől ez azt is jelentette, hogy a városi nemességen kívül nem volt ott igazi, tisztán agrár nemesség. Ezekben a városokban a helyrajzot is motiválta a politikai és társadalmi helyzet: az őrgrófok, azután Velence képviselői, különösen pedig a városi nemesség erős önkormányzata a monumentális középületek csoportjának kiépítésére vezetett egy központi tér körül. Ettől a fejlődéstől elég határozottan elválik a belső terület jóval későbbi fejlődése. Ami Szlavóniát illeti, Zágráb bíróját és esküdteit 1242-ben látjuk szerepelni mint választottakat. Választott polgármester tűnik fel: Petrinja 1240, Samobor 1242, Jastrebarsko 1257, Bihač 1279 években. Villicus és esküdtek működtek: Dubica 1240. Szlovénia legrégebb városai a 13. századból valók, de a 13. században még nem mutathatók ki választott tanácsok ezekben.² A különféle politikai uralmak alá került területeket e korban nem fűzte össze rendi jellegű kapocs.

A nagy francia történész, Jules Michelet 1831-ben szenvedélyes módon érzékelte az ókori városi élet pusztulását *Itáliában*: „Róma pusztasága, éppúgy elszigetelve a százazföldön, mint Velence a vizek közepén, szomorú szimbóluma azoknak a bajoknak, amelyeket ez a városi élet (*urbanitas*) okozott, amelyben mindig kiteljesedett az olasz szellem.” Ez a hanyatlás mégsem volt olyan teljes, amint azt Michelet szemléletesen megfogalmazta: „a vidéket fölszívták a városok, a városokat elszigetelte a vidék elnéptelenedése.” Az olasz városi fénykor előzményei sokkal bonyolultabbak. Az itáliai városok elhanyagolt periódusában is *egyfajta* autonómia mindig volt és gyakorolt valami hatalmat. Már a 9. századi forrásokban találunk utalásokat a polgárok gyűléseire (*assamblatorium, parlascium, concio, conventus civium*). Ezek előformák, előgyakorlatok a polgári politikai részvételhez, de épp Itáliában városálami fejlődésbe torkollottak, nem lettek országos rendi képviselőlet alapjává. Novi Ligure városát a 12. században úgy igazgatták, hogy volt egy — a város 15 vagy 16 éven felüli lakóit tömörítő — gyűlése (*arengo, concione*), amelyen rendkívüli és igen fontos kérdésekben döntöttek. A 13. századi Itáliában mint városi általános népgyűlések működtek (*conciones, arengae, parlamenta*). A cremonaiak igen korán megmozdultak, már 850-ben „*habitatores civitatis Cremone*” II. Lajos császárhoz fordultak, mivel a püspök folyami hajózásukra súlyos kihatású pénzügyi rendelkezéseket hozott.

Veronában a lakosság és kolostor vitájában *judices* játszottak szerepet, ennyiben a város ekkor is jogi személy volt. Mantovában a Péter püspök engedélyével és felügyeletével folyó pénzverésnél a *conventus civium* határozta meg a súlyt, finomságot, forgalmi feltételeket. Ehhez járult hozzá 945-ben Verona, Brescia *conventus civiumja*. Tehát mintegy pénzverési kerületet alkothattak. Az eredeti városok mellett kereskedő és kézműves telepek (*burgus, borgo*) lakói lettek mégis a polgárság névadói (*burgenses, borghesi*). Novi Ligure egyik elemét kereskedők alkották, akik általában a *curtis* földjein földművelési bevételt felhalmozva építettek házat a *burgusban* és többé nem paraszti, hanem kézműves vagy kereskedelmi tevékenységet folytattak. Serravalle városában a 13. században még megkülönböztették a *burgenses-t* (a feudális vár alatti 'borgo' lakosai) mint társadalmi réteget a *forensestől* (más területek lakói).³

Itália igen fontos ország volt azután a *városi magisztrátusok* megjelenése szempontjából: itt jelentek meg először a választott *consulok*. Ezek az igazságügyi és

közigazgatási testületvezetők nevüket az ókori Rómára emlékezésül kapták. Már a pusztá felidézés is imponáló: 1081 Pisa, Lucca, 1081/1097 Milanó, 1085 előtt Siena, 1093 Biandrate, 1095 Asti, 1098 Arezzo, 1099 Viterbo, Genova, 1100 körül Chieri, 1105 Ferrara, Pistoia, 1109 Ravenna, 1111 Rimini, 1117 Bergamo, 1112/16 Cremona, 1122 Tortona, 1123 Bologna, 1126 Mantova, Piacenza, 1135 Novi Ligure, Modena, 1136 Verona, Reggio Em., 1138 Firenze, Forlì, 1139 Novara, Perugia, 1140 Imola, 1141 Faenza, Vercelli, 1149 Parma, 1157 Orvieto, 1168 Alessandria. Az önkormányzat kivívásának folyamatos előrehaladása nem sima úton történt, hanem válságok és megrázkódtatások közepette. Pisa korábban elnyomatásokat szenvedett azoktól az algrófkóktól, akiket élére Toscana őrgrófjai helyeztek. Ezért kért és kapott a város IV. Henrikől kiterjedt kiváltságokat. Ezután bukkannak fel a forrásokban 1085-ben és 1094-ben a consulok, mint a comune választott képviselői, igaz egyelőre az algróffal megosztva a közigazgatást. Mégis, a consulok feltűnése a comune megszületésének jele. A város vezetése Pisában 1100 körül már a 4–14 főnyi consultestület kezében volt. Fordulatot jelentett a városok és császárok viszonyában az 1158. évi roncagliai birodalmi gyűlés, amikor I. Frigyes vissza kívánta állítani a regáléknak tekintett elidegenített császári felségjogokat, ha csak nem érvényes kiváltságok törlődtek el azokat.

Az uralom újjászervezésére a békekormányzat törekvése adta az indokot, de ez az esküszövetségek visszatartására, az ellenszegülők leverésére irányult. A császár azonban nem a korábbi egyházi és világi hűbéri hatalmasságokra kívánta bízni a városokat, hanem birodalmi hivatalnokokra, azaz az eddig szabadon választott consulok helyére *podestáknak* (potestates) kellett lépniök. A lokális öntudattól és szomszédsági kapcsolatoktól erős — de egyesített államra nem törekvő — városok ellenálltak. Az 1176-ban Legnanonál vívott összeütközés a császár vereségére vezetett. A comunék nem vitatták a császár főhatóságát, de önkormányzatukat, saját vezetőik (a consulok) választási jogát meg akarták védeni. Frigyes, mint a rómaiak császára az 1183-ban megkötött konstanzi békében elismerte a Lombard Liga város, helység, személy tagjainak regáléikat és szokásaikat. Igaz, hogy a császár fenntartotta magának a consulok beiktatását, de ezzel feladta a podestà-vezetést.

A podestà végül is mint választott tisztségviselő érvényesült olasz városokban. Pisában (1190) saját polgárai közül választották, majd (1208), hogy pártatlan legyen, más városbelit. Ellenőrizték őket a választott városi tanácsok. Az egyes városok a podestákat több évre, sőt élethossziglan is választották, bár ezáltal nem egyszer a város ura (signore) lett belőle. Ez azt sejteti, hogy az eredetileg gyűlölt intézmény (potestas) különféle okokból éppen szükségessé lett a 13. század mozgásba lendült, nehezen áttekinthető városi társadalmában. A régi gazdagok elfeledve őseik feudális-oligarchikus gyakorlatát, de félve az újtól, akár a szegényekhez is fordultak, hogy bátorítsák őket az uzsora elleni elégedetlenségben. Az új gazdagok viszont a régiek mint zsarnokok ellen mozgósították a népi elemeket. Némely patrícius leszármazott támogatta az újak ügyét, más régi családok viszont azért vállaltak hivatalt, hogy akadályozzák a békebontásnak érzett megmozdulásokat. Ezek a feszültségek tették szükségessé a podestà-kormányzást, hogy az oly sokféle ellentétet enyhítsék. Nem véletlen, hogy Firenzében 1207 óta kívülről hívott podesták irányítottak. Ezek és kíséretük éppen mint idegenek, a város társadalmi és gazdasági életében részt nem

vevők lehettek pártatlan békebírák. 1224-ben Inghirrami de Magreto, Firenze Isten kegyelméből való podestà-ja uralmát említik és az ő rendelkezése érvényesül, kik vesznek részt a comune tanácsa tagjain kívül mely testületek képviselőjében adóki-vetéskor. 1266-ban Catalano de' Catalani és Loderingo degli Andalò voltak podestàk, akiknek emlékezetét Dante is fenntartotta a Pokol szövegében.

1271-ben Taddeo de Montefeltro volt Firenze podestà-ja. Ennek tipológiai jelentőségét aláhúzza, hogy Toscana népsűrűsége a déli övezetéhez képest háromszor, talán négyszer nagyobb volt, amit nem a túlnépesedett mezőgazdaság, hanem a virágzó városhálózat tarthatott meg. A 13. század végén a mintegy 8.5 millió itáliából vagy 750 000 élt Toscanában. Jelentékeny szám ez, ha arra gondolunk, hogy Milano és tartozékai népessége az 1 milliót lépte túl, s az Egyházi Államé az 1.5 milliót érte el. Igaz, hogy a podestà méltóság valamit veszített jelentőségéből 1250 óta, amikor Firenzében létrehozták a népkapitány (Capitano del Popolo) intézményét, amely mellette réteg, ill. társadalmi képlet érdekeket védett. Ez utóbbiak belső irányzatai nehezen voltak elkülöníthetők és mélyebben megérthetők a kívülről jöttek számára, azért a következő nemzedékek nagyjai, bármilyen éles különbségek vagy ellentétek lettek köztük, azonos megítélést kaphattak. Az utókorban már összemosódott egyéniségek ilyen egységét látta meg Giorgio Vasari a firenzei podestà palotája kápolnájának festményeiben, amelyeket egyaránt Giotto javára írt: Brunetto Latini, Dante Alighieri és Corso Donati arcképei természetesen adottak voltak Vasari szemében.

Sajátos Róma helyzete, amely nemcsak a pápa és császár közt vergődött. Az Örök Város az antik hagyományt kívánta visszaállítani, nem kívánt többé kőbányaként pusztulni a világi és egyházi uraságok palota- és templomépítkezései közepette. Sajátos öntudatot fejez ki 1162-ből a szenátus határozata azok halálbüntetésével sújtásáról, akik bármilyen kárt tennének Traianus oszlopában, hiszen ennek a világ végéig állnia kell „az Egyház és az egész római nép dicsőségére”.⁴

Az itáliai városok építészeti fejlődésén túl azok társadalmi helyzetére és önkormányzati lehetőségeire is fényt vet a települések erődítettisége. A városfalak sok helyen az etruszk, illetve a római kortól figyelemmel kísérhetők, az egyes városok falvariánsai megkülönböztethetők és régészeti feltárások, okleveles, írott források alapján keltezhetők. Összefüggenek a világi igazgatás alakulásával. Verona falövezetének karbantartása és erősítése már 8. századi forrásból ismert. Az egyik teher, ami alól az olasz városok mindig szabadulni akartak, a városfalon belüli császári palota volt, a központi igazgatás székhelye. Milano már a Karoling-korban szabadult ettől. Verona esetében azonban a város és falának építészeti állapota a longobardok hosszú korszakában zavartalan volt (multum tempus transiisset ex quo hanc urbem reparare opus non erat, quia Langobardorum minime indigebat), a kérdés csak Jám-bor Lajos uralma idején merül fel. VIII. János pápa (872–82) pedig Kopasz Károly császártól segítséget kérve már felpanaszolta Itália településeinek (civitates, castra et ville) szaracén elpusztítását, püspöki székhelyek elnéptelenedését, amit tetézték őgrófkok dúlásai, majd a magyar kalandozások rombolásai tették szükségessé a városfalak újjáépítését (Bergamo 904, Cremona 916).

A 10. századi Berengar-féle oklevél az Arnulftól lerombolt falaknak a nép segítségével való helyreállítására kötelezett valamely püspököt. Mégis a 10. századi

italiai város bizonyos fokú katonai önkormányzatot is jelentett: a várfalvédő szolgálat kötelezettsége a népköltészetben is tükröződött; Verona és Brescia milíciái városiak; Vercelliben a hadizászló megáldása (*benedictio vexilli*) utal a városi milíciára. Nem ellentmondás ezzel a városúrral való bizonyos összefonódottsággal, az, hogy Pavia 1024-ben lerombolta az ottani császári palotát. A városi lakosok viszont emberemlékezet óta őrizték a városfalakat, az autonóm katonai tevékenység mint a „szaracénok” elleni hadjáratok, a 11. század második felétől folytak. A város védőműveit a polgárok a magukénak érezték s ezekhez ragaszkodtak. IV. Henrik király ezért jó-téteménynek szánta, amikor Lucca város 1081. évi kiváltságlevelében hangsúlyozta, hogy egyetlen hatalmasság, egyetlen ember se merészelje Lucca városának a várost körülvevő régi vagy új városfalát megrongálni, vagy éppen lerombolni. Ugyenebben a kiváltságban biztosította az uralkodó a luccaiakat, hogy sem a városon belül, sem fellegrárukban ne legyenek kötelesek királyi palotát építeni, s ne merészeljen senki náluk erőszakkal vagy hatalmaskodva ingyen vendéglátást követelni. Elnyerték azt a kiváltságot is, hogy ezentúl senki se merjen tőlük katonatartást követelni. Ha az eddigiek defenzív magatartást mutatnak, feltűnő, hogy a szomszédos városok elleni fegyveres akciók a 12. század elejétől szokásosak. Városközi katonai szövetségekről már a 11. század utolsó évtizedében említés történik, de első dokumentumai a 12. század derekától valók.

A büszke Bologna a szabad comune keletkezése és virágzása jelének tekinti a 13. századi városfalak maradványait. Ez a comune rektorokat választott a hidak őrzésére, amit ismerünk 1287 és 1289. évekből. Az itáliai városok továbbá nem alkottak egyértelműen azonos jogi helyzetű területet, hanem a különféle városi övezetek jogi helyzete ismételten előfordul. Ezért lehet szó jogi helyrajzról az olasz irodalomban. Mind a pénzügy, mind a hadügy terén, amelyek utóbb a rendképviselési állam legfőbb állásfoglalási szférái, megvoltak tehát a lokális, legfeljebb a regionális igények a városok részéről. Így érthető, hogy Firenzében 1224-ben kibővített tanácsulésen esett szó a Semifonte torony korábbi lerombolásáról, illetve Firenze város új és régi falainak fenntartásáról.⁵ Akár a városi önkormányzatra, akár az adóterhekre, akár a városi önvédelemre gondolunk, nyomban el kell hessegetni az összetartozás és egymásrautaltság valamiféle harmóniáját. Ellenkezőleg, még a közös jogok kivívása és őrzése is a nobiles, magnates ill. a populares (nobili e popolari, magnati e popolari) harcai közepette ment végbe.

A 12–13. századi Itáliában a városok népességében mindenekelőtt a régi *aristokráciához tartozók* tűntek ki, mint a városi házak és városkörnyéki, grófságbeli (*contado, comitatus*) földek tulajdonosai. Ezek a familiák igen gyakran kastélyok és földesúri jogok birtokosai. Őseik egykor a gróf mellett töltötték be tisztségeket és ezáltal hűbéreket kaptak; de a város püspökéhez is hűbéri-hűbéresi kapcsolatok fűzték őket. Ezek a családok monopolizálták kezdetben a közösségi tisztségeket, de jogászokat és gazdag kereskedőket is adtak. Fontos eleme volt az itáliai városi lakosságnak a *városi lovagság* (milites). A jogászok társadalmi tekintélye annyira emelkedett, hogy némely kommunáiban az egyszerű milites fölé emelkedtek és a tanácsban az apátokkal azonos helyük volt. Ezáltal az *egyetemi képzettség* emelt egy hivatást az elitbe. Némileg más volt a helyzet Velencében, amely nem ismerte a hűbéri vi-

szonyokat, ahol a kereskedők, valamint a lagúnabeli szigetek és a szomszédos szárazföld (terraferma) földbirtokosai rendelkeztek a hatalommal.

Genovában éltek régi arisztokrata családok, amelyek csoportokban (alberghi nobiliari) szerveződtek. Más városokban is adódtak arisztokrata csoportok, de ezek nem ilyen minőségben képviseltették magukat a város kormányzatában. Mellettük éltek a *kézművesek* akik szakosodásuk szerint (a különféle városokban eltérő) testületekbe (Arti, céhek) szerveződtek. A 13. század során előfordult, hogy megosztották a közösségi tisztségeket és a kormányzatot a „hatalmasokkal” (grande vagy potente) vagy éppen olyan törvényeket hoztak, amelyek igen súlyosan büntették a néphez tartozókat (populares) megsértő „hatalmasokat”, mint Bologna, Firenze és számos más város esete mutatja. Firenzében 1282-ben a hét nagyobb céhbe (orvosi és jogászai foglalkozásúak, bankárok, selyem- és gyapjúipari vállalkozók) tartozók vezették a kormányzatot, 1292-ben már a közepes céhekbe tartozókat is befogadták abba, de az alsó szakmák úzói és a nincstelen csoportokba tartozók kizárva maradtak. Az elitbe tartoztak a milanoi kereskedők: az ottani szokásjog 1216-ban mintegy kereskedelmi kamarának tekintette a *consules negotiatorum*-ot, akiknek joghatósága volt a városi pénzverés és piacok felett. Határozataikat és bírósági döntéseiket évente fel kellett olvasni a polgárság általános gyűlésén. Ugyanakkor a szokásjog nem tekintette a *consules negotiatorum*-ot kormányzati tisztviselőeknek és bírói vagy más közfeladatra megválaszthatók voltak.

A pénz szerepének növekedését jelzi, hogy Észak-Itáliában polgárok vagy városi lovagok falusi birtokokat szereztek és ez erősítette a város kapcsolatait a *contado*-val. A politikai jogok gyakorlása és a közösségi hivatalok választhatósága mégiscsak az ingatlan javak tulajdonához kapcsolódott és a hivatal fontossága szerinti értékkel arányban maradt. Másrészt a tisztségek választhatósága és igen gyakori megújítása megakadályozta, hogy a közösségi adminisztratív személyzet külön réteget alkosson. Átrétegződést idézett viszont elő, hogy városba települt vagy éppen betelepülésre késztetett nemesek elpolgárosodtak.⁶ Reggio évkönyvei szerint 1169-ben egy falusi nagy nemes és számos kisebb lovag kötelezte magát, hogy az év egy részében a városban lakik. Ilyen folyamatot sejtet, illetve észlelt megindulásának akadályozását célozta Barbarossa I. Frigyes császár a Trento városának adott edictumában, amikort megtiltotta, hogy bármely nemes vagy közembert kötelezzenek a városukban lakásra. VI. Henrik császár 1187-i kiváltsága sok engedményt adott Firenzének, de ragaszkodott ahhoz, hogy lovagok a közösségi adók alól mentesek legyenek. Siena 1252-i statútuma mintegy száz, a *contado*-ban lakó családot kötelezett arra, hogy legyen a városban lakásuk.

Mindezek miatt érthető, hogy a bonyolult réteg- és csoportszerkezetek árnyalt megjelölésére szokásosabb a szakirodalomban a „ceti dirigenti” kifejezés, mint az osztályviszonyokra épülő „classi dominanti”. Ezt a kisebb városok kevésbé ismert vonásai is indokolják.

Novi Ligure vezetői, hogy elkerüljék az erősebb Tortona comunejének való alávetést, hadi segítséget kerestek Genova, Pavia és Moltalto helységektől, 1135-ben szövetségi szerződést (convenientia) sikerült azokkal kötniük a Szt Miklós egyházban. Ez a szerencse és külső körülmény adott alkalmat arra, hogy fennmaradjon Novi Ligure szervezeti formájának (consularis comune) és belső összetételének emléke.

Novit a 12. században úgy igazgatták, hogy gyűlése körében kialakult a rendes ügyek végrehajtására a Consiglio di Credenza, amely arról kapta nevét, hogy benne *ből-csebb öregek és érdemesebbek* működtek, ezek a „creduti”. Ilyenek voltak a „boni homines”, okos emberek, akiknek az egyetértése nélkül nem lehetett a törvényeket vagy megállapodásokat módosítani, közjavakat eladni, pénzterheket kivetni. A gyűlés és a tanács által eldöntöttek végrehajtása volt a *consulok* feladata, akik reszortokat láttak el: igazságügyi consul, a hadsereg consula stb. hivatalát, összesen öten.

Az 1135-i szövetkezési dokumentum Novi Ligure lakóit kategóriákra osztja: „divites, mediocres et pauperes” vagyoni állapot szerint és „milites et pedites” fegyvernem szerint. A záradék pedig még „nobiles” elemet is említ, mert a jegyző azt rögzítette, hogy „consilio nobilium virorum” jött létre a megállapodás. Ebből nem következtethetünk egy külön *nemesek tanácsa* intézményre, hanem inkább arra, megkapták a nemesemberektől kért tanácsot. Voltak tehát Novi Ligureban nemesnek tekintett személyek, kik véleményét nagyobb fontosságú kérdésekben meg kellett kérdezni. Említik még a nép külön kategóriáját, mivel a megállapodást a „de populo” való képviselők is megerősítették. Tehát egy ilyen kisebb városban is felbukkanak a nagyobbak harcaiból jobban ismert csoportok, típusok. Ha — ami nem kizárt — a nobiles és a divites azonosítható, lehet, hogy különféle szomszédos, környező őrgrófok hűbéresei ezek, kis feudumokba beiktatva. Éltek tehát Novi Ligureban feudális nemesek (kastélylakók). Ezeknek a társadalomtörténeti tényezőknek tükrében többet árul el az 1135-i aktusban felsorolt öt consul neve: Guirardo, Umberto della Cavanna, Alberico della Costa, Oberto Bianchi és Bellingerio fia Canicola. De szerepel a népből valók sorában a Cavanna család két tagja és egy Girardo, aki talán Guirardo consul keresztnévének eltérő változatát mutatja, akitől leszármazhatnak a Girardenghi (Guirardenghi)-ek. Ebből úgy gondolhatjuk, hogy Novi Ligure vezető elitje, amelyből a consulok kikerültek, a nemesek és a nép egyes családjai. Guirardo 1135-ben consul és jeles középkori család a Girardengo. 1202-ben e család tagjainak különféle őrgrófi földeket hűbérbe adnak. Nemesnek tekintették a hűbérbe iktatottakat és 1277-ben közjegyzői irat Girardeng(h)is-eket dominus-nak címez Novi Ligureben.

Ami Umberto della Cavanna 1135-i consult illeti, jeles középkori család lett Novi Ligureban a Cavanna, 1197-ben nemes család gyanánt szerepel. Alberico della Costa 1135-ben consulságot viselt és a della Costa család 1202-ben őrgrófi vazallusok közt szerepel. Oberto Bianchi 1135-ben consul volt és valószínűleg az ő unokája az a másik Oberto, aki 1192-ben consul. Ez utóbbi lehet azonos Oberto Bianco di Novi személyével, aki G(u)azo nevű testvérével 1195-ben egy apátságnak földet adományoz tartozékokkal. Ezek a Bianchi-családbeliek ott nagyobb birtokkal rendelkeztek. 1197-ben is Novi Ligure nemes családjai közt szerepelnek a Bianchik. Bellingerio fia Canicola az első consulok egyike és 1197-ben a nemes családok közt vannak a Bellingerik. Hűbért nyert család még Novi Ligureben 1191-ben a Massardo, amely Lasignanában tulajdonbirtokkal rendelkezett. Nemes családként szerepel még a Rufino 1197-ben. Talán levonhatjuk Novi Ligure jogtörténetéből és bár csak hézagosan ismert nemzedékrendjeiből, hogy Itáliának ezen a nem egyértelműen polgárosodott vidékén nemesi eredetű és a népből eredő famíliák életformája, öntudata, társadalmi ambíciója közeledett egymáshoz és patríciussá lett. Ezért nem lehetett feltűnő, főleg

nem tűnt ellentmondásnak, hogy amikor a Lombard Liga 1168-ban Alessandria városát alapította Barbarossa Frigyes elleni védőbástyául, és megbízatásokat adtak ki arra, hogy lombard családokat vezessenek oda megtelepedni, a milanoi köztársaság erre éppen Gherardo Ghilinit tartotta alkalmasnak, mivel a kijelölt területen nagy birtokai voltak. Ezzel a neves Ghilini nemesi família egyik alapítója lett az új városnak.

Az olasz egyház hagyományos összetétele magyarázza meg, hogy Otto Ghilini, aki testvére vagy fia lehetett Gherardonak, a klérus általi 1176 vagy 1177 évi választással a második püspöke lett az új városban létesített egyházmegyének, majd 1185-ben Bobbio püspöke lett. G(h)erardo fia volt Vermo vagy Guglielmo, aki guelf volt. Ez az előkelő városlakó szerepel 1229-ben az alessandriai Nobili del Popolo helyzetű familiák egyik képviselőjeként, amelynek joguk volt részt venni a városi Consiglio degli Anziani-ban. Ez a Consiglio degli Anziani ratifikálta 1234-ben az Alessandria és Acqui közti szövetséget. Vermo fia Giovanni 1280-ban az alessandriai miliciák feje volt. Jele az annak, hogyan olvadtak bele nemesek a városi vezetőrétegbe.⁷

Egy ilyen nivellálás szándéka nyilvánult meg az olasz városi kommunikáció építészeti és szervezeti előírásaiban. Ez kétségtelenül hozzájárult a városi elit átalakulásához. Pisa consulai már 1164-ben esküt tettek arra, a *compagnia* vagy béketársaság élén állva, hogy megtiltják a lovagoknak szomszédaiknál magasabb tornyok építését. Volterrában 1239-ben az adóbecslő és beszedő tisztek tettek esküt arra, hogy az emberekre az adót negyedeikben vetik ki, mégpedig a gazdagra vagyonának megfelelően, a szegényre szegénysége szerint, méltányosság szerint. 1240 óta a milanoi néppárt adót vetett ki a falusi körzetekre, ahol sok patrícia és lovagja tulajdonnal rendelkezett. Az előkelők családszerű társaságait (*consorteria*) Bolognában 1252-ben feloszlatták, megtiltották tagjainak, hogy a városban oldalfegyvert hordjanak, nem kevés tornyukat lerombolták. Paviában a 13. század második felében három *podestà* (*potestates*) volt a maga külön tanácsával a lovagok, ill. a nép, s külön a jegyzők és jogászok számára, mindezek alá voltak rendelve a kommunia *potestas*ának és tanácsának.

Pisában az 1280-as években a régi nemzetiségbeli és az újonnan lett lovagok párhuzamos testületet alkottak mint *commune militum* kapitányokkal, marsalokkal és jegyzőkkel, a *commune populi* mellett. Pistoiában az 1280-as évek közepén a lovagi elemeket enyhébben adóztatták katonai értékük és régi kiváltságuk miatt. Elérkezve annyi olasz város sajátos fejlődése áttekintésének végére, világossá válik, miért olyan óvatos a régibb és újabb olasz szakirodalom a modern fogalmak visszavetítésében. Niccolò Rodolico a nagypolgárság (*grande borghesia*) kifejezést úgy alkalmazta a 12-13. századi Firenzére, hogy nem felejtette el az ipari és kereskedelmi jelző hozzátételét. Armando Saporio kínos következetességgel beszélt úgy az 1282. évi ún. zsíros népről (*popolo grasso*), mint amelyet ma magas polgárságnak (*alta borghesia*) neveznénk. Az irodalomtörténész Salvatore Battaglia jó érzékkel számította a pistoiai magas polgársághoz (*alta borghesia*) a java értelmiséget.⁸

A megelőző korszakban a német városok felett városurak (*Stadtherr*) álltak. Németországban a városok jelentékeny része püspöki uralom alatt állott, természetesen ilyen városurak voltak a püspöki székhelyeken: Köln, Mainz, Worms, Metz. A Rajna vidéki városi lakosság nyugtalanságát és a kor politikai harcaiban — inkább

a központi hatalom oldalán — való elkötelezettségét egyaránt mutatják a pápaság és a császárság első küzdelme alatti megmozdulások. Az 1073. évi worms-i felkelés példát mutatott a kölnieknek. A németországi városi önkormányzati törekvések élén az a maga korában hallatlan eset áll, amelyről Hersfeldi Lambert Évkönyvei emlékeznek meg. A kölni polgári önállósodási törekvés 1074-ben vezetett felkelésre Anno érsek, a városúr ellen. Oka vagy inkább kiváltó szikrája alkalmi és egyéni sérelem volt: a kölni érsek lefoglaltatta egy kereskedő hajóját, hogy a münsteri püspök hazatérését megkönnyítse. Valószínűleg régi szokásjogra hivatkozhatott annél a városúr, amit azonban a meggazdagodott és hatalmukat érző *kölni kereskedők*, főleg a fiatalabbak nem fogadtak el. A hajótulajdonos kereskedő fia az érsek emberei ellen önségélyhez folyamodott, ami városi felkeléssé szélesedett. Anno érsek kénytelen volt elmenekülni Neuss városába, ott gyűjtötte össze fegyvereseit a kölni megmozdulás leverésére.

A városi politikai szervezetet még nélkülöző polgárság felkelése az érseki hadsereg szemben összeomlott. Mégis kiindulópont lett ez a városi kormányzat viszonylagos gyors átalakulásában. A mainzi érsek 1077 évi elűzését már a király honorálta. Metzben a 11. század utolsó két évtizedében zajlottak az események. Az ezekhez képest némileg elmaradott középnémetországi városfejlődés jele, hogy Erfurtban ezidőtájt a kereskedőtelep temploma körül csoportosultak mindazok, akik a városi közösség szélesebb alakulására törekedtek. A város települési és jogi-társadalmi szempontból is eltérő elemekre tagozódtak, illetve ilyenekből ötvöződtek össze. A tulajdonképeni város mellett volt váralja (suburbium), ahol a várnak szolgáló lakosok éltek. Ellenben a város előtt elhelyezkedő település (Vorstadt) lakosai teljes polgárjogot élvezhettek.⁹

A városi vezetőréteg (Führungsschicht) kialakulása Németországban bonyolult formákat öltött. Vizsgálódásra érdemes, kik voltak a *probi homines* és az esküdtek megfelelői és hogy meddig játszottak szerepet az ülnök *scabini* (a Schöffen) a német királyság városaiban mint az utóbbiak igazgatásában és igazságszolgáltatásában szerepet játszó típusok, valamint hogy meddig végezték ezt mint a városúr tanácsadói és az általa behelyezett tisztviselők. A Maas, Mosel, Rajna vidék városaira nézve vetette fel Edith Ennen azt a kérdéssort — de ez általánosabb érvényű —, hogy a községalakulás mindenekelőtt társadalomtörténeti fejlemény is: milyen társadalmi rétegek uralkodók vagy vannak uralom alatt, vezetők vagy vezetettek, felemelkedők, félreszorítottak vagy lesüllyedők minőségében kapcsolódnak-e ebbe a folyamatba? A Rajna vidéki városokban Strassburgtól Bonnig, de általánosabban az Alpoktól északra pl. Mainz, Worms, Speyer, Trier esetében miniszteriálisok és *milites* nagyobb mértékben vannak képviselve a városi felső, vezető rétegekben. Ezekkel szemben kivételes Freiburg in Breisgau (1120) és Lübeck (1157–58), amelyekben nem vehettek részt a városigazgatásban a lovagok és a *ministeriales*.

Strassburg és Zürich miniszteriális és lovagi családjai is aktív szerepet vállaltak a városi arisztokráciában. Nem egy miniszteriális család előtt Kölnben és Regensburgban két út volt járható: vagy lovaggá emelkednek a városon kívül, vagy polgárrá válnak a városban, a közösségbeli polgár jogállását vállalva — közülük sokan választottak a városi patriciátusba vivő második lehetőséget. A Rajna melletti frank város Oppenheim *ministeriales* lakosaiból városi lovagok váltak. 1226-ban a császár rájuk

gondolt, amikor az oppenheimeri „lovagok”-nak írt, majd 1269-ban „a lovagok és fiaik” szerepelnek ott, mígnem 1257-ben Habsburgi Rudolf azokhoz írt, akik „Oppenheimben *jus castrense*-t birtokló lovagok, az ő fiaik és unokáik (*nepotibus*). Eltért ezektől az előkelőség kritériuma Freiburg in Breisgauban, legalábbis alapító levele 1120-ban azt írta elő, hogy a város minden lakosa legyen kereskedő, viszont egy hercegi ember vagy *minister*, sem lovag nem fog a városban élni a városlakók egyetértése nélkül. Mégis bizonyosra vehető, hogy a település nem minden lakosa foglalkozott távolsági kereskedelemmel. Amikor a forradalmas esküszövetségi mozgalom nyomában Itália felől kiterjedt ide a tanácsai alkotmány, az esküszövetségek vezetői, az esküdtbizottságok mértékadó vagy egyedüli tagjai ill. a tanácsok a *meliores*, *primores*, *divites*, a nemzetségek patríciátussá intézményesült típusai.

Metzben az 1126-ban említett *maiores urbis* a püspöki *familiából* valók. A metzi patrícusok gazdag birtokosok, akik borral, gabonával, sóval és szarvasmarhával kereskednek, végül pénzületeket folytatnak, hiányzott viszont Metz nagyméretű exportipara. Sajátos alakulatot találunk Metzben, ahol a városvezetés a 13. század végén arisztokratikus és gazdag nemzetségek (*paraiges*) kezén volt. Ezek alapja részben városnegyedekhez tartozás, részben vérségi rokonság volt. Lovagi helyzetű tagjai is voltak. A nyolc vezető *paraiges* keretében 221 patrícus család tartozott lélekszáma nézve mintegy ezer taggal, de ezenfelül volt rokonságuk vagy sógorságuk szegény, illetve iparos családokkal is. Dortmundban érdekes átrétegződést jelent, hogy ott elszegényednek a birodalmi miniszteriálisok, egy dortmundi patrícusnemzetség sem vezethető le régi megtelepült birodalmi szolgálattevőkből, viszont újonnan oda települt gazdag kereskedők birodalmi javak birtokába jutottak.

További lényeges kérdés, mi az egyesített polgárság eredete, amennyiben a városi alkotmány Ennen szerint nem tisztán urasági, sem tisztán társulási jellegű. A városurasági vagy prekommunális korszakban is volt valamiféle községi élet és az utóbbi nem csak a városúr és a polgárság leszámolásával jött létre. Az azonban új fejlemény, hogy a városlakók mint új társadalmi réteg gyakran esküszövetségbe tömörülve városurától való függetlenségre törekedett és többnyire kiharcolta a kommunikiák önkormányzatát. Erre a legrégibb példa az addig a *ministeriales* vezetése alatti Kölné 1112-ben, amikor keresztülvitték kommunális követeléseiket és saját szervezetet alkotnak, eskütársulást. Ezzel vesztenek jelentőségükből a korábbi részformák, különközségek. Ez utóbbiak láttak el öszvárosi feladatokat; 1112 előtt a St. Martin kereskedőelőváros plébániai összetartozás és szomszédsági közösség alapján időszakonként 2 mestert választott a maga élére és benne kereskedőgilde működött.

A püspöki város Metzben a *villicus civitatis* mellett volt az elővárosoknak három *minister principalis*-a, akiket korábban *decani*, *castaldi* néven jelöltek. Metzét is megragadta az esküszövetségi mozgalom és 1130 óta valamennyi területi előjárója a *villicus civitatis* rangot érte el. Az urasági különközségekben tehát kisarjadt a községi élet és az 1197-ben bevezetett egységek (Amandellerien) már nem különközségek. A városi testületiség jele és önállósodási törekvés bizonyossága a városi pecsétek használata. Ebben is Köln jár élen (1149), a század derekén Mainz és Trier követi, majd Soest (1168), Erfurt (1183), Halle és Brandenburg (1200 körül) jelzik az Észak- és Középnémetországra való kiterjedést. Ám amikor 1156-ban Barbarossa Frigyes Augsburgnak városjogi kiváltságot ad, a városúr szerepét erősen hangsúlyozza.

Ugyanő a trieri polgároknak 1161-ben tilalmazza az esküközösséget. Mivel a mainziai közösségi jogaikért vívott küzdelmükben megölték az érseket, a császár 1163-ban minden kiváltságukat elvette és városfalaik lerombolására kényszerítette őket.

Annak folytán, hogy sok Rajna-vidéki és délnyugatinémet városban a lovagok a polgárok sorába tagozódtak, mindkét elemből tevődött össze a tanács. Zürichben 1127-ben *ministeriales et concives*, 1225-ben már *milites et cives* összetételű. Oppenheim tanácsa pedig 1287-ben 16 lovagot és 16 polgárt foglalt magába.

Hogy az új mozgalmakban a társadalmi emelkedés vágya is szerepet játszott, hogy a városurakkal jó kapcsolatban álló elit kizárólagos helyzetét is fenyegette a városuraság elleni berzenkedés, azt mutatja 1171-ben Philipp von Heinsberg kölni érsek rendelkezése, amellyel megtiltotta az andernachiaknak, hogy a Schöffe-ket „alacsonyabbakból és szegényebbekből” (*humiliores et pauperiores*) helyezték be, elrendelve, hogy csak „okosokat, jobbakat és hatalmasokat” (*meliores, ditiores et potentiores; prudentiores, meliores, potentiores*) szabad választani ebbe a hivatalba. Ennek objektív alapja lehetett az, hogy ezek érthettek a városi joghoz és a gazdasági élethez.

Az elitbe tartozás ismérve lehetett a kereskedői tevékenység, ezért kellett szabályozni úgy, hogy főbenjáró ügyben 7 Schöffe jelenléte, kisebb ügyekben pedig 3–4 Schöffe-é, ha netalán az említett férfiak közül valaki távol volna kereskedés, vagy más akadályoztatás miatt (*mercationis vel cuiusvis impedimenti causa*). Pedig 14 tagú volt a Schöffe-testület. Amit egy kisebb városban igényelt városúrként a kölni érsek, azt egyházi székhelyén is vallotta. 1180-ban az érsek a leggazdagabb és leghatalmasabb családok egyesülését (*Richerzeche*) ismerte el, mint a városigazgatásban közreműködő polgárképviseletet. VI. Henrik német király megadta Speyer polgárainak azt a jogot, hogy körükből évente 12 személyt válasszanak, akiknek tanácsa szerint kormányozzák a várost. Ezt a privilégiumot Sváb Fülöp 1198-ban megerősítette. 1190/98 közt Worms élén a városúr szolgásterüen függő tisztjei (*ministeriales*) közül 12 állt, de melléjük 28 polgár került. 1200-ra Worms is elérte a tanács kialakulását. Követte Lübeck 1201-ben, ahol egy oklevélben feltűntek a lübecki consulok (*Consules Lubicensis*).

A császár már 1188-ban consuloknak nevezte Lübeck kormányzó testületét. Végeredményben a consuli intézmény beszüremkedett Németország főleg délnyugati részébe, de ezzel nem akadt el a fejlődés. Újabb tisztséget város élén a polgármester (*magister civium* vagy *magister concilii*), neve szerint is jellegzetesen testületiséghez kötött városvezető, a várost kormányzó tanács feje, a helybeli polgárok közül való, nem hivatásos igazgatási személy. Ez a tisztség először 1224-ben Strassburgban bukkan fel.

Ezzel a fejlettebb német városok tanácsai fejlődése lezárult, csak éppen a legfejlettebb és úttörő jogi helyzete maradt el ezekétől. Kölnben Konrad von Hochstaden érsek és a város vitája úgy zárult, hogy az ottani scabini tanáccsal és segítségnyújtással védelmezni tartoznak az egyház és a város jogát esküjük alapján (*ex debito iuramenti consilio et auxilio ius ecclesie atque civitatis Col. teneantur defendere et conservare*), Köln város kormányzata az ő tanácsuk alapján, de az érsek egyetértésével történjék. A kölni érsek városurasága tehát még 1258-ban is túlsúly-

ban volt. A lübecki consulok hatalma sem azonos az itáliai városokéival, inkább csak a scabini névváriánsának láthatjuk.¹⁰

Ugyanebben az időben a középnémetországi városirányítás elmaradottabb volt. Thüringiában a birodalmi Vogt (*advocatus*) elnökkölt a felsőbbbírószágon és vezette a város védelmét. Még jelentősebbé vált a birodalmi Schultheiss szerepe. Mielőtt kialakult a polgári tanács, a Schultheiss volt a városigazgatás fő alakja, ő elnökkölt az alsóbb bíróságon. A kettős feladatot két címmel látta el: *villicus* és *scultetus* ugyanaz a személy. Kezében futott össze a piaci élet. Alsóbb hivatalnokai szedték be a piaci vámot. Maga gyakorolta a városi rendszert. Mindezt a nordhauseni Schultheiss könyve jól példázza. Ellentmondást éreztek utóbb abban, hogy neki rótták le évi illetékeiket kézművesek és kereskedők, de ugyanők a város igazgatásában a legkisebb részt sem kapták meg, politikai téren jogtalanok voltak, beleszólási lehetőségük az ügyekbe nem volt a 12. században. De a fejlettebb thüringiai városokban a 12–13. század során az ipar és kereskedelem fejlődése bonyolultabbá tette a városigazgatást és vásárellenőrzést. Szükségessé lett szakértők bevonása és ez vezetett a tanácsi igazgathoz. Az utóbbinak adták át a városurak bizonyos fokig az ügyeket, de megtartották a politikai irányítást.

A városi község vezető képviselői a kereskedők voltak, de az önkormányzat megszerzése korában ezek összérdekeket szolgáltak. A thüringiai városokban is következett a nem egyenlő jogi helyzetű városrészek egyesülése, és az új egész polgárság (*civis*) a különféle társadalmi elemekből: kereskedők, kézművesek, földbirtokosok, nemszabad emberek (egykori *mancipia*, *servus elem*), egyes miniszteriálisok egyesültek. A 13. század során a fejlettebb nyugat- és délnémet városokhoz csatlakoztak Erfurt, Mühlhausen és Nordhausen tanácsalakulásai. Legyőzve a városurakat a kereskedelemben tevékenykedő elem mint tanácsurak vezették a városokat. Erfurtban a telkek és földek tulajdonosa, ezáltal városúr a mainzi érsek volt, vezetői szervezete a 12. század első felében kiépült (Vogt, Viztum, a tulajdonképpeni város és a Brühl Schultheissei, piacmester és pénzmester), az érseki igazgatás és igazságszolgáltatás bonyolítására. A Vogt tisztét Gleichen grófjai mint öröklődő érseki hűbért tartották kézben, a többi tisztséget (*officia*) mainzi érseki miniszteriálisok töltötték be.

Nem volt még egységes polgárság, Erfurt 12. századi lakói nemesek és miniszteriálisok, nemszabad függésben élők (*censuales*) és a feudális terhektől szabad emberek voltak. Az utóbbiak szabad járadékait a brühli Schultheiss és a piacmester szedte. A polgárközösséggé fejlődő Erfurt első nyílt megmozdulása az érseki városuraság ellen 1141-ben következett be, amikor a mainzi miniszteriálisok ellen léptek fel. Ebben a polgárok (*cives*) felső rétegét a kereskedő *burgenses* jelentették, ők voltak először társulást alkotó erők. A 12. században és a 13. század elején a *burgensis* a felső réteget alkotta, de nemcsak a maga külön jogaiért állt szemben az érseki miniszteriális igazgatással, hanem a többi lakost is kezdte polgártársának (*con-cives*) tekinteni. Az átfogó polgári község keretében a 13. század során el is tűnt a *burgensis* megjelölés és a *civis* lett általános.

Az 1203 körül megújuló viták a mainzi érsek és az erfurti polgárok közt vezettek 1212-ben a tanácsi szervezet kezdeteihez: az érseki-miniszteriális igazgatás mellett polgári tanácsadó bizottság létesült *burgenses* elemekből. A 30-as években fel-

lángoló éles viták 1250/55 közt vezettek el az önálló polgári tanács létesítéséhez. Ekkor létesült a városháza is. Ez patrícius kormányzást jelentett. A feudális uraság pénzügyi nehézségeit kihasználva a tanács 1283-ban a Vogt-intézményt, 1291-ben a pénzverdét, a piacmesteri hivatalt, a Schultheissek hivatalait, a zsidók terheit több évre megszerezte nagy összegek lefizetése útján. A 13. század végén Erfurt lényegében önálló volt, formális maradt a mainzi egyház felsőbbsege. 1289 óta megállapodás alapján már csak a bíraskodás, piaci vám, pénzverde és a szabad járadék maradt az érsek kezében, minden egyéb városúri jogosítványt átadott a tanácsnak.

A 12. századi Nordhausen birodalmi miniszteriálisok kormányzata alatt állt, kézműves lakosságának jórésze a királyi gazdaság pénzjáradékkal és robottal terhelt szabad jobbágya volt, de éltek benne feudális terhektől mentes szabadok is. A helyzet attól fogva változott, hogy Barbarossa Frigyes 1158-ban az ottani apácakolostornak adta át a királyi várat, gazdasági udvart, épületeket és földbirtokot a településsel együtt, ettől fogva apátnői tisztségviselők a katonai parancsnok és főbíró szerepét betöltő Vogt, az alsófokú és a piaci bíraskodást kézbe tartó Schultheiss, az apátság pénzjogát gyakorló pénzmester. Csak 1181-ben kezdett maga a császár újra pénzt veretni Nordhausenben. A 13. század elejétől ismerjük az ottani első kereskedőket (*mercatores*), akik főleg kelmemetszők. Ezek testülete lett a legelőkelőbb a városban. Nordhausen városa, a piac-, verde- és vámügy birodalmi kézben maradt, 1220 óta a birodalmi várossá lett Nordhausen városuraságát a birodalmi várban lakozó birodalmi miniszteriálisok gyakorolták. Ezek a *militēs* és *ministeriales* voltak királyi hivatali minőségükben *officiales*. Élükön állt a birodalmi Vogt (*advocatus*) és a birodalmi Schultheiss (*scultetus*, *villicus*).

A nordhauseni birodalmi pénzverde élén állt a pénzmester. De az egyházi intézmény (Kreuzstift) maradt 1220 után is az egész városi telekállomány és föld föltulajdonosa, ezzel kárpótolta azt a császári hatalom a város feletti uralma elveszéséért. Így jött létre a 13. század első felében a polgárság (*cives*), amelynek kereskedői felső rétege voltak a *burgenses* mint akik névadói az anyanyelvi fogalomnak (Bürger) s a városlakók egyetemességének (*universitas burgensium*). Ezt a kereskedők korai szervezettsége is segítette. De a kézművesek is támogatták őket a miniszteriális igazgatás lerázásában. Ezáltal idővel igényt tarthattak a kialakuló testületekben bizonyos számú helyre. 1266-ban mint a birodalmi Schultheiss tanácsadó testülete léptek fel először *consules*, akik a burgenses eleméből kerültek ki. 1277-ben végre összeomlott a miniszteriális igazgatás, lerombolták a birodalmi várat, az *officiales* imperii menekültek, önállósult a polgári tanács. 1278 óta a város élén a királyi villicus vagy scultetus helyén két a tanács által választott tanácsmester vagy polgármester. 1280 körül megépült a tanácsháza. Ebben gazdagságban és tekintélyben kitűnő polgárok, azaz patríciusok kormányzata működött. A fejlődés e szakaszát Habsburgi Rudolf 1290 évi kiváltsága zárta le, egyfajta kompromisszummal. Elismerte a tanácsot és keresztülítte a birodalmi Vogt és a birodalmi Schultheiss visszatérését. De ez már azt jelentette, hogy a központi hatalom egy önkormányzatú város bíraskodási jogát korlátozta, valamint az évenkénti földjáradék továbbra is járt az egyházi intézménynek (Kreuzstift).

Mühlhausenben is a birodalmi miniszteriálisok szerepeltek királyi hivatali minőségükben mint *officiales*. Amikor 1254-ben a feudális anarchia leküzdésére létre-

jött a Rajnai Szövetség, ehhez Mühlhausen birodalmi város is csatlakozott. 1256-ban létrejött a polgári tanács önállósága, lerombolták a birodalmi várat, elűzték az *officiales imperii*-t és más miniszterialisokat. Patrícusok vezette tanácsi uralom lépett helyükre. Thüringia három települése közös vonásokat mutatott. Hozzájuk képest megkésett Berlin kibontakozása, de bizonyos alapvonások azonos tendenciákat mutatnak. Egy szász fejedelmi krónika a brandenburgi őrgrófoknak tulajdonítja Berlin és más városok alapítását. Berlin legrégebbi temploma a kereskedői templom jellegű Nikolai-patrocíniumot viseli, kereskedők települését, illetve az egyházközség és a társulás összefüggését mutatja. Oklevélben 1247-ben bukkan fel Marsilius berlini *scultetus*, mint tanú. Amikor 1253-ban újra szerepel ilyen minőségben és szerepben, az őrgrófi tartományúr megbízottjaként vezette a városi közigazgatást, de mellette már tanács és a Schöffe-k kollégiuma létezett.

Ausztriából egy-két települést vehetünk szemügyre összevetés céljából. Enns határerődből várossá fejlődését szembetűnően az mutatja, hogy benne bírák (*judices ville*) tűnnek fel, amit a 12. század elejére valószínűsítenek. De 1150 körül még inkább csak piacos hely volt (*foro Ense*), amiből a város kinőtt. Egyik eleme a vár (*Ensisburg*), az Enns-átkelő melletti óváros (1147 de Ense, 1150 locus Anesi). De még egy alapon kettős város volt ez: Lorch volt a vallási központ, Enns a kereskedelmi és katonai centrum. Lauriacum római kövei építőanyagul kerültek Enns felvirágzó településébe, mialatt Lorch lesüllyedt gazdaságú udvarok együttesévé. Enns a regensburgi, kölni, aacheni, ulmi, sőt németalföldi (*mercatores de ultra terminos venientes, videlicet de Maastricht et de externis partibus* – utóbbiakon Dinant, Liège, Huy kereskedőit értik) és orosz távolsági kereskedők keleti útjának fontos állomásaként kapott III. Otakar őrgróftól vásár- és kereskedelmi jogokat 1164-ben, mint *villa* Enns és ezt erősítette meg fia IV. Otakar 1191-ben.

Az évi vásárjog és az árumegállító jog hozta létre a híres ennsi vásárokat és a vásárbírák intézményét. Mindez még a stájer tartományuraság városuraságát jelentette, de a további kiépítés már az 1192-ben induló osztrák, Babenbergi uraság alatt történt. 1193/94 során Oroszlánszívű Richárd váltságdíja egy részéből Enns falgyűrűje épült, V. Lipót jóvoltából. Városi jogot VI. Lipót adott Ennsnek, privilegiális pergamentoklevél formájában, amely büntetőjogi és bíraskodási szabályokat tartalmaz. Ez az 1212 április 22-i városjog egyben elárulja, hogy alkalmi udvari gyűlés során, főurai és szolgáló nemesei körében (*fidelium ac ministerialium*) rendelkezett a Babenbergi. Városi önkormányzatra a kiváltságlevél alig utal. Mégiscsak ettől számítjuk az 1524-ig fennállott igazgatási formát, amikor is a városbíró (*judex*) mint tartományúri hivatalnok került a település élére kinevezéssel és mellette 6 városi tanácsos működött mint községi bizottság az érdemes és esküdt polgárokból. 1223 óta ismerjük folyamatosabban a tisztségviselőket, az akkori Rupert bíró (*judex de Anaso*) szerepel 1235/37, 1242 években is.

Az első városbírák a városi patriciátusba, sőt városi nemességbe tartozhattak, csak később kerültek ki gazdagabb kereskedők közül. Ennsben az számított polgárnak (*Bürger*), akit a városi telekállomány egy darabjának használata (*Burgrecht*) előjogokhoz juttatott. A *purger*-eket Spitzben 1285/86-ban említi forrás. A patrícusok, a városi nemesség családjai voltak Ennsben a legfizetőképesebb tartományi fejedelmi alattvalók, helyzetük örökletes (*Erbbürger*). Mögöttük álltak a kereskedők

(Handelsbürger) és a kézművesek (Handwerksbürger). Az önkormányzat bizonyosfokú kifejezője itt is a városi pecsét, amit 1240 körül alkothattak meg. A pajzsformájú címerkép körül a +S.CIVIVM. ANASI körirat jelzi a polgári közösség létét, de az első oklevél, amelyben 1242-ben ezt említik, a vezetőrétegre utal (sigillum Burgen-sium de Aneso). A pecsétbe foglalt címer 1230 utáni osztott címer, amely párducot és az osztrák címerpólyák kétharmadát ábrázolja. Az utóbbi utal Enns előkelő függésére, egyben az autonómia korlátjára is. Ennek felel meg Gozzo kremsi patrícus: 1273-ban Felsőausztria igazgatásának élére kerülve hivatalviselő vagy tartományi fejedelmi kezelő Enns-ben.

Ennek a személynek szerepe is ráirányítja a figyelmet Krems és a vele szomszédos Stein városokra. Krems város bírójának hivatala már 1196-ban fennállt. Mellette említik Krems és Stain 12 *meliores*-et, akinek tiszteleti jelöléséből nőtt ki az esküdtek (*iurati*) intézménye, akik a tanács előfutárai. A két város összekapcsolódását mutatja még a két polgárközségből szintén 1250 körül képződött közös bírósági szervezet (*universitas civium in Chrems et in Stein*). Krems fejedelmi városuraság alatt állt, ezt mutatják a város pecsétjei. A legrégebbi, 1250 körül, baloldalán a felemelkedő Babenbergi oroszlánt, jobboldalán fél egyfejű sast mutat. Ez megváltozott a cseh király Přemysl Ottokár idején (1266–71) a pecsét közepére hársfa került mint az igazságszolgáltatás jelképe, jobboldalra a cseh oroszlán, baloldalra pedig a pajzsávok. 1277-ben viszont Habsburgi Rudolf kicseréltette a cseh oroszlánt egy csuporsira.

A város gyakori gazdacseréje mégis olyan tényező lehetett, ami lazított a városúri függésen és a fejedelem képviselőjét a városi érdekekhez erőbben kötötte. Talán ezt sejtethetjük Gozzo városbíró 1275 körüli tevékenységében. Városi palotát épített egy tér és egy utca (a mai Hoher Markt és Margarethenstrasse) sarkán. Ez a várszerű ház gótikus alsó ívsorokkal és emeleti olaszos román ikerablakkal adott teret az igazságszolgáltatásnak, ami alkalmasint a palota loggiájáról folyt.¹¹

Európa egyik legfejlettebb városhálózata *Németalföldön* alakult ki, főleg annak ma Belgiumhoz és Észak-Franciaországhoz tartozó részén. Érdeemes tehát szemügyre venni, hogyan jelentek meg itt a vezető városi tisztségtípusok, a *probi homines*, *jurés*, *scabini*, mint akik a város (civitas) kormányzatát és igazságszolgáltatását lebonyolítják. Nyilvánvaló, hogy kezdetben mint a városúr tanácsosai és az általa behelyezett személyek járhattak el. Társadalmi helyzetüket és életformájukat az jellemzi, hogy mint patríciátus egyfajta nemesi helyzetet élveztek a városi lakosságon belül. Kőházakban (*stenen*) laktak, szívesen viselték az urak címét (*dominus*, *sire*, *her*), ami pedig a lovagoknak volt fenntartva. Ehhez képest utánozták a leszármazási nemesek (*nobiles*) életmódját, leányaikat nemesekhez vagy lovagokhoz igyekeztek férjhezadni. Mindezt gazdasági aktivitásuk, távolsági kereskedő (*mercatores*) voltak tette lehetővé, vagyonuk és társadalmi helyzetük alapján előkelőbb városi réteg (*melioratus*)-ként fogadták el őket. Flandriában és a mai Belgium szomszédos részein a városfejlődésnek gyors üteme létrehozta a város melletti előváros (*burgus*, *bourg*) és a külváros (*suburbium*, *faubourg*) településfokozatát. Jogi helyzet és katonai szerep tekintetében jóideig más volt a civitas és a burgus sorsa. Az utóbbi típus kereskedelmi és ipari fejlődése idővel olyan virágzást eredményezett, hogy új polgársággá vált a burgus népessége s ez lett az új osztály névadója (*burgensis*, *bourgeois*).

A kiegyenlítődést mutatja, hogy a 12–13. századi városfalépítés már a kiterjedtebb városhoz igazodott, túlnőtte az eredeti városterület római kori falvonalát. A monarchia támogatta ezt a tendenciát kisebb helyi feudális urakkal szemben. Éppen Németalföldön azonban a tartományi gróf betölthette ezt a monarchikus szerepet. Ilyen értelme van annak, hogy formailag a gróf választásában Gent, Brügge, Lille (Rijsel) és Saint Omer polgárai részt vettek. A fejlődés legkorábbi példája Brügge (Brugge, Bruges), ahol a flandriai gróf lépett az istenbékéje mozgalom élére és azt országos békerendszerré formálta át. Az ilyen politika a polgárság érdekeivel közvetlenül találkozott. De ez a grófnak is érdeke volt, hiszen saját minőségében vagy mint egyházi városurak világi képviselője (Vogt) városok élén állt. A 11. században ezért nem küzdöttek még kommunakíváltságokért Brügge és a hasonló súlyú városok, amelyekben a flandriai gróf azáltal biztosított némi játéktérrel a polgárságnak, hogy a városi igazságszolgáltatásban szerepet (Schöffen, échevins) adott nekik.

A 12. századi Brüggeben a *meliores* jelentik a patriciátust. A tanács intézménye felé vezető utat mutatja, hogy egyszercsak felbukkan a bíró és körülírt előkelő környezete (Ego Folpertus *judex; XII e civibus seniores et prudentiores*) Brüggeben. A 13. század kezdetén Brügge 70 hektáron terült el. Ennek a városnak távolsági kereskedelme olyan méretű volt, hogy amikor a 13. század első felében Londonban tesztületet alkottak az észak tengeri eredetű kereskedőcsoportok, a „brüggeiek és az ehhez a Hansához tartozók flandriai Hansája” jött létre brüggei polgárok vezetése alatt. Ennek városukban oligarchia vagy plutokráciaszerű tükörképe az, hogy 1240-től Brügge városában csak az tölthetett be Schöffe-tisztséget, aki a londoni Hansa tagja volt. Ez meghatározza a melioratus fő elemét. 1275-ben Brügge város már uradalmakat (két egészet és egynek részét) vásárolt a grófnőtól és annak hűbéreseitől, hogy kiterjeszthesse városi területét, amelyre ki is terjesztik a tanács joghatóságát. A század végén Brügge volt Flandria pénzügyi téren leghatalmasabb városa.

1297-ben Edward angol király a brüggei kikötőben jelent meg Guido flandriai gróf (Guy de Dampierre, 1280–1305) segítségére és azt észlelte, hogy a város vezető körei (*majores ville*) nem voltak egyetértésben a gróffal, annak hívei pedig a városiakkal viszályban állottak. A patrícius vezetésű városok önállósulási törekvéseit a francia király, a grófot az angolok és a városi nép támogatta. Gent (Gand, Ghent) is jóideig érdekközösségben állt a városfejlődést támogató grófi hatalommal és nem harcolt kommunakíváltságért. De már a 12. században előretört a város a grófi uralom és joghatóság megkaparintásában, az iskolák ellenőrzésében, amit 1179-ben a reimsi érsek engedetlenségnek, makacsságnak, jogbitorlásnak minősített és a gazdag polgárok javakban bővelkedése, tornyos házépítése miatti göggyével magyarázott (*Multitudo civium, propter aridentem sibi divitiarum abundantiam et arces domorum cum turribus aequipollere videbantur...*). A 13. század elején Gent már 88 hektárnyi nagyságú volt. Az 1297-ben Gent elé érkező Edward angol király ott is észlelte a város vezetőrétegének (*majores*) viszályát a gróffal. Fontos a gazdasági tényezők közt a kereskedőcéh.

A kisebb városok elmaradottabb fejlődésében feudálisabb elemek töltik be ugyanazokat a lassan kibontakozó intézményeket. Veurne (Furnes) város „öregebbjei” erre mutatnak. 1230-ban ez a város oklevelet adott ki valamely vízfolyás és partja egy apátságnak adásáról s ezt a *scabini majoresque natu Furnensis officii* állították ki.

Rajta van az oklevélen három egyház pecsétje, ebből kettő helybeli (a Szt. Valburga templom prépostja és a veurnei keresztény egyházközség dékánja), és három lovagé, akik minősége *scabini Furnenses*. A 13. században tehát még a város várnagyság-jellege nem mosódott el, a városvezetők ezért kerültek ki a *dominus* címre jogosultak közül. Amikor az eredeti a genti Wouterman körzethez (ambacht) tartozó Ostendét (Ostende, Ostend) 1265 körül áthelyezték a brüggei várnagyságba és várossá emelték, bizonyos városbeli jogokat kárpótlásul a veszteségért a woutermani ambacht scultetus-a kapott meg. Az igen régi burgus-szal, burgenses korai emlegetésével, korai kereskedőcéhhel feltűnő Saint-Omer (Sint Omaars) lakói 1127-ben nyertek kiváltságot, ez is szól a *gilda* intézményéről. Amikor Douai (Dowaai) város 1207-ben oklevelet állít ki egy fahíd melletti ház járadéka ügyében, a pecsét a közösséget hangsúlyozza (Sigillum Dvacensis commvnie), rajta a városvezető lovagi ruhában ül lovon, gyalogos échevin-ektől kísérvé. A püspöki városból (cité) és apáti városból (villa) összeálló Arras (Atrecht) jelentékeny gazdasági tényezője a kereskedőcéh volt. Arrasban 1194 óta választották a polgárok a városra illetékes *scabini*-t, egy évi időtartamra, s innen terjedt ez át egyes flandriai városokra 1209-ben.

Település és városszervezet szempontjából nem volt egységes Liège (Luik, Lüt-tich) városa, amelyben a korai városmag (*civitas*) az érsek-fejedelem, az ő lovagjai és *scabinijai* kezében volt, míg a *portus* vagy újváros saját polgárai igazgatása alatt állt, akiknek esküdtjei (*jurati*) polgári ügyekben ítélezhettek, de a büntetőbíráskodást a teljes város felett látták el az érsek *scabinijai*. Igen differenciált társadalma volt Vercauteren szerint Liège városának az ottani *minores*, *maiores* és *potentiores* emelkedő kategóriák közül a maiores a kereskedők, a potentiores pedig a püspöki miniszteriálisok lehettek. Szembetűnő a különbség egy *mercator publicus* és az *alicuius canonici serviens* közt. A várost megmozgatta az eskütársasági mozgalom. 1176/84 közt kialakult az esküdtek tanácsa. Liège városi statutuma 1196-ban keletkezett, 1208-i megerősítésből ismert. A belga történetírás joggal állítja Liège-t olyan nagy városi fejlettségű tartománynak, hogy Flandria mellé állítható. Ebből érthető, hogy itt olyan korán — jöllehet csak elbeszélő és nem oklevéli forrásból tudjuk — sor került rendkívüli adó (*aide*) emelése körüli tárgyalásra a fejedelem és különféle társadalmi-jogi csoportok képviselői közt és az adót 1203-tól a rendi-képviseleti gyakorlat előfutáraként „assensu clericorum et civium et militum exteriorum” vetették ki.

A megosztott városurassági települések közé tartozott Saint Trond (Sancti Truyen.) A metzi püspök és a helyi apát a maguk környezetei útján kormányozták a települést. Már St. Trond 1065 évi kartája jogi szigetté tette a *villa*-t, lakosai különböztek a környék lakosaitól. Eszerint az apát és a püspök *villici*-jei az advocatusok közbenjárása nélkül járhattak el, azaz földesúri igazságszolgáltatási tisztviselővé lettek, de már a polgárság vagyonának elemeiről (*de terris*, *de domibus*) rendelkezett a karta a *villa sancti Trudonis* határain belül. A világi lakosokat 1085 óta mint *oppidanus*-okat jelölték meg és 1085 táján már volt elkülöníthető vezető rétege (*de oppidanis melioribus*, *maiores oppidanorum*). Ezek körébe tartozott 1105 körül Gunt-rannus az apátság adófizetője, aki Rodulphe apát szemében a vezetőréteg tagja, neki tanácsadója, ügyeletek bonyolítója (*fortium et sapientium oppidanorum nostrorum*; *servus ecclesiae nostrae*, *audax animo*, *prudens consilio*, *constans in negotio*). Már

pedig Rodulphe, aki 1107-ben apáttá emlekedett, mint a kolostori birtokok jövedelmezővé tevője ismerte az ebben szerepet játszókat.

Tovább fejlődött a városi jellegű igazságszolgáltatás, amikor a 12. század elején megjelent a területi hatáskörű tanácsosság (échevinage) intézménye. 1108-ban már metzi püspök és a helyi apát tanácsosai (Schöffe-k, échevin-ek) álltak a település élén: scabini St. Stephani et St. Trudonis. Ez annál kevésbé volt önkormányzat, mert ezek társadalmi helyzetüket tekintve a főpapok *familia*-jabeliek, *serviens*-eik. Mégis a városi polgárok rétegei mindinkább kikülönülnek a feudális típusok közül: 1136-ban különbséget tettek a *magni* és a *parvi oppidani* közt, de együttesen tanúk Rodulphe és egy ministeriális közt i ügyletben. A vezető városiak még a főpapi udvarban való szolgálattétellel voltak igazán tekintélyesek (1144: *Hezelo, quidam oppidanus, dapifer abbatum*). *Még nem sokkal ezután sem volt a burgensis* fogalom társadalmi rétegtudatot kifejező, csak területi jelölés.

1147 és 1155 közt felsorolásban követik egymást az egyháziak, a nemesek, az échevinek, a burgenses. De utóbbiak sorában már szerepel Adam *judex*, Guntrannus és Nicholaus. A körükben tisztséget viselő Adam szerepel 1150., 1153., 1154., sőt 1165. évben. Akkor emelkedett társadalmi helyzetét az adja meg, hogy egyszerre bíró és az apáti környezet tagja (Adam *judex... laicus de nostra familia*). Most már a jogállást jelző *oppidanus* és a területi hovatartozást jelző *burgensis* fogalmak egymás mellett szerepelnek, ugyanazokat a személyeket minősíthetik így. Ennek következtében a fogalmak közelednek is egymáshoz. 1163-ban a liège-i püspök oklevelében *in opido burgi Sancti Trudonis* meghatározás jelzi, hogy a burgust körülvevő erődített agglomeráció vált várossá. Barbarossa Frigyes 1174-ben a *burgus Sancti Trudonis* kifejezéssel elégedett meg. Szélesebb körű tehát már a területi értelme 1186-ban, amikor az apát és St. Trond burgensisei közt feszültség támadt (inter abbatem ... et *burgenses eiusdem loci...* controversia). Hogy 1189-re a fogalom területiből társadalmivá lett-e, nem állítható biztonsággal, mert csak 14. századi krónika alkalmazza arra az esztendőre a *honesti et prudentes scabini et burgenses* felsorolást.

A kérdést nem dönti el az 1195-i Henricus *burgensis Sancti Trudonis* megjelölése sem. Mert eddig csak az első lépések történtek meg a polgári tudat és igények kialakulásában és a további fejlődéshez a város megmozdulására, az eskütársulási formára volt szükség. 1221-ben a megosztott (de teljes) település polgárait jelenti már, hogy a *burgenses Sancti Trudonis et Sancti Stephani* panaszokat adtak elő, mire kiváltságokat kaptak. 1227-ben is szerepel a *burgensis* jelölés. Az esküdtek (jurés) 13. századi megjelölése mutat végre bizonyos igazgatási önkormányzatot. A város megosztottsága ellenére sem tettek különbséget az igazságszolgáltatás gyakorlásában, az apát és a püspök échevin-jei közt, együtt ülészttek mindkét joghatóságban, az egész városi területre közös határozatokat hoztak. Sőt a település szabadságjogai terjedőben voltak a szűkebb környékre.

1250-ben még bonyolultan írják körül az apáti birtokok azon városi és környéki övezetét, ahol érvényesül a város szabadsága (pet totam dominium, quod habet ecclesia Sancti Trudonis in villa et juxta villam ubi durat et extenditur *libertas Sancti Trudonis*). Sokkal határozottabb ez 1285-ben, amikor a magisztrátus hoz döntéseket a béke és nyugalom biztosítására (infra *libertates de Sancto Trudonis*). A városi vezetőréteg céljait és tágabb területszemléletét egyránt mutatja ez. A liège-i püspök

volt Huy (Hui, Hoey) városura. A városvezetés itt is főpapi uradalmi tisztségeket viselő és mellékesen a város különböző ügyeit intéző szolgáló nemesek (*ministeriales*) kezében volt. Így bukkan fel egy ízben Lambert *provisor juris publici et judex* és öt veszik körül *ministri*. A város polgárai körében említik 1106-ban Dodon püspöki tisztségviselőt (*dispensator episcopalis mense*) mint városbíró (*villicus*). Az előkelő polgárok típusát tartotta fenn a Vita Juettae, amikor Juetta apja 1167/88 közt mint püspöki sáfár, pénzügyi tisztségviselő a várban és városban (*tam in castra quam in oppido Hoyensi*), pincemester és gazdag férfiú szerepel. Valami köztisztviselő lehetett a városban 1125-ben Renier ötvösnek, mivel a polgármester után, az échevin-ek előtt említik. Itt tehát megszemélyesednek az elbeszélő forrásokban emlegetett gyűjtőfogalmai a városi arisztokráciának: *nobiliores* (1089-re), *potentiores*. De ismeretlenül is hozzászámítják a posztókereskedőket is, ha birtokot szereztek.

A Meuse-parti település területi és társadalmi növekedését jelzi, hogy már 1066-ban szerepel a *burgensis* elem, akiken a burgus jelentékeny ingóvagyonnal rendelkező lakóit érthetjük. Az egyik legrégebb kiváltságot vívta ki Huy vallon lakossága, Saint Materne kultusza köré tömörülve, szabadságmozgalomba, eskütársulásba lendülve. Ha nem is 1050-ben, de 1066-ban elnyerték a Birodalom Alpoktól északra eső részében mindenesetre legrégebb szabadságlevelet. Ennek formája szerződés a liège-i főpappal, mint városurasággal.

A *burgenses* megvásárolják jelentékeny vagyonleadással a város szabadságát, s a püspöki szék megüresedése esetén a vár megtartását kezükbe vehetik a városi bevételek felhasználásával. Városi polgári intézményrendszert egyelőre nem tudtak kivívni, továbbra is a Schöffe-k vezetik a várost, de elismertették a városi körzetet, mint szabad és békekörzetet. Ebben mindenesetre érvényesülhetett a kereskedők számára az ő speciális jogukat érvényesítő peres eljárás. Amikor Tournai (Doornik) városában a 11. század első évtizede végéfelé az első megmozdulások elkezdődtek, még csak annyit értek el, hogy mindenki *burgensis*-nek számított, de ha ki is alakult városigazgatás, az a püspöki família körében maradt. Ez is támogatta a kereskedelmi érdekeket, tűrte a kereskedelmi ügyekben való kereskedői bíraskodást, a vásárookra fegyveres csoportokban járást, a Szt. Kristóf confraternitásban való tömörülésüket. Ez utóbbi szinte kereskedőcéh és a londoni Hansa tagja lett.

A 12. század közepétől a kereskedők mellett már a kézművesek is mozgóldtak és így kerülhetett sor esküdtek választására. Már francia királyi irányítás alá csúszott a püspöki hatalom alól Tournai, amikor 1188-ban *communa*-oklevelet nyert, ez biztosította a polgárság igazgatási hatalmát. De a joggal csak a vezetőréteg (*nobiles, maiores urbis*) élhetett. A város ezekhez kapcsolódó emléke az 1175 körüli két román stílusú lakóház, ötszintesek. Az önálló felelősség jele az 1188. évi várostorony. Amikor a polgárok és a nemes várnagy közt feszültség támadt, a királyi hatalom a várost pártolta. Amikor János tournai-i várnagy elfogott egy polgárt, csóvavetéssel és máshogy károkat okozott a városnak, a francia királyhoz fordult a városvezetés, a prévôt, az esküdtek és a nép. 1272-ben megkapta János várnagy a királyi intést: helyezze szabadlára a foglyot, tegye jóvá a károkat, éljen békében a várossal.

Valenciennes gazdag és népes városa esetében pedig ura, III. Baudouin hainaut-i gróf állapította meg 1114-ben, hogy nincs felette törvény és nem őrzik benne a békét. Ezt helyrehozandó adott a településnek törvényt, amit békének nevezett

(quasi nulli legi subjacere, unde ipsa villa minime pace gaudebat... legem instituit que pax nominatur). Gislebert de Mons krónikás megfogalmazása is jelzi, hogy a jogrend és a béke érvényesülése voltak a legfőbb értékek a közhatalom és a városi elit gondolkodásában. Utrecht kormányzó testületét a császár 1192-ben consuloznak nevezte.¹²

A francia városi életben is bonyolultan alakult történetileg, hogy milyen társadalmi és jogi alapon alakultak ki az irányító körök (milieux dirigeants). Különösen fontos a rendi-képviselési monarchia későbbi klasszikus területén, Franciaországban annak szemügyre vétele, hogy ott a *probi homines*, *jurés*, *scabini* — akik igazgatták a városokat és azokban igazságot szolgáltattak — meddig gyakorolták ezt a hatalmat azon az alapon, hogy a városúr tanácsosai voltak és az helyezte őket tisztségükbe. Az ilyen helyzet régen kialakult már. III. Károly császár 887-ben adta át a langresi püspöknek az ottani városfalakat jogokkal és bevételekkel, hivatkozva a gróf eredménytelenségére. A püspök 872-ben már megkapta a pénzverési jogot, 967-ben a grófi jogot, így épült ki a fal birtoklásán és a lakosság védelmezési feladatán alapuló városurasság. Már ilyen korán látszik, hogy a királyság az ilyen fejleményben ellensúlyt látott a tartományi hatalommal, adott esetben a 10. század óta Dijonban székhelyét tartó burgundi herceggel szemben. A burgundiai Chalon és Autun püspök városok (cités) lévén, ezek lakosai a citiens nevet használhatták, viszont más települések falakon kívüli kereskedőközpontjainak lakosai (így Dijonban) a burgenses (bourgeois) megjelölést viselték. Amikor Dijon már kommunia lett, vezetői közt mindig feltűntek a polgárrá hasonult lovagok. Dominique Bigot, az 1213., 1218., 1223. és 1228 évi polgármester lovagi családból való volt. Eudes Le Riche, az 1229 és 1251 évi polgármester hol *miles*, hol *burgensis*, míg testvére Evrard Le Riche mindig *miles*.

Három polgármestert adott Dijonnak a Pélerin lovagi eredetű család. Az a körülmény, hogy a lovagság egymás mellett élt a polgársággal, vagy éppen elvegyült vele, sokféle formában jelentkezett, különféle következményekkel járt. A középfraanciaországi Puy városi pénzverdét „büszke lovagok” kezelték, ők alkották az üzleti elitet és ezért fölülről félték önállósulásuktól, alulról irigyelték őket, így 1102-ben tornyaikat a püspök és a köznép földdel egyenlővé tette. A 12. század elején Cambrai *ministerei* azt kívánták, hogy tisztségeik és illetményeik örökletesek legyenek. Döntőbírósi megállapodás szerint 1135-ben ezt a hűbért tartók érték el közülük, de a hűbért nélküli nem, ők polgárrá lettek. 1205-től — bizonyos életformaváltás során — a *ministeriales* felső csoportja is közeledett a polgársághoz, mint „a cambrai-i püspök szolgálóemberei, akik kereskedők”.

A Saint Quentinnek 1195-ben adott oklevélben a francia király az ottani lovagokat a gróf bírósága elé utalta, míg a vicomte bírósága foglalkozott a polgárok jogügyleteivel. A polgárok 1215-ben elnyerték a bírúk (*scabini*) választásának jogát, az igazgatási ügyekben pedig a polgármester és tanácsbeli esküdtjei (*jurati*) jártak el. A különbségtétel Saint Quentin-hez hasonlóan megvolt Bourges régebbi részeiben is, ahol lovagok és nemesek, bár a városban laktak, ki voltak véve a városi joghatóság alól. Amikor a francia király 1181-ben kiváltságot adott a domaine-jében fekvő Noyon városnak, kiemelte a lovagokat a közösségi adók alól. Az ilyenek miatt is törekedtek polgárok arra, hogy nemessé legyenek, falusi földszerzés, helyi nemességgel összeházasodás által, vagy egyszerűen nemes módra éltek.

Franciaországban is lökést adott közösségek városi kialakulásának a kereskedelmi és az ipari tevékenység élénkülése, ezáltal a polgári osztály (*bourgeois*, eredetileg *burgensis*, a burgusok lakói) kibontakozása. Chartres-ben a lakóhelyük emelte *bourgeois*-vá a kézműveseket, részesei lettek a piacjognak, mégsem váltak a kereskedőkkel és paraszttal egy osztállyá. A cambrai-i püspök 1083. évi oklevele a Maubeuge melletti Hautmont apátsága számára már megkülönböztette a *burgensis*-t a *rusticus*-tól. A monarchia számára ez kedvező fejlemény volt, a hűbériség erőivel szemben a kibontakozó városi autonómia számára támaszt nyújthatott. Annál inkább fontos volt azonban az uralkodó számára, hogy a városi közösség (*commune*) ne legyen teljesen független, hanem maradjon az ő szuverénitása alatt. Szorítkozzék a saját igazságszolgáltatási és igazgatási tevékenységük a kereskedőtársadalomra, területileg pedig a városra.

Az első lépés az lehetett a városi övezet növelésében, hogy gazdasági tekintetben a falakon kívüli szomszédságra, a külvárosok övezetére (*banleuca*, *banlieu*) befolyást gyakorolhatott. Az előrevivő út rögzös volt és csak politikai adottságok esetén lehetett előrejutni rajta. Maine grófság lakói felkeltek Vilmos normandiai herceg ellen (aki mint Hódító Vilmos későbbi angol király ismertebb), aki 1062-ben szerezte meg a grófságot. Az 1069-i felkelés sikeres volt, Le Mans városából elűzték a normann helyőrséget. A herceggel szembeni ellenzék egyik vezetője, Geoffroi de Mayenne azonban adót vetett ki Le Mans lakóira és ez vezetett a kommunia létrejöttére. Ennek tehát van összefüggése az istenbékéje mozgalommal, de közelebbről az esküszövetségivel. Ez ugyanis a formája annak a mozgalomnak 1070-ben, amit a feudális szemlélet összeesküvésnek látott (*Facta itaque conspiratione quam communione* vocabant, sese omnes pariter *sacramentis* astringunt et ipsum Gaufridum et ceteros eiusdem regionis proceres quavis invitos *sacramentis* suae conspirationis obligari compellunt).

A *communiones*, *communes* olyan intézmények, amelyek egy település kereskedő, iparos, sőt paraszti elemét is mint kollektívumot elválasztják a környéktől. Főleg a papság ismerte fel korán az ilyen fejlődés távlati veszélyességét az egész hűbéri rendre. Ives de Chartres 1109-ben megfogalmazta, hogy az ilyen egyességek az egyházi törvényekkel ellentétben állván, semmissek. Főleg a laoni kommunia kellett izgalmat. A bencés teológus és történétíró Guibert de Nogent elítélő megjegyzése az efféle szervezetekről kellően érzékelteti ezt. A maga kora történetében egészen konzervatív szemléletet áruolt el, amikor 1115-nél úgy állítja be az elítélendő kommuniaikat, mint amelyeket jobbágyság hoztak létre földesuraik ellen, hogy kivonják magukat azok tekintélye alól és elvegyék azok legtörvényesebb jogait. „A község új és megvetésre méltó szó” — vallja Guibert de Nogent, akit az mozgatótt, hogy a jobbágyterheket viselő elvándorló évjáradékot fizető polgárrá lesz a kommuniaiban. Mindkét említett író átérezte a veszedelemet, ami abból származhatott, hogy a hierarchikus rend megbomlik, hogy egyenrangú elemek egyesülnek kollektív érdekvédelemben.

A 12. század ilyen fejlődésének vészes voltát az egyházi szabadságokra — hiszen jobbára egyháziak voltak a városurak — a legáltalánosabban egy cambrai-i krónika írja körül, mivel írója szemében a város kommuniaja a klerikusok szabadsága ellen van, a kommunia eskütársulása gyűlöletes az egyház szabadságát szeretők szá-

mára, ki kell küszöbölni a kommunia mindig gyűlöletes és a béke neve alatt felbukkanó nevét, mert ez nem béke, hanem a püspök és a papok szabadsága ellen irányul. Amikor 1152-ben Vezelay polgárai esküszövetség útján hoztak létre kommuniat és ehhez világi támogatót kerestek a nevers-i grófban, krónikás megszövegezés szerint eltávolodtak apáturuktól, zsarnokkal szövetkeztek az átkozott kommunia létrehozására, lerázni nyakukról az egyházi szabadság ígáját és a grófhhoz tartozni.

1179-ben a troyes-i gróf megtiltotta, hogy Meaux közelében élő várnagyok belépjenek az ő engedélye nélkül ebbe a kommunióba. Amikor a pontivy-i gróf 1184-ben statutumokat adott Abbeville városának, megtiltotta, hogy a város polgárai kommuniójukba felvegyenek valakit az ő hűbéresei közül vagy olyant, akinek szabad hűbére van az ő domaine-jében. Mikor a francia király 1197-ben kiváltságot adott Roye városának, válaszául elé próbálta állítani az elit átmeneti életformájú elemeit: „hogy azok az emberek, ebből a városból, akik kényelmes jólétben élnek (*otiosi*), hűbéreket szereznek, magukat nemessé teszik (*ingenuos*) és nem lovagok, vagy a kommunia tagjai lehetnek, vagy a várost hagyják el, hacsak nem hűbérünket bírják”. De az ilyen szétválasztási kísérlet szemben állt a szerves fejlődéssel. Az utóbbiba tartozik, hogy a Szajna melletti Mantesban 1150-ig a lovagok és polgárok közös tanácsa védte a békét és a szegényeket.

Ezekből mind kiviláglik, hogy több főleg Észak–Franciaországban, pl. Picardiában létrejött város esküszövetségek (*conjuratio*) útján jött létre, amelynek résztvevői esküvel ígértek együttesen kölcsönös védelmet. Az így létrejött felesküdt község (*commune jurée*) még akkor is új jelenség maradt, ha azt a lakók és földesuruk formális szerződése meg is erősítette. Az ilyen fenntartások miatt érthető, hogy Suger, Saint-Denis apátja, megírva VI. Vastag Lajos életrajzát nem bírálta azt, hogy a király 1112-ben miként járt el a laoni kommunia ellen, a legbrutálisabban nyomva el a város önkormányzati törekvéseit. Mégis, a véres megtorlás után, 1128-ban Laon elismert kommunióvá emelkedett és a püspök meg káptalan makacs ellenállása mellett is 1322-ig az maradhatott. An ikor VI. Lajos felszabdította laoni szolgálóembereit (*minister*) 1129-ben, ezek szabaddá válva klerikus, lovag, polgár lehettek. Fülöp Ágost király alapított kommuniót Pontoise városban. Messze ettől Dél-Franciaországban a kereskedelemben részt vettek *milites*, *probi homines* és gazdag *cives*.

Némileg más volt a városi önkormányzat kibontakozásának útja a francia Délen, a provençei Marseille és Arles, a languedoci Nîmes és Carcassone esetében. Városok, amelyek római intézményei évszázadokra eltűntek, újra kezdték építeni a szabad városlakók, polgárok (*cives*) és lovagok (*milites*) társadalmát. A városok kiterjedtebb felfogását mutatja 1107-ben Carcassone lakóira vonatkozó oklevél ama felsorolása, amely a lovagok, a *burgenses*, a többi nép és az elővárosok lakói típusaira terjed ki. Ezen a tájon a legnagyobb város Toulouse volt, amelynek területe a 13. század elején 135 hektár volt. Ez két részből állt, a Cité a katedrális környékét jelentette kereskedő és kézművestelepüléssel, míg a Bourg a kultuszhelyként jelentős Saint Sernin bazilika és apátsági monostor körül alakult ki, de ez nem polgári, hanem feudális és egyházi tartózkodási hely volt. Bonyolult volt ezáltal a lakosság társadalmi helyzete. Eredetileg, aki a Citében lakott, volt *civis*, aki viszont a Bourgban, a *burgensis*.

A város két részét hivatalos oklevelek összekapcsolták és a toulousei polgárok közössége ilyenkor mint a Cité és a Bourg jó emberei (*bonihomines*) jelentek meg. 1226-ban hivatalos rendelkezés a lakosságot beosztotta kategóriákba: lovagok, polgárok és más jó emberek. Az albigens háború egy költő kortársa a toulousei népet egyszer lovagok, polgárok és köznép, másszor lovagok, polgárok és iparosok (*meneestrels*) gyanánt csoportosította. Az ilyen megkülönböztetés 1250 körül megjelent magánoklevelekben is. A városi elit kialakulását egyengette, hogy a városi vezetés igyekezett kiterjeszteni a gazdasági hatókört mind hatalmi, mind pénzügyi eszközökkel. Így viselt hadat Toulouse 1202/04 során 23 uraság és helyi közösség ellen. A városvezetés korlátozni vagy éppen eltöröltetni kívánta a várnokok és követelte, hogy nyissák meg a falvakat a toulouse-i polgárok előtt kiaknázási területül.

A testületi siker és az egyéni feltörekvés eredménye, hogy Pons de Capdenier dúsgazdag toulousei lakos halálakor (1229) több mint 300 dokumentumot hagyott hátra, amelyek a városbeli és vidéki járadéktercseit tartalmazzák. Érdeklét volt fában, állattenyésztésben, földművelésben. Beállítottságával összefért, hogy a domonkosrendieket megadományozta. A Cité saját terjeszkedése növelte súlyát annyira, hogy 1152-ben megjelent a városi testület előzménye. Ekkor esik szó a toulousei Cité és az előváros (faubourg) közös tanácsáról, amelyben részt vett 6 capitularius (népnyelven capitoul), 4 bíró és 2 advocatus. Ezek együttesen hoztak rendszabályokat a bűnök és vétkek büntetésére, a kereskedelem szabályozására, az idegenek védelmére. Ez a tanácsjellegű csoport úgy jöhetett létre, hogy a gróf bízhatott meg a városi elithez tartozó bölcs férfiakat (*prud'hommes*) ügyek irányítására és bírótársul. Ez tehát a grófi közigazgatásból nőtt ki és annak hozzájárulásával működött. De már nem a gróf nevében járt el.

A toulouse-i városvezetés tehát csendben, erőszakos összeütközés nélkül jött létre. Első felbukkanása ezért már cselekvésben mutatja, tehát talán néhány évvel azelőtt alakulhatott. 1175-ben már közös tanács formájában mint káptalan (*capitulum*) a Cité és a Bourg képviselőiből, később archaizáló formában mint capitolum, Capitole szerepel ez. 1176-ban a város és az előváros 6-6 capitulariusa — ez is sejteti a területi képviselet alapján összetételt — a Saint Quentin egyházban tartotta ülését és számos *prud'homme* jelenlétében ítélkezett, mégpedig büntető eljárásban. 1180-ban a capitulum a szintén *prud'homme* tartományi bíró segítségével foglalkozott a Citében lévő vízfolyások szabályozásával, itt már a gróf hozzájárulását is mellőzték. A középkori toulouse-i városi tanácsosok (*capitouls*) intézménye azzal teljeseedett ki, hogy lett külön székházuk. Az első városháza (Capitole) helyét apránként vásárolta meg a város 1190 és 1204 között a Cité és a Bourg határán, a *sánchoz* igazodva.

Még önállóbb lett Marseille, a város előkelő polgárai által kormányzott városköztársaságként a 13. század első felében. Ez 1212/16 során jött létre és az Anjouk 1246-i felülkerekedésével ért véget. Arisztokratikus elemek álltak az autonóm kormányzat élén, mint a marseillei eskütársulás (*conjuratio*) tisztségviselői: 12 *rectores* aut *consules*. Arlesban 1200 körül közgyűléseket tartottak, a közösség testvérület (*confratria*) formáját mutatja, élén tanácsosok (*consilarii*) és *consulok* álltak 1235 előtt, a kommunia rektorai 1245 óta még 1248-ban is, de ez a városi kormányzat nem állandó, mellettük jelenik meg a *podestà*-méltóság 1247/48-ban és átveszi a hatalmat a *podestà* tőlük 1249-ben. De amikor ez a Barral de Baux az Anjouk mellé

áll, a kommunia rectorai visszaszerezték a hatalmat. Avignonban, amely 45 hektár területű tekintélyes város volt a 13. század elején, a telekbirtoklás és városi jogok élvezete kiterjedt a lovagokra (milites), a polgári elitre (probi homines) és a többi teljesjogúakra.

Az 1251 évi városi statutum a burgensis elemet is úgy tartotta számon, mint amelynek tiszteletreméltó tagjai lovagok módjára éltek és ugyanannak a kiváltságnak örvendtek (Burgenses vero honorabiles, qui ut milites vivere consueverunt, eodem gaudebunt privilegio). Háborúba is fegyverrel mentek, ezáltal is a patriciátust alkották. Avignon statútumai az 1240-es években előírták, hogy a jó ácsok (*probi homines fustarie*) ne legyenek rosszabb helyzetben, mint bárki más a városban. Ez alátámasztja a *probi homines*, *boni homines* fogalmak alkalmazásának olyan értelmezését a korai 1200-as évekre, hogy az a városlakók egyenlőségi vágyát fejezi ki, nem magas vagy alacsony helyzetet, de valamely csoport képviselőinek megbecsülését. Már bizonyos polgári öntudat fejeződik ki a fogalomban egy 1293-i, a provençei Manosque-ből való oklevélben, ahol vitás kérdések merültek fel egyfelől lovagok és *militares personas*, lovagok, fegyvernökök vagy *domicelli vel militares persone*, másik oldalról pedig jó emberek és köznép (*populares personas*) között.

Az egymás mellett élés, az elvegyülés mégis erősebb volt és ezek folytán ismertek el a királyi hatalom 1298-ban, hogy emlékezeten túli idők óta a Provence-ban és Beauchaire sénéchal-ságban „polgárok megszokták, hogy nemesektől, báróktól, sőt érsekektől elfogadják a lovagi övet a fejedelem tekintélye és engedélye nélkül”. Carpentras kommunája, élén syndic-kal és tanácsosokkal a 13. század óta jött létre. A consuli intézmény beszüremkedett tehát Délfranciaországba s azon át a nyugati Languedocba. A 13. század közepéig Languedocban és a Provence-ban lovagok is résztvettek a városi vezetésében. Agen délnyugatfrancia város 1243. évi pecsétje a tanács és a közösség intézményeit hangsúlyozza (Sigillvm: Consilii: Civitatis: Agenni. + Sigillvm: Comvnitatis: Civitatis: A genni. /A Bordeaux körüli *burgi*-t kézművesek és földművesek lakták, a püspöki jogélethez csak a kereskedő bourgeois vettek részt, ők számítottak *hommes d' affaire*-nek.

De nemcsak az Észak nyílt harccal és a Dél észrevétlen előretöréssel kivívott kiváltságai és intézményei játszottak szerepet a rendi képviselő eszményeinek és előzetes gyakorlati ismereteinek kialakulásában. IX. Lajos a maga hatalma szempontjából kellő óvatossággal támogatta a városi önkormányzatok fejlődését. 1256 körül rendelkezve a normandiai kommunákról, a polgármestert és más tekintélyes férfiakat tekintette a vezető elemnek. Azt írta elő, hogy három jelöltet vigyenek a királyhoz a tekintélyes emberek közül, ezek sorában ad egyet a király a helységnek, mint polgármestert. A szerves fejlődés mégiscsak Párizst emelte egyre magasabbra, amely a 13. század elején már 273 hektáron terült el. VII. Lajos 1137-ben felmentett a szolgáltatások alól egy sütőházat, amelyet a párizsi külváros mezősege helyére létesült új piacon emeltek (in foro nouo in loco uidelicet qui in suburbio parisiensi campellus appellatur). A távolsági kereskedelem azonban a városi elitet gazdagító fő tényező.

Az első oklevél, amelyen Párizs pecsétje feltűnik, 1210-ből való, és pedig szerződés a párizsi vízikereskedők és a roueni sókereskedők közt. Az utóbbi város akkor 84 hektáros tekintélyes település. Címerképként nagyjövőjű az az árbócos csónak,

amely az említett vízikereskedők pecsétjén látható (Sigillum Mercatorum Aque Parisivs), amit 1200 körül kezdhettek alkalmazni. Csak közvetett és labilis önkormányzatot jelentett Párizs számára az, hogy a kései 1100-as években a vízi kereskedők (Marchands de l' Eau) társasága megszerezte vagy legalább kezelte a királyi prévôt-i hivatal gyakorlását. Az 1261–70 évek során működő prévôt-i intézmény miatt a királyság tartott attól, hogy az öt párizsi városi és külvárosi joghatósági térség egységes várossá válik a vízikereskedők alatt. A patrícius kereskedők ellen 1250 óta iparosok és más kereskedők berzenkedtek. Ezek kedvére téve és a szegények elnyomása elleni fellépés formájában IX. Lajos elvette a párizsi prévôt-ságot a Marchands de l'Eau-tól és királyi tisztre bízta.

A párizsi önkormányzat ilyenféle gátolása később rossz vért szült, amit a vízikereskedők használhattak ki. Az ehhez a körhöz tartozó polgárok lehettek a leggazdagabbak. Nem véletlen, hogy 1292-ben a párizsi adófizetők közt az élen két olasz után Pierre Marcel áll s őt is egy olasz követi. A legnagyobb adóalappal feltűnő francia polgár kétségkívül felmenője volt a 14. századi rendi mozgalmak polgári vezetőjének, Étienne Marcelnak. De a velük kapcsolatban álló másik város is úttörő lett a *rendi jellegű mozgalmak hajnalán*. Amikor Szép Fülöp 1292-ben adót vetett ki az eladásokra, ezt törvénytelen adónak (maltote) tekintették és sokan ellenálltak, Rouenben zendülést is váltott ki. Ez bírta rá Szép Fülöpöt, hogy 1297 óta, még inkább 1302/04 közt megbízottakat küldjön ki a közösségekkel, az előkelők gyűléseivel, a városok polgáraival való megbeszélésekre. Ez túl bonyolultnak és szerteágazónak bizonyult és nem volt elkerülhető az érdekeltek egyszerre összehívása. A bárók és főpapok, valamint a városi képviselők találkozása pedig létrehozta az általános rendi gyűlést (Etats généraux). Már az 1302. és az 1308. évi ilyen gyűlések megfelelnek a rendi alapelvnek, ti. a két előkelőbb rend tagjainak a kommunikiációs képviselőivel való összekapcsolódása megtörtént. Ha ezek még nem is közvetlenül tűztek ki pénzügyi napirendet. Az uralom pénzügyi nehézségei váltották ki ezeket a gyűléseket.¹³

A kontinens fogalmait nem lehet minden további nélkül alkalmazni az *angol városi életre*, annak társadalmi jelenségeire. A társadalmukban mindig élénk szerepet játszott gazdasági, vagyoni tényező magyarázza, hogy a szakirodalomban elő-előjön a pénz hatalmát képviselő társadalmi képlet (plutocracy). De a Csatornától keletre alkalmazott általános fogalom is előfordul, a városi elit (urban elit). Az már az európai várostörténeti irodalom hatása, hogy az angol szakirodalomba is bejutott a patriciátus fogalma, mint lezárt, magát megörökítő elit, de ilyen fogalmat a középkorban nem használtak. Egyébként is az angol középkori városokban nagyon csekély a bizonyító anyag ilyen családi kötelékekre.

A szakirodalom alkalmz időnkint olyan fogalmakat is, egymással szembeállított városkormányzási típusként, mint oligarchia és demokrácia. Ha vezető városi hivatalok betöltésének módjára szorítjuk is ezt, akkor is félrevezető. Az említett két fogalmat a középkorban ritkán alkalmazták, akkor is tudósok kölcsönözték Arisztoteléstől saját koruk városi uralmára. De a városi élet közhasználatában nem jutottak szerephez. Egy angol város sem volt annyira független, hogy hatalmi játékokat provokálhasson, mint Itália városai. A kis angol városok polgárságán belül sem voltak olyan egyenlőtlenségek, ami ilyen kormányzati típusok közti küzdelmet előidézhetett volna, amint Itáliában. Ha voltak is konfliktusok az angol városvezetéssel kapcsolat-

ban, az inkább irányult a hatalom jogszerű gyakorlására, mintsem annak az egész lakosságra kiterjesztésére, azaz demokráciára. Az egyik egybevág a kontinens városainak gondolatvilágával, hogy Angliában is a *legbölcsebbek* és a *legközeltekintőbbek* gyanánt formulázták meg azokat, akinek a városi kormányzati munka fő részét el kellett látniuk és a legtöbb felelősséget viselniük kellett. Ezek pedig bizonyosan ott is a leggazdagabbak és társadalmilag legmegalapozottabbak voltak.

Az angol városfejlődésben igen korán megragadható a távolsági kerekedelem jelentősége. Egy 1002 és 1023 közé eső angolszász jogi szöveg (státusz-összeállítás) azt írta elő, hogy ha egy kereskedő oly sikeres, hogy saját költségén három ízben szelte keresztül a nyílt tengert, attól fogva viselhesse egy thegn jogait. Ez pedig a lovagnál előkelőbb feudális lordokat jelentett. Ahhol az ilyen polgárok tömörültek, ott lehetett legerősebb az öntudat. Így fordulhatott elő, hogy a dán trónnyerés ellenében Londonban gyülekeztek Aethelred király és fia, Vasbordájú Edmund csapataikkal. Amikor 1016. április 23-án a király ott meghalt, a déli mágnások és London lakói Edmundot királlyá emelték. Még izgalmasabb honi történetírásuk számára a szervesen fejlődött és az alapított város problémája, továbbá az angolszász és a normannkori város jogi eltérése, valamint az alapított városok falusias településelőzménye. Az óangol és normann szokásjog összeötvöződése útján az angol jogtudósok hozták létre a szabad helység (liber burgus) fogalmát.

A középkori latin szó megfelelője az óangol byrig vagy középangol buruh, elsősorban erődítésekre utaló szó volt. A Domesday Book burgus szava szokásos beszélt nyelvi kifejezésnek tekintendő, nem fedett alkotmányjogi megfontolást. Ezért a szakirodalomban is a borough használata általánosabb értelemben helyesebb, mint a kisebb városokat emlegetik piacshelyként (market town). Ezzel a szóhasználattal keresztesződik a feltételezett típusváltás. Ez abból adódik, hogy kutatók 1100 körül akarnak alapvető fordulatot megrajzolni a városfejlődésben; a korai várost ekkortájt váltaná fel a polgárváros, a „valódi” város. Ez a bírálatra szoruló fogalomhasználat azzal a megfontolással is összefügg, hogy a normannok általi meghódítás után, a 12. században vannak igazi középkori angol városok. Másrészt bizonyos középkorkutatók csak a borough jelölésű telepeket fogadták el városnak. A kettőt kombinálva vallják az angol szakirodalomban, hogy azóta a formális szabadságokkal felruházott városok megjelölése a burgus és azáltal a borough alkotmányjogi jelentőségűvé vált hely volna. Ez terjedt el annyira, hogy másodlagos, szakirodalmi kifejezés gyanánt a kontinentális polgár (Burger) mintájára használatba jött az angol városi polgár (burgess) jelölése.

Ezen a korfordulón csak azokat a városokat lehet népesség szempontjából megbecsülni, amelyek a Domesday Book alapján mérleghetők. Különböző módszerekkel becsülik York népességét 8–9 ezerre, Lincolnét és Norwichét egyenként 5–6–7 ezerre, Thetfordét 4–5 ezerre, Oxfordét 3500-ra, a pénzverőhely Ipswichét 3 ezer fölé, Colchesterét 2-ezerre, s még vagy 11 érte el az ezres lélekszámot. De nem tárgyalta a Domesday Book Londont, amelyet mint legnagyobbat — egyben pénzverőhelyet — mégis 12 ezresre becsülnék és Winchestert. Hódító Vilmos London római eredetű falgyűrűjéhez igazodva építette a londoni Tornyt (Tower). Azt a franciaországi normann szerzetest, Gundulfot, akire 1078-ban a toronyépítkezést a király bízta, rochesteri püspökké emelte. A város 1079-ben kapta első kiváltságát és

1089-ben első városvezetőjét (mayor). Ezt az előnyös helyzetet Hódító Vilmos, majd a kiváltságokat megerősítő utódai a kereskedelmi és ipari központ szerepét felismerve biztosították.

István angol király (1134–54) hálából a londoniak támogatásáért megengedte nekik, hogy tekintsék magukat olyanak, mint akik megválasztották a királyt. A kereskedők nagyobbra értékelhették, hogy István ellenőrizte a flandriai posztós városokhoz vivő legrövidebb utat. Minden bizonnyal István király adta meg a kommunia jogát Londonnak, 1141-ben. Krónikák és évkönyvek szerint London főhelye lett Angliának (*caput regni; regionis regina metropolis*). Blois-i Henrik a londoniakat többé-kevésbé nemeseknek (*quasi optimates*, sőt sicut *proceres*) tekintette a városuk nagysága miatt. Ez kétségtávol egy elit elismerése, de azt nem vehetjük szó szerint, amikor Rouenből nézve a püspök London dicső senatorairól, tiszteletreméltó polgáraitól és az általános egyetértés (*commune concordie*) minden eleméről írt. Hiszen York több mint húsz évvel előbb kapott formális kommunális alkotmányt (1170), mint London (1191). Ez utóbbi kiváltságokat a londoni citynek Földnélküli János mint régensherceg adta. A municipális jogok szerint a város élén mayor állt és a 24 alderman-t a kereskedőcéhek (gildek) jelölték ki. Miért kellett megint kiváltságot adni, ha másfél évszázaddal előbb megkapták? Erre fényt vethet az az autonómia elleni célzattal Richard de Devizes által előadott hagyomány, hogy II. Henrik király (1154–89) egy millió ezüst márkáért sem adott volna efféle kiváltságot Londonnak.

A kereskedelem mellett a posztóipar is gazdagított a 12.–13. században, elsősorban Londonban, de Lincoln (a velenceiek Nicola helysége), Oxford és Nottingham városokban is. III. Henrik idején (1216–72) Stamford posztóját még Velencében is ismerték. York és Winchester is jeleskedett a gyártásban. A jogi és gazdasági helyzet nem volt egyforma az egyes településeken belüli lakosok számára. A feszültséget sejteti, hogy 1222-ben a londoni City lakosai és a külvárosiak közti birkózás sportversengése zendülésbe torkollott, amit csaknem lázadás méretűnek tekintettek. Az ilyen jelenségek is hozzájárultak ahhoz, hogy a londoni Cityt városi kerületekre osztották 1242-ben és ezek élére helyeztek alderman-okat. Az elit és a szakértő iparosság egyaránt feltűnik az 1248-i új pénz fémelemzésénél, amikor 12 tekintélyesebb személyt választottak (*elegerunt ex se xij de discretioribus dicte ciuitatis*), akik követik London mayor-ját, két sheriffet, és mint a polgárok egynegyede biztosan iparos és boltos 2 kovács és 1 fűszeres. Oxford viszont kiváltságának tekint egy birtokpert lezáró 1191. évi oklevelet, ökörábrázolásos nagy függőpecséttel. Ez is érzékelteti, hogy Oxford szervesen keletkezett város, fontos utak összefutási pontján. 1016 és 1160 közt több országos politikai gyűlést tartottak itt. Nem volt pedig sem püspöki székhely, sem nevezetes apátság. Mindezek okából helyezték ide iskoláikat azok a mesterek, akiknek tevékenységéből az egyetem kinőtt.

Külön fontos kategóriát jelentettek az angliai *kikötővárosok*. Hitvalló Eduárd már 1050 után okleveleken engedte át Sandwich, Dover, Fordwich és Romney kikötőknek az igazságszolgáltatási jövedelmeket és cserébe előrelátó férfiak tanácsát és hajók állítását kérte. Ilyen feladatokat kapott valószínűleg Hastings és Hythe is. Közülük Romney pénzverőhely volt Harold alig tízhónapos uralma alatt 1066-ban. A szerep nem változott az angolszász királyság végével, Hódító Vilmos is fenntartotta az öt kikötő (*cinque ports*) kiváltságait, ti. Dover, Sandwich, Romney, Hythe és

Hastings partvédelme továbbra is nélkülözhetetlen volt. Az államérdek feledtette a dinasztikus érzékenységet, miután Vilmos 1066 október 20-án elhagyta Hastingset, alávetette Romneyt és elfogadta Dover erődjének megadását. De nem is engedtek ezeknek az angol-normann királyok önálló helyzetet, hanem viszonylag erős központi hatalom alatt tartották őket. Viszont tudomásul vették a 11. század vége óta tartó — részben vallásos formákba rejtőző, testvérületszerű, részben üzleti kérdésekkel foglalkozó — kereskedői tömörüléseket, sőt azt is, hogy ezek a kezdetben differenciálatlan gildek (guilds) iparosokat is befogadtak. Hamarosan ez utóbbiak külön érdekeinek elhanyagolása vezetett külön kézművescéhek (crafts) létrehozására már I. Henrik (1100–35) király idején.

Ugyanakkor virágzó tengeri kikötővárosok voltak Dover, Hastings, Bristol, Yarmouth és Southampton.¹⁴

A római tábor helyén alakult Exeter városának lokálpatriótái nagyon büszkéek arra, hogy ott van Anglia legrégebb folyamatosan használt városháza, s úgy számítják, hogy az exeteri polgármester (mayor) intézménye megelőzte a londonit, a királyné koronázásán ezért külön megy a menetben. Történeti tény, hogy Nagy Alfréd újra erősítette ezt a régi római múltú várost, 893-ban dánok ostromolták. Az utolsó angolszász király, Harold 1066-ban pénzt veretett Exeterben, s akkor a város népessége tekintetében volt olyan, mint Oxford. A hastingsi csata után Exeter komoly ellenállást tanúsított, lojális maradt Harold családjához, annak özvegyét és leányát védelmezte. Csak 1067 végén, 18 napos ostrom után kapitulált Hódító Vilmos előtt. De a régi városok gazdasági szerepük és múltbeli szolgálataik ellenére is gyanússá lettek, amikor *önkormányzati törekvéseket mutattak*. Az 1189/92 évekről író, az Oroszlánszívű Richárd kori Angliát leíró Richárd de Devizes szerzetes erre az országra hangoztatta, hogy „Communia est tumor plebis, timor regni, tepor sacerdotii”. Mégis, a fejlődés tényezőit felismerő királyok, főpapok, főnemeseik versengtek új városok alapításában vagy új negyedek emelésében.

Oroszlánszívű Richárd 1194-ben alapította Portsmoutht. A worcesteri püspök 1196-ban hozta létre birtokán Stratford-on-Avon-t úgy, hogy 100 acre-nyi földjén mértani szabályossággal telepített, minden ház számára 1/3 acre-t biztosítva. Hasonlóan szabályos vonalak közt épült Salisbury 12. századi része. Plympton perjele 1250-ben Plymoutht alapította. Már ezek a példák mutatják, hogy Angliában nagy szükség volt kikötőkre. Ezek bizonyosfokú önkormányzatát szép számmal mutatják a várospecsétek vagy éppen pecsétlők. Ilyenek említhetők a kései 13. századból a londoni kikötőre, s abból az évszázadból a kikötőjelleget hangsúlyozza Southampton, Ipswich, Yarmouth, New Shoreham vitorlás hajókat ábrázoló pecsétje. A London közelében lévő Bedford kereskedői azt kívánták, hogy a közösségi polgárság feltétele a társaságukban való tagság legyen. A *távolsági kereskedők* tehát angol viszonylatban különösen tekintélyes elemet alkottak s ügyes-bajos dolgaik, forgalmi vitáik elbírálására választott bírának döntését kívánták elismertetni. Ez így volt méltányos akkor is, ha egyik fél külföldi, esetleg ha a vita két külföldi közt folyt. Ez a típus az 1124-53 között említett „*Extraneus mercator vel aliquis transiens per regnum, non habens certam mansionem infra vicecomitatum sed vagans, qui vocatur piepowdrous*”. Ez utóbbi kifejezés, a poroslábú ment át arra a bíróságra, amely azonnal döntött a még az

út porát le sem rázott kereskedők vitáiban, azaz a courts of piepowders. De a nem angol kereskedők s pénzemberek nemcsak ilyen alkalmi vendégek voltak.

A 12. század óta fennállt Londonban a német (főleg kölni) kereskedők céhháza, az ún. Stalhof. A kölni kereskedők e régibb Hansájából és más német városok kereskedőinek ehhez kapcsolódó Hansáiból jött létre a 13. század végén az „Alamannia Hansája”, amely többé-kevésbé átfogta a Londonban kereskedő németeket. Flamand takácsok királyi kiváltságokat nyertek Angliába telepedve 1100–35 közt. A flandriai kereskedők szélesebbkörű tevékenységét sejteti, hogy 1223-ban figyelmeztették Ypres, Arras, Saint Omer és Gent kereskedőit, hogy ezüstlemezeket és rúdezüstöt csak Londonban és Canterburyben forgalmazhatnak. Amikor 1232-ben menlevelet ígértek minden kereskedőnek, aki ezüstöt visz Londonba és Canterburybe, egyúttal közzétették, hogy minden ezüsttel kereskedő, régi pénzért új pénzt vagy fordítva cserélő zsidó vagy keresztény kereskedő súlyos büntetés terhe alatt csupán a királyi váltóhelyeken teheti ezt. Ebben megjelenik egy további elem, amely a városlakók közt a pénzügyi elithez tartozhatott, de a városi vezetőrétegbe nem.

A normann hódítás után Anglia hitelügyeibe, jelzálogjogába, ingatlanszavatosságába, hozománygyakorlatába, kötelezvényeibe ezért szüremkedtek — amint arra Jacob Rabinowitz felhívta a figyelmet — zsidó jogi szokások. Az adóssági viszonyok angol megjelölése 'starrs' a héber 'šetars' szóból eredhet. Az angol városokra az egyemeletes kőházak voltak jellemzőek mindaddig, míg az ingóvagyonuk védelmére — gazdagabb zsidók — második emeletet építettek, amire a Jew's House, Aaron's House, Jew's Court, Moyses Hall és Isaacs Hall háznévtípus utal. Ugyanezért szerezhette meg 1229-ben az oxfordi városi céh St. Aldateben a Jew's House-t. Aaron yorki zsidó 1188 évi adósságkövetelési jegyzékében egyházi intézmények és egy tucat nagybirtokos szerepelnek. Matthew Paris krónikája fenntartotta, hogy Aaron yorki zsidótól mennyi pénzt fogadott el a király. 1241-ben bizonyos londoni ötvösöknek a kincstartó és a pénzverés felügyelője jelenlétében kellett esküt tenniük, hogy sem maguk, sem keresztény vagy zsidó megbízottak útján nem fognak cserélni, vásárolni vagy eladni ezüstöt, sem lemezt, termésércet, nyíradékot vagy a pénzverési szabályokkal ellentétes egyebet.

Tekintélyesebb zsidók az okleveles gyakorlat útján bekerültek a városi vérkeringésbe. Jakab oxfordi zsidó (Jacubus... filius magistrj Mosei) latin szövegű pecsétjével erősített latinszövegű, de héber sorokat is tartalmazó oklevelet adott ki birtokrésszel kapcsolatos jogügyletről 1266-ban s ezt bejegyezték egy ottani Liber Ruberbe is. Fénykoruk az uralkodó politikai aktivitásához szükséges kölcsönvétel és a magányosok fogyasztási kölcsönvétele körülményeiből adódott. A középkori fénykorát élő angliai zsidóság ügyeit 1275/77 években külön kincstartó intézte s az ennél lecsapódó jogviták fenntartották az adóssági viszonyokat, az ellenük elkövetett erőszakosságok, a pénzhamisítási vádak, a korona adókövetelésének zsidóadósság átengedésével való törlesztése típusait. Nehéz elkülöníteni, hogy angliai zsidók gyakori Lumbard neve itáliai eredetre vagy pénzületezőkre alkalmazott név egyszerű rávitelére utal-e. De már 1275-ben az uzsora megtiltása a zsidókat megfosztotta fő bevételi forrásuktól, mert bár felhatalmazta őket kereskedésre vagy iparüzésre, kitette őket a versenytársak erőszakának vagy vádjainak.

Az 1270 óta folyó érmeellenőrzés a pénzkörülnyírás és pénzhamisítás ellen idővel zsidóellenes vádakba torkollott és 1278 novemberében Anglia-szerzte letartóztatatták a zsidókat, sokat felakasztottak. Warwickban ennek a közösségnek emlékét őrzi Jury utcanév, ott még 1280-ban két zsidó örökbérletet birtokolt. 1280 óta tűntek el a zsidók csoportjai Worcester, Gloucester, Bristol városokból is, addig fő tevékenységük az volt, hogy földbirtokosoknak fogyasztási kölcsönt adtak. Uzsorának minősítve kis pénzkölcsönzésüket, 1299-ben I. Edward rendeletére tömegesen üzték ki a zsidókat Angliából, a király szándéka szerint örökre. A kikényszerített elvándorlás során kitették őket az alsóbb városi nép gyűlöletének. A németek, németalföldiek, zsidók jelenléte és tevékenységük haszna is növelte a városok fontosságát az 1260-as években és az angol kereskedőkön túl is aláhúzza, hogy az angliai városok ereje szembetűnő lehetett a bárói párt báziskeresésénél.¹⁵

Az *angliai városok* viszonylag hamar jutottak abba a helyzetbe, hogy a nagyurak és főpapok után következő más rétegekhez hasonlóan alkalmuk *nyílt véleménynyilvánításra*. Az országot sújtó interdiktum az alsó papságra is káros hatású volt, így lett indokolt szavának hallatása a tanácskozásokon. 1212-ben a káptalanok elküldték dékánukat, a grófságok követeket küldtek, míg a városok képviselőjét az uralkodó jelölte ki. 1213-ban a sherifek kaptak rendeletet, hogy küldjenek a királyhoz négy „diszkrét személyt”, hogy tárgyaljanak vele „a királyság ügyeiről”. Ugyanabban az évben a királyi birtok minden városából (township) négy embert és a polgármestert (reeve) hívták Saint Albansba, hogy felbecsüljék a rossz bánásmódban részesített papság kártalanítását. Ezek miatt nem olyan meglepő, hogy az 1215. évi Magna Charta Libertatum felkelő bárók által kicsikart 60 cikkelye közül, aminek Földnélküli János kiadására kényszerült, több a városokat érintette.

London városát a király nem adóztathatja meg országa nagytanácsa nélkül. London megtartja régi szabadságait és szabad szokásait, mind a szárazon, mind a tengeren. A király akarja és megengedi, hogy az összes többi városok, falvak és kikötők tartsák meg régi szabadságukat és szabad szokásaikat. Az egész országban a londoni quarter legyen a bor, sör, gabona mértéke. Minden kereskedő szabadon és biztosan mehet ki Angliából és jöhet be Angliába, időzhet és járhat-kelhet ott mind vízen, mind szárazon, vásárlás vagy eladás céljából, minden gonosz vám nélkül, régi és helyes szokások szerint. 1225-ben az angol király minden grófhhoz (comites), báróhoz, lovaghoz fordult, sőt azokhoz a szabad emberekhez is, akik nem kereskedők. (Ez utóbbi aligha jelenthette a kereskedők mellőzését, sőt őket eleve az elitbe valónak érezhette a címző.)

Fél évszázad múlt el azóta, hogy megkérdézhették a polgárokat, s 1258-ban, hogy subsidiumot kaphasson a király – szükség lett arra, hogy a rendi gyűlés tagjaként juthasson szóhoz. A király bírósága teljes ülése, kibővített megbeszélése: the high court (curia) of parliament (parliamenta) így vált politikai testületté. Megelőzte ezt az 1263. év nagy mozgolódása Angliában. Londonban ekkor a mayor néppárti volt és az ő segítségével az alsó rétegek megragadták a városi hatalmat, eltávolították a régi oligarchiát. 1264-ben Simon de Montfort győzelmet aratott és az ezt dicsőítő *Song of Lewes* szerzője már korporatív szellemben fogalmazott: „A birodalom kormányzása mindenki biztonsága vagy romlása... Ha valamely tagot megsértették, az egész testet kisebb erejűvé tették.” Az év karácsonya előtt a királyt rábírták a győztes

párt, hogy hívjon össze 1265. január 20-ra Londonba nagy parlamentet, amelynek összetétele alapján tekintik Simon de Monfort-t a képviselőház atyjának. Mivel a bárók körében Monfort pártja gyenge volt, csak 5 earl és mintegy 20 nagyhűbérúr kapott meghívást, erősen volt képviselve a nagybirtokos egyházi elem, a parlament erősen függött az alsóbb rétegektől. A városok (boroughs) egy része és a shire-ok lovagsága közvetlen meghívólevéllel képviselőhez jutott. De ha ez a bárói párt pillanatnyi helyzetéből adódott is, mégiscsak minden eddiginél szélesebb csoport érdeklődése és befolyása terjedt ki a birodalom ügyeire, Montfort üléseztetette először a polgárokat parlamentben.

A fejlődés ebben az irányban folyt tovább: már az 1275. évi húsvéti parlament bizonyos általános vonásokat egységesen mutatott: 4 lovac minden grófságból, 4–6 városi képviselő minden városból. 1283-ban is jelen voltak a városi képviselők, még-hozzá közvetlen meghívó levéllel, két tartományi gyűlésen. Ezt a kibontakozási tendenciát még erősebben mutatja az I. Edward által összehívott 1295-i parlament, ezt már bizton rendi alapúnak láthatjuk, a régibb történetírásnak pedig ez volt a „modellparlament”-je. Pedig ez csak a jelenlét szabályozásában mintája a polgári irányú fejlődésnek: minden grófságból 2 lovac, minden várostípusból (city és borough) 2–2 polgár vett részt, ezek meghatározása utal az elitre: de discrecionibus et ad laborandum potencioribus legyenek! Ezeket a városokból (cities és boroughs) a sheriff hívja meg. Harmadik rendnek ekkor a klérust tekintik, viszont közösségi képviselők (commons) alárendelt szerepét érzékeltetik azzal, a lovagok és a városi képviselők jelenjenek meg a tennivalókra (ad faciendum quod tunc... ordinabitur). A további politikai nehézségektől szorongatott I. Edward végül is 1297. november 5-én megerősíti azt a chartát, amit Gentben gyakorlatilag a nagyok tettek elébe a *legfőbb rendi jogot* illetően: a püspökök, bárók, lovagok, polgárok és más szabad emberek akarata és egyetértése nélkül nem vet ki semmiféle új segélyadót (par commun assent de tut le roiaume et à commun profit de meisme le roiaume, sauve les anciennes aides et prises dues et costumees).¹⁶

A rendi-képviselői állam kibontakozásának egyik legkorábbi területi egysége az *asturiai-leóni monarchia* volt. Ennek királyait rendszeresen ülésező királyi tanács vagy bíróság (curia) támogatta. Időnkint azonban tarthattak rendkívüli üléseket is, amelyeken az előbbinek magas tisztségviselő tagjain kívül résztvettek nemesek és főpapok is. Az utóbbi típusú gyűlések fő példái Oviedo (901), León (1021) és Coya (1050). Amikor ilyent Leónban tartottak, az már kiváltságolt város volt. Az 1017/20 évekből való leóni városjog adásának oka a város mórok általi elpusztítása volt, ami miatt kiváltságadással kellett újrabenépesíteni (ut Legionensis civitas, que depopulata fuit a Sarracenis...repopuletur per hos foros). Típusná vált az ilyen fuero (községi jog), egyéni és közösségi szabadságokkal. Az állami felsőbbbségek egyetlen képviselője sem léphetett be valamely leóni lakos házába a birtokló akarata nélkül, mert a városi ház sérthetetlen. Így lehetett León jelentékeny kereskedővárossá, amelyben keleti selymet forgalmaztak.

A város kiterjedt önállóságát mutatja, hogy működött benne mint közigazgatási szerv a népgyűlés (consilium), amely kinevezte a bírakat, megválasztott közigazgatási tisztségviselőket, megállapította a mértékeket, jóváhagyta a szerződéseket. A mórok elleni harcban, ami által a lovagok és városi harcosok kibővítették ezt az országot

Kasztília királysága területévé, bizonyos politikai súlyt is szereztek és bejutottak a 12. század során kialakuló rendi képviseletbe (*cortes*), ebbe a tisztán politikai jellegű gyűlésbe. A városok 12–13. századi szerephez jutása a *cortes*ben a harmadik rend elismerését jelentette. A társadalmi kategóriák, illetve a rendek mégsem mosódtak el; hogy városok lovagokat vagy nemeseket mint polgárokat magasztalnak, az 1200-as években ritka dolog volt még Kasztíliában és a Pireneusi-félsziget nyugati részén is.¹⁷

A később az *aragón korona* alá tartozó területek városfejlődése még korábbi lendületet mutat. Barcelonában már 989-ben egy ház gazdacseréje kapcsán különböztetik meg a valaha a szaracénok által pusztított civitast és a burgust. I. Ramón Berenguer barcelonai gróf már 1025-ben szabadságokat adott városa és annak vidéke lakosai számára. Amikor Guillermo Ramón, Cerdana grófja az 1088/92 évek során benépesítési oklevelet adott Vilafranca de Conflent lakosainak, piactartást engedett annak újjvárosában. III. Ramón Berenguer barcelonai gróf 1108-ban szabadságlevelet adott Castillo de Olérdola lakosainak, biztonságot és szabadságot ígért, a hűbéri függéssel kapcsolatos kötelezettségeket és szolgáltatásokat határozva meg. IV. Ramón Berenguer már mint Barcelona grófja és Aragon fejedelme adott benépesítési oklevelet Tortosa lakosainak, talán 1148-ban. Rögzítette a város határait és tartozékait, mentességeket adott és a városi önkormányzat felé kaput nyitott, amikor biztosította az igazságszolgáltatásban a városi prohombres tanácsa közreműködését. Ezek alapján nem eleve lehetetlen, hogy Aragon *cortes* (*curiae*) intézményét, méghozzá városi képviselettel 1163-ra teszi a jogtörténetírás, bár mások ezt csak feltételesen veszik tudomásul azzal, hogy az első aragóni *cortes* időpontja bizonytalan. Ennek a fejlődésnek gyorsabb lendületet a városok fejlődése, lakosságuk rétegződése, a társadalmi kategóriák új értelemszerűsége adott. Az élete végén Huesca püspöki székhelyébe jutott katalán jogász, Vital de Canyellas (Centellas) így írt a városi típusokról 1250 előtt: polgárok (*cives*) azok, akik városokban vagy városokkal egyenlő településeken élnek; ebből a csoportból azokat nevezik *burgenses*nek, akik, bár vannak mestereik és munkásaik, akik által gyakorolják hivatásukat, nem dolgoznak saját kezükkel. A leírásból az elit vállalkozó eleme bukkan elő.¹⁸

Amikor 1169-ben Burgosban az ott tartott *cortes*en már jelen voltak a főpapok és főurak mellett a városok követei is, a *leóni-kasztíliai rendi-képviselési* gyűlés megszületett. Igaz, hogy a *cortes*ek szervezete, hatásköre még nem volt körülhatárolva, de mégis kétségtelen a városok politikai jogszerzése. Az akkor erős királyi hatalomnak bizonyos kérdésekben volt szüksége a városok hozzájárulására, méghozzá széles körben, így 17 város nyert képviseletet. Az adómegszavazás ilyen fontos kérdés volt, ezen az adómentes nemesség és papság nem képviseltette magát. Még szélesebb volt a képviselési elv az 1188-i *cortes*en, amelyet különösen hangsúlyoznak, mint amely megelőzte az angol parlamentet és a francia általános rendi gyűlést, mivel a városiak mellett parasztok is résztvettek a harmadik rend képviselői közt.

A *cortes* itt már valóban teljes (*curia plena*), mivel IX. Alfonz leóni király fővárosába a maga akaratából és nem saját jogukon hívta meg a résztvevőket, a püspököket és a grandoknál kívüli testületi képviselőket kifejezte az uralkodó támaszkodását a városokra és paraszti telepésekre. Ez még világosabbá tette, hogy a király összejövetele nemesekkel és egyháziakkal még nem *cortes*, csak igazságszolgáltatási

gyűlés főleg az udvari nemességből és a főpapságból, ami régóta szokásos volt. Cortes az volt, ahol a települési községek küldöttei (personeros, procuradores) jelen voltak. Ez előtt a teljes gyűlés előtt biztosította az uralkodó az ősei által megtartott szokásokat, ígérte, hogy tanácsuk nélkül nem indít háborút, nem köt békét, nem köt szerződést. Ez megfelelt annak a városfejlődésnek, ami Leónra, Galéciára, a Szt. Jakab útja vidékére fokozatosan kiterjedt.

A súlypontáttolódás után az első igazi kasztíliai cortesnek azt tekinthetjük, amelyet III. Szent Ferdinánd tartott 1250-ben Sevillában. Ezen is jelentékeny volt a városok súlya. A király ugyanis a toledói fuero szabadságait kiterjesztette az általa Andalúziában elfoglalt és betelepített városokra. A mórok elleni harc növelte a városiak öntudatát, harcias szellemét, városi lovagi réteg (caballerros) is létrejött. A mágnások féktelensége ellen már a 13. században városszövetségek (hermandades) alakultak, s ezek a király előtt következetesen védtek a városi előjogokat. Nem jutottak viszont jelentősebb szerephez a törvény kidolgozásában. Természetesen a társadalom jogi és vagyoni rangsora Kasztíliában is megmaradt. Ezt foglalta össze X. Alfonz király (1252–82) a Las Siete partidas munkálataiban: ricos hombres, caballeros, maestros, cibdanos, menestrales e labradores kategóriákba, azzal a megjegyzéssel, hogy a jogtudás is egy neme a lovagságnak.¹⁹

Az aragon korona alá tartozó városok fejlődése nekilendült a 13. században. 1211-ben Katolikus Péter nyolcnapos vásárt engedélyezett Arbós helységnek. 1248-ban az apáti birtokban lévő Camprodón falu lakói kaptak szabadságlevelet, mentesítéseket. 1252-ben a barcelonai püspök Granollers lakosainak adott szabadságlevelet, személyükre és javaikra védelmet ígérve. 1267-ben I. Jaime király benépesítési oklevelet adott Figureas lakói javára. Mentесítette őket a gonosz szokásoktól, különféle terhektől és szabályozta az igazságszolgáltatást, biztosította a közrend védelmét a helységben. Természetes, hogy a legtöbb és leggyakoribb kiváltságot Barcelona kapta. I. Jaime a város lakóinak 1232-ben mentességet adott különféle terhektől. 1257-ben a király szétszította Barcelona 200 nagytanácsi székét a város társadalmi csoportjai közt: 89 jutott a patrícius polgároknak (cives), 22 a kereskedőknek, 89 az iparoknak és szakmáknak. Az alsóbb városi elemek részesedése erős volt tehát. 1265-ben létrejött a 100 esküdtből álló százas tanács és csökkent a városi tanácsosok száma. 1269-ben I. Jaime mentесítette Barcelona városlakóit a kényszer szolgáltatoktól, hadi és lovas terhektől. Még az évben a király és trónörökös új pénz ügyében állapodtak meg a várossal, amelyet a tanácsosok és a prohombres képviseltek. Ez a prohombres illetve prohoms barcelonai elem a kutatás fontos témája. De alkalmazza a mai irodalom Aragóniára a „la classe politique urbaine” (C. Batlle), az „una clase dirigente” (J.S. Amelang), az „alta burguesia” (C. Batlle és Joan J. Busqueta) és a huescai tanács összetevőire az „una oligarquia urbana” (M. T. Iranzo Muñio és C. Laliena) fogalmat. Tehát a katalán irodalomban is felváltva szerepelnek a francia és az olasz várostörténeti irodalom olykor modernizáló fogalmai.

1284-ben Nagy Péter király és a trónörökös megerősítették Barcelona város szokásait, amelyeket összeírtak. Amikor 1285-ben úgy látszott, hogy Barcelonát a közemberek (vils homens) ellenőrzés alá vennék, a király kegyetlenül leverte mozgalmukat. 1287-ben a város falainak, erődeinek építésével kapcsolatos terhek admi-

nisztrálása jogát a tanácsosok kapták meg. 1292-ban olyan régi kiváltságok nyertek megerősítést, amelyek Barcelona városlakóit különféle terhektől szabadnak nyilvánították. Ilyen fejlettség és királyi támogatottság folytán érthető, hogy az uralkodók bevonták azokat az egyes tartományaikban (Aragon, ill. a Barcelonai grófság) külön működő cortesekbe. I. Jaime király már 1218-ban először hívta be a városok képviselőit a Villafrancában általa vezetett katalóniai *cortesbe*. Az aragoni terület városainak kisebb fontossága miatt ott csak 1274-ben biztos a cortes megtartása. Igaz, hogy ezek a cortesek csak idővel kaptak igazi parlamenti funkciót. Ez azáltal fejlődött ki, hogy a cortesben kialakult a király vagy tisztviselői törvénysértései elleni városi vagy más társadalmi elemektől eredő panaszok benyújtása (*greuges*). J. Jaime utóda, III. Péter alatt már a törvények kidolgozásában is részt vettek a cortesek.

A városok szerepe önkorlátozást mutat, nem folytak bele a földesurak és jobbagyaik vitáiba. Az 1281-i barcelonai cortes megerősített egy királyi rendelkezést, amely megtiltotta a parasztoknak földjük elhagyását anélkül, hogy előre ne fizettek volna egy kártalanítási összeget. Mindenesetre a nemesség és papság mellett a 13. század végétől állandóan résztvettek a városok képviselői is. Az 1289. szeptember 6-án az uralkodó által Monzónba összehívott cortesre a *barcelonai képviselőket* (*procuradores*) szeptember 29-én *megválasztották*.²⁰

A fentiekből szembetűnő, hogy bár számos országban szinte párhuzamosan és sokszor ugyanazokkal a fogalmakkal jelölve találkozunk a városok vezetőrétegének a tárgyalt századokban való rendszeres előfordulásával, mindig a szerves fejlődés alapján, jogi szabályozások adott feltételeként, nem jogi rendelkezések által létrehozott kategóriákként. A középkor ehelyütt bemutatott szakaszára is megáll tehát az, hogy *az elit* — ahogyan a régiek vallották — am. kiválasztás a tömegből: a legjobb, legnemesebb, legkiválóbb, illetve — amiként ma részletezik — különleges helyzetű szűkebb társadalmi csoport, kiválasztódott kisebbség, vezető réteg, amelynek valamilyen tulajdonsága, adottsága (tagjainak származása, képességei, tudása, foglalkozása, a társadalomban betöltött vezető pozíciói stb.) révén hatalma, presztízse van.²¹

Firenze különleges történeti körülményei folytán a fentebb tárgyalt jelenségek és jellemvonások különösen pregnánsan érvényesültek a költő és politikai író *Dante Alighieri* leszármazási hagyományában, társadalmi és szellemi környezetében. Ez a hagyomány régebbre nyúlt vissza, mint a tárgyalt időszak. Legrégibb ismert családtag bizonyos Ádám nevű firenzei, akinek fia volt a költő ükapja, Cacciaguida, aki 1090/94 között születhetett. Ennek testvére Moronto. Cacciaguida szavaiban elevenedik meg bizonyos Eliseo, akit legendás névadó ősnek tekintenek. Ezekből arra következtet a kutatás, hogy az Elisei-család háztömbjében lakott, a Gyógyszerészek utcájában (Via degli Speziali Grossi), ami sejteti a társadalmi kötődést is. Még a 14. században is az Alighieri és Elisei családok házai szomszédosak volta a porta San Piero negyedben. Az ükapa Északitáliából hozott feleséget, a Po völgyéből való Aldighiera nemes leányt, még a 12. század első felében. Egyesek ezt Ferrarára lokalizálják, csakhogy későbbi Alberto Aldigieri, Barbarossa Frigyes császári bírása, 1188-ban Ferrara consula, 1191 és 1192 években Modena podestája.

Cacciaguida csatlakozott a Konrád császártól vezetett keresztes hadhoz és a Szentföldre vonult. Ott elesett, talán Damaszkusz sikertelen keresztes ostroma (1148) során. A keresztes vitéz a hitükért elesett társaival véletlenül a Mars vöröslő

koronája egén jelennek meg. Ezek a mozzanatok a nemesi származást és lovagi tudatot képviselik. Később a San Martino egyházközségbe költöztek át, de ezzel is a Dante ősök firenzei kapcsolódása állandósult.

Cacciaguida szájába adva vetődik fel Dante: Paradicsom-ának soraiban (XVI. 79-84.) az elmékedés a városok emelkedéséről és hanyatlásáról, az emberi élet rövid voltáról, Firenze és a Fortuna viszonyáról, s ezzel szemben a múltba vetítve az egykori nyugodt, hullámverések nélküli firenzei állapotról (XVI. 148–150). Ezzel fejezi ki a költő a koráig nyúló formaváltásokat a városkormányzat, pénzérme, zászló, háttárok, kapcsolatok terén. A városi nemesség ideális korát ükapja korába vetítve hangsúlyozza Dante kora nemességének forgatagos csoportokba (fakciók) csoportosulását és Firenze eredeti tisztaságának a vidékről való betelepülések általi romlását. Ezekhez képest Cacciaguida képviselt olyan szellemiséget, amelyben a lélek az égi élet örömeire vágyakozik.

A régi dicsőség valóban elmúlt, de hagyományai együtt éltek a városi fejlődés új elemeivel. A nemzeti büszkeséghez tartozott, hogy az ükanya nevét a későbbi nemzedékekből többen viselték, így Bellincione fia II. Aldighiero, aki jómódú, de nem gazdag pénzváltó; apja volt a költőnek. Nagy nemzedék ez is: a költő apjának testvére volt Brunetto, aki a Montaperti melletti csatában (1260. szeptember 4) a guelfek soraiban harcolt, védve a város zászlaját és harci szekerét. További testvérük volt Gherardo, a pénzváltók befolyásos céhének tagja. A familia másik ágának feje Bello di Bellincione, Dante nagybátyja volt, akiről feltételezik, hogy jogi doktori címet viselt. Ennek leszármazottai közül Ugucione biztosan jogvégezett volt, Galfreduccio a posztókészítő céh tagja, Gheri viszont mint vizsályszító nyert hírnevet. A Dante előtti és vele kortárs nemzedék jól példázza, hogy Firenzében lehetséges volt az, miszerint egy városkörnyéki majorságokkal, birtokkal rendelkező *nemesi eredetű család* a városban élve ott házakkal rendelkezik és *elpolgárosult*, céhtag és értelmiségi foglalkozásúak, többen hitelügyletekkel foglalkoznak, guelfek és a néphez tartozók (popolani).

Az a típus, amely jelentékeny pénzösszegeket is áldozott a balul ütött hadviselésre. Az Alighieri-család tagjai mint guelfek társaikkal együtt száműzetésbe szorultak és szülei is csak nehezen maradtak meg a városban. De II. Aldighiero 1265-ben született fiát a firenzei Baptisteriumban megkereszteltette és akkor a Durante nevet kapta, amiből rövidült a maradandó Dante alak. Az apa vagyoni helyzete lehetővé tette, hogy négy gyermekről méltóan gondoskodjék. Dante szerzetesi iskolában tanult. Apja felaprózódó vagyona még nem választotta el a sikeresebb familiák gazdag polgáraitól. A 12 esztendő Dante így ismerhette meg a tőlük 50 lépésnyire lakó Bice Portinarit, aki mint Beatrice idealizált alakja nagy szerepet kapott Dante költészetében. A leány apja Folco dei Portinari az Alighierik szomszédságában lakott, míg nem átköltöztek az Arnó túlsó partjára, majd Bicét a familiák érdekei szerint Simone de' Bardihoz, vezető pozíciójú bankárhoz adták nőül. Beatricéje korai halála (1290) megrendítette Dantét, hiába távolították el emlékeitől a jogi és retorikai tanulmányai, katonáskodása.

Nagy hatással voltak a költőre bolognai tanulmányai, ahol Accursius tanításai ragadták meg. Ezek által érthetjük meg, hogy Justinianust a római birodalom utolsó nagy képviselőjének látta és a Paradicsomban helyet biztosított neki. Bolognában

volt diák Cino de Pistoia, az *előkelő nemesi származású* (Guittoncino de'Sighibuldi vagy Sinibaldi) és *egyben gazdag polgári család fia* (született 1270 körül). Jogász és költő, akit Dante barátjának tartott és egyik művében említett (De Vulgari Eloquencia). Dante ismerte a közjegyző Petracco (vagy Petràcolo) uramat (messer, ennek rövidítése a közjegyzőknek járó ser), akinek már apja (ser Parenzo) és nagyapja (ser Garzo) is firenzei közjegyző volt, tehát az értelmiségi hivatás öröklődött. A komor és szenvedélyes ser Petracco kancellárja volt a firenzei törvényalkotó testületnek. Az ő fia lesz majd Francesco Petrarca. Dante a Pokol szenvedői közt szerepelteti ser Brunettot. Ez Bonaccorso firenzei közjegyző fia volt. Brunetto Latini (1215 körül-?1294) guelf-párti költő és író volt.

Mint Firenze követe járt X. Bölcs Alfonz kasztíliai királynál éppen 1260-ban, ahonnan a montaperti ghibellin diadal miatt nem térhetett haza, hanem francia földön időzött és Kincseskönyvet írt (Trésors). Az 1266-i beneventoi guelf győzelem nyitja meg számára a hazautat, Toscanában mint Anjou Károly vikáriusának proto-notáriusa bukkan fel, majd Pisából kerül vissza a firenzei városállam szolgálatába. Brunetto Latini 1273-ban a városi hivatalok főnöke, 1275-ben a bírák és jegyzők céhének feje, 1280-ban kezes a guelf-ghibellin békeszerződésben, 1284-ben Guido Cavalcantival és Dino Compagnival, értelmiségi barátaival együtt Firenze főtanácsának tagja, majd 1287-ben az egyik prior. Ez a pálya mutatja, hogy nem volt iskolamester, de mint író, aki hivatalai körül terjesztette tanításait, lehetett mestere Danténak, különösen a retorikában. Lefordította ugyanis Cicero három beszédét és kommentárral olasz nyelvre ültetett Cicerótól retorikai részeket. Amikor egyik francia nyelvű könyvében értelmezte Arisztotelész Politiká-ját, élettapasztalatai alapján szembesítette a magasabbra tartott itáliai kommunális rendszert a francia monarchia rovására. A hivatása szerint közjegyző és irodalmi működésével is ezeket befolyásoló mester, Brunetto Latini ilyen környezetben szerepel a Pokol szenvedői közt: „cherchi e litterati grandi e di gran fama”. Az ő esetében tehát már szétvált a klerikus és a *világi értelmiségiek* típusa, világiak tehettek nagy híre szert.

Brunetto élete és utóélete mutatja, hogy irodalmi síkon és a várospolitikai színterén együtt tudott küzdeni az ifjabb nemzedékkel. Dino Compagni (1260 előtt született) a firenzei selyemkereskedők előljárója volt, innen emelkedett hivatali pozíciókba. Kétszer volt prior. Első priorátusa idején Firenze az arezzoi háborúban elért győzelmével szerezte meg a toscanai hegemoniát. Az 1289. június 19-i csatában a firenzei hadakat Vieri dei Cerchi, a csatát eldöntő lovassági tartalékokat Corso Donati vezette. A siker személyi elkönnyelése később egyik oka ellentétüknek. Dino Compagni meggyőződéses híve volt a Firenze alkotmányának átalakítására irányuló törekvéseknek, támogatta Giano della Bellát az Igazságszolgáltatási Szabályzat létrehozásában (1293), ekkor az igazságszolgáltatás zászlótartója (gonfaloniere) lett. Mint cselekvő átélője a kornak írhatta meg utóbb a firenzei történet 1280–1312 közti szakaszát. Mint történetíró az „első nép” (primo popolo) megjelölést alkalmazza arra a rétegre, amely 1250 után lépett a firenzei politikai tényezők közé.

Ami Guido Cavalcantit (született 1255 körül) illeti, feltűnő, hogy a Cavalcanti familia nem fordul elő Cacciaguida emlékező lamentációjában, amikor a régi firenzei nemességről beszél. Pedig nagymúltú városvezetői család volt ez: belőle valók mint városi consulok Cavalcante (1176) és Aldobrandino (1204), mint kereskedők konzula

Gianni (1192), mint a lovagok konzula Aldobrandino (1208). Ez a három consuli személy aligha ment feledésbe Dante korában, hiszen a 15. században is számontartották még őket, de homályosította a költő szemében emléküket a közbeeső méltatlan epikureus eretnek, hamisító tolvaj nemzedék, amely a Pokol-ban nyerhetett csak említést: Cavalcante de' Cavalcanti (Guido apja), Francesco de' Cavalcanti és Gianni. De a kortárs, Guido becsült barátja volt Danténak. Bár gazdag guelf, felesége Beatrice degli Uberti ghibellin származék. A pártharcokban a Cerchi család barátja, Corso Donatinak kibékíthetetlen ellenfele volt.

Dino Compagni mint a tömeget megvető és magányos, tudós emberre emlékezett vissza rá. Ebben az elszigeteltségben érvényesült az, hogy amikor az Igazságszolgáltatási Szabályzat (magnati) megbélyegzett kategóriáját nem a nemesi leszármazás, hanem a törvényszegő fegyverviselő rossz megítélése alapján alakította ki, ebbe a Cavalcantiak is beleestek. Ami a Cerchi famíliát illeti, ez vidékről Firenzébe húzódott család volt és IV. Kelemen pápa (1265–68) idején tűnt fel, amikor az Anjou Károly igényeit támogatta. Hamar bejutottak a városi köztisztviselőkbe, egyikük akkor jelenik meg a 36-ok Tanácsában, amikor a város ghibellin kézről guelf hatalom alá jutott. IV. Márton pápa (1281–85) idején a keresztesadós és pápai jövedelemszedők sorában a Cerchiek Anglia és Skócia területére kaptak feladatot. Katonai siker után Vieri dei Cerchi a mérsékelt guelfek („fehérek”) vezetője, aki ellenezte a közvetlen császári hatalmat, de idővel városi ellenfeleivel szemben tolódott egy mérsékelt ghibellinizmus felé. Ezért közeledtek hozzá nemesi körök és ghibellin maradványok, amikor már pártfogalommal lett a családnév (Cerchi=Bianchi).

A firenzei városállam terjeszkedési harcaiból és belső viszályaiból Dante Alighieri sem vonta ki magát. Részt vett az 1289-i campaldinói ütközetben, harcolt Pisa ellen, ott volt Caprona ostrománál. A várospolitikára nagy érdeklődést, majd szenvedélyt mutatott. Mégis a családi rábeszélés vezette, amikor 1293-ban egy nagyhatalmú család leányát, Gemma Donati-t vette feleségül, akitől több gyermeke született. Apósa C. Donati volt s ez a család a merevebb pápabarát pártot („feketék”) vezette. Dante szükségesnek érezte — mert erre a városi politikában részvétel feltétele kényszerítette — céhhez tartozását és beíratta nevét az orvosok és gyógyszerészek (medici e speziali) anyakönyvébe, amely a második „nagyobb céh” volt Firenzében. Ebben a keretben megőrizte politikai integritását. A Cerchi-vel szemebenálló messer Corso Donati szinte új Catilina lett a költő szemében. Sokatmondó mozzanata ez egy az egész Európát érintő fejleménynek: *a polgári rend már hatalomgyakorlási formáit próbálgatta.*²²

JEGYZETEK

¹ Nicolaj Todorov: La ville balkanique aux XVe–XIXe siècle. Développement socio-économique et démographique (Bucarest, 1980) 15.; Ernst Werner: Stadt und Geistesleben im Hochmittelalter. 11. bis 13. Jahrhundert. (Weimar, 1980) 38.; Giovanni Cherubini: Agricoltura e società rurale nel medioevo (Firenze, 1972) 29. ; J.C. Russel: Late Ancient and Medieval Population (Philadelphia, 1958) 110.; Michele

Amari: La guerra del Vespro siciliano a cura di Francesco Giunta. Volume I. (Palermo, 1969) 183, 191–92. 222–223.

² *Philippe Wolff*: Projet d'enquête sur le développement des autonomies urbaines dans l'Europe médiévale (a moszkvai nemzetközi történész kongresszus sokszorosított anyaga Annexe 2.1.; *Sergij Vilfan*: Küstenstädte (Nordistrien) (Koper, Isola, Piran). (kézirat; Skofja Loka, 1974) 1.; *Ernst Werner*: Stadt und Geistesleben im Hochmittelalter 11. bis 13. Jahrhundert (Weimar, 1980) 13.; *Ludwig Steindorff*: Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert. Studien zu ihrer politischen Stellung und gesellschaftlichen Entwicklung (Köln–Wien, 1984) 100.

³ *Michelet*: Introduction à l'histoire universelle (=Michelet 1798–1874... choix par Lucien Febvre, Lausanne, 1946. Textes) 127–128.; *Raffaello Morghen*: Profilo storico della civiltà europea (Firenze, 1955) 134, 140.; *Eugenio Dupré Theseider*: Vescovi e città nell'Italia precomunale (Vescovi e diocesi in Italia nel medioevo) sec. IX–XIII) Padova, 1964. 85., 106.. Carlo Guido Mor felszólalása a Nemzetközi Város-történeti Bizottság 1974. IV. 5. ülésén, Škofja Loka; Carlo Guido Mor kongresszusi hozzászólása Ph. Wolff előterjesztéséhez, Moszkva, 1970. VIII. 20.; *Karlheinz Blaschke*: Glossarium Historiae Civitatum (kézirat; Hanasaari, 1987. június 17.); *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 427.; *Roberto Allegri*: La sua storia (Alessandria, 1978) 19, 22.; *Mario Silvano–Roberto Allegri–Guido Firpo–Natale Magenta*: Statuti di Capriata. Terra del Monferrato.) Alessandria, 1987) 26.

⁴ *Ph. Wolff*: Projet d'enquête sur le développement des autonomies urbaines dans l'Europe médiévale (A moszkvai nemzetközi történész kongresszus sokszorosított anyaga Annexe 2., 1.; *Gina Fasoli*: Le autonomie cittadine in Italia. (A Nemzetközi Város-történeti Bizottság 1968. évi oxfordi ülésén bemutatott sokszorosított anyag.) 3.; *Geoffrey Barraclough*: Die mittelalterlichen Grundlagen des modernen Deutschland (Weimar, 1953) 136.; *Gina Fasoli–Francesca Bocchi*: La città medievale italiana (Firenze, 1973) 43.; *Raffaello Morghen*: Profilo storico della civiltà Europea (Firenze, 1955) 137.; *Karl Hampe*: Das Hochmittelalter. Geschichte des Abendlandes von 900 bis 1250 (Köln–Graz, 1963) 240.; *Friedrich Heer*: Il Medioevo 1100–1350 (Milano, 1962) 390.; *Karlheinz Blaschke*: Glossarium Historiae Civitatum (kézirat, Hanasaari, 1987. június 17.); *Brian Pullan*: Sources for the History of Medieval Europe from the mid-eighth to the mid-thirteenth century (Oxford, 1966) 176–185.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 426–427.; *Cesare Cattaneo Maldone di Novi*: Novi Ligure e i suoi „nobili” (Genova, 1988) 19., 22., 43., 44., 57.; *Roberto Allegri Novi Ligure*: La sua storia (Alessandria, 1987) 19., 21., 23., 95.; *Mario Silvano–Roberto Allegri–Guido Firpo–Natale Magenta*: Statuti di Capriate. Terra del Monferrato. (Alessandria, 1987) 25–26.; *John H. Mundy–Peter Riesenber*: The Medieval Town (Princeton, New Jersey, 1968) 56., 153.; *Walter Goetz/ usw.*: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500. (Berlin, 1932) 597.; *Marcella T. Grendler*: The „Trattato Politico–Morale” of Giovanni Calvacanti (1381–c. 1451). A Critical Edition and Interpretation (Genève, 1973) 106.; *Mario Natalucci*: Dante e le Marche (Bologna, 1967) 33. *Armando Saporì*: La mercatura medievale (Firenze, 1973) 34.; *Giorgio Vasari*: A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete (Bp. 1973) 79–80.; *Giovanni Cherubini*: Agricoltura e società rurale nel medioevo (Firenze, 1972) 29.; *J. C. Russell*: Late Ancient and Medieval Population (Philadelphphia, 1958) 110.

⁵ *Cinzio Violante* felszólalása a Nemzetközi Város-történeti Bizottság 1971. IV. 2-i barcelonai ülésén; *Eugenio Dupré Theseider*: Vescovi e città nell'Italia precomunale (Vescovi e diocesi in Italia nel medioevo (sec. IX–XIII). Padova, 1964/85.; *C. G. Mor* kongresszusi hozzászólása Ph. Wolff előterjesztéséhez, Moszkva, 1970. aug. 20.; *Sz. Jónás Ilona* szerk.: Európa és a Közel-Kelet IV–XV. század 1/1. kötet (Bp., 1971) 91. számú oklevél; *Gina Fasoli*: Le autonomie cittadine in Italia. (A Nemzetközi Város-történeti Bizottság 1968. évi oxfordi ülésén bemutatott sokszorosított anyag) 4–5.; a 13. századi építészeti emlékek Bologna a Piazza Giuseppe Verdi és Via Zamboni érintkezésénél, valamint a Piazza del Nettunon; *Carlo Guido Mor*: Topografia giuridica: stato giuridico delle diverse zone urbane (Topografia urbana e vita cittadina nell'alto medioevo in Occidente. Spoleto, 1974) 333–350.; *John H. Mundy–Peter Riesenber*: The Medieval Town (Princeton, New Jersey, 1958) 153–154.

⁶ *Preparation du Congrès de San Francisco. Structures sociales et morphologie urbaine dans le développement historique des villes (Italia).* (kézirat, Škofja Loka, 1974) 1–2.; *Fedor Schneider*: Die Entstehung der Nationalstaaten (Walter Goetz: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500 (Berlin, 1932) 103.; *Brian Pullan*: Sources for the History of Medieval Europe from the mid-eighth to the mid-thirteenth century (Oxford, 1966) 176–178.; *Ernst Werner*: Stadt und Geistesleben im Hochmittelalter 11. bis 13. Jahrhundert (Weimar, 1980) 155.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 192., 202., 245–246., 250.; *Armando Saporì*: Dante a la vita economica del

suo tempo (Studi di storia economica. Terzo volume. Firenze, 1967) 527.; *Armando Saporì*: La mercatura medievale (Firenze, 1973) 13, 34–35.; *John H. Mundy–Peter Riesenbergh*: The Medieval Town (Princeton, New Jersey 1958) 73–74, 87–88, 153.; *Friedrich Heer*: Il Medioevo 1100–1350 (Milano, 1962) 82.; *František Graus*: Krise feudalismu ve 14. století (Sborník historický. I. Praha, 1953) 88.; *Walter Goetz–usw.*: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500. (Berlin, 1932) 557., 597.; *Julien Luchaire*: Les Sociétés italiennes du XIIIe au XVe siècle (Paris, 1954) 57.; *Francesco Cognasso*: Storia d'Italia. Volume primo. Il Medioevo (Roma, 1958) 239., 295–296.; *Bernardino Barbadoro*: Giano della Bella (Enciclopedia Italiana XVI. 970.; *Roberto Abbondanza*: Documenti sulla corporazioni artigiane in Umbria. Perugia. (Arti e corporazioni nella storia d'Italia. Catalogo. (Spoleto 1966) 62.; *Kardos Tibor*: Utószó (Dante összes művei. Bp., 1962) 965.; *Ginevra Niccolini di Camugliano*: The Chronicles of a Florentine family 1200–1470 (London, 1933) 115.; *Marcella T. Grendler*: The „Trattato Politico–Morale” of Giovanni Cavalcanti (1381–c. 1451) A Critical Edition and Interpretation (Genève 1973) 60., 65–66., 103–105., 108–109.; *Armando Saporì*: Le Marchand Italien au Moyen Age (Paris, 1952) III.; *Wolfgang v. Stromer*: Das Schriftwesen der Nürnberger Wirtschaft vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. Zur Geschichte Oberdeutscher Handelsbücher (Sonderdruck aus „Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte Nürnbergs”, Band II. Nürnberg, 1967/ 752–753.; *Salvatore Battaglia*: Le epoche della letteratura italiana Medioevo – Umanesimo – Rinascimento (Napoli, 1965) 156.; *Niccolò Rodolico*: Storia degli Italiani (Firenze, 1954) 92–93.;

⁷ *Roberto Allegri*: Novi Ligure. La sua storia. (Alessandria, 1987) 19., 22–25., 95.; *Cesare Cattaneo*: *Mallone di Novi*: Novi Ligure e i suoi „nobili” (Genova, 1988) 19–19., 43–44., 56–57.; *Lucio Bassi*: Ghilini. Il palazzo e la sua storia (Alessandria, 1989) 8–9., 196–197.

⁸ *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong kong, 1973) 431., 435–437.; *Niccolò Rodolico*: Storia degli Italiani (Firenze, 1954) 92.; *Armando Saporì*: Dante e la vita economica del suo tempo (Studi di storia economica. Terzo volume. Firenze, 1967) 527.; *Armando Saporì*: La mercatura medievale (Firenze, 1973) 34.; *Salvatore Battaglia*: Le epoche della letteratura italiana. Medioevo – Umanesimo – Rinascimento (Napoli, 1965) 157.

⁹ *Karlheinz Blaschke*: Vocabularium internationalis historiae civitatum (kézirat, Linz 1990. május 5.) 2–3.; *Hermann Conrad*: Deutsche Rechtsgeschichte. Band I. Frühzeit und Mittelalter. (Karlsruhe, 1954) 446.; *Edith Ennen*: Anfänge der Gemeindebildung in den Städten an Maas, Mosel und Rhein (Sonderdruck aus Les Libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle, 1968) 59., 64.; *Werner Mägdefrau*: Stadtentstehung und revolutionäre Kommunalbewegung aus regionaler Sicht (Sonderdruck der Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1971. Heft 5) 635–636., 638.

¹⁰ *Raffaello Morghan*: Profilo storico della civiltà europea (Firenze, 1955) 135.; *Edith Ennen*: Anfänge der Gemeindebildung in den Städten an Maas, Mosel und Rhein (Sonderdruck aus Les Libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle, 1968/ 51., 57., 63., 65–76.; *Ernst Werner*: Stadt und Geistesleben im Hochmittelalter 11. bis 13. Jahrhundert (Weimar, 1980) 13–14.; *Horst Bartel–usw.*: Deutsche Geschichte in Daten (Berlin, 1967) 112., 115–116., 128.; *Werner Mägdefrau*: Stadtentstehung und revolutionäre Kommunalbewegung aus regionaler Sicht (Sonderdruck der Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1971. Heft 5) 639–640.; *Karlheinz Blaschke*: Glossarium Historiae Civitatum (kézirat; Hanasaari 1987. június 17.) *Karlheinz Blaschke*: Vocabularium internationalis historiae civitatum (kézirat, Linz 1990. május 5.) 2.o.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 242–244., 246–247., 249., 275., 426–428., 429.

¹¹ *Karlheinz Blaschke*: Glossarium Historiae Civitatum (kézirat; Hanasaari. 1987. június 17.); *Karlheinz Blaschke*: Vocabularium internationalis historiae civitatum (kézirat, Linz 1990. május 5.) 2.; *Werner Mägdefrau*: Stadtentstehung und revolutionäre Kommunalbewegung aus regionaler Sicht (Sonderdruck der Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1971 Heft 5) 629–640., 642., 644.; *Knut Schulz*: Von der familia zur Stadtgemeinde (The Comparative Urban History Review December 1989 Tokyo) 6–7.; *Raffaello Morghan*: Profilo storico della civiltà europea (Firenze, 1955) 134–135.; *Heinz Seyer*: Berlin im Mittelalter. Die Entstehung der mittelalterlichen Stadt (Berlin, 1987) 22–24., 78–79., 82–83., 90.; *Wilhelm Rausch*: Enns – Grenzfeste des Früh- und Grenzstadt des Hochmittelalters (Sonderdruck aus: Mitteilungen des Museumsvereins Lauriacum–Enns N. F. Heft 21, 1983) 40–42.; *Josef Amstler*: Geschichte der Stadt Enns (Enns, 1969) 20–22., 40., 71., 103., 15 és 30. képmelléklet; *A Joris*: La ville de Huy au moyen âge (Paris, 1959) 239.; *H. Rafetseder*: Spitz (Wilhelm Rausch, hrsg. von: Durch die Wachau zum Manhartsberg. Linz, 1990) 18.; *H. Kühnel*: Krems und Stein (u.ott) 29.; a kresmi Gozzo-házat 1990. május 17-én tanulmányozhattam.

¹² *Raffaello Morghan*: Profilo storico della civiltà europea (Firenze, 1955) 134–135.; *Karlheinz Blaschke*: Glossarium Historiae Civitatum (kézirat; Hanasaari, 1987. június 17.); *E. Warlop*: The Flemish Nobility before 1300 Part I Volume I (Kortrijk, 1975) 275. és Part I. Volume II. Kortrijk, 1975) 424., 509., 526.,

540.; *F. Vercauteren*: Henri Pirenne (előadás, Bp., 1966. május 13. MTA); *Fernand Vercauteren*: De la cité antique à la commune médiévale (előadás, Bp., 1966. május 9. ELTE Bölcsészkar); *R.H.C. Davis*: King Stephen 1135–1154 (London, 1967) 12.; *Heinrich Sproemberg*: Die Bürger und der Staat in den Niederlanden zu Beginn des 12. Jahrhunderts (Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung. (Berlin. 1971) 227–228.; *Surányi Bálint*: Kereskedőgilde Nagyszombatban a Visegrádi Kongresszus évében (Történelmi Szemle, 1959) 251, 261. *Philippe Dollinger*: Le chiffre de population de Paris au XIVe siècle: 200 000 ou 80 000 habitants? (Revue Historique, Juillet–Septembre 1956) 38.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 192., 197., 424., 426., 430.; *Johannes Schildhauer–Konrad Fritze–Walter Stark*: Die Hanse (Berlin, 1974) 37.; *Hilda Johnstone* (ed.): Annales Gandenses (London, 1951) 4.; *Adriaan Verhulst*: Die Entstehung der Städte im Rhein–Maas–Delta (Siedlungsforschung. Archäologie–Geschichte–Geographie. Band 7 Bonn, 1989) 115–116.; *G. Demay*: Inventaire des sceaux de la Flandre. Tome premier (Paris, 1873) 430.; *Edith Ennen*: Anfänge der Gemeindebildung in den Städten an Maas, Mosel und Rhein (Sonderabdruck aus Les Libertés urbaines et rurales du XI au XIV siècle, 1968) 51., 56. 59., 64–67.; *A. Joris*: La ville de Huy au moyen âge (Paris, 1959) 356–359.; *André Joris*: La notion de „ville“ (Extrait du volume „Les catégories en histoire“ Liège, é.n./92. *Fernand Vercauteren*: Luites sociales à Liège XIIIe et XIVe siècles (2e Bruxelles, 1946) 113.; *Jan Dhondt*: Les assemblées d'états en Belgique avant 1795 (klny. Anciens Pays et Assemblées d'États XXXIII, 1965) 202.; *J.L. Charles*: La ville de Saint-Trond au Moyen Age (Paris, 1965) 91., 141–144., 147–148., 190., 474.; *Marian Morelowski*: L'évolution de l'urbanisme de Wrocław (Les origines des villes polonaises. Recueil de travaux publiés par Pierre Francastel. Paris–La Haye, 1960) 196., 210.; *Félix Rousseau*: Les Wallons et l'histoire (Extrait des Actes du deuxième congrès culturel wallon. Liège, 14–16 octobre 1955) 15.; *Adrien de Meess*: Histoire des Belges (Paris, 1958) 78.; *M.D.*: Tournai. Cité royale. Ville d'art (Tournai, é.n.) 6., 8., 30., 65.; *F. Vercauteren*: Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle (Extrait de Les Libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle... Collection Histoire, n. 19. 1968/21.

¹³ *Raffaello Morghen*: Profilo storico della civiltà europea (Firenze, 1955) 134–135.; *Laetitia Boehm*: Geschichte Burgunds. Politik – Staatsbildungen – Kultur (Stuttgart, 1971) 182.; *Jean Richard*: Les ducs de Bourgogne et la formation du duché du XIe au XIVe siècle (Paris, 1954) 340., 342–343.; *F. Vercauteren*: Les libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle (Extrait de Les Libertés urbaines et rurales du XIe au XIVe siècle)... Collection Histoire... n. 19, 1968/19.; *Edith Ennen*: Europäische Züge der mittelalterlichen Kölner Stadtgeschichte (klny. Köln, das Reich und Europa. Köln 1971) 18.; *Karlheinz Blaschke*: Glossarium Historiae Civitatum (kézirat; Hanasaari, 1987. június 17.; *Fernand Vercauteren*: De la cité antique à la commune médiévale előadás, Bp. 1966. V.9. ELTE Bölcsészkar); *Seignobos*: A francia nemzet őszinte története (Bp. é.n.) 123–126.; *Henri Pirenne*: Histoire économique et sociale du moyen âge (Paris, 1963) 43.; *Ex Balderici Chronico abbreviato et continuato per Anonymum Cameracensem* (in: Recueil des Historiens des Gaules et de la France XIII.1869) 541.; *Heinrich Sproemberg*: Galbert von Brügge – Persönlichkeit und Werk (Mittelalter und demokratische Geschichtsschreibung Berlin, 1971) 272.; *Laon címszó* (Laurousse: Grand dictionnaire universel 10. k. Paris); *Brian Pullan*: Sources for the History of Medieval Europe from the mid-eighth to mid-thirteenth century (Oxford 1966) 264–268.; *Ernst Werner*: Stadt und Geistesleben im Hochmittelalter 11. bis 13. Jahrhundert (Weimar, 1980) 11, 13.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 121., 124., 191., 201–202., 239., 241., 243–247., 250., 259. 275., 281., 426., 430., 435.; *Philippe Dollinger*: Le chiffre de population de Paris au XIVe siècle: 200.000 ou 80.000 habitants? (Revue Historique, Juillet–Septembre 1956) 38.; *E. Cartailhac–Fr. Galabert*: Guide de Toulouse (Toulouse, é.n. [1941] 2., 10., 19.; *Philippe Wolff*: Histoire de Toulouse (Toulouse, 1958) 78–79.; *Walter Goetz–usw.*: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500 (Berlin, 1932) 611.; *Erika Engelmann*: Zur städtischer Volksbewegung in Südfrankreich. Kommunefreiheit und Gesellschaft. Arles 1200–1250 (Berlin, 1959) 67., 140., 162–163.; *Wolff*: Bibliographie 1968–69. France Meridionale (kézirat; Salzburg, 1969) 1.; *J. Clémens*: Agen (Bordeaux, 1975) térkép-lapok címlapján; Archives Nationales – Musée de l'Histoire de France, Párizs, 1137 és 1210 latin oklevelek; Archives Nationales, Párizs, pecsétmásolatgyűjteménye; *H. H. Brindley*: Impressions and casts of seals. National Maritime Museum (Greenwich, 1938) 24.; *Robert S. Lopez*: Naissance de l'Europe (Orléans–Paris, 1962) 268.; a Marcel-családra és Étienne Marcel társadalmi-gazdasági-politikai helyzetére, kapcsolataira *Raymond Cazelles*: La société politique et la crise de la royauté sous Philippe de Valois (Paris, 1958) 59., 182., 225., 239–42., 244., 345., 390., 392., 429.; *Gabriel Ardant*: Histoire de l'impôt. Livre I (Paris, 1971) 409., 524., 526–527.

¹⁴ *Susan Reynolds*: The Writing of Medieval Urban History in England (előadás, Linz 1990. május 16. Stadtgeschichtsforschung–Aspekte, Tendenzen, Perspektiven konferencia); *Dorothy Whitelock* (edi-

ted by): English Historical Documents c. 500–1042. (London, 1955) 432.; *Robert S. Lopez*: Naissance de l'Europe (Orléans–Paris, 1962) 141.; *M.M. Postan*: The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages (Singapore, 1984) 94.; *Douglas Jerrold*: An Introduction to the History of England. From the Earliest Times to 1204 (London, 1949) 330., 337–338., 342., 364.; *Armando Sapori*: Studi di storia economica (secoli XIII–XIV–XV) Secondo volume (Firenze, 1955) 870.; *Mary Lobel*: The Growth of Medieval England's Town Plantations (klny.) 79–81.; *David Wilson*: The Anglo-Saxons (Aylesbury, 1978) 85.; *Alan Lloyd*: The Year of the Conqueror (London–Southampton, 1966) 4.; *La Tour de Londres* (London, 1960) 3., 9.; *London City of címszó* (Everyman's Dictionary of Dates. (London–New York, 1954) 234.; *Vernon Duckworth Barker*: Az angol civilizáció (Bp. 1931) 17., 21., *R. H. C. Davis*: King Stephen 1135–1154 (London, 1967) 12., 58–59.; *G. M. Trevelyan*: English Social History (London, 1946) 35.; *G. G. Coulton*: Chaucer and His England (Bungay, 1963) 243.; *Examinatio nove monete* (The De Moneta of Nicholas Oresme and English Mint Documents. Edinburgh, 1956) 53.; a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság 1968. évi oxfordi ülésszakán bemutatott „legrégibb privilegium” pecsétnek körirata: +Sigill(um) Commune Omnium Civitatis Oxenefordie.; *Doris Mary Stenton*: English Society in the Early Middle Ages (1066–1307) (Aylesbury, 1976) 261.; *Friedrich Heer*: Europäische Geistesgeschichte I von Augustin bis Luther (Stuttgart, 1970) 116.; *Székely György*: A németalföldi és az angol posztó fajtáinak elterjedése a XIII–XVII. századi Közép–Európában (Századok, 1968) 25.; *Karlheinz Blaschke*: Glossarium Historiae Civitatum (kézirat; Hanasaari, 1987. június 17.)

¹⁵ Prof. *Niklaus exeteri egyetemi tanár* szíves felvilágosításai 1963. IX. 5.; *Douglas Jerrold*: An Introduction to the History of England. From the Earliest Times to 1204 (London, 1949) 304., 306., 337., 342., 346., 366–67.; *R. H. C. Davis*: King Stephen 1135–1154 (London, 1967) 58.; *Henri Pirenne*: Histoire économique et sociale du moyen âge (Paris, 1963) 43–44.; *Edward Hyams*: The Changing Face of Britain (Bungary, 1977) 84.; kikötőpecsételő British Museum Cat. no. 34.; pecsétek képe a stockholmi Statens Sjöhistoriska Museum-ban; *Helene Clarke*: The medieval ports of the North Sea (előadás és vetítés a „Középkori települési formációk Európa peremén” Angol-magyar régészeti szimpozionum Bp. 1982. október 12); *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 191.; *Hermann Conrad*: Deutsche Rechtsgeschichte. Ein Lehrbuch. I. (Karlsruhe, 1954) 287.; *Vernon Duckworth Barker*: Az angol civilizáció (Bp. 1931) 27.; *Charles Johnson*: Introduction (The De Moneta of Nicholas Oresme and English Mint Documents. Edinburgh, 1956 XXIII–XXIV, XXXI.; Influence of Jewish Law on legal development (Cultural Evens in Israel, Jerusalem, July 1958) 34.; *Gerő László* ismertetése Tudor Edwards: The Ancient Stones of England. London, 1972. c. műről, Műemlékvédelem, 1974. 1. szám. 62.; *G. H. Martin*: The Town as Palimpsest (The Study of Urban History. ed. by H. J. Dyos. London, 1968) 157.; *M.M. Postan*: The Medieval Economy and Society (Singapore, 1984) 183.; *Richard Vaughan*: Matthew Paris (Cambridge, 1958) 17.; Merton College, Oxford, levéltár 4. (188) oklevél; *Franz Arens* ismertetése Neue Quellenschriften (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XXV, 1932) 303.; *R. H. Hilton*: A Medieval Society. The West Midlands at the End of the Thirteenth Century (London, 1966) 199.; *Armando Sapori*: Studi di storia economica (Secoli XIII–XIV–XV) Volume secondo (Firenze, 1955) 862., 1051.

¹⁶ *Ernest Lavisse–Alfred Rambaud*: Histoire générale du IVe siècle à nos jours. Tome III Fondation des grands États 1270–1492 (Paris, 1894) 368–369.; *W. Stubbs* (ed.): Select Charters (9 Oxford, 1913) 291–303.; *Gabriel Ardant*: Histoire de l'impôt. Livre I. (Paris, 1971) 508.; *Margaret Wade Labarge*: Simon de Montfort (London, 1962) 214., 244.; *Maurice Keen*: The Pelican History of Medieval Europe (Aylesbury, 1976) 194.; *Yves M.-J. Congar*: Quod omnes tangit, ab omnibus tractari et approbari debet (Revue Historique de Droit Français et Étranger 1958. évf.) 235–237.; *Julius Hatschek*: Englische Verfassungsgeschichte (München–Berlin, 1913) 172–173.; *Bónis György*: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban (Kolozsvar, é.n.) 506. *John H. Mundy*: Europe in the High Middle ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 276.

¹⁷ *Emilio Gonzalez Lopez*: Historia de la Civilizacion Española (New York, 1959) 117.; *Hans Strahm*: Zur Verfassungstopographie der mittellateinlichen Stadt mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplanes der Stadt Bern (Zeitschrift für Schweizerische Geschichte, 1950) 388.; *Jan Dhondt*: Das frühe Mittelalter (Frankfurt am Main, 1968) 301.; Geschichte Spaniens (Berlin, 1955) 14.; *Eugen Haberkern–Joseph Friedrich Wallach*: Hilfswörterbuch für Historiker (Berlin–Grunewald, 1935) 102.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 244.

¹⁸ Archivo de la Corona de Aragon C.p. Borrell, II. 52.; u.ott Canc., Perg. Berenguer Ramón I. n.º 50. a.; u. ott Liber Feudorum Ceritaniae, fols 41. d.–42. a., doc. 158. b.; u.ott Cartulario de San Cugat del Valles, fol. 124, 408. a., u.ott Canc., Perg Ramon Berenguer IV, sin fecha n.º 2.; *Yves M. J. Congar*:

Quod omnes tangit, ab omnibus tractari et approbari debet (Revue Historique de Droit Français et Étranger 1958) 231–232.; *Don Rafael Altamira y Crevea*: Histoire d'Espagne (4 Paris, 1965) 84.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 248.

¹⁹ *Mika Sándor*: A hűbériség és a kereszties hadjáratok kora (=Nagy Képes Világtörténet, szerk. Marczali Henrik, V. k. Bp. - é. n./349.; *Fedor Schneider*: Die Entstehung der Nationalstaaten; *Walter Goetz*: Das Zeitalter der Gotik und Renaissance 1250–1500 (Berlin, 1932) 102–103.; *W. F. Semjonow*: Geschichte des Mittelalters (Berlin, 1952) 227–229.; *Don Rafael Altamira y Crevea*: Histoire d'Espagne (4 Paris, 1965) 83–85.; *Yves M.-J. Congar*: Quod omnes tangit, ab omnibus tractari et approbari debet (Revue Historique de Droit Français et Étranger 1958) 231–232.; *Emilio Gonzalez Lopez*: Historia de la Civilización Española 117., 153., 158. (New York, 1959); *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 263.

²⁰ Archivo de la Corona de Aragón. DL. Ar. p. 2.; u.ott Monacales: Gerona, Camprodón, n° 67.; u.ott Canc., Perg. de Jaime I. n° 1. 308 a.; u.ott Canc, Reg, 15, fol 56. v.; u.ott Privilegios del Consejo de Ciento, 53.; u.ott Privilegios del Consejo de Ciento, 491.; u.ott Privilegios del Consejo de Ciento, 379.; u.ott Privilegios del Consejo de Ciento, 1284. I.11.-i eredeti; u.ott Privilegios del Consejo de Ciento 1287. március 29-i eredeti; u.ott Privilegios del Consejo de Ciento 1289. szeptember 29-i Acta not.; u.ott Privilegios del Consejo de Ciento 1292. május 19-i eredeti; *Don Rafael Altamira y Crevea*: Histoire d'Espagne (4 Paris, 1965) 84–85.; *Robert S. Lopez*: Naissance de l'Europe (Orléans, 1962) 286.; *M. Abramson*-etc. (réd.): Histoire du Moyen Age (Moscou, 1976) 376.; *John H. Mundy*: Europe in the High Middle Ages 1150/1309 (London–Hong Kong, 1973) 201.; *J. M. Font Riús*: La universidad de prohombres de Ribera de Barcelona y sus ordenanzas marítimas (1258 Estudios de Derecho mercantil en homenaje al profesot Antonia Polo.(Madrid, 1981) 199–240.; *C. Batlle*: Els prohoms de la Ribera de Barcelona i llurs atribucions en matèria d'urbanisme (segona meitat del segle XIII.) (El pla de Barcelona i la seva història. Barcelona, 1983) 155–160.; *C. Batlle-Joan J. Busqueta*: Las familias de la alta burguesia el le municipio de Barcelona (siglo 13) Anuaio de Astudios Medievales, 16, (1986) 81–82.; *M. T. Iranzo Muio-C. Laliena*: El acceso al poder de una ilgarquia urbana: El Concejo de Huesca (siglos XII–XIII.) Aragón en la Edad Media, VI. (1984) 47–85.

²¹ Révai Nagy Lexikona VI. k. (Bp. 1912) 392.; Akadémiai Kislexikon A-K (Bp., 1989) 485.

²² *Kardos Tibor*: Utószó (Dante összes művei. Bp., 1962) 962–964., 971.; *André Pézard*: Dans le sillage de Dante (Paris, 1975) 43., 82., 111–112., 132., 135., 142., 231., 255., 315., 377–378., 385., 468–469., 476–478.; *Francesco Gabrieli*: Die Kreuzzüge aus arabischer Sicht (Zürich–München, 1973) 421.; *Giuseppe Rabotti*: „Maynardinus Imolensis episcopus” (1207–1249) Vescovi e diocesi in Italia nel medioevo (sec. IX–XIII). Padova 1964/415–416.; *Marcella T. Grendler*: The „Trattato Politico-Morale” of Giovanni Cavalcanti (1381–c. 1451). A Critical Edition and Interpretation (Genève, 1973) 60., 66., 68–70., 107.; *Armando Saporì*: La mercatura medievale (Firenze, 1972) 34–35., 53.; *Friedrich Zauner*: Das Hierarchienbild der Gotik. Thomas von Villachs Fresko in Thörl. (Stuttgart, 1980) 142.; *Kardos Tibor*: Dante Alighieri (Világirodalmi Lexikon II. k. ² 1978) 558–559.; *Gerhard Rohlfs*: Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonetica. (Torino, 1966) 449.; *Kardos Tibor*: Dante humanizmusa a középkor és a renaissance között (Kardos Tibor szerk.: Dante a középkor és a renaissance között. Bp., 1966/ 31.; *Joan M. Hussey*: Die byzantinische Welt (Stuttgart, 1958) 18.; *Szauder József*: Cino da Pistoia (Világirodalmi Lexikon II. k. ² Bp., 1978) 248.; *Salvatore Battaglia*: Le epoche della letteratura italiana. Medioevo-Umanesimo-Rinascimento (Napoli, 1965) 157–158., 277.; *Rónai Mihály András*: Petrarca (Világirodalmi Lexikon X. k. Bp., 1986) 458.; *Rónai Mihály András*: Latini, Brunetto (Világirodalmi Lexikon VII. k. Bp., 1982) 49–50.; *Herczeg Gyula*: Az olasz próza kezdetei és a humanizmus (Kardos Tibor szerk.: Renaissance tanulmányok. Bp., 1957) 320.; *Mezey László*: Deáksság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. (Bp., 1979) 85.; *Rajnai László*: Compagni Dino (Világirodalmi Lexikon II. k. ² Bp., 1978) 312.; *Szauder József*: Cavalcanti, Guido (Világirodalmi Lexikon II. k. ² Bp.- 1978.) 114.; *Bernardino Barbadoro*: Cerchi (Enciclopedia Italiana IX.) 781.; *Armando Saporì*: Le Marchand Italien au Moyen Age (Paris, 1952) LII.; *Mario Nataluccio*: Dante e le Marche (Bologna, 1967) 93.; *Marcel Pacaut*: Aux origines du guelfisme: les doctrines de la ligue lombarde (1167–1183) Revue Historique, Juillet–Septembre 1963) 90.; *Niccolo Rodolico*: Storia degli Italiani (Firenze, 1954)92. – Ennek a tanulmánynak vázlatát szerzője előadhatta a Commission International pour l' Histoire des Assemblées d' État Magyar Nemzeti Bizottságának ülésén, ahol a vita során a végleges kidolgozáshoz értékes szempontokat kapott. Ezért *Benda Kálmán* bizottsági elnöknek ezúton is kifejezem köszönetemet.

TO THE EVENTS PRECEDING AND LEADING UP TO THE BOURGEOIS ORDER. URBAN ELITE IN 12TH-13TH-CENTURY EUROPE.

by Székely György
(Summary)

In the early Middle Ages the most developed urban areas of Europe belonged to the Byzantine Empire. The sporadic urban movements of the area surrounded by the Crimea, the Balkans, Syria and Southern Italy did not result in an overall feudal system. It was only as late as the 13th century that Southern Italy reached this stage. In Dalmatia and Istria the urban system developed into a strong self-government in the 12th and 13th centuries with an urban nobility to govern it. In the decadent townships of Northern Italy there could be seen certain remnants of the participation of the citizens in political life in the 9th and 10th centuries, and in the next two centuries Northern and Central Italy witnessed the development of the town magistrates, but all this led to the creation of city-states instead of the creation of a nation-wide feudal system. The townships maintained their own local or regional interests both in financial and in military matters. The Italian cities were characterized by an urban nobility, the knighthood, long-distance merchants, bankers and an intelligentsia represented at times by separate bodies and occupying various leading positions. In Western and Central Germany it was the long-distance merchants who initiated struggle against the lords of the city for self-government. Their colonies were the bases of the urban communities. The followers of the city lords, the „ministerials”, the landholding and trading bourgeoisie made up the leading stratum of urban society and the first independent leading bodies of the cities. In the Netherlands there are a lot of narrative and documentary sources that testify to the self-confidence of this leading stratum whose life-style could be compared to that of the nobility. It also played an independent role in the clashes of the local princes and the neighbouring monarchies and did not remain within the city walls. The movement for self-government manifested itself in a sharper and more organized form in the fairly different northern and southern parts of France. The relationship of the king, the landlords, and the church on the one hand, and the urban communities in the making on the other was more complicated there. It was the sailing merchants of Paris who had the widest outlook and entered political life at the feudal diets at the turn of the 13th and 14th centuries. The significance of the long-distance sailing merchants is also conspicuous very early in English urban life. Besides the trading elite, the skilled craftsmen also joined the occasional meetings and economic bodies soon. The rich English Jews belonged to the financial elite of the country but remained outside the leading stratum of the cities. In the struggles around ecclesiastical policy and urban leadership in the 13th century the Estates came to express their views regularly with the representatives of the cities among them. It is in the countries of the Iberian peninsula that the feudal diets first appealed. Town knights, city burghers and legally versed city-dwellers played a role in the political institutions of the „cortes” in Castile and Aragon. We also know how the representatives sent to the „cortes” were elected. The Alighieri family and their intellectual environment is a fine example and illustration of the phenomena in question.

György Székely

AUX ANTÉCÉDENTS DE LA ROTURE: L'ÉLITE URBAINE DANS L'EUROPE DU 12^E ET DU 13^E SIÈCLE

(Résumé)

Les terrains urbanisés les plus développés de l'Europe du pré-moyen âge appartenaient à l'empire de Byzance. Les mouvements séparés des villes dans la première moitié du 11e siècle entre la Crimée-Balkans-Syrie-Sud de l'Italie ne pouvaient pas aboutir à un développement de type féodal cohérent. Le Sud de l'Italie atteignait à ce type de développement dans le 13e siècle. La structure urbaine en Dalmatie et en Istrie s'est développée en autonomie forte dans les siècles 12-13 avec une noblesse de ville. Dans les

viles décadentes du Nord-Italie même dans les siècles 9-10 restait une certaine participation politique civile, et c'étaient les magistrats urbains qui se dégagaient dans les 11-12es siècles en Nord-Italie et en Italie Centrale. Mais cela apportait un développement de type des états de ville et pas une représentation féodale du pays. Les villes avaient leurs exigences locales-regionales quant aux questions financières et militaires. La noblesse urbaine, la chevalerie, les commerçants lointains, les banquiers et l'élite intellectuelle caractérisaient dans cette époque les villes italiennes. Ces couches formaient quelquefois des corps séparés et accomplissaient des fonctions du premier rang. Dans les luttes des autonomies contre les dirigeants de la ville ce sont des commerçants lointains qui étaient des initiateurs et leurs colonies et leurs communautés religieuses devenaient les bases de la communauté urbaine. Le milieu du seigneur de ville: des fonctionnaires ministériels, la bourgeoisie propriétaire et commerçante forment la couche dirigeante de la ville d'où se recrute la première composition des corps de ville commerçant à émanciper. Une collection de chartes abondante représente que cette couche dirigeante était tellement riche et consciente que sa manière de vie rivalisait aux Pays-Bas avec la celle de noblesse. Cette couche dirigeante formait son rôle autonome dans les conflits d'intérêts des princes locaux et des monarchies voisines, sa conception de territoires dépassait les murs de la ville. Les mouvements des autonomies se dégagaient dans une forme plus aiguë et plus organisée dans le Nord et le Sud de la France où leur destin sera plus tard assez divers. Là, le royaume, les seigneurs féodaux et l'Église auront une relation plus compliquée aux communautés en développant. Parmi les commerçants en eau apparaît cette élite d'un aspect plus ouvert qui participera aux réunions des Ordres assises au tournant du 13-14es siècles. On peut observer très tôt l'importance des commerçants lointains (en eau) dans le développement des villes anglaises. Au côté de l'élite commerçante: les industriels qualifiés obtiennent aussi leur rôle dans les consultations d'occasion et dans les organisations économiques. La couche la plus riche des juifs anglais appartenait aussi à l'élite financière, mais ils restaient dehors de la direction des villes. Dans le 13e siècle se dégagait le système stable de manifestation des avis des Ordres dans les luttes de la politique ecclésiastique et gouvernementales. Les représentants des villes pouvaient y assister aussi, et leur définition fait allusion à l'élite. Les réunions des Ordres apparaissent la première fois dans la péninsule de Pyrénées.

Les chevaleries de ville, les bourgeois entrepreneurs, les citoyens avec des connaissances de droit deviennent les acteurs dans l'institution politique des cortès en Castille et en Aragon. Il est connu, comment les délégués ont été élus aux cortès. Pour éclaircir mieux ces phénomènes et traits caractéristiques la famille Alighieri et son milieu est convenable.

MAGYAR NEMESSÉG A TÖRÖK HÓDOLTSÁGBAN

A török területen maradt nemesség sorsa a 16. században

A megszállt terület nemessége — a legnagyobbaktól a legkisebbekig — szinte egy emberként ragadott vándorbotot és keresett menedéket a királyi Magyarországon vagy Erdélyben: rendszerint még a hódítók megérkezése előtt. Úgy illenék, hogy e ponton néhány, jól megválasztott példával illusztráljuk a hódoltsági nemesség odébbállásának folyamatát. Mivel azonban az ehhez szükséges feldolgozások nemcsak országos, hanem megyei szinten is hiányoznak, az olvasónak ehelyütt be kell érnie egy kezdetleges modellel, amelyet, szórványadatokon túl, elsősorban a nemesség sorsában osztozó katolikus egyházi testületek — jóval feldolgozottabb — „meneküléstörténetének” alapján készítettünk.

Bár Dersffy István és Farkas Somogy vármegye törvényszékére igyekvő tanúi 1543 júliusában csaknem belefutottak a siklósi török táborból kiküldött portyázókba,¹ úgy tűnik, a veszélyeztetett területek nemessége általában felkészülten, szekérháton várta a török megjelenését. A szegénységi fogadalom ugyan tiltotta a salvatoriánus ferenceseknek, hogy közlekedési eszközt használjanak, az 1542. évi közgyűlés mégis felhatalmazta a szécsényi (Nógrád m.), galgóci (Nyitra m.), a gyöngyösi (Heves m.) a jászberényi (Jászság), a héderhelyi (Somogy m.), a györgyi és ozorai (Tolna m.), kolostor lakóit, hogy menekülés esetére két lovat és szekeret tartsanak.² Mivel a török támadások várható iránya általában időben ismertté vált, e felkészültségnek tudható be, hogy a magyar nemesség viszonylag csekély vérveszteségekkel úszta meg a török támadásokat.

A menekülők — visszatérésre készen — először valamelyik, egykori lakóhelyükhöz viszonylag közel eső, de biztonságosabb helyen igyekeztek kivárni a vihar elvonulását. A pécsi püspök és a székesfehérvári keresztes konvent, székvárosa eleste után, 1543-ban egyaránt Veszprémben húzta meg magát, s csak azután állt tovább Pozsonyba³ — ahol ott találta már az esztergomi káptalant, a budai káptalant és a budai apácákat —, amikor világossá vált, hogy egykori lakóhelyük jó időre török erősség marad. (Dudics András pécsi püspök utóbb, 1563-ban kísérletet tett arra, hogy káptalanjának néhány tagját Szigetvárra telepítse.⁴) A visegrádi ferencesek 1544-ben Fülekre, a csanádiak és a szegediek pedig 1551-ben Gyulára menekítették

kincseiket, amelyek utóbb aztán — más rendházakéval, köztük az esztergomiéval és a pestiével együtt — Báthori András ecsedi várába kerültek.⁵ A nemes származású Kalmár János Szeged eleste (1543) után a közeli Makón — vélhetően rokonainál — talált menedékre, ahonnan csak akkor ment tovább Beregszászra, amikor 1552-ben a törökök a Maros-mentén is megvetették lábukat.⁶

Bár a menekülők vélhetőleg az egész királyi Magyarországot és Erdélyt elbóritották, a legvonzóbb menedékhelynek az a három nagy vár: Sziget, Eger és Gyula számított, amelynek katonasága a legnagyobb befolyással bírt a hódoltság életére. Mivel az uralkodók és a nádor elsősorban ezek katonáinak adományozták el a megürült hódoltsági birtokokat,⁷ a megszállt területen érdekelt birtokosok száma e három várban szinte napról napra növekedett. Aki — akár katonaként, akár egyszerű lakosként — ide bejuthatott, annak komoly reményei lehettek arra, hogy nem kell lemondani hódoltsági jobbágyságáról. Jellemző, hogy az eredetileg az ország másik végében, Biharban lakos Bajoni János — valamikor az 1566 előtti években — csak azért vállalt szolgálatot a távoli Szigeten, hogy anyavári (Tolna m.) uradalmához könnyebben hozzáférkezhesse.⁸ A kényszerből távolabbra sodródottak úgyszintén e várak katonáinak segítségével igyekeztek érvényesíteni hódoltsági jogaikat. Hogy azonban ezek hogyan illeszkedtek be a befogadó országrész társadalmába, annak tárgyalása messze meghaladná lehetőségeinket.

Bármennyire átfogónak mutatkozzék is a nemesség elvándorlásának folyamata, minden nemest természetesen nem sodort el a török uralom alá került középső országrészekből. Noha tételes összeírások ekkortájt nemigen készültek róluk, más forrástípusok szerte a hódoltságban jeleznek egy-egy, a helyén maradt *kurialista* közösséget, illetve egy-egy, eredeti lakóhelyén vagy annak környékén ragadt magános nemest. Sőt, arra is akad példa, hogy a már menekültek egyike-másika visszatért a hódoltságba. A már említett szegedi Kalmár János — a többi megfutott szegedivel ellentétben — 1553-ban nem a királyi Magyarország vagy Erdély nagy kereskedőközpontjai (Nagyszombat, Kassa, Debrecen Nagyvárad stb.) felé vette útját a túlszűfolt Beregszászról, hanem Kecskemétre telepedett népes családjával.⁹

Földrajzi sorrendet tartva: ahhoz képest, hogy Sziget tágabb környékéről 1566 előtt milyen bőséges forrásanyaggal rendelkezünk, s hogy ott a következő században milyen sok kisnemesi települést találunk, helyben maradt baranyai nemesekről meglepően kevés 16. századi híradásunk van.¹⁰ Annál több a Fejér megyeiokről, ahol az 1573. évi palotai urbárium Alapon 3 egész és 7 fél, Cecén 14 egész, Dádon 12 egész, Menyódön 17 egész, Mindszenten 10 egész és 4 fél, Szereden 18 egész nemesi kúriát regisztrál, s Pázmándról is azt mondja, hogy nemesek lakják.¹¹ A későbbi urbáriummokból nevüket is megismerhetjük, s így megtudhatjuk, hogy például az alapi 6 és 1/2 telken nem kevesebb mint huszonhat kisnemesi család szorongott¹² Ezen túlmenően éltek még nemesek Aggszentpéteren, Al- és Felcsúton, valamint Vértesacsán is. 1588-ban Fejérkövy István nyitrai püspök, királyi helytartó, 1589-ben pedig Ernő főherceg, majd maga Rudolf király bocsátott ki védlevelet acsai Pethő Lukács és a többi környékbeli nemes számára. Ezeknek elsősorban Paksy György tatai kapitány ellen kellett megoltalmazniuk őket, aki úgymond paraszti szolgálatokat követelt tőlük: Pethőt berendelte ingyenmunkára és megverte, Barkó Máté felcsúti nemesnek pedig az ökreit hajtatta el. Ez a Barkó Máté 1593-ban, aggszentpéteri Nagy Balázs

társaságában, Fejér vármegye szolgabírájaként tűnik fel.¹³ 1558-ban Takaró Mihály tihanyi várnagy — miközben dühödten szidalmazza a szentkirályszabadjaiakat — nagy elismeréssel szól a vámosiak (mindkettő Veszprém m.) szolgálatkészségéről. Bár nemesek — jelenti Nádasdy Tamás nádornak — „azért ugyan szolgálnak, de hogy tellyességgel úgy szolgáltnám, mint szokott jobbágyot, az Isten ellen való dolog volna”.¹⁴ Tudnivaló, hogy a Nemesvámostól karnyújtásnyira fekvő Veszprém akkortájt török kézen volt. Megbújhatnak nemesek a magyar királyi székhelyből török tartományi központtá változott Budán is. Mivel tekintélyes birtokos nemesi családba nősült, félnemesnek (agilisnak) számított maga Tétényi István is, vele együtt Budán maradt fiai pedig a magyar jog szerint már nemesnek (nobilisnak) minősültek.¹⁵

A Duna–Tisza-közén fennmaradt kuriális települések névsorát az 1568. évi magyar tized- és az 1588. évi dikajegyzék összevetése alapján rekonstruálhatjuk. Az előbbi szerint a ceglédi kerületben Alberti, Farnos és Irsa, a kecskemétiben pedig Peszér és Vacs lakói mind nemesek voltak.¹⁶ Az utóbbi szerint viszont Bankháza, Besnyő, Bugyi, Dab, Domony, Hartyán (itt Nagyhartyánként), Inárcs, Pereg, Szentiván és Vadas számított kuriális falunak. Mivel az 1568. évi tizedjegyzék csak a befolyt összeget adja meg, az utóbbiak alkalmasint azért hiányoznak belőle, mert bennük tizedfizetésre kötelezhető jobbágyok is laktak. Erre az 1588. évi kifejezetten utal, igaz viszont, hogy megjegyzi: az itteni jobbágyok — mivel ők is nemesi kúriákban laktak — úgyszintén mentesek a dikafizetés alól („rustici ibidem degentes in curys nobilitaribus nobilium habitant atque ob ad a solutione dicae liberi sunt”).¹⁷ Eszerint a két jegyzék közti eltérés oka a mentesítési alapelvek eltérő értelmezésében keresendő. Arra kérdésre viszont, hogy az 1568-ban színnemes lakosságúnak minősített települések — Hartyán kivételével — 1588-ban miért hiányoznak a mentesítettek sorából, egyelőre nem tudhatunk választ adni.

A fenti falvakban a magyar jegyzékhez korban legközelebb álló 1562. évi, illetve 1590. évi török szandzsákösszeírások az alábbi családfőszámokat regisztrálták:¹⁸

Helység	1562	1590
Alberti	30	20
Farnos	15	21
Hartyán	15	14
Irsa	16	15
Peszér	29	30
Vacs	57	40
Bankháza	12	13
Besnyő	10	8
Bugyi	28	24
Dab	22	12
Domony	puszta	18
Inárcs	28	18
Pereg	3	7
Szentiván	29	22
Vadas	5	4
Összesen	299	266

Ez a kereken 300-as — a század vége felé haladva némileg csökkenő — szám nagyjában-egészében megfelelhet a Pest megyei hódoltságban hátramaradott kismemesi családok tényleges összlétszámának. Azért csak nagyjában-egészében, mert a szandzsákösszeírásokból — különböző okok folytán — általában hiányzik az összlakosság 10–20%-a,¹⁹ valamint azért, mert más forrásokból bizonyosan tudjuk, hogy olyan településeken is éltek nemesek, amelyekről a fenti magyar jegyzékekből ez nem deríthető ki. Így például korabeli vallomásszedések tanúi között találunk mikesbudai nemeset,²⁰ Pándról pedig későbbi tanúvallomások állítják, hogy a 16. században is Nemes-, illetve Paraszt-Pándra tagolódt,²¹ s a két közösséget elválasztó belső határvonalat gondosan számon tartották.²²

Akadnak nemesek a három nagy Duna-Tisza-közi mezővárosban is. Cegléd valamikor az 1580-as években tiltakozott a Pozsonyi Kamaránál amiatt, hogy Sáfár Imre egy, a királytól kapott szabadságlevélre hivatkozva ki akarja magát vonni a rá eső adó alól, jöllehet „soha nem volt ez féle nemes és szabados mi köztünk”.²³ Az Inárcson birtokos Farkas család tagjai a közeli Nagykőrösre költöztek, s ott laktak végig a hódoltság időszakában.²⁴ Hogy Kecskeméten sem egyedül Kalmár János és leszármazottai képviselték a nemességet, már abból is kitetszik, hogy a legnagyobb fiú, Márton olyan lányt vezethetett oltár elé, akinek anyai nagyapja „nemes úrember”, felmenői pedig „ő felségének főnemesi voltanak”.²⁵ 1590-ben Csáti György, Kőrössi János és László Demeter kecskeméti nemesek nyugtatták Csertő György és Imre ölyvedi nemeseket (Békés m.) 683 tallér megfizetéséről.²⁶

Délebbre, a solti székhelyen eredetileg a szekszárdi bencés apátság és a kalocsai érsekség *prédiális* nemesei laktak,²⁷ akik a 17. században több ízben kísérletet tettek nemesi jogállásuk elismertetésére.²⁸ Mivel például az 1553-ban összeírt ötven kalocsai család közül harminckettő az 1620. évi török adóösszeírásban is megtalálható,²⁹ alkalmasint a többiek is joggal hivatkoztak a helybenlakás és az abból eredő kiváltságaiik folyamatosságára. 1579-ben egy, jobbágytelken élő izsákegyházi kismemes — név szerint Márkus Lukács — egyenest Rudolf királlyal erősítette meg azokat a előjogokat, amelyeket korábban Kamuthy Balázstól és Hobordanszky Jánostól, a birtokot kezelő egri tisztektől kapott.³⁰

Békés megyében sem csak a már említett Ölyveden laktak nemesek. Mivel a török megszállás előtti forrásokban részben vagy egészében kuriálisnak jelölt települések közül³¹ — az ölyvediek mellett — Csatár, Dánfok és Endrőd lakói is szép számmal szerepelnek a 17. század eleji határviták tanúi között,³² joggal feltételezhetjük, hogy már a 16. század második felében is ott laktak. A halásztelkiekről — akik közül 1570-ben többen is megszólaltak egy tanúvallatás során — ez bizonyítható is.³³ Mivel a Nagyszombatba menekült nyulakszigeti apácák az ott élő nemesek „szokott” adójával egyetemben adták bérbe Donáttornyát (Csanád m.) és Királyságot (Békés m.), egy-két nemes más, környékbeli faluban is megmaradhatott.³⁴

A Békéssel északnyugaton határos Külső-Szolnok megyében például Tiszabala és Tiszaszajol volt kismemes falu; lakóik úgyszintén szerepelnek az említett 1570. évi tanúvallatási jegyzőkönyvben.³⁵ A tiszaszajoliak egyébként végig a török korban kemény küzdelmet folytattak kiváltságaik védelmében.³⁶ Úgyszintén akadtak nemesek a területi alapon egyébként is kiváltságolt Jászságban. Közéjük tartozott az a jászberényi Szabó — más néven: Füzessy — Tamás is, aki szoros kapcsolatban állott

Verancsics Antal egri püspökkel,³⁷ s akit a kortársak a legeredményesebb magyar hírszerzők között emlegetnek. Kereskedés céljából gyakorta megfordulván Budán és Pesten, kifürkészte a törökök szándékait, s ő gyűjtötte össze és továbbította a magyar végvárok kapitányainak a temesvári és nándorfehérvári kémektől érkezett híreket.³⁸ Ugyancsak Jászberényben éltek a Végházy-fivérek, akiknek házáat — lévén nemesek — I. Miksa király 1575-ben mindennemű adó és más teher alól mentesítette.³⁹ Hogy ezek a nemesek a királyi szabadosnak (libertinus) számító jász közösség soraiból emelkedtek-e ki, vagy valamelyik környékbeli faluból költöztek be a nagyobb biztonságot nyújtó mezővárosba, egyelőre nem tudtuk kinyomozni. Az a híradás, miszerint Szabónak öt népes jobbágytelke volt a közeli Ujszászon (Pest m.), inkább beköltözőre utal.⁴⁰

Az 1549. évi dikajegyzék húsz Heves megyei községben jelez egy-két — összesen negyven — kúriát, jobbára azonban nem a megyének a hatvani törökök által ellenőrzött déli, hanem az Eger által védett északi részén, vagyis már a hódoltsági peremvidéken.⁴¹ Bár feltevésünket inkább csak a 17. század eleji adatokra alapozhatjuk, valószínűleg már a 16. században is szép számmal éltek nemesek Gyöngyösön, amely ekkortájt az egész hódoltság legnagyobb települései közé számított, s amelyben a következő század folyamán rendkívül széles nemesi réteg alakult ki.⁴² 1578-ban nemes Lippay András deák vásárolt magának udvarházat itt,⁴³ s nemesként kerül szemeink elé 1594-ben a szomszédságában lakó, a város 16. századi életében vezető szerepet játszó, jászberényi eredetű Poroszló család⁴⁴ egyik tagja, István is.⁴⁵

Visszatekintve az előző századra, Nagy István — korábban főbírósgát is viselt — 75 esztendő s pándi jobbágy 1641-ben úgy nyilatkozott, hogy a nemes-pándiak nem „jóságos”, hanem csak afféle „címeres nemes emberek voltak”.⁴⁶ Más, 17. századi nemességvizsgálatok tanúi viszont éppen azt bizonygatták, hogy a szóban forgó személy ősei nem közönséges kurialisták, hanem „igazi”, birtokos nemesek voltak. „Hitem után azt mondom — vallotta Csenket Pál dunapataji (Solt m.) nemes 1645/1646-ban — hogy hallottam az öreg Suliok Benedektől, hogy az mi eleink az királi előtt zászlót hordoztanak, oly nőmös embörök voltak Ereken [Solt m.], az levelünk mast is ott van el tévén, kit én sok izben is kerestem, de reá nem találtam, mört ewst szörszám is van az verömben; [Sulyok Benedeket] levágák Kerekes Imrével, s az után kerestem, de én reá nem találtam.” Az akkor Patajon élő Orbán Balázs ereki nemes azt is tudta, hogy a Sulyokok „mind éltég h nőmös embörök voltak Ereken, mikor penigh Egör magiarnál volt, akkor mégh katonátis köllött tartaniuk”.⁴⁷ Egy tanú 1646-ban elmondotta, hogy ötvenkét esztendővel korábban Vadason (Solt m.) szolgálta Varjas Jánosnét, akinek egyébként a jobbágya is volt. „Édes fiam — mondotta neki egyszer az asszony —, az nőmösség mellett Egerben mindenkor katonát köll nekünk tartanunk az magunk költségével.”⁴⁸ Csenket Pál — aki ekkor „czornai nőmös embör”-nek titulálta magát — mesélte 1648-ban, hogy a „tizenöt éves háború” (1593–1606) előtt a Fiar család birtokolta Tént (Solt m.), amit a dunapataji Kovács Benedek a következőkkel egészített ki: „Mikor a háborúságh ideién föl szakadánk, ott fönnes szintén úgi embert attanak az nőmös vármegye hadára; én akkor szolgáltam Fiar Bálintot; az mikor mást nőm találtak, tudom, hogsokszor én magamnak kölltettem el mönnöm éróttük az vármegye hadára, mivel hogszolgáiuk voltam. Az mikor kölltettem, az vármegyéire be mentenek mint igaz nőmös embörök Komárom vármegyében.”⁴⁹

A solti prédiálisok teljes jogú nemességre törő leszármazottai azonban minden igyekezetük dacára sem tudnak meggyőzni bennünket arról, hogy felmenőik valóban komolyabb fekvőségekkel rendelkeztek volna. Annál is kevésbé, mert helyel-közzel saját vallomásaikból is kitetszik, hogy büszkén emlegetett „szabad uraságuk” bizony csak egy-egy telekre és annak határbeli tartozékaira terjedt ki. Így például a Karán lakó Pálffy János 84 éves nemes elbeszéléséből, aki 1645/1646-ban így vallott: „ismertem én Ereken Suliok Gergelt és Suliok Benedeköt és mindéltégh nömös embörök voltanak és Ereken szabad uraságában voltanak a részükről, nekönkis lévén ot 9 szántó földönk, ő hozzájuk költött mönniünk és ők atták ki nekünk.”⁵⁰

Ebből persze nem következik, hogy a hódoltságban csak és kizárólag egytelkes nemesek maradtak. Felesége, Palicskó Zsófia révén vált Szentkirály és Borbásszállás (Pest m.) birtokosává a többször említett Kalmár János legidősebb fia, Szegedy Márton, amelyeknek bére akkor is rendszeresen befolyt hozzá, amikor Kecskemétről átköltözött Nagyszombatba. A Gyöngyösre vetődött középső Kalmár-fiú, Szegedy János is hódoltsági birtokossá vált: 1608-ban vette zálogba lakóhelye egyik birtokosától, Lorántffy Mihálytól Fajzat, Kis- és Nagyréde (Heves m.) egy részét.⁵¹ Szabó Tamás 1574-ben egy hódoltságon kívüli személynek, a Pestről Pozsonyba települt Kerekes Jánosnak adta el ingatlanait: jászberényi házát és nemesi telkét a hozzá tartozó öt, népes jobbágytelekkel, valamint öt népes és három üres újszászi telkét, amelynek Kerekes — nyilván valamilyen kereskedelmi ügylet zálogaként — már 1560 óta békés birtokában volt.⁵² 1564-ben Kecskeméten lakó Patócsy Gáspár — neve alapján a városban részbirtokos Patócsy család tagja — Debrecen törvényszékén perelte egykori szolgáját és egyben jobbágyát, Somogyi Imrét, aki neki eltávoztakor állítólag 800 forint kárt okozott.⁵³ 1592-ben Kis György nagyharangi lakos (Békés m.) örökös jobbágyul kötötte magát az ugyanott lakos Nagy Imrének.⁵⁴

A megszállók természetesen nem ismerték el az uralmuk alá került magyar nemesek kiváltságait. Habár a nekik tett szolgálatok fejében egyikük-másikuk persze kaphatott személyre szóló kedvezményt, éppúgy adóköteles rájaként kezelték őket — köztük a néhány, itt maradt igazi birtokos nemes is —, mint a jobbágysorú alattvalókat. (A félreértések elkerülése végett már ehelyütt meg kell jegyeznünk, hogy a 17. század eleji béketárgyalásokon elhangzott azon török panaszok, miszerint a magyar fél nemcsak a „jóságos” nemeseket, hanem az egytelkeseket és a kuriális telkeken gazdálkodó jobbágyokat is mentesíteni igyekszik a török adó alól, eredetileg nem a hódoltságiakra, hanem a peremvidékiekre vonatkoznak.⁵⁵) Mivel a szultáni hász-városokban nem a török apparátus, hanem a helyi előljáróság osztotta fel és hajtotta be a szabott évi adót (*maktu*), az ezekben élő nemesek — hivatkozva a magyar közegben továbbra is érvényesnek elismert előjogaikra — éppenséggel megpróbálhatták volna kivonni magukat a közterhek alól. Ennek azonban, jóllehet igazolható, hogy éppoly gonddal őrizgették jogbiztosító irataikat, és alkalomadtán éppúgy megerősítették azokat a magyar felsőbbbséggel, mint a királyi Magyarországon, illetve Erdélyben élő társaik, csak elvétve van jele (lásd a ceglédi Sáfár Imre említett példáját).

Annál több jel mutat viszont arra, hogy a *parasztközösségekben élő nemesek* tudatosan vállalták: osztoznak az őket befogadó közösségek sorsában. Amennyiben azon belül befolyásra tettek szert, azt nem nemeslevelüknek, hanem a közösség szol-

gálatában szerzett érdemeiknek, gazdasági sikereiknek és személyes presztizsüknek — egyszóval: rátermettségüknek — köszönhették. Különösen tanulságos beleolvasni abba az 1600. évi bizonyáglevélbe, amelyben a kecskeméti tanács az 1581-ben elhunyt nemes Kalmár János és felesége ottani tevékenységét jellemezte: „az ecclesiának egy főszlopa volt, az polgári társaságnak és városunknak főgondviselője, főbírája és főtanácsa volt, az jóságos cselekedetekben, az keresztény mérsékletes és tiszta életben mindenekelőtt tündöklött, az jóknak szeretője, az gonoszoknak gyűlölője volt, az nyomorultaknak segítője, táplálója és mind haláláig keresztényen hivataljának serény követője volt.” Felesége „pedig asszonyi állatokhoz seregünkben az szent élethez illendő tiszta életet viselt és szemérmetességet, minden tökéletes erkölcsben világos szövétnek gyanánt. Az szegényekhez pedig olyan volt, mint Tabita, ki felől szól szent Lukács, articulus 9.”⁵⁶ A bizonyáglevélben szó sincs a származásból eredő kiváltságokról, annál inkább a „közösségépítő” erényekről: a dolgozó és tiszta életvitelről, az elesettek kötelelességszerű gyámolításáról, a mezőváros és az abba beilleszkedett református egyházközség érdekében vállalt áldozatokról. Olyan tulajdonságokról tehát, amelyek lehetővé tették, hogy a magukra maradt paraszt-telepek önmagukat igazi közösséggé szervezhessék. Abból következőleg, hogy Lippay András gyöngyösi nemes 1592-ben az ottani református diákok ellátására az egyháznak adományozta malmát, ő is Kalmárhoz hasonló közösségi erényekkel ékeskedhetett.⁵⁷

Ahogy az már a fentiekből is kitetszhetett, a hódoltságiak esetében a magyar hatalom sem tartotta tiszteletben a legsarkalatosabb nemesi kiváltságot, az adómentességet. Igaz, a jobbágytelekre ült *ármálisták* — amennyiben nem élveztek külön mentességet — az ország más részein is viselték a földesúri terheket és fizették az egyházi tizedet,⁵⁸ a hódoltságban nemcsak ezek, hanem — legalábbis a nagy végvárak környékén — többnyire a saját kúriájukban élők is rákényszerültek az adó és a szolgálat felvállalására. Nyilván azon „védelem” címén, amelyben a végvárak hadinépe és a földesúr — ugyan nem a törökökkel, hanem önmagával szemben — kéretlenül részesítette őket. Mivel úgy tűnik, hogy a nagy mezővárosokba húzódtott birtokos nemesek is részt vállaltak az általában úgyszintén egy összegben megállapított magyar földesúri adóból (*summából*) és a tizedmegváltásból (*árendából*), ők egyszemélyben voltak kisajátítók és kisajátítottak.

A török uralom alatt élő nemesek keresetei és panaszai ugyan a legfelsőbb törvénykezési fórumokig is eljuthattak — a kecskeméti Patócsy Gáspár például a debreceni magisztrátus elöl egyenest „őfelsége székére” („ad sedem Suae Maiestatis”) fellebbezte fentebb említett ügyét, ahol érdemben foglalkoztak is azzal —, azon alapelv viszont, miszerint nemes személyhez ítélet nélkül nem szabad hozzányúlni, rájuk nézve nemigen volt érvényes. Láthattuk: Paksy György tatai kapitány pofonokkal hozta Pethő Lukács acsai nemes tudomására, mi a véleménye a hódoltsági nemesek jogairól.

Miként Bőjthe János hercegszöllősi (Baranya m.) nemes tragikus esete mutatja, ennél rosszabbul is járhatott volna. „Volt ide alá a Duna mellett egy nemes ember Herczeg Szeleön — jelentette 1566. március 19-én Szigetről Nádasdy Kristófnak Orosztonyi Péter szenyéri tisztartó —, ennél kazdagabb mind az egész Duna Dráva kezett nem volt, ki hívséges szolgálattal nem kicsin dolgokba szolgált ő felsége házához mind az elébbi kapitánoknak, mind penéglén ezidőbelieknek [értsd: nyilván

kémkedett a szenyériknek], kinek halála mind az ide való darab feldnek nagy kárára lett. Nem tudom honnét indíttatván, ha az úr [Zrínyi Miklós kapitány] hagyásából-e avagy magoktól gondolván, negyvenöt darabantokat reá választának, házán őt magát megfogák, megkénzötták, marhájában, pénzében sákmánt tetteknek, úgy mongyák ám, hogy hatezer forintját kész pénzt, három aran tánért, két darab ezüstet hoztak el, s nélkül minden drága ruháit. Ő magának az kénzás után kapuja előtt fejét vették, házát megégették.” A zsákmányéhes szigeti gyalogokat az sem riasztotta vissza, hogy Bőjthe jó hódoltságon kívüli kapcsolatokkal rendelkezett: fia a zágrábi püspök szervitora — alkalmasint katonája —, öccse, a később híressé vált protestáns lelkész, Bőjthe István deák ez idő tájt a Bánffyak prédikátora volt.⁵⁹ „Mely embernek, ha nilván való bínét értették volna — kommentálta az esetet Orosztonyi —, illett volna fogván felvinni az ország közibe, s ott kellett volna megbintetni törvény szerint.”⁶⁰

Miközben tehát elvben a hódoltsági nemes is az „una eademque nobilitas” teljes jogú tagjának számított, a valóságban a megszállt területre nehezedő külső nyomás, valamint az, hogy a török nem akceptálta kiváltságait, a jobbágyi vagy paraszt–polgári státusz felé szorította. Így aztán nem csoda, hogy az amúgy is kisszámú, gazdasági erejét tekintve meglehetősen gyenge hódoltsági nemesség nem formálódott sajátos státuszú, karakteres törekvésekkel rendelkező társadalmi elemmé. Mivel az a szervező erő, amely tagjaiban esetleg felgyülemlett, a helyi magisztrátusok működését táplálta, jelenlétüknek témánk szempontjából inkább csak távlati jelentősége van.

A hódoltsági nemesség számának növekedése a 17. században.

Szemben az előző századdal, amikor a megszállt területen a legnagyobb erőfeszítések árán is csak néhány, életvitelében a befogadó paraszttársadalomhoz idomult nemest sikerült felkutatnunk, a 17. században végig a hódoltsági nemesség számának és közéleti aktivitásának folyamatos növekedését tapasztalhatjuk. Mutatóban lássunk először néhány — önmagában is beszédes — számadatot!

Pest–Pilis–Solt megye nemességének száma — az őket regisztráló vármegyei összeírások tükrében — 1653 és 1681 között így alakult:⁶¹

Járás/falu	1635	1647	1668	1681
<i>Pilis-i járás</i>				
Ráckevi	16	?	7	?
Torda	–	1	–	?
Tótfalu	–	–	1	?
Összesen	16	?	8	?
<i>Váci járás</i>				
Fót	–	–	1	?
Vác	5	4	3	?
Összesen	5	4	4	?
<i>Kecskeméti járás</i>				
Alsónémedi	–	–	–	3
Cegléd	3	–	1	1
Jánoshida	–	–	1	1

Járás/falu	1635	1647	1668	1681
Kecskemét	4	8	7	10
Kóka	–	1	2	2
Nagykörös	–	10	24	24
Ócsa	–	3	2	2
Újszász	–	–	1	–
Összesen	7	25	36	43
<i>Solti járás</i>				
Dunapataj	21	27	19 + 2 semi-nobilis	
Solt	–	2	–	?
Szalkszentmárton	–	2	2	?
Tass	–	3	3	?
Összesen	21	34	24+2	
Mindösszesen	49	?	75+2	?
Minimálisan	49	74	75+2	43

Valójában azonban Pest–Pilis–Solt megye területén ennél jóval több nemes élt. A forrásanyagban lépten–nyomon találkozhatunk olyanokkal, akik magukat nemesnek mondják, de a fenti összeállítások alapjául szolgáló adóajztromokban nem szerepelnek. Ennek az az oka, hogy a dikajegyzékekben az egytelkes nemeseket külön általában nem vették számba.⁶² Amikor 1647-ben kivételesen eltértek ettől a gyakorlattól, Kókán — elkülönítve az egyetlen ott élő ármálistától — hat kurialistát sorol fel az összeíró név szerint; ugyanekkor Solt lakóiról — akárcsak a tótfalusiakról 1668-ban — csak annyit jegyez meg, hogy azok nemesek.

A Pest–Pilis–Solttal szorosan együttműködő Heves–Külső-Szolnok vármegye nagyvonalúban vont a kiváltságoltság határvonalát. Itt a nobilisok és ármálisták mellett az egytelkeseket is felvették a külön megróttak jegyzékébe (a helységnév utáni zárójelben az ott lakó nemesek jogállása: *nob*=régi nemes, *árm*=újonnan nemeslevelet szerzett, *seminob*=félnemes, *cur*=egytelkes nemes).⁶³

Járás/falu	1647	1675	Különbség
<i>1. Mátraalji járás</i>			
Alattyán /árm/	1	3	+2
Csány /árm/	–	1	+1
Erk /árm/	–	1	+1
Füged /árm/	–	2	+2
Gyöngyös /árm/	?	95	?
Gyöngyöshalász /árm/	–	2	+2
Gyöngyöspata /árm/	–	5	+5
Gyöngyöspüspöki /nob és seminob/	–	10	+10
Gyöngyössolymos /árm/	1	–	-1
Gyöngyöstarján /árm/	5	2	-3
Halmaj /árm/	–	2	+2
Karácsond /árm/	2	7	+5
Nagyréde /árm/	–	2	+2

Járás/falu	1647	1675	Különbség
Százberek /árm/	1	1	0
Tarnaméra /árm/	–	4	+4
Tarnaörs /árm/	2	2	0
Ugra /árm/	–	1	+1
Vámosgyörk /árm/	1	–	–1
<i>Jászság</i>			
Jászárokszállás /árm/	?	5	?
Jászberény /árm/	?	15	?
Ladányszentgyörgy /árm/	–	1	?
Összesen	?	161	?
<i>2. Tarnai járás</i>			
Átány /árm/	–	9	+9
Bekölce /cur/	–	2	+2
Debrő /nob/	2	–	–2
Domoszló /nob/	1	1	0
Egerbocs /árm/	–	1	+1
Egerfarmos /cur/	2	8	+6
Erdőtelek /árm/	–	1	+1
Kisheves /cur/	3	2	–1
Mezőtárkány /árm/	1	1	0
Mikófalva /árm/	–	2	+2
Nagybátor /cur, majd árm/	2	1	–1
Nagyút /árm/	–	1	+1
Pázmánd /árm/	–	4	+4
Poroszló /árm/	–	1	+1
Szentdomokos /árm/	–	2	+2
Szenterzsébet /árm és cur/	–	8	+8
Tarnalelesz /árm/	4	3	–1
Tarnasadány /árm és cur/	1	3	+2
Tenk /árm/	–	7	+7
Váraszó /cur/	–	2	+2
Verpelét /árm/	4	5	+1
Összesen	20	64	+22
<i>3. Alföldi járás</i>			
Apc /árm/	–	1	+1
Kövesd /árm és cur/	2	6	+4
Mindszent /cur/	–	2	+2
Pásztó /árm/	5	4	–1
Pétervásár /árm/	1	4	+3
Recsk /cur és árm/	–	9	+9
Szentjakab /cur/	1	2	+1
Összesen	9	25	16
<i>4. Külső-szolnoki járás</i>			
Dévaványa /árm/	14	?	?
Fegyvernek /nob/	2	3	+1

Járás/falu	1647	1675	Különbség
Fokoru /árm/	–	2	+2
Kisköre ?/	–	1	+1
Körü /cur/	1	?	?
Kótelek /cur/	–	?	?
Mezőtúr /árm/	4	9	+5
Tenyő /árm/	–	3	+3
Tiszabó /árm/	1	2	+1
Tiszabura /árm/	–	2	+2
Tiszaföldvár /árm/	–	1	+1
Tiszajenő /cur/	2	–	–2
Tizanána /árm/	2	8	+6
Tizapüspöki /nob/	–	1	+1
Tiszaroff /árm/	–	1	+1
Tiszasüly /nob/	1	6	+5
Tiszaszajol /nob/	–	2	+2
Tiszaszalók /nob/	–	2	+2
Tiszaszöllős /nob/	–	1	+1
Vezekény /árm/	1	3	+2
<i>Nagykaunság</i>			
Kiskaba /árm/	–	1	+1
Kisújszállás /árm/	–	3	+3
Összesen	27	?	?
Mindösszesen	?	?	?
Minimálisan	69	299	+110

(Megjegyzendő, hogy egyes nemeseket „cum fratribus” írtak össze anélkül, hogy az egy kenyéren élő testvérek tényleges számát megadnák.)

A már inkább erdélyi befolyási övezetnek számító dél-tiszántúli hódoltságban Békés megye területén találunk jelentősebb számú nemest. Thurzó György nádor egyik, a leleszi konventhez intézett iktató parancsában 1612-ben nem kevesebb mint tizenkét nemesölyvedi lakost nevezett meg számbajöhető királyi emberként,⁶⁴ ami már csak azért is figyelemreméltó, mert a szétszóródott lakosság visszatelepülése éppen csak megkezdődött. A megye múlt század végi monográfiája Békésen, Csátáron, Dánfokon, Dobozon, Endrődön, Mezőkerekin, Ölyveden és Simaszigeten regisztrál nemes családokat.⁶⁵ Az azóta előkerült források szerint azonban más békési helységekben is éltek nemesek; például Csudaballán, ahol az 1660 előtti években négy nemes gazdálkodott iványi Fekete László fundusán.⁶⁶ Hasonlóképp Köröstarcsán is „lakott egy nemes ember, nem szolgált Vér György uramnak [a helység földesurának], hanem csak földbért adott, mivel hogy nemes ember volt, s tatárjáráskor Békésre ment volt s azulta mind ott lakott”.⁶⁷

Az 1674. évi dézsmajegyzék szerint a Duna túloldalán, úgymond „Szigeth tartományában” huszonkét baranyai falu – Ábránfa, Bozsika (=Bozsók?), Bődöcsfa, Dencsháza, Dinnyeberki, Fok, Hatvan, Ibafa, Katádfa, Kis- és Nagypeterd, Nédmeléke, Nagyváty, Nemeske, Ökörd, Poklostó, Szakosfa, Szebény, Szegedi, Szentdénés,

Szenterzsébet és Szentmihályfa — lakói tagadták meg a pannonhalmi apátságnak járó tizedeket azon a címen, hogy „neméseknek tartják magukat”. (Mivel ugyanezen jegyzékben 132 lakott helység szerepel, a kurialista falvak arányszáma az összesnek mintegy 16,6%-ára tehető.⁶⁸) Szép számmal akadtak nemések a gyéresebb népességű Duna–Tisza-közére áttelepült baranyaiak között is. „Tudom nyilván — mondotta 1663-ban nagykőrösi Pöczök János nemességének bizonyítása során Godán Demeter 85 esztendő kecskeméti nemes —, mikor oda be Baranyába laktam is régenten, keőrössi Pöczök János uramnak az attya, elei, minden nemzetségi igaz taxa fizető nemes, szabados személyek voltak; én oda be laktam, eő kegyelmeis oda be baranyai fiú volt, úgy tudom nyilván, mint ha ma volna, s máig is odabe minden nemzetségi igaz nemes személyek...” Ugyanezen tanúvallatás alkalmával úgyszintén baranyai származásúnak vallotta magát Giricz Péter 90 esztendő halasi és Domokos István 45 éves kecskeméti nemes is, sőt az utóbbi azt is elárulja, hogy — a fenti jegyzékben is szereplő — Katádfalváról települt át új lakóhelyére.⁶⁹

Azon megyéken kívül, amelyeknek adatait a fentiekben részleteztünk, forrásaink csak Fejérben⁷⁰ jeleznek jelentősebb, Csanádban és Csongrádban⁷¹ pedig kisebb számú nemességet. Így a hódoltsági nemes családok számát a 17. század derekán négy-hatszázra, a török kor utolsó évtizedeiben pedig nyolcszázra, legfeljebb ezerre becsülhetjük. Az egész megszállt terület „legnemesebb” települése Gyöngyös mezőváros volt, ahol a nemes családok száma a század végén a százat is meghaladta, vagyis benne összpontosult az összes hódoltsági nemes több mint tíz százaléka. Szembetűnő tovább, hogy mindazon alföldi mezővárosokban — a fenti pest–pilis–solti kimutatásokban szereplő Dunapatajon, Kecskeméten, Nagykőrösön és Ráckevin, illetve Gyöngyösön, Dévaványán, Jászberényben és Mezőtúron túl Kiskunhalason,⁷² Szegeden,⁷³ Hódmezővásárhelyen,⁷⁴ Makón⁷⁵ és Békésen⁷⁶ — kialakult egy többé-kevésbé számottevő nemesi réteg. A Pest–Pilis–Solt és a Heves–Külső-Szolnok megyei arányokról (76%, illetve 40%) következtetve ezekben állt a hódoltsági terület nemességének fele-kétharmada. Ugyanakkor viszont úgy tűnik, hogy — akárcsak emitt a békési — a dunántúli nemesség túlnyomórészt falusi közösségekben tömörült; legalábbis egyelőre semmi nyoma annak, hogy a „tizenöt éves háborút” átvészelt dunántúli mezővárosokban is mutatkozna ez az Alföldön jól megfigyelhető mezővárosba koncentrálódás. (Igaz, a Dunántúlon nem is voltak a fentiekhez fogható jelentőségű mezővárosok.)

A helyben maradt régi nemések öntudatra ébredése

Noha megesett, hogy királyi Magyarországról nemes is települt át a megszállt területre,⁷⁷ a hódoltsági nemesség számának szembeszökő növekedését részben a török uralom eddigi évtizedeit itt átvészelt *kisnemések öntudatra ébredése*, részben pedig a *paraszti nemességvásárlás* szokásának elterjedése magyarázza.

Az előbbi jelenségre Makkai László figyelt fel először; így vélekedik annak okairól: „A nemesi származás érvényesíthető kiváltságok nélkül eddig nem sokat ért a hódoltságban. Most a megyei hatóságoknak sürgősen szükségük támadt a hódoltsági nemések szolgálataira s megkezdődött felkutatásuk. Hivatalos vallatás során állapították meg pl. 1634-ben, hogy kik és hol élnek a bugyi nemések, a vallomásokat

Ócsán, Alsónémedin, Tason [sic!], Ráckeven élő nemesek teszik. 1648-ban Dunapataj környékén folyik nemességigazolási eljárás. Még itt, a hódoltság mélyén is elérte a nemesi vármegye keze az övéit, igaz, hogy nemcsak segítő szándékkal, hanem a jobbágytalan kuriális nemesekre kirótt taxa behajtása céljából is. Ezt az áldozatot azonban szívesen vállalta a hódoltsági nemesség, mert a »taxa« szabadságának elismerése s egyúttal bizonyítéka is volt. A Dunapataj melletti Kisdrágon (ma pusztja) élő Szép-család nemességének bizonyítására elengedő volt az a vallomás, hogy »királyurunk őfelsége nömössei voltak mindaddig, valámig az török császár az országot meg nöm vötte, valamiulta pedig isten az nömös vármegyét helyére állatta, azidő alatt mindönkor megatta az nömös taxát Szép Ilona Szép Annókkal együtt«. Ezek a szavak mindennél meggyőzőbben bizonyítják, hogy a 16. század a hódoltsági nemesek számára kiváltságaik megszüntét jelentette, a 17. század elején viszont számukra is »helyreállott« a vármegye.”⁷⁸

Makkai igazát támasztja alá, hogy a *nemességvizsgálatok* tanúi másszor is élesen szembeállították egymással a nemesi vármegyék helyreállása előtti és utáni időket: „mert vagion annak 48 esztendeie, az mikor én alá szakattam az régi nemes emberek közzé — mondotta például 1653-ban Márkus Imre 75 esztendő s pataji nemes —, még akkor az nemes vámegie úgy heliére nem állott, mint most...”⁷⁹ Mivel azonban a nemességvizsgálatokat nem a hódoltságon kívüli magyar hatóságok, hanem maguk az érintettek kezdeményezték, a török uralom alá került eredeti lakóhelyén maradt régi nemesség magára találásának más, belső indítékai is lehettek.

Gondolunk itt például arra, hogy a sokáig paraszti sorban élő hódoltsági nemesek azokon a helyeken, ahol a „tizenötéves háború” idején meghúzták magukat, „normális” viszonyok közé kerülve hamar ráérezhettek a kiváltságolt jogállás mármár feledésbe merült ízére. Vagy éppen ellenkezőleg: rádöbbenhettek arra, hogy osztályos társaik emiatt mennyire elkülönülnek a paraszttársadalomtól. Átmeneti menhelyükön ezen túlmenően is számtalan olyan tapasztalatot szerezhettek, ami arra ösztönözte őket, hogy hazatérve mielőbb érvényt igyekezzenek szerezni addig kihasználatlanul hagyott lehetőségeiknek.

A „régii” hódoltsági nemesek túlnyomó többsége okleveles bizonyítékok helyett csak az azok hiányára vonatkozó magyarázattal szolgálhatott. Bugyi Szarka Balázs iratai állítólag valamikor a „tizenötéves háború” kirobbanása előtti években veszelődtek el: „egy Szunyogi Albert nevű gyermeket tartottunk — vallotta özvegye 1639-ben — s otthon nem létünkben mind iskátolástul, az kiben tartottuk, ellopta; ezen Babad nevű pusztáról való levelünk abban volt, melyet király urunk ő felsége adott volt nagyobb bizonyiságnak okájért.”⁸⁰ Vörös Sebestyén maga mesélte, hogy „vallottam az [bátyai] házam meg égésében 100 tallér kárt, mert a házam földében volt el téve Murcsnak és Sajónak az levele, azok bizoni ott égtek, az falunak az summa felől való leveleis, az kit török urok adtanak volt, azis ot éget”.⁸¹ Mindezek után némi meglepetéssel olvassuk, hogy dömsödi Hajós István eredeti oklevelekkel tudta igazolni, hogy egyik felmenője 1539-ben megvásárolta Izdra falu fele részét, és hogy János király 1540-ben mentesítette dömsödi telküket mindennemű rendes és rendkívüli taxa alól. Ennek ellenére meglepő módon csak 1676-ban folyamodott Pest–Pilis–Solt vármegyéhez nemessége elismertetéséért, miután Dömsöd tanácsának iga-

zolólevelével azt is bizonyította, hogy valóban az oklevelekben szereplő Hajós Mihály egyenesági leszármazottja.⁸²

Akiknek nem voltak oklevelei, csak a környékblick — nemesek és parasztok, magánosok és közösségek — „közemlékczetére” hivatkozhattak. A tanúvallatás formájában végrehajtott nemességigazolási eljárás mai szemmel nézve tartalmi és formai tekintetben egyaránt sok kívánnivalót hagyott maga után. Amikor Fiar István 1657-ben anyai felmenőinek nemességét kívánta bizonyítani, a nyolc megkérdezett dunapataji nemes — köztük egy „igaz hanyiky nemes ember gyermeke” — jobbra csupán hallomás után állította, hogy a Szép családnak egykoron rangos háza volt Hanikon, az egyik tanú pedig Fiar nagyapjának, Szép Andrásnak italozás közben tett azon megjegyzését idézte „bizonyítékként”, miszerint „legyen hála istennek, én is egy nemes ember vagyok Hanikban az több nemes emberek között”.⁸³ A kihallgatottak más esetben is előszeretettel idézték az érdekeltek kijelentéseit, s a vizsgáló hatóságok olyanok vallomását is elfogadták, akiket a mai jogérzék elfogultként eleve kizárna a hitelt érdemlő tanúk soraiból. A Bugyiról a „tizenötéves háború” idején „Kőrössé befutott” Szarka János nemességének igazolásakor, 1639-ben például mostoha nagyanyja, Ilona asszony volt a perdöntő tanú. „Hogy engemet az én jámbor nömös uram, Szarka Balázs Bugyira vitt, én akkor leány voltam, én előttem pedig ezen megnevezett nömös Szarka Balázs uramnak volt másik felesége. Azon feleségétül, Mihályffy Ballabás leányátul lettenek volt két fiai, Szarka Dömötör és Szarka János; ez megnevezett uram fia, Szarka János katonává lévén, esett rabságra s vitetett az gályára, mely most is oda vagyon. Szarka Dömötör emberkort érvén s megházasodván, ennek az Szarka Dömötörnek maradott... fia Szarka János, mely mostan Kőrös városában lakozik... És ezért mivelhogy az atyja atyjának felesége voltam, s az ő atyját, Szarka Dömötört én tartottam fel is gyermekségétül fogva, az Bugyin levő jószágunkat ez Szarka Dömötör fia, Szarka János nem tudván, de én jól tudom, nyilván igazán, hitem után ezt vallottam, hogy nömös Szarka Dömötör fiának, Szarka Jánosnak két háztelke vagyon a bugyi jószágban...”

A tanúk nemegyszer olyan szép kerek történettel hozakodtak elő, amelyről messziről lerí, hogy a sokszori elmesélés során csiszolódtak hibátlanul kerek egészzé, s azokat nyilvánvalóan az érdekelt család tagjai terjesztették. Amiből persze még egyáltalán nem következik, hogy híján voltak minden valóságelemnek. Szarka János mostoha nagyanyja ekként folytatta a család történetének előadását: „Ezen Pestvármegyében Babad nevű pusztához, így hallottam igazán az uramtul nömös Szarka Balázstul, hogy jutottak volna az régi eleik; nem tudják, mely földről akkorbéli időben arra az földre szakadott volt egy vad leány, ezt akkorbéli fölséges királya Budának meghallván, hogy azon az földön volna az vad leány, tött volna ily ígéretet és mondást, hogy azt, a ki neki megfogná, megajándékozná. Ennek az én Istenben üdvözült uramnak az anyjának az elei, Cervó Sebestyén valami okossággal megfogta volt és Budára király urunk ő felségéhez felvivén, egyéb kérőt nem kért király urunk ő felségétül ez Babad nevű pusztánál, melyet ő felesége meg is adott, s pöcsétes levelével is meg erősített volt ő felsége király urunk, mely levelet enynéhányszor szemeimmel láttam s kezemben is volt sokszor.”⁸⁴ Mivel Mátyás-kori forrásainkban több ízben is szerepel egy Babadi Cservó János⁸⁵, Ilona asszony valóban láthatott Babadra vonatkozó

okleveleket, bár nehezen hihető, hogy család az elmondott módon jutott volna azokhoz.

Mikor 1653-ban Pest–Pilis–Solt vármegye megbízottjai azt akarták tisztázni, hogy a folyamodó Varjas Mihály egyenesági leszármazottja-e birtokszerző Varjas Lajosnak, Márkus Imre dunapataji nemes így vallott: „Effelől az Varias Laios felől illien dolgot hallottam, hogy még Buda várában abban az időben királi lakot, az királi ki bocsátotta volt valami részét seregének, azonban azis, az Varias Laios, mint hogy az királinak hű szolgália, ott volt az királi seregben, a hideg az lábát el vette, az mint hogy az királinak hű szolgália volt, az királi akarta giógíttatni az Varias Laiosnak lábát, de hogy különben nem tudták giógítani, mivel hogy az fene esüt volt reá, kintelen osztán el köllött mecsetni az legénnek az lábát s úgy giógították osztán meg, az melliet az után az királi az maga szabóival az mesterségre meg taníttatott, az után nevezték volt Szabó Laiosnak... Huiban is akkor tette örekesse firól fira, hasonlóképpen Körömbenis.”⁸⁶ Meglehet, hogy Varjas Lajost valóban birtokadományhoz juttatta az elfagyott láb, az azonban bizonyos, hogy Körömpusztát nem ekkor kapta a család, hiszen Mátyás király már 1464-ben királyi embernek jelölt egy körömi Varjas Dénes nevű nemeset.⁸⁷ Magából a tanúvallatásból is kiderül, hogy a nagyságrendet illetően a történet valóban sántít: „az kalocsai érseknek volt egy Cibak György nevű tisztartóia — mesélte egy másik tanú —, és annak haragjában esvén, űzte szintén az Sebes fokkig, és hogy az fokon által szaladott az maga fundusára, az körmi pusztára, eszt mondotta neki az Cibak György tisztartó, hogy »iő szerencséd, Varias Laios, hogy által szaladtál az magad fundusára, mert ha innen érhetlek vala, rosszul leszen vala dolgod«”.⁸⁸

A nemesség- és az azzal szorosan összekapcsolódó *birtokigazolási eljárások* tanúsága szerint a „régí” hódoltsági nemesek feltűnő előzékenységgel tanúsították egymás jogait. Az illetén ügyekben több tucatszor megvallatott solti kisnemesek például mindössze egyetlen esetben nyilatkoztak a folyamodó ellen: a Bödről elszármazott Sánta családot igyekeztek kigolyózni soraikból. Azt ugyan ezúttal sem tagadták, hogy a család valóban birtokolta Rogáncs pusztát, de hangsúlyozták, hogy ahhoz nem a király, hanem — egyik őjük „kalauzsága” fejében — a szultán adományából jutottak. Nagy János 68 éves dunapataji nemes „régí elei” azt is tudni vélték, hogy „az török császár azt mondotta volna Sánta Mihálynak: »keveset kértél, Mihály bíró, mert ha egészen kérted volna is Bődöt, mingiárt meg adtam volna«”. A népmeseszerűen ható történetnek lehetett valami valóságmagja, hiszen a sokszor megszólaltatott Márkus Imre pataji tanácsos elbeszélése szerint „midőn Sánta István... akaria vala magát eőrősíteni az böldi földről az pataji tanács előtt, mely dolognak Vörös Sebestyén ellene mondván, hogy nem igaz nemős ember volna Sánta István a böddi földben, mert nem az mi királunk adománia volt az Sánták eleinek az böddi föld, hanem az török császár adta volt Ragancsot, az melj Bődhez való volt”.⁸⁹

A nemesi vármegyék kiní tisztségviselői nemigen latolgatták, hogy a tanúvallatási jegyzőkönyv formájában elébük terjesztett bizonyítékok eléggé meggyőzőek-e vagy sem. Ha a környékeliek általánosságban úgy nyilatkoztak, hogy a szóban forgó családot régtől fogva nemesnek ismerik, azt vonakodás nélkül befogadták maguk közé. Pedig nekik is fel kellett figyelniük arra a gyanús körülményre, hogy a nemességvizsgálatok csak elvértve zárulnak negatív eredménnyel és a bizonyítás gyakran

feltűnően gyarlóra sikeredett. Bármennyire bizonygatták is a tanúk, hogy „én igaz hitem szerént mondom, hogy soha nemes embert nemtelenné nem teszek, sem pedig nemtelent nemessé nem teszek”,⁹⁰ egyáltalán nem lehettek meggyőződve arról, a „nagyvonalú” bizonyítási eljárás következtében nem kerülnek-e soraikba érdemtelenekek. Így aztán fenntartás nélkül igazat kell adnunk Makkainak, hogy a menekült vármegyék tudatosan engedtek teret a hódoltsági nemesek köréből indult „emancipálódási” törekvésnek. S abban is, hogy tették ezt azért, mert az előző század tapasztalatai alapján ráébredtek: a helyiek közreműködése nélkül nem lehet esélyük a mindennapi élet szabályozására és befolyásolására.

Miként látható, a 17. század első felében lefolytatott nemességvizsgálatok nem annyira annak kipuhatolására irányultak, hogy az érdekelt szabad s ennek következtében feudális terhektől mentes fekvőség birtoklására jogosult személy-e. Éppen fordítva: inkább arra, hogy a tényleges birtoklással bizonyítsa: személyében szabad emberként jogosult mindazon előjogok élvezetére, amelyek a kiváltságolt osztály tagjait megilletik. Ezt az eljárást érthetővé teszi, hogy — mivel parasztok megneemesítése ekkor még nemigen volt divatban — csakis az számíthatott nemessége elismerésére, aki legalább egyetlen kúria erejéig igazolni tudta birtokos voltát. (A leszármazás tisztázása mintegy segédeszköznek minősíthető, amennyiben célja „csupán” a kétségtelen státuszú felmenő és jogigénylő leszármazott közti kapcsolat bizonyítása volt.)

Ennek következtében sok régi hódoltsági nemes már a nemességvizsgálati eljárás folyamán vagy az után — rendszerint tiltakozás (*protestatio*) vagy tiltás (*prohibitio*) formájában — azt is kifejezésre juttatta, hogy kész perbe szállni mindazokkal, akik „földesúri” jogait bárminő oknál fogva el akarják vitatni. Az alábbiakban illusztrációként azokat az eseteket gyűjtöttük ki Pest–Pilis–Solt vármegye 1638 és 1641 közti jegyzőkönyveiből, amelyekben a tiltakozó igazolhatóképp a hódoltsági településen lakott:⁹¹

1638. április 15: *Dunapataji* Kovács Pál nemes felesége: nemes Ványai Zsuzsanna tiltja az összes szomszédot a Hernád (Pest m.) pusztában bírt részei használatáról.

1638. július 1: *Nagykőrösi* Fekete Gergely nemes tiltja Uri (Pest m.) birtokosait az egész Farkasd (Pest m.) pusztá használatától.

1639. március 24: *Nagykőrösi* Szarka János tiltja Szilassy János Pest–Pilis–Solt vármegyei szolgabíróát Babad és Bugyi (mindkettő Pest m.) pusztában levő részirtokaitól.

1639. május 26: *Dunapataji* Finta János mindenkit tilt a Hantoka (Solt m.) pusztán levő kúriájának használatától.

1639. május 26: *Dunapataji* Vida György mindenkit tilt a Csorna (Solt m.) pusztában levő részei használatától.

1639. május 26: *Fajszai* idősebb és ifjabb Vörös István mindenkit tilt a Réztelek (Solt m.) pusztában bírt részeik használatától.

1639. augusztus 18: Per folyik Miskey István kinti birtokos és *fajszai* Vörös István között Dusnok (Solt m.) birtoklása miatt.

1641. január 10: Battik János Pest–Pilis–Solt vármegye alispán — felesége: Kőrösy Margit és leánya: Borbála, valamint mások (köztük a Földváry család) nevé-

ben — tiltakozik amiatt, hogy Marjaháza (Solt m.) pusztát *dunapataji* Vörös Sebestyén elfoglalta.

1641. március 7: *Szalkszentmártoni* Dömök Gergely, a saját és felesége: Báthori Anna nevében, mindenkit eltilt Szentszilván (Solt m.) pusztá használatától.

1642. június 26: Miután az ismeretlen helyen lakó Béky Mátyás minden szomszédját eltiltotta Bátya, Csősz, Erek, Szakmár és Tén puszták használatától, a *Dunapatajon* lakos Csenket Pál és Csornai Benedek, valamint az ismeretlen lakóhelyű Baksay Gáspár felesége: Csornai Dorottya és Csornai Erzsébet Csorna és Csősz (valamennyi Solt m.) birtoklását illetően viszonttiltakozást jelent be.

1643. február 26: Az ismeretlen helyen lakó Béky Ferenc és örökösei tiltják *dunapataji* Vörös Sebestyént a Bátya faluban levő részirtokuk és Szakmár (mindkettő Solt m.) pusztá használatától.

Ahogy az Finta János protestációjában is olvasható, a nemesség- és birtokvizsgálatok tanúi által sokat sejtetően „szabad uraságként” vagy legalább „szép rata portióként” emlegetett birtokok többnyire csupán egy-egy kúriából — esetleg annak pusztá helyéből — s az ahhoz a közös határból járó szántóból és rétből, valamint legeltetési és erdölési jogból „állottak”. Ámbár a szó eredeti értelmében „földesúr” — értsd: saját tulajdonú, elidegeníthető földdel rendelkező úr — volt ez is, abban az értelemben, ahogyan ezt a fogalmat manapság használjuk, igencsak félrevezető lenne „földesúrnak” mondani a kúriája tartozékain gazdálkodó hódoltsági kisnemeset, s mint látni fogjuk ugyanez vonatkozik azokra is, akik saját lakóhelyükön egy vagy több pusztatelket béreltek vagy zálogoltak.

Némileg más elbírálás alá esnek azok a régi hódoltsági kisnemesek, akik „a tizenötéves háború” után nem saját birtokaikra települtek vissza, hanem behúzódtak valamelyik környékbeli mezővárosba — elsősorban Dunapatajra, Nagykőrösre és Ráckevice, illetve Gyöngyösre vagy Mezőtúrra — és vállalván az ezáltal megváltozott jogállásuk belső ellentmondásait és következményeit, ott más telkére „ültek”. Jóllehet új lakóhelyükön csak az esetben mentesülhettek a telkük után esedékes adó és szolgálat alól, ha mentességet vásároltak, s a városi közterhek alól még így sem vonhatták ki magukat,⁹² egyszersmind megvolt a lehetőségük rá, hogy pusztán álló fekvőségeikből, kizárólag birtokjoguk révén, saját munka nélkül is haszonhoz juthassanak, s ezzel megfelelhessenek a földesúri lét egyik legfontosabb kritériumának.

Ezt a lehetőséget persze inkább csak azok a régi hódoltsági nemesek aknázhatták ki, akik nemcsak egy, hanem egyszerre több pusztában is részesek voltak. Általában maguk is szarvasmarhatenyésztő nagygazdák lévén, nekik is szükségük volt téres legelőkre, s természetes, hogy ezeket elsősorban saját birtokaikon keresték és találták meg. Miután az egyik 1657. évi tanúvallatásból kiderül, hogy a környékbeliek tudomása szerint Bugyi (Pest m.) a Ráckevin lakó nemes Balassa család birtoka,⁹³ egy másiktól arról is értesülünk, hogy 1649-től fogva egészen addig, amíg érsekújvári Kósa János el nem hajtatta azokat, ott járt a marhacsordájuk, ménesük és juhnyájuk.⁹⁴

Pest–Pilis–Solt vármegye 1668-ban „az nemzetes és vitézlő Ányos Ferencz urunk Kéczkén lakozó Farkas János nevű quoad fundum adófizető emberinek úgy mint földes urának instantiájára” vizsgáltatta ki, hogy Farkas János apja, Lukács rokona volt–é néhai nagykőrösi Farkas Gáspárnak. A tanúk — köztük két kécskei

Mivel egy nagybani marhatenyésztőnek pusztából sohasem lehetett elég, viszonylag ritkán fordul elő, hogy hódoltsági nemes lakóhelyéhez közeli pusztát bérbeadott volna. Balassa János és Miklós ráckevei nemesek 1639-ben Pest–Pilis–Solt vármegyén mindazokat eltiltották Dabas pusztá használatától, akik nekik és Hartyáni János kinti birtokosnak nem fizetik a bért.¹⁰⁰ „Mikoron én Pataira szakadtam — emlékezett 1662-ben Beszprími György 70 éves nemes —, ottan mindgiárast más emberséges emberekkel együtt göbölit szoktunk tartani”, mindig az úgyszintén dunapatai Csornai Benedek felmenőitől bérelték a bálegyházi, bőszeri és csábornaki (Solt m.) pusztát,¹⁰¹ akikről egy 1653. évi tanúvallatásból derül ki, hogy emberemlékezet óta egyedüli magyar urai Csorna (más néven Csősz, Solt m.) pusztának is.¹⁰² Ilymódon az idegenek bérért ráengedett marhái mellett bőven maradt legelő saját állataik számára is. Mivel Bodmér, Kápolnásnyék, Pettend és Szőszvér (Fejér m.) jó

huszonöt–harminc kilométerre van Ráckevitől, alkalmasint a várható magasabb bérleti díjból származó haszonra spekuláltak Balassa János, Péter és ifjabb János ráckevei nemesek is, amikor 1653-ban vállalták, hogy minden év úrnapiján 15 forintot fizetnek atyjukfiának, a győri püspökség vécsi prédiális székhéhez tartozó Tapolcafőn élő Ketyei Finta Mihálynak¹⁰³ e néhány közös pusztájuk után.¹⁰⁴ Bár a Balassák igazolhatóan még 1672-ben is húztak ezekből jövedelmet, sajnos nem ismeretes, hogy milyen formában.¹⁰⁵ Nem valószínű, hogy e távoli pusztákat maguk óhajtották használni, hiszen a közeli Bugyin, Dabason, Délegyházán és Peszéren (Pest m.) is részbirtokosok voltak.¹⁰⁶

(Régi birtokosnak tekinthetők egyes, török megszállás alatt élő mezővárosok is. Szeged még Mátyás királytól kapott engedélyt arra, hogy a környékbeli kun pusztákat a kunokkal azonos jogon legeltethessen. A kunok kipusztulása után a tanács immár egészében a sajátjának tekintette ezeket, s csak hosszas huzavona után hajlott rá a 17. század közepén, hogy névleges ajándékkal elismerje a jászok és a kunok mindenkori főbírájának, a nádornak azokhoz való, elvitathatatlan jussát. Mindeközben azonban maga a város is földesúrként viselkedett, amennyiben — megfelelő árenda fejében — ráengedte a tőle legtávolabb eső Bugacra, Majsára és Szankra Kecskemét város vagy egyes kecskemétiiek [az 1670-es években például Pathai András nemes] jószágait.)¹⁰⁷

Nemességet vásárló hódoltsági parasztok (ármálisták)

Ami az új nemességet illeti: a parasztok nemességszerzése a 17. század második–harmadik évtizedében kezdett olyan tömegessé válni, hogy azzal már a törvényhozásnak is számolnia és foglalkoznia kellett. Az 1609. évi országgyűlés azon végzése, miszerint az uralkodó csak az arra „érdemeseknek”, s ezeknek is csak a rendek ajánlására adhat címeres levelet, vonatkozhat akár a közrendű származású végvári katonák és hajdúk, akár pedig a felemelkedni kívánó parasztok megnevesítésére. Az 1622. évi 17. törvénycikk már világosabban fogalmaz: ebben már nincsen szó „érdeméről”, a rendeknek az 1619. évi diétán előterjesztett panaszaira hivatkozva kimondja viszont, hogy a király az érintett földesúr hozzájárulása nélkül nem nemesíthet meg jobbágyot. Az 1625. évi 54. törvénycikk ezt azzal toldotta meg, hogy olyan jobbágnak, aki ellen visszakövetelési (*repetíciós*) per folyik, nem szabad nemeslevelet adni, s ha — nyilván a befogadó földesúr támogatásával — netán mégis *ármálist* szerzett, az veszítse érvényét. Azon előfeltételeket, amelyekhez a magyar rendek a paraszt megnevesítését kötötték, az 1630. évi országgyűlés 30. törvénycikke összegezte: ez úgy rendelkezett, hogy a nemességszerzéshez nemcsak földesúri beleegyezés, hanem vármegyei ajánlás is szükséges. Kötelezte továbbá az új nemest, hogy ármálisát az illetékes vármegye közgyűlésén hirdettesse ki. Ez a követelmény azt a célt szolgálta, hogy mindazok, akiket az adott nemességszerzés ilyen vagy olyan módon érinthet, idejében értesülhessenek a dologról, s szükség esetén tiltakozhassanak.

Noha indoklásként a parasztoknak adott ármálisokban is benne szerepel az országnak és a királynak tett szolgálatokra utaló formula, a paraszti nemességszerzés tulajdonképpen egyszerű adásvétel volt. A nemesedni kívánóknak mindenekelőtt saját földesura hozzájárulását (*manumissióját*) kellett „megvásárolnia”, amivel azon-

ban csak a személyi szabadság kieszközlésére kapott felhatalmazást. Mivel a telek, amelyen élt, és amelyből megélhetése származott, „elbocsátása” után is a földesúr tulajdonában maradt, külön kellett fizetnie, ha a telkét terhelő adók és egyéb szolgáltatások alól is mentesülni akart (*inscriptio*). Ez utóbbi azonban nem volt feltétele annak, hogy számára a bécsi Magyar Kancellária az ármálist — meghatározott összeg lefizetése ellenében — kibocsássa. Egyes földesurak — némi ellenszolgáltatás fejében — a nemeslevél megszerzését is vállalták manumittált jobbágyaik számára. (Megjegyzendő, hogy a földesúrnak különféle szolgáltatásért fizetendő összegek a szerződéslevelekben általában egy összegben jelentkeznek).¹⁰⁸

Mivel ez a folyamat az ő befolyási övezeteiket is érintette, a török is csakhamar felfigyelt a parasztnemesek elszaporodására: „azok, az melyek inkább bírták magokat — panasolja 1628-ban Murteza budai pasa Koháry Péter újbárány —, némely falunak jobb része, némely falu egymásra nézvén, marháinak jobb részét reá költötte, valami üremler után módot keresett, azután újonnan levelet váltott”, s úgy lett nemessé.¹⁰⁹ Az ez évi szécsényi békealkudozásokon a pasa követé útján is szóvátette, hogy a magyar király a zsitvatoroki béke óta sok olyan jobbágyot nemesített meg, akik azelőtt a szultánnak is szolgáltak. Leszögezte: annyi jobbágyot nemesíthet meg, amennyit csak akar, de ne kívánja, hogy ezek megváltozott jogállására a török hatóságok is tekintettel legyenek.¹¹⁰

A helyi török tisztviselők ezen kijelentései azonban ezúttal sem annyira a megszállt terület, mint inkább a hódoltsági peremvidék viszonyaira vonatkoznak. A jelek szerint az új nemesség kialakulása a hódoltságban amúgy is jóval később kezdődött, mint az ország más részein. A nagykőrösi ármálisták, akikről kitűnő feldolgozással rendelkezünk, valamennyien a század dereka táján vagy még később léptek át a nemesség soraiba,¹¹¹ s csak a század második felében regisztrálhatunk jelentősebb számú parasztnemességet a hódoltság „legnemesedettebbnek” tűnő megyéjében, Heves–Külső–Szolnokban is. Azon heves–külső–szolnoki nemesek névsorát elemezve, „kiknek nemes levele a század második felében, 1650-től 1678-ig, Egervára visszavételéig hirdtetett ki”, a megye monográfusa így ír: „Ha ezen névsort az 1675-iki adó összeírásban névszerint felsorolt nemesekkel egybevetjük, látni fogjuk, hogy az adóösszeírásban felsorolt nemesség egy része itt nem foglaltatik, mert azok nemessége régebbi keletű, s azon időben publikáltatott, melyről jegyzőkönyvek nem maradtak fel. Annyit állapíthatunk meg ebből, hogy Heves és K. Szolnok megyékben 1655-ik évtől 1683-ik évig 174 új nemessel növekedett az addigi létszám. Megjegyzendő még az is, hogy az 1675-iki összeírásban az itt foglaltak közül már sok nem található: ezek egy része elhalt, elköltözött vagy végvárakba katonáskodni ment.”¹¹²

A hódoltságiak manumittálása viszont — az ismertetett országgyűlési végzések előírásainak megfelelően — pontosan ugyanúgy ment végbe, mint az ország más részein lakóké. A megváltási összeg nagyságának, illetve a szabadítólevélben foglalt földesúri kikötések és fenntartások mibenlétének illusztrálására álljon itt néhány Duna–Tisza-közi példa. Hamvay Ferenc 1666-ban 200 aranyért, valamint „egy hínótban való, egyszerű fekete, tanult hat gyermeklovakért” szabadította fel, fundusával együtt, nagykőrösi örökös jobbágyát, Szívós János deákot, aki — élve a szerződésben kapott engedéllyel — már a következő esztendő első napjaiban ármálist szerzett I. Lipót királytól.¹¹³ Az ugyancsak nagykőrösi Beretvás János valamivel „olcsóbban”

mentesült minden, a személyét és fundusát terhelő földesúri szolgálattól s kapott engedélyt 1667-ben Keglevich Miklóstól, „hogy szabadossan nemes ember lehessen”.¹¹⁴ Ő is egyidejűleg jutott ármálshoz; Pest–Pilis–Solt vármegye már ez év szeptemberében hódoltsági esküdtjei közé választotta,¹¹⁵ s 1668-ban a nagykőrösi taxafizető nemesek sorában szerepel.¹¹⁶ Keglevich utóbb alaposan megemelte a kvótát: Szepsei Szabó Jánost és feleségét 1672-ben 400 tallérért,¹¹⁷ Joó Mátét és feleségét, Borbély Katát, valamint öccsét, Mihályt ugyanakkor 450 tallérért,¹¹⁸ Szörös Andrást és feleségét, Bíró Katát, valamint unokáját, Szabó Jánost pedig 1677-ben 400 tallérért manumittálta,¹¹⁹ egyszersmind szentesítvén (*exemptálván*) mindhármuk nagykőrösi telkét is.

Az összeg alkalmasint azért volt ilyen magas, mert Keglevich egyszersmind azt is megígérte a felszabadítottaknak, hogy ármálist szerez számukra. Ugyanakkor kikötötte, „hogy az ő nemesi szabadságoknak sem magunk, sem maradékink ellen, sem successorink ellen semmi úttal–móddal erejek ne lehessen, se ne praejudicálhasson, sem pedig semmi alkalmatossággal ne procedálhasson ellenünk magok, maradéki, sucessori”, s hogy telkük a család esetleges magszakadása esetén szálljon vissza reá. Még több megszorítást tett az „egész magyarsághnak feő generálissa”, Wesselényi Pál, amikor 1676-ban, ugyanazon a napon manumittálta és nemességszerzésre jogosította fel kecskeméti örökös jobbágyságait, Kalocsa Jánost és fiait: Ambrust és Jánost (350 aranyért), illetve Pathai Andrást (200 aranyért). Megígértette velük, hogy a városi adófizetés alól nem vonják ki magukat, hogy házukat és egyéb ingatlanaikat másnak, mint kecskemétiének nem idegenítik el, hogy telkükre jobbágyot nem szállítanak, s hogy sem neki, sem jobbágyságainak nem ártnak.¹²⁰ Az utóbbi exemptálás érdekességét az adja, hogy Pathai András gróf Koháry István füleki főkapitány engedélyével már kerek négy esztendővel korábban ármálist szerzett.¹²¹ Vagyis az történhetett, hogy a dúsgazdag Pathai a békesség kedvéért a város másik földesurától, a rajtuk hatalmaskodó kurucok főparancsnokától még egyszer megváltotta saját telkét. A telek exemptálására némelykor nem a nemességszerzést megelőzően, hanem azt követően került sor. Jóllehet ráckevei Bory Mihályt és fiait: Miklóst és Mihályt már 1660-ban befogadta a vármegye,¹²² házukat csak 1676-ban sikerült mentesíttetni a zólyomi Esterházyaknak járó szolgálatok alól. A kötéslevél kimondotta, hogy e szabadság mindkét nembeli utódaikra átszáll, a család esetleges magszakadása után viszont a ház mentessége is megszűnik.¹²³

A jobbágyi nemességszerzés engedélyezése még akkor is kitűnő üzlet lett volna a földesurak számára, ha a fenti megkötéseket nem sikerül elfogadtatniuk nemesedni kívánó alattvalóikkal. Különösen talál ez a megállapítás a hódoltságiakra. Nemcsak azért, mert az érintett földesúr így nem egyszer többet kapott egyetlen jobbágyától, mint az illető település egy évi adójának rá eső része volt, hanem azért is — sőt elsősorban azért —, mert tulajdonképpen olyan adóösszegekről és szolgálatokról mondott le, amelyekhez a summás adóztatás folytán külön amúgy sem tudott volna hozzájutni. Nem csoda, hogy egyes földesurak maguk buzdították jobbágyaikat arra, hogy telkük megváltásával megtegyék az első lépést a nemességszerzés felé. Legálábbis erre kell következtetnünk abból, hogy bedegi Nyáry Miklós és Zsigmond szinte futószalagon bocsátotta ki a manumittáló leveleket Heves és Külső–Szolnok megyei alattvalói számára, egyszersmind engedélyezvén nekik, hogy nemességet sze-

rezzenek maguknak. A család töredékesen ránk maradt levéltárában ezek közül a következők maradtak ránk:¹²⁴

Időpont	A kedvezményezett neve	Váltásdíj
1649. jan. 26.	karácsondi Für Márton, István és György	100 tallér ¹²⁵
1650. jan. 7.	dévaványai Dékány András	500 forint
1650. jan. 7.	dévaványai Kovács Mihály	280 forint
1650. jan. 19.	dévaványai Csurka András és Mihály	400 forint
1650. jan. 19.	dévaványai Bott András és István	400 forint
1650. márc. 17.	másik dévaványai Dékány András	400 forint
1650. jún. 7.	dévaványai Marussi Mihály	95 tallér
1650. júl. 19.	dévaványai Szitás Miklós	200 forint
1650. júl. 19.	dévaványai Erdős György	125 forint
1650. júl. 19.	dévaványai Fodor János	80 forint
1650. júl. 19.	dévaványai Hagymási Márton és Mihály	125 forint
1650. júl. 19.	dévaványai Kató István, János és Péter	100 tallér
1650. júl. 19.	dévaványai Erdős Balázs és felnőtt fia	225 forint
Összesen:		2735 forint + 295 tallér (= 472 forint) 3207 forint

E jegyzék azonban aligha lehet teljes, hiszen Nyáry Zsigmond egy olyan — az ő engedelmeiből szabadult és nemességet szerzett — ványai nemesnek, Tóth István-nak zálogosította el üres ványai telkét 400 forintért,¹²⁶ aki nem szerepelt benne. Ugyancsak hiányzik belőle az a ványai Hegedős János is, aki — mivel a tatárok és a törökök előző évi ottani táborozásakor ármálisa elveszelődött — 1659-ben Dely Gergely szolgabíró vallomásával bizonyította a vármegyén, hogy Nyáry Zsigmond felszabadította (*libertálta*) őt s utóbb ármálist szerzett.¹²⁷

A kihirdetett ármálisok elleni utólagos tiltakozások viszonylagos gyakorisága¹²⁸ könnyen azt a benyomást keltheti, hogy a jobbágy-nemesítés kérdése két, eltérő fel-fogású táborra osztotta a földesúri osztályt. Míg egyesek — mint láthattuk — kifejezetten buzdították módosabb alattvalóikat a megváltakozásra, másoknak egyáltalán nem volt ínyére a kiváltságosok soraink illetén módon való „felhígulása”. A látszat azonban ezúttal is csal, hiszen az ügyek behatóbb vizsgálatából rendszerint kiderül, hogy az érintettek általában nem a jobbágyok visszaszerzése végett protestáltak, hanem azért, mert valaminő oknál fogva elesetek a manumittálási „illetéktől”.

Dózsa Ádám például csak évekkel később értesült arról, hogy jászberényi Kulin István Bécsben, 1651. szeptember 8-án kelt címereslevelében — a feleség, Szabó Anna rokonaként — benne foglaltatik az ő szökött jobbágyi (Nógrád m.) jobbágya, Szabó Pál is. Mivel Kulin Dózsa megbízottjának kérdésére azt állította, hogy Szabó „alföldi ember”, Heves-Külső-Szolnok vármegye 1658. április 10-i közgyűlésén nem hangzott el tiltakozás az ármális ellen. Miután a turpisság kiderült, Dózsa — azzal mentve mulasztását, hogy Szabó távolléte miatt nem végezhetette el idejében a személyazonosítást — a szeptember 11-i közgyűlésen kinyilatkoztatta, hogy Szabót „csupa és merő paraszt személynek tartja, s mind őt, mind a maradékot” erőszakkal is

vissza fogja vitetni „előbbi fundusára”.¹²⁹ Ugyanő Heves–Külső-Szolnok 1660. január 7-i közgyűlésén azért protestált Nógrádba költözött zsadányi jobbágya, Simon János megnevesedése ellen, mert az — az ő kiskorúsága idején — gyámjától, Forgách Györgytől szerzett engedélyt, márpedig úgymond a tutornak nincsen joga örökös- vagy zálogbirtok elidegenítésére. Miután azonban Forgách 265 tallérral kárpótolta, sietve visszavonta kontradictióját.¹³⁰ (Nyilván hasonlóképp végződött a Szabó Pál ellen indított per is.)

Ugyanezen vármegye 1666. szeptember 15-i közgyűlésén a Szendrőn lakos Török Bálint is azért emelt szót tiszahalászi Tolizai Demeter és hat fia felszabadítása ellen, mert előadása szerint azzal a feltétellel engedte át bátyjának, Török Ferencnek az atyai javak tutorságát, „hogya derekas szüksége nem kényszeríti, javait nekünk, vérszerinti atyjafiainak hagyja, vagy ha valamelyik emberét kénytelen volna felszabadítani az paraszti szolgálattól, mindenek előtt minket kínál meg vele.”¹³¹ A következő esztendőben Bekény András protestált Kovács Péter mikófalvi és Meleg István bócsi telkes jobbágyság megnevesítése ellen. Bár a lefolytatott vizsgálat igazolta, hogy a nevezettek valóban hozzájárulás nélkül szereztek ármálist, Bekény — nyilván megfelelő fizetség ellenében — csakhamar visszavonta ellentmondását.¹³² (Ugyanő és testvére, János 1675-ben bizonyos kölcsön fejében, telkével együtt, felszabadította a Balogh család tagjait is, ezek azonban csak 1691-ben kértek és kaptak nemeslevelet I. Lipót királytól.¹³³)

Sok bonyodalmat okozott, hogy nemcsak a földesúr, hanem officiálisa is adhatt engedélyt nemességszerzésre, ami például a gyöngyösi Joó Mihály esetében évtizedes viszálykodás kiváltó oka lett. Rákóczi László 1659-ben — engedély nélküli ármálisszerzés címén — elfogatta és börtönbe vetette Joót, miután azonban csakhamar kiderült, hogy a nemességszerzés a Rákócziak cserépi tiszttartójának beleegyezésével történt, a vármegye közbejárásra kénytelen volt őt elengedni. A gazdag és tekintélyes Joó — akit Heves–Külső-Szolnok vármegye hódolt szolgabírájának választott — azonban nem feledte a rajta esett sérelmeket. Amikor a gyöngyösi katolikusok 1668-ban I. Rákóczi Ferenc tudtával és emberének vezetésével lerombolták a református ispotályt, ő állott az élére annak a küldöttségnek, amely a török hatóságoknál bevádolta a hatalmaskodókat, közvetve magát Rákóczit is. Persze a nagyhatalmú főúr sem maradt adós a válasszal: Joó 1669 eleji panasa szerint „megfogadni és fogva vitetni” törekedett őt. Bár a vármegye ezúttal is közbelépett a viszály elsimítása érdekében, a következő tisztújításnál, 1671-ben — úgymond „bizonyos okok” miatt — nem erősítette meg tisztségében.¹³⁴ Ez az eset azonban inkább csak a szabályt erősítő kivétel. A földesurak, ha megkapták járandóságukat, utóbb akkor is könnyű szívvel belenyugodtak jobbágaik elvesztésébe, ha a manumittálás és az ármálisszerzés eredetileg az ő megkerülésükké történt.

„Ál-földesurak” a hódoltságban

A hódoltság magyarok lakta részein a 17. században rendkívül élénk birtokforgalomra figyelhetünk fel. Ebből itt csak azokat az adásvételi ügyleteket vizsgáljuk, amelyekben legalább az egyik fél hódoltsági — az esetek túlnyomó részében hódoltsági nemes — volt. Megesett persze még hozzá egyre gyakrabban, hogy hódoltsági

fekvőségek is pénzért cseréltek gazdát a kinti birtokosok közt, de a hódoltsági birtokokat inkább örökölni, adományba kapni és perrel megnyerni, nem pedig vásárolni vagy zálogba venni volt szokásos. Annál nagyobb kereslet mutatkozott viszont ilyenek iránt a hódoltsági közösségek és nemesek — egyaránt a régiek és az újak — részéről.

A kinti birtokosokat elsősorban a saját köreikben tapasztalt érdektelenség szoríthatta rá arra, hogy török uralom alatti fekvőségeiket főként a hódoltságiaknak ajánlják fel és idegenítsék el. Először koloni Kis Tamás nyitrai lakos is saját környezetéből igyekezett előteremteni a hatvani törökök fogságába esett anyósa váltságdíját. 100 forintért el is zálogosította Verebély Mihálynak¹³⁵ felesége: Szerémi Erzsébet bocsi részbirtokait, aki ezen felül azonban mindössze 60 forintot tudott összekaparni számára, ami nem volt elégséges. Így aztán — mint mondja — „kényszeríttem alá menni Gyöngyössé Balás deák uramhoz, mert asszony [értsd: anyósa] eő hozzá bízott”. A „circumspectus” jelzővel emlegetett — vagyis: parasztnak számító — gyöngyösi Dorogi Balázs segített is rajtuk: 1625-ben 80 forintért kiváltotta az asszonyt, s letette a Verebélyitől kölcsönzött 100 forintot is, aminek fejében tizenhat esztendőre zálogként megkapta a szóban forgó birtoktestet. (Hálából maga az anyós, bocsi Lapos Anna is neki „vallotta” bocsi zselléreit, valamint egerszalóki, pusztaszalóki, pusztaszóláti és tiszaszalóki (mind Heves m.) birtokrészeit.¹³⁶

Ugyancsak váltságdíj-ügy folyamánnyaként kapta meg zálogba Gyárfásné komáromi lakostól 1656-ban Kunszentmiklós (Kiskunság) annak két Bábony (Pest m.) pusztabeli földrészét. Az asszony János nevű fia török fogságba esett, s hogy könnyebben előteremthesse váltságdíját, bozói Fánchy Páltól — számos kezese, köztük nagyanyja, Kup Erzsébet jóátállása mellett — átvett egy török rabot. Mivel sarcának gyűjtögetése közben Gyárfás János rablók áldozata lett, s több kezese is elhunyt, a károsultak Komárom vármegyéhez fordultak, amely az említett bábonyi birtokrészekkel kárpótolta őket. Végül Kunszentmiklós kölcsönözte Gyárfásnénak azt az összeget, amelyen azokat visszaválthatta.¹³⁷ 1653-ban Jászberény jóval tekintélyesebb summáért, 600 tallérért jutott — tizenhét esztendőre — Barna (más néven: Horliczky) Ferenc kerekudvari birtokához, akinek felesége: Czecei Dorottya török fogságból való kiszabadításához kellett a pénz.¹³⁸

Amikor Róthty Orbán 1634-ben 125 tallérért elzálogosította a Dunapatajt képviselő Szentkirályi Mihály és Fiar Mihály ottani nemeseknek a szentkirályi (Solt m.) pusztá felét, azzal indokolta döntését, hogy „a mint én akarnám, semmiképpen nem bírhatom”, mivel a szomszédos falvak szünet nélkül „kapdosnak” rajta anélkül, hogy neki bért fizetnének.¹³⁹ Esterházy Pál nógrádi főkapitány is azért engedte át 1630-ban zálogként Bory Mihály ráckevei nemesnek Urbó (Solt m.) pusztát, „mivel én hasznát nem vehettem”.¹⁴⁰ A nagy távolságból eredő haszonvételi nehézségekre hivatkozott Dobóczy Ferenc szendrői és Dobóczy Péter csetneki lakos is, amikor 1651-ben kerekgyházi és szentjánosi (mind Békés m.) pusztabeli részeit az ölyvedieknek (40 tallér),¹⁴¹ valamint Balajthy Ferenc, amikor 1655-ben Csabacsúd (Békés m.) pusztá egy részét — amely a gyulai és a szolnoki szandzsákságok határszéleire esik és semmit sem jövedelmez — Törő András és Törő Pál mezőtúri nemeseknek átengedte (100 forint).¹⁴² Időhaladtával — közelebbről a kereslet megnövekedésével — aztán azok a kinti földesurak is, akiknek egyébként módjuk volt járandóságuk meg-

szerzésére, ráébredtek, hogy — a manumittálásokhoz hasonlóan — jobban járnak, ha lenti birtokaikat egyszerre felvehető és felhasználható, nagyobb összegért átengedik az érdeklődőknek, mintha a szerény és bizonytalan évi bérösszegre spekulálnak. Csakis ezzel magyarázható, hogy Fáy László, aki egyébként élenjáró Pest megyei pusztái hasznosításában,¹⁴³ 1670-ben Tóth Gergely alsónémedi nemes javára lemondott az inárcsi (mindkettő Pest m.) pusztán birtokolt részeiről.

Fáy a tőle kapott 18 „jó mértékű arany” fejében örökre átadta Tóthnak ezt a birtokát.¹⁴⁴ Ilyen csekélyke — mondhatni: jelképes — összegért azonban hódoltsági lakos csak a legritkább esetben juthatott örökbirtokhoz a kinti földesúrtól. Ha valaki az utóbbiak közül valaminő okból végleg megválni kényszerült egyik-másik birtokától, alaposan megfizettette annak az árát. Nagykőrös város kisebb vagyont — mindösszesen 2670 tallért — költött arra, hogy Pótharasztiát (Pest m.) a magáénak mond hassa. Egyik feléhez viszonylag olcsón hozzájutott: 1638-ban 300 tallérért vette zálogba Sári Farkas özvegyétől, Szöllősy Borbálától. Mivel azonban abba magát bevezeteni elmulasztotta, Battik Péter és Korozmay János uratlan részbirtokként felkérte és meg is kapta azt Esterházy Miklós nádortól. Az adománybirtokosok azonban nem tudták visszafizetni a zálogösszeget, s ezért 210 ezüst tallér felárral örökre átengedték a pusztát a városnak, amely ezúttal sietett kikérni a nádori hozzájárulást, s amelynek birtokába aztán 1642-ben ellentmondás nélkül bevezettette magát. Néhány hónappal később — úgyszintén nádori hozzájárulással és ellentmondás nélkül — beiktatta magát a besenyei Fekete Gergelytől 2000 tallérért megvásárolt másik félbe is. Ez sem védte meg azonban attól, hogy 1646-ban Dersffy János, Szemlyéki János és Ráday András adományul kérjék és kapják azt III. Ferdinánd királytól. Fekete Gergely özvegye — mint szavatoló (*evictor*) — ugyan azonnal felszólamlott ellenük, de a város, úgy tűnik, nem bízott abban, hogy vitathatatlan jogait meg tudja védelmezni, s inkább 160 tallérért megvásárolta magának a Ráday-Szemlyéki-részt is.¹⁴⁵

Esterházy Pál nógrádi főkapitány 1628-ban „iure perpetuo et irrevocabiler” adta el a Pilis megyei Tótfalunak a vele szomszédos Tahi (Pilis m.) pusztát, nyomatékosan kijelentvén, hogy abban semminemű jogot nem tart vissza magának.¹⁴⁶ Leszármazottját, Esterházy Pál nádort azonban ez egyáltalán nem zavarta abban, hogy Tahit 1701-ben visszaminősítse zálogjogon birtokoltnak.¹⁴⁷ Tekintve, hogy egyébként még a vásároló által lakott és használt telkek végleges elidegenítésére is csak meglehetősen ritkán akad példa,¹⁴⁸ a nádor tulajdonképpen joggal feltételezte: őse nem lehetett olyan meggondolatlan, hogy lemondjon arról, amit egyszer már megszerzett. A korabeli nemesi közfelfogás ugyanis azt diktálta, hogy a megszerzethez vagy a megszerezhetőhöz körömszakadtáig ragaszkodni kell, sőt a már elveszettnek tűnőről sem szabad véglegesen lemondani. Hiszen a fekvőségekből úgy is pénzt lehetett csinálni, hogy a tulajdonos jogai közben nem csorbulnak. ennek megfelelően a hódoltsági birtokcserék — hasonlóan az azon kívüliekhez, de még az ottaniaknál is nagyobb százalékban — leginkább zálogolással történtek. Ennek következtében nem egy, eredetileg eladásnak indult ügylet is ezzel végződött. Például Tassy János 1639-ben még úgy nyilatkozott az egri káptalan előtt, hogy Turtó (Külső-Szolnok m.) pusztájának felét 1000 magyar forintért örökösen eladta Mezőtúr városának,¹⁴⁹ fia, Mihály azonban — felemelt 1200 forintos összegért is — csak az elzálogosításhoz

járult hozzá még ugyanazon esztendőben.¹⁵⁰ Tassy Mihály még negyedszázad múltán sem tudott belenyugodni, hogy apja namcsak evivtiót vállalt, hanem „azon telekről való donációját s igazságos levelét” is átadta a mezőtúriaknak — ami valóban csak eladásnál volt szokásos — s követelte, hogy vagy ezt, vagy azt adják vissza neki. Erre az 1662. évi megállapodás értelmében a város 80 forinttal megtoldotta a zálogösszeget („auctio”), Tassy pedig megígérte, hogy újabb emelést nem kér, a visszaváltási jogot másra nem ruházza át, s felhatalmazta a lakosságot, hogy amennyiben menekülniük kellene, új helyükről is úgy élvezhessék Turtó haszonvételeit, mintha még mindig otthon lennének, s a tényleges birtoklás csakis az esetben száll vissza rá, ha a férfilakosság mind egy szálig elpusztul.¹⁵¹

Mezőtúr a következő évtizedekben is folytatta Turtó „bekebelezését”: 1667-ben zálogba vette Bánrév Jánosné és fia, 1676-ban pedig 500 forintért megvásárolta osgyáni Bakos Gábor — boldogházi Kis Péterre háramlott — itteni porcióját.¹⁵² Ugyancsak zálogként — Széky Péter fia: Györgytől, 130 magyar forintért — jutott a város 1676-ban a kis- és nagypói (Külső-Szolnok m.) puszták birtokába is;¹⁵³ a megállapodás eredetileg húsz esztendőre szólt, de a közösség egészen 1813-ig használta ezeket.¹⁵⁴ Az ismertetett nagykőrösi és mezőtúri esetek egy, általánosnak mondható hódoltsági tendenciát jeleznek: mivel a megvétel és a zálogba vétel messze nagyobb garanciát nyújtott, mint az évről évre megújítandó bérleti szerződés, a tehetősebb hódoltsági közösségek rendre-sorra így módon igyekeztek biztosítani maguknak a szomszédos puszták használati jogát.

Íme néhány további példa: Ráckevi 1652-ben szerezte meg tíz esztendőre — 450 tallér = 810 forint zálogaként — Garai Ferenc tokaji, Kis Andrásné: Pálffy Klára ónodi és özvegy Pataki Andrásné: Érsek Kata erdőberényi (Zemplén m.) lakosok áporakai, mánteleki, peregi és sári (Pest m.) részbirtokait.¹⁵⁵ Ráckevi — Kunszentmiklóssal közösen — már korábban lépéseket tett bizonyos bábonyi, hartyáni, kakuksi, nyáregyházi, pándi és vadasdi (Pest m.) részek megvételére, kísérletük azonban meghiúsult Horváth György és érdektársai ellenállásán.¹⁵⁶ (Mindeközben Kunszentmiklós szorgosan gyűjtögette a bábonyi részbirtokokat: 1653-ban Hartyáni Mátyástól hat évre, 1639-ben Horváth Borbála unokájától: Horváth Andrástól négy esztendőre — majd 1641-ben, előző kölcsönét újabbal megtoldva, további évekre —, 1654-ben Csaba Zsuzsannától és Katalintól, 1656-ban Somogyi Zsuzsannától és Torkos Zsuzsannától vett zálogba egy-egy kisebb-nagyobb darabot.)¹⁵⁷ Eredményesebbnek bizonyult Dunavecse és Solt összefogása: 1666-ban 300 tallérért együttesen kapták zálogba Koháry Istvántól Marjaháza pusztát.¹⁵⁸ Doboz község (Békés m.) 1635-ben saját határának a gyulai vár felé eső részét vette zálogba 650 forintért földesurától, dobozi Veres Mihálytól.¹⁵⁹ Érdekes módon hasonló befektetésre olyan mezővárosokból is akad példa — mint tucatnyi család által birtokolt Nagykőrösről, amely a Bay család ottani részét vette zálogba¹⁶⁰ — ahol az egyes birtokrészek elhatárolása már régen elmosódott, s így a zálogbirtokos tényleges földterület helyett mindössze elvi jogokat tudott szerezni magának. Noha a ránk maradt adatok többsége a dolog természeténél fogva a nagyobb települések zálogolásaira vonatkozik, alkalomadtán a kisebb helységek is éltek az önbiztosítás ezen eszközével. Például Vezekény egy része 1636-ban 100 forintért került tizenhárom, név szerint felsorolt parasztsorú pétervásári (Heves m.) kezére,¹⁶¹ Nagytelek

puszta 1672-ben 138 tallérért a köröstarcsaiak (Békés m.),¹⁶² Ványtelek pedig 100 tallérért az alsónémediek (Pest m.)¹⁶³ ideiglenesen birtokába.

A hódoltsági közösségek zálogolásainál azonban számunkra ezúttal érdekesebbek az ottani magánszemélyek illetén ügyletei. Márcsak azért is, mert ezek — néhány, inkább csak a szabályt erősítő kivételtől eltekintve¹⁶⁴ — itt is csaknem kizárólag a nemesség soraiból kerültek ki, s olyan elidegenítésekre is vannak adataink, amelyekben mindkét fél hódoltsági nemes volt. Márkus Gergely gyöngyösi nemes 1643-ban azért adta el véglegesen 100 magyar forintért Farkas János, Mihály, István, Ferenc és Gáspár körösi nemeseeknek két inárcsi (Pest m.) pusztatelkét, hogy török fogságba esett fiát kiválthassa.¹⁶⁵ 1657-ben Végh Mihály tassi nemes engedte át 180 tallérért meghatározatlan időre, de csak zálogként Babad pusztában (Pest m.) levő portióját a „Pestvármegyében” — közelebbről Dabason — „lakos” Halász Ferencnek és Györgynek. (A Tasson lezajlott szerződésüköténél jelen volt sógora, Nagy Mihály ongai (Abaúj m.) nemes is.)¹⁶⁶ Ugyanezen esztendőben Péter Mihály túri nemes felesége: Jakabházy Sára bocsátotta zálogba 60–60 forintért Kamarás Ambrus és Pathai András kecskeméti nemeseeknek — és feleségeiknek, az úgyszintén ottani nemesszaládokból származó Szívós Pannának és Deák Erzsébetnek — pusztaszeri (Csongrád m.) birtokrészét.¹⁶⁷ A következő esztendőben történt, hogy az „Abán, Fejér vármegyében lakó Arany János” 415 tallért kölcsönzött az 1672-ben sárkeresztúri jobbágyként nemességet szerzett Fördös Mihálytól és Pétertől — akik a jelek szerint ekkor már Győrben éltek —, s kijelentette, hogy amennyiben azt 1677. január 1-ig nem tudná visszafizetni, átengedi nekik lakóhelyén és az annak tőszomszédságában fekvő Kator pusztában (mind Fejér m.) bírt részeit. Mivel egészen 1683-ig nem volt képes letenni az addigra már 588 tallérra növekedett kölcsönt, az évben — immár veszprémi lakosként — végleg átengedte nekik az említett porciókat.¹⁶⁸ A „Túr mező városában a szabad emberek közzé számláltatott” Beke István 1681-ben 130 tallérért adta el Molnár Benedek jászjákóhalmi lakosnak az őseitől ráhármlott borsóhalmi (mind Jászság) jószágát, s megígérte, hogy a vevő számára a királyi megerősítést is megszerzi. Mivel időközben Molnár átköltözött Jászberénybe, az ügylet 1682. június 5-én a jászberényi tanács előtt öltött végleges formát: a vevő a kialakult összegben túl egy, 13 tallér értékű gyermeklovat és egy 2 tallér értékű karmazsin csizmát adott az akkor már „a vitélző ónodi végbeli, fegyvert viselő szabad emberek között lévő” Bekének, aki viszont szavatosságot is vállalt.¹⁶⁹

Az elidegenítések túlnyomó többségében azonban nem hódoltsági, hanem kinti birtokos szerepelt eladóként vagy zálogbaadóként. Érthetőképp, hiszen a rendszerint kiterjedt agrártermelést folytató hódoltsági nemeseeknek elemi szükségük volt ezekre a földdarabokra, s ezért csak kényszerhelyzetben — mint Márkus Gergely — vagy távozni készülvén a hódoltságból — mint Beke István — váltak meg azoktól, míg a kinti birtokosok jobban jártak, ha a csekély és gyakorta kétes árenda helyett egyszerre jelentősebb összeghez jutottak.

Általában magán-birtokszerzőként is azon közösségek nemes tagjai mutatkoztak a legaktívabbnak,¹⁷⁰ amelyek maguk is élen jártak e téren. Ráckevei Balassa János, Miklós, Mihály és Ferenc 1630-ban Ráday András rádai (Pest m.),¹⁷¹ ráckevei Ágoston János és István 1635-ben Komáromban lakó Pálffy István bankházai (Pest m.),¹⁷² szalkszentmártoni Dömök Gergely és Mihály 1638-ban Ráday András csebei

(Pest m.),¹⁷³ dunapataji Sulyok Gergely és Mészáros János valamikor 1665 előtt Béký Ferenc ereki (Solt m.),¹⁷⁴ az ugyancsak dunapataji Dobor István, László András és Varga János — jelen ismereteink szerint csak László volt nemes — 1674-ben a Mérén (Szabolcs m.) lakos Németh Gergelyné Joó Margócs keserütelki és réztelki (Solt m.),¹⁷⁵ nagykőrösi Erdős Mihály és Szívós János 1673-ban Fáy László örkényi (Pest m.),¹⁷⁶ az ugyancsak nagykőrösi Beretvás István és felesége: nemes Gerbarant Orsoly 1680-ban Darvas János hartyáni (Pest m.)¹⁷⁷ részbirtokát zálogolta. A kecskeméti adófizetők listáját vezető négy leggazdagabb nemes család — a Deák, a Kalocsá, a Kamarás és a Pathai — az 1667 és 1682 közé eső tizenöt esztendőben legalább 1500 tallért áldozott bizonyos Köncsög és Nagyböcsa (Solt m.), valamint Ecsöd, Máma, Pusztaszer és Tömörkény (Csongrád m.) pusztabéli részbirtokok zálogba vételére.¹⁷⁸

A jászberényi nemesek tápiógyörgyei és újszászi (Pest m.) birtoklásával a hódoltság magyar részének adózásával foglalkozó kötetünkben már részletesen foglalkoztunk,¹⁷⁹ de vannak adataink másutt levő zálogbirtokaikról is. A Füleken katonáskodó Bitskey István — akinek egyébként közeli rokonai éltek a jászsági mezővárosban¹⁸⁰ — 200 körmöci aranyat vett fel Gyapay Gergely, Fazekas Tamás és Padányi György itteni nemesektől, hogy magát a gyulai törökök rabságából kiválthassa, s ezért 1661-ben átengedte nekik Tápióbicske (Pest m.) pusztabéli porcióját.¹⁸¹ 1666-ban a Fazekas-család más tagjai — András, János és Márton — 80 tallérért váltották magukhoz meghatározatlan időre Darvas János és Ráday Gáspár tápiógyörgyei és félegyházi (Pest m.) részeit, majd amikor tíz esztendő múltán a tulajdonosok vissza akarták venni tőlük azokat, Fazekas János ráadásként két paripát ígért nekik saját méneséből.¹⁸² Simay Mátyás érsekújvári lovashadnagy 40 tallérért vetette zálogba — visszaváltásig — egy-egy csejti és simai (Békés m.) házhelyét Kecse Bálint és Lukács mezőtúri nemeseknek.¹⁸³ Ugyanezek négy esztendő múlva 200 magyar forintért és 100 tallérért jutottak hozzá Végh Mihály szendrői nemes Bánréve (Békés m.) pusztájához.¹⁸⁴ Ugyanezen ügylet folyamánként 1669-ben makai Széll Mihály szendrői lakos megengedte a Kecseknek, hogy évi 10 forintért és 1 pár karmazsincsizmáért mindaddig használhassák az ő felsőbánrévi porcióját, amíg a Véghnek kölcsönzött összeg ki nem telik.¹⁸⁵ Számos környékbeli zálogbirtokkal rendelkeztek a hódmezővásárhelyi nemesek is.¹⁸⁶

A gyöngyösiek zálogügyleteiről már szoltunk, s azokra még az alábbiakban is visszatérünk. Itt említjük meg azonban, hogy a gyöngyösi nemesek élénk érdeklődést tanúsítottak a környékükön megszerezhető puszták iránt. Szegedy János 1608-ban Lorántffy Mihály fajzati, kis- és nagyrédei (Heves m.),¹⁸⁷ Csőke Lukács 1670-ben zólyomi Esterházy Miklós és Sándor tassi részbirtokait szerezte meg. Ez utóbbi birtok addig — 125 tallér fejében — Kanyó György jobbágyi (Nógrád m.) nemesnél volt zálogban,¹⁸⁸ aki utóbb, másutt kárpótolta magát Tass elvesztéséért. 1673-ban — Kanyó Mihály jobbágyi, valamint Maka Albert, Balázs, György, Miklós, és Pál gyöngyöspatai nemesek társaságában — Bitskey Gáspár özvegyétől: Béres Katától,¹⁸⁹ 1679-ben pedig — ugyancsak Kanyó Mihállyal, illetve lőrinci (Heves m.) Szőke Balázs és Tamás nemesekkel együtt — Bitskey András mindkétági örököseitől szerezte meg Tápióbicske kétnegyedét.¹⁹⁰

Miként a legutoljára idézett adatok is mutatják, nemcsak a mezővárosokban, hanem falvakban élő régi és új hódoltsági nemesek is nagy számban képviseltették magukat a zálogbavevők soraiban. Különösen a békési,¹⁹¹ a heves-külső-szolnoki,¹⁹² a jászági és kunsági,¹⁹³ valamint a pest–pilis–solti¹⁹⁴ falvak nemessége — egyénileg, családonként, idegenekkel, esetenként másutt lakó idegenekkel is összefogva — előszeretettel fordította erre felhalmozott tőkéjét. Ezzel szemben viszont nincsen nyoma annak, hogy a dunántúli — így például a Baranya és Fejér megyei — kisnemesek is szereztek volna maguknak újabb fekvőségeket ezen az úton.¹⁹⁵

Hacsak a kötéslevél külön nem korlátozta ebben, a zálogbirtokos pontosan ugyanazokkal a jogokkal rendelkezett, mint az eredeti tulajdonos: ha — mint az a hódoltságban lenni szokott — a zálogolt birtok pusztán állott, arra jobbágyokat telepíthetett s azokat tetszés — jobban mondva: lehetőségei — szerint adóztathatta és szolgáltatthatta, azt továbbzálogosíthatta, bérbe adhatta stb. Az a szembetűnő tény azonban, hogy — az itteni közösségekhez hasonlóan — a hódoltsági magánszemélyek is túlnyomórészt csak lakóhelyükkel szomszédos vagy ahhoz közel eső birtokot vásároltak vagy zálogoltak, önmagában is figyelmeztet: annak területét — éppúgy, mint azok a régi hódoltsági nemesek, akik saját kezelésben hasznosították örökölt pusztáikat — maguk akarták megművelni vagy legeltetni. Vagyis: elsődlegesen nem feudális birtok —, hanem használati jog megszerzésére törekedtek. Különösen jól megmutatkozik ez azon esetekben, amikor a zálogbavevő — sokszor aránytalannak tűnő anyagi áldozatok árán — olyan pusztán jutott egy-egy telekhez vagy egyéb más töredékrészhez, amelyen tucatnyi kinti és benti birtokos osztozott.¹⁹⁶ Mivel az ilyenek birtoklási és határhaználtati rendje már rég összekuszálódott, s így a ráeső részt nem lehetett elhatárolni, az új hódoltsági birtokos joga mindössze odáig „terjedt”, hogy — a többi környékbeli birtokos, valamint a kinti birtokosok által oda beengedett bérlők, esetleg azok albérlői mellett¹⁹⁷ — ő is használhatta a szóban forgó pusztá legelőit és más haszonvételi forrásait. Röviden szólva: az általa letett summa tulajdonképpen afféle „belépti díjnak” tekinthető. Szinte látteletszerűen utal a hódoltsági birtokforgalom ezen jellemvonására Szecsey Pál kecskeméti nemes 1643. évi levele. „városunkbeli Ágoston János uram is 40 forinton vett egy udvarhelyet ez megnevezett bankházi pusztán (Pest m.) komáromi Pálffy Istvántul, Balassa Mihály uram is vött egy udvarhelyet ugyanott, Bankházán az ottvaló Deák Istvántul 40 forinton, az város is vött ugyanottan Buday Páltul, Ráday Andrástul és Földváry György uraméktul, az Tukos Balázs részét 40 forintért, én magam is vöttem az érsékújvári Czuba Istvántul... 3 udvarhelyet száz forinton”.¹⁹⁸

Ezt a jogot — évi bérletként — éppenséggel olcsóbban is meg lehetett szerezni, hiszen abból a 110 tallérból például, amelyért Erdős Mihály és Szívós János nagykorú nemesek 1673-ban Fáy Lászlótól zálogba vették az örkényi (Pest m.) pusztá felét, az előző évi árakon — amikor ugyanők bérelték azt — negyedszázadnál is hosszabb ideig futotta volna az árendára.¹⁹⁹ Szemben az évről évre alku tárgyává tehető, könnyen felmondható bérlettel azonban a záloglásnak is megvoltak a maga előnyei: általában hosszabb időre szólt és azon belül csak peres úton lehetett felbontani, s mivel bárminő, legkisebb rész zálogbirtokosa a többi birtokossal egyenrangú „földesúrnak” minősült, általában is nagyobb jogbiztonságot jelentett annál. Mind-ebből nyilvánvaló, hogy a termelésben nagygazdaként résztvevő hódoltsági nemesek

azért döntöttek az általuk általában már huzamosabb ideje bérelt pusztarészek — nagyobb egyszeri kiadással járó — zálogbavétele mellett, mert tartottak jól bevált ottani üzemhelyeik elvesztésétől s fokozottabban be akarták magukat biztosítani azok használatában. (Félelmük nem volt alaptalan, hiszen a zálogolások elszaporodásának időszakában szerte a hódoltságban a bérleti díjak emelkedését tapasztalhatjuk, ami a növekvő kereslet csatlakoztatlan jele.²⁰⁰

Különösen szembetűnőek ezek az összefüggések a kiskunhalasi Tegzes család zálogolásai esetében. Miskolcon lakó Patay István Pest–Pilis–Solt 1667. január 22-i közgyűlésén tiltotta Homokmégy, Karácsony, Mégy, Pálfölde, Sár, Szakmár és Szentdemeter pusztáinak használatától a szomszédos helységek — név szerint Bód, Foktő, Fülöpszállás, Harta, Izsák, Kalocsa, Kiskunhalas, Ordas és Pataj (mind Solt m., illetve Kiskunság) lakóit.²⁰¹ Nyilvánvaló, hogy a tiltakozás elsősorban a két legerősebb környékbeli település — Dunapataj és Kiskunhalas mezőváros — expanziójának igyekezett útját vágni. Ezt a feltételezést igazolni is tudjuk, hiszen a megnevezett puszták közül egy visszatekintő, 1680. évi jegyzék szerint Szakmárt pataji Nagy Gergely és Somody István, Szentdemetert a halasiak, Vadkertet halasi Tegzes János és a szabadszállásiak bérelték a Jánossy családtól, s Tegzes használta 1680-ban Wattay Pál négy környékbeli pusztáját (Kiskőröst, Pirtót, Széktót és Tázlárt), valamint a Jánossyak Kecel pusztáját is. Az utóbbirólmondotta az 1677-ben Tegzes János, hogy miután — valamikor az 1660-as évek elején — Balogh Mátyás is „közit avatta” hozzá, apja vele is megalkudott, s tíz esztendőn át közösen legeltette azt az ugyancsak halasi Thurzó Jánossal. Apja halála után viszont az ifjabb Tegzes 30 tallérért zálogba vette a Balogh-részt, miközben az ottani Jánossy-portiót is árendálta.²⁰² Ugyanígy háritotta el 1674-ben Patay István gáncsokodásait is: Tegzes Tamással közösen 72 tallért adott neki Vadkertre, miközben a Jánossy-részért továbbra is évi bért (2 arany, 2 hal) fizetett.²⁰³ 1673-ban Csúzi Mátyás tiltotta Tegzest — és vele együtt Gellért István kecskeméti nemest — Csábor használatától,²⁰⁴ mire a Tegzesek 1677-ben vele is megalkudtak: 400 tallér örökáron megvásárolták tőle Ács, Bószér, Csábor és Halásztelek (Solt m.) pusztabeli részeit.²⁰⁵

Magyar és török fennsőbbiség viszonya a hódoltsági nemességhez

Akárcsak a többi nemesi vármegye, kezdetben — a 17. század első évtizedeiben — maguk a hódoltságban illetékes universitások is ingerülten és ellenségesen reagáltak arra, hogy bizonyos összeg birtokában bárki nemességet szerezhet.²⁰⁶ Hozzáállásuk azonban utóbb — érdekes módon a jelenség tömegessé válásával párhuzamosan — gyökeresen megváltozott: a felemelkedő jobbágyréteg visszaszorítása helyett inkább a földesúr és nemesedni kívánó jobbágya közti viszályok elsimítására, a kiegyezés előmozdítására törekedtek. Ebből arra kell következtetnünk, hogy — a fentebb vázolt megfontolásokból — tulajdonképpen kedvükre volt a hódoltsági nemesség megszorodása. Az előbbieken túl kitűnik ez abból is, hogy azoknak a földesuraknak megkeresésére, akik későn eszméltek rá vélt vagy valós jogaik megcsorbítására, nem voltak hajlandók hivatalból eljárni, hanem a jogkeresőket rendre a magánkereset útjára igazították.

Amikor Mokcsay András egri prépost 1659-ben azzal fenyegette Czirják Pál kőrösi nemest, hogy mint engedély nélkül ármálshoz jutott örökös jobbágyságát megkötözve kiviteti a hódoltságából, Pest–Pilis–Solt vármegye — Czirják azon állítása alapján, hogy Szinthy Márton engedélyével szerzett ármálisát ellentmondás nélkül kihirdettette a közgyűlésen és rendesen fizeti a nemesi taxát²⁰⁷ — felszólította a prépostot, hogy követelését törvény útján igyekezzék érvényesíteni.²⁰⁸ Hasonlóképp védelmébe vette kőrösi Vasnaki Szabó Mihályt is, amikor Józsa István páter azon a címen, hogy Szabó az ő tudomása nélkül *ablicentia*ltatta magát — 1676-ban kétségbe vonta annak nemességét.²⁰⁹ Valami ilyen probléma húzódhat meg a Vámosy István és Godán Demeter kecskeméti nemes közti 1658. évi megállapodás hátterében is: a hódoltsági nemes 100 tallért fizetett „nemes levelének felszabadításáért”, a kinti földesúr pedig hozzájárult, hogy mindazon rétek, földek, szőlők és kertek, melyeket Godán Nagykőrösön laktában szerzett, és nem ahhoz a házhoz valók, amelyből elköltözött, továbbra is az övé és utódaié maradhassanak.²¹⁰

A hódoltsági nemesség sorsának alakulása persze nemcsak a magyar törvényhozás, végrehajtó hatalom és az érintett földesurak állásfoglalásától függött, beleszólása volt abba a törököknek is. Olyannyira, hogy ez a kérdés a 17. század első három évtizedének valamennyi török–magyar béketárgyalásán a legvitatottabb témák között szerepelt. A zsitvatoroki szerződést tető alá hozó Ali budai pasa kezdetben, úgy tűnik, hajlott arra, hogy a hódoltsági nemesek kiváltságait általában is elismerje. „Az mi az nemes rendet illeti — olvassuk egy 1607. november 19-i memóriálében —, ezt disputálta velünk, hogy azokat tartja ő nemességnek, az kiknek falujok, jobbágyságokon, hadaknak idein felülnek; erre azt feleltük, hogy vannak sok holdolt szegény egyházi nemes emberek, kiknek az atyjoknak az régi szent királyok vitézségeiért adták az nemességet, és azoknak is ugyan fel kell ülniük, és felültek mindenkor, ha holdoltak volnának is. Ezt is helyén hatta, és meg is akarja oltalmazni mind adófizetéstől és szolgálattól; városokon, falukon az hódoltság között az minemű nemes emberek vannak, megszámláltatja azoknak [a faluknak] summájokat ugyan most, és annyival leszállítja.”²¹¹ A gyakorlat azonban már a következő években egészen másként alakult. Illésházy István nádor 1609-ben panaszolta Alinál, hogy bár „az Zsitva–torokon való végezés szerént az nemes ember adóval, füzetéssel, munkával nem tartozik, sem pedig dézmával majorságából, mindenből exemptus”, a török hatóságok „mostan az nemes ember majorságát dézmálják, s dologra erőltetik, az mint mostis az egri pasa cselekedte s meg is kiáltatta Rimaszécsen [Gömör m.] sokadalomban, hogy minden nemes ember és paraszt ember, valaki az császár földén lakik, az mívre [erődítési munkára] bemenjen Egré, hogyha pedig nem megyen, kiküldi az egri sereget reájok és rabbá téteti őket”²¹²

Ez azonban csak afféle helyi akció lehetett, hiszen Ali utóda, Hasszán pasa is kijelentette 1612-ben, hogy „az ki bizonyly igaz nömös, az féléktől mi semmiféle fizetést nem kívánunk, az kik eleitől fogva az fölséges királynak nömösei voltanak és őfelségének nem fizettenek”. Egyúttal azonban tiltakozott amiatt, hogy „ha egy faluban egy nömös vagyon, az kinek ide nem kellene fizetni, az felől mind az egész falunak nevét nömössé költik és nem akarnak semmit fizetni, s az falubéli polgároknak egyikét is az fizetésre be nem akarják eresztetni”.²¹³ Maga a gyakorlat azonban csak nem akart összhangba kerülni a magyarországi tartomány vezetőinek elvi kije-

lentéseivel. A magyar félnek a béketárgyalásokon szinte menetrendszerűen előterjesztett panaszai szerint a török hatóságok elnyomják a hódoltsági nemeseket, s azoktól nemcsak adót szednek, hanem házaikat, sőt személyi szabadságukat sem tartják tiszteletben.²¹⁴ A panaszok aligha voltak alaptalanok, hiszen 1620-ban a törökkel szövetséges Bethlen Gábor is megróni kényszerült Miskolc mezőváros tanácsát, mivel az „az egri pasát kihíván személye szerint Egerből, minden nemes és hajdú rendek házáat...” neki „abban az helyben és az egész hódoltságban efféle állapotbeli rendeknek az hatalmas török császártul adattatott engedelme ellen” megmutogatta.²¹⁵

A török és a magyar álláspont márcsak azért is nehezen közeledhetett egymáshoz, mert az előbbieket továbbra is csak a jobbággal bíró, jószágos nemeseket tekintették „igazi nemeseknek”, míg a magyar fél — az „una eademque nobilitas” elvéből kiindulva — a nemesség valamennyi rétegét mentesíteni kívánta a török adó és szolgáltatások alól. Ahogy Esterházy Miklós nádor megfogalmazta: „a nemesség között pedig, akár jószágos legyen, akár czímeres, mi választást nem tehetünk, mert mi közöttünk minden nemes ember közönségesen egyaranus szabadsággal él”, s ilyenformán — ezt az 1625. évi gyarmati traktán hangoztatták II. Ferdinánd biztosai — a török nem szabhat határt a királynak a szabadságok kimérésében.²¹⁶ Az új nemesség számának növekedésével — amire a török apparátus éppoly élénk tiltakozással reagált, mint a régi nemések öntudatra ébredésére — a vita egyre élesebbé vált, sőt azzal a kedvezőtlen következménnyel járt, hogy a törökök egyre nagyobb figyelmet kezdtek fordítani a magyar nemességen belüli tényleges jogállásbeli különbségekre. „Bizony dolog — jelentette 1629-ben Esterházy Miklós nádornak megbízottja, Tassy Gáspár —, hogy egyházi nemes embert ők egyet sem agnoscálnának örömet, hanem csak, a kiknek falujok vagyon. De legnagyobb difficultás a nemes faluk miatt lenne, a kik épen mind nemések.”²¹⁷

A magyar álláspont tarthatatlansága olyannyira szembetűnő volt, hogy Esterházy utasította az 1629. évi szécsényi alkudozásokra ismét delegált Tassyt, hogy óvatosan ugyan, de engedjen.²¹⁸ Így történhetett, hogy — noha a 17. századi béketárgyalások vitáiból általában a magyar fél került ki győztesen²¹⁹ — a nemesség kérdésében a törökök elképzelései kerültek becikkelyezésre. A Tassy által készített szerződéstervezet négy kategóriát különböztet meg a hódoltsági nemességen belül.

1. Az igazi nemések és a hódoltságban lakos magyar végvári katonák továbbra is mentesülnek mindennemű török adó és szolgálat alól, sőt azokat is mentesíteni kell, akiket a törökök eddig adóra kényszerítettek.

2. Azok, akik a zsitvatoroki béke után nyertek ármálist, de jobbágytelken gazdálkodnak, telkük után adóznak a töröknek. (Ezek számbavételét azonban a magyar hatóságok — az alispánok és a végvári kapitányok — végzik el.)

3. Azok a nemes községek, amelyek 1606-ig megszakítás nélkül hódoltak a töröknek, képszpénzadót fizessenek, „de személyekben szabadságban tartassanak, úgyhogy a törököknek ne raboltáljanak sem gyalogszerrel, sem szekerezzel, sem pedig a császár dolgára nem kényszerítessenek”.

4. Az egyházi nemések nemcsak adózni, hanem szolgálni is tartozzanak a töröknek.²²⁰

Akárcsak a 17. századi megállapodások legtöbb egyéb artikulusa, ez a rendezés sem a hódoltság, hanem a hódoltsági peremvidék viszonyait kívánta szabályozni. (Teljesen egyértelművé teszi ezt az 1607. évi magyar válasz azon kitétele, miként a vitatott jogállású hódolt egyházi nemesek résztvettek a törökellenes nemesi felkelésben — ami a hódoltságiakra persze nem állt —, s az, hogy az 1629. évi tervezet töröknek is adózó végvári katonákat [!] emleget). Ennek ellenére ez a megállapodás a továbbiakban zsinórmértékül szolgált a megszállt területen is. 1609-ben II. Mátyás király a Gyöngyösön lakó nemeseket felmentette a királyi adó és a birtokukban levő jobbágyföldek után fizetendő királyi dézsma alól, amit az érintettek arra magyaráztak, hogy immár a töröknek sem kell adózniuk. (Ezzel persze nem a törököket, hanem a mezőváros közrendű lakosait károsították volna meg, akikre kiválásuk után nagyobb terhek estek volna.) Heves–Külső-Szolnok vármegye azonban — jóllehet 1625-ben még a zsitvatoroki békeszerződés megsértésének minősítette a megyebeli, kivált a gyöngyösi nemesek török adóra kényszerítését²²¹ — 1656-ban határozatban mondotta ki, hogy „a gyöngyösi nemesek is tartoznak a töröknek adandó évi contribúción részt venni”. S az 1629. évi megállapodás szellemében járt el a város egyik földesura, Forgách Ádám is, amikor három esztendő múlva a fundusán lakó gyöngyösi nemeseket felszólította: ne igyekezzenek kivonni magukat a városra kivetett török (és magyar) adók alól, mert ellenkező esetben — mivel megmaradásuk csak a város rendtartásával összhangban lehetséges — felhatalmazta a tanácsot, hogy ellenük fellépjen.²²² Miután az egyre izmosodó gyöngyösi nemesség a következő évtizedekben is kapálódzott a török adó ellen, a vármegye 1685-ben megengedte a magistrátusnak, hogy a makacskodó nemesek házaira ráküldjön és ingóságaitak a kívánt összeg erejéig lefoglalja, s ha ellenállnának, személyükhöz is hozzányúljon.²²³

Mivel a törököknek édesmindegy volt, hogy a közösségek miként tesznek szert a nekik fizetendő évi summára, elsősorban a magyar felsőbbtség határozott fellépésének tulajdonítható, hogy a hódoltsági nemesek — legyenek akár régiek, akár újak — általában mindenütt részt vállaltak lakóhelyük török terheiből. Jelen ismereteink szerint ez azokra is vonatkozik, aki időlegesen magukhoz váltották vagy egyenest megvásárolták az általuk használt jobbágytelket. Sőt azokra is, akik örökös vagy zálogos fekvőségekkel — némelykor mindkettővel —, esetleg jobbágyokkal is rendelkezvén, messzemenően megfeleltek a török adó alól mentesített „igazi” nemesekkel szemben támasztott követelményeknek. Noha a kecskeméti és a kőrösi nemesek jó része is az utóbbi két kategóriába tartozott, a városi adókönyvek tanúsága szerint teherbíró képességük arányában évről évre rendszeresen lerótták a „császár adaját”, amiből a tanács a török adót (is) fedezte, sőt — bár erre az 1629. évi alapelvek értelmében nemcsak a jószágos nemesek, hanem még a kurialisták sem lettek volna kötelezhetők — nagyban kivették részüket a törököknek végzett gyalog- és ígásrobotból is.²²⁴

A hódoltsági nemesség általános török adóra kötelezettségével ellentétben, a török földesurak csak kivételesen, időnként korlátozták a hűbértartóikon élő nemesek mozgásszabadságát. (Tudnivaló persze, hogy a legvagyonosabbak közé számító nemesek e konszolidáltabb évtizedekben feltűnően ritkán kívántak lakóhelyet változtatni.)²²⁵ Zsarnóczai István dunaharaszti nemes valamikor 1651 májusa előtt Csiktarcsára akart költözni, Pesten azonban török földesura kezébe akadt, aki — a

nagyobb biztonság kedvéért — marháit is behajtatta magához. Ezeket aztán csak úgy sikerült visszaszereznie a szpáhitól, hogy — a falu kezessége mellett — megígérte: mindaddig Dunaharasztn marad, amíg ott biztonságos lakásuk lehet.²²⁶

A magyar tárgyalófél egyébként azért tanúsított ily szokatlan rugalmasságot és engedékenységet a hódoltsági és a hódoltsági peremvidéki nemességgel szembeni török igények iránt, mert maga is csak a török felé, szavakban volt az „egyaránus szabadság” elkötelezett híve. A magyar földesurak és hatóságok a valóságban sem a predialistákat, sem a kurialistákat, sem pedig az ármálistákat nem tekintették a kiváltságolt osztály teljes jogú tagjainak, s ezzel a törökök is tökéletesen tisztában voltak. A magyar jogokért körömszakadtáig harcolni kész Esterházy is kénytelen elismerni egyik, Tassyhoz küldött, 1629. évi instrukciójában, hogy „curiákat, tudom, nem nemesített öfelsége, s az személy pedig nemessé az földet nem teheti”,²²⁷ vagyis: azok a, jobbágytelken élő kismesek is csak az adott földesúrral szemben mentesülhetnek az adótól és a szolgálattól, akik megváltották telküket.

A manumittáló és libertáló levelek, mint láthattuk, még e relációban is igyekeztek körülménybárálni a felszabadítottak jogait, egyes nagybirtokosok pedig nyíltan is hangoztatták, hogy az általuk — akár csak részben — birtokolt falvakban és mezővárosokban támadt nemeseket még elvben sem tekintik magukkal egyenjogúaknak.

Amikor a kecskeméti Pathai András Pest–Pilis–Solt vármegye 1673. augusztus 9-i közgyűlésén kihirdettette nemeslevelét, „az kecskeméti potior földesúr, Kohári István uram eő nagysága exemptionális leveleis el olvastatott, melyben consentiál azon nemességnek olly conditióval, hogy mássok ellen légyen nemes, de eő nagysága ellen ne”.²²⁸ Ez magyarázza, hogy Gyöngyös városa 1671-ben „az Nagyságod jobbágy közzwl” valónak mondotta nemes Csőke Lukácsot egyik, Koháry Istvánhoz intézett levelében.²²⁹ Másszor — így például 1677-ben, amikor Pethő Bálint azért kért *testimoniálist* nemességéről Pest–Pilis–Solt vármegyétől, mert Kecskemétre kívánt költözni — Koháry sietett kijelenteni, hogy „tudomása nélkül egyetlen nemes sem hajlandó eltérni önmaga ellen azon mezővárosban” („nullum contra se nobilem in eodem oppido sine scitu pati vellet”).²³⁰ Végül egy dunántúli példa: a pápai jezsuita rendház rektora Veszprém vármegyével üzent meg Tóth András és János balatonfőkajári (Veszprém m.) nemeseknek, hogy őket a faluban megtérni többé nem akarja.²³¹

Innen már csak egyetlen lépés hiányzott ahhoz, hogy a hódoltságon kívül élő, de ott érdekelt földesurak azokat a hódoltsági nemeseket is korlátozott jogúaknak tekintsék, akik — örökös, szerzett vagy zálogos birtokok uraként — másutt, így a hódoltsági peremvidéken is „igazi” kiváltságosnak minősültek volna. A kinti *compossessorok* jól tudták, hogy a helybeli birtokosok jóval nagyobb haszonhoz jutnak a közös pusztákból, mint amennyi őket részarányuk után megilletné, s a század derekától fogva megkísérelték őket rászorítani hasznuk egy részének átengedésére. Vagyis tulajdonképpen arra, hogy tényleges használoként — jogállásuk dacára — ők is adózzanak nekik valamilyen formában. A hódoltság magyar adóztatásával foglalkozó kötetünkben már részletesen ismertettük azt a tiltakozást, amelyet Tápiógyörgye (Pest m.) egy részének zálogbirtokosai, Kis János és Percse Albert jászberényi nemesek tettek Pest–Pilis–Solt vármegye előtt 1657-ban. Mivel azonban oly pontosan tükröződik benne a kinti és a hódoltsági birtokosok együttes birtoklásának összes

problémája, mint cseppben a tenger — megkímélendő az olvasót a keresgetéstől —, ezúttal is vissza kell térnünk rá. Györgye ekkor Battik János, Chorgál János, Hamvay Ferenc és Kutassy György és egy ismeretlen közös tulajdona volt; a két jászberényi az utóbbi öt teleknyi részét birtokolta 600 tallér kölcsöne fejében. Az előbbieket követelték „az említett pusztá praediumnak zálogos földes uraitul, hogy úgymond az my saíát majorságunkbéli marháinknak azt az pusztát megh bérellyük és attól elő kegyelmeknek fizessünk”, mert máskülönb katonákat küldenek a pusztára, s elhajtják onnan marháikat. Kis és Percse azonban sietett kijelenteni, hogy „nemessy szabadságunkal ellenkezik az, hogy a mi saját majorságunkbéli marháinktul adózunk, holott az olyan allodiális marhákot az my kegyelmes urunk elő felsége számára nem harminczadolhatják megh”. Ha fizetnének — fejtegették tovább —, semmine-mű hasznuk nem származnék a kölcsönbe adott pénzből. „Egyébaránt evictorink [értsd: az eredeti tulajdonosok] sem engedik megh, hogy az elő örökös földes úri szabadságok sérelmével mi, kik hasonló jussal vettük meg azt a portiót, az mint azok bírták, más földes úr társainknak adóznánk, osztatlan lévén annak a praediumnak egész határa.” Egyébként a „felső párti” uraknak is hasznot hajt a pusztá, hiszen évről évre árendát kapnak a tápiószeleiektől, akiknek mintegy ezer marhája járja a györgyei határt. Bár ezzel az ő legelőjük is szűkül, ők korábban megállapodván Chorgál Ferenc szelei földesúrral, hogy a szeleiek odaengedéséért cserében ingyen használhatják annak valamelyik pusztáját, nem léphetnek fel bérkövetéssel. (Az utóbbi ellenérv nem mondható valami szerencsésnek, hiszen Battikék joggal nehezményezhették, hogy lenti birtokostársaik nemcsak nagyobb részt használnak Györgyében az őket megilletőnél, hanem másként is hasznot húznak abból.) Kis és Percse — akik eszerint legalább három környékbéli pusztában voltak részesek — ugyanezen alkalmal tiltakoztak Halmy Gábor füzesgyarmati (Heves m.) földesúr hasonló célzatú fenyegetései ellen is.²³²

A tendencia erősségét és elterjedtségét illusztrálendő ehelyütt több, előző kötetünkben nem hasznosított adatra is hivatkozhatunk. Heves-Külső-Szolnok 1660. június 2-i közgyűlésén Dósa Ádám amiatt tiltakozott, hogy Becse Mátyás és János kovács recski emberek, akik Bossányi Lászlótól és feleségétől megvásárolták Nagykerek pusztá 2/5 részét, feles számú marhájukat legeltetik ott, s neki — 1/4 rész birtokosának — semminő proventust nem adnak. Javasolta, hogy vagy fizessenek neki adót, vagy pedig közös megegyezéssel engedjék rá „a vidéki marhát”, s az az után befolyó bért osszák fel egymás között.²³³ Ugyanő ugyanakkor a Kompolt pusztából valaminő részt megvásárolt Majzik Mihály és Miklós tarnadsadányi (mind Heves m.) nemesek és két ottani jobbágy hasonló „hatalmaskodását” is nehezményezte.²³⁴ A sok viszály miatt Pest-Pilis-Solt vármegye már valamikor 1662 előtt kimondotta, hogy „az alföldi compossessorok az meli pusztát élnek, tartoznak az felföldi compossessorok kedvét keresni”.²³⁵ Heves-Külső-Szolnok néhány év késéssel, 1666-ban alkotott statútumot erről a kérdéstről. Mivel az osztatlanul birtokolt pusztákon úgymond egyik-másik compossessor hatalmas csordákat tart („ingentem habens copiam pecudum et pecorum”) és ezzel társainak nagy károkat okoz, kimondotta, hogy azok, akik az egész pusztá használati jogát maguknak vindikálják, a jövőben kötelesek kiadni a megfelelő részt a többi birtokosnak.²³⁶ A jelek szerint e végzéseknek meg is lett a foganatja: e statútumra hivatkozva kért és kapott 1662-ben és a követ-

kező években Fáy László 1 pár csizmát Farkas Ferenc és Pál nagykőrösi nemesektől Inárcs pusztá használatáért, jöllehet a Farkas-család a középkortól fogva folyamatosan részbirtokos volt abban.²³⁷ Igaz, 1669-ben — Tassy Mihállyal közösen — ismét tiltakozni kényszerült Pest–Pilis–Solt vármegye előtt, mert a Farkasok abbahagyták a fizetést.²³⁸ A Tasson lakos — és ott birtokos — Végh család tagjaival viszont egyáltalán nem boldogult Fáy; Halásztelek (Solt m.) hasznosításáról szólva malíciával jegyzi meg, hogy azt a tassiak árendálják tőle „faluul”, kivéve a Végheket, „kik nemes embereknek tartiák magokat”.²³⁹

Harmónikusabbnak mutatkozik két dunántúli társbirtokosnak, a Komáromban lakos Dénes Dániel feleségének: nemes Pálffy Katalinnak és a hódoltsági Kajászó-szentpéteren (Fejér m.) lakó Kovács Dezső János nemesnek az együttműködése. Az asszony valamikor 1653 után arra kérte a helyszínen élő rokonát („ura bátyját”), hogy „mint öregebbnek gondja legyen, az berényi, sem az nadapi, sem az többi eredetinket pusztítani ne hagyja, mert, a mint hallom, hordogatják; azokat megint-sék, meg azokat is, a kik marháikkal határunkba csapkodnak”.²⁴⁰

A magyar adóztató hatalom képviselői gyakran már a nemesség-elismertetési eljárás során jelezték, hogy a továbbiakban sem hajlandók lemondani a megnevesedett adójáról. Amikor a dömsödi Hajós István 1676-ban Pest–Pilis–Solt vármegyén megtámadhatatlan oklevelekkel bizonyította régi nemességét, annak senki sem mondott ellent, sőt a — Balassa Imre gróftól elkobzott és kincstári kezelésbe vett — divényi uradalom prefektusa írásban is hozzájárulását adta.²⁴¹ „Felettese”, Majláth Miklós királyi jogügyszagató azonban nem értett egyet ezzel, s 1677-ben ugyanott tiltakozás formájában kijelentette: mivel Hajós „fundo coloniali” lakik, köteles censust fizetni.²⁴² Tassy, más néven: Dékány Mihály 1677. február 17-én kelt ármálisát az év március 10-én publikálták Heves–Külső-Szolnok vármegye közgyűlésén. Ez alkalommal Tassy önként kötelezte magát, hogy — mivel szülője Bársony György egri püspök paraszttelkén („in fundo... curiali et rustico”) lakott s mindenféle paraszti szolgálatot teljesített — ő is megadja neki járandóságát.²⁴³ A gyöngyösi Almásy János már közel sem mutatkozott ilyen kezesnek. Miután a tizedjogok tekintetében Bársony püspök tiltakozott Heves–Külső-Szolnok vármegyén 1677-ben kihirdetett ármálisa ellen, legott *reprotestált*, mondván: ragaszkodik a nemesi kiváltságokhoz és Gyöngyös város szokásjogához.²⁴⁴ A gyöngyösi nemesek — nyilván úgyszintén az említett, 1609. évi királyi privilégiumra visszamenő szokás alapján — nemcsak a helyben, hanem a másutt birtokolt, ún. extraneus szöleik után is megtagadták a tizedadást. Szegedy Ferenc egri püspök 1675-ben azért intette meg az egyik szolgabíróval Borbély Mihályt, Füleki Szabó Pált, Iramos Mihályt és Víz Miklóst, mert azok évek óta visszatartották a gyöngyöspüspöki és a gyöngyössolymosi szölőhegyen termelt boruk dézsmáját, jöllehet, lévén mindkét falu a püspökségé, onnan mindenemű járandóság, így az egyébként a királyi kamarának bérbeadott tized is, őt illetné meg.²⁴⁵

Hódoltsági nemesség és a helyi társadalom

Előfordult az is, hogy az ármális kihirdetésekor maga a lakóhely közössége szólamlott fel az új nemes esetleges adómegtagadási törekvései ellen. Amikor tisz-

szajoli Kalmár Lukács 1669-ben Heves–Külső-Szolnok vármegyén kihirdettette ármálását (kelt: Neustadt, 1668. szeptember 1.), előállott Török András szajoli lakos és a falu lakói nevében kijelentette, hogy Kalmár „annak színe alatt földes úrj autoritást magának ne vindicállyon, hanem ha közöttök akar lakni, egyaránt viselleye az terhet és az fizetésben segítse őket, mellyet Bory uramnak fizetnek, alioquin közöttök semmiképpen nem haddgyák lakni”.²⁴⁶

A ránk maradt, tételes városi számadáskönyvek tanúsága szerint a kecskeméti és a nagykőrösi nemesek — hacsak felmentést nem kaptak alóla valamely, a közséségnek tett szolgálatuk miatt — évről évre fizették a haszonvételeikre kivetett (ún. *marha-* vagy *vadszám*) adót. Ez annyit jelent, hogy jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz az alaphoz, amelyből a tanács a török és magyar földesúri és állami adókat nagyobbbrészt fedezte. Mivel más felosztási módszerre eddig még nem bukkantunk, nyilvánvalóan a többi summával adózó település is hasonlóképp teremtette elő török és magyar részre való kiadásait. Eszerint az ilyen mezővárosokban és falvakban élő hódoltsági nemesek kétszeresen fizettek — igaz, mindkétszer közvetve — a magyar kincstárnak, hiszen legott nemességük elismerésekor a vármegye is kivetette rájuk — teherbíróképességük arányában — a megyei kasszában fizetendő nemesi taxát, s azt évente legalább egyszer, általában azonban többször be is hajtotta tőlük.²⁴⁷ Fel is panaszkolta Pest–Pilis–Solt vármegye 1671. május 26-i közgyűlésén a „kecskeméthy és kőrössy taxa fizető nemesség képében nemes Köves István, Kamarás Ambrus, Deák Pál, Buda Péter, Szívós János deák és Császár Gergely”, hogy „noha sok taxát fizetnek mindenkor, a mikor nemes vármegye imponállya, mindazonáltal az portákra imponálandó contributio meg fizetésére is erőltették azon városok bírāja és paraszt lakossai” őket. A vármegye ugyan úgy határozott, hogy mind a mezővárosok, mind a falvak (!) tanácsait ettől erős bírság alatt el kell tiltani, s a nemesek csak taxát fizessenek,²⁴⁸ a határozatot a fondok elkülönítetlensége miatt aligha lehetett végrehajtani.

Bár Makkai László jól érzékelte, hogy a taxafizetés a nemességbe tartozás bizonyítékának számított s az érintettek márcsak emiatt sem vonakodtak tőle, megesezt, hogy ez alól a kötelezettség alól is igyekeztek kibújni. Heves–Külső-Szolnok vármegye 1655-ben statútumban mondotta ki: azok a jász és kun ármálisták, akik ugyan incorporáltatták magukat a vármegye nemesei közé, de a terheket viselni nem akarják, kötelesek megjelenni a következő törvényszéken, s ott esküvel kötelezni magukat a teherviselésre, máskülönben törlik őket a megyei nemesség *consortiumá*ból.²⁴⁹ E privilegizált kerületek nemesei azonban — akik egyéb tekintetben is vonakodtak alávetni magukat a vármegyének²⁵⁰ — csak a sokadik felszólításra, 1657-ben tettek eleget az idézésnek s vállalták fel a rájuk kivetett 10 forint 89 dénáros taxát, mire a vármegye hármójukat esküdtjei sorába iktatta.²⁵¹ 1677-ben — amikor a megnövekedett állami kivetés és a gyakori katonai végrehajtás következtében megsokszorozódtak a hódoltsági települések terhei — a gyöngyösi nemesek kezdtek engedetlenkedni. A március 9-i közgyűlés felhatalmazta a gyöngyösi adószedőket („perceptoribus... oppidi Gyöngyös”), hogy a fizetni vonakodó ármálistákon foglalás útján kétszeres taxát vegyenek, s arra, hogy ha az érintettek a zálogot harminc nap alatt nem váltanák ki, a lefoglalt jószágot pénzzé tegyék.²⁵² Közel ugyanekkor a vármegye Dévay János gyöngyösi hódolt szolgabíró útján a mezőtúri nemeseket is megintette,

kilátásba helyezvén, hogy amennyiben harminc napon belül nem fizetnek, végrehajtást foganatosít ellenük.²⁵³

A telkenként vagy személyenként — vagyis fejenkénti censussal vagy taxával (és az azt kiegészítő szolgáltatásokkal) — adózó településeken élő nemesek viszonylag könnyebben megszabadulhattak a földesúri adó nyűgétől. Vagy igazolni tudták, hogy régtől fogva kuriálisnak számító telken élnek — következésképp maguk is rész-birtokosai a településnek — vagy külön szerződéssel mentesítették magukat az általuk használt jobbágytelket terhelő szolgáltatásoktól. Mivel az 1613. évi 4. törvénycikk úgy rendelkezett, hogy a nemesi kuriákhoz tartozó föld akkor is tizedmentes, ha azon jobbágy ül, a jobbágyföld pedig akkor is tizedköteles, ha nemes éli,²⁵⁴ az előbbieknél komoly esélyük volt arra, hogy a taxafizetéssel letudnak minden, magyar részre való adót. Ezzel szemben az ármalista elvben akkor is dézsmaköteles maradt, ha telkét földesurától megvette vagy zálogként tehermentesítette, azok pedig, akiknek csak továbbra is adóköteles jobbágytelek jutott, annyiban különböztek a jobbágyoktól, hogy portapénz helyett taxát fizettek a vármegyének, és azon keresztül a kincstárnak.²⁵⁵

Miközben a hódoltsági nemesség — vármegyei segítséggel — arra törekedett, hogy a tizedmentesség ne a föld, hanem a személy jogállásához kötődjék, a régi kuriális falvak lakóinak és a régi kuriák tulajdonosainak is állandó harcot kellett folytatniuk tizedmentességük elismertetéséért. A dézsmára jogosult egyházi méltóságok és az időről időre helyükbe lépő királyi decimátorok ugyanis gyakorta elárándáltak kuriális falvakat, vagy ahol a természetbeni tizedszedés is lehetséges volt — a kurialisták termését is megtizedelték.²⁵⁶ Még bonyolultabb volt az olyan településeken élő nemesek helyzete, amelyek — s ilyenek szép számmal akadtak a hódoltságban — maguk tették le saját tizedváltságukat, hogy aztán a közösség céljaira hajtsák be a gabona- és bortermés, illetve a juhszaporulat bizonyos hányadát.²⁵⁷

Jól tükröződik ez a Nagykőrös városa és Farkas Gáspár ottani nemes között kirobbant viszályban: „my — jelentette a város Pest–Pilis–Solt vármegyének 1630-ban — váci püspök urunk ő nagyságátul árendában vagiunk, az my penigh az idegen feidelem dolgát illeti, azoktul is várossul mind bor, búza és ögiéb lábas marháinkat megh árendáltuk, de az my attiánkfia, Farkas Gáspár urunk az my az idegen feidelemre néző és illendő tizedet illetné, megh nem akarja adni, ez ok alat, hagi ő nobilis persona, azért apellálta az dolgot az nömös székre, az nagyságtok, uraságtok és kegyelmetek böczületes szyne eleybe. De hogy városunknak, régi eleinknek szokások és rönttartásuk ez volt, hagi mígh heliben lévén országunk, my régi öreghe embörök: Tállas István, Bán György, Tóth György, Hatvani János, Fruttus Dömötör, Török István etc., az kik vagiunk úgy mint 70–75 és 80 esztendő táybél embörök, nilván és bizoniosan emlékezünk ez dologra, hagi annak előtteys voltak és laktak közöttünk nömös és szabados szöméliök magyar rendre [sic!], de az my az igaz tizedet és dézsmát illetve, mindenekből igazán ky atták az város bíráinak az tizedet, mint hagi füsztüük [= jogszolgáltatásuk] itt közöttünk ment.” A „nagiob bizonságnak okáért,, a kőrösi tanács ceglédi és kecskeméti tanúkkal erősítette a maga igazát. A kecskeméti azzal egészítették ki a szomszédok előadását, „hagi my közöttünk laktanak nömös és szabados személiök, de akármelj puztán élette legien juhait akar möllik nömös embörök az maga jószágán kívül, de az város közsé tizedet és föld termésséből

való dézmáit igazán az város közé az bírónak be atta”,²⁵⁸ (vagyis: nemcsak a mezőváros saját határában, hanem a bérelt pusztákon levő szántók és juhok után is megadták a tizedet).

Mivel hasonló természetű vitákat a későbbiekben nem találtunk, nyilvánvalóan, hogy a saját tizedeiket kiarendáló településeken a nemesek sem vonhatták ki magukat a „török” és „magyar” jelzővel megkülönböztetett, valójában azonban egyként a tanács által beszédett és a város szükségére fordított tizedek beszolgáltatása alól. Ennek bizonyosságát véljük felfedezni abban is, hogy amikor Kecskemét tanácsa 1677-ben lépéseket tett az utóbbi időkben erősen lecsökkent tizedmennység növelése érdekében, a csökkenés okai közt nem említette a helyi nemesség ellenállását. (Ugyanebből a forrásból értesülünk arról is, hogy a város régi szokása szerint a befolyt tizedeket az ott megfordult török és magyar katonaság ellátására fordították, amiből következik, hogy Kecskemét nem ezek áruba bocsátása révén, hanem más forrásból — alkalmasin a marhaszám-adóból és a kisebb haszonvételek bevételeiből — fedezte a magyar részre fizetendő árenda, illetve a töröknek beszolgáltatandó pénzváltás összegét.)²⁵⁹

A Gyöngyös városa, illetve Nagyrédey (Tóásó) Gergely és Szegedi Eötvös István közti hosszú pereskedés arról tanúskodik, hogy a nemesek még a közösség érdekében tett szolgálatok fejében sem juthattak általános adómentességhez. A fokozódó török nyomás miatt nyugtalankodó tanács — a környékbeli helységekkel egyetértésben — 1668-ban a megnevezett két gyöngyösi nemeset küldte Isztambulba, hogy ott közvetlenül a szultántól eszközöljenek ki különböző védleveleket a helyi török hatóságok túlkapásai ellen. Nagyrédey és Eötvös csak úgy vállalta a veszélyes utazást, ha a közösség — a költségek megtérítésén túl — „mindennemű adó- és impositóbeli” szolgáltatás alól is felmenti őket. Bár küldetésüket sikerrel teljesítették, a tanács — azzal a jellemző okfejtéssel, hogy mivel ez az engedmény a város földesurait is illetné, ilyen ígéretet nem is adhatott — elutasította követelésüket. A gyöngyösi nemesség adóviselési kötelezettsége olyannyira bevett elv volt, hogy Nagyrédey és Eötvös keresetét a jászberényi és más környékbeli előkelőkből — köztük több nemesből — álló *convocatus bíróság* is elutasította.²⁶⁰ Bizonyos: a nemesi státussal az adózás terén nem jártak olyan kedvezmények, amelyek önmagukban bárkit is annak elismertetésére vagy megszerzésére csábíthattak volna. Ugyanez vonatkozik a helyi vagy környékbeli közösség érdekében végzett közszolgálatra is.

A hódoltság nemesség elkülönülési kísérleteivel szemben a magyar fennsőbbség is a helyi közigazgatás egységét védelmezte. Ezt jelzi Esterházy Miklós nádornak a nagykun nemesekhez intézett azon 1629. évi utasítása, miszerint kötelesek elismerni a kunkapitányok fennhatóságát.²⁶¹ Tulajdonképpen ennek az állásfoglalásnak szellemében rendezték a nemesi vármegyék utóbb is a közösség, illetve a nemesség között a bíróságviselés ügyében támadt vitákat. Gyöngyösön az volt a szokás, hogy a város népe Szent Gzörgy nap előtt tizenöt nappal három pár bírójelöltet állított, akiket 100–100 forint bírság alatt köteleztek a helybenmaradásra, és azokat, akiket megválasztanak, ismét 100–100 forint bírság alatt a tisztség felvállalására. 1671. április 24-én ismét a már 1658/59-ben másodbírságot, a különösen nehéz 1663/64-es évben pedig főbírságot viselt²⁶² nemes Csőke Lukácsra esett a választás, aki azonban nem volt hajlandó előállni, mondván, hogy ő ugyan nem lesz bíró, mire a

közösség kénytelen volt a helyébe mást választani.²⁶³ Nagykőrösön 1674-ben jelentkeztek hasonló problémák. E mezővárosban a templomban és más „közönséges helyen” szokták kihirdetni, hogy minden közrendbeli 24, s minden tanácstag 50 forint bírság alatt tartozik megjelenni a bíróválasztáson, s a közösség — saját előadása szerint — „ab antiquo usuálta Szent György nap előtt, míg a bírói s több tisztek változnának helységünkben, egy holnappal tészünk tilalmat az köz rend s tanács és nemes uraink előtt, hogy ki-ki személje szerént az bíró választásra akkorra jelen legyen. Azonban nem obtemperálván minden rendbéliek közül, de kiváltképp az úy nemes uraink némellyek, ighen refractáriusok lettenek”. Mivel az elmaradt nemes az őt büntetni akaró bírót „mindgyárt az Kegyelmed [az alispán] hatalmával tiltja”, a városi tanács nevében Erdős Mihály főbíró — maga is nemes — a következő kérdésekkel fordult Pest-Pilis-Solt vármegyéhez: „Primo: Az nemes ember el mehet-e s bujkálhat-e a közönséghez tisztl előtt úgy, hogy assumálja, ha akarja, és házában bé rekeszkedvén, senki onnan nem extrahálhatja? Secundo: Az város tilalmát efféle actusáért megh vehetni-e rajta és jószágához a bíró hozzája nyulhasson-e érette? avagy az nemes vár megjére való appellációjával s tilalmával az bíráink autoritását removeálhatja? az melljet excerceálván, már némellyek az bíró pálczájátul félre vondossák maghokat.”²⁶⁴ A vármegye ugyan nem hatalmazta fel a tanácsot a nemesek elleni fellépésre, de megbízta az alispánt, hogy figyelmeztesse a kőrösi nemeseket: ha szembeszegülnek a köz érdekével, 12 forint büntetés vár rájuk.²⁶⁵ Heves-Külső-Szolnok vármegye 1680-ban úgy rendelkezett, hogy a falusi bíróság viselése alól — ami házról házra, szomszédról szomszédra száll — csak a szabad házzal (vagyis kuriával) rendelkező nemesek mentesülhetnek, a többiek viszont 12 forint büntetés alatt kötelesek azt felvenni.²⁶⁶

Ezen — meglehetősen ritka és esetleges — kibúvási kísérletek mögött hiba volna távlatosabb elkülönülési tendenciákat keresni. Jelen ismereteink szerint a hódoltsági nemesek nem törekedtek olyan, a „paraszttanácstól” független öngazgatási szervezet létrehozására, amilyenekbe utóbb, a 18–19. században — saját külön előjáróik irányítása alatt — tömörültek.²⁶⁷ A nemesi *praerogativára* való alkalmi hivatkozások csupán jó ürügyül szolgáltak, amelynek segítségével talán sikerülhet elhárítani a könnyen előrelátható kellemetlenségekkel és veszélyekkel járó tisztségeket.

A hódoltságban ugyanis nemesnek és nemtelennek egyáltalán jó oka volt rá, hogy a bíró tiszttől, sőt általában bárminő tisztségviseléستől mentesülni igyekezzék.²⁶⁸ A település rendjének felügyelete, az igazságtézés, a török és magyar földesurak és hatóságok által adott megbízások teljesítése, a velük folytatott levelezés, a fel- és alájáró katonák elszállásolása és ellátása önmagában is egész embert kívánt, s a bíróság idejére szóló adómentesség közel sem kárpótolt a saját gazdaságban keletkezett károkért és hátramaradásokért. De fenyegették őket ebben a felfordult világban más, nagyobb veszedelmek is, hiszen török és magyar részről egyaránt minden napos volt a mezővárosi és falusi tisztségviselők megalázása, megverése, megkínzása, megsebesítése, s viszonylag gyakran előfordult a csonkítás és a gyilkosság is. Ezekből a — nem egyszer drámaíró tollára kívánczó — szomorú esetekből testes könyv kerekedhetnék.²⁶⁹ Itt érjük be annyival: boldognak mondhatta magát az a bíró, aki hivatali esztendejét viselhető kárral, de ép bőrrel abszolválta. Mert úgy tűnik, enélkül hódoltsági hivataloskodást megúszni nemigen lehetett.

Jellemző, hogy a leköszönt gyöngyösi bírák és a tanács közt állandósult viszálykodás lecsillapítására Heves–Külső-Szolnok 1673-ban státútumban volt kénytelen kimondani: az 1663 óta itt szolgált bírák tizenöt napon belül üljenek össze, s adják be panaszaikat a város ellen, s hasonlóképp cselekedjék a városi tanács is.²⁷⁰ A beadványok sajnos nem kerültek elő, néhány ismert per anyagából azonban fogalmat alkothatunk e viszályok természetét illetően. Az 1663/64. évi bírák — nemes Csőke Lukács és az akkor még jobbágyrendű Rédey Gergely (azonos az előbb említett Nagyrédey alias Tóásó Gergellyel) — 1667-ben 600 forint megfizetéséért perelte a várost, amely annak idején megegyezett velük, „hogy az mj oltalommal, segítséggel lehetünk városunknak meg maradásában, kölczégünket ne szányuk, számot vetvén az várossal, valamit az idegen nemzetségre [a törökre] költünk, mindeneket készek lesznek refundálni”, a baj elvonultával azonban nem akarnak emlékezni ígéretükre.²⁷¹ (Rédeyt ráadásul 1675-ben 280 forint megfizetésére kötelezte a helyi bíróság annak a szekérnek és négy lónak a fejében, amelyet bírósága idején Baksy Máté nemestől a város szükségére lefoglalt.)²⁷² Az 1665/66. évi bírák, Sütő György és Csala Bálint helyett földesuraik, Rákóczi Ferenc és Koháry István nyújtottak be keresetet Heves–Külső-Szolnok vármegyénél azon 385 forint megtérítése végett, amelyet a sajátjukból a város költségeire fordítottak, illetve amelyeket a város számára, de saját kezességük mellett másoktól kölcsönöztek.²⁷³ Az 1668/69. évi bíró, nemes Tassy György 1670-ben azért volt kénytelen a városra íratni saját szölejét, mert a tanács, számadásai felülvizsgálatakor, nem ismerte el közkiadásnak azt a 125 arany szoliduszt, amelyet egy török agától felvett gyorskölcsön törlesztésére a városi kasszából folyósított.²⁷⁴ Hasonlóképp töröktől kölcsönözte Pethes András (az 1669–70. évi bíró) és Balogh Menyhért (az 1670–71. évi bíró) is azt a 800 tallért, illetve 1200 forintot, amelyért utóbb a várost perelte.²⁷⁵

Okulva a kedvezőtlen tapasztalatokból, az 1675–76-ra ismét főbíróvá választott Pethes András — akit a vármegyei jegyzőkönyv paraszttrendűnek („circumspectus”) minősít, de aki az 1675. évi hevesi dikajegyzékben a birtokosok közt szerepel — *protestáció* segítségével igyekezett kivédeni a hivatalviseléséből származó károkat. Mivel a török „néminemű, város ellen való praetensiója végett” behívatta, Füleken kijelentette, hogy mindazok a károk, amelyeket ott elszenvedhet, a városközösséget illetik.²⁷⁶

Végezetül egy másunнан való példa: Az 1659-es hadjárat idején Szejdi Ahmed szerdár pasa néhány száz tallért vetett ki az útjába került Dunapataj városára, amelyet a tanács a budai zsidóktól szerzett kölcsönből fedezett. Az összeg azonban végül is sohasem jutott el az időközben Erdélybe távozott Szejdihez, hanem elakadt Piri jankováci (Bodrog m.) agánál. A budai zsidók a következő évi pataji bírón, nemes Sulyok Gergelyen kezdték keresni a tartozást, aki — nem lévén más választása — a helyi özvegyek és árvák letétbe helyezett pénzéből adott nekik 90 tallért. Mivel azonban a tolvajok összevagdalták, nem volt ideje arra, hogy ezt az összeget áthárítsa a lakosságra, s így 1661-ben a saját pénzéből kellett visszaadnia az árvapénztárnak az említett összeget. Noha bíró–utódja visszaszerezte Piri agától a fel nem használt sarcot, sem az özvegyeket és árvákat, sem őt nem elégítette ki belőle.²⁷⁷

A fenti példákat tudatosan válogattuk össze annak illusztrálására, hogy a nemesei tisztségelhárítási törekvései még az olyan, tekintélyes nemesi kisebbséggel

bíró mezővárosokban is meghiúsultak a közösség — vármegyék által is támogatott — ellenállásán, mint amilyen Gyöngyös vagy Dunapataj volt. Ott, ahol ismerjük a bírók névsorát, könnyűszerrel megállapítható, hogy a nemesség messze az arányszámát meghaladó mértékben kivette részét a helyi igazgatási feladatokból. Gyöngyösön 1650 és 1686 között 71-ből 30 — vagyis 42%²⁷⁸ —, Nagykőrösön ugyanakkor 64-ből legalább 18–19 — vagyis 28–29%²⁷⁹ —, Ráckeviden 1605 és 1686 között 68-ből 23 — vagyis: 34%²⁸⁰ volt nemes.²⁸¹ Amiből egyszersmind arra is következtetni lehet, hogy a régi és az új hódoltsági nemesek túlnyomó többsége szolidaritást vállalt azzal a parasztközséggel, amely befogadta őket, vagy amely felemelkedésük keretét szolgált, s belátta, hogy — Forgách Ádámnak a gyöngyösi nemességhez intézett intő szavaival élve — megmaradásuk csakis a város rendtartásával összhangban lehetséges.²⁸² Ennek bizonyosságát véljük felfedezni abban is, hogy — az 1663/64. évi számadás körül támadt nézeteltérések bosszúságait feledve — utóbb Csöke Lukács is tevékenyen részt vett a gyöngyösi tanács munkájában, s 1679/80-ban ismét felvette a főbírói tisztet is.²⁸³

Ugyanezen összefüggések figyelembe vételével értelmezhetők a hódoltsági nemesek azon — úgyszintén eredménytelen — próbálkozásai is, amelyekkel a paraszt-vármegyei szolgálat alól akarták kivonni magukat. Egy ilyen akcióra lehetett válasz Heves-Külső-Szolnok vármegye 1671. évi statútuma, amely úgy rendelkezett, hogy a gyöngyösi nemesek — jöllehet a paraszthadnagyok jurisdictiója nem terjed ki rájuk — a paraszttal együtt kötelesek a gonosztevők üldözésére.²⁸⁴ („Török világ lévén, mind a török és magyar földesúr és vármegye szolgálatját, mind a török igáját egyformán köllött — mesélték 1732-ben a mamlári [Heves m.] Apostol nemes családról — szenvedni. Egykor a nemes vármegyétől tolvajok megfogására az mamlári lakosok kiküldettek. Apostol Jakab is mint eleje a falunak, utánna eredett. Rájok akadván a tolvajokra, sok ellenkezések után a tolvajoktól agyonlövetett a kaáli homokon.”²⁸⁵) Heves-Külső-Szolnok vármegye, úgy tűnik, általában is nemeseket igyekezett állítani a magasabb parasztvármegyei tisztségekbe.²⁸⁶ Megegett ez a szomszédos Pest-Pilis-Solt vármegyében is, ahol egyébként a parasztkapitány és -hadnagyok is inkább a paraszttrendűek közül kerültek ki.²⁸⁷ Amikor 1679-ben Szőrös András nagykőrösi nemesre esett a választás, s az — a többi megválasztotthoz, köztük Darin Gergely abonyi jobbágyhoz hasonlóan — nem akarta felvenni a tiszte, a vármegye utasította az alispánt, hogy indítson pert ellene.²⁸⁸ Mivel a nagy mezővárosokban a parasztvármegye kettős — vármegyei és városi tanácsi — ellenőrzés alatt működött, a paraszthadnagyok ugyanabból a körből kerültek ki, amelyből az egyéb városi tisztségviselőket is választották: e tiszte Kecskeméten nem egyszer a már főbíróiságot viselt vagy utóbb főbíróvá választott személyek töltötték be.²⁸⁹ Ilyenformán éppenséggel nem elképzelhetetlen, hogy e téren is jóval gyakrabban került sor nemesekre, mint azt a lakossághoz viszonyított százalékos arányuk indokolta volna.

Ha mindehhez még hozzávesszük a fentieknél nem kevésbé terhes hódolt szolgabírói és esküdti megbízásokat — amit a dolog természeténél fogva csak nemesek tölthettek be — meg azt, hogy bizonyos mulasztások és kihágások esetén a nemest a parasz által fizetendő bírság kétszerese fenyegette,²⁹⁰ még nehezebben találunk magyarázatot arra, hogy a hódoltsági gazdaparasztkok miért törekedtek oly buzgón a nemesi cím megszerzésére. Kivált, ha tudjuk, hogy általában ármális nélkül is közös-

ségük legvagyonosabb és legtekintélyesebb tagjai közé tartoztak, s így nemességszerzés társadalmi presztízsiükön már vajmi keveset emelhetett. Ennek bizonyítékául álljon itt Kecskemét és Nagykőrös húsz legnagyobb vadszám után adózó gazdájának névsora 1682-ből (a kurzívval szedetttek nemesek):²⁹¹

Kecskemét:	Vadszám	Nagykőrös:	Vadszám
Deák Pál	800	Jó Máté Gergely	330
Kalocsa István	800	Beretvás István	300
Kamarás Ambrus	800	Szfvós János	290
Pathai András	800	Úrházi Péter	280
Varga István	510	Erdős Mihály árvái	266
Hegedűs István	400	Oláh János	230
Oláh István	386	Somogyi János	186
Dékány György	350	Szemere Pál	163
Szfvós János	328	Bokoriné	142
Csuka Miklósné	317	Bubori Balázné	140
Kis Mihály	314	Karai János	140
Bíró György	304	Szabó Ferenc	134
Nagy István	284	Czirják Pál	105
Tóth György	283	Csatári Nagy János	100
Bíró János	252	Szepsei István	100
Illyés István	250	Fruttus Gáspár	85
Sárközi István	250	Csete Gergely	80
Szabó István	244	Fruttus Márton	80
Sárközi Pál	243	Somogyi István	72
Kőrös János	230	Tóth István	63
Összesen	5596	Összesen	3386

Helység neve	A húsz legnagyobb gazda vadszáma összesen	A nemesek vadszáma összesen	%
Kecskemét	5596	3200	57,2
Nagykőrös	3386	2330	68,8 ²⁹²

(Nagykőrösön ez évben összesen 622 adózót és 6163 vadszámot²⁹³ regisztráltak; vagyis a húsz legvagyonosabb gazda közt szereplő tizenkét nemes — az összes adózó 1,9%-a — kezén volt az összes vadszám 37,8%-a.)

Az elmondottak látszatra messzemenően alátámasztják Majlát Jolán és Márkus István — Nagykőrösi társadalmának vizsgálatából leszűrt, de a fentiek alapján immár általános érvényűnek tetsző — megállapítását: „A kőrösi nemesek..., akár beköltözött régi nemesek, akár megnemesített cívisek voltak, ez időben semmiben sem különböztek közrendű polgártársaiktól. A török alatt semmiféle privilégiumuk nem érvényesült, s társadalmilag sem alkottak külön réteget. A városban elfoglalt helyzetüket és betöltött szerepüket egyedül vagyonuk és tevékenységük határozta meg. A nemesek tehát nem nemesként, hanem cívisként éltek ebben a városban, amelynek társadalmá — tudjuk — a török idők alatt a magyar rendiség szervezete alól kivonódva, sajátos, önálló, állattenyésztő parasztpolgári osztálytársadalomként fejlő-

dött.”²⁹⁴ „A török kiűzése idején a kőrösi nemes nem egyéb, mint olyan cívis, akinek nemeslevele van.”²⁹⁵

Ha vizsgálatunkat csupán a nemeseknek a település közéletében és termelési szervezetében betöltött szerepére korlátozzuk, a sarkított megfogalmazás és az eltűlt következtetések ellenére is nagyjában—egészében igazat adhatnánk a szerzőpárosnak. Dacára annak, hogy éppen Nagykőrösről is beszédes példákat idézhetünk a hódoltsági nemesek félreérthetetlenül kifejezésre juttatott különállás—, sőt szembenállástudatát illetően. Hamvay Ferenc kőrösi részbirtokos földesúr 1665-ben azért indított becsületsértési pert Farkas Mihály kőrösi nemes ellen, mert az Cegléden összetalálkozván az ő jobbággyával, Szívós János deák kőrösi polgárral, azt megverte és közben e szavakkal illette: „Ti lélek beste lélek kurva fiai, mind egymás segít baszátok, azért szóltok így egymás mellett!”²⁹⁶ Farkas durva kirohanását akár szabályerősítő egyedi kivételnek is tekinthetnők, hiszen láthattuk, olyan családból származott, amely az előző században is adott nemesi származására, s amely korábban is több ízben bosszúságot szerzett a magisztrátusnak „különcködéseivel”.²⁹⁷ Az 1663-ban nemességet szerzett gyöngyösi Dévay János²⁹⁸ — ez idő szerint hódolt szolgabíró — esete azonban azt mutatja, hogy ez a mentalitás az új nemesektől sem volt idegen. Az 1671–72-ben gyöngyösi főbírságot viselt Sütő György 1674–75 fordulóján védelemért fordult földesurához, I. Rákóczi Ferenchez, mert Dévay őt a város tolvajának és lopójának mondogta, s azzal vádolta, hogy a város borát a maga hasznára mérette ki. Heves–Külső-Szolnok vármegye egyik kongregációján pedig teli torokkal ordította, hogy Sütő a városra uszította a törököket. Sütő előadása szerint „ezeket nemességében bízván cselekkette”, s „mind eddighis avval biztatja magát, hogy én, úgy mond, paraszt ember lévén, eő véle nem perelhetnék”. Bár a vármegyei törvényszék nem találta igazoltnak Sütő vádjait és rágalmozásért 20 forintra ítélte, az elmarasztalt panasza — legalábbis Dévay dolyfös kijelentéseit illetően — aligha lehetett egészen alaptalan.²⁹⁹

A nemesi jogállás haszna a hódoltságban

A nemesi jogállásnak azonban mindennek ellenére a hódoltságban is megvoltak a maga kétségbevonhatatlan előnyei. Például megtámadtatás esetén a bérlő vagy zálogoló nemesek összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben voltak, mint — akár ugyanazon helységben lakó — nem-nemes társaik. Az a közrendű bérlő, akinek a bérbeadóval, bérlőtársaival, az általa bérelt pusztára jogot formáló másik kinti földesúrral, az utóbbi által ijesztésül vagy megtorlásul a hódoltságba küldött katonákkal gyűlt meg a baja, kizárólag a bérbeadó vagy saját földesura közbeiktatásával kereshette igazát a nemesi vármegyén vagy más, a lakóhelye tanácsánál magasabb fórumnál. Mindez persze pénzbe került, hiszen a földesurat nem illett méltó ajándék nélkül megkeresni, s ki kérhette rajta vagy megbízott ügyvédjén számon, hogy kellő elszánt-sággal és lelkiismeretességgel képviselte-e jobbággya ügyét. A nemes viszont az elismertetéssel, illetve az ármálissal egyben perindítási jogot is nyert: persze általában ügyvéd útján, de a maga nevében, közvetlenül tiltakozhatott az őt ért sérelem ellen, s ha nem kapott elégtételt, úgy pert indíthatott a jogait megsértő ellen, legyen az

bár egyszerű köznemes, nagyhatalmú földesúr, félelmetes hírből álló katona vagy akár maga a királyi fiskus.

Ez magyarázza, hogy — az azok által megkötött szerződések nagyobb érvényében és perképesességükben bízva — gyakorta a legtekintélyesebb mezővárosok tanácsai is a településen lakó nemesek háta mögé húzódtak. Battik János és Koromzay János 1638-ban „*kiváltképpen* [kiemelés tőlem – Sz.F.] Kőrösön lakozó nemes atyáinkfiainak, úgymint Oláh Mihály és Fekete András uraiméknak, együtt az becsületes várossal” bocsátotta zálogba Pótharaszt (Pest m.) pusztabeli részét, de Esterházy Miklós nádor 1642-ben már nem a név szerint megjelölt nemeseket, hanem magát Nagykőrös városát oktatta be annak birtokába.³⁰⁰ Amikor Nagykőrös 1653-ban kötelezte magát, hogy 200 tallér és 200 fias juh kártérítést ad a nádor Érsekújvárott szolgáló katonájának, Benke Pálnak, a kötéslevél a „tanácsbeli emberek és község közül” valók mellett, de azoktól külön felsorolja az aktusnál megjelent kőrösi nemeseket — Fekete Márton, Kakas Gergelyt, Kövér István, Nagy Istvánt, Szabó Mihályt és Szarka Jánost — is, akik pecsétjük rányomásával erősítették meg a közösség ígéretét.³⁰¹ Ugyancsak a „város lakóitól” külön sorolja fel az ügyelnél közreműködött mezőtúri nemeseket — Enghi Jánost, Pálffy Gáspárt, Szántó Andrást és Törő Andrást — a Tassy Mihály és Mezőtúr Turtó tárgyában létrejött, 1662-es meg egyezése is. Ez a köteleselevél — nyilván a nemesek szolgálatait viszonzandó — azt is kimondja, hogy amennyiben a város lakossága mind elpusztul, a pusztá visszaszáll Tassyra, kivéve azon nemesek ottani porcióját, akik nevüket adták az ügylethez.³⁰²

(Mindezek alapján feltételezhető, hogy a hódoltsági nemesek sokszor akkor is közösségük — tehát a településen élő összes nemes- és paraszttrendű lakos — számára vásároltak vagy zálogoltak pusztát, illetve bonyolítottak le más jogügyletet, amikor ez a rájuk maradt iratokból nem tűnik ki.³⁰³ Ezt azért is hangsúlyoznunk kell, mert a Majlát–Márkus szerzőpáros azért ábrázolta jogilag oly egységesnek a hódoltsági mezővárosok társadalmát, mert — abból a hibás premisszából kiindulva, hogy e települések kiszabadultak a magyar feudalizmus szerveinek ellenőrzése alól — a helyi kereteken túlmutató gazdasági és jogviszonylatokat szinte teljesen figyelmen kívül hagyta.)

Mint a hódoltsági paraszttársadalom vezetői általában, a közülük kiemelkedett új és a közjük betagozódott régi nemesek is elsősorban a nagyállattenyésztésből és -kereskedésből szereztek és gyarapították vagyonukat. Noha — elnevezése ellenére — nemcsak az állatállomány, hanem lényegében minden más egyéb haszonvételi forrás (így például a kihelyezett pénz évi kamata) is adóalapnak számított, tulajdonképpen ez tükröződik a kecskeméti és nagykőrösi nemesek kiemelkedően magas „marhaszámaiban” is.³⁰⁴ S úgyszintén ez abban is, hogy a nemesek arányszáma a pusztát bérlő magánszemélyek közt is rendkívül magasnak mutatkozik.³⁰⁵ Ezen túlmenően a korabeli periratokban is gyakorta olvashatunk arról, hogy egy-egy itteni nemestől jelentős számú lovat vagy szarvasmarhát zsákmányoltak a hódoltságiakon hatalmaskodó magyar végvári katonák. Tenkely István tordai (Pilis m.) nemes — egyébként Pest–Pilis–Solt vármegye hódolt esküdtje — 1638-ban azért indított pert Pilinyi Mátyás árvának gyámja, Bodonyi Gáspár ellen, mert bár mind annak, mind pedig Budai Bornemissza Bolgár Pálnak megfizette az évi bért Kesző (Pilis m.) pusztá használatáért, Bodonyi mégis katonákat küldött oda, akik elhajtották 80 lovát

és ezzel 500 ezüstitallérnyi kárt okoztak neki.³⁰⁶ Sárkány Pál dévaványai nemes 1677-ben 60 ökrének elhajításával vádolta Borbély Balázs szendrői hadnagyot.³⁰⁷

Parasztosorú társaikhoz hasonlóan a nemesrendű állattenyésztők is gyakorta megfordultak azokon, a hódoltságon kívüli állatvásárokon, ahol a tenyésztők a hazai és külföldi felvásárlókkal találkozni szoktak. A nagykőrösi Szarka János nemes szinte „menetrendszerűen” közlekedett lakóhelye és a legfontosabb nyugat-magyarországi vásárhely, Győr között. Felesége, Fruttus Ilona későbbi elbeszélése szerint Szarka 1635 körül 30 tallérért 3 ökröt vett saját gulyásától, Csorba (más néven: Hugyec) Istvántól, aközben azonban, míg Győrben járt, ezek eltűntek. Szarka csak akkor kezdett gyanakodni gulyására, amikor az távollétében — gulyájának éppen azt a részét hajtotta fel Győrbe, amelyből a frissen vásárolt 3 ökör elveszelődött — elhagyta őt és magával vitte 26 marháját. A nagykőrösi bíró előtt megegyeztek, hogy a gulyás visszafizeti Szarkának a 30 talléros vételárat, cserében pedig az elállt attól, hogy orgazdasáért perbe fogja. Miközben Szarka néhány hét múlva — záros határidőn belül immáron harmadszor — ismét Győrbe utazott, a török úr, ismeretlen személy besúgása alapján, nyilván a feltételezett orgazdaság vádjával, megfogatta és 25 tallérra bírságolta Csorbát, aki erre eltávozott Nagykőrösről, amikor azonban megmaradt javaival Galgócra igyekezve vámfizetés nélkül megpróbálta megkerülni a váci török harmincadot, rajtavesztett. Ezután az egykori gulyás íratott Szarkának, hogy vállaljon kezeséget érte, amire az utóbbi azonban nem volt hajlandó. Mintegy tíz esztendő múlva Csorba — aki nyilván Szarkát vélte egykori feljelentőjének — a galgóci bíróval megárestáltatta Oláh István nagykőrösi nemes s Tatár Máté és Ványi Ferenc ottani parasztszemélyek Galgócra hajtott marháit, hogy így kárának kiegyenlítésére kényszerítse őt. Oláh azonban, szerencséire, emlékezett a tíz év előtti esetre; felvilágosította a galgóci bírót, aki erre megkezesítés nélkül engedte el őket. Csorba azonban továbbra sem nyugodott: egy adóslevelet hamisított Oláh nevében, amelynek erejével 1659-ben Esterházy Zsigmond verebélyi kapitánnyal letartóztatta és a vasas rabok közé, tömlöcbe vetette Oláh Istvánt és az időközben elhunyt Szarka özvegyét.³⁰⁸ A Szarka ügyébe keveredett Oláh István úgyszintén gyakori vendég lehetett a hódoltságon kívüli vásárhelyeken, hiszen 1657-ben is a június 24-i szeredi sokadalomba igyekezvén kérte — ekkor már ő is nemes volt — Földváry János Pest–Pilis–Solt vármegyei alispán segítségét. Történt ugyanis, hogy amikor az előző év végén hazafelé igyekezett Fülekről — ahol a nagykőrösi nemesek taxáját szolgáltatatta be Báthori László szolgabírónak —, tolvajok kifosztották. Elvették tőle a lovát is, amelyet érsekújvári Gombos Istvántól kölcsönzött. Mivel arra számított, hogy „tutom petighlen mostani fel menetelünkben... eő kegyelmeis megh kíványa az ár-rát”, arra kérte az alispánt: kényszerítse rá a kőrösi nemességet kárának átvállalására.³⁰⁹ S végül egy dunántúli példa: amikor Dobozi Miklós alcsúti (Fejér m.) nemes 1647-ben állataival Győrbe igyekezett, a rábaköziek 16 ökrét és 1 paripáját vették el tőle.³¹⁰

A hódoltsági nemesek persze nemcsak állatokkal kereskedtek. Bisnek Mátyás és Péter András jászberényi nemesek 1640 körül bizonyos árukat vettek át hitelben a budai zsidóktól. Bisnek ugyan megfizette a ráeső részt, mégis őt tartóztatták le Péter adósságáért.³¹¹

Az 1574. évi pozsonyi országgyűlés 25. törvénycikke — I. Mátyás, II. Ulászló és I. Ferdinánd hasonló tartalmú végzéseire hivatkozva — úgy rendelkezett, hogy a nemesek saját kezelésű majorságaiban (*allodiumain*) előállított árucikkek után nemcsak az országon belül, hanem az esetben sem szabad vámot szedni, ha azokat az országhatárokon kívülre szállítják.³¹² Vagyis: az áruforgalomba bekapcsolódó nemesek, lényegében gazdaságon kívüli eszközök felhasználásával, jelentős előnyhöz jutottak polgár- és parasztrendű kereskedőrsaikkal szemben. (Az utóbbiak ugyanis — hacsak lakóhelyük kiváltságlevele azt külön nem biztosította számukra — e kedvezményvel nem rendelkeztek, s így nemcsak az import-, hanem exportcikkek után is tetemes harmincadösszeggel tartoztak, s fizetniük kellett az útjukba eső vámhelyeken is.)³¹³ Mivel ebben a kedvezményben sok visszaélési lehetőség rejlett a — nemesek a felvásárolt kiviteli cikkekre is ráfoghatták, hogy azok saját majorságaikból származnak, s vállalhatták mások áruinak harmincadmentes kijuttatását is — e végzés gyakorlati alkalmazása kezdettől fogva a kincstári bevételek növelésére hivatott kamarák szívós ellenállásába ütközött. Érvényesülése attól függött, hogy a központi hatalom és a magyar rendiség küzdelmében éppen melyik fél kerekedett felül. Ha az udvar valaminő politikai okból kedvezni akart a magyar nemességnek, a harmincadosok akceptálták e törvényt, ha viszont „büntetni” akarta azt, akadályozták annak érvényesülését.

Mivel nekik — a nyugati királyi harmincadhelyek felé igyekezve — a török harmincadoknál is fizetni kellett,³¹⁴ a hódoltsági nemesek még a királyi magyarországiaknál is érdekeltőbbek voltak e törvény betartásában. 1676-ban „Nemes Pest, Pilis, Solt uniált vármegyéknek hódolt nemessei” „illj modalitással” kértek védlevelet Bélyteky Pál alispántól a győri harmincadoshoz, „hogy valamely várai vagy falusi [nemes] közülük magha majorságának számát bírái porrecta testimoniálissa mellett ott Győrött adducálná”, szabadon, vámfizetés nélkül kereskedhessék marháival.³¹⁵ A közbenjárásnak nem sok foganatja lehetett, hiszen ugyenezen vármegye 1678-ban újfent átírt a Pozsonyi Kamarának és a győri harmincadosnak a hódolt nemesség harmincadmentessége ügyében.³¹⁶ Oláh János, Beretvás István, Szívós János, Szörös András és az Erdősök — valamennyien kőrösi nemesek — az 1679. évi kisasszony-napi vásár alkalmával kívántak panaszt emelni a Pozsonyi Kamaránál, mert a győri és a tatai harmincados megvámolja majorságbeli marháikat és „jószágunkat akár mi haszontalan paraszt ember adósságáértis szabadon árestálni megh engedik”.³¹⁷ 1681-ben Esterházy Pál nádor intette meg a Pozsonyi Kamarát a kunszentmiklósi nemesek harmincadmentességek elismerése érdekében.³¹⁸

Ha csupán ezeket a kivétel nélkül az 1671. évi kormányzati váltás utáni adatokat ismernők, hajlamosak lennének arra következtetni, hogy a kereskedő nemesség ezen kiváltsága vajmi keveset ért. Valójában azonban nem így volt, hiszen 1669-ből kétségbevonhatatlan hitelű adatsorral rendelkezünk arra vonatkozóan, hogy míg az ugyanazon helységekbeli paraszt-kereskedők lovaikat rendre-sorra megvámolták ott, a kecskeméti és a nagykőrösi nemesek állatai harmincadfizetés nélkül haladtak át a lévői harmincadon. Az ottani harmincados a vámentesség okát is feltűntette: a szóban forgó állatok az illető nemes majorságából származnak („suos proprios allodiales esse ex testimonio penes se habito manifeste constat” vagy „suos proprios allodiales esse fidedignorum virorum relatione coram me existente sufficienter com-

probavit”), sőt kimutatásaihoz mellékelte Nagy István kecskeméti főbíró tanúsítványát is, miszerint a Horváth Péter által áthajtott lovak tulajában Kamarás Ambrus majorságából valók.³¹⁹ (A nemesek által így elért megtakarítás mértékét sajnos nem tudtuk megállapítani, mert az 1669. június 18-a és július 11-e között Léván áthaladt kecskeméti és nagykőrösi állatok után a parasztrendű lakosok által fizetendő vám összegét forrásunk nem közli.)³²⁰

Eszerint tehát a fentebb idézett panaszok a korábban élvezett előjogok visszavonása nyomán keletkeztek, s egyben arról tanúskodnak, hogy az érdekeltek, valamint az őket buzgón támogató vármegyék és rendi méltóságviselők még ezekben a válságos esztendőekben sem érezték véglegesen elveszettnek a harmincadosokkal folytatott küzdelmet. Mivel a korábbiakban hasonló vitákról nincsen tudomásunk — márpedig ha lettek volna ilyenek, nyilván nyomukra bukkanunk a ránk maradt vármegyei jegyzőkönyvekben —, ebből aligha elsietett arra következtetni, hogy a harmincadosok nemcsak az 1660-as évek végén, hanem az előző évtizedekben is akceptálták az 1574. évi törvény mentesítő rendelkezéseit. (Meggyőződésünk, hogy némi utánjárással és szerencsével további, a lévaihoz hasonló jegyzékre akadhatunk.) Aligha lehet tehát véletlen, hogy a hódoltsági gazdaparasztnak nemességszerzése éppen az 1650-es és 1660-as években volt a legtömegesebb.

Láthattuk: a jobbágy nemességszerzése nem ott kamatozott, ahol azt az első pillantásra hasznosíthatónak vélni hajlamosak lennénk. Az ármális, úgy tűnik, inkább az általa már korábban is sikerrel folytatott termelő tevékenység — elsősorban a szarvasmarhatenyésztés — terén hozta kedvezőbb helyzetbe tulajdonosát. Így az ármálisszerzés olyan — némi rizikóval járó — előleges tőkebefektetésnek tűnt, amely gazdasági és a termelő tevékenység fokozottabb védelmét és kibővítési lehetőségeinek javítását célozta. Ha a nemessé vált hódoltsági tenyésztők csak néhány esztendőig harmincadmentesen dobhatták piacra áruikat, ha a pusztabérléseknél előnyösebb helyzetbe kerültek, ha csupán néhányszor megtakaríthatták a földesúrnak fizetendő jogképviselési „illetéket” — a nemességszerzésre fordított összeg máris kamatoستul megtérült. Véleményünk szerint ezek a megfontolások, nem pedig az ármálisszerzéssel elérhető presztizsnövekedés ösztökélte a hódoltság módos parasztgazdáit arra, hogy a 17. század közepét követő években tömegesen a pénzen megvásárolható státusz-váltás mellett döntsenek.

8. „Igazi” hódoltsági földesurak

Mivel az általuk birtokolt lakott porták arányában egyszer-egyszer nekik is hozzá kellett járulniuk a közterhekhez, a hódoltságban illetékes vármegyék portális adóösszeírásaiban némelykor megtaláljuk azoknak a névsorát is, akiket a vármegyei hatóság az adott terület „igazi” földesurainak tekintett. A „possessionati hujus...processus” cím alatt regisztrált birtokosok jegyzékét 1660-ban Pest–Pilis–Solt megye pesti járásban,³²¹ illetve 1675-ben Heves–Külső-Szolnok megye mátrai járásában³²² az alábbi urak vezetik:

<i>Pesti járás (1660)</i>	<i>Mátrai járás (1675)</i>
gróf Wesselényi Ferenc nádor, főispán	Bársony György egri püspök, főispán

<i>Pesti járás (1660)</i>	<i>Mátrai járás (1675)</i>
gróf Rákóczi Ferenc	gróf Rákóczi Ferenc
gróf Barkóczy István	gróf Koháry István
A pozsonyi apácák	gróf Esterházy Miklós és Sándor
gróf Rákóczi László	gróf Erdődy György

Őket jobbára a vármegyei iratokból jól ismert, hódoltságon kívül élő köznemesi családok tagjai követik. Mivel ugyanezen adóösszeírások a hódoltságban élő nemeseket lakóhelyenként csoportosítva „armalistae” gyűjtőnévvel sorolják fel, nem sok okunk van rá, hogy a „possessionati” — csoportban hódoltsági birtokosok után kuttassunk. A jegyzék az „igazi” földesurak személyét és lakóhelyét ismertnek véve közelebbről nem minősíti őket. Két, számunkra nagyon fontos esetben azonban kivételt tesz: a Pest–Pilis–Solt vármegye váci járásában 1660-ban 50 dénárral, illetve Heves–Külső-Szolnok vármegye mátrai járásában 1675-ben 1 forint 50 dénárral megírt Király Mihályról van szó, aki előbb gyöngyöspatai, utóbb tari (mindkettő Heves m.) plébános volt, vagyis mindkét esetben hódoltsági településen szolgált.

Ez felbátorított bennünket arra, hogy a „possessionati”-csoport névjegyzékében minősítés nélkül szereplő Sótér Ferencet (Pest–Pilis–Solt, pesti járás, 1668),³²³ Csőke Lukácsot, Pethes Andrást és Jánost, Szalai Mátyást (Heves–Külső-Szolnok mátrai járás, 1675) a más forrásokból jól ismert Sótér Ferenc gyöngyösi, Csőke Lukács gyöngyösi, Pethes András és János gyöngyösi és Szalai Mátyás fancsali nemessel azonosítsuk. (Lakóhelyük ármálistáinak névsorából ezúttal mindannyian hiányoznak.) Így joggal feltehető az is, hogy Terenyei Istvánné (Pest–Pilis–Solt pesti járás, 1660) és a Szabó Tamás (Heves–Külső-Szolnok, tarnai járás, 1675) neve mellett olvasható „jászberényi”, illetve „szíhalmi” jelző nem nemesi előnév, hanem lakóhely-megjelölés. Vagyis: három, 1660 és 1675 közti összeírás tanúsága szerint Pest–Pilis–Solt és Heves–Külső-Szolnok vármegyék Füleken működő magisztrátusa legalább nyolc hódoltságban élő birtokost ítélte méltónak arra, hogy kiemelve a némileg korlátozott jogúnak tekintett ármálisták közül és átsorolja az „igazi” földbirtokosok kategóriájába. Olyan „nagyok” közé, mint a nádor, az egri püspök, grófok és vármegyei urak. (A névsorban nyilván megbújhat még több hódoltsági birtokos is, hiszen az azonosítást csak a legszembetűnőbb esetekben végeztük el.)

Az egész hódoltsági terület legnagyobb birtokszerzője alighanem a gyöngyösi Sótér Ferenc volt. Sótér még nem volt nemes,³²⁴ amikor 1658 nyarán — felesége: Pap Orsolya és annak nemes Szeredi Mártontól született fia: Ferenc társaságában — valóságos uradalmat vett zálogba 12 esztendőre bedegi Nyáry Zsigmondtól 1200 magyar forintért. Diósgyőr és Sirok ura nemcsak az ekkor török kézen levő siroki váruralom hódoltsági pusztáit — Detket, Gyöngyöstarját, Kékkutat, Kishevest, Kompoltot, Körüt, Kötelkedet, Markazt, Nagybereket, Nánát, Rácfalut, Rozsnakot, Sirokalját és Tarnócát (nyilván csak azok részeit) —, hanem abasári, gyöngyösi, gyöngyöspatai, hevesugrai, szajlai, vámosgyörki, verpeléti és visontai lakott és lakatlan jobbágytelkeit is átengedte nekik, mindennemű tartozékaikkal együtt. Sőt arra is feljogosította őket, hogy amennyiben a környéken még valaminő lappangó jószága lenne, azt is felkutathassa és pusztán e kötéslevél erejével magának foglalhassa, a zálogban levőket pedig kiválthassa.³²⁵ Az ügylet lebonyolításába, úgy tűnik, Szeredi

apósa, Répás János gyöngyösi nemes is belefolyt, hiszen néhány hét múlva Vámosy István Heves–Külső-Szolnoki alispán Sótérrel együtt őt is tiltotta attól, hogy az Abasáron, Domoszlón, Gyöngyösön, Karácsondon, Órsön, Szajlán, Verpeléten és Vison-tán, valamint bizonyos pusztákön zálogba vett részeket, amelyekre neki a szomszéd-ság okán elővételi joga lett volna, használatba vegyék.³²⁶

A nagy tekintélyű alispán fellépése nem maradt hatástalan, hiszen a következő években nem egy, az idézett kötéslevélben még felsorolt Nyáry-birtokot az ő kezén találunk zálogként.³²⁷ Valami megegyezés születhetett, mert ugyanakkor Sótéréknek sem kellett lemondaniuk a szóban forgó zálogról. 1659-ben Sótér és Szeredi — miután az utóbbi befizette a zálogösszegbe apjáról rá maradt 260 forintját — megfelezte egymást közt a Nyáry Zsigmondtól zálogolt birtokokat, s megállapodtak, hogy ha a pénzt visszakapják, azt is két egyenlő részre osztják majd.³²⁸ A következő esztendőkből azonban mégis közösen folytatták az 1658-ban megszerzett birtokok kikerekítését: 1661-ben 66 tallért kölcsönöztek bedegi Nyáry Miklós özvegyének, Bánffy Juditnak, aki azért zálogba vetette nekik két vámosgyörki jobbágycsallagt, minden leszármazottjaikkal együtt.³²⁹ A családnak ezek után is bőven maradhatott befektet-hető pénze, hihetőleg nem utolsó sorban éppen a Nyáry-birtokok hozamából, (a hasznosítás módjáról, sajnos, vajmi keveset tudunk). 1663-ban nem kevesebb, mint 500 forintért vették zálogba Tassy Mihálytól Szentmártonkát lakott falu (Pest m.) fele részét, a rajta levő nemesi udvarházzal és malomhellyel együtt. 1671-ben Sótér özvegye, Bakos Erzsébet és Szeredi özvegye, Répás Kata újabb 150 forinttal toldotta meg ez utóbbi összeget.³³⁰

Ez sem volt azonban elegendő, mert Horváthi János páter lőrinci plébános — aki, mint látni fogjuk, úgyszintén a nagyobb birtokszerzők közé tartozott — ráígért és le is fizette Tassynak további 100 forintot. Az özvegyek azonban nem hagyták kitűrni magukat, s vállalták, hogy karácsonyig megadják Horváthinak a megemelt összeget.³³¹ Noha a hódoltságban éltek, Sótérék éppúgy felléptek a jobbágyaikon hatalmaskodók ellen, mint bármelyik kinti földesúr. Pest–Pilis–Solt vármegye 1666. szeptember 16-i közgyűlésén Sótér Ferenc figyelmeztette Pajtás András paraszthead-nagyot — aki előadása szerint egyik szentlőrincikáti jobbágynak lovát erőszakkal elvitte és másként is erőszakoskodott vele —, hogy amennyiben nem szolgáltat elégtételt, az ügyet törvény útjára tereli.³³² Özvegyének 1672-ben a szajlai jobbágycsallagt miatt gyűlt meg a baja a szomszédos Terpes pusztá urával, Gutay István kinti birtokossal, aki Homokföld árenda nélküli használatát nehezményezte.³³³ Ugyanő 1673-ban amiatt tiltakozott, hogy Kolosváry István sári apát jogtalanul használja az ő visontai zálogos birtokát.³³⁴ Mivel az 1657. évi heves–külső-szolnoki összeírás „possessionati”-csoportjában sem Sótér, sem Szeredi özvegyének nevét nem találjuk, úgy tűnik, időközben elvesztették terjedelmes birtokaikat.

Egy másik gyöngyösi nemes — az 1675. évi „possessionati”-jegyzékben szereplő Pethes János — már jó hosszú esztendeje jobbágycsallagt volt Gyöngyöshalászon. Heves–Külső-Szolnok 1657. november 14-ei közgyűlésén jogfenntartó tiltakozás formájában közölte, hogy a most Bosnyák Judit Adács falujában élő gyöngyöshalászi jobbágycsallagt, Kovács Istvánt csupán a hatvani olajbégtől tartva („propter minas Turcae Hatvaniensis Olay Bék dicti”) nem kényszeríti hazatérésre.³³⁵ (A tiltakozó a szabá-lyos „repetere nequiret” kifejezést használja; ebből is kitűnik, hogy a hódoltsági

földesurak éppúgy éltek a repetálás eszközével, mint a kintiek.) Pethes az 1660-as évek végén 8 ottani jobbágytelket és egy Kolonysó nevű malmot adott el a gyöngyöshalászi Molnár-fivéreknek: Jakabnak és Gergelynek, akiket 1665-ben szabadított fel földesuruk, Dósa Ádám, s 700 forintért egyszersmind átengedte nekik ottani kúriáját és 3 jobbágytelkét is. (A Molnár-testvérek — akik így maguk is saját falujuk „igazi” földesurává váltak — 1669-ben, a felsoroltak mellett, szántóföldekről, elvermelt gabonáról, marháról, méhköprükről, szőlőkről és egy halastóról végrendelkeztek.)³³⁶ Pethes valamikor 1670 körül — állítólag a falu Hatvanban élő török földesurától kölcsön vett pénzen — részbirtokokat és azokkal együtt jobbágyokat vásárolt Atkáron (Heves m.) Wesselényi Páltól. Egy tanúvallatás szerint „Atkáron háza, a Sárhegy alatt szőleje, marhái voltak. Fia, Pethes András atyjától elválván, az atyjáról maradt marháit és egyéb javait kezéhez vette, az marhákat árulta és árultatta, a töröknek is adott benne az töröknek tartozandó adósságának lefizetése” gyanánt.³³⁷ Sőtérhez hasonlóan Pethes András is eljár a vármegyénél jobbágyságai érdekében: 1671-ben 200 forintig kezeskedett a paráznasággal vádolt „Atkáron lakozó fogolly jobbágyáért”, Dósay Mártonért, vállalván, hogy szükség esetén törvény elé állítja azt.³³⁸ 1673-ban viszont Melczér András heves-külső-szolnoki alispán intette meg őt, hogy ítélkezze — vagyis: tartson *földesúri széket* — ismeretlen vétekben találtatott alattvalói felett, mivel azonban ezt elmulasztotta megtenni, az alispán bejelentette: maga fog eljárni az ügyben.³³⁹

Szarka Zsuzsánna nagykőrösi nemesasszony — a fentiekben sokszor emlegetett Szarka János leánya, az úgyszintén nemes Buda Péter felesége — az 1660-as évek második felében ónodi Németh Márton tíz tiszajenői (Külső-Szolnok m.) házhelyét bírta zálogba. Amikor ottani jobbágyságai kárára bizonyos katonák hatalmaskodást követtek el, az asszony Pest-Pilis-Solt vármegyével tanúvallomásokot szedett ellenük, készen arra, hogy amennyiben nem szolgáltatnának elégtételt neki, pert indítson ellenük.³⁴⁰ Érdekes módon van példa ellenkező irányú adásvételre is: amikor hódoltsági birtokos zálogosítja el jobbágyságait hódoltságon kívülnek. 1667-ben a dévaványai (Külső-Szolnok m.) engedte át 123 tallérért visszaváltásig zálogba három jobbágyát: karácsondi (Heves m.) Örsé Pétert — 3 fiával és házhelyével —, Örsé Bertalan özvegyét — gyermekével, de házhely nélkül (mivel az előbbi házhelyhez „valók”) — és örsi (Heves m.) Radics Gergelyt — fiaival és 2 házhelyével — a véletlen játéka folytán úgyszintén ónodi Mózik Jánosnak.³⁴¹ (Örsé Péternek nemigen lehetett ínyére a gazdacseré, mert 1669-ben 6 karácsondinak kellett kezességet vállalnia, hogy sem ő, sem öccse: Máté, sem fia: Péter nem állnak odébb.³⁴² Mivel a kezesek „kényszerítés nélkül” álltak rá a dologra, alkalmasint maguk is Mózik jobbágyságai lehettek, ami megmagyarázza, hogy az ónodi földesúrnak miért kellett Örséék.)

Az egyébként nemes családból való Horváthi János lőrinci plébános 1671-ben nyilván azért igyekezett kiszorítani Sótér Ferenc és Szeredi Ferenc özvegyét Szentmártonkátá birtokából, mert az övéi voltak Tassy Mihály többi, annak környékén — Alsósáp, Felsősáp és Kartal pusztákban, valamint Kóka és Tápiósüly lakott falvakban (mind Pest m.) — fekvő jószágai is. Ezeket 1667-ben — még kállói plébánosként és váci püspöki vikáriusként — vette zálogba 10 esztendőre 1000 magyar forintért.³⁴³ 1668-ban 1 kókai és 4 tápiósülyi jobbágysága tett vallomást a szomszédos Szenttamaskátá és Tóalmás határperében, 1680-ban pedig 2 kókai jobbágyát írták össze.³⁴⁴ Úgy

tűnik, időközben neki is támadtak vetélytársai, hiszen 1673-ban — amikor miként 1680-ban is, Jászberényben szolgált — magától I. Lipót királytól szerzett védlevelet említett birtokaira.³⁴⁵ Szenttamáskáta (Pest m.) negyede és egy lakott kókai telek másodkézből került Horváthihoz: Tassy Mihály ezeket 1666-ban Fekete Márton Jászárokszállási nemesnek zálogosította el 100 tallérért, aki azt ismeretlen időpontban ugyanazon összegért továbbadta a plébánosnak.³⁴⁶

Ismerősünk, Király Mihály gyöngyöspatai plébános 1671-ben 2000 forintos kölcsöne fejében kapta meg Balassa Imre gróftól Hort községet;³⁴⁷ 1680-ban négy itteni jobbágját vádolták hatalmaskodással, mivel minden ok nélkül megtámadták és megverték az ecsédi (mindkettő Heves m.) erdőőröket.³⁴⁸ Lehetek Királynak jobbágyai Szúcson (Heves m.) is; 1673-ban Fancsal földesurai amiatt tiltakoztak Heves–Külső-Szolnok vármegyénél, mert a szomszédos Szúcs földesurai — Király és Kanyó György — a velük kötött 1670. évi megegyezést felrúgta önhatalmúlag jelöltették ki annak határait a vármegye egyik szolgabírájával.³⁴⁹ Egyelőre nem tudtuk megállapítani, hogy 1660-ban mely Pest megyei falu zálogbirtokosaként került a „sessionatusok” jegyzékébe, de e megyében — annak jeleként, hogy a birtokot időközben elvesztette — nyolc esztendő múlva már nem szerepel. Lakott helyeken, Apcon és Fancsalon volt részbirtokos Balogh Mihály páter ecsédi (Heves m.) plébános is — miután 1676-ban pert veszített Dúl Mihály kinti birtokossal szemben, ez mindenkit eltiltott e részbirtokok megvásárlásától — s így neki is lehettek jobbágyai.³⁵⁰

A hódoltságban élő nemesek nemcsak lakott jobbágytelkek zálogbavétele útján léphettek elő igazi földesúrrá, hanem olyképpen is, hogy maguk szállítottak jobbágyokat valamelyik örökölt birtokukra. (A dolog természeténél fogva ez természetesen csak a régi nemesekre vonatkozik.) Az addig a Borsod megyei Tilajon élő Batla István és felesége, Újszászy Dorottya — aki a neve alapján az egyik ottani birtokos család leszármazottja lehetett — valamikor 1634 és 1639 között telepedett vissza Újszászra (Pest m.).³⁵¹ Amikor a falu birtokosai — Battik János pest-pilisolti alispán, illetve az addigra megözvegyült Újszászy Dorkó, valamint Török János és Kovács Bálintné: Török Erzsébet az 1640-es évek elején megosztottak Újszászon, Dorkó asszonynak „a magha curiája, a kin de facto most lakik”, valamint két-két jobbágyos és pusztá házhely jutott. A kötéslevél számolt azzal a lehetőséggel is, hogy utóbb jobbágyok telepszenek a pusztá telkekre, s ezért kimondta, hogy — mivel a két fél közti választóvonalon fekvő ún. „hegi ucza” „alkalmas földet foglal be” — az újonnan jötteket is hasonlóképpen kell felosztani.³⁵²

Újszászy Dorkóhoz hasonlóan saját jobbágyaik körében éltek Tasson (Pest m.) az ott részbirtokos Végh család tagjai is. A nemességigazolásuk során meghallgatott környékbeli nemesek 1649–1650 fordulóján nemcsak azt tanúsították, hogy a Véghkek igaz nemesek voltak, saját fundusukon laktak, s „senkinek magyar urnak adót nem attanak”,³⁵³ hanem azt is, hogy három tassi jobbágyukat név szerint is ismerték. A megnevezett jobbágyok egyike, az ekkor már Tiszaföldváron lakó Böjtös Máté maga is megszólalt, s elmondotta, hogy amikor „Végh Seböstién Makádról ki iöt Tassa lakni, akkoris azt mondotta, hofi három ház heliem vagion Tason. Hogy magamnak valóvá [= önálló gazdává] lettem Tasson, Végh Seböstiénnek fizettem...”³⁵⁴ Pest–Pilis–Solt vármegye 1658. április 2-i törvényszékén Halmy Gábor kinti földesúr „soleniter protestál, prohibeálván minden rendbelj embereket, nevezet szerint penigh ne-

mes Tasson lakozó nemes Végh Andrást, Végh Istvánt, Végh Tamást és azoknak jobbágyit, Solt vármegyében lakozókat ugyan Solt vármegyében leveő Szent György és Halász Telek pusztáknak... hatalmasul való élésétül”.³⁵⁵ Utóbb, az 1660-as években a tassiak kibérelték Halásztelkét Halmy földesúr-társától, Fáy Lászlótól, sőt a Véghék fundusán lakó Antal Imre külön is adott neki egy karmazsin csizmát.³⁵⁶

A dunántúli részekben is ráakadhatunk egy-egy jobbágyságon élő régi nemesre. Egy, a győri várban 1679-ben felvett tanúvallatás alkalmával nemcsak Arany János abai (Fejér m.) nemes, hanem annak két, ugyanott lakó jobbágysága is megjelent.³⁵⁷ Arany egyik jobbágysága, Szabó András eredetileg Szentimrén lakott, s úgy került annak fennhatósága alá, hogy Hadzsi basa fogságába esván, valamikor 1678 előtt az abaiak váltották ki 500 talléron, mire örökös jobbágyságra kötelezte magát részben Arany-nak, észenben a megnevezett töröknek.³⁵⁸

Habár a Végh család kétségekívül jobbágys birtokos volt, nevét hiába keressük Pest-Pilis-Solt vármegye solti járásának „possessionatusai” között. Ebből arra kell következtetnünk, hogy — szemben az időleges zálogbirtokosokkal — a nemesi vármegyék ezeket, a jobbágysokkal is rendelkező régi birtokosokat nem tartották teljes jogú földesúrnak. Ennek csakis az lehet a magyarázata, hogy a betelepített földhöz való jogukat — bár a gyakorlatban elismerték — bizonyos fokig „obszúrúsnak” tekintették, ellentétben a zálogbirtokosokéval, akik mintegy a kétségbevonhatatlanul teljes jogú kinti földesurak helyettesítőinek számítottak a szemükben.

Amikor 1672-be a solti nemesek azt bizonygatták, hogy dunapataji Vörös Sebestyén — mint „saját pusztá telekét” — maga telepítette be Bátyát Foktőről és Kiskunhalasról (mind Solt m.) átcsábított jobbágysokkal, pataji Csenket János 40 esztendő s nemes a következőket mesélte: „engem az atjám, Csenket Pál mustoha aniamra nézve házátl el úzótt volna, mentem Vörös Sebestián bátiám uram házához lakni mint árva gyermek, nála laktomban az kerdettem: »Bátiám uram, mi hasznát venné kegyelmed az bátiái jobbágioknak, hol ott pénzbeli adót nem adnak?» Erre nekem, így felelt: »Ió öcsém, nem veszem én ugyan pénzbeli adóiuakat, mivel az török földön lakom, de míg köztük laktam, addig búzámat le arattattam velük, kaszáltattam, ismét az mikor az kerteket [értsd: mezei kerteket] csináltattam, azokat írtattam velük«. Ezt láttam penig, hogy az nádudvari rácsok [=szerbek] az adóban búzátl, kölest, lenmagot hoztanak neki, nem egiczer, nem kéczer, hanem egynihányszor”.³⁵⁹ Bár e vallomásból is kiderül, hogy pusztán a török jelenléte nem akadályozta meg a hódoltsági földesurakat abban, hogy jobbágysaikkól valaminő formában hasznot húzzanak; az itteni földesurak ellentmondásos jogállása — egyfelől maguk is adófizető jobbágysok, másfelől jobbágysal rendelkező kizsákmányolóok voltak — önmagában is megnehezítette, hogy a lehetőségeket maradéktalanul kiaknázzák.

Ha nézeteltérés támadt köztük, a török földesúr éppúgy bánt hódoltsági „földesúrtársával”, mint bármelyik másik jobbágysával. „Mikoron ennekélőtte húsz esztendővel a tassiak török ura Ráczeviben házához ment volna — emlékezett már a felszabadulás után, 1696-ban Bory Mihály ráckeui nemes —, maga eleiben hivatván nagy büntetés alatt tassy Végh Istvánt és ottan fenyegetvén eőtet, hogy miért háborgattya az tassy jobbágyit, és így látván ezen fátens az töröknek fel gyúladott haragját, magais kérévén szép szóval, hogy valami kárt ne tegyen az Végh Istvánnak, mely kérésének engedvén, török urok mondotta, hogy csak adgyon reversálist magárl,

nem fogja bántani”.³⁶⁰ Mire Végh írásban adta, hogy mivel „én bé hozatván Rác Keviben török uram, Mahmutt zajm által, kénszörítettem arra ő nagyságától, hagi én az egőcsei pustában levő részben magamra és közeleb levő magam, terjedékre nézve ne háborjtnám. Az meli ő nagisága kívánságának engedvén, én az én részemről hátra maradot egész életömben nem keresem, sem az én jdömben az én részemről háborgati nem engedöm az tasiakat, és valameli az 1675. esztendőben az kaszálásra [értsd: a töröknek] megh eszköt 32 embörök eszkütnenek, az én magam részemről addigh őket azon földön élni megh engedem az tulaidon magam részéről; és az én részemről ha én az kötést föl bontom, 5 száz tallér lészen az kötése”.³⁶¹

Sajnos, egyetlen olyan urbárium, számadás vagy egyéb kimutatás sem maradt ránk, amelyből pontosan képet nyerhetnénk a hódoltságban — török fennhatóság alatt — élő magyar földesurak tényleges bevételeiről. Néhány szórványadatunk azonban arra mutat, hogy — Vörös Sebestyén helyben lakó bátyai földesúr idézett, somás kijelentésével ellentétben — ezeknek is lehetőségük volt jobbágyaik rendszeres adóztatására. 1672-ban az ismeretlen helyen lappangó zentai (Csongrád m.) rácok megígérték magyar uruknak, Nyéky Gábor deák kecskeméti nótáriusnak, hogy amennyiben Koháry István füleki főkapitánytól oltalomlevelet szerez számukra a kóborló katonák ellen, kiszállanak régi lakóhelyükre, és évi 100 tallérral ismerik el fennhatóságát. Nyéky elpanaszolta Kohárynak, hogy a füleki katonák kirabolták a zentaiakat, s azt követelte, hogy „légyen törvéni az egész fülei seregh előtt, ha azért szabad-e rabolni jószágomat, hogy holdult helyen lakom, nem-e, az katonák azt modgyák: »őket azért senki sem bünteti megh, mert nem végházban lakom«”.³⁶² (Ez az eset rávilágít arra, hogy a hódoltságban élő birtokosok jogait nem annyira a törökök, hanem inkább a magyar végváriak vonták kétségbe, akik ezek jószágait — pusztán az okból, mert nem a megszállt területen kívül laktak — szabad prédaszamba vették.) Amikor Arany János abai nemes 1683-ban bizonyos rendezetlen adóssága fejében átengedte Fördös Mihály és Péter győri lakosoknak abai és kajtori (Fejér m.) részbirtokát, kikötötte, hogy az abai jobbágyok hátralékos adóit még ő kapja meg. Egy — nem egészen megbízható — későbbi adat szerint az itteni jobbágyok magyar földesuruknak 5 forint 74 dénár cenzust, 5 és 1/2 pint vajat, 11 egész sajtot és 33 mérő kenyérgabonát, a török földesúrnak pedig 11 forint 50 dénár cenzust, 12 szekér szénát, 12 szekér tűzifát, 6 pint vajat és terménytizedet adtak — talán nem együttesen hanem telkenként.³⁶³

A hódoltság határához közelebb eső területeken — ahol általában is erősebb volt a magyar hatalom szorítása, mint a belsőbb részekben — ennél lényegesen többre futotta a helyi földesurak erejéből. Az 1649-ben megneemesedett fancsali Szalai Mátyás 1667-ben 2140 forintért vette zálogba ráscai Sós Erzsébettől és annak fiaitól lakóhelyének — s azon felől Erdőtelek és Szentmária (mind Heves m.) pusztáknak — bizonyos részeit. A kinti földesúr felhatalmazta a zálogbirtokost, hogy a részére jutó fancsali jobbágyokat tetszése szerint hasznosítsa: „ha szefjárással akarja szolgáltatny, tehát szabadságában légyen, avagy penigh ha adóra akarja őket fordítany, az is legyen eő kegyelme szabadságában”. Szalai tehát választhatott: vagy a gazdasága körüli teendőkre fogja zálogos jobbágyait — miként Vörös Sebestyén tette a bátyaiakkal —, vagy évi szabott összegben (summában) alkuszik meg velük. A zálogbirtokos azonban végülis egy kombinált adóztatást vezetett be: részben majorsági földjeit

szántatta és vettette velük, részben kilencedet szedett minden őszi és tavaszi vetésük, valamint bárányaik után. Vagyis: „összeházasította” a szerjársát a hódoltsági területen igen ritka — termelő egységenkénti adózás legterheesebb elemeivel. Persze a jobbágyság sem hagyta annyiban a dolgot; nyilván az ő felszólamlásuk következményeként, a zálogszerződés megújításakor, 1675-ben Sósék megvonták Szalaitól az adóztatási forma szabad megválasztására adott jogot, mire a jobbágyság sietve kijelentette, hogy nem hajlandók tovább robotolni és kilencedet adni, s helyettük 50 forint summát ajánlottak. Ezzel szemben Szalai és fia Heves-Külső-Szolnok 1675. június 26-i közgyűlésén tiltakozás formájában bejelentette, hogy nem éri be a summával, hanem továbbra is megköveteli jobbágysorú földijeitől az előbbi szolgáltatásokat. Ellenkező esetben ugyanis úgymond ráfizetnének a zálogbavételre, hiszen bevételük nem érné el a lekötött összeg törvényes évi kamatát — 6%-ot = 225 forint 25 dénárt —, amit pedig úgy is megkaphattak volna, ha pénzüket egyszerűen kölcsönbe adják.³⁶⁴ (S — tegyük hozzá — ez utóbbi esetben még a nyakas jobbágysággal sem kellene bajlódniuk).

Szalaiék kijelentése rávilágít arra, hogy milyen nagyságrendű hasznot reméltek a hódoltsági zálogbavevők, amikor tőkéjüket olyan birtoktestekbe fektették be, amelyekre nem közvetlenül gazdaságuk kiterjesztése és biztosítása céljából volt szükségük. S egyszersmind magyarázattal szolgál arra is, miért áldozott oly, irreálisnak tűnő, hatalmas összegeket Horváthi János vagy Király Mihály plébános egy-egy jelentéktelennek tetsző birtokrész megkaparintására: ha például az utóbbi valóban többet ki tudott vasalni a hortiakból, mint a befektetett 2000 tallér évi 6%-a — azaz: 120 tallér —, úgy tíz esztendő leforgása alatt közel megduplázhatta tőkéjét, amely visszaváltáskor persze úgyszintén visszafolyt hozzája. Különösen jövedelmezővé vált a zálogbirtoklás akkor, ha a földesúri szolgáltatások behajtásának joga mellé még az egyházi tizedét is megszerezte. Az árendára kifizetett néhány forint, illetve a ténylegesen behajtott tized közti különbség tetemes hasznot hozott. 1652-ben a Jászberényben élő Bitskey Tamás intette meg a pándiakat (Pest m.), „hogy el legyenek az nemes pándi földem nélkül, mivel kéth esztendőbeli búzámot eők tudgyák hová tették, úgy minth nyolcz kilát és kéth kila árpámoth”.³⁶⁵ Jó ismerősünk, Horváthi János kállói plébános 1666-ban — Szebeni János ecsegi (Pest m.) plébános társaságában — 50 forintért bérelte Nógrádverőce (Nógrád m.) tizedeit (amiből a püspök a fagy okozta károk és a falu pusztulása miatt 20 forintot elengedett nekik), majd jászberényi plébánosként 1680-ban 50 tallért(!) és 3 forintot tett le a váci püspök árendátorának, hogy két kókai telkének, illetve Szenttamáskáta általa birtokolt negyedének tizedét a maga számára hajthassa be.³⁶⁶ (1666-ban egyébként Szebeni árendálta Ecseg felének, valamint Szurdokpüspökinek (Heves m.) és Herencsénynek (Nógrád m.) a tizedeit is.)³⁶⁷

A tizedhasznosítási gyakorlat feltehetőleg egyébként is szorosan összefügg a hódoltsági magyar földesúri „réteg” kialakításával. Mivel a tizedek „kiárúsítását” végző püspöki megbízottaknak részesedés járt a bevételből,³⁶⁸ joggal gyanítható, hogy a fentebb említett plébános-földesurak részben — esetleg túlnyomó részben — e forrásból jutottak az általuk birtokszerezésre felhasznált, jelentős összegekhez. Horváthiról például tudjuk, hogy a váci püspök vikáriusaként legalábbis 1666-ban és 1667-ben ő végezte a tizedek bérbeadását,³⁶⁹ s mint a püspöki birtokok plenipoten-

ciáriusa³⁷⁰ részesülhetett ez utóbbiak földesúri jövedelmeiből is. Ez az összefüggés még kézenfekvőbbnek tűnik Almásy András gyöngyösi plébános és egri püspöki vikárius esetében. Az érintett földesurak mérhetetlen felháborodására ugyanis Pálffy Ferdinánd egri püspök 1679-ben és 1680-ban nem helységgként, hanem — néhány mezővárost és községet magának visszatartva — 2180 forintért egyben adta el a Heves megyei tizedszedési jogot Almásynak, aki viszont továbbadta azt fivérének, Almásy János gyöngyösi nemesnek. Az Almásyak arra spekuláltak, hogy amennyiben természetben beszedhetik a kiárendált tizedeket, mindazon haszon, amely addig rendszerint az illetékes földesurakhoz áramlott, vagy amelyet a helységek maguknak tartottak meg, hozzájuk vándorol, s így befektetésük busásan megtérül. Hogy milyen nagyságrendű „kamatról” volt szó, arról némi fogalmat alkothatunk János egyik, 1680. évi tiltakozásából. Az albérlő azt sérelmezte, hogy a gyöngyöspataiak az ő távollétében különítették ki a tizedbort, s a remélt 600 köből helyett mindössze 140 köblöt szolgáltattak be neki. Pata tizede — beleértve a szántóföldi termények, a bányászaporulat, a méhkasok tizedét, valamint az ún. sarló- és ostopénzt is — a korábbiakban 218 forintért talált gazdára.³⁷¹ Ha Almásynak sikerül hozzájutnia a falu tényleges tizedéhez s azt a Gyöngyösön szokásos köblönkénti egyforintos áron értékesíteni tudja, úgy csupán a borból 200%-os nyereségre tesz szert. Vagyis: a bérlő szerencsés esetben négyszeres-ötszörös hasznot remélhetett egyetlen esztendő alatt.³⁷² Az Almásy-fivérek — ha nem is feltétlenül ily mértékben — nyilván megtalálták számításukat. Aligha lehet ugyanis véletlen, hogy a család éppen az ezt követő években indul meg a felemelkedés útján, s szerez sorban környékbeli birokokat.

Noha maga a haszonvételi forrás nem volt sem tulajdonukban, sem birtokukban, formája szerint feudális járadéknak — vagyis: saját munka nélkül szerzett jövedelemnek — minősíthető a hódoltsági egyháziakhoz befolyt tized vagy tizedváltáság is. A tizedszedésra jogosult főpapok ugyanis egyes falvak tizedét kivonták a szabott összegért megvásárolhatók köréből, s azt „alamizsnaként” — ingyen vagy névleges összegért — átengedték valamely hódoltsági egyházi testületnek. A szegedi ferencesek 1617-ben visszavonásig kapták meg Almásy Pál váci püspöktől Anyás (Csongrád m.) falu tizedeinek beszedési jogát.³⁷³ „Szegedy Ferenc püspök — írja a váci egyházmegye hódoltságszaki történetének monográfusa — tizedjövedelmének bizonyos kis hányadát a hitélet erősítésére fordítja, vele a diocesis területén pásztoraló ferences és jezsuita missziós atyákat támogatja. 1666-ban Erdőtarcsa (Nógrád vm.) és Becske (Pest vm.) tizedét a gyöngyösi ferences rendháznak, Galgahévízen (Pest vm.) és Bagon (Pest vm.) működő ferences misszionának Inoka (Szolnok vm.) és Szelevény (Szolnok vm.) tizedét, a kecskeméti ferenceseknek pedig Tápe (Csongrád vm.) tizedét adja. Ugyancsak ez évben a ferences és jezsuita missziós atyákat 40 forint értékben támogatja. Tóalmás (Pest vm.) tizedét pedig 1666. és 1667. években a gyöngyösi jezsuita rendház missziós atyáinak adatja. Már előbb Tarnóczi Mátyás (1654), Zongor Zsigmond (1656) és Pálffy Tamás (1660) püspökök szintén a gyöngyösi jezsuita atyáknak adják egy-egy évben Tóalmás decimáit. Zongor 1656-ban még Dány (Pest vm.) és részben Szenttamáskáta (Pest vm.), Pálffy püspök pedig 1660-ban Szurdokpüspöki (Heves vm.) tizedét bocsátja a gyöngyösi jezsuita rendház rendelkezésére.”³⁷⁴

Az itteni egyházi testületeknek egyébként lehetettek saját birtokai is; a ferenceseknek és a jezsuitáknak — mivel regulájuk tiltotta, hogy állandó jövede-

lemforrásaik legyenek — persze csak átmenetileg. A század elején a gyöngyösi kolostorban költözött az utolsó felsőtárkányi pálos, Sótér Benedek, s hálából a ferencesekre hagyta a vörösmarti (Heves m.) pusztát, amelyet a rendház egészen a század végéig használt, amikor az ottani dézsmákat Almásy András gyöngyösi plébános elvette tőlük.³⁷⁵ 1666-ban Répás János gyöngyösi nemes a 100 tallérja zálogaként nála levő detki (Heves m.) birtokrészt hagyományozta a gyöngyösi ferencesekre, azzal a kikötéssel, hogy az annak továbbzálogosítása után befolyt összegből 10–10 tallért templomuk Szentolvasó oltárának fenntartására, valamint külön-külön az ahhoz tartozó, illetve két másik ájtatos társulat céljaira fordítsanak.³⁷⁶ Imre Márton özvegye, Becze Ilona eredetileg a szécsényi ferences kolostor helyreállítására szánta 2800 forint értékűre becsült Visznek faluja (Heves m.) eladási árát. Mivel Szécsény 1663-ban török kézre került, 1664. évi végrendeletében a gyöngyösi ferenceseknek adta immár magát a falut. Wesselényi Ferenc nádor ugyan sietve megerősítette a végrendeletet, s utasította Heves–Külső-Szolnok vármegyét, hogy a barátokat védelmezze meg annak birtokában, Visznek mégis gróf Balassa Imre tulajdonába került.³⁷⁷ Hogy fizetett-e valami kártérítést a kolostornak vagy sem, egyelőre nem tudtuk megállapítani. Sótér Ferenc már korábban is tett pénz- és ingatlanadományt a gyöngyösi Szent Bertalan plébániatemplom javára, majd 1670-ben terjedelmes környékbeli birtokai egyharmad részét a gyöngyösi ferencesekre testálta. Kikötötte azonban, hogy hagyományozása csak felesége, Bakos Erzsébet halála után lép hatályba, illetve ha a szóban forgó birtokokat időközben visszaváltanák tőlük, felesége 100 forinttal köteles kárpótolni a szerzeteseket.³⁷⁸ I. Rákóczi György fejedelem özvegye, Lorántffy Zsuzsanna 1659-ban Fajzat (Heves m.) pusztáját engedte át a gyöngyösi református egyházközségnek ispotályalapítás céljaira.³⁷⁹

(Gyakorta kaptak a hódoltsági egyházközségek és egyházi testületek kisebb haszonvételi forrásokat is. A gyöngyösi földesurak és polgárok már az előző században is több ízben hagyományoztak a gyöngyösi református egyházra egy-egy malmot vagy házhelyet,³⁸⁰ s a végrendelkező gyöngyösi reformátusok a 17. században is gyakorta megemlékeztek egyházukról egy-egy kisebb-nagyobb ingatlanadomány erejéig.³⁸¹ 1667-ben a gyöngyösi katolikusok kapták meg plébánialak építésére I. Rákóczi Ferencnek a Pecel malommal szembeni telkét.³⁸² Tóásó Nagy Jakab gyöngyösi lakos valamikor 1670 körül a nagyrédei szentegyházra hagyta ottani szőlejét,³⁸³ az ugyan-csak gyöngyösi Pethes János nemes pedig 1673 előtt a gyöngyösi jezsuitákra egyik szántóföldjét, amelyet azonban fia — jóllehet már becsüjét is letették és több ízben megintették miatta — semmiképpen sem akart nekik átengedni.³⁸⁴ A szegedi katolikusok úgyszintén malmok, rétek, szőlők és mezei kertek testálásával segítették az ottani ferencesek áldozatos munkáját.)³⁸⁵

Rövidítések jegyzéke

BKmL = Bács–Kiskun megye Levéltára /Kecskemét/

HmL = Heves megyei Levéltár /Eger/

MKA = Magyar /Pozsonyi/ Kamara Archivuma

OL = Magyar Országos Levéltár /Budapest/

PmL = Pest megyei Levéltár /Budapest/

RGy = Ráday Gyűjtemény /Budapest/

JEGYZETEK

- ¹ *Szakály Ferenc*: Kaposvár a török időkben. In: Kaposvár (Várostörténeti tanulmányok) Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1975. 94.
- ² *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1923. 404.
- ³ *Fricsy Ádám*: Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. In: A pécsi egyházmegye schematizmusa 1981. Pécs, 1981. 68. és *Reiszig Ede*: A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon. Bp. 1925. 230.
- ⁴ *Fricsy Á.*: i.m. 76.
- ⁵ *Karácsonyi J.*: i.m. I. 415–416.
- ⁶ *Reiszig Ede*: A mezőszegedi Szegedy család ősei. Turul (=T) 36 (1918–1921) 22–23.
- ⁷ Tolna megyei példák: *Szakály Ferenc*: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). Tanulmányok Tolna megye történetéből (=TTmT) 2(1969) 55–56.
- ⁸ Az 1564. évi díkajegyzék szerint Bajoninak — Allia Kristóffal közösen — 38 és 1/2 portája volt az Anyavár környéki falvakban. *Horváth Gyula–Timár György*: XVI. századi díkális konskriptiók Baranya megyéből (1542, 1551, 1564). Baranyai Helytörténetírás 1972. Pécs, 1973. 78.
- ⁹ Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig. Szerk.: Kristó Gyula. Szeged, 1983. 552–520.; a Kalmár család kecskeméti éveiről: 554–556.
- ¹⁰ Az 1565. évi kamarai vizsgálat anyagában Fekeden a 15 cenzusfizető colonus közt egy, Érsek János nevű nemesre bukkanunk, Erdőklikánál pedig azt jegyezte meg a felvétel készítője, hogy azt a kökényesi nemesek szántják. „Relatio commissariatus Szigethiensis, 1565” Wien, Hofkammerarchiv. Vermischte ungarische Gegenstände. Conscriptiones. Fasc. 3. Rote Nummer 42. Konv. 68/a.
- ¹¹ OL, MKA Urbaria et Conscriptiones 37:14.
- ¹² *Farkas Gábor*: Alap. Fejér megyei történeti évkönyv (=Évk: FmT) 13(1979) 83.
- ¹³ *Balázs László*: Száz éves harc az acsai uradalomért. Uo. 5(1971) 129. és *Kállay István*: Alcsútdoboz. Uo. 13(1979) 114–115.
- ¹⁴ Tihany, 1558. dec. 6. *Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. Történelmi Tár (=TT) 1907. 407–408.
- ¹⁵ *Kubinyi András*: Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban. Levéltári Közlemények 38(1967) 263.
- ¹⁶ OL, MKA Urbaria et Conscriptiones 62:33.
- ¹⁷ OL, MKA Conscriptiones portales Tom. LXII.
- ¹⁸ *Káldy-Nagy Gy.* A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai (Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok) Bp. 1985. (Pest megye múltjából 6.) passim.
- ¹⁹ *Uő.*: Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből 52.) 89–102.
- ²⁰ *Benedek Gyula*: A Jakabházy-Tassy per egy tiszapüspöki birtokrészért a XVI. század második felében. Zounuk (A Szolnok megyei Levéltár évkönyve) (=Évk: Szml.) 1(1986) 241., és *Éri István*: „Mezei kertek” Nyársapáton a XVI. században. Agrártörténeti Szemle (=AtSz) 4(1962) 187.
- ²¹ 1634 (további dátum nélkül). Tanúvallatási jkv. PmL, Acta Miscellanea Pol-Ant. 1634:1. és Fülek, 1631. máj. 31. OL, Szilassy cs. lt. A család által rendezett ir. Fasc. 5. Nr. 22. Az id., 1641. évi tanúvallatás során mondotta az egyik tanú, hogy Pándon Német András két házhelyével „szakad vége a nemes rendinek”; Hogy mennyire számon tartották a nemesi kúriákat, jól példázzák a Nyáry Sebestyén házhelyéről ugyanott olvasható megjegyzések. Abból, hogy a tanúk pontosan tájékozva voltak annak sorsáról, arra következtethetnénk, hogy az eredeti tulajdonos valamikor a századforduló előtti években élt. Ezzel szemben a török adóösszeírásokból kiderül, hogy Nyáry kereken száz esztendővel korábban lakott itt, s 1559-ben már leszármazottai is eltűntek Pándról. *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák i.m. 96.
- ²² Fülek, 1635. jún. 4. Tanúvallatási jkv. OL, Szilassy cs. lt. A család által rendezett ir. Fasc. 5. Nr. 17.
- ²³ OL, MKA Miscellanea Fasc. 106. Pest vm.
- ²⁴ *Bárfai Szabó László*: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig... Bp. 1938. 32.
- ²⁵ *Reiszig E.*: A mezőszegedi Szegedy család ősei. i.m. 23.
- ²⁶ *Zombory Géza*: Kecskemét Város Földes urai és nemes családjai. Magyar Családtörténeti Szemle (=MCsSz) 5(1914) 59.
- ²⁷ *Csizmádia Andor*: A szekszárdi prediálisok és utódaik a feudális korban. TTmT 3(1972) 5–20.

- ²⁸ *Borosy András*: Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái (1638–1711). I. 1638–1644, 1656–1665. Bpest. é.n. és II. 1666–1680. Bp. 1984. (Pest megyei levéltári füzetek 6–7.) passim, ld. a névmutatót.
- ²⁹ *Vass Előd*: Kalocsa történetének török kori adóösszeírásai. Kalocsa, 1980. (Kalocsai múzeumi dolgozatok) 52.
- ³⁰ Prága, 1579. márc. 13. *Bártfai Szabó L.*: i.m. 417. Nr. 1687.
- ³¹ *Csipes Antal*: Békés megye élete a XVI. században. Bp. 1976. (Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 7.) 24.
- ³² *Haan Lajos*: Diplomatarium Békésiense. Pest, 1870. (Békés vármegye hajdana II.) 220. skk.
- ³³ *Benedek Gy.*: i.m. 252.
- ³⁴ 1573. máj. 7. Esztergomi káptalan. *Haan L.*: i.m. 191–192.
- ³⁵ *Benedek Gy.*: i.m. 252–253.
- ³⁶ *Kovácsóczy István*: Tisza-Szajol. Adalékok az egri egyházmegye történetéből I (1885)
- ³⁷ *Eger*, 1561. márc. 1. Verancsics A. – Ferdinánd, Eger, 1566. jún. 16. Verancsics A. – Camuglia, ill. Sellye, 1566. aug. 4. Verancsics A. – Verancsics M. *Szalay László*: Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. VIII. Vegyes levelek (1559–1562). Pest, 1868. (Monumenta Hungariae Historica [=MHH] Írók XIX.) 256. és IX. Vegyes levelek (1563–1569). Pest. 1870. (MHH Írók XX.) 154. és 173.
- ³⁸ *Takáts Sándor*: Kalauzok és kémek a török világban = Rajzok a török világból II. Bp. 1915. 193.
- ³⁹ *Gyárfás István*: A jász-kunok története. IV. Bp. 1886. 135–136.; Egyikük keresztnéve Simon volt. Eger, 1559. jan. 20. Verancsics A. – Miksa főherceg. *Szalay L.*: Verancsics Antal i.m. VIII. 134.
- ⁴⁰ I.m. VIII. 136–137.
- ⁴¹ *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. II. Eger, 1890. 334–335.
- ⁴² Pl. I.m. II. 488.
- ⁴³ I.m. II. 261.
- ⁴⁴ *Szakály Ferenc*: Balázs deák gyöngyösi kereskedő üzleti könyvei (Adalékok a hódoltsági terület kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVI. század végén). AtSz 14 (1972) 359. és *Uő.*: Adalékok Gyöngyös kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez. Archivum (A Heves megyei Levéltár évkönyve) 12(1990) 122–145. passim.
- ⁴⁵ *Szederkényi N.*: i.m. II. 488.; 1577-ben Homonnai Drugeth István „gyöngyösi jobbágyának” mondja István apját, Poroszlo Pált. Sirok, 1577. okt. 12. HmL, Gyöngyös v. lt. XXVIII-4.
- ⁴⁶ Id. tanúvallatási jkv.
- ⁴⁷ 1645. okt. 18. és 1646. júl. 16. között. PmL, Acta judicialia 1646:2. 2. és 4. tanú.
- ⁴⁸ 1646. jún. 8. után. Uo. 1646:1. 1. tanú.
- ⁴⁹ 1648. jún. 23. előtt. Uo. 1648:4. 3. és 5. tanú.
- ⁵⁰ Id., 1646–1646. évi tanúvallatási jkv. 7. tanú.
- ⁵¹ *Kristó Gy.* (szerk.): Szeged I. 556.
- ⁵² *Gyárfás I.*: i.m. IV. 136–137.
- ⁵³ Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei 1564/65. Ford: *Szalay Emőke*. Debrecen, 1985. (Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 10.) 10. Nr. 4/3.
- ⁵⁴ *Karácsonyi János*: Békésvármegye története. II. Gyula, 1896. 233.
- ⁵⁵ *Vö. Szakály Ferenc*: Magyar nemesség a XVII. századi hódoltságban. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szerk: Szvircsek Ferenc. Salgótarján. 1984. (Discussiones Neogradienses 1.) 29–30.
- ⁵⁶ *Kemény Lajos*: A mezőszegedi Szegedyek. Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és kassa múltjából 4(1913) 163.; *vö.* *Kristó Gy.* (szerk.) Szeged i.m. I. 554–558.
- ⁵⁷ *Földváry László*: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez. I. Bp. 1898. 234.
- ⁵⁸ *Varga János*: Jobbágyságszervezet a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767. Bp. 1969. 243–245.
- ⁵⁹ *Bóthe Istvánról*: *Horváth János* A reformáció jegyében (A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete). Bp. 1957.² 333–338.
- ⁶⁰ *Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. TT 1909. 223–224.
- ⁶¹ PmL, Conscriptioes perceptuales II/1. Nr. 1–2., 4. és 8.
- ⁶² Pl. 1654-ben hartyáni, 1656-ban szabadszállási, 1657-ben kunszentmártoni, 1678-ban monori nemesség szerepel a vallomástevők sorában. PmL, Acta judicialia 1654:16., 1657:7. és 1678:2.; *Hornyik János*:

Kecskemét város története oklevéltárral. II. Kecskemét, 1861. 158.; A pócsmegyeri Kismarossy András Komárom vm. testimoniálisával igazolta nemességét. Fülek, 1658. ápr. 11. PmL, Acta nobilitaria M. 4.

⁶³ *Baán Kálmán*: Heves és Külső-Szolnok vármegye 1647. évi összeírása. MCSSz 7(1941) 45–56. és *Szederkényi N*: i.m. III. Eger, 1891. 448–458.; Megelőzően, 1620-ban Szentertszébeten (1 Ft), Pásztón (1,50 Ft) és Gyöngyösnön (31 Ft) élő nemesek fizettek taxát, Pétervárára 1 futott ármálistát találtak (0,50 Ft), Mikófalvát, Csehit, Vécset, Bodot és Szajolt pedig prédiális faluként írták össze. 1627-ben Ludány, Hal-maj, Vécs, Bod, Mikófalva, Csehi és Szajol szerepel nemes faluként, Pásztón és Gyöngyösnön 1, illetve 25 Ft-ot fizettek az ott élő nemesek és ármálisták. OL, MKA Conscriptiones portales. Tomus LXI. Nr. 29–30.

⁶⁴ *Karácsony J. Békésvármegye* i.m. II. 420.

⁶⁵ I.m. I. 35., 64., II. 23–25., 62. és 153.

⁶⁶ *Nagy Iván*: Egy jó középrendű nemes úr birtokállaga a XVII. században. TT 1898. 478.

⁶⁷ Nagyvárád, 1660. ápr. 17. Teleki Jánosné – Teleki Mihály. *Gergely Sámuel*: Teleki Mihály levelezése. I. 1656–1660. Bp. 1905. (A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára) 514.

⁶⁸ „Consignatio omnium pagorum Simeghiensium, qui jure tenentur monasterio S. Martini Sacri Montis Pannoniae decimis anno 1677. Connumerati per dominum Michaellem Recha”. OL, Szily cs. lt. (1779. évi másolat)

⁶⁹ 1663. márc. 14. Tanúváltási jkv. PmL, Acta nobilitaria P. 3.

⁷⁰ Komárom vm. 1648. évi portajegyzéke szerint Felső- és Alsócsúton, Acsán és Kajászószentpéteren éltek „nobiles proprietarii”. OL, Conscriptiones portarum. Tomus XIII.

⁷¹ *Vö. Szakály Ferenc*: Magyar jogszolgáltatás és közigazgatás a török hódoltságban (Kéziratok akadémiai doktori disszertáció) VII/4. fejezet.

⁷² *G. Vargha Zoltán*: A Tegzes család. MCsSz. 6(1940) 145–146.

⁷³ *Kristó Gy. (szerk)*: i.m. I. 701–702.

⁷⁴ *Szeremlei Sámuel*: Hód-Mező-Vásárhely története. III. Hódmezővásárhely, 1907. 152–153.

⁷⁵ *Komáromy András*: A borosjenői Tisza-család ősei. T 13(1895) 21.

⁷⁶ *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i.m. II. 35. és 255.

⁷⁷ Széchenyi György érsek apja 1620-ban költözött át Szécsényből Gyöngyösre; anyja utóbb Budán tűnik fel, ahonnan — miután a törökök kiűzték — valamikor 1640 táján Gyöngyösre távozott. *Bártfai Szabó László*: A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. I. 1252–1732. Bp. 1932. 123–124; A korábban Kékkőn katonáskodott Jakabházy Mihály 1678-ban a Békés megyei Szentandrásról volt falusi nótárius. *Benkő Imre*: Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Nagykőrös. 1908. 147–148.

⁷⁸ *Makkai László*: Pest megye története 1848-ig. In: Pest megye műemlékei. Szerk: Dercsényi Dezső. I. Bp. 1957. (Magyarország műemléki topográfiája V.) 114.

⁷⁹ 1653. okt. 14. Tanúváltási jkv. PmL, Acta nobilitaria V. 5. 1 tanú.

⁸⁰ Fülek, 1639. márc. 14. PPS vm. *Szilády Áron – Szilágyi Sándor*: Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon (Nagy-Kőrös, Cegléd, Dömsöd, Szeged, Halad levéltáraiból). I–II. Pest, 1863. (Török-magyarországi történelmi emlékek. Okmánytárak 1–2.) II. 229.

⁸¹ 1651. márc. 12. Tanúváltási jkv. PmL, Acta judicialia 1651:6. 2 tanú.

⁸² Fülek, 1676. ápr. 13. PPS vm. és Dömsöd, 1676. ápr. 4. Mészáros István főbíró. PmL, Acta nobilitaria H. 14.

⁸³ Fülek, 1657. dec. 13. PPS vm. Uo. Sz. 9. 5. és 9. tanú

⁸⁴ *Szilády Á. – Szilágyi S.*: i.m. II. 228–229.

⁸⁵ *Bártfai Szabó L.*: i.m. 265. Nr. 1026. és 286. Nr. 1099.

⁸⁶ PmL, Acta nobilitaria V. 5. (id. tanúváltási jkv.) 1 tanú.

⁸⁷ *Bártfai Szabó L.*: Pest megye i.m. 235–236. Nr. 897.

⁸⁸ PmL, Acta nobilitaria V. 5. (id. tanúváltási jkv.) 2. tanú.

⁸⁹ H. n., 1656. (további dátum nélkül). Tanúváltási jkv. PmL, Acta judicialia 1656:2. 3. és 4. tanú.

⁹⁰ PmL, Acta nobilitaria V. 5. (id. tanúváltási jkv.) 1. tanú.

⁹¹ Sorrendben: *Borosy A.*: i.m. I. Nr. 14., 41., 53., 62., 63., 253., 269., 73., (vö. 139), 57. (vö. 87.), 169. és 188.; Mivel a jegyzőkönyv a tiltást tevők lakóhelyét általában nem közli, az utóbbi adatot az idézett vármegyei adóösszeírásokból pótoltuk. A Veresek fajszi illetőségéről: 1638. szept. 24. Tanúváltási jkv. PmL, Acta judicialia 1638:1. A Balassák lakóhelyéről: OL, Kancelláriai lt. Conceptus expeditionum 1672:420.

⁹² *Vö.* a 71. jegyzetben id. hellyel.

⁹³ Ráckevi, 1657. (további dátum nélkül) Tanúváltási jkv. 1657:13

⁹⁴ Alsónémedi, 1657. ápr. 20. Tanúváltási jkv. Uo. 1657:6.

- ⁹⁵ Nagykőrös, 1668. júl. 10. Tanúvallatási jkv. PmL, Acta nobilitaria F. 5.
- ⁹⁶ 1660. ápr. 9. Bemásolva: Fülek, 1661. ápr. 8. PmL, PPS vm. közgy. jkv. II. 143–144.
- ⁹⁷ Dömsöd, 1658. ápr. 26. PmL, Acta judicialia 1658:2.
- ⁹⁸ *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 443–444.
- ⁹⁹ 1646. júl. 19. Tanúvallatási jkv. PmL, Acta judicialia 1646:2 és 1648. aug. 8. Tanúvallatási jkv. Uo. 1648:2.
- ¹⁰⁰ Fülek, 1639. máj. 26. PmL, PPS vm. közgy. jkv. I. 27.
- ¹⁰¹ Dunapataj, 1662. okt. 26. Tanúvallatási jkv. Uo. 1662:3. 4. tanú
- ¹⁰² 1653. jún. 20. után. Tanúvallatási jkv. Uo. 1653:13.
- ¹⁰³ Ugyanő 1648-ban úgy alkudott meg a felcsúti (Fejér m.) nemesekkel, hogy azok adnak neki 10 kila búzát és azt felviszik Környéig (Komárom m.), ő pedig cserében átadja nekik a Keresztesberkiről (Fejér m.) szóló levelet, hogy az utóbbi pusztát mint öröküket bírassák a bodméri határig. Komárom, 1658. febr. 11. OL, Kapuváry cs. lt.
- ¹⁰⁴ Pápa, 1653. márc. 12. Uo.
- ¹⁰⁵ Erről, valamint a Balassák itteni birtoklásának létrejöttéről és körülményeiről: *Degré Alajos*: Bodmér, Évk: FmT 14(1980). 337.
- ¹⁰⁶ Fülek, 1676. máj. 13. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 223–224.
- ¹⁰⁷ *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 422–423.
- ¹⁰⁸ *Szabó István*: A jobbágy megnevesítése. T 55(1941) 11–21.
- ¹⁰⁹ Buda, 1628. nov. 17. *Stessel József*: Adatok az 1628-as szécsényi alkudozás történetéhez. TT 1902. 444–445.
- ¹¹⁰ Buda, 1628. nov. 28. után. [*Salamon Ferenc* – *Szalay László*]: Galántai gróf Esterházy Miklós Magyarország nádora. III. Pest, 1870. 390.
- ¹¹¹ *Benkő I.*: i.m. passim
- ¹¹² *Szederkényi N.*: i.m. III. 396.
- ¹¹³ Fülek, 1666. dec. 28. *Szilády Á* – *Szilágyi S.*: i.m. II. 236–237.
- ¹¹⁴ Rimaszombat, 1667. febr. 9. és Torna, 1667. aug. 2. I.m. II. 238.
- ¹¹⁵ *Borosy A.*: i.m. II. 41. Nr. 1159.
- ¹¹⁶ PmL, Conscriptioes perceptuales II/1. Nr. 4.
- ¹¹⁷ Torna, 1672. ápr. 3. *Szilády Á* – *Szilágyi S.*: i.m. I. 405–407.
- ¹¹⁸ Torna, 1672. ápr. 3. I.m. II. 242.
- ¹¹⁹ Torna, 1677. ápr. 3. I.m. II. 44–45.
- ¹²⁰ Püspöki, 1676. febr. 11. RGy, Sigray–Sárközy cs. lt. Fasc. 35. és Hornyik J.: i.m. III. 309–311.
- ¹²¹ Ebersdorf. 1672. okt. 12. *Borosy A.*: i.m. II. 136. Nr. 1666.
- ¹²² *Borosy A.*: i.m. I. 127. Nr. 628.
- ¹²³ Zólyom, 1676. ápr. 10. Esterházy Sándor. OL, Esterházy cs. zólyomi ágának lt. III. H. Nr. 1.
- ¹²⁴ OL, Orczy cs. lt. Possessionaria Kd. (Karácsond) Nr. 2., DV. (Dévaványa) Nr. 3–7. és 9–15.
- ¹²⁵ Ezek utóbb 70 talléron megvásárolták Nyáry Miklós kompolti pusztán (Heves m.) levő három ház helyét is. Miskolc, 1650. aug. 10. Uo. Kd. (Karácsond) Nr. 2., vő. *Soós Imre*: Heves megye községe 1875-ig. Eger, 1975. 283.
- ¹²⁶ Kisvárd, 1655. febr. 14. OL, Orczy cs. lt. Possessionaria DV (Dévaványa) Nr. 17.; Amikor Ványán lakó Farkas Benedek kijelentette, hogy ő akár 300–400 tallért is megadott volna Tóth Istvánért, majd Borsod vármegye előtt pert indított Nyáry ellen, a földesúr Tóth helyett három más jobbágját engedte át neki. Miskolc, 1656. márc. 16. Tanúvallatási jkv. (átírta Borsod és Csongrád vm., Ónod, 1658. febr. 24.) Uo. DV. (Dévaványa) Nr. 18.
- ¹²⁷ Fülek, 1659. jan. 15. HmL, HKSz vm. közgy jkv. I. 32^y–33^r.
- ¹²⁸ HKSz vármegyén 1657 és 1670 között 17 alkalommal tiltakoztak jobbágy megnevesedése miatt.
- Varga János*: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban. 1556–1767. Bp. 1969. 231.
- ¹²⁹ *Gyárfás I.*: i.m. IV. és *Varga J.*: i.m. 231.
- ¹³⁰ *Szederkényi N.*: i.m. III. 319.
- ¹³¹ I.m. III. 320.
- ¹³² I.m. III. 319. és *Soós I.*: i.m. 163. és 372.
- ¹³³ *Soós I.*: i.m. 163.
- ¹³⁴ *Szakály Ferenc*: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez) Archivum... 10(1981) 17.

- ¹³⁵ Nyitra, 1626. márc. 5. Átírva: 1627. júl. 23. Egri káptalan. HmL, Egri kápt. hiteleshelyi lt. Protocola serialia E(1625–1629) p. 306–308. Nr. 134.
- ¹³⁶ Gyöngyös, 1625. nov. 17. átírva: 1627. júl. 23. Egri káptalan. Uo. 308–309. Nr. 135.; *Soós I.*: i.m. 163.
- ¹³⁷ Újvár, 1656. jún. 24. *Gyárfás I.*: i.m. IV. 261.
- ¹³⁸ *Orosz Ernő*, Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger, 1906.
- ¹³⁹ Fülek, 1634. márc. 5. RGy, Ráday cs. gazdasági lt. II. b. Szentkirály [3–4]
- ¹⁴⁰ Nógrád, 1630. aug. 3. OL, Esterházy cs. zólyomi ágának lt. III. O. 18.
- ¹⁴¹ Nagyvárad, 1651. aug. 29. Bevallásuk a váradi káptalan rekvizitorai előtt. OL, Gaál cs. lt.
- ¹⁴² *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i.m. III. 59.
- ¹⁴³ *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 432–435
- ¹⁴⁴ Fülek, 1670. febr. 2. *Szilády Á.* – *Szilágyi S.*: i.m. I. 392–393.
- ¹⁴⁵ *Galgóczy Károly* [szerk.]: Nagy-Kőrös város monográfiája (Régi és újkori ismertetés). Bp. 1896. 69–70. és *Majláth Jolán*: Egy alföldi cívis-város kialakulása (Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig). Bp. 1942. (Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez 15.) 96–97.
- ¹⁴⁶ 1628. dec. 1. Pozsonyi káptalan. OL, Zichy cs. lt. Fasc. 207. Nr. 8/1. (1714. évi átiratban)
- ¹⁴⁷ Uo. Nr. 8/2.
- ¹⁴⁸ Pl. Bedegi Nyáry István diósgyőri tisztartója nem kevesebb mint 100 tallérért adott el egy kőrösi házhelyet „jámbor jobbágyunknak” mondott, de frissen nemességet szerzett Oláh Mihálynak. Diósgyőr, 1630. okt. 18. *Szilády Á.* – *Szilágyi S.*: i.m. 227.; Pap Mátyás ugrai nemes azért protestált NKSZ vm.-nél mert megvásárolt Nyáry Krisztinától egy ugrai házhelyet, de azt a földesasszony mégis magának akarja foglalni. Fülek, 1667. márc. 21. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. II. 120.
- ¹⁴⁹ 1639. nov. 4. RGy, Sigray-Sárközy cs. lt. II. (Fasc. 36.)
- ¹⁵⁰ *Fodor Zoltán*: Oklevéltár Mezőtúr város történetéhez, 1205–1864. Mezőtúr, 1968. (kézirat gyanánt) 45.
- ¹⁵¹ Fülek, 1663. ápr. 18. Tassy M. kötéslevele. OL, Kállay cs. lt. Saec. 1600. Fasc. 4. Nr. 353.; vö.: *Fodor Z.*: i.m. 48.
- ¹⁵² *Fodor Z.*: i.m. 52. és 61.
- ¹⁵³ Szendrő, 1679. jún. 18. Széky Gy. kötéslevele. I.m. 64–66.
- ¹⁵⁴ *Orosz E.*: i.m. 276. (itt 1676 szerepel a zálogolás időpontjaként)
- ¹⁵⁵ Tiszatokaj, 1652. febr. 9. Az említettek kötéslevele. *Gárdonyi Albert*: A péchújfalusi Péchy-család levéltári lajstroma. Bp. 1909. 68. Nr. 397.
- ¹⁵⁶ *Gyárfás I.*: i.m. IV. 222.
- ¹⁵⁷ *Bors Károly*: Kunszentmiklós város történelmi adatai (Letelepedési kora, anyagi és szellemi fejlődése). Kunszentmiklós, 1892. 24–28.
- ¹⁵⁸ Dunavecse, 1666. okt. 6. Tóth István dunavecsei főbíró és a tanács kötéslevele. OL, Bosnyák cs. lt. Fasc. 26. Nr. 13.
- ¹⁵⁹ *Karácsonyi J.*: Békésvármegye i.m. II. 84.
- ¹⁶⁰ *Novák László*: Nagykőrös mezővárosi fejlődése és településrendszere a XVII–XIX. században. In: Tanulmányok Nagykőrös történetéhez és néprajzához. A nagykőrösi Arany János Múzeum közleményei (=Évk: NAJMK) 1(1978)
- ¹⁶¹ Szendrő, 1636. máj. 24. Olasz János szendrői lovashadnagy kötéslevele. OL, Orczy cs. lt. Possessionaria FVn (Felső-Vezekény) Nr. 1.
- ¹⁶² *Haan L.*: i.m. 306.
- ¹⁶³ Losonc, 1676. márc. 31. Ráday Gáspár kötéslevele. RGy, Ráday cs. gazdasági lt. II. b. Ráda.
- ¹⁶⁴ Széky Péter szendrői katona saját fokorú jobbágyának („jámbor sancos jobbágyomnak”), Cseh Jakabnak adta zálogba 20 tallérért = 36 forintért két szentiváni és ácsi (mind Külső-Szolnok m.) házhelyét. Fülek, 1660. máj. 27. OL, Orczy cs. lt. Possessionaria AK (Szentiván) Nr. 2.; 1638-ban egy Tóth Bálint nevű mácsai (Pest m.) jobbágy jelentett be igényt, dédanyai örökség címén, egy alapi (Fejér m.) részbirtokra. *Károly János*: Fejér vármegye története. III. Székesfehérvár, 1900. 294.
- ¹⁶⁵ Fülek, 1643. szept. 3. *Szilády Á.* – *Szilágyi S.*: i.m. I. 109–110.
- ¹⁶⁶ Tass, 1675. márc. 27. PPS vm. hódolt esküdtjeit: dunapataji Márkus István és szalkszentmártoni Dömök Gergely előtt. RGy, Ráday cs. lt. III. Ráday András és Gáspár iratai (másolat)
- ¹⁶⁷ *Benkő I.*: i.m. 147.
- ¹⁶⁸ *Kállay István*: Aba. Évk.: FmT 13(1979) 11.

¹⁶⁹ Gyárfás I.: i.m. IV. 391–392.

¹⁷⁰ Olyannyira, hogy ez némelykor összeütközéshez vezetett a közösség és tagjai között. Dunapataj városa PPS vm. 1638. márc. 24-i törvényszékén tiltakozott „contra nobiles Gregorium et Michaellem Demeök ratione cujusdam praedii, quod in certa summa contra eosdem possidere dignosceretur”, mire az aug. 18-i ülésen Dömök — akit éppen ekkor választottak a hódolt esküdtek sorába — sietett kijelenteni, hogy amennyiben a patajak megtámadná ezen ügylet miatt, perbe fogja őket. Borosy A.: i.m. I. 21. Nr. 33., 26. Nr. 76. és 27. Nr. 78. (Meglehet, hogy Dömök az ez ügyben elszenvedett sérelmek miatt költözött át időlegesen Szalkszentmártonba.)

¹⁷¹ Szécsény, 1630. febr. 10. RGy, Ráday cs. gazdasági lt. II.b. Ráda (10). (Visszaváltásig; 135 Ft-ért); Még 1665-ben is a család kezén volt. Borosy A.: i.m. I. 188. Nr. 946.

¹⁷² H. n. 1635. aug. 6. Pálffy I. OL, Magyary-Kossa cs. lt. A család által rendezett ir. Fasc. C/2. (150 Ft-ért)

¹⁷³ RGy, Ráday cs. gazdasági lt. II.b.

¹⁷⁴ Fülek, 1665. jún. 11. Borosy A.: i.m. I. 189. Nr. 950.

¹⁷⁵ Mére, 1674. júl. 5. BKmL, Dunapataj tanácsának iratai Nr. 1. (98 tallérért); PPS vm. többször id. 1681. évi nemesjegyzékében csak László nevét találjuk.

¹⁷⁶ Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 432.

¹⁷⁷ Fülek, 1680. nov. 18. RGy, Ráday cs. gazdasági lt. II.b. Újhartyán (3 évre; 200 ezüst tallérért)

¹⁷⁸ Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 413–414. alapján.

¹⁷⁹ I.m. 423–442. és 445–447.

¹⁸⁰ Jászberény, 1660. febr. 7. Bitskey Tamás — Tugáron (Nógrád m.) lakó Bitskey András. OL, Bitskey cs. lt.; Ugyanő 1652-ben Istvánnal együtt tiltotta a pándiakat ottani részirtoka használatától. Fülek, 1652. ápr. 10. PPS vm. Uo.

¹⁸¹ Fülek, 1661. ápr. 22. Uo.; 1662-ben Pápay Péter tiltotta Fazekast és Gyapayt „ab utensione portionis suae praedialis praedii Tötkér”. Fülek, 1662. márc. 9. Borosy A.: i.m. I. 156. Nr. 764.

¹⁸² Losonc, 1666. aug. 30. és Losonc, 1676. máj. 17. RGy, Ráday cs. gazdasági lt. II.b. Tápiógyörgye (11)

¹⁸³ Újvár, 1667. jún. 5. Fodor Z.: i.m. 49–50. Nr. 63. (A dátum nyilván téves, hiszen Érsekújvár 1663-ban török kézre került); 1649-ben simai részirtokos volt már Törő András és Pál mezőtúri nemes is. Karácsonyi J.: Békésvármegye i.m. II. 280.

¹⁸⁴ Mezőtúr, 1667. (további dátum nélkül). Fodor Z.: i.m. 51. Nr. 64.

¹⁸⁵ Szendrő, 1669. aug. 10. OL, Patay cs. gombai lt. XVII. Fasc. 10. Nr. 35. (egykorú másolat)

¹⁸⁶ Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 411–412.

¹⁸⁷ Reiszig E.: i.m. 24.

¹⁸⁸ Zólyom, 1670. márc. 1. OL, Esterházy cs. zólyomi ágának lt. B. III. 2. Tass

¹⁸⁹ Fülek, 1673. aug. 28. OL, Bitskey cs. lt. (másolat)

¹⁹⁰ Losonc, 1679. nov. 20. Uo.

¹⁹¹ Vö. Karácsonyi J.: Békésvármegye i.m. II. 24., 94., 105., 114., 209., 217., 247., 267., 280. és 338.

¹⁹² Vö. Szederkényi N.: i.m. III. 313–314., Soós I.: i.m. 102–103. és 514.; Mocsáry István ivádi része korábban 200 Ft-ért néhai Kovács András, Dancza Máté és idősb Kovács András erdőkövesdi lakosoknál volt zálogban, 1666-ban Mocsáry Ferenc visszaváltotta, s ugyancsak 200 Ft-ért zálogba adta, kiváltásig, Erdődi Pálffy György erdőkövesdi és Ivágyi Gergely pétervásári (mind Heves m.) lakosoknak, hozzátéve, hogy a szóban forgó részből Varga Pál leszarmazottai 13 Ft-ny, Pétervásáron lakó Stana Mátyás pedig 15 tallérnyi résszel rendelkezik, mivel az előző zálogosok az ő tudta és engedélye nélkül e porciókat kiszakították. Fülek, 1666. okt. 4. OL, Orczy cs. lt. Possessionaria Id. (Ivád) Nr. 2., Battik Gergely sarudi részirtoka 1675-ben tiszánánai nemes Péntek Benedeknél és Jánosnál, valamint Tóth Andrásnál volt zálogban. Fülek, 1675. ápr. 26. HmL, HKSz. vm. közgy. jkv. V. 6.

¹⁹³ Gyárfás I.: i.m. IV. passim, vö. még: Esterházy Miklós 1675-ben 135 tallért vett kölcsön Gocsa János jászkeséri nemesről, s ezért 6 esztendőre zálogba adta neki a Ladányszentgyörgy melletti Kürt (mind Jászság) pusztabeli részét, majd 1682-ben — 65 tallér fejében — ismét 6 évre meghosszabbította a zálogot. Zólyom, 1675. (további dátum nélkül) és Korpona, 1682. jún. 27. OL, Esterházy cs. zólyomi ágának lt. III. B. 2. Kürt.

¹⁹⁴ Vö. Budai Bornemissza Bolgár Pál 1646-ban 150 Ft-ért visszaváltásig zálogba adta bolgárfalui (Pilis m.) részét Tenkely István tordai nemesnek. Szécsény, 1649. júl. 12. OL, Zichy cs. lt. Fasc. 207. Nr. 6/1-2. (több másolat)

¹⁹⁵ A Baranya megyeiek esetében ez csak sejtethető, a Fejér megyeiek esetében viszont, ahol már sok falu kismonográfiája elkészült — igaz, csak „argumentuma in silentio”-val —, igazolható is. Évk: FmT 13–17(1979–1987) passim.

¹⁹⁶ Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 432.

¹⁹⁷ A rádai pusztát már 1630 óta zálogoló Balassa Péter és János ráckevei nemések amiatt tiltakoztak PPS vm-nél 1665. jún. 11-én, mert a mostanában Füleken lakos Czeglédi András bérleti díj fizetéséért zaklatja azokat a jobbágyokat, akiket ők ráengedtek arra, PmL, PPS vm. közgy. jkv. III. 28.

¹⁹⁸ H. N., 1643. aug. 4. Szecey P.–Esterházy Pál érsekújvári alkapitány. Buza János – Alžbeta Holová: Egy kecskeméti cfrvs nagyszombati évei. Sz 124(1990) 122.

¹⁹⁹ Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 410–413.

²⁰⁰ I.m. 421–439. passim.

²⁰¹ Nagy-Pál István: Soltvadkert, 1376–1976. [Soltvadkert, 1975] 15. hibás dátummal: vö. Borosy A.: i.m. II. 29. Nr. 1084.

²⁰² Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 416–417. vö. 417. 63. jegyz.

²⁰³ Nagy-Pál I.: i.m. 16. a bérletről: Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 417.

²⁰⁴ Fülek, 1673. ápr. 21. Borosy A.: i.m. II. 129. Nr. 1643.

²⁰⁵ Nagy Pál I.: i.m. 16.

²⁰⁶ Varga J.: i.m. 226. skk. HKSz. vm. 1630. és 1634. évi álláspontja: 229. 156. jegyz.

²⁰⁷ Dátum nélkül. Czirják P. – PPS vm. PmL, Intimata inutilia 1659:5.

²⁰⁸ 1659. júl. 10. Borosy A.: i.m. I. 114. Nr. 559.

²⁰⁹ 1676. jan. 17. I.m. II. 155. Nr. 1757. (lakóhelyük nélkül)

²¹⁰ Losonc, 1658. okt. 21. PmL, Acta judicialia 1658:5.

²¹¹ „Memoriale pro nuntiis et legatis”. Torma Károly: Okmányok az 1607. és 1608. évek történetéhez. Magyar Történelmi Tár XIII. 145–146.

²¹² Ipolyi Arnold: Alsó sztrégovai és rimai Rimay János államiratai és levelezése. Bp. 1887. 406.

²¹³ Takáts Sándor: Gázi vezér Hasszán pasa = Emlékezzünk eleinkről. H. és é.n. 191–192.

²¹⁴ Pl. Pozsony, 1616. júl. 8. A Liphay Imrének adott instrukció III. pontja. Mikó Imre (szerk.): Erdélyi történelmi adatok 3(1858) 206–207.; Komárom. 1618. febr. 27. Békeszerződés. Fekete Lajos, Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nicolaus Esterházy, 1606–1645. Bp. 1932, (Esterházy Miklós iratai) 233.; Kismarton, 1627. ápr. 6. Esterházy M. memoráléja. [Salamon F. – Szalay L.]: i.m. III. 21–22. és 1627. jún. 30. A szőnyi béketárgyalásokon benyújtott ún. „közönséges ínségek” 1. pontja. I.m. III. 69–70.

²¹⁵ Besztercebánya, 1620. júl. 18. Kováts László: Bethlen Gábor rendelete a miskolcziakhoz. TT 1898. 723.

²¹⁶ 1625. ápr. 26. Viszontválasz a török válaszra. [Salamon F. – Szalay L.]: i.m. II. 168.

²¹⁷ 1629. márc. 15. előtt. Tassy G. szerződéstervezetének 1. oldaljegyzete. I.m. III. 496.

²¹⁸ 1629. (további dátum nélkül). Esterházy M. – Tassy G. I.m. III. 429–430.

²¹⁹ Szakály F.: Magyar adóztatás i.m. 159–174.

²²⁰ Id., 1629. márc. 15. előtti szerződéstervezet

²²¹ Szederkényi N.: i.m. III. 47. és Varga J.: i.m. 229. 156. jegyz.

²²² Dezséri Bachó László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös, 1941. 91. és 109., Szederkényi N.: i.m. III. 351.

²²³ Gács, 1658. febr. 26. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. VII. 10.

²²⁴ Iványosi Szabó Tibor: Kecskemét terhei 1667–1668-ban. Sajtó alatt.

²²⁵ Ellenpéldák: Csizmadia Nagy János ráckevei nemes 1667-ben Kunszentmiklóson (Kiskunság) lakott. Fülek, 1667. ápr. 5. Borosy A.: i.m. II. 32. Nr. 1103.; 1668-ban azt mesélték a tanúk Farkas Pál kőrösi nemesről, hogy „egy kevésbé lakott tiszteletes Mokcsai uram [kőrösi] telekin, onnan ment nemzeti Szintai uram telekire, onnan Kécskére, a honnan haza jövé, ment nagyságos Hamvai uram telekire, az utatúl foghva ma is ott lakik”. PmL, Acta judicialia 1668:20.; Az 1669-ben ármalist szerzett átányi (Heves m.) Galambos András 1670-ben átköltözött a Pest megyei Gyömrőre. Orosz E.: i.m. 95–96.

²²⁶ Szécsény, 1651. máj. 31. Zsarnóczai I. kezeslevele. RGy, Ráday cs. gazdasági lt. II. b. Dunaharaszti (6)

²²⁷ [Salamon F. – Szalay L.]: i.m. III. 429. (id. instrukció)

²²⁸ PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 142–143.

²²⁹ Gyöngyös, 1671. május 1. Gyöngyös mindkét vallású lakosság. SABB, Koháry cs. lt. Pars III. Nr. 6289.

- ²³⁰ Fülek, 1677. márc. 26–27. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 270.
- ²³¹ Pápa, 1655. jan. 13. VmL, Veszprém vm. közgy. jkv. I. 81.
- ²³² Fülek, 1657. márc. 7. PmL, PPS vm. közgy. jkv. II. 15–16., idézve: *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 424.
- ²³³ HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 52^f.
- ²³⁴ *Szederkényi N.*: i.m. III. 315.
- ²³⁵ *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 424.
- ²³⁶ Fülek, 1666. nov. 12. Corpus Statutorum Hungariae Municipium. Magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. Kiadta *Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen* (=CSM) II/1. Bp. 1890. 246–247.
- ²³⁷ *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 424–425.
- ²³⁸ Fülek, 1669. máj. 9. és jún. 28. *Borasy A.*: i.m. II. 71. Nr. 1345. és 74. Nr. 1360.
- ²³⁹ Fáy László számadáskönyve. OL, Fáy cs. lt.
- ²⁴⁰ *Károly J.*: i.m. IV. 336–337. (Károly tévesen datálja 1650-re a levelet, hiszen Pálffy Kata 1653-ban még Sándor Lőrinc felesége volt).
- ²⁴¹ Fülek, 1676. ápr. 13–14. *Borasy A.*: i.m. II. 159. Nr. 1776.
- ²⁴² Fülek, 1677. febr. 13. I.m. II. 172. Nr. 1848.
- ²⁴³ Fülek, 1677. márc. 10. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 222–223.; A máj. 20-ai közgyűlésen zólyomi Esterházy Miklós tiltakozott nemessége ellen. Uo. 259–260.
- ²⁴⁴ *Szederkényi N.*: i.m. III. 321.
- ²⁴⁵ Fülek, 1675. júl. 24. Ebeczky Menyhért szb. és Madách János esküdt intőlevele bemásolva: Fülek, 1675. szept. 11. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 52–56.
- ²⁴⁶ Fülek, 1669. jún. 14. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. III. 70–71.; vö. *Gregorich Márta*: A bori és bonfői Bory család és levéltára. Szeged, 1935. (Kolozsvár-szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 27.) 41–42.
- ²⁴⁷ Amikor 1661-ben a hadjárás miatt megnövekedett terhek megkövetelték, illetve amikor 1671 után a repartíciós adóztatás lépett életbe, a vármegyék — többszörös taxa mellett — vágómarhákat és néhány kila búzát is kivetettek rájuk. Fülek, 1661. szept. 15. PPS vm. statútuma. CSM IV/1. Bp. 1896. 343. és Fülek, 1672. dec. 10. Számadás. PmL, PPS vm. közgy. jkv. III. 104–105.
- ²⁴⁸ Uo. IV. 40–41.
- ²⁴⁹ Fülek, 1655. szept. 15. CSM II/1. 216–217.
- ²⁵⁰ *Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp. 1969. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 49.) 124–125.
- ²⁵¹ *Gyárfás I.*: i.m. IV. 262.
- ²⁵² Fülek, 1678. márc. 9. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 321.; HKSz vm. nyilván azért engedett el 1677. dec. 22-én Kompolti Orbánnak „taxatori nobilium Gyöngyössiensium exactori” 1 és 1/2 kassai köből gabonát adójából, hogy vonakodó társai ellen fellépjen. Uo. 312.
- ²⁵³ Fülek, 1677. febr. 25. Uo. V. 200.
- ²⁵⁴ Márkus Dezső (szerk.): 1608–1658. évi törvényczikkek. Bp. 1899. (Magyar törvénytár) 96–97.
- ²⁵⁵ A nagykörsői Keglevich-jobbágok 1671-ben jelentették füleki tisztartójuknak, hogy az uruk fundusán élő nemesek „minünk mindenből engedelmesköttek, az egj Farkas Mihályon kívül”. Kőrös. 1671. máj. 30. Keszi István és a többi Keglevich-jobbág — Subicz Pál. OL, Keglevich cs. egreskátai lt. OL által rendezett vegyes ir.; 1673-ban Kecse Lukács és Bálint túri nemesek „ratione fundorum fizetnek az földes uroknak adót”. Fülek, 1673. márc. 2. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 213.
- ²⁵⁶ *Szederkényi N.*: i.m. III. 308–309. és *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 314–315.
- ²⁵⁷ A gabona és más termények dézsmáját Kecskeméten a városházához rendelték, hogy abból gazdálkodhassanak a városba érkezett török és magyar katonáknak. Ezt „eleik szokásának” mondja Bíró György főbíró 1677. aug. 4-én Koháry Istvánhoz intézett levele. SABB Koháry cs. lt. Pars III. Nr. 2055.
- ²⁵⁸ 1630 (további dátum nélkül). István kovács kőrösi, Csaba Bálint kecskeméti és Tóth Imre ceglédi főbíró testimonyálisa. PmL, Intimata inutilia 1630:6.
- ²⁵⁹ Bíró Gy. főbíró id., 1677. aug. 4-i levele.
- ²⁶⁰ *Ethei Sebők László*: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880. 167. és 181.
- ²⁶¹ *Gyárfás I.*: i.m. IV. 206
- ²⁶² A gyöngyösi bírák névsora: *Szabó Jolán*: Gyöngyös város bírái a török kiűzetésétől 1848-ig. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk: Havassy Péter és Kecskés Péter. Gyöngyös, 1984. 223–224. (A vonatkozó adatok az alábbiakban is innen származnak.)
- ²⁶³ Gyöngyös, id., 1671. évi levele.

²⁶⁴ Kőrös, 1674. máj. 17. és nov. 9. Erdős M. főbíró — Béltéki Pál alispán. PmL, Intimata inutilia 1674:5 és 7.

²⁶⁵ Fülek, 1674. dec. 14. PmL, PPS vm. közgy. jkv. IV. 166–167.

²⁶⁶ Fülek, 1680. ápr. 30. CSM II/1. 283.

²⁶⁷ *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsról a török kiűzéséig. Bp. 1946. (A Magyar Országos Levéltár [=MOL] kiadványai. III. Hatósági- és hivataltörténet 1.) 569.; *Rácz István*: Nemesek az alföldi mezővárosok önkormányzatában (XVII–XIX. század). In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Évk: NAJMK 4(1986) 387–402.

²⁶⁸ A Heves megyei Fancsal lakói olyannyira rettegetek a bíróságtól, hogy a megválasztottat, aki a tisztséget vállalni nem akarta, megfogták és mindaddig vasra verve tartották, amíg bele nem törődött sorsába. *Soós I.*: i.m. 426.

²⁶⁹ *Hegyi Klára*: Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. (Magyar História) 169–181.

²⁷⁰ Fülek, 1673. márc. 1. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 211.; vö. *Szederkényi N.*: i.m. III. 350.

²⁷¹ Dátum nélkül. Csöke Lukács és Rédey Gergely — HKSz vm. Bemásolva: Fülek, 1667. szept. 1.; valamint Fülek, 1675. aug. 7. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. II. 153. és IV. 43–44.; vö. *Szederkényi N.*: i.m. III. 348–349.

²⁷² Fülek, 1675. aug. 7. HKSz vm. közgy. jkv. V. 44.

²⁷³ Fülek, 1667. szept. 1. és 1673. febr. 20. Uo. II. 152. és IV. 207–208.; vö. *Szederkényi N.*: i.m. III. 349.

²⁷⁴ Fülek, 1670. jún. 4. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. III. 129.

²⁷⁵ Fülek, 1672. febr. 11. Uo. IV. 108–109.; Hibásan: *Szederkényi N.*: i.m. III. 349.

²⁷⁶ Fülek, 1677. ápr. 28. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 232–233.; Pethes mint possessionatus nemes: *Szederkényi N.*: i.m. III. 452.

²⁷⁷ Fülek, 1667. ápr. 21. PmL, PPS vm. közgy. jkv. III. 82–83.

²⁷⁸ *Szabó J.*: i.m. 223–224.; Megjegyzendő, hogy egyes, e tanulmányban nemesnek minősített gyönyösi bírókról megállapítható, hogy az adott esztendőben még közrendűek voltak (például az itt már 1669–70-ben és 1675–76-ban nemesként szereplő Pethes András még id., 1677-es protestációjakor is „circumspectus”-nak mondotta magát), s így a valós arányszám valamivel alacsonyabb 42%-nál.

²⁷⁹ *Galgóczy K.*: 162–164.; vö. *Novák L.*: i.m. 42.

²⁸⁰ *Magdics István*: Diplomatarium Raczkeviense. Ráczkevei okmánytár. Székesfehérvár, 1888. 94–100.

²⁸¹ A Nagykőrösön és a Ráckeviden bíróságot viselt nemeseket a fentebb hasznosított PPS vm-i névsoros adójegyzékből azonosítottuk.

²⁸² *Dezséri Bachó L.*: i.m. 109.

²⁸³ *Szabó J.*: i.m. 224.

²⁸⁴ Fülek, 1671. okt. 14. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 87.

²⁸⁵ *Soós I.*: i.m. 348.

²⁸⁶ *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. 54. és 87. 156. jegyz.

²⁸⁷ I.m. passim

²⁸⁸ Fülek, 1679. nov. 9. *Borossy A.*: i.m. II. 202. Nr. 1986.

²⁸⁹ *Szakály F.*: Parasztvármegyék i.m. 135.

²⁹⁰ Pl. békességbontás esetében: Kőrös, 1652. szept. 16. Zsifos János főbíró. *Szilády Á.* – *Szilágyi S.*: i.m. I. 173–174.

²⁹¹ *Iványosi-Szabó Tibor*: Nagykőrös társadalma i.m. 732–733.

²⁹² Mivel az összevetéshez felhasználált id., 1681. évi adójegyzék névsora hiányosnak tűnik, azokat is nemesnek vettük, akiknek nemeslevele *Benkó I.*: i.m. szerint 1682 előtt kelt. (Csete cs.: 65., Erdős cs.: 80., Joós cs.: 168. Csatai Nagy cs.: 248., Szepesi Szabó cs.: 301., és Úrházi cs.: 356). Mivel 1676/77-ben Bubori Balázst is nemesnek mondják (i.m. 56.), meglehet, hogy a valós arány még magasabb volt.

²⁹³ *Iványosi Szabó T.*: Nagykőrös társadalma i.m. 464. és *Buza János*: Törökkori állattartásunk a „vadszám” és az adózás tükrében. Sz 118(1984.) 11.

²⁹⁴ Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. Sz 75(1943) 332.

²⁹⁵ I.m. 348.

²⁹⁶ Fülek, 1665. ápr. 16. *Borossy A.*: i.m. I. 185–186. Nr. 928.

²⁹⁷ Vö. e tanulmány 599. oldalával.

²⁹⁸ Fülek, 1665. febr. 4. Az ármális kihirdetése: HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 188.

²⁹⁹ Fülek, 1675. márc. 13. Uo. IV. 347–350. (bemásolva Sütő urához intézett, datálatlan levele is)

- ³⁰⁰ *Galgóczy K.*: i.m. 69. és *Majlát J.*: Egy alföldi cívis-város i.m. 96–97.
- ³⁰¹ Szécsény, 1653. febr. 21. *Szilády Á.* – *Szilágyi S.*: i.m. I. 175–176.
- ³⁰² OL, Kállay cs. lt. Saec. 1600. Fasc. 4. Nr. 353. (id. kötéslevél).
- ³⁰³ *Gyárfás István*: feltevése szerint (i.m. IV. 391–392.) Molnár Benedek is Jászberény, s nem a maga számára vásárolta meg a város által régóta használt borsóhalmi jószágot.
- ³⁰⁴ „...tarthatatlan az az álláspont, mely szerint a marhaszámba, csak a ház körüli jószágot vonták volna bele, ezzel szemben éppen azt kell hangsúlyozni, hogy vad-, illetve marhaszám a legeltetett, pusztákon, nyaralókon, telelőkön, mezei kertekben, esetleg ártereken tartott állatállomány adó alá vonását szolgálta” – írja *Buza János* (Törökkori állattartásunk i.m. 59.)
- ³⁰⁵ *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 410–444 passim.
- ³⁰⁶ 1638. aug. 26. előtt. Tenkely I. pere Bodonyi G. ellen. PmL, Processus terminati 1638:2.
- ³⁰⁷ Fülek, 1677. febr. 26. HKSz vm. közgy. jkv. V. 202.; Sárkány Pál 1673. dec. 14-én protestált az ellen a contractus ellen, amelyet Áfra Péter egykori ónodi katona, most kuruc okt. 9-én Biharon (Bihar m.) rákényszerített. Uo. IV. 287–288.
- ³⁰⁸ Fülek, 1661. máj. 18. Fekete László alispán — Koháry István füleki és szécsényi főkapitány. PmL, Intimata inutilia 1661:24. vö. *Borossy A.*: i.m. I. 114. Nr. 558., 115. Nr. 561. és 119. Nr. 589.
- ³⁰⁹ Nagykőrös, 1657. jún. 2. Oláh I. – Földváry J. PmL, Intimata inutilia 1657:5.
- ³¹⁰ Komárom, 1647. szept. 30. Komárom vm. — Batthyány Ádám, OL, Batthyány cs. lt. Missziliksek Nr. 27. 058.
- ³¹¹ Fülek, 1640. máj. 23. HKSz. vm. közgy. jkv. PmL, PPS vm. (!) közgy. jkv-ében. I. 54.
- ³¹² Márkus D. (szerk.): i.m. II. 645.
- ³¹³ *Pach Zsigmond Pál*: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 148–149. és 200–203.
- ³¹⁴ *Buza J.*: Törökkori állattartásunk i.m. 46–48.
- ³¹⁵ Kőrös, 1676. márc. 2. PmL, Intimata inutilia 1676:4. és Fülek, 1676. márc. 6. *Borossy A.*: i.m. II. 157–158. Nr. 1768.
- ³¹⁶ Fülek, 1678. jún. 28. I. m. II. 190. Nr. 1937.
- ³¹⁷ Kőrös, 1670. aug. 14. PmL, Intimata inutilia 1679:4.
- ³¹⁸ *Gyárfás I.*: i.m. IV. 398.
- ³¹⁹ Kecskemét, 1669. jún. 13. OL, MKA Litterae ad cameram exaratae 1669:106.
- ³²⁰ Uo. 1660.:127. (téves besorolással)
- ³²¹ PmL, Conscriptioes perceptoriales II/1. Nr. 13.
- ³²² *Szederkényi N.*: i.m. III. 448–458. (a további 1675. évi adatok is innen)
- ³²³ PmL, Conscriptioes perceptoriales II/1. Nr. 14.
- ³²⁴ Nemeslevele Bécsben, 1659. jan. 15-én kelt és 1659. máj. 14-én publikálták Füleken. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 38^v.
- ³²⁵ Szabolcs, 1658. jún. 27. OL (váradi) Török cs. lt. (hiteles másolat); Bónis Ferenc ugyanakkor kelt levele ugyanerről: Uo. (egyszerű másolat); Említésre méltó, hogy egy hónappal korábban Sótér és Szeredi „bizonyos és eltávoztathatatlan szükséginkért, kiváltképpen néminemű adósságainknak megfizetésiért” 1180 Ft-ért eladták a helyi református egyháznak Csapó utcai negyed malmukat. Gyöngyös, 1658. máj. 23. Fassiólevél: *Németh Gábor*: Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek, 1642–1710. Eger, 1991. (A Heves megyei Levéltár forráskiadványai) 43–44.; Így aztán érthetetlen, hogy Sótér néhány nappal korábban 314 tallérért = 565 Ft-ért megvásárolta Gothár Benedek özvegyének és árváinak nyolcad malomrészét. Gyöngyös, 1658. máj. 17. Fassiólevél: i.m. 42–43.
- ³²⁶ Fülek, 1658. júl. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 24^v–25^r.
- ³²⁷ *Szederkényi N.*: i.m. III. 293. és *Soós I.*: i.m. 440.
- ³²⁸ Gyöngyös, 1659. szept. 9. Répás János, Gyárfás Mihály, Megyeri János és Baranya György hites tanácsosok előtt. OL, (váradi) Török cs. lt.
- ³²⁹ Szentmihály, 1661. júl. 9. Uo.
- ³³⁰ Fülek, 1663. márc. 19. és Fülek, 1671. júl. 2. Uo. (mindkettő ugyanazon iraton)
- ³³¹ Fülek, 1671. júl. 21. Uo.
- ³³² *Borossy A.*: i.m. II. 22. Nr. 1050.
- ³³³ *Soós I.*: i.m. 440.
- ³³⁴ I.m. 514.
- ³³⁵ HmL, HKSz vm. közgy. jkv. I. 16^v.
- ³³⁶ *Soós I.*: i.m. 216.

- ³³⁷ I.m. 22.
- ³³⁸ Fülek, 1671. márc. 19. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 22.
- ³³⁹ Fülek, 1673. dec. 14. Uo. IV. 286–287.
- ³⁴⁰ Tiszajenő, 1669. febr. 16. Tanúváltási jkv. és Ónod, 1670. márc. 24. Németh M. fia: Németh Márton záloghosszabító levele. *Szilády Á. – Szilágyi S.*: i.m. I. 380–381. és 395.
- ³⁴¹ Dévaványa, 1667. nov. 3. OL, Orczy cs. lt. Possessionaria Kd. (Karácsond) Nr.3. Bár a záloglevél kiállítására a hódoltságban került sor, a tanúk között több ónodit, mint környékbelit (2 türkevi, 1-1 csorbai és ványai) találunk.
- ³⁴² Ónod, 1669. jún. 6. Nagy Balázs, Lénárt Pál, Örzse György, Tóth György, Héjja Mátyás, Tóth Mátyás. Uo. Kd (Karácsond) Nr. 4.
- ³⁴³ Fülek, 1667. szept. 12. Tassy M. OL, (várad) Török cs. lt.
- ³⁴⁴ *Szarka Gyula*: A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában. Vác, 1947. (Vácegyházmegye múltjából IV.) 24. 57. jegyz.
- ³⁴⁵ Laxenburg, 1673. jún. 7. OL, (várad) Török cs. lt.
- ³⁴⁶ Fülek, 1666. ápr. 27. Tassy M. Uo. (a továbbzálogosítás ugyanezen az iraton)
- ³⁴⁷ *Soós I.*: i.m. 277.
- ³⁴⁸ Fülek, 1680. okt. 31. Tassy M. alispán – megnevezetlen szb. és esküdt. OL, Patay cs. gombai lt. XVIII. Fasc. 13. Nr. 12.
- ³⁴⁹ Fülek, 1673. nov. 22. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 284–285.; Tëved *Soós Imre*: amikor Szácsot 1672-től fogva néptelennek mondja (i.m. 454.), hiszen neve 1/2 portával ott szerepel a megye 1675. évi portális összeírásában (*Szederkényi N.*: i.m. III. 451.)
- ³⁵⁰ Fülek, 1676. nov. 4. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. V. 171.
- ³⁵¹ A családról: *Horváth Lajos*: Az Ujszászi család a XV–XVI. században. Évk: SzmL 3(1988) 9–20., lakóhelyük változásáról: *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 445.
- ³⁵² Dátum nélkül (utóbb ráírva: 1620). OL, Orczy cs. lt. Possessionaria Ujz. (Ujszász) Nr. 2. (két eredeti példány); Mivel az itt özvegynek mondott Ujszászy Dorkó férje 1639-ben még életben volt (*Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 445.), az irat csak az után kelhetett. Mindenképpen 1649 előtt azonban, amikor is egy kötéslevél már özvegynek mondja őt (ih.).
- ³⁵³ 1649. nov. 1. után. Tanúváltási jkv. PmL, Acta judicialia 1649:9. 1–2 tanú.
- ³⁵⁴ 1649. vége, 1650. jan. 14. és 1650. márc. 18. Tanúváltási jkv. PmL, Acta nobilitaria V. 6.
- ³⁵⁵ PmL, PPS vm. közgy. jkv. II. 75. ; Meglehet, hogy ilyen, jobbágjai között lakó hódoltsági birtokos volt a Dabon lakó Tulkos Balázs is, akit 1629-ben Bugyi, Jakabháza, Bankháza pusztai és dabi (mind Pest m.) részirtokosnak mondanak, akiről azonban — a korai időpontok miatt — közelebbit nem sikerült megtudnunk. Szécsény, 1629. máj. 18. Ráday András PPS vm-i alispán és bírótársai. PmL, Mandata Nr. 2.
- ³⁵⁶ OL, Fáy cs. lt. (id. számadáskönyv)
- ³⁵⁷ Győr, 1679. jún. 12. Győri káptalan. OL, Fördös csl. lt. 25. tétel.
- ³⁵⁸ *Kállay I.*: i.m. 12.
- ³⁵⁹ 1672. jún. 8. Tanúváltási jkv. PmL, Acta judicialia 1672:2. 1 tanú.
- ³⁶⁰ Kecskemét, 1696. okt. 8. Tanúváltási jkv. PmL, Processus terminati 1698:1. 30. tanú.
- ³⁶¹ Ráckevi, 1676. máj. 17. Végh I. Uo. (melléklet)
- ³⁶² Kecskemét, 1672. ápr. 2. Nyéky G. – Oroszlány István füleki seregbró. SABB, Koháry cs. lt. Pars V. Nr. 15 843.
- ³⁶³ *Kállay I.*: i.m. 12.
- ³⁶⁴ *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 288.
- ³⁶⁵ Fülek, 1652. ápr. 10. OL, Bitskey cs. lt.
- ³⁶⁶ A váci püspökség árendajegyzéke, 1666. és 1680. OL. MKA Urbaria et Conscriptioes 62:33.
- ³⁶⁷ *Szarka Gy.*: i.m. 116. 122. jegyz.
- ³⁶⁸ *Szederkényi N.*: i.m. III.
- ³⁶⁹ *Borossy A.*: i.m. II. 20. Nr. 1035., 32. Nr. 1101. és 34. Nr. 1114.
- ³⁷⁰ E minőségében: i.m. II. 26. Nr. 1080. és 51. Nr. 1220.
- ³⁷¹ *Szederkényi N.*: i.m. III. 309–310., a bor áráról: 419.
- ³⁷² A jóval beljebb fekvő Cegléd esetében a váci püspök 1673-ban az árenda-összeg ötszörösére taksálta a ténylegesen beszédhető tized értékét. *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 325.
- ³⁷³ Kristó Gy. (szerk): Szeged. i.m. I. 732.
- ³⁷⁴ *Szarka Gy.*: i.m. 77–78. és 92–93.; vö. *Szakály F.*: Magyar adóztatás i.m. 316.

³⁷⁵ Heves megye műemlékei. I. Szerk: Dercsényi Dezső. Bp. 1978. (Magyarország műemléki topográfia IX) 458. és 466.

³⁷⁶ Karácsonyi J.: Szt. Ferencz-rend i.m. II. 67.

³⁷⁷ I.m. II. 68. vö. Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története, fő tekintettel az egyházi intézményekre vagyis nevezetesen városok, helységek s azokban létezett egyházi intézetek, püspökmegyék szerint. II. Bp. 1876. 68.; a helység sorsáról: Soós I.: i.m. 519.

³⁷⁸ Rupp J.: i.m. II. 67–69. és 71–72.

³⁷⁹ Szakály F.: Gyöngyösi ispotály-per i.m. 6.

³⁸⁰ Gyöngyös, 1683. febr. 18. Fassiólevél. Németh G.: i.m. 76–77.

³⁸¹ Németh G.: i.m. passim.

³⁸² Rupp J.: i.m. II. 67.

³⁸³ Darvas Jánosné Ráday Ilona és a többi nagyrédei birtokos 1671. dec. 21-én megintette Almásy András gyöngyösi plébánost — nyilván, mert ő gondozta a nagyrédei egyházat is —, hogy a szóban forgó szőlő kilencedét és tizedét, ami mindig nekik járt, „az mint kádgyáru le szűret [sic!]” szolgáltassa ki. Bemásolva: Füle, 1672. jún. 23. HmL, HKSz vm. közgy. jkv. IV. 139.; Almásy válasza: Gyöngyös, 1672. jan. 4. Uo. IV. 140.

³⁸⁴ Géczy Elek gyöngyösi superior tiltakozása: Füle, 1673. márc. 2. Uo. IV. 215.

³⁸⁵ Kristó Gy. (szerk.) Szeged i.m. I. 732.

HUNGARIAN NOBLES ON OCCUPIED TERRITORIES UNDER OTTOMAN RULE

by Szakály Ferenc

(Summary)

The Article deals with the fate of Hungarian Nobility in the occupied territories from the occupation of Central Hungary in the mid-16th century to the expulsion of the Turks in the 1860s. Nearly all the privileged groups and layers of society (i.e. the nobility, the clergy and the citizens of the free royal boroughs) fled from the Turks. There remained still a few families from the ranks of the lesser nobility and there were quite a number of villages populated by noblemen with one hide of land each. However, they did not make up a characteristic social group in themselves. The Turks considered and taxed them as *raajas* the same as the peasants of their neighbourhood and they themselves seemed to be willing to assimilate to the peasant community.

The so-called Fifteen Years' War (1593–1606) brought significant changes in the number, social prestige and attitude of the noblemen living in occupied territories. There came a rapid increase in their number mainly in the region between the Danube and the Tisza rivers, as well as east of the Tisza, primarily in the economically strongest country towns, but the tendency could be observed nearly everywhere in the occupied territories. At the height of this process the number of the noble families can be put to about one thousand. The most populous settlement of the nobility with more than one hundred families was Gyöngyös at the foot of the Mátra. The primary cause of their growth was the awakening to consciousness of the nobility (the *nobilis*, the *curialis* and the *predialis*) as well as the massive rise of peasants by buying nobility.

From the 1630s the members of the so far hiding *old nobility* started to turn up and asked the bodies created for the administrative and legal representation of their interests (the so-called emigré counties of the nobility, the *universitas nobiliorum*) to have their noble birth and possessory rights acknowledged. This happened very liberally, mainly in the form of a testimony. The serfs who wished to become nobles both on the occupied territories and anywhere else had to buy their own and their plot's freedom first from the landlord. Then the royal chancellery usually gave the *armalis*, i.e. the letter patent of nobility for a consideration without further ado often though the instrumentality of the landlord himself. This patent did not involve any grant of land. The new nobleman became a member of the territorially competent county when his patent was read and approved of at the general assembly of the county.

The gradually strengthening system of Estates in Hungary to gain ground after the long drawn Ottoman occupation needed a local representation based on the old and new nobility under Ottoman rule. So the counties outside this area recognized the new members of the nobility as „jurors” or „ma-

gistrates" on occupied territory (hódolt esküdt, hódolt szolgabíró). It was mainly through their intervention that the Estates regained from the Turks the administrative and legal positions lost in the previous century. (On this situation unparalleled in world history see also „Magyar adóztatás a török hódoltságban” [Hungarian taxation on Occupied Hungarian Territories. Bp. 1981.], and „Magyar jogszolgáltatás és igazgatás a török hódoltságban” [Hungarian Jurisdiction in Occupied Hungarian Territories. Under preparation] by the same author).

There was a lively circulation of landed estates throughout the 17th century among the Hungarians with the exclusion of the Turks. The landowners living in Royal Hungary and Transylvania could not make use of their landed properties on occupied territories, so they mostly let them on lease, put them in pledge or sold them in perpetuity. Those who rented or bought these deserted plots — at times even together with the serfs belonging to them — were mostly local Hungarian communities and individuals with much more local noblemen among them than their rate in the local population would have justified.

The whole process was urged by the inexhaustable demand for pastures, the economy of the occupied territories being based primarily on nomadic stock-breeding. The money the well-to-do peasants under Turkish rule bought themselves patents of nobility with also came primarily from cattlebreeding and trade in cattle.

Being a nobleman resulted, in turn, in a bigger income from breeding and trade, since it helped the person to a number of advantages as against his peasant competitors. Noblemen did not have to pay duties after products produced on their own allodia to the Hungarian authorities (unlike the Turkish ones). They could overcome the legal problems inherent in the lease and distraint of uninhabited land (puszta) much easier, since they could institute legal proceedings with the county authorities against those who bothered them in their own right unlike the serfs who were not entitled to sue. They had the full right to make contracts, sell or buy landed property, etc. (It was the same considerations that made the members of the old nobility have their status recognized, since they also were interested in the above mentioned sphere of economy.) The aristocracy in the county apparatus also kept them evidence in return for their services to the county and beside taxing them it usually supported them as well.

In spite of their rise on the social ladder, the members of the old and the new nobility living in a peasant community usually identified themselves with their peasant neighbours. As chief justices and members of the town or village councils they took more than their share of the troublesome local administration and were not exempt from serving in the peasant guard brought about against Hungarian warriors from the castles rambling on occupied territory and against the gangs of robbers to be found all over. This referred also to those noblemen who gradually became real landowners with inhabited villages and serfs whom they could tax. (A nobleman of Gyöngyös, for example, took half a demesne as a pledge in the middle of the century with dozens of uninhabited plots and several inhabited ones.)

Although the Turks reacted upon these changes in their difficult and incongruous way and protested against the mass ennoblement in the early 17th century, they invariable considered the noblemen under their rule as subjects without any rights, as equals of their serfs in every respect. The nobility outside the occupied territories also considered them inferior. (In the case of those who gained nobility without landed property and had to pay tax other kinds of duties to their former landlords also afterwards, this attitude was quite justified, too.)

The members of the old nobility outside occupied Hungary could not make the diet curb the new nobility's rights and their capacity to sue after all. They managed, however, to make their local counterparts pay them duties after their common *puszta*s on account of their increased income coming from them. The officials of the border castles nearly always treated the so-called *hódolt esküdt* (or jurors of the occupied territories merely as messengers who could be sent here and there. As a result, the noblemen living in peasant communities under Turkish rule gradually became once again members of those communities after the expulsion of the Turks where they had come from.

Ferenc Szakály

LA NOBLESSE HONGROISE DANS LE TERRITOIRE DE LA CONQUÊTE TURQUE EN HONGRIE

(Résumé)

L'étude analyse le sort des nobles hongrois soumis à la domination turque de l'occupation de la partie moyenne du pays (vers le milieu du 16e siècle) jusqu'à l'expulsion des Turcs (les années 1680). Les groupes et les couches privilégiés (noblesse, clergé, bourgeoisie des villes royales libres) se sont enfuis presque sans exception devant les Turcs. Mais quelque douzaine des familles de la petite noblesse est restée dans les territoires occupés, même y nous trouvons maints *villages curiaux* habités par les nobles ayant un seul fonds. Mais ces derniers ne formaient pas une variante sociale spécifique. Ils étaient pris par les Turcs comme rayas, soumis à l'impôt et obligés aux services comme les paysans de la région, donc *par apparence* eux-mêmes s'efforçaient d'assimiler au milieu rural environnant.

Après la guerre dite „de 15 ans” (1593–1606) un changement marquant est survenu quant au nombre, prestige social et l'attitude de la noblesse vivant sous la domination turque. Le nombre des nobles s'augmentait surtout dans les régions entre le Danube et de la Tisza et au delà de la Tisza — dans les bourgades économiquement très importantes, mais on peut observer la même tendance presque sur toutes les territoires occupés, habités par les Hongrois. Au comble du processus: le nombre des familles nobles était cca 1.000: la communauté noble la plus peuplée — plus que 100 familles — se formait à Gyöngyös au pied de Mátra. La cause de la croissance était tout d'abord la prise de conscience des nobles ayant un seul fonds, ceux de l'Église (*nobiliaires, curiaux, prediales*) restés continuellement sur place et l'achat nombreux des titres nobiliaires par les paysans plus aisés.

Les anciens nobles jusqu'ici invisiblement relégués se sont présentés des années 1630 au comitat des réfugiés (*universitas nobilium*) — corporation fonctionnant comme organisation de défense d'intérêt de juridiction en Hongrie et en Transylvanie: pour faire autoriser leur origine et leur possesseur. Ce processus se déroulait en général dans la forme des témoignages d'ailleurs pas trop sévères. Le serf — voulant être noble — devait d'abord acheter de son seigneur sa propre liberté probablement la liberté de son fonds. C'était fait: la Chancellerie la Royale — beaucoup de fois par l'intermédiaire du seigneur — pour une certaine taxation a rédigé la lettre de noblesse armoriée (*armalis*). La concession de terre n'appartenait pas à cet acte. Le nouvel anobli est devenu le membre du comitat noble local par la déclaration de sa lettre de noblesse armoriée dans l'assemblée générale sans opposition.

L'ordre féodal hongrois se renforçant après la longue guerre contre la centralisation des Habsbourg et les conquérants turcs avait justement besoin d'une représentation locale à développer sous la domination turque des nobles anciens et nouveaux. Les membres reconnus de celle-ci général étaient élus plus tard au comitat comme membres du magistrat rarement comme juges d'arrondissement des provinces turques. Par leur intermédiaire les Ordres pouvaient regagner des Turcs leurs positions administratives et juridiques perdues dans le siècle passé.

De cette situation sans précédent dans l'histoire mondiale voir les études de l'auteur: (*Magyar adóztatás a török hódoltságban Bp. 1981.*) Imposition des Hongrois dans l'époque de la conquête turque et (*Magyar jogszolgáltatás és közigazgatás a török hódoltságban*) Juridiction hongroise et administration de la conquête turque (sous presse).

Dans le territoire des provinces turques au cours de tout le 17e siècle il y avait un grand trafic de terres foncières parmi des Hongrois: les Turcs étaient exclues de cet échange. Les propriétaires vivant dans la Hongrie royale et dans la Transylvanie donnaient à l'affirmage à l'hypothèque leur *puszta* ou l'ont vendu définitivement et faisaient le même avec leurs fonds vides au sein des territoires habités et quelquefois avec leurs serfs aussi: ne pouvant les valoriser autrement. Les acheteurs, loueurs, créanciers se recrutaient surtout des communautés locales, des personnes privées par la participation surprésentée de la noblesse locale. Le tout processus était mouvementé par l'exigence inépuisable des pâturages, puisque l'économie des terres occupées était basée sur l'élevage hors l'étable. La somme dont les paysans riches achetaient leur noblesse pendant la conquête turque venait d'abord de l'élevage bovin et du commerce.

Et vraiment l'achat de noblesse profitait dans l'élevage bovin et dans le commerce étant que le titre de noblesse donnait plusieurs avantages à son propriétaire hors de l'économie par contre de ses concurrents d'origine paysanne. Les nobles recevaient chez les postes de douane hongrois (et pas chez

les douanes turques) l'exemption douanière quant aux marchandises produites sur leurs allodiales. Les nobles pouvaient mieux maîtriser les problèmes de droit relatifs au louage et l'hypothèque des pusztas, car par contre des serfs sans parties capables: ils pouvaient inaugurer des procès à cause de leur droit personnel contre leurs adversaires au tribunal du comitat. Ils pouvaient conclure en leur propre nom des contrats, acheter et vendre des immobiliers etc. (Probablement les mêmes raisonnements motivaient les anciens nobles aussi de faire reconnaître leur noblesse, car ils étaient intéressés dans la même sphère économique. Le comitat — en revanche des services faits par eux à lui les enregistrait un à et à côté de les faire payer de l'impôt les protégeait aussi.

Malgré tout cela les nouveaux et les anciens nobles des territoires de la conquête turque étaient solidaires avec leurs compagnons d'origine paysanne. Comme chefs de district et membres du conseil en mesure surprésenté entreprenaient le charge lourd de l'administration de la ville ou du village mêmes ils n'étaient pas exemptés des services du comitat munis par les paysans contre les soldats errants des forteresses des confins et des pillards y encombrés. Cela regarde également des „vrais” seigneurs avec des fonds habités, avec des serfs à payer l'impôt. (Un noble de Gyöngyös vers le milieu du siècle achetait une demie-seigneurie en gage avec des pusztas et des propriétés habitées.

Les Turcs — bien que de leur manière lourde et inconsequente — ont réagi à changements (par ex. au début du 17e siècle protestaient contre les anoblissements en masse) mais considéraient les nobles vivant sous leur dominance comme les sujets sans droit soit des serfs. Au fond les propriétaires hongrois vivant hors de la province turque n'estimaient que leurs compagnons sous conquête turque auraient été équivalents à eux. (Dans le cas de ceux étaient libérés sans leur fonds et devaient payer de l'impôt et faire des services au propriétaire de la terre; cette attitude était finalement juste.) Enfin les Turcs ne pouvaient pas obtenir que les droits des nobles hongrois vivants sous leur dominance aient été déclarés limités par le législation et que capacité d'ester en justice ait été rognée dans la pratique. Par contre ils ont obtenu que leurs copropriétaires locaux donnent de l'impôt pour eux pour leurs pusztas communs parce qu'ils tirent un profit plus grand et directe de ceux-ci. Les fonctionnaires des châteaux de confins hongrois traitaient „les jurys assujettis” les messagers, les servants dirigeables. La conséquence finale de cette attitude était qu'après l'expulsion des Turcs: les nobles vécus sous la dominance turque dans les communautés paysannes retombaient dans le milieu des paysans embourgeoisés des villages et des bourgades d'où ils sont venus.

Sz. Jónás Ilona

SZENT HONORÁTUSZ 13. SZÁZADI VERSES LEGENDÁJA

A 13. századi francia irodalmi munkákban több példát találhatunk arra, hogy szerzőjük magyar királyi származást ad hősének, vagy valamelyik szereplőjének. Talán a két legismertebb közülük a Berta monda és Szent Márton legendája.

A Berta monda egyik korai változatában Viterboi Gottfried a hősnőnek nemcsak magyar királyi eredetét említi, de utal anyja révén a bizánci császárral való rokonságára is.¹ A későbbi 13. századi változatok meg is nevezik a „nagylábú Berta” szüleit, Floire királyt és Blanchefleur királynét.² Ugyancsak Floire magyar királyt teszi meg Pean Gatineau is legendájában Szent Márton apjának.³ Adenés le Roy „*Berte aus grans pies*” című chanson de geste-jében említi, hogy költeménye témáját a Saint Denis-i Krónikából merítette.

A minden történeti alapot nélkülöző mondák 12. századi eredetét a kérdéssel foglalkozó szakirodalom Capet Margit és III. Béla magyar király házasságával hozza összefüggésbe.⁴ A magyar uralkodóház hírnevének népszerűsödése a 13. században kapcsolatban lehetett Árpádházi Szent Erzsébet kanonizálásával és kultuszának terjedésével. Szent Erzsébet valamennyi életrajza kiemeli magyar királyi származását, s egy 13. századi francia verses életrajz azt is megemlíti, hogy Erzsébet őse Szent István a magyarok első keresztény királya volt.⁵ A magyar királyi család szentjeinek hírneve rangot adott a dinasztíából való származásának, s egyfajta irodalmi toposzként jelent meg főleg az epikus és hagiografikus irodalomban.

A délfraanciaországi Saint Gilles kolostor magyar kapcsolatai is hozzájárulhattak az Árpád-ház szent királyainak ismeretéhez.⁶ Talán ez lehetett a forrása annak, hogy a magyar királyi származás motívuma fellelhető a provanszál irodalomban is.

A Nagy Károly arabok elleni háborúit megéneklő irodalmi ciklushoz tartozik a 13. században keletkezett *Gesta Caroli Magni ad Carcassonam et Narbonam*.⁷ Valószínűleg a grassei szerzetesek írták. Kolostoruk történetét mondják el benne, azt, hogyan lett a szüntelen szaracén támadásoknak kitett, kifosztott, elszegényített, csupán néhány remete által lakott völgy, a pogányok fölött győzelmet arató császár bőkezű adománya révén újból jelentős, gazdag monasztérium helye. A történet egyik

epizódja bemutatja az elárvult kolostor hét lakóját, s egyiküket a magyar király fiaként jelöli.⁸ A szöveg első kiadója, már felfigyelt arra, hogy a Gesta-val nagyjából egykorú keletkezésű verses Szent Honorátusz életrajz szerzője is hősenek azonos származást adott.⁹ A két mű abban is hasonló, hogy a mórok elleni hadjáratokhoz kapcsol időben eltérő eseményeket. Mindkét mű esetében a szentéletű remeték imái segítik győzelemre Nagy Károly seregét, aki hálából gazdag adománnyal járul hozzá a jövőbeni szerzetesi közösségekhez, La Grasse, illetve Lérins felpítéséhez és virágzásához.

A Gesta említett epizódja több művelődéstörténeti szempontból érdemleges adalékot szolgáltat mind a párizsi egyetem vonzásköréhez, mind a korabeli diákok, illetve remeteség problémaköréhez. Hasonlóképpen a Szent Honorátusz életrajz, anakronizmusa, látomásokkal és csodákkal túlszűfolt eseményfűzére ellenére, a 13. század mentalitásának számos jellegzetességét adja vissza. Dolgozatunkban csupán ez utóbbi műhöz kívánunk néhány megjegyzést fűzni.

A Lérins szigeti kolostor 5. századi alapítójának és első apátjának, majd 426-tól kb. 430-ban bekövetkezett haláláig Arles püspökének provanszál nyelvű legendás történetét Raimon Féraud szedte versbe 1300 körül, mint munkája bevezetőjében említi egy „Rómából Lérinsbe hozott” latin szöveg alapján.¹⁰ Paul Meyer véleménye szerint, a latin prózai életrajzot a 12. század végén, vagy a 13. elején írhatták a lérinsi szerzetesek, s a nagyobb hitelesség kedvéért híresztelték római eredetét.¹¹ Raimon Féraud, lovagi eposz formájában, a hagiográfiai elemeket az udvari világi líra jellegzetességeivel vegyítve ültette át provanszál nyelvre, a francia epikus történetekből, de a Honorátuszra vonatkozó forrásokat is felhasználó latin prózai szöveget. A Honorátusz életére vonatkozó legfőbb forrás, tanítványának és Arles püspökségében utódjának Hilariusnak panegyrikusa a *Sermo de Vita Honorati*¹² szól ugyan a szent „házajáról”, de nem nevezi meg azt.¹³ Származásáról tudjuk, hogy előkelő gall-római családból való, s hogy szülei tiltakozása ellenére lett keresztény. Testvérével Venatiusszal együtt a keleti remeték világát kereste, majd fivére halála után Galliában visszatérve, Lérins vad szigetén alapított keleti mintájú remeteközösséget.

A 13. századi legendás latin prózai életrajzban szereplő nevek bizonyára a kereszteshadjáratok során szerzett bizánci ismereteken alapulnak. A szöveg ugyanúgy, mint egyik katalán nyelvű variánsa, Honorátusz apját Andrioc-nak, Leo konstantinápolyi császár öccsének, Nicomedia királyának, a kunok fejedelmének nevezi¹⁴. Raimon Féraud versében viszont *Adrioc* mint Magyarország királya és Kumánia hercege szerepel.¹⁵

Andrioc király Maümet de Mecha és Johan Gaunes, pogány fejedelmek hűgát vette feleségül. A házasság révén elnyerte a két fivér szövetségét maga és bátyja, Leo görög császár Budac török király elleni háborújához. Helenborc, a legszebb arcú, kékszemű, aranyhajú, nevető szájú, vidám tekintetű leány volt, egész Kasztília virága, arcának színe, mint a friss májusi rózsa, alakja tökéletes, beszéde finom és kellemes szépsége magávalragadó, s így nemcsak férjét a magyar királyt, de annak fivérét a görög császárt is a kereszténység nagy kárára a pogány hitnek hódította el.

Egy éjjel Helenborc királyné álmot látott: méhéből hatalmas lángoszlop emelkedett fel, amelynek fénye egész Hispániáig világított. Hasonló álmot látott Andrioc király is, aki éppen a törökök ellen háborúzott. Mindketten titkolták egymás elől

látomásukat, mivel álomfejtőik szerint azt jelentette, hogy születendő gyermekük el fogja úzni a pogányságot. Mikor Andrioc király megtért a háborúból, felesége gyönyörű kisfiúnak adott életet, akit szintén Andriocnak neveztek, s hogy a jóslatnak elejét vegyék, Nikomédiában neveltették. Azonban minden elővigyázatosság ellenére sem sikerült távoltartani a gyermeket a kereszténység megismerésétől.^{15/a}

Egy vidám májusi napon, mikor madarak daloltak a fákon, a völgyekben virágok fehérlettek, s mindenütt pompázott a tavasz, az ifjú Andrioc társaival az erdőben vadászott. Hirtelen gyönyörű szarvas ugrott ki egy bozótból, a vadászok üldözőbe vették, de csakhamar lemaradtak. Egyedül Andrioc bírta követni gyors lovával. A szarvas végül egy völgybe vezette el, három remete: Caprasi, Magontz és Liontz várta, akiket Isten küldött ide az ifjú Andrioc megtérítésére. Szavaik olyan hatással voltak a királyfira, hogy sem anyja kétségbeesése, majd halála, sem apja minden igyekezete, s fényes jövőt, hatalmat, boldogságot ígérő beszéde sem tudta kiűzni szívéből a vágyat, hogy kereszténnyé legyen, sőt követte ebben öccse Girman is. Andrioc király tehát elhatározta, hogy Konstantinápolyba küldi fiait, hiszen „sehol sem lelhetnek több szórakozást és örömeket”, mint ott, remélve, hogy így sikerül őket eltántorítani a kereszténységtől. Nagy kísérettel, „mint király fiaihoz illik” indultak útnak, de nem jutottak célhoz, mert a két fiú „elhagyva Krisztusért királyságot, császárságot, birodalmat” útközben a három remetéhez szökött, akik már vártak rájuk a tengerparton egy csónakkal, s Itáliába hajóztak. Viszontagságos utazás után érkeztek Ravennába, ahol Caprasi megkeresztelte őket: Andrioc a Honorátusz, Girman a Venantz nevet kapta. Lombardián átvonulva az Argentier erdős hegyén rendezkedtek be remeteségbe.

Honorátusznak egy nap megjelent Szent Jakab, hogy Compostellába, majd innét Toledóba küldje, ahol Nagy Károly több frank lovaggal a pogány Aygolant fogásában szenvedett. Társával Magontz-cal Honorátusz elzarándokolt Compostellába, majd Toledóba, ahol miután meggyógyította Aygolant lányát Sebiliát, jutalmul elnyerte Károly és lovagjainak szabadságát.

István pápa felhívásának, hogy védje meg a pogány szaracénok üldözésétől a keresztényeket, Leo görög császár nem engedelmeskedett, ezért a római nép, de főleg a pápa azt akarta, „hogy a császári méltóság a latinoké legyen”, akik hűségesen védelmezték a kereszténységet. Nagy Károlyt választották tehát császárrá. Rómából visszatérve Károly seregével Arles, majd Narbonne ostromára vonult. A városokat hosszú és kemény küzdelem árán, csoda segítségével sikerült a szaracénoktól visszavennie.

Időközben Honorátusz és társai isteni felszólításra elhagyták korábbi remeteségüket, s a tengerparton egy barlangban rendezkedtek be, hogy itt legyenek a keresztény nép vigasztalására. Az új remeteség azonban nem sokáig maradt fenn. Először Liontz vált ki, akit Fréjus lakossága „akarata ellenére” püspökké választott, majd Magontz-ot kereste fel Vienne küldöttsége, hogy vele töltsék be elhalt érsekük székét. Nem sokkal később megbetegedett s meghalt Venantz, majd három nappal utána az öreg Caprasi is. Honorátusz egyedül maradván a tengerparton siratta kedves halottait, mikor két pogány kalóz felismerte benne a szentéletű remeték egyikét, s elhatározták, hogy a közeli szigetre viszik, hogy ott a kígyók falják fel. A sziget ugyanis tele volt óriás kígyókkal, s köztük a két legnagyobb és félelmetesebb Léry és

Rin adták a sziget nevét. Honorátusz azonban a kereszt jelét tette a közelgő szörnyek felé, s azok rögtön elenyésztek, hullájukat pedig lemosta a tenger hulláma. A pogányok látva a csodát Honorátusz lábához borultak, aki megkeresztelte s megtanította őket Isten szolgálatára. Ők lettek szentünk első társai a szigeten.

Magontz és Liontz felkeresték Honorátuszt, Nagy Károly köszönetével és levelel, melyben hálája jeléül nagy adományt tett Lérins számára. Annyi jószágot kaptak, hogy felépíthették a templomot és a kolostort. Rövidesen nagyszámú szentéletű emberrel népesedett be a sziget. Honorátusz szentségének és csodáinak híre mindenütt elterjedt. Jenő pápa személyesen is ellátogatott Lérinsbe, kanonizálta Caprasit és Venantz-t, megerősítette a szerzetesek szabályait, s a kolostort közvetlenül Róma pártfogása alá vette. A továbbiakban a verses életrajz részletesen elbeszéli Honorátusznak püspökké választását, Arles-ben végzett főpásztori tevékenységét, a szegények, a betegek gondozását, az eretnekekkel való konfliktusait, csodáit, s végül halálát.

A „*Vida de sant Honorat*” bővelkedik a lovagi ideák, a szerelem, a hűség, a bátorság, a harci jelenetek, a vadászat témáinak leírásaival éppúgy, mint a kor spiritualitását tükröző eszmék, a lemondás, a szegénység, az alázat, a karitatív cselekedetek erőnyeinek dicsőítésével. Ennek megfelelően ötvöződnek a szövegben a lovagi irodalom toposzai és a hagiográfiai sémák.

A világi líra hatása erőteljesen mutatkozik meg a női szépségideál ábrázolásában. Különösen Helenborc szépségének dicséreténél időzik hosszasan a költő, s ez a téma több ízben is visszatért. Így amikor Andrioc király feleségét siratja, a királynőt Magyarország „virágának” nevezi, a legszebbnek mind között, akikről valaha is írtak.¹⁶ Mikor pedig megtudja „szeretett” fia eltűnését, Andrioc felrója a pogány isteneknek, felesége Helenborc elvesztését is, akinek szépsége meghaladta Eszterét, Thámárét, Izoldáét, a trójai Helénáét, Juditét, s a bölcs Sibilláét és mindazokét, akikről legendák szólnak és költők énekeltek.¹⁷ A későbbiekben még egyszer visszatér a motívum: Aygolant szaracén fejedelem meglepődik a toledói udvarban megjelenő Honorátusz szépségén, aki nővére Helenborcra emlékezteti. Ugyancsak „*mot bella*” Aygolant lánya Sebilis is, „kihez nincs hasonló Kasztília királyságában,” nem csoda hát, hogy a nemes és daliás Baudoyne lovag, Nagy Károly leghűbb társa szerelemre gyullad iránta és feleségül veszi.¹⁸

A származás, a „*lignage*” fontosságára több ízben is találunk utalást. A még félig gyermek Andriochtól egy koldus „Jézus, a Paradicsom királya” nevében kér alalmazást. Hazatérve az ifjú anyját Jézus királysága, netán a vele való rokonságuk felől kérdezi.¹⁹ Honorátusz királyi származása is visszatérő motívum. Öccsével s a három remetével Itália felé hajózva a viharos tengeren kísértő álom gyötri: Magyarország földjét ellenség dúlja, családja veszélybe került, mert nincs aki megvédelmezze.²⁰ Venantz és Caprasius halála után egyedül maradván keservesen siratja szeretteit és saját sorsát, visszagondol a szép évekre, melyeket Magyarországon s Bizáncban töltött, ahol most nagy és dicső uralkodó lehetne.²¹ S mikor a szaracén kalózek a kígyók szigetére viszik, s látva a feléje közeledő szörnyeket Honorátusz „kemény szavakkal” fordul Isten ellen, akitől küldetését kapta, s íme most elhagyja, hogy ő Magyarország hercege itt váljék a kígyók martalékává.²² Végül halálakor tanítványa, az utódjául kijelölt Hilarius, mint dicsőséges királyfit siratja mesterét.²³

A lovagi erények közül a kötelességtudat, a hűség, a hősiesség példáira említhetnénk utalásokat, s ezeket a témákat jóval felülmúlják már a műfaj jellege miatt is a hagiográfikus irodalomra jellemző motívumok. Különösen nagy bőségben találkozzunk a szövegben csodákkal, látomásokkal, jelenésekkel. Honorátusz és társai életében és szentségük kiteljesedésében szinte folyamatos az isteni beavatkozás, irányítás. Égi jelek, csillag, felhő, vihar, szentek megjelenése, sőt esetenként maga Jézus ad személyesen figyelmeztetést, vagy éppen vigaszt, bátorítást, megerősítést. Néha állatok csodálatos viselkedése szolgál útmutatóul. Az igen nagyszámú példából márcsak színésze miatt is kitűnik Honorátusz születését megelőző álomjósolat és az ifjút a szentéletű remetékhez elvezető szarvas epizód. Mindkettő önkéntelenül is összevetésre csábít a magyar eredetmonda csodaszarvas legendájával, illetve Emese álmával, sőt a Szent István legenda álom motívumával. A párhuzam kétségtől vonzó, hogy miként Ménrót fia Hunor és Magor egy gyönyörű szarvast üldözve leltek új hazára a meotisi mocsarak között, ugyanúgy Andrioc királyfit is egy csodálatos szarvas vezette el a számára új „hazát” jelentő kereszténységhez. Mint a történetre fentebb utaltunk, a vadászó ifjak üldözőbe vették a bozótból kifutó gyönyörű szarvast, de csak Andrioc bírta követni. A szarvas egy tisztáshoz ért, ahol már vártak rá a szent remeték. Miután szóltak a világ minden teremtményét tápláló és gondviselő Istenről, a megszelidült szarvas visszavezette az ifjút vadásztársaihoz, majd mikor meg akarták ragadni, hirtelen eltűnt előlük. A sok hasonlóság ellenére is valószínűtlen, hogy a provencei költő ismerte volna a magyar őstörténet legendáját, vagy akár a magyar krónikákban szereplő más szarvascsodát, amelyek maguk is görög hagyományból merítettek.²⁴ Sokkal valószínűbb, hogy a hagiográfia irodalomból jól ismert Placidus–Eusták történet, vagy a későbbi legendák szarvas epizódjai szolgálhattak mintául.²⁵ Feltűnő hasonlóságot találhatunk például Honorátusz és Szent Egyed élete között.

Helenborc és Andrioc álmának összevetése a hazai kútfőkben szereplő álomjósolatokkal szintén vonzónak tűnik. Ha Szent István születése előtt Sarolta és Géza fejedelem álmára gondolunk, elsősorban a mindkét szülőnek azonos látomása felel meg a Honorátusz legendabelinek. Maga a jelentés nem annyira jövődőlés, inkább kinyilatkoztatás. A vértanú szent megjelenése bizonyára azt a tényt volt hivatott pótolni, hogy bár István király nem halt mártírhálát, mégis elnyerte a mártíroknak járó szentség koronáját.²⁶ Ami viszont az Emese és Helenborc álmának rokonságát illeti, említést érdemel, a természeti elemeknek monumentális megjelenítése. Emese méhéből áradó forrás, Helenborcából égigérő lángoszlop jelenti a születendő gyermek történelemfordító szerepét. Egyidejűleg kiemeli az anya személyét is: Emese nagy népek anyja lesz, hiszen az álom megjósolta a hódítást, a nép nagyságát az Árpád ház dicsősége alatt,²⁷ Helenborc — önmaga ellenében — a pogányság uralmának végét segíti elő.

A középkori irodalomban a jóslatok, álmok jelentősége köztudott. Az epikus énekekben előre jelzik a hős sorsának alakulását, fokozva ezzel a történet drámaiságát, az antik sorstragédiákra emlékeztető módon meghatározzák az eseményeket. A szentek legendáiban a prófétikus álmok mintegy a Gondviselés megnyilatkozásai, igazolják a szent küldetését, megerősítik kiválasztottságát.²⁸ Helenborc álma mindkettőt magában foglalja. A szülők mindent megkísérelnek, hogy a jóslat bekövetkez-

tét megakadályozzák. Kiirtják országukból a keresztényeket, a gyermeket elzártan nevelik, majd igyekeznek meggyőzni, hogy mennyire méltatlan hozzá a keresztény vallás. Így számukra a végzet beteljesedése, hogy fiuk mindennek ellenére kereszténnyé lesz. Helenborc belehal fájdalmába és kétségbeesésébe. De benne foglaltatik az álmokképzés a küldetés, a kiválasztottság igazolása is. A láng, a fény, amely különösen fontos helyet kap a 13. századi szimbolikában, a világosság, az igazság tudásának a jelképe, a Szentlélek megjelenési formája, a hit győzelmének jele, amely elúzi a pogány bűn sötéttségét.²⁹ Ebben az értelemben találkozunk a motívum visszatérével Honorátusz élettörténetének második szakaszában: mikor Magontz és Liontz a két püspökké lett remete társaikat a tengerparton keresték, Lérins szigete fölött hatalmas lángoszlopot láttak fölemelkedni, s ebből megértették, hogy ott találják meg Honorátust. Végül a szentet halála pillanatában egy ragyogó láng vette körül, miközben lelkét fehér galamb vitte fel az égbe.³⁰

A Vida de sant Honorat egészen végigkísérhetők a 13. századra jellemző spiritualitás, a vallásos gondolkodás sajátos vonásai. Az ifjú Andrioc első találkozása a kereszténységgel, hogy egy koldus Jézus nevében kér tőle alamizsnát. Anyja Helenborc óva inti a fiát: Jézus a nyomorultak istene, akit keresztre feszítettek, s akik hisznek benne valamennyien betegek, leprások, fájdalomban élők.³¹ A második, az erdőbeli döntő találkozása a három remetével, amely elültette benne a vágyat, hogy kereszténnyé legyen, a szülők végzetes kétségbeesését váltotta ki. Az apa, Andrioc király mindent megkísérel, hogy eltérítse szándékától. Szembeállítja a kereszténység tragikus szomorúságát a pogányság örömeivel és boldogságával. Elmondja, hogy csak nagyon szegények, akik már minden reményüket elvesztették a világ iránt, csak azok követik Krisztus, a hamis isten tanítását, ezzel szemben a pogányság minden örömet és boldogságot lehetővé tesz. Feleségül ígéri fiának a világ le szebb lányát Rosamundát, hozzá hatalmat és nagy gazdagságot. Fényes jövőt, a görög császárságot, hiszen Leonak nincsen fia, s őt jelölte utódjául, és természetesen apja után örökli majd a magyar királyságot is. „Visszaállíthatod a nagy Római Birodalmat, mert fiam, te vagy a családunk reménye és az egész ház fényét neked kell fenntartanod.”³²

Honorátusz azonban öccsével együtt lemond a boldogságról, a hatalomról, a dicsőségről, hogy alázatos remeteként szegénységben Istent szolgálja. A lemondás összefügg a szegénység szeretetével, a gazdagság megvetésének erényével. Toledo-ban, miután meggyógyította Sebiliát, Aygolant szaracén fejedelem lányát, Honorátusz a felajánlott gazdagság helyett („annyi földet, várost, amennyit csak akar”), Nagy Károly és társainak szabadságát kérte. S mivel Aygolant ezenfelül még ékszereket, ezüstöt, lovakat is adott neki, mindent átengedett a lovagoknak, magának semmit sem tartva meg belőle. S később már püspökként is megvetette a pénzt. Mikor valamely ügyben ítélni kényszerült, a penitenciát soha nem pénzben, vagy egyéb anyagi javakban, hanem alamizsnában, bűjtben rótt ki a vétkesre. Fel is használta ezt a szerző arra, hogy Honorátusz erényét szembeállítsa kora prelátusainak kapzsiságával, akik csak azt keresik, hogy gazdagodhatnak meg mások vétkeiből.³³

Az alázatosság erénye fogalmazódik meg abban is, hogy remetetársai Liontz, Magontz éppúgy mint maga Honorátusz is „akaratuk és kedvük ellenére” lettek püspökké választva. Csak az isteni rendelés kinyilatkoztatása után egyeztek bele hivataluk elfogadásába. Honorátusznak, miután visszaállította Arles városának béké-

jét, nincs más vágya, mint visszatérni szerzetestársaihoz Lérins szigetére. De a város főpapjaként is alázatosabb mint valaha, csak az imát, a meditálást óhajtja, s folytatja aszkéta életét, a böjtöket, az önsanyargatást.

Az eredeti Hilarius-féle életrajz írja, hogy Honorátusz arlesi püspöksége alatt is megőrizte szerzetesi ruháját. Raimon Féraud művében a szent legfőbb erényei és az ezzel kapcsolatos csodák a ferences rend 13. századi szellemiségének felelnek meg. A lemondás és az alázatosság, az ínségesek és nyomorultak iránti karitással párosult. Mikor Arles-ben éhínség pusztított, a város lakói főpapjukhoz fordultak, kérve imádkozzék a szegény népért, akik éhhalállal pusztulnak el. Honorátusz a városból minden gabonát egy halomba gyűjtetett, megáldotta, majd Isten segítségét kérte. S íme a gabona sokasodni kezdett olyannyira, hogy nemcsak kielégített minden szükségletet, de maradt is egész esztendőre elegendő. Amije volt, mindenét kiosztotta a szegények és betegek között, akik egyre többen jöttek hozzá segítségért. Az egyik napon egy rettentő beteg s undorító sebekkel borított leprás érkezett, akitől mindenki elmenekült. Honorátusz azonban megcsókolta a szerencsétlent, vigasztalta, házába vitte, enni adott neki, ágyába fektette, saját kezeivel megmosta sebeit. S íme ahogy arcára nézett, hirtelen égi ragyogást látott tündökölni rajta, s ebből megértette, hogy maga Krisztus az, aki megjelent előtte.³⁴ Ez a motívum különösen jellemző a kor spiritualitására. Az ismert Szent Erzsébet legenda leprózus epizódja nem egyetlen példa az egykorú hagiográfiai irodalomban, hogy a betegben, a nyomorultban, az ínségben levőben a szenvedő Krisztust látták.³⁵ Az 1297-ben meghalt Toulouse-i Szent Lajos életrajzában olvashajtuk, hogy rendszeresen adott alamizsnát a szegényeknek, s különösen nagy együttérzéssel viseltetett a betegek, a nyomorultak, a szenvedők iránt.³⁶ A leprások számára kórházat alapított, ahol gyakorta látogatta és ápolta maga is a betegeket. Egy leprással való találkozásának leírása igen sok rokονvonást mutat a Honorátusz életrajzban levő epizóddal.³⁷

A hasonlóság nem véletlen. Honorátusz arlesi főpásztori tevékenysége minduntalan Szent Lajos toulouse-i püspökségét idézi. Lajos, Anjou II. Károly Szicília és Provence királyának és Magyarországi Máriának második fia, aki az elsőszülött Martell Károly 1295-ben bekövetkezett halála után a trón örököse lett, de lemondott öccse Róbert javára, ő maga pedig a ferences koldulórendbe lépett. Püspöki kinevezését nem akarta elfogadni csak szerzetesi fogadalomtétele után. Főpapi székében is megtartotta szerzetesi ruháját, s szívesebben tartózkodott ferences társai között, mint prelátusi székében. Toulouse a kathar eretnység központja volt s Szent Lajos püspöksége idején még erősek a városban a belső konfliktusok. Az életrajz hangsúlyozza, hogy püspöksége alatt megerősítette a város békéjét, amelyet az eretnekek felzavartak.³⁸ A Honorátusz életrajz szintén részletesen számol be Arles városának belső széthúzásáról, az eretnekek polgárháborút kirobbantó tevékenységéről. Honorátusznak is sikerült meggátolni a megosztást, helyreállítani a városban a békét, és nyugalmat, elűzni az eretnekeket.³⁹ Mintha csak Szent Lajos kanonizációs anyagának szövege ihlette volna a szerzőt e részletek megírásában.

A két szent életrajzában fellelhető hasonlóságok, éppúgy, mint Honorátusz lemondás magyar királyi származása, bizonyos történelmi párhuzam megvonására enged lehetőséget.

Karl Lajos feltételezése szerint⁴⁰ a magyar királyi származás és a görög császári rokonság azokból az ismeretekből táplálkozhatott, amelyeket a 4. kereszteshadjárat után Bizáncról és a magyar királyi ház kapcsolatáról tudhattak Provence-ban. Elsősorban III. Béla görög, illetve francia kapcsolatai szolgálhattak példaként. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a munkában a magyar uralkodóház történetének csak igen kis szikrája ismerhető fel. A magunk részéről úgy véljük, hogy saját korának történeti eseményei inkább befolyásolták a szerzőt, amikor Honorátusznak magyar királyi származást adott. Természetesen igen jól ismerte az Anjou-ház és a magyar királyi ház kapcsolatát. Az életrajz megírásakor uralkodó III. Andrással szemben hangoztatták Mária királynő trónöröklési jogcímét. Azt, hogy a magyar királyt Kunország hercegének mondja szintén nem véletlen, mind V. István, mind IV. László viselték ezt a címet. A bizánci kapcsolatok ismerete miatt sem kell a 12. századi eseményekre visszamennünk, hiszen Mária nagyanyja, Laszkarisz Mária görög császárlány volt, s a vers megírásakor uralkodott II. Andronikosz, akinek első felesége Anna, Mária királyné nővére volt. Bizonyos egykorú történeti párhuzamokra találhatunk a görög császár „pogány” szövetségét illetően is. 1272-ben köt szövetséget VIII. Paleologosz Mihály bizánci császár Nogai tatár kánnal, megpecsételve azt, természetes leányának Eufrozinának házasságával. A szerződés megkötését az motiválta, hogy a tatár kán semlegességét biztosítsa az iconiumi török szultán ellenében.⁴¹

A netán véletlen párhuzamoknál fontosabb azonban az egész műnek a bizánci császárral kapcsolatos megítélése, amely teljes összhangban van az Anjou-k politikai törekvéseivel. A Vida de sant Honorat szerint, a görög császárt, aki többszöri felszólítás ellenére sem védte meg a keresztényeket, sőt maga is a pogányokhoz csatlakozott, a pápa és a római nép méltatlannak ítélte a császárságra és azt a szaracénok ellen dicsőséggel harcoló Nagy Károlyra ruházta át.⁴² Anjou Károlynak a latin császárság megszerzésére irányuló tervei köztudottak. 1267-ben II. Balduin latin császár a viterboi szerződésben el is ismerte Achaja fölött Károly szuverénitását, (hűbéruragságát) 1272-ben pedig Albánia katolikusai fogadták el királyuknak. 1273-ban Thesszalia despotájával kötött szerződést; hadat küldött Moreaba, s fogadta a szerb király és a bolgár cár küldötteit.⁴³ Miközben nagy erőfeszítéseket tett, hogy a Balkánon egy Bizánc ellenes szövetséget hozzon létre, Nyugaton a pápa védnöksége alatt kereszteshadjáratot szervezett, s Orvietóban szerződést kötött Courtenay Fülöppel, II. Balduin fiával.⁴⁴ A szerződés célja „a Paleologoszok által bitorolt római birodalom visszaállítása”. Noha az 1282-es szicíliai felkelés következtében lehetlenné vált a hadjárat megindítása, a bizánci törekvések továbbra is jelentős szerepet játszottak fia és utódja politikájában. II. Sánta Károly megőrizte szuverénitását Achaja, Morea és Athén hercegségek fölött, Albánia királyságában és Korfu szigetén, s csatlakozott Valois Károly kereszteshadjáratának tervéhez.⁴⁵ Keleti politikájának súlypontja azonban a Balkán mellett egyre inkább Magyarország felé tolódott.

Már I. Anjou Károly politikai terveihez szükségesnek tartott egy szoros politikai szövetséget a magyar királlyal V. Istvánnal, „a szent és nagy királyok ivadékával, a hatalmas és harcias és a keresztény hit és a római szentegyház ellenségeivel szemben kipróbált fejedelemmel.”⁴⁶ A kölcsönös segélynyújtási és kettős házassági szerződés értelmében a politikai szövetség családi összeköttetéssel párosult: Anjou Izabella és a magyar trónörökös László herceg, illetve Magyarországi Mária és Anjou

(II.) Károly házasságával. A bizánci ambíciók elhalványulásával mindjobban a magyar korona megszerzése került előtérbe, különösen IV. László halála után. 1291-ben Károly és Mária közös oklevele Máriát „Magyarország királynője” címmel jelöli, s mint az elhunyt uralkodó legközelebbi rokonát, az ország örökösének mondja. 1292-ben Károly követséget küldött Magyarországra Mária ügyének szorgalmazására. Hívei tanácsára még ez évben a királynő fiára, Martell Károlyra ruházta magyarországi trónigényét, majd ennek 1295-ben bekövetkezett halála után unokájára Károly Róbertre.⁴⁷

Mindezeket figyelembevéve gondolhatunk azokra az érdekekre, amelyek motiválhatták a szerzőt, hogy Provence népszerű szentjének magyar királyi származást adjon. Bizonyára ismerte azt a legendás életrajzot, amely Észak-Gallia nagy szentjét, Szent Mártont is magyar király fiának tette meg. A pannóniai származású toursi püspök és kolostoralapító (meghalt 397-ben) élete és munkálkodása sok rokonságot mutat Honorátuszéval, így bátoríthatta szerzőnket, hogy hőstét ő is a magyar királyi családból származtassa.

Meg kívánjuk jegyezni, hogy Anjou I. Károly Beatrixszal, Raymond Berengár Provence grófjának leányával és örökösével kötött házassága óta Provence a dinasztia legfontosabb birtokát képezte. Igaz Károly szembekerült IX. Lajos francia király özvegyének, Provence-i Margitnak igényeivel s az érdekeit védő 1281-ben létrejött maçoni ligával, de II. Károly, aki 1279-től kormányozta a területet elérte, hogy a királyné 2000 livre járadék fejében lemondott követeléséről.⁴⁸ II. Károly Szicília királya és Apulia hercege címeket viselte, azonban szicíliai hatalma az 1292-es „szicíliai vecsernye” után jóformán elveszett, s Apuliában sem sikerült teljesen meggyökereznie. Provence-ban viszont megerősödött a helyzete. Az Aix-i udvar, főleg fia, Róbert uralkodásától, szinte az Anjou birtokok központja lett. Mária királynő is gyakran és szívesen tartózkodott itt. Provence régi, nagy tiszteletnek örvendő szentjének, Honorátusznak a királynő dinasztiájával való rokonítása kétségkívül hozzájárulhatott népszerűségéhez. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy a királynő fia, Lajos a toulouse-i püspök személyében, cselekedeteiben mintegy felújítva látjuk a volt arles-i szent püspök erényeit. Lajost 1317-ben kanonizálták. A szenttéavatás kihirdetésének ünnepélyes miséjén elhangzott beszéd külön kiemelve hangsúlyozta a szent családfáját.⁴⁹ Anyai ágon az Árpád-házi szent királyi ősök felsorolása jelzi a kor Európájában a magyar királyi ház tekintélyét, s így e rokonság az Anjou-ház propagandáját is szolgálhatta.

Raimond Féraud az életrajzot mint a bevezetőjében mondja, Guancelme apát kérésére írta, hogy Mária királynőnek ajánlja, aki maga is „filla del rey d'Ongria”. Az ajánló sorok amelyekben Isten oltalmát kéri e szent királyi dinszatiára, amelyhez Szent Honorátusz is tartozott, hogy szent öröksége minden időkre fönmaradjon, nagyon pontosan fejezik ki a szerző szándékát és céljait, amivel egyidejűleg szolgálhatta úrnője és hazája Provence dicsőségét:

„Monser Guancelm l'abat / Agut en ay mandat; / Car a la pros reyna / Que ves Dieus es enclina, / A ma donna Maria / Filla del rey d'Ongria, / Et que porta corona / De Cecilia la bona, / En volra far present, / Si Dieus lo li consent / Et que son plazer / En garda dei a aver / Et en protection / Cesta sancta mayson / Que fey sant Honoratz / Que d'Ongria fom natz / Del sieu reyal lignage / Et quel sant heretage / Deu tostemps mantener / A trastot son poder.”

JEGYZETEK

¹ „...Sponsa fuit regi grandis pede nomine Berta / Venit ab Ungaria, sed greca matre reperta / Cesaris Eraclii filia namque fuit... / Eracli de genere imperatorum Romanorum et Grecorum” Idézi Király Ilona, Szent Márton magyar király legendája. Budapest, 1929. 80.

² „...Cou est du roi Floire l'enfant / Et de Blanceflor, la vaillant / De qui Berte as grans pies fu née; / Puis fu en France coronée / Berte fu mère Charlemaïne...” (Floire et Blanchefleur) Kiad. *Édelsand-Du Mézül* 1–2.

³ Király I. I. m. 57–58.

⁴ Karl Lajos, La Hongrie et les hongrois dans les chansons de gestes, Paris, 1908. Gabriel Asztrik, Les rapports dynastiques franco-hongrois au moyen âge. Budapest, 1944. Mezey László, Deákosság és Európa. Budapest, 1979.

⁵ „...qui fu le premier roi chrestien de Hongrie et par qui li reams fu convertis à la fois Jhesu Christ, si comme il est escrit en sa vie.” Karl L., Vie de Sainte Elisabeth par Nicolas Bozon, (Zeitschrift für romanische Philologie, 1910 Bd. 34.)

⁶ 1091-ben I. Szent László adományából Somogyvár a franciaországi Saint Gilles apátságához tartozott. A somogyvári kolostor alapkövetésénél Odilo apát személyesen jött Magyarországra. A kolostorban 200 évig francia szerzetesek éltek. Baumgarten Ferenc, Századok, 40. 1906. 389–411.; Gombos F. Albin, Catalogus Fontium Historiae Hungaricae I. Budapestini 1937. 27.

⁷ Kiad. Schneck F., (Romanische Bibliothek T.XV, Halle, 1898.)

⁸ Az epizódok közi, Beck Yves, Anthologie de la prose occitane du moyen âge. Paris, 1977. 153–157.

⁹ „Vielleicht ist es kein Zufall, dass in der Vida de S. Honorat als Vater des Heiligen ein König von Ungarn genannt wird und in der Gesta einer der Eremiten der Sohn eines ungarischen Königs ist. „Schneck F., i.m. 4. Eckhardt Sándor (De Sicambria à Sans-souci) Szent Honorátusz magyar királyi származását a szent Márton legendával hozza kapcsolatba. (Paris, 1943, 91–103.)

¹⁰ Kiad. Suwe Ericsson Ingegard, La vida de Sant Honorat poème provençal de Raimon Féraud. Uppsala, 1943.

¹¹ Meyer Paul, La vie latine de Saint Honorat et Raimon Féraud. (Romania 1879 VII. 481–508.)

¹² AA SS t. 2. Anvers, 1643. 15–16.; Pl 50. 1249–1272.; S. Cavallin, Vitae Sanctorum Honorati et Hilarii Episcoporum Arelatensium Lund, 1952. 49–78.; M.D. Valentin, Hilari d'Arles Vie de Saint Honorat Paris 1977. (Sources Chrétiennes 235.)

¹³ A. de Vogüé Sur la patrie d'Honorat de Lérins évêque d'Arles. (Révue bénédictine, 1978 T. LXXXVIII) 290–91.

¹⁴ „...Andriochi fratri predicti imperatorem, regi Nichomedie et culminis Cumanorum...” Kiad. E. Munke (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie 32. Halle, 1911. 137–138.

¹⁵ „...Andrioc d'Ongria... Princep de Cumania” – Vida 137–138. sorok.

^{15/a} V.ö. Barlam és Jozafát története. Jacobus de Voragine, Arany legenda. Budapest, 1990.

¹⁶ „Ay! Helenborc, la flor d'Ongria / E de trastota payania / Bel ris, bella loca el menton / En Castella ni en Aragon / Non era trobada ta pars / Ni en romanz ni en cantars!” Vida 525–530 ss.

¹⁷ „Hester fom bella donna e Yseut e Thamar / Et Helena de Troya e Judit e Augar / E li Sayna Sebilas de qui son man chantar. / En fabula ni en chanzon non trobet hom sa part.” I.m. 125–128. sorok.

¹⁸ A Nagy Károly legendakörhöz kapcsolódó chanson de geste-k több darabjában fellelhető motívum a különleges szépségű szaracén harcegnők és keresztény hős lovagok szerelme, illetve házassága. Így Guillaume d'Orange Nimes és Orange megszerzése után feleségül veszi a szép szaracén hercegnőt, Orable-t. (La prise d'Orange); A chanson d'Aspremont-ban Aygolant szaracén fejedelem felesége Aufélise beleszeret a követként érkező Naimésbe, majd miután megözvegyült, Nagy Károly udvarába került, s Florent felesége lett, akire Nagy Károly Aygolant királyságának kormányzását bízta. P. Jonin, Pages épiques du Moyen Age français T.I. Paris, 1964.

¹⁹ „...Donna, venc de deport et ay vist un messaie / De Jhesu Christ, lo rey que es de gran paraie. / Es el nostre cosins ni de nostre liynaie? / Aperten a mon payre ni a l'emperador? Vida 222–225. sorok.

²⁰ Vida XV. fejezet. 1209–1258. sorok.

²¹ U.o. XXVII. fejezet 2011–2022. sorok.

²² „...Honoratz si gaymenta, tant fom li paors grantz Las! Ben mi vengra miellz fossa mortz am los santz Ben ay vist! Elcun temps pensar non mi podia Fos donatz a serpentz le fiyll del rey d'Ongria" I.m. 2120–2131. sorok.

²³ „Glorios fiyll de rey" I.m. 4032.sor.

²⁴ *Moravcsik Gyula*, A csodaszarvas-monda. *Philologiai Közlöny*, 1914. *Solymossy Sándor*, A magyar csodaszarvas-monda. *Magyarságtudomány*, 1942. 157–175.; *Dömötör Tekla*, Les variantes hongroises des légendes médiévales du cerf. (*Littérature hongroise – littérature européenne*, Budapest, 1964.; *V.Kovács Sándor*, *Eszmetörténet és a régi magyar irodalom. Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Székely Gy. 1984. 139.

²⁵ *Pschmidt, C.* Die Sagen von der verfolgten Hinde. Greifswald, 1911.

²⁶ „Ő az Úrtól választott királyoknak egyike lesz, a földi élet koronáját majd az örökkévalóval fogja felcserélni... Akkor az István nevet kapta; hisszük, hogy Isten is ezt akarta, mert ami „István” a görög nyelvben „korona” a latin beszédben. Mivel Isten azt óhajtotta, hogy e világban is királyi hatalom koronázza, s a jövőben váltsa fel az örökké tartó boldogság koronájával, kijelölte Őt az örök, el nem múló dicsőség elnyerésére.” Szent István legendája Hartvik püspöktől. Árpád-kori legendák és intelmek. Budapest, 1983. 35. és 36.

²⁷ „Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem saját földjükön sokasodnak el.” *Anonymus*, *Gesta Hungarorum*. Ford. Pais D., Budapest, 1975. 81.

²⁸ *Braët H.* Le songe dans la chanson de geste au XIIe siècle (*Romanica Gandensia* XV) Gent, 1975; *Lanzoni F.* Il sogno presago della madre incinta nella letteratura medievale e antica. (*Analecta Bollandiana* XLV) 1927, 225–261.)

²⁹ Szent Switbert a „frizek apostola” életrajzában olvassuk, hogy anyja álmában hatalmas csillagot látott, amelynek sugara megvilágította Germániát és Galliát; Szent Willibrod, „Germánia apostola” születését is álomjóslat előzte meg, anyja méhéből hatalmas ragyogás áradt, amelynek fénye elűzte a sötétséget. *Lanzoni*, I.m.; – Fényként jelenik meg Dantenál Szent Jakab a kereszténység harcosa és védőszentje. „...És ím felénk újabb fény hatott / – a Zászlós, akiért Compostellába ember annyi megy s jó.” *Dante Paradisom*, XXV 13–18. s. (Babits M. ford.)

³⁰ „...Una flama lusentz / Lo trasceis tot entorn” „En forma de colomba blaqua e resplendent L' en an vista montar tro intz el fermanent,” *Vida*, LIX. fej. 4013–4014. és 4018–19. sorok.

³¹ „Cyll que crezon en luy son fals gualiator, / Lebros e malannant, e vivon a dolor.” *Vida* II. fej. 231–232. sorok.

³² „E nembre ti dels e Grex / Que a ton gran honor / T'an fach enperador / Apres Leon, mon frayre, / De trastot son repayre, / De Romania la grant, / Car anc mon ac enfant! / Fiyll, en tu es l'espers / Do totz nostres poders / E trastot lo llynaie Pos tenir en paraie.” I.m. VII. fej. 790–800. sorok.

³³ „...mas no iens de peccunia, con fan alcun prelat.” 3819.s.

³⁴ XLIV. fej. 3322–3351. sorok.

³⁵ *Paré G.* Les idées et les lettres au XIIIe siècle. Montréal, 1947.; *L.Génicot*, La spiritualité médiévale, Paris, 1958.

³⁶ „...visa vero compassione ad pauperes ferebatur, quibus largas tam privatas quam publicas elemosynas faciebat.” (kanonizálási bulla, IX. A SS aout, T. III. 781.)

³⁷ „...Sequenti die Parascenes, facta copia eundi ad vicinam ecclesiam Templariorum, obvium habuit miserum hominem horribili lepra infectum: quem publice osculatus fuisset, nisi fratris sui Roberti timuisset offensam. Sed non potuit committere quin sequente die in Jesu Christi dilecti sui memoriam, qui putatus est quasi leprosus, et percussus a Deo e humilitatus; accitum leprosum, admirando fervore, pallio posito complexus amicissime exasculetur. Quod videns Robertus fratres pene obstupuit, et adeo fuit commotus hoc ejus exemplo, ut ipse quoque, quem ante valde inhorruerat, ulnis comprehensum, osculo suo benignissime acciperet.” *Vita A. SS.* 812.

³⁸ „Hinc crebrae dissensiones, hinc odia injusta nascuntur: diabolica lingua de amicissimis facit inimicissimos, concordisque dissocians gravissimis facit odiis dissidere. Ille vero offensarum acerbitem deponens, consociationem et omnis boni fontem caritatem et concordiam colens in primis cunctis suadebat. Quando igitur dissensio ab aliis, ab ipso incipiebat reconciliatio, benignissime dissentientium injuriis ignoscente.” *Vita* 814.

³⁹ *Vida*, LX. fej.

⁴⁰ *Kalr L.*, Ungarn und die provenzalische Dischtunst. (*Zeitschrift für romanische Philologie* B. 47/1927. 235–241.)

⁴¹ Ostrogórsky G., Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963. 3. kiad. 2. Bd. 329.

⁴² Vida XXI. fej.

⁴³ Ostrogórsky, I.m. 326., 329–343.

⁴⁴ A szerződést Fülöp és Anjou Beatrix házassága szentesítette.

⁴⁵ A hadjárat terve semmivé lett Valois Károly feleségének Catherine de Courtenay 1306-ban bekövetkezett halálával, aki az utolsó latin császár II. Balduin unokája, Courtenay Fülöp és Anjou Beatrix lánya volt.

⁴⁶ Károly követe Bernát montecassinoi apát írja 1269-ben Magyarországról, hogy a szövetség mindkét király nagy hasznára és a római egyház oltalmára fog szolgálni. „A mi urunk királyunk dicsőségét ismeritek, arról nem kell szólnom. Hanem a magyar királyi háznak is hihetetlen a hatalma, meg se lehet mondani mennyi a fegyvere. Keleten, Északon meg se mer mozdulni senki, ahová a diadalmas vezér, vagyis a dicsőséges király seregét megindítja. Észak és Kelet legtöbb országa és fejedelme rokonság, vagy meghódolás címén birodalmához tartozik.” Anjou-kori diplomáciai emlékek. I.3. 24. s.kk. lapok. Idézi: Pauler Gy. A magyar nemzet története II. k. 1893. 351.

⁴⁷ Fraknói V., Mária, V. István leánya. 1271–1323.

⁴⁸ Busquet R., Histoire de Provence, Monaco, 1952. 175–183.

⁴⁹ „...nam mater sua Maria Ungarie fuit de stirpe sanctorum Stephani, Ladislai et Emerici Ungarorum rerum... et novissime nulla mulier de alio sanguine regio fuit canonizate nisi sancta Elizabeth de cuius stirpe mater Beati Ludovici fuit.” *Franciscus de Mayronis*, Sermon de S. Ludovici episcopo Tolosani. Liber de laudibus B. Franciscani. Analecta Minorum Capucinatorum. T.XIII. 1897. 311.

III. ANDRÁS ÉS A PÁPAI UDVAR

In cuius imperio quidam nobiles regni, ...in preiudicium regis Andree a papa Bonifacio VIII regem, ut dicitur, petierunt.

Chronicon pictum, c. 186.

A Képes Krónika úgy tudósít, hogy III. András magyar király még IV. László uralkodása alatt tért haza külföldről.¹ Mivel árpádházi herceg volt, az ország területéből nagyatyai jogon osztályrész illette őt.² IV. László 1290-ben történt meggyilkolása után³ az ország bárói örömmel királlyá tették: „a baronibus regni Andreas dux feliciter coronatur.”⁴ Ellenben országlása alatt egyes nemesek, így János és Herricus bán, Kőszegi Henrik fiai, továbbá Ugrin, Újlaki Pócs fia, és többen mások: *quamplices*, III. András iránti ellenszervből Rómához fordultak s VIII. Bonifác pápától kértek uralkodót.⁵ A pápa hajlott kérésükre s 1299-ben, még III. András királysága alatt, a tizenegy éves Károlyt küldte Magyarországra, Carobertót: Károly Róbertot, a szicíliai Martel Károly fiát, IV. Béla magyar király leszármazottját.⁶ Mikor Károly megérett az uralkodásra, „regnare valeret,” s III. Andrással szemben hatalomra léphetett volna, érdekében a pápa több légátust küldött magyar földre, hogy azok pápai utasítást követve III. András ellen fellépjenek.⁷ Ellenben semmi komoly eredményt nem értek el, írja a krónikás, miért is haza tértek; „qui nichil agere valentes, ad propria redierunt.”⁸

A magyar krónikás tudósítása szerint az ország bárói, IV. László meggyilkolása után „örömmel:” *feliciter*, királlyá koronázták András herceget;⁹ tehát a krónikás nem az esztergomi érsek révén megtartott hivatalos egyházi felkenésről s koronázásról ír, hanem csak a koronázás tényéről.¹⁰ Így érthető VIII. Bonifác pápa 1301. október 17-i leirata, amelyben kifejti: milyen alapon szólhat bele a Szentszék a magyar trónbetöltés kényes kérdésébe.¹¹ E pápai levél körülbelül kilenc hónappal III. András halála után kelt, címzettje Vencel cseh királyfi volt, akit 1301. augusztus 27-én a kalocsai érsek tíz püspök jelenlétében magyar királlyá koronázott.¹² A kalocsai érsek révén a magyar főpapi kar jelenlétében történt koronázási aktus nyíltan jelezte, hogy a főpapok az akkori egyházfőt, Gergely érseket, nem tartották törvényes esztergomi érseknek.¹³

E pápai irat tónusa s mondanivalója hűen tükrözi Róma akkori politikai – szellemi magatartását. A pápa a legfőbb pap, akit isten királyok s országok fölé helyez, aki bírói székén biztosan ítél s tekintetével eloszlat minden rosszat. Elődei hivataluknál fogva királyok s országok ügyeire ügyeltek fel, Magyarországot oltalmazták. Magyar hon különösen tartozott az apostoli székhez: „különösebben,” mert az országot a magyar első szent királya minden jogával és hatalmával a római egyháznak ajánlotta fel. Maga Szent István király Krisztus helytartójától vette át a királyi koronát, nem saját erejéből foglalta el a trónt – amint erről a római egyház levéltárában őrzött iratok tanúskodnak, és amiről kellett, hogy a kalocsai érsek tudomással bírjon.¹⁴

Korábban, közvetlenül IV. László meggyilkolása után IV. Miklós pápa hasonló hangnemben nyilatkozott a római szentszék és a magyar királyi udvar közt fentálló viszonyról.¹⁵ 1290-ben Rudolf német uralkodó hűbérnek tekintette a magyar hont, s mint birodalmi hűbért fiának, Albert hercegnek adományozta.¹⁶ A pápa tiltakozott: a német uralkodóhoz¹⁷ és Albert herceghez intézett leveleiben¹⁸ hangsúlyozta, hogy Magyarország köztudottan a római egyházhoz tartozott, miért is Róma magyarországról gondoskodott, törődött az ország helyzetével.¹⁹ Intette a német uralkodót, hogy a nevezett királyságra vonatkozó egyházat megillető jogokat ne bitorolja, ott a szentszék kárára ne cselekedjen.²⁰

Ugyanakkor IV. Miklós pápa emlékeztette az ország egyházi és világi vezetőit, valamint az ország minden rendű egyház s világi személyiségét arra, hogy mivel Magyarország régi idők óta fogva a római egyházhoz tartozott, ott az egyház jogait közülük senki se birtokolja, egyházi érdekek ellen önkényesen el ne járjon: „...regnum ipsum ab antiquo etiam ad Romanam ecclesiam pertinere,... et ne quivis illa... usurpare presumat.”²¹

VIII. Bonifác pápa egy régóta fentálló hagyományra hivatkozik, amit szerinte hivatalos iratok támasztanak alá,²² IV. Miklós pápa is régi szokást említ, „cum autem prefatum regnum ad Romanam ecclesiam ab antiquo etiam pertinere noscatur”,²³ e pápai leiratok nem helyezik kellő megvilágításba a szentszéknek a magyar trón betöltése iránt táplált érdeklődésének politikai háttérét.²⁴ Az ok, miért Róma az 1290-es évek folyamán túlzott érdeklődést tanúsított a magyar trón betöltése iránt – anélkül, hogy az ügyben ténylegesen beavatkozott volna, – s annak érdekében még a törvényes uralkodó, III. András királyságát sem volt hajlandó eleinte tudomásul venni, a magyar királyok tette koronázási eskü szövegében, továbbá a szentszék és a szicíliai–nápolyi királyi udvar közti diplomáciai-, politikai kapcsolatok kiértékelésében keresendő.

A magyar királyok koronázási esküjéről először II. András korában volt szó. Feltételezhető az egyházi szertartásnak megfelelő az uralkodó egyház jogainak megőrzésére tett ígéretet. Kantorowicz 1957-ben megjelent könyvében Deér Józsefre hivatkozva említi, hogy II. András az I. Anjou Károly révén 1310-ben tett eskü szövegét [talán annak korábbi, rövidebb változatát?] használta.²⁵ 1206-ban az uralkodó elrendelte, hogy János esztergomi érsek révén történt megkoronázásának emlékére az esztergomi kanonokok évente szent Adalbert ünnepén száz ezüst márkát kapjanak a kincstártól, és rendelkezését 1209. április 20-i dátummal III. Ince pápa

átíratta.²⁶ Így II. András megkoronázásának van írásbeli bizonyítéka, mely egyúttal az általa letett koronázási esküt is tanúsítja.

A király révén tett esküre hivatkozik III. Honorius pápa is 1220 július végén – augusztus elején keltezett leiratában, mely az egyházi kánonjog gyűjteménybe, *Liber extra*, is bekerült.²⁷ A kalocsai érsekhez intézett levelében Ószentsége arról panaszkodik, hogy a magyar uralkodó egyházi javakat idegenít el „in praeiudicium regni sui et contra regis hororem.”^{27a} Más szavakkal a király országa hírnevét s saját becsületét csorbítja, hiszen megkoronázása alkalmával megesküdtött, hogy országa jogait s koronája becsületét ápolja; „cum teneatur et in coronatione sua iuraverit, iura regni sui et honorem coronae illibata servare.” E pápai leirata újra tanúsítja, hogy a koronázási eskü főleg egyházi érdekek megőrzését szolgálta. Az 1222-ben kiadott ún. Aranybulla 16. bekezdésében esküjét módosítva azt megismétli: „integros comitatus uel dignitates quascumque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo.” Erre tett újra ígéretet az 1231-ben kibocsájtott ún. második dekrétumának 26-ik cikkelyében: „integros comitatus vel dignitates inpraedia, vel possessiones non transferemus”.²⁸

III. Honorius pápa 1220-i leiratát IX. Gergely 1225. július 15-i, illetve 1233. január 31-i [rövid] levelei megismétlik, mintegy kifejezve a kúria hangoztatott nézetét, hogy az uralkodó koronázásakor, akárcsak a püspök felszentelése alkalmával, esküszik, hogy egyházi [köz-]javakat el nem idegenít, tulajdont el nem ajándékozik.^{28a}

I. Károly koronázási esküjének szövege megmaradt a vatikáni levéltárban. Mégis, III. András volt az az uralkodó, aki 1290-ben letett koronázási esküjében az egész ország szabadságának biztosítására tett ígéretet, a stájeri Rimes krónika tudósítása szerint, melynek szerzője hét pontban foglalta össze az eskü szövegét.²⁹

1265-ben Anjou Károly, IX. Szent Lajos francia király testvére, IV. Kelemen pápa kérésére elfoglalta Nápolyt. Az új nápolyi uralkodó álma egy egységes Itália kialakítása, valamint az omladozó bizánci császárság romjain felépítendő új kelet-római birodalom felépítése volt. Legalábbis erre lehet következtetni abból, hogy tervének megvalósítása érdekében egy a magyar udvarral megkötendő politikai házasság gondolatával foglalkozott. Károly legfiatalabb leánya V. István magyar király fiával, a későbbi IV. Lászlóval lett eljegyezve, míg V. István leánya, Mária, Anjou Károly fiának és trónörökösének, a jövőbeli II. Károly nápolyi királynak lett a neje.^{29a} Ezen házassági kapcsolat révén az új nápolyi dinasztia a magyar trónhoz talált utat; ugyanis fivérének, IV. [Kun] Lászlónak 1290-ben történt meggyilkolása után Mária nápolyi királyné a magyar trón örökösének tekintette magát, s igényének megvalósítása érdekében pápai támogatást kért.^{29b}

IV. Miklós pápa habozott, de felkérte az esztergomi érseket, hogy jelentést tegyen az akkori magyarországi helyzetről. Az érsek nem válaszolt. Így a szentszék 1290 szeptember elején légátust küldött magyar honba. Megbízólevelében hangsúlyozta a pápa, hogy Róma mindig különös gonddal őrködött magyar érdekek felett, miért is felhatalmazta a légátust, hogy az országos állapotokat vizsgálja, azokról Rómába küldjön jelentést, s egyben tegyen javaslatot az országos ügyek orvoslására.³⁰ Megjegyzendő, hogy a légátus nem nyert felhatalmazást arra, hogy a trón betöltése, illetve az ország még csak ideiglenes kormányzása érdekében is rendelkezék! Ószentsége magának tartotta a döntés jogát, hogy a jelentés kézhez vétele után

az ügyben intézkedjék.³¹ E levélben megnyilvánuló pápai logika szerint az ország a római egyházhoz tartozik, így a pápának ha nem is joga, de kötelessége, hogy magyar belügyekbe beleszóljon.³² Érdekes, hogy a légátusként kiszemelt gubboni püspök nem ment el Rómába, küldetése alól fel lett mentve. Pár hónappal később Ugocci-one János aesi főpapot bízta meg a szentszék a követi teendők kivitelezésével.³³

Időközben a Henrik fiak hazahívták árpádházi András herceget, hogy király legyen,³⁴ de a muraközi sztridói várúr elfogatta a herceget, Bécsbe vitette, ahol az osztrák Albert herceg „vendége” lett.³⁵ Kellemetlen helyzetéből Ladomér esztergomi érsek mentette ki a magyar trónjelöltet úgy, hogy vilhelmita szerzeteseket küldött érte, akik álruhában: szerzetesnek öltöztetve hajón hazaszöktetik. Több köznemes csatlakozott még a hajón tartózkodó Andrásához, Budára kísérték, Fehérvárra vitték, s ott megkoronázták.³⁶ Amint a Stájer Krónika megírta, Ladomér érsek kente fel az uralkodót, tette vállára a szent István palástját, fejére a szent koronáját, kezeibe kormánypalcát helyeztek, s III. András király letette az esküt. A királyoknak pedig a főpapok s a köznemesek tettek esküt.³⁷

Hamarosan koronázása után, uralkodása első évében, „regni autem nostri primo anno,” Óbudán országgyűlést hívott össze III. András, hogy felújítsa az 1222-i Aranybulla a köznemességet érintő szabadságait.³⁸ Erről az általános gyűlésről: *congregatio generalis*, diétáról két királyi leirat tesz említést 1290 szeptemberében.³⁹ Végzéseit 1291. február 22-én ellenjegyezte a királyi alkancellár.⁴⁰ Az országgyűlés a nemesek javára hozott új intézkedéseket,⁴¹ és egyben limitálta: lerövidítette a főnemesek igényeit.⁴² Az egyháziak közjogi s a nyilvánosság előtti szerepét újra meghatározta.⁴³ Új uralkodóról lévén szó, királyi hatalmat érintő korlátozásokat léptetett érvénybe.⁴⁴ Az uralkodó azért hívta egybe az országgyűlést, hogy saját helyzetét erősítse;⁴⁵ viszont a főnemesek, s bizonyos fokig a főpapok, félve a király és a köznemesek közt kialakuló szorosabb kapcsolatok következményeitől, saját érdekükben hoztak országos rendelkezéseket.⁴⁶

Midőn pedig Habsburg Rudolf német uralkodó Rómában bejelentette, hogy Magyarországot mint birodalmi hűbért fiának adományozta,⁴⁷ Róma mindkettőjüket emlékeztette arra, hogy az egyházat magyar földön megillető jogokat megtámadni, illetve kétségbe vonni ne merészkedjenek.⁴⁸ Egy másik bullában pedig hangsúlyozta a pápa, hogy IV. László király még Fülöp fermói püspök – pápai légátus ténykedése idejében eskü alatt vállalt bizonyos kötelezettségeket a szentszékkal szemben, de azokat nem tartotta meg. Miért is vegye tudomásul az ország minden rendű s rangú egyházi s világi embere, hogy ott az egyház rovására senki nem tevékenykedhet.⁴⁹ Ezen pápai leirat hangneme, sőt tartalma az uralkodóra vonatkozik s annak pártfogóra anélkül, hogy III. András királyt név szerint említene.⁵⁰

Az itt felsorolt pápai iratok a szentszék magyarországi iránt támasztott jogigényét igyekeznek megalapozni, de homályban hagyják annak természetét: azt igyekeznek hangsúlyozni, hogy a szentszék fenntartja megának a jogot, hogy a magyar trón három felől fellépő követelőinek viszályába végérvényesen döntsön.

A német követelést Róma nem vette jó néven, s a trónkövetelőt nem vette komolyan. III. András hazahozatala, mondjuk inkább: hazaszöktetése s megkoronázása meglepte és kellemetlenül érintette a pápai udvart azért, mert a kúria Mária népolyi királyné, a meggyilkolt IV. László hugának kérelmét tartotta szem előtt.⁵¹ A

római szentszék számára fontos volt az új nápolyi uralkodóházzal fenntartandó kapcsolat, így nem volt hajlandó elfogadni „velencei,” azaz árpádházi III. András trónigényét, akinek pedig atyja, az 1271-ben elhunyt István herceg IV. Béla féltestvére volt, az 1235-ben meghalt II. András király harmadik házasságából származott későn született fia.⁵² A szentszék politikai s diplomáciai sakkhúzásait az a körülmény sem segítette, hogy III. András első feleségének, a lengyel Fenenának halála után⁵³ a korábbi rivális trónkövetelő Albert herceg, most már német császár leányával, Ágnessel kötött házasságot.⁵⁴

Az Ágnes hercegnővel kötött házasság hátteréhez hozzátartozik III. András osztrák hadjárata. Albert herceg, hogy Bécs elnyúló ostromát megrövidítse, a hainburgi békében lemondott a magyar trónról, visszaadta az általa korábban elfoglalt magyar területet, s csupán azt kérte, hogy magyar részről bontsák le a határszéli erődítéseket.⁵⁵ Azonban ezen békekötés nem tetszett a kőszegi Henrik családnak, III. András korábbi támogatójának, miért is a család a nápolyi Mária pártjára állt: koronát s zászlót nyújtott át Mária fiának, Martel Károlynak, aki viszont Habsburg Rudolf német uralkodó leányát, Klementiát vette nőül. Ebből a frigyből született Károly Róbert,⁵⁶ magyarul Károly, akit VIII. Bonifác pápa nagy körültekintéssel támogatott a törvényes uralkodóval szemben.⁵⁷

A pápai légátus nem volt irigylésre méltó helyzetben. III. Andrást királyként nem ismerhette el, de ellene fel nem léphetett. Így oda kellett, hogy hasson, hogy az uralkodó trónigényének kérdésében maga a szentszék döntsön.⁵⁸ Ezzel az elgondolással a király hívei: a főpapság, nem értettek egyet. III. András születése folytán s megválasztása révén koronás magyar király volt, pápai hozzájárulásra nem volt szükség.⁵⁹ Ezért a püspök mindenkit, aki az uralkodónak hűséget nem fogadott, aki külső, pápai beavatkozástól várta a trónöröklés rendezését, hűtlenséggel vádolt s kiközösített.⁶⁰ Ugyanakkor a főpapság, hogy politikai függetlenségüket s ténykedési szabadságukat megőrizték, teljes tisztelettel adóztak a pápai légátus személye iránt s hivatalával szemben, aki IV. Miklós pápa halála után visszatért Rómába.⁶¹

A remete V. Cölesztin pápa lemondása után,⁶² aki tudvalevőleg a nápolyi udvar befolyása alatt állt, de magyarországi ügyekben nem avatkozott bele⁶³ VIII. Bonifác lett a pápa. Az új pápa első hivatalos ebédjén Mária királyné férje, II. Károly király, és fia, Martel Károly, „Nápoly és Magyarország uralkodói” szolgáltak fel!⁶⁴ Az a Martel Károly, akinek fia Károly Róbert nem a nápolyi hanem a magyar trónt volt hivatva örökölni.⁶⁵

Ennek dacára, az új pápa nem segítette az Anjou házat, hogy a magyar trón várományosa legyen. Sőt felszólította a pápai politikát követő Németújvári grófokat, hogy az általuk lefoglalt egyházi javakat szolgáltatasság vissza. Ez ügyben lefolytandó bírói eljárást az esztergomi érsekre bízta.⁶⁶ Még az a kettős körülmény is, hogy 1297 tavaszán Mária nápolyi királyné udvari káplánját spalatói érsekké nevezte ki a pápa,⁶⁷ valamint 1298-ban Mária és a Brebiri grófok kérésének eleget téve Sebenicoban püspökséget alapított, a szentszék csupán arra utal, hogy Róma továbbra is érdeklődött a nápolyi Anjou dinasztia magyar vonatkozású politikai ténykedései iránt.⁶⁸

Ladomér esztergomi érsek halála változást hozott a pápai politikában. Az esztergomi káptalan III. András alkancellárját, Bodoli Gergely fehervári prépostot vá-

lasztotta meg, s ezt 1298. február 13-i leiratában az uralkodó érvényesnek ismerte el.⁶⁹ Ellenben az érseknek választott alkancellár hűtelen Anjou párti lett, miért is az uralkodó visszavonta jóváhagyását s az érseki széket üresnek nyilvánította.⁷⁰ Ugyanakkor a káptalan Rómában tett lépéseket kérelmezve, hogy a pápa ne erősítse meg Gergelyt hivatalában.⁷¹

Anjou befolyás alatt elismerte Gergely érseket azzal a megkötéssel, hogy ideiglenes *procurator*rá nevezte ki, így függőben hagyva az ügyet elhalasztotta a választás kivizsgálását.⁷² A pápa sem a magyar udvart, sem az Anjou Károly Róbertet nem tudósított elhatározásáról. Annál inkább fordult az ország népéhez! Égi sugallatra a nép Krisztus hitét vette fel, írta a pápa, s a magyar nép úgy egyházi, mint világi vonalon kiváló egyéniségeket mutatott fel, míg a királyi ház sok szentéletű sarjjal ékeskedett, akik nem rejtették véka alá, hanem az egész világra kisugározták boldogságuk fényét [: példáját]. Közülük néhányat a közelmúltban a szentek sorába iktatott a szentszék. Az ország, mely nagytudású papokkal, háborús hősökkel s az egyházhoz hű ragaszkodó néppel rendelkezik, mintaképként áll a szomszédos népek előtt.⁷³

A korábban sok lakosággal bíró ország kis nyájja olvadt le, sok város s falu elhagyottan áll. A lakosságot szakadárók s pogányok veszik körül, s támadásaikkal zaklatják. Így kell, hogy megbízható egyén álljon Esztergom élén, aki Rómát az ottani helyzetről alaposan tájékoztatja, s aki tud kellő rendszabályokat erélyesen alkalmazni. Gergely főpap ez a személy, akit az érseki szék ügyvivőjévé rendel Róma s külön hatalommal ruházza fel, hogy a döntések segítségével a szakadárók s pogányokkal szemben fellépjen, az inkvizíciót szervezze meg, az országos békét zavarókkal szemben büntetést alkalmazzon.⁷⁴ A pápai levél nem tett említést a trónért való versengésről, de az általa elismert Gergely érseknek adott felhatalmazás alapján a békét háborító s a szentszék ellen lázadó főurakkal szemben a szentszék óvatosan Károly Róbert malmára hajtotta a vizet.⁷⁵

Az 1299. május elején megtartott országgyűlésen: *congregatio generalis*,⁷⁶ Gergely érsek nem jelent meg,⁷⁷ de kiküldöttje révén állást foglalt az uralkodóval szemben azon az alapon, hogy a király az esztergomi egyházat háborgatja.⁷⁸ Ugyanakkor az érsek, most mint pápai légátus, Veszprémbe főpapi synodust hívott egybe. Erre a meghívásra viszont a püspöki kar reagált ellenszenvvel: nem látták a Gergely légátusi kinevezését igazoló pápai bullát, így nem fogadják el az érsek pápai követi statusát, s Veszprémbe nem mennek el. Ellenben a püspökök hangsúlyozták, hogy Rómához továbbra is hűek maradnak; az érsek pedig, akire a szentszék tisztet s hatalmat bízott, mutassa ki irántuk tanúsított bizalmát azzal, hogy az apostoli leirat bemutatása révén őket tájékoztatja s megjelenik a diétán.⁷⁹

Tekintettel arra, hogy az érsek az országgyűlésre nem ment el, sőt az egyházi átok kimondásával fenyegetőzött, III. András először keresett direkt kapcsolatot a pápai kúriával. Az uralkodó és az országgyűlés fellebbeztek a szentszékhez az országot Róma külön oltalma alá helyezték.⁸⁰

Ismeretlen, hogy ez a fellebbezés eljutott-e Rómába, s mi volt rá a pápa válasza.⁸¹ De közsímet, hogy az országgyűlés több határozatot hozott úgy a köznemesek, mint az egyház érdekében, és erősítette a királyi tekintélyt.⁸² Így például a köznemes nem lehetett arra kényszeríteni, hogy egy főnemes szolgálatába álljon;⁸³ az évi

pénzváltást a helybeli ispán négy köznemessel együtt látja el;⁸⁴ egyházi hagyatékat lefoglalni, illetve azt kártérítéssel vissza kell adni.⁸⁵ III. András király volt az ország természetes ura.⁸⁶ Elvetélt királyi, illetve királynéi javakat az uralkodó karhatalommal vegye vissza.⁸⁷

A diéta a királyi tanácsban szolgáló főnemések mellé nyolc főpapot és nyolc köznemest választ, akik évente négyszer váltakozva állandóan az uralkodó mellett lesznek. Hozzájárulásuk nélkül adományozott királyi birtok, avagy közméltóság érvénytelen.⁸⁸ A királyi tanács engedélye nélkül emelt várakat le kell rombolni, valamint az úgy a királyi, mint királynéi vámok rovására létesített vámokat be kell szüntetni. A tanács választott tagjait az uralkodó fizeti.⁸⁹

Gergely érsek nem váltotta be fenyegetését, de azon igyekezett, hogy Károly Róbertet a magyar trónra segítse. 1300 tavaszán a „magyar bárók és egyháziak nevében” dalmáciai szerzetesekből álló követséget küldött a nápolyi udvarba azzal a kérelemmel, hogy Károly Róbertet küldjék el magyar földre.⁹⁰ Nápoly most Rómához fordult kérve a kúria támogatását, de III. András időközben Rómába küldött követei megghiúsították a nápolyi udvar terveit.⁹¹ Mikor ugyanis Károly Róbert 1300 augusztusában Spalatónál partra szállt, hogy Magyarországra menjen s magát a trónt megszerezze, III. András — aki nem tartott Károly Róbert ambícióitól, „...et bene sciebat adventum nepotis regis Caroli, et de eo non curabat,”⁹² — diplomáciai elmentámadásba ment át.⁹³ Nem engedte meg, hogy a trónkövetelő pápai támogatással, pápai követ kíséretében lépjen magyar földre. Követet küldött a szentszékhöz, első ízben tette — a trevisoi származású Bonzano Péter személyében azzal a megbízással, hogy a kúrián elérje: Őszentsége ne támogassa Károly Róbertot!

Amint Bonzano leveleiből kiderül, küldetése nem volt eredménytelen: VIII. Bonifác pápa nem támogatta Károlyt. A pápa semleges állásfoglalást vett fel: „...quo nepos regis Caruli contra consilium et voluntatem domini papae et cardinalium amicorum suorum missus fuit per dominum regem in partes illas, et quod dominus papa [ei non dedit] aliquod auxilium.” Sőt, a szentszék felszólította III. Andrást, hogy ha kézre keríti a „gyereket” — „quod si haberitis puerum inmanibus vestris” — szolgáltassa ki a pápának, „quod mitteritis eum ad dominum papam”.⁹⁴

Ugyanakkor Bonzano jelentéseiből az is kiderül, hogy Rómában volt egy másik megbízatása is: érje el, hogy a szentszék érvénytelenítse Gergely érsek esztergomi kinevezését s emelje Antal csanádi püspököt, III. András lelkes hívét, az esztergomi székbe. Ez nyilvánvaló Bonzano 1300. szeptember 18-án Velencében kelt Morosini Mihályhoz írt leveléből,⁹⁵ illetve magához a magyar királyhoz küldött 1300. október 25-én kelt feliratából,⁹⁶ ahol megjegyzi, hogy reméli, hogy a pápa és a főpap úr közti tárgyalások sikerrel járnak; „sed spero, quod cito a domino papa negocium vestrum et domini episcopi feliciter expedietur”.⁹⁷ Bonzano egy harmadik, dátum nélküli, valószínűleg 1300 november elején írt levelében ellenben kiderül, hogy Antal testvér úr tárgyalásai nem jártak eredménnyel, — „et quod si eius negocium non possit expediri” — vagyis a kúria nem fosztotta meg Gergely főpapot esztergomi érseki mivoltától.⁹⁸

A pápa eme óvatos magatartásának oka volt. Az 1299-i fejevári,⁹⁹ majd az 1300-i pesti diéta Anjou párt ellenes reformokat kezdeményezett¹⁰⁰. A Dráván túl megfélemték az Anjou pártfogókat, főleg a négy Baboni fivért, a Vág völgyében Csák

Máté lett hátraszorítva,¹⁰¹ Gergely érsektől a király az esztergomi érsekséget vette el.¹⁰² Csupán III. András 1301. január 14-én bekövetkezett halála után¹⁰³ találta helyén valónak a pápai udvar, hogy a magyar trónöröklés viszályába beleszóljon, és erőteljesen támogassa védence, Károly Róbert ügyét.¹⁰⁴

JEGYZETEK

¹Ld. *Chronicon pictum*, c. 186, in E. Szentpétery, ed., *Scriptores rerum Hungaricarum*, 2 köt., Budapest, 1937–38, ezután SSH, I, 475, 5–6, ill. I, 476, 16–17. A Krónika ezen részlege, pontosabban a cc. 181–212-ig terjedő rész egy szerzőtől származhat – cf. S. Domanovszky megjegyzéseit, *ibid.*, I, 227kk., ill. Horváth J., *Latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest, 1954, 255kk., minorita szerzőtől, u. o. 258, aki a múltra visszatekintő Anjou kori összefoglalást nyújt az Anjouk trónrajutását Magyarországon előmozdítandó. Erről Hóman B., *A Szent László-kori Gesta Hungarorum és XII–XIII századi leszármazói*, Budapest, 1925, 63kk. Horváth, 260kk., s minorita stílusát elemezve ritmikus prózát említ, mely az „ars dictandi” tanítása s használata révén terjedt el; ld. H. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, 2. kiad., köt., Berlin, 1912–31. II, 370. Az itt tárgyalt események háttere egyezik a késői XV. századbeli Thuróczy Krónika 109 s 110 rövid fejezeteivel az E. Galántai–J. Kristó, eds., *Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum*, Budapest, 1985, 140kk., kiadás alapján. V.ö. E. Mályus–J. Kristó, eds., *Johannes de Thurocz Chronica Hungarorum, II: Commentarii... usque ad annum 1301*, Budapest, 1988, 512, ad c.109: „Caput provincialis Franciscanus saeculi XIV conscripsit,” aki munkája közben számos korabeli anyagot feldolgozott; u.o. 518, ad c. 110 ugyanaz; nem lehetett volna „latinul fogalmazni a mondatot: Caput a fratre minore ordinis S. Francisci saeculo XIV vivente conscripsitur? Ld. még Pintér J., *Magyar irodalomtörténet*, 8. köt., Budapest, 1930–41, I. 444k., ill. Mályusz E., *A Thuróczy Krónika kora és forrásai*, Budapest, 1967, 79kk.; továbbá uő., „A Képes Krónika kiadásai,” in Horváth J. – Székely Gy., *Középkori kútfők kritikus kérdései*, Budapest, 1974, 167kk, s e kötetéről írt recenziómat az *Austrian History Yearbook*, 12–13, 1976–77, 494kk., hasábjain.

²SSH, I, 476, 17–19: v.ö. Nagy I., et al, eds., *Hazai okmánytár*, Győr–Budapest, 1865–91/JHO. VIII, 571, ill. G. Fejér, ed., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, 44 köt., Buda, 1829–44, ezután CD VII–5, 546, 547. A Képes Krónika faksimile kiadásában érdemes megtekinteni az iniciálékba berajzolt képeket: MS f. 65'a, „P” kezdbetűben András herceget Magyarországra hozzák. Sziklás háttér előtt lovagol a herceg, fején süveg, ketten kísérik. Cf. D. Dercsényi, ed., *Chronicon pictum: Képes Krónika*, 2 köt., Budapest, 1963, I, f. 65'.

³SSH, I. 473k.; a Váradi Krónika megjegyzésével, mely nem határozott dátummal közli IV. László meggyilkolásának hírét: „est interfectus circa XII annum regni sui;” *ibid.*, I, 213, 20–23, avagy P. Ransanus, *Epithoma rerum Hungararum*, ed. P. Kulcsár, Budapest, 1977, 132, ind. XVII, megállapításával, „a Comanis, quibus maxime fidebat, ob morum asperitatem necatus est”. E kötetéről szóló ismertetésem az *Austrian History Yearbook*, 17–18, 1981–82, 361k., oldalain.

⁴SSH, I, 476., hétfői napra, nem sokkal szent Margit vértanú ünnepe előttre, „proxima ante festum,” teszi IV. László meggyilkolásának idejét, *ibid.*, I. 473k., míg III. András koronázásának időpontját 18 nappal később rögzíti, *ibid.*, I, 475, 4–5, bár egy szöveg változaton 13 olvasható, – uo. I, 475, 31. V.ö. a *Continuatio Vindobonensis* jellemzésével: cf. *Monumenta Germaniae historica, Scriptores*, ed. G.H. Pertz, 30 köt., Hannover, 1854etc., ezután MGHS IX, 716, 19–22, avagy a rövid wormsni *Annales* megjegyzése, *ibid.*, XVII, 78, 37.

⁵SSH I, 447, 4–13, bár egy kéziratban a „barones regni” kiesik, u.o. I, 476, 22. V.ö. *Chronicon Posoniense*, c. 76, u.o. II, 46, 15–20; Pócs fia, ld. HO, IV, 65; G. Wenczel, ad., *Árpád-kori új okmánytár*, 12 köt., Pest, 1860–74, ezután AUO. IX. 107.

⁶SSH 477.; Károly családfája u.o. I, 478, 3–13. A hasonmás kiadás f. 66b hasábján szereplő „Q” kezdbetűben levő rajzon a a gyermek Károly Róbertet — s nem Martel Károlyt! — magyar földre hozzák: Károly hercegi süveggel, fehér lovon, kettő főnemes kíséretében van lerajzolva. A kezdbetű

mellett szokásos lapszámdísz. Károly Róbert származását kifejti az 1303. máj. 31-n kelt pápai levél, cf. A Theiner, ed., *Vetera monumenta historiam Hungariae sacram illustrantia*, 2. köt. Róma 1869–60 ezután VMH I. 397kk., kül. 398, 635 szám alatt. V.ö., 14–Chronicon Posoniense, c. 77, SSH II, 46k.

⁷SSH, I, 478, 14–22.

⁸Ibid., I, 478, 22; VMH, I, 373.

⁹SSH I, 476.; András hg II. András király harmadik házasságából postumusként született István hercegnek – ob. 1271, — második, Morosini Tomasinaval kötött frigyéből származott gyermeke volt, — ld. *ibid.*, 475, 14–21, ill. Wertner M., *Az Árpádok családi története Nagybecskerek, 1892*, 547, — így II. András unokája, *ibid.*, 550kk.; SSH, I, 476. 45. István hg. előző házasságát említi a Krónika, *ibid.*, I, 476, 8–10, avagy Salimbenensis de Alamo *Chronica*, MGHSS, XXII, 167k., ill. 169: Wertner, 560k. Egy korabeli dokumentum alapján ítéelve, 1300-ban még élt Tomasina, *ÁUO*, X, 375. András hg. nagynénje I. Jakab aragóniai király felesége volt, annak leánya volt Protugál Erzsébet — Lusitaniae, cf. *Acta sanctorum Bollandina*, 60 köt., Párizs–Róma, 1864–76, ezután ASS, Iulii 4, II, 173kk. U.a. Magyarországi szent Erzsébet, András hg. nagynénje, II. András első házasságából született, SSH I, 466, 16–18; Pray, *Vita s. Elisabethae viduae landgravianae Thuringiae*, Tyrnavie, 1780, 33kk.: Püský M., *Árpádházi Szent Erzsébet* Róma, 1981. 6; Z. J. Kosztolnyik, „Saint Elizabeth of Hungary,” *Great Lives from History: Ancient and Medieval series*, ed. F. H. Magill, Pasadena, Calif., 1988, 655kk. Magyarországi szent Margit pedig Erzsébet bátyjának, IV. Béla királynak volt a leánya, — ASS, Ian. 28, III, 516kk.; I, 464, 11–13.

¹⁰Erről pedig maga az uralkodó tett említést az óbudai diétta 1291 febr. 22-én a királyi alkancellár révén ellenjegyzett határozatainak bevezetésében, — cf. S.I. Endlicher, ed., *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana* 2 köt., Sanktgallen, 1849; egykötetes u.ny., Leipzig, 1931. ezután RHM, II, 615, illetve egy, még 1290-ben kelt iratában, — *ÁUO*, V, lk. A magyar királykoronázással kapcsolatban, ld. III Ince pápa pl. 1204 ápr. 24-n, avagy 1209. máj. 15-n kelt leveleit. A Potthast, ed., *Regesta pontificum Romanorum*, 2 köt., Berlin, 1875, ezután Potthast, 2196, ill. 3725 sz. alatti; szövegét J. P. Migne, ed., *Patrologiae cursus completus, series latina*, 221 köt., Párizs, 1844–55, ezután MPL, 340, ill. 216, 50 hasábjain; Z.J. Kosztolnyik, *From Coloman the Learned to Béla III, 1095–1196: Hungarian Domestic Policies and Their Impact Upon Foreign Affairs*, New York, 1987. 279, ill. 289, 124 jegyz.: uő., „The Church and Béla III of Hungary: Archbishop Lukács of Esztergom,” *Church History*, 49, 1980, 375kk.

¹¹Potthast, 25081 szám, VMH 621 szám alatt: CD, VI–2, 316k., és VIII–1, 63. F. Palacky, *Geschichte vom Böhmen*, II köt., 1 részleg, Prága, 1866, 350kk., de VIII Bonifác pápa ellen volt, u.o. 353k.

¹²SSH, I, 480, 15–21; Vencel származása s trónigénye, u.o. I, 480, 10–14.

¹³„Sedes namque tunc archiepiscopatus Strigoniensis vacabat,” *ibid.*, I, 480, 21–22, és 6. jegyz.

¹⁴Ld. a már idézett pápai levelet, Potthast, 25081 sz. alatti; v.ö. a 25080 sz. alatt iktatott Miklós ostiani püspök pápai légátushoz küldött pápai leirattal, VMH, 622 sz., ill. CD, VI–2, 313. E leveleket érdemes összehasonlítani Villanovai Arnold *De tempore adventus Christi* c. munkájával, — cf. H. Finke, *Aus den Tagen Bonifatius VIII.*, Münster, 1902, Quellen clvii, 21 jegyz. aki azt a felfogást képviselte, hogy a pápa maga Krisztus volt e földön; avagy magának VIII Bonifác pápának 1300. máj. 13-án kelt iratával, Potthast, 24953: *Apostolica sedes*, melynek szövegét A Theiner, ad., *Codex diplomaticus domini temporalis s. sedis*, vol I: 756–1334, Róma, 1861 371, 574 szám, tovább a pápa 1302 nov. 18-n kelt *Unam sanctam* bullájával, Potthast, 25189; szövegét Ae. Friedberg, ad., *Corpus Iuris Canonici*, 2 köt. Leipzig, 1878, uny. Graz, 1989, II, 1245kk.; u.sz. A. Dempf, *Sacrum imperium*, 4 kiad. München–Bécs, 1973, 445kk. Ezzel összefüggően megemlítendő, hogy Quidort: Párizsi János, *De potestate regia et papali*, cf. M. Goldast, ed., *Monarchia s. Romanii Imperii*, vol. II, Frankfurt, 1614, 108kk., meggyőzően hangzottatta, hogy a római szentszék csakis egyházi-vallási ügyekben illetékes. Erről még C. H. McIlwain, *The Growth of Political Thought in the West*, New York, 1932, 265, ill. R. W. — A. J. Carlyle, *A History of Medieval Political Theory in the West*, vol. V, New York, é.n. u.ny., 4222kk., megjegyzéseit.

¹⁵1290. júl. 30., ld. Potthast, 23342 sz.; VMH, 586 sz.

¹⁶Erről a pápa levele Benevenutus légátushoz, akit Magyarországra küld, hogy onnét helyzetjelentést tegyen, Potthast, 23384; VMH, 588 szám, 1290 szept. 7-i keltezéssel.

¹⁷Potthast, 23534; VMH, 598 szám, 1291 jan. 31-i dátummal.

¹⁸Potthast, 23544; VMH, 599 sz. S. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae*, 7 köt., Pest–Buda, 1779–81, VI, 1052.

¹⁹Hasonló utasítást nyert az új pápai légátus is, Ugoccione János aesi püspök, az 1290 dec. 28-án kiadott pápai leiratban, Potthast, 23510 sz., ill. VMH 593 sz.; CD VI–1, 84; Katona, VI, 1050.

²⁰Ez kitűnik egy korábbi Rudolffhoz intézett levélből — Potthast, 23386, VMH 589 szám alatt.

²¹Ibid., 588 sz.; Potthast, 23385 szám, kelte 1290 szept. 8.

²²Potthast, 24791 sz. *VMH*, 618 sz.; *CD*, VI-2, 225, kelte 1299. márc. 12.

²³*Supra*, 20 jegyz.; Potthast, 23386 szám.

²⁴Ezzel össze kell hasonlítani clairvauxi szent Bernát *De consideratione*, iv: 3, 6-7, tett megállapítását, – ld. J. Leclercq – H. Rochair, ads., *S. Bernardi opera*, vol. III, Róma, 1963, 453k.; *Dempf* 221., és 326k., amit még erőteljesebben fogalmazott meg III Ince pápa per venerabilem, 1202-ben kiadott körlevelében, – ld. Friedberg, II, 714kk.; McIlwain, 231k.; B. Tierney, „tria quippe distinguit iudicia, ... A Note in Innocent III's Decretal Per venerabilem,” *Speculum*, 37, 1962, 48kk.

²⁵E. H. Kantorowicz, *The King's Two Bodies: A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, 1957, 355, 144 jegyz.

²⁶Potthast, 3712 sz., *MPL*, 216, 39k., ill. *CD*, III-1, 90k.; a királyi rendelet E. Szentpétery, ed., *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, 2 köt., Budapest, 1923-61, ezután *RA* 224 szám alatt, azaz *CD* III-1, 31. A Pray kódex bejegyzése szerint szent Adalbert ünnepe április 23-ra, ill. egy 13. századbeli magyarországi misszálé szerint 24-re esett – cf. P. Radó, *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*, Budapest, 1947, 37 és 60. Még mindig érdekes olvasmány G. B. Ladner dolgozata „The concepts of 'ecclesia' and 'christianitas' and their relation the idea of papal 'plenitudo potestatis' from Gregory VII to Boniface VIII,” *Sacerdozio a regno da Gregorio VII a Bonifacio VIII, a Miscellanea historiae pontificiaesorozat XVIII kötete*, Róma, 1954, 49k.

²⁷Potthast, 6318 szám; Friedberg, II, II, 373.

²⁸*Ibid*, II, 202.

²⁹H. Marczali, ed., *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*, Budapest, 1901, 139: Z. J. Kosztolnyik, „Triumphs of ecclesiastical politics in the 1231 Decretum of Andrew II of Hungary,” *Studies in Honor of Professor L. J. Lekai on his 75th Birthday*, Washington, DC, 1990, – sajtó alatt

^{28a}Potthast, 7443 s 9080 számok alatt, ill. *VMH*, 126 s 188 számok alatt.

²⁹Cf. Ottokar v. Steier alias Horneck, *Österreichische Reimchronik*, ed. J. Seemüller, *MGH Scriptorum qui vernacula lingua usi sunt*, vol. V, 1-2, Hannover, 1890-93, 41263 – 41292 sorok. – A Rimeskrönika ezen kiadásával foglalkozott J. Loserth a *Historische Zeitschrift* 74, 1895, 282kk., hasábjain; továbbá W. Heinemeyer, „Ottokar von Steier und die höfische Kultur,” *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, 73, 1936, 201kk.: H. de Boor, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter, 1250-1350*, 3 kiad., München, 1967, 195kk., megjegyzései nagyon helytállóak. U.sz. A Lhotsky, *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte, Österreich*, Graz-Köln, 1963, 288k.

^{29a}*SSH*, I, 478, 3-10; a montecassinói apát a magyar udvarhoz intézett levele 1269 szeptember közepén, – G. Wenzel, ed., *Anjoukori diplomáciai emlékek*, 3. köt., Budapest, 1874-76, I. 21kk. A háttérrel P. Partner, *The Lands of St. Peter*. Berkeley-Los Angeles, 1972, 268kk., ill. J. Lerner, *Italy in the Age of Dante and Petrarch*, London, 1980, 43kk., főleg 46kk., foglalkoznak részletesen. Továbbá B. Croce, *Storia del Regno di Napoli*, 3-ik kiadás, Bari, 1953; F. Gregorovius, *History of the City of Rome in the Middle Ages*, ford. A. Hamilton, V-2 köt., 2-ik jav. kiadás, London, 1906, 411kk., és 455kk.

^{29b}Potthast, 23384 szám, *VMH*, 588 szám alatt: v.ö. a két nappal később kelt pápai leirattal, melyben a szentszék utasítja Benevenutust, hogy Erzsébet királyné: IV. László özvegyének érdekében eljárjon. Cf. Potthast, 23385 sz., *VMH*, 588 szám alatt. A háttérhez J. Loserth, *Geschichte des späten Mittelalters*, a G. von Below – F. Meinecke szerkesztette *Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte* második részlege, München-Berlin, 1903, 140kk.

³⁰Ismét Potthast, 23384, továbbá a magyar főpapi karhoz intézett pápai leirat, Potthast, 23385; *VMH*, 588 szám alatt, újracsak az előző irathoz csatolt szöveggént, *VMH*, I, 367.

³¹*Ibid*, I, 366k.

³²Ez kitűnik a Rudolffhoz s Alberthez intézett pápai levelekből, – Potthast, 23543 és 23544 számok alatt, ill. a szöveg *VMH* 598 s 599 számozással. A pápa különben nem bízott Rudolffban, – ld. C. J. Hefele, *Conziliengeschichte*, 2-ik kiadás, 6 köt., – az ötödik s hatodik kötet A. Knöpfler átdolgozásában, – Freiburg, 1873-90, VI, 212 és 213.

³³A kúria utasította az újonnan kinevezett légátust, hogyha útközben a német királlyal, avagy annak fiával találkozna, hozza tudomásukra, hogy az egyház Magyarországot érintő jogait megtámadni, avagy megkérdőjelezni nem áll jogukban. Cf. Potthast, 23547 sz. ill. *CD* VI-1, 96, avagy Katona, VI, 1052. *VMH* 600 szám alatt közli a szöveget.

³⁴*SSH*, I, 477, 5; „...so was her Andre der bederbe des kunichriches naehster erbe...” *Reimchronik*, loc. cit., 39773 sorok. Gy. Kristó, „A Kőszegiek kiskirálysága,” *Vasi Szemle*, 1975, 251k.

³⁵*Reimchronik*, 40125-40205, ill. 40288-40391 sorok; v.ö. *Continuatio Vindobonensis*, *MGHSS*, IX, 716, ill. *Annales brev. vorm.*, *Ibid*, XVII, 78: *ibid.*, IX, 716, 21-22; IX, 749, 27-29.

³⁶A vilhelmitákról ld. F. Knauz, ed., *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, 2 köt., Strigoni, 1973–74, II, 184, v. a *Rimes Krónika*, 40988–90 sorok; maga a koronázás u.o. 40946–41213 sorok, s ezzel kapcsolatban A Huber megjegyzései, „*Studien über ungarische Geschichte im Zeitalter der Arpaden*,” *Archiv für österreichische Geschichtsforschung*, 65, 1883–84, 153kk., kül. 218kk.

³⁷SSH, I. 476k., ill. I, 213k.: *Váradai Krónika*, c.20; *Rimes Krónika*, 41214–41291 u.c.s. Seemüller, függelék, xcvi és XCVII. A Rimes Krónika említi a királyné koronázását, 41240–41 sorok. Lodomér érsekről Fenaena királyné, Knauz, II, 308, ill. CD VI–1, 90, – III. András, mint jövődöbéli férje? Egy 1290-es iraton Fenaena mint királyné szerepel, ld. HO, VIII, 289, ill. VI, 359, akit Tivadar fehérvári prépost vitte haza lengyel honból, – AUO, X, 36k., érdekes dátummal: „a. D. MCCnonegesimo – zárójelben: primo.” Fenaena „hazahozatalát” említi a Rimes Krónika, 41080–41150 soraiban. A király esküjére hivatkozik az 1298-as rákosi *congregatio generalis* bevezető paragrafusa, RHM, II, 630k.

³⁸„quod cum dominus Andreas Dei gratia rex Hungarie, conscriptis libertatibus nobilium regni Hungaria ... eiusdem nobilibus privilegium concessit...” – cf. Marczali H. et al., eds., *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*, Budapest, 1901, 186; a RHM kiadásban e részleg hiányzik.

³⁹Egy 1920 szept. 1-i okmányban, Knauz, II, 267, valamint az 1290 szept. 9-n kelt királyi oklevélben, AUO, V, lk.,...incongregatione generali supra Veterem Budam celebrata.”

⁴⁰Teodór fehérvári prépost, királyi alkancellár, marczali, *Enchiridion*, 191, avagy RHM II, 621. Az alkancellári hivatalt a fehérvári prépost viselte, ld. Kosztolnyik, op. cit., 250 s 263, 225 s 226 jegyz.

⁴¹Így a köznemesség először nyert befolyást a kormányalakításra „ex antiqua consuetudine regni nostri.” RHM, II. 617, art. ix; Marczali, *Enchiridion*, 188.

⁴²Ibid.; RHM, II, 617k., art. XIV.

⁴³Ibid., art. XV s XLX.

⁴⁴Ibid., art. XXV, XXVI, XXVII.

⁴⁵Így többek között, art. II, III, VII – igen fontos? –, viii és xx Cf. ibid.

⁴⁶U.o., art. V, X–XI, IX, XXV, XXVII, XXVIII.

⁴⁷Ez kitűnik IV. Miklós pápa 1290 dec. 28-i leveléből, Potthast, 23510 sz., VMH, 593 szám alatt: Hefele, VI, 212 s 213. A pápáról H. Kühner, *Neues Papstlexikon*, Fischer Bücherei, Frankfurt–Hamburg, 1965, 78.

⁴⁸Potthast, 23547; VMH, 600 sz., CD, VI–1, 96. Katona, VI, 1052.

⁴⁹Potthast, 23513 sz.; VMH, 594 sz.; CD, VI–1, 76; Katona, VI, 1040.

⁵⁰Szigorúan véve e levél III. András ellenes – Fraknoi V., *Magyarország és a szentszék*, 3 köt., Budapest. 1901–03, I, 100.

⁵¹Potthast, 23515 szám; CD, VI–1, 81; Katona, VI, 1046.

⁵²Származásáról a Krónika, c. 186; Thuróczy, c. 109; Werthner, 567; továbbá Partner, 282kk.; Lerner, 46k.; Miskolczy I., *Anjou Károly*, Budapest, é.n., 104kk.

⁵³Fenenával kapcsolatban ld. AUO, X, 36kk., ill. III. András és Fenena, HO, IV, 77. Fenena királyné 1295. szept. 8-n még oklevelet állít ki, – HO, VII, 242, bár ellentmond az AUO X, 180kk., 1295 máj. 1-i kelettel közölt oklevél, ahol Ágnes Királyné szerepel. Fenena halálát a Krónika 1296-ra teszi, SSH, I, 477, 22–24. III. András és Fenena gyermeke volt Árpádházi Boldog Erzsébet, aki tössi apácaként halt meg 1338-ban. Cf. Puskely M., *Árpádházi Boldog Erzsébet és a 14. századi misztika*, Róma, 1980, 48kk.; e könyvről írtam ismertetést „Blessed Elizabeth of Hungary: the Dominican Sisters at Töss and 14th Century Mysticism,” *East European Quarterly*, 21, 1987, 135k., oldalain. Továbbá ASS, Maii II, 123kk.; W Migg, „Heinrich Seuse und Elisabeth Stagel,” *Neue Zürcher Zeitung*, 1966 jan. 22, 20; K. Gránicz, „Az utolsó Árpádházi kiráyleány emléke a tössi címerben,” *Vigília*, 44, 1979, 319kk.

⁵⁴SSH, I, 477, 24–25. MGHSS, IX, 750, 24–25; Heinrich Heimburg, *Annales*, u.o. XVII, 817, 19–21; 1296. ápr. elején III. András Bécsben tartózkodott, cf. HO, II, 24. Ágnes levele, amiben atyját mint római királyt említi, az 1290-es évek végéről, ibid., VI, 353; a *Reimchronnik* 74456–74515 sorai III. András hűtlenségét említik; v.ö. rövid Wormsi annales, MGHSS, XVII, 78, 37–38.

⁵⁵SSH, I, 477, 3–4; Pozsonyi Krónika, ibid., II, 46, 14–15; *Cont. Vindobonensis*, MGHSS, IX, 716, 29–45, és 717, 34–36, anno 1293! *Annales Mellicenses*, u.o. IX, 510, 37–40; *Cont. Floracenses*, u.o. IX, 749, 29–39. Erre a hadjáratra vonatkozik a király 1294 jan. 18-i levele, AUO X, 135., valamint több jobbágya számára fródott adománylevele, ibid., X, 27kk., valószínűleg régi oklevelek felhasználásával készült hamisítvány! A Lodomér érsek érdekében tett adomány, Knauz, II, 278, 279, 283. A hadjárat előtt magyar követ járt Bécsben – HO, VIII, 295; u. sz. G. Wenczel, ed., *Anjoukori diplomáciai emlékek*, 3 köt., Budapest, 1874–76, I, 77. A hainburgi békéről *Cont. Floracenses*, MGHSS, IX, 749, 36–39; *Cont. Vindobonensis*, u.o., IX, 716, 45–717, 7; *Cont. Zwettlensis III*, u.o., IX, 658, 14–15; *Annales Mellicenses*, u.o., IX, 510, 39–40.

⁵⁶Származásáról a Krónika, c. 187, *SSH*, I, 478, 3–31; indirekte a Váradai és a Zágrábi krónikák, *ibid.*, I, 214, 11–19.

⁵⁷A Képes Krónika szerint erre a III. Andrással nem szimpatizáló magyar főurak kérték Rómát, *ibid.*, I, 477, 4–13; így a krónika szövegéhez történő hozzáadás, „quomodo in preiudicium regis Andree Karolus puer papam in Hungariam mititur pro rege; *ibid.*, I, 477, 26–27. Az „ellenzék” egy rövid időre el is fogta a királysít, cf. *Annales Mellicenses*, *MGHSS*, IX, 510, 42.

⁵⁸Miért is csak azon főurak, akik az uralkodó megbuktatására törekedtek, támogatták, amint erről később VIII. Bonifác pápa leveléből értesülünk, – ld. Potthast, 24791, *VMH*, 618 szám alatt, ill. *CD*, VI–a, 225.

⁵⁹A krónikás kifejti, „qua ratione meruerit coronam regni Hungariae accipere,” *SSH*, I, 475, 7–8; magyarázata magában foglalja a c. 186 teljes szövegét, *ibid.*, I, 475k.; v.ö. Thuróczy Krónika, c. 109.

⁶⁰Erről újra csak VIII. Bonifác pápa 1299 márc. 12-i levele – ld. *supra*, 58. jegyz., ill. a pápához fellebező Iván gróf esetét tárgyaló a G.D. Teutsch – F. Firnhaber, eds. *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, a *Fontes ferum Austricarum*: Ábt. 2: *Diplomataria*, XV köt., Bécs, 1857, 179, közölte irat, – a két szöveg majdnem egyezik? Katona, VI, 1217.

⁶¹Krónika, c. 187, *SSH*, I, 478, 14–22: a pápa halálát említi az *Annales Jacobi Aurie*, *MGHS*, XVIII, 340, 25–28; Potthast, II, 1214; politikáját méltatja Hefe, VI, 269.

⁶²P. Herde, *Cölestin V, 1294, der Engelpapst, a G. Denzler szerkesztette Pápste und Papsttum* sorozat 16 kötete, Stuttgart, 1981, 84kk., ill. 138kk.; v.ö. *Vita et obitus b. Petri conf. Celestini Papae V*, ii: 17, u.o., 264., valamint *Vita in volgare des S. Tiraboschi*, c. 34: *de renintuotione*, u.o. 325k. Továbbá, P. J. Olivi, „De reninciatione papae Coelestini V,” P. Livarius feldolgozásában, *Archivum Franciscanum historicum*, II, 1918, 309kk.; F. Baethgen, „Zur Geschichte des Hauses Gaetani,” *Historische Zeitschrift*, 138, 1928, 47kk.; Takács I., „Fra Jacopone da Todi egyházpolitikája,” *Katholikus Szemle*, 45, 1931, 181kk.; J. R. Eastman, „Giles of Rome and Celestine V: the Franciscan Revolution and the Theology of Abdivation,” *Catholic Historical Review*, 76, 1900, 195kk.; V. Cölesztin pápa halála, Hefe, VI, 272.

⁶³Gregorovius, V, 522, J. Haller, *Das Papsttum: Idee und Wirklichkeit*, átdolg., kiad., 5. köt., Stuttgart, 1952–59, V, 93; Fraknói I. 102.

⁶⁴Gregorovius, V, Haller, V, 132k.; F. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste*, 5 köt. München, 1949–57, IV, 24kk., az 1300-as jubileumi évről, u. sz. Gregorovius, V, 557kk., és Hefe, VI, 284.

⁶⁵*SSH*, I, 478, 11–14: u.o. I, 214, 18–18: *ÁUO*, X, 189kk.; *VMH*, I, 398.

⁶⁶*CD*, VI–2, – anno 1298; *ÁUO*, X, 273k.

⁶⁷*Ibid.*, X, 269, 305k., és 306k.

⁶⁸*Ibid.*, V, 189kk.; v.ö. Potthast, 24672 szám, *VMH*, 615 szám, ill. *CD*, VI–2, 154kk.

⁶⁹Knauz, II, 433kk.

⁷⁰Fraknói, I, 103.

⁷¹Erről egy pápai leirat értesít, Potthast, 24773 szám, ill. *VMH* 616 szám alatt.

⁷²Uo. 615 szám.

⁷³Uo. 616 sz.

⁷⁴Uo. 616 szám.

⁷⁵Uo. 616 szám alatt.

⁷⁶Erre a gyűlésre: *congregatio generalista* az előző években a pesti ferencesek rendházában aug. 4-én megtartott országgyűlés: *congregatio generalis* 34-ik cikkelyében foglalt rendelkezés alapján került sor: „... ad quindenas beati Georgii in Rakus, iuxta Danubium, conuenire teneantur;” *RHM*, II, 639; Marczali, *Enchiridion*, 196, nem közli, de megjegyzi, hogy az 1298-as összejövétel első 44 cikkelye valódi csupán, a többi csak hozzáadás, mely a király és a bárók végrehajtó rendelkezéseit tartalmazza, u.o. 186. Hóman B.–Szekfű Gy., *Magyar történet*, 5 köt., 6 kiad., Budapest, 1939, I. 658 nézete szerint az 1299. évi határozatok az 1298-as törvényhez fűzve, – a 45 szakasztól kezdődően, jutottak korunkra. A *Missale romanum* szerint szent Domonkos ünnepe aug. 4-re esett, de korábban aug. 5-én tartották, – így pl. egy XIV. századbéli dömés naptárral rendelkező spalatói misekönyvben, cf. P. Radó, *Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae*, Budapest, 1947, 104kk., avagy egy 1363-ból származó soproni misszáleban, u.o. 107kk.; H. Grotefend, *Taschenbuch der Zeitrechnung*, 11-ik kiadás, Hannover, 1971, 48. I. de Battyhány, ed., *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*, 3 köt., Claudipoli, 1842etc., II, 506, a diétát „synodus Pestiensis”-ként említi, míg P. Palazzini, *Dizionario dei concili*, 6 köt., Róma, 1963–68, III, 386, „assemblea conciliare mixta”-ként tartja számon; ehhez Lothar Waldmüller, *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn von der Völkerwanderung bis zum Ende der Árpáden*, a W. Brandmüller

szerkesztette *Konziliengeschichte*, sorozat kötet, Reihe A: *Darstellungen*, Paderborn–Zürich, 1987, 205kk. A könyvről a *Catholic Historical Review*, 75, 1989, 139k., hasábjain jelent meg egy recenzióm.

⁷⁷Amennyiben az 1298-i országgyűlési határozatok, – Bathány, *Leges*, II, 506kk.; CD, VI–2, 130kk., – a rákosi „congregatio generalis” artikulusait is tartalmazzák, úgy Marczali, *Enchiridion*, 186: mint Hóman–Szekfű, I, 658 szerint, – akkor a szövegben rögzített megjelent főpapok jegyzéke szerint ezen az összejövetelen Gergely érsek nem jelent meg. ld. *RHM*, II, 631, Marczali, *Enchiridion* 192, bár még 1298-ban békésen egyetértett a többi főpappal – *HO*, VIII, 372. *HO*, VIII, 372. Megjegyzendő, hogy a Marczali, *Enchiridion*, 191kk., közölte szöveg szemelvényes, de így is több pontban eltér az *RHM*, II, 630kk., hozta szövegezéstől. mely viszont az art. 35-el zárul, u.o. II, 639.

⁷⁸*VMH*, 316 szám; Hóman–Szekfű, I, 622kk.; B. Hóman, *Geschichte des ungarischen Mittelalters*, 2 köt., Berlin, 1940–43, II, 231kk.

⁷⁹*VMH*, 616 szám. Hóman, *Ung. MA*, II, 263kk.; Hóman–Szekfű, II, 32kk.

⁸⁰Bathány, *Leges*, II, 515kk., ezt a rákosi gyűléssel hozza kapcsolatba, „...synodus regia Rákossiensis ad sedem Apostolicam apellat, anno MCCXCIX.” Imre nagyváradai püspök fellebezett Rómába, – róla *HO* VIII, 393, majd Bunyitay V., *A váradai püspökség története alaptásától a jelenkorig*, 3 köt., Nagyvárad, 1883–84, I, 159, 168.; *Cd* VI–2, 201kk.

⁸¹Fraknói, I, 107.

⁸²*RHM* II, 632, aa. 1–2; v.ö. az Aranybullával, a 17, *ibid.*, II, 417, vagy Marczali, *Enchiridion*, 139. Viszont, ha az uralkodó nem jár el erélyesen a bűnösök ellen, kiátkozzák, u.o. 193; *RHM*, II, 633, aa. 6–7.

⁸³*Ibid.*, aa. 10, 7.

⁸⁴*Ibid.*, aa. 12, 13, – Marczali nem közli.

⁸⁵*RHM*, II, 637, aa. 23–24: aa. 27–28 in marczali, *Enchiridion*, 194k. Összehasonlítható az 1279-es-budai zsinat 44-ik cikkelyével, *RHM*, II, 565kk.; Hefele, V, 188kk. Az utóbbiról Waldmüller, 188kk., majd Z. J. Kosztolnyik, „Rome and the Church in Hungary in 1279: the Synod of Buda,” *Annuario historiae conciliorum*, – sajtó alatt.

⁸⁶*RHM* II, 630kk, a. 1.

⁸⁷Uo. a. 5.

⁸⁸Uo. a. 20, – *Enchiridion*, 194, art. 23, – az uralkodó kíséretében mindig legyen három hónaponként változó két püspök s kettő nemes ember. A tanács tagjait a király fizeti.

⁸⁹*RHM*, II, 636, a. 21; *Enchiridion*, a. 24.

⁹⁰Ld. Wenczel, *Anjoukori diplomácia*, I, 143; az Anjou igényekről Hóman–Szekfű, I, 617., ill. Hóman, *Ung.Ma*, II, 225k.

⁹¹U.o.

⁹²*AUO*, V, 260.

⁹³III. András római hívei, Antal csanádi és Benedek váci főpapok, – *A veszprémi püspökség római levéltára*, 2 köt., Budapest, 1896–99, II, xliii old.

⁹⁴*AUO*, V, 262k.; v.ö. Potthast, 25080, *VMH* 622 szám, CD, VI–2, 313kk., ill. Potthast, 25045, *VMH* 619 szám alatt; *CD*, VI–2, 308k.

⁹⁵Bonzano Pétertől három levél maradt fent: az első, 1300. szept. 18-i keltű, Velencéből írva Morosini Mihály zárai címére, *AUO*, V, 260k., arról, hogy királya Antal testvér úr érdekében pénzt küld az esztergomi érseki udvarba ama utasítással, hogy „si factum domini Antonii non posset expediri,” az összeg a királyi adósság törlesztésére legyen fordítva. A második levélben, *ibid.*, V, 262k., a király előtt „eius devotus procurator et serviens”-ként tünteti fel magát.

⁹⁶Bonzano reméli, hogy a pápa s a püspök urak közti tárgyalások sikerrel járnak, – uo. 262.

⁹⁷Uo.

⁹⁸Harmadik levél: Antal testvér úr tárgyalásai nem jártak eredménnyel, a pénzt nem küldte el, *ibid.*, V, 263k. Mindez Antal esztergomi kinevezésével lehet kapcsolatban: először küldött III. András Rómába követet. Imre püspök fellebez, *supra*, 80 jegyz.

⁹⁹Az 1299-i *congregatio generalis* dokumentum az év júl. 28-n, *AUO*, X, 329kk.

¹⁰⁰*Ibid.*, X., 458 erre utal; a jún. 11-n, Barnabás apostol ünnepén év nélkül kiállított királyi irat „in generali congregatione domini regis, quam in Pest cum varonibus, Cumanis et aliis nobilibus regni veleb-
raut,” említi, s erre utal Knauz, II 479.

¹⁰¹Romosina hadjárata a *Reimchronik* szerint, 77880–78020 sorok, *loc. cit.*; illetve Wenczel, *Anjoukori diplomácia*, I, 136.

¹⁰²*HO*, V, 452,454: arról, hogy Gergely elveszté érsekségét, – „sedes Strigoniensis vacabit,” – a Krónika szól, *SSH*, I, 480, 21–22, és 480, 47–48. VIII. Bonifác pápáról Bernard Ptolemaeus, a L. N.

Murator, ed., *Rerum Italicarum Scriptores*, 25 köt., Milánó, 1723–51, XIII, 9kk., avagy Americus Augerit, *ibid.*, III. 10kk., hasábjain.

¹⁰³III. András még 1301. jan. 13-án írást állított ki, – *AUO V*, 267. Halálát 1301. jan. 14-re teszik, szent Félix ünnepére a *Missale Romanum* szerint. Viszont a Pray kódex ez ünnepéről nem tesz említést, de szent Hilárius ünnepét, jan. 14-ét jan. 13-ra teszi, Ld. Radó, *Libri liturgici*, 37. A Váradi Krónika szintúgy, *SSH*, 1. 214, 5–10. Halálát említi Ágnes királyné 1314-ben kelt levele, *Fontes rerum Austriacarum, Scriptores*, 10 köt., Bécs, 1855 et., VI, 57, továbbá a *Continuatio Vindobonensis*, *MGHSS IX*, 721 feljegyzése. A *Reimchronik*, *ed.cit.*, 78299–78356 sorokban említi, s ír a királyné fájdalomáról, 78357–78400 sorok.

¹⁰⁴Ld. Potthast, 25081 szám, *VMH*, 621 szám alatt; *CD*, VI–2, 316.; majd, Potthast, 25252 szám, *VMH*, 635 szám alatt, – I. 397kk. Károly Róbert most Zágrábból Esztergomba ment, ahol Gergely érsek egy új koronával megkoronázta, – a Geszthi Benedeknek írt levél, Nagy I., szerk., *Anjoukori Okmánytár*, 6 köt., Budapest, 1878–91, I. 80.

ROKAY PÉTER

SALAMON ÉS PÓLA *Értekezések, monográfiák 23.* Újvidék, 1990.

Az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete kiadásában jelent meg Rokay Péter újvidéki egyetemi tanár könyve. Rokay eddig jobbra 14–15. századi történeti témákból írt forrásközlő és feldolgozó cikkek szerzőjeként tette ismertté nevét. A jelen munka így hát alapvetően 11. századi témaválasztásával, továbbá azon körülmény okán, hogy előtanulmányok nem jeleztek készültét, meglepetést kelt. Nem kevésbé okoz meglepetést azért is, mert igazán „kicsiny” témát választott egy egész könyv tárgyául. Salamon azon kevés királyunk egyike, akinek életéről, uralkodásáról újszólván alig íródott önálló, értékelő tanulmány, s most Rokay Péter megajándékozott bennünket Salamon utóéletének *monografikus* feldolgozásával. Ugyanakkor két vonatkozásban is jogosultnak kell mondanunk a téma Rokay által történt napirendre tűzését. Egyrészt Salamon halálának és pólai kultuszának körülményei Rokay könyvéig tisztázatlanok voltak. Másrészt ezt a témát csak olyan szerző vállalhatta, aki jól képzett medievista, több segédtudományban jártas, egyaránt tájékozott a magyar és a délszláv szak-, illetve az isztriai (pólai) helytörténeti (honismereti) irodalomban. (Csak örülhetünk annak, hogy a rövid olasz és német nyelvű rezümé mellett terjedelmesebb szerbhorvát nyelvű tartalmi összefoglaló is helyet kapott a kötetben.)

Rokay könyvének legfőbb állításai a következőkben foglalhatók össze. Salamon, pólai haláláról és ottani eltemetéséről a legkorábbi hfr Kézai Simon 1282–1285 között keletkezett krónikájában olvasható. Forráskritikai megfontolások szólnak amellett, hogy ez az adat 50 évvel korábban, egy 1235 körüli gestára visszavezethető. Anna Komnene bizánci császárlány 12. század eleji munkájában ugyan említést tesz egy, a Balkánon — a szakirodalom szerint 1087-ben — lezajlott katonai összecsapásról Bizánc, illetve sauro-mata, skytha és dák seregek között, s ez utóbbinak egy Salamon nevű ember volt a vezérük, de arról már nem szól, hogy e Salamon — akinek magyar volta ugyan elképzelhető, de Salamon királlyal való azonosság csupán feltételezés — ebben a hadjáratban életét vesztette volna. Sankt Blasieni Bernold eseményekkel egykorú krónikája szerint 1087-ben menekülés közben elesett Salamon. Ez a krónikás adat azonban ingatag, mivel utólagos hozzátoldás a Bernold-krónika szövegtörzséhez (bár lehet, hogy utólagos volta csak néhány évvel későbbi keletkezést jelent), továbbá mert Bernold több ponton megbízhatatlan információt közöl. Az is igaz, hogy Salamon felesége, Judit 1088-ban új házasságot kötött, de ehhez nem kellett megövezgyülnie, mivel házasságukat fel is bonthatták. Ami mármost Salamon pólai kultuszát illeti, 1431-ben az Adriai-tenger partján fekvő városban még bizonyosan nem tisztelték szentként Salamont. Az első említés Salamon ereklyéiről 1487-ből származik, az ezt említő okiratot egy pólai közjegyző állította ki, s 1658-ban publikálta a pólai püspöki iroda Velencében. Ebből az okiratról az derül ki, hogy 1487-ben Michele Orsini pólai püspök öt másik — helyi (isztriai vagy dalmáciai) — szenttel együtt Szent Salamon magyarországi király és hitvalló ereklyéjét a pólai székesegyház egyik oltárában helyezte el ciprusfa ládikóban. Több mint másfél évszázados csend után 1657-ben következett be döntő fordulat Salamon és a többi öt szent ereklyéi dolgában. Amikor Rómából Szent Purpurinus ereklyéit hozták el Pólába, s azokat a mellékoltárban akarták elhelyezni, azt megnyitva megtalálták benne a hat szent — köztük Salamon — ereklyéit, s ugyancsak ekkor bukkantak az Orsini-féle okmányra is, amelyet a ládikók egyike rejtett. A frissen meglett ereklyéket körmenetben hordták körül a városban, 1658-ban pedig Velencében írásban közzétették a szentek ereklyéi feltalálásának történetét, s ekkor adták ki az 1487. évi közjegyzői okmányt. Salamon liturgikus kultusza Pólában ilyen módon 1657 után alakult ki, majd a kultusz intenzitása és területi kisugárzása ettől kezdve fokozatosan csökkent. Számtalán lehetne venni elvileg azt a lehetőséget is, hogy Pólában egy másik Salamont tiszteltek szentként, akit csak később azonosítottak a magyar uralkodóval. Megfontolandó azonban, hogy az 1431. évi pólai városi statútum szerint egy másik Salamont sem tiszteltek a városban külön ünnepnappal. Salamon ereklyéi közül csontjait 1985-ben alapos antropológiai vizsgálatnak vetették alá, s megállapították, hogy azok egy kb. 50 éves emberéi voltak. A koponya alapján

Isztriában idegen (egzotikus) típusúnak tekinthetők Salamon földi maradványai, amelyek magas termete, hosszú és alacsony, lapos feje, vékony orra miatt leginkább északi jellegű férfit rajzolnak elénk. A Salamon ábrázoló (és újkori) isztriai festmények érdemben nem adnak új információkat. Ránk maradt viszont Salamon sírköve Pólában. Ezt 1851-ben találták meg a város melletti hegyen álló Szent Mihály apátság romjai között. A sírkő felirata szerint alatta az igen kiváló Salamon, Pannónia királya nyugodott (*hic requiescit illvstrissimvs Salomon rex Pannoniae*). Noha nem zárható ki, hogy a sírkőfelirat egészében vagy részben hamisítvány, a részletes epigráfiai vizsgálat mégis inkább arra mutat, hogy — főleg a *rex Pannoniae* megnevezés miatt — Salamon sírköve feliratának a 12. század eleje előtt kellett keletkeznie.

Nagyon sok irányban leágazó, sok szálon futó kutatásait ekként összegezte Rokay Péter: Salamon rokonságban állott I. Ulrik isztriai őrgóffal, aki 1063-ban részt vett abban a német hadjáratban, amelynek eredményeképpen megdőlt I. Béla királysága, és a trónt Salamon foglalta el. Talán éppen a rokonság miatt lett Salamon Magyarországról való távozta után menedéket Pólában, illetve a város falain kívül fekvő Szent Mihály apátságban mint *conversus* (kolostorban élő világi személy). Még az is előfordulhat, hogy Salamon nem Pólában halt meg, hanem csak itt temették el. Salamon király csontjai a Szent Mihály apátság megszűnte (1457–1470), illetve 1487 között kerültek az apátságból a pólai székesegyházba, ahol 1487-ben Michele Orsini püspök a többi, már az oltáron tisztelt szent ereklyéhez helyezte azokat. Ez a magyarázata annak, hogy a király csontjait a székesegyházban tisztelték, sírkövére pedig a város melletti Szent Mihály apátságban bukkantak. E rekonstrukció valóságtartalmától függetlenül Salamon arcképe a szent királyok galériájába tartozik, a hatalomról lemondó királyok típusába, s hozzá legközelebb tipológiaiailag a 13. század végi Dragutin szerb király áll. Salamon riválisa, László utóbb hivatalosan a szentek közé került, így Salamonnak csekély elégtétel jutott a pólai monda és kultusz révén. Aki ezt az elégtételt nyújtotta, feltétlenül szerzetes volt, ugyanis a szerzetesrendek számára a legnagyobb elismerést a volt uralkodók szerzetbe lépése jelentette. Magyarországon — ahol szent királyok, továbbá a világról való lemondásban és önsanyargatásban Salamonnál sokkal különb női szentek voltak — sem a királyi hatalomnak, sem az egyháznak nem volt érdeke Salamon kultuszának terjesztése. A Magyarország határain kívül fekvő Pólában azonban nem volt akadálya annak, hogy Salamon, ha csak bűnbánó és vezeklő életmódja miatt is, szentként tiszteljék. Ha Salamon fel is mentjük a bűnösség vádjá alól, ez még nem jelenti azt, hogy szent is volt. Ha a Salamonra vonatkozó pólai adatok hitelesek, Salamon mint hatalmától erőszakkal megfosztott uralkodó egy kolostorban lett menedékre és ott is halt meg. De vajon hitelesek-e a pólai adatok? Mivel a történetírás alapvető módszertani követelménye, hogy a tényeket meg kell különböztetni a feltételezésektől, nem lehet egyértelműen igenelni azt a megoldást, amely az adathiány okozta kétszer kétségázados (1087–1285, 1285–1487) úrt akként hidalná át, hogy Salamon akár hatalmának elvesztése után azonnal, akár a Bizánc elleni hadjárat után a Póla melletti Szent Mihály apátságban talált menedékre, ott halt meg, ott lett eltemetve, majd csontjait az apátság megszűnte után — a magyar krónikák Salamon aszkéta életmódjáról szóló adatáról értesülve — átvitték a pólai székesegyházba és itt szentként kezdték tisztelni. Lehet, hogy Bernold krónikájának van igaza, ennél fogva Salamon Bulgáriában esett el, s Pólában, illetve a Szent Mihály apátságban csupán eltemették. Még az sem kizárt, hogy Salamon soha nem nyugodott a számára készített sírban. A könyv e szavakkal zárul: „Mit mondhat erre egy halandó? Ibi ubi, requiescat in pace!” (Magyarul: Bárhol is nyugszik, nyugodjék békében.)

A rövid tartalmi kivonatból is kiderül, rendkívül adatgazdag, szerteágazó problematikát tükröző, megindítóan emberi sorsot bemutató mondatot írt Rokay Péter. Még hozzá jó, igen jó könyvet, számos olyan remek részletmegfigyeléssel, amelyek maradandó értékei lesznek a középkori magyar szakirodalomnak. Így pl. telitalálat annak felfedése, hogy a magyar krónikás anyagban koldulóként feltűnő Salamon képe csak a kolduló rendek megjelenése, azaz a 13. század eleje után alakulhatott ki, amit az is bizonyít, hogy a vele kapcsolatban említett *in summa paupertate* kifejezés jellegzetes ferences toposz. Ugyancsak bravúros az az eredmény, amely szerint a 15. században Rómában megfordult dák uralkodó (*Dakón basileus*) nem magyar király, hanem I. Keresztély dán király. Nagyon érdekes mindaz, amit a legkorábbi magyarországi oklevelek (a tihanyi, a zselicszentjakabi, a százdai, a szávaszentdemeteri, a garamszentbenedeki) hitelességéről, illetve interpolált voltáról mond. Óriási szakirodalmat, hatalmas, különböző nyelvű és természetű forrásanyagot mozgat. Legfőbb erényeinek egyike a mértéktartás, tisztában van azzal, hogy a Salamon-„kérdést” nem lehet igényei szerint (feltételezések helyett biztos tényanyag alapján) megoldani. Ritka kutatói erény az a távolságtartás, amely éveken át vizsgált „hőstét” elválasztja.

Nem hallgathatunk azonban legtöbbször logikus érvelésének alkalmankénti megbicsaklásairól sem. Amikor arról ír, hogy Salamon és Judit házasságát fel is bonthatták, hiányzik annak elhárítása (illetve bizonyítása) a tekintetben, hogy ezt királyi házasságok esetében is megtette az egyház. Amikor arról szól, hogy Judit özvegyiségét éppen a korai források nem említik, túlságosan nagy súlyt helyez az argumentum

e silentióra. Hasonló ismétlődik meg Salamon sírfelirata esetében is. Elvileg ugyan felveti, hogy a felirat hamisítása még a Szent Mihály monostor működése idején, azaz a 15. század második fele előtt megtörténhetett, ám azt a lehetőséget, hogy szerzetesek készítették a feliratot, azért veti el, mert a sírfelirat teljesen világi jellegű, *nem* tartalmaz semmiféle utalást Salamon bűnbánó, szent életmódjára vagy szerzetes, de még exkirály voltára sem. Túlságosan messze szalad a feltételezésben, amikor — mindenáron magyarázni akarván a magyar krónika és Anna Komnene párhuzamát — arról tesz említést, hogy Anna Komnene művének lehetett több olyan középgörög változata, amelyben benne volt a bulgáriai hadjárat leírása, s még — szerinte — az sem zárható ki, hogy a magyar krónikakompozíció szerkesztője közvetlenül vagy közvetve ismerte Anna Komnene művét, és belőle merítette a Salamon Bizánc elleni bulgáriai hadjáratára vonatkozó adatot. Számos kisebb jelentőségű elírás, esetleg sajtóhiba is terheli a szöveget: Benda Kálmán nem írta, hanem szerkesztette a magyar történeti kronológiát, nem Kézai krónikája, illetve a 14. századi krónikakompozíció a legkorábbi ráánk maradt történetírói alkotás, hanem Anonymus gestája, Thuróczy János krónikája nem 14., hanem 15. századi, Imre király nem 1196–1205, hanem 1196–1204 között uralkodott (11., 12., 20., 72.) stb.

E ponton akár le is zárhatnánk ismertetésünket (bírálatunkat) Rokay Péter jeles művéről. Nem mulaszthatjuk el azonban az alkalmat, hogy egy tőle egészen eltérő gondolatmenetet ne vessünk fel (természetesen döntően a Rokay által egybegyűjtött hatalmas tényanyagra támaszkodva), mert — úgy tűnik — az egyébként minden rezdülésre gondosan figyelő szerző mintha itt elvesztette volna éberségét. Márpedig, ha feltevésünk megállja a helyét, új megvilágításba kerülhet Salamon egész utóéletének ügye. Arról van szó, hogy az 1487. évi közjegyzői okmányoknak nincs eredetije. 1657-ben „meglelték”, majd gyorsan nyoma veszett, s csak az 1658. évi velencei kiadás (s arról készült további kiadások) őrizték meg emlékét. Rokay Péter, aki műve mellékletében ennél sokkal kevésbé fontos iratokat is közöl szép számban (pl. a 16. századi Mahmud Terdzsumán kéziratának facsimiléjét Salamon pólai eltemetéséről vagy 18–19. századi, tudománytörténeti érdekű leveleket Salamon pólai tisztelete és hagyatéka tárgyában), e kulcsfontosságú 1487. évi iratot nem közli. Ez azonban a kisebbik baj. A nagyobbik az, hogy gyanút sem fog a tekintetben, hogy ez hamisítvány is lehet. Ez annál inkább meglepő, mert Rokay rendre felteszi más forrásokról (olykor kevesebb alappal), hogy hiteltelenek, hamisak vagy megbízhatatlanok. Átsiklik az egészen annyival, hogy Salamon ereklyéinek a pólai katedrálisban való elhelyezése „*egész biztosan* 1487 előtt játszódtott le” (119., kiemelés tőlem). Vajon egészen biztos ez? 1487 és 1657 között egyetlen egy adat sem szól Salamon pólai kultuszáról. Ha 1487-ben valóban elhelyezték volna Salamon ereklyéjét a pólai székesegyházban, miért hallgatnak a források több mint másfél évszázadon át kultuszáról? Ez, persze, argumentum e silentio. De mindehhez még a következőket kell hozzátenni. Mint ismeretes, Salomonnal együtt állítólag öt másik — helyi (isztriai vagy dalmáciai) — szent ereklyéit is ekkor helyezték el ott. Póla város 1431. évi statútumában az 1487-ben Salomonnal együtt szereplő mind az öt szent előfordul (legfeljebb saloni Szent György még nem vált külön sárkányölő Szent Györgytől, amit elvi lehetőségként Rokay is felvet). Vagyis Salamon utóbb csatlakozott az öt pólai szenthez. Ezt támasztja alá az is, hogy az ereklyék számára öt doboz készült, és így éppen Salamon állítólagos ereklyéinek nem jutott külön doboz, hanem Szent Flórus ereklyéivel voltak közös dobozban. Nehezen tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy a humanizmus korában juthatott el a híre Pólába annak, hogy bizonyos magyar hagyomány szerint Salamon magyar király a városban élt és halt meg. Azt megmondani, hogy melyik magyarországi keletkezésű humanista forrás tudatosította ezt Pólában, természetesen csak a legalaposabb kutatással lenne megállapítható. Ez akár Bonfini is lehetett (akiről éppen Rokay jegyzi meg: isztriai adata nagy visszhangra talált az irodalomban, 17. századi magyar jezsuiták révén bekerült a Bollandus-féle Acta Sanctorumba, onnan pedig az isztriai helyi irodalomba), akár más szerző, esetleg több is. Mindenesetre Pólának jól jöhetett egy olyan adat, hogy ott halt meg és temetkezett egy magyar király, akit fel lehetett használni a város hírnevének növelése érdekében. Ezért hamisítottak 1657-ban az 1487. évre egy közjegyzői okiratot, s ezért nincs annak eredetije. Ezzel az okmánnyal (illetve a másik öt helyi szenttel) akarták „legitimizálni” Salamon ereklyéinek korábbi pólai jelenlétét, de természetesen egy dolgot nem tehettek meg: kultuszt Salamon alakja köré *visszamenőlegesen* nem kreálhattak. Abból a tényből, hogy Salamon kultusza nem korábbi Pólában 1657-nél, szerintünk csak egyféle következtetés vonható le. Ekkor nagyhirtelen megalkották azt az okmányt, amely „bizonyítja” Salamon és Póla kapcsolatát, a majdani kultuszhoz csontokat kerestek, sírfeliratot hamisítottak (vajon a Pannoniae szó *ae*-je mennyire korszerű a 11–12. század fordulóján?), s kezdetét vette egy mesterségesen, felülről táplált kultusz, amely azonban fokozatosan (mind intenzitásában, mind térben) visszaszorult, s utóbb már csak a pólai székesegyháza korlátozódott. Ne felejtjük el: a 17. század középső évtizedeiben más nagy hamisítás is történt éppen délszláv területen. Magas rangú egyházi személy, Marnavich Tomkó János boszniai püspök 1630 körül hamisította a magyar

királyok apostoli jogának „igazolására” a Szilveszter–bullát. Hasonló hamisítást egy nemesnek vélt cél érdekében Alvise Marcello pápai püspök is elköveztetett 1657-ben, akiről tudjuk, hogy mindent megteett a hat erekye általa csodás eseménynek vélt megjelése népszerűsítése érdekében: félrevették a harangokat, körmenetet rendeztek, Marcello püspök értesítette a pápa bíboros–államtitkárát, a velencei dogét, majd irodájával 1658-ban könyvben kiadatta az erekyék megtalálásának történetét és annak mellékleteként az 1487. évi közjegyzői okmányt. Salamon pápai kultusza eszerint újkori tudós koholmány lenne, ám a kultusz kialakulásának egészen konkrét okait csak nagyon alapos pápai helytörténeti kutatások deríthetik fel. Feltevésünkben az is világos, hogy nem tekinthető kontinuusnak Salamon pápai kultusza esetleges pápai eltemetésétől vagy akár Kézai krónikájától (1282–1285) sem a 15. század végéig (ami eszerint fiktív dátum), sem 1657-ig.

De vajon hogyan alakult ki az a hiedelem, hogy Salamon Pólában nyugszik? Úgy gondoljuk, Salamon valóban elesett az 1087. évi balkáni katonai akció során. Ezt négy forrás(csoport) összevetése alapján nagy biztonsággal meg lehet állapítani. A magyar krónika sejteti Al–Duna vidéki halálát. A menekülés során — olvashatjuk ott — kevesedmagával átkelt a Dunán, majd bement egy sűrű, sötét erdőbe, és soha többé nem mutatkozott. Bizonyos, hogy Salamonnak László és Kálmán kori magyarországi megjelenéséről szóló krónikás hírek ehhez képest másodlagosak. A krónika itt idézett helyén olvasható információ végeredményben a halál eufemisztikus leírása. Erről a balkáni katonai akcióról Anna Komnene is tudósít. Sankt Blasieni Bernold pedig 1087-nél egyértelműen Salamon haláláról ír. Mindehhez hozzá kell tennünk: felesége, Judit 1088-ban új házasságra lépett. Az ezekről az eseményekről tudósító források egymástól független, különböző országokban, különböző nyelveken (Magyarországon, Nyugat-Európában, Lengyelországban latin nyelven, Bizáncban görög nyelven) íródott kütfők, Salamonnal kapcsolatos híreik kölcsönösen kiegészítik, illetve erősítik egymást.

De mert Salamon idegen földön hunyt el, utóbbi kételkedő gyanakvások kaptak lábra, hogy vajon tényleg meghalt-e ott és akkor. Kézai Simon krónikája szerint Salamon szerzetesi ruhában visszatért Székesfehérvárra, alamizsnát fogadott el László király kezéből. Póla városában nagy szegénységben fejezte be életét, itt is temették el. Felesége, Zsófia hűséges maradt Salamonhoz, pénzzel támogatta Pólában tengődő férjét, s annak halála után apáca lett. Ez a tudósítás (amely elsőként szól Salamon és Póla kapcsolatáról) minden pontján magán viseli a tendenciózus ábrázolás és a hiteltelenség bélyegét. A tendenciózus beállítás abban figyelhető meg, hogy a Salamonra ráismerő László királyt, aki immár 1192 óta az egyház hivatalos szentje volt, mentegeti: nem azért kerestette Salamont, hogy árton neki. A tévedések sorozata pedig nyilván Salamon pápai halálával és ottani eltemetésével kezdődik, Salamon feleségének Zsófiaként való említésével folytatódik és apácává válásával zárul. Erre az adatsorra aligha lehet ráépíteni Salamon és Póla kapcsolatának szilárd épületét. A Salamon–hagyomány újabb epizódja szerint még Kálmán király korában is látták az exkirályt Magyarországon. Fontos azonban hangoztatni, hogy Salamon halálának és/vagy eltemetésének színhelyként nem csupán Póla szerepel a forrásokban, hanem más országok, tájak és városok is, így Székesfehérvár külvárosa (a falakon kívül), Ausztria vagy Stájerország, Németország, Itália és a horvátországi Lepoglava. Salamon életpályájának 1074–1087 közti szakaszában bizonyosan megfordult rokonainál, az isztriai őrgrofoknál, s ez a pápai tartózkodás változott át az idő múlásával pápai halálára és eltemetésére, mivelhogy elhunytát és eltemetését bizonyos titokzatoság lengte körül, legalábbis az nem a magyar királyoktól megszokott körülmények között következett be. Ez a pápai hagyomány tehát nagy valószínűséggel nem pápai eredetű, amint hogy 1657-ig nincs is nyoma Pólában Salamon kultuszának. Viszont 1657-től kezdve megfigyelhető pápai tisztelete azon a — megbízhatatlan — magyar krónikás hagyományon alapult, tudatosan megkomponálva, hamisításoktól sem visszariadva arra épült, hogy Póla egy magyar király utolsó otthona és földi porhüvelyének befogadója volt. Úgy tűnik tehát, szemben Rokay Péter megállapításával, nem úr táton Salamon utóéletének évszázadai között, hanem annak különböző, egymással szorosan össze nem függő szakaszai vannak. Pópai tengődése és halála (eltemetése) késő Árpád-kori magyarországi kombináció, 17. századi pápai kultusza viszont ezzel a fiktív pápai tartózkodással össze nem függő, azzal nem kontinuus (de mégis a fiktív hírre építő) mesterséges pápai „hagyomány” teremítés eredménye. Figyelembe véve a sok-sok bizonytalanságot, azt, hogy magunk sem lehetünk bizonyosak itt elmondott elképzelésünk feltétlen igazában, természetesen mi sem mondhatunk mást, mint amit Rokay Péter mondott Salamonról nagy elmeállé felépített művének utolsó mondatában: Bárhol is nyugszik Salamon, nyugodjék békében

VADÁSZ SÁNDOR

EMBEREK ÉS ESZMÉK A FRANCIA FORRADALOMBAN 1789–1799

Gondolat, Budapest, 1989. 287 l.

Van néhány egyetemes és magyar történeti téma — a világháborúk, az orosz forradalom, a kiegyezés, 1848 és mindenek előtt talán a francia forradalom —, amelyről nagy merészség könyvet írni. E korszakokat, eseményeket illetően nem a fehér foltok hathatnak riasztóan, hanem a források és feldolgozások nagy bősége. Főleg így van ez a francia forradalmat illetően, amelyet, legalább szellemileg, egész Európa a magáénak érez. Így gondolja ezt Vadász Sándor, az „Emberk és eszmék...” szerzője is. „Utószó helyett” címmel írt utószavában ezt írja: „Jelen sorok szerzője nem készíthet teljes mérleget, annál kevésbé, mivel célja... nem a forradalom egész történetének, hanem döntően eszmetörténetének bemutatása volt.” Ez sem könnyű vállalkozás, ráadásul a szerző kevesebbet jelöl meg annál, mint amit elvégzett. Nemcsak és talán nem is elsősorban eszméket villantott fel az 1789–1799 közötti időszakból, hanem értékelően számba vette a döntően francia és angol nyelvű történetírás teljesítményeit. A magyar olvasó számára ez a (kötet majd egyharmadát kitevő) historiográfiái áttekintés a könyv legértékesebb és leginformatívabb része. A nagy historiográfiai fejezet Burke „Reflections on the Revolution in France” című egykorú (1790-es) frásával kezdődik és az 1987-es, már a kétszáz éves évforduló jegyében telő év franciaországi sajtópolemiaiáig terjed. Rendezővel a szerző a kronológiát választotta, bár választhatott volna mást is. Akár a francia és a nem francia történetírás, akár a forradalom „hívei” és „ellenfelei” szerinti csoportosítást, de legtöbb tanulsággal mégis az időrend jár. A forradalom utóélete egyfajta francia és európai eszmetörténeti áttekintés is.

A könyvnek ez a fejezete rendkívül nagy anyagot mozgat meg. Arányosan időz a történetírás legjelesebb teljesítményeinél: Thiers, Lamartine, Michelet, Quinet, Taine, Aulard, Jaurès, Mathiez, Gaxotte, Lefebvre, Soboul stb. munkáinál. A mai, pontosabban az 1945 utáni viták külön fejezetbe kerülnek. Ebből kiderül: ahogy távolodunk a nagy eseménytől, a franciák többsége egyre kevésbé „szereti” saját forradalmát. A Soboul-féle, Magyarországon jól ismert felfogás („A francia forradalom története 1789–1799” című munkája már három magyar kiadást ért meg) Franciaországban már elítélendően balosnak számít. Nagyobb visszhangja van Chaunu és Secher forradalom-felfogásának, akik — idézzük a szerzőt — „szinte matematikai levezetéstként állították fel a következő történelmi, helyesebben éppen hogy történetmentlen párhuzamot: Robespierre = Lenin = Sztálin = Hitler = Polpot.” Némileg mérsékeltebben, de leszámol a forradalom marxizáló-kommunista értelmezésével Furet is, aki a „lenino-populista koncepció vulgatójának minősítette Soboul magyar nyelvre is lefordított szintézisét.”

S itt megismétlem, hogy merészség kell ahhoz, hogy valaki könyvet írjon a francia forradalomról. Manapság ugyanis forradalomról író történészeknek és filozófusoknak nem feltétlenül a forradalomról van mondanójuk. Az 1789-cel elindult események során olyan elvi, politikai és erkölcsi kérdések kerültek (szó szerint is véresen) komolyan terítékre, amelyek messze túlmutatnak a franciaországi eseményeken. Ki mit és miért emel ki (esetleg ünnepel): a feudális rend összeomlását, a királyság felszámolását, vagy az erény diktatúráját, a terrort? Vajon felvehető-e egyáltalán az ünneplés kérdése egy olyan forradalommal kapcsolatban, amely addig fejlődött (?), fajult (?), hogy egy szűk „elit” döntötte el: ki egyenlő, ki szabad és ki testvér. Más szavakkal: a francia forradalom megítélése attól függ, hogy az „ítészek” mit gondolnak a hivatásos forradalmár ma oly divatos (stigmatizáló) kategóriájáról. Azaz: hogyan értékeli a jakobinusokat. Sajátos kényszerpályák alakultak ki. Az egyszerűbb történészi, filozófusi és tudományos szocializmus kutatói kényszerpálya az Elbától keletre (volt) jellemző, ahol szakralizálták a jakobinus diktatúrát. A liberális gondolkodók ezzel szemben, nyilván, nem szerethetik és nem ünnepelhetik a gyorsan a rettenetes egyenlőséget kialakító diktatúrát, 1793 és 1794 elveit és gyakorlatát. Ám a liberális interpretációban is vannak csúsztatások. A bolsevizmus és a kommunizmus tapasztalata tette olyan „elvivé” a jakobinusok gyűlöletét, ahogyan az ma jellemző. Diktatúrák és diktatúrák között elmosódnak a különbségek. Pedig akadnak. Legyen elég az egyik és a másik hátszágát adó történeti régiók (egyébként más összefüggésben nyomatékosan hangsúlyozott) különbségeire utalni. Azonban inkább a párhuzamok a jellemzők, s kétségtelenül vannak is ilyenek. Robespierre-t személyisége alapvető mássága (amit a neki ajándékozott megvesztegethetetlen melléknév jelez) nem mentette meg Sztálin és Hitler keresztapaságától. Azaz a kommunisták-marxisták szakralizált jakobinusa mellett ott áll a liberálisok gonosz (és huszadik századi analógiák által démonivá tett) jakobinusa.

Vadász Sándor nem lépett egyik kényszerpályára sem. Nem állt be az ünneplők közé, s nem azonosult a Carnot emléket őrző gimnázium előtt kiköpő Chaunu nézeteivel sem. Mindazonáltal — az

egész könyvön végigvonuló historiográfiai módszer: az álláspontok sokaságának tárgyilagos ütköztetése ellenére – kiderül: Vadász Sándor véleménye szerint 1793/94 elvei nem kompromittálják 1789-et. A jakobinus diktatúra történelmi jogosultságára inkább igennel, mint nemmel felel. Ezzel nem a modern „divatot” követi.

A könyv nemcsak historiográfiából és a jakobinusok „ügyében” való állásfoglalásból áll. Rendkívül széles skálán mozog. Jeles, de nem feltétlenül közismert személyiségek bőségesen dokumentált pályája (Grégoire, Mirabeau, Brissot stb.) mellett szó van a forradalom felvilágosodás kori gyökereiről, a forradalom hétköznapijairól, a női emancipáció korabeli kérdéseiről, a forradalom által választott antik múlttól és a szimbólumokról is. Mindezt Vadász Sándor jó stílusban tárja olvasói elé.

S most, ahogy illik, a kritikái megjegyzések. A legkevésbé „A felvilágosodás – a francia forradalom előkészítője” című fejezet tetszett. A felvilágosodás szerepe ugyanis nem az (vagy nemcsak az), hogy nagy műveket hozott létre, amelyek beépültek a forradalmárok érvrendszerébe. Márcsak azért sem, mert talán csak Rousseau művét („A társadalmi szerződésről”) nem értelmezték félre, s Robespierre bizvást magánál hordhatta. A többi felvilágosító minden bizonnyal vérpadra került volna a francia forradalom idején, ha megéri, de a többség az 1793-as fordulat előtt is megrettent volna már. A felvilágosodás eszmerendszere talán áttételesebben hatott az itt bemutatottnál. Fő szerepe valószínűleg abban állt (amit az idézett Burke érint), hogy ideológiailag alátámasztotta a „tiszteletlenséget” a történelmi képződmények, így a királyság, a fennálló társadalmi és erkölcsi rend iránt. Ez a külsődleges racionalizmus a felvilágosodás igazi hozzájárulása a forradalomhoz, amit egyébként „A felvilágosodás dialektikája” szerzői (Horkheimer és Adorno) olyannyira kárhoztatnak.

A másik megjegyzésem formai jellegű. A részben szintetizáló igényű, részben kuriózumokra figyelő – mindig érdekesen és áttekinthetően megírt – fejezetek túlságosan őrzik a köteten belüli önállóságukat. Lehet, hogy a szerző szándéka szerint történt így, minthogy a cím – „Emberek és eszmék a francia forradalomban” – eleve laza szerkezetre utal. Egyes fejezetek között olyan kapcsolatot látok, mint ugyanazon témában mozgó, egymáshoz szervesen illeszkedő tanulmányok között, amelyek azonban esetenként műfajilag divergálnak. Egész más historiográfiai fejezet és a forradalom hétköznapijait taglaló rész hangvétele.

Végül, és az előzőekből következően: a könyv különböző olvasói rétegeknek szól. Vannak fejezetek, melyek kimondottan a szakma érdeklődésére tartanak számot s vannak, amelyek inkább az oktatásban hasznosíthatók. A hatalmas téma és a szerteágazó anyag kis szerkezeti és hangvételbeli egyenetlenségeket okozott. Ez azonban nem von le Vadász Sándor érdemeiből. Könyvét, a francia forradalom tíz évének színes, historiográfiai és eszmetörténeti áttekintését (amely együttal magyar részről hozzájárulás a 200. évforduló megünnepléséhez) mind a szakemberek, mind a téma iránt érdeklődő olvasók haszonnal forgathatják.

Poór János

„RUSZALKA DNISZTROVA”. DOKUMENTŰ I MATERIALŬ.

Kiiv, 1989, Naukova Dumka, 544 l.

A Ruszalka Dnisztrova 1837-ben jelent meg a budai Egyetemi Nyomdában. Német alcíme szerint rutén népdalokat tartalmaz, valójában ezen kívül az ún. galíciái ukrán („orosz”) triász, Jakov Holovackij, Markijan Sassekics és Ivan Vahilevics költeményeit és szerb népdalok fordítását is. Az ukrán nemzeti megújulási mozgalom egyik fontos eseménye volt. A cenzúra ugyan betiltotta, a kinyomott példányokat elkobozták (1849-ben adták vissza!), mégis jelentős dátum volt. Összesen 800 példányban jelent meg. Amikor 1950-ben fotótípusi kiadásban akarták újra kiadni, alig találtak hozzá eredeti példányokat (288.)

Az Ukrán SzSzk Ivovi társadalomtudományi intézetének és az ukrán központi állami levéltárnak a munkatársai állították össze ezt a kötetet F. I. Sztębljij felelős szerkesztő vezetésével, aki a bevezető és a jegyzetek összeállításában is részt vett.

A rövid bevezető áttekintést ad a triász tevékenységéről, behelyezi a korbá, kiemeli antifeudális, antiklerikális és nemzeti nézeteiket, lengyel kapcsolataikat. Hangsúlyozza, hogy egy szláv föderáció keretében kívánták megoldani Ukrajna önállóságát. Ezt követi 327 dokumentum, levelek, sokszor csak részletekből, hivatalos iratok, emlékiratok, későbbi megemlékezések. Mindez szoros időrendben, a tárgyra való tekintet nélkül, de így talán a legáttekinthetőbb. Eredetileg 500 iratot gyűjtöttek össze, jórészt levéltári anyagot, még bécsi levéltárakból is, meg a budapesti helytartótanácsi levéltári állagból. Persze akadnak már korábban kiadott írárok, meg különösen az utóéletet szemléltető második részben a sajtóból vett

anyagok. A szövegekhez a könyv végén (468–509.) 595 magyarázó jegyzetet találunk, kitűnő, elmélyült munka ez, a legkisebb szereplőről is találunk valami útbaigazítást. A szövegeket, ha nem eredeti ukránok, ukrán fordításban közlik, mindig jelölve, milyen nyelvről történt a fordítás, csak az orosz és az egyetlen belorusz szöveget nem fordítják, a szöveg után pedig pontos jelzet az eredeti lelőhelyről. A végén találhatunk jegyzéket a felhasznált levéltári, könyvészeti és sajtóanyagról, hasznos összeállítást a kevésbé ismert ukrán kifejezésekről (ezek jórésze persze az ukránba a hivatalos állami iratokból átkerült latin és német szó). Pontos a név és helynévmutató, amely minden esetben a dokumentum számára utal, minthogy ez tipográfiailag jól nyomon követhető, így a mutató teljes eligazítást ad.

A szöveg átolvasása sok érdekességet tár fel. A legfontosabb és sok iratban nyomon követhető: a Ruszalka és a triász tevékenysége az ukrán nemzeti megújulási mozgalom kezdeti, kulturális szakaszát jelentette, még 1848-ban a forradalom idején is a helyesírás kérdése a legfontosabb számukra. A kulturális szakaszon belül is tehát a nemzeti nyelv megteremtése a fő feladat (olykor még egymás közt is lengyelül leveleznek, különösen az első években, később már áttérnek az ukránra). Felvetődött az az elképzelés, hogy az ukrán nyelvet latin betűkkel kell írni, de aztán mégis a grazdanszkij srift mellett döntenek (90., 91.sz.), a Ruszalka is így jelenik meg, elég nagy felháborodást váltva ki felsőbb egyházi körökből.

Itt meg kell állni egy pillanatra. A bevezető nem említi de — ha máshonnan nem — a szövegekből is egyértelmű, hogy a triász tagjai és a mozgalom sok más szereplője unitus pap. Igaz, a hatóságok gyanakvók voltak velük szemben, tevékenységük miatt, volt úgy, hogy nem engedték őket haza nyári vakációra (39.sz.), Saskevics egy ideig externista volt, de végül mind egy falusi plébánián kötött ki. A bevezetőben emlegetett antiklerikalizmusukat ezért fenntartással kell fogadni. Holovackij 1846-ban a Jahrbücher für slawische Literatur, Kunst und Wissenschaft c. folyóiratban közölt egy tanulmányt az ukrán mozgalomról, és ebben a felsőpapság idegenkedését bírálta a nemzeti mozgalomtól, újításai elítélését (156. sz.). De Holovackij fivére, Ivan, aki maga még csak nem is pap, hanem orvos, 1849-ben élesen ellentét a mozgalom egyik tagját valódi antiklerikalizmusáért: templom helyett színház építését tartaná helyesnek. (178. sz.)

Persze az is kétségtelen, hogy papi mivoltuk mellett ukrán hazafiak, vagy inkább: szláv hazafiak. Már fiatal korukban szláv keresztneveket vesznek fel, Saskevics Ruszlan lesz, Vahilevics Dalibor, Holovackij pedig Jaroszlav. Leveleznek Kollárral, szorgalmas beszámolókat készítenek M. P. Pogogyin és O. M. Bodjanszkij számára az ukrán mozgalom kulturális eredményeiről, népköltészeti anyagokat küldenek, könyveket várnak és köszönnek meg. Holovackij egy későbbi visszaemlékezésében (197. sz.) arról ír, hogy az 1830-as években Pesten járt és szlovákokkal meg szerbekkel találkozott. Először latinul és németül beszélgettek, azután anyanyelvre tértek át, a szlovákok cseh-szlovákuul beszéltek (sic!), ő maga lengyelül és oroszul. Saját írásaikban ruszkie, ritkán maloruszkie, ruszinü és ukraincün elnevezéssel illetik magukat, olykor egy levélen belül is kétféleképp (91.sz.). Ugyanakkor a szélesebb szlávság részének tekintik magukat. A korban a kisebb szláv népek esetében másutt is megfigyelhető jelenség ez, a szlovákoknál és a szlovéneknél, a többi szlávtól való differenciálódás mellett még erős mozgatórugó az egész szlávággal való integrálódás. Egy kivétel van itt: a lengyelek. Kétségtelenül erősek a kapcsolatok, egy későbbi feldolgozás azt mutatja ki, hogy a nyugati eszmearamlatok, amelyek a nemzeti megújulást gerjesztették, zömmel a lengyelek közvetítése révén jutottak el hozzájuk. (206. sz.) Mégis történik egyfajta elhatárolódás. Már csak azért is, mert a galíciai lengyelek is elhatárolják magukat tőlük, orosz kapcsolataik miatt. Holovackij egy levélben panaszkodik fivérének, a lengyelek azt akarják, hogy Lengyelországot tekintsék hazájuknak, fogadják el az ő helyesírásukat, esetleg még a nyelvüket is, ami egy „ruszkij” szívnék fájdalmas (91.sz.)

Itt érdemes egy szót szólni a bevezetőben emlegetett antifeudalizmusukról. Persze, papi vagy paraszti származásuk révén együttértek a jobbágyokkal, de — legalább is a szövegekben — sehol sincs nyoma annak, hogy lett volna valamiféle elképzelésük a népi mozgalmakkal való rokonszenvről. Ez a kérdés mindenféle csak a mozgalmak későbbi, politikai szakaszában szokott felvetődni. Minthogy a kérdést 1848-ban a forradalom megoldotta az egész ausztriai birodalomban, az ukrán mozgalom itt el sem jutott a probléma felvetéséig. A lengyelek forradalmi szervezkedéseiktől távol tartották magukat (205. sz.). Igaz persze, hogy Hmelnickijt, a kozákokat sokszor emlegették, erre vonatkozó népdalokat gyűjtöttek, maguk is verseltek róluk, de ez csak áttelesen tekinthető a népi mozgalmakkal való rokonszenvről, a tudatos elem itt is a nemzeti mozzanat volt. A hatóságok mégis gyanakodtak, de nem antifeudális nézeteik, hanem orosz kapcsolataik miatt. Sednitszky belügyminiszter, sőt Ferdinánd császár nem egy iratát olvashatjuk ebben az ügyben.

Említtettük, hogy a cenzúra betöltötte a Ruszalkát. A bécsi cenzor (Jernej Kopitar!) arra hivatkozott, hogy az oroszokra és a lengyelekre való tekintettel nem engedélyezheti (3.sz.) ekkor gondoltak az Egyetemi Nyomdára, a pesti szerb Georgi Petrović közvetítette a megrendelést. A pesti cenzor nem talált

a kötetben semmi kivétlnivalót, hivatkozott arra, hogy az ukránra fordított szerb népdalok már megjelennek nyomtatásban (69.sz.)

A 180. sz. dokumentum indítja meg a későbbi visszaemlékezések sorát, tehát a kötet majdnem fele ilyenekből áll. Ezekben érdemben újabb adatokat nem találunk, csak a triász tevékenységének olykor patétikus, de mindig nemzeti ihletésű összefoglalását, pl. már 1878-ban Ivan Franko tollából. (192.sz.) Érdekes, hogy 1918-40 közt csak az akkor Lengyelországhoz tartozó területekről származnak ilyen visszaemlékezések, ezekből megtudhatjuk, hogy 1930-ban működött egy Saskevic-társaság, 1937-ben pedig Lvovban ukrán nyelvű gimnázium, még a fényképe is megtalálható, ebben az évben a Ruzsalka megjelenésének 100. évfordulóján emlékestet rendeztek itt (258. sz.) A hír egyébként egy kanadai ukrán újságból való. Kanadában az ukránok már 1887-ben megünnepelték a megjelenés 50. évfordulóját (211. sz.) A leningrádi Zvezdában 1940-ben jelent meg egy cikk a triásztól (263. sz.), amely a nemzeti elemet hangsúlyozta tevékenységükben (ekkor már túl vagyunk Nyugat-Ukraina csatlakozásán a Szovjetunióhoz). Az 1980-as években már megnő a szovjetunióbeli megemlékezések, hivatalos állami ünnepek száma, a Ruzsalka kiadásának 150., Saskievics születésének 175. évfordulójára.

A hagyományt felölölő résznek magyar vonatkozása is van. Részletet olvashatunk Arató Endre „Kelet-Európa története a 19. század első felében” c. könyvéből, ahol a triásztól ír. (282. sz.) Karig Sára pedig 1986-ban táviratban üdvözölte a Saskievics 175. évfordulójára összeült kijeji ünnepséget annak a városnak a nevében, amelyben a Ruzsalka megjelent. (316. sz.)

Mint már hangsúlyoztuk, a bevezető, de különösen a jegyzetapparátus nagyon jó filozmunka. Persze a legjobb munka sincs hibák nélkül. A bevezető Kollárt csehnek nevezi, (11.), igaz, hogy valóban a cseh nemzeti megújulás egyik központi alakja, de szlovák, ismeretes, hogy évtizedekig volt a pesti evangélikus szlovák gyülekezet lelke, nála találkozhattott Holovackij a pesti szlávokkal. A helynévmutatóban Unghvar szerepel (Holovackij egyik levelében említi így, 170. sz.), úgy látszik, senki sem jött rá, hogy ez Uzgoroddal azonos. Az sem jó, hogy Ferdinánd főherceg galíciai helytartó a Regesztákban F. d'Este formában szerepel, hiszen az uralkodócsalád tagjainál az utónév a meghatározó. De ezek csak tollhibák, Szteblih és munkatársai könyve jó és anyagával hasznos könyv.

Niederhauser Emil

NIKOLAJ CIMBAEV

SZERGEJ SZOLOVJOV

Zsizin' zamecsatel'nüh ljudej

Moszkva, 1990, Molodaja Gvardija, 368 l.

Nyikolaj Ivanovics Cimbajev a történészek ifjabb nemzedékéhez tartozik, 1990-ben nevezték ki egyetemi tanárrá a moszkvai egyetemre. A még 1935-ben Gorkij által alapított sorozatban (Neves embe-rek élete) jelentette meg Szergej Mihajlovics Szolovjovról, az egyik legkiválóbb orosz történésztől szóló életrajzát. A sorozat hagyományaihoz volt kénytelen alkalmazkodni, ezért teljes életrajzot adott, amelyben a historiográfia csak beleszólt elem. Viszont az életrajz kapcsán a korabeli Oroszország történetének fő kérdései is sorra előkerülnek. Már bevezetőben megállapítható, hogy kitűnő könyv, szinte izgalmas olvasmány.

A hét fejezetre oszló könyv alapvetően kronológikusan halad, az 5. fejezet ugyan Szolovjov legfontosabb munkájának a nevét viseli címében, de ebben is előfordulnak egyéb kérdések. Szolovjov papi családban született 1820-ban Moszkvában, atyja a kevés kulturált pap közé tartozott, így már otthon jó nevelést kapott, sokat olvasott, elsősorban Karamzin „Az orosz állam története” c. művét amely a század első felében nagy hatást gyakorolt az orosz értelmiségre, Szolovjovra is. Ennek az olvasmánynak a hatására határozta el, hogy történész lesz. Tanulmányait a moszkvai egyetemen végezte, utána Nyugat-Európába került, mint az egyik Sztroganov gróf gyermekeinek nevelője. Két évet töltött Párizsban, ekkor is sokat olvasott, és Guizot-ért lelkesedett. 1844-ben régi pártfogója, Szergej Sztroganov sürgetésére hazatért, kinevezték adjunktusnak M. P. Pogonyin mellé, annak lemondása után 1850-ben nyilvános rendes egyetemi tanár lett, 1855-ben a történeti kar dékánja (1869-ig), 1870-77 a moszkvai egyetem rektora, de közben egyebütt is tanított, egyszerűen anyagi okokból, meg a Kreml-beli kincstár (Oruzsejnaja palata) igazgatója is volt 1870-től. Cimbajev pontosan leírja napi beosztását, képet ad roppant munkabírásáról, hiszen az oktatás mellett (heti 8-12, egyenkint kétórás előadást tartott) írta nagy munkáit, de folyóiratok-

ban is publikált. Óriási mennyiségű levéltári anyagot átnézett, ennek egy részét otthonában is használhatta, de amikor egy ízben a szállítás közben egy akta elveszett, lemondott erről a kiváltságról. Harmónikus családi életet élt, 12 gyermeke született, s közülük nyolc fel is nőtt. Vallásos ember volt, vasárnaponként mindig eljárt az istentiszteletekre, de amikor fia, a későbbi vallásfilozófus Vlagyimir Szolovjov kamaszkorában ateistának vallotta magát, liberális felfogása miatt ezt is eltűrte. Éppen fia mondotta róla, hogy a „hit, haza, munka” hármas jelszó jellemezhetné a legjobban Szolovjov egész életpályáját. 1879-ben, viszonylag fiatalon halt meg, miután 1877-ben a kormánnyal történt konfliktusa miatt lemondott a rektorságról és professzori állásáról.

Magiszteri disszertációja (1845) III. Iván és Novgorod kapcsolatai tárgyalta, a doktori (1847) a Rurik-család nemzetségi kapcsolatait. Írt néhány történetfilozófiai tanulmányt is. 1872-ben Nagy Péter születésének 200. évfordulóján nyilvános előadásokat tartott a moszkvai egyetemen, ezek történetiszemléletének fontos vonásait mutatták meg.

Életműve azonban az „Oroszország története a legrégibb időkől”, a nagy szintézis, amellyel Karamzin akarta megelőzni. 1851-től évente jelentetett meg egy kötetet, s a 29. kötetrel eljutott majdnem a 18. század végéig (ahogy halála után mondták, már csak 20 évet kellett volna megírnia, hogy eljusson II. Katalin uralkodásának végéig, addig tervezte a munkát). Az első századok vonatkozásában a kiadott forrásanyag alapján dolgozott, a 18. századot azonban, már csak előzmények híján is, levéltári források alapján dolgozta fel.

Sajátos periodizációt alkalmazott. Az első korszak nála a Rurikok közti nemzetségi kapcsolatok kora, a 9. századtól a 12. sz. második feléig, a második a nemzetségi kapcsolatok átalakulása államiakká, a 16. sz. végéig, utána következik a 17. sz. elejének zavaros korszaka. A 17. sz. és a 18. sz. első fele az átalakulások kora, az orosz állam elfoglalja helyét az európai rendszerben. A 18. sz. derekától a 19. sz. derekáig tart az a korszak, amikor szükség volt a szellemi és erkölcsi felvilágosodásra, amikor, saját szavai szerint, a meglévő testbe lelket kellett lehelni. Az 1850-es évektől kezdődik a jelenkor, amely learatta az előző korszak gyümölcseit, amikor eljött az önismeret kora.

Ha Karamzin az orosz állam történetét mutatta be, érdemben Szolovjov is ezt tette, csak éppen későbbre helyezte a valódi államiság kialakulását, mint elődje. Alapvetően a politikai fejlődést mutatta be részletesen, az okok és következmények láncolatára fűzve fel pragmatikusan az eseményeket, gondosan ügyelt a földrajzi viszonyokra. Egykori szlavofil barátai és későbbi ellenfelei azt vetették a szemére, hogy ebből a munkából éppen az orosz nép története hiányzik. Pedig korszakonként adott fejezeteket az orosz társadalomról is, ezek együtt jóformán kiadnak egy megfelelő társadalomtörténetet. Dehát a munka gerincét nem ez adta, hanem az eseménytörténet, a fejezetek is többnyire az egyes uralkodók országlásához kapcsolódnak. Az egész munkát áthatja Szolovjov elképzelése, meggyőződése, hogy (mindenhol) szükség van erős, de ugyanakkor liberális államra. Nem hitt Oroszország elmaradottságban, szerinte csak kesedelem van fejlődésében. Karamzinnal szemben, aki csak véletleneket lát, Szolovjov törvényszerűségeket (ez Hegel hatása nála), a nemzetségi és állami elv harcát. A szlavofiloktól eltérően, mint hangsúlyozta, nem filozófiai történetet írt. A szlavofiloknak különben is felrótta, hogy túl sokat beszélnek, és keveset írnak. (Történeti vonatkozásban mintha igaza is lenne.) Szakmai arculatához az is hozzátartozik, hogy minél több forrást igyekezett bevonni, de mindent reprodukált belőlük — a forráskritika nem volt erős oldala. Még a hírhedt cseh királové dv170r-i kéziratokat is hitelesnek tartotta, persze a jeles cseh történetíró, Palacký is elfogadta, tehetjük hozzá. A korabeli orosz gondolkodásban I. Péter személye állt az előtérben, a nyugatosok felmagasztalták, a szlavofilok azt a negatív személyiséget látták benne, aki eltérítette az orosz fejlődést természetes irányától. Szolovjov is eleinte határkőnek látta, az 1872-es előadásokban és szintézisben viszont éppen a kontinuitást emelte ki az előző és a következő korszakok között. Péter reformjait fenntartás nélkül elfogadta. Cimbajev, aki alig bírálja hősét, itt látja legnagyobb gyengéjét: Szolovjov nem mérte fel a péteri haladás árát, az erőszak szerepét. Egyébként a történelem lényegének a népi öntudat fejlődését tartotta, az orosz állam népi jellegét is hangsúlyozta, csak ez a tárgyalás során valahogy kilúgozódott a sok esemény közül. Cimbajev Szolovjovot tartja a legnagyobb történésznek, úgy látja, V. O. Kljucsevszkij szintézise csak a szolovjovinak irodalmasított változata. Ebben a felfogásban már nem tudjuk követni a szerzőt, a magunk „széről Kljucsevszkijt tartjuk a csúcshoz (és ebben nem is állunk egyedül). De ez már nem Szolovjov megítélésének a kérdése csupán. Az „Oroszország története” mindmáig a legrészletesebb eseménytörténeti szintézis, ezért is adták ki újból az 1960-as években (egy-egy kötetnek a maguk korában volt több, olykor hat kiadása is). Középiskolai tankönyve már életében több kiadást ért meg, azután kegyvesztettsége miatt nem került kiadásra, később megint többször megjelentették.

Mint már bevezetőben jeleztük, Cimbajev könyve ennél sokkalta többet is mond, nem Szolovjovról, hanem Oroszországról. Mindjárt az első fejezetben kitűnő képet kapunk az orosz arisztokráciáról, annak mecénási tevékenységéről, a pártfogó Szergej Sztroganov kapcsán, aki Szolovjovnál jóval idősebb volt, gyermekkorától ismerte őt, de még módja volt öreg emberként könnyes szemmel emlékezni róla halála alkalmából. Nagyon sokat hallunk a nyugatosok és a szlavofilok ellentétéről, a század derekának legfontosabb orosz szellemi vitájáról. Nem érdektelen, hogy a radikális nyugatosokat Cimbajev kevésbé emlegeti, hiszen Szolovjov is szembenállt velük. Annál többet olvashatunk a liberálisokról, Granovszkijról és Csicserinről, egyébként Szolovjov személyes barátairól. Cimbajev bemutatja I. Miklós korát is, különösen az 1848–55 közti legnehezebb éveket, a szellemi élet teljes elfojtását. A császár halála óriási megkönnyebbülést jelentett az orosz értelmiség számára. Vagy sokat tudunk meg Szolovjov elődjéről a moszkvai katedrán, M. P. Pogogyin történészről, a kissé még dilettáns és nagyon összeférhetetlen kutatóról, aki egyik tanulmányában azt írta meg, hogy nyugaton minden rossz, Oroszországban minden jó. Cimbajevnek nem kellett itt különösebben aktualizálnia, a célzás (és sok egyéb allúzió) a mai olvasó számára nyilvánvaló, érthető. Az orosz politikai életéről is kapunk vázlatot, udvari intrikákról, a rendszer kreatúráiról, vagy éppenséggel a külpolitikai eseményekről egyaránt. Szinte azt lehetne mondani, a 19. sz. orosz történelmének egészéről olvashatunk modern szellemben, Szolovjov ürügyén. Egy rövid ismertetésbe persze ez mind nem fér bele.

Cimbajev liberális nyugatosnak tekinti Szolovjovot, pontosabban azt írja, hogy Szolovjov idővel „nyugatosnak számított”. Nem titkolja persze, hogy felfogásában voltak olykor szlavofil elemek is. Ebben a vonatkozásban talán árnyaltabb képet adhatott volna a szerző hősről. Szolovjov kétségtelenül nyugatos volt abban az értelemben, hogy az orosz történelemben kimutatta a fokozódó közeledést Európához. De azért a szlavofil íző szembeállítás Oroszország és Európa közt ugyancsak nem volt idegen tőle. A népi állam gondolatának is van szlavofil íze. Az erős kormányzat melletti hitvallás is inkább mintha a szlavofilokhoz közelítené Szolovjovot. Igaz, a szlavofilok ezzel szembeállították az elvont népet, Szolovjov csak az erős államot hangsúlyozta. Szolovjov mély, őszinte vallásossága is idegen volt a nyugatosok körében. Csaadajevvel csak Miklós bírálataiban tudott egyetérteni. Ezért úgy véljük, Szolovjovot maradéktalanul egyik csoporthoz sem lehet sorolni, valahol a kettő között volt, talán közelebb a nyugatosokhoz. Olykor Cimbajev is mintha ezt sejtetné, de a fogalmazásban mindig egyértelműen a nyugatosság mellett áll ki. Cimbajev szerint Szolovjov végül is egy liberális utópiához jutott el — de hiszen, fűzi hozzá Cimbajev — az utópizmus az orosz értelmiség jellemző vonása. Az osztályviszonyokat a hódításokból magyarázta és elkerülhetetlennek tartotta.

Szolovjov 1843-ban Párizsban olvasta de Custine márkí könyvét, „Oroszország 1839-ben”, a miklósi rendszernek ezt az azóta is sokat emlegetett gyilkos kritikáját, amely George F. Kennan szerint nem is I. Miklós Oroszországnak kritikája, azzal szemben igazságtalan, hanem a szovjet rendszer bírálata. Szolovjov annak idején ellenérzéssel olvasta, a nacionalista sztereotípiák megnyilvánulását látta benne, és Cimbajev sem mond ennél többet. Holott, ha abban egyet is lehet érteni Kennannel, hogy de Custine könyve a szovjet rendszer kritikája, azért a miklósinak is hű képe, esetleg részletkérdésektől eltekintve. Úgy tűnik, a mai orosz értelmiség roppant kritikus tud lenni a szovjet valósággal szemben, de amikor Oroszországot egy külföldi bántja, mintha mégis eleve védekező, elutasító álláspontra helyezkedne.

Ez a megjegyzés azonban talán igazságtalan is Cimbajevvel szemben, aki, mint jeleztük, a kötetben nagyon sok utalást tesz a szovjet valóságra, pontosabban a ma félig elmúltra, nem is nagyon titkolja ezeket az utalásokat. A cári rendszerrel szemben a „társadalom” oldalán áll, ahogy az értelmiségiek akkor neveztek magukat. Az erős, liberális állam hangsúlyozását Szolovjovnál egyértelműen elfogadja.

Kitűnő könyv Cimbajev munkája, amellel még nagyon olvasmányos is. Valóban egy újfajta történeti gondolkodás és szemlélet megnyilvánulása. Már csak azért is örömmel fogadhatjuk, nemcsak a gazdag tényanyag miatt. A könyv végén adott bibliográfia csak Szolovjov főbb kiadásait meg a közvetlen róla szóló irodalmat tartalmazza. Cimbajev forrásanyaga ennél lényegesen bővebb. Aki hiteles képet akar a múlt század Oroszországról, bizvást nyúlhat Cimbajev munkájához.

Niederhauser Emil

GESCHICHTE DER DEUTSCHEN IM BEREICH DES HEUTIGEN SLOWENIEN 1848–1941

Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts. Bd. 13.

Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1988. 336 l.

A NÉMETEK TÖRTÉNETE A MAI SZLOVÉNIA TERÜLETÉN 1848–1941

A Kelet- és Délkelet-Európával foglalkozó osztrák intézet kiadványsorozatában megjelent kötet előszavában a szerkesztők — Helmut Rumpler és Arnold Suppan — tudomásunkra hozzák, hogy osztrák (és részben németországi) történészek 1984-ben Ljubljánában szlovén történészekkel folytatott tanácskozási anyagát teszik közzé a két nép együttélésének konfliktusoktól nem mentes történetéről, a jelzett területen és időhatárok (1848–1941) között, de utalásokkal a szlovéniai németek további sorsára is. Ugyanők a bevezetésben meghúzzák a tárgyalt időszak belső periódushatárait is: a szlovén, illetve német konkurens nemzeti agitáció 1880 körül ment át tömegmozgalmakba a Monarchia krajnai, alsó-stájer és alsókarintiai területein, majd 1918-tól a létrehozott jugoszláv államalakulat részét képező Szlovéniában éleződött tovább a feszültség az immár uralkodó nemzet pozíciójába került szlovének és a kisebbségi helyzetbe szorult németek között; viszonyukat a harmincas években a német nemzetiszocializmus hatása is befolyásolta.

Sem a német, sem a szlovén történetírás nem foglalkozott eddig összefoglalóan a témával, csupán egyes részletkérdéseivel, vonatkozásaival — kölcsönös elfogultságoktól nem mentesen. Jogos elégedettséggel állapítható meg, hogy az utóbbi években már higgadt és tárgyilagos eszmecserekre kerülhetett sor osztrák és szlovén történészek közt bizonyos közös érdeklődésre számot tartó témákban — (ilyen volt már az 1920. évi karintiai népszavazásról 1980-ban Klagenfurtban rendezett konferencia is) — s a jelen kötet is azt bizonyítja, hogy — továbbra is észlelhető felfogás- és nézetkülönbségek ellenére — mindkét részről igen figyelemreméltó referátumok járultak hozzá konstruktív módon és szellemben az ezúttal középpontba állított problematika számos kérdésének alaposabb megvilágításához —, egyelőre szintén anélkül, hogy hiánytalanul teljes összeképpé álltak volna össze.

A kötetben közzétett referátumok első csoportja a Habsburg Monarchia idején vizsgálja Ciszlajtánia délszláv koronatarományai német lakosságának számszerű nagyságát, belebocsátkozva a nemzetiségi statisztika problémáiba (Emil Brix), majd arra keresi a választ, hogy lehet-e a bécsi kormányzat centralizációs birodalmi politikájának nemzetpolitikai tartalmát céltudatos germanizációnak tekinteni (Helmut Rumpler). Alapos tanulmányok ismertetnek meg a krajnai német polgárság szociális és gazdasági nézeteivel a 19. század hatvanas éveitől a nyolcvanas évek elejéig (Peter Vodopivec), az alsó-stájerországi szociáldemokrácia álláspontjával a nemzeti felosztás kérdésében (Franc Rozman), s végül egy stájerországi német védegyelet — a Südmark — programjával és struktúrájával (Eduard G. Staudinger).

A szlovéniai németek helyzetét a jugoszláv királyság időszakában vizsgáló referátumok alkotják a második csoportot. Mennyiben érvényesült Jugoszláviában 1918–1941 között a nemzeti egyenjogúság (Janko Pleterški), milyen volt a németek demográfiai, jogi, társadalmi, politikai helyzete Szlovéniában (Arnold Suppan), hogyan szerepeltek a németek a jugoszláv Szlovénia statisztikájában a két világháború között (Vladimir Klemenčič), illetve az itteni és ekkori választások során (Vasilij Melik); milyen volt a régi Jugoszlávia szlovéniai nemzetiségi iskolaügye (Andrej Vovko). A déltiroli németek Szlovéniába, az alsó-stájerországi németek megerősítésére tervezett telepítésének kérdését tárgyaló referátum szükségképpen áttekint a negyvenes évekre (Karl Stuhlpfarrer), ugyanúgy az a referátum is, amely a német nemzetiszocializmus szlovénpolitikájának ideológiai és külpolitikai előtörténetét mutatja be (Günter Schödl). Talán indokolt lett volna ez utóbbi két tanulmányt a szerkesztés során külön fejezetbe csoportosítani.

A kötet historiográfiai fejezete egyoldalúan a szlovén történetírás vonatkozó termékeiről ad áttekintő összefoglalást (Vinko Rajšp). Osztrák (német) pandanjának hiányáért sokban kárpótol azonban a a körülmény, hogy e részről a referátumok szövegében, illetve jegyzetanyagában találunk bőséges szakirodalmi felsorolást.

A függelékben — a hely- és személynévmutató, s a kötetben közreműködők jegyzékén kívül — négy táblázat foglalja össze a vizsgált területek tekintetében a népszámlálásoknak a szlovén és német nemzetiségre vonatkozó adatait, az 1910-es helyzetet térképre is kivetítve, Arnold Suppan összeállításában és magyarázataival, illetve a térképrajzolónak adott terve alapján.

A kötetben közölt valamennyi referátum magas színvonalú; anyagában és szempontjaiban gazdag. Sokat lehet tanulni belőlük. Sokoldalúságánál és szintetikus látásmódjánál fogva azonban különösen kiemelkedik közülük Arnold Suppan terjedelmes tanulmányá duzzadt referátuma.

MARIA MANALOVA

PARLAMENTARIZM V BULGARIE

Szoftja, 1989. 236. p.

PARLAMENTARIZMUS BULGÁRIÁBAN 1879–1894.

A neves bolgár jogtörténész újabb műve ma ugyancsak aktuális kérdések hordozójává vált. A nyilván néhány évvel ezelőtt lezárt kutatás persze aligha számolt a témakör ilyen értelmű aktualitásával.

Az 1879 évi timovói polgári demokratikus alkotmány feltárása után (ld. erről M. Manalova: Szózdavane na törnovszkata konsztitucija, rec. Állam- és Jogtudomány XXV/3, 1982. 579–582. pp.) nyilván szükségét érezte a szerző, hogy a deklarált történelmi vívmányok megvalósulásáról is képet alkothasson végre a közgondolkodás számára.

A bolgár nemzetállam újjázületése — mint ismeretes — szervesen összefonódott az érdekelt hatalmak (Oroszország, Ausztria–Magyarország, Németország, ill. a vezető nyugati hatalmak) Balkán-politikájával, ami a Berlini kongresszushoz (1878) vezetett. A nagyhatalmak a bolgár nemzeti törekvések figyelmen kívül hagyásával vonták meg a határokat, ill. a szuverenitásában változatlanul korlátok közé vont állam élére egy hatalmát veszített német fejedelmi dinasztia leszármazottját (Battenberg Sándort) ültették. A liberálisokat tömörítő nemzetgyűlés kénytelen volt eltérni, hogy a nagyhatalmak Bulgáriát besorolják a dinasztikus Európa keretei közé. Ilyen körülmények közt az alkotmány nem sok biztosítékot jelentett az eleve reakciós neveltetésű uralkodó törekvéseivel szemben. Az a paradox helyzet állt elő, hogy a cári Oroszország ellenállása menthette meg csak az alkotmányos rend fenntartását. A liberális kabinet (3. kabinet) feladata lett volna most már, hogy a parlamentáris monarchia működésének a feltételeit megteremtve elejét vegye a fejedelmi diktatúráknak.

Ezekben az években kerültek a nemzetgyűlés elé a közigazgatás átszervezéséről, az iskoláztatás új rendjéről, a helyi önkormányzatokról, ill. szélesebb értelemben az állami szolgálat (posta, a vám- és a külkapcsolatok stb.) rendjéről szóló legiszlációk tervezetei. A parlamentarizmus első szerény eredményei azonban az 1881. évi fejedelmi államcsínnel elenyésztek, sőt az uralkodó magát a nemzetgyűlést is feloszlatta és egy 12 tagú államtanácsot szervezett. Az alkotmányt két évre felfüggesztették és a féktelen terror légkörében megválasztott újabb nemzetgyűléstől a visszalépések formális jóváhagyását is kieszközlők.

A parlamentáris monarchia alkotmányos rendjét megcsúfolva egyfajta „ellenreformok” születtek e korban, amit II. Sándor cár halálát követően már Oroszország sem ellenzett. A megyei és a járási közigazgatás átszervezése az önkormányzatok korlátozását jelentette, ill. az 1882-ben életbe léptetett új községi és városi törvényekkel egy nyíltan antidemokratikus, centralizációs szisztémát teremtettek. Az állami tisztségviselők kinevezési rendjében nyíltan alkotmányellenes rendelkezések kaptak helyet. A fejedelmi diktatúra leplezetlen megnyilvánulásai sokasodtak a 80-as években és a bolgár nemzetgyűlés (a parlament) egyre kevésbé szolgálhatott a hagyományos értelemben. A liberálisok (Karavelov, Szlavejnikov stb.) sorra külföldre menekültek, a nemzetgyűlés padsoraiban pedig a nyíltan osztrák, ill. az orosz orientáció képviselői vívtak meddő harcokat.

A fejedelmi diktatúra viszonylag hamar felőrölte a parlamentáris rendszer intézményeit. A belső politikai válság megoldhatatlanná vált és az orosz orientáció formális megtörése (1884) sem szüntethette meg a fiatal polgári nemzetállam egyensúlyvesztéseit. A „nagy–bolgár egység” ügyének a kisajátításával, a polgári nacionalizmus felszításával keresett kiutat most a kormányzat. Kelet–Rumélia visszaszerzése azonban ismét csak a nagyhatalmi törekvések csapdájának bizonyult, miután az átértékelt angol diplomácia Bulgáriát szemmel láthatóan az osztrák orientáció felé terelte. Az 1886-os bolgár–török megegyezés és az egyidejűleg megkötött bukaresti béke Bulgáriát a tengerszorosok kulcsává tette, ami az orosz orientációt radikális lépésekre kényszerítette. Az angol segíddettel végrehajtott ellenpuccs azonban ismét csak keresztülhúzta a számításokat, de nem tudta elhárítani a fejedelmi diktatúra kiteljesedő válságát.

Battenberg Sándor 1886 augusztusában lemondásra kényszerült és az osztrák orientációt vezető Vaszil Radoszlavov most régenstanácsot szervezett, amely a nagyhatalmakhoz küldött misszója útján új dinasztikus megoldást keresett. Így a sorozatos belső válságok (zendülések) közepette a nemzetgyűlés végülis tudomásul vette a nagyhatalmak jelöltjét, Ferdinánd Szász Coburg góthai fejedelem személyében. Az emigránsok és az egyházi vezetők ellenállása azonban eleve ingataggá tette az új rezsim megszilárdítását. Ebből az alaphelyzetből fakadt, hogy a kormányzat ismét csak olyan természetű strukturális változásokat eszközölt, amelyeket nemrég még a fejedelmi diktatúra kezdeményezett. A parlamentáris intéz-

mények kiéptése helyett ismét a végrehajtó hatalom növelése, a centralizáció (ld. az 1887. évi önkorm. tv.), ill. az alkotmányos garanciák megszorítása (1888-as rendészeti tv.) következett.

A Sztambulov kormány hírhedt spiclihálózata, a foganatosított szabadsági jogokat korlátozó rendelkezések, ill. az 1893., 1895-ös alkotmánymódosító rendelkezések árnyékában szilárdult meg tehát az újjászervezett fejedelmi hatalom. A trónörökös pravoszláv hitre térése alapján II. Miklós cár is megbékélt az új rendszerrel.

A szerző vizsgálódásai valójában az így kialakult történelmi körülményekhez vezetnek, amikor végre (ismét) lehetőség kínálkozott a parlamentáris monarchia kiéptésére. Valóban a zilált politikai áramlatok átrendeződése a Sztambulov kormány bukásával (1894) megindult, sőt joggal mondható, hogy csak ezekben az években születtek Bulgáriában valóságos politikai pártok (Liberális Párt, Demokrata, ill. Haladó párt). A parlamentarizmus társadalmi politikai feltételei alakultak ki ezekben az években, ezért is nyilvánvaló, hogy a szerző vizsgálódásai korszakhatárokhoz érkeztek, ez a korszakhatár azonban a megvalósulás kezdeteit jelenti. A neves szerző nyilván jól tudja, hogy életre szóló kutatási programot alapozott meg magának, amelynek éppen az újabbskori összetevői hozhatnak komparálható tudományos eredményeket.

Horváth Pál

GALIZIEN UM DIE JAHRHUNDERTWENDE. POLITISCHE, SOZIALE UND KULTURELLE VERBINDUNGEN MIT ÖSTERREICH

Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. 16.

Verlag für Geschichte und Politik. Wien, 1990. 115 l.

GALÍCIA A SZÁZADFORDULÓ KÖRÜL.

Politikai, szociális és kulturális kapcsolatok Ausztriával.

Osztrák és lengyel — elsősorban bécsi és krakkói — történészek egy 1987-ben Ausztriában tartott tanácskozásának anyagát teszi közzé ez a Karlheinz Mack előszavával megjelent kötet, amely értékes darabja az Osztrák Kelet- és Délkelet-Európa Intézet rangos kiadványsorozatának. Több hasonló kötet után újabb bizonyossága annak, hogy mennyire fontosnak tartja ez az intézet a történeti kapcsolatok közös erőfeszítéssel való feltárását, megvitatását, és az eredmények megjelentetését. E következetes törekvése jelentőségét húzzák alá az osztrák tudomány- és kutatásügyi miniszter, Erhard Busek, e kötethez írt sorai is, amelyek rámutatva arra, hogy az egyetelműen Közép-Európához számítandó Galícia 146 éven át Ausztriához tartozott Lengyelország 1772. évi első felosztásától a Dunai Monarchia felbomlásáig, egyúttal hangsúlyozza is a kötetben közölt osztrák és lengyel referátumok egybecsengő véleményét: a lengyel nemzet az orosz, porosz és osztrák hatalmak fennhatósága közt megosztva, viszonylag az osztrák uralom alatt volt jobb helyzetben, s ott fejlődhetett leghangosabban, különösen 1860 után.

A kötet bevezetőjében Richard Georg Plaschka részletesebben is szól a kiadvány alapjául szolgált osztrák–lengyel tanácskozás összképéről és hangsúlyairól; Galícia a „lengyel Piemont” szerepét tölthette be a Dunai Monarchia északi részén.

Az autonóm Galícia centruma lett a lengyel függetlenségi mozgalomnak, mint Józef Buszko referátuma tényszerűen bemutatja és kifejti. Wolfdieter Bihl Ausztria–Magyarország és Oroszország kapcsolatát vizsgálja a galíciai kérdés vonatkozásában 1908–1914 között. A galíciai lengyel parasztok szociális és politikai mozgalmával a 19. század végén, a 20. század elején Krzysztof Dunin-Wasowicz referátuma foglalkozik. Nagyon fontos az oktatásügy fejlődése fő tendenciáinak tanulmányozása — Czesław Majorek részéről a galíciai autonómia idején. A krakkói Jagelló Egyetem 1870–1914 közti szerepét és az osztrák tudománnyal való kapcsolatát Wiesław Bienkowski, a Krakkói Tudományegyetem létrejöttét Stanisław Brzozowski referátuma tárgyalja; Zofia Zielinska a kulturális kölcsönhatásokat színházi vonatkozásban veszi szemügyre: osztrák szerzők színdarabjainak előadása galíciai lengyel színpadokon (Krakkóban és Lembergben), illetve lengyel szerzőké bécsi színpadokon, 1880–1916 között.

A személy- és helynévmutatóval is ellátott kötet a magyar történészek figyelmét is méltán vonja magára gazdag tartalmával és érdekes fejtegetéseivel.

Tilkovszky Loránt

V. I. BOVIKIN

**ROSZSZIJA NAKANUNE VELIKIH SZVERSENIJ. K IZUCSENÍJU
SZOCIAL'NO — ÉKONOMCSESZKIH PREDPOSZÜLOK VELIKOJ
OKTJABR'SZKOJ SZOCIALISZTICESZKOJ REVOLJUCII.**

Moszkva, 1988. Nauka, 153 l.

**OROSZORSZÁG NAGY VÁLTOZÁSOK ELŐESTÉJÉN. A NAGY
OKTÓBERI SZOCIALISTA FORRADALOM TÁRSADALMI –
GAZDASÁGI ELŐFELTÉTELEINEK TANULMÁNYOZÁSÁHOZ.**

Valerij Ivanovics Bovikin professzor a szovjet gazdaságtörténetírás egyik vezető egyénisége, különösen a bankok, a hitelrendszer és ennek külföldi kapcsolatai kutatásában jelent meg számos munkája. Ez a könyv valószínűleg eredetileg az 1987-es évfordulóra készült, és ez természetesen a problémák felvetésében, megoldásában nyomot hagyott. Így mindjárt a bevezetésben, amely kijelenti, hogy az októberi forradalom a fejlődés természetes következménye volt, nem elhajlás tőle, ahogy a polgári történetírás gyakran felveti.

Egy első fejezet után, amely Lenin olykor egymásnak ellentmondó megállapításából konstruál összefüggő rendszert, hat további fejezetben igyekszik szintetikus képet adni. Először az agrárviszonyok kapitalista fejlődését mutatja be, azután az ipart és benne a monopóliumok megjelenését, majd a bankok és a finansztőke problematikáját. Ezt követi egy összegző jellegű fejezet az oroszországi kapitalizmus jellegéről és szintjéről, majd az első világháború, mint „hatalmas gyorsító” szerepét tárgyalja, eredményeit egy rövid befejező részben összegzi.

Bovikin munkájának nagy érdeme, hogy az egyes témákon belül áttekintést ad a kérdés történeti szakirodalmának fő fejlődési szakaszairól, és főképp az utóbbi egy-két évtized kutatási eredményeiről. Az agrárviszonyok vonatkozásában a fejlődés fő akadályát a szakirodalom a nagybirtokban látja, szemben a nyugati állasponttal, amely ezt az obscsinában találja meg. Az újabb kutatások bebizonyították, hogy az agrárkapitalizmus sokkal fejlettebb volt, mint amennyire eddig vélték. Az ipar fejlődését az 1960-as évekig inkább csak a közgazdászok vizsgálták, általában ágazatonként egymástól elkülönítve. Mindmáig vitatott kérdések, meddig tartott az ipari forradalom (legfeljebb az 1890-es évek végéig), mi volt az állam szerepe (ebben különösen eltérnek a hol pozitív, hol negatív mozzanatot hangsúlyozó vélemények) és a külföldi tőke szerepe. Ezt ellentmondásoknak tartják, hangsúlyozzák, hogy összenőtt a hazai tőkével, de akadályozta a cárizmus felszámolását. A hitelszervezet vonatkozásában korábban csak a külföldi tőke negatív szerepét említették ki. A jelleg tekintetében megint sokféle vélemény fogalmazódott meg. Az egész eurázsiai piac fejlődése nem érdekelte a kutatókat. Újabbán kétségbevonják Lenin meghatározását az orosz imperializmus katonai — feudális jellegéről, arra hivatkozva, hogy meg kell különböztetni az oroszországi imperializmus jellegét attól, milyen volt az oroszországi gazdaság jellege az imperializmus korában. (A kissé skolasztikus fű megkülönböztetés azt szolgálja, hogy a gazdaság jellegében erősebben legyen hangsúlyozható a kapitalizmus uralma.) Sok vitát vetett fel a lenini megállapítás arról, hogy Oroszországban sok termelési mód (uklad) volt egymás mellett. Ezt egyesek orosz sajátosságnak tartják, mások szerint általánosabb jellegű, a harmadik világban is megtalálható. Van olyan felfogás, hogy a kapitalista termelési mód volt az uralkodó. Mások viszont a hangsúlyt nem a termelési módok sokféleségére helyezik, hanem arra, hogy sok volt, ez a magát „új irányzat”-nak mondó áramlat a részletekutatásokat szorgalmazza, és arra utal, hogy a mezőgazdaságban a feudális viszonyok magukhoz rokonították az agrárburzsoá elemeket.

Bovikin azt hangsúlyozza, hogy a mezőgazdaságban a paraszti és a nagybirtok egyaránt mutatott kapitalista jellegzetességeket, de a nagybirtok már a második helyre szorult. 1877–1905 közt területének mintegy 30%-át veszítette el, 1905-ben a nemesi nagybirtok már csak a föld 13,5%-át foglalta el (persze volt más nagybirtok is, akár polgári jellegű is!). Szibériában gyakorlatilag nem volt nagybirtok. A parasztiok mellékfoglalkozásai kapitalista jellegűek voltak. Bovikin ismerteti I. D. Kovalcsenko és L. I. Borodkin tipológiáját az agrárfejlődés régióiról: a nyugati területeken (Baltikum, belorusz és ukrán kormányzóságok) a polgári jellegű nagybirtok uralkodott, a déli sztyeppés, dél-keleti és északi területeken a paraszti birtok volt az uralkodó, a többi európai terület vegyes jellegű volt. (Szibériáról ebben a tipológiában nem esik szó, nyilvánvalóan ez is paraszti.) Mégis a nagybirtok volt az uralkodó, mert az államhatalom azt támogatta.

Az ipar vonatkozásában Bovikin a századforduló gyors fejlődését hangsúlyozza. 1891–1900 közt az ipar termelés megkétszereződött, 1908–13 közt ismét felgyorsult. A szerző különösen kiemeli a monopó-

lizálódást, már 1899–1901 közt az első szakaszban kartellek megjelenését. 1914-re a folyamat továbbhaladt, a termelőeszközöket gyártó iparágakban a monopóliumok létrejötté befejeződött. Ugyancsak fontos mutatónak tartja Bovikin a finanszírozó bankok növekvő szerepét. 1914-re ezek tartották a kezükben az iparágak 3/5-ét.

Nyilvánvaló az eddigiekből is, hogy Bovikin a lenini imperializmus-elmélet jellegzetességeinek meglétével bizonyítja a birodalom magas fejlettségi szintjét. Az ipari termelés szempontjából Oroszország a negyedik helyet foglalta el a világban (ami persze nem csoda a Föld egyhatodára kiterjeszkedő impérium esetében). Az egy főre eső termelésben már nem ilyen előkelő a helyezés, de erre vonatkozólag Bovikin nem szerepeltet adatot. Egy táblázatból azonban kiderül, hogy 1913-ban a nemzeti jövedelem 53,6%-át a mezőgazdaság szolgáltatta, az ipar 29,2%-át. Bovikin az ország gyarmatairól is beszél (ami korábban nem volt szokásos), és azt is kimondja, hogy a termelés 4/5-ét az európai orosz terület szolgáltatta, több mint 10%-át pedig a Lengyel Királyság. Lenin az 1897-es első népszámlálás adatai alapján még azt írta, hogy Oroszország kapitalista, de elmaradt. Bovikin viszont éppen az 1914-ig végbement gyors fejlődésre utal, mint amely ezt az elmaradottságot felszámolta vagy legalább is csökkentette.

Ami a világ gazdasági kapcsolatokat illeti, Bovikin Lenin nyomán arra utal, hogy csak az iparosított orosz területeket szabad összehasonlítani Anglia vagy az USA fejlődésével. A külföldi tőke szerepének a megítélésénél lényeges mozzanat az, hogy ennek 90%-a államkölcsönök formájában jött be az országba, csak a fennmaradt rész volt a közvetlen befektetés. (Ami viszont arra utal, hogy a kormányzat fektetett be tőkéket is, tehát szerepe nagyon is jelentős volt.) Az ország gazdasági fejlődése autonóm volt a világ-gazdaságtól, mert a gyarmatok a birodalmon belül helyezkedtek el, nem a tengeren túl. A kiviteli cikkek sorában sokáig 30%-kal a gabona állt az élen, a századfordulóra már csak az érték 7,3%-a. Persze a többi kiviteli cikk is zömmel nyerstermék volt, a behozatalban viszont sokáig a gyapot állt az első helyen. Jelentős volt a gépbehozatal (a működő gépek 44%-a innen származott). Viszont az autonóm gazdaságot igazolja, hogy a termelés mindössze 6–8%-a került kivitelre (vagyis a betagolódás a világ gazdaságba egyoldalú, ha arra gondolunk, hogy Németországból származott a behozatal 60%-a). Angliából a gépek mellett elsőrendű fontossága volt az észak-nyugati ipari területeket ellátó szénnek. A külföldi tőke közvetlen befektetései nem maradtak enklávék, hanem összenőttek a hazai tőkével. Az ipar finanszírozását 1900 után már jórészt a kereskedelmi bankok végezték. Érdekes táblázatokat közöl a szerző a külföldi tőke megoszlásáról is, messze az első helyen a francia állt, de a hadiiparban Anglia foglalta el az első helyet. Bovikin arra is utal, hogy volt orosz tőkekivitel keletre, sőt egészen szerény mértékben a Balkánra is. A külföldi tőke nem veszélyeztette a gazdaság önállóságát, csak a politikai felépítményt.

Az első világháború vonatkozásában Bovikin azokat a tényezőket sorolja fel, amelyek minden hadviselő országban hatottak, de az oroszországi gazdaságot és így a társadalmat különösen sújtották, s így előkészítették a forradalmat.

A befejezésben Bovikin arra utal, hogy az 1920-as években Trockij (eddig ritkán emlegetett név!) permanens forradalom-elméletével Oroszország gyarmati voltát hangsúlyozta. Sztálin azzal, hogy a külső tényezőket tartotta fontosnak a forradalom előfeltételei közül, voltaképpen közel került Trockij elméletéhez. Az 1920-as években a kutatók még kevés tényanyaggal rendelkeztek, az 1930-as években pedig már uralkodóvá vált Sztálin elmélete a fegyarmati helyzetről. A közben folyó kutatások azonban egyre több tényanyaggal cáfolták ezt, ahogy a külföldi tőke negatív befolyásával szemben is egyre több bizonyíték vetődött fel. Bovikin befejezésként arra utal, hogy az 1950-es években megindult kutatások még messzeemenően nem fejeződtek be. Így ő is, tehát hozzá, a kutatások pillanatnyi állapotát mutathatta be, valahol félúton.

Úgy tűnik, maga Bovikin is valahol félúton áll a korábbi álláspontok és az újabb kutatások eredményei közt. Kritikai észrevételeinket zárójelként már eddig is megtettük. Hadd fűzzük hozzá: Bovikin olykor emlegeti a közlekedés hiányosságait, de ennek még alfejezetet sem szentelt, nem tárgyalja az aranyalapra való áttérés kihatását. Egészében talán azt mondhatjuk, hogy Bovikin érdemleges képet adott az újabb kutatások (s köztük sajátjai) eredményeiről. A fő kérdésekre, hogy a gazdasági előfeltételek érettek voltak-e a szocialista forradalomra, ma talán nehezebb válaszolni, mint amikor Bovikin könyvét megírta. De úgy véljük, amit Oroszország gazdasági szintjéről mond, az csak a fejlettebb területek esetében győz meg, Oroszország egészének a szintjén talán mégsem lendít sokat. Mindenesetre a mai (pontosabban 1987-es) kutatási helyzetről adott kép érdemleges munkává teszi Bovikin könyvét.

KRAUSZ TAMÁS

BOLSEVIZMUS ÉS NEMZETI KÉRDÉS

Budapest 1989, Akadémiai – 149 oldal

A kötet az MTA Kelet-európai és Nemzetiségi Komplex Bizottságának gondozásában látott napvilágot a „Nemzetiségi Füzetek” sorozat 8. számaként. Igazolva újfent, hogy a Komplex Bizottság fontos tudománypolitikai, szakma és elméleti küldetésre hivatott. A 20. sz. eddigi egész története – különösen pedig a korszakváltást hozó fordulópontok (az I. világháború után és napjainkban) kiváltképp szűkebb és tágabb régiókban – bizonyítja, hogy a nemzeti, nemzetiségi kérdés történelemformáló politikai erő. Ezt a megállapítást támasztja alá Krausz Tamás tanulmánya, amely társadalom- és történetelméleti szempontból fontos kérdéseket feszeget, s tárgyát konkrét történeti szempontból is árnyaltan, sok új elemmel gazdagítva fejti ki.

Igazolja a tanulmány – mint lenini, bolsevik felismerést –, hogy a társadalompolitikai kérdéseket (szocialista forradalom, szocializmus építése és berendezkedés) nem lehet függetleníteni a nemzeti problematikától, de a hatalmi-politikai és az államrezon szempontjaitól sem. És viszont. A nemzetiségi viszonyok rendezésére irányuló törekvés számot kell vessen a többi említett tényezővel. A szerző által vizsgált 1917–1922 közötti időszak – mint történelmi fordulópontra – sokrétűen vetette fel a problémát a bolsevikok számára is mind politikai, mind elméleti szempontból. A téma tárgyalása során az önrendelkezés értelmezése volt a kulcskérdés. Egyidejűleg felvetődött a nemzeti, vagy osztály integrálódás erőssége közötti különbség is.

Számos bolsevik vezető (különösen Pjatkov és Buharin) hajlamos volt absztrakt módon közelíteni a problémához, s R. Luxemburg nyomdokain haladva a világtőke mozgástendenciájának alárendelten értelmezte a problémát. Figyelman kívül hagyták a társadalmi létszférák (gazdaság, tudat, politika) dialektikáját, s a hatalomra jutott proletariátus önrendelkezésében gondolkodtak. Holott – különösen régióinkban, azon belül a cári birodalomban – a nemzeti önrendelkezés kérdése a megkérdőjelezéssel, a periféria jelleggel összefüggésben is megkerülhetetlen, stratégiai jelentőségű problémát jelentett. Ezt a realitást ismerte fel Lenin, s törekedett mind politikai, mind elméleti szempontból figyelembe venni.

Krausz tanulmánya nyomán követi a kérdés konkrét történeti, politikai változásait, oroszországi mibenlétének differenciáltságát. Nem csupán a bolsevik, hanem az azzal rivalizáló álláspontokat is bemutatja.

Külön, új értéke a kötetnek a többi oroszországi politikai irányzat (Mensevikek, eszerek, liberálisok, konzervatívok) álláspontjának elemzése, mivel ezekkel ütköztetve válik érthetővé a bolsevik felfogás, annak változása – pl. a föderáció gondolatának az elfogadása. Hasonló jelentőséget kell tulajdonítanunk a nemzetiségi területeken működő politikai törekvések bemutatásának. Kiderül mindenekelőtt, hogy az adott helyzetben (1917) társadalompolitikai (cárizmus és régi rend ellenes) vonulatuk erőteljesebbnek mutatkozott, mint nemzeti identitásuk. Később azonban, a polgárháború körülményei között, az Antant intervenciók idején, külső hatásra is felerősödtek az önállósulási törekvések, s kimenetelüket nagyban befolyásolta, hogy milyen társadalompolitikai tartalmakat őriztek meg, mennyire voltak képesek a nemzeti és társadalmi törekvések ötvözésére, milyen „szövetségessékre” támaszkodtak.

Végül is – mint ismeretes – a finnek és a lengyelek az első lépésben kiváltak Oroszország kereteiből. A Baltikumban – a breszti béke függvényében is – a szovjetek kétszeri hatalomra kerülését követően a burzsoá nemzeti alapon történő elkülönülés következett be. A többi nemzetiség esetében a polgári jellegű nemzeti fejlődés erőtlensége, az Oroszországhoz kötöttség (gazdasági és politikai értelemben) szívóssága, a belső és az oroszországi politikai erőviszonyok alakulása lehetővé tette a szovjethatalom megszilárdulását, s napirendre tűzte a föderáció kialakításának a kérdését. A laza konföderáció (grúz) és az „automatizálási” (Sztálin) elképzelések végelei között a lenini koncepció alapján alakult meg a Szovjetunió. Tükrözte ez a nemzeti kérdés jelentőségének felismerését. Számos területen biztosította a nemzetiségek önrendelkezését, fejlődését. Ugyanakkor szem előtt tartotta az új társadalmi kísérlet állami kereteinek működőképességét is. Hogy a nemzeti nem csupán kulturális, hanem politikai kérdés is, az már az 1917–22 közötti időszakban is bebizonyosodott, a bolsevikok vitái is tükrözték. Napjaink fejleményei pedig ismételtén igazolják.

A tanulmány érzékelteti, ha markánsan nem is fogalmazza meg, hogy a demokratizmus sorsától függött a lenini konstrukció érvényesítésének lehetősége. Az a körülmény, hogy 1917 után (a polgárháború idején érhetően) a demokratikus alulról építkezést mind társadalompolitikai, mind nemzetiségpolitikai aspektusból a centralizáció túltengése, sőt a bürokrácia eluralkodása váltotta fel, nem csupán a

szovjet demokrácia csorbulását eredményezte, hanem beszűkítette, csonkává tette a nemzetiségpolitikai elvek érvényesülését is.

Krausz könyve a téma nemzetközi irodalmának alapos ismeretéről tanúskodik. Gazdagon merít a különböző szovjet forráskiadványokból, s a kötet végére illesztett melléklet táblázatai szemléletesen támasztják alá a szerző fejtegetéseit. Tanulságos példaként emelhetjük ki az egyes etnikumok politikai szervezettségét (a bolsevik párttagok arányát) az 1922-es adatok alapján (138–139. l.). Össz-szövetségi szinten 2,9 ezrelék volt a szervezettség. Az orosz etnikumnál ez a mutató 3,8 (ők adták a párttagság 71 százalékát!), az ukránok esetében 0,94, de pl. a lettekénél 78 ezrelék, a litvánok mutatója 32, az észteké pedig 16. Figyelmet érdemlő értéke a kötetnek, hogy az oroszországi zsidókérdést szervesen illeszti témájába. Ezt az etnikum 1897-ben kb. 5 millió fővel (a lakosság csaknem 4 százaléka, a világban élő zsidóság mintegy fele) a cári birodalom 5. legnagyobb „nemzetiségét” jelentette. 1926-ban már csak 2,6 millió zsidót regisztráltak a Szovjetunióban. 1922-ben a lakosság alig 2 százalékát képezték, de a párttagok között 5,2 százalék volt az arányuk, s az etnikum szervezettségi mutatója 7,2 ezrelék.

Menyhárt Lajos

TILKOVSKY LORÁNT

A SZLOVÁKOK TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON 1919–1945.

Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről.

Bp. 1989, 204 l., 1 térk. (Hungaro – Bohemicoslovaca 3.)

A Magyar–Csehszlovák Történelem Szakbizottság magyar tagozatának sorozatában már a harmadik kötet látott napvilágot. Tilkovszky Loránt, a Horthy-korszakbeli nemzetiségi kérdés jeles kutatója 34 dokumentumot adott ki ebben, terjedelmes bevezetővel. A bevezetőből megtudjuk, hogy a kötet zömmel Pechány Adolf (1859–1942) kormánybiztos jelentéseit adja közzé. Pechány az elmagyarosodott szlovák és ezért túlbuzgó hazafi típusú esete, már a dualizmus korában jelentős szerepe volt a nemzetiségi politika szlovák vonatkozású tevékenységében (van kétkötetes szlovák–magyar és magyar–szlovák szótára is). A trianoni Magyarország a nemzetiségi minisztérium megszünte után az egyes nemzetiségek ügyeinek kezelésére kormánybiztos, és ebben a minőségében, többnyire a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályának a felszólítására látogatott el a szlovákok lakta községekbe, hogy megvizsgálja helyzetüket, a magyarosodás előrehaladását. A bevezető tájékoztat arról is, hogy Pechány évente 100, később 50 jelentést írt, de ezek nagyrésze elveszett, csak mintegy 200 maradt meg a nemzetiségi ügyosztály Országos Levéltárbeli Állagában, ebből válogatott a szerző. Felsorolja, hol járt Pechány, de azt is, mely községek maradtak ki, persze, lehet, hogy ezekben is járt, csak a jelentés nem maradt fenn. Az kiderül, hogy a községekben a magyar a kommunikáció nyelve, az iskolák C típusúak (55-ből 53 ilyen), ahol a nemzetiségi nyelvet csak mint tantárgyat oktatják, B típusú csak kettő van, ahol a tantárgyak egy részét oktatják nemzetiségi nyelven, és A típusú, vagyis teljesen nemzetiségi nyelvű egy sincs. Az óvodák felállítását majd minden esetben sürgeti Pechány, mint a magyarosítás egyik fontos eszközét. De azt is megjegyzi, ha a helybeli papok vagy tanítók nem tudnak szlovácul. Az asszimiláció mértékét mutatja, hogy az 1941-es népszámlálás szerint a szlovák anyanyelvűek majdnem 80%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát (a népszámláláskor a két adatot külön kérték). A szlovák lakosság 60,9%-a evangélikus, a többi zömmel katolikus, ezek könnyebben asszimilálódnak. (Tilkovszky, mint látható, nemcsak Pechány jelentéseit foglalja össze, hanem egyéb adatokat is közöl a szlovák lakosságról). Nagyon figyel Pechány az értelmiségre, többnyire velük tárgyal. Sürgeti a magyar nyelvű népművelést, magyar könyvek ajándékozását a falusi könyvtáraknak. Az is kiderül, hogy a szlovák lakosságot igyekeztek elszigetelni az anyaországtól, arra számítva, hogy a hazai szlovákok csehellenesek. (Pedig nem egyszer számolt be Pechány csehszlovákiai kapcsolatokról, persze rosszalólán.) A magyarosító politika 1938 novemberében után sem változott, a visszacsatolt felvidéki szlovák lakosságnak tett engedményeket a trianoni terület szlovák lakosságára nem terjesztették ki.

A könyv zömét a 34 dokumentum teljes egészében való közlése teszi ki, mindig címmel, a dokumentum végén pedig a lelőhely megadásával. A szövegek természetéből adódóan magyarózó jegyzetekre nem volt szükség, ezt a bevezető pótolja. Az első dokumentum Pechány Pester Lloyd-beli nyilatkozata 1922-ből, a szlovákok betelepülésének történetéről, az utolsó Fleischmann Gyula beszámolója egy kiszál-

lásáról 1942-ből. Fleischmann Gyula (aki a szlovákiai Magyar Párt kultúrfelelőse volt 1938-ig) a nemzetiségi ügyosztály munkatársa volt, mintegy Pechány utóda, de már nem kormánybiztosként.

Pechány részletesen beszámol kiküldetéseiről, kikről hallott, kiknek vannak külföldi vagy szociáldemokrata kapcsolatai (ezekre mindig idegesen reagál). De szó van a németek és a szlovákok együttéléséről, az ebből eredő konfliktusokról is. Alkalmankint arra is rámutat Pechány, hogy magyarok elszlovákosodtak, magyar családnévvel ma szlovákok (87. és 89.) Utal arra, hogy a kétnyelvű oktatásra és istentiszteletre külpolitikai okokból van szükség. Van egy Gömbös-átirat is Nógrád–Hont megye főispánjához, ebben Gömbös ugyancsak erre hivatkozik, amiért nem szorgalmazza az erőszakos magyarosítást (93.). Pechány olykor még a szlovákok és románok kapcsolatairól is szól. A szereplők nevét mindig magyar formában adja meg (a bevezető is így). Nem kétséges, hogy Pechány a kormányzat szemszögéből vizsgálódik, örvend a magyarosodásnak. Beszámolói a helybeli személyekig mennek el, s nem egyszer eléggé kicsinyesnek tűnnek, szinte személyes feljelentéseknek is, azokkal szemben, akik nemzeti öntudatukról tanúskodnak.

A kötethez járul egy helynévmutató, amely a magyar névformákat használja, de ahol az illető helység külföldön van, ott megadja a hivatalos nevet és az országot, amelyhez tartozik. A névmutatókban minden szereplő előkerül, ha egyszer a szöveg megemlíti, azzal, hogy melyik község lakosa. Nagyon helyes, hogy szlovák és német nyelvű rezümé is van. Tanulságos a térkép, amely feltünteteti a szlovák lakossággal is rendelkező helységeket. Sokkal több van, mint manapság, ami persze az asszimiláció előrehaladását mutatja. Erről a szöveg is bőségesen tanúskodik.

A beszámolók nem egyszer a községek gazdasági és társadalmi viszonyaira is hoznak adalékokat, tehát a kötet a helytörténet művelőinek a figyelmét is megérdemli. Főképp persze azokat, akik a magyarországi nemzetiségek történetét kutatják. Nagyon hasznos munka.

Niederhauser Emil

HANS KNOLL

JUGOSLAWIEN IN STRATEGIE UND POLITIK DER ALLIIERTEN 1940–1943.

Herausgegeben von Mathias Bernath und Karl Nehring.

Südosteuropäische Arbeiten 82. Für das Südost-Institut München. R. Oldenburg Verlag. München, 1986. 671. l.

JUGOSZLÁVIA A SZÖVETSÉGESEK STRATÉGIÁJÁBAN ÉS POLITIKÁJÁBAN 1940–1943.

A terjedelmes mű Hans Knoll igen figyelemreméltó disszertációja, amelyet a Göttingeni Egyetem fogadott el. A bevezetés a Balkán „kulcsállamának”, Jugoszláviának 1940-es helyzetét jellemzi, miután Csehszlovákia kiesésével már felbomlott a kisantant. Jugoszlávia uralkodója a kiskorú Péter volt, a Mar-seillben 1934-ben meggyilkolt Sándor király árvája; a tényleges hatalmat a régensherceg, Pál gyakorolta. Nehéz volt betöltenie szerepét a szerb–horvát ellentétek éleződése közepette. Külpolitikai szempontból egyrészt Mussolini fasiszta Itáliája, másrészt Hitler nemzetiszocialista Németországa jelentett nagy veszélyt.

„Jugoszlávia útja a második világháborúba. Nemzetközi diplomácia és stratégia” címet viseli az első fejezet. Miután Olaszország Hitler oldalán 1940. június 10-én belépett a háborúba, a szorongatott helyzetű Jugoszlávia tényleges vezetője, Pál régensherceg, a belgrádi brit követtel tárgyalt. Ez utóbbinak az volt az álláspontja, hogy Jugoszlávia mondjon ellent a tengelyhatalmak valamennyi kívánságának. Németország Jugoszláviának a háromhatalmi egyezményhez csatlakozását sürgette. Ennek következtében nem sikerült ellenállni, s végül is 1941. március 25-én a Cvetkovi-kormány aláírta a háromhatalmi paktumhoz való csatlakozást Bécsben. A brit „erőegyensúly-politika” céljai szerint Jugoszláviának szakítania kell a háromhatalmi egyezménnyel és nem szabad átengednie német csapatokat. A Foreign Office elárkzettnek látta az időt egy fordulat előidézésére Jugoszláviában.

A március 26-i jugoszláv államcsíny történetét — és következményeit — a második fejezet tárgyalja. Utal a brit Secret Intelligence Service s a belgrádi brit katonai attaché, Clarke alezredez szerepére a belgrádi eseményekben. A Cvetkovi-kormány megdöntését követően az új kormányfő, Duan Simovi, a légiero vezető tábornoka, bízott a brit támogatásban, s a Szovjetunióval is egyezményt kötött. Mind a

nyugati, mind a szovjet segítség elmaradt azonban, amikor Hitler Jugoszlávia katonai lerohanására szánta el magát.

A feldarabolódott Jugoszlávia német hatalmi befolyás alá került részei, Szerbia és Horvátország, perifériális, de mégsem lényegtelen szerepet játszottak az angolszász hatalmak Hitler-ellenes politikai stratégiájában, amelynek alapjait Roosevelt és Churchill 1941 augusztusi atlanti konferenciája fektette le. A londoni jugoszláv emigráns kormány eszközül szolgált e politikához, de — mint a harmadik fejezetből kitűnik, — hazai kapcsolatai gyengék voltak.

A jugoszláv emigráns kormány történetét 1941 áprilisától 1942 januárig részletesen tárgyaló negyedik fejezet elmondja, hogy a Duan Simovi tábornok, majd Slobodan Mihajlovi professzor, s ezután Draguljib Mihajlovi tábornok vezette emigráns kormány volt a jugoszláv jogfolytonosság, a független államiség képviselője, jelképesen legalábbis. A tényleges vezetés brit iniciatívák és irányítás szerint folyt. 1941 őszétől az emigráns kormány ülésen a 18 éves Péter király elnökölt; tőle remélte a brit vezetés, hogy a háború utáni időben helyreáll a szerb monarchia, és ki fogja majd küszöbölni országából a kommunista befolyást. Churchill véleménye szerint fontos, hogy Jugoszláviának ismét saját hadereje legyen. Egyiptomban, Kanadában, Dél-Afrikában is képeztek jugoszláv pilótákat.

A Szövetségesek és a jugoszláv ellenállás viszonyáról az ötödik fejezetből tájékozódhatunk. A brit támogatást kezdetben a Mihajlovi-féle csetnik mozgalom élvezte, amelynek célja a háború előtti monarchia helyreállítása volt; a Tito vezette szerb partizánokat, akik a nemzeti felszabadítást gyökeres társadalmi átalakulással kívánták egybekötni, ezzel szemben a Szovjetunió támogatta. A távolabbi célok különbözősége azonban nem akadályozhatta annak felismerését, hogy a két ellenállási mozgalom együttműködésére és közös brit-szovjet támogatására van szükség. A britek gyenge légi és anyag-támogatást, és erős propaganda-támogatást nyújtottak.

Hogy milyen szerepet játszott a jugoszláv kérdés a Szövetségesek földközi-tengeri stratégiájában azt 1942 januárjától 1943 augusztusáig terjedő időszakban, a hatodik fejezet tárgyalja. Jugoszlávia helyreállítása volt a brit álláspont lényege. Eden megnyilatkozásai azt hangsúlyozták, hogy a balkáni brit politikai tervek nem irányulnak a szovjet elképzelések ellen. A tények azonban azt mutatták, hogy azok több tekintetben — 1942 januári görög-jugoszláv unió-szerződés és balkáni „nagyföderációs tervek” — keresztették a háború utánra vonatkozó szovjet elgondolásokat. Késett a Sztálin sürgette európai második front, a nyugatiak csak „limitált operációkat” végeztek hadművelati téren, 1942-ben Afrikában, 1943-ban pedig a szicíliai partraszállással.

„A Szövetségesek és a jugoszláv ellenállás” címet viselő hetedik fejezet az 1942 januárjától 1943 májusig terjedő időszakot tárja az olvasó elé. 1942 tavaszára Mihajlovi helyzetét úgy ítélték meg a britek, hogy nem méltó teljes mértékű nyugati támogatásra. Ezentúl csak annyi nyugati támogatást kapott, hogy fékezni tudja a partizánok kommunista befolyását. Mihajlovi Moszkva szerint sem megbízható, mert kapcsolatban áll Nedi „quisling” szerb miniszterelnökkel. Miután Tito neretvai csatája megerősítette csapatai helyzetét, brit katonai misszió kereste fel őt, ezentúl őt ismerve el a belső ellenállás „kulcsszemélyiségének”. Mihajlovi egyre inkább háttérbe szorult.

A kötet végén a szerző összegzőként megállapítja, hogy Jugoszlávia — majd likvidálása után Szerbia és Horvátország — a nagyhatalmi érdekszférák ütközőpontjában állt, s hogy a Hitler-ellenes szövetség hatalmainak mindegyike alapvetően érdekelt volt e térség sorsának és háború utáni jövőjének befolyásolásában. Ez éppúgy vonatkozik Nagy-Britanniára, mint a Szovjetunióra, vagy az elszigeteltségét feladó USA-ra.

A több mint 650 oldalas hatalmas mű minden részletre kiterjedően elemzi a szövetséges nagyhatalmak Jugoszláviával kapcsolatos politikáját és stratégiáját, anélkül azonban, hogy a téma tárgyalását hasonló alapossággal tovább vezetné egészen a háború végéig. Ez joggal kelt bizonyos hiányérzetet. A művet terjedelmes bibliográfia zárja.

Kratky Tamás

A FÜGGETLEN KISGAZDAPÁRT KÉPVISELŐI 1944–1949

Szerk.: Vida István és Vörös Vince

ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete 1991.

A lexikon — általános vagy speciális ismerettár — fontos irodalmi műfaj, korunkban már az ifjúság művelődésének is egyre elengedhetetlenebb segédeszköze. Hazánkban feltehetőleg ennek egyike volt az a mű, amely a „Közhasznú esmeretek tára...” címet viselte, s 1831-ben jelent meg Pest városában. Napjainkban már az általános és speciális lexikonok gazdag skálájával rendelkezünk. A speciális lexikonok egyik sajátos formája — az életrajzi lexikon — is színes képet mutat. A két világháború közti időszakban már létezett a „Ki Kicsoda” s témánk szempontjából fontos megemlíteni, hogy rendszeresen kiadásra kerültek a nemzet-, illetve országgyűlési almanachok. Sajátos módon a második világháború után a 60-as évekig a lexikonok kiadásának folyamata lényegében megszakadt. 1948-ban még megjelent a „Révai Lexikon” két kötete, mely rövid életrajzi adatokat is közölt az új korszak egyes szereplőiről, s kuriózumnak tekinthető, hogy 1946-ban és 1947-ben megjelent a „Budapesti Hivatali Útmutató”, amely egyebek között a fővárosi törvényhatósági bizottság tagjai és a főváros vezetői tisztségviselői életrajzi adatait is közölte. Az utóbbit illetően terveztek az 1948-as kötet kiadását is, erre azonban — nyilvánvalóan központi utasításra vagy sugallatra — nem került sor. (Megjegyzem: a 60-as években megindult a lexikonok — köztük életrajzi lexikonok — kiadása. Megjelent a „Magyar életrajzi lexikon” három kötete, melyben kis számban szerepelnek egykori kisgazda és más pártbeli személyek is, egy részük különböző elítélő minősítéssel. Hasonló módon szerepelnek a „Munkásmozgalomtörténeti lexikonban” egyes volt szociáldemokrata tisztségviselők.)

Sajnálatos módon nem került sor Nemzetgyűlési Almanach kiadására sem. Ennek fényében értékelendő az az úttörő munka, amelyre Vida István — a Kisgazdapárt történetének hazánk határain kívül is elismert szakértője és Vörös Vince — a két nemzetgyűlés tagja és tisztségviselője, ma az országgyűlés alelnöke — vállalkozott. E munka természetesen nem almanach — amely egyidejűséget tételez fel —, s ez csak emeli a vállalkozás jelentőségét, hiszen azok az adatok, amelyek az adott időben viszonylag könnyen beszerezhetők, 40–45 év távlatából már nehezen elérhetők. Így persze a munka lexikonná terebélyesedett, hiszen az életutakat napjainkig kíséri, de rokonságban van az almanachhal, hiszen még a lexikon válogatott személyekkel foglalkozik, e munka válogatás nélkül tartalmazza az adott körbe tartozó személyek — esetünkben a Kisgazdapárt egykori képviselői — életrajzi adatait. A kötet szerzői is hangsúlyozzák a közölt adatok egyenletlenségét, így a mű a lexikon speciális — a korszak által determinált — formájának tekinthető.

Ki kell emelni a munka azon vonását, hogy a kötet szerzői a korábbi lexikonok, almanachok adatbázisánál is szélesebb adatkört próbáltak beszerezni, s a dolog természetéből következően ez a törekvés csak részben járt sikerrel, bár megfigyelhető olyan furcsaság is, hogy élő személyeknél nem szerepelnek olyan adatok sem, amelyeket bizonyára nem személyiségi jogaikra tekintettel nem közöltek.

Ennek kapcsán megjegyzem, hogy a közölt adatok sokasága azok áttekintését csak gépi adatfeldolgozás esetén tenné lehetővé, akkor is, ha egyes kérdésekre a kötet szereplőinek szűkebb köre adatai állnak rendelkezésre. Csak néhány lehetséges kérdés felmérésére utalok: az egyes képviselők milyen párttagoknak (társadalmi szervezeteknek) voltak tagjai a pártba való belépés előtt és annak megszűnése után; kiknek volt 1949 után politikai szerepe, illetve gazdasági és egyéb területeken vezetőserepe (esetleg külön is az állami gazdaságokban és a tszekben); hányan kerültek 1949 után börtönbe, internálótáborba, kitelepítésre; a képviselők milyen hányada volt gazdagabb vagy szegényebb szüleinél; gyermekeik milyen hányada került magasabb vagy alacsonyabb társadalmi szintre szüleinél. Magam is megpróbáltam áttekinteni néhány kérdést, megjegyezve, hogy a kézi feldolgozás nem zárja ki a pontatlanságot, ha alkalmas is a fő tendenciák meghatározására.

Az életkort illetően a legidősebb képviselő 1873-ban, a legfiatalabb 1925-ben született, a legtöbb az 1893-as (20) és az 1898-as (19) születésű. A képviselők több mint 40 %-a 1891–1900 között, 2/3-a 1891–1910 között született, a többség tehát 1945-ben az 50 körüli életkorban volt. Ha hozzávesszük az 1873–1890 közt születetteket, elérték a 90 %-ot. Ezzel a kisgazda frakció valószínűleg a korabeli parlamentek legöregebb csoportja volt. Ezt a párt konzervatív vonásának is tekinthetjük, különösen ha hozzávesszük, hogy a női képviselők száma mindössze 5 volt, s ez is nagyrészt valamiféle protokollistából jött össze (Bajcsy-Zsilinszky Endréné, Tildy Zoltáné — hosszabb időn át az MNDSZ elnöke, majd díszelnöke —, Stühmerné — a párt női szervezése vezetője, — Thúróczi Gézané — 1946-ban ugyanebben a tiszti-

ségben, Veress Anna — tulajdonképpen a Keresztény Női Tábor képviselője). Ennek némileg ellentmond, hogy a többségben katolikus országban több mint 40 %-ot tett ki a protestáns képviselők száma.

A foglalkozásunkat tekintve a képviselők közel 50 %-a volt parasztképviselő, s a kisiparosokkal és a munkásokkal együtt el is érték azt. A parasztképviselők többsége természetesen a középparasztsághoz és a gazdagparasztsághoz tartozott. Ez természetes, hiszen nekik volt nagyobb lehetőségük a politikai életben való aktív részvételre. A párt polgári jellege jól kifejeződött az értelmiségi képviselők nagy számában, akik között közel 50 %-ot képviseltek a jogászok s csak kis számban szerepeltek orvosok, mérnökök és közgazdászok.

Ami a pártba való belépés időpontját illeti, több mint 60 %-uk 1944 előtti párttag volt. Több mint 60-an kerültek ki a pártalapítók köréből, kellően megbecsülték tehát a mozgalom elindítóit. Az iskolai végzettséget illetően a felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma több mint 130 volt, s ha az érettségizetteket is hozzászámítjuk, együtt alkották a képviselők többségét, azaz a frakció magas iskolázottsági fokon állott, s csak néhány képviselőnek volt négy elemi végzettsége.

A kötetben vannak adatok a testvérek és a gyermekek számáról, mindkét területen találhatók kiemelkedő számok. 12 testvére volt például Öry Istvánnak, 10 Bodnár Jánosnak, 9 gyermeke volt Komlós Gézának, 7 Csala Istvánnak.

A korszak koalíciós jellegének megfelelően viszonylag magas volt a párt vezető állami tisztségviselőinek a száma. Az FKGP képviseletében volt 1 köztársasági elnök, 4 miniszterelnök, 3 nemzet- illetve országgyűlési elnök, 3 alelnök, 20 miniszter, 22 államtitkár, 13 főispán, 5 követ. (A számok nem összeadhatók, hiszen egyes személyek több tisztséget is betöltöttek.)

Ezen és más kérdések alaposabb megválaszolása lehetővé tenné, hogy feltárjuk mindazt, mint ahogy a könyv szerzői írják — „ami Magyarországon az elmúlt hat-hét évtizedben történt”. (A teljességhez persze hozzátartozna, hogy az e korszakban szerepet játszó más pártokról is hasonló kiadványok születnének.)

A szerzők törekvései példamutatóak, s az elért eredmény is szép. A lexikonok készítésében azonban a közreműködők nagyobb száma szokott résztvenni. Ennek hiányában vannak a munkának bizonyos szépséghibái is. Ilyen például az, hogy az előszó 342 képviselőről szól, a függelékben azonban 343 név szerepel. Az utóbbi a valós, miután a lexikonból Varga Imre adatai hiányoznak. Az előszó szerint az ideiglenes Nemzetgyűlésben a párt képviselői száma 57, a valóságban ennek több mint a duplája: 122. Vagy: a függelékben Balogh András Sándor földműves neve szerepel, a lexikonrészben azonban a lelkész adatai szerepelnek. Valójában Balogh András földműves volt a képviselő (E vonatkozásban magamat is ludasnak érzem, miután a „Budapest közéleti névmutató” I. kötetében Balogh András Sándor lelkészt magam is hibásan mint nemzetgyűlési képviselőt szerepeltettem) Az is szépséghiba, hogy Szabó Árpád életrajza a kötetben kétszer szerepel.

Az apró pontatlanságok között említhető: egyes esetekben a magyarosított név után zárójelben szerepel a régi (Csornoky, Gordon stb.), más esetekben fordítottan (Halócher, Eckhardt Emil); a lexikonrészben és a függelékben a név eltérő módon szerepel; nyomdahibák (Czövek Jenő 1985-ben, Kovács József 1990-ben született stb.). E szépséghibák száma például egy olvasószervező alkalmazásával csökkenthető lett volna.

Halasi László

GAZDAG FERENC

FRANCIAORSZÁG TÖRTÉNETE. 1945–1988.

Bp. Kossuth 1989. 325 l.

Alighanem ez az utóbbi években megjelent egyik legjelentősebb magyar munka, amely Európa egy — modern terminológiával élve — „közép-hatalmáról” hosszabb időszakot átölelve ad képet. A kötet ajánlása és a szerző előszava is azt hangsúlyozza, hogy a kötet politikatörténeti áttekintést ad, s ezen belül is — a szerző kutatásainak és érdeklődésének megfelelően — a legnagyobb pontossággal Franciaország nemzetközi kapcsolatairól és a belpolitikáról szól.

Gazdag Ferenc a kötet előszavában felvázolja az 1940. évi összeomlástól 1944-ig bekövetkezetteket, azt, hogy mi történt a francia politikai pártokkal, milyen anyagi és emberi veszteségek érték az országot, — milyen helyzetből kellett talpra állnia.

A szerző ezután jól tagolt nagy fejezetekben dolgozza fel az ország politikai történetét, így az első fejezet „a nemzeti egységtől De Gaulle lemondásáig” az 1945-ös év eseményeit, a hárompárti kormányzás kialakulását, az alkotmányozó nemzetgyűlés korszakát dolgozza fel. A következő – hosszabb – rész a IV. köztársaság életét mutatja be 1946-tól 1958-ig. Ezután az V. köztársaságról szól a szerző 1958-tól 1974-ig. Itt új fejezetet nyit Giscard d'Estaing kormányzásának kezdetétől, aminek „a liberalizmus kísérlete” címet adta. Ezt a részt a liberális kísérlet szétzilálódásának bemutatása követi; idevágó fejtegetéseit a „Baloldali viták és győzelem 1978–1981” című alfejezet zárja. Az utolsó nagy részben „Hatalmon a baloldal” cím alatt találhatjuk a radikális kezdet (1981–1983) időszakát, majd a megtorpanását és a váltást, aminek Gazdag „A fordulat koreográfiája” címet adta, és végül az utolsó két alfejezetben „Visszatér a jobboldal” címmel a Chirac-kormány és a Mitterand–Chirac-féle kohabitációs (együttélési) időszakba vezet el. A kötet periodizációja ellen – amely a belpolitikai változásokat vette alapul – aligha emelhet bárki is kifogást.

A kötetet Gazdag Ferenc nagyon jól használható függelékkel egészítette ki, amelyben az érdeklődő nyomon kísérheti az egymást váltó kormányok megalakulását, grafikonokat talál a gazdasági helyzet alakulásáról, tájékoztatót kap a téma historiográfiájáról, külön az utóbbi időben (az 1970–80-as években!) magyarul is megjelent munkákról. Előnyösen segíti a tájékozódást a mellékelt névmutató. Általában könnyebbé teszi a politikai áttekintést, hogy a sok parlamenti választás esetében Gazdag Ferenc mindig táblázatban csoportosítja az adatokat, nemcsak a parlamenti pártok mandátumainak számát közli, hanem a megszerzett szavazatokat százalékarányban is megadja, a pártokat – a francia politikai életben egészen napjainkig is egyértelműen élő – jobb és baloldal szerint is csoportosítja.

A szerző jól érzékelteti az egyes korszakokban a fő neuralgikus pontokat: az első időszakban a gazdasági talpraállás nehézségeit ugyanúgy, mint Franciaország sok szempontból egyedi nemzetközi helyzetét: győztes, de legyengült; mind De Gaulle, mind a három vezető párt révén mind a nemzetközi politikában, mind a bel-, mind a gazdaságpolitikában önálló, francia politikai érdekeket képvisel, sőt érvényesít. Ez mindjárt 1945–1946-ban (s sok tekintetben méginkább mai szemmel) sok szempontból rendhagyó volt, „a német politika” terén csakúgy, mint a francia tengerentúli területek kezelésében, de abban a vonatkozásban is, hogy mindhárom párt (s De Gaulle is!) elfogadta a széleskörű államosítások és a „dirigizmus” (ahogyan a szerző is többnyire megjelöli) gazdaságpolitikai gyakorlatát, vagyis a liberalizmussal szemben az állami beavatkozást, sőt – horribile dictu – a nagy gazdasági tervek időszakát élték ebben az időszakban Franciaországban is. Ezt a legkülönbözőbb oldalról mind a mai napig pozitíven szokás említeni és értékelni, s ezt teszi a szerző is. Gazdag ehhez annyit fűz hozzá, hogy csakhamar kiderült: Franciaországnak szembe kellett néznie azzal, hogy immár csak középhatalom, így el kellett kezdenie a lemondást a különféle tengerentúli területekről, megszülettek az első kompromisszumok a messze idegenben (Vietnam) ugyanúgy, mint a német politikában. S ez csakhamar érvényesült – mint Gazdag nyomatékosan aláhúzza – a gazdaságpolitika megvalósulásának realizálhatóságánál is: Franciaország rászorult az amerikai gazdasági segítségre, ez ügyben még 1946-ban megkezdődtek a tárgyalások, a segítségnek pedig ára is volt.

Gazdag érzékelteti, hogy a francia politikát mennyiben keresztettkék, és térítették más hullámhosszra a kialakuló „bipolarizmus”, a „hidegháború” 1946/47-es első fuvallatai, miként esett ki a kormánykoalícióból az FKP és milyen módon gyérült meg a levegő a „harmadik erő” politikai pártjai számára is, miként „kopott ki” a kormányból 1950-re a szocialista párt is, s mennyiben érvényesült ezzel egyidejűleg a korábbi gazdaság- s szociálpolitikával szemben a liberalizmus.

A szerzőnek mindvégig igen takarékosan kellett bánnia a soraival, tömör elemzéseket, tendenciameghatározásokat ad, sehol nem élhet még a lábjegyzetek magyarázó, illetve nüanszizáló lehetőségével sem. A kötet legfőbb erényét a jól megrajzolt nemzetközi politikai események, háborúk és szerződések megrajzolásában látom, s abban, hogy a szerző érzékeltetni tudta, hogy a politikai események sora mögött mélyreható gazdasági folyamatok munkáltak. Ezt az olvasó a különféle korszakokban nem jelszószórdék, hanem tényleges horderejének megfelelően meg is találja.

A szerző messzemenően meghajol De Gaulle nagysága előtt, akit kiemelten vizsgál, szóltat meg a legkülönbözőbb korszakokban, akár kül-, akár belpolitikai elképzeléseit értékeli, akár emelkedőben volt a csillaga, akár hanyatlóban. Nyilvánvalóan ez is a kötet egyik erénye. Kiváltképpen akkor, amikor a „kitaposottabb” témák mellett a szerző De Gaulle-nak kevésbé ismert elképzeléseit és „kísérleteit” mutatja be, így azt, hogy az 1950-es években, s történetesen 1956-ban, a kelet-európai országokban miként kísérelt meg újfajta francia és liberalizáló pilléreket kiépíteni, pl. lengyelországi útja alkalmával Gomulka révén. S Gazdag azt is De Gaulle javára írja, hogy amikor egy-egy kísérletéről felismerte, hogy az elhamarkodott, összeomlik, akkor sokszor volt érzéke, hogy az elgondolást „jégre tegye”, s nem minden esetben következett be az egyébként jellegzetes De Gaulle-féle sértődött visszavonulás.

A belpolitikában Gazdag sok más politikust is jól mintáz meg, Pompidoutól Giscard d'Estaing-en át Mitterrandig, bemutatja a pártok emelkedését és hanyatlását, a kommunista avagy szocialista párt dilemmáit, csakúgy, mint a liberálisokét és a gaulle-ista jobboldalét, sőt azok belső tartalom-problémáit és alakváltozásait is.

A jól sikerült fejezetek közé tartozik az 1978–1982-es időszak, vagyis a giscardista korszak szétmálolásának, a baloldali győzelmének, a nagy reményeknek és a radikális kezdetének, majd a megtorpanásnak sokszínű bemutatása.

Ámde abból következőleg, hogy a szerzőnek nyilván nagy gondja lehetett a megadott terjedelemmel, vagyis inkább mindig elhagynia, rövidítenie kellett, s nem árnyalni – néhány olyan pontot és kérdést kell jelezni, ahol vagy aggályaim vannak, vagy hiányérzetem maradt, mégpedig — úgy vélem — nem másodrendű részkérdésekben.

A szerző és a kötet kiadója nem véletlenül jelzi, hogy a kötet politikatörténet, s ennek során elsősorban a nemzetközi kérdésekre és a belpolitikára volt figyelemmel. Jeleztem már, hogy Gazdag Ferenc mindig figyelmet fordított a fő nemzetközi és belső gazdasági trendek alakulására — hiszen enélkül manapság már nem lehet politikatörténetet írni. Ám a szociológiai folyamatok — noha megjelennek (némi későn e kötet lapjain) — még sem kerültek megfelelő helyükre, ott sem, amikor a pártok erőviszonyainak hullámzásáról esik szó. Pedig ez nyilvánvalóan rendkívül fontos. (Pl. az FKP esetében a Párizs-környéki „vörös gyűrű”, a munkáskülvárosok meggyengülése, eltűnése, alakváltozása.) Egy másik hatalmas terület a kultúra és az értelmiség mozgásának kérdése. Ezt sehol nem lehet kirekeszteni a politikai életből, Franciaországban pedig megkülönböztetetten nem. Gazdag nem is feledkezik meg erről az összefüggésről: az értelmiség megjelenik 1945-ben, majd „elfordul” 1947-ben, amikor az FKP „utitársai” közül távozókról (olyanokról, mint Camus, Vercors, stb.) esik szó, avagy később, amikor az 1981-évi baloldali sikert jeleníti meg és „szinte” népnüppélyekről ír. (Ehelyütt a szinte szócska nagyon fölösleges — ezek valódi népnüppély-megmozdulások voltak a választás estéjén!) Ám az értelmiség és a kultúra problémái, hatásuk a politikára — mégsincsnek a helyükön, erősen marginalizálódtak.

Ugyanílyan nagy kérdés a szociálpolitika „helyretétele”. Gazdag Ferenc érdeme, hogy mindjárt kezdetben, 1945/46-ban jelzi az új idevágó törvények meghozatalát és e témával az egyes politikai fordulóknál (természetesen 1981 után ismét nagy hangsúllyal) találkozunk, s azt is érzékelteti, hogy az egyes törvényekkel szemben másfajta gazdasági folyamatok, az ár-bér mozgások ellentétes irányban hathatnak. Mindez nagyon igaz: ám éppen ezért e témának megint jóval nagyobb figyelmet kell szentelni, mind a jogi, mind a reális folyamatoknak. S ha ez igaz általában, akkor méginkább igaz egy szűkebb, de ugyancsak a dolgozók nagyon széles tömegét közvetlenül érintő összefüggésben: a szakszervezetek reális hatalma, illetve az üzemen belüli demokrácia, munkásbeleszólás, önigazgatás kérdésében. Gazdag Ferenc figyelmét ez a téma sem kerülte el. Megemlékezik arról, hogy már az első korszakban, 1945/46-ban fontos törvények születtek e témában — ekkor természetesen a szélesítés, demokratizálás irányában. Ám az, hogy a gyakorlatban minden miként működött, mi volt ennek a játéka akárcsak 1945–47 között, erről már nem esik szó. Megjelenik ugyanez a probléma a híres 1968 tavaszi májusi „lázasadás” kapcsán is, úgy is, hogy De Gaulle meglepő új terveket terjeszt elő, — amelyet saját táborában megtorpedöznek. Itt megint — gondolom — jogos igény lett volna arra, hogy többet tudjunk meg minderről: kik, miként viselkedtek, s De Gaulle is még kikre támaszkodott, vagy hogy a javaslattevőknek milyen kapcsolatai voltak. A téma fontos, hiszen a szerző említi De Gaulle-nál és a gaulle-istáknál a bonapartizmus jelzőjét, de sem általában, sem ebben a vonatkozásában ezt nem magyarázza meg, holott ez a szál nagyonis élő (az volt 1981-ben is.)

Végül ugyanennek a kérdésnek egyik nemzedékünkre alighanem egyik legígéretesebb megjelenésére — követelésekben és törvényekben, cikkekben és koncepciókban — 1981 után került sor. A törvényeket a szerző maga is jelzi; ami megint homályban marad, az pontosan az, hogy mindez a valóságban miként érvényesült, akár az üzemekben a munkások, illetve a szakszervezetek szempontjából; hogy e téren a későbbi politikai változások ezeket a vívmányokat mennyiben érintették a gyakorlatban, s hogy az ismert francia szakszervezeti pluralizmus révén (avagy annak ellenére?) ez a munkás-dolgozói részvétel nemcsak az érdekvédelemben, hanem még a termelési folyamatok meghatározásában is (!) miként érvényesül Európa e fejlett országában, ahol a jogoknak és törvényeknek mindig oly nagy jelentőséget tulajdonítottak, ám az sem véletlen, hogy a jogi gondolkodás inverz tükröképét Anatole France híres mondatja tömören fogalmazta meg: mindenkinek joga van a Szajna hídjá alatt aludni — s a társadalomból kiszoruló 1/3 külön mozgása, ennek kezelése mindenütt, így Franciaországban is növekvő fejtörést és politikai hullámzást okozott és okoz.

E nagy témákhoz tartozik, hogy a szerző 1945/46-hoz (s később 1981-hez) kapcsolódóan leírja, hogy a szocialisták nem gondoltak szocialista áttörésre, átalakulásra. Ez azonban így annyira tömör meg-

fogalmazás, hogy szinte már nem is igaz, mert sokaknál igen komoly remények voltak erre. Hogy ezek a remények miként silányultak illúzióvá a nemzetközi gazdasági erők (USA és világgpiaci függés stb) illetve a francia burzsoázia ereje folytán, ez ugyan a kötet lapjain megjelenik, de szinte csak olyan evidenciaként, amit elég egy-két mondattal lezárni. Vagyis nem olyan alternatív lehetőségként, amelynek érvényesülésén, illetve meghiúsulásán érdemes gondolkodni, s az általános politika részreformját is kutató bonckés alá vetni. Ehhez tartozik, hogy a dirigizmus és a liberalizmus ellentétpárja mellett a szerző nem ad megfelelő teret a vegyesgazdaság alternatívák bemutatásának.

E nagy összefüggések — szerintem — nem kielégítő vizsgálatának azután vannak további részkövetkezményei. Amikor a szerző az 1945–46-os korszakról ír, megemlíti, hogy a kormánynak kommunista miniszterei is voltak, ám elmarad — nem is annyira a miniszterek neveinek megemlézése, hanem az, hogy ezek fontos gazdasági minisztériumok élére kerültek, mégpedig azért, mert (nyilván joggal!) úgy vélték, hogy az ország újjáépítése ekkor Franciaországban sem képzelhető el a legnagyobb parlamenti párt, a feltétlenül a legerősebb szakszervezet befolyásoló FKP egyértelmű támogatása nélkül. S ez fontos mozzanat, ami még jellemző erre az időszakra az Atlanti-óceán partjainál is.

Ugyanílyan „részkérdés”, hogy a kötetben az FKP részéről Gazdag Ferenc e korszakra vonatkoztatva „szövetségkeresésről” ír, amit az SFIO szocialistái elutasítanak. Így ez tévedés, avagy rossz megfogalmazás. Az FKP a két párt egyesítését, a fúziót vetette fel, s ez mérgecsütte el jócskán már a kezdeteknél a két párt kapcsolatát. S mivel erről a „mozzanatról” nem esik említés, így úgy vélem a folyamatot sem lehet megérteni. Ugyancsak „részkérdés”, hogy noha, mint említettem, Gazdag Ferenc jól érzékelteti, hogy 1945/46-ban mindhárom vezető párt (FKP-SFIO és a keresztény-katolikus MRP) és De Gaulle is más Európa- és világkonceptiót képviselt, mint az USA, mégis 1946-ra homályban marad, hogy a már kezdődő bipolarizálódás idején a miniszterelnöki posztot kézben tartó SFIO, s az ugyanakkor rendkívüli missziót teljesítő és az USA-ban utaztatott Léon Blum mennyiben, milyen érveléssel bírálja nemcsak a sztálini politikát, hanem a Truman-doktrínát is.

Végül még egy kérdés: a szerzőnek nyilvánvalóan igaza van, hogy 1945 után még olyan „közép-hatalmak” sem valósíthatnak meg egyedül az általánostól eltérő, rendhagyó politikát, mint Franciaország. Ám 1945 után Franciaország nem egyedül lépett e kísérlet útjára. S azt, hogy a kísérletezők között milyen kapcsolatok születtek (pl. az angol-francia kooperáció) s ez miként bizonyult kevésnek, gyengének — ez is több figyelemre érdemes, miként „az egyedüli kísérletezés” problémája az 1980-as években sem ilyen egyszerű. Mindez, úgy hiszem, valós kérdés. E kérdések „megoldatlansága” azonban nem változtat azon, hogy e kötetet nyugodt szívvel ajánlhatom minden érdeklődőnek, — várakozással nézve elébe Gazdag Ferenc újabb munkáinak.

Jemnitz János

BÖHM VILMOS

MÁSODSZOR EMIGRÁCIÓBAN.

Budapest, 1990. 285 l.

Szerencsére egy történeti folyóiratban nem kell elmondani, ki volt Böhm Vilmos, nem szükséges bemutatni életútját, s arra sem kell felhívni egy szakfolyóirat olvasójának figyelmét, mit nyerhet a memoároktól, s mennyiben kell fenntartással fogadnia a memoárokat. Ez pedig kétségtelenül ilyen rendkívüli memoár — mind pozitív, mind negatív „eredményeivel”.

Ezekután in medias res. Ez a memoár a napjainkban egyik legnagyobb előszeretettel figgatott korszakról szól: az 1945–1948-as évekről, de úgy, hogy az 1945–1946-os évek szinte előtörténetet képeznek a tulajdonképpeni fókuszba helyezett időszakhoz: 1947–1948-hoz, ahhoz az időszakhoz, amelyet a régebbi terminológia szerint „a fordulat évének”, s „a két munkáspárt egyesülésének” neveztek. Böhmnél ez inkább a szociáldemokrata párt elnyelésének nevezhető, s ehhez kapcsolódik a tulajdonképpeni kötetcím, „a második emigráció”, hiszen Böhm e fordulat elől emigrált.

Idáig a nyilvánvaló tények. Ám, ahogyan jól ismert, a nagy szociáldemokrata vezető nemzedékből szinte másodmagával maradhatott életben, tovább az is jól ismert, hogy éles ésszel, jó taktikai érzéssel, nagyon széles nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezett, továbbá, hogy 1945-től kezdve 1947-ig a szociáldemokrata pártvezetésben időnként igen nagy szerepet játszott, így visszaemlékezése, főként azokban az esetekben, amelyeknél úgyszólván „egedül volt jelen”, fontos kiegészítésül szolgálhat eddigi ismerete-

inkhez. Ugyanakkor ebben az esetben nem lehet eltekinteni attól a körülménytől, hogy milyen időszakban született ez a memoár. Böhm ehelyütt nagyrészt 1947–1948-ról ír, s alig egy év múltán már meghalt. A memoárt rendkívül nagy indulattal és elkeseredettséggel írta — ami persze igazán érthető — ámde az is nyilvánvaló, hogy Böhmnek már nem maradt ideje e kézirat újbóli átolvasására, kijavítására, bizonyos beállítások ellenőrzésére, javítására, s főként a lezajlott események újabb átgondolására. Így azután ez a memoár a negatív ágon is többszörösen szubjektív maradt, ellenérzései bizonyos történeti személyiségekkel szemben rendkívül markánsan jelentkeznek. (Így pld. Szakasits Árpáddal kapcsolatban. Ez ügyben az olvasó figyelmébe ajánljuk Schiffer Pálnak, ezen évek egy másik szereplőjének tollából a Népszabadság 1990. március 24-i számában megjelent korrekciót, amelyeket feltétlenül üdvös ismernie az érdeklődőnek). Más esetekben pozitív irányban látszanak eltúlozottnak a portrék.

E munka egyik érdekes vonásának vélem, hogy kétségtelenül történetileg jó rálátást ad az 1945-ben kezdődő új életre induló politikai pártok erőviszonyaira, szereplőire, s ilyen megközelítésben ma, amikor félok, hogy egy másféle ahistorikusság tör magának utat, Böhm ezt előnyösen ellensúlyozhatja. Arra gondolok például, hogy a szovjet hadsereg jelenléte mellett az MKP befolyásának megnövekedésében Böhm kiemeli e párt szűkebb vezetőinek személyes rátermettségét, s noha Böhm igazán egyik szereplővel sem rokonszenvezett, többszörösen aláhúzza, mennyivel „ütőképesebbek” voltak szociáldemokrata partnereiknél. Csakhogy itt azonnal két megjegyzés kívánkozik a szemleíró tollára. Az egyik az, hogy alig 7–8 évvel később ugyanennél a csoportnál mennyire „kifulladt” ez az energia, a másik pedig az, hogy a szembeállításnál nem lehet megfelekedni, hogy Böhm ebben a memoárban éppen a szociáldemokrata párt hangsúlyos vezetőségével kívánt leszámolni, így valamennyien szinte eleve kicsinyítő görbe tükör elé kerültek.

A memoárnak — úgy vélem — az a legfőbb gyengéje, hogy az eseményeket valójában valamiféle visszapillantó tükörből szemléli (amely egyébként mostani, 1990-es viszonyainkat is olyannyira jellemzi) s nem építkezik igazán alulról, kronológiusan. Ebből következik, hogy szinte teljességgel elsiikkad az a korszak, amikor Szakasits, Bán, Kéthly és a baloldal (amit Böhm ehelyütt furcsa módon szinte csak albaloldalnak látta), akik szinte egyszerűen csak a kommunista párt számára dolgoznak) még együtt működött, akár a párt új programja kidolgozásában akár az első nemzetközi tárgyalások kapcsán, akár a hazai pártviszonyok megítélésében. A helyzet csak később módosult, nem utolsósorban éppen annak következtében, ahogyan az MKP erőszakos hegemoniára való törekvése jelentkezett a politikai életben, s igen sűrűn éppen a szociáldemokrata párt rovására, amivel kapcsolatban azután Böhm valóban sok új epizódot is elmond. A korszak iránt érdeklődők az 1945–1947-es korszakra vonatkozóan éppen az epizódok kapcsán nyerhetnek új ismereteket, főként olyan esetekben, amikor Böhm volt éppen Rákosi Mátyás tárgyalópartnere olyan kritikus pillanatokban, amikor az 1947-es választások, a „kék cédulázás” esetében kormányválság kezdődött.

A memoár legnagyobb része azonban kétségtelenül magának s szociáldemokrata pártnak a belső történetét „térképezi fel”. S ilyen vonatkozásban már a jelzetten túl is utalni szeretnék további fenntartásaimra. Ugyanis itt jelentkezik Böhm frásának egy másik gyengéje, egyfajta jókai „jókra” és „rosszakra” bontás, méghozzá mindezt említett visszapillantó tükörből. Így egyformán a „rosszak” közé kerül valamennyi baloldali, de ezek közül első helyre Schiffer Pál és Horváth Zoltán, egyúttal mint Szakasits „rossz szellemei”.

Természetesen erre az oldalra kerül Szakasits Árpád is, akinek igazi, árnyalt portréjához a Böhm-frás csak hozzájárulhat, de semmiként sem helyettesítheti, s Rónai Sándor, akiről higgadtabb, elutasító, de igazabb leírást ad. Feltűnő, hogy Marosán Györgyről — akivel a valóságban is sokszor együttműködött — sokkal visszafogottabban szól. Meglepő, hogy Justust alig említi. Végeredményben azonban a baloldal bemutatása történetileg teljesen elhibázott és felszínes. Először is, ez a baloldal nemcsak Magyarországon, nemcsak Kelet-Európában, vagyis nemcsak a szovjet hadsereg védőpajza mögött jött létre, hanem jellegzetes módon vezető szerepet játszott Olaszországban, s felerősödött Franciaországban is. Nenni és a magyar baloldal között közvetlen kapcsolatok is szövődtek — sokszor éppen a nemzetközi konferenciák vitái kapcsán — s ebben semmiféle kommunista infiltráció nem történt.

Böhm frásának gyengéjéhez tartozik, ahogyan a politikatörténetet elszakítja a gazdasági fejlődés néhány fő eseményétől, amiben ráadásul a szociáldemokratáknak pozitív kezdeményezései voltak — de amelyek a jelek szerint kiestek Böhm látószögéből. S ahogyan az is jellegzetes, ahogyan hirtelen 1948-as haragjában egyértelműen „a rosszak” közé állította Ries Istvánt, az igazságügyminisztert, a korszak talán letragikusabb szereplőjét. — akivel ráadásul Böhm több ízben a legszorosabban együttműködött (ezt Böhm el is mondja), de aki 1948 nyarán Szakasitssal együtt néhány hónapra az MDP vezetője lett. Mindenesetre „a rosszak” esetében javasolom az olvasónak, hogy a memoár portrérajzait feltétlenül egészítse ki annak a Denis Healeynek soraival, aki 1947-ben többször is megfordult Budapesten, s a brit

Munkáspárt külügyi osztályának vezetőjeként tárgyalt a magyar párt vezetőivel — így a baloldaliakkal is. Healey a baloldaliakról egykorú „pro domo” feljegyzéseiben sokkal tárgyilagosabb képet fest, mint az 1948-as Böhm.

Ugyanis rendkívül kritikusan felülbírálandónak vélem azt a portrét, amit Böhm ezúttal „a jókról” festett. Először is azért, mert e csoportba legalábbis két belső áramlatot mosott össze. Hiszen aki e korszakban benne élt, vagy aki az archívumi aktákat ismeri, az pontosan tudta, hogy Bán Antal hosszú ideig nem azonos a Szeder Ferenc avagy Szélig Imre nevével jelzett irányzattal. Ugyanakkor a már többször említett visszafelé való pillantás módszere alapján néhány szereplő alakja e kötetben aránytalanul megnő, másokról említés sem esik. Ebben a vonatkozásban is jellegzetesnek tűnik, hogy Healey eme „jók” közül kivel nem is tartotta fontosnak, hogy találkozzon, másokról (úgy Peyerről is) mennyiben alakított ki nagyon is kedvezőtlen értéktételeket. Mindezt azért is szükségesnek tartom megemlíteni, mert napjainkban nyilvánvalóan felerősödik az a „minden másként volt” szemlélet, ami újfajta hibák elkövetésére nyit tág lehetőséget. Böhm e felzaklatott lelkiállapotban maga is úgy rajzolta meg e portrékat, hogy a gyanútlan „kezdőt” könnyen hamis nyomra vezet.

Böhm memoárjában mindvégig központi gondolat az a megközelítés, hogy az SZDP mindezt „nem úgy akarta”, ahogyan az 1948–1949-re bekövetkezett. Csakhogy a már jelzett összefüggésben mindjárt megjegyzendő, ez a „nem így akarták” vonatkozik az SZDP valamennyi áramlatára — ami ebből a memoárból nem tűnik ki.

Jól ismert, hogy Böhm meglehetősen élénk levelezést folytatott. Böhm maga is idéz ebből, bár többnyire csak Horváth Zoltánnak a hozzá írott leveleiből. Előre jelezhető, hogy amennyiben ez a levelezés végre könyvformában megjelenik és hozzáférhetővé válik, több ponton helyesbíteni fogja az itt elnagyolt korszak- és jellemrajzokat.

Böhm memoárjában első helyre végeredményben egyfelől a szociáldemokrata–kommunista kapcsolat, s ezen belül a Rákosihoz és kamarillájához fűződő viszony, másfelől az SZDP belügyi kerülnék, elsősorban a titkárság belső viszonyai és a baloldaliak tevékenységének „felülbírlása”. Feltűnő, hogy mennyire elhomályosul e memoárban egyfelől az a nagy terület, amely a párt életében igazán fontos volt, s a párt éltető erejét adta: a munkásság és a szakszervezetek. Mindez csak utalásszerűen jelentkezik, s ez is csak az MKP-val való kötélfűzés összefüggésében. Ugyanez áll a SZDP másik fontos eredményére: az értelmiség egy jelentős részének megnyerésére. Ebből ugyancsak nagyon kevés érzékelhető, Böhmnek ezzel az értelmiséggel — úgy tűnik — nem sok találkozója volt. Minden hasonló memoárnak megvan a maga érdekes, sőt furcsa „életútja”. Ez az 1948-ban keletkezett frás más vonatkozásban is sokféle furcsa tükröt tart majd a mai olvasó elé. Ugyanis ha igaz az, hogy a megbántott és a második emigrációba kényszerült Böhm e kötetében elsősorban a kommunistákhoz fűződő kapcsolatokat bírálja felül, ugyanakkor az élet valóságától Böhm annyira nem szakadhatott el és jól érzékelteti a Kiszgazdapárt „gyűjtőpárt” jellegét, vagyis látja, hogy erre felé se kínálkozott igazi együttműködési tér. Éles szavakkal politikai szereplésének megítélése azonban korhű, 1948-as, tehát sokakat ugyanúgy meglephet, mint Károlyi Mihálynak ezekkel teljességgel azonos ekkori sorai. A két „nagy öreg” másként vélekedik az 1946–1947-es korszak jónéhány nagy erőpróbájáról, a progresszív és retrográd erők szembekerüléséről, mint azt napjainkban szokásos megítélni. Már csak ezért is üdvös e memoár e kései megjelentetése, hiszen ténylegesen további segítséget ad a kor jobb megértéséhez, s folyamatok újragondolásához.

Jemnitz János

SZTOJAN RADEV

BALGARISZTIKA, BALGAROZNANIE, NAUKA ZA BALGARINA

Szofija, 1989, Izd. na Otcsesztvenija Front, 270 l.

BULGARISZTIKA, BOLGÁRSÁGTUDOMÁNY, BULGÁRIÁRÓL SZÓLÓ TUDOMÁNY

Sztojan Radev, a nálunk is jól ismert történész és kultúrdiplomata legújabb könyve elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt igen tanulságos, mert jó áttekintést ad arról, milyen módon terjeszti a bolgár állam külföldön a bolgár kultúrát, milyen nagy eredményeket tud felmutatni.

Dimitar Angelov bevezetője után, amely a könyv elméleti jelentőségét mutatja, a szerző hat fejezetben járja körül tematikáját, a bulgarisztika viszonyát a szlavisztikához, a Círillről a Metódról szóló

tudományokhoz, a bulgaristák képzésének a módját, végül egy zárófejezetben Georgi Dimitrov és Dimitar Blagoev, a bolgár munkásmozgalom nagy alakjainak a nézeteit összegzi.

Radev elméleti állásfoglalása először is abban összegezhető, hogy a bulgarisztika nem egy tudomány, hanem számos tudományág komplexuma. A Bulgáriáról szóló ismeretanyagot rendszerezi mintegy magasabb absztrakciós szinten, mint az egyes rész tudományok. A Bulgáriáról szóló tudomány, ahogy ezt a könyv címe is sugallja, az igazságot ismerteti az országról, népről, és szükség esetén meg is védi ezt az igazságot a rágalmozások és ferdítések ellen. Azt többször kifejti úgyszintén, hogy a bulgarisztika az egész szlavisztika alapja, hiszen az óslávnak (vagy óegyházi slávnak) nevezett nyelv azonos az óbolgárral. Az egyik fejezetben ezt részletesen is megindokolja: Cirill és Metód első fordításai a számukra adott szláv-niki-i sláv dialektusban, vagyis az óbolgárban készültek: az óbolgár lett a többi sláv nép első nemzeti nyelve, de ezen az alapon még nem tagadható óbolgár volta; Borisz és Szymeon koraközépkori bolgár cárok sokat tettek az óbolgár nyelv hivatalossá tételéért (1993-ban ennek 1100 éves évfordulóját fogják megünnepelni), az óbolgár alapon fejlődött később az orosz és a szerb írásbeliség; a glagolita írás az óbolgár nyelvre készült, a cirill írást pedig a sláv apostolok tanítványai Bulgáriában alkották meg, ez az észak-keleti bolgár nyelvjárás sajátosságait is figyelembe vette; a morvaországi és pannóniai misszió csak korlátozott területen érvényesült, egyedül Bulgáriában fejlődött ki a nyelv és az írás európai jelentőségűvé; Cirill és Metód az alapokat rakták le, de Szymeon cár Bulgáriájában fejlődtek ki az óbolgár nyelv és irodalom esztétikai elvei; Cirill és Metód, majd tanítványaik Bulgáriában dolgozták ki a költészeti ritmust és a sláv költészet első modelljét; Bulgáriában alakult ki a glagolita és cirill kéziratos könyv tipológiája; Bulgária adja nemcsak a hivatalos (egyházi) irodalom modelljét, hanem a nemhivatalos, apokrif irodalomét is; sőt Bulgária nemcsak az első mintákat nyújtotta, hanem a 14. sz. végéig folyamatosan is hatott a minták további alakulására. Még Oroszországban is a 13. sz. végéig szinte kizárólag bulgáriai származású vagy neveltetésű írók tevékenykedtek. (134–136. l.)

A bulgarisztikáról, mint emelkedő tudományról szóló első fejezet jó áttekintést ad az utóbbi években tartott és az elkövetkező években tervezett jubileumi ülésekről, tudományos ülésszakokról, többek között az első és második nemzetközi bulgarisztikai kongresszusról (1981 és 1986), meg az 1991-re tervezett harmadikról. A Cirill- és Metód-tudományról szóló fejezetből megtudjuk, hogy a cseh Josef Dobrovský, akit a szlavisztika atyjának szoktak nevezni, volt az első bulgarista, hiszen az óbolgár nyelvvel foglalkozott, és hogy Szymeon idején Róma és Konstantinápoly mellett az önálló bolgár egyház volt a harmadik keresztény tényezője az európai fejlődésnek. A bulgarisztika és a szlavisztika összefüggéseiről szóló fejezet azért hasznos, mert áttekintést ad az érintkező tudományágakról, még a balkanisztikáról is, felsorolja ezek legfontosabb intézményeit, kutatási központjait, nemzetközi szervezeteit. Szinte azt lehet mondani, érdemes lett volna ezek postai címét is közölni, hiszen így Radev könyve elsőrangú szlavisztikai és balkanisztikai kézikönyvvé is válhatott volna. A mi szempontunkból is roppant tanulságos a kutatás és a könyvkiadás helyzetéről, a terjesztésről szóló fejezet, mert ebből jól látszik, milyen hatalmas összegeket költ a bolgár állam a bolgár kultúra külföldi terjesztésére. Csak egy adat: évente mintegy 50 000 könyvet küldenek a mintegy 1000 külföldi bulgaristának, természetesen ingyen. Sok érdekes adatot tudunk meg arról, milyen sok szépirodalmi és egyéb fordítás készül Bulgáriában. Az ország Szlovákia után a második helyen áll a fordítások számával. Sajnálatos viszont, hogy ezzel szemben a nyugati országokban milyen kevés fordítás készül, akkor is inkább csak csekély példányszámokban. Ezen kívánnak segíteni Bulgáriában készített fordításokkal. Ezzel kapcsolatban viszont számos megszívlelendő mondanivalója van Radevnek, hogyan kell(ene) ezeknek a fordításoknak a színvonalát biztosítani, a nyelvi hozzáértés mellett a tárgyi ismereteknek is milyen nagy a fontosságuk. Külföldön egyébként a bolgár költészet fordításával igen neves költők is foglalkoznak, de csak nyersfordítások alapján. Radev néhány példát hoz, hogyan fordította le Paul Eluard Botev verseit: közli az eredeti bolgárral és a francia fordítás bolgárra történt visszafordítását a kettő közötti távolság érzékeltetésére. Kis népek szépirodalmának ezzel a problémájával persze mi is ismerősek vagyunk.

Figyelemreméltó adatokat tudunk meg a bulgaristák képzéséről szóló fejezetből is. Az 1963 óta működő Nasszer-egyetem évente mintegy 1500 hallgatót képez ki, ezek nagyobb része persze műszaki és természettudományos képzést kap, de közülük kerülnek ki a bolgár nyelv, irodalom, történelem, stb. jövőendő szakértői is. Az eddig mintegy 20 000 főnyi csoporttal állandóan tartják a kapcsolatot. Évente 250 fő részére rendeznek nyári szemináriumokat, ezek kizárólag a külföldi bulgaristák továbbképzését szolgálják. Ezen kívül még évente 200 főt látnak vendégül specializáció céljára hosszabb időre. Külföldön kb. 200 bulgarisztikai centrum működik, ezek egy része lektorátus, ahol bolgár szakos egyetemi hallgatókat képeznek ki, vagy ahol bolgár nyelvet is lehet tanulni. Persze az elhelyezkedési nehézségek miatt a specializált külföldi bulgaristák száma nem nagy. A bulgarisztika a szocialista világrendszer tudományának

része – álljt a szerző. Itt jutottunk el egyetlen érdemleges kritikai megjegyzésünkhöz. A könyv fejezetei nyilván az utóbbi években íródtak, hiszen a glasznoszyot is emlegetik. De már ezekben az években mintha időszzerűtlen lett volna az a fajta átpolitizáltság, amely többször is előfordul, hamis historizálással keveredve. Egy helyütt a korai kereszténység vértanúit az akkori idők illegális harcosainak nevezi Radev (76. l.), amit nem találunk sikerült hasonlatnak. Egy másik helyen arról szól, hogy az 1985-ös nemzetközi Metód-ünnepségekre (halála 1100. évfordulóján) árnyékot vetett a II. János Pál elleni merénylet és ebben a bolgár diplomata, Antonov állítólagos szerepe. (86. l.). Nem hisszük, hogy a szlavista tudomány nagyjait komolyan befolyásolta volna Antonov ügye.

Ettől a fölösleges túlfűtöttségtől eltekintve viszont, amely az ideológiai harcban voltaképpen inkább defenzív álláspontot takar, Radev könyve, mint írtuk, szinte a bulgarisztika kézikönyvének is tekinthető. Igen sok nemzetközi és hazai kongresszusról olvashatunk beszámolókat, témáig és a fontosabb résztvevő tudósokig bezáróan. Radev maga a szófiai Bulgarisztikai Központ igazgatója már sok év óta, tehát kétségtelenül a legrátermettebb ember ennek a kézikönyvnek a megírására. Talán néhány éven belül, a további nagy eredmények figyelembevételével elkészül majd ennek a kötetnek átdolgozott kiadása. Az európai tudományosság kétségtelenül gazdagodott Radev könyvével.

Niederhauser Emil

SCOTLAND AT THE CROSSROADS. A SOCIALIST ANSWER.

Edited by James D. Young.

Clydeside Press. 1990. 111. pp.

SKÓCIA A KERESZTÚTNÁL. SZOCIALISTA VÁLASZ.

Az érdeklődő ebben az esetben egy abszolút elkötelezett jelenkor–történeti tanulmánykötetet tart a kezében, amelynek szerzői mind skótok, mind értelmiségiek (ám egy részük munkásként kezdte életpályáját és csak később lettek egyetemi oktatók), mind elégedetlenek és valamennyien szociális, sőt szocialista megoldást keresnek és ajánlanak.

A kötetre az ösztönzést a szerzőknek kettős, sőt hármas tény adta. Először Skócia elszegényedése: iparának — mint számos tanulmányíró meggyőzően bizonyítja — több hagyományos iparágnak elcsenevészése, sőt eltűnése (hajóépítés, bányászat, részben a textilipar), ami területileg is létrehozta a pusztuló vidékek jelenségét, s ezen a folyamaton „s skót olajkincs” sem változtatott. Mindennek hatására vált megfigyelhetővé az a jelenség, hogy miközben M. Thatcher kormánya három egymást követő választáson Nagy Britanniában relatív többséget kapott —, Skóciában minden esetben a Munkáspárt szerezte meg a többséget.

Ez azonban csak az egyik ok és folyamat. A szerzőket ugyanis másfajta felháborodás is győtri. Skócia gazdasági „elmaradásával” és nagyobb mennyiségével együttjárt az a jelenség is, hogy Skóciát szigorúan a centrumból, Londonból — nem skótok, hanem angolok irányítják. S ez a helyzet a mi kelet-közép-európai régióinkban nagyon ismert következményekre vezetett, ami a gazdasági szféra után átizzította a politikai életet, sőt a kulturális is, amit a skótok szerint Londonban lenéztek, visszafeljesztettek.

S az összefüggérendszer harmadik eleme maga a Munkáspárt. A szociális és politikai robbanást jelző öntudatos skót törekvések egyik jól ismert követelése: az autonómia, s a külön edinburgh-i parlament felállítása — amit a Munkáspárt is elhárított. A kötet szerzői szerint a többséget nyert munkáspártiak szintén túlságosan angolok, londoniak, akik ha Skóciában is szereztek mandátumot, akkor is rendszerint Londonban, Angliában élnek, s a szocialista elkötelezettségek ügyében is túlságosan felvizezeten rózsaszínűek.

Az ilyen kritikai észrevételek, hangulat, majd politikai magatartás azután meghozta azt a gyümölcsöt, hogy 1988-ban a Glasgow melletti ipar parlamenti választókerületében, Govanban a választók olyan független szocialista jelöltet választottak a londoni parlamentbe, aki hangsúlyozottan konzervatívellenes, de ugyanakkor a Munkáspárti jelöltjével szemben is fellépett — vagyis ez a választás valósággal „kettős lázadás” volt. A govani „incidenst” a kötet különféle színárnyalatú, foglalkozású és életutat megjáró szerzői jeladásnak ítélték, s ez adott háttérrel e tanulmánykötet megjelentetésére.

A kötet előszavában James Young, a szerkesztő meg is jegyzi, hogy ez a govani siker „inkább érzelmi, mint racionális eufóriával töltötte el a skót társadalom Thatcher-ellenes hadseregét”. Éppen ezért tűzték ki a kötet szerzői maguk elé célként, hogy a folyamatokon töprengjenek, adatokat és elem-

zéseket adjanak — s ne pedig, mint az előszó ugyancsak aláhúzza, valamiféle „leninista, avagy labourista” variációkkal elégedjenek meg, amikor kiutat keresnek a siralmas helyzetből.

Ilyen alapon született meg ez a kihívó és érdekes, a „témát” valóban nagyon sok oldaláról bejáró tanulmánykötet. A történeti és szociográfai nagyobb elemzések Jamey Aoung, a stirlingi egyetem történész előadójának tollából származnak, a kulturális témát egy a szigetországban nagyon is jócsengésű publicista, McIlvanney vonultatta fel, a nőproblémát Margaret Stewart, a szűkebb govani tanulságokat, s a brit és skót típusú baloldali elválását egy munkásból lett egyetemi előadó, Donald Anderson elemzi több mint szenvedélyes áttekintésében.

Egészében ez a kötet nagyon távoli földrajzi helyekre, de tematikáját illetően nem nagyon távoli világba vezet el minket. S ha a gazdasági, szociális, egészségügyi lepusztulás összefüggései jól ismertek általában (s ez a kötet ezúttal a skót-angol eltérésekre többszörösen ráirányítja a reflektorfényt) — nem véletlen, hogy McIlvanney sorait azzal a híres shakespeare-i kérdéssel kezdi (Macbeth), hogy „All-e még Skócia” — és ha a válasz nem így egyszerűsíthető le, kulturális téren a pusztulás és az ellentétek nagyon riasztóak. S éppen a mi történetírásunk, tradícióink szempontjából nem érdektelen, hogy e kötet szerzői, s mindenekelőtt Young és McIlvanney többszörösen aláhúzták, hogy a skót kulturális politikai tradíciók (Humetól, Burnstól – Hardie-ig, Mcleanig és Maxtonig nagyon élesen ütköznek e neokonzervatív Thatcherista szemlélettel. Másfelől felháborodnak az olyan jelenségen, hogy egy sor kollégiumot felszámoltak, a Scotsman újság szerkesztőjét Londonból elmozdították –, vasútvonalakat felszámoltak és így a „nem autózókat” elvágták a külvilágtól. Mindezt a kötet szerzői „a szellemileg és morálisan korrupt tőkés rendszert” teszik felelőssé. Az alternatív variációjuk egy emberbarát ipari tervezett lábraállás, amely egyúttal demokratikus is, decentralizált is, átgondolt sőt tervezett is, amelyben a skótok és a skótok edinburghi parlamentje hozhatja meg az elhatározó döntéseket. Young húzza alá, hogy ezt a törekvést nemcsak a Munkáspárt vezetése, hanem a londoni elit értelmiség, így a kommunista széles összefogást hirdető Marxism Today csoportja, s a nálunk jól ismert E. Hobsbawm is lebecsüli. Márpedig a skót nemzeti-baloldali és szociális vonulat nagyonis „jelen van” a skót politikai és szociális élet mindennapjaiban, s utat tör magának.

Young a baloldali eddigi eredményeivel szemben is több mint kritikus. Így külön ír egyfajta ouvrista, szűken értelmezett munkás-baloldalról, amely elmulasztotta az új politikai programok, általában a humanista szocializmus alternatívájának, s egyúttal a hivatalos neokonzervatív és neoliberális kultúrával szemben egy magasszínvonalú, tartalmas ellenkultúra kialakítását. A Munkáspárt újabb, már Oneil Konnock-féle vezetésének számlájára pedig azt írja, hogy az 1980-as években erőteljesen mozdult el jobbra, komoly értékeket adott fel a párt és a mozgalom történeti és gazdaságpolitikai örökségéből. Oly sokat adott fel –, hogy Young, s e kötet szerzői nem is ettől a munkáspárti vezetőségtől várják a kiút megtalálását. A helyzet annál is elkeserítőbbnek vélik, mert a gazdasági és szociális leromlás azonnali feleleteket sürgetne.

Jemnitz János

DENIS HEALEY

THE TIME OF MY LIFE.

London 1989. Ed. Michael Joseph 607. pp.

ÉLETEM KORA

Úgy vélem itt az ideje, hogy lassanként megkezdjük annak a brit munkáspárti politikusnemzedéknek bemutatását, amely már önéletrajzeit írja, amely távozóban van. A magyarországi történeti irodalom tudommal szinte tudomást sem nagyon vett róla, jóllehet egyes tagjai többszörös miniszterek, avagy Harold Wilson esetében többszörös miniszterelnökök voltak.

Denis Healey személyében olyan munkáspárti politikus találkozhatsz az olvasó, aki hosszú évtizedeken át a külügygel foglalkozott, s aki meghatározóan fontos korszakban, az 1945–47-es időszakban élénken figyelte a közép-európai eseményeket, kapcsolatot tartott az ottani politikusokkal — így a magyarokkal, a magyar szociáldemokratákkal is. Ebből egy s más már eddig is publikussá vált, ám most a főszerplő summázza benyomásait, emlékeit, s ez mégiscsak új, érdekes történeti forrás. Nem szeretnék a memoárokról már unalomig ismert általános tételeket ismételtetni, mindenesetre Healeynek esze ágában sincs tagadni, hogy „szubjektíven” foglalja össze „életét és korát”, aminek következtében történetírók

bőven találhatnak majd hatalmas lyukakat „szelektív emlékezete” következtében, másfelől azonban hálá-sak is lehetnek neki mind a korszellem megelevenítéséért, mind számtalan apró mozzanatért, amit ő élt meg, ő ad át, s ami most közkincs lett. Healey újszólván azzal kezdi önéletrajzát, hogy nem arra hivatkozik, hányszor, s milyen posztokon volt miniszter, hanem azzal, hogy 37 éven át volt parlamenti képviselő, s e 37 évből 30-on át „az első padosorokban” ült, vagyis pártjának elijéhez tartozott, s így ha nem volt éppen miniszter, akkor „az árnyékkormány” volt a tagja. Így módon természetes, hogy egy egész korszaknak lehet a tanúja.

A konzervatív párttal szemben a Munkáspárt elitje ismert módon elég nagy arányban „alulról” érkezett politikusokból állt össze. Healey sem „felülről” érkezett. Szülei egyik ágon Írországból bevándorolt munkások voltak. Nagypapja szabó volt; őt fiúgyermekéből a memoáíró apja már tanult gépészsza-k munkás, majd szakmunkásoktató lett. Így szakoktatóként került Anglia különböző városainak techniku-maiba – s Denis gyermekként is elég sokat tapasztalt. Nem végzett elit iskolában, eredményei alapján mégis bejutott Oxfordba.

Egyetemi éveit 1936-ban kezdte meg. Visszaemlékezései szerint ekkor sokkal jobban érdekelte a művészet, elsősorban a festészet és az irodalom, mint a politika. Ám ezekben az években kevesen maradhattak távol a politikától. Ő maga szünidőben öt hetet töltött el Németországban, s élményei már ekkor megrázták. Elsőévesként nemcsak a szürrealistaként megismert Picassoért, Matisse-ért, hanem a magyar Moholy-Nagyért is lelkesedik. Ekkor, 1937-ben lett kommunista párttag. Nem egyedül: Oxfordban a kom-munista befolyás igen jelentős volt a diákok körében. (Healey erre számos nevet is megad; megemlíti, hogy az Oxfordban tanuló amerikai diákoknak később nagy kellemetlenségei is származtak abból a Mc Carthy-korszakban, hogy néhány hónapon, avagy éven keresztül kommunisták voltak!). 1939-ben őt vá-lasztják meg az Oxfordban tanuló diákok Labour Club-jának elnökévé.

Persze ez a „funkcionális” élettörténet. Az átmenetek feldolgozása korántsem teljes, az időpontok sem mindig kristálytiszták. Márcsak azért sem, mert Healey igazán „olvasmányosan” megírt életrajzában maga is ugrál, s míg visszapillantva a főszövegben szinte teljes odaadással ír erről a „balos” korszakáról, néhány tucat oldallal később odavetve, összefoglalóan említi meg, hogy a 30-as évek nagy kulturális hagyatéka, a „Left Book” könyvek öröksége inkább nehezezként terhelte meg a Munkáspártot az 1945 utáni időszakban. A szerző a két állítást nem szembesíti egymással, azok a könyv két helyén „külön életet élnek”. (A tételek elemzése nem ennek a recenzióknak a feladata.)

Mindenesetre érdekes, hogy Healey szerint a moszkvai politikából való kiábrándulás nála nem 1939 nyarán következett be, ekkoriban még inkább az oxfordi baloldallal együtt inkább Chamberlaint bí-rálták, hanem később. Ám ekkor egyttal merőben új viszonyok közé került. Vizsgáit már nem is tehet-te le, be kellett vonulnia, megjárta az észak-afrikai, s az olasz frontot.

Healey így már 1945 előtt is nagyon sokféle tapasztalatot szerezhetett, igazi politikus „karrierje” 1945-ben kezdődött. Fiatal, a frontról hazaérkezett tisztként (őrnagy, partraszállási szakértő) szólal fel 1945 februárjában (!) a Munkáspárt kongresszusán, – igen radikálisan. Sok fiatal katonatársához hason-lóan még mindazokkal (sőt az egész kapitalista rendszerrel) le kíván számolni, akiknek ezeket a háborús katonaelményeket és éveket köszönheték. Ezen a kongresszuson, ezért a beszédéért figyelnek fel rá, s mint írja, a munkáspárt jobboldaláról, s baloldaláról csakúgy mint a centrumból, olyanok kérték fel, hogy vállalja el a munkáspárt külügyi osztályának vezetését, mint H. Dalton, H. Laski és Ph. Noel-Baker.

A 27 éves fiatalember így „politikacsinálási” posztra került, – egy olyan korszakban, amely már történeti, s egyttal egyike a legizgalmasabbaknak, amelyről élénken vitáznak a történetírók is. Ehelyütt egyfelől csak Healey szemléletének bemutatására törekedhetünk, másfelől a kötetben feltűnő néhány új mozzanatra hívhatom fel a figyelmet. Természetesen csak a lényegesebbekre. Megint sietve előreboc-sátom, hogy az 1945–47-es korszakról is Healey nem egy helyen ír e könyvében, soraiból eltérő követke-ztetéseket is leszűrhet az olvasó, s ezt annál is könnyebben megteheti, mert maga a szerző is „ellentmon-dásos”. Az ellentmondásosság alapja, hogy Healeyből is egyszer a kortárs, sőt militáns kortárs, másfelől a negyven évvel később visszapillantó tapasztalt, „bölc”, „meghiggadt” politikus beszél, s az olvasó ott láthatja a szerző száján az önrónikus mosolyt. Hiszen ő maga említi – mintegy önigazolásul – „kom-munista korszakánál”, hogy aki a 20-as éveiben nem radikális, sőt ultraradikális, „annak nincs szíve”, – ám ehhez hozzáfűzi a közhelyként ismert és sok „apának” tulajdonított mondás második részét, hogy „ha tíz évvel később is még ott tart, akkor nincs feje”. S ez a kitétel Healeynél korántsem szűkíthető pusztán a kommunista „epizódra”. Végeredményben ő baloldali labouristaként kezdte, s a jobbközép embereként, majd egyik vezetőjeként folytatta. S éppen ezen az alapon, e megvilágításból mutatja be a szereplőket és a problémákat „élete egész korszakában”.

Ami a problémákat illeti: Healey a külpolitikus megállapítja, hogy egész tevékenysége többszörösen korlátok közé volt szorítva, hiszen ő gyakorlatilag nagyon keveset tehetett. Nagyon világosan látja, hogy az új Anglia rendkívül meggyengült, s 1945 után is „le kellett fokoznia magát”, területeket kellett feladnia — s gazdaságilag függésbe került az Egyesült Államoktól. Idáig a megállapítás szinte közhelynek hangzik. Ám ebből további kettős ellentmondásos helyzet alakult ki mind a bel-, mind a külpolitika frontján. A munkáspárti kormány elsősorban befelé fordult, bizonyos fókáig „izolacionista” politikát folytatott, amennyiben ekkor hajtotta végre hatalmas igényű reformjait, — amelyeket ezúttal Healey visszapillantólag is történeti fontosságúaknak tart. Ám ezek a reformok — amelyek mélyen belenyúltak a hagyományos liberális, s a magántulajdon szentségére épülő gazdasági rendbe, — amerikai gazdasági segélyeket is igényeltek. Az ellentmondás sok mindent feltételez, messze nemcsak elméleti síkon, ám ennek történetéről Healey ezúttal nem emlékezik meg.

A másik sík a külpolitikai. E téren a válság, s Healey nyomvonala is jóval kuszább. A meggyengüléssel szemben állt az óriási elvárás, hogy London lesz a híd és kiegyensúlyozó erő Moszkva és Washington között. Ismeretes, hogy Bevin, a kormány legerősebb embere, a helyzetet és a brit kormány feladatait is másként ítélte meg, s így vált szorossá az angol-amerikai szövetség. E szerepvállalásnak a Munkáspártban is voltak bírálói. Healey nem tartozott ezek közé. Visszafelé pillantva, ő ugyanis 1945-től kezdve mindjárt a sztálini politika agresszivitását tartja a jellemzőnek, amely kikényszerítette ezt a szövetséget, s minthogy — mint hangsúlyozza — London meggyengült — így nem is nyílt más lehetőség, csak az említett bevin-i gyakorlat, a Washingtonhoz való igazodás. Azt e ponton nem is vetném fel, hogy Healey ezt a tételt igazán alig támasztja alá, hogy úgyszólván végítéleteket oszt, mégcsak olyan zárójeles félmondatot se talál az olvasó, hogy e korszak alapos feltárása még alig történt meg. Ami feltétlen elvárható lett volna Healey-től, az az, hogy jelezze: ennek a bevin-i politikának az európai szocialista mozgalomban is kemény kritikussai voltak. Healey-nél úgy tűnik, hogy a hidegháború csakis Moszkvából indult ki, ennek amerikai nyomvonala tökéletesen hiányzik e műből. Hiányzik a Truman-doktrínára történő utalás is, valamint az is, hogy ezt nemcsak a szocialista mozgalom baloldala, hanem az olyan igazán fajsúlyos nyugati szociáldemokraták, mint Léon Blum is miként opponálták, egyaránt bírálva a végzetes amerikai és szovjet politikát. A hiány aligha véletlen, hiszen Blum 1946-os szemlélete ténylegesen más volt, mint Healey 40 évvel későbbi értéktételei.

Ugyanennél a korszaknál maradva, Healey megemlíti, hogy a külügyi osztály vezetőjeként két feladata volt: egyfelől a kontinens (sőt az Európán kívüli országok) szocialistáival való kapcsolatok ápolása, másfelől a Szocialista Internacionálé kiépítése. Ez utóbbi területről a könyvben több információt kapunk, s ehelyütt nemcsak az 1951-es végleges kiformalásra lehet gondolni, hanem az azt megelőző konferenciákra, s mindenekelőtt arra, hogy Healey volt az, aki maga formulázott meg több olyan elvi dokumentumot, amely mintegy az új Szocialista Internacionálé elvi-elméleti fundamentumává vált.

Ami a kapcsolatokat illeti, Healey maga aláhúzza, hogy 1945-ben, s azután az egész 1945–47-es periódusban, kettős teherterítéssel, problémával kellett szembenéznie. Minthogy a kontinens szociáldemokrata pártjai nem voltak oly erősek, mint az angol Munkáspárt, hogy akár egymagukban is hangadókká, sőt egymagukban kormányalakító erőkké válhattak volna, így automatikusan adódott a probléma: szövetségeket kellett elfogadniuk. Míg azonban a kelet-európai országokban a szociáldemokrata pártoknak a kommunistákkal kellett szövetségre lépniük, Nyugaton általában a kereszténydemokratákkal, keresztényszocialistákkal kötöttek kompromisszumokat. Healeynek egyik sem tetszett, ő mindig a paktumok kritikus volt, ám jól tudta, hogy nem tud mást kínálni, így tulajdonképpen messzemenően elfogadta a kényszerű realitásokat. Eddig az utólagos magyarázat, sőt vélemény. Ám hozzátehetjük, az egykori Healey-dokumentumok, amelyek e korszakból származnak, (s amelyeket megint nem véletlenül nem idéz!), ennél még nagyobb megértést is tanúsítanak, az ottani országok szocialistái, sőt egyes baloldali szocialista vezetői iránt is. Kár az erről való megfeledkezés, mert így a visszafelé kialakított múlt sokkal egységesebb és problémátlanabb.

Ellenben feltétlen Healey javára frandó, hogy a kelet-európai három legerősebb szociáldemokrata párt, a lengyel, a cseh és a magyar összeomlásánál messzemenően elutasította azokat a leegyszerűsítő megközelítéseket, amelyek nálunk az elmúlt két-három évben nagyon divatosakká váltak. Ő, aki 1947/48-ban jelen volt, s egyúttal a brit véleményt tolmácsolta ezeknek a pártoknak sorsdöntő (sőt szomorúan sorsdöntő) konferencián —, éppen azt húzza alá, hogy egyfelől ezen országok szociáldemokratái nagyonis tudatában voltak annak, hogy milyen kritikus helyzetben vannak, nem tápláltak illúziókat, kérdéseiket nagyon világosan tették fel neki — ám ő egyszerűen nem tudott mit felelni, London nem nyújthatott védelmet, nem kínálhatott védőpajzsot e szociáldemokrata pártoknak. S ezt a keserű valóságot e pártok legalább annyira felismerték, mint ő maga. Eddig Healey ténymegállapítása. A magam részéről ehhez

csak annyit fűzhetek hozzá, hogy Healey valóban így látta a valóságot 1947/48-ban is — s 40 évvel később is, amikor ezen országokban nagyon kapóssá vált az a megközelítés, amely e szociáldemokrata pártokat, illetve vezetőiket marasztalta el azért, hogy „nem álltak ellen”. Healeynél e felvetésnek még a nyomával sem találkozunk.

Ugyanakkor felvetődik két vonulatban is a történelmi személyiségek megítélése. Healey egy helyütt (90–91.), mint fiatal kezdő, s fontos funkcióba kerülő politikus megemlékezik az előző generáció azon nagyjairól, akikkel kapcsolatba került. Ezek között ott volt Léon Blum, a belga Louis de Brouckère és Camille Huysmans, a norvég Martin Transmael, az olasz A. Balabanova és I. Silone, az osztrák Renner. Ám a könyvében ez csak bizonyos megilletődött tiszteletadás, s a két oldalon néhány soros névsorolvasást találhatunk, igazán érdemi portrét, vagy a találkozóik különösebb hatásának summázatát nem. S ez is aligha véletlen. Miként az sem, hogy mikor megemlékezik arról, hogy 1947 januárjában Budapesten a szociáldemokrata pártkongresszusra érkezvén régi egyetemi témakörének és hobbitszenvedélyének megfelelően nálunk is ellátogatott a Szépművészeti Múzeumba, s megintcsak nagy elismeréssel szól Rippl-Rónairól, Csontváryról és Derkovitsról. A három festő kiemelése nagyon jellegzetes. S persze nem kevésbé tanulságos Healeynek az a megjegyzése, hogy köreiben e magyar festőkről senki sem hallott, e festők Londonban teljese egzotikus személyiségek. Ám ugyancsak jellegzetes, hogy ebben az esetben is csak névsort adott és nem tartalmasabb személyi avagy összehasonlító elemzést. A módszer a két esetben ugyanaz mind pozitív, mind negatív értelemben: mind a kiemelések, mind az elemzések elmaradása tekintetében.

Ám a névsoroknál, s az 1945–47-es korszaknál maradván, Healeynek ehelyütt még nagyonis lényegi és kritikus megfogalmazása érdemel figyelmet. Amikor Healey megemlékezik a kortárs, fiatalabb nemzedékbeli szocialista vezetőkről, megjegyzi, hogy ezek kisebb formátumúak voltak, s Mollett, Ollenhauer és Nenni nemzedékével szemben még 30 évig kellett várni, amíg feltűnt a Mitterand-ok, Craxik és Helmut Schmidték nemzedéke. Az állítás rendkívül kihegyezett; néhány ország esetére (Anglia, Svédország) mindenesetre ez látványosan nem igaz, ám nem a „részletektől” van ezúttal sem szó. Healey-t az egyenleg megvonásánál nyilvánvalóan az vezette, hogy a Mollett–Mitterand, Nenni–Craxi esetben nem csak a ka-liber, mint inkább a rálatás, a politikai spektrumeltolódás a jellemző. S ahogyan Healey maga is a bal-centrumból a jobbcentrumba került: a kontinensről példaképeit is innen emelte ki. S éppen ezért aligha véletlen, hogy Schmidtet említi itt és nem W. Brandtot.

Kritikai meglátásait megszólaltatja a neki jól érezhetően nem rokonszenves Harold Laski, a Munkáspárt professzor elnöke esetében, akiről sok bepettyező apróságot mond el. Ezt megteszi Daltonnal is, a párt egyik igen befolyásos miniszterével is — mégis az ő esetében leírja, hogy a Munkáspárt és Anglia mit köszönhet neki, ám ezt Laski esetében elmulasztja. S ebben megintcsak óhatatlanul felsejlik a politikum, mint értékmeghatározó erő: Dalton ekkoriban legjobb esetben is a párt centrumát, ám inkább jobboldalát képviselte, — míg Laski a baloldalt.

A kötetben emellett számtalan érdekes, értékes odavetett információ, értékelés található. A „külföldi” Healey is jól látta mindjárt 1945 után Németország, illetve a német területek rendkívüli fontosságát. Ám megintcsak egy mai közkeletű mítosszal szemben rámutat, hogy az egységes Németország „szét-darabolásában” a nyugati hatalmak, s éppen ők, angolok jártak elől. Healey arra is rávilágít, hogy miért: gazdasági kényszerből, a szovjet jóvátételi követelmények kikapcsolására — ám a mi tény az tény,

Hosszabbban idézem az 1945–47-es fejezet bemutatásánál, de úgy véltem, a kötet jellegzetes vonásait csak úgy sikerül — legalább megközelítőleg — bemutatnom, ha ezt konkrét összefüggésben teszem. Az 1947–1988-as korszak bemutatására ezúttal most nem vállalkozhattam, — nem mintha ezek az évek kevésbé lettek volna fontosak és mozgalmasak Healey számára. Márcsak azért is, mert hiszen e korszakban vált miniszterré, sőt kabinetminiszterré, a párt vezérhelyettesévé. Miként az sem érdekeltlen, hogy Healey a kései évek belharcain, a párt jobbszárnyának lázadására, majd kiszakadása idején eltökölt „pártvédőnek” bizonyult, aki általános ígérennyel is megfogalmazta, hogy azok, akik a munkáspártokból jobbfelé kiszakadtak, eddig mindig elcsenevésztesedtek. Vagyis Healey számára a brit SDP igen határozott elmarasztalása nem okozott semmiféle gondot.

Healey önéletrajzát hasznos név- és tárgymutató egészíti ki. Az elmondottak, úgy gondolom, bizonyítják, hogy az érdeklődők és a szaktörténészek egyaránt fontos forrásmunkát kaphatnak kézbe.

VÁRADI STERNBERG JÁNOS BÚCSÚZTATÁSA*

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottsága és Történettudományi Intézete, a Magyar Történelmi társulat, a Magyar Történészek Világszövetsége nevében búcsúzom Váradi Sternberg Jánostól, a történelem tudományok doktorától, az Ungvári Állami Egyetem nyugalmazott professzorától, az ungvári Hungarológiai Intézet tudományos tanácsadójától, a Magyar Tudományos Akadémia Petőfi Bizottságának tagjától, a neves történésztől, a kárpátaljai magyar tudományos élet fáradhatatlan szervezőjétől.

Váradi Sternberg János a Trianonban Romániához került Nagyváradon született 1924-ben, zsidó kereskedő családban. Váradon kezdte meg iskoláit, de itt befejezni már nem tudta őket. Szülővárosa a második bécsi döntéssel visszakerült Magyarországhoz és a hamarosan beköszöntő zsidótörvények, a munkaszolgálat elől szovjet Moldáviába menekült. Innen az Uralba került, ahol évekig traktorosként dolgozott, miközben idehaza szüleit Auschwitzba hurcolták, ott is pusztultak el. Gimnáziumi tanulmányait nagy erőfeszítéssel még Moldáviában befejezte, majd a kishinyovi főiskolán tanítói oklevelet szerzett. A háború után sikerült bejutnia a leningrádi egyetemre, ahol 1949-ben történelemszakon tanári diplomát kapott. Saját kérésére Ungvárra került, az akkor induló állami egyetemre, asszisztensként. 1956-ban már mint egyetemi docens megszerezte a szovjet kandidátusi, 1974-ben a tudományok doktora fokozatot, s kinevezték az újkori történelem professzorává. 1989-ben, 65 éves korában, az egyetemen nyugdíjba küldték, de bevonták az akkor szerveződő ungvári Hungarológiai Intézetbe tudományos tanácsadónak. Másfél év után azonban itt is nyugdíjazták.

Tudományos munkássága Ungvárott indult és bontakozott ki. Érdeklődésének középpontjába kezdettől fogva az orosz–magyar, illetve az ukrán–magyar művelődési kapcsolatok álltak. Erre a témára átnézte a Szovjetunió nagy könyvtárait, a kézirat-tári gyűjteményeket, a fontosabb levéltári állagokat, Moldvában, Leningrádban, és Kievben. Magyar kutató örelőtte csak esetlegesen kutatott ebben a tárgyban. Átolvasta a régi orosz hírlapokat, kijegyzetelte, hogy mit írtak, hogyan vélekedtek az elmúlt századokban a magyarokról, nyomába szegődött a 18. századi Magyarországon tanuló kievi diákoknak, az idelátogató orosz gazdasági szakembereknek, akik többek közt a tokaji szőlőkultúrát meghonosították Oroszországban. Napfényre hozta magyar és orosz írók baráti kapcsolatait tanúsító levelezését, a magyar politikai és tudományos megmozdulások visszhangját a cári Oroszországban, feltárta az írókat és tudósokat tömörítő pest–budai Orosz Kör tagjainak az orosz kultúra iránti érdek-

*Elhangzott 1992. február 26-án, Váradi Sternberg János budapesti búcsúztatásán.

lódását, magyar és orosz utazók naplóját és egymással kölcsönösen foglalkozó irodalmi műveit. Legtöbbet és legnagyobb szeretettel mégis Petőfi Sándorral foglalkozott. Az ő kutatásaiból tudjuk, hogy egyes múlt századi orosz írók a cenzúra kijátszása céljából, mintha fordítást közölnének, Petőfi nevében írták le gondolataikat; ahogy azt is, hogy az első Petőfi fordítót, Mihail Mihailovot az 1870-es években kis híján Szibériába száműzték a lefordított versek forradalmi tartalma miatt. Másik kedves kutatási területe a Rákóczi-szabadságharc története, illetve a kárpátaljai ruszinok és magyarok együttes harca volt.

Kutatási eredményei jelentősen bővítették ismereteinket a magyar–orosz és magyar–ukrán művelődési kapcsolatok múltjáról, ugyanakkor — főleg kuruc kori kutatásai — erősítették a Szovjetunióhoz csatolt magyarok történelmi öntudatát és tudatosították Kárpátalja népeinek, magyaroknak és ruszinoknak egymásrataltságát.

Tanulmányai — amelyeket többnyire magyarul írt és ottani, részben pedig magyarországi folyóiratokban publikált —, kötetben gyűjtve is megjelentek 1971-ben Ungvárott, 1974-ben Budapesten, majd egy harmadik válogatás a Kárpáti Könyvkiadó és a Gondolat Kiadó közös kiadásában 1976-ban.

Évek óta melengetett szándékát, hogy résztanulmányait összefogva megírja az újkori orosz–magyar és ukrán–magyar művelődési érintkezések teljes történetét, már nem tudta valóráváltani. Mozaikszerű adatközlései azonban önmagukban is jelentőségek, nemcsak új adataik miatt, hanem szemléleti hatásuk következtében is. Míg a szovjet és a magyar propaganda, az újságok, folyóiratok, tankönyvek és a rádió megállás nélkül a hivatalos felfogást visszhangozták, amely szerint a történelem egész folyamán, a mienkénél magasabb orosz kultúra hatott a magyarra, Oroszország volt a magyarok tanítója és példaképe, Váradi Sternberg János a részletekbe mélyedve, adatokkal mutatta ki a két műveltség egyedi arcát, önálló értékeit és az egyenrangúság alapján végbement találkozásait. Művei, amelyek három nép, az orosz, az ukrán és a magyar évszázados kapcsolatait, a napi politika törekvéseitől függetlenül, sőt ki nem mondva, azzal szembe fordulva, valóságként ábrázolták, maradandó értékek.

Váradi Sternberg János tudományos munkásságával szorosan összefüggött, attól elválaszthatatlan és vele egyenrangú tudományszervező tevékenysége. Kárpátalja magyar értelmisége 1944-ben jórészt elmenekült, aki maradt, azt elhurcolták. Az újságok többnyire csak szovjet lapok cikkeit fordíthatták, magyar folyóiratok, könyvkiadványok nem voltak, az egyetemen nem folyt magyar tanárképzés. Váradi Sternberg János az ungvári egyetemen maga köré vonta a fiatal, még diák, vagy éppen végzős, többnyire első nemzedékes paraszti értelmiségieket, önképzésre, kutatásra, írásra buzdította őket. Ráirányította figyelmüket a magyar kutatásokra, s előbb csak négy szemközti beszélgetésekben, később már szervezett keretek közt tanította és képezte őket. Az 1960-as évektől kezdve ő volt a kárpátaljai magyar tudományos törekvések központja, a magyar diákok szinte egyetlen istápolója. Az elzártság oldódásával egyre bővülő magyarországi kapcsolatait, a növekvő lehetőségeket igyekezett tanítványai számára kamatoztatni. Előadókat hívott Magyarországról, kölcsönös látogatásokat szervezett, ösztöndíjakért és támogatásért kilincsel. Neki is köszönhető, hogy a változott viszonyok közt a kárpátaljai magyar kultúra új életre támadt, s a

nemzeti múlt rendbehozott emlékei egyre növekvő közbecsülésben részesülnek. A magárahagyott kárpátaljai magyar nép kulturális és nemzeti öntudatának megőrzésében és tudatosításában, az új magyar értelmiség kialakításában Váradi Sternberg Jánosnak elévülhetetlen érdemei vannak.

A 80-as évektől kezdve egyre több lehetőség adódott, hogy bekapcsolódjék a magyarországi tudományos életbe is. Jelen volt tudományos konferenciákon, egyetemeken és főiskolákon előadásokat tartott, s fontos tevékenységet fejtett ki az Akadémia Petőfi Bizottságában. Orosz nyelvi és irodalmi tudásával, levéltári ismereteivel nagy segítséget nyújtott az utóbbi évek Petőfivel kapcsolatos, szenzációt kereső feltevéseinek adatszerű megcáfolásában. Bekapcsolódott a magyar történészek világ-szövetségének munkájába is, magára vállalva az igazgatóságon belül a kárpátaljai történészek megszervezését. Készséggel segített mindig mindenkinek szakmai és baráti vonalon egyaránt.

Munkahelyén nem méltányolták évtizedeken át végzett áldozatos tevékenységét, sőt nemegyszer gyanakvás és írgység kísérte. Támogatás helyett inkább akadályozták. A magyarországi hivatalos elismerés is késett, csak a kommunista politikai rendszer felszámolása után érkezett meg. Ekkor választották be az Akadémia Petőfi Bizottságába, majd megkapta a közoktatásügyi kormány magas kitüntetését és a tudományos érdemeket elismerő Lotz János-díjat.

Utolsó éveiben egészségi állapota egyre romlott. 1991-ben a Magyar Tudományos Akadémia három napos nagy Széchenyi konferenciáján Budapesten még megtartotta előadását, de nem sokkal utána kórházba került, s 1992. február 12-én, 68 éves korában Budapesten érte a halál.

Tele volt tervekkel, ezekről beszélt utolsó heteiben is. Kisebb tanulmányok mellett összefoglaló művek megírásán gondolkozott, s újabb lehetőségeken töprengett, hogyan erősíthetné a most csírázó kárpátaljai magyar tudományos műhelyeket. Élete, életműve azonban ebben a formában is egész és egységes.

Váradi Sternberg János, búcsúzom tőled magam és mindannyiunk nevében. Műveid a történetírásban fenntartják nevedet, a nemzeti emlékezet megőrzi a közösség megbecsülését és háláját azért az önzetlen munkáért, amellyel nehéz időkben erősített a kárpátaljai magyarság öntudatát és segítette őt kultúrája megtartásában. Mi pedig, kollégáid és barátaid, nem feledjük segíteni mindig kész magatartásod megannyi jelét, a közösség érdekében végzett munkád példaadását, s megőrizzzük mindig bizakodó, mosolygós, kedves arcodat.

Jankó, Isten veled!

Benda Kálmán

A Századok Alapítványt befizetésekkel támogatták

Név	Irányítószám	Helység	Cím	Összeg (Ft.)
Penge Ildikó	2628	Szob	Arany J. u. 7.	200
Ölvedi Ignác	1121	Budapest	Csorna u. 9.	1 000
Pritz Pál	1016	Budapest	Gellérthegy u. 5.	5 000
Századok szerk	1250	Budapest	Pf. 9	2 500
Urbán Aladár	1119	Budapest	Fehérvári u. 127.	10 000
Mucsi Ferenc	1055	Budapest	Balaton u. 23.	10 000
Fejér megyei Levéltár	8000	Székesfehérvár		8 000
Dr. Szakály Sándor	1043	Budapest	Ian Mares u. 28-30.	2 000
Villányi Tibor	1031	Budapest	Viktória u. 25.	500
Dr. Kalapáthy Karolina	1055	Budapest	Balassi B. u. 27.	1 500
Niederhauser Emil	1015	Budapest	Hunfalvy u. 8.	20 000
Heckenast Gusztáv	1122	Budapest	Határőr u. 13/b.	10 000
Dr. Soós Tibor	1021	Budapest	Hűvösvölgyi u. 81.	3 000
Tokodi Gyula*	1032	Budapest	Bécsi út 215.	318
Lovassy L. Gimnázium*	8200	Veszprém	Csaplár J. u. 11.	318
Nagy Tímea*	4700	Mátészalka	Kisfaludy u. 1.	318
Pete József*	7753	Szajk	Petőfi u. 150.	318
Kalmár János*	1146	Budapest	Cházár A. u. 7.	150
Erdészeti Faipari Egyetem*	9400	Sopron	Pf. 132	53
Horányi György	2023	Dunabogdány	József A u. 2/a.	2 000
Patócs Róbert	3200	Gyöngyös	Csalogány 24.	400
Dr. Szabó Imre	1042	Budapest	Petőfi u. 20.	1 500
Összesen (1993. március 18.)		(kamattal együtt)		87 038

A *-gal megjelöltek folyóiratvásárlás, ill. előfizetés céljából tévesen fizettek be az alapítvány szám-lárára a folyóiratban talált csekkel.

A Századok Alapítvány kuratóriuma mély megrendüléssel tudatja összes támo-gatójával, hogy kuratóriumunk tagja, Fügedi Erik, a történelemtudomány doktora, Széchenyi-díjas történész elhunyt. Helyére a kuratórium legközelebbi ülésén új tagot fogunk választani.

Az alapítvány devizaszámlájának egyenlege: 300 US \$, melyet Gustav Bayerle, Kosztolnyik Zoltán és Pásztor Péter fizettek be; és 5000 ATS (ez utóbbi Kasimir Herritz Oder, Bécs befizetése).

A Századok Alapítvány kuratóriuma nevében tisztelettel megköszönöm a tá-mogatók befizetéseit.

Pál Lajos

CONTENTS

STUDIES – *Senga Toru*: The Pechenegs in the 8th Century – *György Székely*: Contributions to the Antecedents of the Bourgeois Order: the Urban Elite in Europe in the 12th and 13th Centuries – *Ferenc Szakály*: The Hungarian Nobility in the Parts of Hungary Under Turkish Rule – COMMUNICATIONS – *Ilona Sz. Jónás*: St. Honoratus's Legend in Verse in the 13th Century – *Zoltán Kosztolnyik*: King Andrew III and the Papal Court – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

SOMMAIRE

ÉTUDES – *Toru Senga*: Les pétchenègues dans le 8e siècle – *György Székely*: Aux antécédents de la roture: l'élite de la ville dans l'Europe des 12–13 siècles – *Ferenc Szakály*: La noblesse hongroise dans l'époque de la domination turque – COMMUNICATION – *Ilona Sz. Jónás*: La légende en vers de saint-Honoré du 13e siècle – *Zoltán Kosztolnyik*: András III et la Curie – HISTORIOGRAPHIE – CHRONIQUE

INHALT

STUDIEN – *Toru Senga*: Die Petschenegen im 8ten Jahrhundert – *György Székely*: Zu den Vorhergehenden des Bürgerstandes: die statische Elite in 12–13. Jahrhundert in Europa – *Ferenc Szakály*: Der ungarische Adel auf dem türkischen Eroberungsgebiet in Ungarn – MITTEILUNGEN – *Ilona Jónás Sz.*: Eine Legende in Versen über St. Honoratus im 13. Jahrhundert – *Zoltán Kosztolnyik*: Andreas III. und die päpstliche Kurie – HISTORISCHE LITERATUR – KRONIK

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Шэнга Тору*: Печенеги в 8-ом веке. – *Дьердь Секей*: К предистории буржуазного сословия: городской элит в 12–13. веках в Европе – *Ференц Сакай*: Бенгерское дворянство на тупецком господстве в Венгрии – СООБЩЕНИЯ – *Золтан Костольник*: Андрей III и папская курия – *Илона Йонаш С.*: Легенда Святого Гонората в стихах в 13-ом веке. – ОБОЗРЕВАТЕЛЬ – *Балаж Надь*: Монашеские реформы и монашеский образ жизни в Англии в конце 10-го века (На основе произведения аббата Аэлфрица под заглавием "Colloquium"). – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ХРОНИК

A szedés és venturázás a Századok szerkesztőségében készült a Computer Média Rt.
Ventura 2.0

magyar változatával.

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat

Nyomás: Neotipp Nyomdaipari és Kereskedelmi Betéti Társaság

1025 Budapest, Vöröstorony lejtő 5.

Felelős vezető: dr. Naszályi Gábor

HU ISSN 0039-8098

Következő számunk tartalmából

Ándor Pál: Deák Ferenc a történelmi személyiség

Árbán Aladár: Görgey és Kossuth 1848 őszén

Övér György: A bank kérdés: két-bankrendszer vagy binacionális bank (1867–1878)

Omka Béla: A bank-ipar kapcsolat Németországban 1850 és 1913 között. Viták és súlypontok az irodalomban

E számunk munkatársai

Álasi László nyugdíjas (Budapest) – **Horváth Pál** a jogtörténeti tudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest) – **Jemnitz Ános** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – **Kosztolnyik Zoltán** egyetemi tanár (Texasi Állami Egyetem, Texas USA) – **Kristó Gyula** a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) – **Kratky Tamás** nyugdíjas (Budapest) – **Menyhárt Lajos** kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) – **Niederhauser Emil** akadémikus, igazgatóhelyettes (MTA Történettudományi Intézet, Budapest) – **Pál Lajos** a Századok szerkesztője – **Senga Toru** tudományos kutató (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – **Szakály Ferenc** a történelemtudomány doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője – **Székelgy György** akadémikus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – **Sz. Jónás Ilona** kandidátus, egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest) – **Tilkovszky Loránt** a történelemtudomány doktora, tudományos tanácsadó (MTA történettudományi Intézet, Budapest)

Tájékoztató

Tisztelt Szerzőnk!

1. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kézirati szöveget számítógépes szövegszerkesztés útján készíti, s lemezen adja le. Amennyiben lehetséges a Word 5.0 szövegszerkesztőt használja.

2. Hagyományos kézirat esetében jól olvasható, kopott és halvány betűket nem tartalmazó, lehetőleg javítás nélküli szöveget adjon le, minél fehérebb papíron – (egy valamikori) scanner csak jóminőségű, kontrasztos szöveget tud jó hatásokkal „beolvasni”.

3. A jegyzeteket folyamatos számozással készítse, és a tanulmány végére helyezze el.

4. Külön kérjük, hogy a teljes magyar abc-t használja kézirata elkészítésekor, ha nem rendelkezik vele, akkor az ékezeteket vékony fekete filctollal pótolja kézirata első példányán.

5. Amennyiben a kéziraaton javítani kíván — s csak ebben az esetben — két példányban készítse azt el, és a második példányon tüntesse fel a javításokat.

6. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek eredeti előfordulásának kivételével — arab számmal tüntesse fel, s a kurziválendő szöveget aláhúzással jelölje. (A jegyzetekben csak a szerzők nevét kurziváljuk, szerkesztőket, összeállítókat, valamint címet nem!)

7. Kérjük arra, hogy — a jelenlegi jogszabályokat figyelembe véve — személyi adatait, vagy annak változásait (személyi szám, munkahelyi és lakáscímét, telefonszámát, beosztását, tudományos fokozatát, nyelvtudását és érdeklődési körét [ez utóbbi kettő a szerkesztőség számára nyújt információt arra vonatkozóan, hogy milyen témájú és nyelvű könyvet tud ismertetni a folyóirat hasábjain]) közölje a szerkesztőséggel.

8. Ha ezt külön kéri, — tiszteletdíja terhére — írásáról különlenyomatot készítettünk — általában 40–50 példányt.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. és a *Magiszer* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. sz. alatti könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 720,-Ft

Egy szám ára: 120,-Ft, dupla szám ára: 240,-Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.